

21

Κ. Ραυλαίη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1821

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣΑ ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΜΑΚΕΔΟΝΟΣ

ΒΡΑΒΕΥΘΕΙΣΑ ΔΕ ΤΩ 1876 ΕΝ ΤΩ ΙΣΤΟΡΙΚΩ ΔΙΑΤΩΝΙΣΜΑΤΙ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΠΕΞΕΙΡΓΑΣΜΕΝΗ

Καὶ πόλεις καὶ ἔθνη καὶ ἀρχαὶ ἀπάσας
δεῖ μεταβάλλειν, ὥσπερ ἀνθρώπους, δαίμονα.
(ΠΟΛΥΒΙΟΣ)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΣΤΑΔΙΟΥ — ΟΔΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΟΥ 7

1894

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐν ἔτει 1873, δημαρχοῦντος τοῦ Παναγῆ Σ. Κυριακοῦ, ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἔθηκεν ἀγῶνα πρὸς συγγραφὴν τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ 1821, ἐπαγγελλόμενος τῷ νικητῇ δισχιλιόδραχμον γέρας καὶ τὴν πρὸς ὄφελος αὐτοῦ δημοτικῇ δαπάνῃ ἐκτύπωσιν τοῦ βραβευσθενομένου συγγράμματος. Δὲν εἶχον δὲ ἄδικον αἱ προϋστάμεναι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ἀρχαὶ τοιοῦτο διαγώνισμα προκηρύττουσαι· διότι, ἐνῶ διὰ τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν, καὶ μάλιστα τὴν μέχρι τῆς κατὰ τὸν δεῦτερον π. Χ. αἰῶνα ῥωμαιοκρατίας, πλεῖσθ' ὅσα ὑπῆρχον γεγραμμένα περὶ τῆς τρισηνδόξου πόλεως καὶ ἐν μονογραφίαις καὶ ἐν γενικωτέραις περὶ Ἑλλάδος ἱστορίαις παρά τε Ἑλλήνων καὶ παρ' ἀλλογλώσσων ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιοδιφῶν, ὁ μετὰ Χριστὸν βίος τοῦ ἄστεως τῆς Παλλάδος διετέλει σκοτεινὸς καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγνωστός. Ὑπῆρχον μὲν καὶ περὶ τῶν δεκαοκτῶ τούτων αἰώνων διὰ τινὰς ἀπεσπασμένας περιόδους ἢ ὑπὸ τινὰς μόνον ἐπόψεις μονογραφίαι περὶ Ἀθηνῶν, ὡς αἱ «Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι» τοῦ Αὐγούστου Μομμσενίου¹, ὁ «Μιχαὴλ Ἀκομινάτος ὁ Χωνιάτης, ἀρχιεπίσκοπος τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Ἀδόλφου Ἑλλισσεν², αἱ «Ἀθῆναι κατὰ τὸν 15ον, 16ον καὶ 17ον αἰῶνα» τοῦ Δελαβόρδου³, οἱ «Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ» τοῦ Ἐπαμεινώνδου Σταματιάδου⁴, ἔτι δὲ καὶ ἄλλαι τινὲς ἀρχαιότεραι συγγραφαὶ περὶ τῶν φραγκοκρατουμένων καὶ τουρκοκρατουμένων Ἀθηνῶν ὑπὸ Πασι-

¹ Aug. Mommsen, Athenæ Christianæ. Ἐν Λειψίῳ, 1868.

² Adolf Ellissen, Michael Akominatos von Chonæ, Erzbischof von Athen κ.τ.λ. ἐν Γοτίγγῃ, 1846.

³ De Laborde, Athènes au XVme, XVIme et XVIIme siècle. Ἐν Παρισίοις, 1354. Τόμοι δύο.

⁴ Ἐπαμεινώνδης Σταματιάδης, Οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐν Ἀθήναις, 1854.

φίκου, Φανέλλην καὶ ἄλλων καὶ αἱ ἀρχαιολογικοῖς ιστορικαῖς περιγραφαῖς Εὐρωπαίων περιηγητῶν ἐκ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἐν αἷς διαλάμπει ἡ «Τοπογραφία τῶν Ἀθηνῶν» ὑπὸ τοῦ Ἀγγλου Λήκ¹. Ἦσαν δὲ καὶ ἐν γενικωτέροις περὶ Ἑλλάδος συγγράμμασι πολλὰ καὶ περὶ τῆς τῶν Ἀθηνῶν μετὰ Χριστὸν τύχης ιστορημένα, μάλιστα δ' ὑπὸ τοῦ Ἀγγλου Γ. Φίνλαϋ, τῶν Γερμανῶν Χόπφ καὶ Χέρτσβεργ καὶ τοῦ ἡμετέρου Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, οὐχ ἥττον ὅμως συνεχῆς ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν δι' ὅλην τὴν μετὰ Χριστὸν περίοδον οὔτε ἑλληνιστὶ οὔτε ἐν ἄλλῃ τινὶ γλώσσῃ ὑπῆρχε γεγραμμένη², τὰ δὲ πλεῖστα τοῦ μακροαἰῶνος τούτου βίου τοῦ ἰοστεφάνου ἄστεως διετελουν ἐν σκότει. Ὁρθῶς ἄρα ὁ τε δήμαρχος καὶ οἱ τότε δημοτικοὶ σύμβουλοι ἐφιλοτιμήθησαν νὰ προκαλέσωσι τὴν ἐν διαγωνισμῷ διαλεύκανσιν τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, τῆς δὲ προαιρέσεως ταύτης προῖδον ὑπῆρξε τὸ μετὰ χειρας σύγγραμμα, ὅπερ κριθέν ὡς ἐκπληροῦν τοὺς ὅρους τοῦ διαγωνίσματος ἐβραβεύθη τῷ 1876 καὶ ἐξετυπώθη δαπάνῃ τοῦ δήμου.

Ἀλλ' ἔκτοτε οὐκ ὀλίγα ἐδημοσιεύθησαν περὶ τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Ὁ Βάξιμουθ συνέγραψε δίτομον, μεστὸν πολυμαθείας σύγγραμμα, «Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι», ἐν ᾧ καὶ περὶ τῆς χρυσιανικῆς περιόδου οὐ μικρὸς γίνεται λόγος³. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος τὰς «Ἀθήνας περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος» καὶ τὰ «Σφζόμενα τοῦ Ἀκομινάτου⁴». Ὁ Ἰσπανὸς ιστοριοδίφης Ἀντώνιος Ρούβιος Λούσης τὴν «Ἐκστρατείαν καὶ κυριαρχίαν τῶν Καταλάνων ἐν τῇ Ἀνατολῇ» καὶ

¹ William M. Leake, Topography of Athens. Ἐν Λονδίῳ, 1821.

² Τὸ τοῦ Διονυσίου Σουρμελῆ ἐξ 85 σελίδων συγγράμματιον. «Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων μέχρι τέλους τῆς τουρκοκρατίας». Ἐν Ἀθήναις, 1842 καὶ γ' ἔκδ. 1846, δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναπληροῦν τὴν ἑλλειψιν.

³ C. Wachsmuth, Die Stadt Athen im Alterthum. Ἐν Λειψίῳ, τόμ. Α' 1874. τόμ. Β' 1890.

⁴ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Ἀθήνησι, 1878. — Μιχαήλ Ἀκομινάτου τὰ σφζόμενα. Ἐν Ἀθήναις, 1879. τόμοι δύο μετ' εἰσαγωγῆς.

τοὺς «Ναβαρραίους ἐν Ἑλλάδι»¹. Ὁ Φερδινάνδος Γρηγορό-
βιος, ὁ περιφανὴς τῆς μεσαιωνικῆς Ῥώμης ιστοριογράφος,
τὴν «Ἱστορίαν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν μέσον
αἰῶνα»². Ὁ Τάσος Δημητρίου Νεροῦτσος τὰς ὥς ἐκ τοῦ θα-
νάτου του ἀτελεῖς δυστυχῶς ἀπομεινάσας, ἀλλ' ἀξιολόγους
«Χριστιανικὰς Ἀθήνας»³. Ὁ Χέρτσβεργ τὰς «Ἀθήνας ιστορι-
κοτοπογραφικῶς»⁴. ὁ Δημήτριος Καμπούρογλος τὴν μα-
κροσκελῆ «Τουρκοκρατίαν» τῶν Ἀθηνῶν⁵ καὶ ἄλλοι ἄλλα.
Καὶ ἐν γενικωτέραις δὲ ἑλληνικαῖς ἢ ἄλλαις ἱστορίαις
πολλὰ ἔκτοτε ἐγράφησαν περὶ Ἀθηνῶν ὑπὸ Χέρτσβεργ καὶ
ἄλλων⁶. Ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς συνεχίσαντες τὰς περὶ τῆς Ἱστο-
ρίας τῶν Ἀθηνῶν μελέτας πολλὴν συνεκομισάμεθα ὕλην,
μέλλουσιν ν' ἀποτελέσῃ διεξοδικήν, τοῦλάχιστον τρίτομον,
μονογραφίαν περὶ Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων
μέχρι τοῦ 1835. Ἡ συγγραφή λοιπὸν νέας καὶ πληρεστέ-
ρας τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίας καὶ δυνατὴ πὼς ἀπέβη καὶ
ἀναγκαία.

Βεβαίως ὑπάρχουσιν ἀκόμιν ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Ἰταλίας,
Γαλλίας καὶ Ἰσπανίας ἀποτεθνησκεισμέναι εἰδήσεις περὶ
τῶν μεσαιωνικῶν Ἀθηνῶν μὴ πω περισυλλεγεῖσθαι, ὁ δὲ
ἡμέτερος μεσαιωνοδίφης Κωνσταντῖνος Σάθας ἀπὸ πολλοῦ
ἔχει ὑποσχεθῆ νὰ δημοσιεύσῃ ἐν τινὶ τόμῳ τῶν «Μνημείων
τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας» ὕλην ἄγνωστον ἔτι περὶ Ἀθη-

¹ D. Antonio Rubio y Lluch, La expedición de los Catalanes en Oriente juzgadas por los Criegos. Ἐν Βαρκελώνῃ, 1883, καὶ Los Navarros en Grecia. Ἐν Βαρκελώνῃ, 1886.

² Ferdinand Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Ἐν Στουτγάρδῃ, 1883· τόμοι δύο.

³ Τάσος Δ. Νεροῦτσος, Χριστιανικαὶ Ἀθήναι, ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', σ. 5—107 καὶ τόμ. Δ', σ. 51—204, καὶ ἐν Δημ. Καμπούρογλου Μνημείων τόμ. Β', σ. 171—179.

⁴ G. Fr. Hertzberg, Athen historisch-topografisch dargestellt. Ἐν Χάλλῃ, 1885.

⁵ Δημήτρ. Γρ. Καμπούρογλος, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων — Τουρκοκρατία — Ἱστορία καὶ Μνημεῖα Ἱστορίας. Ἐν Ἀθήναις, 1888—1893, τόμ. 5 μέχρι τοῦδε.

⁶ Πρὸς Hertzberg, Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Roemer. Ἐν Χάλλῃ, 1866 — 1875· τόμοι τρεῖς. — Geschichte von Hellas und Rom. Ἐν Βερολίνῳ, 1871· τόμοι δύο. — Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reichs. Ἐν Βερολίνῳ, 1883. Καὶ Σπυρ. Λάμπρου Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Β' καὶ Γ'.

νών, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νὰ προΐδῃ πότε ἡ ὕλη αὕτη καὶ αἱ εἰδήσεις θέλουσιν ἰδεῖ τὸ φῶς, οὐδὲ κατὰ πόσον θέλουσι μεταβάλλει τὴν νῦν ἐπικρατοῦσαν περὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν γνώμην. Οὐδεὶς ἄρα δεσμεύων λόγος ἀναβολῆς ὑπάρχει. Ἀλλ' οἱ σημερινοὶ χαλεποὶ καιροὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου εἶνε ἥκιστα εὐνοϊκοὶ πρὸς ἔκδοσιν καὶ εὐδοκίμωσιν διεξοδικῶν, πολυδαπάνων καὶ καθ' ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σημερινῆς ἱστοριογραφίας ἐπεξεργασμένων συγγραμμάτων παρ' ἡμῖν, ἢ δ' ἐξάντλησις τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς ἡμετέρας συντόμου καὶ βραβευμένης « Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ 1821 » ὑπέδειξεν ὡς μᾶλλον ἐπικαιρον τὴν δευτέραν αὐτῆς ἔκδοσιν ὡς οἶόν τε ἐπεξεργασμένης καὶ διωρθωμένης, μέχρις οὗ αἰσιώτεροι χρόνοι ἐπιτρέψωσι καὶ τῆς μεγάλης ἡμῶν περὶ Ἀθηνῶν μονογραφίας τὴν δημοσίευσιν. Ἀλλῶς τε καὶ ἡ σύντομος αὕτη ἱστορία, εἰ καὶ ἀνέκαθεν εἶνε προωρισμένη χάριν τῶν πολλῶν ἱστοριοφίλων καὶ οὐχὶ διὰ τοὺς εἰδικούς ἱστοριοδίφας, δὲν στερεῖται, φρονοῦμεν, ἐπιστημονικῆς βάσεως καὶ ἀκριβείας, ὥστε ἀποχρῶντα ἔχει τῆς ὑπάρξεώς της λόγον.

Ἐλπίζομεν λοιπὸν νὰ τύχῃ καὶ ἡ δευτέρα αὕτη πολλὰ ὥς βελτιωμένη καὶ ἐπνυξημένη ἔκδοσις εὐμενοῦς ὑποδοχῆς καὶ ἐπαικοῦς κρίσεως παρὰ τῶν ἀναγνωστῶν, ἐνθυμουμένων ὅτι αὕτη εἶνε ἡ πρώτη μέχρι τοῦδε συγγραφεῖσα συνεχῆς ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν δι' ὁλόκληρον τὴν μακράν, περιπετειώδη καὶ σκοτεινὴν μετὰ Χριστὸν περίοδον, ἡ δὲ περισυναγωγή καὶ ἐξακρίβωσις τῶν ὑπαρχουσῶν διεσπαρμένων εἰδήσεων καὶ ἡ τῆς ἀληθείας κατὰ τὸ δυνατόν ἐξεύρεσις ὅτι δὲν εἶνε ἔργον εὐχερές, ἀλλ' ἀκανθῶδες καὶ ἐπιπονον διὰ τε τὸ ἐλλιπὲς καὶ ἀνεπαρκὲς τῶν περισφζομένων ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ διὰ τὸ ἀντιφατικὸν πολλάκις καὶ αἰνιγματῶδες αὐτῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17ῃ Μαΐου 1894.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΜΑΚΕΔΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ὦ ται λιπαραί καὶ ἰστέφανοι καὶ αἰδοίμοι,
Ἑλλάδος ἔρσημα, κλειναὶ Ἀθῆναι, δαυμόνιον ποταίεθρον !

(ΠΙΝΔΑΡΟΣ)

Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπέβη κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους ἤδη χρόνους καὶ ἱστορία τῆς Ἀττικῆς ὁλοκλήρου, διότι ἐνωρίτατα αἱ τύχαι ὁλοκλήρου τῆς χώρας ταύτης συνεδέθησαν στενότατα καὶ ἐταυτίσθησαν μὲ τὰς τύχας τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Δικαιρεῖται δ' ἡ ἱστορία τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Ἀθηνῶν, συμφώνως πρὸς τὰς διαφόρους φάσεις καὶ περιπετείας, ἃς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 διῆλθον, εἰς τὰς ἐξῆς ὀκτὼ περιόδους : α') εἰς τὴν προϊστορικὴν, ἥτοι μυθικὴν ἐποχὴν, περιλαμβάνουσιν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους βασιλεῖς μέχρι τοῦ Θησέως, ἥτοι μέχρι τοῦ 1300 π. Χ. περίπου, ὅτε ἡ χώρα περιεῖχε μίαν δωδεκάπολιν συνισταμένην ἐκ τριῶν τετραπόλεων, κατὰ τὸ παρὰ πᾶσι τοῖς Ἴωσι σύνηθες σύστημα. β') Εἰς τὴν ἀπὸ Θησέως μέχρι Σόλωνος, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 1300 μέχρι τοῦ 600 π. Χ. περίπου ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ μὲν Ἀττικὴ εἰς μίαν πολιτείαν καὶ μίαν πόλιν, τὰς Ἀθήνας, συνωκίσθη, τῶν λοιπῶν τῆς χώρας πόλεων ἔκτοτε δῆμων τῆς πρωτευούσης ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀποβασῶν, τὸ δὲ πολίτευμα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐλευθερώτερον καθίστατο, μεταβληθὲν βαθμηδὸν ἀπὸ μοναρχίας εἰς ὀλιγαρχίαν καὶ ἐκ ταύτης εἰς δημοκρατίαν, καὶ οὕτως ἐτέθησαν τὰ θεμέλια καὶ αἱ βάσεις τοῦ μέλλοντος μεγαλείου καὶ τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν. γ') Εἰς τὴν ἀπὸ Σόλωνος μέχρι τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β' τοῦ Ἀμύντου περίοδον, ἥτοι ἀπὸ 600—360 π. Χ., ὅτε ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία, μετὰ τινος ἀνωμαλίας καὶ προσκόμματα, δημοκρατία ἐντελής καταστάσα, διήνησε τὸ ἐνδοξότατον αὐτῆς στάδιον καὶ ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα

τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς δόξης της. δ') Εἰς τὴν ἀπὸ Φιλίππου μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ἐποχὴν, ἥτοι ἀπὸ 360—146 π. Χ., ὅτε κυρίως ἤρξατο ἡ πολιτικὴ παρακμὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος οὐσιωδῶς περὶωρίσθη καὶ ἐσμικρύνθη. ε') Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Ῥωμαιοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, ὅτε ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων ἐξηκολούθει νὰ εἶνε ἐλευθέρᾳ πολιτεία, διατηροῦσα καὶ μέρος τοῦ πρώην ἀθηναϊκοῦ κράτους, καὶ ἤχμαζε, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον, σχετικῶς πρὸς τὴν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος κατάστασιν· ἡ ἐποχὴ δ' αὕτη ὑποδιαιρεῖται πάλιν διὰ τε τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐμφάνισιν καὶ τὴν σύγχρονον σχεδὸν ἐπικράτησιν τῆς αὐτοκρατορίας ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει εἰς δύο μερικωτέρας ὑποδιαίρεσεις, τὴν Ῥωμαιοκρατίαν μέχρι τῆς αὐτοκρατορίας, ἥτοι μέχρι Χριστοῦ περιίπου, καὶ τὴν Ῥωμαιοκρατίαν ὑπὸ τοὺς αὐτοκράτορας μέχρις Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α'. ς') Εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 529—1204, περιλαμβάνουσιν τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας. ζ') Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς φραγκοκρατίας, ἥτοι ἀπὸ 1205 ἕως 1456, καὶ η') εἰς τὴν τουρκικὴν ἐποχὴν, ἀπὸ τοῦ 1456—1821. Κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας περιόδους, ἀθηναϊκὸν κράτος καὶ ἀθηναϊκὴ πολιτεία, ὡς πρότερον, δὲν ὑφίσταντο πλέον, ἡ δὲ πόλις τῶν Ἀθηναίων διῆγε βίον δουλικόν.

Ὀλόκληρον δὲ τὸ ἐκ τριάκοντα πέντε καὶ ἐπέκεινα αἰώνων χρονικὸν τοῦτο διάστημα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων δύναται πάλιν νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μεγάλα τμήματα, τὸ μέχρι Χριστοῦ δηλονότι καὶ τὸ μετὰ Χριστόν, ἅτινα κατὰ μὲν τὸ ποσὸν τῶν ἐτῶν ὀλίγον διαφέρουσι, κατὰ τὴν ποιότητα ὅμως τῆς ἱστορίας εἶνε ὅλως διάφορα ἀλλήλων. Διότι ἡ μὲν μέχρι Χριστοῦ περίοδος εἶνε ἐποχὴ προόδου, ἀναπτύξεως καὶ ἀκμῆς, καθ' ἣν οἱ τῆς Ἀττικῆς κάτοικοι ἀπὸ μικρῶν καὶ ἀσημάντων πολυχνίων μίαν πόλιν καὶ μίαν πολιτείαν ἀποτελέσαντες ἐκραταιώθησαν καὶ ἐνισχύθησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ εἰς τοσοῦτον ἀφίκοντο δυνάμειος καὶ ἀναπτύξεως παντοίας, ὥστε τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηναίων κατήντησε νὰ ἐπισκιάσῃ τὰ τῶν λοιπῶν, λαμπρῶν ἄλλως τῆς ἀρχαιότητος ἐλληνικῶν πολιτειῶν, ἡ δὲ τῶν Ἀθηναίων πόλις ἀπέβη πράγματι τῆς Ἑλλάδος Ἑλλάς καὶ ὁ ἀριπρεπέστατος καὶ ἐνδοξότατος ὁλοκλήρου τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἀντιπρόσωπος, ὄνομα μέγα καὶ σεβαστὸν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. Τὴν δὲ μετὰ Χριστόν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων χαρακτη-

ρίζει μαχασμός καὶ παρακμὴ διηνεκῆς καὶ ἀκράτητος. Εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι αἱ Ἀθῆναι κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, χάρις τὸ μὲν εἰς τὴν ἐν μέρει ἐξακλούθησιν τοῦ ἀρχαίου πολιτεύματος καὶ τὴν μέχρι βαθμοῦ τινος αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν, τὸ δὲ εἰς τὸ μέγα αὐτῶν ὄνομα καὶ τὸ γόητρον, ὅπερ ἐξήσκουν ἐπὶ τοῦ τότε κόσμου τὰ ἐκπαιδευτικὰ αὐτῶν καθιδρύματα καὶ τὰ κοσμοῦντα αὐτὰς πλεῖστα καὶ ἀπαραμίλλητα καλλιτεχνικὰ ἔργα, ἐξηκολούθουν εἰσέτι νὰ σημαίνωσι καὶ νὰ εὐδοκίμωσί πως, εἰ μὴ πολιτικῶς καὶ ὕλικῶς, ἠθικῶς τούλάχιστον, διετήρησαν δ' ὡς ἐπὶ μῆκιστον τὸ φῶς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν κατὰ τὸ τότε ἐπεληθὸν σκότος τῆς ἀποβαρβαρώσεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οὐχ ἥττον ἢ μοιραία πτώσις ἐπῆλθε ταχέως καὶ, ἀφ' ὅτου ἡ βάρβαρος τοῦ Ἰουστινιανοῦ χεὶρ ἔσβεσε καὶ τὸν τελευταῖον λύχνον ζωῆς διὰ τῆς καταργήσεως τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν ἐν ἔτει 529, ἐξέλιπε πλέον πᾶν κέντρον καὶ πᾶν σημεῖον τῆς πρώην ζωῆς καὶ δὲν ἐναπέμειναν ἐκ τοῦ ἀρχαίου τῆς πόλεως μεγάλειου, εἰμὴ τὰ θεῖα ἐκεῖνα τῆς τέχνης μνημεῖα, ἅτινα καὶ ταῦτα οἱ μὲν ὑπερισχύσαντες χριστιανοὶ ἔσπευδον νὰ καταστρέψωσιν ἐν τῷ φανατισμῷ των ἢ νὰ μεταβάλωσιν εἰς χριστιανικὰ καθιδρύματα, βάρβαροι δὲ καὶ ἀναίσθητοι ἐπιδρομεῖς ἐπανειλημμένως ἐδῶσαν καὶ κατερείπωσαν, καὶ οὕτω διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων τούτων συμφορῶν καὶ τοῦ ἐντεῦθεν πάντοτε ἐπιτεινομένου μαχασμοῦ αἱ ἄλλοτε λιπαραὶ καὶ ἰστέφανοι καὶ ἀκίδιμοι Ἀθῆναι, τὸ δαιμόνιον ἐκεῖνο πολιέθρον, ὡς ἐξυμνεῖ αὐτὰς ὁ Πίνδαρος, ἀπέβη σωρὸς ἐρειπίων καὶ τέφρας, ὃ τὸ πάλαι εἰς 500,000 ἀναβαίνων πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς περιωρίσθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' μ. Χ. αἰῶνος εἰς 20,000 περίπου, ὧν αἱ 10 μόλις χιλιάδες ἀνῆκον τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν· τὰ πάντα δ' ἐπὶ τοσοῦτον ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἡλκοιώθησαν, ὥστε φιλόρχαιοι ξένοι καὶ περιηγηταὶ μετὰ κόπου ἀνεγνώρισαν τὸ τῆς Παλλάδος ἄστυ κατὰ τὸν ΙΣ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα! Τοιαύτη ἡ τύχη τῶν ἀνθρωπίνων! Οὐδεμία ἄλλη πόλις τοῦ κόσμου τοσοῦτον ἐξυπηρέτησε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τοσοῦτον συνεβάλετο εἰς τὸν ἐκπολιτισμὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς, καὶ οὐδὲν ἄλλο ὄνομα τοσοῦτον ἐξήσκησεν ἀείποτε καὶ ἐξασκεῖ γόητρον ἐπὶ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ὅσον αἱ Ἀθῆναι, ἡ τρισύλλαβος αὕτη λέξις, καὶ ὅμως οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐμάνη ἐπὶ τοσοῦτον ὁ βάσκανος τῆς καταστροφῆς δαίμων καὶ οὐδαμοῦ ἐγένετο ἐπαισθητοτέρα καὶ σκληροτέρα ἡ μοιραία τῶν χρόνων με-

ταβολή, ὅσον ἐνταῦθα. Εἶνε τῷ ὄντι ἀνιερὸν ἔργον ἡ ἐξιστόρησις τῆς πτώσεως καὶ ἐξουθενώσεως τῆς ἐνδόξου ταύτης πόλεως, ἀλλ' εἶνε συγχρόνως καὶ διδασκτικωτάτη ἀσχολία καὶ ὠφέλιμος καὶ παντὶ μὲν ἀνθρώπῳ, μάλιστα δὲ τῷ φιλοσοφοῦντι ἱστοριοδίφῃ. Ἡ μὲν ἱστορία τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν, πλήρης οὖσα μεγαλουργημάτων καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἐποποιία τῶν εὐγενεστάτων τῆς ἀνθρωπότητος πράξεων, συναρπάζει τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστου, ἥτις «ἐπαίρεται, κατὰ Λογγῖνον, καὶ γαῦρόν τι ἀνάστημα λαμβάνουσα πληροῦται χαρᾶς καὶ μεγαλαυχίας», ἐξευγενίζει δ' αὐτὴν ἀξιαγαστότατα πρὸς ἀπομίμησιν προβάλλουσα πρότυπα, διὸ εἶνε καὶ τερπνὴ καὶ ὠφέλιμος συγχρόνως. Ἡ δ' ἱστορία τῆς παρακμῆς τῶν Ἑλλήνων, μεστὴ οὖσα περιπετειῶν ἀπαισίων καὶ συμβεβηκότων ὀλεθρίων, σχεδὸν δὲ πανταχοῦ οὐδὲν ἄλλο ἀποκαλύπτουσα ἢ νάρκωσιν μὲν καὶ κατὰπτωσιν ἐσωτερικὴν καὶ παραμόρφωσιν εἰδεχθῆ βίας δ' ἐξωτερικὰς καταστρεπτικὰς, λυπεῖ τὸν ἀναδιφοῦντα αὐτὴν καὶ καταπονεῖ, ἀλλ' οὐχ ἥττον ἱκανοποιεῖ τὴν περιεργίαν αὐτοῦ δεικνύουσα τί καὶ πῶς ἀπέβη τὸ πάλαι ποτὲ μεγαλεῖον ἐκεῖνο, πῶς ἐσκέπτοντο, τί ἔπραττον καὶ τί ἀπέγειναν ἐν τῇ φορᾷ τῶν αἰώνων οἱ ἀπόγονοι τῶν μεγθύμων ἐκείνων καὶ μεγαλουργῶν ἀνθρώπων, ὥστε μετ' αὐξάνοντος πάντοτε ἐνδιαφέροντος διαφυλλίζει τις ἀηδεῖς πολλάκις καὶ μονοτόνους χρονογραφίας, ἀναδιφεῖ ἀρχεῖα καὶ περισυνάγει καὶ συγκρίνει τὰς γλίσχρας καὶ ἐν πολλοῖς συγκεχυμένας ἱστορικὰς εἰδήσεις, ὅπως διασφαηνίσῃ τὴν ὀδυνηρὰν ταύτην ἐποχὴν τοῦ βίου τῆς εὐγενεστερᾶς τῆς ἀνθρωπότητος μερίδος. Πόσον δ' ἱκανοποιοῦνται τελευταῖον οἱ κόποι τοῦ ἀκαμάτου ἱστοριοδίου, ὅταν μετ' ἐκπλήξεως ἄμα καὶ χαρᾶς ἀνακαλύπτῃ, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν τῆς ἀρχαιότητος μόνον τὸ ἐλληνικόν, καὶ μετὰ τὴν δεινότεραν κατὰπτωσιν καὶ ταπείνωσιν, οὐ μόνον δὲν ἐξέπνευσεν ὀλοτελῶς, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰς διετήρησε δυνάμεις, ὅπως μετὰ μακραίωνα ὕπνον καὶ νεκροφάνειαν πάλιν συνελθὼν εἰς ἑαυτὸ ἀνεγερθῇ νεανικὸν καὶ ἀκμαῖον καὶ ὡς φοῖνιξ ἐκ τῆς τέφρας τοῦ ἀναγεννηθῇ! Μοναδικὸν τῷ ὄντι ἐν τῇ ἱστορίᾳ παράδειγμα! Εἰδικώτερον δ' ἡ ἔρευνα τῆς μετὰ Χριστὸν ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν οὐ μόνον τὸ ἀρχαῖον τῆς πόλεως μεγαλεῖον κάλλιον δικφωτίζει καὶ τὸ μητρῶον τῶν ἐνδόξων καὶ μεγάλων αὐτῆς τέκνων συμπληροῖ διὰ τῆς ἀνευρέσεως ἀνδρῶν, οἷοι ὁ Δέξιππος, αὐτὸς ὁ Μιχαήλ Ἀκομινάτος, ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ Μιχαήλ Λίμποντας, καὶ ἄλλοι, καὶ γυναικῶν, οἷα ἡ Ἀθη-

ναῖς, ἡ Εἰρήνη, ἡ Θεοφανώ, ἡ σουλτάνα Βασιλική, ἀλλὰ καὶ εἰς τῶν ὠραίων τεχνῶν τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τῆς καλαισθησίας τὴν διέγερσιν τὰ μάλιστα συντείνει, διότι τὰ περισφζόμενα ἐρείπια καὶ λείψανα τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς τέχνης, καίπερ οἰκτρότατα ἠκρωτηριασμένα, ἀποκαλύπτουσιν ἡμῖν πᾶν ὅ,τι τέλειον καὶ ὑψηλὸν ἠδυνήθη νὰ παραγάγῃ ποτὲ ἡ τέχνη διὰ χειρὸς ἀνθρώπου.

Πρὸς ἀκριβέστεραν δὲ καὶ ὀρθὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν μετὰ Χριστὸν ἀναπόφευκτον εἶνε νὰ γνωρίζωμεν τὰς σπουδαιότητας τοῦλάχιστον περιπετειᾶς καὶ συμβάντα τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως αὐτῆς μέχρι Χριστοῦ, διότι ἡ μία ἐποχὴ εἶνε συνέχεια τῆς ἄλλης. Τοῦτου ἕνεκα θέλομεν πραγματευθῇ ἐνταῦθα συνοπτικώτατα καὶ εἰσαγωγικῶς περὶ τῶν κυριωτάτων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τότε.

Τίνες ὑπῆρξαν οἱ πάντων πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς δὲν δύναται νὰ ὀρισθῇ ἀκριβῶς· οἱ ἀρχαιοτάτοι ὅμως μνημονευόμενοι ὡς κυριαρχήσαντες καὶ συνοικισμοὺς ἐν αὐτῇ συμπήξαντες, καὶ ἰδίως ἐντὸς τῆς ὑπὸ τῆς Πάρνηθος, τοῦ Πεντελικοῦ καὶ τοῦ Ὑμηττοῦ περικλεισμένης εὐρείας λεκάνης, ἦν ὁ Κορυδαλλὸς καὶ ὁ Αἰγάλεως διασχίζουσιν εἰς δύο ἄνισα πεδία, τὸ Θριάσιον τῆς Ἐλευσίνος καὶ τὸ τῶν Ἀθηνῶν, εἶνε οἱ *Πελασγοί*, οἱ πρῶτοι ἰδρύσαντες μονίμους κατοικίας καὶ ὀχυρώσαντες αὐτάς ἐν τῇ πρότερον ἀβεβαίως καὶ ἀσταθῶς ὑπὸ μεταναστευουσῶν καὶ φερεσίκων φυλῶν οἰκουμένη Ἑλλάδι¹. Οἱ Πελασγοὶ οὗτοι ἦσαν βεβαίως μία τῶν φυλῶν ἐκείνων, ἐπικρατήσασα τῶν ἄλλων καὶ δοῦσα καὶ εἰς ταύτας καὶ εἰς τὴν ὅλην χώραν τὸ ὄνομα τῆς, οἱ προπάτορες τῶν βραδύτερον παρομοίως ἐπικρατησάντων Ἑλλήνων, οἵτινες ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ ἐπικληθῇ μὲν ἡ χώρα ἀπ' αὐτῶν *Ἑλλάς*, νὰ μετονομασθῶσι δὲ καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς *Ἕλληνες* κοινῷ ὀνόματι. Περιεῖχε δ' ἡ Ἀττικὴ ἐπὶ τῶν Πελασγῶν δώδεκα δῆμους ἢ κώμας, ἐκτισμένας μακρὰν τῆς περιρρεούσης τὴν χώραν θαλάσσης «διὰ τὴν ληστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντισχοῦσαν», ἰδίως ἐκ μέρους τῶν θα-

παλαιὰ
ἱστορία
Ἀθηνῶν

¹ Πρὸς. Θουκυδ. 1, 2 «Φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλὰ μεταναστάσεις τε οὔσαι τὰ πρότερον καὶ ῥαδίως ἕκαστοι τὴν ἑαυτῶν ἀπολείποντες, βιαζόμενοι ὑπὸ τινων ἀεὶ πλείονων». Τὰ περὶ Ὠγύγου καὶ τῆς πρὸ τῶν Πελασγῶν ἱστορίας τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος εἶνε ὅλως μυθώδη. Ἴδε περὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκ τῶν ἡμετέρων Σπουρ. Λάμπρον ἐν Ἱστορ. Μελετήμ. σ. 1 ἐπ. καὶ ἰδίως σ. 12—25.

λασσοβίων καὶ πειρατῶν Καρῶν καὶ Φοινίκων¹. διότι οὗτοι ἀρχαιοτάτοι πάντων θαλασσοκρατήσαντες κατέλαβον πολλὰς τῶν νήσων καὶ τῶν ἄλλων ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ κατεμάστιζον διὰ συχνῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν τὰς ἐλληνικὰς παραλίας, μέχρις οὗ ὁ τῆς Κρήτης βασιλεὺς Μίνως, πρῶτος τῶν Ἑλλήνων ναυτικὸν κτησάμενος κατὰ τὸν 13ον π. Χ. αἰῶνα, ἐξέβαλεν αὐτοὺς ἐκ τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν καὶ περιώρισεν εἰς τὴν ἐν ταῖς ἀσιατικαῖς ἀκταῖς πατρίδα των. Ἀπετέλουν δὲ αἱ τότε κῶμαι τῆς Ἀττικῆς ἀνὰ τέσσαρες μίαν τετράπολιν, ὡς ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς ἐλληνικαῖς χώραις κατὰ τοὺς παλαιοτάτους χρόνους, ἐν αἷς ὑπῆρχον Ἴωνες², πᾶσαι δ' ὁμοῦ αἱ πατριαρχικῶς κυβερνώμεναι κῶμαι αὗται εἶχον καὶ ἓνα ἀνώτατον κοινὸν βασιλέα, ἰδίως ὡς πολέμαρχον.

Τοιοῦτος ὁλοκληρῶς τῆς Ἀττικῆς πρῶτος βασιλεὺς λέγεται ὅτι ὑπῆρξεν ὁ Πελασγὸς Ἀκταῖος, ἐξ οὗ καὶ ἡ χώρα Ἀκταία μέχρι τινὸς ἐκαλεῖτο³, λείψανα δὲ λόγου ἄξια τῆς πελασγικῆς ἐποχῆς καὶ κυριαρχίας ἐν Ἀττικῇ, μαρτυροῦντα τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ λαοῦ ἐκείνου καὶ τῶν βασιλείων αὐτοῦ τὴν δύναμιν, ὑπάρχουσι μέχρι σήμερον ἐν τῷ πρὸ τῆς ἐνώσεως τῶν ποταμῶν Κηφισοῦ καὶ Ἰλισσοῦ τριγώνῳ αἱ Κραναιά, ἥτοι Πετραῖαι, οἱ ἐπὶ τῶν βράχων δηλ. : τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν πέριξ λόφων τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῶν Νυμφῶν, τῆς Πνυκὸς καὶ τῶν Μουσῶν, λελαξευμένοι συνοικισμοὶ—κατοικίαι, ὁδοί, κλίμακες, πλατεῖαι, βωμοὶ—ἐξ ὧν καὶ οἱ κάτοικοι τότε Κραναιοὶ ἥτοι Πετραῖοι ἐκαλοῦντο⁴.

¹ Πρβ. Θουκ. 1, 7. 8. Ἡροδ. 3, 122. καὶ Φιλόχορον παρὰ Στράβωνι (397) «πορθομένης τῆς χώρας ἐκ θαλάσσης ὑπὸ Καρῶν».

² Τοιαύτη τετράπολις ἦτο τὸ ἐν τινὶ ἐπιγραφῇ «Μεσόγειον κοινόν» καλούμενον, εἰς ὃ ἀνῆκε καὶ ὁ δῆμος Γαργηττός, κείμενος παρὰ τοὺς νῦν Ἀμπελοκήπους. Ἡ Γαργηττός ἦτο πατρίς τοῦ γενάρχου Ἴωνος καὶ ἐν αὐτῇ διαδραματίζεται ἡ ἀρχαιοτάτη ἱστορία τῆς Ἀττικῆς. Πλὴν τῶν Ἰόνων ὁμῶς μεταξὺ τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Ἀττικῆς κατοίκων ὑπῆρχον καὶ Θορᾶκες ἢ Πίερες, ἰδίως δὲ περὶ τὴν Ἐλευσίνα, ἐνθα καὶ πολὺ βραδύτερον ἴσχυον οἱ Θορᾶκες Εὐμολπίδαι, οἱ κληρονομικῶς προΐστάμενοι τοῦ ἐν Ἐλευσίνῃ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος καὶ τῶν μυστηρίων. Ἀμφοτέρων δὲ τῶν στοιχείων τούτων ἡ ὕπαρξις μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν θεσμῶν, παραδόσεων καὶ θρησκευτικῶν ἐθίμων τοῦ ἀρχαίου πληθυσμοῦ τῆς Ἀττικῆς. Πρβ. C. Wachsmuth, Die Stadt Athen im Alterthum, τόμ. Α', σ. 393 ἐπ. καὶ Ernst Curtius, Die Stadtgeschichte von Athen, ἐν Βερολίνῳ, 1891. σ. 19 ἐπ., 39 ἐπ.

³ Πρβ. Ἡροδ. 8, 44. Παισαν. Ἀττικ. 2, 6 ἐπομ.

⁴ Πρβ. Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 25. Ἡροδ. 8, 44. καὶ Ernst Curtius ἐνθα ἀνωτέρω σ. 26 ἐπ.

Τέρμα δ' εἰς τὴν πελασγικὴν κυριαρχίαν καὶ ἐποχὴν ἐν Ἀττικῇ ἐθῆκε πιθανώτατα ὁ κατὰ τινας μὲν ἰθαγενῆς καὶ αὐτόχθων, κατ' ἄλλους δ' Ἀγύπτιος καὶ πιθανώτερον ἴσως Φοῖνιξ *Κέκροψ*, ὅστις μεταναστεύσας ἐνταῦθα περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου π. Χ. αἰῶνος ἐνυμφεύθη τὴν θυγατέρα τοῦ τότε Πελασγοῦ βασιλέως καὶ ἐκράτησε τῶν πραγμάτων ὡς διάδοχος ἐκείνου,¹ πρόδρομος τοῦ βραδύτερον εἰς τὴν γειτονικὴν Βοιωτίαν ἐγκαταστάντος ὁμοεθνοῦς του Κάδμου. Ὁ Κέκροψ πρῶτος φαίνεται ὀχυρώσας τὴν Ἀκρόπολιν, ἣτις *Κεκροπίδα* ἀπὸ Κρανῶν μετωνόμασθησαν,² οὗτος δ' ὑπήγαγε καὶ τοὺς δώδεκα συνοικισμοὺς ὑπὸ ἓν κοινὸν ἀνώτατον δικαστήριον, τὸν *Ἄρειον Πάγον* πρὸς δὲ εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἀττικὴν τὴν ναυτιλίαν, τὴν μεταλλουργίαν καὶ ἄλλην βιομηχανίαν, τὸν θεσμόν τοῦ γάμου καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης, κατὰ τινας δὲ καὶ τὴν τῆς αἰγυπτιακῆς θεᾶς *Νεϋθ*, ἐξ ἧς δῆθεν διεπλάσθη ἀκολούθως ἡ Ἀθηνᾶ, καὶ ἐδίδαξε τοὺς κατοίκους τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἐλαιοδένδρου καὶ τὴν ἐκθλιψιν τοῦ ἐλαίου.

Ἐπεκράτει δὲ τῶν θεῶν τῆς χώρας ὡς πολιούχος ἐπὶ τῶν θαλασσοβίων Φοινίκων ὁ θεὸς τῆς θαλάσσης Ποσειδῶν. Οἱ Φοινίκες πρῶτοι πιθανῶς ἀνεκάλυψαν καὶ τὰ ἐν Λαυρείῳ ἀργυρεῖα, ὡς ἀνεκάλυψαν καὶ ἄλλα ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας μεταλλεῖα, τῆς δ' ἐν τῇ χώρᾳ ἐπικρατήσεως αὐτῶν μαρτύρια κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα ἱστορικοὺς χρόνους ἦσαν τὰ εἰς Φοινίκας ἀνάγοντα τὴν καταγωγὴν ἰσχυρὰ γένη τῶν Γε-

¹ Ἡ ἀρχαιοτέρα παράδοσις θεωρεῖ τὸν Κέκροπα αὐτόχθονα, μεταγενεστέρα δὲ γνώμη χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς Αἰγύπτιον, καὶ δὴ ἐκ Σάτιδος τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλ' οἱ Αἰγύπτιοι, κατ' ἐξοχὴν μισόξενοι ὄντες καὶ ἥκιστα νεωτερισταί, σπανιώτατα ἐπεχείρησαν ἀποικίας εἰς τὴν ξένην, ὡς ἡ εἰς Ἑλλάδα φυγὴ τοῦ βασιλόπαιδος Δαναοῦ, πρὸ τοῦ ἐβδόμου δὲ π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐν Αἰγύπτῳ οὐδεμίαν ἐπέτρεπον τῶν ξένων ἐγκατάστασιν πλην τῆς τῶν Ἑβραίων ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Ὑξῶς, δὲν ἦσαν δὲ καὶ ἰδιαζόντως ναυτικὸς λαός. Καὶ ἡ ἐλαία δὲν ἦτο ἐγχώριον τῆς Αἰγύπτου δένδρον, ἴσως δὲ καὶ ὀλοτελῶς ἔλειπεν ἐξ αὐτῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τουναντίον τὰ μυθολογούμενα περὶ ἐπικρατήσεως τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Ἀττικῇ πρὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἄλλα πολλὰ τεκμήρια πείθουσιν ἡμᾶς ὅτι φοινικὸς μᾶλλον ἢ αἰγυπτιακὸς ἐποικισμὸς ἐγένετο κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους χρόνους ἐν Ἀττικῇ, ἢ ὅτι ἀμφοτέρω ἐγένοντο ἀλληλοδιαδόχως, ἢ ἀληθεύῃ ἡ γνώμη, ὅτι τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος εἰσήχθησαν ἐξ Αἰγύπτου.

² Πρβ. Ἡροδ. 8, 44.

φυραίων, ἐξ ὧν ἦσαν καὶ οἱ τυραννοκτόνοι Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων, καὶ τῶν Φοινίκων¹, κατὰ τινας δέ, λίαν ἀπιθάνως, καὶ οἱ μέχρι τοῦδε ἐν τῷ παρὰ τὴν Σαλαμῖνα Ἀγίῳ Γεωργίῳ σφζόμενοι σωροὶ κογχυλίων ἐκ τῶν λεγομένων πορφυρῶν, τὰ ὅποια ἀλιεύοντες ἐκείνοι μετεχειρίζοντο ἐν τοῖς πορφυρείοις, ἵνα ἐξάγωσι τὸν πολύτιμον πορφυροῦν βαφικὸν χυμὸν².

Ἐκ δὲ τῶν διαδόχων τοῦ Κέκροπος βασιλέων τῆς Ἀττικῆς μνείας ἄξιος εἶνε ὁ Ἀμφικτύων, ἐκ τῆς γυναικὸς τοῦ ὁποίου Ἀτθίδος καὶ ἡ χώρα Ἀττικὴ λέγεται ὅτι μετωνομάσθη³. Τοῦ δ' Ἀμφικτύονος διάδοχος ὑπῆρξεν ὁ καταλύσας τὴν ξένην κυριαρχίαν Ἐρεχθεὺς Α΄., ὁ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ἐριχθόνιος ἐπικαλούμενος⁴, καὶ ὁ διασημώτατος πρὸ τοῦ Θησέως βασιλεὺς καὶ ἥρως τῆς Ἀττικῆς. Ἐμυθολογεῖτο ὅτι ἦτο υἱὸς τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Γῆς, διὸ γηγενὴς καὶ

¹ Πρβ. Ἡροδ. 5, 57. 61. καὶ Ἡσύχιον ἐν λέξει Φοίνικες.

² Τοιοῦτοι σωροὶ κογχυλίων παρετηρήθησαν καὶ ἐν Γυθείῳ καὶ ἐν Κυθήροις καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπου ὑπῆρχον ἀποικίαι Φοινίκων. Τοὺς δ' ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ, τῷ παρὰ τὴν Σαλαμῖνα, σωροὺς παρετήρησαν ἄλλοι τε πρότερον καὶ ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ὅστις θεωρεῖ αὐτοὺς λείψανα πορφυρείων Φοινικικῶν (Ἱστορ. Μελετήμ. σ. 26 ἐπ. 31 — 43, 221 — 222). Τὸ καθ' ἡμᾶς δὲν νομίζομεν τὸ πρᾶγμα ἀνεπίδεκτον ἀντιρρήσεως, διότι τοιαῦτα πορφυρεῖα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῇ Ἀττικῇ, διὰ τὴν μεταξουργίαν βεβαίως, καὶ 2500 ἔτη μετὰ τὸν Κέκροπα καὶ τοὺς Φοίνικας, κατὰ τὸν 10ον, τὸν 11ον, καὶ δὴ τὸν 12ον μ. Χ. αἰῶνα. Τοῦτο ἐξάγεται ἐξ ὅσων λέγει ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτος περὶ κογχυλαλιευτικῶν πλοιαρίων ἐξ Ἀττικῆς (Σφζόμ. Β΄., σ. 275) καὶ ἐκ τινος ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς ἐκ τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐν ᾗ ἀναγράφεται ὡς ζήσας τότε ἐν Ἀθήναις κογχαλάριος (πρβ. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. τοῦ 1852 σ. 837). Γνωστὸν δὲ ὅτι ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρχον πολλοὶ κογχυλεὺται χαίροντες καὶ ἀτέλειαν (πρβ. Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, κ. 51, σ. 244 ἐκδ. Βόννης). Τίς λοιπὸν βεβαίως ἡμᾶς ὅτι οἱ ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ σωροὶ δὲν εἶνε ἐκ βυζαντινῶν χρόνων; Ἄλλως τε καὶ κογχυλίων σωροὶ εὐρέθησαν καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ πολὺ βραδύτερον κτισθέντος καὶ κατερειπωθέντος Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (πρβ. Finlay, History of Greece, Δ΄. σ. 56).

³ Στράβ. 397. Παυσαν. Ἀττικ. 2, 6. Ἀλλ' ἐπιτρέπουσι τοῦτο γραμματικοὶ λόγοι;

⁴ Ὅτι Ἐρεχθεὺς Α΄. καὶ Ἐριχθόνιος εἶνε εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἐξάγεται ἐκ τῆς παραβολῆς τοῦ Ὀμήρου (Ἰλ. Β., 547) καὶ Ἡροδότου (8, 55) πρὸς Ἀπολλόδωρον (3, 14), Δουκιανὸν (Φιλοψευδ., 3.) καὶ Παυσανίαν (Ἀττικ. 26, 5).

χθόνιος, ἥτοι αὐτόχθων ὠνομάζετο¹ καὶ ὅτι ἀνετράφη ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας εὐγνωμονῶν ἤγειρεν οὗτος οἶκον, ἥτοι ναόν, ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ἔστησεν ἐν αὐτῷ ξόανον τῆς θεᾶς ἐκ ξύλου ἐλαίας καὶ διέταξεν εἰς τοὺς δῆμους πάντας ἑορτὰς κοινὰς ἐπικληθεῖσας Ἀθήναια, τῆς πολιᾶδος Ἀθηνᾶς παραγκωνισάσης οὕτω τὸν τέως πολιοῦχον Ποσειδῶνα. Δηλοῦται προφανῶς διὰ τῶν παραδόσεων τούτων περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ ἀνατροφῆς τοῦ Ἐρεχθέως Α'. καὶ περὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς χερσαίας Ἀθηνᾶς ἐπὶ τοῦ θαλασσίου Ποσειδῶνος, ὅτι ὁ Ἐρεχθεὺς ἢ Ἐριχθόνιος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος μετὰ τοὺς Φοῖνικας αὐτόχθων βασιλεὺς τῆς Ἀττικῆς καὶ ὅτι τὸ χερσαῖον τῆς χώρας στοιχεῖον ἐξέβαλε τῆς ἀρχῆς τοὺς θαλασσοβίους ξένους. Καὶ κατ' ἄλλα δὲ ἐρρύθμισεν ὁ Ἐρεχθεὺς τὰ τῆς θρησκείας τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ καὶ ἀποθανῶν ἐτάφη ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ τῇ πολιᾷδι Ἀθηνᾷ ἀνεγερθέντι ναῷ, ὅπερ Ἐρέχθειον ἐκ τούτου ἐκλήθη². Ἐπ' αὐτοῦ καὶ οἱ ἀπὸ Κέκροπος Κεκροπίδαι καλούμενοι κάτοικοι Ἀθηναῖοι κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ἐκλήθησαν καὶ ἡ Ἀκρόπολις δὲ ἀπὸ Κεκροπίας Ἀθήνη καὶ μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν συνοικισμῶν Ἀθῆναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μετωνομάσθησαν³.

Ἐκ δὲ τῶν διαδόχων τοῦ Ἐρεχθέως διαπρεπέστατοι ὑπῆρξαν ὁ Αἰγεὺς καὶ πρὸ πάντων ὁ μέγας υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Θησεύς, ὁ πρῶτος καὶ κυριώτατος ἰδρυτὴς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ τοῦ μεγάλου τῆς χώρας μέλλοντος. Τὸ πρῶτον μέγα ἔργον, ὅπερ ὁ ἥρωες οὗτος διέπραξεν ὑπὲρ τῆς πατρίδος του, ἦτο ὅτι ἀπήλλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ σκληροῦ καὶ ἀτιμωτικοῦ φόρου, ὃν ἐτέλει τῇ Κρήτῃ, ἀποστέλλουσα κατ' ἔτος ἐπτά νέους καὶ ἰσαριθμούς νέας, οἵτινες οὐδέποτε πλέον ἐπέστρεφον εἰς τὰ ἴδια. Διότι ὁ μέγας ἐκεῖνος τῶν Καρῶν ἐξολοθρευτὴς Μίνως, θαλασσοκρατήσας, ἐπέβαλε καὶ αὐτὸς ἀντ' ἐκείνων φόρους εἰς τοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, εἰς τοὺς Ἀθηναίους δὲ τὸν ἀνθρώπινον ἐναύσιον ἐκεῖνον φόρον. Ἀκολουθῶς ὁ Θησεὺς κατὰ τὸν Πλούταρχον « μέγα καὶ θαυμαστὸν ἔργον εἰς νοῦν βαλόμενος, συνώκισε τοὺς

¹ Πρβ. Σοφ. Αἴ. 202, «Χθονίων ἀπ' Ἐρεχθειδῶν».

² Πρβ. Ἡρόδ. 8,44. καὶ Πausan. Ἀττικ. 26,5.

³ Ἡρόδ. 8,44. Τὰς περὶ Ἐρεχθέως παραδόσεις γνωρίζει καὶ ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. Β, 546 — 551. Ὀδυσσ. η, 78 ἐπ.). Πρὸς τιμὴν δὲ τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ Ἀθήνης καλουμένης, ἐκλήθη ἡ πόλις Ἀθῆναι κατὰ τὸν ῥήτορα Λυκοῦργον (κατὰ Λεωκράτους).

» τὴν Ἀττικὴν κατοικοῦντας εἰς ἓν ἄστυ καὶ μιᾶς πόλεως ἓνα δῆμον
 » ἀπέφηνε, τέως σποράδας ὄντας καὶ δυσανακλήτους πρὸς τὸ κοινόν
 » πάντων συμφέρον, ἔστι δ' ὅτε καὶ διαφερομένους ἀλλήλοις καὶ πολε-
 » μούντας. Ἐπιὼν οὖν ἀνέπειθε κατὰ δήμους καὶ γένη, τῶν μὲν ἰδιω-
 » τῶν καὶ πενήτων ἐνδεχομένων ταχὺ τὴν παράλησιν αὐτοῦ, τοῖς δὲ
 » δυνατοῖς ἀβασίλευτον πολιτείαν προτείνων καὶ δημοκρατίαν, αὐτῷ
 » μόνον ἄρχοντι πολέμου καὶ νόμων φύλακι χρησομένην, τῶν δὲ ἄλ-
 » λων παρέξουσιν ἅπασιν ἰσομοίριαν. Τοὺς μὲν ταῦτα ἔπειθεν. Οἱ δὲ
 » τὴν δύναμιν αὐτοῦ δεδιότες, μεγάλην οὔσαν ἤδη, καὶ τὴν τόλμην
 » ἐβούλοντο πειθόμενοι μᾶλλον ἢ βιαζόμενοι ταῦτα συγχωρεῖν. Κατα-
 » λύσας οὖν τὰ παρ' ἐκάστοις πρυτανεῖα καὶ βουλευτήρια καὶ ἀρχάς,
 » ἓν δὲ ποιήσας ἅπασιν κοινὸν ἐνταῦθα πρυτανεῖον καὶ βουλευτήριον,
 » ὅπου νῦν ἵδρυται τὸ ἄστυ, τὴν τε πόλιν Ἀθήνας προσηγόρευσε (;)
 » καὶ Παναθηναία θυσίαν ἐποίησε κοινήν. Ἐθυσε δὲ καὶ μετοίκια τῇ
 » ἑκτῇ ἐπὶ δέκα ἑκατομβαιῶνος, ἣν ἔτι καὶ νῦν θύουσι. Καὶ τὴν βα-
 » σιλείαν ἀφείς, ὥσπερ ὡμολόγησε, διεκόσμει τὴν πολιτείαν ἀπὸ θεῶν
 » ἀρχόμενος.....

» Ἐτι δὲ μᾶλλον αὐξῆσαι τὴν πόλιν βουλόμενος ἐκάλει πάντας
 » ἐπὶ τοῖς ἵσοις καὶ τὸ « Δεῦρ' ἔτε πάντες λεῶ » κήρυγμα Θησέως
 » γενέσθαι φασί, πανδημίαν τινὰ καθιστάντος· οὐ μὴν ἄτακτον οὐδὲ
 » μεμιγμένην περιεῖδεν ὑπὸ πλήθους ἐπιχυθέντος ἀκρίτου γενομένην
 » τὴν δημοκρατίαν, ἀλλὰ πρῶτος ἀποκρίνας χωρὶς Εὐπατρίδας καὶ
 » Γεωμόρους καὶ Δημιουργούς, Εὐπατρίδας δὲ γινώσκειν τὰ θεῖα καὶ
 » παρέχειν ἄρχοντας ἀποδοὺς καὶ νόμων διδασκάλους εἶναι καὶ ὁσίων
 » καὶ ἱερῶν ἐξεταστάς, τοῖς ἄλλοις πολίταις ὥσπερ εἰς ἴσον κατέστησε,
 » δόξῃ μὲν Εὐπατριδῶν, χρειᾷ δὲ Γεωμόρων, πλήθει δὲ Δημιουργῶν
 » ὑπερέχειν δοκούντων. Ὅτι δὲ πρῶτος ἀπέκλινε πρὸς τὸν ὄχλον, ὡς
 » Ἀριστοτέλης φησί, καὶ ἀφῆκε τὸ μοναρχεῖν ἔοικε μαρτυρεῖν καὶ
 » Ὅμηρος ἐκ νεῶν καταλόγῳ, μόνους Ἀθηναίους δῆμον προσαγο-
 » ρεύσας ¹. »

Διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων τούτων τοῦ Θησέως ἡ μέχρις αὐτοῦ πι-
 θανῶς ἐν μόνῃ τῇ Ἀκροπόλει καὶ ἐπὶ τῶν παρακειμένων λόφῳ περιω-
 ρισμένη πόλις, καταστάσα κέντρον τῆς ἀττικῆς πολιτείας, ἔλαβε μεί-

¹ Πλούταρχος ἐν βίῳ Θησέως, κ. 24—25. Πρβ. καὶ Στράβ. 397, « Πάλιν
 δ' ὕστερον εἰς μίαν πόλιν συναγαγεῖν λέγεται τὴν νῦν τὰς δώδεκα Θησεύς. »

ζονα περιοχὴν καὶ ἐξετάθη πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν, ὃ δὲ πληθυσμὸς τοῦ ἄστεως ὅσημέραι ἔκτοτε ἠϋζανεν, ἐνῶ ὁ τῶν λοιπῶν τῆς Ἀττικῆς πόλεων βαθμηδὸν ἤλαττοῦτο. Ὁ Θησεὺς εἰσήγαγε πρὸς τούτοις τὴν ἐπιγαμίαν μεταξὺ τῶν διαφόρων πόλεων καὶ τὴν λατρείαν τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης καὶ τῆς Πειθοῦς¹, τοῦτο δὲ διηυκόλυνεν οὐσιωδῶς τὴν συγχώνευσιν τῶν τῆς Ἀττικῆς κατοίκων εἰς ἓνα λαόν, ὅστις, ἐκ ταύτης τῆς ἐποχῆς κοινῶ ὀνόματι Ἀθηναῖοι ἐκλήθη· διότι βέβαιον ὑπάρχει ὅτι ἔκτοτε Ἀθηναῖοι σημαίνει καὶ τὴν ὅλην Ἀττικὴν, Ἀθηναῖοι δ' ἐκαλοῦντο ἀπὸ τοῦ Θησεῖος καὶ πάντες τῆς Ἀττικῆς οἱ κάτοικοι². Ἐγένετο δ' ἡ συγκέντρωσις αὕτη τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ μίαν πόλιν καὶ ἡ μεταρρύθμισις τοῦ πολιτεύματος περὶ τὰ 1300 π. Χ. καὶ εἶνε καὶ τῷ Ὀμήρῳ γνωστὰ³. Ἡ οὕτω δὲ παρασκευασθεῖσα κατὰστασις τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας διετηρήθη ἐν τοῖς πλείστοις καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Θησεῖος βασιλείων τῆς Ἀττικῆς καὶ συνέτεινε μεγάλως εἰς τὴν εὐημερίαν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως αὐτῆς, ὥστε ἐπὶ τῶν Τρωϊκῶν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀττικῆς Μενεσθεὺς συνεξεστράτευσεν μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἔχων πεντήκοντα πλοῖα. Ἄλλως τε καὶ ἠνδρίζετο κατὰ τὸν 13ον καὶ 12ον π. Χ. αἰῶνα καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς καὶ ἤρξατο νὰ λαμβάνῃ ἐπιθετικὴν θέσιν κατὰ τῆς τέως ὑπερόχου καὶ κυριάρχου Ἀσίας, οὐ μόνον κεχωρισμένως, ὡς ὁ Μίνως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κοινου, ὡς ἐν τῷ Τρωϊκῷ πολέμῳ.

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων διχόδοχων τοῦ Θησεῖος διχασημότατοι ἐγένοντο οἱ τοῦ Νέστορος ἀπόγονοι Νηλεΐδαι Μέλανθος καὶ Κόδρος, ὧν ὁ μὲν

¹ Πausan. Ἀττικ. 22,3.

² Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον οἱ Ἀθηναῖοι ἐκλήθησαν Ἴωνες ἐκ τοῦ πρὸ τοῦ Αἰγέως βασιλεύσαντος τῆς χώρας Ἴωνος. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα Ἴωνες ἀπεδίδετο εἰς πάντας τοὺς διακρινομένους διὰ τῆς κατὰ τετραπόλεις καὶ δωδεκαπόλεις διαιρέσεως καὶ τῆς τοῦ Ποσειδῶνος λατρείας, ἅτινα ἦσαν πολὺ πρὸ τοῦ Ἴωνος ἐν χρῆσει, καὶ ἴσως ἦσαν πελασγικὰ ἔθιμα. Εἶνε μὲν βέβαιον ὅτι πολλοὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν ταῖς νήσοις καὶ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἴωνων ἦσαν ἄποικοι ἐξ Ἀττικῆς, ἄλλοι ὅμως πάλιν δέχονται τοὺς ἐν Ἀσίᾳ Ἴωνας ὡς πολλῶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιότερους. Ἴδε περὶ τούτου Ernst Curtius, die Jonier vor der jonischen Wanderung. Ἐν Βερολίῳ, 1855.

³ Διότι ἐν Νεῶν Καταλόγῳ (Ἰλ. ε, 546 ἐπ.) δὲν ποιεῖται μνείαν ἄλλων Ἀττικῶν πόλεων, ἀλλὰ μόνον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἐρεχθίδεως, ὡς καλεῖ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀττικῆς.

πρώτος, ἐκ Πελοποννήσου προσφυγὼν εἰς Ἀττικὴν πρὸς τοὺς ὁμοφύλους Ἴωνας καὶ προσπορίσας τοῖς Ἀθηναίοις τὴν νίκην διὰ μονομαχίας ἐν τινι πρὸς τοὺς Βοιωτοὺς πολέμῳ, ἔλαβεν ὡς γέρας τὴν βασιλείαν, ὃ δὲ δεύτερος καὶ ἐκείνῳ ὑπερηκόντισε κατὰ τὴν ὑπὲρ τῆς χώρας ἐθελοθυσίαν καὶ τελευταῖος ἔφερε ἀκέραιον τὸ ἀξίωμα τοῦ βασιλέως τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Κόδρος ἐβασίλευσε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν (1100 π. Χ. καὶ ἐξῆς), ὅτε καὶ αἱ Ἀθηναίαι, ὡς καὶ αἱ πλείεσται ἄλλαι ἑλληνικαὶ πόλεις, περιῆλθον εἰς πόλεμον κατὰ τῶν πλανήτων ἐκείνων καὶ ταραξιῶν μεταναστῶν, μαθὼν δ' ἔκ τινος χρησμοῦ ὅτι ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος τοῦ ἐξήρητοτο ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως αὐτῆς, μεγαθύμως προσήνεγκε τῷ 1065 αὐτὸν θῦμα εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος προκαλέσας ἐντέχνως τὸν φόνον τοῦ ὑπὸ τῶν πολεμίων, οἵτινες ἀπεχώρησαν τῆς Ἀττικῆς, ἅμα ἔμαθον τίς ἦτο ὁ φονευθεὶς. Ἡ γενναία αὕτη τοῦ Κόδρου πράξις τοσοῦτον ἐθαυμάσθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, ὥστε ἀπεφάσισαν μηδένα πλέον μετ' ἐκείνων ν' ἀφήκωσι μονάρχην βασιλέα καὶ περιώρισαν τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα εἰς ἀρχοντίαν ἰσοβίον ἀπονεμομένην εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ Κόδρου κληρονομικῶς. Οὕτως ἐκηρύχθη ἐν ἔτει 1065 ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Κόδρου Μέδων ἰσοβίος ἀρχων, ἡ δὲ διάταξις αὕτη διήρκεσε 313 ἔτη, ἥτοι μέχρι τοῦ 752 π. Χ., χρηματισάντων ἐν ὅλοις 13 Μεδοντιδῶν ἰσοβίων ἀρχόντων. Καὶ προσεπωνομάζοντο μὲν καὶ οἱ ἄρχοντες οὗτοι βασιλεῖς, δὲν ἤσκουν ὅμως ἀκεραίαν καὶ ἀπόλυτον τὴν ἀρχήν, ἀλλ' εἶχον συμβούλους καὶ μέχρι τινὸς μετόχους αὐτῆς τοὺς εὐπατρίδας, κατὰ δὲ τὴν μνηστειάν τοῦ Ἀριστοτέλους ἦδη ἐπὶ Μέδοντος ἢ ἐπὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀκάστου «ἐπικατέστη» δευτέρα ἀρχή, ἡ πολεμαρχία, «διὰ τὸ γίνεσθαι τινας τῶν βασιλέων τὰ πολέμια μαλακοὺς», τελευταία δ' ἡ τοῦ ἄρχοντος περὶ τὴν διεύθυνσιν δικαστηρίων τινῶν ἀσχολουμένου. Ἦσαν δὲ καὶ οἱ δύο οὗτοι πρόσθετοι ἄρχοντες ἰσοβιοὶ καὶ ἐλαμβάνοντο εἴτε καὶ αὐτοὶ ἐκ τῶν Κοδριδῶν εἴτε ἴσως ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην ἐκ τῶν εὐπατριδῶν ὑπὸ τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλῆς, ἣν ὁ Κέρκωφ εἶχε συστήσει κοινὸν τῆς χώρας δικαστήριον καὶ συμβούλιον¹.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς περιπετειώδους μεταναστάσεως τῶν

¹ Ὁ σπουδαῖος οὗτος νεωτερισμὸς τῆς τριχῆς διαιρέσεως τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς καὶ τῆς ἐν αὐτῇ συμμετοχῆς τῶν εὐπατριδῶν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κόδρου ἐγένετο γνωστὸς ἐκ τοῦ ἐσχάτως ἀνευρεθέντος συγγράμματος τοῦ Ἀριστοτέλους «Ἀθηναίων Πολιτείας», (κ. 3).

Δωριέων πολλοὶ ἐξ ἄλλων χωρῶν κατέφυγον πρὸς ἀσφάλειαν εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἥτις ἰδίως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κόδρου διετέλεσεν ἐν εἰρήνῃ, καὶ ἐντεῦθεν προῆλθε πρῶτος τῆς χώρας καὶ παντοειδῆς ἀνάπτυξις¹, καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τῶν ἰσοθίων ἀρχόντων ἡ γνωστὴ τῶν Ἀθηναίων ἱστορία περιορίζεται εἰς ἀσήμαντά τινα ἐσωτερικὰ γεγονότα καὶ τὴν βαθμικὴν τῆς χώρας προκοπὴν καὶ τῆς πολιτείας τὴν διάπλασιν. Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀρχοντος Ἀλκμαίωνος, Ὀλ. 7, 1 ἢ 2=752 ἢ 753 π.Χ., ἡ τῶν ἀρχόντων ἐξουσία περιορίσθη εἰς δέκα μόνα ἔτη², ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἡ τῶν ἄλλων εὐπατριδῶν ἐπιρροή ἠῦξανε βαθμηδόν, καθ' ὅσον ἡλαττοῦτο ἡ τῶν Κοδριδῶν. Κατὰ φυσικὸν δὲ λόγον ἐπεδίωκον οὗτοι τὸν ὅσον ἔνεστι μείζονα περιορισμὸν τῆς τῶν ἀρχόντων ἐξουσίας καὶ τὴν συμμετοχὴν τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἢ ὀλιγαρχικῶν, διὸ κατὰ Ὀλ. 24, 2=683 π.Χ., μετὰ ἑπτὰ δεκαετηρίδας, ἀντὶ τριῶν δεκαετῶν ἐξελέγησαν ἑννέα ἐνιαύσιοι ἄρχοντες, ἐκλεγόμενοι «ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην» μετὰξὺ πάντων τῶν εὐπατριδῶν ὑπὸ τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλῆς, ἥτις ἔκτοτε ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν χρηματισάντων ἀρχόντων καὶ ἔμεινεν ἡ μόνη ἰσόθιος ἐν Ἀθῆναις ἀρχή. Οἱ ἐξ προστεθέντες νέοι ἐνιαύσιοι ἄρχοντες ἐκλήθησαν θεσμοθέται, «ὅπως ἀναγράψαντες τὰ θέσμια φυλάττωσι πρὸς τὴν τῶν παρανομούντων κρίσιν· κύριοι δ' ἦσαν καὶ τὰς δίκας αὐτοτελεῖς κρίνειν καὶ οὐχ ὥσπερ νῦν, προανακρίνειν», ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης· ἡσχολοῦντο λοιπὸν περὶ τὰ δικαστικά, ἐνῶ ὁ ἀρχων βασιλεὺς περιορίσθη εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν θρησκευτικῶν ὑποθέσεων, ὁ δὲ εἰδικώτερον ἀρχων λεγόμενος ἀπέβη ἐπώνυμος, διότι ἐξ αὐτοῦ ὠνομάζετο τὸ ἔτος. Ἐκυβέρνηον δ' οἱ ἑννέα ἄρχοντες σύμβουλον ἔχοντες τὴν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλήν, ἥτις «τὴν μὲν τάξιν εἶχε τοῦ διατηρεῖν τοὺς νόμους, διώκει δὲ τὰ πλεῖστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ κολάζουσα καὶ ζημιοῦσα πάντας τοὺς ἀκοσμοῦντας κυρίως³». Ἐκτοτε ἡ φιλοδοξία τῶν εὐπατριδῶν εὗρεν ἐλεύθερον στάδιον, ἥρξαντο δ' ἀκκάθεκτοι αἱ πρὸς ἀλλήλους ζηλοτυπίαι καὶ αἱ ἐριδες, ὅπερ ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ ἐνισχύωνται συγκεντροῦντες περὶ ἑαυτοὺς, ὡς πλείστους ἐκ τῶν ἄλλων πολιτῶν, ὁ δὲ λαὸς ἥρξατο νὰ συναισθάνηται οὕτω τὴν τε δύναμιν καὶ τὴν χρησιμότητά του. Ὡστε συνέβη διὰ τῶν μεταρρυθμί-

¹ Θουκ. 1, 2.

² Διονύσιος. Ἀλικαρνασσ. 1, 1, 70.

³ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων Πολιτ. 3.

σεων ὅ,τι κατὰ τοὺς φυσικοὺς λόγους ἀδύνατον ἦτο νὰ μὴ συμβῇ· ὅπως ἐλαττώσωσιν οἱ ἀριστοκρατικοὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν ἀρχόντων, ἤναγκάσθησαν νὰ περιποιηθῶσι τὸν πολὺν λαὸν καὶ νὰ παραχωρήσωσιν αὐτῷ μέρος τῆς ἐπὶ τῶν κοινῶν ἀρχῆς, οὕτω δ' ἐτέθησαν αἱ πρῶται ἀρχαὶ καὶ βάσεις τῶν ἀμέσων δικαιοματίων τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου ἐπὶ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἐννέα ἀρχόντων ἐξελέγοντο τότε καὶ ἕτεραι ἀρχαί, ναύκληροι, ὅπως φροντίζωσι περὶ τῶν ναυτικῶν τῆς χώρας, καὶ ταμίαι τῆς πολιτείας, κωλακρέται ἢ κωλαγρέται καλούμενοι, καὶ ἄλλοι, πάντες ἐκ τῶν εὐπατριδῶν. Οὕτως ἀνεπτύσσετο διαρκῶς ὁ μηχανισμὸς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ ἀπὸ ὀλίγων περιήρχετο ἡ ἐξουσία πάντοτε εἰς περισσοτέρους. Ἡ αὐτὴ δὲ περίπου τῶν πολιτευμάτων βαθμιαία μεταρρύθμισις καὶ ἐξέλιξις ἐπεκράτησε κατὰ τὸν 8ον καὶ 7ον αἰῶνα καὶ παρὰ ταῖς λοιπαῖς ἑλληνικαῖς πολιτεαῖς, ἡ δ' Ἑλλάς ἐκραταιοῦτο καὶ προήγετο βαθμηδὸν καθ' οὓς χρόνους ἐν μὲν τῇ Ἰταλίᾳ ἐκτίζετο ἡ μέλλουσα τοῦ κόσμου κυρίαρχος Ρώμη, ἐν δὲ τῇ Ἀσίᾳ οἱ Μῆδοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι καὶ Βαβυλώνιοι καθυπέτασσον τοὺς Φοίνικας, τοὺς Ἰουδαίους, τοὺς Αἰγυπτίους καὶ παρεσκεύαζον οὕτω τὸ ἔδαφος εἰς τὴν μεγάλην περσικὴν μοναρχίαν, ἥτις ἐμελλεν ἀπειλήσῃ δι' ὀλέθρου τὸν Ἑλληνισμόν.

Ἄλλ' ἅμα ηὔξησεν οὕτω τὸ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων ἐνδιαφέρον τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ ἡ συμμετοχὴ πλείονων ἐν τῇ τῶν κοινῶν διοικήσει, ἥρξαντο, ὥς συνέβη ἄλλοτε ἐν ὁμοίαις περιστάσεσιν ἐν Ρώμῃ, ν' ἀναπτύσσωνται καὶ τὰ κομματικὰ μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν εὐγενῶν πάθη ἐνεκα τῆς ἀνισότητος τῶν δημοσίων βαρῶν καὶ δικαιοματίων καὶ τῆς ἐντεῦθεν φυσικῶς ἀναφυομένης διαφορᾶς συμπερόντων· διότι ὁλόκληρος ὁ ἐλεύθερος ἀττικὸς λαὸς ἦτο ἀπὸ Ἰωνος ἥδη κατὰ τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων αὐτοῦ υἱῶν Γελέοντος, Ὀπλητος, Ἀργάδεω καὶ Αἰγικόρεω διηρημένος εἰς *Γελέοντας* ἢ *Τελέοντας*, ἥτοι τοὺς ἐν τέλει, τοὺς εὐπατρίδας, ἐξ ὧν ἐλαμβάνοντο αἱ ἀρχαί, εἰς Ὀπλητας ἢ μαχίμους, εἰς Ἀργάδεις ἢ Ἐργάδεις, τοὺς γεωργοὺς καὶ βιοτέχνας, καὶ εἰς Αἰγικορεῖς ἢ κτηνοτρόφους, τῆς ὑπὸ Θησέως εἰσαχθείσης τριχῇ διαιρέσεως εἰς Εὐπατρίδας, Γεωμόρους καὶ Δημιουργοὺς καταργηθείσης πάλιν ὀλίγον μετ' ἐκείνων. Πάντων δὲ τούτων τά τε χρηματικὰ μέσα ἦσαν φυσικῶς τῷ λόγῳ ἄνισα καὶ τὸ ἐπὶ τῆς κατοχῆς τῶν δημοσίων ἀξιοματίων δικαίωμα, ἰδίως μεταξὺ τῶν ὁσημέραι πτωχοτέρων καθισταμένων πολλῶν καὶ τῶν πλουσιῶν καὶ εὐπατρι-

δῶν, οἵτινες ἀπέβαινον πάντοτε ἐπιβλητικώτεροι καὶ φορτικώτεροι, καταστήσαντες διὰ τῆς τοκογλυφίας πολλοὺς τῶν πτωχετέρων ὅλως ἀκτῆμονας καὶ ἀποχειροδιώτους καὶ τοῦτ' αὐτὸ δούλους, ἐντεῦθεν δὲ συνέστη ἡ πάσχουσα τάξις τῶν Θητῶν.

Τὴν ἀνωμαλίαν ταύτην τῶν πραγμάτων καὶ τὴν δυσარέσκειαν τῶν πολλῶν ἐπωφελούμενος ὁ εὐγενὴς Ἀθηναῖος Κύλων, ἀνὴρ ὀλυμπιονίκης καὶ γαμβρὸς τοῦ τυράννου τῶν Μεγαρέων Θεαγένους, καὶ στηριζόμενος ἐπὶ χρησμοῦ τινος ἐνθαρρύνοντος τὴν φιλοδοξίαν αὐτοῦ, ἐπεχείρησεν ἐν ἔτει 612 νὰ καταλάβῃ τὴν ἀνωτάτην ἀρχήν, ὡς συνέβαινε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐν πολλαῖς τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν ὑπὸ τῶν λεγομένων *τυράννων*, καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν μοναρχίαν, πρὸς τοῦτο δ' ὠχυρώθῃ μετὰ στρατοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει. Τὸ ἐπιχείρημα ἐν τούτοις ἀπέτυχεν ἐντελῶς, τοῦ μὲν Κύλωνος ἀναγκασθέντος νὰ φύγῃ κρύφα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τῶν δὲ ὀπαδῶν αὐτοῦ παραδοθέντων ἐπὶ συνθήκῃ καὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν παρὰ νόμῳ φονευθέντων ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς δημοκρατικῆς μερίδος εὐπατρίδου Μεγακλέους, καὶ οὕτω διεσώθη τὸ μέχρι τοῦδε πολίτευμα¹. Ἡ ἀποτυχία ὅμως αὕτη τοῦ Κύλωνος, ὁ παράσπονδος φόνος τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ καὶ αἱ ἐντεῦθεν γεννηθεῖσαι ἔριδες καὶ ἀναστατώσεις διὰ τὸ *Κυλώνειον ἄγος*, οἱ αἵτιοι τοῦ ὁποίου Ἀλωμαιωνίδαι ἐξωρίσθησαν πανοικεῖ, ἐγένοντο ἀφορμὴ δεινοῦ μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Μεγαρέων πολέμου, καθ' ὃν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπώλεσαν τὴν Σαλαμῖνα καὶ τοσοῦτον ἐδεινοπάθησαν, ὥστε ἔκλεισαν συνθήκην εἰρήνης πρὸς τὸν Θεαγένην καὶ ἐψήφισαν θάνατον τὴν ζημίαν εἰς τὸν ἀποτολμήσοντά ποτε νὰ προτείνῃ ἐπανάληψιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, μέχρις οὗ ὁ εὐπατρίδης Σόλων διὰ στρατηγήματος κατέπεισεν αὐτοὺς νὰ ἐπιπέσωσι καὶ καταλάβωσιν ἐξ ἀπροόπτου τὴν Σαλαμῖνα, καὶ ἔκτοτε ἀπέκτησαν τὴν ὑπεροχὴν κατὰ τῶν Μεγαρέων².

Ἄλλ' ἂν ὁ ἐξῴθεν κίνδυνος παρῆλθεν οὕτω διὰ τὰς Ἀθήνας, ὁ ἐσωτερικὸς ὅμως ἀναθρασμὸς καὶ ἡ μεταξὺ τῶν κομμάτων πάλῃ δὲν ἐκόπαζον. « Ἦν γὰρ ἡ πολιτεία τοῖς μὲν ἄλλοις ὀλιγαρχικὴ πᾶσι, καὶ » δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις, καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα » καὶ αἱ γυναῖκες, καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμεροι ἐπὶ ταύτης » γὰρ τῆς μισθώσεως εἰργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγροὺς· ἡ δὲ πᾶσα

¹ Ἡρόδοτ. 5. 71. Θουκυδ. 1, 126. Πλούταρχ. ἐν βίῳ Σόλωνος, κ. 12.

² Πλούταρχος ἐν βίῳ Σόλωνος, κ. 13 ἐπ.

« γῆ δι' ὀλίγων ἦν καί, εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀποδιδούειν, ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίνοντο καὶ δεδμεμένοι τοῖς δανείσασιν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἦσαν μέχρι Σόλωνος »¹. Τὰ πάθη λοιπὸν πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχον κορυφωθῆ καὶ τοσοῦτον εἶχον δεινωθῆ τὰ πράγματα, ὥστε τὰ διαμαχόμενα μέρη, διὰ ν' ἀποφύγωσι μείζονα δεινά, εἶχον ἐκλέξει ἐκ συμφώνου πρὸ τῶν Κυλωνείων ἤδη, τῷ 621–20, ἦτοι κατὰ τὴν 39–40 ἡν Ὀλυμπιάδα, ἄρχοντα θεσμοθέτην τὸν Δράκοντα, ὅπως συντάξῃ νέους καταλλήλους νόμους καὶ μεταρρυθμίσῃ τὴν πολιτείαν· διότι « χαλεπώτατον καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τῆς πολιτείας ἀρχῶν μὴ μετέχειν ». Ἡ νομοθεσία ὅμως τοῦ Δράκοντος, ὑπερβολικώτατα αὐστηρὰ οὖσα, ταχέως ἀπεδείχθη ἀνεπιτηδεῖα πρὸς θεραπείαν τῶν ὑφισταμένων κακῶν καὶ ἐνωρίς ἐγένετο ἐπαισθητὴ ἡ ἀνάγκη ἐτέρας βελτίονος νομοθεσίας, διὸ ἀνετέθη τὸ ἔργον τοῦτο ὁμοθυμῶς τῷ ἐλευθερωτῇ τῆς Σαλαμῖνος Σόλωνι, ἐκλεγέντι ἐν ἔτει 594 κατὰ τὴν 46 ἡν Ὀλυμπιάδα ἄρχοντι ἐπωνύμῳ καὶ νομοθέτῃ αὐτοκράτορι². Ὁ μέγας οὗτος καὶ σοφὸς νομοθέτης, ἵνα προλάβῃ παρόμοια τῷ τοῦ Κύλωνος τολμήματα καὶ ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου πᾶσαν ἀφορμὴν δυσαρρεσκείας μεταξὺ τῶν πολλῶν καὶ τῶν �λιγαρχικῶν καὶ πλουσίων, καθιστῶν δυνατὴν ἐν τῷ μέλλοντι τὴν συμβίωσιν τῶν διαφόρων τῆς πολιτείας στοιχείων, ἐπεχείρησε ριζικὴν αὐτῆς ἀναδιοργάνωσιν.

Καὶ πρῶτον ἐφρόντισε ν' ἀπαλλάξῃ τοὺς πολλοὺς τῆς ἐκ μέρους τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν πλουσίων καταπίεσεως ἐπινοήσας τὴν σεισάχθειαν καὶ « ἡλευθέρωσε τὸν δῆμον καὶ ἐν τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι κω- » λύσας δανείζειν ἐπὶ τοῖς σώμασι καὶ νόμους ἔθηκε καὶ χρεῶν ἀποκο- » πὰς ἐποίησε καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν δημοσίων, ἃς σεισάχθειαν καλοῦ- » σιν ὡς ἀποσεισάμενοι τὸ βᾶρος »³. Ἦτο λοιπὸν ἡ σεισάχθεια οἰκονομολογικὸν μέτρον, δι' οὗ κατηργεῖτο μὲν τὸ ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τῶν ὀφειλετῶν δικαίωμα τῶν δανειστῶν, διηυκολύνετο δὲ καὶ τῶν χρεῶν ἡ πληρωμὴ καὶ τῶν πενестέρων ὁ βίος διὰ μεταβολῆς τοῦ μεγέθους τῶν τέως ἐν χρήσει Φειδωνείων μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ δι' αὐξήσεως τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, τῆς μνᾶς ἀνατιμηθείσης ἀπὸ ἐβδομηκοντα περίπου εἰς ἑκατὸν δραχμάς. Ἐπειτα δ' ἐκήρυξεν ἀκύ-

¹ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθην. Πολιτ. 2.

² Πλούτ. ἐν Σόλ. κ. 15. ἐπ.

³ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων Πολιτ. 6.

ρους πάντας τοὺς νόμους τοῦ Δράκοντος, οἵτινες οὐδεμίαν πρόνοιαν ἐλάμβανον περὶ τῶν καταδυναστευμένων πτωχῶν καὶ ἀποχειροβιῶ-
των, πλὴν τῶν φονικῶν, οἵτινες ἦσαν, φαίνεται, σύμφωνοι πρὸς τὰ
ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ τὰς παραδόσεις. Ἀκολουθῶς τὴν μὲν ἀρχαίαν ἀπὸ
Ἰωνος τοῦ πληθυσμοῦ τοπικοφυλετικὴν διαίρεσιν εἰς 4 φυλάς, 12
φρατρίας καὶ 360 γένη, ὧν ἕκαστον περιελάμβανεν ἀριθμὸν τινα οἰ-
κογενειῶν, ἀφῆκεν ὁ Σόλων ἰσχύουσιν χάριν τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ
τοῦ ἀστικοῦ τῶν πολιτῶν δικαίου, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἅμα τῇ γεν-
νῇσι καταγράφετο εἰς τὸ ἀνῆκον γένος καὶ φρατρίαν καὶ φυλὴν, ἔν'
ἀναγνωρισθῇ ἐν καιρῷ ὡς γνήσιος πολίτης. Κατὰ τὰ πολιτικὰ ὅμως
δικαιώματα καὶ βάρη διήρесе τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν ἀναλόγως τῆς
περιουσίας εἰς τέσσαρας τάξεις, ἀντικαταστήσας, ὅπως εἶχεν ἤδη πρά-
ξει ἐν μέρει καὶ ὁ Δράκων, τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ γένους διὰ τῆς
πλουτοκρατίας· ἦσαν δ' αἱ τάξεις αὗται οἱ ἔχοντες 500 μεδίμνων ἐτη-
σίαν πρόσοδον Πεντακοσιομέδιμνοι, οἱ ἔχοντες πρόσοδον τριακοσίων
μεδίμνων καὶ δυνάμενοι ἵππους δύο τρέφειν Ἴππεῖς, οἱ ἐσοδεύοντες 200
μεδίμνους καὶ κεκτημένοι ζευγὸς ἀροτριῶτων κτηνῶν Ζευγίται καὶ οἱ
ἔχοντες εἰσόδημα κατώτερον τῶν 200 μεδίμνων ἢ ἀποχειροβιώτοι
Θῆτες. Τὰ δὲ βάρη καὶ τὰ ἀξιώματα τῆς πολιτείας ἀνέθηκεν εἰς μό-
νας τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις κατ' ἀναλογίαν, οἱ δ' ἀπηλλαγμένοι
λειτουργιῶν Θῆτες εἶχον μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ συνεκκλησιάζειν, ἐκ-
λέγειν καὶ δικάζειν, ὅπερ ὅμως δὲν ἦτο μικρὸν καὶ ἀσήμαντον. Διότι
τὴν ὑπερτάτην ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ὅλην ἐξουσίαν ἀνέθηκεν ὁ Σόλων
εἰς τὴν ἐκ μόνων τῶν ἐλευθέρων καὶ νομίμων πολιτῶν συγκροτουμένην
ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ἣτις ἐψήφισε νόμους, ἐξέλεγε δι' ἐκάστην ἀρχὴν
ἀνὰ δέκα προκρίτους ἐξ ἐκάστης φυλῆς, ἐξ ὧν ἐκκληροῦντο ἔπειτα
ὑπὸ τῶν θεσμοθετῶν οἱ ὠρισμένοι διάφοροι ἄρχοντες, ὠριζε φόρους καὶ
δαπάνας, ἐκήρυττε πόλεμον ἢ συνῆπτεν εἰρήνην καὶ ἐν γενεῇ ἦτο ὁ
ἀνώτατος τῆς πολιτείας ἰθύντωρ. Οὕτως εἰς μὲν τὰ δημόσια ἀξιώματα
προεβίβασε τοὺς κοινῇ καλοὺς καγαθοὺς θεωρουμένους καὶ εὐποροῦντας
τῶν πολιτῶν, τὴν δὲ καθόλου τῆς πολιτείας ρύθμισιν ἀνέθηκε τῷ
πολλῷ λαῷ, δυνάμειν ἐκλέγειν τοὺς ἀρίστους ὡς ἐκτελεστάς τῆς ἐξου-
σίας καὶ κυβερνήτας του· διότι, ὡς ὁ ἴδιος λέγει,

Ἔωδ' ἂν δῆμος ἄριστα σὺν ἡγεμόνεσσιν ἔποιτο,

Μήτε λίην ἀνεθεῖς μήτε πιεζόμενος.

Ἄλλαχού δὲ περιγράφει ὡς ἐξῆς τὸ σύστημά του,

Δήμῳ μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον κράτος, ὅσπον ἐπαρκεῖν,
Τιμῆς οὐτ' ἀφελὼν οὐτ' ἐπορεζάμενος.
Οἳ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγῆτοί,
Καὶ τοῖς ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν,
Νικᾶν δ' οὐκ εἶας οὐδετέρους ἀδίκως.

Τὴν δὲ τέως πανίσχυρον ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλὴν «ἐταξεν ἔτι νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχε καὶ πρότερον, ἐπίσκοπος οὖσα τῆς πολιτείας¹» ἄλλως ὅμως περιώρισε τὴν προτέραν εὐρεῖαν καὶ παντοίαν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν δικαιοδοσίαν, συγκροτήσας τὴν βουλὴν τῶν τετρακοσίων, λαμβανομένων κλήρω 100 ἐξ ἐκάστης τῶν 4 φυλῶν, ἥτις ἀντικατέστησεν ἐν τοῖς πλείστοις τὴν τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ἡ ἐξαίρετος ὅμως τοῦ Σόλωνος νομοθεσία, τὸ μόνον τότε σωτήριον τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ φάρμακον, δὲν εἶχε προλάβει εἰσέτι νὰ ἐπουλώσῃ πάσας τὰς πληγὰς καὶ νὰ κατευνάσῃ ἐντελῶς τὰ πάθη καὶ ἀνεφάνῃ ὁ φιλοδόξος καὶ ῥέκτης Πεισίστρατος, ὅστις, ἐπωφελούμενος τὴν εἰσέτι ὑφισταμένην μεταξὺ τῶν διαφόρων μερίδων ἀντιπάθειαν καὶ ὑποψίαν, ἐξηπάτησε τὸν λαὸν δι' ἐπιτηδεῖου τεχνάσματος καὶ τῇ τυφλῇ αὐτοῦ βοηθείᾳ ἐσφετερίσθη τὴν ἀνωτάτην τῆς πολιτείας ἀρχὴν ἐν ἔτει 560, ὀλ. 55, 1, ἀναδειχθεὶς οὕτω τύραννος τῶν Ἀθηναίων². Ἡ ἀνύψωσις αὕτη τοῦ φιλοδόξου μὲν, ἄλλως ὅμως πρᾶξου, νοήμονος καὶ φιλοπάτριδος Πεισιστράτου, διέκοψεν ἐν πολλοῖς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος, μολονότι «διώκει τὴν πόλιν μετρίως καὶ μᾶλλον πολιτικῶς» καὶ συνέτεινε πολὺ εἰς τὴν περαιτέρω πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν τῶν Ἀθηναίων ἐν τε ταῖς τέχναις καὶ ἐν τοῖς γράμμασι, ἐπετάχυνε δὲ καὶ τὴν διακόσμησιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων. Οἱ Ἀθηναῖοι, χάρις εἰς τὸ ὅξύ, εὐκίνητον καὶ εὐανάπτυκτον τῆς ἰωνικῆς φυλῆς πνεῦμα, καὶ μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχον ποιῆσει μεγάλας προόδους ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν, ὡς μόνον τὸ τοῦ Σόλωνος παράδειγμα ἀρκοῦντως μαρτυρεῖ, ἐπὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν ὅμως ἐπεκράτησε νέα τις καὶ ἑκτακτος ἀκμὴ καὶ παντοία ἀνάπτυξις. Εἶνε γνωστὸν ὅτι ὁ Πεισίστρατος πρῶτος διέταξε τὴν συλλογὴν καὶ ταξινομήσιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς ἀνάγνωσμα τῶν

¹ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθην. Πολιτ. 8.

² Ἡρόδ. ἐν 1, 59. Πλούταρχ. ἐν βίῳ Σόλωνος.

παίδων, ἔδρυσε δημοσίαν βιβλιοθήκην¹, ἐξύψωσε μέγας τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων, ἤρξατο μεγαλοπρεπέστατα τῆς οἰκοδομίας τοῦ Ὀλυμπίου², ἔδρυσε πιθανῶς καὶ τὸ ἀρχαῖον Ὠδεῖον διὰ τοὺς τῶν ῥαψωδῶν ἀγῶνας³, ἐκτίσεν αὐτός τε καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ κατὰ τὸ τριακονταετὲς⁴ περίπου τῆς ἀρχῆς αὐτῶν διάστημα τὸν ναὸν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος⁵, καὶ καθόλου οἱ Πεισιστρατίδαι διετήρησαν ἀκμαῖα τὴν ὑπόληψιν καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν Ἀθηναίων καὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς εὐδαιμονίας καὶ λαμπρότητος ἐκείνης τῆς πόλεως, ἅτινα ταχέως διήγειραν τὴν ἀντιζηλίαν καὶ τὸν φθόνον ὁμογενῶν τε καὶ ἄλλοθεν⁶. Μάλιστα ὁμως ἠὲδοκίμησεν ὁ πατὴρ Πεισίστρατος, ὅστις καὶ τὸ πλῆθος «οὐδὲν παρώχλει κατὰ τὴν ἀρχήν, ἀλλ' αἰὲ παρσκευάζεν » εἰρήνην καὶ ἐτήρει δι' ἡσυχίαν, διὸ καὶ πολλάκις παρωμοιάζετο ὡς » ἡ Πεισιστράτου τυραννὶς ὁ ἐπὶ Κρόνου βίος εἴη»⁷.

Ἐν τούτοις καὶ ἐπὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν ἡ ἐν ταῖς ὠραίαις τέχναις πρόσδος ἐν Ἀθήναις δὲν εἶχε φθάσει εἰσέτι τὸν αὐτὸν βαθμόν, ὃν εἶχον ἤδη αὐταὶ ἐν ἄλλαις ἐλληνικαῖς πόλεσιν, οἷον ἐν Σικυῶνι, Κορίνθῳ, Ἀργεῖ, Αἰγίνῃ καὶ Θήβαις, εἰ καὶ τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν ἄλλην εὐδαιμονίαν ὑπερεῖχον αἱ Ἀθῆναι. Ἡ μεγάλη τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τὴν ἐποψὴν ταύτην ἀκμὴ καὶ ἀνύψωσις προῆλθε κυρίως μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀρχῆς συνεπειᾶ τῶν ἐν ἔτει 506 ὑπὸ τοῦ καταργητοῦ τῆς τυραννίας Κλεισθένους γενομένων ἐσωτερι-

¹ Πρβ. Αὐλον Γέλλιον ἐν Ἀττικ. νυξί, 6, 17.

² Ἀριστοτέλ. ἐν Πολιτ. 5, 11. Βιτρούβιος, περὶ ἀρχιτεκτ., 1, 1, 7.

³ Πρβ. Ἡσύχιον ἐν λέξει « Ὠδεῖον ». Ἡ Πνύξ καὶ τὸ Πρυτανεῖον ἦσαν βεβαίως ἀρχαιότερα κτίρια, τὸ δὲ θέατρον τοῦ Διονύσου ἤρξατο κτίζεσθαι 15 περίπου ἔτη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀρχῆς, κατὰ τὴν 70ὴν ὀλ. ἤτοι 500 π. Χ., ἀφοῦ κατέπεσε τὸ πρὸ αὐτοῦ ὑπάρχον ξύλινον ἱκρίωμα, ἐτελείωσεν ὁμως μόλις ἐπὶ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος. Πρβ. Πλουτάρχ. βίον Λυκούργου. Πausan. Ἀττικ. 29, 16.

⁴ Ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ υἱοὶ καὶ διάδοχοι αὐτοῦ Ἰππίας καὶ Ἰππαρχος ἤρξαν ἀπὸ 560 — 510 π. Χ., ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἀρχὴ τῶν διεκόπη δις διὰ τῆς ἐξουρίας τοῦ Πεισιστράτου ἐπὶ 17 περίπου ἔτη, ὑπολείπονται 37 μόνα ἔτη ἀρχῆς.

⁵ Πρβ. Θουκυδ. 6, 54. Σουῖδαν ἐν λέξει « Πύθιος » καὶ Μεούρσιον de Pisi-strato x. 9.

⁶ Οὕτω κρίνουσι περὶ Πεισιστράτου ὁ Ἡρόδ., 1, 59. ὁ Θουκυδίδης, 9, 54 καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, Πολιτικ. 5, 9, 21. καὶ Ἀθηναίων πολιτ. 16.

⁷ Ἀριστοτ. ἐν Ἀθην. Πολιτ. 16.

κῶν μεταρρυθμίσεων καὶ τῆς ἐντεῦθεν προελθούσης εὐνομίας, εὐδαιμονίας, καὶ τοῦ πνευματικοῦ ὀργασμοῦ. Ὁ Κλεισθένης οὗτος, γόνος τοῦ μεγάλου καὶ σπουδαιοτάτου ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ ἱστορίᾳ οἴκου τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν, αἵτινες, ἐξορισθέντες μετὰ τὰ Κυλώνεια, κατήλθον πάλιν μετὰ τινα χρόνον καὶ ἴσχυον μεγάλως ἐν Ἀθήναις, ἀφοῦ πρῶτον τῇ ἀρωγῇ τοῦ δήμου κατέβηκε τὰς ἀποπειράς τῶν ὀλιγαρχικῶν, ὅπως συμπραττόντων τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαναφέρωσι τὴν ὀλιγαρχίαν, μετερρίθμισεν οὕτω τὸ σολώνειον πολίτευμα, ὥστε τὴν μὲν καθόλου τῶν κοινῶν διεύθυνσιν ἀνέθηκε τῷ ἀθηναϊκῷ δήμῳ, τὰ δ' ἀξιώματα καὶ τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς κατέστησε μόνοις τοῖς ἀρίστοις καὶ ὁμολογουμένως ἱκανωτάτοις ἐκ τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν προσιτά. Ἡὔξησε δηλ. τὰς φυλὰς ἀπὸ 4 εἰς 10 κατανείμας ἰσαριθμῶς μεταξὺ αὐτῶν τοὺς τότε 100 τῆς Ἀττικῆς δήμους, ἥλλαξεν αὐτῶν τὰς ὀνομασίας, «ἵνα μὴ σφισι αἱ αὐταὶ ἔωσι φυλαὶ καὶ ἴωσι»¹, καὶ καταγράψας εἰς τὰς φυλὰς πολλοὺς μετοίκους καὶ ἀπελευθέρους ἐπλήθυνε σπουδαίως τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, ὥρισε δ' ἐξ ἐκάστης τῶν δέκα φυλῶν νὰ ἐκλέγῃται εἰς στρατηγὸς ἐν καιρῷ πολέμου, ἵνα ὑπὸ τὸν γενικὸν τοῦ στρατοῦ ἀρχηγόν, τὸν ἄρχοντα πολέμαρχον, ἡγῶνται αὐτοῦ. Ἀναλόγως ἡὔξησε καὶ τὰ μέλη τῆς βουλῆς εἰς 500 ὀρίσας 50 βουλευτὰς ἐξ ἐκάστης φυλῆς, ἔχοντας ἐναλλάξ καὶ τὴν πρυτανείαν κατὰ τὸ δέκατον τοῦ ἔτους χρονικὸν διάστημα· ὥρισε 5000 δικαστῶν Ἡλιαστῶν, ἐκλεξιμῶν κατ' ἔτος, καὶ 1000 ἀναπληρωτὰς διὰ τὰ δέκα τῆς πόλεως δικαστήρια, ἡὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐφετῶν ἀπὸ 48 εἰς 50 καὶ μετὰ τοῦ ἄρχοντος 51, καὶ διήρσετε τὰς φυλὰς εἰς 50 ναυκληρίας, ὧν ἐκάστη ὑπεχρεοῦτο νὰ διατηρῇ ἐν πολεμικὸν πλοῖον καὶ δύο ἵππεῖς. Ὁ αὐτὸς Κλεισθένης εἰσήγαγε καὶ τὸν ὁστρακισμόν, τὸ σωτηριώτατον ἐκεῖνο, εἰ καὶ πολλάκις κακῶς ἐφαρμοσθέν, κατὰ τῆς τυραννίας φάρμακον, δι' οὗ ἀποφάσει τοῦ λαοῦ ἐξωρίζετο ἐπὶ δεκαετίαν πᾶς ὅστις ἤθελε θεωρηθῇ ἐπικίνδυνος τῇ δημοκρατίᾳ². Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις κατέστησε τοὺς τε ἑννέα ἄρχοντας καὶ τοὺς δέκα στρατηγούς καὶ πάσας τὰς σπουδαίας ἀρχὰς ἐκλεξιμούς ἐξ εὐρυτέρου κύκλου πολιτῶν, πλὴν τῶν Θητῶν καὶ ἐν μέρει τῶν Ζευγιτῶν, ὅπερ ἡὔξησε τὰ μέγιστα τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πολλοῦ λαοῦ ἐπὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων, ἐβελτίωσε δὲ οὐσιωδέστατα καὶ τὰς διαφόρους ἀρχὰς, διότι οὕτως οἱ ὑφ' ἀπάντων

¹ Ἡρόδ. 5, 69.

² Ἀριστ. Πολιτ. Ἀθην. 21 — 22.

ικανοί καὶ ἄξιοι ἀναγνωρίζομενοι καὶ ὄχι μόνοι οἱ πλούσιοι καὶ φιλόδοξοι εἶχον ἐλπίδας κατοχῆς τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν. Διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων δὲ τούτων τοῦ Κλεισθέους, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν σπουδαιοτάτην καὶ χρησιμωτάτην ἐποχὴν ἐν τῇ πολιτικῇ τῶν Ἀθηναίων ἐξελίξει, προήχθη τοσοῦτον ὁ πολιτικὸς βίος καὶ οὕτως ἀνεπτύχθησαν αἱ παντοῖαι τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ ἀρεταί, ὥστε ὀλίγα μετὰ ταῦτα ἔτη ἢ Ἀττικὴ καὶ αἱ Ἀθῆναι κατῴκουντο ὑπὸ τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων ἐκείνων, οὓς ἀείποτε ἀπεθαύμασεν ἡ ἀνθρωπότης ὡς τὸ πρότυπον ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας. Λίαν δ' ἐπικαίρως ἐπῆλθεν ἡ ἐδραίωσις αὕτη καὶ ἀκμὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας· διότι ἡ ὑπὸ Κύρου τοῦ Μεγάλου πρότινων δεκαετηρίδων ἰδρυθεῖσα περσικὴ κοσμοκρατορία ἠπείλει ἤδη νὰ καταπλακώσῃ καὶ ὑποδουλώσῃ καὶ τὸν Ἑλληνισμόν, μετ' ὀλίγον δ' ἤρξατο ὁ μέγας μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων περὶ ὑπάρξεως καὶ μακρὸς ἀγών, καθ' ὃν ἡ ἐλευθερία ἐπεκράτησε τῆς δουλείας καὶ ἡ αὐτονομία τοῦ δεσποτισμοῦ.

Εἰς τὴν οὕτως ἐγκαθιδρυθεῖσαν πλήρη ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἀνάπτυξιν ὀφείλεται, ὡς ἤδη εἵπομεν, καὶ ἡ ταχυτάτη τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν Ἀθήναις ἐπίδοσις. Ἡ δραματικὴ ποίησις, ἣτις μόλις κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμῖς τοῦ ἔκτου π. Χ. αἰῶνος ἀνεφάνη ἐν Ἀττικῇ καὶ περὶ τὰ 500 εὐρίσκετο ἔτι ἐν τοῖς σπαργάνοις τῆς, παράγουσα ἔργα, οἷα τὰ τοῦ Θεσπίδος, Φρυνίχου, Χοιρίλου καὶ Πρατίνου, μίαν μόνον μετὰ τὰ 500 γενεάν, ἀνέδειξε τὰ τοῦ Αἰσχύλου, καὶ ἐν διαστήματι βραχυτέρῳ τοῦ αἰῶνος ἀφίκετο εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀναπτύξεώς της διὰ Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους. Ἡ δὲ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ, αἵτινες μέχρι τῶν 500 εὐρίσκοντο ἐν Ἀθήναις εἰς βαθμὸν εἰσέτι πολὺ ταπεινὸν σχετικῶς, μετὰ 50 περίπου ἔτη ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ δημιουργήσωσιν ἡ μὲν ἀρχιτεκτονικὴ τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια, τὸν ναὸν τῆς Ἀπτέρου Νίκης, τὸ νεώτερον Ἑρέχθειον καὶ ἄλλα, ἡ δὲ γλυπτικὴ τὰ ἀπαρμιλλήματα ἀριστοτεχνήματα τοῦ Φειδίου καὶ ἡ ζωγραφικὴ τὰς γραφὰς τοῦ Πολυγνώτου καὶ Μίκωνος, πάντα ἔργα, ὅποια ἔκτοτε δὲν ἤζιωθη πλέον νὰ κατασκευάσῃ ἀνθρωπίνη χεὶρ, ἐξαιρουμένων τῶν τῆς ζωγραφικῆς. Ἡ δὲ τῶν πολιτῶν ἐκάστου ἀνάπτυξις ἀπέβη τοιαύτη, ὥστε ἀνεδείχθησαν μὲν πολιτικοί, οἷοι ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Κίμων καὶ ὁ Περικλῆς, ἀπέκτησαν δὲ καὶ οἱ πολῖται πάντες ἱκανὴν πολιτικὴν πείραν, ὥστε ὁ Ἀριστείδης ἐτόλμησε νὰ εἰσγάγῃ τὴν διὰ κλήρου ἐκλογὴν

τῶν δημοσίων λειτουργῶν ἐκ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἀδιακρίτως.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας ἀπὸ Κλεισθένους καὶ ἐφεξῆς μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἣτις διήρκεσεν ἕνα σχεδὸν αἰῶνα, ἀποτελεῖ ἀληθῶς τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῶν Ἀθηναίων καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ πλέον μεγαλουργὸς ἐποχὴ οὐ μόνον τῆς ἀθηναϊκῆς, ἀλλὰ καὶ καθόλου τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τοῦ πρὸς τοὺς Αἰγινήτας ὀλίγον μετὰ τὰ 500 ἐκραγύντος μακροῦ πολέμου ναυτικοὶ γενόμενοι καὶ προσηκόντως διὰ τοὺς μετ' ὀλίγον ἐπελθόντας περσικοὺς πολέμους παρασκευασθέντες ¹, ἐπεδείξαντο κατὰ τὰς βραβερικὰς ἐκείνας ἐπιδρομὰς τοσαύτην ἀρετὴν, θάρρος καὶ δραστηριότητα, ὡς οὐδένας ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, ὥστε ἐν πλήρει δικαιώματι ἀνέλαβον ὀλίγον μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς κατὰ τὸ ἔτος 479 ἦτταν τοῦ Μαρδονίου τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος ἐν ἔτει 477 καὶ συνέστησαν τὸ μέγα ἐκεῖνο συμμαχικὸν ἀθηναϊκὸν κράτος, ὅπερ περιελάμβανεν ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν πλείστων νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους πάντα σχεδὸν τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Τὸ ναυτικὸν τοῦτο κράτος ὑπὸ τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων εἶχε καταντήσῃ περὶ τὰ μέσα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου νὰ ἔχῃ ἐτήσιον μὲν εἰσόδημα 2000 ταλάντων ², ἥτοι 60,000,000 τοῦλάχιστον νεωτέρων δραχμῶν, ναυτικὴν δὲ δύναμιν 300—400 τριηρῶν ³, οἱ δὲ ἡγέται καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ Ἀθηναῖοι ἀνέπτυξαν τῷ ὄντι ἑκτακτον πολιτικὴν δραστηριότητα καὶ μεγάλην ἰκανότητα.

Ὁ πρῶτος τῆς ἡγεμονίας ταύτης τῶν Ἀθηναίων θεμελιωτὴς ἦτο ὁ

¹ Πρβ. Θουκυδ. 1, 14.

² Ὁ Ξενοφῶν ἐν Κύρου Ἀναβάσ. 7, 1, 27 ἐκτιμᾷ τὰς ἐτησίας προσόδους τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους εἰς χίλια τάλαντα, ὁ δ' Ἀριστοφάνης ἐν Σφηκ. στ. 657 ἐπ. εἰς δύο χιλιάδας ταλάντων. Εἶνε λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἀνακριβῶς ὑπελόγησεν, ἅτε μακρὰν τῶν Ἀθηναίων γράφων, καὶ ὅτι ὀρθότερα εἶνε ἡ τοῦ Ἀριστοφάνους μαρτυρία. Ἴδε περὶ τῶν οικονομικῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους τὸ περίφημον σύγγραμμα τοῦ Γερμανοῦ Boeckh, Die Staatshaltung der Athener, τόμ. 3, ἰδίως τόμ. α', σ. 566, ἐπ. ἐκδ. 6'.

³ Πρβ. Πλούταρχον, (Βίοι 10 ῥητόρ. ἐν βίῳ Λυκούργου). Ὁ Λυκούργος, ὅστις ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 324 π. Χ., εἶχε πληρώσει τὰ νεώρια μὲ τὸ ἀναγκαῖον ὕλικὸν διὰ 400 τριήρεις καὶ τότε ἡ τῶν Ἀθηναίων δύναμις εὐρίσκετο ἐν παρραμῇ.

ἥρως τῆς Σαλαμῖνος Θεμιστοκλῆς, ὁ μεγαλοφυῆς ἐκεῖνος καὶ ὄξυνού-
στατος πολιτικός, ὅστις προβλέπων ποῦ κυρίως ἐγκείται τὸ μέλλον
τῆς πατρίδος του μεγαλεῖον, τὴν μὲν πόλιν ὠχύρωσε διὰ νέων εὐρυτέ-
ρων καὶ ἰσχυρῶν τειχῶν, τὸν δὲ Πειραιᾶ οἰκοδομήσας καὶ ὀχυρώσας
μετέβαλεν εἰς κύριον καὶ ἀσφαλῆ αὐτῆς λιμένα ἀντὶ τοῦ Φαλήρου
καὶ τῆς Μουνυχίας, καὶ οὕτως ἔστρεψε τὰ βλέμματα τῶν συμπολιτῶν
του ἐπὶ τὴν θάλασσαν ὡς τὴν μόνην ἄγκυραν ἐλπίδος δι' αὐτούς¹.
Οὐ μικρὸν δὲ συνεβάλετο εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας
καὶ ὁ σύγχρονος καὶ ἀντίπαλος τοῦ Θεμιστοκλέους Ἀριστείδης ὁ δι-
καίος. Καθόλου δὲ ἐπὶ 17 ἔτη μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν
(480 π. Χ.) τὰ πράγματα τῶν Ἀθηναίων διηυθύνοντο ἄριστα, διότι
κατ' αὐτὰ « πάλιν ἴσχυσεν ἡ ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ βουλὴ καὶ διοικεὶ τὴν
» πόλιν, οὐδενὶ δόγματι λαβοῦσα τὴν ἡγεμονίαν, ἀλλὰ τῷ γενέσθαι
» τῆς περὶ Σαλαμῖνα ναυμαχίας αἰτία· τῶν γὰρ στρατηγῶν ἐξαπορη-
» σάντων τοῖς πράγμασι καὶ κηρυξάντων σῶζειν ἕκαστον ἑαυτὸν πορί-
» σασα δραχμὰς ἐκάστῳ ὁκτώ διέδωκε καὶ ἀνεβίβασεν εἰς τὰς ναῦς·
» διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν παρεχώρουν αὐτῇ τῷ ἀξιώματι καὶ ἐπο-
» λιτεύθησαν Ἀθηναῖοι καλῶς κατὰ τούτους τοὺς καιροὺς συνέβη γὰρ
» αὐτοῖς κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὰ τε εἰς τὸν πόλεμον ἀσκήσαι καὶ
» παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν εὐδοκιμῆσαι καὶ τὴν τῆς θαλάσσης ἡγεμονίαν
» λαβεῖν ἀκόντων τῶν Λακεδαιμονίων. Ἦσαν δὲ προστάται τοῦ δήμου
» κατὰ τούτους τοὺς καιροὺς Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου καὶ Θεμιστο-
» κλῆς ὁ Νεσκλέους, ὁ μὲν τὰ πολέμια ἀσκῶν ὁ δὲ τὰ πολιτικὰ δεινός
» εἶναι δοκῶν καὶ δικαιοσύνη τῶν καθ' ἑαυτὸν διαφέρων· διὸ καὶ ἐχρῶντο
» τῷ μὲν στρατηγῷ τῷ δὲ συμβούλῳ »². Ὁ δὲ μετὰ τὸν Θεμιστοκλέα
καὶ Ἀριστείδην ἰθύνας τὰ πράγματα Κίμων ὁ Μιλτιάδου ἐθεμελίωσε
τὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχὴν καὶ ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων διὰ τῶν
περιφανῶν αὐτοῦ νικῶν καὶ συνέστησε κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀθηναϊ-
κὴν ὁμοσπονδίαν, ἥνωσε δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας μετὰ τοῦ Πειραιῶς, τὸ
ἄστυ μετὰ τοῦ λιμένος, διὰ τῶν Μακρῶν Τειχῶν, ἅτινα κατὰ τὸ πλεῖ-
στον μέρος ζῶντος ἔτι αὐτοῦ εἶχον ἀποτελειωθῆ³. Ἀλλ' ὁ ἐξοχώτε-
ρος τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀρχῆς προαγωγεὺς καὶ τῆς πόλεως διακοσμητῆς

¹ Πρβ. Θουκυδ. 1, 44 καὶ 89—93. Ἴδε καὶ Curtius ἐνθ. ἀνωτ. 98 ἐπ.

² Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθην. Πολιτ. 23. Πρβ. καὶ Πλουτάρχου Θεμιστ. 10.

³ Ἴδε περὶ τῶν Μακρῶν Τειχῶν καὶ τῶν περιπετειῶν αὐτῶν Leake, Topo-

ὑπῆρξεν ὁ ὀλύμπιος Περικλῆς. Ὁ δαιμόνιος ἐκείνος ἀνὴρ οὐ μόνον τὴν ἀθηναϊκὴν ὁμοσπονδίαν εἰς ἐντελέστατα διωργανισμένον ἀθηναϊκὸν κράτος μετέβαλεν, οὐ κυβερνήτην καὶ ἰθύντορα ἀνέδειξε τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ὁλόκληρον, ἐξυψώσας αὐτὸν εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν πολιτικῆς ἐμπειρίας καὶ δεξιότητος, εἰ καί, δυστυχῶς, μὴ ἄνευ σπουδαίων θυσιῶν, ἐπενεγκασῶν μετὰ ταῦτα τὴν παραλυσίαν καὶ διαφθοράν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡγεμονίδα πόλιν, τὰς Ἀθήνας, διὰ τοσούτων καὶ τηλικούτων ἀπαρμιλλήτων τὴν τελειότητα καλλιτεχνικῶν ἔργων ἐκόσμησεν, ὥστε ἡ ἐποχὴ τοῦ Περικλέους κατήντησε νὰ σημαίνει συμβολικῶς τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἡ τοῦ Αὐγούστου ἐποχὴ ἐν Ρώμῃ. Ὁ Περικλῆς διὰ τῶν ἐξόχων τεχνιτῶν Ἰκτίνου, Φειδίου, Μνησικλέους, Καλλικράτους καὶ ἄλλων ὠκοδόμησε τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια καὶ τὰς Πινακοθήκας, κατεσκεύασε καὶ ἄλλας ἐξόχους οἰκοδομὰς καὶ κατεκόσμησε τὴν τε Ἀκρόπολιν καὶ τὴν κάτω πόλιν διὰ πληθὺς καλλιτεχνικῶν ἔργων, πρὸς μείζονα δὲ τοῦ ἄστεως ἐξασφάλισιν προσέθηκεν εἰς τὰ Μακρὰ Τείχη καὶ τρίτον, τὸ νότιον ἢ διάμεσον¹. Καθόλου δ' ἐπὶ Περικλέους ἤκμασαν τοσοῦτον αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ πᾶσαν ἐποψιν, ὅσον οὐδεμία ἄλλοτε πολιτεία. Ἄν ἡ Ἑλλάς ἐθεωρεῖτο τότε ὡς κατέχουσα τὸ ἄκρον ἄωτον τοῦ πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν συγχρόνων ἐθνῶν, αἱ Ἀθῆναι διεκρίνοντο ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος ὡς ἡ κορυφὴ καὶ ἡ τελειότερα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀντιπρόσωπος, ἦσαν « Ἑλλάδος Ἑλλάς » κατὰ Θουκυδίδην².

Οὐχ ἦττον ἡ λαμπρὰ αὕτη εἰκὼν δὲν ἐστερεῖτο σκιᾶς καὶ κηλίδων. Αὐτὸς ὁ Ἀριστείδης, ἵνα πείσῃ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐπιληφθῶσι

graphy of Athens ἐκδ. 6'. σ. 414 ἐπ., τῆς γερμ. μεταφράσεως σ. 295 ἐπ. καὶ Curtius ἐνθ. ἀν. σ. 141 ἐπ.

¹ Πλούτ. ἐν βίῳ Περικλ. κ. 13.

² Ἐν τινι ἐπιταφίῳ ἐπιγράμματι εἰς Εὐριπίδην παρὰ Brunk, *Analecta gracca*, τόμ. Β', σελ. 236. Πρβ. καὶ Ἰσοκράτ. Πανηγ. 13. «Τοσοῦτον δ' ἀπολείπειν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν τεκμήριον εἶναι». Θουκυδ. 2, 41. καὶ ἄλλους. Περὶ τῆς θέσεως τῶν Ἀθηναίων ὡς πρὸς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἴδε τὸ ὠραῖον σύγγραμμα τοῦ Onken, *Athen und Hellas*, εἰς δύο μέρη 1865—66. Περὶ δὲ τῶν οἰκοδομῶν τοῦ Περικλέους Curtius, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 138 ἐπ.

τῆς κατὰ θάλασσαν τῶν Ἑλλήνων ἡγεμονίας, οὐ μόνον κατέστησε καὶ εἰς τοὺς Θῆτας προσιτὰ τὰ πλεῖστα τῆς πολιτείας ἀξιώματα, εἰσηγησάμενος «κοινὴν εἶναι τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς ἄρχοντας ἐξ Ἀθηναίων πάντων αἰρεῖσθαι», ἀλλὰ καὶ συνεβούλευε τοὺς κατοίκους τῆς Ἀττικῆς «καταβάντας ἐκ τῶν ἀγρῶν οἰκεῖν ἐν τῷ ἄστει· τροφὴν γὰρ» ἐσσεσθαι πᾶσι, τοῖς μὲν στρατευομένοις, τοῖς δὲ φρουροῦσι, τοῖς δὲ τὰ κοινὰ πράττουσι... Πεισθέντες δὲ ταῦτα καὶ λαβόντες τὴν ἀρχὴν τῆς τε συμμάχους δεσποτικωτέρως ἐχρῶντο, πλήν Χίων καὶ Λεσβίων καὶ Σαμίων, τούτους δὲ φύλακας εἶχον τῆς ἀρχῆς, ἑῶντες τάς τε πολιτείας παρ' αὐτοῖς καὶ ἄρχειν ὧν ἔτυχον ἄρχοντες· κατέστησαν δὲ καὶ τοῖς πολλοῖς εὐπορίαν τροφῆς, ὥσπερ Ἀριστείδης εἰσηγήσατο· συνέβαινε γὰρ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τῶν τελῶν καὶ τῶν συμμάχων πλείους ἢ διςμυρίους ἄνδρας τρέφεσθαι· δικασταὶ μὲν γὰρ ἦσαν ἑξακισχίλιοι, τοξόται δ' ἑξακόσιοι καὶ χίλιοι καὶ πρὸς τούτοις ἰππεῖς χίλιοι καὶ διακόσιοι, βουλὴ δὲ πεντακόσιοι καὶ φρουροὶ νεωρίων πεντακόσιοι καὶ πρὸς τούτοις ἐν τῇ πόλει φρουροὶ ν', ἀρχαὶ δ' ἑνδημοὶ μὲν εἰς ἑπτὰκόσιους ἄνδρας, ὑπερόριοι δ' εἰς ἑπτακοσίους. Πρὸς δὲ τούτοις, ἐπεὶ συνεστήσαντο τὸν πόλεμον ὕστερον, ὁπλῖται μὲν διςχίλιοι καὶ πεντακόσιοι, νῆες δὲ φρουρίδες εἴκοσιν, ἄλλαι δὲ νῆες αἱ τοὺς φόρους ἄγουσαι τοὺς ἀπὸ τοῦ κυάμου διςχίλιους ἄνδρας, ἔτι δὲ πρυτανεῖον καὶ ὄρφανοὶ καὶ δεσμωτῶν φύλακες· ἔπασι γὰρ τούτοις ἀπὸ τῶν κοινῶν ἡ διοικήσεις ἦν»¹. Ὡς νὰ μὴ ἤρκουν δὲ ταῦτα, ὁ Περικλῆς κατόπιν εἰσηγήσατο κατὰ τινὰς ἀρχαίας εἰδήσεις καὶ τὴν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου ἀποζημιῶσιν τῶν εἰς ἐκκλησίαν συνερχομένων πολιτῶν δι' ἐνὸς ὁβολοῦ, αὐξηθέντος βραδύτερον εἰς τρεῖς. Ἵνα δὲ μετέχωσι τῆς θεωρίας τῶν κατὰ τὰ μεγάλα καὶ μικρὰ Διονύσια τελουμένων θεατρικῶν παραστάσεων καὶ οἱ ἄποροι τῶν πολιτῶν, ὁ αὐτὸς Περικλῆς δημαγωγῶν ἐπρονόησε περὶ συστάσεως ἰδιαιτέρου ταμείου θεωρικῶν, ἐκ τοῦ ὑποίου ἐπληρώνετο τοῖς πολλοῖς τὸ τοῦ θεάτρου εἰσιτήριον. Οὕτω διεφθείρετο κατ' ὀλίγον ὁ λαὸς καὶ μετεβάλλετο ἡ πολιτεία εἰς βιοποριστικὴν παλαιστραν, τοῦτο δ' ἐπεσκίαζε τὴν ἄλλως λαμπρὰν τότε τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας ὄψιν.

Ἐκτὸς τούτου οὐχ ἤττον ἤκμαζε καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς, ἐν ἣ ὑπῆρχον καὶ ἕτεραι ἰσχυραὶ καὶ ἀκμαῖαι πολιτεῖαι μὴ δυνάμεναι ἄλλως ἢ

¹ Ἀριστοτέλ. ἐν Ἀθην. Πολιτ. 24.

μετὰ δυσπιστίας καὶ φόβου νὰ βλέπωσι τὴν ταχεῖαν τῶν Ἀθηνῶν ἐπίδοσιν, ὥστε εὐκόλως συνέβη νὰ ἐνωθῶσι πολλὰ τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν ἐν τῇ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἀντιζηλίᾳ καὶ παντὶ τρόπῳ νὰ ἐπιδιώξωσι τὴν ταπείνωσιν τῆς δαιμονίου πόλεως, ἥ τοῦλάχιστον τὸν περιορισμὸν τῆς περσιτέρω αὐξήσεως τῆς δυνάμεως αὐτῆς. Ἐντεῦθεν δὲ συχναὶ λογομαχίαι, ὑποβλέψεις καὶ ἐριδες, αἵτινες κατὰ φυσικὸν λόγον δὲν ἠδύναντο νὰ καταλήξωσιν εἰς ἄλλο ἢ εἰς πόλεμον μεταξὺ τῆς Ἀθηναϊκῆς ὁμοσπονδίας καὶ τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πολιτειῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῆς Σπάρτης. Οὕτω δ' ἐξεργάχη τῷ 431 ὁ ὀλέθριος ἐκεῖνος καὶ διὰ σύμπαν τὸ Ἑλληνικὸν καταστρεπτικὸς καὶ ἀπαίσιος Πελοποννησιακὸς πόλεμος, ὁ μέγιστος καὶ σημαντικώτατος πάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐλληνικῶν πολέμων, ὃν ὁ μὲν Θουκυδίδης τόσον θαυμασίως μέχρι τινὸς περιέγραψεν, ὁ δὲ Ξενοφὼν συνεπλήρωσε. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον κυρίως ἔδειξαν οἱ Ἀθηναῖοι ὀπόσῃν ἠθικὴν τε καὶ ὕλικήν δύναμιν ἐκέκτηντο, δυστυχῶς ὅμως αἱ Ἀθῆναι εἶχον τὴν μεγίστην διὰ πᾶν ναυτικὸν κράτος ἔλλειψιν, νὰ μὴ κείνται ἐπὶ νήσου, ὥστε ἡ μεγάλη διάρκεια καὶ τὸ ἀπαίσιον πέρασ τοῦ πολέμου τούτου ἦσαν ἀναπόφευκτα καί, οὕτως εἰπεῖν, μοιραῖα ἕνεκα τῆς κατὰ ζήρᾱν μεγάλης ὑπεροχῆς τῶν ἐναντίων. Οὐσιωδῶς δ' ἐπετάχυνον τὴν ἀπαισίαν διὰ τὰς Ἀθήνας ἔκδοσιν τοῦ πολέμου τὰ κατὰ τὴν πάλιν μέχρι μανίας ἀναπτυχθέντα ἐν τῇ πόλει μεταξὺ ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν πάθῃ καὶ ἡ ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ἀλλεπαλλήλων δεινῶν καὶ ἀποτυχιῶν ἀναλγησία περὶ τὰ κοινά, ἅτινα ὥς συνέπειαν εἶχον μεγάλην τῶν ἡθῶν παραλυσίαν καὶ διαφθοράν τῶν τὰ δημόσια πραττόντων.

Μετὰ τὴν περιβόητον ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς κατὰ κράτος ἦτταν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου καὶ τὴν μετ' οὐ πολὺ συμβᾶσαν ἐκπολιόρκησιν τῆς ὑπερηφάνου πόλεως τῆς Παλλάδος (404 π. Χ.), τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος διελύθη εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, ἡ ναυτικὴ τῆς πόλεως δύναμις ἄρδην κατηργήθη, τὰ Μακρὰ Τείχη ἐκρημνίσθησαν καὶ οἱ ὑπὸ τῶν νικητῶν Λακεδαιμονίων ἐπιβληθέντες τῇ ἀτυχεῖ πόλει περιβόητοι τριάκοντα τύραννοι πολλαχῶς καὶ ἀπαρραδειγματίστως ἐκάκωσαν αὐτήν. Ὁ θρίαμβος ὅμως καὶ ἡ χαρὰ τῶν νικητῶν δὲν διήρκεσαν ἐπὶ πολὺ· διότι, πρὶν παρέλθῃ ἐν ὁλόκληρον ἔτος, οἱ μὲν τύραννοι ἐξεδιώχθησαν ἢ ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Θρασύβουλον, τὸ δὲ πρῶτον δημοκρατικὸν πολίτευμα ἀνενεώθη καὶ αἱ Ἀθῆναι ἤρξαντο ν' ἀναλαμβάνωσι τὰς δυνάμεις των. Ἡ πρῶτην ἀθηναϊκὴ ὁμοσπονδία, ἥτις

ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων μέχρι ἀφαίρεσεως καὶ αὐτῶν τῶν πατροπαράδοτων ἀθηναϊκῶν νήσων Λήμνου, Ἰμβρου καὶ Σκύρου εἶχε διαλυθῇ καὶ ἀποσυντεθῇ¹, ἤρξατο πάλιν ἀνασυνιστᾶσθαι. Μετὰ τὴν ἐν ἔτει 394 παρὰ Κνίδον νίκην τοῦ Κόνωνος κατὰ τοῦ στόλου τῶν Λακεδαιμονίων ἐπανέκτησαν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν Σάμον, τὴν Μεθώνην, τὴν Πύδναν, τὴν Ποτίδαιαν καὶ εἰκοσιν ἄλλας πόλεις, ἐν αἷς ἡ Κῶς, Νίσυρος, Τέως, Χίος, Ἐφεσος, Μιτυλήνη καὶ Ἐρυθραί. Ὁ Θρασύβουλος ἀνεκτίσματο ὁλόκληρον τὴν Λέσβον, ἐπανώρθωσε τὴν ἰσχύϊν τῶν Ἀθηναίων ἐν Ἑλλησπόντῳ καὶ ταχέως, πάλιν τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος ἐξετείνεται ἀπὸ τῶν παραλίῳν τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης μέχρι Ρόδου καὶ ἐπὶ τῶν πλείστων παραλίῳν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀλλ' ὁ φθόνος οὐκ εἶχε καθεύδειν τοὺς Λακεδαιμονίους. Βλέποντες οὗτοι ὅτι διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων ἠδυνάτουεν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηναίων, κατέφυγον εἰς ἄλλο ἀνθελληνικὸν καὶ ἀτιμωτικώτατον μέσον· ἀποστείλαντες δηλ. τὸν ἐπιτήδειον Ἀνταλκίδην πρὸς τοὺς Πέρσας συνωμολόγησαν μετ' αὐτῶν ἐν ἔτει 387, ὀλ. 78, 2 τὴν περιβόητον Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, δι' ἧς τὸ μὲν ἀθηναϊκὸν κράτος περιορίσθη μέχρι τῆς κατοχῆς τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν νήσων Λήμνου, Ἰμβρου καὶ Σκύρου, αἱ δὲ τῆς ὁμοσπονδίας ἐκείνης λοιπαὶ πόλεις εἴτε ἐκηρύχθησαν ἐλεύθεραι εἴτε ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν περσικὴν κυριαρχίαν. Εὐτυχῶς πάλιν δὲν εἶχον παρέλθει δέκα ἔτη μετὰ τὴν σκανδαλώδη ταύτην καὶ ἀτιμωτικὴν ὑφ' Ἑλλήνων διὰ προδοσίας ὑποδούλωσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατάρθωσαν ἐκ νέου δι' ἐπιτηδείας πολιτικῆς καὶ ὑπὸ τῆς τύχης εὐνοούμενοι ν' ἀνιδρύσωσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ πρότερον κράτος των. Ἦδη κατ' ὀλ. 100, 3, ἤτοι ἐν ἔτει 377 π. Χ., ἠνώθησαν ἐκ νέου τὸ Βυζάντιον, ἡ Μιτυλήνη καὶ ἡ Ρόδος μετὰ τῶν Ἀθηναίων, ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα ὁλόκληρος ἡ Εὐβοία ἐκτὸς τῆς Ἑστιάδας. Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 376, ὀλ. 101, 1 νίκη τοῦ Χαβρίου παρὰ τὴν Νάξον ἐπανεφέρει τὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχὴν καὶ ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων² αἱ δ' ἀλληπαλλήλοι περιφανεῖς πράξεις τῶν τριῶν ἐξόχων στρατηγῶν Χαβρίου, Ἰφικράτους καὶ Τιμοθέου καὶ ἡ πολιτικὴ περίνοι τοῦ ῥήτορος Καλλιστράτου ἐξέτειναν καὶ πάλιν τὴν ἀθηναϊκὴν κυριαρχίαν ἐπὶ πασῶν τῶν προτέρων κτήσεων καὶ ἔτι πλέον· μόνος ὁ

¹ Πρβ. Ἀνδοκίδην, περὶ εἰρήνης, σ. 95.

² Ατόθι, 15, 28, 30, 35.

Τιμόθεος ὑπέταξε ταῖς Ἀθηναίαις 75 πόλεις¹. Ἡ νέα αὕτη ὁμοσπονδία καὶ ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων δὲν ἦτο, ὡς ἄλλοτε, καταπιεστικὴ διὰ τοὺς συμμάχους. Αἱ σύμμαχοι πόλεις ἀπετέλουν ἓν ὁμοσπονδιακὸν συνέδριον ἐδρεῦον ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὴν προεδρείαν καὶ ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων καὶ συνεισέφερον ἑτησίως πρὸς διατήρησιν τοῦ κράτους τεταγμένον φόρον, ἐπὶ τὸ εὐφημότερον « σύνταξιν » καλούμενον. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, ὑπὸ τῆς δυστυχίας διδαχθέντες, μετεχειρίζοντο νῦν τοὺς συμμάχους πολλῷ ἡπιώτερον κατ' ἀρχάς, καὶ ἐν γένει τὰ πάντα ἐδείκνυον ὅτι τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος ἀνιδρύθη μεγαλείτερον καὶ ἰσχυρότερον ἢ ποτε ἄλλοτε, ἀτυχῶς ὅμως ταχέως παρῆλθεν ἡ σύνεσις τῶν Ἀθηναίων, καταστάντων ἀλαζονικῶν ὑπὸ τῆς ἰσχύος, καὶ ἡ ἐκ νέου ἀρξαμένη καταπίεσις τῶν συμμάχων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα, ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 364, ἦτοι ὀλ. 104, 1 καὶ ἐξῆς, αἱ σύμμαχοι πόλεις ἤρξαντο ν' ἀποστατῶσιν ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλην καὶ οὕτω νὰ διαλύηται ἐκ νέου τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος, ὅπερ οἱ ἐξηντλημένοι καὶ διεφθαρμένοι ἤδη Ἀθηναῖοι δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ συγκρατήσωσι διὰ τῆς βίας. Τὴν ἀποστασίαν δὲ ταύτην τῶν συμμαχικῶν πόλεων ὑπεκίνουν καὶ ἐνεθάρρουν ἄλλοι τε τῶν Ἀθηναίων ἀντίπαλοι καὶ ὁ ἐν ἔτει 360 τὸν μακεδονικὸν θρόνον ἀναβὰς δραστήριος βασιλεὺς Φίλιππος Β'. ὁ Ἀρύντου, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπώλεσαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰς ὑπὸ τοῦ Τιμοθέου προσκτηθείσας 75 πόλεις, 150 ναῦς καὶ ἄπειρα χρήματα². Καὶ ὁλοτελῶς μὲν ἄνευ συμμάχων καὶ κτήσεων οὐδέποτε ἔμειναν οἱ Ἀθηναῖοι, ἔκτοτε ὅμως ὑπὸ τῆς ἀνωτέρας τῶν Μακεδόνων δυνάμεως πιεζόμενοι ἀπέβαλον μίαν κτῆσιν μετὰ τὴν ἄλλην, μέχρις ὅτου διὰ τῶν πολλῶν καὶ ἀλλεπαλλήλων πολέμων καὶ ἀτυχιῶν τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος περιωρίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ῥωμαιοκρατίας, περὶ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος, εἰς μόνην τὴν Ἀττικὴν καὶ περίξ τινάς νήσους, ὥστε ἀπὸ Φιλίππου καὶ ἐξῆς ἄρχεται ἡ ἀδιάκοπος τῶν Ἀθηνῶν παρακμή.

Ἡ μεγάλη αὕτη τῶν πραγμάτων μεταβολὴ προῆλθε τὸ μὲν ἐκ τῆς ἀκρατήτου δυνάμεως τοῦ ὑπὸ Φιλίππου ἀναζωογονηθέντος μακεδονικοῦ κράτους, ὅπερ ἐν τῇ ἐπὶ τὰ πρόσω πορείᾳ του γοργῶ τῷ ποδὶ καθυπέταξε καὶ συμπεριέλαβεν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μ.

¹ Αἰσχίνης, περὶ παραπροσθείας, σ. 247. Διὰ τοῦτο ἡ τέχνη παρέστησε τὸν Τιμόθεον ἁλιεύοντα τὰς πόλεις.

² Αἰσχίνης, περὶ παραπροσθείας, σ. 247. Ἴδε καὶ Boeckh, Staatshaus-haltung der Athener, τόμ. Α', σ. 546 ἐπ. ἐκδ. β'.

Ἀσίαν, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀποναρκώσεως καὶ τῆς παρακμῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἐκ τῶν ἀδικλείπτων μεταξύ τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν ἀντιζηλιῶν καὶ ἐρίδων, αἵτινες ἔδωκαν τῷ Φιλίππῳ ἀφορμὴν ν' ἀναμιχθῇ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ νὰ κατορθώσῃ ὅπως τελευταῖον πάντες οἱ Ἕλληνες, ἐξαιρουμένων τῶν Σπαρτιατῶν, ἀναγνωρίσωσι τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ὑπεροχὴν καὶ κηδεμονίαν, ἀφοῦ προηγουμένως οἱ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγωνιζόμενοι Ἀθηναῖοι ἐξηντλήθησαν ἐν τοῖς κατ' ἐκείνου ἀγῶσιν. Ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου διέμειναν μὲν αἱ Ἀθηναὶ πολιτεία αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος, τηροῦσα εἰσέτι καὶ ἀρκετὸν μέρος τοῦ πρωτύτερου αὐτῆς κράτους, ἀπώλεσαν ὅμως τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν καὶ πρωτοβουλίαν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς πράγμασι καὶ ἡ ἐκάστοτε μεσολαβοῦσα τῶν Μακεδόνων χεὶρ, κατασιγάζουσα τὰς ἐρίδας καὶ διαμάχας, ἀφήρει συγχρόνως καὶ τὴν ἐντελῆ ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐλευθερίαν, ἣν οἱ Ἕλληνες αἰετοτε ὑπὲρ πάντα τὰ ἀγαθὰ ἐξετίμησαν καὶ ἠγάπησαν· ἐντεῦθεν δὲ τὸ ἄσπονδον αὐτῶν κατὰ τῶν Μακεδόνων μῖσος καὶ ἡ διαρκὴς ἀντιπάθεια καὶ ἀντιπολίτευσις πρὸς αὐτούς. Εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐταύτιζε τὰ ἴδια συμφέροντα πρὸς τὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ τὴν Ἀσίαν ἐκστρατεία κυρίως οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἑλληνικὴ ἐπιχειρήσις πρὸς ἐξελληνίσιν τῆς χώρας ἐκείνης· διότι ὁ μέγας ἐκεῖνος νοῦς, συνιδὼν ὅτι τὸ τελειότερον καὶ ζωτικώτερον στοιχεῖον τοῦ τότε κόσμου, τὸ ἑλληνικόν, ἔπασχεν ἐξ ἀσφυξίας ἐν τοῖς στενοῖς τῆς Ἑλλάδος ὁρίοις, οὐδὲν ἄλλο ἐπεδίωξεν ἐν Ἀσίᾳ ἢ νὰ περιβάλῃ τὰ ὑποτασσόμενα ἔθνη τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, χωρὶς τούτου χάριν νὰ καταργήσῃ καὶ τὰ πάτρια ἐκείνων ἥθη, ἵνα οὕτως ἐκείνους μὲν ἐξελληνίσῃ, τὸν δὲ Ἑλληνισμὸν καταστήσῃ ἀνεπαισθήτως ἄρχοντα παρ' αὐτοῖς, ἄνευ τινὸς ἀντιδράσεως καὶ ἀντιπαθείας. Ἦθελε νὰ ἄρῃ μὲν ἐκ τοῦ μέσου τὸν πατροπαράδοτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ πολέμιον, τὴν μεγάλην περσικὴν δύναμιν, νὰ περτωσῇ δὲ τὸν ἀρχαῖον μεταξύ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, δεσποτισμοῦ καὶ ἐλευθερίας, ἀγῶνα διὰ τῆς ὀριστικῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν φώτων παρὰ τοῖς βαρβάροις. Εἶνε ἐπίσης ἀληθὲς ὅτι ὁ θαφροστεφὴς ἥρως καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀλαλαγμῶν διὰ τὰς μοναδικὰς αὐτοῦ νίκας δὲν παρέλειπε νὰ δεικνύῃ τὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, καὶ ἰδίως τοὺς Ἀθηναίους, σεβασμὸν καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν πρὸς αὐτοὺς ὑπόληψιν του καὶ νὰ καθιστᾷ αὐτοὺς μετόχους τῶν θαφνῶν καὶ λαφύρων του, ἀλλ' οἱ

ἄγαν φιλελεύθεροι Ἕλληνες, καὶ μάλιστα οἱ Ἀθηναῖοι, ἐνῶ ἡ χάρις-
 στευν αὐτὸν διὰ τὰ πεμπόμενα αὐτοῖς δῶρα καὶ διὰ τὰς πλήρεις
 εὐλαβείας καὶ φιλοφροσύνης ἀγγελίας τῶν νικῶν του, μεριμνῶν-
 τες περὶ τῆς ἰδίας ἐλευθερίας δὲν ἔπαυον νὰ θεωρῶσι τὰς τῶν Περ-
 σῶν ἥττας ὡς ἰδίας ἐαυτῶν. Ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη προθυμία μεθ' ἧς
 οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα πάσης ἐπελαμβάνοντο εὐκαιρίας πρὸς ἀπόσεισιν
 τῆς ἐπιβεβλημένης αὐτοῖς μακεδονικῆς συμμαχίας καὶ ἐπανάκτησιν
 τῆς ἐντελοῦς ἀνεξαρτησίας καὶ ἐλευθερίας, ἐντεῦθεν καὶ ἡ συχνὴ
 ἀλλαγὴ πολιτικῆς πρὸς διατήρησιν τῆς ὑπολειπομένης ἐλευθερίας καὶ
 αὐτονομίας. Διότι ἀπὸ τοῦ ἐν ἔτει 323 θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλε-
 ξάνδρου μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ἐν ἔτει
 146 π. Χ., καὶ ἔτι πλέον μέχρι Χριστοῦ περίπου, οἱ Ἀθηναῖοι πο-
 λιτικοί, συναισθανόμενοι τὴν ἰδίαν ἀδυναμίαν, οὐδὲν ἄλλο ἐπεδίωκον
 ἢ νὰ διατηρήσωσι τὴν αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀθηναϊκῆς
 πολιτείας, πρὸς τοῦτο δὲ συνετάσσοντο ὅτε μὲν τούτῳ, ὅτε δ' ἐκείνῳ
 ἐκ τῶν τότε ἰσχυρῶν, τῶν διαδόχων δηλ. τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ
 τῶν Ῥωμαίων, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐλπίδας, ἃς παρεῖχον ἐκάστοτε οἱ
 σύμμαχοι πρὸς διατήρησιν τῆς αὐτονομίας, πολλάκις δὲ καὶ οὐδετε-
 ρότητα ἐτήρουν, τὸ σύνθημα τῆς ἀδυναμίας ὄπλον. Ἡ τοιαύτη ὁμως
 πολιτικὴ περιέπλεξεν αὐτοὺς πολλάκις εἰς δεινὰ καὶ ὑπέστησαν σπου-
 δαίας πολιτικὰς μεταβολὰς καὶ περιπετείας, ὡς ἐπὶ Ἀντιπάτρου,
 Κασσάνδρου, Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ
 καὶ Φιλίππου τοῦ Δημητρίου, τελευταῖον δὲ περιήγαγεν αὐτοὺς εἰς τὴν
 τῶν Ῥωμαίων κυριαρχίαν καὶ τὴν ὑποδούλωσιν ὑπὸ ἄλλοφύλους.

Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ Ἀθηναῖοι, ἐρεθι-
 ζόμενοι ὑπὸ τῶν μεγάλων ῥητόρων Δημοσθένους καὶ Ὑπερείδου, πρεξ-
 ἄροντες τῶν Ἑλλήνων ἀπεκήρυξαν τὴν μακεδονικὴν κυριαρχίαν
 ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν ἔτει 322, ἐντεῦθεν δ' ἐξεργάγη μεταξὺ αὐτῶν
 καὶ τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Μακεδονίᾳ Ἀντιπάτρου ὁ λε-
 γόμενος Λαμιακὸς πόλεμος, καθ' ὃν ἡνδραγάθησαν μὲν οἱ Ἀθηναῖοι
 διὰ τελευταίαν φοράν, ἡττήθησαν ὁμως κατὰ κράτος ὑπὸ τῶν Μακε-
 δόνων, καὶ ὁ Ἀντίπατρος πρὸς τιμωρίαν ἐστέρησε τὰ πολιτικὰ δι-
 καιώματα 12,000 πολιτῶν Ἀθηναίων καὶ ἐξώρισεν αὐτοὺς ἐκ τῆς
 πατρίδος των, τὸ δὲ πολίτευμα μετέβαλεν ἐπὶ τὸ ὀλιγαρχικώτερον,
 καὶ ἐστερέωσεν ἔτι μᾶλλον τὴν μακεδονικὴν κυριαρχίαν διὰ τῆς ἐγκα-
 ταστάσεως μακεδονικῆς φρουρᾶς ἐν Μουνυχίᾳ, ἀναλόγως δ' ἐτιμώ-

ρησε καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας¹. Καὶ τότε μὲν δι' ἐπιτηδεΐας πολιτικῆς ἀνεκτῆσαντο πάλιν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν προτέραν ἐλευθερίαν, αἱ πολλαὶ ἐν τούτοις καὶ μακρὰ ἔριδες μεταξὺ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου περιέπλεον καὶ τὰς Ἀθήνας, ὡς καὶ τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς πολιτείας εἰς διηνεκεῖς ῥήξεις καὶ μεταβολὰς ἐπὶ πολλὰ κατὰ συνέχειαν ἔτη. Οὐχ ἥττον ὅμως ἐπὶ τῶν Μακεδόνων διετήρησαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀρκετὴν ἀνεξαρτησίαν καί, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι, διετέλεσαν ἐν συνόλῳ αὐτόνομοι καὶ δημοκρατούμενοι, διασφύζοντες καὶ μέρος ἀρκετὸν τοῦ πρότερον μεγάλου κράτους των².

Ἡ δὲ ὕλική τῶν Ἀθηναίων, ὡς καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος εὐπορία, ἦτο κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους ἀκόμῃ λίαν ἀνεπτυγμένη, καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας καὶ μετὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀντιπάτρου πάθημα ἀκμαῖος. Ὅτε λ. χ. ἐπὶ Κασσάνδρου ἤρχεν ἐν Ἀθήναις Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς τῇ προστασίᾳ τῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς, γενομένης ἀπαριθμήσεως τῶν κατοίκων κατὰ ὅλ. 117, 4=309 π. Χ., εὗρεθῃ ὅτι κατοικεῖτο ἡ Ἀττικὴ ὑπὸ 431 χιλ. ἡμεδαπῶν, μετὰ δὲ τῶν ξένων ὑπὸ 500,000 περίπου³. Κατὰ δὲ τὸν Στράβωνα κριτὴν αἱ Ἀθηναῖαι οὐδέποτε ἄλλοτε ἠὺδαιμόνησαν τόσον, ὅσον κατὰ τὸ δεκαετὲς διάστημα 318—308, καθ' ὃ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς διώκει τὰ κοινὰ⁴. Τὸ δὲ δημόσιον τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας ταμεῖον ἠνύπορει τοσοῦτον κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τῆς μακεδονοκρατίας, ἐπὶ τῆς διαχειρίσεως τοῦ ῥήτορος Λυκούργου, ὥστε ἐκτὸς ἐτέρων ἐκτάκτων δαπάνων εἰς μὲν τὸν ἐν Ἐλευσίνι τῆς Δήμητρος ναὸν προσωκοδομήθη δωδεκάστυλος πρόναος ὑπὸ τοῦ ἐξόχου ἀρχιτέκτονος Φίλωνος, ἐν Πειραιεῖ δ' ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου ἡ περίφημος Ὀπλοθήκη, μία τῶν τελειοτάτων καὶ μεγαλοπρεπεστάτων οἰκοδομῶν τῆς Ἀττι-

¹ Πρβ. Διόδ. Σικελ. 18, 12—18. Πλούταρχ. Φωκίων. 23—28. Πausανίου Ἀττικ. 25, 3, 4. Στράβωνος 9, 5, 10. Ὁ Διόδωρος λέγει (18, 18) ὅτι μετὰ τὴν ἀποπομπὴν τῶν 12,000 πολιτῶν ὑπελείφθησαν μόνον 9,000 τοιοῦτοι.

² Τὰς περιπετείας ταύτας περιγράφουσιν ὁ Πλούταρχος, ὁ Pausanias καὶ ὁ Διόδωρος ἔνθα ἀνωτέρω πρβ. καὶ Στράβ. Γεωγραφ. 9, 1, 20. Τὴν μακεδονικὴν ἐποχὴν ἐν Ἑλλάδι κάλλιστα ἐξιστόρησεν ὁ Γερμανὸς Droysen ἐν δυοὶ συγγράμμασί του, Geschichte Alexanders des Grossen καὶ Geschichte der Nachfolger Alexanders, ἐκδοθεῖσι τῷ 1822 καὶ 1836.

³ Ἴδε Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, τόμ. Α', σελ. 47—58, ἐκδ. 6'.

Στράβ. Γεωγρ. 9, 20. σ. 398.

κῆς. Ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν Ἑλλήνων ὁ πλοῦτος καὶ ἡ εὐπορία ἔλα-
 θον τότε μεγίστας διαστάσεις διὰ τε τοῦ ἀπείρου χρυσοῦ, ὃν ὁ Ἀλέ-
 ξανδρος ἐξαγαγὼν ἐκ τῶν θησαυροφυλακίων τῶν Ἀσιατῶν βασιλέων
 ἔθηκεν εἰς κυκλοφορίαν καὶ παρέδωκεν εἰς κοινὴν χρῆσιν, καὶ διὰ τῆς
 ἐπεκτάσεως τοῦ κύκλου τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐνεργείας ἐν τῷ συγχρόνῳ κό-
 σμῳ συνεπεία τῶν μακεδονικῶν κατακτήσεων. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα
 καὶ αἱ ἑλληνικαὶ δὲ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην
 κυρίως ἀπέκτησαν τὸν διεθνῆ ἐκεῖνον χαρακτῆρα, ὃν φύσει φέρουσιν αἱ
 ἐπιστῆμαι. Τὸ δ' ἑλληνικὸν πνεῦμα ἀπολυθὲν ἐκ τῶν στενῶν τῆς
 πατρίδος ὁρίων περιέλαβε τὰ πέρατα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ ἡ
 ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπέβησαν παγκόσμιον
 κτῆμα καὶ ἀγαθόν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ λίαν ὑψηλὴ θέσις, ἣν κατέλαβον
 τότε ἐν τῷ κόσμῳ αἱ Ἀθῆναι ὡς ἔδρα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς σοφίας.

Καὶ τῷ ὄντι, ὅσῳ ἡ πολιτικὴ τῆς πόλεως ταύτης σημασία ἡλατ-
 τοῦτο, τόσῳ ἐπαισθητοτέρα καθίστατο ἡ πνευματικὴ αὐτῆς παντο-
 κρατορία καὶ ἡ ἐν ταῖς τέχναις καὶ ἐπιστήμασι ὑπεροχὴ καὶ τὸ με-
 γαλεῖον. Καὶ αὐτοὶ μὲν τῶν Ἀθηνῶν οἱ κάτοικοι δι' ἑλλειψιν ζωτικοῦ
 πολιτικοῦ βίου καὶ εὐρέος σταδίου ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι παρημέλουν
 τὴν σπουδὴν τῶν τότε ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἐξάσκησιν τῶν καλῶν τε-
 χνῶν, ἐφαῖς πρότερον ὑπὲρ πάντας διεκρίνοντο, ἢ ἐγκαταλιμπάνοντες
 τὸ πάτριον ἔδαφος κατέφευγον εἰς τὰς αὐλὰς τῶν διαφόρων Ἑλλήνων
 ἡγεμόνων, ἐνθα ἡ εὐφυΐα καὶ ἱκανότης αὐτῶν εὗρισκεν ἀνταμοιβὴν καὶ
 ἀνοικτὸν στάδιον, ἀλλὰ τόσῳ μᾶλλον συνέρρεον πανταχόθεν τοῦ τότε
 κόσμου εἰς τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος ξένοι, νέοι καὶ πρεσβύτεροι, ὡς εἰς
 τὴν ἀγνωστάτην καὶ καθαρωτάτην πηγὴν καὶ ἐστίαν, οἱ μὲν ὅπως σπου-
 δάσωσι τὰς τότε ἐπιστήμας, οἱ δὲ ὅπως τελειοποιηθῶσιν ἐν ταῖς τέ-
 χναις. Διὸ καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ κυβέρνησις ἐνωρὶς ἤδη ἤρξατο νὰ ἐφιστᾷ
 τὴν προσοχὴν τῆς καὶ νὰ ἐπιμελῇται περισσότερον τῆς ἐκπαιδεύσεως
 τοῦ λαοῦ, ὥστε ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπέβη τῷ ὄντι τὸ θαυμασιώτα-
 τον τῆς τότε ἀνθρωπότητος διδασκῆριον καὶ ἡ προνομιακὴ τῶν Μου-
 σῶν ἔδρα¹. Πόσον δὲ ἡ ἐν Ἀθήναις διαμονὴ ἦτο κατὰ τοὺς μακεδони-

¹ Περὶ τούτου ἐκτενέστερον γενήσεται λόγος κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ τῶν
 ἀθηναϊκῶν σχολῶν. Πρβ. καὶ Κικέρ. de orat, 3, 12, 43· Athenis jam
 diu doctrina ipsorum Atheniensium interiit; domicilium tantum
 in illa urbe remanet studiorum, quibus vacant cives, peregrini
 fruuntur, capti quodammodo nomine urbis et auctoritate; tamen

κοὺς χρόνους εὐάρεστος καὶ περιζήτητος εἰς πάντα ἀνεπτυγμένον, ἐξάγεται ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς πόλεως ταύτης ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους Δικαιάρχου τοῦ Μεσσηνίου, λέγοντος: «..... Ἔστι δὲ » (ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις) ταῖς μὲν θέαις καὶ σχολαῖς τοῖς δημοτικοῖς » ἀνεπαίσθητος λιμός, λήθην ἐμποιοῦσαις τῆς τῶν σίτων προσφορᾶς· » ἐφόδια δ' ἔχουσιν οὐδεμία τοσαῦτα πρὸς ἡδονήν. Ἀγαθοὶ δ' οἱ κατοι- » κοῦντες αὐτὴν παντὶ τεχνίτῃ περιποιῆσαι δόξαν μεγάλην ἐπὶ τοῖς » ἐντυγχανομένοις ἐκβαλόντες τῆς εὐημερίας· θαυμαστὸν πλινθίνων » ζῶων (ἀνθρώπων) διδασκαλεῖον..... Τὸ καθ' ὅλου δέ, ὅσον αἱ λοιπαὶ » πόλεις πρὸς τε ἡδονήν καὶ βίου διόρθωσιν τῶν ἀγρῶν διαφέρουσι, » τοσούτον τῶν λοιπῶν πόλεων ἢ τῶν Ἀθηνῶν παραλλάττει .....» Ὅπως δειξῇ δὲ ὁποῖα ἐπεκράτει τότε περὶ Ἀθηνῶν ἰδέα, ἀναφέρει ὁ Δικαίάρχος τοὺς ἐξῆς λίαν χαρακτηριστικούς τοῦ Λυσίου στίχους:

Εἰ μὴ τεθέασαι τὰς Ἀθήνας, στέλεχος εἶ·
εἰ δὲ τεθέασαι, μὴ τεθήρευσαι δέ, ὄνος·
εἰ δ' εὐαρεστῶν ἀποτρέχεις, κανθήλιος¹.

Εἶχον ἀποβῆ δὴλ. αἱ Ἀθηναῖαι εἰς τὸν τότε κόσμον ὅ,τι οἱ Παρίσιοι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὑπὸ πολλὰς δ' ἐπόψεις καὶ ἔτι πλέον.

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν ὑπερεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Ἑλληνας καθόλου τῶν ἄλλων ἐθνῶν κατὰ τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν, οὐχ ἦττον οἱ ἐνδοξεοί, μεγαλουργοὶ καὶ παραγωγικοὶ τῆς Ἑλλάδος χρόνοι εἶχον παρῆλθαι ἀνεπιστρεπτί. Σὺν τῷ μαρασμῷ τῷ ἐπικρατήσαντι ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ διὰ τῆς ἀναμίξεως καὶ ἐπεμβάσεως τῶν ξένων, τῆς παραλούσεως πᾶσαν πρωτοβουλίαν ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν, ἤρξατο φυσικῷ τῷ λόγῳ νὰ ἐλαττωταὶ καὶ τὸ περὶ τῶν δημοσίων πραγμά-

eruditissimos homines Asiaticos quivis Atheniensis indoctus non verbis sed sono vocis nec tam bene quam suaviter loquendo facile superabit.

¹ Ἴδε τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «Περὶ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων» συγγράμματος τοῦ Δικαιάρχου παρὰ Mueller, Historici graeci, ἐκδ. Παρισίων, τόμ. Β', σ. 254 ἐπ. Παρομοίως δὲ περιγράφει τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ Λίβιος, ὅτε διηγεῖται τὴν πρὸς τὴν πόλιν ἐν ἔτει 167 ἐπίσκεψιν τοῦ Λ. Αἰμιλίου Παύλου τοῦ νικήσαντος τὸν Περσέα καὶ καταλύσαντος τὴν μακεδονικὴν δυναστείαν ἐν 45, 27: Athenas inde, plenas quidem et ipsas vetustate famae multa tamen visenda habentis, arcem, portus, muros Piraeum urbi jungentis, navalia, monumenta magnorum imperatorum, simulacra deorum hominumque, omni genere et metierum et artium insignia.

των ενδιαφέρον των πολιτῶν· τοὺς μέχρι τοῦδε ἐκ πολιτῶν συνισταμένους στρατοὺς τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν ἀντικατέστησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ξένοι μισθοφόροι, οὕτω δ' ἐστεροῦντο αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἰδίῳν ζωτικῶν δυνάμεων καὶ κατήντησαν εὐκολος λεία καὶ παίγιον τῶν ἐκάστοτε ἰσχυρῶν, οἵτινες ὅτε μὲν αὐτοβούλως, ὅτε δὲ καὶ ὑπὸ ἑλληνικῶν πολιτειῶν προσκαλούμενοι ἀνემιγνύοντο εἰς τὰς μεταξὺ των διαφορὰς καὶ πολλαχῶς αὐτοὺς ἐξεμεταλλεύοντο. Ἐντεῦθεν ἐνωρὶς ἤδη ἐγεννήθη ἡ συναίσθησις τῆς ἀνάγκης τοῦ συνασπισμοῦ πλειόνων πολιτειῶν καὶ πόλεων πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐξωθεν κινδύνου, καὶ δὴ κατὰ μὲν τὸ ἔτος 323 συνέστη ἡ Αἰτωλικὴ συμπολιτεία, τῷ δὲ 280 ἀνχυσένεσθ' ἡ ἀρχαῖον μὲν ὑφισταμένη, ἐπὶ δὲ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου διαλυθεῖσα, Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία.

Τότε ὅμως διὰ τῆς ἐπιτηδεΐας ἀναμιξέως τῶν ξένων, οἵτινες ἐγνώριζον καλῶς νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὰς περιστάσεις, ἐγεννήθησαν ἀντιζηλίαι καὶ διαφορὰ συμφερόντων καὶ ἐμφύλιοι μεταξὺ μερικῶν τε πόλεων καὶ συμπολιτειῶν ὁλοκλήρων ἐν Ἑλλάδι πόλεμοι. Οἱ ἐμφύλιοι δ' οὗτοι σπαραγμοί, οἵτινες ἀδιακόπως σχεδὸν ἐξηκολούθησαν ἐπὶ ἓνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα, ἦσαν τοσοῦτον πεισματῶδεις καὶ ἐξολοθρευτικοί, ὥστε κατέφθειραν καὶ τὴν τελευταίαν ζωτικὴν ἰκμάδα τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν καὶ ἐξήντηλσαν πάσας τὰς ὑπολειπομένας ἐθνικὰς δυνάμεις. Ἦτο τῷ ὄντι μανία τις καὶ λύσσα, ἥτις κατέλαβε τότε τὸν ψυχικῶς καὶ ἠθικῶς πάσχοντα Ἑλληνισμόν πρὸς ἐπιτάχυνσιν τοῦ ἰδίου ὀλέθρου καὶ διευκολύνσιν τῆς ξένης, καὶ ἰδίως τῆς ῥωμαϊκῆς, ἐπεμβάσεως καὶ κυριαρχίας, ὥστε ἡ Ἑλλὰς μόνη ἐπέβαλε τὸν ξένον ζυγὸν ἐπὶ τοῦ ὑπερηφάνου τραχήλου της :

Ἀρκεῖ ὅτι κανεὶς ξένος δὲν σοῦ ἔκαμψε τὸ γόνυ,
εἰμὴ ὅτε διεφθάρης· ναί, ἐταπεινώθης μόνη·
ναί, ἀφοῦ ἐξηχρειώθης, ἔφερες εἰς φῶς προδότας
κ' ἥνοιζας ὁδὸν καὶ πύλας εἰς τοὺς ἐξωθεν δεσπότας¹.

Ἀτυχῶς δὲ οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἐκ τῶν πρωτίστων τῶν προκαλούντων παντοίας ἐπεμβάσεις τῶν ξένων εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ἀλλὰ

¹ Βύρων ἐν Γκιούρ, κατὰ τὴν μετάφρασιν τῆς Αἰκατ. Κ. Δοσίου. Ἀγγλιστί,
No foreign soc could quell
Thy soil, till from itself it fell ;
Voe ! self-abasement planed the way
To villain-bonds and despots way !

θέλομεν παραλείπει ἐνταῦθα τὰς μερικότητας καὶ μόνον τὰ οὐσιωδέστατα γεγονότα θέλομεν ἀναφέρει ¹. Κατὰ τὸ ἔτος 200 π. Χ. οἱ Ἀθηναῖοι, ἐν συμμαχίᾳ πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς, Ῥοδίους, Κρήτας καὶ τὸν βασιλέα τοῦ Περγάμου Ἀτταλον διατελοῦντες, ἐκηρύχθησαν κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Γ'. τοῦ Δημητρίου καὶ πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐξ ἐκείνου κινδύνου ἐπεκαλέσθησαν τὴν ἐπικουρίαν τῶν Ῥωμαίων, οἵτινες προθύμως ἀπεδέχοντο τὴν αἴτησιν· διότι, ἀπὸ πολυλοῦ ὄντες ἐξωργισμένοι κατὰ τοῦ γενναίου καὶ ῥέκτου ἐκείνου Μακεδόνα βασιλέως διὰ τὴν ἐν τῷ δευτέρῳ καρχηδονικῷ πολέμῳ συμμαχίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀννίβαν, τότε δὴ ἀπαλλαγέντες τοῦ μακροῦ καὶ φοβεροῦ ἐκείνου πολέμου ἐζήτουν ἀφορμὴν πρὸς ταπείνωσιν τοῦ Φιλίππου ². Οἱ Μακεδόνες τότε εἰσβαλόντες ἐπανειλημμένως μετὰ τῶν συμμαχούντων αὐτοῖς Ἀκαρνάνων ἐδήλωσαν καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰ περὶ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν ἄλσιν καὶ γυμνάσια καὶ κατέστρεψαν πολλὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἐν τῇ πεδιάδι, οἰκοδομήματα τῶν Ἀθηναίων, ἀφοῦ κατ' ἐπανάληψιν ἀποπειραθέντες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κυριεύσωσιν οὔτε τὸ ἄστυ οὔτε τὸν Πειραιᾶ οὔτε τὴν Ἐλευσίνα ³. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἀναλαβόντες, ὡς ἐπεθύμουν, τὸν κατὰ Φιλίππου Γ'. ἀγῶνα, μετὰ τινας ἐν ἀρχῇ ἀποτυχίας κατῴρωσαν τελευταῖον νὰ νικήσωσι καὶ ταπεινώσωσιν αὐτὸν τῷ 196 διὰ συνθήκης, ὃ δὲ στρατηγὸς αὐτῶν Κόϊντος Φλαμινῖνος, ὅπως κερδήσῃ τοὺς σκοπίμως ἀπὸ τοῦ Φιλίππου διὰ τῆς συνθήκης ἐκείνης ἀποχωρισθέντας Ἕλληνας, μεταβάς εἰς τὰ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τελούμενα Ἰσθμια ἐκήρυξεν ἐν ὀνόματι τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ ἐλευθέρους πάντας τοὺς Ἕλληνας, τοὺς δ' Ἀθηναίους ἀντήμειψεν ἀποδοὺς αὐτοῖς τὰς νήσους Λῆμον, Ἰμβρον, Σκυῖρον καὶ Δῆλον, ἃς εἶχεν ἀφαιρέσει πρότερον ὁ Φίλιππος ⁴.

¹ Ἡ ὁλεθριωτάτη ἀνάμιξις ξένων ὑπῆρξεν ἡ τῶν Ῥωμαίων. Κατὰ τὸν Πολύβιον (2, 12) πρώτη τῶν Ῥωμαίων ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς ἀνάμιξις ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 228 π. Χ. πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ Ἀχαιοὺς πρεσβεῖα αὐτῶν περὶ τῶν ἰλλυρικῶν πραγμάτων, δι' ἧς προσεπάθουν νὰ κερδήσωσι τὰς συμπολιτείας ἐκείνας κατὰ τῶν βασιλέων τῆς Ἡπείρου καὶ Μακεδονίας, ἔκτοτε δὲ δὲν ἔπαυσαν ἐκεῖνοι μὲν ἀναμιγνύμενοι εἰς τὰ Ἑλληνικά, οἱ δ' Ἀθηναῖοι πάντοτε σχεδὸν πιστοὶ ἐκείνων σύμμαχοι διατελοῦντες.

² Περβ. Πολυβ. 16, 23 ἐπ. Λιβίου 31, 1, 6 ἐπ. 5, 5. 14. 15. Παυσ. ἐν Ἀττ. 36, 5 ἐπ.

³ Λίβιος, 31, 14. 15. 24—26. Πολύβ. 16, 124 ἐπ.

⁴ Λίβιος 33. 30, 34. Πλούταρχος ἐν βίῳ Φλαμινίνου, κεφ. 3 ἐπ. 10.

Τὸ πολιτικὸν ὅμως τοῦτο στρατήγημα, τὸ ὁποῖον μετ' ἀλαλαγμῶν καὶ χαρᾶς ἐχαιρέτισαν οἱ ἀμβλυωποῦντες Ἕλληνες, οὐ μόνον δὲν ἐκώλυε τοὺς Ῥωμαίους ἐν τῷ μέλλοντι τοῦ ν' ἀναμιγνύωνται ἀσυστόλως καὶ νὰ παραβιάζωσι τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ εὐλογον πρὸς τοῦτο ἀφορμὴν παρεῖχεν αὐτοῖς, φαινομένοις προστάταις τῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας ἀπάντων τε τῶν Ἑλλήνων καὶ μάλιστα τῶν συμμάχων αὐτῶν πολιτειῶν, ἐν αἷς ἦτο καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ¹. Οὕτως ἐν ἔτει 168 μετὰ τὴν παρὰ Πύδναν ὀλοσχερῇ ἦτταν τοῦ τελευταίου βασιλέως τῆς Μακεδονίας Περσέως, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Φιλίππου Γ', καὶ τὴν κατὰ λυσιν τῆς μακεδονικῆς βασιλείας καὶ πολιτείας ὁ νικητῆς Λ. Αἰμίλιος Παῦλος ἐπεσκέφθη πρὸς θέαν τὴν πόλιν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἀπέδωκαν ἐκ νέου τὰς ὑπὸ τῶν Μακεδόνων ἐν τῷ μεταξὺ ἀφαιρεθείσας νήσους Λῆμον καὶ Δῆλον².

Ἡ φιλοφρόνησις ἐν τούτοις αὕτη πρὸς τοὺς Ἀθηναίους οὐδόλως ἐκώλυσε τὸν Σουλπίκιον Γάλλον, ὃν ἡ Ῥωμαϊκὴ γερουσία εἶχεν ἀποστείλει τῷ 164 εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα συμβιβάσῃ τὰς μεταξὺ Ἀργείων καὶ Λακεδαιμονίων διαφοράς, τοῦ νὰ ἐπιβάλλῃ τοῖς φίλοις, συμμάχοις καὶ ἐλευθéroις Ἀθηναίοις 500 ταλάντων πρόστιμον· διότι πενίᾳ πιεζόμενοι, ὡς ἔλεγον, εἶχον καταλάβει καὶ διαρπάσει ἐν ἔτει 136 τὸν Ὠρωπόν³. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἀποστείλαντες εἰς Ῥώμην πρεσβείαν ἐκ τοῦ νεοπλατωνικοῦ Καρνεάδου, τοῦ στωϊκοῦ Διογένης καὶ τοῦ περιπατητικοῦ Κριτολάου, πάντων προῖσταμένων τότε τῶν ἰδίων σχολῶν καὶ δεινῶν ῥητόρων, ἐπέτυχον τὴν ἐλάττωσιν τοῦ προστίμου ἀπὸ 500 εἰς 100 τάλαντα, τὰ ὁποῖα καὶ ταῦτα οὐδέποτε ἀπέτισαν παραβλεψάντων ἐξ ἐπιεικίας τῶν Ῥωμαίων⁴, ὅτε δέ, μετὰ τὴν ὑπὸ Μομμίου ἐν ἔτει 146 ἄλωσιν καὶ καταστροφὴν τῆς λαμπρᾶς Κορίνθου ἡ Ἑλλάς

¹ Τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους ἄριστα μέχρι τοῦδε ἐξιστόρισεν ὁ Γερμανὸς Hertzberg, *Geschichte Griechenlands unter den Römern*. 1866 — 1875 ἐν Χάλλῃ, τόμ. 3, καὶ *Hellas und Rom* τόμ. 2. Ἐν Βερολίνῳ 1879.

² Πολύβ. 30, 18. Πρβ. καὶ Λιβίου 45, 27 καὶ ἀνωτέρω σελ. 36, σημ. 2.

³ Κατ' ἄλλους ἡ Ῥωμαϊκὴ γερουσία εἶχεν ἀναθέσει τὴν δίκην ἢ τὴν διαιτησίαν ταύτην τοῖς Σικυωνίοις καὶ οὗτοι κατεδίκησαν ἐρήμην τοὺς Ἀθηναίους εἰς πρόστιμον 500 ταλάντων. Πρβ. Αὔλου Γελλίου *N. Att.* 7, 14. 17. Πλούταρχ. ἐν Κάτωνι πρεσβυτέρῳ, καὶ Μακροβίου 1, 5.

⁴ Πλούτ. ἐν Κάτ. πρεσβ. 22. Κικέρ. *Tusc.* 5, 3, 5. *de orat.* 2, 37, ad *Attic.* 12, 23, 2.

περιῆλθεν ὑπὸ τὴν ῥωμαϊκὴν κυριαρχίαν, μόνῃ πάλιν ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων μετὰ τινων ἄλλων πολιτειῶν κατώρθωσε νὰ μείνῃ ἐλευθέρᾳ καὶ αὐτόνομος ὑπὸ τὸν ὄρον, νὰ συμμαχῇ τοῖς Ῥωμαίοις, Ἐγένετο δηλ. ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει ἐλευθέρᾳ σύμμαχος πολιτεία, (*libera civitas foederata*), ὁποῖαι ἦσαν ὀλίγισται ἄλλαι, καὶ μάλιστα ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας. Αὗται ὑπεχρεοῦντο μόνον τὴν αὐτὴν πολιτικὴν μὲ τοὺς Ῥωμαίους νὰ ἔχωσιν (*ut eosdem quos populus romanus amicos atque hostes habeant*¹), ἄλλως δ' ἦσαν ἀφροῦρητοι καὶ ἀτελεῖς ἐκτὸς τῆς παροχῆς ἐπικουρίας τινὸς ἐν καιρῷ πολέμου, καὶ εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδικοικῆσεως, τοῦ ἀσύλου καὶ τοῦ κόπτειν ἴδια νομίσματα².

Καὶ οὐ μόνον τοὺς Ῥωμαίους ἤξευρον ἐγκαίρως νὰ περιποιηθῶσιν οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἰσχυροὺς, παρ' ὧν ἔσχον ἀναλόγους ὠφελείας κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους π. Χ. αἰῶνας καθόσον μάλιστα τὴν συνετὴν καὶ περιποιητικὴν αὐτῶν διαγωγὴν μεγάλως ὑπεστήριζεν εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς φιλίας τῶν τότε τοιούτων τὸ μέγα καὶ ἐνδοξον τῆς πόλεως ὄνομα καὶ ἡ παγκόσμιος φήμη, ἣν τότε μάλιστα ὡς κοιτὶς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔδρα τῶν Μουσῶν ἔχειεν αὕτη. Διὸ πολλοὶ τῶν ἰσχυρῶν ὑπὸ τοῦ ἡθικοῦ ἀξιώματος τῆς πόλεως καὶ ὑπ' ἄλλων λόγων ἐλαυνόμενοι ἰδιαζόντως καὶ ἐξαιρετικῶς ἠνέκησαν καὶ περιεποιήθησαν αὐτήν³. Περὶ τὰ 260 π. Χρ. Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος (309—246) ἐκτίσεν ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ δαπάνῃ τὸ Πτολεμαῖον Γυμνάσιον χάριν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων, καὶ παρέσχε τοῖς Ἀθηναίοις ἐπικουρίαν «ἐπ' Ἀντίγονον καὶ Μακεδόνας», ἀνθ' ὧν οἱ Ἀθηναῖοι τιμῶντες τὸν ἄνδρα προσέθηκαν ἐπώνυμον αὐτῷ φυλὴν, τὴν Πτολεμαΐδα, ἀντὶ τῆς Ἀντιγονίδος καὶ ἔστησαν τὸν Ἀνδριάντα αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἐπωνύμων ἡρώων⁴. Ἐξήκοντα δὲ μετὰ ταῦτα ἔτη, τῷ 200 π. Χ., ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι συνεμμάχουν μετὰ Ῥωμαίων, Ῥοδίων καὶ Ἀτάλλου κατὰ Φιλίππου τοῦ Δημητρίου, ὁ Ἀτάλλος ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ ἀνέθηκεν ἐν τῇ Ἀκροπόλει πολύτιμα ἀναθήματα, ἀνθ' ὧν οἱ Ἀθηναῖοι

¹ Διβ. 38, 8, 10.

² Πλιν. Hist. Nat. 4, 11. Τάκιτ. ἐν Χρον. 2, 53. Στράβ. Γεωγρ. 9, 5, 4. Πρβ. καὶ I. Marquardt, Röm. Staatsverf. I, 347 ἐπ.

³ Περὶ τῶν ὑπὸ ξένων οἰκοδομῶν ἐν Ἀθήναις ἴδε πλὴν ἄλλων Curtius, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 228 ἐπ. 240 ἐπ.

⁴ Παισανίας ἐν Ἀττικ. 5 καὶ 7.

προσέθηκον καὶ ἐτέραν ἐπώνυμον αὐτοῦ φυλὴν, τὴν Ἀτταλίδαν¹. Ὀλίγον δὲ βραδύτερον ὁ ἀπὸ 175 ἕως 163 βασιλεύσας τῆς Συρίας Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανὴς ἐπεχείρησε ν' ἀποτελειώσῃ τὸν ὑπὸ Πεισιστράτου θεμελιωθέντα πελώριον ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἔμεινεν ὁμως οὗτος καὶ πάλιν ἀτελείωτος ἕνεκα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀντιόχου². Καὶ ἄλλως δὲ ὑπὸ τε ξένων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων ἐκοσμήθη μεγάλως κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἢ τῶν Ἀθηνῶν πόλις δι' ἀπείρων ἔργων τέχνης, ὡς ἐκ τῆς τοῦ Πausanίου περιγραφῆς δῆλον καθίσταται. Ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ συνδρομὴ αὕτη καὶ ἀνάμιξις τῶν ξένων δηλοῖ ἡλίου φαινότατον τί εἶχεν ἀποβῆ τότε ἢ ἄλλοτε ὑπερήφανος καὶ ἔξοχος πόλις καὶ πόσον εἶχον ἐκπέσει τὸ μέγα φρόνημα καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες οὐ μόνον κατεδέχοντο νῦν συνδρομὰς πανταχόθεν, ἀλλὰ καὶ τοσοῦτον ἀναξιοπρεπῶς καὶ ἀκολάστως περιεποιῶντο καὶ ἐκολάκευον τοὺς κατὰ καιροὺς ἰσχυροὺς, ὅσον ἄλλοτε οὐδὲ τοὺς μεγίστους καὶ ἐξοχωτάτους ἄνδρας, καὶ ἀπένεμον ἀφειδῶς εἰς ξένους τιμὰς, ὧν οὐδὲ τὸ πολλοσστημόριον ἀπήλαυσε πρότερόν τις τῶν ἐνδόξων καὶ πράγματι ἡρωϊκῶν Ἀθηναίων³. Τοσοῦτον εἶχον ἐκπέσει αἱ Ἀθηναίαι!

Μεγάλῃ ἐπὶ τῆς εὐπορίας καὶ συντηρήσεως τοῦ ἀθηναϊκοῦ κρατιδίου ἐπιρροὴν εἶχε καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 133 πρὸ Χριστοῦ, συγχρόνως μὲ τὴν δευτέραν ἐν Σικελίᾳ δουλικὴν ἐπανάστασιν, συμβᾶσα ἐπανάστασις τῶν δούλων ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἀττικῇ, καὶ ἰδίως ἐν Λαυρίῳ, οἵτινες φονεύσαντες τοὺς ἐπιμελητάς τῶν μεταλλείων κατέλαβον τὴν ἐν Σουνίῳ ἄκραν καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐλεηλάτουν τὴν χώραν, μέχρις οὗ μετὰ πολλοῦ κόπου καθυπέταξε τέλος αὐτοὺς ὁ στρατηγὸς Ἡράκλειος⁴. Τῆς

¹ Πολύβ. 16, 25 ἐπ. Λίβιος, 31, 15. 6, 16. Pausan. 5, 5 καὶ 25, 2. Αἱ δύο φυλαὶ Ἀντιγονίς καὶ Δημητριάς κυρίως εἶχον προστεθῇ εἰς τὰς ἄλλας 10 τῶν 307, ἐπὶ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀντιγόνου· νῦν δέ, καταργηθέντων τῶν ὀνομάτων ἐκείνων, ἔλαβον νέας ὀνομασίας.

² Λίβιος 41, 20.

³ Ὁ Λίβιος (31, 14, 6.) παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ πρὸς Φίλιππον Γ' τῆς Μακεδονίας πολέμου ἐκ τῆς ἀρχαίας τῶν φύσεως μόνον τὸν τύπον δὲν εἶχον ἀπολέσει, ἡφθόνουν δὲ μόνων λόγων καὶ ψηφισμάτων. Πρὸβ. καὶ 31, 44, 9.

⁴ Πρὸβ. Λιβίου βιβλ. 36. Ἀθηναίου, Δειπνοσοφ. βιβλ. 6. σ. 372, E. ἐκδ. Casaubon. Ὁρωσίου, historia adv. paganos 5, 9. καὶ Παύλου Διακόνου, Ποιχίλ. ἱστορ. βιβλ. 4.

ἐπαναστάσεως ταύτης ὀλεθρία συνέπεια ἦτο ἡ τελεία ἐγκατάλειψις τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου, διότι δὲν εἶνε γνωστὸν ἂν ποτε μέχρι τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος ἤρξατο πάλιν νὰ ἐκμεταλλεύηται τις αὐτά, ὁ Παυσανίας τοῦλάχιστον κατὰ τὸ β' μ. Χ. αἰῶνα εὗρεν αὐτὰ ἀργοῦντα¹.

Ἄλλ' ἔτι ὀλεθριωτέραν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς τύχης καὶ εὐδαιμονίας τῶν Ἀθηναίων ἔσχον τὰ κατὰ τὰ ἔτη 87 καὶ 86 π. Χ. ἐν τῇ πόλει ταύτῃ συμβάντα, ἅτινα ἀριδῆλως μαρτυροῦσι πόσον ἀνυπόφοροι καὶ μισητοὶ εἶχον καταντήσῃ εἰς τοὺς Ἀθηναίους οἱ πάτρωνές των Ῥωμαῖοι. Ὅτε δηλ. ἐν ἔτει 87 ὁ μέγας τοῦ Πόντου βασιλεὺς Μιθριδάτης, κατασφάξας ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ πάντας τοὺς ἐν Ἀσίᾳ Ῥωμαίους, ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατ' αὐτῶν, ἐλεεινὸς τις δημαγωγὸς Ἀθηνίων, ἡ κατ' ἄλλους Ἀριστίων², Ἀθηναῖος τυγχάνων νόθος, προὔτεινε τοῖς Ἀθηναίοις νὰ κηρυχθῶσι κατὰ τῶν ἀρχαίων αὐτῶν συμμάχων Ῥωμαίων καὶ νὰ ταχθῶσι μετὰ τοῦ ἐντελῆ ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐλευθερίαν ἐπαγγελλομένου Μιθριδάτου, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τοσοῦτον ἐλάτρευον τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν καὶ τοσοῦτον εἶχον βαρυνθῇ τὸν Ῥωμαϊκὸν ζυγὸν (διότι τοιαύτη, φαίνεται, εἶχεν ἀποβῇ ἡ συμμαχία τῶν Ῥωμαίων), ὥστε τυφλοῖς ὄμμασιν ἐδέξαντο τὴν πρότασιν καὶ ἐξαπέστειλαν πρεσβευτὴν πρὸς τὸν Μιθριδάτην εἰς Ἀσίαν αὐτὸν τὸν δημαγωγόν³. Ὅτε δ' ὁ τολμητίας ἐκεῖνος βασιλεὺς, συλλαβὼν τὸ μέγα σχέδιον, νὰ προσβάλλῃ τοὺς Ῥωμαίους ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ, ἐξαπέστειλε τὸν στρατηγὸν Ἀρχέλαον μετὰ στρατοῦ, ὅπως ἐξεγείρῃ τοὺς Ἕλληνας κατὰ τῶν Ῥωμαίων, οἱ Ἀθηναῖοι τῇ προτάσει τοῦ Ἀθηνίωνος, ἐκλεγέντος τότε «στρατηγοῦ ἐπὶ τῶν ὅπλων» αὐτοκράτορας, οὐ μόνον προθυμότερα συνεμάχησαν μετὰ τοῦ Ἀρχελάου κατὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν λεγεῶνων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν τριήμερον παρὰ Χαιρώνειαν μάχην καὶ ἦτταν τῶν Μιθριδατικῶν, ἐνῶ οἱ πλείστοι τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συνετάχθη-

¹ Παυσανίας ἐν Ἀττικ. 1, 1.

² Ἀθηνίωνα καλεῖ αὐτὸν ὁ Ποσειδώνιος παρ' Ἀθηναίῳ (Δειπνοσοφ. 5, 13, σ. 211 ἐπ.) ἔνθα γίνεται μακρὸς περὶ αὐτοῦ λόγος. Μεταγενέστεροι δὲ συγγραφεῖς καλοῦσιν αὐτὸν ἐσφαλμένως ἴσως Ἀριστίωνα. Ἴδε περὶ τούτου Wyttembach, animadversiones ad Plut. Moralia, τόμ. Β', μέρ. Α', σ. 392. Φαβρίκιον, εἰς Δίωνα Κᾶσιον, βιβλ. 35, σ. 50 καὶ Casaubon, εἰς Ἀθήναιον 1, 1, σ. 370. Περὶ δὲ τῆς δι' Ἀθηνίωνος ἀποστασίας τῶν Ἀθηναίων, περὶ τῆς ἀφορήτου τυραννίας τοῦ δημαγωγοῦ τούτου καὶ περὶ τῆς φορᾶς τοῦ πολέμου τούτου ἴδε Ἀθηναῖος 6, 13 ἐπ.

³ Πρὸς Ἀθηναῖος 6, 48 ἐπ. Πλουτάρχου Σύλλα, 13 καὶ Δίωνα Κᾶσιον.

σαν πάλιν μετὰ τῶν νικητῶν Ῥωμαίων, μόνοι οὗτοι ἐδέξαντο τὸν Ἀρχέλαον καὶ τὰ λείψανα τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἐντὸς τῶν τειχῶν των καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἐξακολουθήσωσι μέχρις ἐσχάτων τὸν ἀγῶνα. Ὁ πόλεμος ὅμως εἶχεν ἀνατεθῆ ὑπὸ τῆς Ῥωμαϊκῆς συγκλήτου εἰς τὸν ἔμπειρον στρατηγὸν Σύλλαν, ὅστις πάραυτα ἐπεχείρησε τὴν πολιορκίαν τῶν τε Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπετύγχανε πᾶσα ἀπόπειρα ἐκπολιορκήσεως τῶν τειχῶν ἕνεκα τῆς ἐκθύμου τῶν Ἀθηναίων ὑπερασπίσεως, τελευταῖον ὅμως μετὰ πολυχρόνιον ἐπίμονον πολιορκίαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐπέβησαν τὰ τεῖχη τῇ 1ῃ Μαρτίου 86 π. Χ. καὶ εἰσήλασαν εἰς τε τὴν πόλιν καὶ τὸν Πειραιᾶ καὶ τότε ἤρξατο σφαγὴ τῶν πολιτῶν ἡβηδὸν καὶ ἄνευ διακρίσεως, « τοῦ Σύλλα » τὸν ἐν ποσὶν ἀναιρεῖν κελεύσαντος ὑπ' ὀργῆς¹, » πρὸς δὲ ἐμπρησμὸς πολλῶν οἰκοδομῶν καὶ καταστροφὴ τῆς πόλεως παντοία. Τὸ πλῆθος τῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ ἄστεως φονευθέντων ἦτο τοσοῦτον, ὥστε ἐν τῇ Ἀγορᾷ καὶ ἐν τῷ Κεραμειῳ τὸ αἷμα ἔρρευσε ποταμηδόν². Μέγα πλῆθος δούλων ἀπεμπολήθη τὴν ἐπομένην τῆς ἀλώσεως, οἱ δ' ἀπολειφθέντες τῶν πολιτῶν ἔλαβόν, μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς ὀργῆς τοῦ ὠμοτάτου ἐκείνου τῶν Ῥωμαίων στρατηγῶν, ὡς δῶρον παρ' αὐτοῦ χάριν τῆς προτέρας τῆς πόλεως δόξης σὺν τῇ ζωῇ καὶ βαθμόν τινα αὐτονομίας καὶ ἀνεξαρτησίας σμικρόν, « ὑπειπόντως χαρίζεσθαι πολλοῖς μὲν » ὀλίγους ζῶντας δὲ τεθνηκόσι»· διότι μαρτυρεῖ μὲν ὁ Πλούταρχος ὅτι « Σύλλας.... τὴν πόλιν ἐλὼν ἐλευθέραν ἀφῆκε καὶ αὐτόνομον³ », ὁ δὲ Λίβιος προσεπιμαρτυρεῖ λέγων, ὅτι ἀπέδωκε τῇ πόλει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τοῖς πολίταις τὴν οὐσίαν⁴, καὶ ὁ Στράβων τὴν αὐτὴν ἐκφράζει γνώμην⁵, ἐξ Ἀππιανοῦ ὅμως, τοῦ περιγράφαντος τὰ πράγματα ἀκριβέστερον, μαυρίζομεν ὅτι ἡ ἀφεθεῖσα ἐλευθερία καὶ αὐτονομία δὲν ἦσαν ὡς πρότερον, ἀλλ' ἡ τῶν κοινῶν διεύθυνσις ἀνετίθη εἰς μόνους τοὺς ἐπὶ τῆς τυραννίας τοῦ Ἀθηνίωνος πρὸς τοὺς Ῥωμαίους καταφυγόντας καὶ ἔπειτα ἐπανελθόντας τῶν πολιτῶν, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες

¹ Ἀππιανὸς ἐν Μιθριδ. πολέμ. κ. 38.

² Ἴδε τὴν ἐξιστόρησιν παρ' Ἀππιανῷ, Μιθριδ. πολέμ. κ. 30 — 40 παρὰ Πλουτάρχῳ, ἐν βίῳ Σύλλα, κ. 13 ἐπ. καὶ παρὰ Πausανίᾳ ἐν Ἀττικ. 20, 3, 4.

³ Ἐν τῇ συγκρίσει Λυσάνδρου καὶ Σύλλα.

⁴ Ἐπιτομ. βιβλ. 31. Urbi libertatem et civibus quæ habuerunt reddidit.

⁵ Γεωγραφ. βιβλ. 9, 1.

έστερήθησαν δι' αυτούς τὸ δικαίωμα ψήφου καὶ χειροτονίας ἀποδοθὲν εἰς μόνους τοὺς ἐγγόνους των¹.

Ἀλλὰ τὰ δεινὰ τοῦ ὑπὸ τῆς ἀπερισκεψίας τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ ὑπερβολικοῦ καὶ παρακαίρου αὐτῶν πρὸς τὴν ἐντελῇ ἀνεξαρτησίαν ζήλου προκληθέντος πολέμου τούτου ἦσαν πλείονα ἔτι καὶ μείζονα καὶ κατέριψαν ἐντελῶς χαμαὶ τὰς Ἀθήνας. Δὲν κατετάρχθησαν μὲν καὶ τότε εἰσέτι αἱ Ἀθηναὶ μεταξὺ τῶν ἐντελῶς τοῖς Ῥωμαίοις ὑποτεταγμένων καὶ ὑπ' ἐκείνων διοικουμένων χωρῶν, ἀλλ' ἡ εὐημερία τῆς πόλεως ἐξέλιπεν ἔκτοτε ἀνεπιστρεπτί καὶ ἡ ἰσχύς αὐτῆς ἐθραύσθη. Οὐ μόνον μέγα πλῆθος πολιτῶν ἐσφάγη κατὰ τὴν ἄλωσιν, ἔτεροι δ' ἐστερήθησαν τὰ πολιτικά των δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ τὰ Μακρὰ Τείχη, ἅτινα καὶ πρότερον βεβαίως ἦσαν πολλαχοῦ ἡρειπωμένα (διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦδύνατο ὁ Σύλλας νὰ περικλείσῃ τὴν πόλιν πανταχόθεν), νῦν ἔτι μᾶλλον κατερρίφθησαν καὶ κατὰ μέγα μέρος ἰσπεδώθησαν, τὸ περικαλλὲς Ὠδεῖον ἐνεπρήσθη ὑπὸ τοῦ Ἀθηνίωνος, ἵνα μὴ μεταχειρισθῇ ὁ πολέμιος τὴν ξυλίσαν αὐτοῦ κατὰ τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τὸ σπουδαιότατον πάντων, τὸ ἐπίνειον τοῦ ἄστεως, ὁ Πειραιεὺς, κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἐπυρπολήθη καὶ κατεστράφη. Ἡ ἐπὶ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος ὑπὸ Φίλωνος κτισθεῖσα Ὀπλοθήκη, ἔργον θαυμάσιον, οἱ νεώσσοι καὶ πάντα τὰ ἐξοχα τῆς πόλεως ταύτης οἰκοδομήματα ἄρδην κατεστράφησαν, καὶ ὁ μέχρι τοῦδε λαμπρὸς Πειραιεὺς, τὸ ὑπὸ Θεμιστοκλέους ἰδρυθὲν μέγα καὶ κεντρικὸν τῆς Ἑλλάδος ἐμπόριον μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, ἐξέπεσε καὶ ἡρημώθη. Οὐδέποτε πλέον ἀνέλαβεν ἡ πόλις αὕτη τὴν προτέραν αὐτῆς ἀξίαν καὶ θέσιν καὶ διὰ τῆς καταργήσεως τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῆς καὶ τοῦ στόλου κατέπεσε μετὰ τῆς ἐπελθούσης δεινῆς ὕλικῆς παρακμῆς καὶ ἡ πολεμικὴ δύναμις καὶ σημασία τῶν Ἀθηναίων. Μετὰ τὸ πάθημα τοῦτο ἐν διαστήματι βραχυτέρῳ τοῦ ἐνὸς αἰῶνος τὸ ναυτικὸν τῶν Ἀθηναίων εἶχε σχεδὸν ὀλοτελῶς ἐκλίπει, ἐκ τῶν Μακρῶν Τειχῶν καὶ τῶν ὀχυρωμάτων τοῦ Πειραιῶς μόνον ἐρείπια τινα ἐσφάζοντο καὶ ἡ πάλαι ἀνθοῦσα ναυτικὴ αὕτη πόλις εἶχε περιορισθῇ ἐπὶ Στράβωνος «εἰς ὀλίγην κατοικίαν τὴν περὶ » τοὺς λιμένας καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Διός².» Ἀλλ' οὐδ' εἰς τοσαύτας μόνον ζημίας περιορίσθη ὁ ἀκόλαστος νικητής, ἀλλὰ μετέφερε καὶ κίονας τινάς, προωρισμένους διὰ τὸ Ὀλυμπιεῖον, εἰς Ῥώμην καὶ ἀφῆρε-

¹ Ἀππικανὸς ἐν Μιθριδ. πολέμ. κ. 39.

² Στράβων ἐν 9, 1. πρὸς καὶ Λουκανοῦ, Φαρσαλιδ. 3. 181.

σεν ἐκ τοῦ ἐν Παρθενῶνι θησαυροῦ 40 τάλαντα εἰς χρυσὸν καὶ 600 εἰς ἄργυρον¹. Ἡ δὲ τῆς ἔξω χώρας ἐν Ἀττικῇ δῆσις ὑπ' αὐτοῦ ἦτο τοιαύτη, ὥστε πᾶσα κτηματικὴ περιουσία ἐξηφανίσθη καὶ τούτου ἕνεκα πολλοὶ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἔφυγον ἐντεῦθεν, ξένοι δ' ἀντ' αὐτῶν συνέσωρεύθησαν ἐν τε τῇ πόλει καὶ τῇ χώρᾳ².

Πρὸς θεραπείαν τῶν φοβερῶν τούτων δεινῶν καὶ ἀνακούφισιν τινα ξένοι ἄνδρες, ὑπὸ τῆς προτέρας τῆς πόλεως δόξης καὶ τοῦ μεγάλου ὀνόματος εἰς συμπάθειαν κινούμενοι, ἔτειναν χεῖρα ἄρωγόν τοῖς Ἀθηναίοις, ὡς οἱ τῆς Καππαδοκίας βασιλεῖς Ἀριεβαρζάνης ὁ Φιλοπάτωρ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Φιλορωμαῖος, οἵτινες ἰδίᾳ δαπάνῃ ἀνωκοδόμησαν τὸ ὑπὸ Ἀθηνίωνος ἐμπρησθὲν Ὠδεῖον³, καὶ ὁ ἐν Ἀττικῇ ἀποκατεστημένος Ῥωμαῖος εὐπατρίδης Τίτος Πομπώνιος Ἀττικός, ὅστις πολ- λάκις συνέδραμε γενναίως ἐκ τῶν ἰδίων τὸν ἀποροῦντα δῆμον⁴. Ἀλλ' ἡ ἔξωθεν αὕτη βοήθεια δὲν ἠδύνατο νὰ θεραπεύσῃ ἀποτελεσματικῶς τὸ ἔσωθεν ἐκ τῶν τοῦ Σύλλα πληγῶν νοσοῦν καὶ αἱμαῶσσαν ἀθηναϊκὸν σῶμα. Ἡ παρὰ φύσιν ἔντασις καὶ ἡ σπατάλη ἐκείνη τῶν δυνάμεων σώματος ἀδυνάτου καὶ φθισιῶντος οὐδὲν ἄλλο ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρωσιν ἢ ἐντελῇ αὐτοῦ χαλάρωσιν, πᾶσα δ' ἀπόπειρα ἐπανορθώσεως ἀπέβη φυσικῶ τῷ λόγῳ φρούδη.

Ἄν ὅμως αἱ Ἀθῆναι ἐξέπεσον τότε, ἔτι μᾶλλον πολιτικῶς, ἐξηκολούθουν ἐν τούτοις ν' ἀκμᾶζωσιν εἰσέτι ἠθικῶς καὶ νὰ εἶνε ἐν Ἑλλάδι τε καὶ τῷ λοιπῷ κόσμῳ ὅ,τι μετὰ τὰ Περσικὰ εἶχον ἀποβῆ, κέντρον καὶ ἐστία τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου, καὶ ὡς τοιαύτη τῶν Μουσῶν μητρόπολις προεκάλουν μετὰ τῆς Ἀλεξανδρείας, τοῦ Περγᾶμου καὶ τῆς Ἀντιοχείας τὴν ὑπόληψιν καὶ τὸν θαυμασμὸν πάντων. Ἡ ἀττικὴ παιδεία καὶ ἀνατροφή ἦτο ἐν Ῥώμῃ παροιμιώδης διὰ τὸ τέλειον αὐτῆς, ὡς τὴν σήμερον ἡ παρισινὴ, καὶ «ἀττικὴ παιδεία» σημαίνει παρὰ Πλάτῳ ἤδη, κατὰ τὸν γ' π. Χ. αἰῶνα, τὸ ἄκρον ἄω-

¹ Ἀππιανὸς ἐν Μιθριδατικῷ πολέμῳ, 39.

² Τάχιτος ἐν Χρονικ. 2, 55. Ὁμοίως συμφορὰς ἔπαθον τότε καὶ ἄλλαι ἑλλ. χώραι, ὡς ἡ Δῆλος, οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία, ἡ Ἀνθηδών, ἡ Χιρῶνεια κ.λ.

³ Ἴδε τὰς ἐνταῦθα ἀναφερομένας ἐπιγραφὰς ἐν Corpus inscriptionum graecarum τοῦ Boeckh, τόμ. Α', ἀριθ. 357—358 ἢ Corpus inscript. Atticarum, III, σ. 314 ἐπ. πρβ. καὶ Βιτρουβίου 5, 9, 1. Οὐαλερίου Μαξιμου 5, 7.

⁴ Κορνήλιος Νέπως ἐν βίῳ Ἀττικοῦ, κ. 2. Saepe suis opibus inopiam publicam levavit· πρβ. καὶ κ. 3.

τον τῆς ἀναπτύξεως¹, ἡ δὲ καλλιλογικὴ εὐαισθησία καὶ λεπτότης τῶν Ἀθηναίων, ἡ «λεπτὴ καὶ ἀκριβὴς ἀκοή τῶν Ἀττικῶν» ὡς λέγει ὁ Κικέρων², ἐχρησίμευεν ὡς γνώμων καὶ ὑπόδειγμα εἰς πάντας μέχρι καὶ τῶν μετὰ Χριστὸν αἰώνων. Τούτου ἕνεκα καὶ μετὰ τὸ ὑπὸ Σύλλα φοβερόν πάθημα πολλοὶ ἰσχυροὶ Ῥωμαῖοι πολλαχῶς ἐτίμησαν τὴν εὐκλεῖα τῆς Παλλάδος πόλιν καὶ ἔδειξαν πρὸς αὐτὴν ἔκτακτον τῷ ὄντι σεβασμὸν καὶ εὐνοίαν. Οὐ μόνον παρεῖδον τοῖς Ἀθηναίοις ὁ μὲν Ἰούλιος Καῖσαρ τὴν μετὰ τοῦ ἀντιπάλου του Πομπηίου συμμαχίαν αὐτῶν, ὁ δ' Ἀντώνιος τὴν μετὰ τῶν πολεμίων του Βρούτου καὶ Κασσίου καὶ ὁ Ὀκταβιανὸς τὴν μετὰ Ἀντωνίου, ἀλλὰ καὶ δῶρα γενναῖα καὶ παντοίας ἀνακουφίσεις καὶ ὑποστηρίξεις προσήνεγκον τῇ πόλει. Ὁ Πομπηῖος ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας μετὰ τὸ λαμπρὸν πέρας τοῦ μιθριδατικοῦ πολέμου ἐν ἔτει 62 π. Χ. ἐδωρήσατο τοῖς Ἀθηναίοις 50 τάλαντα πρὸς διακόσμησιν καὶ ἐπισκευὴν τῶν ὑπὸ Σύλλα πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ἐπενεχθεισῶν καταστροφῶν, τοῖς δ' ἐνταῦθα σοφισταῖς διένειμεν ἀνὰ ἓν τάλαντον πρὸς ἐμψύχωσιν³, τιμῶν οὕτω τὸ πάλαι τῆς πόλεως μεγαλεῖον καὶ εὐγνωμονῶν ἕως διὰ τὴν λαμπρὰν ὑποδοχὴν, ἧς ἔτυχεν ἐνταῦθα πρὸ πενταετίας, ὅτε κατὰ πρῶτον ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ἐπὶ τοῦ πειρατικοῦ πολέμου. Ὁ δὲ Ἰούλιος Καῖσαρ οὐ μόνον διέταξε κατὰ τὴν ἐν Φαρσάλῳ μάχην (48 π. Χ.) νὰ μὴ βλάβῃ τις τοὺς μετὰ τῶν πολεμίων συμμαχοῦντας καὶ συναγωνιζομένους Ἀθηναίους⁴ καὶ μετὰ τὴν μάχην «αὐτοὺς μὴδὲν μνησικακήσας ἀθῶους ἀφῆκε τοσούτον μόνον εἰπὼν, ὅτι πολλὰ ἀμαρτάνοντες ὑπὸ τῶν νεκρῶν σφάζοιντο⁵», ἀλλὰ καὶ χρήματα πολλὰ ἐδωρήσατο τῇ πόλει, δι' ὧν καὶ μετὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου βραδύτερον δωρηθέντων ἐκτίσθη ἡ μέχρι σήμερον ἐν μέρει σωζομένη στοὰ τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηναῖς ἐν τῇ τότε Νέᾳ Ἀγορᾷ⁶. Ἐκ τῶν γεγονότων τούτων καταφαί-

¹ Πρὸς Πλάτου Casina 3, 5, 24, Haud Atticam condecet disciplinam.

² Ἐν Orat. 9, 27, Teretes et religiosae aures Atticorum, Πρὸς καὶ 1. 4, 43. 1. 11, 45. 2, 29, 360. Brutus, §. 26 ἐπ. 37. 39. 43—44. 49. 63. 130 ἐπ. 173. 257. 285 ἐπ. 306. 315. de Orat., 1, 52. 221. pro Sextio, 51, 110. Πλούταρχ. Κικέρ. 5. Vellej. Paterc. 1. 18.

³ Πρὸς Πλούταρχον ἐν βίῳ Πομπηίου, κ. 27 καὶ 42 καὶ ἐν βίῳ Σύλλα, 42.

⁴ Ἀππιανὸς ἐν Ἐμφυλίῳ πολέμῳ, 2, 60· πρὸς καὶ 2, 75.

⁵ Δίων Κάσσιος 42, 14· πρὸς Ἀππιαν. ἐμφ. πολ. 2, 28.

⁶ Ἴδε τὰς ἐνταῦθα ἀναφερομένας ἐπιγραφὰς παρὰ Boeckh, Corp. inscript. graec. τόμ. Α', ἀριθ 312 καὶ 477.

νεται οὐ μόνον τὸ μέγα σέβας καὶ ἡ εὐλάβεια τῶν νικητῶν τούτων πρὸς τὴν σεμνὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὕτη καὶ μετὰ τὸν Σύλλαν ἀπέβη πάλιν ἀνεξάρτητος καὶ εἶχεν ἐλευθερίαν ἐνεργείας μέχρι τινός.

Ὅτε δ' ἀργότερα ἐξεργάχη ὁ μεταξὺ τῶν φονέων τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, Βρούτου καὶ Κασσίου, καὶ τῶν ἐκδικητῶν αὐτοῦ, Ὁκταβιανοῦ καὶ Ἀντωνίου, μέγας ἀγὼν περὶ ἐλευθερίας ἢ τυραννίας, ὁ Βρούτος καὶ ὁ Κάσσιος διεχείμασαν ἐν Ἀθήναις τὸ ἔτος 42 π. Χ. παρασκευαζόμενοι εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ συμπαρέλαβον ἐντεῦθεν ἄλλους τε πολλούς, σπουδῆς χάριν τότε ἐνταῦθα διατρίβοντας Ῥωμαίους, καὶ δὴ καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Κικέρωνος καὶ τὸν ποιητὴν Ὀράτιον¹. Οἱ δ' Ἀθηναῖοι τοσοῦτον ἔρωτα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν διέτρεφον εἰσέτι, ὥστε οὐ μόνον ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῶν τυραννοκτόνων ἐκείνων Ῥωμαίων, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνδριάντας τοῦ Βρούτου καὶ Κασσίου παρὰ τοῖς τοῦ Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος ἔστησαν². Καὶ ὅμως οὐδ' ὁ Ἀντώνιος καὶ Ὁκταβιανὸς ἐτιμώρησαν ταύτην τὴν πρὸς αὐτοὺς ὕβριν τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὴν ἐντελῆ ἦτταν καὶ καταστροφὴν τῶν ἀντιπάλων των, ἀλλὰ τοῦναντίον λίαν εὐνοϊκοὶ πρὸς αὐτοὺς ἐφάνησαν. Ὁ Ἀντώνιος, ὅστις εἶχεν ἐκπαιδευτὴ ἐν Ἀθήναις, ἐπεσκέφθη ἐπανειλημμένως τὴν πόλιν μετὰ τὴν παρὰ Φιλίππους μάχην σὺν τῇ συζύγῳ τοῦ Ὁκταβίου καὶ ἄλλοτε σὺν τῇ Κλεοπάτρᾳ καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐν αὐτῇ διέμεινεν. Ὅτε δὲ πρὸς ῥύθμισιν τῶν ἀνατολικῶν πραγμάτων ἀφῆρεσε τοὺς Ἀθηναίους τὴν Τήνον, ἵνα παραχωρήσῃ αὐτὴν τοῖς Ῥοδίοις, ἔδωκεν εἰς ἀντικατάστασιν τὴν Αἴγιναν, Κέων, Ἰκον (Σκυροπούλαν), Σκίαθον καὶ Πεπάρηθον³. Ἐκολάκευσε δὲ καὶ περιεποιήθη τοὺς Ἀθηναίους σφόδρα μιμούμενος τὴν τε ἐνδυμασίαν καὶ τὰ ἥθη αὐτῶν, ἀποκαλῶν ἑαυτὸν Ἀθηναῖον καὶ ἐστιῶν τοὺς πολίτας⁴. οἱ δ' Ἀθηναῖοι εἰς τοσοῦτον προέβησαν ἀντικλακεύοντες αὐτόν, ὥστε ἐξήλειψαν μὲν τὰ ὀνόματα τῶν βασιλέων τοῦ Περγᾶμου Εὐμένους καὶ Ἀττάλου ἐκ τῶν αὐτοῖς ἀφιερωμένων κολοσσιαίων ἀνδριάντων καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐπέγραψαν τὸ τοῦ Ἀντωνίου, ἀνεκήρυξαν δὲ αὐτόν θεὸν Διόνυσον καὶ ὡς

¹ Ὀράτιος ἐν ἐπιστολ. 2, 2, 47. Πλούταρχος ἐν Βρούτῳ, κ. 24.

² Πλούταρχος ἐν Βρούτῳ, κ. 24. Δίων Κάσσιος, 97, 20.

³ Ἀππιανὸς ἐν Ἐμφυλ. πολέμ. 5, 7: «Μετὰ τὴν Τήνον Αἴγιναν ἔδωκε... κτλ.» σημαίνει ἐνταῦθα ἀντὶ τῆς Τήνου» ὡς ἐκ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ἐξάγεται.

⁴ Πρβ. Ἀππιανοῦ Ἐμφυλ. πολέμ. 5, 7 καὶ 76. Πλουτάρχου Ἀντώνιον, κ. 34 καὶ Δίωνος Κασσίου 48, 39.

τοιούτον τὸν ἥρκαθώνισαν κατὰ τινὰ τῶν ἐπισκέψεων τούτων μετὰ τῆς παρθένου Ἀθηνᾶς, τῆς πολιούχου θεᾶς. Ἡ χαμερπὴς ὁμῶς αὕτη καὶ ἀσεβὴς κολακεία ἀπέβη τοῖς Ἀθηναίοις λίαν ἀκριβή, διότι ὁ σπά-ταλος καὶ πονηρὸς γαμβρὸς ἐζήτησε καὶ ἔλαβε λόγῳ μὲν ὡς προῖκα ἔργῳ δὲ χάριν τῶν παλλακῶν του κατὰ τινὰς μὲν 1000 τάλαντα, κατ' ἄλλους δ' ἔτι πλείονα¹.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ὀκταβιανός, ὁ μετὰ ταῦτα ἐπικληθεὶς Αὐγούστος, δὲν ἐφάνη μνησίκακος καὶ δυσμενὴς πρὸς τε τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Μετὰ τὴν ἐν ἔτει 31 π. Χ. παρὰ τὸ Ἄκτιον νίκην αὐτοῦ κατὰ τοῦ Ἀντωνίου ὁ Αὐγούστος ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ἄνευ τινὸς δυσμενεῖας διὰ τὴν πρὸς τὸν Ἀντώνιον ἐξαίρετικὴν αὐτῶν συμ-πάθειαν καί, πρὶν ἀνאלάβῃ τὴν μοναρχίαν, ἐμύηθη τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια². Μόνον δέκα μετὰ ταῦτα ἔτη, ὅτε ἐν ἔτει 21 π. Χ. ἐρρύθμισε τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ συνέστησε τὴν συμμαχίαν τῶν ἐλευθέρων λακωνικῶν πόλεων ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην τῆς Ρώμης ἐποπτείαν, ἀφῆ-ρεσε καὶ τοὺς Ἀθηναίους τὴν Ἐρέτριαν καὶ Αἰγιναν καὶ δι' ἰδιαιτέ-ρου διατάγματος ἀπηγόρευσε αὐτοῖς νὰ πωλῶσι τοῦ λοιποῦ τὸ τοῦ Ἀθηναίου πολίτου ἀξίωμα³, θέλων ἴσως διὰ τῆς τελευταίας ταύτης πράξεώς του νὰ τιμωρήσῃ αὐτοὺς διὰ τὴν προτέραν διαγωγὴν των ἢ νὰ δείξῃ τὸν πρὸς τὸν ἀθηναϊκὸν ὄνομα σεβασμὸν του. Φαίνεται ὁμῶς ὅτι ἡ ἐκ τῆς δόξης τῶν προγόνων ἀπορρέουσα προσοδοφόρος αὕτη προ-νομία ἀφέθη πάλιν τοῖς Ἀθηναίοις, διότι ἐπὶ Τιβερίου Αὐτομέδων ὁ Κυζικηνὸς ἔσκωπεν αὐτοὺς δηκτικώτατα διὰ τὴν ἀτιμωτικὴν ταύτην ἐμπορίαν⁴. Συγχρόνως δ' ἀπετελείωσεν, ὡς ἐλέχθη, ὁ Αὐγούστος τὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ του Ἰουλίου Καίσαρος ἐπιχειρηθεῖσαν οἰκοδομίαν τῆς στοᾶς τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς ἐν τῇ Νέᾳ Ἀγορᾷ. Πρὸς τιμὴν δ' αὐτοῦ ἀνέλαβον βασιλεῖς τινες τῆς Ἀσίας ν' ἀποπερατώσωσι τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἀλλὰ δὲν ἔφερον εἰς πέρας τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην⁵. Καὶ ἄλλοι δ' ἐπὶ Αὐγούστου καὶ ὀλίγον πρὸ αὐτοῦ πολλαχῶς εὐηρ-γέτησαν καὶ διεκόσμησαν τὴν πόλιν. Ὁ Μάρκος Ἀγρίππας ὠκοδόμη-

¹ Πρὸς. Πλούταρχον ἐν Ἀντωνίῳ, κ. 68.

² Suetonius, vita Octaviani, κ. 93.

³ Δίων Κάσσιος, 54, 7. Ἡδὲ ἐπὶ Δημοσθένους ἐγένετο ἡ τιαυτή πράσις.

⁴ Ἴδε τοὺς στίχους τοῦ Αὐτομέδοντος παρὰ Brunk, *Analecta graeca*, τόμ. Β', σ. 208, 21.

⁵ Suetonius, vita Octav., κ. 60.

σεν ἐν θέατρον, Ἀνδρόνικος δ' ὁ Κυρρήσιος τὸ μέχρι τοῦδε σωζόμενον ὑδραυλικὸν ὥρολόγιον καὶ ἄλλοι ἄλλας εὐεργεσίας προσήνεγκον. Ὁ δ' ὑπατικός Ἄππιος Κλαύδιος Πούλχερ ἐμελέτα τῷ 50 π. Χ. νὰ οἰκοδομήσῃ ἐν Ἐλευσίνι Προπύλαιον, καὶ ὁ μέγας τῆς Ῥώμης ῥήτωρ Κικέρων ἕτερον τοσοῦτον ἐν Ἀκαδημείᾳ, ἀμφοτέροι ὁμῶς δὲν ἐξετέλεσαν, φαίνεται, τὴν πρόθεσίν του διὰ τὸν ἐκραγέντα εὐθὺς τότε ἐμφύλιον μεταξὺ Πομπηίου καὶ Καίσαρος πόλεμον. Καὶ ὁ τῶν Ἰουδαίων δὲ βασιλεὺς Ἡρώδης ὁ Φιλορωμαῖος εὐηργέτησε τότε τὴν δι' ἀνδριάντος τιμήσασαν αὐτὸν ἐξ εὐγνωμοσύνης πόλιν¹. Πρὸς τιμὴν δὲ τοῦ Αὐγούστου ὀλίγον πρὸ Χριστοῦ ὠκοδομήθη ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ναῖδιον ἀφιερωμένον τῷ ἀγαθῷ αὐτοῦ καὶ τῆς Ῥώμης δαίμονι,

«Ὁ δῆμος θεῶ Ῥώμῃ καὶ Σεβαστῷ Καίσαρι².»

Οὕτω λοιπὸν παρηκολουθήσαμεν ἐν συντόμῳ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων μέχρις Αὐγούστου, ἐπομένως καὶ μέχρι Χριστοῦ, διότι ὁ Αὐγούστος ἤρξε μέχρι τοῦ 14 μ. Χ. Εἴδομεν δ' ἐκ τῆς συντόμου ταύτης εἰσαγωγῆς ὅτι κατὰ τὴν εἰρημένην τελευταίαν ἐποχὴν ἠθικῶς πρὸ πάντων ἐσήμαινεν ἡ πόλις καὶ ὅτι κυρίως τὸ ἐνδοξον καὶ σεμνὸν τοῦ ὀνόματος διὰ τοῦ γοήτρου, ὅπερ ἐξήσκει τοῦτο ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἔσχυε νὰ διατηρῇ αὐτὴν ἐν τινι σχετικῇ ἀκμῇ.

¹ Ἴδε τὴν ἐπιγραφὴν ἐν Corpus inser. Atticarum, III, ἀριθ. 550. «Ὁ δῆμος βασιλέα Ἡρώδην Φιλορωμαῖον εὐεργεσίας ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτὸν.

² Ἴδε τὰς ἐνταῦθα ἀναφερομένας ἐπιγραφὰς παρὰ Boeckh, ἐν C. I. gr., ἀριθ. 265, 309, 311, 346—366 καὶ 478. Καθόλου δὲ περὶ τῶν ὑπὸ Ῥωμαίων ἐν Ἀθήναις οἰκοδομῶν πρβ. Curtius, ἐνθα ἀνωτ. σ. 246 ἐπ. Τὰ θεμέλια τοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ῥώμης ἀνεγερθέντος ναοῦ ἐξεσκάφησαν τῷ 1887.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ
ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΡΓΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΑΥΤΩΝ
ΥΠΟ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΤΟΥ Α' ΕΝ ΕΤΕΙ 529.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 529.

Manebant etiam tum vestigia morientis libertatis.
(TACITUS Ann. 1, 74).

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως, ὅτε ἡ Ῥώμη διὰ τοῦ Αὐγούστου εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεως καὶ δόξης αὐτῆς, τὸ πάλαι μέγα καὶ ἰσχυρὸν κράτος τῆς ἐτέρας μεγαλουργοῦ ἐν τῇ ἀρχαιότητι πόλεως, τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε περιορισθῇ εἰς μόνην τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν κατοχὴν ἀσημάντων τινῶν πέριξ χωρῶν καὶ νήσων, ἡ δὲ σεμνὴ καὶ ἐνδοξος τῆς Παλλάδος πόλις εἶχεν εἰσέλθει ἤδη εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ ἐνδόξου σταδίου της. Ἐξηκολούθει μὲν αὕτη ἐξασκοῦσα ἐπιρροήν τινα ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐσήμαινέ πως καὶ πολιτικῶς, μάλιστα δ' ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς, τοῦτο ὅμως δὲν ἦτο ἢ πᾶν μικρὸν μέρος τοῦ πρῶην αὐτῆς ἀξιώματος καὶ μεγαλείου. Ὅποτε ἡλιος τῆς πόλεως ταύτης ἀστὴρ εἶχεν ἐκπέσει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς σελήνην, ἀμαυρωθεὶς ὑπὸ τοῦ νεωστὶ ἀναφανέντος λαμπροῦ τῆς Ῥώμης ἀστέρος, διὸ ἐξηκολούθει μὲν νὰ εἶνε ἐπωφελὴς τῷ κόσμῳ, δὲν ἦτο ὅμως δι' αὐτόν, ὥς πρότερον, ὅρος ζωῆς. Ἀλλ' οὐχ ἥττον ἐπὶ πέντε ἔτι ὀλοκλήρους αἰῶνας ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις ἐξυπηρέτησε τὸ κατὰ δύναμιν τὴν ἀνθρωπότητα, ζῶσα καὶ αὐτὴ ἐλευθέρα

καὶ αὐτόνομος, ὡς ὀλίγαι ἄλλαι ἐν τῷ Ἀχανεὶ Ῥωμαϊκῷ κράτει, καὶ πῶς καὶ εὐδαιμονοῦσα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τότε κατὰστασιν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, δίκην γεραροῦ καὶ ἐνδοξοῦ ἀπομάχου, ἐν καταπτώσει μὲν καὶ ἀσθενεῖα σωματικῇ διατελοῦντος, ἀλλ' ὑπερηφάνως φέροντος τὰ παράσημα τῆς ἐν τῷ σταδίῳ εὐδοκιμήσεως καὶ μὴ συμπαρασυρομένου πλέον σοβαρῶς ὑπὸ τῶν ἀναφαινόμενων νέων ἀγώνων καὶ κινδύνων. Κατὰ τὸν Στράβωνα, ἀκμάσαντα ἀκριβῶς περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ, αἱ Ἀθηναῖοι, μεθ' ὅλους τοὺς μέχρι τοῦδε ἄλλεπαλλήλους κλύδωνας, διέμειναν ἐν τούτοις πολιτεία ἐλευθέρᾳ, τῶν Ῥωμαίων σεβασθέντων τὸ μέγα καὶ σεμνὸν τῆς πόλεως ὄνομα καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς. «Μέχρι νῦν ἐν ἐλευθερίᾳ τε ἐστὶ καὶ τιμῇ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις», λέγει ὁ ἐπὶ Αὐγούστου γράψας γεωγράφος¹. Ἦσαν δηλ. αἱ Ἀθηναῖοι, ὡς καὶ ἀνωτέρω συντόμως ἐδηλώσαμεν², ἐκ τῶν ὀλίγων ἑλληνικῶν πόλεων, αἵτινες καὶ μετὰ τὴν καθυπόταξιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων διετήρησαν ὡς ἐλεύθεραι, σύμμαχοι πολιτεῖαι (*liberae civitates foederatae*)³ τὴν αὐτονομίαν καὶ ἐλευθερίαν καὶ τὰ κυριώτατα αὐτῆς προσόντα, τὸ εἶναι ἀφροῦρητον καὶ ἀτελεῖ, ἔχειν δικαίωμα ἀσυλίας καὶ κόπτειν ἴδιον νόμισμα⁴. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ πάλαι μεγάλου κράτους διετήρησαν οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην λείψανά τινα συγκεῖμενα ἐκ τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ὠρωπίας, τῆς ἐν Βοιωτίᾳ Ἀλιάρτου, τῆς Σαλαμῖνος, τῆς Δήλου, Ἴκου, Σκιαθοῦ, Πεπαρήθου, Λήμνου, Ἰμβροῦ, Σκύρου καὶ ἔκ τινων ἴσως ἄλλων νήσων ἐκ τῶν Κυ-

¹ Βιβλ. 9, κεφ. 1, 16.

² Ὁρα Εἰσαγωγ. σ. 45 ἐπ.

³ Οὕτως ἀποκαλεῖ τὰς Ἀθήνας ὁ Πλίνιος ἐν Φυσικ. Ἱστορ. 4, 11, ἐν ᾧ βιβλίῳ ἀναφέρει ὡς ἐλευθέραις πολιτεῖαις καὶ τοὺς Δελφοὺς, τὰς Θεσπιάς, τὴν Τάναγραν καὶ τὴν Φάρσαλον, καὶ ὁ Τάκιτος ἐν Χρονικ. 2, 53. Ὁ δὲ Παυσανίας προστίθῃσι καὶ τὰς Ἀβας (10, 35, 2), τὴν Ἐλάτειαν (10, 34, 2), τὰς Πάτρας (17, 18, 5) καὶ τὴν Νικόπολιν καὶ ὁ Στράβων τὴν Σπάρτην (8, 376).

⁴ Ὅτι αἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἀφροῦρητοι ἐπὶ Ῥωμαίων ἐξάγεται ἐκ τῆς συγχρῆς ἀλλαγῆς συμμαχιῶν κατὰ τὸν τελευταῖον π. Χ. αἰῶνα, ἥ δὲ ἀτέλεια τῆς πόλεως μαρτυρεῖται ὑπὸ Αἰλίου Ἀριστείδου τοῦ ῥήτορος ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ αὐτοῦ. Ὅτι δ' εἶχον τὸ δικαίωμα ἀσύλου μαρτυρεῖ ὁ Κικέρων ἐν *Disput. Tuscul.* 5, 37. Περὶ τῶν σχέσεων τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν πρὸς τὴν κυρίαρχον Ῥώμην ἴδε Hoeck, *Geschichte des roemischen Reichs*, τόμ. Α', μέρ. Β', σ. 242 ἐπ. I. Marquardt, *Roem. Staatsverf.* I, 374 ἐπ. καὶ E. Kuhn, *Die städtische und bürgerl. Verf. d. roem. Reichs.* 1864—65. τόμ. Β', σ. 71 ἐπ.

κλάδων. Ἐκ τῶν χωρῶν τούτων τῆς μὲν Ἀττικῆς τὴν κατοχὴν οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ἀπώλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι, τὴν δὲ Ὠρωπίαν, ἣτις ἀνέκαθεν ὑπῆρξε πέτρα σκανδάλου μεταξύ Ἀθηναίων καὶ Βοιωτῶν, εἶχε προσκολλήσῃ εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος ἤδη Φίλιππος ὁ Ἀλεξάνδρου πατὴρ μετὰ τὴν κατὰ τῶν Θηβαίων νίκην του, μετέπειτα ὁμως ἀπέβη αὕτη καὶ πάλιν ἀνεξάρτητος, ἕως οὗ περὶ τὸ 170 π. Χ. οἱ Ἀθηναῖοι, πενίᾳ πιεζόμενοι, διήρπασαν καὶ κατέσχον τὴν χώραν¹, ἣτις ἔκτοτε διέμενε, φαίνεται, ὑπὸ τὴν κατοχὴν αὐτῶν μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους· διότι ἐπὶ Παισανίου² καὶ Φιλοστράτου, κατὰ τὸν β' καὶ γ' μ. Χ. αἰῶνα, ἀνῆκεν εἰσέτι τοῖς Ἀθηναίοις³, ἀπετέλει ὁμως ὄχι δῆμόν τινα τῆς Ἀττικῆς ὁ Ὠρωπός, ἀλλ' ὑποτελὴ χώραν⁴. Τὴν δ' ἐν Βοιωτίᾳ Ἀλίαρτον, προσεκλήσαντο οἱ Ἀθηναῖοι λαβόντες τὴν χώραν αὐτῆς δῶρον παρὰ τῶν Ῥωμαίων, ὅτε ἡ πόλις ἐκείνη κατεστράφη ἐν τῷ κατὰ Περσέως πολέμῳ, καὶ ἐκαρποῦντο αὐτὴν τοῦλάχιστον μέχρι Στράβωνος, διότι περὶ τῶν μετέπειτα τῆς χώρας ταύτης τυχῶν οὐδὲν γνωρίζομεν νεώτερον, ὥστε πιθανὸν νὰ διέμενε καὶ τοῦ λοιποῦ ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἀθηναίων⁵.

Ἡ δὲ Σαλαμίς, ἡ ἀρχαία καὶ ἀναπόσπαστος τῆς τῶν Ἀθηναίων δόξης μέτοχος, ἀνῆκεν ἐκπαλαι μὲ μικρὰς τινὰς διχοκοπὰς εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ τῆς νήσου ταύτης κάτοικοι συνεμάχησαν αἰφνης κατὰ ὀλ. 116, 3 = 314 π. Χ. μετὰ τοῦ πολεμίου τῶν Ἀθηναίων Κασσάνδρου, οἱ Ἀθηναῖοι τοσοῦτον ἐμήνιον κατ' αὐτῶν, ὥστε, ὅτε κατὰ ὀλ. 137, 1 = 232 π. Χ. ὁ Ἄρατος ἐπανάφερε τὴν νήσον εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Ἀθηναίων, ἐξέβαλον οὗτοι ὁλοτελῶς τοὺς πρῶην κατοίκους καὶ κατέσχον αὐτὴν δι' Ἀθηναίων κλη-

¹ Παισανίας, Ἀρχαῖκ. 11 καὶ 12· πρβ. καὶ Εἰσαγωγ. σ. 44.

² Πρβ. Ἀττικ. 34.

³ Τοῦτο ἐξάγεται ἐξ ὧσων λέγει ὁ Φιλόστρατος περὶ Ἀμφιαράου, οὗ τὸ ἱερὸν ἦτο ἐν Ὠρωπῷ (ἴδε Κ. Ο. Mueller, Orchomenos, σ. 487) ὅτι οὗτος ἐχρησμοδότει ἐν Ἀττικῇ (ἴδε τὰ εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα, βιβλ. Β', κεφ. 14)· ἐπειδὴ δ' ὁ Φιλόστρατος διέτριψεν ἐν Ἀττικῇ, βεβαίως ἐγνώριζε καλῶς τὰ πράγματα καὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας.

⁴ ἴδε Corsini, Fasti attici, τόμ. Α', σ. 252.

⁵ Πρβ. Διόβου 42, 56 καὶ 63. Πολυβίου 30, 18, 4 Στράβ. 9, 2. 30 ἐπ. « Ἀλίαρτος δὲ νῦν οὐκέτι ἔστι, κατασκαφεῖσα ἐν τῷ πρὸς Περσέα πολέμῳ, τὴν χώραν δ' ἔχουσιν Ἀθηναῖοι, δόντων Ῥωμαίων » καὶ Ἀππιαν. Ἑμφ. πολ. 5, 7.

ρούχων¹. Ὁ Στράβων καὶ ὁ Παυσανίας², οἵτινες μαρτυροῦσιν ὅτι ἐπ' αὐτῶν κατεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι τὴν νῆσον, δὲν κατατάσσουν αὐτὴν μεταξὺ τῶν δῆμων τῆς Ἀττικῆς· διότι, ὡς κληρουχία, ἐκέκτητο μὲν τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, διωκεῖτο ὁμως ὑπὸ ιδίων, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς μητροπόλεως ἐρρυθρισμένων, ἀρχῶν³. Ἐκτοτε κατῴκουν Ἀθηναῖοι τὴν νῆσον μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων.

Τὴν δὲ Δῆλον, ἣτις πρὸ πολλοῦ ἦτο κληρουχία Ἀθηναίων⁴, μετὰ τὴν κατὰ τὸν μιθριδατικὸν πόλεμον καταστροφὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Μιθριδάτου Μηνοφάνους⁵, οἱ Ῥωμαῖοι ἐρήμην ἀπέδωκαν τοῖς Ἀθηναίοις, οἵτινες διετήρησαν αὐτὴν μέχρι Στράβωνος καὶ Ἀριστείδου τοῦ ῥήτορος τούλαχιστον⁶, εἰ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ σοφιστοῦ Δολλιανοῦ ἐνδεία πιεζόμενοι εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἐκποιήσωσιν αὐτήν⁷.

Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν νήσων τὰς μὲν Ἴκον, Σκίαθον καὶ Πεπάρθον εἶχε παραχωρήσει τοῖς Ἀθηναίοις ὁ Ἀντώνιος, ὅτε ἀφῆρσεν αὐτοὺς τὴν Τήνον, ὅπως παραχωρήσῃ αὐτὴν τοῖς Ῥοδίοις μετὰ τῆς Νάξου καὶ Μίνδου⁸. Τὰς δὲ Λήμνον, Ἰμβρον καὶ Σκύρον, ἃς εἶχεν ἀποσπάσει ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων ὁ τῆς Μακεδονίας βασιλεὺς Φίλιππος ὁ Γ', ἀπέδωκαν πάλιν αὐτοῖς οἱ Ῥωμαῖοι διὰ τῆς ἐν ἔτει 196 π. Χ. — ὀλ. 146, 1 γενομένης αὐτῶν πρὸς τὸν Φίλιππον συνθήκης μετὰ τὴν ἐν Κυνὸς Κεφαλαῖς ὁλοσχερῇ τούτου ἦτταν⁹. Ἐὰν δὲ πιστεύσωμεν τὸν πάντοτε ὑπερβολικὸν ῥήτορα Αἴλιον Ἀριστείδην, ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὸν β' μ. Χ. αἰῶνα, καὶ αἱ πλεῖστοι τῶν Κυκλάδων νήσων ἀνῆκον εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος¹⁰. Ἡ Αἴγινα ἐν τούτοις μετὰ τῆς Ἐρετρίας ὀλίγα πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως ἔτη εἶχον ἀφαιρεθῇ ὑπὸ Αὐγούστου¹¹.

¹ Ἴδε Boeckh, Corp. inscript. graec. τόμ. Α', σ. 900, προσθήκας εἰς ἀριθ. 108.

² Πρβ. Στράβ. Γεωγραφ. 9, 1, 9 ἐπ. καὶ Παυσανίου Λακων. 25, 2.

³ Ἴδε περὶ τῶν κληρουχιῶν Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, τόμ. Α', σ. 555 ἐπ. ἐκδ. 6'.

⁴ Ἴδε Dorville, Observat. miscellan. τόμ. Ζ', σελ. 44 καὶ 5 ἐπ.

⁵ Πρβ. Στράβ. Γεωγρ. 10, 5, 4. καὶ Παυσανίου Ἀρκαδικ. κεφ. 33.

⁶ Πρβ. Στράβ. ἐνθα ἀνωτ. καὶ Αἴλιον Ἀριστείδην ἐν Παναθηναϊκῷ.

⁷ Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 1, 23.

⁸ Ἀππιανὸς ἐν Ἐμφυλ. πολέμ. 5, 7. πρβ. καὶ Εἰσαγ. σ. 51.

⁹ Δίβιος 33, 30. Πρβ. καὶ Εἰσαγ. σ. 43.

¹⁰ Ἀριστείδης ἐν Παναθηναϊκῷ.

¹¹ Ἴδε ἀνωτέρω τὴν Εἰσαγωγὴν περὶ τὸ τέλος. Καθόλου δὲ περὶ τοῦ ἀθηναϊ-

Τοιοῦτον λοιπὸν ἦτο τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἐμφανίσεως, κράτος μικρὸν μὲν καὶ περιωρισμένον ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἄλλοτε αὐτοῦ ἑκτασιν καὶ ὑπὸ διηγενοῦς ἐνδείας πιεζόμενον, ἀλλ' οὐχ ἥττον τὸ μόνον ὁπωσοῦν σπουδαῖον ἐν τῇ καθ' αὐτὸ Ἑλλάδι. Ἐν τούτοις ἡ δύναμις τῆς ἡγεμονίδος πόλεως, τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὸ ὑπὸ Σύλλα πάθημα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πειραιῶς καὶ τοῦ στόλου ὁλοτελῶς σχεδὸν μετὰ τῆς εὐπορίας εἶχεν ἐκλείψει, τὸ δὲ κράτος τοῦτο συνεκρατεῖτο τὸ μὲν διὰ τῆς ἐλευθερίας, ἧς ἀπέλαυνον ἐξαιρετικῶς οἱ ἀποτελοῦντες αὐτό, τὸ δὲ διὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποπτείας. Ἀλλ' ἡ τῆς Ἑλλάδος κατάστασις κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶχεν ἀποβῆ τοςοῦτον οἰκτρὰ ὑπὸ πᾶσαν ἐποψιν, ὥστε καὶ τοιαύτη οὐσα ἡ τῶν Ἀθηνῶν τύχη ἦτο ἀνεκτὴ. Ὅπως δὲ κάλλιον κατανοήσωμεν τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα τῆς τῶν Ἀθηνῶν θέσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ἐκτιμήσωμεν δεόντως τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ πόλις αὕτη καὶ παρὰ τὰς προνομίας ταύτας καὶ τὰς ἐξωθεν γενναίας συνδρομὰς καὶ ὑποστηρίξεις δὲν ἔπαυσεν ἕκτοτε ταχεῖ τῷ ποδὶ βαίνουσα πρὸς τὴν πτώσιν, ἀνάγκη νὰ λάβωμεν γενικὴν τινα τῆς ὅλης Ἑλλάδος ἰδέαν, νὰ μάθωμεν δηλ. πῶς διέκειτο αὕτη ὑπὸ πᾶσαν ἐποψιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Εὐτυχῶς διεσώθη ἡμῖν ἀκριβῶς ἐκ τῶν περὶ Χριστὸν χρόνων συγγραφεὺς μετ' ἀκριβείας καὶ κρίσεως πολλῆς περιγράφας τὴν τότε Ἑλλάδα, ὁ γεωγράφος Στράβων (66 π. Χ. — 24 μ. Χ.), ἀνὴρ μεγάλῃς μαθήσεως καὶ ἱστορικῆς ἀξίας, παρ' ᾧ ὡς ἐν κατόπτρῳ, ἀκριβῶς βλέπομεν εἰς ποίαν οἰκτρὰν κατάστασιν εἶχε περιέλθει ἡ Ἑλὰς διὰ τῶν ἀκαταπαύστων ἐμφυλίων, μακεδονικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν πολέμων τῶν τριῶν τελευταίων π. Χ. ἑκατονταετηρίδων. Ἡ εἰκὼν τῆς τότε Ἑλλάδος, ἣν μετὰ συντριβῆς καρδίας περιγράφει ἐν τοῖς Γεωγραφικαῖς του, εἶνε τῷ ὄντι, ὅσον σαφὴς καὶ ἀκριβής, τόσον καὶ πένθιμος καὶ ὀδυνηρά. Δεῦτε ἴδωμεν τί ἐπ' αὐτοῦ ἐσφίζετο ἐκ τῆς ἄλλοτε ἐνδόξου, πολυανθρώπου καὶ πόλεων βριθούσης Ἑλλάδος.

Ἡ ἀκριβὴς περιγραφή τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, λέγει προοιμιαζόμενος ὁ Στράβων¹, εἶνε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ δύσκολος καὶ ἀνωφελής «διὰ τὴν ἀδοξίαν καὶ τὸν ἀφανισμόν αὐτῶν, » ὃς ἐκ πολλοῦ χρόνου λαβὼν τὴν ἀρχὴν οὐδὲ νῦν πω πέπαυται κατὰ

κοῦ κράτους ἐπὶ τῆς ῥωμαϊοκρατίας ἴδε Ahrens, de Athenarum statu politico et literario, Ἐν Γοτίγγῃ, 1829. σ. 59 ἐπομ.

¹ Γεωγραφικ. βιβλ. 7, κεφ. 7, 3.

»πολλὰ μέρη διὰ τὰς ἀποστάσεις». Αἱ πλεῖσται πόλεις, λέγει περαιτέρω, κατέχονται ὑπὸ Ῥωμαίων στρατιωτῶν, ἀπολύτως αὐτῶν δεσποζόντων, «ἐνστρατοπεδεύουσιν αὐτῶν Ῥωμαῖοι τοῖς οἰκοῖς κατασταθέντες ὑπ' αὐτῶν δυνάσται». Ὀλόκληρος ἡ βορειοδυτικὴ Ἑλλάς, Ἡπειρος, Ἀκαρνανία, Αἰτωλία καὶ Λοκρίς, εἶχε σχεδὸν ἐρημωθῇ κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς πολέμους· αἱ πλεῖσται πόλεις εἶχον ἐρειπιωθῇ καὶ τὰ λείψανα τῶν κατοίκων αὐτῶν ἔζων κωμηδὸν καὶ διεσπαρμένοι¹. Μόνος ὁ Ῥωμαῖος Λ. Αἰμίλιος Παῦλος εἶχε καταστρέψει κατὰ τὸν ἐναντίον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Περσέως πόλεμον ἑβδομήκοντα ἡπειρωτικὰς πόλεις καὶ ἐξηνδραποδίσατο πεντεκαίδεκα μυριάδας ἀνθρώπων²! Ἐν Θεσσαλίᾳ ὀλίγαι μόνον πόλεις, καὶ μάλιστα ἡ Λάρισα, διετήρουν εἰσέτι τὸ πάτριον ἀξίωμα³. Ἐν Βοιωτίᾳ μόναι ἡ Τάναγρα καὶ αἱ Θεσπικὴ ἦσαν πόλεις ἀξιωματικαὶ, αἱ δ' ὑπερήφανοι Θῆβαι, αἱ διαμφοισθητήσασαι ἄλλοτε ἐπιτυχῶς πρὸς τὴν Σπάρτην τὴν τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονίαν, «εἰς ἡμᾶς οὐδὲ κώμης ἀξιολόγου τύπον σφύζουσι», λέγει ὁ Στράβων⁴. Αἱ πλεῖσται τῆς Ἀρκαδίας πόλεις «ἡ οὐκέτ' εἰσὶν» ἢ μόλις αὐτῶν ἵχνη φαίνεται καὶ σημεῖα, ἐξακολουθεῖ ὁ γεωγράφος, ἢ δ' ἄλλοτε ἐκ 38 ἀρκαδικῶν πόλεων συνοικισθεῖσα Μεγάλη πόλις εἶχεν ἀποβῇ ἐρημία· «Νυνὶ δὲ καὶ αὕτη ἡ Μεγάλη πόλις τὸ τοῦ» κωμικοῦ πέπονθε καὶ

» Ἐρημία μεγάλη ὅστιν ἡ Μεγάλη πόλις.

» βοσκήμασί δ' εἰσι νομαὶ δαφιλεῖς»· μόνη δ' ἡ Τέγεα ἦτο ἔτι μετρίως κατοικημένη⁵,

Ἐν δὲ τῇ Λακωνικῇ, ἣτις περιεῖχεν ἄλλοτε ἑκατὸν πόλεις, τότε μόλις ἐσφύζοντο πολίχνηι τριάκοντα⁶. Καὶ τέλος ἐν τῇ Ἀττικῇ μόνη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐξακολουθεῖ διατηρουμένη ἐν τινὶ ἀκμῇ, ὁ δὲ

¹ Γεωγράφ. 7, 7, 9: «Τότε μὲν οὖν . . . εὐάνδρει ἢ τε Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἡ» Ἰλλυρίς· νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται». Περὶ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας ἴδε βιβλ. 10, 2, 23, περὶ δὲ Λοκρίδος 9, 4, 41.

² Στράβων 7, 7, 3· ἐκ τοῦ Πολυβίου 30. 15. 5. Πρβ. καὶ Λιβίου 45, 34. Πλουτ. Αἰμ. 28. Ἀππιαν. Ἰλλυρ. 9. Πλινίου Hist. Nat. 4, 10, 39.

³ Στράβων 9, 5, 3.

⁴ Γεωγρ. 9, 2, 5.

⁵ Βιβλ. 8, 8, 1 καὶ 2.

⁶ Βιβλ. 8, 4, 41.

Πειραιεύς εἶχε σχεδὸν ἐκλείψει καὶ ἡ λοιπὴ χώρα δὲν ἦτο πυκνά, ὡς ἄλλοτε, κατωκημένη¹.

Τοιαύτην περιγράφει τὴν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν ὁ Στράβων! Οὐδ' ἐβελλιόθη ἐνωρὶς ἡ κατάστασις αὕτη, διότι ὁμοίαν ἐξιστορεῖ αὐτὴν καὶ ὁ κατὰ τὸν πρῶτον μ. Χ. αἰῶνα ἀκμάσας Δίων ὁ Χρυσόστομος ἐν τισι χωρίοις τῶν λόγων του. Ἐν πολλαῖς πόλεσι, λέγει, ἔβασκον τὰ πρόβατα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν πρυτανείων, τὰ δὲ γυμνάσια εἶχον μεταβληθῇ εἰς ἀγρούς σπαρτῶν, διὰ τῶν κυματιζόντων στάξεων τῶν ὁποίων διεφαίνοντο αἱ κορυφαὶ ἀγαλμάτων ἱσταμένων εἰσέτι². Μεγάλαι ἀποστάσεις ἦσαν ὁλοτελῶς ἔρημοι καὶ ὁ περιηγητής, ὁ ἀρεσκόμενος νὰ ἀναστρέφηται μετὰ ποιμένων, ἀπήντα ἐνίοτε μεμονωμένους καλύβας καὶ στέγας, ὧν οἱ κάτοικοι οὐδέποτε εἶχον ἰδεῖ πόλιν, ἔζων δὲ βίον ὅλως φυσικόν, μακρὰν τῆς τε διαφθορᾶς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ³.

Φυσικὴ τῆς τοιαύτης ἐρημώσεως καὶ παρακμῆς συνέπεια ἦτο ἡ μεγάλη ἐξασθένησις τῆς χώρας, περὶ ἧς ὁ Πλούταρχος ἐφρὸνει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὁλόκληρος ἡ Ἑλλὰς μόλις ἠδύνατο νὰ παρουσιάσῃ τρισχιλίους ὁπλίτας, ὅσους παρέσχεν ἄλλοτε μόνη ἡ τῶν Μεγαρέων πόλις εἰς Πλαταιάς⁴. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ κατάστασις οὐσιωδῶς εἶχε χειροτερεύσει. Διὰ τῆς ἀπωλείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ὑπὸ τὸν ρωμαϊκὸν ζυγὸν ὑποταγῆς ἐξέλιπε πλεόν καὶ τὸ πολιτικὸν στάδιον διὰ τοὺς κατοίκους τῶν διαφόρων πόλεων. «Οὐδὲν οἱ» δῆμοι τῶν πολιτικῶν ἐν γὰρ τῷ παρόντι δέονται· πέφυγε γὰρ ἐξ ἡμῶν» καὶ ἠφάνισται πᾶς μὲν Ἕλλην πᾶς δὲ βάρβαρος πόλεμος· ἐλευθερίας» δ' ὅσον οἱ κρατοῦντες νέμονται τοῖς δῆμοις μέτεστι καὶ τὸ πλεόν ἴσως» οὐκ ἄμεινον», λέγει ὁ Πλούταρχος· τὰς δὲ πρότερον πολιτικὰς ὑποθέσεις καὶ ἀσχολίας ἀντικατέστησαν ἔκτοτε κατὰ τὴν τοῦ ἰδίου μαρτυρίαν «αἱ δίκαι αἱ δημόσιαι καὶ πρεσβεῖαι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα⁵». Οἱ ἀρχαῖοι τῶν πόλεων θεσμοί, καίπερ ἀφεθέντες πολλαχοῦ ἀνέπαφοι ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, εἶχον ἀπολέσει ἐν τούτοις τὴν προτέραν αὐτῶν σημασίαν καὶ ἀπέβησαν οἷον ἐπαρωδία ἐκυτῶν. Ὁ πρῶτον ῥέκτης καὶ

¹ Βιβλ. 9, 2, 14.

² Δίων Χρυσόστομος ἐν λόγῳ Ζ', σ. 106, ἐκδ. Morelli.

³ Δίων Χρυσόστ. ἐν λόγῳ Α', σ. 11 καὶ λόγῳ Ζ'.

⁴ Πλούταρχος, Περὶ τῶν ἐκλελοιπότεων χρηστήριων, κεφ. 8.

⁵ Πρβ. Πολιτικά Παράγγελα, κ. 10, 17, 19, 32.

ἐνεργὸς βίος ἀντικατεστήθη ὑπὸ φιληδονικοῦ, κατὰ τὴν κακῶς ἐννοουμένην ἐπικουρίειον φιλοσοφίαν ἐρρυθμισμένου¹. Πᾶν ἐνδιαφέρον περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων ἐξέλιπε βαθμηδὸν καὶ ἡ Πυθία δὲν ἠρωτάτο πλέον περὶ πολέμων καὶ νικῶν καὶ νόμων, « ἄλλ' εἰ γαμητέον, εἰ πλευστέον, » εἰ δανειστέον, τὰ δὲ μέγιστα τῶν πόλεων μαντεύματα φορᾶς καρ-
 » πῶν πέρι καὶ βοτῶν ἐπιγονῆς καὶ σωμάτων ὑγείας. » Ὁ δὲ σώφρων πολίτης « εὐχόμενος αἰτήσεται παρὰ τῶν θεῶν εὐφορίαν γῆς ἄφθονον
 » εὐμενῇ τε κρᾶσιν ὥρων καὶ τίττειν γυναῖκας ἐοικότα τέκνα γονεῦσι
 » καὶ σωτηρίαν τοῖς γεννωμένοις. » θὰ διδάξῃ δὲ « καὶ καθ' ἓνα καὶ
 » κοινῇ τὴν τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων ἀσθένειαν, ἧς ἐν ἀπολαύσει
 » ἄμεινόν ἐστι τοῖς εὖ φρονούσι, μεθ' ἡσυχίας καὶ ὁμονοίας καταβιῶ-
 » ναι, μηδὲν ἐν μέσῳ τῆς τύχης ἄθλον ὑπολελοιπυίας· τίς γὰρ ἡγε-
 » μονία, τίς δόξα τοῖς περιγενομένοις; ποία δύναμις, ἣν μικρὸν ἀνθυ-
 » πάτου διάταγμα κατέλυσεν ἢ μετέστησεν εἰς ἄλλον, οὐδέν, οὐδ' ἂν
 » παραμένη, σπουδῆς ἄξιον ἔχουσιν; » παρατηρεῖ μετὰ βαρυθυμίας ὁ αὐτὸς Πλούταρχος². Ἡ δ' ἀνατροφή τοῦ λαοῦ ἐγένετο καθ' ὅλως δια-
 φορητικὸν τρόπον ἢ πρότερον. Ἡ μουσικὴ, ἣτις ἄλλοτε ἀπετέλει τόσον σπουδαῖον παράγοντα τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν καὶ νεκνῶν πρὸς ἀνά-
 πλασιν καὶ ῥυθμῶν τῆς ψυχῆς, τότε εἶχεν ἐκπέσει καὶ διαφθαρῇ ὅλο-
 τελῶς, ἐν χρήσει οὐσα μόνον ἐν διασκεδάσει, συμποσίαις καὶ θεάτροις
 πρὸς κοινὴν ἀπόλαυσιν³, ὁ δὲ βίος εἶχεν ἀποβῆ μέχρι κυνισμοῦ ὑλιστι-
 κός καὶ ἀπολαυστικός. Ἐν αὐτῇ τῇ ἐμμουσῳ τῆς Παλλάδος πόλει, ἐν
 τῷ θεάτρῳ, ἐν ᾧ ἄλλοτε ἔτερπον τοὺς Ἀθηναίους τὰ ἀπαραμίλλητα
 ἔργα τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, διεσκέδαζον νῦν
 τὸν λαὸν γελωτοποιοί, ὡς ὁ Ποσειδῶν, καὶ γόητες, ἡγείροντο δὲ πρὸς τι-
 μὴν αὐτῶν ἀνδριάντες, ἐνῶ πρότερον εἰς τοὺς μεγίστους τῶν ποιητῶν δυ-
 σκόλως ἀπενέμετο τοιαύτη τιμὴ⁴, ὥστε δικαίως οἰκτερεῖ Δίων ὁ Χρυ-

¹ Ἴδε τὰς πραγματείας τοῦ Πλουτάρχου « Ὅτι οὐδὲ ζῆν ἐστὶν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον » καὶ « πρὸς Κολώτην ».

² Πρβ. αὐτοῦ. « Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν νῦν ἔμμετρα τὴν Πυθίαν », κεφ. 28. καὶ « Πολιτικὰ παραγγέλματα », κεφ. 32.

³ Πρβ. Πλουτάρχου « Περὶ μουσικῆς », κεφ. 1, 6, 24, 26, 27, 38 καὶ « Περὶ σαρκοφαγίας » λόγ. β', κεφ. 2. Πρὸς δὲ Ἀθηναίου Δειπν. Α' 32, ἥτοι 181 ἐπ.

⁴ Ἴδε παραδείγματα παρ' Ἀθηναίῳ, Δειπν. 1, 34—35, ἥτοι 19 ἐπ. « Ἀριστόνικον τὸν Καρύστιον, τὸν Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως συσφαιριστήν, Ἀθηναῖοι πολίτην ἐποίησαντο διὰ τὴν τέχνην καὶ ἀνδριάντα ἀνέστησαν τὰς γὰρ βαναύσους

σώστομος τὴν ἄλλοτε ὑπερήφανον τῆς Ἑλλάδος μητρόπολιν διὰ τὴν μεγάλην ταύτην ἡθικὴν αὐτῆς κατὰπτωσιν καὶ ἀβελτερίαν.¹ Ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ εὐφορία καὶ παρχυρωτικότης τῆς χώρας ἔνεκα ἐλλείψεως χειρῶν καὶ ῥαθυμίας ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἡλαττοῦντο, ἡ ἐμπορία ἀπέβη στάσιμος καὶ ἡ οἰκονομικὴ τῶν πολλῶν κατὰστασις ἐπὶ Πλουτάρχου ἤδη ἦτο οἰκτρά².

Οὕτω λοιπὸν ἐχόντων τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων κατὰ τοὺς περὶ Χριστὸν χρόνους, ἡ τῶν Ἀθηναίων κατὰστασις ἦτο πολλῶ τῆς τῶν ἄλλων πόλεων καλλιτέρα καὶ σχετικῶς ἐπιζήλος. Ἐτι δὲ μᾶλλον ηὔξανον τὴν σημασίαν αὐτῆς καὶ συνέτεινον πρὸς διατήρησιν εὐεξίας τινὸς ἢ προτέρα δόξα, τὸ σεμνὸν τοῦ ὀνόματος, τὸ ἡθικὸν ἀξίωμα, ἡ καλλιτεχνικὴ διακόσμησις καὶ ἡ μεγάλη φήμη, ἣν καθ' ὅλον τὸν τότε κόσμον ἡ πόλις αὕτη ἔχαιρεν ὡς ἔδρα τῶν Μουσῶν καὶ τῆς παιδείας. Τὴν φήμην ταύτην ἀπέκτησαν αἱ Ἀθηναὶ ὑπὲρ πάσας τὰς ἐλληνικὰς πόλεις ἰδίως μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἰσχύος καὶ σημασίας καὶ ἔκτοτε τοσοῦτον ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἐξυψοῦντο, ὅσον πολιτικῶς κατέπιπτον, ἕως οὗ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἰδρύσεως τῆς βωμακικῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ ταῦτα ἀπέβησαν διὰ τῶν ἐκπαιδευτηρίων καὶ τῶν σοφῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἀπείρων καλλιτεχνικῶν ἔργων τὸ κέντρον τῆς παιδείας καὶ τὸ ἱερόν, οὕτως εἰπεῖν, προσκυνητήριον τοῦ τότε κόσμου. Ἡ δόξα καὶ τὸ μέγα ὄνομα τῆς πόλεως, καὶ πεσούσης τῆς ἰσχύος, διέμειναν πάντοτε ἀγήρω καὶ ἀπέσπων τὴν προσοχὴν καὶ τὸ σέβας πάντων τῶν ἀνεπτυγμένων, ἡμεδαπῶν τε καὶ ἀλλοδαπῶν. Τοσοῦτον δ' ἦτο τὸ πλῆθος τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν καὶ λοιπῶν τῆς τέχνης ἔργων, ὅφ' ὧν ἐπὶ Στράβωνος ἐκοσμεῖτο ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις, ὥστε ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἔνεκα τῆς μεγάλης πληθὺς τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων παραλείπει νὰ περιγράψῃ αὐτὴν λεπτομερῶς, σημειῶν πρὸς δικαιολόγησίν του ὅτι πρὸς περιγραφὴν μόνων τῶν ἐν Ἀκροπόλει καλλιτεχνημάτων εἶχε γράψῃ ὁ περιηγητὴς (cicerone) Πολέμων τέσσαρα

τέχναις Ἕλληνας ὅστερον περὶ πλείστον ἐποιοῦντο ἢ τὰς κατὰ παιδείαν γινόμενας ἐπινοίας... καὶ «Ἀθηναῖοι δὲ Ποσεινῶ τῷ νευροσπάστῃ τὴν σκηνὴν ἔδωκαν, ἀφ' ἧς ἐνεθουσίων οἱ περὶ Εὐριπίδην... Ἀθηναῖοι δὲ καὶ Εὐρυκλείδην ἐν τῷ θεάτρῳ ἀνέστησαν μετὰ τῶν περὶ Αἰσχύλον. Ἐθαυμάζετο δὲ καὶ Ξενοφῶν ὁ θαυματοποιός». κτλ.

² Ἐν λόγῳ Ῥοδιακῶ, σ. 346 Ἐκδ. Morelli.

³ Ἴδε αὐτοῦ Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι, κεφ. 2—4.

βιβλία¹. Τὸ ἐντεῦθεν κάλλος τῆς πόλεως, παρὰ τὸν μαρασμὸν καὶ τὴν ἐλλειψιν ζωῆς, διέμενεν εἰσέτι ἀπαρμύλλητον καὶ ὁ δαίμων τοῦ φθόνου ἐδάκρυεν ἐξ ἀγανακτήσεως προσβλέπων τὴν ἄσπιλον λαμπρότητα τῆς πόλεως ταύτης². Ἡ ἀνυπέρβλητος τελειότης τῶν ἔργων, δι' ὧν ἡ μέγαλη τοῦ Περικλέους ἐποχὴ εἶχε κοσμήσει τὰς Ἀθήνας, ἔθελγε συνήθως καὶ αὐτῶν τῶν ἀγροικοτέρων καὶ ἀνεπιδεκτοτέρων καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας Ῥωμαίων τὸ πνεῦμα³. Εἰ καὶ εἶχε παρέλθει ἡμίσεια χιλιετηρίς, οὐχ ἥττον ἐφαίνοντο ἐπὶ Πλουτάρχου νεοурγὰ εἰσέτι καὶ πρόσφατα ἀκμῇ, ὁ χρόνος οὐδόλως ἐπηρέασεν αὐτὰ καὶ πάντοτε ἀπέπνεον χάριν καὶ νεότητα⁴. Τὰ ἔξοχα λοιπὸν ταῦτα κάλλη καὶ ἡ ἐν αὐτῇ συσσωρεύσεις παντοίων φιλοσόφων, σοφιστῶν καὶ τεχνιτῶν πανταχόθεν τῆς γῆς ἐκίνουν πλείστους εἰς ἐπίσκεψιν τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος. Οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον ἀρχίσει ἔνωρίς ἤδη, ἅμα ἐγένοντο παρ' αὐτοῖς γνωστὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, νὰ ἐπισκέπτωνται τὴν τε λοιπὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τὰς Ἀθήνας, ὡς τὴν ἀφθονωτάτην καὶ ἀγνοτάτην πηγὴν τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ⁵. Οὐ μόνον φιλοθεάμονες περιηγηταί, ἀλλὰ καὶ τεχνῖται, ποιηταί, πεζογράφοι, ὡς ὁ Κάτυλλος, ὁ Κικέρων, ὁ Βεργίλιος, ὁ Ὀράτιος, καὶ ἄλλοι

¹ Στράβ. 9. 1, 16 ἐπ. Κατὰ Πλίνιον τὸν πρεσβύτερον (Hist. Nat. 34, 17) αἱ Ἀθῆναι εἶχον κατὰ τὸν πρῶτον μ. Χ. αἰῶνα περὶ τὰς 3,000 ἀγαλμάτων. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω Εἰς. σ. 41, σημ. 1.

² Πρβ. Ὀβιδίου Μεταμορφώσ. βιβλ. Β', στ. 735 ἐπ.

³ Πρβ. Κικέρωνος Ἐπιστολ. πρὸς Ἀττικὸν βιβλ. 5, 40, 5. 11, 4. Προπερτίου 3, 21, 29 ἐπ. Λιβίου 45, 27.

⁴ Πλούταρχος ἐν βίῳ Περικλέους, κ. 13, 3. Πρβ. καὶ κατωτέρω κεφ. Γ'..

⁵ Ἴδε περὶ τῶν ταξειδίων τῶν Ῥωμαίων τὸ λαμπρὸν σύγγραμμα τοῦ Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Kaiserzeit, τόμ. Β', σ. 287 ἐπ. ἐκδ. β' τοῦ 1867. Χαρακτηριστικώταται διὰ τὴν τότε κατάστασιν τῶν Ἀθηναίων ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πολυτάρχον καὶ διεφθαρμένην Ῥώμην εἶνε αἱ τοῦ Ὀρατίου λέξεις (Sat 2, 7, 13).

Jam mœchus Romae, jam mallet doctus Athenis
vivere καὶ (Epist. 2, 2, 43—45),
Adjecere bonæ paulo plus artis Athenæ
scilicet ut possem curvo dignoscere rectum
Atque inter silvas Academi quæerere verum.

Πρβ. καὶ Κικέρ. de senect. 1, 1. Te non cognomen solum Atheniensis deportasse sed humanitatem et prudentiam intellego. ἔτι δὲ de offic. 1, 16. 3, 2.

πολλοί, ἐπεσκέφθησαν τὰς Ἀθήνας καὶ διέτριψαν ἐνταῦθα πρὸς τελειοποίησιν ἕκαστος τῶν γνώσεών του. Πρὸ πάντων ὅμως συνέρρεον ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἤδη πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος καὶ ἐξῆς πανταχόθεν τῆς γῆς νέοι φιλομαθεῖς, ὅπως ἐκπαιδευθῶσι τὴν τότε παιδείαν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις καὶ ῥητοροδιδασκάλοις, οἵτινες ἐνταῦθα μάλιστα διέτριβον καὶ διεκρίνοντο καὶ εἶχον ἀποβῆ τὸ κυριώτατον, τὸ μόνον σχεδόν, ζῶν κόσμημα τῶν Ἀθηναίων, ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν μετὰ Χριστόν, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν σχολῶν καὶ τὴν ἐνταῦθα ἵδρυσιν κεντρικῶν τοῦ τότε κόσμου ἐκπαιδευτηρίων ὑπὸ τῶν Ἀντωνίνων κατὰ τὸν β' αἰῶνα.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἐξωθεν συρροὴν ὁ ἴδιος πληθυσμὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ ἔνεκα τῶν συχνῶν καταστροφῶν καὶ συμφορῶν οὐσιωδῶς εἶχεν ἐλαττωθῆ καὶ ὁ ἄλλοτε ποικίλος βίος καὶ αἱ βριθεῖσαι παντοδαπῶν ἀνθρώπων ἀγυαὶ τῆς ἡγεμονίδος πόλεως εἶχον ἀντικατασταθῆ ὑπὸ μονοτόνων καὶ ἡσύχων ὁδῶν πόλεως μόνον ἐκπαιδευτικῆς καὶ ὅχι πολιτικοῦ κέντρου. Εἰς τοὺς Ῥωμαίους γενικῶς ἐνεπείουν αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν ἐντύπωσιν κενῆς πόλεως καὶ οἱ ἐκ τῆς πολυανθρώπου καὶ πολυταράχου κοσμοκράτορος Ῥώμης ἐρχόμενοι ἐνταῦθα εὕρισκον τὴν πόλιν ἔρημον σχετικῶς καὶ πολὺ τῆς προτέρας καταστάσεως αὐτῆς ἐκπεσοῦσαν. Ὁ Ὁράτιος λόγῳ χάριν ἀποκαλεῖ μὲν αὐτὰς καλὰς (bonas) καὶ τόπον εὐχάριστον (locum gratum), ἀλλὰ καὶ κενὰς (vacuas Athenas)¹, ὁ δὲ Ὁβιδιος ἐκτραγωδῶν τὴν ἐπὶ Αὐγούστου κατὰστασιν αὐτῶν λέγει ὅτι μόνον τὸ ὄνομα ἔμενεν ἐκ τῶν πρῶν Ἀθηναίων², παρομοίαν δὲ γνώμην ἀποφαίνεται καὶ ἕτερός τις ἄγνωστος τῆς λατινικῆς ἀνθολογίας ποιητῆς³.

Τὰ δὲ εἰσέτι ὑπολειπόμενα λείψανα τοῦ μεγαλουργοῦ καὶ φοβεροῦ τῶν Ἀθηναίων δήμου εἶχον ἀπολέσει τὸ πλεῖστον, εἰ μὴ τὸ ὅλον, τῆς

¹ Ἐν Ἐπιστολῶν 2, 2, 43. 46. 81.

² Ἐν Μεταμορφώσεων βιβλ. 15, 428 :

Quid Pandioniae restant nisi nomen Athenae?

³ Οἱ σχετικοὶ στίχοι εἶνε οἱ ἐξῆς :

Quisquis Cecropias hospes mirari Athenas,
Quae veteris famae vix tibi signa dabunt ;
Hasne dii, dices, coelo petiere relicto ?
Regia partitis hae fuit una diis ?

ἀξίας των. Οἱ ἄλλοτε γενναῖοι καὶ ὑπερήφανοι Ἀθηναῖοι εἶχον ἀποβῆ τότε δειλοὶ καὶ κόλακες, ζῶντες ἐκ τοῦ βωμοῦ τῆς τῶν προγόνων δόξης καὶ ἀγεννῶς τοὺς πλουσίους καὶ ἰσχυροὺς κολακεύοντες, παρ' ὧν ἐξήρτητο συνήθως ἢ τε πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ αὐτῶν ὑπαρξίς. Ἡ πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ἐπιμιξία καὶ ἡ ἐπικράτησις ἐκείνων ἐν Ἑλλάδι ἐφθειραν πολλαχῶς τῶν τε Ἑλλήνων καθόλου καὶ τῶν Ἀθηναίων ἰδίᾳ τὰ λεπτά, ἡμερὰ καὶ ἀγνὰ ἦθη. Αἱ θηριομαχίαι καὶ μονομαχίαι ἐν τοῖς θεάτροις, τὰ τόσον προσφιλῆ τοῖς Ῥωμαίοις ἀποτρόπαια καὶ βάρβαρα θεάματα, ἅτινα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας εἶχον ἀποβῆ σχεδὸν πάθος καὶ μανία τοῦ αἰμοβόρου καὶ ἀγροίκου τῶν Ῥωμαίων ὄχλου¹, ἐπηρεάσαν καὶ ἐν Ἑλλάδι ὀλεθρίως, διὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀποικιῶν ἐν Κορίνθῳ, Πάτραις καὶ Νικοπόλει διαδοθέντα. Καὶ δὲν κατωρθώθη μὲν, εὐτυχῶς, νὰ εἰταχθῶσι γενικῶς ἐν Ἑλλάδι τὰ ἀπεχθῆ ἐκεῖνα θεάματα, ἐνεκα τῆς ἀνωτέρας ἠθικῆς μορφώσεως καὶ τῶν ἡμερωτέρων ἡθῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πολλαχού ὅμως ἀντικατέστησαν ἐν τοῖς θεάτροις τὸ ἑλληνικὸν δρᾶμα καὶ τὰ λοιπὰ εὐγενῆ θεάματα, καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πατρίδι τοῦ δράματος, τῇ φιλανθρωπῳ τῶν Ἀθηναίων πόλει. Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πρώτου μετὰ Χριστὸν καὶ τῶν ἀκολουθῶν αἰώνων εἰς τοσαύτην εἶχον περιέλθει τοῦ πρέποντος ἀναισθησίαν, ὥστε μετασκευάσαντες προσηκόντως τὸ τοῦ Διονύσου θεάτρον εἰσῆγον ἐν αὐτῷ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Ῥωμαίων καὶ Κορινθίων μονομαχίας καὶ θηριομαχίας. Τοῦτο μαρτυρεῖται σαφῶς ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου διηγουμένου ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου μ. Χ. αἰῶνος, ὅτε ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ὁ περιβόητος γόης καὶ Πυθαγόρειος Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς, αἱ μονομαχίαι ἦσαν ἤδη ἐνταῦθα ἐν πλήρει χρήσει καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπρομηθεύοντο πρὸς τοῦτο πανταχόθεν ἀντὶ πολλῶν χρημάτων παντοίους κακούργους, διὸ ὠνείδισεν αὐτοὺς ὁ Ἀπολλώνιος, παρατηρήσας εἰρωνικῶς ὅτι προσεχῶς ἀντὶ ἐκατόμβης ζῶων θέλουσι θυσιάξει ἐκατόμβην ἀνθρώπων κατὰ τὰ Παναθηναῖα, καὶ οὕτως ἐπεισε δῆθεν τοὺς Ἀθηναίους νὰ καταργήσωσι τὴν ἀγεννῆ ταύτην συνήθειαν². Φαίνεται ὅμως ὅτι οὐκ εἶα αὐτοὺς καθεύδειν τὸ τῶν Κορινθίων τρόπιον· διότι μετὰ τινα χρόνον ἐσκέπτοντο πάλιν «κατὰ ζῆλον τὸν

¹ Ἴδε περὶ τῶν θεαμάτων παρὰ Ῥωμαίοις πλὴν ἄλλων τὸν Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms . . . τόμ. Β'. σ. 151—471 ἐκδ. 6'.

² Πρβ. Φιλόστρατον, εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα, 4, 22.

» πρὸς Κορινθίους καταστήσασθαι θεῶν μονομάχων ». Μάτην προσεπάθησε ν' ἀποτρέψη αὐτοὺς τοῦ σκοπουμένου ὁ κυνικός Δειμώνναξ, ὅστις « Προελθὼν εἰς αὐτοὺς, Μὴ πρότερον, ἔφη, ταῦτα, ὦ Ἀθηναῖοι, ψηφίσθηθε, ἢν μὴ τοῦ Ἑλέου τὸν βωμὸν καθέλητε¹ ». Ὁ δὲ Δίων ὁ Χρυσόστομος μαρτυρεῖ ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Δειμώννακος, περὶ τὰ 100 μ. Χ., ὑφίσταντο διαρκῶς ἐν Ἀθήναις αἱ μονομαχίαι ἐν οἷς λέγει: « Τὰ περὶ » τοὺς μονομάχους οὕτω σφόδρα ἐξηλώκασι Κορινθίους, μᾶλλον δὲ » ὑπερβεβλήκασι τῇ κακοδαμονίᾳ κἀκείνους καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας, » ὥστε οἱ Κορίνθιοι μὲν ἐξω τῆς πόλεως θεῶνται, ἐν χαράδρᾳ τινί, » Ἀθηναῖοι δὲ ἐν τῷ θεάτρῳ θεῶνται τὴν καλὴν ταύτην θεῶν ὑπ' αὐτὴν » τὴν Ἀκρόπολιν, οὗ τὸν Διόνυσον ἐπὶ τὴν ὀρχήστραν τιθέασιν, ὥστε » πολλάκις ἐν αὐτοῖς τινὰ σφάττεσθαι τοῖς θρόνοις, οὗ τὸν ἱεροφάντην » καὶ τοὺς ἄλλους ἱερεῖς ἀνάγκη καθίζειν² ». Εἶνε λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι διὰ τῆς ἐπιπλήξεως τοῦ Ἀπολλωνίου ἢ οὐδόλως διεκόπησαν ἢ ἐπὶ μικρὸν μόνον τὰ τοιαῦτα θεάματα. Ἐτι δ' εὐκολώτερον, ἐννοεῖται, εἰσῆχθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι αἱ θηριομαχίαι, καὶ οὕτως εἰσεχώρησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον πολλαχού τῆς Ἑλλάδος τὰ πᾶν εὐγενὲς αἶσθημα καταπνίγοντα ἀποτρόπαια ταῦτα θεάματα, εἰ καὶ δὲν ἔπαυσαν καταδικάζοντες καὶ ψέγοντες αὐτὰ ἄνδρες φρόνιμοι καὶ δικκεκριμένοι, οἷοι ἦσαν ὁ Πλούταρχος, Δίων ὁ Χρυσόστομος, ὁ Δειμώνναξ, ὁ Λουκιανὸς καὶ ἄλλοι³.

Τοιαῦτα λοιπὸν ἦσαν αἱ Ἀθῆναι καὶ εἰς τοιοῦτο σημεῖον εἶχε περιέλθει ἡ τε πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτῶν κατάστασις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐπὶ Αὐγούστου. Νῦν δὲ παρκαλουθήσωμεν τὰς περαιτέρω τῆς πόλεως τύχας καὶ περιπετείας ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους αὐτοκράτορας, ἐκ τῶν ἐκάστοτε ὀρέξεων καὶ διαθέσεων τῶν ὑποίων ἐξήρητο, δυστυχῶς, καὶ ἡ τύχη τῆς ἰδίων ζωτικῶν δυνάμεων ἐστερημένης πόλεως ταύτης καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ μικροῦ αὐτῆς κράτους.

¹ Λουκιανὸς ἐν Δειμώννακος 57.

² Δίων Χρυσόστομος ἐν λόγῳ ΛΑ'. Πρβ. καὶ Welker, *Sylloge epigrammatum*, σ. 58 καὶ Boeckh, *Corpus inscr. graecarum*, ἀριθ. 2663.

³ Πρβ. Πλούταρχου Πολιτ. Παραγγέλμ., κεφ. 30, 4. "Οτι οὐδὲ ζῆν ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον, κεφ. 17, 6. Περὶ χρησιμότητος ζώων, κεφ. 1, 4. Περὶ σαρχοφαγίας, λόγ. 6', κεφ. 2. Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου λόγ. λδ'. Λουκιανοῦ Δειμώννακτ., 57 καὶ Friedlaender ἐνθα ἄνωτ. τόμ. Β', σ. 287 ἐπ. ἐκδ. 6'.

Ὁ πρῶτος Ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος (31 π. Χ. — 14 μ. Χ.) ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ εἰσαγωγῇ μνημονευθέντων μεταρρυθμίσεων, ἃς κατὰ τὰ πρῶτα τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἔτη, πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, ἐποίησεν, οὐδὲν ἄλλο ἔπραξε σχετικῶς πρὸς τὰς Ἀθήνας μέχρι τοῦ θανάτου του ἐν ἔτει 14 μ. Χ., εἰμὴ ὅτι ὀλίγον πρὸ τούτου ἠναγκάσθη νὰ καταπνίξῃ ἀπόπειράν τινα ἐπαναστάσεως τῶν Ἀθηναίων. Ὅτινες «στασιάζειν ἀρξάμενοι κολασθέντες ἐπαύσαντο¹». Τινες δ' οἱ λόγοι οἱ κινήσαντες τοὺς Ἀθηναίους εἰς στάσιν κατὰ τοῦ Αὐγούστου δὲν λέγεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ἴσως ὅμως ἔπραξαν τοῦτο διότι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος εἶχεν ἀπαγορεύσει αὐτοῖς νὰ πωλῶσι τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου καὶ εἶχεν ἀφαιρέσει αὐτοὺς τὴν Ἑβέτριαν καὶ τὴν Αἰγιναν πρὸ τινων ἐτῶν². Ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου μέχρι τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ β' αἰῶνος, ἦτοι μέχρις Ἀδριανοῦ, οὐδεμία μεγάλη μεταβολὴ συνέβη εἰς τὴν τύχην καὶ κατάστασιν τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους τὸ ρωμαϊκὸν κράτος δὲν ἔπαυσε διηνεκῶς σχεδὸν διεξάγον πρὸς τὰ γερμανικὰ φύλα, τοὺς Πάρθους καὶ ἄλλους λαούς, δὲν ἐξετάθησαν μέχρι τῆς ἐλληνικῆς θαλάσσης καὶ οὐδόλως ἐπηρέασαν τὰς Ἀθήνας οὐδ' ἐτάραξαν αὐτῶν τὴν νεκρώδη ἡσυχίαν ἐπὶ δύο καὶ ἡμισυν αἰῶνας, ἡ δὲ σεμνὴ πόλις διετέλει θεατῆς ἀπαθῆς τοῦ ἐκτυλισσομένου ἱστορικοῦ δράματος. Ἐπὶ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Αὐγούστον Τιβερίου (14—37 μετὰ Χριστ.) οὐδεὶς νεωτερισμὸς ἀναφορικῶς πρὸς τὰς Ἀθήνας μνημονεύεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων. Ὅτι δ' ὁ ἐλληνικῆς παιδείας κάτοχος καὶ φίλος τοῖς Ἑλλήσι φρονῶν μονάρχης οὗτος οὐ μόνον ἐν Ἀθήναις οὐδὲν ἐπὶ τὸ χεῖρον μετέβαλε ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην Ἑλλάδα καὶ Μακεδονίαν εὐηργέτησεν ἐλαφρώσας τὰ βάρη αὐτῶν. μαρτυρεῖ ἡμῖν ὁ ἱστορικὸς Τάκιτος. Τὰς ἐπαρχίας δηλ. ταύτας, ἐξαίτησάμενας τὴν ἐλάφρωσιν τῶν δεινῶν καὶ βελτίωσιν τῆς θέσεώς των, κατέταξεν ὁ Τιβερίος μετὰ τῶν εὐνομώτερον καὶ ἡπιώτερον κυβερνωμένων αὐτοκρατορικῶν ἐπαρχιῶν ἀντὶ συγκλητικῶν, οἵαι ἦσαν μέχρι τότε, τὴν δὲ διοίκησιν αὐτῶν ἀνέθηκεν εἰς τὸν νεαρόν, ἐνάρτεον καὶ δαφνοστεφῆ ἥρωα, τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Γερμανικόν, τὸν νικητὴν τῶν Γερμανῶν, εἰς ὃν εἶχεν ἀναθέσει ἐν ἔτει 17 μ. Χ. ὀλοκλήρου τῆς κινουμένης ὑπὸ τῶν Πάρθων

¹ Σύγκελλος ἐν Χρον., 318. Εὐσέβιος ἐν Χρον., εἰς ὀλ. 198. Ὁρώσ. 6, 11.

² Πρβ. ἀνωτ. Εἰσαγ. σ. 53.

Ἀνατολῆς τὴν ρύθμισιν καὶ διοίκησιν¹. Ὁ χρηστὸς Γερμανικὸς κατὰ τὴν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν πορείαν του ἐπισκέφθη ἐν ἔτει 18 καὶ τὰς Ἀθήνας καί, ὅπως δείξῃ τὸ πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὸ μέγα ὄνομα τῆς πόλεως σέβας του, ἀνέβη εἰς τὸ ἄστυ ὑπὸ ἐνὸς μόνου ῥαβδούχου ἀκρολουθούμενος καὶ ἐγένετο δεκτὸς μετὰ μεγίστων τιμῶν καὶ ἐνθουσιασμοῦ², διὰ ταῦτα ὅμως πικρῶς καὶ μανιωδῶς τὸν κατηγόρησεν ὁ μετ' ὀλίγον δολοφονήσας αὐτὸν Πείσω, ὡς δῆθεν ἐξευτελίσαντα τὸ ἀξίωμα τοῦ ῥωμαϊκοῦ ὀνόματος, ὅπως τιμῇσιν συμμάχους ἀπίστους καὶ ὄχι τοὺς ἐνδόξους Ἀθηναίους, ἀλλὰ πανσπερμίαν ἐθνῶν ποικίλων. Ὁ Πείσω ἦλθε καὶ αὐτὸς εἰς Ἀθήνας εὐθὺς μετὰ τὸν Γερμανικὸν καὶ θορυβωδῶς εἰσελάσας εἰς τὴν περίφοβον πόλιν ὕβρισε βαναύσως τοὺς Ἀθηναίους, θέλων οὕτω νὰ ψέξῃ ἐμμέσως τὸν τιμῆσαντα αὐτοὺς Γερμανικόν³. Ἡ ὀργὴ ἐν τούτοις αὕτη καὶ τὸ μῖσος τοῦ Πείσωνος κατὰ τῶν Ἀθηναίων προήρχοντο, διότι ὁ Ἄρειος Πάγος εἶχεν ἀρνηθῇ ν' ἀθωώσῃ Θεόφιλον τινα, προστατευόμενον αὐτοῦ, καταδικασθέντα ἐπὶ κίβδηλῃ καὶ ἀπάτῃ⁴, ὅπερ γεγονός μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ γενναῖον καὶ εὐθύ τοῦ ἀνωπάτου ἐκείνου δικαστηρίου φρόνημα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνεξάρτητον θέσιν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας ἐπὶ Τιβερίου. Ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου, καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἔτους 15 μ. Χ., διεσώθη ἐπιγραφὴ τις φέρουσα σεσημειωμένα οὐ μόνον τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ὄνομα, ὡς συνήθως, ἀλλὰ καὶ παντῶν τῶν λοιπῶν ἀρχόντων ἐξαίρετικῶς⁵, ἀλλαι δέ τινες μαρτυροῦσιν ὅτι ξένοι τινὲς εὐηργέτησαν τὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην⁶.

Ἐπὶ δὲ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Τιβέριον Καλιγούλα (37—41 μ. Χ.) οὐδεμία ἐπίσης μεταβολὴ ἀναφέρεται ὅτι συνέβη ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ καὶ ἡ πόλις ἤκμαζεν ὡς πρὸς τὰ ἐκπαιδευτήριά της ὑπὲρ πά-

¹ Τάκιτος ἐν Χρονικῶν 1, 76.

² Αὐτόθι, 2, 53.

³ Αὐτόθι. 2, 55. At. Cn. Piso, quo properantius destinata inciperet, civitatem Atheniensium turbido incessu exterritam oratione saeva increpat, oblique Germanicum perstringens, quod contra decus Romani nominis non Athenienses tot cladibus extinctos, sed concluvium illam nationum comitate nimia coluisset.

⁴ Τάκιτος ἐν Χρονικ. 2, 55.

⁵ Ἴδε Boeckh, Corp. inscript. graec., τόμ. Α', ἀριθ. 181, σελ. 312 ἐπ. πρὸς. καὶ Corsini, Fasti attici, τόμ. Β', σ. 154 ἐπ.

⁶ Ἴδε Boeckh, C. I. gr. τόμ. Α'. ἀριθ. 317 360.

σας τὰς λοιπὰς· διότι ὁ σύγχρονος Ἰουδαῖος συγγραφεὺς Φίλων λέγει ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ «Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον εἶναι ἐλεύθερον» περὶ τῆς πόλεως ὅτι «Ὅπερ ἐν ὀφθαλμῷ κόρη ἢ ἐν ψυχῇ λογισμός, » τοῦτ' ἐν Ἑλλάδι Ἀθηναί¹, » τὸ ὁποῖον βεβαίως μαρτυρεῖ τὴν ἔξοχον θέσιν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Καὶ ὁ Φιλόστρατος δὲ λέγει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην «ἡ νεότης ἐξ ἀπάσης τῆς γῆς Ἀθή- » ναζε ἐφοίτα². Αἱ δὲ μεγάλαι διαρπαγαὶ καὶ κολοβώσεις ἔργων τέχνης, αἱ διαταχθεῖσαι ὑπὸ τοῦμανιώδους ἐκείνου αὐτοκράτορος, περιωρίζοντο ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄνευ λόγου ὑπέθεσάν τινες τῶν νεωτέρων, ὅτι καὶ ἡ πόλις αὕτη ὑπέφερεν ἐξ αὐτῶν³. Καὶ ὁ τοῦ Καλιγούλα διαδόχος Κλαύδιος (41=54 μ. Χ.) οὐδένα νεωτερισμὸν ἐπήνεγκεν εἰς τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα. Ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ σφύζονται ἐπιγραφαὶ φέρουσαι τὰ ὀνόματα τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων καὶ μαρτυροῦσαι τὴν εἰσέτι ἀμετάβλητον ὑπαρξίν τοῦ ἐλευθέρου πολιτεύματος ἐν Ἀθήναις⁴. Ἐπὶ Κλαυδίου πίπτει πιθανώτατα καὶ ἡ εἰς Ἀθήνας ἐπίσκεψις καὶ διαμονὴ τοῦ περιβοήτου Πυθαγόρειου καὶ γόητος Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, ὅστις, κατὰ τὸν βιογράφον αὐτοῦ Φιλόστρατον, ἀπέτρεψε τοὺς Ἀθηναίους τῆς χρήσεως τῶν μονεμαχιῶν ἐν τοῖς θεάτροις καὶ διὰ παντοίων γοητειῶν προσεπάθει ν' ἀνορθώσῃ τὴν παρημελημένην ἐθνικὴν θρησκείαν⁵. Ἔτι ὅμως σπουδαιότερα καὶ μεγαλειτέρων συνεπειῶν πρόξενος ἦτο ἡ σύγχρονος, ἐν ἔτει 52, ἐν Ἀθήναις παρουσία ἑτέρου ἡθικοῦ καὶ πνευματικοῦ τῆς ἀνθρωπότητος ἀναμορφωτοῦ, τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Εἰ καὶ τινες, εἰκάζοντες ἐκ τινων ἀνακριβειῶν καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἄγνοιαν τῶν τότε ἐν Ἀθήναις πραγμάτων δηλουσῶν εἰδήσεων ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων, ἀρνοῦνται τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν τοῦ Παύλου, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀπίθανον ὅτι οὗτος, ἐπισκεφθεὶς ἐπανειλημμένως τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὴ τὴν Κόρινθον, δὲν παρέλειψε νὰ ἴδῃ καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἑλλάδος, τὰς Ἀθήνας, καὶ μάλιστα καθόσον οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέκαθεν ἐθεωροῦντο ὡς θεοσεβέ-

¹ Philonis Judaei opera, ἐκδ. Παρισίων τοῦ 1640 σ. 886 B.

² Ἐν τοῖς εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα, 8, 15.

³ Ἴδε Leake, Topography of Athens, εἰσαγ. σ. 35 τῆς ἐκ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου γερμαν. μεταφράσεως.

⁴ Ἴδε Corsini, Fasti attici, τόμ. Β', σ. 157, 160 ἐπ. τόμ. Δ', σ. 151 ἐπ. πρὸς καὶ Boeckh, C. I. gr. τόμ. Α', ἀριθ. 266, 282, 614.

⁵ Φιλόστρατος ἐν τοῖς εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα, 4, 17. ἐπ.

στατοι πάντων Ἑλλήνων¹, καὶ ἦσαν λίαν φιλοπερίεργοι καὶ τῶν νέων ζητηταί, ὥστε καὶ ὁ Παῦλος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ μείζονας ἐλπίδας κατανοήσεως καὶ ἀποδοχῆς τῆς νέας του διδασκαλίας ἐνταῦθα, μολονότι ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐν τῇ πόλει παρουσία τοσούτων φιλοσόφων καὶ ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων καθίστα αὐτῷ δυσχερὲς τὸ ἔργον τοῦ προσηλυτισμοῦ. Ἡ εἰδήσις ὅμως Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι ὁ Παῦλος ἐν Ἀθήναις ἐκήρυξε πρὸς τὸν λαὸν τὴν νέαν θρησκείαν ἐκ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου, διότι δῆθεν οἱ φιλόσοφοι ἐνήγαγον αὐτὸν ἐκεῖ ἀπολογηθησόμενον ἐπὶ εἰσαγωγῇ νέας θρησκείας², δὲν φαίνεται δεδικαιολογημένη ὑπὸ τῆς ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων, ἐνθα οὐδὲν ἔχνος δίκης καὶ διαδικασίας ὑπάρχει, ὥστε φαίνεται ὅτι τὴν θέσιν ταύτην ἐξελέξατο ὁ Παῦλος, εἴτε ἵνα πρῶτον τοῖς ἀπαθεστέροις Ἀρειοπαγίταις ἀνακοινώσῃ τὴν νέαν διδασκαλίαν, ἢ ἵνα ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ τῆς θέσεως κάλλιον ἀκροᾶται τὸ πλῆθος τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ Ἀρείου λοιπὸν Πάγου ἰστάμενος ὁ Παῦλος ἐκήρυξε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τὴν νέαν θρησκείαν ἐπωφελοῦμενος πρὸς τοῦτο μετὰ θαυμασίας δεξιότητος τὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις καὶ τὰς τῆς πόλεως προλήψεις³, ὅπως μὴ φανῇ ὅλως ξένη καὶ πρὸς τὴν πάτριον ἀντιφάσκουσα ἡ νέα θρησκεία, οἱ δὲ πολυπράχμονες καὶ φιλοπερίεργοι Ἀθηναῖοι ἠκροάσαντο αὐτοῦ μετὰ προσοχῆς, οἱ Ἐπικούρειοι μάλιστα καὶ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι συνεζήτησαν μετ' αὐτοῦ καὶ ἐπολέμησαν τὰς ιδέας του ἀποκαλοῦντες αὐτὸν σπερμολόγον. Ἰδίως δὲ προσέκρουσεν ὁ Παῦλος εἰς τὰς πεποιθήσεις τῶν Ἀθηναίων, ὅτε ἀνήγγειλεν ἀνάστασιν νεκρῶν, ὅπερ εἰς τοὺς Ἕλληνας τοὺς καίοντας τοὺς νεκροὺς τῶν ἥτο φυσικῇ τῷ λόγῳ ὅλως ἀκατάληπτον καὶ παράδοξον, διὸ «ἀκούσαντες » ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐχλεύαζον, οἱ δὲ εἶπον ἀκουσόμεθά σου πάλιν περὶ τούτου», καὶ οὗτοι οἱ τὸ εἰρωνικὸν τοῦτο «ἄλλοτε περισσότερα» εἰπόντες, ἦσαν βεβαίως οἱ μετριοπαθέστεροι ἐκ τῶν ἀκρο-

¹ Ὁ Ἰώσηπος καλεῖ τοὺς Ἀθηναίους «εὐσεβάστους τῶν Ἑλλήνων» (κατὰ Ἀπίωνος 1, 12), ὁ δὲ Παυσανίας λέγει περὶ αὐτῶν (ἐν Ἀττικ. 24, 9) («Ἀθηναίοις περισσώτερον τι ἢ τοῖς ἄλλοις εἰς θεῖά ἐστι σπουδὴ»).

² Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ 38η.

³ Ἴδε Πράξ. τῶν Ἀποστόλων 17, 15—34. Ὁ Γερμανὸς ζωγράφος Θήρσιος ἔγραψεν εἰκόνα λαμπρὰν παριστάνουσαν τὸν Παῦλον διδάσκοντα τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ εἰκὼν αὕτη κοσμεῖ σήμερον τὴν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ Δημαρχείου Ἀθηνῶν.

τῶν¹. Πολλὰ λοιπὸν δὲν ἡδυνήθη νὰ ἐπιτύχη ἐν Ἀθήναις ὁ Παῦλος καὶ ἡ ἐνταῦθα διαμονή του, ὅθεν χρονολογοῦνται καὶ ἀμφότεραι αἱ πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, δὲν φαίνεται νὰ παρετάθη ἐπὶ πολὺ, οὐχ ἥττον ὅμως δὲν ἀπῆλθε καὶ ἐντελῶς ἀπρακτος, ἀλλὰ κατῴρωθεσε νὰ προσηλυτίσῃ τὸν Ἀρεοπαγίτην Διονύσιον μετὰ τῆς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συζύγου αὐτοῦ Δαμάρεως, ὃν καὶ ἐχειροτόνισεν ἐπίσκοπον Ἀθηνῶν² καὶ οὕτως ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς χριστιανικῆς ἐν Ἀθήναις κοινότητος, ἣτις πολὺ μὲν βραδέως προὔχρει εἰς πολλαπλασιασμὸν καὶ ἀνάπτυξιν ἕνεκα τῆς ἐνταῦθα ἐπὶ μῆκιστον διαρκείας τῶν ῥητορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν σχολῶν, τῶν ἐπικινδυνωτάτων καὶ ἐπιμωνωτάτων ἀντιπάλων τῆς νέας διδασκαλίας καὶ ἐνθερμοτάτων τῆς πατρίου θρησκείας ὑπερασπιστῶν, καὶ μόλις κατὰ τὸν 5' μ. Χ. αἰῶνα διὰ τῆς ἀπροκαλύπτου ὑπὲρ αὐτῆς ἐπεμβάσεως τῶν αὐτοκρατόρων ἡδυνήθη νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἥττον ὅμως ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς ἔζη σχετικῶς ἐν εἰρήνῃ χάρις εἰς τὸ ἐπικρατοῦν ἐν Ἀθήναις θεῖον τῆς ἀνεξιθρησκείας πνεῦμα παρὰ τὰς φοβεράς ἐκ μέρους τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων καταδρομὰς τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας· κραταιωθέντες δὲ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ οἱ ποιμένες τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρξαν διὰ τὴν πόλιν ταύτην τὸ μόνον στήριγμα καὶ καύχημα κατὰ τοὺς ἐπελθόντας δεινοὺς τῆς δουλείας καὶ σκοτίας αἰῶνας.

Καὶ τοιαῦτα μὲν διεπράχξατο ὁ Παῦλος ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν πρώτην ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα περιήγησίν του, ἡ δὲ κοινῶς παραδεδεγμένη γνώμη, ὅτι καὶ κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄφιξιν ἐκ νέου ἐπεσκέφη τὰς Ἀθήνας, δὲν φαίνεται οὔτε στηριζομένη οὔτε ἐξαγομένη ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, περαιτέρω δ' εἰδήσεις περὶ

¹ Ἴδε τὴν ἀφήγησιν τῶν πραγμάτων ὑπὸ τοῦ συνοδοιπόρου τοῦ Παύλου Λουκᾶ ἐν Πράξ. τῶν Ἀποστόλων 17, 15, — 34. Πρβ. δὲ καὶ Ellissen, zur Geschichte Athens nach dem Verlust seiner Selbständigkeit, ἐν Γοτίγγῃ 1848, σ. 33—44.

² Περὶ τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Διονυσίου καὶ τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἴδε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς Εὐσέβιον, Ἐκκλ. ἱστορ. 3, 4, καὶ 4, 23, Νικηφόρον Κάλлистον, Ἐκκλ. ἱστορία 3, 11. Περὶ δὲ Δαμάρεως ἡ Δαμάριδος Ἰωάννην Χρυσόστομον, Περὶ ἱερωσύνης 4, 7. πρβ. καὶ Ellissen ἔνθα ἀνωτ. σ. 40 ἐπ. καὶ Τάσου Νερούτσου Χριστιαν. Ἀθήνας ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ' σ. 5. ἐπ.

τῶν ἡμέσων περιπετειῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἐν Ἀθήναις δὲν ἔχομεν ἀσφαλεῖς¹.

Ἐπὶ δὲ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Κλαύδιον Νέρωνος (54—68), τοῦ περιβόητου μανιακοῦ τυράννου, αἱ Ἀθῆναι ἐξηκολούθουν διαμένουσαι ἐλευθέραι καὶ ἀνεξάρτητος πολιτεία, ὡς ἡ ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης μνήμη Ἀθηναίων ἀρχόντων παρὰ Φλέγωνι, τοῦ Κόνωνος ἐκ τοῦ ἔτους 56, τοῦ Θρασύλλου ἐκ τοῦ ἔτους 61 καὶ τοῦ Δημοστράτου ἐκ τοῦ 65 μ. Χ., μαρτυρεῖ². Αἱ δὲ φιλοσοφικαὶ τῆς πόλεως σχολαὶ ἔσχον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἑκτακτόν τινα ἀκμὴν καὶ ἐπὶ Νέρωνος ἀφίκετο ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς Ἀθήνας καὶ ἐδίδασκεν ἐνταῦθα ὁ περιβόητος Ἀρμῳνιος, ὁ πρῶτος καὶ κυριώτατος ἰδρυτὴς τῆς συγκριτικῆς καὶ ἐκλεκτικῆς σχολῆς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ³ καὶ διδάσκαλος τοῦ Πλούταρχου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὁποίου καὶ ἄρχων ἐπώνυμος ἐχρημάτισε καὶ ὡς τοιοῦτος σπουδαιῶς ἐμερίμνησε περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων⁴. Συγχρόνως δὲ διέτριβε καὶ ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ περιπατητικὸς Μενέφιλος⁵.

¹ Χριστιανικὴ τις παράδοσις, σχετιζομένη πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα μεγάλης μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελᾶ καὶ περιλαμβανομένη ἐν τῇ ἱερᾷ ἀκολουθίᾳ τῶν ἐν τῇ μονῇ ἐκεῖνη ἀσκησάντων Ἀθηναίων ὁσίων Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου, λέγει ὅτι εὐθὺς κατὰ τὸν πρῶτον χριστιανικὸν αἰῶνα Ἀνανίας τις μετεκώμισεν εἰς Ἀθήνας ἐκ Θηβῶν ἱεράν τινα τῆς Θεοτόκου εἰκόνα, ἣν εἶχε ζωγραφῆσει ὁ ἀπόστολος Λουκᾶς, καὶ ὅτι «ναὸν οἱ ἰθαγενεῖς περικαλλῆ οὐ μακρὰν τῆς πόλεως ἀνεγείραντες ἀνεστήλωσαν ἐν αὐτῷ τὴν ἁγίαν εἰκόνα», ἥτις Ἀθηναία Παναγία ἔκτοτε ἐκλήθη. Ἀλλ' ἡ Θεοτόκος δὲν ἠρέσκετο, φαίνεται, εἰς τὸν τότε θρησκευτικὸν τῶν Ἀθηναίων χριστιανῶν ζῆλον καὶ ἐπὶ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου, περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἡ εἰκὼν αὐτῆς αὐθορμήτως μετηνάστευσεν εἰς τὰ περίξ τῆς Τραπεζοῦντος, ἔνθα ἰδρύθη πρὸς τιμὴν τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Μελᾶ ἡ περίφημος τοῦ Σουμελᾶ μονή. Πρῶ. καὶ Φερδ. Γρηγορόδιον, *Gesch. d. Stadt Athen* κτλ. I, σ. 50 ἐπ. Ἡ παράδοσις αὕτη εἶνε λίαν χαρακτηριστικὴ τῆς καταστάσεως τῆς χριστιανικῆς ἐν Ἀθήναις ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πρώτους τέσσαρας ἀπὸ Χριστοῦ αἰῶνας. Ἐν τούτοις ὁσήμεραι ἐστεροῦτο, εἰ καὶ βραδέως, ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἐν Ἀθήναις, ἐν δὲ τῇ ἐν Νικαίᾳ οἰκουμένικῃ συνόδῳ, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, παρευρέθη καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐπίσκοπος.

² Φλέγων, Περὶ θαυμασίων καὶ μακροβίων I, κεφ. 7, 27, 20, 23.

³ Ἴδε περὶ Ἀρμῳνίου Φαβρίκιον *Bibliotheca graeca*, τόμ. Β', σ. 460 ἐκδ. Harles καὶ Schoell, *Histoire de la Literature grecque*, τόμ. Ε', σ. 153.

⁴ Πλούταρχος ἐν Συμποσιακ. Προβλήμασι 9, 1.

⁵ Πλούταρχος ἐν Συμποσ. προβλήμασι.

Ὁ Νέρων ἐπεσκέφθη αὐτοπροσώπως τὴν Ἑλλάδα καὶ διέτριψεν ἐνταῦθα ἀρκετὸν καιρὸν ἀγωνιζόμενος ὡς μουσικὸς καὶ ποιητὴς ἐν τοῖς ἐθνικοῖς ἀγῶσι, τοσοῦτον δ' ἐκολακεύθη ἡ κενοδοξία αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἀνευφημιῶν καὶ στεφανώσεων, ὥστε ἐν ἔτει 68 (ὀλ. 211, 4) ἰδίᾳ φωνῇ ἐκήρυξε τοὺς Ἕλληνας πάντας ἐλευθέρους, ὡς πρὸ 264 ἐτῶν καὶ ὁ Φλαμινῖος μετὰ τὴν παρὰ Κυνὸς Κεφαλᾶς νίκην αὐτοῦ κατὰ Φιλίππου τοῦ Γ' τῆς Μακεδονίας¹. Τὰς Ἀθήνας ὅμως δὲν ἐνδικφέρει πολὺ ἡ ἀνακήρυξις αὕτη τῆς ἐλευθερίας, διότι ἦσαν ἤδη ἐλευθέρᾳ πολιτεία, ἐζημιώθησαν ὅμως ἀφ' ἑτέρου, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς ὁλόκληρος, μεγάλως, διότι ὁ Νέρων ἀντὶ τῆς ἐλευθερίας, φαίνεται, ἀφῆρσε διὰ τοῦ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Σεκούνδου Καρίνα πλεῖστα ὅσα ἔργα τέχνης πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξ Ἀθηνῶν πρὸς διακόσμησιν τοῦ ἐν Ῥώμῃ χρυσοῦ οἴκου του². Εἰ καὶ δ' ἄλλως δὲν ἐδείχθη δυσμενὴς ὁ τύραννος οὗτος πρὸς τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος, δὲν ἀπετόλμησεν ἐν τούτοις ὁ μασιφόνος νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν τυραννοκτόνον ἑδραν τῶν Ἐριννύων, οὐδ' ἐμνήθη ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις μυστηρίοις, ὡς ἐσκόπει, τοῦ ἱεροφάντου ἀπαντήσαντος αὐτῷ ὅτι ἀποκλείονται τῶν μυστηρίων οἱ αἵματι κεκληιδωμένοι³.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνακηρυχθεῖσα ἐλευθερία δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ, διότι ἤδη ὁ Οὐεσπασιανὸς (69—79) κατήργησε πάλιν αὐτὴν ἐν ἔτει 75 «ἀπομεμαθηκέναι φήσας τὴν ἐλευθερίαν τὸ Ἑλληνικόν⁴,» καὶ μετέβαλε τὴν Ἑλλάδα ἐκ νέου εἰς ἐπαρχίαν ῥωμαϊκὴν, καὶ δὴ συγκλητικὴν καὶ οὐχὶ πλέον αὐτοκρατορικὴν, ὥστε ἀμεσώτερον νῦν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων διοικουμένην καὶ μᾶλλον δεσποζομένην ἢ πρότερον. Προέβη δ' ὁ Οὐεσπασιανὸς εἰς τὸ αὐστηρὸν τοῦτο πρὸς τὴν Ἑλλάδα μέτρον, ἴσως διότι, ὡς ὁ Σουητώνιος ὑποδεικνύει, αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι ἐπωφελούμεναι τὴν ἀναστάτωσιν, ἥτις ἐπῆλθε παρὰ Ῥωμαίοις μετὰ τὸν φόνον τοῦ Νέρωνος, ἐδείξαν πρόθεσιν ν' ἀπαλλαγῶσι τῆς ῥωμαιοκρα-

¹ Παυσανίας, Ἀχαΐκ. 17. Φιλίστρατος ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου 5, 14. Πλίνιος ἐν Φυσικ. ἱστορ. 4, 6. Suetonius, vita Neronis, κεφ. 24. Πλούταρχος ἐν βίῳ Φλαμινίου, κ. 17.

² Πρβ. Τακίτου Χρονικ. 15, 45. Δίωνος Χρυσσοστόμου λόγ. λα', σ. 355. Α, ἐκδ. Morelli.

³ Δίων Κάσσιος σ. 1036. Πρβ. καὶ Sueton. vit. Ner. 34, Peregrinatione quidem Graeciae Eleusiniis sacris, quorum initiatione impii et scelerati voce praeconis submoventur, interesse non ausus est.

⁴ Παυσανίας, Ἀχαΐκ. 17. 4.

τίας ἢ ἐπ' ἀνέλαβον τὰς παλαιὰς μεταξὺ των ἔριδας¹. "Οτι δὲ τὸ μέτρον τοῦτο τοῦ Οὐεσπασιανοῦ οὐδόλως ἀπέβλεπε τὰς Ἀθήνας, ὡς ὁ Κορσίνης καὶ μετ' αὐτοῦ ἄλλοι ἐσφαλμένως ἰσχυρίσθησαν, ἐξάγεται μὲν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος κατήργησεν ὠρισμένως τὰς ὑπὸ Νέρωνος ἀπονεμηθείσας ἐλευθερίας, αἵτινες βεβαίως δὲν ἠδύναντο ν' ἀφορῶσι καὶ τὰς ἐλευθερίας Ἀθήνας, ἀναμφηρίστως δὲ μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ συγχρόνου Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου λέγοντος περὶ Ἀθηνῶν « Ἐλευθέρα ἡ πολιτεία αὕτη, οὐδὲ χρήζει εὐρυτέρας φή- » μης² ». Τὰ δὲ μετὰ τῆς εἰκόνης τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης σωζόμενα ἀθηναϊκὰ νομίσματα, ἐξ ὧν ὁ Κορσίνης εἰκάζει ὅτι αἱ Ἀθῆναι δὲν ἦσαν τότε ἀνεξάρτητος πολιτεία³, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς βεβαίαι τῆς ὑποταγῆς καὶ δουλείας τῆς πόλεως ἀποδείξεις, διότι δυνατόν νὰ εἴνε μία τῶν συνήθων τότε φιλοφρονήσεων καὶ κολακειῶν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν ἰσχυρὸν αὐτῶν προστάτην, ἴσως ἀκριβῶς διὰ τὴν μὴ κατάργησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας αὐτῶν σὺν τῇ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, οὐδ' ἰσχύουσι νὰ διαψεύσωσι τὴν ῥητὴν μαρτυρίαν τοῦ ἐν ταῖς πράγμασι ζῶντος καὶ ἀκριβῶς τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα γινώσκοντος Πλινίου.

"Ετι δὲ μᾶλλον ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἀνεπηρέαστος διάρκεια τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τῆς εἰδήσεως, ὅτι ὁ δεύτερος υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Οὐεσπασιανοῦ, ὁ μετὰ τὸν Τίτον ἄρξας τύραννος Δομιτιανὸς (81—96 μ. Χ.), καίπερ ὢν μονάρχης ἀπόλυτος τοῦ ἀπεράντου ῥωμαϊκοῦ κράτους, δὲν ἀπηξίωσε νὰ ἐκλεχθῇ κατὰ τὸ 13ον ἔτος τῆς ἀρχῆς του, ἥτοι 94 μ. Χρ. (ὁλ. 218, 1), ἄρχων ἐπώνυμος τῶν Ἀθηναίων, πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν Καيسάρων τῆς Ρώμης λαβὼν τὸ τοιοῦτο τιμητικὸν ἄξιωμα⁴. Ὁ ἀλλόκοτος οὗτος τύραννος εἶχεν ἰδιαιτέραν ἀδυναμίαν πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν καὶ φαίνεται ὅτι τοῦτου ἕνεκα ἰδιαζόντως ἠνύσει καὶ τὴν προσφιλεῖ τῆς θεᾶς ταύτης πόλιν. Εἰ καὶ

¹ Suetonius, *vita Vespasiani*, κεφ. 8, *Tumultuosius inter se agebant*. Πρβ. καὶ Παυσανίου Ἀχαΐκ. 17. Φιλόστρατον ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου 5, 14. Ὁρώσιον 7, 9.

² *Historia naturalis* 4, 11. *Libera haec civitas nec indiga ullius praeconii amplius*. Ὁ αὐτὸς Πλίνιος λέγει ὅτι παρὰ τὰς γενομένας διαρπαγὰς καὶ καταστροφὰς ἐκοσμοῦντο αἱ Ἀθῆναι ἐπ' αὐτοῦ ὑπὸ 3000 ἀγαλμάτων, ὑφ' ὧσιν καὶ ἡ Ρόδος, οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Ὀλυμπία. 34, 7, 6.

³ Corsini, *Fasti attici*, τόμ. Β', σ. 274 καὶ τόμ. Δ', σ. 159.

⁴ Πρβ. Φιλόστρατον ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου 8, 6.

δὲ ἐξεδίωξε τῆς Ῥώμης τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους¹, δὲν εἶνε ὁμῶς πιθανὸν ὅτι κατεδίωξεν αὐτοὺς καὶ ἐν Ἀθήναις, τῷ ἀσύλῳ τῶν τότε σοφῶν· διότι αὐταὶ ἦσαν ἐλευθέρᾳ πολιτεία καὶ ἰδιαίτεραι προνομίαι ἐκώλυσαν τὴν ἄμεσον τῶν ξένων ἐπέμβασιν. Ἐπὶ Δομιτιανοῦ, κατὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ διαταχθέντα διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν, φαίνεται ὅτι ἐμαρτύρησεν ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ πρῶτος τῶν Ἀθηνῶν ἐπίσκοπος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὅστις κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκάη τῷ 93 μ. Χ. ἐπὶ πυρᾷ. Ἐπὶ Δομιτιανοῦ ἐπίσης, καὶ δὴ κατὰ τὸ δ' τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἔτος, 84 μ. Χ., καὶ ὅχι ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, ὥς τινες ἐσφαλμένως φρονοῦσι, πίπτει καὶ ἡ ὑπὸ Φλέγωνος μνημονευμένη ἀναρχία ἐν Ἀθήναις, ἥτοι ἑλλειψὶς ἐπωνύμου ἄρχοντος, προσελθούσα εἴτε ἐνεκα προΐμου θανάτου τοῦ ὑπάρχοντος καὶ μὴ ἀναπληρώσεως αὐτοῦ εἴτε ἐνεκα παραλείψεως τῆς ἐκλογῆς τοιούτου διὰ λόγους ἀγνώστους ἡμῖν· διότι οἱ συμνημονευόμενοι Ῥωμαῖοι ὕπατοι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἤρξαν ἐν Ῥώμῃ².

Περὶ δὲ τῆς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐπιεικείας καὶ ἀφιλοκερδείας τοῦ διαδεχθέντος τὸν Δομιτιανὸν ἐξαιρέτου γέροντος Νερούα (96—98) μαρτυροῦσι τὰ ὑπὸ Φιλοστράτου περὶ Ἰουλίου Ἀττικοῦ, πατρὸς Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἱστορούμενα. Ὅτε δηλ. ὁ ἐκ Μαραθῶνος Ἰούλιος Ἀττικὸς ἀνέσκαψεν ἐν τινι τῶν ἐν Ἀθήναις οἰκιῶν τοῦ πλῆθος ἀπειρον χρημάτων, ὑπὸ φόβου καὶ προφυλακτικῶς φερόμενος ἀνήγγειλε τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν Ῥωμαῖον αὐτοκράτορα καὶ ἔθηκε τὸ ἔρμαιον ὑπὸ τὴν διάθεσιν του, ὁ δ' ἐνάρτετος μονάρχης, εἰ καὶ ὁ τοῦ Ἀττικοῦ πατήρ Ἰππαρχος εἶχε καταδικασθῇ ἄλλοτε ἐπὶ προσβολῇ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἀφῆκε τῷ εὐτυχεῖ εὐρέτῃ ἐλευθέραν τὴν χρῆσιν ὁλοκλήρου τοῦ εὐρήματος αὐτοῦ ἀπαντήσας «Χρῶ εἰς εὖρες». Ἐπειδὴ δ' ὁ Ἀττικὸς, δισταζὼν ἀκόμη καὶ πρὸς μείζονα ἐξασφάλισιν ἀνταπήντησεν αὐτῷ ὅτι ὁ εὐρεθεὶς θησαυρὸς ἦτο ὑπερβολικὸς δι' ἰδιώτην, ὁ γέρων μονάρχης ἀνθιμιλλώμενος ἀπήντησεν ἐκ δευτέρου πρὸς αὐτὸν «Παρχρῶ τῷ ἔρμαίῳ³». Τσοῦτον ἡύλαβήθη ὁ χρηστὸς Νερούας τὰ

¹ Πρβ. Δίωνος Κασσίου 66. 43. 67. 43. Σουητώνιον ἐν βίῳ Δομιτιανοῦ κεφ. 10. Τάκτιον ἐν Ἀγρικολᾷ, 2. Αὐλὸν Γέλλιον ἐν Ἀττικαῖς νυξί, 15, 11.

² Φλέγων, Περὶ θαυμασίων, 22: «Ὑπατευόντων ἐν Ῥώμῃ Δομιτιανοῦ Καίσαρος τὸ ἕκτον (ὡς ὁρθῶς ὁ Ellissen ἀντὶ τοῦ ἑνατον διορθῶ) καὶ Πετελίου Ῥούφου τὸ δευτερον, ἐν Ἀθήναις ἀναρχίας οὐσης...» κτλ.

³ Πρβ. Φιλόστρατον ἐν Βίοις Σοφιστῶν 2, 1, 2.

δίκαια τῆς τε πολιτείας τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Ἰουλίου Ἀττικοῦ! Ὁ ἐνάρτετος ὅμως Ἀττικός δὲν μετεχειρίσθη κακῶς τὸν εὐρεθέντα πλεῖστον, ἀλλ' ἐδαπάνη αὐτὸν πρὸς εὐεργεσίαν τῆς πασχούσης ἀνθρωπότητος καὶ παντοίαν τῶν συμπολιτῶν τοῦ Ἀθηναίων ὑποστήριξιν.

Ἐκ τῆς κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην διαγωγῆς τοῦ Ἰουλίου Ἀττικοῦ πρὸς τὸν Ῥωμαῖον αὐτοκράτορα δύναται τις νὰ κατίδῃ εἰς ποῖον βαθμὸν ἐξήρτητο καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἐκ τῶν διαθέσεων τῶν ἐκάστοτε Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων παρὰ τὰς ὑπαρχούσας προνομίας¹. Δὲν εἶνε ὅμως τοῦτου ἕνεκα ὀρθὴ καὶ ἡ τοῦ Μευρσίου γνώμη, ὅστις, τὸ περιστατικὸν τοῦτο τοῦ Ἀττικοῦ καὶ τὴν ἐλευθεριότητα τοῦ Νερούα μετὰ τινος εἰδήσεως τοῦ Αὐρηλίου Βίκτωρος, λέγοντος ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος πολλὰς βεβαρημέναις πόλεσι πρὸς ἐλάφρωσιν ἀφῆκε τοὺς φόρους², κακῶς συνδυάζων, φρονεῖ, ὅτι ὁ Νερούας ἐπανάδωκε καὶ τοῖς Ἀθηναίοις τὴν δῆθεν ἀπολεσθεῖσαν ἐλευθερίαν³. διότι οὔτε ἡ ἢ ἐλευθερία τῆς πόλεως ἀπωλέσθη ποτὲ μέχρι τότε οὔτε ἐκ τῶν φορολογουμένων πόλεων ἦσαν αἱ Ἀθῆναι.

Ἀλλὰ καὶ ὁ τοῦ Νερούα διαδόχος, ὁ ἐκκνώτατος καὶ χρηστός τῶν Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ Τραϊανὸς (98 ἕως 117 μ. Χ.), ὁ μετὰ σιδηρῆς χειρὸς δαμάσας τοὺς Δάκας καὶ πάντας τοὺς ἄλλους πολυαριθμούς τότε πολεμίους τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀναστηλώσας τὴν δύναμιν αὐτοῦ, προσηνέχθη πρὸς τε τὴν ὅλην Ἑλλάδα καὶ πρὸς τὰς Ἀθήνας ἐπιεικῶς καὶ φιλανθρωπῶς, ὡς Πλίνιος ὁ νεώτερος, ὁ ὑπουργὸς καὶ φίλος αὐτοῦ, ἀρκούντως μαρτυρεῖ. Διεσώθη δηλ. ἡμῖν ἐπιστολὴ τις τοῦ Πλινίου, δι' ἧς οὗτος, ὡς ὑπουργός, δίδει ὑδηγίας πρὸς τινὰ Μάξιμον, ἀποστελλόμενον ἐκτάκτως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς Ἑλλάδα, ὅπως ῥυθμίσῃ καὶ ἐξομαλίσῃ τὴν κατὰστασιν τῶν ἐνταῦθα ἐλευθέρων πολιτῶν, ἐξ ὧν ἦσαν καὶ αἱ Ἀθῆναι, τὰ δὲ ἐν ταῖς ὑδηγίαις ταύταις ἐπισήμως ἐκφραζόμενα αἰσθήματα τοῦ ἐν ἀξιώματι Ῥωμαίου τοῦτου μαρτυροῦσι τρανότατα πόσον οἱ ἀνεπτυγμένοι καὶ ἐλληνικῆς παιδείας

¹ Ὅτι καὶ αἱ Ἀθῆναι ἐξηρτῶντο κατ' οὐσίαν, εἰμὴ κατὰ τύπους, ἐκ τῶν Ῥωμαίων, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς, ἐξάγεται ἀρκούντως ἐκ τῶν Πολιτικῶν Παραγγελλμάτων τοῦ Πλουτάρχου. Ὅτι δ' ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἦσαν μετὰ τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Πατρῶν πόλις, ἐν ᾗ εὕρισκοντο μεγάλα χρηματικὰ κεφάλαια συμπεραίνεται ἐκ τοῦ Περί τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι, σ. 831.

² Aurelius Victor, Epitome, 15.

³ Meursius, Opera omnia, τόμ. Α', σ. 83.

κάτοχοι Ῥωμαῖοι ἐπέβοντο τὴν χώραν ταύτην καὶ πόσον εὐγενῶς ἔκρινον περὶ αὐτῆς. Βεβαίως δὲν ἔλειψαν Ῥωμαῖοι ἀγροῖκοι καὶ τρῆχεις βαρβαρικώτατα μεταχειρισθέντες τὴν γεγραρὰν καὶ σεβασμίαν τοῦ πολιτισμοῦ πατρίδα, ὡς ὁ καταστροφεὺς τῆς Κορίνθου καὶ βάρβαρος τῆς Ἑλλάδος δουλωτῆς Μόμμιος, ὁ δολοφόνος ἐκεῖνος τοῦ Γερμανικοῦ Πείσων καὶ ἄλλοι πολλοί, οἱ πλεῖστοι ὅμως τῶν ἐξόχων Ῥωμαίων εὐλαβῶς πάντοτε προσηnéχθησαν πρὸς τὴν ἐστίαν τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν τοιούτων Ῥωμαίων ἐκφράζει κάλλιστα ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Πλινίου, ἣν, ὡς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφέρουσιν καὶ μαρτύριον τρανὸν τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπιεικείας οὖσαν, καταχωρίζομεν ἐνταῦθα ἐν μεταφράσει κατὰ τὸ πλεῖστον, τὸ καὶ μάλιστα ἐνδιαφέρον μέρος αὐτῆς.

« Πλίνιος Μαξίμῳ χαίρειν.

« Ἡ πρὸς σὲ ἀγάπη μὲ βιάζει ὅχι νὰ σὲ διδάξω (διότι οὐδ' ἔχεις
 » ἀνάγκην διδασκάλου), ἀλλὰ νὰ σοι ὑπομνήσω, ἵνα ὅσα καὶ αὐτὸς
 » γνωρίζεις ἀναπολήσης καὶ μὴ λησμονήσης, ἢ κάλλιον μάθης. Ἀνα-
 » λογίσθητι ὅτι πέμπεσαι εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀχαΐαν, εἰς τὴν ἀκρατον
 » ἐκείνην καὶ ἀγνὴν Ἑλλάδα, ἐν ἣ πιστεύεται ὅτι κατὰ πρῶτον ἔφευ-
 » ρέθησαν ὁ πολιτισμός, τὰ γράμματα καὶ ἡ γεωργία. Ὅτι ἀποστέλ-
 » λουσαι, ὅπως διορθώσης τὴν κατάστασιν ἐλευθέρων πολιτειῶν, του-
 » τέστι πρὸς ἀνθρώπους κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπους, πρὸς ἐλευθέρους κατ'
 » ἐξοχὴν ἐλευθέρους, εἴτινες τὸ φυσικὸν δίκαιον διὰ τῆς ἀρετῆς, διὰ
 » τῶν προτερημάτων, διὰ τῆς φιλίας, διὰ τῆς πίστεως τέλος καὶ τῆς
 » θρησκείας διετήρησαν καὶ διέσωσαν. Σεβάσθητι τοὺς κτίτορας θεοὺς,
 » τὰς σκιάς τῶν θεῶν. Εὐλαβοῦ τὴν ἀρχίαν δόξαν καὶ αὐτὸ τὸ γῆ-
 » ρας, ὅπερ παρὰ μὲν τοῖς ἀνθρώποις εἶνε σεβαστόν, παρὰ δὲ ταῖς πό-
 » λεσιν ἱερόν. Τίμησον τὴν ἀρχαιότητα, τίμησον τὰ ὑπερφυῖ κατωρ-
 » θώματα, τίμησον καὶ τοὺς μύθους αὐτοὺς. Μὴ ἀφαιρέσης τι ἐκ τῆς
 » ἀξίας τινός, μὴδ' ἐκ τῆς ἐλευθερίας, μὴδ' ἐξ αὐτῆς τῆς μεγαληγο-
 » ρίας. Ἔχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ χώρα ἡ πέμψασα ἡμῖν
 » τοὺς νόμους, ἣτις καὶ ἡττηθεῖσα δὲν παρέλαβε παρ' ἡμῶν νόμους,
 » ἀλλ' αἰτοῦσιν ἡμῖν ἔδωκεν ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας θὰ μεταβῇς, ὅτι τὴν
 » Λακεδαίμονα θὰ διοικήσης, ἃς ν' ἀφαιρέσῃ τις καὶ τὸ ὑπολειπόμενον
 » τῆς ἐλευθερίας ὄνομα εἶνε τραχὺ, σκληρὸν καὶ βάρβαρον. Μιμῆθητι
 » τοὺς ἰατροὺς, οἵτινες, εἰ καὶ ἐν ταῖς ἀσθενείαις μὴδὲν διαφέρουσιν

» ἐλεύθεροι δούλων, ὅμως ἀδρότερον καὶ εὐπροσηγορώτερον περιποιούν-
 » ται τοὺς ἐλευθέρους. Ἀναλογίσθητι τί ἐκάστη πόλις ὑπῆρξε καὶ μὴ
 » βλέπε τί δὲν ἡδυνήθη νὰ γείνη. Μακρὰν ἀπὸ σοῦ ἡ ἀλαζονεία καὶ
 » ἡ τραχύτης καὶ δὲν φοβεῖσαι φόγον..... κτλ.¹ »

Τοσοῦτον εὐγενῶς ἐφρόνει περὶ Ἑλλάδος καὶ Ἀθηνῶν ὁ νεώτερος Πλίνιος, βεβαίως δὲ καὶ ὁ προϊστάμενος καὶ κύριος αὐτοῦ Τραϊανὸς ταῦτά εἶχε φρονήματα καὶ αἰσθήματα. Τοσαύτην ἐπιρροὴν εἶχον ἐξασκήσει πάντοτε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ εἰς τοῦτο ἀναμφιβόλως ὀφείλεται καὶ ἡ σχετικῶς ἡπία διαγωγὴ τῆς Ῥώμης ὡς πρὸς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν καθυπόταξιν αὐτῆς. Ὁ Τραϊανὸς ἐτίμησε τὰς Ἀθήνας καὶ διὰ τῆς προσωπικῆς του παρουσίας κατὰ τὸ 16ον τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, ἦτοι τὸ 114ον μ. Χ. ἔτος, ὅπως δεχθῇ ἐνταῦθα τοὺς πρεσβευτὰς τοῦ βασιλέως τῶν Πάρθων Ὁσρόου². Κατὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου γενομένους διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν ἐμαρτύρησε πιθανῶς καὶ ὁ τοῦ Ἀρεοπαγίτου διάδοχος καὶ δευτέρος τῶν Ἀθηνῶν ἐπίσκοπος Πόπλιος καὶ ὄχι ἀργότερα, ὡς ἄλλοι διατείνονται³. Οἱ διωγμοὶ ὅμως οὗτοι προήρχοντο κυρίως ἐκ τοῦ ἐξαφθέντος φανατισμοῦ τῶν ἐθνικῶν ἱερέων, τῶν δικαγιρόντων τὸν λαὸν κατὰ τῆς νέας αἱρέσεως, καὶ ὄχι ἐκ διαταγῆς τοῦ αὐτοκράτορος· διότι αἱ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου διαταγαὶ οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ἀπαγορεύσεις μυστικῶν ἐταιρειῶν ἐν τῷ κράτει, ὡς ἐκ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ὑπουργοῦ του Πλινίου ἀλληλογραφίας τρανότατα ἐξάγεται⁴. Ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ εἶνε πιθανώτατα καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου μνημεῖον Φιλοπάππου τοῦ Σύρου, ἀνεψιοῦ τοῦ ὑπὸ Τραϊανοῦ καθαιρεθέντος βασιλέως τῆς Κομμαγενῆς Ἀντιόχου τοῦ Δ' καὶ υἱοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς. Ὁ Σελευκίδης οὗτος φαίνεται ὅτι ἔζη πρόσφυξ ἐν Ἀθήναις ὡς πλούσιος πολίτης καὶ

¹ Πλινίου τοῦ νεωτέρου Ἐπιστολῶν βιβλ. 8, ἐπιστ. 24. Οὗτος εἶνε ἴσως ὁ Παῦλος Φάβιος Μάξιμος, εἰς ὃν οἱ Ἀθηναῖοι ἤγειραν ἀνδριάντα. Ἴδε τὰς προσθήκας τοῦ Boeckh ἐν C. I. Gr. τόμ. Α', σ. 941. εἰς ἀριθ. 370, Β'. Περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διατηρήσεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἀθηνῶν μαρτυρεῖ καὶ Δίων ὁ Χρυσόστομος ἐν λόγῳ Ῥοδιακῷ, σ. 343 ἐκδ. Morelli.

² Δίων Κάσσιος, σ. 1134 ἐκδ. Reim ἢ 68, 17, 22.

³ Πρβ. Εὐσεβίου Ἐκκλησ. Ἱστορ. 3, 32 ἐπ. καὶ Ellissen, zur Geschichte Athens σ. 52.

⁴ Πρβ. Πλινίου Ἐπιστολῶν βιβλ. 10, ἐπιστ. 42, 43, 96 καὶ 97.

ὅτι ὡς τοιοῦτος ἀπεβίωσεν ἐνταῦθα, διὸ ἤγειραν αὐτῷ τὸ μνημεῖον τοῦτο οἱ ἐπιζῶντες ἀδελφοί, ὡς ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦται¹. Πιθανώτατον μάλιστα εἶνε ὅτι οὗτος, ὁ εἰς τὸν δῆμον Βήσσης καταγεγραμμένος Φιλόπαππος, αὐτὸς ἐκεῖνός ἐστιν, οὗ μνημονεύει ὁ Πλούταρχος ἐν Συμποσιακαῖς Προβλήμασιν ὡς πλουσίου καὶ ἐλευθερίου Ἀθηναίου² καὶ πρὸς ὃν ἀποτείνεται καὶ ἡ πραγματεία αὐτοῦ «Πῶς ἂν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου». Οὗτος ἀναφέρεται καὶ ὡς ἄρχων ἐπωνύμου ἐν τινι παρὰ τοῖς Ἀρπελακίαις εὑρεθείσῃ ἐπιγραφῇ³. Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπὸ τε ἐπιγραφῶν καὶ συγγραφέων διασωθέντων ἡμῖν ἀρχόντων⁴ διασημότεροι καὶ μείζονος σημασίας εἰσὶν οἱ ὑπὸ Φλέγωνος μνημονευόμενοι Ἀδριανός, ὁ μετὰ ταῦτα αὐτοκράτωρ, λαβὼν τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἀξίωμα ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 14ον ἔτος τῆς τοῦ Τραϊανοῦ ἀρχῆς, ἤτοι 112 μ.Χ., καὶ ὁ Μακρίνος, ἄρχας τὸ 113 μ. Χ. μετὰ τὸν Ἀδριανόν⁵. Ἀμφότεροι οἱ ἐπίσημοι οὗτοι Ῥωμαῖοι διέτριβον τότε ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ Ἀδριανὸς βεβαίως ἔκτοτε ἔλαβε πρὸς τὰς Ἀθήνας τὴν μεγάλην ἐκείνην συμπάθειαν καὶ ἐξαιρετικὴν εὖνοιαν, ἣν μετὰ ταῦτα τοσοῦτον διεισάνασεν ὡς αὐτοκράτωρ.

Ἡ τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Τραϊανὸν ἀρχὴ (117—138) ἦτο διὰ τὰς Ἀθήνας τῷ ὄντι ἐποχὴ ἀναγεννήσεως καὶ νέας ἀκμῆς, ἐξ ἧς ἄρχεται ἡ τελευταία καὶ βραχεῖα λαμπρὰ ἐποχὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐνδόξου πόλεως, ἡ δ' ἐξαιρετικὴ αὐτοῦ καὶ τῶν τριῶν αὐτοῦ διαδόχων εὖνοια πρὸς τὴν ἐθνικὴν τῆς Παλλάδος πόλιν ὑπῆρξε δι' αὐτήν, κατὰ τὴν ὥραίαν τοῦ Ἑλλισσεν ἐκφρασιν, «ἡ τελευταία ἐκ δυσμῶν» λάμπει τοῦ ἡλίου μετὰ συνεφώδη μεταμεσημβρίαν καὶ πρὶν ἐπέλθῃ «τὸ μακρὸν κνέφας καὶ ἡ ἔτι μακροτέρα καὶ ἀπελπιστικὴ νύξ⁶». Ὁ παράδοξος ἐκεῖνος μονάρχης, κράμα ἀρετῶν καὶ κακιῶν παρὰξενον⁷,

¹ Ἴδε Boeckh, C. I. gr., τόμ. Α', ἀριθ. 362, σ. 432 ἐπ. καὶ Πιττάκη, L'ancienne Athènes, σ. 447 ἐπ.

² Πλούταρχος ἐν Συμποσ. Προβλήμ., 1, 10.

³ Boeckh, C. I. gr., τόμ. Α', σ. 335 ἀριθ. 200.

⁴ Ἴδε τὰ ὀνόματα αὐτῶν παρὰ Corsini, Fasti attici, τόμ. Β', σ. 104 ἐπ. καὶ τόμ. Δ', σ. 165.

⁵ Φλέγων, Περὶ θαυμασίων.... σελ. 25 καὶ 9 καὶ Corsini, τόμ. Δ', σ. 165.

⁶ Zur Geschichte Athens . . . . κτλ., σ. 58.

⁷ Λαμπρὰν μονογραφίαν περὶ Ἀδριανοῦ ἔγραψεν ὁ Φερδ. Γρηγορόβιος, Der Kaiser Aldrian. ἔκδ. γ' τῷ 1887 ἐν Στουτγάρδῃ.

διήνυσεν, ὡς γνωστόν, τὸ πλεῖστον τῆς ἀρχῆς τοῦ χρονικὸν διάστημα περιηγούμενος τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τοῦ ἀπεράντου ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ κατὰ τὰς περιηγήσεις του ταύτας ἐπεσκέφθη τετράκις τὴν προσφιλῇ αὐτῷ πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, πρὸς ἣν ἔτρεφεν ἄπειρον ἔρωτα καὶ σέβας· τὰς τρεῖς δὲ φορὰς φαίνεται ὅτι διέτριψεν ἐνταῦθα ἐπὶ μακρὸν διαχειμαζών, ἀλλ' ὅχι ὡς κοσμοκράτωρ, ἀλλ' ὡς ἀπλοῦς Ἀθηναῖος πολίτης, ἐκτελῶν καὶ ὡς τοιοῦτος προθύμως πρὸς ταῖς μεγαλοδωρίαις καὶ εὐεργεσίαις τοῦ προστάτου αὐτῆς αὐτοκράτορος τὰ πρὸς τὴν πόλιν καθήκοντά του. Αἱ περὶ τῶν διαφόρων τούτων ἐν Ἀθήναις διαμονῶν καὶ εὐεργεσιῶν τοῦ Ἀδριανοῦ εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων εἶνε ὡς πρὸς τὸ χρονολογικὸν μέρος λίαν συγκεχυμένα καὶ ἀντιφατικά, κατὰ δὲ τὴν κατὰτάξιν τοῦ Κλίντωνος κατὰ πρῶτον ἐπεσκέφθη ὁ Ἀδριανὸς ὡς αὐτοκράτωρ τὰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 122 μ. Χ., τὸ δεύτερον ἐν ἔτει 125, τὸ τρίτον ἐν ἔτει 129 καὶ τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον ἐν ἔτει 135¹, αἱ εἰς τὰς διαφόρους ὁμῶς ταύτας ἐποχὰς ἀποδιδόμεναι πράξεις τοῦ Ἀδριανοῦ δὲν συμφωνοῦσι πρὸς τὰς εἰδήσεις τοῦ Δίωνος Κασσίου, τοῦ Σπαρτιανοῦ καὶ τοῦ Συγκέλλου. Ἐπειδὴ δὲ δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν μετ' ἀκριθείας ἐκάστη τὰ κατ' αὐτὴν γεγόμενα, δὲν θέλομεν ἀκολουθήσει τὰς κατατάξεις ἄλλων, ἀλλὰ θέλομεν διηγηθῇ τὰ γεγονότα συνεχῶς πάντα, μόνον τὰ ὠρισμένου χρόνου κατατάσσοντες εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ὅπως ἀποφύγωμεν οὕτω τὴν σύγχυσιν τῶν ἀρχαίων².

Ὁ Ἀδριανὸς ἀνενέωσε τοῖς Ἀθηναίοις παρακαλέσασιν αὐτὸν ἐκ τῶν Δράκοντος καὶ Σόλωνος νόμων τινάς, ἐτέρους δ' αὐτὸς ἐπισυνέταξεν, ἐξ ὧν εἶνε καὶ ὁ ἐπὶ στήλης πρὸ τῆς στοᾶς τῆς τότε Νέας Ἀγορᾶς μέχρι νῦν σφζόμενος περὶ ἐλαίου νόμος³ καὶ ἕτερός τις ὑπὸ Δίωνος Κασσίου μνημονευόμενος, δι' οὗ ἀπηγορεύετο εἰς πάντα βουλευτὴν νὰ

¹ Clinton, Fasti romani, σ. 96, 108, 110, 114.

² Ἴδε τὰς σημειώσεις τοῦ Σαλμασίου εἰς Σπαρτιανοῦ βίον Ἀδριανοῦ κεφ. 12, σ. 32. Πρβ. καὶ Lemain de Tillemont, Histoire des empereurs, τόμ. Β', σ. 521 ἐπ. καὶ Corsini, Fasti attici, τόμ. Β', σ. 109 καὶ Δ', σ. 167. Αἱ δὲ ἀρχαῖαι πηγαὶ εἰσιν Εὐσεβίου Χρονικόν, εἰς ὀλυμπ. 225—227. Κασσιόδωρου Χρονικὸν ἐκδ. Φραγκφορτ. σ. 351 ἐπ. Σπαρτιανοῦ βίος Ἀδριανοῦ κ. 12 ἐπ. Δίωνος Κασσίου βιβλ. 69, κεφ. 19 ἐπ. καὶ Συγκέλλου Χρονικὸν ἐκδ. Βόννης, σ. 658 ἐπ. Πρβ. περὶ τῶν οἰκοδομῶν τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ Curtius, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 265 ἐπ.

³ Ἴδε Boeckh, C. I. gr. Τόμ. Α', σ. 424 ἐπ. ἀριθ. 355.

γίνῃ ἐνοικιαστῆς τῶν δημοσίων προσόδων εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως¹. Τὴν νομικὴν δὲ ταύτην μεταρρύθμισιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος εἶνε πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐποίησεν ὁ Ἀδριανός, ὅτε κατὰ πρῶτον ὡς αὐτοκράτωρ ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ἐν ἔτει 122, καθ' ὃ ἔτος ἐξησφάλισε καὶ τὴν πρὸ μικροῦ κατακλυσθεῖσαν πεδιάδα τῆς Ἐλευσίνος ἀπὸ μέλλοντα ὅμοια δεινὰ διὰ τάφρων καὶ προχωμάτων, « γεφυρώσας » Ἐλευσίνα κατακλυσθεῖσαν», ὡς ὁ Σύγγελλος λέγει². Τρία δὲ μετὰ ταῦτα ἔτη ἐπισκεφθεὶς καὶ πάλιν τὰς Ἀθήνας ἐμύθηθη, ὡς ἄλλοτε ὁ Αὐγουστος, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἡ δὲ μυήσασα αὐτὸν ἱέρεια καυχᾶται ἐν τινι εὐρεθείσῃ ἐπιγραφῇ ὅτι ἐμύθησεν ὅχι τοὺς Διοσκούρους ἢ τὸν Ἀσκληπιὸν ἢ τὸν Ἡρακλέα,

Τὸν χθονὸς εὐρυχόρου δὲ καὶ ἀτρυγέτης μηδέοντα,
Τὸν καὶ ἀπειρεσίων κείρονα ἡμερίων,
Ἄσπετον ὅς πλοῦτον πάσαις κατέχευε πόλεσσιν,
Ἀδριανόν, κλεινῆς δ' ἑξοχα Κεκροπίης³.

Καὶ τῷ ὄντι μέγαν πλοῦτον κατηνάλωσεν ὁ Ἀδριανός πρὸς ὑποστήριξιν καὶ βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηναίων κοινῇ τε καὶ κατ' ἰδίαν διατάξας ἐπανειλημμένως τὴν μεταξὺ τῶν πολιτῶν διανομὴν χρημάτων τε καὶ σίτου ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου. Μειζὺνα ὅμως καὶ ἀπειρα ἦσαν τὰ ποσά, ἅτινα ἀφειδῶς ἐδαπάνησε πρὸς διακόσμησιν τῆς πόλεως καὶ οἰκοδομίαν πολλῶν καὶ λαμπρῶν κτιρίων, τὰ ὅποια κατὰ μίμησιν τοῦ Περικλέους ἐπεχείρησεν. Οὕτως ἀπετελείωσε μεγαλοπρεπέστατα καὶ πλουσιώτατα τὸ πρὸ 650 ἐτῶν ὑπὸ Πεισιστράτου θεμελιωθὲν καὶ μέχρι τότε ἡμιτελὲς πάντοτε διαμεῖναι Ὀλυμπιεῖον, ἓνα ἐκ τῶν τεσσάρων κολασσιαίων ναῶν τῆς ἀρχαιοῦς τος, μετὰ περιστυλίου ἐξ 120 μεγαλοπρεπῶν κιόνων, ὧν 16 μέχρι νῦν σωζόμενοι μαρτυροῦσι τό τε μέγεθος καὶ τὴν λαμπρότητα τῆς οἰκοδομῆς. Ὁικοδόμησε δὲ προσέτι ναοὺς τῇ Ἥρᾳ, τῷ Πανελληνίῳ Διὶ καὶ

¹ Σύγγελλος ἐν Χρονικ. σ. 659 «Αὐτὸς Ἀθηναίοις ἀξιώσασιν ἐκ τῶν Δράκωντος καὶ Σόλωνος νόμους ἐπισυνέταξε». Δίων Κασσίος 69, 16.

² Σύγγελλος ἐν σελ. 659. Πρβ. καὶ Εὐσεβίου, ἐνθα ἀνωτ. καὶ Κλίτωνος, Fasti romani, σ. 108.

³ Ἴδε τὴν ἐπιγραφὴν παρὰ Boeckh, C. I. gr., τόμ. Α', σ. 458. Περὶ δὲ τῆς μυήσεως πρβ. Δίωνος Κασσίου βιβλ. 69 κεφ. 11. Σπαρτιανοῦ βίον Ἀδριανοῦ, κεφ. 12 καὶ Εὐσεβίου Χρονικὸν εἰς Ὀλυμπ. 226, ὅστις ὀρίζει τὴν ἐποχὴν.

πᾶσι τοῖς θεοῖς ἱερὸν κοινόν, ἦτοι Πάνθεον¹, πρὸς ἐξάσκησιν δὲ καὶ παιδείυσιν τῶν νέων μεγάλωπρεπὲς γυμνάσιον μετὰ στοᾶς ἐξ 100 κίωνων φρυγίου λίθου καὶ πλησίον αὐτοῦ ἑτέραν στοᾶν ἐξ 100 κίωνων λιθικοῦ λίθου περικλείουσιν βιβλιοθήκην ἐν αἰθούσαις πολυσιώτατα διακεκοσμημέναις «ὀρόφῳ τε ἐπιχρύσῳ καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ καὶ ἀγάλμασι²,» ἧς λείψανον πιθανῶς εἶνε τὸ μέχρι σήμερον παρὰ τῇ νῦν Πχλαιοῖ Ἀγορᾷ σωζόμενον μέρος τῆς καλουμένης «Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ». Περί δὲ τὸ Ὀλυμπιεῖον, εἰς τὰ ΜΑ. τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἤγειρε ὅλως νέαν πόλιν ὁμώνυμον αὐτῷ, ἣν διεχώριζεν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἡ μέχρι νῦν ἱσταμένη θριαμβικὴ ἀψίς, ἀνεγερθεῖσα πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καὶ φέρουσα ἐπὶ μὲν τῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν πλευρᾷ τὴν ἐπιγραφὴν:

«Αἰδ' εἰς' Ἀθῆναι Θησέως ἡ πρὶν πόλις»

ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὴν νέαν τήν:

«Αἰδ' εἰς' Ἀδριανοῦ, οὗ Θησέως πόλις.

Διὰ ν' ἀναζωογονήσῃ δὲ τὴν πόλιν καὶ ἐπαναφέρῃ τὴν ἐν αὐτῇ προτέραν κίνησιν καὶ ζώην, οὐ μόνον τὰ κοινὰ αὐτῆς ἐπεδίωξε νὰ βελτιώσῃ διὰ δωρεῶν διαφόρων καὶ ὑποστηρίξεως τοῦ δημοσίου ταμείου ἀλλὰ καὶ ἐορτὰς εἰσήγαγεν ἣ ἀνενέωσε πολλὰς³ καὶ ὥρισε γενικὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνταῦθα περιοδικὴν πανήγυριν ἐν τῷ Πανελληνίῳ, ἦτοι ναῶ τοῦ Πανελληνίου Διός⁴, πρὸ πάντων δὲ νέαν περιέβαλε τὴν πόλιν δόξαν, τὴν μόνην διὰ τὴν τότε κατὰστασιν αὐτῆς λυσιτελεῖ, προσπορίσας πλῆθος ἐξόχων φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, οὓς πανταχόθεν

¹ Πρὸς. Πausanias Ἀττικ. 18. Σπαρτιανοῦ βίον Ἀδριανοῦ, κεφ. 12. Φιλόστρατον ἐν Βίοις Σοφιστῶν 1, 25, 3. καὶ Boekh. C. I. gr. ἀριθ. 331.

² Πausanias Ἀττικ. 18, 9. «Ἀδριανὸς δὲ κατεσκευάσατο μὲν καὶ ἄλλα Ἀθηναίους, ναὸν Ἦρας καὶ Διὸς Πανελληνίου καὶ θεοῖς τοῖς πᾶσιν ἱερὸν κοινόν» τὰ δὲ ἐπιφανέστατα ἑκατὸν εἰσι κίονες· Φρυγίου λίθου πεποῖνται καὶ ταῖς στοαῖς κατὰ τὰ αὐτὰ οἱ τοῖχοι· καὶ οἶκημα ἐνταῦθα ἐστὶν ὀρόφῳ τε ἐπιχρύσῳ καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ πρὸς δὲ ἀγάλμασι κεκοσμημένον καὶ γραφαῖς· κατὰκειται δὲ εἰς αὐτὸ βιβλία· καὶ γυμνάσιον ἐστὶν ἐπώνυμον Ἀδριανοῦ, κίονες δὲ καὶ ἐνταῦθα ἑκατὸν λιθοτομίας τῆς Λιθύων».

³ Δίων Κράσιος, 69, 16. Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Ἀδριανοῦ, κεφ. 12.

⁴ Πρὸς. K. O. Muller, Αἰγινήτων σ. 157 ἐπ. καὶ Boekh, C. I. gr. ἀριθ. 385. Hertzberg, Gesch. Griechenlands unter den Römern, τόμ. Β'. σ. 319. 321 ἐπ. C. Wachsmuth, Die Stadt Athen im Alterthum, τόμ. Α'. σ. 683 ἐπ.

τῆς γῆς διὰ τῶν πλουσίων αὐτοῦ δωρεῶν δελεάσας συνήγαγεν ἐνταῦθα καὶ πολλαχῶς ὑπεστήριξε καὶ ἐπροστάτευσε.

Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν τότε ἐν Ἀθήναις διατριβόντων σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων οἱ ἐπιστημότεροι καὶ μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ εὐνοούμενοι ἦσαν ὁ ἐξ Ἀρελάτης τῆς Γαλλίας Ἀκαδημαϊκὸς Φαβωρίνος, ὁ ἐκ Βηρυτοῦ Καλουϊσίος Ταῦρος, Σκοπελιανὸς ὁ Κλαζομένιος, Λολλιανὸς ὁ Ἐφέσιος Σεκοῦνδος ὁ Ἀθηναῖος¹ καὶ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς. νέος ἔτι τότε ὢν ἐκ πάντων ὅμως μείζονα εὐνοίαν ἔχαιρεν ὁ Φαβωρίνος, διότι ἤξευρεν, ὡς ὁ ἴδιος ἐξωμολογεῖτο, νὰ μὴ φαίνηται σοφώτερος τοῦ ἄρχοντος τριάκοντα λεγεώνων². Ἐννοεῖται δ' ὅτι διὰ τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων οἰκοδομῶν τοῦ Ὀδριανοῦ καὶ καλλιτέχνας παντοίους πανταχόθεν Ἀθήναζε συνεσώρευσε καὶ ἄλλους τεχνίτας ἀνέδειξε καὶ καθόλου ἔδωκεν ὑπὸ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἐποψίας νέαν τινα ζωὴν εἰς τὴν πόλιν. Ἐκ τῶν σκοπιμωτάτων αὐτοῦ εὐεργεσιῶν ἦτο βεβαίως καὶ ἡ ἐναρξίς τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ἐκείνου ὑδραγωγείου, ὅπερ, ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Ἀντωνίνων ἀποτελειωθὲν, ἐπροίκισε τὴν πόλιν μὲ πολὺ καὶ ψυχρὸν ὕδωρ καὶ ἐπέπρωτο μετὰ παρέλευσιν 17 καὶ ἐπέκεινα αἰώνων ὑπὸ τοῦ δημάρχου Ἀθηναίων Παναγῆ Σ. Κυριακοῦ ἀνακαλυφθὲν καὶ ἐπισκευασθὲν νὰ δροσίζη καὶ νῦν ἔτι τοὺς Ἀθηναίους.

Ἀντὶ δὲ τῶν ἐξαιρετικῶν τούτων καὶ ἀληθῶς βασιλικῶν εὐεργεσιῶν οἱ Ἀθηναῖοι οὕτω περιεποιήθησαν καὶ ἐκολάκευσαν τὸν ἄνδρα, ὥστε ἀποθεώσαντες ἐλάτρευον αὐτὸν ἐν τῷ Ὀλυμπίῳ μετὰ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἔστησαν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ἀνδριάντας πολλαχοῦ τῆς πόλεως, ἐν αἷς καὶ ἓνα κολοσσὸν ὅπισθεν τοῦ Ὀλυμπίου « θεᾶς ἄξιον » κατὰ Παυσανίαν³, προσέθηκαν νέαν δεκάτην τρίτην φυλὴν, τὴν Ἀδριανίδα, στήσαντες καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἐπωνύμων ἡρώων⁴, καθιέρωσαν νέαν χρονολογίαν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ

³ Ἴδε τὰς βιογραφίας τῶν σοφιστῶν τούτων παρὰ Φιλοστράτῳ ἐν Βίοις Σοφιστῶν, περὶ δὲ Φαβωρίνου καὶ Καλουϊσίου Ταύρου πρὸς. καὶ Φαβρικίου Bibliotheca graeca, τόμ. Γ', σ. 173 ἐπ. καὶ σ. 189, ἐκδ. Harles. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων σοφιστῶν, οἵτινες πιστεύεται ὅτι διέτριβον ἐν Ἀθήναις ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἴδε Zumpt, Ueber den Bestand der Philosophenschulen in Athen und die Succession der Scholarchen, ἐν Βερολίῳ 1843, σ. 45 ἐπ. 72 ἐπ.

⁴ Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Ἀδριανοῦ, κ. 14· πρὸς. Σουῆδαν ἐν λ. Ἀδριανός.

² Ἐν Ἀττικ. 18, 6.

³ Παυσανίας, Ἀττικ. 5, 5.

Ἀδριανοῦ εἰς Ἀθήνας ἀφίξεως¹, οἰοεὶ τὴν νέαν ταύτην καὶ τελευταίαν τῆς πόλεως αὐτῶν λαμπρὰν ἐποχὴν χρονολογοῦντες, ἀνέγραψαν τὰς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα αὐτοῦ εὐεργεσίας ἐπὶ στήλης στηθείσης ἐν τῷ κοινῷ τῶν θεῶν ἱερῷ καὶ ἀπεκάλουν αὐτὸν Ὀλύμπιον, Σωτῆρα καὶ Κτίστην. Οὐδέποτε ἄλλοτε τῷ ὄντι ἐκέκτηντο αἱ Ἀθῆναι τοσοῦτον πλῆθος δημοσίων οἰκοδομῶν καὶ οὐδέποτε ἄλλοτε ἦσαν κεκοσμημέναι διὰ τοσούτων ἔργων τῆς τέχνης, ὡς ἐπὶ Ἀδριανοῦ. Καὶ τὴν ἄλλην δὲ Ἑλλάδα ἐξαιρετικῶς εὐηργέτησεν ὁ ἀνὴρ οὗτος, διὸ πᾶσαι αἱ ἑλληνίδες πόλεις εἶχον στήσει ἐκάστῃ ἰδιαιτέρως ἐν Ἀθήναις ἀνδριάντα αὐτοῦ ἐν τῷ Ὀλυμπίῳ².

Ὅποσον ὅμως αἱ μεγάλαι εὐεργεσίαι τοῦ Ἀδριανοῦ ἡδυνήθησαν νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν πρόφην ζωὴν, εὐπορίαν καὶ ἀκμὴν εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτείαν, ἥτις μετὰ τὸ ὑπὸ Σύλλα πάθημα καὶ τὴν καταλύσιν τῆς ναυτικῆς αὐτῆς δυνάμεως καὶ τῆς ναυτικῆς ἐμπορίας ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐστείρευε ζωτικῶν πόρων, τρανότατα μαρτυροῦσι τὰ ἱστορούμενα περὶ τοῦ σοφιστοῦ Λολλιανοῦ, ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἐν Ἀθήναις ἀκμάσαντος. Ὁ ἐξ Ἐφέσου Πόπλιος Ὀρδεόνιος Λολλιανός, ὅστις ὡς διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς εἶχε συναθροίσει ἐν Ἀθήναις πολὺν πλοῦτον καὶ, κατὰ τὸν Φιλόστρατον, «πρῶτος προὔστη τοῦ Ἀθήνησι θρόνου³», ἦτοι πρῶτος διωρίσθη ἐπισήμως ἑμισθος διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς ἐν Ἀθήναις, ἄγνωστον ἂν ὑπὸ Ἀδριανοῦ ἢ ὑπὸ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀντωνίνου Πίου, διεδραμάτισεν ἐν Ἀθήναις διὰ τοῦ πλοῦτου του σπουδαῖον πολιτικὸν πρόσωπον πολλαχῶς εἰς τὰ τῆς πολιτείας ἀναμιχθεὶς. Ἐκλεχθεὶς οὗτός ποτε στρατηγὸς ἐπὶ τῶν ὅπλων, ἦτοι εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἄλλοτε ἄρχοντος πολεμαρχου, ὅστις ὅμως τότε, κατὰ τὸν Φιλόστρατον, μόνον ἔργον εἶχε τὸ προμηθεῖν τῇ πόλει τροφὰς καὶ τὰ λοιπὰ ἐπιτήδεια, ὀλίγον ἐδέησε νὰ λιθοβοληθῇ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, διότι ἐπεκράτει ἐν τῇ πόλει μεγάλη σπάνις τροφῶν, οὗτος δὲ δὲν ἐφρόντισε διὰ τοῦ πλοῦτου του νὰ προμηθεύσῃ τοιαύτας, δι' ὃν σκοπὸν ἀκριβῶς ἐξελέγη καὶ εἰς τὸ ἀξίωμα ἐκεῖνο. Ἐκ τῆς λίαν δυσχεροῦς δὲ ταύτης θέσεως ἀπήλλαξεν αὐτὸν παρτυχῶν ὁ κυνικὸς Παγκράτιος, ὅστις διεσκέδασε τὸ ἐξωργισμένον πλῆθος διὰ τοῦ ἀστείου λογοπαιγνίου «Λολλιανός

¹ Πρβ. Corsini, Fasti attici, τόμ. Γ', σ. 403 καὶ Boeckh, C. I. gr., τόμ. Α', ἀριθ. 281.

² Πausanias, Ἀττικ. 18, 6.

³ Φιλόστρατος, Βίαι σοφιστῶν, 1, 23. 2, 1, 4.

οὐκ ἔστιν ἀρτοπώλης, ἀλλὰ λογοπώλης¹». Ἄλλοτε δὲ πάλιν εἰς τοσοῦτον ἐνδείας εἶχε περιέλθει τὸ δημόσιον ταμεῖον, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἐκποιήσωσι τὴν ἱερὰν Δῆλον, ὅτε ὁ Λολλιανὸς ἀπέτεινε πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα τὴν δηκτικὴν διὰ τοὺς Ἀθηναίους δέησιν, νὰ καταποντίσῃ τὴν νῆσον, ὡς ἤγαγεν ἄλλοτε αὐτὴν εἰς φῶς, ἵνα μὴ ὡς δούλη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων πωληθῇ, καὶ οὕτως ἀπέτρεψεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκτελέσωσι τὸ σχέδιόν των, συνδραμῶν συγχρόνως ἐκ τῶν ἰδίων κατὰ δύναμιν τὸ δημόσιον ταμεῖον².

Τὰ περιστατικὰ ταῦτα καὶ ἡ εἰς τὸ ἀνώτατον τῆς πολιτείας ἀξίωμα ἐκλογῇ ἐνὸς σοφιστοῦ μόνον καὶ μόνον ἕνεκα τοῦ πλούτου αὐτοῦ μαρτυροῦσιν ἀρκούντως εἰς ποίαν οἰκτρὰν κατάστασιν εἶχε περιέλθει ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία, ἀφ' ἧς οὐδ' αἱ μεγαθυρότεραι εὐεργεσίαι ἡγεμόνων τε καὶ ἰδιωτῶν ἠδυνήθησαν ν' ἀπαλλάξωσι καὶ σώσωσιν αὐτήν. Ὅταν σῶμά τι φθίνῃ ἐσωτερικῶς, πᾶσα ἐξωτερικὴ διακόσμησις καὶ περιποίησις δύναται μὲν νὰ ἐξωραΐσῃ, οὐδέποτε ὅμως καὶ νὰ ἀναζωογονήσῃ καὶ σώσῃ αὐτό. Ὅλως δ' ὑπὸ ἀλλοίαν ἔποψιν ἐμφανίζεται ἡμῖν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἡ χριστιανικὴ ἐν Ἀθῆναις κοινότης, ἥτις παρὰ τοὺς διωγμοὺς πάντοτε ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐκραταιοῦτο καὶ ἀνελάμβανε θάρρος καὶ ἐλπίδα εἰς τὸ μέλλον. Ἐπειδὴ ὁ μέγας τοῦ Ἀδριανοῦ ἐνθουσιασμὸς ἀπέβλεπε τὰς ἐθνικὰς Ἀθήνας, τὸ πρῶτον ἐντελῶς ἐπὶ ἐθνικῶν βάσεων στηριζόμενον μεγαλεῖον τῆς πόλεως ὑπὸ τε ἠθικὴν καὶ ὑπὸ ὕλικήν ἔποψιν, εὐκατανόητον εἶνε διατὶ ὁ μονάρχης οὗτος κατεδίωξεν, ὅπως πανταχοῦ τοῦ κράτους, οὕτω καὶ ἐν Ἀθῆναις τοὺς πολεμίους τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ νεωτεριστὰς Χριστιανούς. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ ἀποδίδουσιν εἰς τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τοῦ Ἀδριανοῦ ἀρχῆς, ἥτοι τὸ 117 μ. Χ., τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὃπερ ὅμως ἀναμφιβόλως εἶνε ἐσφαλμένον διότι εἶνε ἀπιθανώτατον ὅτι ὁ Διονύσιος, ὅστις ὡς Ἀρεοπαγίτης ἦτο ἤδη ἀρκετὰ ἡλικιωμένος, ὅτε ἡσπάσατο τὸν χριστιανισμόν, ἐκράτησεν ὡς ἐπίσκοπος τὴν ποιμαντορικὴν ῥάβδον ἄλλα 65 ἔτη. Ἐπίσης μυθώδη εἰσὶν ἴσως τὰ περὶ Ναρκίσσου, τοῦ δῆ-

¹ Φιλόστρατος ἐνθα ἀνωτέρω. Ἴδε εἰς τὸν Λολλιανὸν τοῦτον ἀναφερομένην ἐπιγραφὴν ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1839, ἀριθ. 53.

² Ἄλλων ἀρχόντων ὀνόματα ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ ἴδε παρὰ Corsini, Fasti attici, τόμ. Β', σ. 170, 187. Δ', σ. 170. Περὶ δὲ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν πολλῶν πρβ. Πλευτάρχου «Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι».

θεν διαδόχου τοῦ Διονυσίου, λεγόμενα, ὅτι ἐμαρτύρησε δι' ὀχλαγωγίας τοῦ δήμου. Πιθανώτερα δὲ πως εἶνε τὰ περὶ Ποπλίου, τοῦ δευτέρου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν, παραδιδόμενα, ὅτι οὗτος ἐμαρτύρησεν ἐν ἔτει 125 ἐπὶ Ἀδριανοῦ, εἰ καὶ πολλῶ πιθανώτερον τυγχάνει ἴσως ὅτι τοῦτο συνέβη ἐπὶ Τραϊανῷ¹. Ἀλλ' ἔτι σπουδαιότερα καὶ βέβαια τυγχάνουσι τὰ περὶ τοῦ τρίτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Κοδράτου ἱστορούμενα, ὅστις τοὺς ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Ποπλίου, ἀποτεθαρρημένους Ἀθηναίους χριστιανούς διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς παρρησίας του ἐνεψύχωσε καὶ ἐκράτυεν ἐν τῇ πίστει καί, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς ἐπεσκέφθη δευτέραν φοράν τὰς Ἀθήνας καὶ ἐμυθήθη τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἐν ἔτει 125, θαρραλέως ἐπέδωκεν αὐτῷ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Ἀριστείδου ἐξαίρετον ἀπολογίαν τοῦ καταδιωκομένου χριστιανισμοῦ καὶ οὕτως ἔπεισεν αὐτὸν νὰ παύσῃ ἐν Ἀθήναις τοὺς σκληροὺς διωγμοὺς τῶν εἰρηνικῶν καὶ οὐδένα βλαπτόντων χριστιανῶν².

Ἡ τελευταία τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπίσκεψις ἐγένετο, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη (σ. 81), τῷ 135, τρία πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἔτη, καὶ ὑπῆρξεν ἡ πανηγυρικωτάτη πασῶν, ὡσανεὶ προησθάνετο ὁ φιλαθήναιος ἀνὴρ ὅτι τελευταίαν ταύτην φοράν συνέζη μετὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ διέτριβεν ἐν τῇ προσφιλεῖ αὐτῷ πόλει. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἀρκετὰ μακρὰν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν του ἔλαβε διὰ δευτέραν φοράν τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἄξιωμα ὡς ἀπλοῦς Ἀθηναῖος πολίτης καὶ ὡς τοιοῦτος ἐξετέλεσε πιστότατα καὶ μεγαλοπρεπέστατα τὰ πρὸς τὴν

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 79. Ἀμφότεροι οὗτοι, οἱ μετὰ τὸν Διονύσιον ἀρχιερατεύσαντες τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ἦσαν Ἀθηναῖοι, ἀλλ' ὁ μὲν ἐκ Παλαιστίνης, ὁ δὲ ἐκ Μελίτης. Πρβ. Τ. Νερούτσου Χριστιαν. Ἀθῆν., ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Γ'. σ. 7.

² Εὐσέβιος ἐν Ἐκκλησ. ἱστορ. 4, 3 καὶ 23, ὅστις διέσωσεν ἡμῖν καὶ τὸ ἐξῆς ἐκ τῆς ἀπολογίας ταύτης μέρος. «Τοῦ δὲ σωτῆρος ἡμῶν τὰ ἔργα αἰεὶ παρῇν, » ἀληθὴ γὰρ ἦν. Οἱ θεραπευθέντες, οἱ ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν, οἱ οὐκ ὤφθησαν » μόνον θεραπευόμενοι καὶ ἀνιστάμενοι, ἀλλὰ καὶ αἰεὶ παρόντες, οὐδὲ ἐπιδή- » μούντος μόνον τοῦ σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγέντος, ἦσαν ἐπὶ χρόνον ἰκανόν. » ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκαντο». Τοῦ δ' Ἀριστείδου σώζονται δύο πρὸς Ἀδριανὸν ἀπολογίαι ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, περὶ τῶν ὁποίων πρβ. τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας τευχ. Α', σ. 14—15. Πᾶν δ' ὅ τι περιπλέον λέγει περὶ τῆς ἀπολογίας τοῦ Κοδράτου ὁ Φραγκίσκος Φλανέλλης (ἐν Atene Attica, Ἐνετίῃσι 1707, σ. 216 ἐπ.), εἶνε ὡς καὶ τὰ πλεῖστα αὐτοῦ ἀνακριθεῖ καὶ τῆς φαντασίας τοῦ Ἰταλοῦ ἱστοριογράφου ἀποκυήματα.

πόλιν καθήκοντά του, ἐορτάσας λαμπρῶς τὰς ἐθνικὰς ἐορτὰς καὶ διανείμας μεταξὺ τῶν πολιτῶν σίτον καὶ χρήματα. "Ἵνα ἐπισφραγίσῃ δὲ τὰς πρὸς ἐπανόρθωσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἀναζωογόνησιν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας εὐγενεῖς προσπάθειάς του, ἐδωρήσατο τοῖς Ἀθηναίοις εἰς διαρκὴ ἀπολαυτὴν τὰ εἰσοδήματα ὁλοκλήρου τῆς νήσου Κεφαλληνίας, «χρήματά τε πολλὰ καὶ σίτον ἐτήσιον τήν τε Κεφαλληνίαν ὅλην » Ἀθηναίοις χαρισάμενος¹», τὰς δὲ πολλὰς καὶ λαμπρὰς οἰκοδομητικὰς του ἐν τῇ πόλει ἐπιχειρήσεις ἐστεφάνωσε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διὰ τῆς πανηγυρικῆς ἐγκαινιάσεως τοῦ ἀποπερατωθέντος Ὀλυμπίου, καθ' ἣν ἐγένετο μεγαλοπρεπὴς ἐορτὴ, πρὸς ἐκφώνησιν δὲ τοῦ καταλλήλου τῇ περιστάσει λόγου μετεκαλέσατο ἐπίτηδες ἐκ Σμύρνης τὸν ἐπὶ εὐγλωττίᾳ περιβόητον σοφιστὴν Πολέμωνα². Κατὰ δὲ τὰ Παναθηναῖα τοῦ ἔτους τούτου παρεσκεύασεν ἐν τῷ Σταδίῳ πρὸς διασκέδασιν τοῦ λαοῦ κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν ἔθος θηριομαχίαν ἐκ χιλίων θηρίων, ἀτιμάσας οὕτω καὶ κηλιδῶσας τὴν μεγάλην ταύτην, ἀξιοπρεπῆ καὶ ἀγνὴν ἐορτὴν τῶν Ἀθηναίων³. Οὕτω λοιπὸν κατακοσμήσας καὶ ἐπεκτείνας τὴν πόλιν, βελτιώσας κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὰ οἰκονομικὰ αὐτῆς καὶ προσπορίσας νέαν τινὰ ζωὴν διὰ τῆς καθιερώσεως μεγάλων ἐν αὐτῇ πανηγύρεων τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ διὰ τῆς συσσωρεύσεως πλείστον σοφῶν διδασκάλων καὶ ἀπείρων διδασκομένων, ἐγκατέλειπεν ὁ Ἀδριανὸς διὰ τελευταίαν φορὰν τὰς Ἀθήνας ὑμνούμενος καὶ εὐλογούμενος ὑπὸ τῶν εὐγνωμονούντων Ἀθηναίων.

Ὁμοίως διαθέσεις ἐδείξε πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ ἀγαθὸς καὶ ἥπιος τοῦ Ἀδριανοῦ διάδοχος Ἀντωνῖνος Πῖος (138 — 161 μ. Χ.). Διὰ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ὑπῆρξεν εὐεργετικὸς ὁ μονάρχης οὗτος ἀποτελειώσας τὸ ὑπὸ Ἀδριανοῦ ἐπιχειρηθὲν μέγα ὕδραγωγεῖον,

¹ Δίων Κάσσιος 68, 49. σ. 1164 ἐκ. Reim. Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Ἀδριανοῦ, 12. Ὁ Boeckh ἀμφισβητεῖ τὴν ὀρθότητα τῆς εἰδήσεως ταύτης, διότι ἐπιγραφὴ τις εὑρεθεῖσα ἐν Ἀθήναις παρὰ τὸ Ὀλυμπίειον καὶ ἀνήκουσα εἰς ἀνδριάντα τοῦ Ἀδριανοῦ, ὃν ἔστησαν αὐτόθι οἱ Παλεῖς τῆς Κεφαλληνίας, ὀνομάζει τὴν πόλιν Πάλην αὐτόνομον. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ πόλις Πάλη δὲν θὰ ἔχαιρε τελείαν αὐτονομίαν καὶ ἐπομένως ὅτι, καίπερ ἀποκαλουμένη αὐτόνομος, δὲν θὰ ἦτο ἀτελής, καθόσον ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει ἀπλῆ αὐτονομία δὲν συνεπήγετο πάντοτε καὶ ἀτέλειαν.

² Πρβ. Φιλόστρατον ἐν βίοις σοφιστ. 1, 25, 3.

³ Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Ἀδριανοῦ, κ. 18. Athenis mille ferarum venationem in stadio exhibuit.

ὅπερ ἐπρομήθευε τῇ τε Ἀδριανουπόλει καὶ τῇ ἀρχαίᾳ πόλει ὕδωρ ὑγινόν καὶ ἄφθονον¹. Τοῦ ὑδραγωγείου τούτου λείψανα ἀρκετὰ ἐσώζοντο μέχρι τῶν περιηγήσεων τοῦ Γάλλου Σπὼν ἐν ἔτει 1675 καὶ τοῦ Ἀγγλου Στούαρτ ἐν ἔτει 1756², ἔκτοτε δ' εἶχον ἐξαφανισθῇ ὁλοτελῶς, ἕως οὗ, καθὰ καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, δημαρχοῦντος τῶν Ἀθηναίων Παναγῆ Σ. Κυριακοῦ τὸ πρῶτον, ἀνκαλυφθὲν καὶ καθαρισθὲν ἐπανέλαθεν ἐν μέρει τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ ζωογονητικὸν ἔργον. Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ εἶχε λάβει ὑπὸ τὴν προστασίαν του τοὺς ἐν Ἑλλάδι χριστιανούς διατάξας νὰ μὴ καταδιώκωνται³. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως οὐδεμίαν μεταβολὴν ἐπήνεγκεν εἰς τὰ ὑπὸ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν πεπραγμένα, ἀλλὰ καὶ συνεπλήρωσεν ἐν μέρει τὸ ἔργον ἐκείνου τὸ μὲν διὰ τῆς ἀποτελειώσεως τοῦ ὑδραγωγείου τὸ δὲ διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς παιδείας ἐν αὐτῇ· διότι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρῶτος ὁ Ἀντωνίνος Πῖος διέταξε τὸν διορισμὸν ὠρισμένου ἀριθμοῦ διδασκάλων διὰ τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς παιδείας ἐν Ἀθήναις, ὥρισας πρὸς τοῦτο τακτικούς θρόνους, ἤτοι ἑδρας, καὶ διατάξας νὰ μισθοδοτῇται ἕκαστος δι' ἑξ ἑκατῶν δραχμῶν ἐτησίως, πληρωνομένων παρὰ τοῦ δημοσίου τῆς πόλεως ταμείου⁴.

Ἔτι δὲ σημαντικώτερος τοῦ Ἀντωνίνου Πίου διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξεν ὁ θετὸς ἐκείνου υἱὸς καὶ διάδοχος Μάρκος Αὐρήλιος (161—180), καὶ ἰδίως μετὰ τὸ ἔτος 170, ὅτε, ἀποθανόντος

¹ Ἡ ἐπιγραφή, ἣν ὁ Ἀντωνίνος Πῖος ἔθηκεν ἐπὶ τοῦ προνάου τῆς κεντρικῆς δεξαμενῆς τοῦ συντελεσθέντος ἔργου, ἀνευρεθεῖσα πρὸ τινων δεκαετηρίδων φυλάσσεται ἐν τῷ ἀνακτορικῷ κήπῳ καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: *Imperator Caesar T. Aelius Hadrianus Antoninus Aug. Pius consul III trib. potest. II p. p. aquæductum in novis Athenis cœptum a divo Hadriano patre suo consummavit dedicavitque*. Ἐσώζετο δ' ἐπὶ τόπου, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Λυκαβητοῦ ἡ ἐπιγραφή αὕτη μέχρι τοῦ 1445, ὅτε ἐπεσκέφθη καὶ περιέγραψε τὰς Ἀθήνας Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκώνης.

² Πρὸς. Spon, *Voyage en Orient*, τόμ. Β', σ. 99. Stuart, *Antiquities of Athens*, τόμ. Γ', κεφ. δ'. Leake, *Topography of Athens*, σ. 127, 138, 240, 264 τῆς γερμ. μεταφράσεως ἐκ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου· πρὸς δὲ Boeckh, *C. I. gr.*, τόμ. Α', ἀριθ. 347, σ. 416.

³ Πρὸς. Εὐσέβιον ἐν Ἑκκλήστ. Ἱστορ. 4. 26.

⁴ Καπιτωλῖνος ἐν βίῳ Ἀντωνίνου Πίου, κ. 21. Περὶ τῆς ιδρύσεως τῶν δημοσίων ἐκπαιδευτηρίων ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῶν Ἀντωνίνων θέλομεν ὁμιλήσει ἐκτενέστερον κατωτέρω ἐν τῷ Γ' κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου τούτου.

τοῦ συνάρχοντος αὐτῷ Λουκίου Οὐήρου (161—170), ἔμεινε μόνος κυρίαρχος. Ὁ χρηστός οὗτος καὶ σοφὸς αὐτοκράτωρ, ὁ ὑπὸ τῶν συγχρόνων του φιλόσοφος ἐπικληθεὶς, φροντίζων περὶ τῆς διαφωτίσεως καὶ ἀναπτυξεως τῶν ὑπηκόων του οὐχ ἤπτον ἢ περὶ τῆς εὐπραγίας τῆς πόλεως τῆς σοφίας, κατενόησεν ὀρθῶς ὅτι δι' ἀμφοτέρα μόνον κατάλληλον μέσον ἦτο ἡ ὑποστήριξις καὶ ῥιζικὴ ἀναδιοργάνωσις τῶν ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτηρίων. Ἀπεφάσισε λοιπὸν νὰ ἐξυψώσῃ τὰ ἐν Ἀθήναις μέχρις αὐτοῦ ὑφιστάμενα, κατὰ τὸ πλεῖστον ἰδιωτικά, ἐκπαιδευτήρια, καὶ νὰ κατ'αστήσῃ αὐτὰ ἀνώτατα δημόσια τῆς παιδείας καὶ τῶν φώτων καθιδρύματα ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει. Πρὸς τοῦτο δὲ προσέθηκεν εἰς τοὺς μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς πόλεως συντηρουμένους διδασκάλους καὶ ἑτέρους διὰ πάντας τοὺς κλάδους τῶν τότε γνώσεων, ὥρισεν αὐτοῖς μισθὸν ἀδρόν, πληρωτέον ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου¹, ἐκάνονισε τὰ κατὰ τοὺς διδάσκοντας καὶ διδασκόμενους, διώρισεν ἕνα ἐπιτηρητὴν ἢ σχολάρχον δι' ἕκαστον κλάδον καὶ ἕνα γενικὸν ἐπιθεωρητὴν τοῦ ὅλου καθιδρύματος, ὅστις εἶχε πολλάκις καὶ τὸν διορισμὸν καὶ τὴν παῦσιν τῶν καθηγητῶν. Ὅπως δ' αὐξήσῃ τῶν καθηγητῶν τό τε ἀξίωμα καὶ τὸν ζῆλον, παρεχώρησεν αὐτοῖς καὶ τινὰς ἐξαιρετικὰς προνομίας καὶ οὕτως «ἔδωκε πᾶσιν ἀνθρώποις διδασκάλους ἐν ταῖς Ἀθήναις ἐπὶ πάσης λόγων παιδείας» κατὰ τὸν Δίωνα Κασσίον.

Πότε ἀκριβῶς ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἔλαβε τὰ μέτρα ταῦτα περὶ συστάσεως ἀνωτάτου τοῦ κράτους ἐκπαιδευτηρίου ἐν Ἀθήναις δὲν εἶνε ἀκριβῶς μεταρτυρημένον, πιθανώτατον ὅμως εἶνε ὅτι τῷ 177, ὅτε ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, ἐμυήθη τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ ἀνήγειρε μεγαλοπρεπῆ τὸν ἄρτι κατακαέντα ἐν Ἐλευσίνι ναόν², τὸ δὲ βέβαιον εἶνε ὅτι μετὰ τὰ μέτρα ταῦτα τοῦ Μ. Αὐρηλίου τὰ ἐκπαιδευτήρια τῶν Ἀθηνῶν ἔλαβον νέαν μορφήν καὶ ζωήν, ἡ θέσις τῶν ἐπισήμως

¹ Οἱ μὲν ὑπὸ τῆς πόλεως πληρωνόμενοι ἐλάμβανον 6000 δραχ. ἐτησίως, οἱ δ' ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου 10,000 καὶ 15,000 δραχμῶν. Πρβ. Digest. 34, 1, 16. §. 1, 50, 9, 4. §. 2. Λουκιαν. Εὐνοῦχ., 3. Δίων. Κασσίου 71, 31. Φιλοστράτ. Βί. σοφ. 2, 2. 20. Τατιανοῦ λόγ. πρὸς Ἑλλήνας σ. 70. Ahrens, de Athenarum statu politico et literario κτλ. σ. 69 ἐπ. Zumpt, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 23 ἐπ. I. Marquardt, ἔνθ. ἀνωτ. II, σ. 104. σμ. 6. καὶ Wachsmuth, ἔνθ. ἀνωτ. τόμ. Α'. σ. 699 ἐπ.

² Πρβ. Αἴλιον Ἀριστείδην ἐν Παναθηναϊκῷ. Φιλόστρατον ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 1, 12 καὶ Καπιτωλίνον ἐν βίῳ Μ. Αὐρηλίου, κεφ. 27.

διωρισμένων σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων κατέστη ἐπίζηλος, ὁ πλοῦτος αὐτῶν ἦτο μέγας καὶ πλῆθος φιλομαθῶν πανταχόθεν τοῦ τότε κόσμου συνήρχοντο ἐν Ἀθήναις, ὅπως ἀκούσῃσι τοὺς ἐπισημοτάτους τῶν συγχρόνων σοφῶν, ἐκτὸς τῶν ὑποίων ὑπῆρχον ἐνταῦθα καὶ ἄλλοι πολλοὶ λόγιοι καὶ διδάσκαλοι, ζῶντες ἐξ ἰδιαιτέρων παραδόσεων. Καθόλου δὲ ὁ πνευματικὸς βίος ἔλαβε τότε ἐν Ἀθήναις μεγάλην ζωηρότητα καὶ τοσαύτην σημασίαν, οἷαν σχετικῶς οὐδέποτε ἄλλοτε ἔσχεν, εἰ καὶ τὰ προϊόντα τῆς πνευματικῆς ταύτης κινήσεως ἦσαν ψιχία οἰκτρὰ παραβαλλόμενα πρὸς τὰ τῶν παρελθόντων αἰώνων. Ὁ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀκριβῶς ἀκμάσας Αἴλιος Ἀριστείδης, ὅστις τὴν τῶν Ἀντωνίνων ἐποχὴν ὑπερβολικώτατα ἐξύμνησε καὶ τὴν τότε τῆς τε Ἑλλάδος καὶ τοῦ ὅλου ῥωμαϊκοῦ κράτους κατάστασιν ὡς ἀκμαίαν καὶ εὐδαίμονα εἰκονίζει, λέγει περὶ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου ὅτι «τὰ πρεσβεῖα παντὸς ἔχει τοῦ νῦν Ἑλληνισμοῦ καὶ πέ-»
 «πραχεν οὕτως, ὥστε μὴ ῥαδίως ἔν τινα αὐτῇ τάρχαῖα ἀντὶ τῶν»
 «παρόντων συνεύξασθαι». Ὁ δὲ Λουκιανὸς ἐπίσης ἀπεθαύμασε τῆς πόλεως «τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος καὶ τῶν ἐμπολιτευομένων τὸ πλῆ-»
 «θος καὶ τὴν ἄλλην δύναμιν καὶ λαμπρότητα πᾶσαν. . . . ἰδὼν πό-»
 «λιν ἀκμάζουσαν ἀκμῇ τοσαύτῃ καὶ κατὰ τὸν ποιητὴν ἐκεῖνον ἀν-»
 «θοῦσαν ἀγαθοῖς πᾶσιν, οἷς θάλλει πόλις¹». "Ὅτι δὲ οἱ ἔπαινοι τοῦ Ἀριστείδου καὶ τοῦ Λουκιανοῦ τὰ ἐγκώμια δὲν ἦσαν ἀπλῆ λόγου ὑπερβολὴ ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ ἀκριβοῦς καὶ λίαν φιλαλήθους Παυσανίου, ὅστις περιέγραψε τότε ἀκριβῶς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας, εἰ καὶ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ αἰ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους δοσοληψίαι παρέχουσιν ἡμῖν ὄχι εὐάρεστον ἰδέαν περὶ τῆς τότε οἰκονομικῆς τῶν πλείστων Ἀθηναίων καταστάσεως. Ἡθικῶς λοιπὸν τούλάχιστον αἱ Ἀθηναὶ ὑπερεξείχον τότε πασῶν τῶν λοιπῶν πόλεων, ὁ καλλιτεχνικὸς αὐτῶν διάκοσμος ἦτο μέγας καὶ ὁ ἐν αὐταῖς βίος σωφρονέστερος, φιλοσοφικώτερος, ἀγνότερος καὶ ἀξιοπρεπέστερος ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ τοῦτο δηλοῦται σαφῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ γνωρίσαντος αὐτὴν Λουκιανοῦ, συγγραφέως συγχρόνου καὶ εὐφροῦς μὲν καὶ ἀμερολήπτου, φειδωλοῦ δὲ περὶ ἐπαινους καὶ ἐγκώμια. Τὴν κατάστασιν τοῦ τότε ἐν Ἀθήναις βίου περιγράφει ὁ Λουκιανὸς ἐν «Νιγρίνῳ ἢ περὶ φιλοσόφου ἡθους», ἐκ δὲ τῆς περιγραφῆς ταύτης παραθέτομεν ἐνταῦθα τὰ κυριώτατα

¹ Λουκιανὸς ἐν Σκῦθῃ, κεφ. 9. Αἴλιος Ἀριστείδης ἐν Παναθηναϊκῷ.

μέρη. « Ἡ μὲν ἀρχὴ τοῦ λόγου », λέγει αὐτόθι, « ἔπαινος ἦν Ἑλ-
 » λάδος καὶ τῶν Ἀθήνησιν ἀνθρώπων, οἳ φιλοσοφίᾳ καὶ πενίᾳ σύν-
 » τροφοί εἰσι καὶ οὔτε τῶν ἀστῶν οὔτε τῶν ξένων οὐδένα τέρπονται
 » ὁρῶντες, ὃς ἂν τρυφὴν εἰσάγειν εἰς αὐτοὺς βιάζεται· ἀλλ' εἰ καὶ τις
 » ἀφίκηται παρ' αὐτοὺς οὕτω διακείμενος, ἡρέμα τε μεθαρμόττουσι
 » καὶ παραπαιδαγωγοῦσι καὶ πρὸς τὸ καθαρὸν τῆς διαίτης μεθιστά-
 » σιν. Ἐμμένητο γοῦν τινος τῶν πολυχρύσων, ὃς ἐλθὼν Ἀθήναζε μάλα
 » ἐπίσημος καὶ φορτικὸς ἀκολουθῶν ὄχλῳ καὶ ποιικίλῃ ἐσθῆτι καὶ
 » χρυσῷ, αὐτὸς μὲν ὤρετο ζηλωτὸς εἶναι πᾶσι τοῖς Ἀθηναίοις καὶ ὡς
 » ἂν εὐδαίμων ἀποβλέπεσθαι, τοῖς δ' ἄρα δυστυχεῖν ἐδόκει τὸ ἀνθρώ-
 » πιον, καὶ παιδεύειν ἐπεχείρουν αὐτὸν οὐ πικρῶς, οὐδ' ἄντικρυς ἀπα-
 » γορεύοντες ἐν ἐλευθερίᾳ τῇ πόλει καθ' ὃν τινα τρόπον βούλοιο βιοῦν...
 » Ὅτι δ' οὐκ αἰσχύνονται πενίαν ὁμολογοῦντες, ἐμμένητο πρὸς με φω-
 » νῆς τινος, ἣν ἀκοῦσαι πάντων, ἔφη, κοινῇ προεμένων ἐν τῷ ἀγῶνι
 » τῶν Παναθηναίων. Ληθθέντα μὲν γὰρ τινα τῶν πολιτῶν ἄγεσθαι
 » παρὰ τὸν ἀγωνοθέτην, ὅτι βαπτὸν ἔχων ἱμάτιον ἐθεώρει· τοὺς δὲ
 » ἰδόντας ἐλεῆσαι τε καὶ παραιτεῖσθαι, καὶ τοῦ κήρυκος ἀνειπόντος
 » ὅτι παρὰ τὸν νόμον ἐποίησε τοιαύτη ἐσθῆτι θεώμενες, ἀναβοῆσαι μιᾶ
 » φωνῇ πάντας, ὥσπερ ἐσκεμμένους, συγγνώμην ἀπονέμειν αὐτῷ τοιαύτᾳ
 » γε ἀμπεχομένῳ· μὴ γὰρ ἔχειν αὐτὸν ἕτερα. Ταῦτά τε οὖν ἐπῆναι
 » καὶ προσέειπε τὴν ἐλευθερίαν τὴν ἐκεῖ καὶ τῆς διαίτης τὸ ἀνεπίφθο-
 » νον, ἡσυχίαν καὶ ἀπραγμοσύνην, ἃ δὴ ἄφθονα παρ' αὐτοῖς ἐστίν,
 » ἀπεφαίνετό τε φιλοσοφίᾳ συνωδὸν τὴν παρὰ τοῖς τοιούτοις διατρι-
 » βὴν καὶ καθαρὸν ἦθος φυλάττει δυνάμενην, σπουδαίῳ τε ἀνδρὶ καὶ
 » πλούτου καταφρονεῖν πεπαιδευμένῳ καὶ τῷ πρὸς τὰ φύσει καλὰ ζῆν
 » προαιρουμένῳ τὸν ἐκεῖ βίον ὡς μάλιστα ἡρμοσμένον. Ὅστις δὲ πλού-
 » του τε ἐρᾷ καὶ χρυσῷ κεκήληται καὶ πορφύρᾳ καὶ δυναστείᾳ μετρεῖ
 » τὸ εὐδαιμον, ἄγευστος μὲν ἐλευθερίας, ἀπείρατος δὲ παρρησίας,
 » ἀθέατος δὲ ἀληθείας, κολακείᾳ τὰ πάντα καὶ δουλείᾳ σύντροφος· ἢ
 » ὅστις πᾶσαν ἡδονὴν τὴν ψυχὴν ἐπιτρέψας ταύτῃ μόνῃ λατρεύειν διέ-
 » γνωκε, φίλος μὲν περιέργων τραπέζων, φίλος δὲ πότων καὶ ἀφροδι-
 » σίων, ἀνάπλεως γοητείας καὶ ἀπάτης καὶ ψευδολογίας, ἢ ὅστις
 » ἀκούων τέρπεται κρουσμάτων τε καὶ τερετισμάτων καὶ διεσθορότων
 » ἁσμάτων, τοῖς δὲ τοιούτοις τέρπειν τὴν ἐνταῦθα (ἐν Ῥώμῃ) δια-
 » τριβήν». Τοιαύτη ἡ τότε τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις ἐν συγκρίσει πρὸς
 τὴν τῆς Ῥώμης !

Ἐκ δὲ τῶν πολλῶν περιφήμων σοφιστῶν, οἵτινες κατὰ τὴν ἀξιομνημόνευτον ταύτην ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων διέτριβον καὶ ἤκουσαν ἐν Ἀθήναις, τὴν πρωτίστην διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων θέσιν καὶ σπουδαιότητα εἶχεν ἀναμφιβόλως ὁ οὐ μόνον ὡς σοφιστὴς γνωστός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐλευθέριος καὶ εὐεργετικὸς πλούσιος τῶν ῥηθέντων αὐτοκρατόρων ὅχι δεύτερος τὴν μεγαθυμίαν, Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς, Μαραθώνιος. Εἴπομεν ἀνωτέρω (σελ. 76) ὅτι ὁ πατὴρ αὐτοῦ Ἰούλιος Ἀττικὸς εὗρεν ἐν τινι τῶν ἐν Ἀθήναις οἰκίων τοῦ ἄπειρον ποσὸν χρημάτων, δι' ὧν, ἀυξηθέντων σπουδαίως καὶ δι' ἐπιτυχοῦς γάμου, ἀπέβη ζάπλουτος καὶ μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ μεταχειρίζετο τὸν πλοῦτον ἐκείνον λίαν ἐλευθερίως πρὸς εὐεργεσίαν πανταίᾳ τῶν συμπολιτῶν τοῦ Ἀθηναίων, ἐκάστω τῶν ὁποίων διέταξεν ἐν τῇ διαθήκῃ του νὰ παρέχεται ἐτησίως ἐκ τῆς περιουσίας αὐτοῦ μὲν, ἤτοι δραχμαὶ ἄττικά 100. Τὸ ποσόν, ὅπερ οὕτως ἐτησίως ἀφιέρωσε τοῖς Ἀθηναίοις πολίταις, ἐπειδὴ τότε 6000 τοιοῦτοι ὑπῆρχον, ἀνέβαιnen εἰς τὸν σπουδαῖον ἀριθμὸν τῶν 600,000 ἄττικῶν δραχμῶν¹. Σὺν ταῖς ἄλλοις ἐφρόντισεν ὁ Ἰούλιος Ἀττικὸς νὰ ἐμπιστευθῇ καὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἡρώδου τοῖς ἐπιφανεστάτοις τῶν τότε σοφιστῶν, οὓς ἀδρότατα ἐμισθοδότει. Οὕτως ἐν τῷ πλούτῳ γεννηθεὶς καὶ ἐπιμελῶς ἀνατραφεὶς ὁ νέος Ἡρώδης ἐνωρὶς ἤδη ἤρξατο διακρίνεσθαι ἐν τε ταῖς σοφισταῖς καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ². Ἦδη ἐπὶ Ἀδριανοῦ, εἰκοσιπενταετῆς τὴν ἡλικίαν, εἶχε διορισθῇ ἐπιθεωρητὴς τῶν ἐν Ἀσίᾳ ἐλευθέρων πόλεων καὶ ὡς τοιοῦτος ἐπεχείρησε τῇ ἀδείᾳ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν κατασκευὴν μεγάλου ὑδραγωγείου διὰ τὴν πόλιν Ἰλίον, πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ ὁποίου εἶχον ὀρισθῇ ἐκ τῶν τῆς Ἀσίας εἰσοδημάτων 600 τάλαντα. Τὸ πελῶριον ὅμως τοῦ Ἡρώδου ἔργον ἀπῆ-

¹ Πρβ. Φιλόστρατον ἐν Βίοις Σοφιστῶν, σ. 2, 1.

² Περὶ Ἡρώδου ἴδε ἐκ μὲν τῶν ἀρχαίων Φιλόστρατον, 2, 1. Αὐλὸν Γέλλιον ἐν Ἀττ. νυξίν, 1, 2, 9. 2, 19. 12. καὶ Σουῖδαν ἐν λέξει Ἡρώδης, ἐνθα ὅμως κακῶς μὲν τὸ τοῦ πατρὸς του ὄνομα Ἰούλιος ὀνομάζεται. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων πρβ. Φαβρίκιου *Bibliotheca graeca*, τόμ. I', σ. 4 ἐπ. ἐκδ. Harles, τὴν ὑπὸ Ῥαφαήλ Φιορίλλου ἐκδοσιν τῶν τῷ Ἡρώδῃ ἀποδομένων συγγραμμάτων μετὰ τῶν προλεγομένων ἐν Λειψίᾳ 1801, Ellissen, *zur Geschichte Athens.*, σ. 73 ἐπ. Wachsmuth, *Gesch. d. Stadt Athen* κτλ. σ. 694 ἐπ. Ern. Curtius, ἐνθα ἀνωτ. σ. 272 ἐπ., Vidal-Lablache, *Hérode Atticus, étude critique sur sa vie* ἐν τῇ παρισινῇ *Revue critique* τοῦ 1872, ἀριθ. 12, σ. 186 ἐπ. καὶ ἄλλους.

τησε κατὰ 100 τάλαντα μείζονα δαπάνην, ἅτινα δὲν ἠθέλησαν νὰ παραχωρήσωσιν «οἱ τὴν Ἀσίαν ἐπιτροπεύοντες» (*procuratores Asiae*) παραπονηθέντες παρὰ τῷ αὐτοκράτορι ὅτι ἦτο ὅλως ἄδικον νὰ δαπανῶνται τὰ εἰσοδήματα 500 πόλεων χάριν τῶν ὑδραγωγείων μιᾶς, διὸ ἠναγκάσθη ὁ φιλότιμος Ἡρώδης νὰ ζητήσῃ καὶ λαβὴ παρὰ τοῦ πατρὸς του τὴν εἰσέτι ἀναγκαιοῦσαν δαπάνην¹. Ὅτε ὅμως ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἀπεβίωσεν ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ὁ Ἡρώδης ἐπεδείξατο αἵφνης παροδικὴν φιλαργυρίαν, διότι, ἀντὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν τοῦ πατρὸς διαθήκην καὶ νὰ πληρώνῃ ἐτησίως ἐκάστῳ συμπολίτῃ του μνᾶν, συνεφώνησε μετ' αὐτῶν νὰ δώσῃ ἐκάστῳ αὐτῶν ἅπαξ διὰ παντός πέντε μνᾶς καὶ ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι ἐζήτουν τὸ συμπεφωνημένον ποσόν, οὗτος ἐπαρουσίαζε τοῖς πλείστοις αὐτῶν πεπαλαιωμένα χρεωστικά, ὥστε πλείστοι μὲν ὀλίγιστα, πολλοὶ δὲ καὶ οὐδὲν ἐκ τῆς κληρονομίης ταύτης ἔλαβον, διὸ εἰρωνευόμενοι αὐτὸν ἀργότερα, ὅτε ἰδίᾳ δαπάνη κατεσκεύασεν ἐκ πεντελησίου μαρμάρου τὸ πρὸ 500 ἐτῶν ὑπὸ τοῦ ῥήτορος Λυκούργου θεμελιωθὲν Στάδιον καὶ ἐπωνόμασεν αὐτὸ Παναθηναϊκόν, «εὖ ἐπωνομάσθαι Παναθηναϊκὸν ἔφασαν. κατεσκευάσθαι γὰρ αὐτὸ ἐξ ὧν ἀπεστεροῦντο Ἀθηναῖοι πάντες»². Τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Σταδίου ὑπεσχέθη ὁ Ἡρώδης, κατὰ τὸν Φιλόστρατον, ὅτε ὡς ἄρχων ἐπώνυμος ἐώρτασε λαμπρότατα τὰ Παναθηναῖα καὶ Πανελλήνια, ἀπεπεράτωσε δ' αὐτὴν ἐντὸς τεσσάρων ἐτῶν μέχρι τῶν προσεχῶν Παναθηναίων³, τὴν δὲ ἀρχοντίαν ἔσχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν ἔτει 137, ζῶντος ἔτι τοῦ Ἀδριανοῦ⁴. Ἀργότερα προσελήθη ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου εἰς Ῥώμην ὡς διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς τῶν θετῶν ἐκείνου υἱῶν καὶ ἐπιδόξων διαδόχων Λουκίου Οὐήρου καὶ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ διέτριψεν αὐτόθι ἐπὶ μακρὸν τιμώμενος μεγάλως καὶ χρηματίσας καὶ ὑπάτος ἐν ἔτει 143, μετελθὼν δηλ. τὸ ἀνώτατον τῶν ἀξιωματῶν μετὰ τὸ αὐτοκρατορικὸν ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει⁵. Κατὰ τὴν ἐν Ῥώμῃ διατριβὴν του ἔλαβε σύζυγον τὴν εὐγενῆ Ῥωμαίαν Ῥηγίλλαν, καταγο-

¹ Πρβ. Φιλόστρατον ἐν βίῳ Ἡρώδου, σ. 548 ἐπ. ἐκδ. Morelli, ἤτοι Βί. σοφ. 2, 1, 3 ἐπ.

² Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 1, 4. ἐπ. ἢ σ. 550 ἐκδ. Morelli καὶ Παυσανίας ἐν Ἀττικοῖς, 19.

³ Φιλόστρατος, ἐνθ. ἀνωτ., 2, 1, 5.

⁴ Πρβ. Corsini. *Fasti attici*, τόμ. Β', σ. 114 ἐπ. καὶ Δ', σ. 172 ἐπ.

⁵ Πρβ. Καπιτωλίον ἐν βίῳ Ἀντωνίνου φιλοσόφου, κεφ. 2 καὶ ἐν βίῳ Λ. Οὐήρου, κ. 2.

μένην ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ ὁ Μ. Αὐρήλιος γένους, καὶ ἐπανῆλθε μετ' αὐτῆς εἰς Ἀθήνας, ἐνθα ἔκτοτε διαρκῶς διέτριβε φιλοσοφῶν καὶ μετὰ σοφιστῶν ἀναστρεφόμενος, ἐνταῦθα δ' ἐδέχθη καὶ ἐφιλοζήνησεν ἐν ἔτει 162 τὸν συνάρχοντα τοῦ Μ. Αὐρηλίου Λούκιον Οὐῆρον ἐπὶ τοὺς Πάρθους ἐκστρατεύοντα¹. Δύο μετὰ ταῦτα ἔτη ἀπεβίωσεν ἡ Ῥηγίλλα καὶ ὁ Ἡρώδης ἀνήγειρε πρὸς τιμὴν αὐτῆς πολυτελέστατον εἰς τὴν μεσημβρινὴν τῆς Ἀκροπόλεως πλευρὰν τὸ μέχρι νῦν ἐν ἐρείπιοις σωζόμενον Ὡδεῖον, οὗ ἡ κωνοειδὴς καὶ περίκοσμος στέγη ἦτο ἐκ ξύλου κέδρου². Ἡ τρανὴ ὅμως αὕτη τῆς πρὸς τὴν θάνοῦσαν ἀγάπης του ἐνδειξις, οὐδόλως ἐκώλυσε τὸν ἀδελφὸν τῆς Ῥηγίλλης Ἀππίον Ἀννιον Βραδούαν νὰ κατηγορήσῃ τὸν Ἡρώδην παρὰ τῇ Ῥωμαϊκῇ Συγκλήτῳ ὡς φονέα τῆς ἀδελφῆς του, ἅτε δῆθεν διατάζαντα ἢ ἐπιδιώξαντα τὸν θάνατον αὐτῆς, ἀλλ' ὁ Ἡρώδης ἀπέδειξεν ἐνώπιον τῶν δικαστῶν ἐκείνων τὴν ἀθωότητά του καὶ ἀπηλλάγη τῆς κατηγορίας. Πρὸς ἐνδειξιν δὲ τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς Ῥηγίλλης λύπης ὁ Ἡρώδης ἀπεποιήθη τὸ καὶ δευτέραν φορὰν προσενεχθὲν αὐτῷ ὑπατικὸν ἄξιωμα καὶ περιέβαλε τὴν ἐν Ἀθήναις κατοικίαν του διὰ μέλανος λεσθιακοῦ μαρμαροῦ, καὶ ἐσωτερικῶς μέλαιναν διακοσμήσας, μέχρις οὗ ὁ φίλος σοφιστῆς Λούκιος παρατηρήσας αὐτῷ ποτε ἀστείως ὅτι οὐδαμῶς εὐηρέσεται τῇ Ῥηγίλλῃ τρώγων ἐντὸς μελαίνης οἰκίας λευκὰς ῥαφάνας τὸν ἔπεισε περὶ τοῦ ἀνωφελοῦς καὶ ματαίου τοῦ πράγματος καὶ ἥλλαξε χρῶμα. Εἰς ἔτι δ' ἀφατωτέραν λύπην ἐθύθισε τὸν ἀτυχῆ Ἡρώδην ὁ ἀκολούθως ἐπελθὼν θάνατος δύο προσφιλῶν αὐτῷ θυγατέρων, τῆς Παναθηναίδος καὶ Ἑλπινίκης. Μάτην προσεπάθουν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ παρηγορήσωσι τὸν ἐμπαθεῖ Ἡρώδην διαγράψαντες ψηφίσματι ἐκ τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου τῆς Παναθηναίδος· ὁ ἀτυχὴς πατὴρ ἦτο τοσούτῳ μᾶλλον ἀπαρηγόρητος, ὅσῳ ἐξ ὀλοκλήρου τῆς οἰκογενείας του οὐδεὶς ἄλλος τῷ ἐναπέμενεν ἢ εἰς μέχρως ἀπελπισίας βλάξ υἱός, περὶ οὗ συνείθιζε νὰ λέγῃ μετὰ πικρίας:

Εἷς δ' ἔτι που μωρὸς καταλείπεται εὐρέϊ οἴκῳ,
παρωδῶν τὸν ὁμηρικὸν στίχον

Εἷς δ' ἔτι που ζωὸς καταλείπεται εὐρέϊ πόντῳ³

¹ Φιλόστρατος, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 561 ἐκδ. Morelli.

² Φιλόστρατος ἐνθ. ἀνωτ., 2, 1, 15 ἢ σ. 555 ἐκδ. Morelli. Παισχ. 1, 19, 6, 7, 20, 6. Σουΐδης ἐν λέξει Ἡρώδης.

³ Ὁδ. δ, 498.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν οἰκογενειακῶν τούτων δυστυχημάτων καὶ λυπῶν καὶ ἐν τῷ κοινωνικῷ καὶ πολιτικῷ αὐτοῦ βίῳ δὲν ἔμεινεν ἀνενόχλητος καὶ εὐτυχὴς ὁ Ἀθηναῖος οὗτος Κροῖσος. Ὁ ἐμπαθὴς χαρακτὴρ καὶ τὸ ἐπιβλητικὸν καὶ ἀπότομον αὐτοῦ ἦθος ἐκίνουν τὸ μῖσος καὶ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν συμπολιτῶν του, καὶ οὕτως ἀπέκτησε πολλοὺς ἀντιπάλους καὶ ἐχθροὺς, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν σοφιστῶν, οἵτινες ἐκ παντὸς τόπου προσεπάθουν νὰ ποιήσωσιν αὐτὸν ἐκποδῶν. Ὅτε λοιπὸν ἐν ἔτει 171 οἱ ὡς τοποτηρηταὶ ἐν Ἑλλάδι διατρίβοντες ἀδελφοὶ Κυντίλειοι δυσαρεσθηθέντες ἐκηρύχθησαν κατὰ τοῦ ἰσχυροῦ Ἡρώδου, οἱ ἐν Ἀθήναις ἐχθροὶ του προσεκάλεσαν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ παρεπονήθησαν κατὰ τῆς τυραννίας τοῦ Ἡρώδου, διὸ οἱ τοποτηρηταὶ κατήγγειλαν αὐτὸν παρὰ τῷ αὐτοκράτορι. Πρὸς μείζονα ὅμως ἀσφάλειαν τρεῖς ἐκ τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ, Δημόστρατος, Πραξάγορας καὶ Μαμερτῖνος καλούμενοι, ἐπορεύθησαν αὐτοπροσώπως πρὸς τὸν ἐν Σιρμίῳ τῆς Παννονίας τότε διατρίβοντα αὐτοκράτορα Μάρκον Αὐρήλιον καὶ κατηγορήσαν τὸν Ἡρώδην ἐπὶ τυραννίᾳ. Ἀξίον δὲ σημειώσεως, ὡς τῆς μεγάλης τοῦ Ἡρώδου ἰσχύος χαρακτηριστικόν, εἶνε ὅτι οἱ τρεῖς οὗτοι ἀντίπαλοί του κρύφα καὶ ἀφανῶς ἐπεχείρησαν τὴν ἐνδρομὴν ταύτην, βεβαίως ὅπως διαφύγῃσι τὰς ἐνέδρας τοῦ τόσον ἰσχυροῦ αὐτῶν ἀντιπάλου. Φθάσαντες δ' ἐκεῖ εὗρον θερμοὺς συνηγόρους ἑαυτῶν καὶ τῶν παρώνων τῶν Ἀθηναίων τὴν περιβόητον τοῦ αὐτοκράτορος σύζυγον Φαυστίαν καὶ τὴν νεαράν αὐτῆς θυγατέρα, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ, ὅστις καὶ πρότερον πολλὰς κατὰ τοῦ Ἡρώδου εἶχε συλλάβει ὑποψίας, διότι εἶχε διαδοθῇ ὅτι ὁ πρῶν διδάσκαλός του συνεβούλευσε τὸν συνάρχοντα ἐκείνου Λούκιον Οὐῆρον νὰ ποιήσῃ τὸν Μάρκον ἐκποδῶν, εὗρέθη ἤδη διατεθειμένος νὰ τιμωρήσῃ αὐτόν. Ὁ Ἡρώδης ὅμως μεταβάς εἰς Σίρμιον, ἄγνωστον ἂν κατὰ πρόσκλησιν ἢ αὐτομάτως, ὑπερήσπισεν ἑαυτὸν ἐκεῖ τοσοῦτον πειστικῶς καὶ ἐντόνως καὶ ἐφάνη τοσοῦτον ἐξωργισμένος ἐναντίον τοῦ μαθητοῦ του Μάρκου, διότι ἔδωκεν ἀκρόασιν εἰς τὰς κατηγορίας τῶν ἀντιπάλων του, ὥστε ὁ εὐγνωμονῶν αὐτοκράτωρ, μεταξὺ Σκύλλης καὶ Χαρύβδews εὐρεθείς, ὅπως ἐξέληται τῆς δυσχεροῦς θέσεως, τὸν μὲν Ἡρώδην ἠθώωσε καὶ ἀπελθόντα εἰς Ἀθήνας ἡτήσατο συγγνώμην διὰ φιλοφρονητικωτάτης καὶ δικαιολογητικῆς ἐπιστολῆς, κατεδίδικαsen ὅμως ὡς αἴτιον ἓνα τῶν δούλων τούτου καὶ τοὺς ἀντιπάλους του ἀπέλυσε φιλοφρόνως. Ἐκτοτε ὁ Ἡρώδης, βαρέως φέρων τὴν κατηγορίαν καὶ δίκην ταύτην, ἀπεσύρθη πλέον ὀλοτελῶς τοῦ πολιτι-

κοῦ βίου καὶ ἔζη τοῦ λοιποῦ ἐν ταῖς λαμπραῖς αὐτοῦ ἐπαύλεσιν ἐν Κηφισσιᾷ καὶ Μαραθῶνι, καταγινόμενος μόνον περὶ λόγους, πλῆθος δὲ νέων συνέρρεεν αὐτόσε, ὅπως διδαχθῶσι παρ' αὐτοῦ τὴν τέχνην τοῦ εὖ λέγειν. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος πρὸς ἐνδειξιν τῆς πρὸς τὸν διδάσκαλον ὑπολήψεώς του ἀνέθηκεν αὐτῷ, ὅτε ἐρρύθμισε καὶ συνεπλήρωσε τὰ ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτήρια, τὴν γενικὴν τοῦ καθιδρύματος ἐποπτεῖαν καὶ τὸν διορισμὸν καὶ τὴν παῦσιν τῶν καθηγητῶν, ταῦτοχρόνως ὅμως διώρισε προσεστώτα τῆς νεότητος καὶ διδάσκαλον τῆς ῥητορικῆς τὸν μυστικὸν τοῦ Ἡρώδου ἀντίπαλον Θεόδοτον, ὅπερ οὐκ ὀλίγον ἐλύπησε τὸν γέροντα καὶ ἐμπαθέστατον ἐπόπτην¹. Ὁ Ἡρώδης ἀπεβίωσεν εἰς ἡλικίαν 76 ἐτῶν ἐν Μαραθῶνι, κατὰ τὸ ἔτος 177 πιθανῶς, καὶ ἐτάφη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, παρὰ τὴν ῥητὴν αὐτοῦ ἐπιθυμίαν, μεγαλοπρεπῶς ἐν τῷ Σταδίῳ, ἐπὶ δὲ τοῦ τάφου του ἐτέθη ἡ ἐξῆς σύντομος ἐπιγραφή:

Ἀττικοῦ Ἡρώδης Μαραθώνιος, οὗ τάδε πάντα,
κεῖται τῷδε τάφῳ, πάντοθεν εὐδόκιμος.

Ὁ Ἡρώδης εὐηργέτησε καὶ ἐκόσμησε διὰ λαμπρῶν οἰκοδομῶν οὐ μόνον τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἑλληνικὰς τε καὶ ἰταλικὰς πόλεις μετὰ γενναιοδωρίας ὄντως βασιλικῆς. Ἐκ δὲ τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἐν τῇ ῥητορικῇ μαθητῶν οἱ ἐπισημότατοι ὑπῆρξαν Χρῆστος ὁ Βυζάντιος, Αἴλιος Ἀριστείδης Εὐδαίμων ὁ ἐκ Βιθυνίας, οὗ σφῶζονται 55 λόγοι, καὶ ὁ Τύριος Ἀδριανός, ὁ ἐκφωνήσας καὶ τὸν ἐπιτάφιον τοῦ διδασκάλου. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ σοφιστῶν διεκρίνοντο ὁ Θεόδοτος καὶ ὁ Φίλαργος.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Ἀθηναῖος οὗτος, οὗ ὁ βίος καὶ αἱ περιπέτειαι εἶνε λίαν χαρακτηριστικὰ οὐ μόνον τῆς καθόλου θέσεως τῶν τότε σοφιστῶν, μάλιστα τῶν πλουσιῶν ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων τῆς τότε τῶν ἐν Ἀθήναις πραγμάτων καταστάσεως. Ἐνῷ ἡ μεγαλοδωρία τοῦ ἀνδρὸς τούτου εἶνε ἀξιοθαύμαστος καὶ περιποιεῖ τιμὴν αὐτῷ τε καὶ τῇ ὅλῃ αὐτοῦ πατρίδι, τὸ πρόσωπον, ὅπερ οὗτος διεδραμάτισεν ἐν Ἀθήναις κατὰ διαφόρους περιπτώσεις, καὶ τὰ ὅσα ἔπαθε μαρτυροῦσι τὴν πενίαν τῶν πολλῶν Ἀθηναίων, τὴν οἰκτρὰν αὐτῶν ἀδυναμίαν, τὴν παραλυσίαν τοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πατρίων θεσμῶν καὶ τὴν ἡθικὴν τῶν πολιτῶν κατὰπτωσιν, ἀγομένων καὶ φερομένων ὑπὸ σχολαστικῶν σοφιστῶν καὶ μετὰ θαυμασίας εὐκαμψίας καὶ διπροσωπίας ὅτε μὲν κατακο-

¹ Πρβ. περὶ πάντων τούτων Φιλόστρατον ἐν βίῳ Ἡρώδου, 2, 1 ἐπ.

λακευόντων, ὅτε δὲ καταμηνυόντων καὶ διαβαλλόντων τὸν αὐτὸν ἄνδρα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, τὴν σχετικῶς καλλιτέραν ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους αὐτοκράτορας, ὁ πολιτικὸς βίος ἐν Ἀθήναις εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν σπουδαιότητα καὶ σημασίαν καὶ περιορίζετο εἰς συζητήσεις ἀσκόπους περὶ τῆς ἱκανότητος τῶν διαφόρων σοφιστῶν, τὰ δὲ πρότερον πολιτικὰ κόμματα εἶχον ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἐτέρων, σκοπὸν ἔχόντων τὴν ὑπεράσπισιν καὶ ὑποστήριξιν τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ πλουσίου σοφιστοῦ καὶ τὴν καταδιώξιν τῶν ἐναντίων αὐτοῦ, διότι τὰ ἐν τοῖς σοφιστικοῖς σπουδαστηρίοις ἐξαπτόμενα πάθη μετεδίδοντο καὶ εἰς τοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἄλλοδαπῶν σπουδαστῶν ζῶντας πολίτας. Εἰς τοιαύτην σμικρότητα εἶχον περιέλθει τὰ πράγματα ἐν τῇ μεγαλοπράγματι τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονίδι, καὶ ὅμως αἱ Ἀθῆναι ἦσαν τότε ἡ εὐδαιμονεστάτη τῆς Ἑλλάδος πόλις!

Ἔτι πῶς ἀλλάσσουν οἱ καιροὶ 'στὸν κόσμον ἐδῶ κάτω!

Ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἡ κατάστασις τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν διέμενε σχεδὸν ἡ αὐτή. Αἱ σχολαὶ ἐξηκολούθουν καὶ ἐπὶ Κομμόδου (180—192) νὰ εἶνε τὸ μόνον τῆς πόλεως καύχημα καὶ ἐν πλήρει ἀκμῇ. Ὁ Φιλόστρατος διηγεῖται ὅτι ὁ ἐκ Ναυκράτιδος Πολύδευκτος τοσαύτην ἐκέκτητο εὐγλωττίαν, ὥστε κατεγοήτευσε τὸν ἀποτεθηριωμένον ἐκεῖνον τύραννον καὶ διωρίσθη ὑπ' αὐτοῦ πρὸς ἀμοιβὴν καθηγητῆς τῆς ῥητορικῆς ἐν Ἀθήναις¹. Συγχρόνως δ' ἤκμαζον ἐνταῦθα ὁ συμπολίτης τοῦ Πολυδεύκτου Πτολεμαῖος, ὁ Ἄνδριος Οἰνόμαχος, ὁ Θραξ Ἀθηνόδωρος καὶ Ῥοῦφος ὁ Περίνθιος². Ὁ δὲ τοῦ Κομμόδου διάδοχος Σεπτίμιος Σεβήρος (193—211), ὅστις ὡς νεανίας εἶχε διατρίψει ἐν Ἀθήναις, ἄγνωστον ἂν χάριν σπουδῶν ἢ πρὸς θεῶν τῶν κοσμοῦντων τὴν πόλιν ἀπείρων καλλιτεχνικῶν ἔργων, καὶ κατὰ τὴν ἐνταῦθα διαμονὴν του εἶχε δυσареστηθῇ κατὰ τῶν φιλοσχωμόνων Ἀθηναίων, αὐτοκράτωρ γενόμενος ἐξεδικήθη ἀγενῶς τὴν ἐλευθέραν πόλιν ἀφαιρέσας τινὰς τῶν προνομίων αὐτῆς καὶ δεικνύων ἐν παντὶ τὴν δυσμένειάν του³. Οὐχ ἥττον ὅμως τὸ ἐλεύθερον πολίτευμα καὶ τὰς κυριωτάτας τῶν προνομίων διετήρησεν ἡ πόλις καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκείνου, ὡς καὶ ἐπὶ μακρὸν εἰσέτι μετ' ἐκεῖνον. Ὁ μα-

¹ Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 12.

² Πρβ. Φιλόστρατον ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 14, 15, 17 καὶ 18.

³ Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Σεβήρου, κεφ. 3.

νιώδης τοῦ Σεβήρου διάδοχος Καρκαάλλας (211—217) ἀπ' εὐθείας μὲν οὐδὲν ἔπραξε κατὰ τῶν Ἀθηναίων, ἡλάττωσεν ὅμως τὰ μέγιστα τὴν προνομιακὴν θέσιν τῆς πόλεως αὐτῶν, ὡς καὶ πασῶν τῶν ἐλευθέρων πόλεων, διὰ τοῦ διαβοήτου ἐκείνου διατάγματος, δι' οὗ πάντες οἱ οἰκοῦντες ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐκηρύσσοντο Ῥωμαῖοι πολῖται, ἔχοντες πλήρη τὰ τε βάρη καὶ τὰς προνομίας τῆς τάξεως ταύτης¹. Διότι διὰ τοῦ διατάγματος τούτου καὶ οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται, καίπερ ζῶντες αὐτόνομοι οἴκοι, ὑπεβάλλοντο εἰς τὰς βαρεῖας ὑποχρεώσεις τῶν ἐλευθέρων Ῥωμαίων πολιτῶν, ἐν ᾧ ἡ ἐξάσκησις τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ῥωμαίου πολίτου δὲν ἦτο λίαν ἐπωφελὴς εἰς αὐτοὺς ἐν ᾗ καταστάσει τότε εὐρίσκοντο. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ἐπανειλημμένου τούτου περιορισμοῦ τῶν προνομιῶν τῆς πόλεως καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἐκπαιδευτήρια δὲν ἠνούνησαν ἀμφοτέρω οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι, τούναντίον ἐπανειλημμένως ἠπειλήσαν τὴν κατάργησιν τῆς ἀτελείας, ἣν ἔχαιρον οἱ δημόσιοι καθηγηταί, ἐν τούτοις εἰς μόνας τὰς ἀπειλὰς περιωρίθησαν, διό τὰ ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτήρια, ἂν μὴ ἠὺδοκίμησαν ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν ἀμέσως διαδόχων τούτων, καὶ δὲν παρήκμασαν ὅμως· διότι ἀναφέρονται ἀρκετοὶ περίφημοι σοφισταὶ ἀκμασάντες ἐνταῦθα κατὰ τὴν τελευταίαν τοῦ β' καὶ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ γ' μ. Χ. αἰῶνος. Τοιοῦτους καταλέγει ὁ Φιλόστρατος τὸν Ἀθηναῖον Ἀπολλώνιον, τοὺς ἐκ Ναυκράτιδος Ἀπολλώνιον καὶ Πρόκλον, οἵτινες ἐδίδασκον συγχρόνως ἐν Ἀθήναις ὡς σοφισταί, τὸν Θεσσαλὸν Ἰππόδρομον καὶ ἄλλους. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ συγγραφεὺς τῶν Βίων τῶν Σοφιστῶν Φιλόστρατος ὁ πρεσβύτερος, διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐδίδαξεν ἐπὶ Σεβήρου, μέχρις οὗ ἔπειτα ὡς εὐνοοῦμενος τῆς μητρὸς τοῦ Καρκαάλλα μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην καὶ διέτριβεν ἐκεῖ. Σύγχρονος τοῦ Φιλοστράτου ἦτο καὶ ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Ἀλέξανδρος ὁ ἐξ Ἀφροδισιάδος. Πάντων ὅμως τούτων καὶ ἄλλων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος ἀκμασάντων σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων διασημώτατος ὑπῆρξεν ὁ Ἀθηναῖος Λογγῖνος, ὅστις διὰ τὸ πλῆθος τῶν γνώσεών του ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ζῶσα βιβλιοθήκη καὶ κινούμενον μουσεῖον², καὶ οὗ τὰ διασωθέντα συγγράμματα εἶνε τὰ κάλλιστα πνευματικὰ

¹ Πρβ. Δίωνος Κασαίου βιβλ. 77, 6 ἐπ.

² Εὐνάπιος ἐν βίῳ Πορφυρίου, σ. 16, ἐκδ. Commelin. πρβ. καὶ Φαβρικίου Bibliotheca gr., τόμ. ΣΤ', σ. 79, ἐκδ. Harles.

προϊόντα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ διάσημος οὗτος Ἀθηναῖος, ἀφοῦ ἐπὶ μακρὸν ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις, μετέβη ἀκολούθως πρὸς τὴν περιβόητον Ζηνοβίαν, τὴν ἡγεμονίδα τῆς λαμπρᾶς Παλμύρας ἐν Συρίᾳ, ὡς φίλος καὶ σύμβουλος αὐτῆς, ἐκεῖ δὲ ἐπέπρωτο νὰ γίνη θῦμα τῶν συμβουλῶν του μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἄλωσιν τῆς Παλμύρας καὶ τὴν πτώσιν ἐκείνης κατὰ τὸ 273 μ. Χ. ἔτος¹. Ἐν Ἀθήναις εἰσέτι διαμένων ὑπῆρξε βεβαίως αὐτόπτης μάρτυς τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 249 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου διαταχθέντος φοβεροῦ τῶν χριστιανῶν διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐμαρτύρησαν οἱ Ἀθηναῖοι Ἡράκλειος, Παυλῖνος καὶ Μενέδημος, ὧν τὴν μνήμην ἐορτάζει ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία τὴν 16ην Μαΐου. Ἐκτὸς τῶν ὀλίγων τούτων εἰδήσεων τίποτε ἄλλο δὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν καθ' ὅλον τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ τρίτου μ. Χ. αἰῶνος, φαίνεται ὅμως ὅτι μετὰ τὰς ἐπὶ Σεβήρου καὶ Καρκάλλα μεταβολὰς καὶ περιπετείας ἡ πόλις διέμεινεν ἐπὶ τινὰς δεκαετηρίδας ἐντελῶς ἀνεπηρέαστος καὶ ἡσυχος, ζῶσα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἐκπαιδευτηρίων.

Περὶ δὲ τὰ 260, ἐνῶ τὸ λοιπὸν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους κατεκλυδωνίζετο ὑπὸ ἐσωτερικῶν τε καὶ ἐξωτερικῶν κινδύνων, αἱ Ἀθηναὶ ἀπῆλυσαν παροδικῆς τινος εὐεξίας καὶ λαμπρότητος διὰ τῆς ἐξαιρετικῆς εὐνοίας τοῦ τότε καίσαρος εἰσέτι Γαλλιανοῦ, ὅστις ἐν τῷ νεανικῷ αὐτοῦ ἐνθουσιασμῷ ἐφιλοτιμιεῖτο νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ. Ὁ ἐλληνικῆς παιδείας καὶ ἀγωγῆς κάτοχος καῖσαρ οὗτος τοσοῦτον ἐνθουσιασμὸν ἠσθάνετο διὰ τὰς Ἀθήνας, ὥστε ἐπιμόνως ἐπεδίωξε τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου καὶ τὴν ἐν τοῖς Ἀρεοπαγίταις κατὰ-ταξίν του, ὡς πολίτης δ' Ἀθηναῖος ἐχρημάτισε καὶ ἄρχων ἐπώνυμος² καὶ ποικιλοτρόπως ἐξεδήλωσε τὴν ἑαυτοῦ εὐνοίαν καὶ μέριμναν περὶ τῆς ἐνδόξου πόλεως. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 260 εἰς αὐγούστον, ἥτοι αὐτοκράτορα, ἀναγόμενός του δὲν ἔπαυε μεριμνῶν περὶ τῆς προσφιλοῦς αὐτῷ πόλεως ὁ Γαλλιανός, τότε ὅμως ἀπησχόλουν ἀδιακόπως τὴν προσοχὴν του ἕτεραι σπουδαιότεραι τοῦ ὅλου κράτους ὑποθέσεις, ὅπερ κίνδυνοι σοβαρώτατοι καὶ κλύδωνες σφοδροὶ ἐξ ἀνατολῶν καὶ βορρᾶ ἠπείλουν, ὡς εἴπομεν, νὰ καταλύσωσι, μάλιστα δ' οἱ βορειόθεν προερχόμενοι. Ὁ πολέ-

¹ Πρβ. Ζωσίμου Ἱστορ. 1, 56. καὶ Σουίδαν ἐν λέξει Λογγίνος.

² Πρβ. Τρεβέλλιον Πολλίωνα ἐν Gallieni duo, κεφ. 11. Τὸ τοῦ καίσαρος ἀξίωμα ἦτο τότε τὸ δεύτερον μετὰ τὸ τοῦ αὐγούστου ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει.

μιος οὗτος τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἦσαν τὰ βαρβάραι ἐκεῖνα φύλα τῆς βορείου Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Γερμανίας, ἅτινα ὑπὸ μὲν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Σκύθαι, ὑπὸ δὲ τῶν Ῥωμαίων γενικῶς ὀνόματι Γερμανοὶ ἐκαλοῦντο, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦσαν γνωστὰ ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, οἷον Φράγκοι, Σουηβοί, Γότθοι καὶ ἄλλα. Ἐκ τῶν βαρβάρων τούτων φυλῶν ἡ μᾶλλον ἡμᾶς νῦν ἐνδιαφέρουσα ἦσαν οἱ Γότθοι. Οὗτοι ἤδη ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Φιλίππου τοῦ Ἀραβος (244 — 249) εἶχον ἐκκινήσει ἐκ τῶν ἐν Γερμανίᾳ κατοικιῶν τῶν διευθυνόμενοι πρὸς τὰ μεσημβρινοανατολικά καὶ κατέλαβον τὰς πέραν τοῦ Δουνάβεως χώρας μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Βορυσθένου. Ἐπὶ δὲ τοῦ διαδόχου ἐκείνου Δεκίου (249 — 251), ὀλίγους μετὰ τὴν ἀναγόμευσιν αὐτοῦ μῆνας, διέβησαν τὸν Δούναβιν καὶ εἰσέβαλον εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν Μοισίαν, συνισταμένην ἐκ τῶν σημερινῶν Σερβίας, Βουλγαρίας καὶ μέρους τῆς Θράκης. Ὁ αὐτοκράτωρ Δέκιος, ὅστις εἶχεν ἐκστρατεύσει κατ' αὐτῶν, μετὰ πολλὰς μεταβολὰς τῆς τύχης, τέλος ἐνίκηθη ὑπὸ τῶν ἀνδρείων ἐκείνων βαρβάρων ἐν τῇ παρὰ τὸ Φόρον Τρεβωνίου μάχῃ καὶ ἔπεσεν ἐν αὐτῇ αὐτός τε καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ· ἀλλ' οἱ βαρβάραι μείναντες ἡνυχαισθέντες εἰς ὅσα εἶχον λεηλατήσει ἀνεχώρησαν εἰς τὰ ἴδια μετὰ τῆς πλουσίας τῶν λείας λαβόντες διὰ συνθήκης καὶ ἐτήσιον φόρον παρὰ τοῦ νέου αὐτοκράτορος Γάλλου¹. Ὁ δραστήριος Δέκιος, φοβούμενος τὴν πρὸς Μ. πρόοδον τῶν βαρβάρων, εἶχεν ἐξαποστείλει πρὸς ὀχύρωσιν τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ ἐξασφάλισιν τῆς Ἑλλάδος τὸν τότε μὲν τριβοῦνον ἢ χιλιάρχον, μετέπειτα δὲ περιβόητον αὐτοκράτορα καὶ ἐνδοξον τῶν Γότθων νικητὴν Κλαύδιον μετὰ στρατοῦ², ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁμῶς αἱ χῶραι αὗται ἔμειναν ἥσυχαι. Οἱ δὲ βαρβάραι μετὰ τὴν πρῶτην ταύτην εἰς ῥωμαϊκὰς χώρας ἐπιδρομὴν, ἐκπληθέντες, φαίνεται, ἐκ τῆς δραστηρίως ἀντιστάσεως τοῦ Δεκίου, ἔτρεψαν τὰ κατακτητικὰ τῶν βλέμματα πρὸς ἀνατολὰς, προήλασαν ἀπὸ Καρπαθίων μέχρι Καυκάσου διαίρεθέντες εἰς ἀνατολικούς ἢ Ὀστρογόθους καὶ δυτικούς ἢτοι Οὐσιγόθους, κατέκτησαν τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Κολχίδι, τῇ σήμερον Κριμαίᾳ, Βοσπόριον κράτος, ἐκυρίευσαν τὸν στόλον αὐτοῦ, ὃν ἠύξησαν διὰ τῆς κατασκευῆς καὶ πολλῶν ἄλλων πλοίων, καὶ ἐκεῖθεν

¹ Πρβ. Ζώσιμον, Ἱστορ. 1, 24. Ζωναρᾶν, Χρον. 12, 20 C. Δ. 21. καὶ Γεώργιον Σύγκελλον, Χρονικ. σ. 705 ἐκδ. Βόννης. Τὸ Forum Trebonii καλεῖ ὁ Σύγκελλος Ἀβρυτον ἑλληνιστί.

² Τρεβέλλιος Πολλίων ἐν βίῳ Κλαυδίου, κεφ. 16.

ὁρμώμενοι διὰ θαλάσσης διεπόρθησαν ἐν ἐπανειλημέναις ἐπιδρομαῖς πάντα τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τοῦ θρακικοῦ Βοσπόρου, μάλιστα δὲ κατελεηλάτησαν τὰς πόλεις Χαλκηδόνα, Νικομήδειαν, Νίκαιαν καὶ Προῦσαν ἐν ἔτει 259, ἐνῶ συγχρόνως ἕτερα αὐτῶν στίφη διήρπαζον σποράδην τὰς εὐρωπαϊκὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας¹. Ταύτας δὲ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐπανελάβον συχνάκις κατὰ τε ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν οἱ Γότθοι, ὥστε ὅτε Οὐαλεριανὸς (254 — 260) καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Γαλλικηνὸς (260 — 268) διέταξαν τὴν ἀπανταχοῦ ὠχύρωσιν τῆς χώρας, καὶ ὁλόκληρον τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος ἐτέθη εἰς κίνησιν πρὸς ἀπόκρουσιν καὶ κατάπαυσιν τῶν φοβερῶν ἐκείνων ἐπιδρομῶν. Ἰδίᾳ δὲ φαίνεται ὅτι ἐφρόντισε περὶ ἐξασφαλίσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ὁ κεκηρυγμένος τῆς πόλεως ταύτης φίλος καὶ προστάτης Γαλλικηνός, ὅστις ἐξαπέστειλε τὸν στρατηγὸν Κλεοδήμον πρὸς ὠχύρωσιν τοῦ ἄστεως, ἐνῶ συγχρόνως οἱ Πελοποννήσιοι ὠχύρουν τὸν Ἰσθμὸν καὶ στρατὸς ἑλληνικὸς παρσκευάζεται νὰ καταλάβῃ τὰς Θερμοπύλας. «Τα-»
 » ραχαῖς ἡ Ἑλλάς ἐξητάζετο πᾶσα καὶ Ἀθηναῖαι μὲν τοῦ τείχους ἐπε-
 » μελοῦντο, οὐδεμιᾶς, ἐξότε Σύλλας τοῦτο διέφθειρεν, ἀξιοθέντος φρον-
 » τίδος, Πελοποννήσιοι δὲ τὸν Ἰσθμὸν διετείχιζον, κοινὴ δὲ παρὰ πάσης
 » φυλακὴ τῆς Ἑλλάδος ἐπ' ἀσφαλείᾳ τῆς χώρας ἐγένετο» λέγει ὁ Ζώσιμος². Καὶ ἦτο τῷ ὄντι καιρὸς νὰ ὠχυρωθῇ ἡ τε Ἑλλάς πᾶσα καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν διότι δὲν παρῆλθε πολὺς καιρὸς καὶ οἱ Γότθοι, διαπλεύσαντες ἐν ἔτει 267 τὸν Βόσπορον καὶ Ἑλλησποντον ἐντὸς 500 πλοίων, ἀφοῦ προηγουμένως ἀπεβιάσθησαν εἰς Βυζάντιον καὶ Χρυσόπολιν, κατέπλευσαν εἰς τὸ Αἰγαῖον καί, καίπερ νικηθέντες καθ' ὁδὸν ἐν μὲν τῇ ξηρᾷ ὑπὸ τοῦ Κλεοδήμου, ἐν δὲ τῇ θαλάσῃ ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Οὐνεριανοῦ, ἐξηκολούθησαν τὴν ἐπὶ τὰ πρόσω πορείαν τῶν λεηλατοῦντες τὰ πρὸ ποδῶν μέρη. ἰδίως δὲ τὴν Κύζικον, Αἴμνον, Σκύρον, Κόρινθον, Ἄργος, καὶ εἰσπλεύσαντες εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ ἀποβιβάσθέντες ἐξεπολιόρκησαν τὰς Ἀθήνας καὶ οἰκτρῶς αὐτὰς ἐλεηλάτησαν ἱκανῶς ἐν τῇ

¹ Ζώσιμος, 1, 26—28 καὶ 31—36. Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, 31, 5. Γεώργιος Σύγγελος, Χρονικ., σ. 715 ἐπ. ἐκδ. Βόννης.

² Ἱστορ. 1, 29. Πρβ. Ζωναρᾶ 12, 23. Γεωργ. Συγκέλλου, σ. 715, ἐκδ. Βόννης. Περὶ τῶν ὑπὸ Οὐαλεριανοῦ ἢ Γαλλικηνοῦ ἀνεγερθέντων τειχῶν τῶν Ἀθηνῶν διχογνωμοῦσιν οἱ ἀρχαιολογοῦντες, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀνηγέρθησαν ἢ ἐπεσκευάσθησαν τὰ ἀρχαῖα, ὑπὸ Σύλλα κατεδαφισθέντα τείχη.

πόλει διατρίψαντες¹. Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην οἱ Ἀθηναῖοι, καί-
 περ ἀπὸ αἰώνων ἤδη ἀπομαθόντες τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων, ἐπεδειξάντο
 παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν τσαούτην ἀνδρείαν καὶ φιλοπατρίαν, ὥστε
 ἐφάνησαν τῷ ὄντι ἄξιοι τῶν Μαραθωνομάχων ἀπόγονοι, διατηρήσαντες
 καὶ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον τῆς γενικῆς ἀποχαυνώσεως μόνοι τῶν Ἑλ-
 λήνων ἀρκετὸν συναίσθημα τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς καὶ δόξης. Ἐνῶ
 οἱ βάρβαροι κατεγίνοντο διαρκῶς περὶ τὴν διαρπαγὴν τῆς πόλεως, ὁ
 Ἀθηναῖος Δέξιππος, διαφυγὼν τὰς τῶν πολεμίων χεῖρας, συνήγαγε
 περὶ ἑαυτὸν ἐν τῷ ἐλαίῳ δισχιλίους περίπου συμπολίτας του καὶ διὰ
 προσλαλιᾶς ἐπιτηδεῖας ἐξάψας αὐτῶν τὸν πατριωτισμὸν ἐπεχείρησε νὰ
 ἐκδιώξῃ τῆς χώρας καὶ νὰ καταστρέψῃ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Ὁ Δέξιππος
 συνέγραψε μετὰ ταῦτα ὁ ἴδιος τὴν ἱστορίαν τῶν γοθικῶν τούτων ἐπι-
 δρομῶν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Σκυθικά» ἐν γλώσσῃ ἐξαίρετῃ καὶ μετὰ
 χάριτος μὲν καὶ ἀμεροληψίας ἀξίας τοῦ Ξενοφῶντος, φιλοπατρίας δὲ
 ἀνωτέρας τῆς ἐκείνου²: ἐκ τοῦ συγγράμματος ὅμως τούτου ὀλίγιστα
 μόνον ἀποσπάσματα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἐν οἷς καὶ μέρος τοῦ
 λόγου ἐκείνου, δι' οὗτος ἐξῆψε τὴν ἀνδρίαν καὶ φιλοπατρίαν τῶν Ἀθη-
 ναίων. Ὁ λόγος οὗτος, ἐπειδὴ δεικνύει τὸ φρόνημα, ὅπερ καὶ μετὰ αἰ-
 ὶνων ἀπόλεμον βίον καὶ ἀποχαύνωσιν ἐπεκράτει παρὰ τισιν ἐκ τῶν

¹ Σύγκελλος, σ. 717. Ζώσιμος, 1, 39. Τρεβέλλιος Πολλίων ἐν Gallieni
 duo, κ. 13. Aurel Victor, 33. Ζωναρᾶς 2, 26.

² Ὁλόκληρον τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἦτο Πόπλιος Ἐρέννιος Δέξιππος καὶ καλεῖται
 ὑπὸ Εὐνάπιου, Σιμπλικίου, Σουῖδα καὶ Τζέτζη ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος. Ἐκτὸς
 τῶν Σκυθικῶν συνέγραψε καὶ ἄλλα ἱστορικὰ συγγράμματα «Τὰ μετ' Ἀλέξαν-
 δρον» καὶ «Χρονικὴν ἱστορίαν», ἅτινα πάντα μέχρις ἀσημάντων τινῶν ἀπο-
 σπασμάτων ἀπωλέσθησαν. Ἴδε τὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ ἐν τῇ παρισινῇ συλλογῇ.
 Historici graeci, ediderunt Mueller, τόμ. Γ', σ. 666—687 καὶ τόμ. Δ',
 σ. 7—56. Ὁ Φώτιος ἐκφέρει τὴν ἐξῆς περὶ τῶν Σκυθικῶν αὐτοῦ κρίσιν ἐν
 Βιβλιοθήκ. κώδ. 82: «Ἀνεγνώσθη δὲ αὐτοῦ καὶ τὰ Σκυθικά, ἐν οἷς αἱ Ῥω-
 » μαίων αὐτῷ καὶ Σκυθῶν ἀναγράφονται μάχαι τε πρὸς ἀλλήλους καὶ λοιπαὶ
 » ἀξιόλογοι πράξεις. Ἔστι δὲ τὴν φράσιν ἀπέριττός τε καὶ ὀγκῶ καὶ ἀζιώματι
 » χαίρων καί, ὡς ἄν τις εἴποι, ἄλλος μετὰ τινος σαφηνείας Θουκυδίδης, μάλιστα
 » γε ἐν ταῖς σκυθικαῖς ἱστορίαις». Πρβ. πρὸς τούτοις περὶ Δεξιππου Εὐνάπιον,
 ἐν ἀρχῇ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συμπληρώσεως τῆς ἱστορίας τοῦ Δεξιππου, Εὐάγριον, ἐν
 Ἐκκλησ. ἱστορ. 5, 24, Σουῖδαν, ἐν λέξει Δέξιππος καὶ Ἰω. Τζέτζην, ἐν Χιλ.
 ἱστο. 9, 274 ἐπ. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἴδε I. G. Vossius, de historicis,
 graecis, II, 16, ἐκδ. Westermann, σ. 290 ἐπ. καὶ Φαβρίκιον ἐν Biblio-
 theca graeca, τόμ. Ζ', σ. 535 ἐπ. ἐκδ. Harles.

Ἑλλήνων, καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἀθηναίων, τῶν μεγαθυμοτάτων πάντων Ἑλλήνων, δὲν πρέπει νὰ παραληφθῇ ἐνταῦθα, ἔνθα μετὰ κόπου ἄλλως συνάγομεν τὰς γλίσχρας καὶ διεσπαρμένας εἰδήσεις περὶ Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους. Ἐχουσι δὲ τὰ περισωθέντα ἡμῖν ἀποσπάσματα τοῦ λόγου ὡς ἐξῆς:

« Καὶ καρτερίᾳ οἱ πόλεμοι μᾶλλον ἢ πλήθει κρίνονται. Ἡμῖν δὲ—
 » ναμὶς τε οὐ φαῦλη (δισχίλιοι γὰρ οἱ σύμπαντες ἡθροίσθημεν) καὶ
 » τὸ χωρίον ἐρυμνότατον, ὅθεν ὀρμωμένους χρὴ τοὺς πολεμίους κακοῦν,
 » σποράσι τε ἐπιτιθεμένους καὶ τὰς παρόδους αὐτῶν ἐνεδρεύοντας· ἐξ
 » ὧν κρατοῦσι μὲν ἡμῖν τῷ τρόπῳ τούτῳ ῥώμη ἔσται καὶ δέος οὐ μέ-
 » τριον παρέξομεν τοῖς ἐναντίοις· συνισταμένων δέ, ἀντιστησόμεθα
 » προτείχισμα τῶν ὅπλων οὐ φαῦλον τὸ ἐρυμνὸν τοῦ χωρίου καὶ τήνδε
 » τὴν ὕλην ἔχοντες. Οἳ τε ἐναντίοι ἐκ διαφόρων προσβάλλοντες, οἷα
 » οὐ πάνυ καταφανέσι ταραζόνται καὶ οὐκ ἐν τῷ ἴσῳ τρόπῳ τοῖς
 » πρόσθεν πολεμήσουσι, τάξιν τε αὐτῶν λύοντες καὶ οὗθ' ὅπου τὰ το-
 » ξεύματα καὶ ἀκόντια μετιέναι χρὴ εἰδότες, καὶ τῶν τε ἀφιεμένων
 » ἀτυχήσουσι καὶ ὑφ' ἡμῶν ἔτι μᾶλλον κακώσονται. Ἡμεῖς τε τῇ
 » ὕλῃ πεφραγμένοι ἐπίσκοποι καὶ ἐξ ὑπερδεξίων μεθήσομεν καὶ ἀσφα-
 » λέστεροι μὲν εἰς τὸ δρᾶν ἐσόμεθα, οὐ ῥᾶστοι δὲ βλάπτεσθαι. Περὶ δὲ
 » αὖ τῆς ὁμοθένης μάχης, εἰ δὴ καὶ ταύτης δεῆσαι, ἐκεῖνο χρὴ λογίζε-
 » σθαι, ὡς οἱ μέγιστοι κίνδυνοι μεγίστας καὶ προθυμίας παρέχονται,
 » καὶ ἐν τῷ ἀπόρῳ τῆς σωτηρίας ἢ ἀντίστασις ἐτοιμότερα καὶ πολὺ
 » τὸ ἀνέλπιστον ἐξέβη, βιαζομένων τε ὑπὸ τοῦ ἀμυχανοῦ καὶ ἀμυνο-
 » μένων ὑπὲρ τῶν σπουδῆς ἀξίων, τιμωρίας ἐλπίδι. Οὐδὲ γὰρ ἔστιν
 » ὅτῳ ἂν πρὸ ἡμῶν μείζους γένοιτο ὑποθέσεις τῆς ἀγανακτήσεως, οἷα
 » δὴ γενῶν τῶν ἡμετέρων καὶ πόλεως ὑπὸ τῶν ἐναντίων κατεσχημέ-
 » νης. Συνεπιθεῖντο δ' ἂν αὐτοῖς καὶ ὅσοι ἀνάγκη ἄκοντες συστρα-
 » τεύουσιν, ὅτε τὴν ἡμετέραν ἔφοδον αἰσθόιντο, ἐλευθερίας τῆς σφετέ-
 » ρας ἐλπίδι.

« Πυνθάνομαι δὲ καὶ τὴν βασιλέως δύναμιν τὴν ναυτικὴν οὐχ ἐκάς
 » εἶναι ἀρήξουσιν ἡμῖν, ἢ συνταχθέντας συνεισβαλεῖν κράτιστα. Καὶ
 » ἐπὶ τῷδε ἡγοῦμαι ὡς καὶ τοὺς Ἑλληνας εἰς τὸ αὐτὸ τοῦτο πρόθυμον
 » ἐπάξομεν. Αὐτὸς δὲ δὴ ὧν οὐκ ἔξω κινδύνου οὐδὲ εὐτυχέστερον
 » πράττων ἐπὶ ταῦτα ἵεμαι, ἀρετῆς ἐπιθυμῶν καὶ διακινδυνεύων, τὰ
 » τιμιώτατα δὲ θέλων περιποιήσασθαι καὶ εἰς ἑμαυτὸν μὴ καταλῦσαι
 » τῆς πόλεως τὴν ἀξίωσιν. Καὶ παραινῶ ὧδε γινώσκειν. Ἐπεισι μὲν ἡ

» τελευταίη πάντας ἀνθρώπους καταλῦσαι τὸν βίον, ἐν τοῖς περὶ τῆς πα-
 » τρίδος ἀγῶσιν ἄθλον κάλλιστον καὶ δόξαν αἰδιδὸν φέρων . . .

« Συστήσестhai δὲ ἡμῖν καὶ ἐκ τῆς τύχης τὸ εἶκος ἄγει. Ἡ τε γὰρ
 » ὑπόθεσις δικαιοσύνη, καθ' ἣν ἀμυνόμεθα τοὺς προαδικήσαντας, καὶ
 » τὸ δαιμόνιον ταύτη, ὡς ἐπὶ πολὺ, βραβεύει τὰ ἀνθρώπεια, προθυμό-
 » τaton ὃν συμφορὰς ἐλαττωσαὶ καὶ εἰς τὰ ἀμείνω συνάρασθαι. Κα-
 » λὸν δὲ γνωρίσαι τὸ πάτριον ἡμῶν σχῆμα καὶ αὐτοὺς τοῖς Ἑλλήσιν
 » ἀρετῆς καὶ ἐλευθερίας γενέσθαι παράδειγμα, καὶ παρὰ τε τοῖς οὔσι
 » καὶ τοῖς ἐπιγιγνομένοις εὐκλείας ἀειμνήστου μετασχεῖν, ἔργῳ δει-
 » κνύντας, ὡς καὶ ἐν ταῖς συμφοραῖς τὸ φρόνημα τῶν Ἀθηναίων οὐχ
 » ἥττηται. Σύνθημα δὲ τοῦ πολέμου παιῖδας καὶ τὰ φίλτατα ποιη-
 » σάμενοι καὶ τὸ ταῦτα διασώσασθαι, εἰς τὴν ἀντίστασιν συνταπτώ-
 » μεθα, θεοὺς ἐφόρους ἀρωγούς ἐπικαλεσάμενοι ».

Ταυτὰ ἀγορεύσας ὁ Δέξιππος πρὸς τοὺς περὶ αὐτὸν Ἀθηναίους
 καὶ ἐξάρας αὐτῶν τὸ φρόνημα ἔπεισε ν' ἀγωνισθῶσι καὶ ἀποθάνωσιν
 ὑπὲρ τῶν πατρίων θεῶν καὶ τῶν φιλάτων. Οἱ πολέμιοι φαίνεται ὅτι
 οὐ μόνον τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ τὴν πέριξ χώραν ἐξερχόμενοι ἐλεηλά-
 τουν καὶ ἐδῆρουν, διὸ ὡς καταλληλότερον πρὸς φθοράν αὐτῶν μέσον
 ἐθεώρησεν ὁ Δέξιππος τὸ νὰ ἐνεδρεύῃ καὶ ἐπιπίπτῃ κατὰ τῶν ἐπὶ λείαν
 ἐξερχομένων Γόθων ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς καὶ ἐκ τῶν ἐν ἐλαιῶνι ἐνεδρῶν,
 ὅπως καταστήσῃ οὕτως ἀδύνατον αὐτοῖς τὴν περαιτέρω ἐν τῇ χώρᾳ
 διαμονήν, τυχὼν δ' εὐκαιρίας νὰ ἐπιπέσῃ καὶ κατὰ τῶν ἐν τῷ ἄστει
 εὑρισκομένων, τὸ σχέδιον δὲ τοῦτο ἐπέτυχεν ὁλοτελῶς διότι οἱ Γόθοι
 τοσαύτην ὑπέστησαν ἐξ αὐτοῦ φθοράν, ὥστε ἡναγκάσθησαν οἱ περιλει-
 πόμενοι ἐξ αὐτῶν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὴν Ἀττικὴν, ἀπειριράθησαν δὲ
 ν' ἀναχωρήσωσι διὰ θαλάσσης· ἐκεῖ ὅμως ἀπαντήσας αὐτοὺς ὁ πρὸς
 βοήθειαν τῶν Ἀθηνῶν μετὰ στόλου σπεύδων στρατηγὸς Κλεόδημος
 τοὺς ἐνίκησε καὶ κατέστρεψε κατὰ κράτος¹, τὰ δὲ λείψανα αὐτῶν διὰ
 ξηρὰς ἀπῆλθον πρὸς βορρᾶν. Οὕτως ἀπηλλάγη τότε ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ
 τῆς Παλλάδος πόλις τῶν φθοροποιῶν ἐκείνων βαρβάρων χάρις εἰς τὸ

¹ Ζώσιμος, 1, 35 ἐπ. Ζωναράς, 12, 26. Γ. Σύγκελλος, Χρονικ., σ. 717, ἐκδ. Βόννης, Ὁρώσιος, 7, 42. καὶ Αὐρ. Βίκτωρ, de caesaribus, κεφ. 33. Ὁ Ζωναράς ἐσφαλμένως καλεῖ τὸν Κλεόδηρον μόνον ἐλευθερωτὴν τῶν Ἀθη-
 νῶν· διότι ὁ Τρεβέλλιος Πολλίων λέγει σαφῶς (Gallieni duo κεφ. 13) Ab
 Atheniensibus duce Dexippo scriptore horum temporum victi
 sunt. κτλ.

ἔτι διαμένον γενναῖον φρόνημα καὶ τὴν φιλοπατρίαν τῶν βαρβαροκτόνων Ἀθηναίων. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, ἀποτελοῦν μίαν τῶν λαμπροτέρων σελίδων τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας καὶ δεικνύον οἷον φρόνημα δύναται νὰ διασφῶζῃ καὶ ὁ ὕψωσόν ἐλεύθερος καὶ αὐτόνομος βίος, εἶνε δυστυχῶς ἡ μόνη γενναία τῶν Ἀθηναίων πράξις κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους. Ἐγένετο δ' ἡ εἰσβολὴ αὕτη τῶν Γόθων εἰς Ἀττικὴν ἐπὶ Γαλλικανοῦ ἐν ἔτει 267, καὶ ὅχι, ὡς ὁ Κεδρηνὸς καὶ ὁ Ζωναράς παραδίδουσιν, ἐν ἔτει 269, τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τοῦ Κλαυδίου κυριαρχίας, ὅπερ λάθος ἤγαγέ τινας τῶν νεωτέρων εἰς τὸ παράλογον συμπέρασμα, ὅτι δις ἐπανειλημμένως ἐκυριεύθησαν αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τῶν βαρβάρων τούτων, ἐν ἔτει δηλ. 267 ὑπὸ τῶν Γόθων καὶ ἐν ἔτει 269 ὑπὸ τῶν Αἰρούλων. Διότι ὑπὸ πάντων τῶν ἀρχαίων μία μόνη ἄλωσις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναφέρεται, οἱ δὲ Αἴρουλοι ἄλλο δὲν ἦσαν ἢ φυλὴ τῶν Γόθων, ὥστε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Κεδρηνὸς καὶ ὁ Ζωναράς ἔθηκαν τὴν εἰσβολὴν ταύτην εἰς τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τοῦ Κλαυδίου ἀρχῆς κατὰ συμπερασμόν, διότι τότε ἀκριβῶς οἱ σκυθικοὶ πόλεμοι εὐρίσκοντο ἐν πλήρει ἀκμῇ¹. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, ἐλευθερώσαντες τὴν καταληληταθηῖσαν πόλιν τῶν ἐκ τῆς μάστιγος ταύτης, ἐτίμησαν διαφερόντως τὸν σώσαντα αὐτοὺς Δέξιππον, ἐκλέξαντες αὐτὸν καὶ ἄρχοντα βασιλέα. Ὡς τοιοῦτος δὲ ἐ χρημάτισεν οὗτος καὶ ἀγωνοθέτης κατὰ τὰ Παναθήναια, ὡς ἐξάγεται ἐκ τινος ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ ποδοστάτου τοῦ ὑπὸ τῶν υἱῶν αὐτοῦ κατ' ἀπόφασιν τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ἀνεγερθέντος αὐτῷ ἀνδριάντος². Οἱ Γόθοι εἶχον καταστρέψει κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν τῶν πλεῖστα ἔργα τέχνης, ἰδίως δὲ μετάλλινα, καὶ ἄλλην ζημίαν καὶ διαρπαγὴν μεγάλην διέπραξαν συμπαραλαβόντες σὺν τῇ ἄλλῃ λεία ἐξ εὐμετακινήτων ἀντικειμένων καὶ ἀπείρους δούλους. Κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην τῆς λεηλασίας τῆς πόλεως διηγοῦνται οἱ ἱστορικοὶ καὶ τὸ ἐπεισόδιον, ὅτι «Συναγαγόντες πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει βιβλία, καῦσαι ταῦτα ἠθούλοντο, εἰς δὲ τις τῶν συνετῶν παρ' αὐτοῖς» δοκούντων ἀπεῖρξε τοὺς ὁμοφύλους τοῦ ἐγχειρήματος, φάμενος ὡς

¹ Ἴδε καὶ Ellissen, zur Geschichte Athens, σ. 129.

² Ἴδε τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἐν ᾗ ἀπαριθμοῦνται καὶ τὰ δημόσια τοῦ Δεξιππου ἀξιώματα, παρὰ Boeckh C. I. gr., τόμ. Α', ἀριθ. 380 σ. 439 ἐπ. ἢ C. I. Attic., III, ἀρ. 716. Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἡ βουλὴ τότε συνέκειτο ἐξ 750 (ΨΝ.) μελῶν.

» περὶ ταῦτα οἱ Ἕλληνες ἀσχολούμενοι πολεμικῶν ἀμελοῦσιν ἔργων
 » καὶ οὕτως εὐχέριωτοι γίνονται¹». Εὐτυχῶς ὁ βαρβαρικός οὗτος συλ-
 λογισμός του ἐπέπρωτο πρὸς τιμὴν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν φώτων
 τάχιστα ν' ἀποδειχθῇ ἐσφαλμένος ὑπὸ τῆς ἀνδρίας τῶν Ἀθηναίων.

Μετὰ τὰς ἐπανειλλημμένας ἀποτυχίας καὶ ἥττας, οἱ Γότθοι, ἀντὶ
 ν' ἀποθαρρυνθῶσιν, ἔτι μᾶλλον ἠρεθίσθησαν καί, μόλις παρῆλθον δύο
 ἔτη, ἐπεχείρησαν φοβερώτεροι καὶ πολυαριθμότεροι νέαν ἐπιδρομὴν διὰ
 τοῦ Ἑλλησπόντου, τῶρα ὅμως εἰσέπλευσαν τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον καί,
 ἀφοῦ μάτην προσεπάθησαν νὰ κυριεύσωσι τὴν Κασσάνδρειαν καὶ τὴν
 Θεσσαλονίκην, μία μὲν αὐτῶν μοῖρα ἐπέδραμε πάλιν τὰ ἑλληνικὰ πα-
 ράλια, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ δυνηθῇ νὰ κυριεύσῃ πόλιν τινά, οἱ δὲ λοι-
 ποὶ ἀποβιβασθέντες διήλασαν λεηλατοῦντες τὴν Μακεδονίαν μέχρι
 Μαισίας, ἔνθα ὁ αὐτοκράτωρ Κλαύδιος ὁ Β' (268—270) κατῴρθησε
 νὰ νικήσῃ αὐτοὺς κατὰ κράτος παρὰ τὴν πόλιν Νάϊσον ἐν ἔτει 269,
 ἐξ οὗ ἐπαξίως Γοτθικός ἐκλήθη. Τὰ λείψανα τῶν κατασυντριβέντων
 βαρβάρων διεσπάρησαν τότε ἀνά τὴν Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν,
 δὲν ἐτόλμησαν ὅμως νὰ ἐπιτεθῶσι καὶ κατὰ τῶν ὠχυρωμένων Θερμο-
 πυλῶν, ὥστε καὶ πάλιν ἔμεινεν ἀνέπαφος ἡ κυρίως Ἑλλάς, ἕως οὗ ὁ
 καταδιώκων αὐτοὺς αὐτοκρατορικός στρατὸς καὶ ὁ στόλος κατέστρεψαν
 καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα λείψανα τῆς ὀλόκληρον τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος
 ἐκ θεμελίων κλονισάσης μάστιγος².

Ἀφοῦ παρῆλθεν ὁ φοβερός οὗτος ἐκ βορρᾶ κίνδυνος, ἐπὶ ἡμῖσιν περί-
 που αἰῶνα ἢ τε ὅλη Ἑλλάς καὶ αἱ Ἀθῆναι ἀπῆλυσαν διαρκοὺς εἰ-
 ρήνης, ἥτις μεγάλως συνέτεινε πρὸς ἀνάρρωσιν τῆς χώρας ἐκ τῶν δει-
 νῶν τραυμάτων τῶν κατενεχθέντων αὐτῇ ὑπὸ τῶν ἀγρίων ἐκείνων βαρ-
 βάρων. Τὴν ἐξαιρετικὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει θέσιν μαρ-
 τυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Σύγκλητος τῆς Ῥώμης τὴν κατὰ Σεπτέμ-
 βριον τοῦ 275 γενομένην ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος Τακίτου ἀνήγγειλε
 δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὴν βουλὴν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ πρὸς τὰς τῆς Κο-
 ρίνθου καὶ Θεσσαλονίκης³. Αἱ δὲ σχολαὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐξηκολούθουν καὶ

¹ Ζωναρᾶς, 12, 26. πρβ. καὶ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Εὐναπίου.

² Ζώσιμος, 1, 42, 43—46. Τρεβέλλιος Πολλίων, ἐν βίῳ Κλαυδίου, 5—16. Εὐτρόπιος, ἐν Σκυθικ. 9, 11. Αὐρήλιος Βίκτωρ, de caesaribus, 34. Ἴδε περὶ τῶν γοτθικῶν ἐπιδρομῶν Gibbon. Decline and Fall of the roman empire, κεφ. 10 καὶ 11.

³ Πρβ. καὶ Φερδ. Γρηγοροβίου Gesch. Athens, I, σ. 23.

μετὰ ταῦτα ν' ἀκμάζωσι καὶ τόσῳ μείζονα νὰ λαμβάνωσιν ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ σημασίαν, ὅσῳ ὁ χριστιανισμὸς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διεδίδετο ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, αἱ δ' ἐν Ἀθήναις σοφιστικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ καὶ οἱ ἐν αὐταῖς διδάσκοντες ἀπέβαινον ὁ τελευταῖος καὶ ἰσχυρότατος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ προμαχὼν καὶ ὁ ἐπιμονώτερος πολέμιος τῆς νέας διδασκαλίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη τῆς πόλεως κατάστασις, ὡς καὶ ἡ τῆς ὅλης Ἑλλάδος, οὐσιωδῶς εἶχε βελτιωθῇ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, ὥστε ἡ Ἑλλὰς ἀνῆκεν εἰς τὰς εὐπορωτέρας καὶ σχετικῶς ἀκμαιότερας τοῦ κράτους ἐπαρχίας, ὅπερ καὶ ὁλόκληρον ἐπιμελέστερον ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ τῆς ὑπὸ Διοκλητιανοῦ (284—305) κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς δύο, ἔπειτα δ' εἰς τέσσαρα τμήματα ὑπὸ ἰδίους ἄρχοντας διαιρέσεώς του. Ἡ δὲ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ὅλης Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους εὐημερία ἐξάγεται καὶ ἐκ τῶν μεταξὺ Λικιννίου καὶ Κωνσταντίνου συμβάντων. Ὅτε δηλ. ὁ Κωνσταντῖνος ἀνέλαθεν ἐν ἔτει 323 τελευταῖον τὸν πρὸς Λικίννιον περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου ἀγῶνα, συνήγαγε τὰς ναυτικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, συνισταμένας ἐκ 200 πολεμικῶν καὶ 2,000 φορτηγῶν πλοίων, κατὰ τὸ πλεῖστον πλοίων τε καὶ ναυτῶν ἐλληνικῶν, ἐν Πειραιεῖ ὑπὸ τὸν νεαρόν καὶ ἡρωϊκὸν αὐτοῦ υἱὸν Κρίσπον¹. Ἡ ἐκλογὴ αὕτη τοῦ Πειραιῶς πρὸς στάθμευσιν τοσαύτης δυνάμεως μαρτυρεῖ ὅτι ὁ τε λιμὴν οὗτος εἶχεν ἀναλάβει κἄπως καὶ δὲν ἦτο οἷον εἶχεν ἰδεῖ αὐτόν ὁ Παυσανίας κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα, καὶ ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχον μεγάλαι ἀγοραὶ ἐπιτηδεῖων καὶ ἀρκετὴ ἐμπορία· διότι τὸ πλῆθος τῶν ἐπιβατῶν καὶ τὸ στενόχωρον τῶν φορτηγῶν πλοίων ἐβίαζον βεβαίως τὸν στόλον νὰ σταθμεύῃ εἰς μέρη, ἔνθα τὰ ἐπιτήδεια προχειρότατα ὑπῆρχον πρὸς πορισμόν. Καὶ ὁ τοῦ Λικιννίου δὲ στόλος ἐξ ἐλληνικῶν τὰ μάλιστα πλοίων συνέκειτο, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἡ θαλασσοπλοΐα καὶ τότε ἦτο πρὸ πάντων ἐν χερσὶ τῶν Ἑλλήνων. Ὑπεβοήθουν δὲ πάντοτε τὴν σχετικὴν τῶν Ἀθηνῶν ἀκμὴν καὶ τὸ ἐλεύθερον πολίτευμα, αἱ ἐνταῦθα σχολαὶ καὶ τὸ μέγα τῆς πόλεως ἡθικὸν ἀξίωμα, ὥστε διὰ πάντα ταῦτα ἤκμαζεν αὕτη ἐπὶ Κωνσταντίνου (324—337). Ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος, εἰ καὶ μεγάλως ἐπροστάτευσε τὸν χριστιανισμόν, ἐσεβάσθη κατ' ἀρχὰς τὴν ἐνδοξὸν τοῦ ἀρχαίου βίου πρόμαχον πόλιν καὶ ἀπένειμεν αὐτῇ μεγάλας τιμὰς, μαρτυρούσας πολυχῶς τὴν ἰδιαιτέραν εὐνοίαν καὶ τὸν πρὸς τὸ σεμνὸν αὐτῆς ὄνομα

¹ Ζώσιμος, 2, 20 ἐπ.

σεβασμὸν αὐτοῦ. Διότι οὐ μόνον διέταξεν ἐτησίαν διαμονὴν σίτου μεταξύ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἐκ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀποθηκῶν καὶ ἀπῆλλαξε τοὺς διδασκάλους φόρων τινῶν, βελτιώσας καὶ ἄλλως τὴν θέσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ « βασιλεὺς ὢν καὶ κύριος πάντων στρα- » τηγὸς ἐκείνων ἡξίου ἀποκαλεῖσθαι καὶ τοιαύτης εἰκόνης τυγχάνων » μετ' ἐπιγράμματος ἐγάννυτο πλέον ἢ τῶν μεγίστων τιμῶν ἀξιώθεις » κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ¹.

Πότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπένειμαν τῷ Κωνσταντίνῳ τὸ τοῦ στρατηγοῦ ἀξίωμα καὶ ἱδρυσαν αὐτῷ ἀνδριάντα μετὰ τοιαύτης ἐπιγραφῆς δὲν ἀναφέρεται ῥητῶς, πιθανὸν ὅμως εἶναι ὅτι τοῦτο ἐγένετο εἴτε κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος 324, ὅτε ὁ κατὰ Λικιννίου πόλεμος ἐξ Ἀθηνῶν ὤρματο, ἢ ὀλίγον μετὰ ταῦτα, ὅτε ὡς μονάρχης ἐκεῖνος εὐγνωμονῶν, φαίνεται, καὶ διὰ τὴν τῶν Ἀθηναίων ἐπικουρίαν καὶ τιμῶν τὴν πόλιν διέταξε τὴν ἐτησίαν τοῦ σίτου διανομὴν². Ὁ αὐτὸς ὅμως Κωνσταντῖνος, ὁ τοσαύτην πρὸς τὰς Ἀθήνας ἐπιδειξάμενος εὐνοίαν, δὲν ἐδίστασε ν' ἀφαιρέσῃ αὐτάς, ὡς καὶ τὴν ὅλην Ἑλλάδα, ἔργα τέχνης διάσημα πρὸς διακόσμησιν τῆς νέας καὶ ἐπωνύμου του πρωτεύουσας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως³, ἔθηκε δὲ συγχρόνως καὶ τὰς βάσεις τῆς βεβαίας πτώσεως τοῦ ἐθνικοῦ τῆς Παλλάδος ἄστεως. Τὸ ἀξιολογώτατον τῆς πόλεως ταύτης κόσμημα ἦσαν οἱ πολυάριθμοι ναοὶ καὶ αἱ λοιπαὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας οἰκοδομαί, ἡ δὲ κυριωτάτη αὐτῆς σημασία συνίστατο εἰς τὰς τοῦ ἐθνισμοῦ προμαχούσας φιλοσοφικὰς καὶ σοφιστικὰς σχολάς, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος, εἰ καὶ ἐπεδειξάτο κατ' ἀρχὰς ἀνεξιθρησκείαν, ἀργότερα ἐκηρύχθη φανερὰ ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπῆρξεν ὁ ἰσχυρότατος μοχλὸς τῆς ταχείας ὑπεροχῆς καὶ κυριαρχίας αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἅτε πρῶτος ἀναγνώρισας αὐτὸν ὡς ἐπίσημον τοῦ κράτους θρησκείαν ἀντὶ τῆς μέχρι τότε ἐθνικῆς, ὅπερ κατήνεγκε

¹ Ἐν Ἐγκωμίῳ εἰς Κωνσταντῖνον, σ. 8, ἐκδ. Spanheim. πρβ. Εὐνάπιον ἐν βίῳ Αἰδεσίου, σ. 22, ἐκδ. Boissonade καὶ Κώδικ. Θεοδοσ. 13, 3, 1 καὶ 2.

² Ὅποια ἄγνοια τῆς ἱστορίας ἐπεκράτει κατὰ τοὺς τελευταίους τοῦ μεσαιῶνος χρόνους, δεικνύει ὁ κατὰ τὴν ιδ'. ἑκατονταετηρίδα ἀκμάσας χρονογράφος Νικηφόρος Γρηγοράς, ὅστις, παρανοήσας τοὺς ἀνωτέρω λόγους τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ Φραγκοκρατίας καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν συμπεραίνων, γράφει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀπένειμε τῷ στρατηγῷ τῶν Ἀθηναίων τὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς ἀξίωμα! Τόμ. Α', σ. 239, ἐκδ. Βόννης.

³ Γεώργ. Κοδινὸς ἐν σ. 29 ἐκδ. Παρισίων, ἢ 53 ἐκδ. Βόννης.

κατὰ τῶν Ἀθηνῶν τὸ τελευταῖον καίριον καὶ θανάσιμον τραῦμα. Ἐκτὸς δὲ τούτου εὐθὺς μετὰ τὴν κατατρέπωσιν τοῦ Λικιννίου καὶ τὴν ἐν τῷ θρόνῳ ἐξασφάλισίν του ἐξέδωκεν ἐπὶ πολλὰ κατὰ συνέχειαν ἔτη σειρὰν διαταγμάτων, δι' ὧν ὅτε μὲν ἀπηγόρευε τοῖς ἐθνικοῖς τὸ θύειν, τοὔτέστιν αὐτὴν τὴν ἐξάσκησιν τῆς θρησκείας των, ὅτε δ' ἀφῆρει τὰ ἐθνικὰ ἱερὰ τὰς κτήσεις των καὶ παρεχώρει αὐτὰς τοῖς χριστιανοῖς, καὶ διὰ παντὸς μέσου προσεπάθει ν' ἀποθαρρύνῃ μὲν τοὺς ἐθνικούς, ἀποκλείων αὐτοὺς καὶ τῶν πολιτικῶν ἀξιοματῶν, νὰ ἐμψυχώσῃ δὲ καὶ ἐπικρατοῦσαν νὰ καταστήσῃ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, προβὰς τελευταῖον καὶ μέχρι συστηματικῆς καταδιώξεως τῶν ἐθνικῶν, «Τὰ τε τῶν ἱερῶν εὐφανέστατα καταστρέφων καὶ τὰ τῶν χριστιανῶν ἀνεγείρων οἰκήματα»¹.

Ἐτι δὲ συστηματικώτερον καὶ μετὰ φανατισμοῦ τοὺς μὲν ἐθνικούς καταδιώξε τοὺς δὲ χριστιανούς ἐκ παντὸς τρόπου ἐπροστάτευsen ὁ ἐκ τοῦ υἱῶν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ διαδόχων Κωνσταντῖος (337—361). Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, εἰ καὶ διὰ μεγάλων ἀγώνων ἀποκαταστήσας τὴν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ πρὸς εὐκολωτέραν διοίκησιν διασπασθεῖσαν ἐνότητα τοῦ ἀπεράντου ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἀποθνήσκων διήρесе πάλιν αὐτὸ ἐν ἔτει 337 μεταξὺ τῶν τριῶν ἐπιζώντων υἱῶν τοῦ Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου Β' (337—340) καὶ Κώνσταντος (337—350), ἡ δὲ Ἑλλάς ἀνῆκεν εἰς τὴν μερίδα τοῦ Κῶσταντος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 350, ἐκλιπόντων τῶν δύο ἀδελφῶν του, ἐμονάρχησε μέχρι 361 τοῦ πάλιν ἐνωθέντος κράτους ὁ Κωνσταντῖος. Τότε δὴ αἱ ὑπ' αὐτοῦ καταδιώξεις τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ ἐν Ἑλλάδι ἦσαν τοιαῦται, ὥστε καὶ ἐν Ἀθήναις εἶχε παύσει πᾶσα δημοσίᾳ ἐξάσκησις τῆς ἐθνικῆς λατρείας, τὸ δ' ἀκόλουθον διάταγμα αὐτοῦ μαρτυρεῖ περὶ τῆς αὐστηρότητος καὶ τοῦ φανατισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου². «Ἐδοξεν ἡμῖν,

¹ Εὐνάπιος ἐν Αἰδέσ. σ. 461 ἐκδ. Παρισίων καὶ Θεοφάν. ἐν Χρον. 1, 34.

² Τὸ πρωτότυπον λατινικὸν κείμενον, περιλαμβανόμενον ἐν Κώδικ. Θεοδοσ. βιβλ. 16φ, τίτλ. 10φ, νόμ. 4φ, ἔχει ὡς ἐξῆς. Placuit omnibus locis atque urbibus universis claudi protinus templa, et accessu vetitis omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos a sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte hujus modi perpetraverit, gladio sternatur; facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari; et similiter adfligi rectores provinciarum, si facinora vindicari neglexerint. Ἴδε διεξοδικῶς καὶ μετὰ πασῶν

» λέγει, ἐν πάσῃ χώρᾳ καὶ πόλει κλεισθῆναι τοὺς ἐθνικοὺς ναοὺς τούν-
 » τεῦθεν καί, ἀπαγορευομένης πᾶσι τῆς εἰς αὐτοὺς εἰσόδου, κωλύειν τοὺς
 » ἀπολωλότας ἀμαρτάνειν. Πρὸς δὲ ἐπιθυμοῦμεν ἀπέχεσθαι σύμπαν-
 » τας θυσιῶν, εἰ δέ τις ἄλλως πράττει, ξίφει ἀναιρείσθω καὶ τὴν οὐ-
 » σίαν τοῦ φρονεθέντος δημεύεσθαι κελεύομεν. Ὅμοιως δὲ κολάζεσθω-
 » σαν καὶ οἱ κατ' ἐπαρχίας διοικηταί, ἐὰν ἀμελῶσι κολάζειν τοὺς
 » ἀμαρτάνοντας». Τὸ σκληρὸν ὅμως τοῦτο καὶ ὑπερδρακόντειον διά-
 ταγμα τοῦ φανατικοῦ Κωνσταντίνου οὐδέποτε βεβαίως ἐξετελέσθη κατὰ
 γράμμα ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ὑπαλλήλων, οἵτινες ἦσαν φιλάνθρωπότε-
 ροι ἐκείνου καὶ ἐβλεπον ἐπὶ τόπου τὰς δυσκολίας τῆς πλήρους ἐφαρμο-
 μογῆς του, δὲν ἔπεται ὅμως ἐντεῦθεν ὅτι καὶ οὐδέποτε ἐδημοσιεύθη,
 ὡς φρονεῖ ὁ Γίββων¹.

Ἄλλὰ καὶ ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κτίσις, ἣτις ὑπὲρ πάντα τὰ
 λοιπὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀπηθανάτισε τὸ ὄνομα ἐκεί-
 νου, καὶ ἡ ἐν αὐτῇ μετὰθεσις τῆς κυβερνητικῆς ἑδρας οὐχ ἦττον ἐβλα-
 ψαν τότε τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν γνήσιον Ἑλληνισμόν, εἰ καὶ βραδύ-
 τερον συνέτειναν εἰς τὴν διάσωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν βαρβαρικῶν
 ἐπιδρομῶν². Βεβαίως ὁ κύριος λόγος, δι' ὃν ὁ Κωνσταντῖνος ἀνέδειξε
 τὴν Κωνσταντινούπολιν πρωτεύουσαν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἦτο ὅτι
 τὴν Ἀνατολὴν εἶχε γνωρίσει ζωτικωτέραν τῆς Δύσεως καὶ ἀσυγκρί-
 τως μᾶλλον πεπολιτισμένην, ἢ χρειᾶ ὅμως, ἦν δι' αὐτοῦ ἔλαβεν ἡ
 Ἀνατολή καὶ ὅλον τὸ κράτος, ἦτο χριστιανική, ὁ δὲ χριστιανισμὸς
 ἦτο τότε ὁ ἀμειλιχώτερος διώκτης καὶ ἀντίπαλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ
 ἐθνισμοῦ, ἄρα καὶ τῶν Ἀθηναίων. Ἐκτὸς τούτου ἐν Κωνσταντινουπόλει
 συνεκεντρώθησαν τῷ χρόνῳ πᾶσαι αἱ τῆς Ἀνατολῆς τόσον ποικίλαι
 ἐθνολογικῶς δυνάμεις, ἐκεῖθεν δ' ἐξῆλθον βραδύτερον τὰ διατάγματα
 ἐκεῖνα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἅτινα ἔρριψαν τὰς Ἀθήνας
 εἰς αἰώνων θάνατον καὶ ἀφάνειαν. Οὐχ ἦττον ἐν τῷ μεταξὺ αἱ Ἀθη-
 ναι ἐξηκολούθουν νὰ εἶνε ἡ ἀξιολογωτέρα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ
 ἀντιπρόσωπος καὶ πρόμαχος, τοιαύτη δὲ καὶ ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις αὕτη ὑπὸ

τῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸν *Lasaulx*, der Unter-
 gang des Hellenismus, ἐν Μονάχῳ, 1854, σελ. 30. ἐπ.

¹ Gibbon, Decline and Fall..... κτλ. κεφ. 21.

² Τοιαῦτα φρονεῖ περὶ τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὠφελείας τῆς Ἑλλάδος
 κατὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ὁ Φερδινάνδος Γρηγορόδιος, *Gesch. Athens*
 τόμ. Α', σ. 25.

τῶν ἐθνικῶν, ὡς τὰ Ἱεροσόλυμα ἦσαν τὸ προσκυνητήριον τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων, διὸ ἀπέσπα πάντοτε τὴν ἰδιάζουσαν προσοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ μετριοπαθέστεροι τῶν ὁποίων ἐπεδείξαντο σέβας καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὴν σεμνὴν καὶ μεγαλύνουσαν τῆς Παλ- λάδος πόλιν, τινὲς δ' ἐπεχείρησαν καὶ διὰ πρακτικωτέρου τρόπου νὰ βελτιώσωσι τὴν κατάστασιν αὐτῆς. Λόγου χάριν Κώνστας ὁ ἀδελφός καὶ συνάρχων τοῦ φανατικοῦ καὶ μιαρῶ Κωνσταντίου, ἐδωρήσατο τοῖς Ἀθηναίοις σῖτόν τε καὶ «νήσους οὐκ ὀλίγας οὐδὲ μικρὰς εἰς ἀπα- » γωγὴν φόρου», χαριζόμενος τῷ σοφιστῇ Προαιρεσίῳ¹ Τὸ δὲ ἀνώτατον ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτήριον εἶχε μὲν ἀπολέσει κατὰ τὸν τέταρτον αἰ- ῶνα μέγα μέρος τῆς σπουδαιότητος καὶ ἀξίας του καὶ οἱ ἐν αὐτῷ διδά- σκοντές τε καὶ διδασκόμενοι ἡσχολοῦντο μᾶλλον περὶ λόγους κενούς καὶ συστάσεις κομμάτων ἐκ μικροφιλοτιμίας καὶ συμφέροντος, διάγον- τες καὶ βίον ἀνειμένον καὶ ἀκόλαστον, ὡς ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν συγ- χρόνων Λιβανίου καὶ Εὐναπίου πληροφορούμεθα², οὐχ ἥττον ὅμως, καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, αἱ ἐν Ἀθήναις σχολαὶ ἔχαιρον τὴν καλλίστην καὶ μεγίστην φήμην ἐν τῷ τότε κόσμῳ καὶ ἐνταῦθα συνέρ- ρεον πρὸς ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν πανταχόθεν πάσης θρησκείας καὶ παντὸς ἔθνους οἱ φιλομαθεῖς· διότι ἐνταῦθα ἐδίδασκον ἢ διέτριβον οἱ ἐπιση- μότατοι τοῦ τότε καιροῦ σοφισταὶ καὶ λόγιοι. Οὕτως ἐδίδασκον ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Κωνσταντίνου ὁ ἐπὶ εὐγλωττίᾳ περιβόητος σοφιστὴς Προαιρεσίος, ὅστις τοσαύτην πανταχοῦ ἔχαιρε φήμην, ὥστε, ὅτε ἀργότερα, ἐν ἔτει 345 πιθανῶς, προσκληθεὶς ἴσως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως ἀποβάντος καὶ ἐν Γαλλίᾳ διαμέ- νοντος Κώνσταντος νὰ μεταβῇ παρ' αὐτῷ, διέβη διὰ Ῥώμης, οἱ Ρω- μαῖοι τοσοῦτον ἐκολακεύθησαν ἐκ τῆς ἐπισκέψεως ταύτης, ὥστε ἀνή- γειραν αὐτῷ ἀνδριάντα μετὰ τῆς πομπῶδους ἐπιγραφῆς: «Ἡ βασιλεὺς τοῦ κράτους Ῥώμη τῷ βασιλεῖ τῆς εὐγλωττίας»³).

Ὅτε δ' ὁ σοφιστὴς οὗτος ἐπανέκαμψεν εἰς Ἀθήνας, ἔφερε μεθ' ἑαυ- τοῦ καὶ τὸ διάταγμα τοῦ Κωνσταντος, δι' οὗ παρεχωροῦντο τοῖς Ἀθη- ναίοις πρὸς κάρπωσιν τῶν εἰσοδημάτων νῆσοί τινες, ἄγνωστον ποῖαι,

¹ Εὐνάπιος ἐν βίῳ Προαιρεσίου, σ. 90, ἐκδ. Boissonade.

² Ἴδε Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Opera, τόμ. Α', σ. 327 ἐπ. ἐκδ. Morelli πρὸς δὲ καὶ Κ. Σάθα «Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν», Ἐν Παρισίοις, 1879 σ. 306'.—σογ'.

³ Λατινιστί, Regina rerum Roma regi eloquentiæ.

διὸ ἐξελέγη ὑπὸ τῶν εὐγνωμονούντων Ἀθηναίων στρατοπεδάρχης¹, ἀξίωμα κατὰ πρῶτον ἀναφαινόμενον ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ ἱστορίᾳ. Συγχρόνως δὲ περίπου διέτριβεν ἐν Ἀθήναις διδάσκων καὶ ἕτερος περιβόητος σοφιστής, ὁ Λιθάνιος, πρὸς ἀκρόασιν τοῦ ὁποίου ἄπειροι πανταχόθεν συνέρρεον ἐνταῦθα νέοι. Τότε διέτριψεν ἐν Ἀθήναις χάριν σπουδῆς καὶ ὁ μετὰ ταῦτα μέγας τῶν ἐθνικῶν προστάτης καὶ ἐνάρετος αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, κατὰ τὸ ἔτος 355, ἀπὸ Ἰουνίου περίπου μέχρι τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς καίσαρα προαγωγῆς του· « Ἰουλιανοῦ δὲ » καὶ τὴν οἰκίαν ὁ συγγραφεὺς Ἀθήνησιν ἐώρα, λέγει ὁ Εὐνάπιος, μι-
 » κρὰν μὲν καὶ εὐτελῆ τινα, Ἑρμοῦ δὲ ὅμως καὶ Μουσῶν περιπνέου-
 σαν...² » Ἐνταῦθα ἐγνώρισε δύο ἄλλους ἐπίσης περιφανεῖς μετὰ ταῦτα γενομένους ἄνδρας, τότε δὲ σπουδάζοντας εἰσέτι, τὸν Μέγαν Βασίλειον καὶ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Ἐνταῦθα δέ, ἐν τῇ θίᾳ τῶν ἀπαρμιλλήτων τῆς τέχνης ἔργων, ἅτινα περιλειπόμενα εἰσέτι ἐκόσμου τὰς ἐθνικὰς Ἀθήνας, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίρροιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἦν ἐπιμελῶς ἐσπούδασε, συνέλαβε τὸ καὶ πρότερον ἐν αὐτῷ ρίζας λαβὼν μέγα καὶ γενναῖον, ἀλλ' ἀδύνατον καὶ μάταιον, δυστυχῶς, σχέδιον τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ μετὰ τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τοῦ ἀρχαίου βίου. Ὅχι διὰ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀναμorfωτοῦ, ἀλλὰ διὰ τὴν παρακμὴν καὶ κατὰπτωσιν τοῦ πρὸς ἀναμόρφωσιν καὶ ἀναζωογόνησιν προωρισμένου στοιχείου, ἀπέτυχον αἱ πράγματι ἡρωϊκὰ τοῦ κλασικῶν φρονημάτων Ἰουλιανοῦ προσπάθειαι³. Ὁ Ἰουλιανός ἦτο ἐκ τῶν τραγικῶν ἐκείνων ὄντων, ἅτινα εἰς τὰ μεθόρια δύο ἐποχῶν ἰστάμενα, ἀντὶ τολμηρῶς νὰ περιπτυχθῶσι τὸ μέλλον καὶ τούτου τὰ συμφέροντα νὰ ἐπιδιώξωσι, στρέφονται πρὸς τὰ ὀπίσω, ἰσχυρότερον ὑπὸ τοῦ παρελθόντος ἐλκυόμενα καί, ἐνῶ προσπαθοῦσι νὰ ἀναχατίσωσι τὴν προσδεύουσαν τῶν γεγονότων ἀνάπτυξιν, κατασυν-
 τρίζονται ὑπὸ μοιραίου καὶ ἰσχυροτέρου βραχίονος. Πῶς ὁ Ἰουλιανὸς περιῆλθεν εἰς τοιαύτην θέσιν εἶνε εὐκολον ψυχολογικῶς νὰ ἐρμηνευθῇ. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ συναγωνιστοῦ καὶ ἀπολογητοῦ αὐτοῦ Ἀμμια-

¹ Εὐνάπιος ἐν βίῳ Προαίρεσις ἐκδ. Boissonade, σ. 90.

² Εὐνάπιος ἐν βίῳ Ἰουλιανοῦ, σ. 483, 5.

³ Περί Ἰουλιανοῦ, ἐκτὸς ἰδιαιτέρων μονογραφιῶν, κάλλιστα ἐπραγματεύθησαν ὁ Gibbon ἐνθ. ἄνωτ., κεφ. 19, 22—24· ὁ Lasaulx, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 59 ἐπ. 62 ἐπ. καὶ μετὰ πολλῆς χάριτος ὁ ἡμέτερος Κ. Παπαρρηγόπουλος Ἱστορ. τοῦ ἑλλήν. ἔθνους τόμ. Β', σ. 642—649 ἐκδ. α'.

νοῦ, ὁ Ἰουλιανὸς ἦτο ἀνὴρ φύσει ἡρωϊκὸς καὶ μεγαλοφυΐης¹, χαρρακτὴρ μέγας, ὅστις ἐν ἐποχῇ νάνω τυχὼν πολλαχῶς ἐκακώθη καὶ παρεμορφώθη ἀντὶ ἡρώος ῥήτωρ γενόμενος. Ἡ ἔμφυτος ζωηρότης καὶ ἰσχύς τοῦ πνεύματός του, δι' ὧν ἐν τῇ ἐποχῇ τοῦ Ἀχιλλέως ἢ τοῦ Ἀλεξάνδρου θ' ἀπέβαιναν ὁμοιὸς των, περιέπεσον ἐν τῇ ἐποχῇ του εἰς χεῖρας τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς σοφιστικῆς, αἵτινες ἀπὸ ἀνδρὸς τῶν πράξεων μετέβαλον αὐτὸν εἰς φίλον τῶν λόγων, κατεβίβασαν τὴν ἡρωϊκὴν αὐτοῦ φιλοδοξίαν εἰς κουφότητα καὶ δημοκοπίαν, διέστρεψαν τὴν ἐλαστικότητα τῆς ψυχῆς του εἰς ἀμετάτρεπτον ἐπιμονὴν καὶ παρεμόρφωσαν τὴν τόσον ἀγαθὴν φύσιν του δι' ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων μέχρι μονομανίας καὶ ὑποχονδρίας². Ὁ τότε χριστιανισμὸς, οἷον αὐτὸς τὸν ἐγνώρισε διὰ τῶν περὶ αὐτόν, οὐδόλως συνῆδε τῇ φύσει του, αἱ δὲ τρομεραὶ μαιφοναίαι τῶν συγγενῶν του χριστιανῶν αὐτοκρατόρων κατ' ἀλλήλων καὶ ἡ ἀπάνθρωπος πίεσις καὶ καταδίωξις τῶν ἐθνικῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκέρδησαν τὸν εὐαίσθητον Ἰουλιανὸν ἔτι μᾶλλον ὑπὲρ τῶν πασχόντων ἐθνικῶν. Ἀντὶ ὅμως τοῦ Ἀριστοτέλους ἔτυχε διδασκάλων τοῦ γραμματικοῦ Νικοκλέους, τοῦ νεοπλατωνικοῦ Μαξίμου καὶ τοῦ σοφιστοῦ Λιβανίου, οἵτινες, ἐκ τῆς ἀρχαιότητος καὶ αὐτοὶ τρεφόμενοι καὶ ἐξ ἐκείνης τὴν ἑαυτῶν σοφίαν ἀρπύζοντες, οὐδαμῶς ἄλλως ἐγνώριζον νὰ κορέσωσι τὴν διψῶσαν αὐτοῦ φαντασίαν ἢ δι' εἰκόνων τῆς παρελθούσης λαμπρότητος, πρὸς ὧν τὴν ἀπομίμησιν προέτρεπον αὐτόν³. Οὗτοι ἀνεγίνωσκον μετ' αὐτοῦ τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς λοιποὺς μεγάλους τῆς ἀρχαιότητος ποιητὰς καὶ πεζογράφους, προέτρεψαν αὐτόν νὰ μνηθῇ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια⁴, ἔλεγον αὐτῷ ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ πρέπει ν' ἀποφεύγῃ τις πάντα νεωτερισμόν, ὅτι αἱ τῶν Μουσῶν τέχναι εἶνε ἀναπόσπαστοι ἀπὸ τῆς τῶν Μουσῶν λατρείας, ὅτι σὺν τῇ πατρίᾳ θρησκείᾳ ἐμαράνθησαν καὶ ἡ ἀρχαία φιλολογία καὶ τέχνη καὶ αὕτῃ ἡ πολιτεία καὶ ὁ

¹ Ἀμμιανὸς ἐν 25, 4, 1: Vir profecto heroicis commemorandus ingeniis. Πρβ. καὶ 26, 1, 5.

² Ἀμμιανὸς ἐν 22, 13. 25, 1, 4, 16. 26, 1, 5. Γρηγόρ. Ναζιανζηνός, ἐν λ. Ε', 23, σ. 162, Α.

³ Σωκράτης ἐν 3, 1. Σωζόμενος ἐν 5, 2. Λιβάνιος ἐν λόγ. Α', σ. 24 ἐπ. 376, 359 ἐπ. 528. Εὐνάπιος ἐν βίῳ Μαξίμου, σ. 47 ἐπ. ἐκδ. Boissonade.

⁴ Εὐνάπιος ἐν βίῳ Μαξίμου, σ. 52 ἐκδ. Boissonade.

βίος καθόλου¹, καὶ ὅτι οὗτος προώριστο ὑπὸ τῶν θεῶν «ἐπανάξειν τὰ πάτρια». Τοιαύτη λοιπὸν ἀγωγή καὶ ἡ βαθεῖα ἐντύπωσις, ἣν παρήγαγον παρ' αὐτῷ τὰ τε ἄπειρα καὶ ἀπαρμιλλήτα ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τὰ προϊόντα τῆς πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀναπτύξεως καὶ αὐτὴ ἡ σκιὰ τοῦ σωζομένου ἔτι ἐν Ἀθήναις ἀρχαίου βίου καὶ τῆς ἐλευθερίας, ταῦτα πάντα ἐνέβαλον τῷ ἐπιχειρηματίᾳ καὶ φιλοδόξῳ Ἰουλιανῷ τὴν ἀμετάτρεπτον ἀπόφασιν, ἅμα τύχῃ εὐκαιρίας, νὰ ἐπαναφέρῃ τὸν ἀρχαῖον βίον καὶ τὸ πάτριον τῶν Ἑλλήνων θρησκεισμα. Ὑπὸ τοιούτων δ' ἐμφορούμενος ἰδεῶν καὶ οὕτως ὢν διατεθειμένος, ἐγκατέλιπε κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 355 τὴν εἰρηνικὴν σκιάν τῆς Ἀκαδημείας καὶ τὰς προσφιλεῖς τοῦ Ἀθήνας, ἵνα ὡς καῖσαρ ἀναλάβῃ τὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ Κωνσταντίου ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ διοίκησιν τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ τοῦ κράτους τμήματος. Ὅπως κερδήσῃ δ' ὑπὲρ ἑαυτοῦ πάντας καὶ ἐπωφεληθῇ προσηκόντως τὰς περιστάσεις, φανερὰ μὲν ἐκήρυττεν ὅτι ἦτο χριστιανὸς καὶ ἐπρέσβευε τὴν ἐπικρατοῦσαν τοῦ κράτους θρησκείαν, ἐσωτερικῶς ὅμως ἐμελέτα πάντοτε πῶς νὰ ἐμψυχώσῃ καὶ ἐπαναφέρῃ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν καὶ τὸν ἐθνικὸν βίον, στηριζόμενος ἰδίως εἰς τὴν σύμπραξιν τῆς ἐνταῦθα Ἑλλάδος, ἥς οἱ κάτοικοι ἦσαν εἰσέτι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐθνικοί. Ὡς καῖσαρ δέ, ἀφοῦ πρῶτον ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἐν Λευκετίᾳ, τοῖς νῦν Παρισίοις, ἐδρας του, ἀπέκρουσε καὶ ἐσωφρόνισε τοὺς εἰσβαλόντας Γερμανοὺς, ἐξηκολούθει κατὰ τὴν εἰρηνικὴν του ἐν Λευκετίᾳ διαμονὴν πάντοτε παρασκευζόμενος καὶ ἐνεργῶν ἐν κρυπτῷ πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ σχεδίου του. Ὅτε δ' αἱ ῥωμαϊκαὶ λεγεῶνες, δυσαρεστηθεῖσαι κατὰ τοῦ Κωνσταντίου, ἀνηγόρευσαν αὐτὸν καὶ ἄκοντα αὐγουστον, ἦτοι αὐτοκράτορα, ἀπέβαλεν ὀλοτελῶς τὸ προσωπεῖον, ἐκηρύχθη φανερὰ τῶν ἐθνικῶν προστάτης καὶ ἐξεκίνησεν ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸν Κωνσταντίνον. Κατὰ τὴν στρατείαν ταύτην φθὰς εἰς Παννονίαν, ἐπεμψεν ἐντεῦθεν ἐπιστολὰς εἰς Ἀθήνας, εἰς Σπάρτην καὶ εἰς Κόρινθον, ἐν αἷς, δικαιολογῶν τὴν διαγωγὴν του καὶ ἐκτιθέμενος τὰ σχέδιά του, ἐπεκαλεῖτο τὴν συνδρομὴν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀνίδρυσιν τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ ἀναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου θρησκειύματος· συγχρόνως δὲ διέταξε ν' ἀνοιχθῶσιν οἱ κεκλεισμένοι ἐθνικοὶ ναοί, ν' ἀνιδρυθῶσιν οἱ καταρριφθέντες καὶ νὰ ἐπιτραπῇ ἡ τῶν θεῶν λατρεία, ὡς ἦτο πρότερον. Οἱ

¹ Ἰουλιανὸς ἐν ἐπιστολ. 63, σ. 453 B. Λιβάνιος ἐν λόγ. Α', σ. 405, 532, 5. ἐπ. 2 ἐπ. καὶ Γ', σ. 437, 2. Ἴδε καὶ Lasaulx ἐν θ. ἀνωτ., σ. 59.

δ' Ἕλληνες χαρᾶς καὶ ἐνθουσιασμοῦ πλησθέντες ἔπεμψαν πάραυτα πρὸς δεξιῶσιν τοῦ σωτῆρός των πρεσβείας, αἵτινες συνήντησαν αὐτῷ ἐν Σιρμίῳ, καὶ, ζῶντος ἔτι τοῦ Κωνσταντίου, ἠνεώχθησαν ἐν Ἀθήναις οἱ κεκλεισμένοι ναοὶ καὶ ἐπανελήφθη ἡ ἀπηγορευμένη τῶν πατρίων θεῶν λατρεία. Ἐπὶ Ἰουλιανοῦ (360—362) τοσαύτη ἐπεκράτησεν ἐμφύχωσις τοῦ ἀρχαίου θρησκειύματος καὶ θεραπεία αὐτοῦ, οἷα ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἦτο ἄγνωστος. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἐπανέκτησαν τὴν πρῶην μεγάλην σημασίαν των, αἱ τελεταὶ καὶ ἑορταὶ πᾶσαι ἀνενεώθησαν λαμπρότεραι καὶ πολυτελέστεραι καὶ οἱ βωμοὶ ἐκάπνιζον ἀδιάκόπως χάρις εἰς τὴν μεγαλοδωρίαν καὶ φιλοτιμίαν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις ἕνεκα τῆς πολυθείας τελευταῖον μέχρι καταπίεσεως τοῦ ἀντιδρῶντος χριστιανισμοῦ εἶχε προβῆ. Ἡ ἀναβίωσις ὁμῶς αὕτη τῆς πατρίου θρησκείας καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξαν βραχεία καὶ παροδικά· διότι μετὰ δύο ἔτη ὁ μέγας καὶ ἐνθουσιώδης αὐτῶν προστάτης ἔπεσε μαχόμενος κατὰ Περσῶν καὶ ὁ ἰδίων ζωτικῶν δυναμειῶν στερούμενος ἐθνισμὸς πάλιν ἐμαράνθη καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν προτέραν του κατάστασιν, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ τοῦ Ἰουλιανοῦ διάδοχος Ἰσιδριανὸς κατήργησε τὰς ἀπονεμηθείσας τοῖς ἐθνικοῖς προνομίας καὶ ἐκήρυξεν ἀνεξιθρησκείαν. Δὲν ἤθελε δ' ἴσως ὑπερισχύσει καὶ διαρκῶς ἀναβιώσει ὁ ἐθνισμὸς, καὶ ἂν ἐπὶ μακρὸν ἔτι εἴη ὁ προστάτης αὐτοῦ Ἰουλιανός, ἕνεκα τῆς τότε αὐτοῦ καταστάσεως. Ἡ ἀγαθὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ πρόθεσις καὶ ὁ ζῆλος, μεθ' οὗ ἐπεδίωξε τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς, εἶνε τῷ ὄντι πολλοῦ θαυμασμοῦ ἄξια, ὡς δεικνύοντα ἀγαθὴν τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα διαθέσιν, ἀλλ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ ἀτυχὴς ἐκεῖνος ἥρως ἐξέλαβε τὸν σύγχρονον κόσμον, καὶ ὀλόκληρον τὸ πρὸς ἀναμόρφωσιν αὐτοῦ σχέδιον, ἦσαν ἐσφαλμένα καὶ ἀτυχή.

Τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν θρήσκειμα ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τόσον ἐφθαρμένον καὶ παρημελημένον ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων του ὀπαδῶν, ὥστε ἡ ἀναβίωσις αὐτοῦ ἀπέβαινεν ἐντελῶς ἀδύνατος. Ἦδη ἀπὸ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος ἡ φιλοσοφία εἶχε κατενέγκει τὸ θανατηφόρον κατὰ τῆς πολυθείας τραῦμα, ὃ δ' ἐλληνικὸς λαὸς εἶχε διαιρεθῆ ὡς πρὸς τοῦτο ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ὡς συμβαίνει ἐν παντὶ διεφθαρμένῳ καὶ καταπεπτωκότι συστήματι, εἰς δύο διαφόρους ἀνθρώπων τάξεις, εἰς τοὺς ἐντελῶς ἀδιαφοροῦντας καὶ ἀπιστοῦντας, οἵτινες ἦσαν καὶ οἱ πλεῖστοι ἕνεκα τῆς διανοητικῆς τοῦ λαοῦ ἀναπτύξεως, καὶ εἰς τοὺς φανατικοὺς πιστοὺς, οἵτινες ὅσῳ μᾶλλον ἡ θρησκεία αὐτῶν παρη-

μελεῖτο καὶ ἐκινδύνευε, τόσῳ δεισιδαιμονέστεροι καὶ φανατικώτεροι ἀπέβαινον, καταφεύγοντες ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ των καὶ εἰς πᾶν εἶδος γοητείας καὶ μαγείας, ὅπως διεγείρῳσιν εὐλάβειαν καὶ σεβασμὸν ἐν ταῖς τῶν ἄλλων ψυχαῖς. Κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ τοιαύτη κατάστασις τῆς θρησκείας εἶχε παρὰ πολὺ ἀναπτυχθῇ, ὡς δὺναταί τις νὰ εἰκάσῃ τὸ μὲν ἐκ τῶν ὀλίγων μετὰ ταῦτα θερμῶν καὶ κατεπειγουσῶν συμβουλῶν τοῦ Πλουτάρχου πρὸς εὐλάβειαν, τὸ δὲ ἐκ τῶν σκωμμάτων καὶ χλευασμῶν τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τῶν ἄρῶν τῶν χριστιανῶν μαρτύρων. Ἐτι δὲ μᾶλλον ἐχειροτέρευσε, ἐννοεῖται, ἡ κατάστασις αὕτῃ ἀργότερα, ὅτε πρὸς τῇ ἐπιτεινομένῃ καὶ μᾶλλον διαδιδομένῃ καταπτώσει τῆς πολυθείας προσετέθη καὶ ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ διάδοσις καὶ ὁ ἐκ τῶν καταδιώξεων τῶν αὐτοκρατόρων φόβος, ἅτινα σπουδαίως εἶχον ταραῖζει τὰς ἤδη λίαν σαθράς τῶν ἐθνικῶν πεποιθήσεις, παρὰ τοῖς πολλοῖς τοὐλάχιστον αὐτῶν, ὥστε τὸ ὄνειρον τοῦ Ἰουλιανοῦ, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἀκμὴν τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τοῦ ἀρχαίου βίου, ἦτο μὲν ὥραϊον καὶ εὐφάνταστον, ἀλλ' ὄνειρον πάντοτε, πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ὁποίου μάτην κατεξόδευσεν ἀφειδέστατα πάντα τὰ μέσα. Ἐπραττε κατὰ τὴν ὥραϊαν τοῦ ἡμετέρου Παπρηρηγοπούλου παραβολὴν¹, ὡς »ἐραστὴς παράφρων ἰστάμενος ἐνώπιον τοῦ πτώματος ἐρωμένης περιποθήτου· ἐφαντάζετο ὁ ταλαίπωρος ὅτι δύναιται διὰ τῶν ἀσπασμῶν αὐτοῦ καὶ τῶν περιπτύξεων νὰ ἐμφυσήσῃ ζωὴν εἰς σῶμα νεκρόν· σῶμα σῶζον μὲν εἰσέτι καλλομένην ἀπαράμιλλον, ἀλλ' ἄψυχον».

Ἦναγκάσθημεν νὰ μακρηγορήσωμεν περὶ Ἰουλιανοῦ καὶ τῆς πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς πολυθείας ἀποπείρας αὐτοῦ, διότι ἀκριβῶς ἡ ἀποτυχία τῆς ἀποπείρας ταύτης ἐπήνεγκεν ὀριστικῶς τὴν πτώσιν τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὗ κυριώτατος, μόνος σχεδόν, προμαχὼν ἦτο τότε ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις, ἥτις μετὰ βραχεῖαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάλαμψιν ὡς πόλις τῶν ἐλληνικῶν θεῶν καὶ ἑδρα τῶν Πιερίδων ἤρξατο ἔκτοτε ἀκρατήτως ἐπὶ τὴν ἀφάνειαν καὶ τὴν πτώσιν της ὡς τοιαύτη βαίνουσα.

Ἐκ τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα ὁ Ἰουλιανὸς πρὸς περιορισμὸν τοῦ χριστιανισμοῦ ἔλαβε, τὸ σκληρότατον καὶ διὰ τὴν ἀθηναϊκὴν ἱστορίαν μείζον ἔχον ἐνδιαφέρον ἦτο τὸ περιβόητον ἐκεῖνο καὶ τοσοῦτον βαρὺ διὰ τοὺς χριστιανούς διάταγμα, δι' οὗ ἀπηγορεύετο αὐτοῖς τὸ σπουδάζειν

¹ Ἱστορ. ἑλλην. ἔθνους τόμ. Β'. σ. 644. ἐκδ. Α'.

καὶ ἀσχολεῖσθαι περὶ ἐπιστήμας καὶ ἐλευθερίους τέχνας. Ὁ τότε ἐν Ἀθήναις διδάσκων χριστιανὸς σοφιστὴς Προαιρέσιος, καίπερ ῥητῶς ἐξαιρούμενος ἐν τῷ διατάγματι ἐκείνῳ, δὲν ἠξίωσεν ἐν τούτοις νὰ διδάσκη τοῦ λοιποῦ καὶ ἐγκατέλιπεν ἐκουσίως τὸ διδασκῆριον¹. Τὸ περιστατικὸν τοῦτο οὐ μόνον τοῦ Προαιρέσιου τὸν ἀξιόλογον χαρακτήρα μαρτυρεῖ, ἀλλὰ καὶ τῆς τότε ἐν Ἀθήναις καταστάσεως εἶνε χαρακτηριστικόν, διότι βλέπομεν ἐξ αὐτοῦ ὅτι ἄνδρες ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἦσαν χριστιανοὶ καὶ ἐν τιμῇ πολλῇ, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι καὶ τότε, ὡς πάντοτε σχεδὸν πρίν, ἐπεκράτει ἐν Ἀθήναις τὸ ἅγιον καὶ σωτήριον τῆς ἀνεξιθρησκείας πνεῦμα. Οὕτω συνέζησαν ἐνταῦθα μετὰ τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν ὡς συνάδελφοι καλῶς καὶ εἰρηνικῶς καὶ ἄλλοι χριστιανοὶ λόγιοι, ὡς ὁ Κουαδράτος, ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Ἀθηναγόρας. Περαιτέρω δὲ γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Ἰουλιανοῦ περὶ Ἀθηνῶν, ὅτι ἐν τῇ πόλει διεσφύζετο εἰσέτι τὸ πάτριον πολίτευμα, ἐν τοῖς οὐσιωδεστάτοις τοῦλάχιστον, διότι τὴν περίφημον ἐκείνην μετὰ τὴν εἰς αὐγούστον ἀναγόρουσιν του ἐκ Παννονίας ἐπιστολὴν ἀποτείνει· ὁ Ἰουλιανὸς « Ἀθηναίων τῇ » βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ². Ἡ δὲ ἄλλη τῆς πόλεως κατάστασις ὅσον καὶ ἂν εἶχε βελτιωθῇ διὰ τῆς μεγάλης εὐνοίας καὶ προστασίας τοῦ Ἰουλιανοῦ, δὲν ἠδύνατο νὰ διαμένῃ τοιαύτη καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ὅτινες οὐ μόνον τὴν προστασίαν καὶ τὰς προνομίας τὰς ὑπ' ἐκείνου τοῖς ἐθνικοῖς παραχωρηθείσας κατήργησαν, ἀλλὰ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅλως τὴν ἐναντίαν ἐκείνου διαγωγὴν ἔδειξαν· διότι σὺν τοῖς ἐθνικοῖς κατέπιπτε φυσικῶς τῷ λόγῳ καὶ τὸ κέντρον αὐτῶν, αἱ Ἀθῆναι.

Ὁ Ἰουλιανὸς (363—364) καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ Οὐαλεντιανὸς καὶ Οὐάλης (364—375 καὶ 378), χριστιανοὶ αὐτοὶ ὄντες, ἐτήρησαν μὲν ἐν τοῖς καθόλου ἀνεξιθρησκείαν, κατεβίβασαν ὅμως τὴν πολυθειᾶν ἐκ τῆς ἐπὶ Ἰουλιανοῦ προνομιοῦχου αὐτῆς θέσεως καὶ ἀπηγόρευσαν ἐπὶ ποινῇ θανάτου τὴν ἐξάσκησιν πάσης γοητείας καὶ μαγείας καὶ τῶν νυκτερινῶν θυσιῶν καὶ τελετῶν, εἰς ἃ τότε ἡ ἐθνικὴ λατρεία ἐπὶ τοσούτον εἶχε παρεκτραπῇ, ὥστε ταῦτα ἀπετελοῦν τὸ σπουδαιότερον αὐτῆς μέρος. Ἐπρεπε λοιπὸν κατὰ τὸ διάταγμα τοῦτο τὰ τε Ἐλευσίνια μυστήρια νὰ καταργηθῶσι καὶ πλεῖσται τότε ἐθνικαὶ τελεταί, ὅπερ ἔμελλεν, ὡς ἔγραφεν ὁ τότε ἀνθύπατος Ἀχαΐας Πραιτέξτατος πρὸς

¹ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, 25, 4.

² Πρ6. καὶ Ἰουβ. λόγ. γ'. σ. 114 ἐκδ. Spanheim. Ἰδε δὲ καὶ J. Marquardt, ἐνθ. ἀνωτ. Α', σ. 359.

τὸν Οὐαλεντιανόν, «τοῖς Ἑλλησιν ἀβίωτον καταστήσειν τὸν βίον, εἰ
» μέλλοιεν κωλύεσθαι τὰ συνέχοντα τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀγιώτατα
» μυστήρια κατὰ θεσμόν ἐκτελεῖν»· τούτου δ' ἔνεκα ἐνδοῦς ὁ Οὐαλεν-
τιανὸς εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ φιλανθρώπου Πραιτεξτάτου «ἐπέτρεψεν
» ἀργοῦντος τοῦ νόμου, πράττεσθαι πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια»,
διὸ μέχρις Ἰερωνύμου (331—420) οἱ ἱεροφάνται δὲν εἶχον ἐκλείψει ἐν
Ἀθήναις¹. Ἐξέπεσον λοιπὸν ἐκ τῆς πρώτης θέσεως των αἱ Ἀθηναὶ καὶ
ἀπὸ τῆς ἐπὶ Ἰουλιανοῦ ὑψηλῆς καὶ ἐπιθετικῆς θέσεως περιῆλθον ἐπὶ
τῶν διαδόχων του εἰς ταπεινότεραν καὶ παθητικὴν, ἀλλ' οὐχ ἦττον
ὡς πόλις τῆς παιδείας καὶ κέντρον τοῦ ἐθνισμοῦ ἐσήμενον εἰσέτι πολὺ.

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅμως τῶν αὐτοκρατόρων τούτων συνέβησαν ἕτερα
μεγάλαι δεινὰ ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἂν κατεδίωκον τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ
αὐτὰ τὰ στοιχεῖα. Τὸ δεύτερον ἔτος τῆς τοῦ Οὐαλεντιανοῦ ἀρχῆς,
κατὰ τὴν 21 Ἰουλίου 365, ὁλόκληρον τὸ περὶ τὴν Μεσόγειον θάλασ-
σαν ῥωμαϊκὸν κράτος ἔπαθε σεισμὸν φοβερώτατον, ἔνεκα τοῦ ὁποίου
τὰ ὕδατα τῆς Μεσογείου ἀπεσύρθησαν αἴφνης μακρὰν τῶν παραλιῶν,
ἐγκαταλιπόντα ἐπὶ τῆς ἄμμου πλῆθος ἰχθύων καὶ πλοίων καὶ ἰλύος
εἰς τρόπον, ὥστε ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ φιλοπεριέργου ἠδύνατο διὰ πρώτην
φορὰν νὰ ἴδῃ ὄρη καὶ κοιλάδας ὑποβυθίους, ὅς οὐδέποτε ἄλλοτε εἶχεν
ἰδεῖ ὀφθαλμὸς ἀνθρώπου· ἀλλὰ μετ' ὀλίγον τὰ ὕδατα ἐπανῆλθον μετὰ
τοσαύτης ὀρμῆς, ὥστε προέβησαν πολὺ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας
καὶ συμπαρέσυραν κατὰ τὴν ἐκείθεν ἐπιστροφὴν πόλεις ὁλοκλήρους καὶ
πᾶν τὸ προστυχόν². Ἡ φοβερά αὕτη συμφορὰ, ἣτις ἐξέπληξε καὶ πε-
ρίφοβον κατέστησεν ὁλόκληρον τὸν τότε κόσμον, δὲν ἐβλάψε ποσῶς τὴν
Ἀττικὴν καὶ τὰς Ἀθήνας, αἵτινες περιεσώθησαν κατὰ τὸν ἐθνικὸν
Ζώσιμον ὡς ἐκ θαύματος διὰ τὴν ἐξῆς ἀπλοϊκὴν αἰτίαν. «Νεστόριος
» ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἱεροφάντεϊν τεταγμένος ὄναρ ἐθεάσατο παρα-
» κελευόμενον χρῆναι τὸν Ἀχιλλέα τὸν ἥρωα δημοσίαις τιμᾶσθαι τι-
» μαῖς· ἔσεσθαι γὰρ τοῦτο τῇ πόλει σωτήριον. Ἐπεὶ δὲ ἐκοινώσατο
» τοῖς ἐν τέλει τὴν ὄψιν . . ., εἰκόνα τοῦ ἥρωος ἐν οἴκῳ μικρῷ δημιουρ-
» γήσας ὑπέθηκε πῶ ἐν Παρθενῶνι καθιδρυμένῳ τῆς Ἀθηνᾶς ἀγαλ-

¹ Ἰερώνυμος ἐν τῷ κατὰ Ἰοβιανοῦ. Ζώσιμος ἐν 4, 3. καὶ Κῶδ. Θεοδοσ. 9, 16, 7.

² Διδάσιος, Ὑπὲρ τῆς Ἰουλιανοῦ τιμωρίας, κεφ. 10. Ζώσιμος ἐν 4, 18. Σφζό-
μενος ἐν 6, 2. Ἀμμιανὸς ἐν 26, 10. Κεδρηνὸς καὶ Ἰερώνυμος ἐν τοῖς Χρο-
νοῖς καὶ ἄλλοι διηγοῦνται τὸ συμβάν τοῦτο.

» ματι, τελῶν δὲ τῇ θεῷ τὰ συνήθη κατὰ ταύτῃ καὶ τῷ ἥρωι τὰ
 » ἐγνωσμένα [οἱ] κατὰ θεσμὸν ἔπραττε· τούτῳ τε τῷ τρόπῳ τῆς τοῦ
 » ἐνυπνίου συμβουλῆς ἔργῳ πληρωθείσης, ἐπιβρίσαντος τοῦ σεισμοῦ μό-
 » νους τοὺς Ἀθηναίους περισωθῆναι συνέβη, μετασχούσης τῶν τοῦ
 » ἥρωος εὐεργεσιῶν καὶ πάσης τῆς Ἀττικῆς». Ἀλλ' ἂν καὶ δὲν ἔπα-
 θεν ὕλικῶς ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων, τὰ ἐκ τοῦ τρομεροῦ ὅμως τού-
 του γεγονότος καταλαβόντα τοὺς ἐθνικοὺς Ἕλληνας δεινὰ καὶ ἡ ἐν-
 τεῦθεν ἀθυμία δὲν συνέτειναν ὀλίγον εἰς τὴν κατὰπτωσιν καὶ τῆς μη-
 τροπόλεως ταύτης τοῦ ἐθνισμοῦ.

Τὸ κυριώτερον ἐν τούτοις τραῦμα ἐπήνεγκεν εἰς τὸν ἐθνισμὸν καὶ
 τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμὸν ἕτερος ἡγεμὼν, διάδοχος τῶν ἀνωτέρω, ὁ κατὰ
 τὸ 379 πρὸς ἀποσώδῃσιν τοῦ ἐκ τῶν Γότθων κινδύνου ὑπὸ τοῦ αὐτο-
 κράτορος τῆς Δύσεως Γρατιανοῦ καῖσαρ τῆς Ἀνατολῆς ἀναγορευθεὶς
 καὶ ἀργότερα αὐτοκράτωρ αὐτῆς γενόμενος καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Ῥωμαϊ-
 κοῦ κράτους μοναρχήσας Θεοδοσίος (379—395), ὁ ὑπὸ τῶν Χριστια-
 νῶν Μέγας ἐπικληθεὶς. Δὲν εἶχε παρέλθει ἐν ἔτος ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρό-
 νον ἀναβάσεώς του καί, πρὶν ἔτι καταπολεμήσῃ τοὺς εἰς Μοισίαν μέχρι
 τῶν μεσημβρινῶν τῆς Μακεδονίας εἰσελάσαντας καὶ φρικτὰ τὴν χώραν
 δηιοῦντας Οὐίσιγόθους, ἐξέδωκεν ὁ νέος καῖσαρ ἐκ Θεσσαλονίκης κατὰ
 τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 380 διάταγμα αὐστηρὸν ἀπαγορεῦον ἐπὶ σκλη-
 ροτάταις ποιναῖς τὴν λατρείαν ἄλλης τινὸς θρησκείας ἐκτὸς τῆς χρι-
 στιανικῆς καὶ καταργοῦν πᾶσαν ἐθνικὴν τελετὴν καὶ θυσίαν. Τὸ διά-
 ταγμα δὲ τοῦτο παρηκολούθησαν ἀλλεπάλληλα καὶ ἄλλα ὅμοια, ἕως οὗ
 ἐν ἔτει 394 κατήργησεν ὁ Θεοδοσίος, ὡς κοινῶς ὁμολογεῖται, καὶ τὴν πε-
 ριφανεστάτην τῶν ἐλληνικῶν ἐορτῶν, τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, κατὰ
 τὴν 293ην ὀλυμπιάδα, ἀφ' ὅτου ἐνίκησεν ὁ Κόροιβος¹. Τὰ ἀπαγορευ-
 τικὰ ταῦτα καὶ δρακόντεια διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου δὲν ἄφηνον
 εἰς τοὺς ἐθνικοὺς, εἰμὴ τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ βαπτίσματος καὶ ἐκμηδε-

² Κεδρηγὸς ἐν τόμ. Α', σ. 326. ἐκδ. Βόννης. Πρβ. Krause, Olympia.
 Ἐν Βιέννῃ, 1838. σ. 50. Ὁ τοῦ Λουκιανοῦ σχολιαστῆς (σ. 221 ἐκδ. Iacobitz), καὶ ὁ Ἰωάννης Μαλαζᾶς (σ. 417) διατείνονται ὅτι οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶ-
 νες διήρκεσαν μέχρι Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ (408 καὶ ἐξῆς), ἀλλ' ἐσφαλμένως.
 « Καὶ διήρκεσεν (ὁ ὅλ. ἀγὼν) ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν ἐβραϊκῶν κριτῶν μέχρι τοῦ
 » μικροῦ Θεοδοσίου, ὃς Ἀρκαδίου υἱὸς ἦν· τότε γὰρ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου
 » Διὸς ἐμπρησθέντος, ἐξέλιπε καὶ ἡ τῶν Ἡλείων πανήγυρις καὶ ὁ ἀγὼν ὁ Ὀλυμ-
 » πιακός. » Πρβ. περὶ τῶν μ. Χ. ὀλυμπιακῶν ἀγώνων καὶ τοῦ ἔτους τῆς κα-
 ταργήσεως αὐτῶν καὶ Κ. Σάθα Ἱστορικ. Δοκίμ., σ. 6—7.

νισμού ἢ ἀτιμίας· διότι πάντες οἱ ἐμμένοντες εἰς τὸ πάτριον θρησκεύμα ἢ ἐτιμωροῦντο ἀνηλεῶς ἢ ἐκηρύττοντο ἄτιμοι καὶ ἀπεκλείοντο παντὸς δημοσίου ἀξιώματος καὶ τιμῆς. Οἱ κατὰ τὰς ἐπαρχίας ἀνθύπατοι καὶ διοικηταὶ ἔλαβον διαταγὴν νὰ κλείσωσι τοὺς ἐθνικοὺς ναοὺς καὶ νὰ καταρρίψωσι τοὺς βωμοὺς. Πολλοὶ τῶν ναῶν κατεστράφησαν τότε ὑπὸ τῶν χριστιανῶν μοναχῶν καὶ λοιπῶν κληρικῶν ἐκ φανατισμοῦ, τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐθνικῶν ἱερῶν ἐδημεύθησαν καὶ οὕτως, ὅσοι τῶν ναῶν δὲν μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ἔμειναν ἔρημοι, κεκλεισμένοι καὶ μὲ συντετριμμένα ἢ κατερριμμένα τὰ ἀγάλματα, μόνον δ' ἕνεκα τῆς στερεότητος τῆς κατασκευῆς των διέφυγον τινες ἐξ αὐτῶν τὴν ἐρειπίωσιν¹. Ἐὰν ὁ Πλάτων ἔκρινε καλὸν ν' ἀποκλείσῃ τῆς πολιτείας του τοὺς ναοὺς καὶ τὴν τοῦ ἔθνους του θρησκείαν, ἀναμφιβόλως δὲν ἤθελε διατάξῃ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀπαρχμιλλήτων ἐκείνων ἔργων τῆς τέχνης, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον δάφναις καὶ ἄνθεσιν αὐτὰ κοσμήσας ἤθελεν ἀφήσῃ ἀβλαβῆ, ὡς στεφανοῖ καὶ τοὺς ἀποκλεισμένους τῆς πολιτείας του ποιητάς· ἀλλ' ἐν ἐποχῇ βαρβάρῳ καὶ φανατικῇ, οἷα ἡ τοῦ Θεοδοσίου, ἡ τέχνη οὐδὲν ἐμποεῖ ἢ διεγείρει εὐγενὲς αἶσθημα· διὰ τοὺς τότε χριστιανοὺς οἱ ἐλληνικοὶ ναοὶ ἦσαν μόνον μάρμαρα ἀνόσια καὶ καταστρεπτέα! Εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Θεοδόσιος μετεχειρίσθη λίαν προσηνῶς ἐξόχους τινὰς ἐθνικοὺς, καὶ οὐ μόνον ἀφῆκεν αὐτοὺς ἐλευθέρους νὰ γράφωσι καὶ ὑπερασπίζωσι τὸ πάτριον θρησκεύμα, ὡς τὸν Εὐνάπιον, τὸν Ζώσιμον καὶ τοὺς φανατικοὺς Νεοπλατωνικοὺς, ἀλλὰ καὶ ἰδιαζόντως ἐτίμα τινὰς ἐξ αὐτῶν, ὡς τὸν Σύμμαχον καὶ τὸν Λιβάνιον· ἡ μεροληπτικὴ ὁμως αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν πολιτεία καὶ οἱ αὐστηροὶ αὐτοῦ κατὰ τῶν ἐθνικῶν καθόλου νόμοι κατεπίεσαν καὶ πρόρριζα διέσεισαν τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν βίον καὶ τὸ θρησκεύμα, καθόσον μάλιστα τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἐξηκολούθησαν μετερχόμενοι διαδοχικῶς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἄρξαντες Ἀρκάδιος, Ὀνώριος καὶ Θεοδόσιος ὁ Β'. Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου Α', τὸ τεράστιον ῥωμαϊκὸν κράτος, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ ἄλλοτε παροδικῶς εἶχε διαιρεθῇ εἰς τμήματα ὑπὸ πλείονας συγχρόνως ἄρχοντας διὰ τὸ εὐκολώτερον τῆς κυβερνήσεως, ἐδιχάσθη πλέον ὀριστικῶς εἰς τὸ δυτικὸν ῥωμαϊκὸν κράτος μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ῥώμην καὶ αὐτοκράτορα τὸν Ὀνώριον (395—423) καὶ εἰς τὸ ἀνατο-

¹ Ἴδε διεξοδικῶς Gibbon, Decline and Fall . . . κεφ. 28ον.

λικὸν μὲ πρωτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ αὐτοκράτορα τὸν Ἀρκάδιον (395—408). Οἱ υἱοὶ οὗτοι καὶ διάδοχοι τοῦ Θεοδοσίου διέταξαν ἐν ἔτει 398 μετὰ παραδειγματικῆς ἀναισθησίας τὴν κατάρριψιν τῶν ἐθνικῶν ναῶν, ὅπως κατασκευασθῶσι διὰ τοῦ ὕλικου αὐτῶν ὁδοί, γέφυραι καὶ τὰ τοιαῦτα! ἀλλ' εὐτυχῶς καὶ ὁ νόμος οὗτος δὲν φαίνεται νὰ ἐξετελέσθῃ κατὰ γράμμα, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐνταῦθα Ἑλλάδι. Ὁ δὲ Ἀρκάδιος ἐσπέρησε τοὺς ἐθνικοὺς ἱερεῖς καὶ πάσας τὰς προνομίας καὶ τὰ δίκαια, ἅτινα μέχρι αὐτοῦ ἔχαιρον¹. Θεοδόσιος δ' ὁ Μικρὸς, ὁ σύζυγος τῆς Ἀθηναΐδος ἡ Εὐδοκίας, δι' ἐπανειλημμένων διαταγμάτων ἐκ τῶν ἐτῶν 426 καὶ 439 ἐπέβαλε νὰ κλεισθῶσιν οἱ ἐθνικοὶ ναοὶ καὶ νὰ καταρριφθῶσιν οἱ βωμοί, αἱ δὲ διαταγαὶ τοῦ ἐξετελέσθησαν ὡς πρὸς τοὺς ναοὺς καὶ ἐν Ἀθήναις διότι εἰς τὸν τότε, ἐν ἔτει 439, εἰς Ἀθήνας ἀφικόμενον ἐθνικὸν φιλόσοφον Πρόκλον, θελήσαντα νὰ εὐχρηθῇ τῇ πολιადι Ἀθηνᾶ ἐν τῷ Παρθενῶνι, δὲν ἐπατράπη ὑπὸ τοῦ νεωκόρου ἡ εἴσοδος, οὐδ' ἴσχυσεν ἡ Ἀθηναῖς ἄλλως νὰ σώσῃ καὶ προστατεύσῃ τοὺς περικαλλεῖς ἐθνικοὺς ναοὺς τῆς πατρίδος τῆς, εἰμὴ μεταβάλλουσα τινὰς εἰς χριστιανικὰ ἱερά². Οὐχ ἦττον τὰ ἔκτακτα ταῦτα μέτρα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εὗρον ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οὐ μικρὰν ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν πλεοναζόντων ἐθνικῶν καὶ δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἐφαρμοσθῶσιν ἐντελῶς, τὸ δὲ πάτριον θρησκευμα καὶ ὁ βίος πολλοῦ διετηρήθησαν χάρις εἰς τὸ σύστημα τῆς κυβερνήσεως τοῦ διοικεῖν τὰς διαφόρους ἐπαρχίας δι' ἀνθυπάτων, ὧν τινες εἴτε ἐκ πεποιθήσεως εἴτε ἐκ πολιτικῆς φρονήσεως εἴτε καὶ δεκαζόμενοι παρημέλουν νὰ ἐφαρμόζωσι τὰς διαταγὰς τῶν αὐτοκρατόρων κατὰ γράμμα, καὶ μάλιστα ἐν Ἑλλάδι.

Ἐν Ἀθήναις δέ, χάρις εἰς τὸ μέγα τῆς πόλεως ὄνομα, τὰς πολιτικὰς προνομίας καὶ τὸ σέβας, ὅπερ καὶ ἄκοντες πολλάκις ἐδειξαν οἱ αὐτοκράτορες πρὸς τὴν σεμνὴν τῶν Μουσῶν ἑδραν καὶ ἑνδοξὸν τοῦ ἀρχαίου βίου πρόμαχον, τὰ διατάγματα ἐκείνα τοῦ Θεοδοσίου Α' καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἐτι ὀλιγώτερον ἡδύναντο διαρκῶς νὰ ἐφαρμόζωνται κατὰ γράμμα καὶ τούτου ἕνεκα ὅτε ἀρχαῖος βίος διετηρεῖτο μᾶλλον ἐνταῦθα ἢ ἄλλαχοῦ καὶ αἱ ἐθνικαὶ τελεταὶ καὶ θυσίαι, εἰ μὴ ὅλως φανερά, οὐχ ἦττον ἐξακολούθουν ὑφιστάμεναι, ὥστε ἡ τῆς Παλλάδος

¹ Κώδ. Θεοδοσ., βιβλ. 16, τίτλ. 10, νόμ. 1, 14, 16 καὶ βιβλ. 15, 1, 1, 36.

² Πρβ. Μαρίνον ἐν βίῳ Πρόκλου 29. καὶ Τάσου Νερούτσου Χριστιαν. Ἀθῆν. ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, τόμ. Γ'. σ. 14 ἐπ.

πόλις ἦτο καὶ μετ' ἐκείνους ὁ τελευταῖος καὶ κυριώτατος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ προμαχὼν. Εἰς τοῦτο πολὺ συνέτεινε καὶ τὸ ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις χριστιανοὶ διὰ τὸ ἀνεξίθρησκον τῶν συμπολιτῶν τῶν δὲν εἶχον μεγάλας ἀφορμὰς παραπόνων καὶ ἐξάψεως κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ὥστε, καὶ ὅταν εἶχον τὰ μέσα, δὲν ἦσαν φανατικοὶ αὐτῶν διώκται. Διό, ἐνῷ ἀλλαχοῦ οἱ ἐθνικοὶ ναοὶ ἐκλείοντο ὀριστικῶς ἢ κατεστρέφοντο, ἐν Ἀθήναις ἡ διέμειναν εἰς χεῖρας τῶν ἐθνικῶν ἡ μετεβλήθησαν, ὡς εἵπομεν, εἰς ἐκκλησίας καὶ οὕτω διεσώθησαν ἐν μέρει μέχρις ἡμῶν, τρανὰ καὶ πασίδηλα μνημεῖα τῆς μεγαλοφυΐας τῶν κτιτόρων των¹. Πάντοτε ὅμως, ὅσῳ ὁ χριστιανισμὸς διεδίδετο καὶ ἐκραταιοῦτο, τόσῳ καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν Ἀθηνῶν πράγματι κατέπιπτε σὺν τῇ ἀναγκάως παρεπομένη μείζονι ὑλικῇ παρακμῇ.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἐσωτερικῶν τούτων σπαραγμῶν, δι' ὧν διηρεῖτο ὁ τοῦ κράτους πληθυσμὸς εἰς δύο ἄνισα ἐχθρικά στρατόπεδα, τὸν ὀλεθρον ἀλλήλων ἐκ παντὸς τρόπου ἐπιδιώκοντα, καὶ ὧν τὸ μᾶλλον παθὸν καὶ ἀδυνατώτερον συνέκειτο ἐκ τῶν πλείστων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, ἐπίσης ὀλεθρίαν διὰ τε τὸ ὅλον κράτος καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπιρροὴν ἔσχον καὶ αἱ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐπαναληφθεῖσαι ἐχθρικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων. Ὁ βάρβαρος οὗτος, ἀλλὰ γενναῖος καὶ πολεμικὸς λαός, ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκείνης περὶ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος ἐπιδρομῆς εἶχεν ἀποκατασταθῇ ἐν ταῖς πέραν τοῦ Ἰστρου χώραις, ἀπὸ Καυκάσου καὶ Βορυσθένους μέχρι Παννονίας καὶ τῆς Ἀδριατικῆς, καὶ τυχὼν ἐκεῖ γῆς εὐφόρου διῆγεν ἐν εἰρήνῃ μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ Οὐαλεντιανοῦ καὶ Οὐάλεντος, ὅτε ἕτερα βάρβαρα φύλα ἀγριώτερα καὶ φροερώτερα, οἱ Οὐννοι, ἤρξαντο κινούμενα ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἐκδιώκοντα τοὺς Γότθους ἐκ τῆς χώρας των. Μὴ δυνάμενοι λοιπὸν οὗτοι ν' ἀντισταθῶσιν εἰς τὸ μέγα ἐκεῖνο τῶν ἀγρίων

¹ Ὁ Διονύς. Σουρμελῆς ἰσχυρίζεται (Κατάστασις κτλ. σ. 26) ὅτι ἐπὶ Θεοδοσίου Β', ἐν ἔτει 435. ὁ μὲν ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς μετεβλήθη εἰς ναὸν τοῦ Σωτῆρος (;), ὁ δ' ἐν Ἀκροπόλει ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς εἰς ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας (;) καὶ τὸ Θησεῖον εἰς τὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου· ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη εἶνε πολλαχῶς ἐσφαλμένη καὶ ἀβάσιμος· διότι περὶ μὲν τοῦ λεγομένου Θησεῖου ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν στύλων αὐτοῦ παρέχουσι τὴν εἰκασίαν, ὅτι τοῦτο ἤδη κατὰ τὸν δ' αἰῶνα εἶχε μεταβληθῇ εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου· καὶ περὶ Παρθενῶνος δ' ὑπάρχουσι μαρτυρίαι, ὡς θέλομεν ἰδεῖ παρακατιόντες, ὅτι ἐγένετο βραδύτερον ναὸς Παναγίας τῆς Ἀθηναιωτίσσης, περὶ τοῦ ναοῦ ὅμως τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς οὐδεμίαν ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπάρχει εἰδήσις.

ῥεῦμα ὠπισθοχώρησαν πρὸς δυσμάς, εἶχον διαβῆ τὸν Δούναβιν καὶ λαβόντες παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Οὐάλεντος τὴν ἄδειαν ἐγκατεστάθησαν ἐν Μοισίᾳ καὶ Θράκῃ, κατ' ἀρχάς μὲν οἱ Οὐϊσίγοτθοι, ἔπειτα δὲ καὶ οἱ Ὀστρόγοτθοι. Ταχέως ὅμως τὰ τῶν Γότθων στίφη ἤλθον πάλιν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς αὐτοκρατορικὰς ἀρχάς καὶ οὕτως ἐξερράγη μεταξὺ ἐκείνων καὶ τοῦ Οὐάλεντος πόλεμος δεινός, καθ' ὃν οὗτος ἀπώλεσε τὴν ζωὴν του, μόλις δὲ ἡ διακεκριμένη ἱκανότης Θεοδοσίου τοῦ Α' κατέπαυσεν αὐτόν, κλείσαντος τελευταῖον συνθήκην εἰρήνης πρὸς ἐκείνους, καθ' ἣν πολλοὺς μὲν αὐτῶν συμπαρέλαβεν εἰς τὸν ῥωμαϊκὸν στρατὸν καὶ ἐδέχθη εἰς τὰ ἀνώτατα τοῦ κράτους ἀξιώματα, ἄλλους δὲ ἐγκατέστησεν ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐντὸς τοῦ κράτους¹.

Εἰς ἐκ τῶν ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ὑπηρεσίᾳ εὐρισκομένων Γότθων ἦτο καὶ ὁ διαβόητος Ἀλάριχος, ἀρχηγὸς μιᾶς αὐτῶν φυλῆς, τῶν Αἰρούλων, ὅστις δυσαρεστηθεὶς ἀνεχώρησεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, συνήγαγε περὶ ἑαυτὸν ἐν Θράκῃ πολλοὺς ὁμογενεῖς του καὶ τολμηρὸς ἐξεκίνησεν ἐν ἔτει 395 πρὸς τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων δηῶν καὶ λεηλατῶν τὴν πρὸ ποδῶν χώραν, φθὰς δ' ἐστρατοπέδευσε πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πρωτεύουσας. Ὁ τότε αὐτοκράτωρ Ἀρκάδιος ἐξέπεμψε χάριν διαπραγματεύσεων πρὸς τὸν ὑπερήφανον Γότθον τὸν πανίσχυρον, ἀλλ' αἰσχρὸν καὶ προδοτικὸν πρωθυπουργόν του Ῥουφῖνον, ὅστις, ὡς μὲν ἐκαυχῆθη, κατέπεισε τὸν Ἀλάριχον νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ ἴδια, πράγματι ὅμως συνεβούλευσεν αὐτῷ νὰ τραπῇ ἐπὶ τὰ μεσημβρινοδυτικὰ πρὸς λεηλασίαν τῶν ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν, ἵνα οὕτως ἐκδικηθῇ ἀγενῶς τοὺς ἐθνικοὺς, οὓς ἀσπόνδως ἐμίσει². Ὁ Ἀλάριχος λοιπὸν ἀναζευξας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διήλασε τὰν Θράκην, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, δηῶν καὶ λεηλατῶν τὰ πρὸ ποδῶν καὶ ἄγων μεθ' ἑαυτοῦ στίφη φανατικωτάτων χριστιανῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν μέχρι Θερμοπυλῶν, ἔνθα ἀφίκετο ἐν ἔτει 396. Ἐκεῖ εὗρε φυλάσσοντα τὰ στενὰ τὸν στρατηγὸν Γερόντιον, ὃν πρὸς τὸ θεαθῆναι μόνον εἶχον τάξει ἐκεῖ ὁ προδοτικὸς Ῥουφῖνος καὶ ὁ ἐπίσης προδοτικὸς ἀνθύπατος Ἀχαΐας Ἀντίλοχος, διότι κατὰ τὰς ὁδηγίας αὐτῶν ἐγκατέλιπεν ὁ Γερόντιος ἄνευ ἀντιστάσεως ἐλευθέραν τὴν δίοδον καὶ ὁ Ἀλάριχος διῆλθε τὰ στενὰ «ὥσπερ διὰ

¹ Ἴδε διεξοδικῶς καὶ ἀκριβῶς Γίββωνα, *Decline and Fall*... κεφ. 26ον.

² Τὰ τῆς ἐπιδρομῆς ταύτης ἐκτενέστατα διηγεῖται ὁ Ζώσιμος ἐν βιβλίῳ α'.

» σταδίου καὶ ἐπικρότου πεδίου τρέχων... Τοιαύτας αὐτῷ τὰς πύλας
 » ἀπέδειξε τῆς Ἑλλάδος ἢ τῶν τὰ φαῖα ἱμάτια ἔχόντων ἀκωλύτως
 » προσπαρεισελθόντων ἀσέβεια!», ὡς μετ' ἀγανακτήσεως ἀνακράζει ὁ
 Εὐνάπιος¹. Εἰσβαλὼν δ' εἰς τὴν σχετικῶς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπαρχίας
 τότε εὐποροῦσαν Ἑλλάδα προέβη μέχρι Θηβῶν, ἃς ἀπελπίσας νὰ κυ-
 ριεύσῃ ἐγκατέλιπε, καὶ διαβάς εἰς Ἀττικὴν κατέστρεψε τὴν Ἐλευ-
 σίνα, πιθανώτατα δὲ καὶ τὸν ἐκεῖ ναόν, ἀλαλαζόντων τῶν ἀγροίκων
 μοναχῶν, καὶ κατεδήωσεν οἰκτρῶς τὴν χώραν· τὴν πόλιν ὅμως τῶν
 Ἀθηνῶν δὲν ἡδυνήθη νὰ κυριεύσῃ ὡς λίαν ὀχυράν καὶ ἡρέσθη νὰ εἰσ-
 ἔλθῃ εἰς αὐτὴν ὡς φίλος μετ' ὀλίγων ὀπαδῶν, ἀφοῦ προηγουμένως
 ἔκλεισε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους συνθήκην². Ἀναχωρήσας δ' ἐκ τῆς Ἀτ-
 τικῆς ὠδήγησε τὸν στρατὸν του εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐνθα διεχεί-
 μασε κυριεύων πόλεις καὶ λεηλατῶν τὴν χώραν, χωρὶς νὰ εὕρῃ που
 μεγάλην ἐκ μέρους τῶν κατοίκων ἀντίδρασιν· διότι ὁ πολὺς περιορι-
 σμὸς τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ ἡ ἐπὶ μᾶλλον καὶ
 μᾶλλον εἰς χεῖρας τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως συγκέντρωσις τῆς διοι-
 κήσεως εἶχον ἀφαιρέσει ἀπὸ τὰς πόλεις καὶ τὴν χώραν πᾶσαν αὐτο-
 βουλίαν καὶ βεκτικότητα, διὸ « καὶ αὕτη ἡ Σπάρτη συνεπήγετο τῇ
 » κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἀλύσει, μήτε ὅπλοις ἔτι μήτε ἀνδράσι μαχίμοις
 » τετειχισμένη, διὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πλεονεξίαν», παρατηρεῖ μετὰ
 βαρυθυμίας ὁ Ζώσιμος³.

Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη τοῦ Ἀλαρίχου κατήνεγκε μεγάλα τραύματα
 εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πολλὴν προὔξινεσε καταστροφὴν, ἣν πρὸ πάντων
 ἐν τοῖς ἔργοις τῆς τέχνης προὔκालουν τὰ παρακαλουθούντα αὐτὸν στίφη
 φανατικῶν καὶ ῥυπαρῶν μοναχῶν, ὅπως κορέσωσιν οὕτω τὸν φανατι-
 σμὸν καὶ τὸ κατὰ τῶν ἐθνικῶν μῖσός των. Τότε κατεστράφη κατὰ τι-
 νας καὶ ὁ περιφανὴς ναὸς τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ διὰ παντός⁴, ἀφοῦ τὸ

¹ Εὐνάπιος ἐν βίῳ Μαξίμου, σ. 53 ἐκδ. Boissonade.

² Πρβ. Ἱερωνύμου ἐπιστολ. 60. Φιλοστοργίου 12, 2· Κλαυδιανοῦ κατὰ Ῥου-
 φίνου 2. Συνεσίου ἐπιστολ. 136. Ὁ Ζώσιμος, ὡς ἐνθουσιώδης ἐθνικὸς προσπα-
 θῶν πάντοτε νὰ μετριάξῃ τὰ δεινὰ τῶν Ἀθηνῶν, διηγεῖται ὅτι ὁ χριστιανὸς
 Ἀλάριχος ἐφέστη τῆς ἐθνικῆς πόλεως φοβηθεὶς τὴν πρόμαχον Ἀθηναῖν καὶ
 τὸν ἥρωα Ἀχιλλέα (βιβλ. 5, 5, 6)· οἱ ἄλλοι ὅμως συγγραφεῖς μαρτυροῦσι θε-
 τικῶς τὴν διὰ συνθήκης παράδοσιν τῆς πόλεως καὶ τὴν δόξασιν τῆς χώρας.

³ Βιβλ. 5, 6, ἐκδ. Βόννης, σ. 254.

⁴ Κατὰ τὸν σχολιαστὴν τοῦ Λουκιανοῦ, σ. 221' ἐκδ. Iacobitz, τοῦτο συνέβη
 ἀργότερα ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β'.

θαυμασίον τοῦ Φειδίου χρυσελεφάντινον ἀριστοτέχνημα εἶχε μετακομισθῇ πρότερον εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ στηθῇ ἐν τῷ καλουμένῳ Λαυσείῳ ἐνθα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος τοῦ Ἰσαύρου, 475 μ. Χ., κατακαέντος τοῦ οἰκοδομήματος ἐκείνου, συναπώλετο καὶ ὁ πλήρης μεγαλείου Ζεὺς τοῦ Φειδίου¹. Ἐν Ἀθήναις δ' εἰδικώτερον εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ὁ Ἀλάριχος καὶ οἱ μοναχοὶ σύμμαχοί του δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιφέρωσιν ὅσην ἐβούλοντο ζημίαν καὶ φθοράν, ἅτε ἀναγκασθέντες νὰ συνθηκολογήσωσι καὶ νὰ εἰσέλθωσιν ὡς φίλοι εἰς τὴν πόλιν, ἐν τῇ χώρᾳ ὅμως τῆς Ἀττικῆς ἐνήργησαν τρομεράν δῆωσιν, ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, καὶ θὰ ἐπέφερον ἔτι μείζονα, ἂν μὴ ἔτρεχεν εἰς βοήθειαν τῶν στεναζουσῶν ἐπαρχιῶν ἐξ Ἰταλίας ὁ ἐπίσης πανίσχυρος τοῦ ἐτέρου ἐν τῷ τότε διηρημένῳ ῥωμαϊκῷ κράτει αὐτοκράτορος Ὀνωρίου ὑπουργὸς καὶ ἀντίπαλος τοῦ Ρουφίνου Στελίων. Οὗτος δηλ. προῖδὼν τοὺς σκοποὺς τοῦ Ρουφίνου καὶ Ἀλαρίχου, καὶ πρότερον ἤδη, ἅμα ἐξεκίνησεν ὁ Ἀλάριχος, μετέβη μετὰ στρατοῦ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας εἰς Θεσσαλονίκην πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ πολεμίου ἐκείνου τοῦ κράτους, ὁ Ρουφίνος ὅμως διενήργησεν ὅπως πεμθῇ αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἀρκαδίου αὐστηρὰ διαταγή, νὰ ἐγκαταλείψῃ πάραυτα τὸ ἀνατολικὸν κράτος, ὅπερ καὶ ἔπραξεν ὁ Στελίων. Κατὰ δὲ τὸ ἐπόμενον ἔτος, ὅτε ὁ Ἀλάριχος εὗρίσκετο ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι, διεπεραιώθη καὶ πάλιν μετὰ στρατοῦ εἰς Κόρινθον, ἣν, φαίνεται, δὲν εἶχον δυνηθῇ νὰ κυριεύσωσιν οἱ Γότθοι, καὶ τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐξέβαλε τοὺς Γότθους ἐκ τῆς ἄλλης χώρας καὶ περιώρισεν αὐτοὺς εἰς τὸ ὁροπέδιον τῆς Φολόης, ἐνθα εἶχον καταφύγει διὰ τὸ ὄχυρόν τοῦ χωρίου².

Ἐκεῖ δὲ καταλαβὼν ὁ Στελίων τὰς ἐπικαίρους θέσεις ἐπολιόρκει τοὺς Γότθους, ὁ πονηρὸς ὅμως Ἀλάριχος εὗρε μέσον ὑπεκφυγῆς καὶ διέσωσε τὸ ὑπολειπόμενον τοῦ στρατοῦ του εἰς Ἡπειρον, ἐνθα ὀχυρωθεὶς ἐλεηλάτει ἐπὶ μακρὸν τὰς πέριξ χώρας, ἕως ὅτου ἐν ἔτει 398 ὁ Ἀρκάδιος ἀνηγόρευσε αὐτὸν γενικὸν ἀρχηγὸν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἥτοι πασῶν τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἑλληνικῶν χωρῶν ἐκτὸς τῆς Θράκης³. διότι ὁ κατα-

¹ Ζωναρᾶς ἐν Χρονικ. βιβλ. 14.

² Εἰς τὸ αὐτὸ ὄχυρόν χωρίον εἶχον καταφύγει καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἐν ἔτει 1779 μετὰ τὴν ὑπὸ Χασάν πασᾶ καταστρεπτικὴν ἡττάν των. Ἐκαλεῖτο δὲ τότε τὸ χωρίον Λάλας.

³ Ζώσιμος 5, 7 καὶ 26. Ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἰλλυρικὸν εἶχε καλέσει ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὸ τέταρτον τοῦ ὅλου ῥωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ἀποτελούμενον ἐκ τῶν

διώκων αὐτὸν Στελίχων εἶχε προτείνει τῷ Ἀλαρίχῳ ὡς ὄρους συνθήκης τὴν ἀπόσπασιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ τὴν ἔνωσιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ δυτικοῦ ὑπὸ διοικητὴν αὐτὸν τὸν Ἀλάριχον. Οὕτω δ' ἔληξεν ἡ οἰκτρὰ αὕτη κωμωδιοτραγωδία, ἣτις τοσαύτας καὶ τηλικαύτας ἐπήνεγκε τοῖς Ἑλλησι ζημίας καὶ φθοράς ἕνεκα τοῦ φανατισμοῦ τῶν κληρικῶν καὶ τῶν παθῶν καὶ ἀντιζηλιῶν τῶν τότε πανισχύρων ὑπουργῶν τῶν δύο αὐτοκρατόρων, τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Στελίχωνος¹. Ἀλλ' ἐπανελθωμεν νῦν εἰδικώτερον εἰς τὰ κατὰ τὰς Ἀθήνας.

Ὅπως ἡ Ἑλλάς πᾶσα ἀνῆκε πρὸ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἀλαρίχου εἰς τὰς σχετικῶς εὐδαιμονεστέρας τοῦ κράτους ἐπαρχίας παρὰ τὰς καταδρομὰς καὶ τὴν δυσμένειαν τῶν αὐτοκρατόρων, διότι κατωκίετο ὑπὸ τοῦ πλέον ἀνεπτυγμένου καὶ ἐπιχειρηματίου λαοῦ, οὕτω καὶ ἡ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ τότε πρωτεύουσα πόλις, αἱ Ἀθῆναι, ἦτο σχετικῶς ἐν ἀκμῇ τινι, καὶ μάλιστα ἠθικῇ, καὶ δὲν ἔπαυσε καὶ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο νὰ εἶνε τὸ κέντρον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Διότι ὅσον οἱ αὐτοκράτορες προσεπάθουν διὰ νόμων καὶ διαταγμάτων νὰ καταπνίξωσι τὴν τελευταίαν ταύτην λυχνίαν ἑλληνικοῦ φωτός, τόσον λαμπρότερον ἐξέπεμπον αὐτὸ αἱ φθίνουσαι αὐτῆς δυνάμεις ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πανταχόθεν καταλαμβάνοντος τὸν τότε κόσμον πνευματικοῦ σκότους. Αἱ σχολαὶ τῶν Ἀθηῶν, εἰ καὶ ἀπώλεσαν πολὺ τῆς προτέρας ἀξίας καὶ σπουδαιότητος, ἐξηκολούθουν ἐν τούτοις νὰ εἶνε τὸ πρῶτιστον ἐθνικὸν ἐκπαιδευτήριον τοῦ τότε κόσμου, ἡ δὲ κοινωνία τῆς πόλεως ταύτης ἦτο ἡ πλέον ἀνεπτυγμένη. Οἷαν ἀνατροπὴν ἐλάμβανον καὶ οἷα προτερήματα ἀπέκτων τότε

ἐπαρχιῶν Ἀχαΐας, ἣτοι Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, τῆς Θεσσαλίας, Ἡπείρου, Μακεδονίας, Ἰλλυρίας, Δακίας καὶ Παννονίας (Ζώσιμος 2, 33). Ὅτε δ' ἄργατερα Θεοδοσίος ὁ Α' διεῖλε τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος εἰς ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν χάριν τῶν δύο υἱῶν αὐτοῦ Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου, αἱ δυτικοθόραιοι ἐπαρχίαι τοῦ Ἰλλυρικοῦ, Νωρικῆ, Παννονίας καὶ Δαλματίας, ἠνώθησαν μετὰ τὸ δυτικὸν κράτος, αἱ δὲ ἐπίλοιποι, συμπεριληφθείσης καὶ τῆς Κρήτης, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰλλυρικὸν ἢ Μακεδονία διέμειναν διὰ παντὸς εἰς τὸ ἀνατολικὸν κράτος ὑπὸ ἓνα ἀνώτατον διοικητὴν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπολέσωσι διὰ τοῦτο αἱ μερικαὶ αὗται ἐπαρχίαι τοὺς ἰδιαιτέρους διοικητὰς καὶ ἀνθυπάτους· τοῦλάχιστον τῆς Ἀχαΐας ἀνθύπατος μνημονεύεται μέχρις Ἀρκαδίου τὸ νευρόσπαστον ἐκεῖνο τοῦ Ρουφίνου, ὁ Ἀντίλοχος, ὅστις μετὰ τοῦ Γερωντίου προῦδωκε τὴν χώραν εἰς τὸν Ἀλάριχον.

¹ Ἴδε διεξοδικῶς Γίββωνα, ἐνθα ἀνωτ. κεφ. 29 καὶ 30.

οἱ ἐν Ἀθήναις καλῶς ἐκπαιδευόμενοι δεικνύει ἡμῖν ἡ περιεργοτάτη ἱστορία τῆς Ἀθηναΐδος, θυγατρὸς τοῦ σοφιστοῦ Λεοντίου¹. Ὁ πατὴρ ἀνέθρεψεν αὐτὴν ἐλευθερίως καὶ τὰ ἔξοχα, φυσικὰ τε καὶ πρόσκτητα αὐτῆς προτερήματα καὶ αἱ ἐν τῇ μαθήσει πρόσδοι ἦσαν τοιαῦται, ὥστε ὁ Λεόντιος ἀποθνήσκων ἀφῆκεν ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν τοῦ τοῖς υἱοῖς Βαλερίῳ καὶ Γεσίῳ, τῇ δὲ θυγατρὶ ἑκάτὸν μόνον χρυσᾶ νομίσματα, φρονῶν ὅτι τὸ ἔξοχον κάλλος καὶ τὰ ἔκτακτα προτερήματα τῆς θυγατρὸς τοῦ ἦσαν ἱκανὰ νὰ ἐξασφαλίσωσιν αὐτῇ τὸ μέλλον². Καὶ τῷ ὄντι αἱ ἐλπίδες τοῦ πατρὸς παραδόξως ἐξεπληρώθησαν, ὡς ἔδει· διότι ἡ Ἀθηναῖς, μὴ ἀνεχομένη τὴν ἀποκλήρωσιν, ἐζήτησε παρὰ τῶν ἀδελφῶν τὸ ἀναλογοῦν μερίδιον, μὴ δυνηθεῖσα δὲ νὰ κατορθώσῃ τι ἐν Ἀθήναις μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, παρὰ τινι ἐκεῖ βιούσῃ πρὸς πατρός θείᾳ, ἵσως ἵνα ἐπικαλεσθῇ τὴν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς ἀρωγὴν τῆς Πουλχερίας, ἀδελφῆς τοῦ τότε αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β'. Ἀλλ' ἡ χάρις τῶν τρόπων, ἡ εὐφράδεια τῆς γλώσσης καὶ αἱ ἄλλαι σπάνιαι ἀρεταὶ τῆς Ἀθηναίας νεάνιδος κατέθελξαν τοσούτον τὴν αὐγοῦσταν Πουλχερίαν, ὥστε ἐκράτησε τὴν νέαν παρ' ἐαυτῇ, ἐβάπτισε καὶ μετωνόμασεν αὐτὴν Εὐδοκίαν καὶ κατέπεισεν ἀργότερα τὸν ἀδελφόν τῆς αὐτοκράτορα Θεοδοσίον νὰ τὴν νυμφευθῇ ἐν ἔτει 421, εἰ καὶ αὐτὸς μὲν ἦτο εἴκοσιν ἐτῶν, ἡ δὲ Ἀθηναῖς ἡ Εὐδοκία εἴκοσι καὶ ἑπτὰ³. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἴτινες διὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἦσαν ἤδη συνειθισμένοι εἰς καθαρὰν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, κατεθέλγοντο ἀκούοντες τὴν μελίρρυτον Εὐδοκίαν ὁμιλοῦσαν ἐν ἀκράτῳ ἀττικῇ διαλέκτῳ καὶ ἀναγινώσκοντες τὰ συγγράμματα αὐτῆς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν λογίων, ὧν ἦτο ἡ προστάτις. Διότι ἡ συνετὴ Εὐδοκία, ἀπέχουσα ν' ἀναμιγνύηται εἰς τὰ κυβερνητικά, κατεγίνετο

¹ Ὁ Λεόντιος οὗτος διωρίσθη ἄκων καὶ διστάζων εἰς τὸν σοφιστικὸν ἐν Ἀθήναις θρόνον ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων κατὰ προτροπὴν τοῦ Θηβαίου ἱστορικοῦ Ὀλυμπιόδωρου, ἐπισκεφθέντος τὴν πόλιν κατὰ τὴν 293ην Ὀλ., ἧτοι 400 μ.Χ. Ἴδε Φώτιον ἐν Μυριοβίλῳ, κώδ. 80, 28 καὶ *Historici graeci, ediderunt Mueller*, τόμ. Δ', σ. 63, ἐν Παρισίοις. Ὁ ἐκ Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου Ὀλυμπιόδωρος οὗτος ἔσχυσε μεγάλως ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Ἀρχαδίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ ὡς ποιητῆς, ἱστοριογράφου καὶ πολιτικοῦ. Περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίδος ἀρίστην μονογραφίαν συνέγραψεν ὁ Γερμανὸς Φερδινάνδος Γρηγορόβιος, ἦν ἑλληνιστὶ μετέφρασε ὁ Σπυρίδων Λάμπρος. ἐν Ἀθήναις 1882.

² Ἰωάννης Μαλαλᾶς, ἐν 14, 353.

³ Κατ' ἄλλους καὶ ἡ Ἀθηναῖς ἦτο 22 ἐτῶν. Πρβ. Νικηφόρου 14, 50.

ἐν τῇ ὑψηλῇ αὐτῆς θέσει περὶ τὰς Μούσας ἐποίησεν ἑμμετρον παράφρασιν τῆς Ὀκτατεύχου, ἥτοι τῶν πρώτων ἐπτὰ βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς καὶ τῶν προφητιῶν τοῦ Δανιὴλ καὶ Ζαχαρίου, τὰ Ὀμηρικόεντρα, ἥτοι συλλογὴν 7243 ὁμηρικῶν στίχων ἐφηρμοσμένων εἰς τὸν βίον καὶ τὰς πράξεις τοῦ Ἰησοῦ, τὰ ὅποια ὁμως ἄλλοι ἀποδίδουσιν εἰς τὸν πατρίκιον Πελάγιον, ἀκμάσαντα ἐπὶ αὐτοκράτορος Ζήνωνος, τὴν ἱστορίαν τοῦ ἁγίου Κυπριανοῦ καὶ τῆς Ἰουστίνης καὶ ἓνα πανηγυρικὸν τῶν περσικῶν πολέμων τοῦ συζύγου της, πάντα ἔργα, ἅτινα καὶ οἱ ἀμερόληπτοι αὐτῆς κριταὶ ἐπῆνεσαν¹. Ὁ ἀστὴρ τῆς κόρης τοῦ Ἀθηναίου σοφιστοῦ ὑψοῦτο, ἡ δὲ φήμη καὶ ἡ ἀγάπη αὐτῆς παρὰ τῷ λαῷ ἠϋζάνετο πάντοτε, ἀναγορευθείσης καὶ αὐγούστης, ὅτε ἔτεκε θυγάτριον τῷ αὐτοκράτορι, τὴν μετέπειτα ἐπίσης ὠραίαν καὶ πολυπαθὴ σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Οὐαλεντιανοῦ τοῦ Γ' (425—455) Εὐδοξίαν. Ἐν τῇ ἐκτάκτῳ δὲ ταύτῃ εὐτυχίᾳ ἡ γενναιόφρων Ἀθηναία δὲν ἐμνησικακήσε κατὰ τῶν ἀδικησάντων αὐτὴν ἐν Ἀθήναις ἀδελφῶν, ἀλλὰ τὴν τε γενέτειραν πόλιν ἐκόσμησεν ἀνεγείραςα κατὰ τινὰ παράδοσιν δωδεκάδα ὅλην χριστιανικῶν ναῶν² καὶ τοὺς ἀδελφοὺς μετακαλεσαμένη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀνύψωσεν εἰς μεγάλα τοῦ κράτους ἀξιώματα. Ὅτε δὲ ἠθέλησε νὰ μεταβῇ εἰς προσκύνησιν τῆς ἁγίας γῆς καὶ ἐπεχείρησε τὴν πρώτην εἰς Ἱερουσόλυμα ἀποδημίαν, ἡ διὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁδοιπορία αὐτῆς ὑπῆρξε θριαμβευτική. Μετὰ εἰκοσιν ὁμως ἀπὸ τοῦ γάμου της ἔτη ἡ Εὐδοκία

¹ Πρβ. τὸν Χρονογράφον Σωκράτη 7, 21. Τὸν Πανηγυρικὸν ἐποίησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐν ἔτει 422 κατατροπώσεως τῶν Νεοπερσῶν, τὰς δὲ λοιπὰς ποιήσεις ἐν Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὴν δευτέραν ἐκείσε ἀποδημίαν. Ὁ Φώτιος μεγάλως ἐπαινεῖ τῆς Ἀθηναίδος τὰ ποιήματα (Βιβλιοθ. 143), τὰ δὲ σφζόμενα ἀποσπάσματα δικαιοῦσι τοὺς ἐπαίνους αὐτοῦ. Πρβ. καὶ Γρηγόροβ. Ἀθηναίδ. 104, 236, 243. 244. Ἐξεδόθησαν ὑπὸ Bandini, Graecae ecclesiae vetera fragmenta, τόμ. Α' σ. 130 ἐπ.

² Μεταξὺ τῶν ναῶν, ὧν τὴν ἀνέγερσιν ἡ παράδοσις ἀποδίδει τῇ Ἀθηναίδι ἡ Εὐδοκία, εἶνε καὶ ὁ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ὃν ἀνωκοδόμησαν τῷ 1853 οἱ Ρῶσσοι, καὶ ὁ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Καρύκη ἢ Καρύτση, ἐπίσης ἀνωκοδομημένος νῦν. Ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν τούτων εἶνε προφανῶς μεταγενέστεροι τῆς Ἀθηναίδος. Πρβ. Διον. Σουρμελῆ Συνοπτ. Καταστάσ. Ἀθηναίων κτλ. σ. 25 Aug. Mommsen, Athenae Christian. ἀριθ. 68—69· 152 καὶ Φερδιν. Γρηγοροβίου Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter, τόμ. Α', σ. 63 ἐπ.

περιέπεσεν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ συζύγου καὶ τῆς Πουλχερίας, λόγῳ μὲν διότι, καίπερ παρηκμακυῖα ἤδη, ἀνεκαλύφθη δῆθεν ἔχουσα ἀθεμίτους σχέσεις πρὸς τὸν αὐλικὸν Παυλῖνον, ἐκ παίδων συμμαθητὴν τοῦ Θεοδοσίου Β' καὶ τότε μάγιστρον τῶν ὀφφικίων, ἥτοι ὑπουργὸν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, πράγματι ὅμως διότι εἶχεν ἀρχίσει ν' ἀναμιγνύηται εἰς τὰ τῆς κυβερνήσεως καὶ ν' ἀντιπολιτεύηται τὴν φιλόδοξον καὶ ζηλότυπον Πουλχερίαν, ἥτις ἐξύφανε τὴν κατ' αὐτῆς διαβολὴν ἐκείνην. Ὑπὸ τὸ πρόσχημα λοιπὸν δευτέρας προσκυνήσεως ἐστάλη ἐξόριστος εἰς Ἱεροσόλυμα, ἔνθα διέμεινεν ἐπὶ 19 ὅλα ἔτη μέχρι τοῦ ἐν ἔτει 460 θανάτου τῆς, ἐπισυμβάντος δέκα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον Θεοδοσίου Β'. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἐν Ἱερουσαλὴμ διαμονὴν τῆς πολλὰς ἡ Εὐδοκία παρηνοχλήθη καὶ ἐταπεινώθη διότι τῷ μὲν 444 ὁ Θεοδοσίος ἀφῆρεσεν αὐτὴν μέρος τῆς χορηγίας, ἣν ὡς αὐγοῦστα ἔλαμβανε, βραδύτερον δὲ ἀφῆρέθη, κατὰ τινὰς, καὶ αὐτὸ τὸ αὐτοκρατορικὸν ὄνομα καὶ ἀξίωμα. Ἐν τούτοις ἡ δευτέρα αὕτη εἰδήσις δὲν φαίνεται βεβαία καὶ ἀσφαλής· διότι μέχρι τοῦ θανάτου τῆς ἀπεκαλεῖτο αὐγοῦστα, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τῆς χορηγίας τῆς ἦτο ἀρκούντως γενναῖον πρὸς ἄνετον καὶ ἀξιοπρεπῆ βασιλικὸν βίον. Οὕτω λοιπὸν εἰκοσαετίαν σχεδὸν ὅλην διήγαγεν ἡ Ἀθηναῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ ἀσχολουμένη περὶ τὰ γράμματα καὶ περὶ ἔργα εὐλαβῆ καὶ διαμαρτυρομένη περὶ τῆς ἀθωότητός τῆς¹.

Τοιαῦται ἐν συντόμῳ αἱ τὴν τότε κατάστασιν καὶ ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἀρκούντως χαρακτηρίζουσαι περιπέτειαι τῆς Ἀθηναίδος-Εὐδοκίας. Ἀλλ' ἂν αἱ Ἀθῆναι ὄντως δὲν ἔπαθον πολὺ ὕλικῳς καὶ ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀλαρίχου, ἐτήρουν δ' εἰσέτι ἐν βαθμῇ τινι τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸ ἡθικὸν ἀξίωμα, ἀπώλεσαν ὅμως οὐχ ἥττον κατὰ τοὺς ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ καὶ περαιτέρω χρόνους διὰ τὴν πλεονεξίαν καὶ αὐθαιρεσίαν τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων πολλὰ τῶν περιφανῶν αὐτῶν κοσμημάτων καὶ διασῆμων ἔργων τῆς τέχνης. Τὸ ἐν τῷ Παρθενῶνι χρυσελεφάντινον τῆς Ἀθηνᾶς ἄγαλμα, τὸ ἕτερον ἀπαραμίλλητον τοῦ Φειδίου ἀριστοτέ-

¹ Ἴδε περὶ Ἀθηναίδος-Εὐδοκίας τὸν χρονογράφον Σωκράτη, 7, 21 καὶ τὸν Ἰωάννην Μαλαζᾶν, σ. 353 ἐκδ. Βόννης, τὰς δ' ἄλλας πηγὰς παρὰ Murtalt, *Essai de chronographie byzantine etc. de 305—1057*, ἐν Πετροπόλει, 1855, σ. 32. Ἐπιθι δὲ καὶ τῆς ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου ἐξελληνισθείσης περὶ Ἀθηναίδος μονογραφίας τοῦ Φερδ. Γρηγοροβίου, σ. 211 ἐπ.

χνημα, ἀπεσπᾶσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀρκαδίου ἢ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ (408—450) καὶ μετακομισθὲν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐστήθη ἐν τῷ Φόρῳ Κωνσταντίνου, ἐνθα ἵστατο μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐκλαμβάνόμενον ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς τὸ τῆς Γῆς ἄγαλμα¹. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ἀπείρων καλλιτεχνικῶν ἔργων, ἅτινα ἐκόσμουν πᾶσαν γωνίαν ἐλληνικῆς γῆς, καὶ ἰδίᾳ τὰς Ἀθήνας, διήρπασαν πλεῖστα ὅ τε Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ πρὸς διακόσμησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξαίρουμένου μόνου τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὡς μαρτυρίαὶ ῥηταὶ τῶν χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν δηλοῦσιν². Ἡ αὐθαιρεσία δὲ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπαλλήλων εἶχε προβῆ μέχρι τοσούτου καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐλευθέρᾳ τῶν Ἀθηνῶν πόλει, ὥστε ὁ τῆς Ἑλλάδος ἀνθύπατος εἶχεν ἀφαιρέσει κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀρκαδίου ἐκ τῆς Ποικίλης Στοᾶς καὶ αὐτάς, τὰς σανίδας, ἐφ' ὧν ὁ Θάσιος Πολύγνωτος εἶχε γράψει τὰ περίφημα αὐτοῦ ἔργα! Ἐὰν δὲ νῦν προστεθῶσι καὶ αἱ καταστροφαὶ παντοίων καλλιτεχνικῶν ἔργων ὡς ἀντικειμένων τῆς πολυθείας κατὰ προσταγὴν τῶν αὐτοκρατόρων γενόμεναι, καὶ ἰδίᾳ αἱ φοβεραὶ δηώσεις καὶ πυρπολήσεις τοῦ Ἀλαρίχου ἐν Ἑλλάδι, εὐκόλως θέλομεν φαντασθῆ τὴν ἐρήμωσιν τῆς ἐλληνικῆς χώρας καὶ τὴν δῆλωσιν καὶ διαρπαγὴν καὶ κατὰπτωσιν, εἰς ἣν εἶχον περιαγάγει τὴν πλέον ἀνθηρὰν ἐπαρχίαν τοῦ κράτους ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ μωρία τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ μοναχῶν. Ἐκ τίνος νόμου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' ἀπὸ τοῦ ἔτους 424 καταφαίνεται ὅτι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἢ Ἀχαΐα, ἥτοι Ἑλλάς, διέκειτο ὕλιν κῶς χειρότερα· ἐξ ἄλλου δὲ τίνος νόμου ἀπὸ τοῦ ἔτους 435 δηλοῦται, ὅτι μέγα πλῆθος κτημάτων εἶχον μείνει ἐνταῦθα ἔρημα³. Τὸ δὲ συγκεντρωτικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως σύστημα, ὅπερ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς διαφθορᾶς

¹ Ἴδε Μαρίνον ἐν βίῳ Πρόκλου, 30. πρβ. δὲ καὶ τὸν σχολιαστὴν Ἀριστείδου τοῦ ῥήτορος ἐν λόγῳ Ν', τόμ. Β', σ. 710 ἐκδ. Dindorf. Τὸ σχόλιον εἶνε ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα ἐκ τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Πρβ. καὶ Adolf Michaelis, Der Parthenon, σ. 45.

² Πρβ. Ζωσίμου 2, 31, 5, 24. Εὐσέβιον ἐν βίῳ Κωνσταντίνου 3, 54. Σωζομένου 2, 5. Σωκράτους 1, 16 καὶ ἄλλας· πρὸς δὲ Leake, Topography of Athens, σ. 39 τῆς γερμ. μεταφράσεως.

³ Πρβ. Κῶδ. Θεοδос. βιβλ. 11, 1, 1, 33, νόμον de annona et tributis, καὶ βιβλ. 10, 8, 1, 5, νόμον de bonis vacantibus.

του¹, συνέτεινεν οὐχ ἥκιστα πρὸς μαρασμόν καὶ πίεσιν πάσης ζωῆς ἐν ταῖς ἐθνικαῖς ἑλληνικαῖς πόλεσι· διότι τὸ σύστημα τοῦτο, εἰ μὴ ῥητῶς κατῆργει τοὺς πατρίους νόμους καὶ τὰ γηραιὰ ἐλεύθερα πολιτεύματα, ἅτινα προνομιακῶς ἔχαιρον εἰσέτι ἑλληνικαὶ τινες πολιτεῖαι, καθίστα ὅμως αὐτὰ ἀνίσχυρα καὶ ἀφῆρει πᾶσαν σωτήριον ἐπιρροήν. Τοῦτο δὲ συνέτεινε μὲν εἰς ἀποθάρρυνσιν καὶ καταπίεσιν τῶν ἐθνικῶν Ἑλλήνων, συγχρόνως ὅμως ἐστέρει τὸ κράτος σπουδαίας ζωτικᾶς δυνάμεις. Ὁπόσον δ' ἡ ἄδικος αὕτη πίεσις τῶν αὐτοκρατόρων κατεμάρανε τοὺς πατρίους θεσμούς καὶ κατέπνιξε πᾶσαν ἱκμάδα ζωῆς ἐν Ἑλλάδι, ἐξαγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐλλείψεως πάσης αὐτενεργείας καὶ κινήσεως, τῶν κυριωτάτων δώρων καὶ χαρακτηριστικῶν τῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς μεγίστοις τῶν κινδύνων, ὡς ἐπὶ Ἀλαρίχου, ἐκ μέρους καὶ αὐτῶν τῶν ἐνδοξοτάτων πόλεων, ὡς τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ καὶ ἐκ ῥητῶν συγχρόνων μαρτυριῶν. Ὁ περὶ τὰ τέλη τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος, ἐν ἔτει 398, παροδικῶς ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἀθήνας Συνέσιος καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ γράψας Θεοδώρητος ὁ Κύρου περιγράφουσι διὰ λίαν μελανῶν χρωμάτων τὴν ἐπ' αὐτῶν κατάστασιν τῶν Ἀθηνῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πρῶτον τῆς πόλεως μεγαλεῖον· «Ὡναί-»
 » μην τῶν Ἀθηνῶν ὅποσα βούλει», γράφει πρὸς τὸν ἀδελφόν του ὁ Συνέσιος, «ὥστε μοι δοκῶ πλεῖν ἢ παλαιστῇ καὶ δακτύλῳ γεγονέναι»
 » σοφώτερος. Ἐξέσσι δὲ καὶ αὐτόθεν τῆς θείας σοφίας πεῖραν σοὶ τινα»
 » παρασχεῖν. Ἀμείλει γὰρ Ἀναγυροῦντοθέν σοι γράφω καὶ Σφηττοῦ»
 » γέγονα καὶ Θριῶζε καὶ Κηφισσιᾶσι καὶ Φαληροῖ καὶ κακὸς κακῶς»
 » ὁ δεῦρό με κομίσας ἀπόλοιτο ναύκληρος, ὡς οὐδὲν ἔχουσιν αἱ νῦν»
 » Ἀθῆναι σεμνόν, ἀλλ' ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα· καὶ καθά-»
 » περ ἱερείου διαπεπραγμένου τὸ δέριμα λείπεται, γνώρισμα τοῦ πάλαι»
 » ποτὲ ζῶου, οὕτως ἐνθένδε φιλοσοφίας ἐξωκισμένης λείπεται περινο-»
 » στοῦντα θαυμάζειν τὴν Ἀκαδήμειάν τε καὶ τὸ Λύκειον καί, νῆ Δία,

» τὴν Ποικίλην Στοάν, τὴν ἐπώνυμον τῆς Χρυσίππου φιλοσοφίας, νῦν»
 » οὐκέτ' οὔσαν ποικίλην· ὁ γὰρ ἀνθύπατος τὰς σανίδας ἀφείλετο, αἷς»
 » ἐγκατέθηκε τὴν τέχνην ὁ ἐκ Θάσου Πολύγνωτος. Νῦν μὲν οὖν, ἐν τοῖς»
 » καθ' ἡμᾶς χρόνοις, Αἴγυπτος τρέφει τὰς Ὑπατίας δεξαμένη γονάς,

» αἱ δὲ Ἀθῆναι πάλαι μὲν ἦν ἡ πόλις ἐστία σοφῶν, τὸ δὲ νῦν ἔχον σε-»
 » μνύνουσιν αὐτάς οἱ μελιττουργοί...²» Ἐν ἐτέρῃ δ' ἐπιστολῇ, τῇ 54ῃ,

¹ Ἴδε Εὐναπίου ἀποσπάσματα, σ. 96 ἐκδ. Βόννης.

² Ἐπιστολ. 136. Ἐκ τῶν τότε ἐν Ἀθήναις σοφῶν ὁ Συνέσιος ἀναφέρει ἐν

λέγει μετὰ τοῦ αὐτοῦ σαρκασμοῦ καὶ οἶονεὶ χειρεκκλῶν τὰ ἐξ ἧς: « Ὀνή-
 » σμαι δὲ οὐ μόνον τοῦτο τῆς ἐπὶ τὰς Ἀθήνας ὁδοῦ, τὸ τῶν παρόν-
 » των ἀπαλλαχθῆναι κακῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ μηκέτι τοὺς ἐκεῖθεν ἦκον-
 » τας ἐπὶ λόγοις προσκυνεῖν, εἰ μηδὲν ἡμῶν τῶν θνητῶν διαφέρουσιν,
 » οὐκ εἰς σύνεσιν γε τῶν Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, ἀναστρέφονται
 » δ' ἐν ἡμῖν, ὥσπερ ἐν ἡμιόνοις ἡμίθεοι, διότι τεθέανται τὴν Ἀκαδή-
 » μειαν, τὸ Λύκειον καὶ τὴν Ποικίλην, ἐν ᾗ Ζήνων ἐφιλοσόφει, νῦν
 » οὐκέτι οὖσαν ποικίλην· ὁ γὰρ ἀνθύπατος τὰς σανίδας ἀφείλετο,
 » ἔπειτα ἐκώλυσε αὐτοὺς ἐπὶ σοφίᾳ μέγα φρονεῖν ». Ἡ περιγραφὴ
 αὕτη τοῦ Συνεσίου, ὅσον καὶ ἂν εἶνε ὑπερβολικὴ, διότι γίνεται μετὰ
 προφανοῦς ἀντιζηλίας καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πρόφην τῶν Ἀθηναίων
 λαμπρὰν κατάστασιν, δὲν ἀπέχει ὅμως πολὺ τῆς ἀληθείας καὶ μαρ-
 τυρεῖ ἀρκούντως τὴν πραγματικὴν τῆς πόλεως κατὰπτωσιν, ἀλλὰ καὶ
 τὴν μεγάλην καὶ παγκόσμιον φήμην, ἣν, καίπερ παρηκμακυῖαι, ἀπή-
 λαιον αἱ ἐν Ἀθήναις σχολαὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἐξ ἄλλης δὲ τοῦ
 Συνεσίου ἐπιστολῆς, τῆς 52ας, μανθάνομεν ὅτι καὶ ἡ βιομηχανία τῶν
 Ἀθηναίων, εἰδικῶς ἡ ὑφαντικὴ, ἔχαιρε τότε ἀγαθὴν ὑπόληψιν. Ὁ δὲ
 ἐπίσκοπος Κύρου Θεοδώρητος γράφει περὶ τῶν Ἀθηναίων: « Καὶ ἀργεῖ
 » μὲν ἐν Ἀθήναις ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ ἡ Ἡλιαία καὶ τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ
 » δικαστήριον καὶ ἡ τῶν πεντακοσίων βουλὴ καὶ οἱ ἑνδεκα καὶ οἱ
 » θεσμοθέται καὶ ὁ πολέμαρχος καὶ ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἄρχων¹ ». Ἐπειδὴ
 δ' ἐπὶ Θεοδώρητου οὔτε ἡ βουλὴ συνέκειτο ἐκ 500 οὔτε πολέμαρχος
 καὶ ἄρχων εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἄλλοτε κατὰστασιν εὐρίσκοντο, ὡς θέλο-
 μεν ἰδεῖ ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐκ τῶν παρατε-
 θειμένων τοῦ βαρυθυμοῦντος ἐπισκόπου λόγων δὲν ἐξαγεται ὅτι, ὡς οἱ
 θεσμοὶ οὗτοι, οὕτω καὶ οἱ συμνημονεύμενοι ἦσαν ἐν ἀχρηστίᾳ ἐπ' αὐ-
 τοῦ, ἀλλ' ὅτι τὸ πάτριον πολίτευμα καὶ οἱ γηραιοὶ τῆς πόλεως θεσμοὶ
 ὑφίσταντο μὲν εἰσέτι, ἀλλ' ἐγκαταλελειμμένοι καὶ ἀνίσχυροι καὶ ἐν
 τοῖς πλείστοις παραμειοσφωμένοι. Ἡ μόνη ζωή, ἣν κατὰ τὴν ἐπο-
 χὴν ταύτην ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἐδείκνυσεν, ἦτο ἡ κατὰ τὴν ἐκλογὴν σο-
 φιστοῦ τινος ἀναπτυσσομένη δρᾶστηριότης καὶ τὰ κόμματα καὶ αἱ

τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὡς διασημότεον τὸν Ἀθηναῖον Πλούταρχον, περὶ οὗ πρβ.
 Γρηγοροβ. Ἀθην. σελ. 23 ἑλλ. μεταφρ.

¹ Theodoretī episcopi Cyri Ἑλληνικῶν θεραπευτικῇ παθημάτων dis-
 putatio IX περὶ νόμων, ἐκδ. Schulze τόμ. Δ', μέρος Β', σ. 930.

ἐρίδες, εἰς ἃς ἡ τοῦ ἀνθυπάτου ἀπόφασις ἔθετεν ἐκάστοτε τέρμα¹, μέχρις οὗ ὁ βίαιος Ἰουστινιανὸς ἦρεν ἐκ τοῦ μέσου καὶ τὰ λείψανα ταῦτα ἐλευθέρου βίου. Περὶ δὲ τῆς ἐν τοῖς κυριωτάτοις, κατὰ τύπους τοῦλάχιστον, ἐξακολουθήσεως τοῦ πατρίου πολιτεύματος μέχρι τέλους τοῦ πέμπτου αἰῶνος καὶ περὶ τῆς αὐτονομίας μέχρις Ἰουστινιανοῦ ἔχομεν καὶ ἀλλαχόθεν μαρτυρίας. Ἐκ τοῦ ἔτους 485 μνημονεύεται ἄρχων ἐν Ἀθήναις ἐπώνυμος Νικαγόρας ὁ νεώτερος, ὡς ἐξάγεται ἐξ ὅσων λέγει περὶ τοῦ περιφήμου σοφιστοῦ Πρόκλου ὁ μαθητής, βιογράφος καὶ διάδοχος αὐτοῦ ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτηρίῳ Μαρίνος ἐν κεφ. 36· «Ἐτελεύτησε δὲ (Πρόκλος) τῷ δ' καὶ κ' καὶ ρ' ἀπὸ τῆς Ἰουλιανοῦ βασιλείας, ἄρχοντας Ἀθήνησι Νικαγόρου τοῦ νεωτέρου, μηνὸς κατὰ μὲν τοὺς Ἀθηναίους Μουνυχιῶνος ιζ', κατὰ δὲ τοὺς Ῥωμαίους » Ἀπριλίου ιζ'. » Οἱ ἐθνικοὶ δηλ. εἶχον καθιερώσει πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου αὐτῶν προστάτου Ἰουλιανοῦ νέαν χρονολογίαν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς βασιλείας ἐκείνου 361 μ. Χ. Προστιθεμένων λοιπὸν καὶ τῶν 124, ἔχομεν τὸ ἔτος 485, καθ' ὃ ὁ μὲν Πρόκλος ἀπεβίωσεν, ὁ δὲ Νικαγόρας ἐ χρημάτισεν ἄρχων ἐπώνυμος². Ὁ δὲ λεξικογράφος Σουΐδας μνημονεύει καὶ ἐτέρου, ἔτι μεταγενεστέρου, ἄρχontos ἐν Ἀθήναις, τοῦ τελευταίου ὡς τοιοῦτου γνωστοῦ. Ἐν λέξει δηλ. Θεαγένους σημειοῖ οὗτος, « Ἀθηναῖος ἄρχων φιλότιμος καὶ μεγαλοφυῆς » καὶ ἀκολούθως προστίθῃσιν ὅτι ἦτο σύγχρονος τοῦ περὶ τὰ 500 ἀκμάσαντος Μαρίνου τοῦ σοφιστοῦ. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι ὅσον ὁ ἐθνισμὸς ἐπιέζετο καὶ ἐμαραίνετο, τόσοι καὶ οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἔχανον τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν των καὶ τελευταῖον τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα εἶχον καταντήσῃ ἀπλοῖ τιμητικοῖ τίτλοι. Μόνοι δ' αἱ σχολαὶ καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον ἐδείκνυνον σχετικὴν τινα ἀκμὴν.

Ἀπὸ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ μέχρις Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἐπὶ 80 καὶ ἐπέκεινα ἔτη ἡ Ἑλλάς καὶ αἱ Ἀθηναὶ ἀπῆλυσαν ἐξαιρετικῶς εἰρήνης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον τελείας. Ὁ τῶν Οὐννων βασιλεὺς Ἀττίλας,

¹ Τοιαῦτα παραδείγματα διηγεῖται ὁ Εὐνάπιος ἐν Βίοις σοφιστῶν, περὶ Ἰουλιανοῦ σ. 69 ἐπ. καὶ ἐν βίῳ Προαιρεσίου, σ. 79—80, ἐκδ. Boissonade.

² Ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Πρόκλου ἐπίσης οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθιμον ἀνήγειραν ἀνδριάντα εἰς τὸν νεοπλατωνικὸν Ἰάκωβον Ψυχρίστον, τὸν ἔπειτα πανίσχυρον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱατρὸν Λέοντος τοῦ Α', διότι πολλὰ ἡ πόλιν εὐηργέτησε. Πρβ. I. Μαλαχᾶ σ. 369 ἐκδ. Βόννης καὶ Κ. Σάθα Ἱστορ. Δοκίμ. σ. τκγ'.

ὅστις εἶχε μαστίσει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ Β' τὰς βορείους καὶ ἀνατολικὰς τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐπαρχίας. οὐ μόνον εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα δὲν εἰσέβαλεν, ἀλλ' οὐδ' εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ μέχρι Θερμοπυλῶν κατέβη· διότι διηγεῖται μὲν ὁ Μαρκελλῖνος ὅτι ὁ Ἀττίλας προσέβη λεηλατῶν μέχρι Θερμοπόλεως ἐν ἔτει 447, μὲ τὸ ὄνομα ὅμως τοῦτο καλεῖ οὗτος ὅχι τὰς Θερμοπύλας, ὡς τινες κακῶς ὑπέλαβον, ἀλλ' ἑτέραν πόλιν κειμένην ἐν ταῖς βορείαις τοῦ κράτους ἐπαρχίαις, ἣτις μνημονεύεται καὶ ἐν ἔτει 922 ὡς πεδῖον μάχης μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων¹. οἱ δὲ ἄλλοι ἱστορικοὶ οὐδὲν ἀναφέρουσι περὶ προχωρήσεως τοῦ Ἀττίλα μέχρι Θερμοπυλῶν ἢ καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Θεσσαλίας. Ὁ ἑλληνικός, ἥτοι ἐθνικός, βίος ἐξηκολούθη κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο διατηρούμενος ἐν ἀφανείᾳ ὡς φθισιῶν σῶμα ἐκ τῶν τελευταίων δυνάμεών του, ἀλλ' ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀπερροφᾶτο καὶ διεπλάσσετο εἰς τὸν χριστιανικὸν Ἑλληνισμόν, ἐν ᾧ τελευταῖον ὑπὸ ἄλλην μορφήν ὡς φοινῖξ παραδόξως ἐκ τῆς τέφρας του ἀνεγεννήθη καὶ πάλιν τῆς Ἀνατολῆς ἐκυριάρχησεν. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὡς ὑπερσχύουσα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, παρηγκώνισεν, ὡς ἦτο φυσικόν, τὴν ἐπίσημον κυβερνητικὴν γλῶσσαν, τὴν λατινικὴν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, καθόσον μάλιστα πᾶσαι αἱ περὶ τὴν πρωτεύουσαν χῶραι ἦσαν ἑλληνικαί, ἥδη ἐπὶ Ἀρκαδίου βλέπομεν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰσαγομένην διὰ νόμου εἰς τὰ δικαστήρια· ὁ δὲ διάδοχος αὐτοῦ Θεοδοσίος Β', ἀναγκασθεὶς πρὸς μόρφωσιν ὑπαλλήλων καὶ διάδοσιν τῶν φώτων νὰ ιδρύσῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἔτος 425 ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον ἐκ 30 ἐδρῶν, ὥρισε τὰς 15 διὰ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν. Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς διέταξε νὰ ἐκδοθῶσιν αἱ συλλογαὶ τῶν νόμων ἐν ἀμφοτέραις ταῖς γλώσσαις, μέχρις οὐ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπέβη ἐπίσημος τῆς κυβερνήσεως γλῶσσα ἀντὶ τῆς λατινικῆς². Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι οἱ

¹ Μαρκελλῖνος ἐν Χρον. σ. 307—308, ἐκδ. Βόννης. Πρβ. Hopf, Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, ἐν τῇ μεγάλῃ ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber, τοῦ ἄρθρου Griechenland τόμ. 5', σ. 75, τὰς δὲ πηγὰς πάσας παρὰ Muralt, Essai de chronographie Byzantine, σ. 499.

² Κώδ. Θεοδ. 14, 9, 3. § 1. Οἱ Ἀραβες ἐθεώρουν Τιβέριον τὸν Β' (578 — 582) ὡς τὸν πρῶτον Ἑλληνα αὐτοκράτορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ὁ Ἀραβὶς ἱστοριογράφος Ἀμπουλφαράχ λέγει (ἐν σελ. 96 τῆς λατινικῆς μεταφράσεως Pocock:) A tempore Augusti Caesaris donec im-

ἐθνικοὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων δυσκόλως ἢ οὐδόλως διωρίζοντο εἰς δημοσίας θέσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανοὶ οἱ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου διορίζομενοι καὶ ὅπωςδὴποτε διαπρέποντες ἦσαν ἢ Ἑλληνες τὴν τε γλῶσσαν καὶ τὸ γένος ἢ ἐξελληνισμένοι ἀλλόφυλοι, πάντες δ' οἱ ἐπὶ παιδείᾳ διακριθέντες, λαϊκοὶ τε καὶ κληρικοὶ, ἦσαν κάτοχοι τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, ὥστε τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς οὐδὲν σχεδὸν ἄλλο διέκρινεν ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν Ἑλλήνων ἢ ἡ θρησκεία. Ἐνῷ οἱ τὸν χριστιανισμόν ἐγκολπωθέντες προσεπάθουν διὰ τῶν δογμάτων τοῦ Εὐαγγελίου ν' ἀναπλάσωσι τὴν κοινωνίαν καὶ νέαν νὰ ἐμβάλωσιν αὐτῇ ζωὴν, οἱ εἰς τὴν πάτριον ἐθνικὴν θρησκείαν ἐμμένοντες, ἐκλαμβάνοντες τὸ νέον δόγμα ὡς ἄλογον καὶ παραίτιον τῆς ἐπικρατοῦσης τότε διαφθορᾶς καὶ καταπτώσεως, ἐνέμενον εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ πατρίου θρησκευματος. Τῆς πρώτης καὶ πολυπληθεστέρας μερίδος ἦσαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἀσίᾳ Ἑλληνες καὶ ἐλληνίζοντες καὶ πολλοὶ τῶν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι, ἔχοντες ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τὴν κυβέρνησιν πνευματικὸν δὲ κέντρον, ἀντίθετον τοῦ ἐν Ἀθήναις, τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ ἰδρυθὲν ἀνώτατον χριστιανικὸν ἐκπαιδευτήριον, τῆς δὲ δευτέρας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ κάτοικοι τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ ἰδίως αἱ Ἀθῆναι, ὧν αἱ σχολαὶ ἐξηκολούθουν μεγάλῃ ν' ἀντιτάσωσιν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, μάλιστα δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ πέμπτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος, ὅτε παραδόξως πως αἱ σχολαὶ αὗται εἶχον λάβει νέαν ζωὴν διὰ

peraret Tiberius Cæsar, spatio circiter annorum MC, fuerunt imperatores C. P. patricii et præcipua pars exercitus romani: extra quod consularii, seribæ et populus, omnes Graeci fuerunt, deinde regnum etiam graecanicum factum est. Οἱ δὲ Ἱταλοὶ ἐθεώρουν τὸν Μαυρίκιον (582—602) ὡς τὸν πρῶτον Ἑλλήνα αὐτοκράτορα (Παῦλος Διάκονος 3, 15). Ὅπωςδὴποτε βέβαιον εἶνε ὅτι ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ ἤδη αἰῶνος ἄρχεται ὁ βυζαντινὸς ἡμεσαιωνικὸς Ἑλληνισμός, εἰ καὶ οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἐσεμνύνοντο πάντοτε Ῥωμαίων αὐτοκράτορες καὶ βασιλεῖς ὀνομαζόμενοι, οὐδέποτε δ' ἤξiou ν' ἀποκαλῶνται Ἑλλήνων βασιλεῖς. Λαόνικος Χαλκοκοδύλης 1, 3, σ. 6, ἐκδ. Βόννης: «Γλωτταν μὲν καὶ ἤθη διὰ » τῷ πολλῷ πλέονας Ῥωμαίων Ἑλλήνας αὐτοῦ ἐπικρατεῖν διὰ τέλους φυλά- » ξαι, τοῦνομα μὲν τοι μηκέτι κατὰ τὸ πάτριον καλουμένους ἀλλάξασθαι, καὶ » τοὺς γε βασιλεῖς Βυζαντίου ἐπὶ τῷ σφᾶς αὐτοὺς Ῥωμαίων βασιλεῖς τε καὶ αὐ- » τοκράτορας σεμνύνεσθαι ἀποκαλεῖν, Ἑλλήνων δὲ βασιλεῖς οὐκέτι οὐδαμῇ » ἄξιον». Πρ6. καὶ Γίββωνος Decline and Fall . . . κτλ. κεφ. 53ον.

τε ἄλλων καὶ διὰ τῶν Πρόκλου, Μαρίνου καὶ Παμπρετίου. Ἐντεῦθεν ἡ διαφορά καὶ ὁ πόλεμος μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ἢ ἐθνικῶν καὶ τῶν χριστιανῶν καὶ μεταξύ τῶν δύο ἐκπαιδευτηρίων, τοῦ ἐν Ἀθήναις καὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἡτις ὑπῆρξε εἰς τῶν πρωτίστων λόγων, δι' οὓς ὁ φανατικὸς Ἰουστινιανὸς ἐν ἔτει 529, ἓνα περίπου ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκπαιδευτηρίου αἰῶνα, διὰ πράξεως βιαίας καὶ νόμου αὐθαιρέτου κατήργησε τὰς ἐν Ἀθήναις σχολὰς διότι «θεσπίσας πρόσταξιν ἐπεμψεν ἐν Ἀθήναις κελεύσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν καὶ ἀστρονομίαν, μήτε νόμιμα» ἐξηγεῖσθαι μήτε κόττον ἐν μιᾷ τῶν πόλεων γίνεσθαι². Πρὸς δὲ «ἀφῆρεσε τοὺς μισθοὺς τῶν διδασκάλων τῶν ἐλευθερίων γραμμάτων» κατὰ Προκόπιον. Οὕτω δ' ἐξέλιπε καὶ ὁ τελευταῖος τοῦ ἐθνισμοῦ προμαχὼν καὶ τὸ μόνον μέχρι τότε ὑπολειπόμενον τῶν Ἀθηνῶν κόσμημα καὶ καύχημα. Ἐπτὰ τῶν τότε ἐπισημοτέρων ἐθνικῶν σοφιστῶν, πιθανῶς οἱ τελευταῖοι ἐν Ἀθήναις διδασκαλοὶ, Δαμάσκιος ὁ Σύρος, Σιμπλίκιος ὁ Κίλιξ, Εὐλάμιος ὁ Φρύξ, Πρισκιανὸς ὁ Λυδός, Ἑρμείας καὶ Διογένης οἱ Φοίνικες καὶ Ἰσίδωρος ὁ Γαζαῖος, μὴ δυνάμενοι πλέον τοῦ λοιποῦ νὰ ζήσωσιν ὡς ἐθνικοὶ φιλόσοφοι ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει ἔνεκα τῶν ἀπανθρώπων καὶ βαρβαρικῶν διαταγῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατέφυγον εἰς Περσίαν πρὸς τὸν Σασσανίδην Χοσρόην, ἐλπίζοντες παρὰ τῷ βαρβάρῳ ἐκείνῳ νὰ εὕρωσι μείζονα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἀγάπην. Καὶ δὲν ἠπατήθησαν μὲν ὡς πρὸς τοῦτο, ἐπειδὴ ὅμως αἱ διδασκαλίαι αὐτῶν δὲν ἐκαρποφόρουں, ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Πέρσου μονάρχου νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτοῖς τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐλευθέραν ἐπάνοδον, ὅπερ ἐκείνος προθύμως ἐπραξεν ἐπιβαλὼν διὰ συνθήκης εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ν' ἀφήκῃ ἀνενοχλήτους τοὺς ἐθνικοὺς σοφοὺς². Συνεπλήρωσε δ' ὁ Ἰου-

¹ Ἰωάννης Μαλαλᾶς 18, 16 ἐπ. σ. 451, ἐκδ. Βόννης. Καὶ αὐτὴν τὴν ἐθνικὴν παιδίαν, τὸν κόττον, ἐθεώρησεν ἐπικίνδυνον καὶ βλαβεράν ὁ τὴν αἰσχίστην τῶν πορνῶν Θεοδώραν παρανόμως συζευχθεὶς Ἰουστινιανός! Περὶ τῆς ἡθικῆς ἐξαχρειώσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ μαρτυροῦσιν ἐκ μὲν τῶν συγχρόνων, ἐκτὸς τοῦ μεροληπτοῦντος Προκοπίου ἐν ταῖς Ἀνεκδότοις, ὁ Εὐάγριος, 4. 30. 32 καὶ ἄλλοι, ἐκ δὲ τῶν μεταγενεστέρων Θεοφάνης ὁ Ἰσαυρος, ὁ Ζωναρᾶς καὶ ἄλλοι. Ἴδε περὶ τούτων Nicolai Alemanni de Procopio et arcana ejus historia judicium, ἐν τῷ Γ' τόμῳ τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως τοῦ Προκοπίου, σ. X-XVI.

² Ἀγαθίας ἐν 2, 30, σ. 131 ἐπ. ἐκδ. Βόννης. Πρῶτος ὁ μεγαλοφυὴς Γίββων συνέδεσε τὸ ἱστορικὸν τοῦτο τοῦ Ἀγαθίου περὶ τῶν ἐπτὰ φυγάδων σοφῶν με

στινιανός τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ ἐξαφανισμοῦ τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ πάσης ἔτι ὀφισταμένης ζωτικῆς δυνάμεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ δι' ἑτέρων νόμων, δι' ὧν κατήργησε τὰς μερικὰς τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν στρατίας, ἀπηγόρευσε αὐστηρότατα πᾶν εἶδος ἐθνικῆς ἐορτῆς καὶ πανηγύρεως καὶ ἐδήμεισε τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν καὶ τῶν ἐν αὐταῖς δημοσίων καθιδρυμάτων, κατατάξας αὐτὰ εἰς τὰ τοῦ κράτους¹. Μεταξὺ τῶν δημευθέντων εἰσοδημάτων τῶν Ἀθηνῶν ἦσαν καὶ τὰ τῆς Ἀκαδημείας, ἀτίνα ἐπὶ μὲν τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτῆς Πλάτωνος ἀνήρχοντο εἰς τρία χρυσᾶ νομίσματα, ἐπὶ δὲ Ἰουστινιανοῦ εἰς χίλια τοιαῦτα, αὐξηθείσης τῷ χρόνῳ τῆς περιουσίας αὐτῆς δι' εὐσεβῶν κληροδοτημάτων². Οὕτω δὲ κατέστησεν ὁ Ἰουστινιανός ἐντελῶς ἀδύνατον τὴν περαιτέρω ὑπαρξίν τῆς αὐτονομίας, εἰ καὶ ὑπεκρίνετο ὅτι δῆθεν δὲν ἐσκόπει νὰ καταργήσῃ αὐτὴν καὶ ἔπεμψεν εἰς Ἀθήνας τὴν ὑπ' αὐτοῦ διαταχθεῖσαν συλλογὴν νόμων ὡς εἰς ἐλευθέραν, αὐτόνομον πολιτείαν καὶ χάριν ἐξαιρετικῆς τιμῆς, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐμνημονεύετο ἐξαιρετικῶς ὑπὸ τοῦ Μαλαλᾶ ἢ τῶν Ἀθηνῶν πόλις³. Ἀντὶ δὲ πάντων τούτων μόνη, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνωφελής, ἀποζημίωσις ἦτο ἡ ὀχύρωσις τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν διὰ νέων τειχῶν, ὡς ὠχυρώθη ὑπ' ἐκείνου καὶ ὁλόκληρον τὸ κράτος, πρὸς ὑπερσπισιν ἀπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν⁴. Ἐκτοτε ἡ χώρα διηρέθη συμφῶνως πρὸς τὸ διοικητικὸν τοῦ Ἰουστινιανοῦ σύστημα εἰς μικροτέρας ἐπαρχίας ἢ στρατηγίας, τὸ ἀρχαῖον ῥωμαϊκὸν σύστημα τῆς ἀποστολῆς ἀνθυπάτων κατηργήθη καὶ ἡ Ἑλλὰς ἔπαυσε πλέον νὰ καλῇται ἐπαρχία Ἀχαΐα. Αἱ Ἀθηναὶ καὶ ἡ Ἀττικὴ κατετάχθησαν εἰς τὸ θέμα ἢ τὴν στρατηγίαν τῆς Ἑλλάδος, ἥτοι Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὡς

τὸ κλείσιμον τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν καὶ συνεπέρανε λίαν πιθανῶς, ὅτι οὗτοι ἦσαν οἱ τελευταῖοι ἐν Ἀθήναις διδάσκαλοι. Ἴδε αὐτοῦ Decline and Fall.... κτλ. κεφ. 40 ἐν τέλει.

¹ Κώδ. Ἰουστινιαν. 1, 14, 10. Προκόπιος ἐν Ἀνεκδότοις, 26.

² Δαμάσκιος ἐν βίῳ Ἰσιδώρου παρὰ Φωτίῳ καὶ Σουΐδας ἐν λέξει Πλάτων.

³ Ἰωάννης Μαλαλᾶς, ἐκδ. Βόννης, σ. 448. Αἱ κυριώταται νομικαὶ σχολαὶ τῆς ἀρχαιότητος ἦσαν ἡ τῆς Ρώμης, ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἢ τῆς Βηρυτοῦ καὶ ἡ τῆς Καισαρείας, ἀπὸ δὲ τοῦ Θεοδοσίου Β' (425) καὶ ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μετὰ τὴν κατάργησιν δὲ τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς ἐν ἔτει 529 καὶ τῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Καισαρείας ἐν ἔτει 533, ἀπέμειναν μόναι αἱ ἐν Ρώμῃ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Βηρυτῷ.

⁴ Προκόπιος. Περί κτισμάτων 4, 1—10, 2. ἡ τόμ. Γ' σ. 272, ἐκδ. Βόννης.

λέγομεν συνήθως. Οἱ κάτοικοι ὅμως τοῦ θέματος Ἑλλάδος διετήρησαν, φαίνεται, καὶ τοῦ λοιποῦ ἰκανότητά τινα περὶ τὰ ὅπλα, διό ἐν τῷ ἀπολέμῳ ἐκείνῳ κράτει ἡ στρατηγία αὕτη ἦτο ἐκ τῶν σπουδαιωτάτων ἀξιομαμάτων. Γνωρίζομεν λ. χ. ὅτι θελήσας Ἰουστινιανὸς ὁ Β' (685—695) νὰ δείξῃ εὐνοίαν πρὸς τὸν Λεόντιον, διώρισεν αὐτὸν στρατηγὸν Ἑλλάδος, ἣν θέσιν οὗτος μετεχειρίσθη ὡς βαθμίδα ἐπὶ τὸν θρόνον.

Μετὰ τὰ μέτρα ταῦτα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡττήθη πλέον ὀριστικῶς καὶ ἔκτοτε ἐξέλειπε διηνεκῶς ὁ ἐθνικὸς βίος, ὑπερίσχυσε δὲ ὀριστικῶς ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἀπόλυτος μοναρχία¹. Οἱ περικαλλεῖς τῶν Ἀθηναίων ναοί, ὅσους ὁ φανατισμὸς τῶν χριστιανῶν ἢ αἱ εἰσβολαὶ τῶν βαρβάρων δὲν κατέρριψαν, μετεβλήθησαν ὀριστικῶς εἰς ναοὺς χριστιανικούς· ἐν τῷ Παρθενῶνι τὴν παρθένον Ἀθηνᾶν ἀντεκατέστησεν ἡ παρθένος Μαρία, ἡ Παναγία ἡ Ἀθηναιώτισσα, ἐν ἄλλοις δὲ ναοῖς ἄλλοι χριστιανοὶ ἅγιοι τοὺς πρόφῃ θεοὺς καὶ ἥρωας². αἱ δὲ εἰσέτι περιλειπόμεναι ἑλληνικαὶ πόλεις, αἵτινες μέχρι τοῦδε χάρις εἰς τὴν ζωτικότητα τῶν ἐλευθέρων καὶ πατρίων πολιτευμάτων ἐτήρουν βαθμὸν τινα ζωῆς, ἀφανίζονται τοῦ λοιποῦ ἐκ τοῦ ἐνεργοῦ σταδίου καὶ ἐξακολουθοῦσι τὴν ὑπαρξίν των ὡς ἀσήμαντοι ἐπαρχικαὶ πόλεις, Ἐνταῦθα κλείει καὶ ἡ ἱστορία τῆς πολιτικῆς τῶν Ἀθηναίων αὐτονομίας καὶ συγχρόνως ἐκλείπει ἡ ἰδιαιτέρα τῆς πόλεως σημασία καὶ δράσις. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων ἐξηκολούθει καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ὑπάρχουσα πάντοτε καὶ πῶς καὶ εὐποροῦσα κατὰ καιροὺς καὶ σημαίνουσα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πανταχοῦ περίξ ἐνσκήψασαν ἐρήμωσιν καὶ ἐξουδένωσιν, ἀλλ' ἡ ὑπαρξις αὕτη ἦτο ὅλως ἄλλοία ἢ πρότερον. Αἱ Ἀθηναὶ δὲν ἦσαν τοῦ λοιποῦ οὔτε τῶν Μουσῶν ἡ προνομιακὴ ἑδρα, οὔτε τῶν τεχνῶν τὸ χωνευτήριον, ἀλλὰ πόλις ἐκ τῶν συνήθων τότε, εἰ καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἐπὶ μακρὸν ἔτι δὲν εἶχον ἀποβάλλει ἐντελῶς τὰ πάτρια ἥθη, ἀλλὰ διετήρουν βαθμὸν τινα πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ ὑπεροχῆς καὶ τινος αὐτονομίας. Τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ὅφ' ὧν ἐκοσμεῖτο ἡ πόλις, ὅσα δὲν μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς, ὡς ὁ

¹ Ὅτι ὁ ἐθνισμὸς ἐπὶ πολὺ ἔτι ἐξηκολούθει διασωζόμενος, μάλιστα δ' εἰς μέρη, ἐνθα ἡ αὐτοκρατορικὴ βία δὲν ἔσχυε πολὺ, δηλοῦται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ τῆς Μάνης κάτοικοι δὲν ἐβαπτίσθησαν εἰμὴ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν κεφ. 50, σ. 224 ἐκδ. Βόννης.

² Πρβ. ἀνωτ. σ. 123, σημ. 1. καὶ Φερδ. Γρηγορόδιον ἐνθ. ἀνωτ. I, 64 ἐπ.

Παρθενῶν καὶ τὸ Θησεῖον, ἐκλείσθησαν, παρημελήθησαν καὶ ἀπέβησαν ἔρμαιον τοῦ χρόνου καὶ τῆς βαρβαρότητος. Παχεῖα ἀμάθεια καὶ θρησκευτικὸς φανατισμὸς κατέστρεφον ἕκτοτε ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ παντοῖα ἔργα τῆς τέχνης, πᾶν καλλιτεχνικὸν αἶσθημα ἐξέλιπε, καὶ ὅσα ἐκ τῶν ἔργων ἐκείνων περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἐσώθησαν εἴτε διὰ τὸ στερεὸν τῆς κατασκευῆς αὐτῶν καὶ τὸ δύσκολον τῆς καταστροφῆς, εἴτε διὰ τὸ ἀπόκεντρον τῆς θέσεώς των, εἴτε καί, ὡς εἵπομεν, διὰ τὴν μεταβολὴν των εἰς χριστιανικὰ καθιδρύματα, εἴτε τέλος διὰ τῆς κοινῆς καὶ ἀγαθῆς μητρὸς γῆς, ἥτις φιλοστόργως περιεπτύξατο αὐτὰ ἐν τοῖς κόλποις, ὅπως ἀναρριπίσῃ ποτὲ δι' αὐτῶν τὸ καλλιτεχνικὸν αἶσθημα μελλόντων τέκνων της.

Ἡ ἀπαισία αὕτη διὰ τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὰς Ἀθήνας ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527—565) συνωδεύετο κατὰ παρὰδοξον σύμπτωσιν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων καὶ παντοίων δεινῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους λοιμὸς φοβερὸς ἐμάστιζεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἁλλεπαλλήλας τὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας, λιμὸς δὲ καὶ σιτοδεία ἐπεκράτησε πολλάκις ἐν τῷ κράτει καὶ σεισμοὶ φοβεροὶ κατέστρεψαν πολλὰς αὐτοῦ χώρας. Ἐν Ἑλλάδι ἰδίως ὁ Λογγυβάρδος Τιβέριχος ἐπεχείρησεν ἐξ Ἰταλίας ἐπανειλημμένους εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια ἐπιδρομὰς. Ἐτερον δὲ βάρβαρον καὶ ἄγριον ἔθνος, τὸ τῶν Οὐννων, ἐκ τοῦ βορρᾶ εἰσβαλὼν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος, προέβη διὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέχρι τοῦ κορινθιακοῦ ἰσθμοῦ θύον καὶ ἀπολύον πᾶν τὸ προστυχόν, ἀλλὰ μὴ δυνηθέν, εὐτυχῶς, νὰ κυριεύσῃ τινὰ τῶν σημαντικῶν καὶ ὠχυρωμένων πόλεων¹. Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη τῶν Οὐννων ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ δεινοτάτη καὶ βλαβερωτάτη μετὰ τὴν τοῦ Ἀλαρίχου. Οἱ Ἕλληνες εἶχον καταλάβει τότε τὰς Θερμοπύλας καὶ ἀνδρείως ἀπέκρουσαν τοὺς βαρβάρους (539—540), ἀλλὰ προδοσία πάλιν ἀνεκάλυψε τοῖς πολεμίοις τὴν ἀπαισίαν ἐκείνην ἀτραπὸν, δι' ἧς καὶ οἱ Πέρσαι ἄλλοτε εἰσεχώρησαν, καὶ οὕτως ἡ χώρα ἔμεινεν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν βαρβάρων, ἐνῶ ὁ στόλος τοῦ φοβεροῦ Τωτίλα κατελεηλάτησε πολλὰς παραλίας πόλεις. Ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν σχετικῶς μικρὰ δεινὰ. Ἀπὸ τῆς ἀναβάσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὸν θρόνον κατ' ἔτος σχεδὸν συνέβαινον σεισμοὶ ἰσχυροὶ καὶ ἐκτάκτου διαρκείας, οἵτινες πολλὰς μὲν πόλεις κατέρριψαν, πολλὰς δὲ μυριάδας ἀνθρώπων ἀφῆρεσαν τὴν ζωὴν. Ἐν Ἑλλάδι ἡ Κόρινθος, αἱ Πάτραι, ἡ

¹ Προκόπιος ἐν Περσικ. πολέμ. 2, 4.

Ναύπακτος, ἡ Χαιρώνεια καὶ ἡ Κορώνεια ἐγένοντο ὑπ' αὐτῶν ἐρείπια. Μέγα πλῆθος Ἑλλήνων τελούντων ποτὲ μεγάλην τινὰ πανήγυριν κατεπώθησαν ὑπὸ τοῦ διαρραγέντος ἐδάφους. Τὰ ὕδατα ἀποσυρθέντα κατὰ τὰ παράλια τῶν Θερμοπυλῶν παρὰ τὸ Ἐχιναῖον ἐπανῆλθον ἔπειτα μετὰ μεγάλης ὀρμῆς, προέβησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας καὶ συμπαρέσυραν πλείστους ἀνθρώπους καὶ ζῶα ¹.

Πάντα τὰ ἔκτακτα ταῦτα δεινὰ καὶ αἱ πολλαπλαῖ καὶ ἀπάνθρωποι καταπιέσεις ἔκαμον τοὺς ἀνθρώπους, πρὸ πάντων τοὺς ἐθνικούς, νὰ θεωρῶσι τὸν Ἰουστινιανὸν ὡς τὸν κακὸν δαίμονα, ὅστις ἐστάλη πρὸς ἐξολόθρευσιν τοῦ κόσμου ².

Ἐν τοιαύταις συμφοραῖς καὶ μὲ τοσοῦτον πάταγον ἐξέπνευσεν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος καὶ ὁ ἐθνισμός, ὥσανεὶ κατηράσθησαν τὸν τόπον οἱ ἐκδιωχθέντες θεοὶ καὶ ἡ ἀποπταμένη ἐλευθερία!

¹ Ἴδε τὴν ἐξιστόρησιν τῶν δεινῶν τούτων παρὰ Προκοπίῳ ἐν Γοθικ. 4, 25. Ἀνεκδ. κεφ. 18. Περσικ. 2, 22—23. Ἀγαθία, βιβλ. 2. Ἰωάννη Μαλαλᾷ, Χρονικ. 2. Θεοφάνει, Εὐαγγρίῳ ἐν Ἐκκλησι. ιστορ. 4, 29. πρβ. δὲ καὶ Γίββωνος Decline and Fall.... κτλ. κεφ. 43. καὶ ἄλλους.

² Προκόπιος ἐν Ἀνεκδ. 18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 529.

Οὐποτε δουλείῃ κεφαλὴ ἰθεῖα πέφυκεν.
ἀλλ' αἰεὶ σκολιὴ καὶ χένα λοξὸν ἔχει.

(ΘΕΟΓΝΙΣ)

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ Χριστοῦ μέχρι Ἰουστινιανοῦ, ἐπειδὴ ἡ εὐκλεὲς πόλις διήνυσε κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ ἐνδόξου σταδίου τῆς ὡς πολιτεία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος καὶ ἔδρα τῶν Μουσῶν καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἀνάγκη νὰ πραγματευθῶμεν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ εἰδικώτερον καὶ περὶ τῶν δύο κυριωτάτων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας χαρακτηριστικῶν, τοῦ πολιτεύματος δηλονότι αὐτῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ σχολῶν καὶ ἐκπαιδευτηρίων.

Τὸ ἀθηναϊκὸν πολίτευμα μετὰ τὴν ὑπὸ Θρασυβούλου κατάλυσιν τῆς τῶν Τριάκοντα τυραννίας δημοκρατία, ὡς πρότερον, γενόμενον, διέμενε μὲν ἔκτοτε ὀνόματι δημοκρατία, πράγματι ὅμως εἶχεν ὑποστῆ ἐν τῇ φορᾷ τῶν χρόνων οὐσιώδεις μεταβολάς. Ἰδίως δὲ μετὰ τὸν ὑπὸ Φιλίππου Β', τοῦ Ἀλεξάνδρου πατρός, περιορισμὸν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους καὶ κατὰ τὰς πολλὰς καὶ ἀλλεπαλλήλας περιπετείας ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν ἐπανειλημμένως, καθ' ἃ συντόμως ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐμνήσθημεν, ἐτροποποιήθη καὶ περιορίσθη ὑπὸ ἰσχυρῶν δημαγωγῶν καὶ ξένης ἐπεμβάσεως, ἡ σχέσις τῶν διαφόρων ἀρχῶν πρὸς ἀλλήλας οὐσιωδῶς ἤλλαξε καὶ ἡ κατοχὴ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ θέσεων ἀπέβη ὅλως διάφορος καὶ ὑπ' ἄλλων κατωρθοῦτο ἢ πρότερον. Ὅσῳ τὸ πολεμικὸν τοῦ λαοῦ ἦθος ἐξέπιπτε, τοσοῦτω ἡ θέσις τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν στρατηγῶν ἀπέβαινε ἀνωτέρα, καὶ ὅσῳ ὁ δημόσιος βίος περιορίζετο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν περὶ τῆς πολιτείας ἐμαραίνετο, τόσῳ μᾶλλον καὶ ἡ τῶν κοινῶν διεύθυνσις περιήρχετο εἰς χεῖρας ὀλίγων, εἴτινες

ὅμως εἶχον ἤδη ὡς ἄρχοντες ἀξίωμα περιορισμένον καὶ κατεγίνοντο περὶ πολλῷ κατωτέρας ὑποθέσεις ἢ πρότερον. Οὐχ ἦττον ὅμως τὸ πολίτευμα ἐξηκολούθει, κατὰ τύπον τοῦλάχιστον, νὰ διαμενῇ δημοκρατικὸν ἐν τοῖς καθόλου. Ἀφ' ὅτου δ' οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως ἐξασφαλισθῶσιν ἀπὸ τῶν περίξ κινδύνων, συνεμάχησαν περὶ τὰ 200 π. Χ. μετὰ τῶν Ῥωμαίων, διέμειναν ἐλεύθεροι καὶ σύμμαχοι τῶν Ῥωμαίων καὶ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 146 π. Χ. καταστροφὴν τῆς Κορίνθου καὶ ὑποταγὴν τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἐκείνων, διατηροῦντες τὸ πάτριον πολίτευμα¹. Μετὰ δὲ τὴν ἐν ἔτει 86 π. Χ. ἐπὶ τοῦ Μιθριδατικοῦ πολέμου ἄλλωσιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ Σύλλα μετεβλήθη μὲν πολλαχῶς τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως ἐπὶ τὸ ὀλιγαρχικώτερον, ἢ ἀνεξαρτησία ὅμως καὶ αὐτονομία καὶ πάλιν διετηρήθησαν² καὶ ἡ κατάστασις αὕτη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀναλλοίωτος διέμεινε μέχρι Καρχαῖα (211—217 μ. Χ.). Ἐπὶ Κικέρωνος καὶ Τιβερίου³, ὡς καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ Οὐεσπασιανοῦ ἐντελῇ μεταβολῇ τῆς Ἑλλάδος εἰς Ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν μετὰ Ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν καὶ νόμων, πρὸς δὲ ἐπὶ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων μέχρι τοῦ περιβοήτου ἐκείνου ψηφίσματος τοῦ Καρχαῖα, δι' οὗ πάντες οἱ ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει οἰκοῦντες ἐλεύθεροι ἐκηρύχθησαν Ῥωμαῖοι πολῖται, οἱ Ἀθηναῖοι ἐξηκολούθουν ἔχοντες ἴδιον πολίτευμα καὶ ζῶντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀνεξάρτητοι, ὡς ἐκ τῶν συγχρόνων συγγραφέων ἐξάγεται⁴. Ἀπὸ δὲ Καρχαῖα μέχρις Ἰου-

¹ Πρβ. Στράβωνος Γεωγραφ. 4, 1, 16. Καὶ Εἰσαγωγ. σελ. 27 ἐπ. 40 ἐπ.

² Στράβων 9, 1, 16. Δίδιος ἐν Ἐπιτομῇ, 81. Πλούταρχος ἐν συγκρίσει Λυσάνδρου καὶ Σύλλα, κεφ. 5.

³ Κικέρων εἰς Πείσωνα, κεφ. 16. Τάκιτος ἐν Χρονικ. 2, 53.

⁴ Πρβ. ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω Πλίνιον τὸν πρεσβύτερον ἐν Φυσικ. Ἱστορ. 4, 11. Πλίνιον τὸν νεώτερον ἐν Ἐπιστολ. 8, 24. Δίωνα Χρυσόστομον ἐν λόγῳ 31^α καὶ Ἀῖλιον Ἀριστείδην ἐν Ῥώμῃς ἐγκωμίῳ, σ. 392 καὶ ἐν Παναθηναϊκῷ σ. 319. Περὶ Τραϊανοῦ εἴπομεν ἀνωτέρω (σελ. 75) ὅτι κακῶς ὁ Κορσίνης ἰσχυρίζεται ὅτι κατήργησε τῶν Ἀθηνῶν τὴν ἀνεξαρτησίαν, παρὰ τὴν ῥητὴν τοῦ Πλινίου διαβεβαίωσιν τοῦ ἐναντίου. Τοῦ Κορσίνῃ τὴν γνώμην συνεμερίσθησαν καὶ ὁ Vaillant (*Numismata imperatorum, augustarum et caesarum* κτλ. *Amsterdami*. 1700) καὶ ὁ Winckelmann (*Geschichte der Kunst*, σ. 397 ἐκδ. Δρέσδης), βασιζόμενοι καὶ οὗτοι ἐπὶ τῶν σφζομένων ἀθηναϊκῶν νομισμάτων μετὰ προτομῆς τοῦ Τραϊανοῦ. Ἀλλ' ὁ Ἰωάννης Eckel (*Doctrina numorum veterum*, ἐν Βιέννῃ, 1792, τόμ. Α', σ. 220), ὁ E. Beulé (*Les monnaies d'Athènes*. Paris, 1858, σ. 400), ὁ B. V. Head (*Catalogue of greek coins, Attica-Megara-Aegina*. London, 1888. intro-

στινιανού ἢ ἐπέμβασις καὶ πίεσις τῶν αὐτοκρατόρων ἔβαινον αὐξανόμεναι πάντοτε καὶ ἡ τῆς πόλεως ἀνεξαρτησία ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περιωρίζετο, μέχρις οὗτου ὁ Ἰουστινιανὸς αὐθαιρέτως κατήργησε διὰ παντός τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ αὐτονομίαν τῆς πόλεως, εἰ καὶ τυπικῶς προσεποιεῖτο ὅτι ἀφῆκε τὴν αὐτονομίαν· οὐχ ἥττον ἕως τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ πάτριον πολίτευμα διετηρεῖτο ἐν τινι βαθμῇ καὶ ἡ πόλις ἀπετέλει ἐλευθέραν καὶ προνομιακὴν πολιτείαν. Τὴν ἀνεξαρτησίαν λοιπὸν καὶ αὐτονομίαν διετήρησαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μετὰ Χριστὸν ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων μέχρις Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', ἡ ἐλευθερία ὅμως αὕτη δύναται μᾶλλον νὰ κληθῇ κατ' ἀνοχὴν προνομία ἢ ἀληθὴς ἐλευθερία, ὡς δηλωθήσεται ἐκ τῆς ἀκολουθοῦ περιγραφῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος κατὰ τοὺς ἐξῆς πέντε πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας.

Αἱ εἰς τὸ Ῥωμαϊκὸν κράτος ὑποταγεῖσαι ἢ ἐκουσίως προσκολληθεῖσαι πολιτεῖαι ἀπήλαιον ἀνυπόλογως καὶ διάφορα δίκαια· ἡ καλλίστη κατάστασις ἦτο ἡ τῶν ἐλευθέρων συμμάχων πολιτειῶν (*liberae civitates foederatae*), ἡ δὲ χειρίστη ἡ τῶν ἐντελῶς δουλωθεισῶν, ὧν καὶ τὴν χώραν οἱ Ῥωμαῖοι ἐδήμευον¹. Αἱ ἐλευθεραὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους πολιτεῖαι ἐκέκτηντο τὸ δικαίωμα τοῦ πολιτεύεσθαι ἰδίῳ νόμῳ (*suis legibus vivere*)· τοῦ εἶναι ἀπηλλαγμέναι Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς, ἣτις πάντοτε ὑποταγῆς καὶ δουλείας ἦτο σημεῖον· τοῦ ἔχειν ἀτέλειαν ἀγρῶν, ἥτοι τῆς χώρας τοῦ διατελεῖν πάντοτε συμμάχους Ῥωμαίων (*socii*) καὶ τοῦ ἔχειν τὴν προνομίαν τοῦ ἀσύλου, ὅπερ ὅμως ἐν Ἑλλάδι οἱ Ῥωμαῖοι πολλάκις δὲν ἐσεβάσθησαν², καὶ τοῦ κόπτειν ἴδιον νόμισμα. Ἐκ τούτων λοιπὸν τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει ἦσαν καὶ αἱ Ἀθηναῖαι· διότι οὔτε Ῥωμαϊκὴν φρουρὰν εἶχον, ὡς ἐκ τε τῆς σιωπῆς τῶν συγγραφέων καὶ ἐκ τῶν συμβάντων κατὰ τὸν Μιθριδατικὸν πόλεμον ἐξάγεται, καὶ αὐτονόμως ἐπολιτεύοντο καὶ

duction IX). καὶ πάντες οἱ κράτιστοι τῶν νεωτέρων νομισματογνωμόνων ἐν οἷς καὶ ὁ Ἰωάννης Σβορώνος, θεωροῦσι τὰ νομίσματα τοῦ Κορσίνῃ κίβδηλα, ὡς καὶ πάντα τὰ ἀθηναϊκὰ μετὰ προτομῆς αὐτοκράτορος.

¹ Κικέρων κατὰ Βέρρου 3, 6.

² Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει ἴδε Hoeck, Geschichte des roem. Reichs, τόμ. Α', μέρος Β', σ. 242 ἐπ. Πρβ. καὶ Kuhn, Staedtische und bürgerliche Verfassung des roem. Reichs, τόμ. Β', σ. 10 ἐπ. καὶ I. Marquardt, Roem. Staatsverf. Α', σ. 347 ἐπ. καὶ ἀνωτέρω Εἰσαγ. σ. 45 ἐπ. καὶ Βιβλ. Α'. κεφ. Α'. σ. 56 ἐπ.

ἀτέλειαν. τῆς χώρας εἶχον καὶ σύμμαχοι τῶν Ῥωμαίων ἦσαν¹. Αἱ προνομίαι ὅμως αὐτῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ αἱ ἐλευθερίαι δὲν ἔμειναν ἀλώ-
βητοι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἤτοι τοὺς μετὰ
Χριστόν, ἀλλ' ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχόντων ἐπιρροή καὶ ἀνάμιξις ποικι-
λοτρόπως ἐγένετο· ἀπὸ ἀπλῆς προστασίας ἀποβᾶσαι κηδεμονεία καὶ
τελευταῖον ἄμεσος ἐποπτεία τῶν ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ κρατιδίῳ πραγμά-
των, ὡς καὶ ἐκ μόνων τῶν ἐξῆς γεγονότων ἐξάγεται. Ἐν τῷ περὶ ἐξα-
γωγῆς ἐλαίου νόμῳ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀναφέρεται ἐκκλησις εἰς τὸν ἀνθύ-
πατον Ἀχαΐας ἢ εἰς τὸν αὐτοκράτορα², κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίπου
χρόνους ἀναφέρεται δήμευσις τῆς περιουσίας τοῦ πάππου Ἡρώδου τοῦ
Ἀττικοῦ Ἰππάρχου ὑπὲρ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου³, εἰς τὸν ἀνθύ-
πατον καταγγελία τοῦ σοφιστοῦ Ἀδριανοῦ, ἢ εἰς τὸν αὐτοκράτορα
καταγγελία Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, καὶ ἄλλαι ἄπειροι ἀναμίξεις καὶ
βιαιοπραγίαι τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων εἶνε γνωσταί⁴. Ταῦτα
λοιπὸν πάντα δηλοῦσιν ἀρκούντως, ὅτι αἱ Ῥωμαϊκαὶ ἀρχαὶ μετῴθιον
καὶ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τὴν αὐτὴν πολιτικὴν, ἣν καὶ πρὸς τὰς ἄλ-
λας μετὰ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐνωθείσας χώρας· δὲν κατήργησαν μὲν
ἐφ' ἅπαξ τὸ πάτριον πολίτευμα καὶ τὴν αὐτονομίαν, ἐφρόντισαν ὅμως
ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ρυθμίσωσι τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα, ὅπως αὐτοῖς
συνέφερον, ἐπενεγκόντες τῷ χρόνῳ καὶ οὐσιώδεις τῶν θεσμῶν μεταβο-
λὰς. Ὡς δ' ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πολιτειῶν οἱ
Ῥωμαῖοι μετὰ τὴν τῆς Κορίνθου ἄλωσιν ἠλλαξαν τὰ δημοκρατικὰ
πολιτεύματα καθιστάντες «ἀπὸ τιμημάτων τὰς ἀρχάς⁵», ἢ καὶ ἄλ-

¹ Στράβων, 9. 1, 26. Πλούταρχος ἐν συγκρίσει Σύλλα καὶ Λυσάνδρου, κ. 5.
² Ἀριστείδης ἐν Παναθηναϊκῷ, σ. 319. Τάκιτος ἐν Χρονικ. 2, 53.

³ Ἰδε Boeckh, Corpus Inscriptionum graecarum, τόμ. Α', ἀρ. 355.

⁴ Φιλόστρατος ἐν Βίαις Σοφιστῶν ἐν 2, 1, 2. Boeckh, C. I. gr., ἀριθ. 355-
πρβ. καὶ τὰς αὐτόθι σημειώσεις τοῦ Boeckh.

⁵ Φιλόστρατος ἐν Βίαις Σοφιστῶν 2, 1, 2. 10, 3. Ἐνίοτε εἶνε ἀληθές ὅτι ἡ
μεταρρύθμισις τῶν πολιτευμάτων καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν Ῥωμαίων ἐπὶ τῶν ἐλευ-
θέρων πολιτειῶν ἦσαν καὶ αὐταῖς σωτήριον μέτρον ἕνεκα τῆς τότε καταστάσεώς
των. Οὕτω λ. χ. ἐπ' ἀγαθῷ ἐπέμφθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ Τραϊανοῦ ὁ Μάξιμος
πρὸς ρύθμισιν τῆς καταστάσεως τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν. Πλίνιος ἐν Ἐπι-
στολ. 8, 24. πρβ. ἀνωτέρω σελ. 78 ἐπ. Καὶ ὁ Ἡρώδης δ' ὁ Ἀττικὸς ἐλευθέ-
ρων πόλεων εὐεργετικὸς τοποτηρητὴς ἐχρημάτισεν ἐν Ἀσίᾳ· Φιλόστρατος ἐν
Βίαις Σοφιστῶν, 2, 1, 3.

⁵ Παυσανίας Ἀχαϊκ. 16, 6.

λως πρὸς τὰ ἴδια συμφέροντα μεταρρυθμίσαντες αὐτά, οὕτω, φαίνεται, προσηνέχθησαν καὶ πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτείαν, πάντοτε ὅμως μετὰ μείζονος προφυλάξεως καὶ κατ' ὀλίγον ἐπιφέροντες εἰς τὸ πολίτευμα τοῦτο τὰς συμφερούσας αὐτοῖς μεταβολάς. Ῥητῶς περὶ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν Ῥωμαίων εἰς τὰ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας πρὸ Χριστοῦ ἔτι μαρτυρεῖ ὁ Ποσειδώνιος, ὅστις παρ' Ἀθηναίῳ¹ παριστᾷ τὸν δημαγωγὸν Ἀθηνίωνα λέγοντα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐν καιρῷ τοῦ Μιθριδικοῦ πολέμου· «Μὴ ἀνέχεσθε τὴν ἀναρχίαν, ἣν ἡ Ῥωμαίων Σύγκλητος ἐπισχέθῃναι πεποίηκεν, ἕως αὕτῃ δοκιμᾶσθαι περὶ τοῦ πῶς ἡμᾶς πολιτεύεσθαι δεῖ· καὶ μὴ παρίδωμεν τὰ ἱερὰ κεκλεισμένα, ἀνύχμῶντα δὲ τὰ γυμνάσια, τὸ θέατρον ἀνεκκλησίαστον, ἄφωνα δὲ τὰ δικαστήρια καὶ τὴν θεῶν χρησμοῖς καθωσιωμένην Πνύκα ἀφημένην τοῦ δήμου...» κτλ. Διότι δυνατὸν μὲν ὁ δημαγωγὸς ἐκεῖνος νὰ παρίστα ἐξωγκωμένα τὰ πράγματα, βεβαίως ὅμως δὲν ἠδύνατο καὶ ἐντελῶς νὰ ψεύδῃται ἐνώπιον αὐτῶν τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες οὐδένα ἄλλον λόγον εἶχον πρὸς συμμαχίαν μετὰ τοῦ Μιθριδάτου κατὰ τῶν Ῥωμαίων ἢ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας. Ὅτι δὲ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους καὶ οἱ αὐτοκράτορες τῶν Ῥωμαίων ἀσυστόλως ἐπενέβαινον εἰς τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα, ἀπεδείξαμεν πρὸ μικροῦ διὰ παραδειγμάτων. Ἀλλ' ὅποῃαι ἦσαν αἱ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν πολίτευμα ἐπενεχθεῖσαι τροποποιήσεις :

Ἐν τοῖς πρότερον δημοκρατικοῖς χρόνοις τὴν ἀνωτάτην ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ κράτει ἐξουσίαν ἐξήσκει ὁ δῆμος, ἥτοι τὸ σύνολον τῶν ἐλευθέρων Ἀθηναίων πολιτῶν, οἵτινες ἐν τακτικαῖς τε καὶ ἐκτάκτοις ἐκκλησίαις συνεζήτουν τὰ κοινὰ καὶ ἀπεφάσιζον περὶ αὐτῶν ἢ ἐξέλεγον τοὺς ἄρχοντας διὰ τὰ διάφορα ἀξιώματα. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι δὲν κατήργησαν μὲν τὴν τοιαύτην τοῦ λαοῦ ἐξουσίαν καὶ τὰ δίκαια αὐτοῦ, ἐφρόντισαν ὅμως δι' ἄλλων μέσων νὰ ἐλαττώσωσι τὴν σημασίαν αὐτῶν. Ἀφῆκαν δηλ. τὰς αὐτάς καὶ πρότερον ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκλεγόμενας, περιώρισαν ὅμως τὸν ἀριθμὸν τῶν τελείων πολιτῶν καὶ μετέβαλον τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς φροντίσαντες περὶ ἀντικαταστάσεως τοῦ κλήρου διὰ τῆς ψήφου ἢ τῆς χειροτονίας, δι' οὗ ἀπέβη ἀδύνατος ἢ εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα ἐκλογὴ παντός τυχόντος πολίτου. Πρὸς δὲ τούτοις, ὅπως καταστήσωσι τὸ πολίτευμα ὀλιγαρχικώτερον, ηὔξη-

¹ Δειπνοσοφιστ. 5, 13. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω, Εἰσαγωγῆς σ. 47 ἐπ.

σαν σπουδαίως τὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀξίωμα καὶ τὴν ἐπιρροὴν καὶ παρεχώρησαν μεγάλην ἰσχύϊν εἰς τὸν πολέμαρχον, τότε «στρατηγὸν ἐπὶ » τῶν ὀπλῶν» καλούμενον, δι' ὧν πάντων συνεκέντρωσαν ὡς οἶόν τε μείζονα ἐξουσίαν εἰς χεῖρας ὀλίγων ἀφαιροῦντες αὐτὴν ἀπὸ τὸν λαόν. Ἀλλ' ὅπως ἴδωμεν πάσας τὰς ἐπενεχθείσας τροποποιήσεις, δέον νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους μέχρις Ἰουστινιανοῦ.

Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς διηροῦντο εἰς πολίτας ἐλευθέρους, εἰς μετοίκους καὶ εἰς δούλους, ὡς καὶ πρότερον, οἱ δὲ πολῖται ἦσαν τοιοῦτοι ἢ γένει ἢ τοῦ δήμου ἀποφάσει, νῦν ὅμως ἡ τάσις πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ δικαίωματος τούτου καὶ ἡ εὐκολία τοῦ ἀποκτᾶν αὐτὸ ἦσαν πολλῶ μείζονα ἢ ἄλλοτε, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ διατάγματος ἐκείνου τοῦ Αὐγούστου, δι' οὗ ἀπηγόρευε τοῖς Ἀθηναίοις νὰ πωλῶσι τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου¹, καὶ ἐκ τῆς πληθύος τῶν ξένων, οἵτινες κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐγένοντο Ἀθηναῖοι πολῖται ἢ καὶ ἄρχοντες ἐν Ἀθήναις, ὡς ὁ τῆς Θράκης βασιλεὺς Ροιμητάλκης ἐπὶ Αὐγούστου, ὁ Δομιτιανός, ὁ Ἀδριανός, ὁ Γαλλικηνός, ὁ Κωνσταντῖνος, οἱ σοφισταὶ Λολλιανός ὁ Ἐφέσιος, Ἀδριανός ὁ Τύριος, Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὁ Προαιρέσιος καὶ ἄλλοι πολλοί². Ἦσαν δ' οἱ πολῖται καὶ ἐπὶ Ῥωμαίων γνήσιοι καὶ νόθοι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ὑπὸ Ποσειδωνίου λεγομένων περὶ Ἀθηνίωνος, ὃν «παρέγγραφον», ἥτοι νόθον πολίτην ἀποκαλεῖ, ὡς γεννηθέντα ἐκ πατρὸς μὲν Ἀθηναίου μητρὸς δ' Αἰγυπτίας³ καὶ διηροῦντο, ὡς καὶ πρότερον, κατὰ φυλὰς καὶ δήμους, αἱ φύλαι ὅμως δὲν ἦσαν δέκα, ἀλλ' ἤδη ἐπὶ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ εἶχον γίνεαι δώδεκα, προστεθεισῶν τῆς Δημητριάδος καὶ τῆς Ἀντιγονίδος, αἵτινες κατὰ τὸν τρίτον καὶ δεῦτερον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῆς Πτολεμαίδος καὶ τῆς Ἀτταλίδος⁴, ἐπὶ δὲ τοῦ Ἀδριανοῦ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου μ. Χ. αἰῶνος, ἐγένοντο τρισκαίδεκα, προστεθείσης πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου ἐκείνου τῶν

¹ Δίων Κάσιος ἐν 54, 9· πρβ. καὶ Εἰσαγωγῆς σ. 53.

² Ἴδε παραδείγματα διάφορα παρὰ Κικέρωνι, Ὑπὲρ Βάλλου, κ. 17· Πλουτάρχῳ ἐν βίῳ Ἀντωνίου, κεφ. 57· Κορνηλίου Νέπωτι ἐν βίῳ Ἀττικοῦ, κεφ. 3· Φιλοστράτῳ ἐν Βίοις Σοφιστῶν 2, 1, 2. 10, 3, 5. 1, 23 καὶ Boeckh, C. I. gr. ἀριθ. 247, 265· κτλ.

³ Παρ' Ἀθηναίῳ, τόμ. Ε', σ. 211, ἐκδ. Dindorf.

⁴ Ἴδε Corsini, Fasti attici, τόμ. Α', σελ. 145.

Ἀθηνῶν εὐεργέτου καὶ τῆς Ἀδριανίδος φυλῆς. Ἔνεκα τῆς προσθήκης τῶν νέων τούτων φυλῶν βεβαίως πολλοὶ δῆμοι ἀφαιρεθέντες ἀπὸ τῶν ἄλλων προσετέθησαν εἰς ταύτας, ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν εἰς ἐκάστην φυλὴν ἀνηκόντων δῆμων δὲν ἔμεινε σταθερὸς κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν αἰῶνας ἔνεκα ἐρημώσεως πολλῶν ἐξ αὐτῶν καὶ καταστροφῆς ἐτέρων ὑπὸ βαρβάρων ἐπιδρομέων, ὅθεν προῆλθε καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας οὐσιώδης ἐλάττωσις¹.

Αἱ δὲ ἐκκλησίαι τοῦ δήμου, αἵτινες ἀνέκαθεν ἐξήσκησαν ἐν Ἀθήναις τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν, ἐξηκολούθουν συνερχόμεναι καὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ὡς δεικνύουσιν ἡμῖν πλεῖστα περιωθέντα ψηφίσματα δῆμου², τὰ ἔργα ἐν τούτοις τῶν τοῦ δήμου ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὔτε τόσον σπουδαῖα ἦσαν οὔτε τινὰ ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ συγχρόνου κόσμου ἐπιρροὴν ἐξήσκειν, ὡς πρότερον. Ἡ κυριωτάτη τοῦ δήμου ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἐργασία κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἦτο τὸ ἀπονέμειν τιμὰς καὶ ἐκλέγειν τὰς διαφόρους ἀρχὰς ψήφῳ καὶ χειροτονίᾳ³ καὶ ὅχι κλήρῳ, ὅπερ καθίστα τὴν τῶν ἀρχῶν κατάληψιν εὐκολωτέραν εἰς τοὺς εὐποροῦντας καὶ ἀριστοκρατικούς. Ἐκτὸς ὅμως τούτων καὶ περὶ ἄλλα κατεγίνοντο πολλάκις αἱ τοῦ δήμου ἐκκλησίαι. Ἐν τῷ περὶ ἐξαγωγῆς ἐλαίου νόμῳ τοῦ Ἀδριανοῦ ὀρίζεται λ. χ. ὅτι ἐν τισι περιπτώσεσιν ὁ στρατηγὸς ὤφειλε καὶ καλῇ τὸν λαὸν εἰς ἐκκλησίαν, ὅπως ἐκφέρῃ γνώμην, ἥ, ἂν τυχὸν ἦτο ἀνάγκη ἐκκλήσεως πρὸς τὸν ἀνθύπατον ἢ τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως ἐκλέγῃ πρὸς τοῦτο συνδίκους. Ἀλλὰ δὲν συνήρχετο ὁ λαὸς τόσον συχνὰ ἐν τῇ Πνυκί, ἐνθα συνήθως ἐξελέγοντο αἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες, ἀλλ' ἐν τῷ

¹ Περὶ τῶν δῆμων τῆς Ἀττικῆς διὰ μακρῶν ἐπραγματεύθη ὁ Κορσίνης, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Α'., σ. 182 ἐπ., κάλλιστα δ' ὁ Grotefien, de demis Atticae ἐν Γοτίγγῃ, 1825. Ἐπιθι καὶ τοῦ ἡμετέρου Διονυσίου Σουρμελῆ τὰ Ἀττικὰ ἢ περὶ δῆμων Ἀττικῆς κτλ. Ἐν Ἀθήναις, 1854.

² Ἴδε ψηφίσματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου ἐκ τῶν ῥωμ. χρόνων ἐν Corpus inscr. gr. ἀριθ. 309, 311, 312, 317, 358, 360, 364, 366, 367, 369, 411, 412, 413, 432· ψηφίσματα δὲ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ἀριθ. 179, 416, 431, 437 κτλ. τοῦ δήμου καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀριθ. 315, 316, 370, 444, τοῦ δήμου τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου κοινῇ ἀριθ. 313, 318, 320, 361, 381, 397, 415, 417, 421, 433, 439 μέχρις ἀριθ. 460.

³ Τοῦτο μαρτυρεῖται ῥητῶς ὑπὸ Πλουτάρχου ἐν βίῳ Περικλέους· πρὸς καὶ Λουκιανοῦ Βίων πρᾶσιν, 6.

Θεάτρῳ τοῦ Διονύσου¹, ἡ δὲ ἐθιμοταξία ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἐτηρήθη ἡ αὐτὴ καὶ πρότερον, ὥς ἐκ τῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Ὑρκανοῦ καὶ τοῦ Σεπιτιμίου Σεθήρου² ψηφισμάτων ἐξάγεται, διότι ἐν ἀμφοτέροις τούτοις ἐπικρατεῖ ἡ αὐτὴ καὶ πρότερον ἐν ταῖς ψηφίσμασι τάξις μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν τῷ περὶ Σεθήρου ὁ στρατηγὸς αὐτὸς εἶπεν, ἦτοι προὔτεινε, τὸ ψήφισμα. Ἐννοεῖται δ' ὅτι κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους καὶ σπανιώτερον ἢ πρότερον συνεκαλεῖτο ὁ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν, διότι οὐδεμία ὑπῆρχε τότε, ὥς ἄλλοτε, συχνὴ ἀφορμὴ περὶ ψηφίσεως εἰρήνης, πολέμου, συμμαχίας ἢ ἄλλαι σφοδαὶ περιπτώσεις, τοῦ Ἀρείου Πάγου λαβόντος τὸ τοιοῦτο δικαίωμα, οὕτω δ' αἱ τοῦ δήμου ἐκκλησίαι ἀπώλεσαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν μεγάλην αὐτῶν σημασίαν. Ἐκ πολλῶν μάλιστα τεκμηρίων, καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ περὶ ἐλαίου γνωστοῦ ἤδη νόμου, καθίσταται πιθανὸν ὅτι ὁ λαὸς δὲν συνήρχετο εἰς ἐκκλησίαν, εἰμὴ μόνον ὁσάκις ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ συνεκαλεῖτο πρὸς τοῦτο ἐκτάκτως καὶ ὄχι τακτικῶς, ὥς ἄλλοτε³.

Ἐκτὸς τῶν τοῦ δήμου ἐκκλησιῶν ἕτερον ἀναπόσπαστον συστατικὸν τῶν ἀρχαίων δημοκρατιῶν ἦτο ἡ Βουλὴ, ὁ διαρκὴς τοῦ λαοῦ ἀντιπρόσωπος, ἡτις ἐν Ἀθήναις ὄχι ψήφῳ, ἀλλὰ κλήρῳ ἐξελέγετο, ὥστε εἰς πάντα πολίτην ἦτο οὕτω δυνατὴ ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ ὡς βουλευτοῦ, καὶ ἐντεῦθεν προήρχετο ὅτι ἡ Βουλὴ ἐν Ἀθήναις ἦτο πάντοτε δημοκρατικῶν φρονημάτων. Ἡ ἀθηναϊκὴ Βουλὴ, τὸ πάλαι ἐκ τετρακοσίων μελῶν ἀποτελουμένη, μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ Κλεισθένους εἰς δέκα φυλάς τοῦ λαοῦ διαίρεσιν ἐκ πεντακοσίων, κατήντησεν, ὅτε ὁ ἀριθμὸς τῶν φυλῶν ἠῤῥήθη εἰς δώδεκα, νὰ σύγκηται ἐξ ἐξακοσίων βουλευτῶν καί, ὥς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ, μετὰ τὴν προσθήκην τῆς δεκάτης τρίτης φυλῆς, ἐξ 650. Ἀλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος ἐπῆλθε, φαίνεται, μεταβολὴ τῆς σπουδαίας, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα εἰσήχθη ἡ ψήφῳ ἐκλογὴ τῶν βουλευτῶν· διότι ἐπὶ Παυσανίου ἡ Βουλὴ συνέκειτο καὶ πάλιν ἐκ 500 μελῶν, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἐξ 750⁴, ὅπερ ἴσως προήρχετι ἐκ τῆς προσθήκης ἐπιτίμων μελῶν.

¹ Ἰώσηπος ἐν Ἀρχαίολ. Ἰουδαϊκ. 14, 16.

² Corpus inscr. gr. ἀριθ. 353, 355. Ἡσύχιος ἐν λέξει: Π ν ὕξ καὶ Ποσειδώνιος παρ' Ἀθηναίῳ, ἐνθα ἀνωτέρω.

³ Πρβ. καὶ Ahrens, de Athenar. statu polit. et literario, σελ. 28-29.

⁴ Παυσανίας ἐν Ἀττικ. 5, 1, 3, 4. Ἰδε τὰς ὑπ' ἀριθ. 189, 387, 421 καὶ 432

Ὡς δὲ τὸ πάλαι, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ἡ Βουλὴ προεβούλευε πάντας τοὺς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ λαοῦ εἰσαχθ-
σομένους νόμους καὶ εἶχε τὴν ἀνωτάτην τῆς πολιτείας διεύθυνσιν,
ἰδίως εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, ἅτινα αὐτὴ μετὰ
τοῦ λαοῦ διηύθυνε ¹. τοῦλάχιστον πλείστα ψηφίσματα ἐκ τῶν μετὰ
Χριστὸν χρόνων φέρουσιν ἐντελῶς τὸν πρότερον τύπον «Ἐδοξε τῇ βουλῇ
καὶ τῷ δήμῳ», καὶ ἐν ἔτει 360 ὁ Ἰουλιανός, γράφων πρὸς τὴν ἀθη-
ναϊκὴν πολιτείαν, ἀπετάθη «Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ». Ἐν-
τισι μάλιστα φαίνεται ὅτι ἐπεξετάθη τῷ χρόνῳ τῆς Βουλῆς ἡ ἐνέργεια,
ὅσον ἡ τοῦ δήμου περιωρίζετο. Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ 123, τῆς συλλογῆς τοῦ
Βοικχίου ἀνατίθεται τῇ Βουλῇ ἡ ἐπίβλεψις τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν
καὶ τῶν ἀγορανόμων, ἐν δὲ τῇ ἐπιγραφῇ 124 παραχωρεῖ αὕτῃ ἄδειαν
πρὸς ἱδρυσιν ἀνδριάντος καὶ ἐν τῷ γνωστῷ περὶ ἐλαίου νόμῳ τοῦ
Ἀδριανοῦ τῇ Βουλῇ ἀνατίθεται ἡ δίκη, ἂν τὸ ζήτημα εἴνε περὶ ὀλι-
γωτέρων τῶν 50 ἀμφορῶν, κτλ.

Διηρεῖτο δ' ἡ ἀθηναϊκὴ Βουλὴ τὸ πάλαι μὲν εἰς 10 τμήματα ἐκ
50 μελῶν ἕκαστον, ἀντιπροσωπεύοντα τὰς 10 φυλάς. Ἐκαστον τῶν
τμημάτων τούτων προίστατο τῶν κοινῶν τὸ δέκατον τοῦ ἔτους, ὅπερ
ἐκαλεῖτο πρυτανεία τῆς φυλῆς, εἰς ἣν οἱ 50 βουλευταὶ ἀνῆκον. Ἐκ
τῶν 50 δὲ τούτων πάλιν ἀνὰ 10 προήδρευον τὸ πέμπτον τῆς πρυτα-
νείας τῆς φυλῆς χρονικὸν διάστημα (πρόεδροι), ἐκλέγοντες ἐκ τοῦ μέσου
αὐτῶν ἓνα γραμματεῖα καὶ ἓνα ἡμερήσιον πρόεδρον, ἐπιστάτην καλού-
μενον, Οἱ δὲ ἐκάστοτε δέκα πρόεδροι συνεκάλουν καὶ τὸν λαὸν εἰς ἐκ-
κλησίαν. Κατὰ δὲ τοὺς μετέπειτα χρόνους ὁ ἀριθμὸς τῶν τὴν ἐκάστοτε

ἐπιγραφὰς ἐν Corp. inser. gr. μετὰ τῶν προσθηκῶν τοῦ Boeckh εἰς ἀριθ.
123 ἐν τέλει τοῦ Α'. τόμου. Πρὸς δὲ ἐπιγραφ. ἀριθ. 380.

¹ Ὁ Ἀρειος Πάγος εἶχε μὲν ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις καὶ τὴν τῶν οἰ-
κονομικῶν διεύθυνσιν, τοῦλάχιστον τὴν ἐποπτείαν, ἀργότερα ὅμως, ἐπὶ τῆς
ἀκμῆς τῆς δημοκρατίας, μόνον ἐκτάκτως φαίνεται ὅτι ἐπελαμβάνετο τῶν οἰκο-
νομικῶν. Ὁ Πλούταρχος λ. γ. ἀναφέρει ἐν βίῳ Θεμιστοκλέους, κεφ. 10 ἐξ
Ἀριστοτέλους, ὅτι ὁ Ἀρειος Πάγος ἐπόρισε κατὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμα-
χίαν ὀκτὼ δραχ. -εἰς ἕκαστον ναύτην ἢ ὀπλίτην. Πρβ. καὶ Ἀριστοτ. Ἀθην.
Πολιτ. 23. Ἄν ὅμως καὶ ἀργότερα ὁ Ἀρειος Πάγος εἶχε τὴν προνομίαν ταύ-
την εἶνε ἀπίθανον, τοῦλάχιστον ἀθέβαιον. Ἰδε Boeckh, C. inser. gr., ἀριθ. 75
μετὰ τῶν αὐτόθι σημειώσεων καὶ τῶν ἐν τέλει τοῦ τόμου εἰς τὸν αὐτὸν ἀριθ-
μὸν προσθηκῶν αὐτοῦ· πρὸς δὲ ἐπιθι τοῦ αὐτοῦ Staatshaushaltung der
Athenen, τόμ. Α', σ. 207 ἐπ. ἐκδ. β'.

πρυτανείαν αποτελούντων βουλευτῶν ἤλλαξε διὰ τῆς προσθήκης τῶν νέων φυλῶν καὶ τὰ κατὰ τοὺς προέδρους μετεβλήθησαν, διότι σημειοῦνται ὁ ἐπιστάτης, ὁ ἐπώνυμος καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς πρυτανείας ὡς ἀρχαὶ ὅλως διάφοροι ἢ πρότερον. Ὁ ἐπιστάτης, ὅστις ἄλλοτε ἐπὶ μίαν μόνην ἡμέραν ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν προέδρων, κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους φαίνεται ὅτι ἤρχε καθ' ὅλην τὴν πρυτανείαν· διότι ἄλλως πῶς ἦτο δυνατόν νὰ σημειῖται εἰς μόνος ἐπιστάτης ἐν τοῖς τῶν πρυτάνεων καταλόγοις καὶ πῶς ἦτο δυνατόν οἱ πρυτάνεις τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 181 ἐπιγραφῇ νὰ στήσωσιν ἀνδριάντα εἰς τὸν ἐπιστάτην Αἴλιον Εὐφρόσυνον, ἐὰν οὗτος δὲν ἦτο ἐπιστάτης τῆς ὅλης πρυτανείας; Ἐντεῦθεν δὲ φαίνεται καὶ ὅτι δὲν ἐξελέγοντο κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους τούτους χρόνους λαχνῶ, ἀλλὰ ψήφῳ οἱ ἐπιστάται, διὸ συχνὰ ἐξελέγοντο ὡς τοιοῦτοι ἄνδρες σεβαστοὶ καὶ διαπρέποντες, ὡς ἐν τῇ ἐπιγραφῇ 186 εἰς ἱερεὺς καὶ ἐν τῇ 198 εἰς ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Αἰλίων.

Ἐτι παραδοξότερος νεωτερισμὸς τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων εἶνε ὅτι ἐπώνυμος ἀποκαλεῖται ἐν πολλοῖς πρυτάνεων καταλόγοις εἰς τῶν πρυτάνεων¹, ἐνῶ πρότερον ἐπώνυμος ἐκαλεῖτο μόνον εἰς τῶν ἐννέα ἀρχόντων, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἔτος ἐλογίζετο. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ παραδόξου τούτου ὁ μὲν Βοίκιος φρονεῖ ὅτι ὁ ἐπώνυμος πρύτανις κατεῖχε τιμητικῶς τὴν θέσιν τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος τῆς πρυτανευούσης φυλῆς², ὁ δὲ Ἄρενς πιθανώτερον ὅτι εἰς τῶν πρυτάνεων τιμητικῶς ἐκκαλεῖτο ἐπώνυμος, διότι ἀπ' αὐτοῦ ἴσως ἐλογίζετο ἡ πρυτανεία, ὡς ἀπὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος τὸ ἔτος³. Ὅπωδῆποτε ἡ θέσις ἦτο τιμητικὴ καὶ δὲν θὰ ἐξελέγετο βεβαίως λαχνῶ, ἀλλὰ ψήφῳ ἢ χειροτονία ὁ ἐπώνυμος πρύτανις, διὸ συνέβη νὰ γίνωσι τινες δις ἐπώνυμοι, ὡς ὁ Ἰκέσιος Θεαγένης ἐν ἀριθ. 191, 192, καὶ πολλοὶ ἔξοχοι ἄνδρες πρὸς τοῦτο νὰ ἐκλέγωνται, ὡς ὁ Ἀδριανὸς ἐν ἀριθ. 184 καὶ πολλοὶ ἱερεῖς τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος⁴. Ὁ δὲ περὶ τὸν γραμματέα τῆς Βουλῆς νεωτερισμὸς εἶνε, ὅτι οὗτος ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν πρυτάνεων ἐνίοτε γράφεται πρὸ τοῦ ἐπωνύμου πρυτάνεως. Ἐννεῖται δ' ὅτι ἡ Βουλὴ εἶχε καὶ ἴδιον ταμίαν⁵.

¹ Πρὸς Corp. inscr. gr. ἀριθ. 184, 186, 189, 190, 191—194, 196.

² Ἐν Corp. inscr. gr. σημειῶσ. εἰς ἀριθ. 184.

³ Ahrens, de Athenarum statu politico . . . etc., σ. 32.

⁴ Ἴδε Boeckh, ἐν Corp. ins. gr., εἰς ἀριθ. 190.

⁵ Ἴδε C. ins. gr. ἀριθ. 191, 196 καὶ τὰς εἰς τοῦτον προσθήκας τοῦ Boeckh ἐν σελ. 907 τοῦ Α' τόμου.

Ἄλλ' ὁ παραδοξότατος ἐν τοῖς τοιούτοις καὶ τῶν μετὰ Χριστὸν ἐν Ἀθήναις πρᾶγματων χαρακτηριστικώτατος νεωτερισμὸς εἶνε, ὅτι οἱ πρόεδροι δὲν ἐξελέγοντο ἐκ μόνης τῆς πρυτανευούσης φυλῆς, ὡς ἄλλοτε, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων, ὡς τὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Ὑρκανοῦ καὶ Σεπτιμίου Σεβήρου ψηφίσματα δηλοῦσιν¹, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου δὲν συνεκάλουν πλέον οἱ πρόεδροι τὸν λαὸν εἰς ἐκκλησίαν, ἀλλ' ὁ ἐκάστοτε στρατηγός. Καὶ τὸ τοῦ πρυτάνεως λοιπὸν καὶ προέδρου ἀξίωμα, ὡς καὶ πλεῖστα ἄλλα, πραγματικὴν μὲν σημασίαν δὲν εἶχον πλέον, ἀπενέμοντο ὅμως ὡς θέσεις τιμητικαὶ εἰς τοὺς εὐυποληπτοτέρους καὶ ἰσχυροτέρους τῶν πολιτῶν. Ἰδίως ἡ τῶν πρυτάνεων θέσις ἦτο ἀνέκαθεν τιμητικὴ καὶ ἐτρέφοντο οὗτοι μετὰ τῶν ἀεισίων λεγομένων² ἐν τῇ Θόλῃ δημοσίᾳ δαπάνῃ, διαρκούσης τῆς λειτουργίας των.

Πολλῶ μείζονα σημασίαν εἶχον αἱ μεταβολαί, αἵτινες ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας ἐγένοντο ἐν τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ, διότι διὰ τῶν μεταβολῶν τούτων κυρίως κατήντησεν ὁ Ἀρειὸς Πάγος ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ὅ,τι σχεδὸν ἡ Γερουσία ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ, τουτέστιν ἡ ἀνωτάτη πασῶν ἀρχή. Κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους εἶχεν ὁ Ἀρειὸς Πάγος τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν καὶ ἐποπτείαν ἐν τῇ πολιτείᾳ, μετὰ τὰς μεταρρυθμίσεις ὅμως τοῦ Κλεισθένους τὴν μὲν ὑπερτάτην ἐποπτείαν τῆς πολιτείας κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἶχεν ἀποβάλει, διετήρησε δὲ μόνον δικαστικὰς τινὰς, καὶ ταύτας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον περιορισμένας, λειτουργίας μόνον δ' ἐν ἐκτάκτοις τισὶ περιπτώσεσιν ἀνέτιθετο καὶ μετὰ τὸν Κλεισθένη εἰς τὸν Ἀρειὸν Πάγον ἡ ἐποπτεία ὠρισμένων κλάδων τῆς πολιτείας ἢ καὶ πασῶν τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, ὡς ἐξάγεται, πλὴν ἄλλων, καὶ ἐξ Ἀνδοκίδου λέγοντος ἐν τῷ περιμυστηρίῳ λόγῳ, σ. 40. « Ἐπιμελείσθω ἡ βουλὴ ἢ ἐξ Ἀρείου Πάγου τῶν νόμων, ὅπως

¹ Ἰώσηπος, ἐν Ἀρχαιολ. Ἰουδ. 14, 16 καὶ C. inser. gr. ἀριθ. 353.

² Ἀεῖσιτοι ἦσαν κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους οἱ ἱερεῖς τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων, ἥτοι ἱεροφάντης, δαδούχος, ἱεροκέρυξ, ὁ ἐπὶ τῷ βωμῷ καὶ ὁ πυρφόρος· ἔπειτα, ἐκτὸς τῶν πρυτάνεων, οἱ γραμματεῖς, ὃ τε τῆς Βουλῆς καὶ ὁ τοῦ δήμου (C. inser. gr. ἀριθ. 189, 191, 192, 353) καὶ ὁ περὶ τὸ βῆμα, ἥτοι ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν, ὅστις δὲν ἦτο πάντοτε ἐκ τῆς φυλῆς τῶν πρυτάνεων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν 191, 200, 353, ἔτι δὲ ὁ ἀντιγραφεὺς, ὁ ὑπογραμματεὺς (περὶ τῶν διαφόρων γραμματέων ἴδε Boeckh, Staatshaus-haltung der Athener τόμ. Α', σ. 251 ἐπ.), ὁ κήρυξ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, ὁ ἱεραὺλης καὶ ὁ ἐπὶ τῆς σκιάδος, ὁ ἄλλοτε δημόσιος. Ἴδε τὰς ἐπιγραφὰς 192, 193· πρβ. καὶ Ahrens, de Athenarum statu . . . κτλ. σ. 33.

» ἂν αἱ ἀρχαὶ τοῖς κειμένοις νόμοις χρῶνται ¹ ». Ἐπὶ δὲ ῥωμαιοκρατίας, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων, ἢ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἰσχύς καὶ πάλιν ἠϋξήθη καὶ ὁ κύκλος τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε ἐξετάθη. Ἐν πρώτοις διετήρησε τὴν προτέραν τοῦ ἰδιότητος τοῦ δικαζεῖν φαρμακείας, νοθείας καὶ θρησκευτικὰ πλημμελήματα ² καὶ ὡς δικαστήριον ἔχαιρε μεγίστην ἀκεραιότητος καὶ σπουδαιότητος φήμην, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ περιστατικῷ, ὅτι Δολαβέλλας, ὁ τῆς Ἀσίας ἀνθύπατος, παρέπεμφέ ποτε σπουδαίαν τινὰ δίκην εἰς τὸν Ἀρείον Πάγον εἰς Ἀθήνας, καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ Τακίτου περὶ Πείσωνος ἐξιστορουμένων ³. Ἐπειτα δὲ συνεξέδιδε κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους νόμους καὶ ψηφίσματα μετὰ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, ὡς δηλοῦσι πολλάι ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς, ἐν αἷς τὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου ὄνομα πρῶτον ἀναγεγραμμένον εὐρίσκεται ⁴, ἵσως διότι ἐπεκύρωνεν οὗτος τὰ ψηφίσματα καὶ τοὺς νόμους τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου. Ἡ προνομία δὲ αὕτη τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἣν οὐδέποτε ἄλλοτε εἶχεν, ἐξετείνετο οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, τῶν γενομένων πρὸς τιμὴν τινος ἢ πρὸς παραχώρησιν ἀδείας εἰς ἵδρυσιν ἀνδριάντων, ἐξ ὧν συνίστανται σχεδὸν πάντα τὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ψηφίσματα, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀφωρωσῶν τὴν κυβέρνησιν αὐτὴν τοῦ κράτους, μέχρι τινὸς τοῦλάχιστον. Ἀξίον μάλιστα σημειώσεως εἶνε ὅτι ψηφίσματα τιμῆς μέχρι μὲν Ἀδριανοῦ καὶ μόνος ὁ λαὸς ἐψήφισεν ⁵, ἀπὸ τῶν χρόνων ὅμως τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ δικαίωμα τοῦ παρέχειν ἄδειαν εἰς ἵδρυσιν ἀνδριάντων εἶχε κυρίως ὁ Ἀρείος Πάγος· διότι παρέχει μὲν καὶ ἡ Βουλὴ τῶν 500 ἢ

¹ Πρβ. καὶ Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικῷ Περὶ πολιτειῶν· «Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀριστείδης καὶ ἡ ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλὴ πολλὰ ἡδύναντο»· τὴν ὑπ' ἀριθ. 75 ἐν C. ins. gr. ἐπιγραφὴν ἐκ τῆς πρὸ τοῦ Εὐκλείδου ἐποχῆς· Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτ. κ. 23 καὶ Πλουτάρχ. Θεμ. 10· πρὸς δὲ καὶ Εἰσαγ. σ. 31.

² Πρβ. Αὐλὸν Γέλλιον ἐν Ἀττικαῖς νυξί, 12, 7. Τάκитον ἐν Χρονικ., 2, 55 καὶ Πράξ. τῶν Ἀποστόλων κεφ. 17.

³ Ἐν Χρονικοῖς 2, 55· πρβ. καὶ ἀνωτέρω, Κεφάλαιον Α', σ. 69.

⁴ Ψηφίσματα μόνου τοῦ Ἀρείου Πάγου εἶνε τὰ ἐν C. ins gr. ἀριθ. 377, 446, τῆς Βουλῆς δὲ καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου τὰ ὑπ' ἀριθ. 315, 316, 370, 444, τούτων δὲ καὶ τοῦ δήμου κοινῇ τὰ ὑπ' ἀριθ. 313, 317, 377, 381, 415 καὶ ἄλλα μὴ περιεχόμενα ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Boeckh.

⁵ Ἴδε τὰς ἐπιγραφὰς ὑπ' ἀριθ. 311, 312, 317, 358, 360, 364, 366, 367, 369, 411, 412, 413, 432· πρβ. καὶ Παυσανίου Ἀττικ. 26, 4, 4—8.

600 τοιαύτας ἀδείας ἐνίοτε, κατ' ἐξοχήν ὅμως ἢ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἄδεια ἐν ταῖς πλείσταις τῶν τοιούτων ψηφισμάτων μνημονεύεται¹.

Ὅτι δ' ἡ πολλαπλῇ καὶ σπουδαίᾳ αὕτῃ ἐπαύξει τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀρείου Πάγου δὲν ἐγένετο πρὸ τῆς ῥωμαιοκρατίας, πιθανολογεῖται ἐκ τῆς ἐλλείψεως πάσης τοιαύτης εἰδήσεως καὶ μαρτυρίας παρὰ τε τοῖς συγγραφεῦσι καὶ ταῖς ἐπιγραφαῖς. Κατὰ δὲ τὴν ῥωμαιοκρατίαν, κυρίως μετὰ τὸ ἐν ἔτει 86 δεινὸν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοῦ Σύλλα πάθημα ὑπάρχουσιν εἰδήσεις τὴν μεταβολὴν ταύτην ἐν τῇ δικαιοδοσίᾳ τοῦ Ἀρείου Πάγου δεικνύουσαι, ἥτις τῷ χρόνῳ ἐλάμβανε μείζονα ἔκτασιν καὶ ἐν τοῖς μετὰ Χριστὸν αἰῶσι προέβη εἰς τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνάπτυξιν. Ὁ Κικέρων λ. χ. λέγει ὅτι αἱ Ἀθηναὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του διωκοῦντο ὑπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον ἐν μεγάλῃ τιμῇ τὴν ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλήν², βεβαίως διότι αὕτη αἰετοτε ἀριστοκρατικῶν ἦτο φρονημάτων, ἅτε συγκεκλιμένη ἐκ τῶν τὴν ἀρχοντίαν μετελθόντων καὶ γευσαμένων τῆς ἐξουσίας. Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τῶν αὐτοκρατόρων, ἰδίως μετὰ τὸν Ἀδριανόν, ὅποσον εἶχεν ὑψωθῇ τὸ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἀξίωμα μαρτυρεῖ ἡ μεγάλη σπουδὴ, μεθ' ἧς ὁ αὐτοκράτορος υἱὸς καὶ καῖσαρ ἤδη Γαλληνὸς ἐπεδίωκεν ἐν ἔτει 260 τὴν μεταξὺ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν κατὰτάξιν του³. Καὶ τοιαύτη μὲν ἦτο κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ κράτει ἡ ἐποπτευτικὴ καὶ νομοθετικὴ, οὕτως εἰπεῖν, ἐξουσία. Αἱ δὲ ἀρχαί, ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, εἶχον ὑποστῇ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπίσης οὐσιώδεις μεταβολάς πρὸς τὸ συμφερότερον τοῖς Ῥωμαίοις καὶ ἀναλόγους πρὸς τὴν τῷ χρόνῳ προβαίνουσαν πολιτικὴν καὶ ὕλικήν τῆς πολιτείας κατὰπτωσιν. Μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας τὴν πρώτην πάντοτε κατὰ τὸ ἀξίωμα τάξιν ἔσχεν ἡ τῶν ἐννέα ἀρχόντων, οἵτινες κατὰ τὰς ἀρχὰς μὲν τῆς συστάσεως τῆς ἀρχῆς ταύτης εἶχον τὴν ὅλην σχεδὸν τῆς πολιτείας κυβέρνησιν,

¹ Πρβ. C. ins gr. ἀριθ. 263. Παρὰ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν αἰτησάμενοι· ἀριθ. 379, 445. Κατὰ τὸ ἐπερώτημα Ἀρείου Πάγου· ἀριθ. 422, 426, 427: Ψηφισαμένης τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλῆς· 378, 400: Δόγματι τῶν κρατίστων Ἀρεοπαγιτῶν κτλ.

² De natura deorum 2, 29 de officiis 1, 22. pro Balbo κεφ. 12.

³ Τρεβέλλιος Πολλίων ἐν Gallieni duo, κεφ. 11. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω κεφ. Α', σ. 100 πρβ. δὲ καὶ Ahrens, ἔνθα ἀνωτ., σ. 34 ἐπ., ἰδίως σ. 38 διὰ μακροτέρων περὶ τούτων πραγματευόμενον, καὶ Μεούρσιον, de Areopago.

ἀργότερά δέ, ἐπὶ τῆς δημοκρατίας, κυριώτατον καὶ μόνον σχεδὸν ἔργον εἶχον νὰ διευθύνωσι τὰ δικαστήρια καὶ νὰ τελῶσι κοινὰς τινὰς ἐορτάς καὶ τελετάς, καὶ ταῦτα τὰ ἰδιώματα φαίνεται ὅτι διетήρησαν καὶ μετὰ τοὺς ἀπὸ Χριστοῦ χρόνους. Ἐνῷ ὅμως πρότερον οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἐλαμβάνοντο κλήρῳ, μετὰ τῶν προκρίτων, οὓς ἐξέλεγε πρότερον ψήφῳ ὁ λαός, δέκα κατὰ φυλὴν, μετὰ τὸ ὑπὸ Σύλλα πάθημα ἤρξαντο ἐκλέγεσθαι ψήφῳ, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἐκ τοῦ Πλούταρχου καὶ Λουκιανοῦ, οἵτινες ὁμολογοῦσιν ὅτι ἐπ' αὐτῶν αἱ ἐν Ἀθῆναις ἀρχαὶ ἐξελέγοντο κυάμῳ, ἥτοι ψήφῳ¹. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ πῶς ξένοι ἢ ἐπίσημοι ἄνδρες, ὡς ὁ Ροιμητάλκης, ὁ Ἀδριανός, ὁ Δομιτιανός, Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὁ Δημόστρατος, ὁ Ἀπολλώνιος καὶ ἄλλοι, ἐχρημάτισαν ἄρχοντες ἐπώνυμοι ἐν Ἀθῆναις κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους, τινὲς μάλιστα ἐπανειλημμένως. Ἐκ τούτων ὅμως δὲν ἔπεται, ὡς τινες ἐπίστευσαν², ὅτι οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἐξελέγοντο ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου ἢ τοῦ αὐτοκράτορος ἢ τῇ προτάσει αὐτῶν, διότι τὸ τοιοῦτο μόνον ἀπὸ Κωνσταντίνου καὶ ἐξῆς εἶνε πιθανὸν ὅτι συνέβη. Τοῦναντίον αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 180 καὶ 181 ἐπιγραφαὶ δηλοῦσιν ὅτι καὶ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἐξελέγοντο ἐν ἐκκλησίαις τοῦ λαοῦ. Ἐκαλοῦντο δ' ἐξακριβετικῶς νῦν πάντες οἱ ἐννέα ἄρχοντες θεσμοθέται καὶ ὄχι μόνον οἱ ἐξ, ὡς πρότερον³. Ἐκ τῶν ἐννέα δ' ἀρχόντων τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχε καὶ νῦν, ὡς πρότερον, εἷς, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἢ ἐπώνυμος ἄρχων λεγόμενος, ἐξ οὗ ἐλογίζετο καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς, καὶ ὅστις ἀείποτε ἦτο, ἀξιώματι τοῦλάχιστον, ἢ ἀνωτάτῃ διοικητικῇ ἀρχῇ τῆς πολιτείας, διὸ «μεγίστη ἀρχή» ὑπὸ Δίωνος Κασσίου καλεῖται⁴.

Ἔργον αὐτοῦ πάντοτε ἦτο τὸ ἐπιμελεῖσθαι τῶν οἰκογενειακῶν καὶ εἰσάγειν εἰς τὰ δικαστήρια ὠρισμένας τινὰς δίκας, ὡς καὶ τὸ ἀγωνοθετεῖν καὶ τελεῖν τὰς μεγάλας ἐορτάς. Ἀργότερα ὅμως, κατὰ τοὺς χρόνους περίπου Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, τὸ ἀνώτατον τῆς πολιτείας ἀξίωμα ὡς διοικητικὴ ἀρχὴ εἶχεν ὁ ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγός

¹ Πλούταρχος—ἐν βίῳ Περικλέους, κεφ. 9 καὶ Λουκιανὸς ἐν βίων πράξει, κεφ. 6· πρβ. καὶ Tittmann, Griechische Staatsverfassungen, σ. 309.

² Μεσούρσιος, de fortuna Athenarum, κεφ. 10. Κορσίνης, Fasti attici τόμ. Α', σ. 18, 38.

³ Ἴδε Boeckh σημειώσεις εἰς ἀριθ. 380 ἐν C. Ins. gr.

⁴ Δίων Κάσσιος ἐν 69, 16. Πρβ. καὶ ἐπιγρ. 264—269, 189—195.

καὶ ὄχι πλέων ὁ ἄρχων. "Εν τισι δ' ἐπιγραφαῖς (ἀριθ. 191, 193) παραδόξως πως ἐλλείπει τὸ ὄνομα τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος καὶ σημειοῦται τὸ τοῦ ἄρχοντος τοῦ προηγουμένου ἔτους κατὰ τὸν τύπον· «Ἐπὶ τοῦ μετὰ τὸν δεῖνα ἄρχοντα ἐνικυτοῦ,» ὅπερ ἀναμφιβόλως προέρχεται ἐκ τῆς ποτε ἐπικρατήσεως ἀναρχίας, ἥτοι ἐλλείψεως ἄρχοντος ἐπὶ ἓν ἔτος, δι' ἀγνώστους αἰτίαις¹. Διτηρήθη δὲ τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἀξίωμα, τύπῳ τοῦλάχιστον, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔκτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος καὶ ὁ τελευταῖος τοιοῦτος ὑπάρχξας εἶνε ὁ περὶ τὰ 500 ἄρξας Θεαγένης². Οἱ δὲ λοιποὶ ὀκτὼ ἄρχοντες, ὅτι ἐξηκολοῦθουν ὑπάρχοντες καὶ οὗτοι κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, δηλοῦται ἐκ τε τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῶν μαρτυριῶν τοῦ Πλουτάρχου καὶ Παυσανίου, καθ' οὓς ὁ τε ἄρχων πολέμαρχος καὶ ὁ ἄρχων βασιλεὺς καὶ οἱ λοιποὶ ὑπῆρχον ἐπ' αὐτῶν, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα διτηρήθη ἡ ἀρχὴ αὐτῶν, ἐπὶ ψιλῷ τοῦλάχιστον ὀνόματι, ὅσον καὶ τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἀξίωμα. Ὡς ἀρχαὶ πρὸς τούτοις, ἥτοι τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ὑπάλληλοι, σημειοῦνται ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν μ. Χρ. ἀρχόντων καὶ ὁ κήρυξ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ κήρυξ τοῦ ἄρχοντος, ὁ αὐλητὴς καὶ ὁ λειτουργός³.

Ἄλλ' ἡ μεγίστη ἐπὶ τῶν ἀρχῶν μεταβολή, ἡ γενομένη ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας, ἦτο ἡ ἐν τῇ θέσει τοῦ πολεμάρχου ἢ στρατηγοῦ, ἥτις μετὰ τῶν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ μεταρρυθμίσεων καὶ τῆς καταργήσεως τῆς κλήρω ἐκλογῆς τῶν ἀρχῶν ἀπετέλει τὰς τρεῖς οὐσιωδεστάτας ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ πολιτεύματι κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους γενομένας τροποποιήσεις πρὸς μεταβολὴν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ὀλιγαρχικώτερον. Στρατηγοὶ ἐξελέγοντο ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς δημοκρατίας δέκα, εἰς ἐξ ἐκάστης φυλῆς, ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ χειροτονία, εἰς δ' ἐκ τῶν δέκα εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἀρχὴν καλούμενος «δέκατος αὐτός» στρατηγὸς ἀντὶ πολεμάρχου⁴. Τοιοῦτος ἐχρημάτισε λ. χ. ἐπὶ μακρόν δι' ἐπανειλημμένης ἐκλογῆς ὁ Περικλῆς. Ὁ ἀνώτατος στρατηγὸς οὐ μόνον εἶχε τὴν ἀνωτάτην τοῦ στρατοῦ διοίκησιν

¹ Τῆς ἀναρχίας ταύτης μνημονεύει ὁ Φλέγων ἐν τῷ συγγράμματι «Περὶ θαυμασίων καὶ μακροβίων», κεφ. 23, ἐν ᾧ πολλῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης τὰ ὀνόματα διέσωσεν ἡμῖν.

² Σουίδας ἐν λέξει Θεαγένης. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 134.

³ Ἴδε ἐπιγραφὰς 180—182 ἐν C. Iner. gracc.

⁴ Ὅτι μετὰ τὰ Περσικὰ οἱ δέκα στρατηγοὶ δὲν ἤρχον πάντοτε ἀμειβαδὸν δεικνύουσι τὰ κατὰ Περικλέα καὶ αὐτὴ δ' ἡ ὀνομασία «δέκατος αὐτός».

ἐν καιρῷ πολέμου, ἀλλὰ καί, ἀνάγκης τυχούσης, περιεβάλλετο δι-
κτατορικὴν τινα ἐξουσίαν δυνάμενος να συγκαλέσῃ τὸν λαὸν ἐκτά-
κτως εἰς ἐκκλησίαν ἢ νὰ ἐμποδίσῃ ἐκκλησίαν, ὡς ἐπραξεν ὁ Περικλῆς
ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου¹. Ἀργότερα δέ, κατὰ τὸν τέταρ-
τον αἰῶνα, ἐπὶ τῶν ῥητόρων, δὲν ἐξήρχοντο πάντες οἱ στρατηγοὶ εἰς
τάς ἐκστρατείας, ἀλλὰ μόνος ὁ πολέμαρχος μετὰ τινων ἄλλων, οἱ δὲ
λοιποὶ ἔμενον οἴκοι. Ἐκαλέσθη δὲ τότε ὁ πρῶτος στρατηγὸς «στρατη-
γὸς ἐπὶ τῶν ὅπλων» ἢ «ὁ ἐπὶ τῶν ἱππέων» ἢ «ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως»
ἢ «ὁ ἐπὶ τῶν ὀπλιτῶν²,» ἐξ ὧν ἡ πρώτη ὀνομασία, «στρατηγὸς ἐπὶ
τῶν ὅπλων,» ἐπεκράτησε καὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους.

Τοῦτο λοιπὸν τῶν δέκα στρατηγῶν τὸ ἀξίωμα διετηρήθη ἐν Ἀθή-
ναις καὶ ἐπὶ τῆς ῥωμαιοκρατίας, ἀλλ' οὐσιωδῶς ἡλλοιωμένον, διότι ἐκ
τῶν δέκα στρατηγῶν τοῦ πρώτου «ἐπὶ τὰ ὅπλα» ἢ «ἐπὶ τοὺς ὀπλίτας»
στρατηγοῦ, οὗτινος τὸ ἀξίωμα καὶ ἡ ἰσχὺς καὶ πρότερον ἦδη εἶχον
ἀρκετὰ αὐξηθῇ, τότε, ὅσῳ ἀπολεμώτερος ἐγίνετο ὁ λαός, τόσῳ μᾶλλον
ἠϋξάνοντο ταῦτα καὶ ἀπέβη ὀλίγον κατ' ὀλίγον, εἰ μὴ ὀνόματι, πράγ-
ματι ὅμως ἡ ἀνωτάτη ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἀρχή, διό ὁ Πλού-
ταρχος παραβάλλει τὴν ἐν Ἀθήναις στρατηγίαν πρὸς τὴν πρυτανείαν
τῶν Ῥωδίων καὶ τὴν Βοιωταρχίαν, αἵτινες ἦσαν ἀνώταται ἀρχαί³.
Τούτου δ' ἕνεκα καὶ ἡ χρονολογία, ἥτις πρότερον ἀπὸ τῶν ἐπωνύμων
ἀρχόντων ἐλογίζετο, τότε ἤρξατο σημειοῦσθαι καὶ ἀπὸ τῶν στρατηγῶν
διότι τὸ ἔτος ἔφερεν ἐκτὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος καὶ
τὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐπὶ τῶν ὅπλων, ἔτι δ' ἀργότερα μόνον τὸ τοῦ στρα-
τηγοῦ, ὅθεν εὐρίσκωμεν ἐν πολλαῖς μὲν ἐπιγραφαῖς ἀναγεγραμμένα τὰ
ὀνόματα τοῦ τε ἐπωνύμου ἄρχοντος καὶ τοῦ στρατηγοῦ, ἐν ἄλλαις δὲ
μόνον τὸ τοῦ στρατηγοῦ⁴. Μὴ ὑποθέσῃ τις ὅμως ἐκ τούτων ὅτι ἐν ταῖς
μετὰ Χριστὸν χρόνοις ἐπεκράτει ἐν Ἀθήναις στρατοκρατία· διότι οἱ
ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγοί, ὧν πολλοὶ ἦσαν ἀπολεμώτατοι σοφισταί, εἶχον

¹ Πρβ. Θουκυδίδου 2, 22. 4, 118 καὶ Δημοσθένους περὶ Στεφάνου, σ. 238.

² Δημοσθένους περὶ στεφάνου, σ. 265. Ποσειδώνιος παρ' Ἀθηναίῳ, βιβλίον ε'.
Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἐν μὲν ταῖς ἐπιγραφαῖς καλεῖται «ὁ ἐπὶ τὰ ὅπλα
ἢ ἐπὶ τοὺς ὀπλίτας στρατηγός». Φιλόστρατος ἐν Βίαις Σοφιστῶν 1, 23. Οἱ δὲ
Ῥωμαῖοι καλοῦσιν αὐτὸν praetorem, ὡς καὶ οἱ Ἕλληνες τοὺς Ῥωμαίους
πραίτωρας στρατηγούς πολλάκις. Κικέρων ἐν ἐπιστολ. εἰς Ἀττικὸν 5, 11.

³ Πλούταρχος, ἐν Πολιτικ. Παράγγέλ., κεφ. 17.

⁴ Πρβ. C. Ins gr. ἀριθ. 185, 189, 191, 192, 477, 478, 480, 485.

περὶ παντός ἄλλου μᾶλλον νὰ φροντίζωσιν ἢ περὶ στρατιωτικῶν. Ποῦ εἶχε περιέλθει ἡ τοῦ στρατηγοῦ δικαιοδοσία ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἤδη μαρτυρεῖ ὁ Φιλόστρατος, ἐν οἷς περὶ Λολλιανοῦ λέγει, «Προὔστη δὲ καὶ » τοῦ Ἀθηναίων δήμου στατηγήσας αὐτοῖς τὴν ἐπὶ τῶν ὀπλῶν· ἡ δὲ » ἀρχὴ αὕτη πάλαι κατέλεγέ τε καὶ ἐξῆγεν εἰς τὰ πολέμια, νυνὶ δὲ » τροφῶν ἐπιμελεῖται καὶ σίτου ἀγορᾶς¹». Πρὸ παντός λοιπὸν ἄλλου ἔργον εἶχον οἱ στρατηγοὶ νὰ φροντίζωσι περὶ τῶν ἐπιτηδείων καὶ τούτου ἕνεκα ἐξελέγοντο πολλὰκις εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦτο πλούσιοι σοφισταί. Συγχρόνως ὅμως καὶ συνεκάλει ὁ στρατηγὸς ἀντὶ τῶν προέδρων τὸν λαὸν εἰς ἐκκλησίαν² καὶ τὴν Βουλὴν αὐτὴν εἰς συνέλευσιν, ἐν τινι δ' ἐπιγραφῇ ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου αὐτὸς ἀναγινώσκει γνῶμην καὶ ἐν ἄλλῃ ἐπιφορτίζεται μετὰ τῶν πρυτάνεων καὶ τοῦ ἐν Ἐλευσίνι ἱεροφάντου νὰ ἐπιβλέπῃ τὴν ἀκριβῆ ἐφαρμογὴν καὶ τήρησιν τῶν νόμων· πρὸς δὲ τούτοις ἐπέβλεπε καὶ τὰ δημόσια ἤθη καὶ τὰ ἐκπαιδευτήρια, ὡς δηλοῦται ἐξ ὧν λέγει ὁ Πλούταρχος περὶ Ἀρμωνίου ὡς στρατηγοῦ³.

Ἐκ πάντων τούτων καταφαίνεται ἡ μεγάλη τοῦ ἐπὶ τῶν ὀπλῶν στρατηγοῦ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας ἰσχὺς καὶ ὁ εὐρύς τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ κύκλος, συγκεντροῦντος ἐν ταῖς χερσίν αὐτοῦ τὰς σπουδαιότητας τῆς τότε πολιτείας λειτουργίας καὶ ἔργα, ἅτινα μόνον ἡ Βουλὴ, ὁ δῆμος καὶ ὁ Ἀρειὸς Πάγος κυρίως ἔπρεπε νὰ ἐκτελῶσιν, ὥστε καταλλήλως δύναται νὰ παραβληθῇ τὸ τοῦ στρατηγοῦ ἀξίωμα πρὸς δικτατορικὴν ἐξουσίαν. Τὴν αὔξησιν δὲ ταύτην τοῦ ἀξιώματος καὶ τὴν συγκεντρώσιν τῶν σπουδαιωτάτων δημοσίων λειτουργιῶν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ στρατιωτικοῦ ἄρχοντος ἐν Ἀθήναις εἰσήγαγον βεβαίως οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ ἤδη γνωστὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀχαΐᾳ παραδείγματα, διὸ ἐπὶ Ῥωμαίων βλέπομεν τοὺς στρατηγούς ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἰσχύος των⁴, μάλιστα δ' ἀπὸ Κωνσταντίνου καὶ ἐξῆς· διότι ὅσον προὔχωρει ὁ χρόνος καὶ ἡδυνάτει ἡ πολιτεία, τόσον ηὔξανετο καὶ συνεκεντροῦτο ἡ διοικητικὴ ἐξουσία εἰς χεῖρας τοῦ ἄρχοντος τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Οὕτω δ' ἐπέτυχον οἱ Ῥωμαῖοι κατ' ἐξοχὴν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, νὰ ἐλαττώσωσι τὴν ἰσχύν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος

¹ Βίοι Σοφιστῶν, 1, 23. Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 85.

² C. Ins gr. ἀριθ. 355.

³ Αὐτόθι. ἀριθ. 193—211 καὶ 123. Πλούταρχος ἐν Συμποσ. προβλήμ., 9, 1.

⁴ Πρβ. Tittmann, Griech. Staatsverfass., σ. 412.

καὶ ν' ἀντικαταστήσωσι τὰς καθαρῶς δημοκρατικὰς ἀρχὰς δι' ἐτέρων συμφερωτέρων αὐτοῖς· διότι, τῶν στρατηγῶν, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχῶν, χειροτονουμένων καὶ μὴ κληρουμένων πλέον, ἡδύναντο νὰ ἐπηρεάζωσιν ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς καὶ οὕτω νὰ ἔχωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν τὴν σπουδαιοτάτην διοικητικὴν ἀρχήν. Ὅτι δὲ καὶ οἱ λοιποὶ ἐννέα στρατηγοὶ ἐπὶ πολὺ ἔτι ἐξηκολούθουν νὰ ὑπάρχωσιν ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, εἰ καὶ ἄνευ ἰσχύος τινὸς καὶ ἀφανεῖς, δεικνύουσι πολλὰι περιωθεῖσθαι ἐπιγραφαί¹.

Ἐκτὸς τῶν εἰρημένων ἀρχῶν ὀλίγαι ἄλλαι ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τῆς δημοκρατίας ἐν ἰσχύει οὓσων διεσώθησαν κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν Ῥωμαϊκοὺς χρόνους καὶ αὗται ἡλλοιωμέναι. Τοιαύτη ἦτο ἡ τῶν ἐπιμελητῶν ἀρχή, οἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν μόνον ἑκτακτοὶ τῆς πολιτείας λειτουργοί, κατὰ δὲ τοὺς μετὰ Χριστὸν Ῥωμαϊκοὺς χρόνους διαρκεῖς τε καὶ πολὺ σημαίνοντες. Ἐκ τούτων ὁ «ἐπιμελητὴς τῆς πόλεως», ὅστις ἀναφέρεται ἐν δυσὶν ἐπιγραφαῖς ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ, φαίνεται ὅτι ἦτο ἐκ τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν, διότι ὁ ἐν τῇ προτέρᾳ τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιμελητὴς εἶνε ἐν τῇ δευτέρᾳ ἤδη στρατηγὸς καὶ Δημήτριος δ' ὁ Φαληρεὺς, ὁ τὴν ἀνωτάτην ἄλλοτε ἀρχήν ἐν Ἀθήναις ἐπὶ μακρὸν ἐξασκήσας, ἐπιμελητὴς ἐκαλεῖτο. Αἱ λειτουργίαι τῶν ἐπιμελητῶν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους εἶνε ἄγνωστοι, φαίνεται δ' ὅτι ἔργον εἶχον νὰ ἐπιβλέπωσι τὰ τότε ἐντελῶς χαλαρωθέντα οἰκονομικὰ τοῦ κράτους ἢ τῆς πόλεως. Ἄλλος ἐπιμελητὴς ἀναφέρεται «ὁ ἐπὶ τὸν Πειραιᾶ» ἢ «ἐπὶ τὸν λιμένα,» ἴσως δὲ καὶ «τοῦ ἐμπορίου» ὁ αὐτός, ὅστις ἔργον εἶχε τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ λιμένος Πειραιῶς, εὐρισκομένου τότε ἐν οἰκτρᾷ παράκμῃ. Τρίτος ἐπιμελητὴς ἀναφέρεται «ὁ τοῦ Πρυτανείου,» διάφορος τοῦ «ἐπὶ τῆς σκιάδος» ὑπαλλήλου, οὗ ὅμως ἡ λειτουργία εἶνε ἄγνωστος, καὶ τέταρτος ὁ «ἐπιμελητὴς Δήλου». Ἄλλοι δὲ δημόσιοι λειτουργοὶ ἐκ τῶν χρόνων τούτων ἀναφέρονται δύο ἀγορανόμοι ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, οἱ ἀργυροταμίαι ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, οἵτινες ἐκλήθησαν οὕτω πιθανῶς πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν Ῥωμαίων ταμιῶν, καὶ «οἱ ἄρχοντες οἱ ἐπὶ τὴν δημοσίαν τράπεζαν²,» οἵτινες φαίνεται ὅτι ἦσαν οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς ἀργυροταμίους.

¹ Ἰδὲ C. Ins. gr. 178, 179, 200, 202—206.

² Corp Ins. gr. ἀριθ. 123. 124. 313. 354. 355. 361. 348. 575.

Καὶ τοιοῦτο μὲν εἶχεν ἀποβῆ τὸ πάτριον τῶν Ἀθηναίων πολίτευμα κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους πρὸ τε καὶ μετὰ Χριστόν². Πρὸς ἀκριβῆ ὅμως κατανόησιν τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ τῶν Ἀθηναίων βίου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶνε ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα καὶ περὶ ἄλλων τινῶν δημοσίων, λειτουργιῶν, αἵτινες ὑφίσταντο μὲν καὶ πρότερον ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ, ἔνεκα ὅμως τῆς τότε σπουδαιότητος τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ τῆς σμικρότητος τῆς σημασίας αὐτῶν οὐδέποτε ἐμνημονεύοντο ἐν δημοσίοις ἐγγράφοις, κατὰ δὲ τοὺς μετέπειτα χρόνους τοῦ πολιτικοῦ μαρασμοῦ, καθ' οὓς ἡ ὅλη τῶν Ἀθηναίων ζωὴ καὶ λαμπρότης συνίστατο εἰς τὰς διαφόρους σχολὰς καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τῆς νεολαίας καταστήματα, κατήντησαν οὕτω σπουδαῖαι, ὥστε οὐ μόνον συχνότατα γίνεται αὐτῶν μνεία, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν τὴν ὅλην τῆς πολιτείας προσοχὴν συγκεντροῦσιν εἰς ἐκυτάς. Τοιαῦται δὲ λειτουργίαι ἦσαν ἡ τῶν κοσμητῶν, ἡ τῶν σωφρονιστῶν, ἡ τῶν γυμνασιρχῶν, ἡ τῶν ἀγωνοθετῶν καὶ τινῶν ἄλλων, οἵτινες πάντες ἔργον κυριώτατον εἶχον τὴν παντοίαν τῆς νεολαίας ἐκπαίδευσιν καὶ διετηρήθησαν ἀπὸ τοῦ τετάρτου περίπου πρὸ Χριστοῦ μέχρι τοῦ πέμπτου μετὰ Χριστόν αἰῶνος· διότι κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἤκμαζον ἐν Ἀθήναις ὡς ἰδιαιτέρος τῆς πολιτείας κλάδος τὰ ἐφηβεῖα, ἥτοι τὰ δημόσια καθιδρύματα, ἐν οἷς ἐρίνετο ἡ τε σωματικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ τῆς νεολαίας ἐκπαίδευσις ὑπὸ τὴν δημοσίαν ἐπιτήρησιν καὶ φροντίδα, ὡς ἐν τῷ προσεχεῖ κεφαλαίῳ θέλομεν ἰδεῖ. Ἐκ τῶν ἐκπαιδευτικῶν λοιπὸν τῆς νεολαίας ἀρχῶν τὴν πρώτην θέσιν κατέχουσιν οἱ κοσμηταὶ καὶ οἱ σωφρονισταί. Καὶ οἱ μὲν κοσμηταὶ «οἱ τῆς τῶν ἐφήβων εὐταξίας προνοοῦντες», τουτέστιν οἱ ἔχοντες τὴν γενικὴν καὶ ἀνωτάτην τῶν γυμνασίων διεύθυνσιν, ἀπετέλουν τὸ ἀνώτατον ἐν ταῖς γυμνασίαις ἀξίωμα, τὴν ἀνωτάτην ἀρχήν· διότι ἐν ταῖς γυμναστικαῖς ἐπιγραφαῖς συχνότατα κατέχουσι τὴν θέσιν ἐπωνύμου, τουτέστιν, ὡς ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς

² Ἐπιγραφαὶ τινες περισωθεῖσαι (ἀριθ. 202—206 C. Ins. gr.) μαρτυροῦσι παροδικήν τινα, ἀλλ' ἄρδην ἀλλοίωσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος, ὅτε ἢ τε διάρκεια τῶν διαφόρων ἀρχῶν οὐσιωδῶς εἶχεν ἐλαττωθῇ καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν λίαν περιορισθῇ καὶ ἄλλη παντοία καὶ ἐντελής τῆς πολιτείας ἀναστάσις εἶχε συμβῆ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τοιοῦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συνέβη πρὸ Χρ. μετὰ τὴν ὑπὸ Σύλλα ἄλωσιν τῆς πόλεως, παραλείπομεν νὰ πραγματευθῶμεν περὶ τούτου ἐνταῦθα, παραπέμποντες τὸν βουλούμενον εἰς Ahrens, de Athenarum statu . . . κτλ. σ. 50 ἐπ.

ταῖς ἀφορώσαις τὰ ἱερὰ τὸ τοῦ ἱερέως, ἐν ταῖς τοὺς θιασώτας τὸ τοῦ ἀρχιθιασώτου καὶ ἐν ταῖς πολιτικαῖς τὸ τοῦ στρατηγοῦ ὄνομα προσεγράφετο παρὰ τὸ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος πρὸς ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου, οὕτω καὶ ἐν ταῖς τὰ γυμνάσια ἀφορώσαις ἐπιγραφαῖς τὸ τοῦ κοσμητοῦ ὄνομα προσετίθετο πολλάκις¹. Ἀποτελεῖ λοιπὸν ὁ κοσμητὴς τὸν ἐπώνυμον ἐν τοῖς γυμναστικοῖς ἄρχοντα, διὸ ἐν τε τοῖς καταλόγοις τῶν γυμναστικῶν ἀρχῶν πάντοτε τὴν πρώτην κατέχουσι θέσιν, καὶ ἀνδριάντες ἡγείροντο αὐτοῖς ὑπὸ τῶν ἐφήθων καὶ τῶν λοιπῶν γυμναστικῶν ἀρχῶν οὐ σπανίως². Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ σὺν τῷ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἐχρησίμευεν εἰς προσδιορισμὸν τοῦ ἔτους, φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κοσμητοῦ διήρκει ἐν μόνον ἔτος καὶ τοιοῦτος ἦτο εἰς μόνος, ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν ἓνα ἀντικοσμητὴν καὶ δύο ὑποκοσμητάς. Μόνον ἐν μιᾷ ἐπιγραφῇ ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου μνημονεύεται κοσμητὴς τῶν θεῶν διὰ βίου ὁ Εὐτυχιανὸς Μαλλώνιος, ἐν τισὶ δ' ἄλλαις ἐπιγραφαῖς ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ ὁ κοσμητὴς εἶνε συγχρόνως καὶ ἀγωνοθέτης³.

Οἱ δὲ σωφρονισταὶ ἔργον μὲν εἶχον τὴν ἐπίβλεψιν τῶν ἡθῶν ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἐξελέγοντο δὲ ὑπὸ τοῦ λαοῦ πρότερον μὲν χειροτονίᾳ εἰς ἐξ ἐκάστης φυλῆς⁴, κατὰ δὲ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ὅτε καὶ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ὑπάρχουσιν ἀναγεγραμμένοι, πολλάκις εἶνε ἄνευ διακρίσεως φυλῆς εἴτε ἐξ μετ' ἰσαριθμῶν ὑποσωφρονιστῶν⁵ εἴτε μόνον τέσσαρες, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι καὶ ὁ τῶν σωφρονιστῶν ἀριθμὸς, ὡς καὶ ἄλλων τῆς πολιτείας ἀρχῶν, βαθμηδὸν ἡλαττοῦτο. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως τὸ ἀξίωμα αὐτῶν φαίνεται ὅτι τῷ χρόνῳ πάντοτε ἐξέπιπτε, διότι μετὰ τῶν σωφρονιστῶν κατατάσσεται ἐν ἀριθμῷ 277 ὁ ἐν ἀριθμῷ 276 γραμματεὺς τῶν γυμνασίων ἰσόθιος, ἥτις θέσις βεβαίως δὲν ἦτο ἐκ τῶν ἐπιζήλων.

Μετὰ τὰς δύο ταύτας ἐκπαιδευτικὰς ἀρχὰς ἔπονται κατὰ τὸ ἀξίωμα αἱ τῶν γυμνασιαρχῶν καὶ ἀγωνοθετῶν λειτουργίαι. Ἡ μὲν γυμνασιαρχία ἦτο κατὰ τοὺς καλοὺς τῆς δημοκρατίας χρόνους ἐτησία ἀρχή τε καὶ λειτουργία, ἔργον ἔχουσα τὴν ἐπιστάσιν ἐν τοῖς γυμνα-

¹ Πρβ. Corp. Inscr. gr. ἀριθ. 251, 264, 266, 269.

² Corp. Inscr. gr. ἀριθ. 270—272, B. 276, 288. Προτομῶν δὲ σώζεται πλήθος.

³ Πρβ. C. inscr. gr. ἀριθ. 245, 270—272, B. 276. 283. 288. 395 κτλ.

⁴ Ἰδὲ Ἑτυμολογικὸν Μέγα ἐν τῇ λέξει καὶ Boeckh σημειώσ. εἰς ἀριθ. 271.

⁵ C. Ins. gr. ἀριθ. 272, B. 276, 277.

σίοις καὶ τὴν χορηγίαν τῶν ἐξόδων διὰ τινας ἀγῶνας, ἐν οἷς ἡγωνίζοντο οἱ μᾶλλον γεγυμνασμένοι τῶν νέων. Κατὰ δὲ τοὺς μεταγενεστέρους τούτους χρόνους ἡλλοιώθη καὶ τοῦτο· διότι ἐκτός τινων ἐξαιρέσεων¹ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ῥωμαιοκρατίας δὲν ἦτο πλέον ἐτησία οὔτε γυμνασίαρχος εἷς, ἀλλ' ἐν μὲν τῇ ἐπιγραφῇ 267 ἀναγράφονται δώδεκα τοιοῦτοι, ἐν δὲ τῇ ὑπ' ἀριθμὸν 268 ὁκτώ, ὅπερ ἴσως ἐγένετο πρὸς εὐκολώτερον πορισμὸν τῶν διὰ τὰς ἀγωνοθεσίας ἐξόδων. "Ὅτι δ' ἡ γυμνασιαρχία ἦτο κυρίως λειτουργία καὶ ὅχι ἀρχὴ μαρτυρεῖ ὁ Πλούταρχος ἐν οἷς περὶ Ἀντωνίου λέγει ὅτι λαβὼν ποτε ἐν Ἀθήναις τὴν εἰδήσιν, ὅτι ὁ ὑπ' αὐτοῦ πεμφθεὶς στρατηγὸς ἐνίκησε τοὺς Πάρθους, «ἐπὶ τοῦτοις εἰστία τοὺς Ἕλληνας, ἐγυμνασίαρχει δ' Ἀθηναίους», τουτέστι παρεσκεύασεν ὡς γυμνασίαρχος ἰδίᾳ δαπάνῃ ἀγῶνας γυμνικούς².

Οἱ δὲ ἀγωνοθέται προϊστάντο καὶ διηύθυνον τοὺς κατὰ τὰς μεγάλας τῆς πόλεως ἐορτὰς ἀγῶνας καὶ ὅχι, ὡς οἱ γυμνασίαρχοι, μόνους τοὺς τῶν ἐφηβων. Καὶ εἷς τινες μὲν ἐορτὰς καὶ ἀγῶνας προϊστάντο αὐτοὶ οἱ ἀνώτατοι τῆς πολιτείας ἄρχοντες, ὡς ὁ ἄρχων ἐπώνυμος ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ Θαργηλίοις καὶ ὁ ἄρχων βασιλεὺς ἐν ταῖς λαμπραδηδρομίαις, ἐν ἄλλαις ὅμως τῆς πόλεως μετ' ἀγῶνων ἐορταῖς προϊστάντο οἱ ἀγωνοθέται ἢ ἀθλοθέται³, οἵτινες ἐφρόντιζον περὶ τῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας καταβαλλομένων δαπανῶν καὶ τὴν τάξιν ἐτήρουν, τὸ δ' ἔργον τοῦτο διετήρησαν καὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ὅτε κατέβαλλον πολλάκις καὶ τὰ ἐξόδα ἐκ τῶν ἰδίων. Τὴν πρώτην θέσιν ἐν ταύταις ταῖς μετ' ἀγῶνων ἐορταῖς κατεῖχον τὰ Μεγάλᾳ Παναθηναίᾳ, εἰς ἃ ἐχρημάτισε ποτε ἀγωνοθέτης Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς⁴. Τὴν αὐτὴν λειτουργίαν ἀνέλαβεν ἄλλοτε ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Νόβιος Φιλείνου υἱὸς ἐν τε τοῖς Παναθηναίοις καὶ τοῖς Καισάρῃσι, καὶ ὁ Ἀδριανὸς δ' ἐχρημάτισε ποτε ἀγωνοθέτης, ἴσως ὅτε κατὰ Δίωνα τὸν Κάσσιον ἐώρτασε λαμπρότατα τὰ Διονύσια⁵. Ἐπίσης μνημονεύεται κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους

¹ Δ. γ. ἐν ἀριθ. 274 τοῦ C. Inscr. gr. ἀναγινώσκειται: «Γυμνασιαρχοῦντος» δι' ὅλου τοῦ ἔτους Στρατολάου Φυλασίου»· πρβ. καὶ ἀριθ. 399, ἐνθα ἐπίσης ἐτησία εἶνε ἡ γυμνασιαρχία. Αὐτὴ ἡ ρητὴ μνεῖα τῆς δι' ὅλου τοῦ ἔτους γυμνασιαρχίας δηλοῖ ἀρκούντως ὅτι τότε αὕτη συνήθως διήρκει ὀλιγώτερον.

² Πλούταρχος ἐν βίῳ Ἀντωνίου, κεφ. 33.

³ Πολυδεύκης ἐν Ὀνομαστικῷ, 8, 89, 90. Ὁ Σουΐδας καὶ ὁ Ἡσύχιος κακῶς διακρίνουσι τοὺς ἀγωνοθέτας τῶν ἀθλοθετῶν.

⁴ Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν 2, 1, 5. Πρβ. Λουκιανὸν ἐν Νιβρίνῳ, κ. 14.

⁵ Δίων Κάσσιος, ἐν 69, 16. Πρβ. καὶ Corp. Inscr. gr. 381.

καὶ ἀγωνοθέται τῶν πρὸς τιμὴν τῶν αὐτοκρατόρων ἰδρυθέντων διαφόρων ἀγώνων καὶ ἑορτῶν· τοιαῦται δὲ ἑορταὶ ἦσαν τὰ *Καισάρηα Σεβαστά*, ἢ ἀπλῶς *Σεβαστά*¹, πρὸς τιμὴν τῶν αὐτοκρατόρων καθόλου, τὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Καρχινάκκα εἰσαχθέντα *Γερμανίκα*, τὰ *Ἀδριάνηα* καὶ ἄλλα.

Ἄλλοι δὲ κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς καὶ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἀρκετὰ σπουδαῖαν θέσιν κατέχοντες ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ὑπάλληλοι καὶ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς μνημονευόμενοι εἶνε οἱ *παιδοτρίβαι*, οἱ ὑποπαιδοτρίβαι καὶ διάφοροι παιδευταὶ τῶν νέων, οὔτινες πάντες κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς ἐντελοῦς πολιτικῆς παρακμῆς τῶν Ἀθηναίων ἀρκετὴν ἐξήσκουν ἐπιρροὴν καὶ ἀπησχόλουν σπουδαίως τῆς ὅλης πολιτείας τὴν προσοχὴν μέχρι τῆς κατὰ τὸν πέμπτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα καταργήσεως ἢ ἐκ παραμελήσεως μαρasmus τῶν ἐφηβείων, ἥτοι τῆς ἐπισήμου ἐν τοῖς γυμνασίοις τῶν νέων ἐκπαιδεύσεως.

Οὕτω λοιπὸν εἶχε παραμορφωθῇ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ὁ μέγας καὶ ἐξάκτιστος τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας μηχανισμὸς καὶ εἰς τοιαῦτα μικρὰ καὶ ἀσήμαντα εἶχε περιέλθει ἡ πολιτεία ἐκείνη, ἥτις ἄλλοτε ἤρξε μεγάλου μέρους τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ τότε κόσμου καὶ εἶχε παραγάγει τοὺς μεγαθυμοτάτους, πατριωτικωτάτους καὶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένους πολίτας μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐκ τῶν δεινῶν τῶν ἐκ τῶν Μακεδόνων καὶ Ῥωμαίων προελθοῦσα τοῦ πολιτικοῦ μηχανισμοῦ χαλάρωσις καὶ ἡ τῆς πόλεως κατὰπτωσις προέβαινον πάντοτε γοργῶ τῷ ποδὶ ἐπὶ τὰ χεῖρω, μέχρις οὗ ἡ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων πρὸς τὴν σεμνὴν καὶ ἐνδοξὸν πόλιν εὖνοια καὶ μεγαθυρία προὔκαλεσαν μικράν τινα τῆς καταπτώσεως ἀναχαίτισιν καὶ παροδικήν τινα ἀναζωογόνησιν, ταχέως ὅμως πάλιν ἤρξατο πιέζουσα ἡ βαρεῖα τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων χεὶρ, ἰδίως ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καὶ ἐξῆς, μέχρις οὗ ὁ πάσης εὐψυχίας καὶ παντός διὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐνθουσιασμοῦ ἡμεῖρος καὶ φανατικὸς Ἰουστινιανὸς ριζηδὸν ἀπέσπασε καὶ τοὺς ἐτι ὑπολειπομένους βλαστοὺς τῆς πατρίου τῶν Ἀθηναίων πολιτείας καὶ ἐλευθερίας καὶ οὕτως ἐξεψύχησε τὸ φθισιῶν ἐκεῖνο σῶμα ἐνὸς τῶν μεγαλειτέρων ἡρώων τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων.

¹ Πρβ. Corp. Ins. gr. ἀριθ. 381—388, 396 κτλ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΠΟ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΕΧΡΙΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΤΩΝ
ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΤΑΥΤΗΝ.

Ἔστι δὲ ταῖς μὲν θεαῖς καὶ σχολαῖς τοῖς δημοτικοῖς ἀνεπαίσθητος λιμός, λήθην ἐμποιοῦσαις τῆς τῶν σίτων προσφορᾶς . . . , θαυμαστὸν πλινθίνων ζώων (ἀνθρώπων) διδασκαλεῖον . . . Τὸ καθ' ὅλου δὲ ὅσον αἱ λοιπαὶ πόλεις πρὸς τε ἡδονὴν καὶ βίου διόρθωσιν τῶν ἀγρῶν διαφέρουσι, τοσοῦτον τῶν λοιπῶν πόλεων ἢ τῶν Ἀθηνῶν παραλάττει.

(ΔΙΚΑΙΑΡΧΟΣ, Περὶ ἑλληνικ. πόλεων).

Ἐν ταῖς προηγημέναις δυσὶ κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τούτου εἶδομεν εἰς ποίαν παρακμὴν καὶ κατὰπτωσιν εἶχον περιέλθει κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους τὸ πάτριον πολίτευμα καὶ ὁ πολιτικὸς ἐν Ἀθήναις βίος, μέχρις οὗ τελευταῖον διὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπῆλθεν ὁ ἐντελής αὐτῶν ἐξασφανισμός. Καλλιτέραν σχετικῶς τύχην εἶχον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ καλαὶ τέχναι καὶ τὰ γράμματα, τὸ κατ' ἐξοχὴν τῶν Ἀθηνῶν χαρακτηριστικόν, τὸ ἐμβλημα αὐτῶν, μάλιστα δὲ τὰ γράμματα. Αἱ καλαὶ τέχναι, αἵτινες ἐπὶ Περικλέους εἶχον φθάσει εἰς ἀνέφικτον τελειότητα ἐν Ἀθήναις, δὲν ἔπαυσαν νὰ καλλιεργῶνται ἐν τινι βαθμῇ καὶ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους τούτους χρόνους. Εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι, κατὰ τὴν ὥραίαν τοῦ Βιγκελμάννου ἔκφρασιν, « Ὡς ὑπεχώρησεν ἐκ τοῦ κόσμου τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, οὕτως ἐξέλιπε τότε καὶ πᾶσα » πηγὴ ὑψηλῶν ἰδεῶν καὶ ἀληθοῦς δόξης¹ », οὐχ ἦττον ὅμως τὰ προϋόντα τῆς καλλιτεχνίας κατὰ τὴν ῥωμαϊοκρατίαν ἐν Ἀθήναις εἶνε οὐκ εὐκαταφρόνητα σχετικῶς. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παρήγαγεν ἐνταῦθα ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων μεγάλα καὶ σπουδαῖα ἔργα, εἰ καὶ πολλῶ κατώτερα τὴν τελειότητα τῶν καθαρῶς ἀττικῶν καλλιτεχνημάτων, φέροντα δὲ τὸν παρακμάζοντα ῥωμαϊκὸν χαρακτῆρα. Ἄν ὁ Αὐγούστος, ὁ Ἀδριανὸς καὶ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς μετεχειρίσθησαν πρὸς κατασκευὴν τῶν ὑπ' αὐτῶν

¹ Geschichte der Kunst des Alterthums, ἐκδ. Δρέσδης σελ. 407.

γενομένων ἐν Ἀθήναις οἰκοδομῶν Ἀθηναίους τεχνίτας ἢ ξένους εἶνε ἄγνωστον, εὐκόλως ὁμῶς ἐννοεῖται ὅτι ἡ κατασκευὴ τοσούτων οἰκοδομῶν καὶ ἡ παρουσία, ἔστω καὶ ἄλλοδαπῶν, καλλιτεχνῶν ἐν τῇ πόλει δὲν ἄφηνον νὰ παραμεληθῇ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ¹. Ἐτι μᾶλλον ἐκαλλιεργεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους ἡ γλυπτικὴ, ἐν ᾗ ἤκμασαν τεχνίται περίφημοι ἐξ Ἀθηναίων, Διογένης ὁ κατασκευάσας τὰς ἐν Πανθέῳ τοῦ Ἀγρίππα ἐν Ῥώμῃ Καρυάτιδας², Εὐάνδρος ὁ ὑπὸ Ὁρατίου καὶ Πλίνιου τοῦ πρεσβυτέρου ἐπαινούμενος³ καὶ ἕτερός τις, Ἀντίοχος. Ἡ δὲ ζωγραφικὴ φαίνεται ὅτι καὶ τότε, ὡς καὶ πρότερον, κυρίως ἡδουκίμει ἐν Ῥόδῳ, τῇ ἀνέκαθεν αὐτῆς ἑδρᾷ, οὐχ ἥττον ὁμῶς ἐξηκολούθει καλλιεργουμένη καὶ ἐν Ἀθήναις, εἰ καὶ οὐδεὶς περίφημος ζωγράφος Ἀθηναῖος εἶνε ἐκ τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων γνωστός. Καὶ καθ' ὅλου δ' αἱ καλαὶ τέχναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἔπαυσαν μὲν καλλιεργούμεναι ἐν Ἀθήναις μέχρι τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, δὲν ἀνέδειξαν ὁμῶς καὶ πᾶσαι τεχνίτας μεγάλους καὶ δαιμονίους, οὐδ' ἔργα ἀθάνατα καὶ ἀνέφικτα τὴν τελειότητα, ὡς ἄλλοτε. Διότι, ὡς εἰκός, καὶ αἱ τέχναι ἔφερον τὸν γενικῶς τότε ἐπικρατοῦντα χαρακτῆρα τῆς παρακμῆς, μάλιστα δὲ μετὰ τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον, ὅτε ἡ τῶν αὐτοκρατόρων πίσις καὶ οἱ ἐκ τῶν χριστιανῶν διωγμοὶ ὀλοτελῶς σχεδὸν εἶχον καταπνίξει αὐτάς. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν πνευματικῶν προϊόντων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ μουσικὴ εἶδομεν καὶ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ ὅτι ἐκαλλιεργεῖτο μὲν, ἀλλ' εἶχεν ἐκπέσει ἀπὸ τῆς προτέρας αὐτῆς θέσεως, ὡς συμπερίνεται ἐκ τῶν παραπόνων τοῦ Πλουτάρχου περὶ τούτου⁴. Τῆς δὲ ποιήσεως τὰ προϊόντα ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶνε γλισχρότατα καὶ μικρᾶς ἀξίας. Ἐτι μείζονος σχετικῶς ἀξίας εἶνε τὰ πεζὰ τῶν τότε Ἀθηναίων συγγράμματα, εἰ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συνί-

¹ Κατὰ Πλίνιον τὸν πρεσβύτερον αἱ καλαὶ τέχναι ἔπαυσαν εὐδοκίμοῦσαι κατὰ τὴν 120ὴν Ὀλυμπιάδα καὶ ἀνεζωογονήθησαν κατὰ τὴν 155ην (Φυσ. Ἱστ. 34, 19) ὁ δὲ γνωστός φιλέλλην Θέρσιος ἐφρῶναι ὅτι μέχρις Ἀδριανοῦ αἱ τέχναι ἐξηκολούθουν ἀκμάζουσαι, ὡς ἐπὶ Φειδίου (Epochen der bildenden Kunst unter den Griechen, σ. 386 ἐπ. τῆς β' ἐκδόσεως) τὴν γνώμην ὁμῶς ταύτην οὐδεὶς πλέον παραδέχεται.

² Πλίνιος ἐν Φυσικ. Ἱστορ. 36, 4, 11.

³ Αὐτόθι, 36, 5, 10· καὶ Ἀκρων, Σχόλια εἰς Ὁρατίου Σατύρ. 1, 3, 90.

⁴ Πρβ. Συμποσιακ. προβλημ. 3, 1 καὶ 9, 1. Ἴδε καὶ Ellissen, Zur Geschichte Athens ... κτλ. σ. 88 ἐπ. 92 ἐπ.

στανται ταῦτα ἐκ λόγων καὶ γυμνασμάτων ῥητορικῶν καὶ τινων μόνον θετικῆς ἀξίας ἔργων, οἷα τὰ τοῦ ἱστορικοῦ Δεξιππου καὶ τοῦ Λογγίνου. Ἀλλὰ τὸ καθόλου τῆς ἐποχῆς χαρακτηριστικὸν εἶνε ἡ στεῖρωσις καὶ ἔλλειψις παραγωγικότητος ἐν Ἑλλάδι, ὥστε καὶ τὰ ὀλίγα ταῦτα περιποιῶσι τιμὴν εἰς τὴν προνομιακὴν τῶν Μουσῶν ἔδραν.

Ἄλλ' ἂν μὴ παρῆγον πολλὰ καὶ ἐξαίσια ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς ταύτης, δὲν ἐπαύοντο ὁμῶς τοῦλάχιστον μελετῶντες τὰ ἀθάνατα πνευματικὰ ἔργα τῶν προγόνων των καὶ διαπλασσόμενοι δι' αὐτῶν τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν. Τούναντίον ἡ μελέτη καὶ ἑρμηνεία τῶν προγενεστέρων συγγραφέων οὐ μόνον κατὰ γράμμα, ὡς γραμματικὴ, ἀλλὰ καὶ κατ' ἐννοιαν καὶ ἀξίαν, ὡς φιλολογία, ἐπέπρωτο κατὰ τοὺς στεῖρους ἐκείνους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας νὰ λάβῃ τοσαύτην ἀνάπτυξιν καὶ τελειότητα καὶ τόσον νὰ συστηματοποιηθῇ, ὅσον οὐδέποτε σχεδὸν ἄλλοτε, ἐξ οὗ ἀπέβησαν αἱ Ἀθῆναι τὸ πρῶτιστον καὶ κυριώτατον τῶν Μουσῶν ἐνδιαίτημα καὶ ἡ κατ' ἐξοχὴν πόλις τῆς παιδείας καὶ τῶν φώτων ἐν τῷ τότε κόσμῳ. Διότι ἐνταῦθα συνέρρεον πάντες τότε οἱ μὲν κατὰ καιροὺς σοφοί, ὅπως διδάξωσι καὶ ἐπιδίδωσι τὴν ἀξίαν των καὶ κερδήσωσιν, οἱ δὲ φιλομαθεῖς παντὸς ἔθνους, ὅπως ἐκπαιδευθῶσιν ἐν τοῖς ἐνταῦθα ἐκπαιδευτηρίοις καὶ ἀκροασθῶσι τῶν περιφημοτάτων συγχρόνων σοφῶν καὶ λογίων. Πᾶσα φιλοσοφικὴ σχολὴ καὶ αἵρεσις καὶ πάντες οἱ κλάδοι τῶν τότε ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἐν Ἀθήναις εἶχον τοὺς πλέον διακεκριμένους ἀντιπροσώπους των, ἐν τοῖς ἐνταῦθα ἰδιωτικαῖς τε καὶ δημοσίαις ἐκπαιδευτηρίοις καὶ ἐν ταῖς σχολαῖς, ἐν αἷς διέτριβον οἱ ὁπαδοὶ τῶν διαφόρων συστημάτων, ὅπως διαρκῶς καὶ συστηματικῶς ἀναπτύσσωσι καὶ διατηρῶσι τὸ ἴδιον σύστημα, μάλιστα δ' οἱ φιλόσοφοι. Ἦδη κατὰ τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, μετὰ τὰ Μηδικά, ἡ ἑξοχος τῆς πόλεως πολιτικὴ θέσις καὶ τὸ μέγα ὄνομα εἴλκυον πανταχόθεν τοὺς ἐπὶ τέχναις καὶ παιδείᾳ διαπρέποντας, ζητοῦντας ἐνταῦθα εὐρὺ καὶ ἐνδοξον τῆς ἐνεργείας αὐτῶν στάδιον, καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις παντοία ἀνάπτυξις εἶχεν ἀποβῆ ἐπὶ Περικλέους τοιαύτη, ὥστε μετὰ δικαίας τῷ ὄντι ὑπερφηφανεῖς ἔλεγεν οὗτος ἐν τῷ ἐπιταφίῳ· «Συνελὼν τε λέγω τὴν τε πόλιν πᾶσαν τῆς » Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν » ἄνδρα παρ' ἡμῖν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες πα- » ρέχεσθαι¹ ». Ἀκόμῃ τότε λοιπὸν εἶχον ἀποβῆ αἱ Ἀθῆναι κέντρον

¹ Θουκυδίδης 2, 41.

τῶν Μουσῶν καὶ πάσης ἀναπτύξεως διὰ τὸ Ἑλληνικόν, πανταχόθεν δὲ συνέρρεον ἐνταῦθα νέοι χάριν ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀναπτύξεως, ἀλλ' ἡ πολιτεία τότε ἦτο πολὺ ἀπλησυχολημένη καὶ εἶχε περὶ ἄλλων πολλῶν ἀναγκαιοτέρων νὰ φροντίζῃ, ὥστε, ὅσον καὶ ἂν ἡνύοι καὶ ἐπροστά- τευε τὴν ἐν Ἀθήναις ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς παιδείας, δὲν εἶχεν ὅμως εἰσέτι ἰδρύσει δημόσια ἐκπαιδευτήρια πρὸς διδασχὴν τῆς νεολαίας καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν, οἱ δὲ τότε φιλόσοφοι καὶ ῥη- τοροδιδάσκαλοι ἐδίδασκον κατ' ἰδίαν καὶ ἐπὶ βραχύ, ἅτε ζῶντες βίον πλάνητα καὶ περιηγούμενοι τὰς πόλεις χάριν ἀκροατῶν. Καὶ ὅμως τοὺς ἀρχαίους τούτους σοφιστὰς δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ τοὺς πρώτους καθη- γητάς, τοὺς δὲ ἀκροατὰς αὐτῶν τοὺς πρώτους φοιτητάς.

Τὸ πρῶτον θεμέλιον πρὸς Ἱδρυσιν διαρκοῦς καὶ συστηματικοῦ ἐκπαι- δευτηρίου ἐν Ἀθήναις ἔθηκεν ὁ Πλάτων, ὅστις μετεσκέυασε τὸν ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ, κῆπὸν τοῦ πρὸς ἐκπαιδευτικούς σκοποὺς καὶ Ἱδρυσεν ἐν αὐτῷ κατάλληλον ἀκροατήριον. Τὸν κῆπον τοῦτον μετὰ τῆς ἐν αὐτῷ οἰκοδομῆς καὶ τῶν εἰσοδημάτων του, ἅτινα ἐπ' αὐτοῦ μὲν ἦσαν τρία χρυσᾶ νομίσματα, ἐπὶ δὲ Ἰουστινιανοῦ ἀνέβαινον εἰς χίλια τοιαῦτα, ἂν πιστεύσωμεν τὸν Σουΐδαν¹, ἐκληροδότησεν ὁ Πλά- των διὰ διαθήκης εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς διδασκαλίας του, ὧν εἷς, ὑπὸ τοῦ προκατόχου πάντοτε διὰ διαθήκης ὀριζόμενος, ἢ ὑπὸ τῶν μελῶν ἐκλεγόμενος, ἦτο ὁ προϊστάμενος καὶ ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς διευθύνων καὶ τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς. Οὕτως ἰδρύθη ἐν Ἀθήναις ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἢ πλατωνικὴ φιλοσοφικὴ σχολή.

Ὅμοιον καθίδρυμα, πεπροικισμένον ἐπίσης μὲ κῆπον, περιπάτους, μεγαλοπρεπεῖς στοάς, ἀκροατήρια καὶ πᾶν τὸ πρὸς διδασκαλίαν ἀναγ- καιοῦν, ὡς χάρτας γεωγραφικὰς καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀπέκτησε περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος ἐν Ἀθήναις καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ μεγάλου Ἀριστοτέλους, ἰδρυθεῖσα φιλοσοφικὴ σχολή τῶν Περιπατητικῶν διὰ τοῦ διαδόχου ἐκείνου Θεοφράστου, ὅστις πιθ- νώτατα ἐπὶ τῆς πολυετοῦς ἀρχῆς Δημητρίου τοῦ Φαληρέως καὶ τῇ συνδρομῇ ἐκείνου ἡγόρασε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁλόκληρον σύμπλεγμα κήπων παρὰ τὸ Λύκειον γυμνάσιον. Καὶ τοῦτο τὸ καθίδρυμα ἐκληρονό- μησε διαρκῶς ἡ σχολή, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε ἀρχηγοῦ, ἥτοι σχολάρχου, ὀριζομένου ἐπίσης ὑπὸ τοῦ προκατόχου του διὰ διαθήκης.

¹ Σουΐδας ἐν λέξει Πλάτων.

Συγχρόνως σχεδὸν ἐπρομηθεύθη καὶ ὁ Ἐπίκουρος διὰ τὴν ἰδίαν σχολὴν ὅμοιον κῆπον παρὰ τὴν πόλιν, τὸν κατ' ἐξοχὴν Κῆπον καλούμενον, ὥστε ἕκτοτε οἱ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν κῆποι ἀπέβησαν ἐκ τῶν περιεργωτάτων καὶ ὠραιωτάτων κοσμημάτων τῆς πόλεως¹.

Ἀλλὰ καὶ ἡ τετάρτη ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος ἰδρυθεῖσα σπουδαία φιλοσοφικὴ σχολὴ εὗρεν ἐν τῇ παρὰ τὴν Ἀγορὰν κειμένη Ποικίλῃ Στοᾷ τόπον διατριβῆς καὶ μόνιμον ἀκροατήριον καὶ οὕτω, πρὶν ἔτι λήξῃ ὁ τέταρτος πρὸ Χριστοῦ αἰὼν, εἶχον ἀποκατασταθῇ ἐν Ἀθήναις αἱ τέσσαρες ἐπισημότεραι φιλοσοφικαὶ σχολαί, ἡ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ἡ τῶν Περιπατητικῶν, ἡ τῶν ἀπὸ τοῦ Κήπου (Ἐπικουρείων) καὶ τῶν ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἢ Στοϊκῶν, καὶ ἐτέθησαν, οὕτως εἰπεῖν, αἱ πρῶται βάσεις πρὸς σχηματισμὸν ἀνωτάτου ἐκπαιδευτηρίου ἢ πανεπιστημίου, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐν Ἀθήναις.

Ὅσῳ δ' ἐξέπιπτε κατὰ τοὺς ἐπελθόντας αἰῶνας ἡ πολιτικὴ τῆς πόλεως σημασία, τοσούτω ἐξυψούτο τὸ ἠθικὸν αὐτῆς γόητρον καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σπουδαιότης, ὥστε ἄπειροι, ὡς εἴπομεν, ξένοι παντὸς ἔθνους συνέρρεον ἐνταῦθα, ὡς εἰς τὸ ἐπισημότατον τῆς παιδείας κέντρον, χάριν σπουδῶν. Μόνος ὁ Θεόφραστος λέγεται ὅτι εἶχε δύο χιλιάδας μαθητῶν, ἥδη δ' εἶχεν ἀρχίσει καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ κυβέρνησις νὰ δίδῃ μείζονα προσοχὴν εἰς τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τῶν νέων καὶ νὰ λαμβάνῃ φροντίδα, ὅπως διατηρῶνται ἐν ἀκμῇ αἱ διαφοραὶ σχολαὶ καὶ τὰ ἐκπαιδευτήρια, ἅτινα ἀπετέλουν τότε τὴν κυριωτέραν τῆς πόλεως ἀξίαν. Ἀνέκαθεν ἦτο ἐν Ἀθήναις ἔθος οἱ ἔφηβοι νὰ γυμνάζωνται στρατιωτικῶς κατὰ τὸ 18ον καὶ 19ον τῆς ἡλικίας των ἔτος. Ἡ συνήθεια αὕτη μετερρυθμίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου οὕτως, ὥστε πρὸς τῇ στρατιωτικῇ καὶ σωματικῇ τῶν ἐφήβων ἀσκήσει καὶ ἐκπαιδεύσει προσετέθη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ, ὁλόκληρον δὲ τὸ ἐκπαιδευτικὸν τοῦτο τῶν ἐφήβων σύστημα, τὰ ἐφηβεῖα, ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ ἀνωτάτην ἐποπτείαν τῆς πολιτείας. Τὰ οὕτω διοργανισθέντα καὶ τὴν σωματικὴν μετὰ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως συνενεῶντα ἐκπαιδευτικὰ τῶν ἐφήβων καθιδρύματα προσέλαβον κατὰ τὸν τρίτον π. Χ. αἰῶνα ἑκτακτον ἀνάπτυξιν καὶ ἀκμὴν διὰ τῆς συνδρομῆς ξένων εὐεργετῶν τῆς πόλεως. Ὁ ἐπισημότερος τούτων ἦτο ὁ

¹ Ἴδε τὴν περιγραφὴν αὐτῶν παρὰ Δικαιάρχῳ, «Περὶ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων», ἐν *Historici Graeci*, edid. Müller, ἐν Παρισίοις, τόμ. Β' σ. 254 ἐπ.

τῆς Αἰγύπτου βασιλεὺς Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος (309—246), ὅστις καὶ ἐκ πολιτικῶν μὲν λόγων, ἰδίως ὅμως ἐκ θυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ πρὸς τὸ πνευματικόν τῆς πόλεως μεγαλεῖον κινούμενος, ἔκτισεν ἐνταῦθα ἐξ ἰδίων λαμπρὸν γυμνάσιον πρὸς διατριβὴν καὶ ἐξάσκησιν τῶν ἐφήβων ἐν αὐτῷ, προικίσας καὶ μὲ δημοσίαν βιβλιοθήκην¹. Τοῦ γυμνασίου τούτου ἐρείπια σώζονται μέχρι τῆς σήμερον πρὸ ὀλίγων ἐτῶν δι' ἀνασκαφῶν ἀνευρεθέντα. Ἐκτὸς τοῦ Πτολεμαίου γυμνασίου ἀνεκαλύφθη οὐ πρὸ πολλοῦ ἐνταῦθα καὶ ἕτερον γυμνάσιον, τὸ Διογένειον, ἰδρυθὲν ὑπὸ τῆς πόλεως ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐκείνου χάριν τῶν ἐφήβων πρὸς τιμὴν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς Διογένηος, ὅστις ἐν ἔτει 229, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Δημητρίου, τοῦ Β', χρήμασι πεισθεὶς ἐξήγαγεν ἐκ Μουνυχίας τὴν φρουρὰν καὶ ἀφῆκε τὴν πόλιν ἐλευθέραν.

Οὕτω λοιπὸν ἡδουκίμησεν ταχέως τὰ ἐφηβεῖα, καὶ ἐπειδὴ τὰ καθιδρύματα ταῦτα διήρκεσαν μέχρι τοῦ τετάρτου αἰῶνος μετὰ Χριστὸν καὶ ἐπέκεινα, μέχρι δὲ τοῦ τρίτου ἡδουκίμουν καὶ ἤκμαζον, οἰκοδομήσαντος τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τρίτον πρὸς τοῦτο γυμνάσιον μετὰ στοῶν καὶ βιβλιοθήκης², ἀναγκαῖον καθίσταται νὰ ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα διὰ βραχέων τὸν διοργανισμὸν αὐτῶν· διότι τὰ γυμνάσια τῶν ἐφήβων, καὶ περ μὴ ὄντα ἀποκλειστικῶς ἐπιστημονικά, περιείχον ὅμως καὶ ἐπιστημονικὴν τῶν νέων διδασκαλίαν καὶ συνέτεινον μεγάλως εἰς τὴν τοῦ λαοῦ ἀνάπτυξιν καὶ τὴν δόξαν τῶν Ἀθηναίων κατα τοὺς στυγνοὺς ἐκείνους τῆς παρχμῆς αἰῶνας.

Εἰς τὰ ἐφηβεῖα ἦσαν δεκτοὶ καὶ ἡσκοῦντο ἑφηβοὶ τε καὶ παῖδες, ἔχοντες ἑκάτεροι ἰδιαιτέρους τε καὶ κοινούς προϊσταμένους καὶ παιδευτάς, πάντοτε ὅμως ἦσαν ὑπωσοῦν εὐποροῦντες, Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦσαν δεκτοὶ μόνον Ἀθηναῖοι, ἀργότερα ὅμως καὶ ἀλλοδαποί, οἵτινες ἐν τοῖς τῶν ἐφήβων κατὰλόγοις ὑπὸ τὸ ὄνομα παρῑγγραφοὶ εἰς τοὺς διαφόρους δῆμους κατατάσσονται³. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα οἱ ξένοι ἐκεῖνοι νέοι δὲν ἦσαν μόνον μετοίκων υἱοί, διότι, ἐκλιπούσης τῆς ἐμπορίας, ὀλίγοι βεβαίως μέτοικοι θὰ διέμενον τότε ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πόλεων ἰδίως Ἀντισχεῖς, Λαοδικεῖς καὶ Ῥωμαῖοι. Τὰ

¹ Παυσανίας ἐν Ἀττικ. 5 καὶ 7.

² Παυσανίας ἐν Ἀττικ. 18, 9. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 82—83.

³ Ἴδε Boeckh σημειώσεις εἰς ἀριθ. 270 τοῦ Corp. Inser. gr.

μέλη τῶν ἐφηβείων ἐκαλοῦντο μὲ τὸ στρατιωτικὸν ὄνομα *συστάται* καὶ ἦσαν διηρημένοι εἰς σώματα διοικούμενα ὑπὸ ἰδιαιτέρων προϊσταμένων ἢ ἀρχηγῶν. Αἱ σωματικαὶ ὁμῶς ἀσκήσεις τῶν ἐφήβων ἐν τοῖς γυμνασίοις διήρκουν τότε ἐν μόνον ἔτος, κατὰ δὲ τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους δὲν ἐξετελοῦντο καὶ ἐπιμελῶς, ὥς οἱ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς κατάλογοι δηλοῦσιν, ὧν εἰς μόνον 212 νέους περιέχει ὡς γυμνασθέντας κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ¹. ἡ δ' ἄλλοτε μακροχρόνιος περιπολία τῶν ἐφήβων ἐν τῇ χώρᾳ περιωρίσθη εἰς βραχύτατον τότε χρονικὸν διάστημα. Ἡ παραδοχὴ καὶ κατὰταξις ἐν τοῖς ἐφήβοις ἐγένετο ἐτησίως κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἀρχαίου ἀττικοῦ ἔτους, καταγραφομένων τῶν νεωστὶ εἰσερχομένων ἐν ἰδιαιτέρῳ μητρώῳ καὶ τελουμένων ἐπισήμως εἰσιτηρίων θυσιῶν ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν ².

Ἡ ἀνωτάτη τοῦ καθιδρύματος τούτου ἐποπτεία ἀνῆκε, συνωδὰ πρὸς τὸν καθόλου στρατιωτικὸν αὐτοῦ χαρκκτῆρα, εἰς τὴν ἀνωτάτην τῶν Ἀθηνῶν ἀρχήν, τοὺς ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγούς, εἰδικώτερον ὁμῶς διηύθυνε τὸ καθιδρυμα εἰς ὑπὸ τῆς κοινότητος ἐκλεγόμενος ὑπάλληλος, ὁ κοσμητὴς, ὅστις, ὡς ἐν τῷ προηγημένῳ κεφαλαίῳ εἶδομεν, ἔργον εἶχε νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς ἀγαθῆς καταστάσεως τῶν ἐφήβων καθόλου, νὰ ἐπιβλέπῃ αὐτῶν τὰ ἥθη, νὰ τιμωρῇ τὰς παρεκτροπὰς καὶ νὰ διορίζῃ καὶ παύῃ τοὺς ἐκ τοῦ ταμείου μισθοδοτούμενους διδασκάλους ἐν τοῖς γυμνασίοις. Οἱ δημόσιοι οὗτοι διδάσκαλοι ἐξήσκουν τοὺς νέους εἰς τὰς συνήθεις σωματικὰς ἀσκήσεις, τὴν ἵππασίαν, τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων παντὸς εἶδους καὶ τὴν τακτικὴν. Ἡ δὲ διδασκαλία τῆς μουσικῆς ³, γραμματικῆς, γεωμετρίας, ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας ἐγένετο παρ' ἐτέρων διδασκάλων, ὑπὸ τῶν κοσμητῶν μὲν ἐκλεγομένων, ἀλλὰ παρὰ τῶν ἐφήβων ἰδιαιτέρως μισθοδοτούμενων. Τοιοῦτοι διδάσκαλοι τῶν νέων ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐχρημάτιζον καὶ αὐτοὶ οἱ τῶν διαφόρων σχολῶν φιλόσοφοι, εἰ καὶ ὤφειλον οἱ ἐφηβοὶ ν' ἀκροασθῶσι τῶν παραδόσεων αὐτῶν καὶ ἐν ταῖς ἰδιαιτέραις τῶν αἱρέσεων σχολαῖς πρὸς ἐκτενεστέραν τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων σπουδὴν.

¹ Πρβ. περὶ τῆς γυμναστικῆς ὡς μέρους τῆς παρ' Ἑλληνισιν ἀγωγῆς ἐκ τῶν ἡμετέρων Ἀριστ. Σπαθᾶκην ἐν τῷ Α' τόμῳ τοῦ «Ἀθηναίου» σ. 315 ἐπ.

² Περὶ ἐφήβων παρ' Ἀθηναίοις διὰ μακρῶν ἐπραγματεύθη ὁ Boeckh ἐν δυοὶ προγράμμασι τοῦ ἔτους 1815.

³ Καὶ περὶ μουσικῆς, ὡς μέρους τῆς παρ' Ἑλληνισιν ἀγωγῆς καθόλου, ἐπραγματεύθη ὁ Α. Σπαθᾶκης ἐν τῷ Γ' τόμῳ «Ἀθηναίου», σ. 181 ἐπ.

Μὲ τὰς ἐπιστημονικὰς δὲ ταύτας τῶν ἐφήθων ἐν ταῖς γυμνασίαις σπουδὰς συνέχεται καὶ ἡ ὑποχρέωσις, εἰς ἣν καθυπεβάλλοντο οὗτοι, νὰ πλουτίζωσι κατ' ἔτος τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πτολεμαίου γυμνασίου κατὰ 100 βιβλία. Ἐκτὸς δὲ τῶν ὑποχρεώσεων καὶ ἀσχολιῶν τούτων εἶχον οἱ ἐφήθοι καὶ ἐτέρας πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς ὥφειλον δηλ. ἐν ὅπλοις καὶ μέλανας ἐνδεδυμένοι μανδύας, ὡς συνείδιζον ἀνέκαθεν οἱ ἐφήθοι ἐν Ἀττικῇ¹, νὰ παρευρίσκωνται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ δήμου, μετὰ τῆς αὐτῆς δὲ στολῆς καὶ ἐστεφανωμένοι ἐλάμβανον μέρος ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ κοσμητοῦ εἰς τὰς μεγάλας τελετάς, τὰς γινόμενας κατὰ τὰς ἐπισημοτέρας τῶν ἐορτῶν, τὰ Παναθήναια, τὰ Ἐλευσίνια, τὰ Διονύσια, τὰ Θησεῖα, καὶ κατὰ τὰς ἐτησίαις ἡμέρας τῶν ἐν Μαραθῶνι καὶ Σαλαμῖνι μαχῶν, μετέχοντες καὶ τῶν διαφόρων κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας τελουμένων ἀγώνων.

Οὕτω λοιπὸν ἐτελειοποιεῖτο πάντοτε καὶ ἤχμαζεν ἐν Ἀθήναις ἡ τῶν νέων ἀγωγή καὶ ἐκπαίδευσις καὶ τὴν ἐντεῦθεν μεγάλην καὶ παγκόσμιον τῆς πόλεως φήμην ἠΐξανον πολὺ αἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ προνομικῶς ὑπάρχουσαι καὶ πάντοτε ἐν τινι ἀκμῇ διατηρούμεναι ἰδιαιτεραι φιλοσοφικαὶ καὶ ῥητορικαὶ σχολαί, αἱ δὲ σχολαὶ αὗται καὶ τὰ ἐκπαιδευτήρια, τὸ μόνον μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἰσχύος ἐναπομεῖναν τῇ πόλει τῆς Παλλάδος καύχημα, περιεποιουν αὐτῇ τοσαύτην φήμην κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ Χριστοῦ αἰῶνας καὶ τοσοῦτον ἠθικὸν ἀξίωμα περιέβαλλον αὐτήν, ὥστε αἱ Ἀθηναῖοι ἐθεωροῦντο γενικῶς ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν τοῦ πολιτισμοῦ κέντρον, ἡ δὲ ἄττικὴ ἀνατροφή ὡς ἡ λεπτοτάτη καὶ τελειοτάτη τοῦ τότε κόσμου². Αἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ῥητορικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῶν δὲν ἐπαυσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκμάζουσαι καὶ ἀναδεικνύουσαι μεγάλους ἀρχηγούς καὶ αἰρεσιάρχας μέχρι Χριστοῦ. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα μόνον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Καρνεάδου, τοῦ στωϊκοῦ Διογένους καὶ τοῦ περιπατητικοῦ Κριτολάου, πάντων ἀνδρῶν ἐξόχων, οὓς οἱ Ἀθηναῖοι ἐπεμψαν εἰς Ῥώμην πρεσβευτάς μετὰ τὴν διαρπαγὴν τοῦ Ὠρωποῦ ὑπ' αὐτῶν κατὰ ὅλ. 151 ἥτοι περὶ τὸ 170 π. Χ. πρὸς ἀπο-

¹ Περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων παρ' Ἑλλήσι μὲν καθόλου ἴδε Fournier, Sur l'éducation et l'instruct. publique chez les Grecs, 1833· παρ' Ἀθηναίοις δὲ μερικώτερον ἴδε τοῦ Paul Girard τὸ λαμπρὸν σύγγραμμα L'éducation Athénienne au Ve et au IVe siècle avant J-C. Paris. 1889.

² Ἴδε καὶ ἀνωτέρω Εἰσαγωγῆς σ. 51.

φυγὴν τοῦ ἔνεκα τούτου ἐπιβληθέντος αὐτοῖς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων προστίμου ἐκ 500 ταλάντων¹. Τοῦ Καρνεάδου μαθητὴς ἦτο ὁ Κλιτόμαχος, τούτου δὲ πάλιν ὑπῆρξεν ὁ Φίλων ὁ τοῦ Κικέρωνος διδάσκαλος καὶ παρὰ τούτῳ ἐμαθητεύσεν ὁ Ἀντίοχος καὶ ἄλλοι πολλοί, παρ' οἷς ἤκουσεν ὁ Λ. Λικίνιος Κράσσος². Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ὁ μαρσαμὸς τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ ἡ ἔλλειψις εὐέλπιδος σταδίου προῦκάλουν παρὰ τοῖς ἰδίως Ἀθηναίοις πολλὴν καὶ παντοίαν τὴν χαλάρωσιν ἐν τῇ σπουδῇ καὶ ἐξασκήσει τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, ὥστε κατὰ τοὺς Ῥωμαίους χρόνους ὀλίγοι μόνον Ἀθηναῖοι κατεγίνοντο καὶ διέπρεπον ἐν ταῖς ἐπιστήμασι, αἱ δὲ σχολαὶ διετηροῦντο καὶ ἡυδοκίμουν κυρίως δι' ἄλλοδαπῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν³, οὐχ ἥττον ὅμως καὶ τὸ μέγα καὶ σεμνὸν τῆς πόλεως ὄνομα καὶ ἡ διηγετικὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κυβερνήσεως φροντὶς συνέτεινον εἰς τὸ νὰ διατηρῶνται αἱ ῥητορικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ καὶ τὰ ἐκπαιδευτήρια ἐν τινὶ ἀκμῇ· διότι ἡ κυβέρνησις ἐφρόντιζε πάντοτε νὰ προσκαλῇ καὶ διὰ παντοίων τιμῶν περιποιουμένη νὰ κρατῇ ἐν Ἀθήναις τοὺς πανταχοῦ τότε ἀκμαζόντας σοφιστάς τε καὶ φιλοσόφους. Ταύτην δὲ τὴν ἀκμὴν οὐδ' ἡ ὑπὸ Σύλλα κατενεχθεῖσα φοβερὰ πληγὴ (86 π. Χ.) καὶ μεγάλη διατάραξις ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἡδυνήθη νὰ μαράνη καὶ νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς φιλοσόφους καὶ σοφιστάς· διότι ταχέως πάλιν ἀνέλαβον αἱ τε σχολαὶ καὶ τὰ γυμνάσια τὸ πρῶτον ἔργον τῶν ἐν ὁμοίᾳ ἀκμῇ καὶ ζήλῳ καὶ ὀλίγον μετὰ ταῦτα εὐρίσκομεν ἐν Ἀθήναις πολλοὺς μὲν ἐπιστήμους διδασκάλους, πολλοὺς δὲ καὶ μαθητάς. Τότε ἤκμαζον ἐν Ἀθήναις οἱ ἀκαδημαῖκοι Ἀριστος καὶ Ἀντίοχος οἱ Ἀσκαλωνῖται, οἱ περιπατητικοὶ Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος, Μνήσαρχος, Δάρδανος, Διονύσιος, Ἀντίπατρος ὁ Τύριος καὶ ἄλλοι πολλοί, οἱ ἐπικούρειοι Διογένης ὁ ἐκ Ταρσοῦ, Ἀπολλόδωρος ὁ Κηποτύρηνος καλούμενος, ὁ Φαῖδρος, ὁ Λυσίας, Ζήνων ὁ Σιδώνιος καὶ ἄλλοι⁴, παρ' οἷς συνέρρεον πλῆθος φιλομαθῶν πανταχόθεν τοῦ τότε κόσμου, ἰδίως δὲ Ῥωμαῖαι, ἐν οἷς καὶ ὁ Κικέρων, ὁ Ἀττικὸς, ὁ Οὐάρ-

¹ Πνυσανίας Ἀρχαῖκ. 11. Αὐλὸς Γέλλιος ἐν Ἀττικ. Νυχτ. 7, 17. Κ. Ο. Mueller, Orchomenos, σ. 412 καὶ Boeckh ἐν Corp. Ins. gr. εἰς ἀριθ. 1542. Πρὸς καὶ Εἰσαγωγῆς σελ. 44 καὶ κεφ. Α'. σ. 57.

² Κικέρων, de Oratore 1, 12, 2, 90.

³ Στράβων ἐν 9, σελ. 463. Κικέρων, de Oratore 3, 11.

⁴ Ἴδε περὶ τούτων Φαβρικίου Bibliotheca graeca, ἐκδ. Harles τόμ. Γ', σ. 264, 539, 538, 559, 565, 567, 561, 600, 603, 606, 608 καὶ 613.

ρων, ὁ Κάτυλλος, ὁ Ὀβίδιος, ὁ Ὀράτιος, ὁ Βεργίλιος, ὁ Βρούτος καὶ ἄλλοι πολλοί¹. Ἡ ῥητορική ὅμως ἤκμαζε τότε μᾶλλον ἐν Ῥόδῳ ἢ ἐν Ἀθήναις, διὸ καὶ οἱ ταύτην ἐπιθυμοῦντες νὰ σπουδάσωσιν ἐκεῖσε μετέβαινον², ἀλλ' ἡ φιλοσοφία εἶχε πάντοτε ἐν Ἀθήναις τοὺς ἐξοχώτερους αὐτῆς ἀντιπροσώπους. Ἰδίᾳ δ' ἐσύχναζον ἐν Ἀθήναις πολλοὶ Ῥωμαῖοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ περιπατητικοῦ Κρατίππου τοῦ Μιτυληναίου, ἐπὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου μεταξὺ Βρούτου καὶ Αὐγούστου³. Τὸν Κρατίππον τοῦτον διὰ ψηφίσματος προσεκάλεσεν ὁ Ἀρειος Πάγος κατὰ προτροπὴν τοῦ Κικέρωνος, ἵνα διαμένῃ ἐν Ἀθήναις διδάσκαλος τῆς νεολαίας καὶ κόσμημα τῆς πόλεως, ὥστε βλέπομεν ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἐμερίμνα περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν ἐν τῇ πόλει σχολῶν, καὶ πράγματι ἀπέβη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κεντρικὴ τότε τῶν φώτων ἐστία. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίσεως ὡς τόποι ἐκπαιδεύσεως διέπρεπον ἀνὰ τὸ ἄχανές Ῥωμαϊκὸν κράτος ἡ Κρεμόνα καὶ τὸ Μεδιόλανον ἐν τῇ ἐντεῦθεν τῶν Ἀλπεων Γαλλίᾳ, τὸ Αὐγουστόδουμον ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Αἰδούων, ἡ Μασσαλία ἐν τῇ πέραν τῶν Ἀλπεων Γαλλίᾳ, ἡ Καρχηδὼν ἐν Ἀφρικῇ, ἡ Ἀπολλωνία ἐν Ἠπείρῳ, ἡ Ταρσὸς ἐν Κιλικίᾳ, ἡ Ἀντιόχεια ἐν Συρίᾳ, ἡ Σμύρνη καὶ ἐκ τῶν νήσων ἡ Ῥόδος. Πᾶσαι ὅμως αἱ πόλεις αὗται εἶχον μᾶλλον ἐπαρχιακὴν σημασίαν, γενικὴν δὲ καὶ παγκόσμιον φήμην ὡς κέντρα παιδείας εἶχον ἡ Ῥώμη, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ πρὸ πάντων αἱ Ἀθῆναι⁴, ἐνθα

¹ Κικέρων, de finibus 1, 5. Tusculan. 3, 17. Quaest. academ., 1. Πλούταρχος ἐν βίῳ Κικέρωνος 3, 4· πρβ. καὶ Εἰσαγωγῆς σελ. 50, ἐπ.

² Πλούταρχος ἐν Βρούτῳ. 2. Δουκ. 22. Κικέρ. 4. καὶ Κικέρων ἐν Βρούτῳ 91.

³ Κικέρων ἐν Ἐπιστολ. εἰς Ἀττικόν, 12, 32· εἰς τοὺς οἰκείους, 12, 16. 16, 21· de officiis, 1, 1. Δίων Κάσσιος ἐν 45, 15. Ὀράτιος ἐν Ἐπιστ. 2, 2, 24.

⁴ Ἴδε ἐκτενῶς Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms . . . , τόμ. Β', σ. 40 ἐπ. ἐκδ. 6'. Περὶ τῶν σχολῶν καὶ ἐκπαιδευτηρίων τῶν Ἀθηνῶν ἐπραγματεύθησαν ὁ Schlosser, Universitaeten, Studirende und Philosophenschulen in Athen zu Julians und Theodosius Zeit, ἐν τῷ Α' τόμῳ τοῦ Archiv für Geschichte und Littatur, 1830 σ. 217 ἐπ.· ὁ Zumpt, ἐν Ueber den Bestand der Philosophenschulen in Athen und die Succession der Scholarchen, ἐν Βερολίνῳ 1843· ὁ Ahrens, ἐν De Athenarum statu . . . κτλ. σ. 62 ἐπ.· ὁ Ellissen, Zur Geschichte Athens . . . σ. 88 ἐπ.· ὁ ἡμέτερος Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἐν Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τόμῳ Β', σελ. 491 ἐπ. 632 ἐπ.· ὁ Hertzberg, ἐν Untergang des Hellenismus und die Universität Athens· ὁ Sievers, Libanius, σ. 16—42· ὁ Kuhn ἐν Städtische und bürg. Verf.

οί σοφισταὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι εἶχον καταντήσῃ οἱ ἐπισημότεροι καὶ εὖ-
ποληπτότεροι τῆς πολιτείας ἄνδρες καὶ ἡ κυριωτάτη αὐτῆς ζωὴ. Εἶνε
μὲν ἀληθὲς ὅτι κατὰ τοὺς περὶ Χριστὸν χρόνους εἶχεν ἐπικρατήσῃ παν-
ταχοῦ τῆς Ἑλλάδος νάρκωσις τις καὶ κατάπτωσις τῆς φιλοσοφίας,
ταχέως ὅμως ἀνέλαθεν αὕτη πάλιν, ἐπὶ Νέρωνος δ' ἤδη ἤκμαζεν ἐν
Ἀθήναις ὁ τοῦ Πλουτάρχου διδάσκαλος Ἀρμῳνιος, ὁ πρῶτος εἰσα-
γαγὼν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὴν συγκριτικὴν καὶ ἐκλεκτικὴν μέθοδον, ἥτις
ἐκτοτε ἤρξατο ἐπικρατεῖν¹. Σύγχρονός τοῦ Ἀρμῳνίου ἦτο καὶ ὁ περι-
πατητικὸς Μενέφιλος καὶ ὁ μαθητὴς δὲ τοῦ πρώτου Πλούταρχος ὁ
Χαιρωνεὺς φαίνεται ὅτι ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις², ἡ δὲ συρροὴ νέων φι-
λομαθῶν πανταχόθεν τῆς γῆς ἐν Ἀθήναις ἤδη περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώ-
του μ. Χ. αἰῶνος ἦτο τοσαύτη, ὥστε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φιλο-
στράτου, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον φθείρει καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσάν των ἐκ
τῆς μετ' ἐκείνων συναναστροφῆς· «Οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἅστει Ἀθηναῖοι,
» μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν
» βαρβάρων συνερρηκόντα, παραφθείρονται ὑπ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μάλ-
» λον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς εἰς εὐγλωττίαν, ἡ μεσογαία δ' ἄμι-
» κτος βαρβάροις οὕσα ὑγιαίνει· τούτοις ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν
» ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει³».

Ἐπὶ δὲ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ ἤκμαζον Ἀθή-
νησιν ἑτέροι ἐξοχοὶ ἄνδρες, ὁ ἐξ Ἀρελάτης τῆς Γαλλίας φιλόσοφος καὶ
ῥήτωρ Φαβωρίνος, ὁ περίφημος Λολλιανὸς ὁ Ἐφέσιος, ὁ πλατωνικὸς
Καλουῖσιος Ταῦρος καὶ ἄλλοι, παρ' οἷς ἤκουσαν ὁ γνωστὸς Ῥωμαῖος
συγγραφεὺς Αὐλὸς Γέλλιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ῥωμαῖοι τε καὶ Ἑλλη-
νές διάσημοι. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀδριανοῦ σὺν τῇ λοιπῇ τῶν Ἀθηναίων

d. roem. Reichs, τόμ. Β'. σ. 97 ἐπ., καὶ ἄλλοι. Πάντες οὗτοι διαφωνοῦσι
πρὸς ἀλλήλους ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καθηγητῶν τοῦ ὑπὸ Μ. Αὐρηλίου
τελειοποιηθέντος κεντρικοῦ ἐκπαιδευτηρίου καὶ ἐν τοῖς περὶ τῆς μισθοδοσίας αὐ-
τῶν ἔνεκα τοῦ ἀορίστου τῶν περὶ τούτου εἰδήσεων τῶν ἀρχαίων. Ἐπίσης
ἐπραγματεύθη περὶ τούτου καὶ ὁ C. Wachsmuth ἐν τινι ἀκαδημαϊκῷ λόγῳ,
ἐν Γοττίγγῃ 1873. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω σ. 90 ἐπ.

¹ Ἴδε Φαβρικίου Bibliotheca gr. τόμ. Β', σ. 274. Γ', 330 καὶ Δ', σ. 172.

² Πρβ. τοῦ ἰδίου Συμποσ. Προβλ. 1, 10. 5, 1. 11, 2. Φαβρικίου Biblioth.
gr. τόμ. Β', σ. 410 καὶ Schoell, Histoire de la Littérat. grecque,
τόμ. Ε', σ. 157.

³ Φιλόστρατος ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως 4, 17' πρβ. καὶ 7, 15.

ἀναζωογονήσει ἤρξατο καὶ διὰ τὰς σχολὰς καὶ τὰ ἐκπαιδευτήρια τῆς πόλεως νέα ἐποχὴ ἀκμῆς καὶ τελειοποιήσεως. Ἐνῶ μέχρι τότε αἱ διαφόροι φιλοσοφικαὶ καὶ ῥητορικαὶ σχολαὶ ἦσαν ἰδιωτικὰ καθιδρύματα, οὐδὲν ἄλλο παρὰ τῆς πολιτείας ἔχοντα ἢ τὴν ἡθικὴν προστασίαν καὶ τινὰ τὸν τόπον τῆς διδασκαλίας, τὰ γυμνάσια καὶ τὰς στοάς, ἀπὸ Ἀδριανοῦ ἤρξαντο μεταβαλλόμενα εἰς ἐντελῶς δημόσια ἐκπαιδευτήρια οὐ μόνον ἐπιτηρούμενα, ἀλλὰ καὶ συντηρούμενα ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ τῶν αὐτοκρατόρων. Ὁ φιλόμουσος δηλ. ἐκεῖνος αὐτοκράτωρ καὶ πανταχοῦ μὲν τοῦ ἀπεράντου αὐτοῦ κράτους, ἰδίως ὅμως ἐν Ἀθήναις δαψιλῶς ἐβράβευσε καὶ χρηματικῶς ὑπεστήριξε τοὺς διαφόρους φιλοσόφους καὶ σοφιστάς, ἵδρυσε βιβλιοθήκην καὶ γυμνάσιον καὶ προσέκαλεσε πολλοὺς διχκεκριμένους λογίους εἰς Ἀθήνας, ὅπως διδάσκωσι τὴν νεολαίαν ἐν ταῖς ἐπὶ τούτῳ κατασκευασθείσαις λαμπραῖς αἰθούσαις τοῦ τε γυμνασίου καὶ τῆς στοᾶς καὶ βιβλιοθήκης αὐτοῦ¹. Ἐπὶ τούτου ἀνεπτύχθη καὶ ἐσυστηματοποιήθη, κυρίως διὰ τοῦ Φαβωρίνου, ἡ νέα ἐκείνη σχολὴ τῶν ἐκλεκτικῶν, οὔτινες ἐκλέγοντες ἐκ τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων τὰ ἀρέσκοντα αὐτοῖς συμπαρελάμβανον αὐτὰ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ των. Ὁ Ἀδριανὸς πρῶτος φαίνεται ὅτι ὥρισε καὶ τινὰς καθηγητικὰς ἑδρας διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ῥητορικὴν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του καὶ ἐποίησεν οὕτω τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς διοργανισμὸν ἀνωτάτου καὶ ἐνίκου ἐκπαιδευτηρίου. Ὁ δὲ τοῦ Ἀδριανοῦ διάδοχος Ἀντωνίνος Πῖος, περαιτέρω προβάς, διώρισεν ὠρισμένον ἀριθμὸν καθηγητῶν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τέσσαρας γραμματικούς, τέσσαρας σοφιστάς καὶ τέσσαρας φιλοσόφους, καὶ διέταξε νὰ μισθοδοτῶνται ἐκ τοῦ δημοσίου τῆς πόλεως ταμείου δι' ἑξ̄ χιλιάδων δραχμῶν ἐτησίως ἕκαστος². Ὁ δὲ Μάρκος Αὐρήλιος προσέθηκεν εἰς τὰς δημοτικὰς ταύτας ἑδρας καὶ ἄλλας ἐννέα, ἀνά δύο δι' ἐκάστην τῶν τεσσάρων ἐπισημοτέρων φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ μίαν διὰ τὴν ῥητορικὴν, ὥρισεν ἐτήσιον ἐκάστῳ καθηγητῇ μισθὸν 10,000 καὶ 15,000 δραχμῶν πληρωνομένων ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου, πρὸς δὲ ἐκανάνισε τὰ κατὰ τοὺς διδάσκοντας καὶ διδασκομένους, ἀποτελέσας οὕτως ἐν μέγα καὶ

¹ Σπαρτιανὸς ἐν βίῳ Ἀδριανοῦ κεφ. 17. Παυσανίας ἐν Ἀττικ. 18, 9. Πρβ. καὶ κεφάλ. Α. σ. 83 ἐπ.

² Καπιτωλῖνος ἐν βίῳ Ἀντωνίνου Πίου σ. 21, C. πρβ. καὶ Wachsmuth, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 11.

ἐνιαῖον ἀκροάσεων ἄθροισμα, ἐν ᾧ ἐδιδάσκοντο πᾶσαι αἱ τότε ὑπάρχουσαι γνώσεις, τὸ ἀνώτατον καὶ τελειότατον τοῦ συγχρόνου κόσμου¹. Αἱ ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ τῶν Μουσῶν καθιδρύματι ἀντιπροσωπευόμεναι σχολαὶ ἦσαν αἱ τέσσαρες ἐπιστημότεραι, ἢ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ἢ τῶν Περιπατητικῶν, ἢ τῶν Στωϊκῶν καὶ ἢ τῶν Ἐπικουρείων. Ἐκτοτε ἡ θέσις καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν ἐν Ἀθήναις διδασκόντων ἤλλαξε καὶ ἐκτὸς τῶν ἐπισήμως διωρισμένων καθηγητῶν διέτριβον τότε ἐν Ἀθήναις πλῆθος μέγα καὶ ἄλλων παντοίων λογίων, ἢ δ' ἐν Ἀθήναις ἐκπαίδευσιν ἔχαιρεν, εἴπερ ποτε καὶ ἄλλοτε, τὴν μεγίστην καὶ καλλίστην φήμην ὅχι τόσον διὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν διδασκομένων, ὅσον διὰ τὸ μέγα ὄνομα τῶν διδασκόντων καὶ τὸ πλῆθος τῶν πανταχόθεν ἐνταῦθα πρὸς ἐκπαίδευσιν συρρεόντων. Διὸ κατὰ τοὺς ἀπὸ Ἀδριανοῦ καὶ ἐξῆς χρόνους ἤκμασαν πολλοὶ ἑξοχοὶ ἄνδρες, οἱ ἤδη ὀνομασθέντες Φαβωρίνος καὶ Λολλιανός, ὁ ἐκ Λαοδικείας Πολέμων, ὁ ἐκ Σελευκειᾶς Ἀλέξανδρος, ὁ ἐπικαλούμενος Πηλοπλάτων, Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς καὶ ὁ ἀντίζηλος αὐτοῦ Θεόδωτος, Χρῆστος ὁ Βυζάντιος, ὁ ἐκ Βιθυνίας Αἴλιος Ἀριστείδης Εὐδαίμων, ὁ Τύριος Ἀδριανός καὶ ἄλλοι πολλοὶ μετ' αὐτοῦς. Αἱ δὲ Ἀθηναὶ ἀπέβησαν τότε τὸ μόνον κέντρον ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀργότερα τοῦ ἐθνισμοῦ, τὸ δ' ἐνταῦθα ἐκπαιδευτήριον, ὅσον καὶ ἂν ἔχανεν ἐκ τῆς πραγματικῆς τοῦ ἀξίας ἐν τῇ τῶν χρόνων φερᾷ, τόσον ἐν τούτοις ἐπιστημότερον καθίστατο παρὰ τοῖς ἐθνικαῖς, διότι οἱ σοφοὶ αὐτοῦ ἐπιμονώτατα διετήρησαν τὸν πάτριον βίον καὶ τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα ἐναντίον τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἵνα ὅμως λάβωμεν σαφεῖ καὶ ἀκριβεῖ ἰδέαν περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀνωτάτου τούτου ἐκπαιδευτηρίου, ἀνάγκη νὰ πραγματευθῶμεν λεπτομερέστερον περὶ τοῦ διοργανισμοῦ του εἰς ὥρισθῇ ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

Οἱ καθηγηταὶ τῶν διαφόρων κλάδων διωρίζοντο τότε, ἐπισήμως εἰς τὸν ἴδιον θρόνον, ὡς ἡ θέσις ἐκαλεῖτο², εἴτε ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος αὐτοῦ ἢ ὑπό τινος ἀντιπροσώπου αὐτοῦ ἢ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνωτάτων τῆς πόλεως ἀρχῶν κατ' ἐντολὴν ἐκείνου. Ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος λ. χ. διωρίσθησαν ὁ Λολλιανός, ὁ Θεόδωτος, ὁ Ἀδριανός, ὁ Πολυδεύκης, ὁ

¹ Πρβ. κεφ. α'. Α', σ. 90 ἐπ.

² Θρόνος ἐκαλεῖτο ὅ,τι ἡμεῖς νῦν ἔδραν διδακτικὴν καλοῦμεν, διότι οἱ τότε σοφισταὶ συνείθιζον τοὺς μὲν ἀκροατὰς νὰ τοποθετῶσιν ἐπὶ κατωτέρων καθισμάτων, αὐτοὶ δὲ νὰ κάθηνται ἀντιμέτωποι ἐπὶ ὑψηλοτέρου τινὸς καλουμένου θρόνου.

Φιλίσκος καὶ Χρῆστος ὁ Βυζάντιος¹, ἀντιπρόσωπος δὲ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀνώτατος τοῦ ὅλου καθιδρύματος ἐπόπτης ἀναφέρεται ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου Ἡρώδης ὁ Ἀττικός², οἱ δ' ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως ἀντὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκλεγόμενοι ἐδοκιμαζόντο προηγουμένως, ὡς ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ ἐξάγεται³, καὶ εἶτα καθυπεβάλλετο ἡ κύρωσις τῆς ἐκλογῆς τῶν εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸν ἀνθύπατον. Ὑπῆρχον δὲ δύο τάξεων θρόνοι, οἱ ὑπὸ τῆς πόλεως μισθοδοτούμενοι δημοτικοί, καὶ οἱ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος αὐτοκρατορικοὶ ἢ βασιλικοὶ, ὧν ἐκεῖνοι ἀνῆκον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐντελῶς εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς πόλεως. Καὶ οἱ μὲν τῆς πρώτης τάξεως ἐλάβανον, ὡς ἡδη εἵπομεν, παρὰ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας ἐξ χιλιάδας δραχμῶν ἐτησίως ἕκαστος, οἱ δὲ τῆς δευτέρας παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος 10,000 ἢ 15,000 δραχμῶν ἀρχαίων ἕκαστος. Ἐκτὸς ὅμως τούτων πάντες οὗτοι οἱ ἐπισημῶς διοριζόμενοι διδάσκαλοι ἔχαιρον καὶ ἀτέλειαν πλήρη μὲν μέχρι Καρακάλλα, ἀπὸ τούτου δὲ καὶ ἐξῆς ἀρκετὰ περιορισμένην⁴, ἥτις βεβαίως λειτουργιῶν ἦτο ἀπαλλαγὴ, διότι ὡς ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι πολῖται ἄλλους φόρους δὲν εἶχον νὰ πληρῶνῳσιν οἱ σοφισταὶ καὶ φιλόσοφοι. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ διδάκτρα ἐλάβανον παρὰ τῶν ἀκρατῶν τῶν, ἅτινα ἦσαν διάφορα κατὰ τε τοὺς διδάσκοντας καὶ διδασκόμενους· διότι οἱ μὲν πλούσιοι ἐπλήρωνον σημαντικώτερα ποσά, οἱ δὲ πτωχότεροι μικρότερα, καθόλου δὲ τὰ διδάκτρα δὲν ἦσαν τότε ὡς ἐν ἀρχαιοτέρᾳ ἐποχῇ κολοσσιαῖα, καθὼς δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ γνωστοῦ παραδείγματος τοῦ σοφιστοῦ Πρόκλου, ὅστις δι' ὅλην τὴν σειράν τῶν παραδόσεων τοῦ ἐλάβανεν ἑκατὸν δραχμὰς.⁵

Ἀξιοσημείωτον δ' εἶνε ὅτι ἐκ πάντων τῶν διδασκόντων ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἐκείνῳ ἐκπαιδευτηρίῳ τὴν μεγίστην ὑπόληψιν καὶ ἰσχὺν ἔχαιρον οἱ σοφισταί, οἱ τὴν ῥητορικὴν διδάσκοντες· διότι περὶ τῶν σοφιστῶν τούτων ἐξαίρετικῶς λέγεται: «προὔστη τῆς Ἀθηναίων νεότητος» ἢ «προὔστη τοῖς νέοις» καὶ μόνον οὗτοι «προεστῶτες τῆς νεότητος» ἀποκαλοῦνται, ὅπερ σημαίνει ὅτι συνήθως οὗτοι εἶχον καὶ τὴν ἀνωτά-

¹ Ἴδε τὰς βιογραφίας αὐτῶν παρὰ Φιλόστράτῳ, ἐν Βίοις Σοφιστῶν, ἰδίως 1, 23. 2, 2. 10, 11, 12, 30.

² Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 2.

³ Λουκιανὸς ἐν Εὐνούχῳ, 2, 3.

⁴ Φιλόστρατος ἐν Βίοις Σοφιστῶν, 2, 30.

⁵ Φιλόστρ. ἐν 1, 21. 2, 21· πρβ. καὶ Λουκιανοῦ Ἑρμότη., 2.

την τοῦ ὄλου καθιδρύματος ἐποπτεῖαν, ἅτε πλέον παρὰ τοῖς αὐτοκράτορσιν ἰσχύοντες ἢ οἱ φιλόσοφοι καὶ γραμματικοί. Ἄν δὲ οἱ τῆς ρητορικῆς διδασκαλοὶ ἦσαν δύο, εἰς ὑπὸ τῆς πόλεως καὶ εἰς ὑπὸ τοῦ βασιλέως μισθοδοτούμενος, ὥς τινες παραδέχονται¹, ἢ εἰς μόνος ἢ καὶ πλείονες, εἶνε ὅλως ἀβέβαιον· διότι τὰ περὶ Λολλιανοῦ ὑπὸ Φιλοστράτου λεγόμενα, «πρῶτος προὔστη τοῦ Ἀθήνησι θρόνου» καὶ περὶ Θεοδότου, «πρῶτος προὔστη τῆς Ἀθηναίων νεότητος ἐπὶ ταῖς ἐκ βασιλέως μυρίασις»² καὶ τὰ ὑπὸ Εὐναπίου ἱστορούμενα³ μαρτυροῦσι μόνον ὅτι δὲν ὑπῆρχεν εἰς καὶ μόνος σοφιστικὸς θρόνος, οὐδαμῶς ὁμῶς ὅτι ὑπῆρχον τούτου ἕνεκα δύο τοιοῦτοι, ἅτε πάντοτε περὶ ενός τινος τοῦ λόγου ὄντος, δυνατὸν δὲ νὰ ἦσαν καὶ πλείονες. Ὡς βέβαιον λοιπὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ μόνον ὅτι εἰς τῶν ρητορικὴν διδασκόντων εἶχε κατὰ καιροῦς τοῦ ὄλου ἐκπαιδευτηρίου τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν. Οἱ δὲ μαθηταί, οἱ ἐκ πάντων τῶν χωρῶν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου εἰς Ἀθήνας σπουδῆς χάριν συρρέοντες, ἔτι πολυαριθμότεροι ἀπέβησαν μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν ταύτην τῶν διαφόρων σχολῶν εἰς ἓν κεντρικὸν ἐκπαιδευτήριον ὑπὸ τῶν Ἀντωνίνων. Ἐφοίτων δ' εἰς τὰς παραδόσεις οἱ μὲν Ἕλληνες ἀπὸ τοῦ 16ου μέχρι τοῦ 20ου τῆς ἡλικίας ἔτους, οὐχ ἦττον ὁμῶς κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους τούτους χρόνους καὶ παῖδες ὑπὸ παιδαγωγῶν ἔτι ἀγόμενοι καὶ μεिरάκια, τέκνα ἴσως τῶν ἐν τῇ πόλει ἰσχυρῶν, ἐφοίτων ἐκεῖ. Οἱ δ' ἄλλοδαχοὶ μετέβαινον, ἐννοεῖται, εἰς Ἀθήνας, ὡς εἶχοντο εὐκαιρίας, καὶ οἱ μὲν περὶ φιλοσοφίαν καταγινόμενοι διέτριβον ἐνταῦθα ἐπὶ μακρὸν ἀκροώμενοι, οἱ δὲ περὶ ρητορικὴν βραχύτερον χρόνον⁴. Ἡ δὲ διδασκαλία, ἣτις μέχρις Ἀδριανοῦ ἐγένετο ὑπὸ μὲν τῶν φιλοσόφων ἐν ταῖς ἰδίαις σχολαῖς ἢ ἐν δημοσίοις τόποις, γυμνασίοις, στοαῖς κ. τ. τ., ὑπὸ δὲ τῶν σοφιστῶν, ἤτοι ρητοροδιδασκάλων, κατ' ἰδίαν ἐν ἐπὶ τούτῳ ὀκνοδημένοις ἀκροατηρίοις, θεάτροις καλουμένοις, μετὰ τὴν ὑπὸ Ἀδριανοῦ κατασκευὴν τοῦ λαμπροῦ Μουσείου ἐγένετο φυσικῶ τῷ λόγῳ ἐν ταῖς αἰθούσαις τούτου. Ἦσαν δὲ τὰ ἀκροατήρια διεσκευασμένα, ὡς τὰ τῶν σοφιστῶν θέατρα καὶ τὰ ἐν τοῖς ἡμετέροις ἐκπαιδευτηρίοις, περιεῖχον δηλ. ἔδρας, καὶ σφύλια λατινιστὶ καλουμένας, διὰ τοὺς ἀκρο-

¹ Μεούρσιος, Opera omnia τόμ. Α', σ. 71 καὶ Zumpt, ἐνθ. ἀν. σ. 24 ἐπ.

² Φιλόστρ. ἐν 1, 23. 2, 2. 10.

³ Εὐνάπιος ἐν Βίοις Φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, σ. 21 ἐκδ. Στεφάνου.

⁴ Λουκιανὸς ἐν Ἑρμότημῳ, 3. Πρόβ. καὶ Φιλόστρ. ἐν 2, 10.

τάς καὶ καθέδραν τινὰ ὑψηλοτέραν, θρόνον, διὰ τὸν διδάσκοντα.¹ Ποία δὲ τάξις ἐπεκράτει ἐνίοτε ἐν τοῖς ἀκροατηρίοις δεικνύει τὸ ἐξῆς τοῦ Φιλοστράτου χωρίον· «Ὡς δὲ μὴ συρίττοιμεν ἄλλήλους μηδὲ » σκώπτοιμεν, ἃ ἐν ταῖς τῶν σοφιστῶν συνουσίαις φιλεῖ γίνεσθαι, » ἄθροοι εἰσεκαλούμεθα καὶ ἐκαθήμεθα εἰσῆλθόντες οἱ μὲν παῖδες » καὶ παιδαγωγοὶ μέσοι, τὰ μειράκια δὲ αὐτοί²». Ἀταξία λοιπὸν καὶ ἀνησυχία ἦσαν συνήθη ἐν τοῖς ἀκροατηρίοις καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τούτων ἡναγκαζόντο πολλάκις οἱ διδάσκοντες, ἐκτὸς ἄλλων, νὰ συμπεριλαμβάνωσιν ἐν τοῖς ἀκροατηρίοις καὶ τοὺς συνήθως ἔξω περιμένοντας παιδαγωγούς. Χαρακτηριστικὰ δὲ λίαν εἶνε καὶ τὰ περὶ τοῦ σοφιστοῦ Φιλάρχου ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου ἐξιστορούμενα, ὅτι ἐθεωρεῖτο ὡς αὐστηρότατος, διότι ἐκολάφισέ ποτε ἀτακτοῦντά τινα μαθητήν. Μάλιστα δ' ἠϊξήθη ἡ ἐν τοῖς ἀκροατηρίοις ἀταξία κατὰ τοὺς ἀκολούθους αἰῶνας, ὅτε, χαλαρωθείσης τῆς τῶν αὐτοκρατόρων ἐπιτηρήσεως, οἱ σοφισταὶ καὶ φιλόσοφοι διηροῦντο εἰς κόμματα προκαλοῦντα πολλάκις σκανδαλώδεις σκηνάς³. Πάντοτε ἐν τούτοις αἱ παρὰδόσεις ἐγίνοντο, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, δις τῆς ἡμέρας, πρὸ καὶ μετὰ μεσημβρίαν, ἀλλ' ἄγνωστον πόσον διήρκουν ἐκάστοτε⁴.

Τὸ δὲ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς τῶν νέων διδασκαλίας ἦτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐκπαιδευτηρίου, ὡς καὶ πρότερον, φιλοσοφία καὶ ῥητορικὴ ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῶν λέξεων σημασίαν, διότι ἀμφοτέραι εἶχον μεταβληθῇ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους τούτους χρόνους τὴν τε σημασίαν καὶ τὴν μέθοδον. Ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν διεκρίνοντο κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ἡ τῶν Περιπατητικῶν, ἡ τῶν Στωικῶν καὶ ἡ τῶν Ἐπικουρείων, οἱ δὲ Πυθαγόρειοι καὶ οἱ Κυνικοί, εἰ καὶ πολλάκις ἀνεδεικνύοντο περίφημοι ἐξ αὐτῶν ἀντιπρόσωποι, δὲν κατάρθωσαν ἐν τούτοις νὰ διατηρηθῶσι καὶ νὰ ἐσχύσωσιν οὕτως, ὥστε νὰ κριθῶσιν ἄξιοι ἔδρας τινὸς ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἐκπαιδευτηρίῳ. Τῆς δὲ ῥητορικῆς σχολῇ μὲν τις διάσκημος καὶ συστηματικὴ δὲν

¹ Ἴδε Wyttembach, Animadversiones ad Plutarchi moralia, τόμ. Α', σ. 375 ἐπ. καὶ Cresolle, Theatr. rhetor., IV, I.

² Βίοι Σοφιστῶν 2, 21. Πρβ. καὶ 2, 27. 2, 8.

³ Ἴδε περὶ τούτων Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν, I, σ. 327—28 ἐκδ. Morelli· πρβ. δὲ καὶ Κ. Σάθα, Ἱστορ. Δοκίμ. σελ. σοθ'.—σογ'.

⁴ Ἴδε Wyttembach, ἔνθα ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 70 καὶ Cresolle, ἔνθ. ἀνωτ., IV. 4.

υφίστατο κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους, ἐδίδασκον ὅμως αὐτὴν οἱ σοφισταὶ κατὰ τὰ ἤδη γνωστὰ συστήματα κατ' ἀρέσκειαν. Τὰς δὲ διαφορὰς τῶν τεσσάρων φιλοσοφικῶν σχολῶν πρὸς ἀλλήλας καὶ τὴν ἐκάστη τούτων καὶ οἱ σοφισταὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἐδίδασκον λεπτομερῶς νὰ ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα εἶνε καὶ ἀδύνατον καὶ περιττόν, ὀλίγα τινὰ δὲ μόνον περιληπτικώτερα ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν καὶ περὶ τούτων.

Οἱ Ἀκαδημαῖκοι ἢ Πλατωνικοὶ εἶχον μὲν πάντοτε ὡς πηγὴν πάσης φιλοσοφίας τὸν Πλάτωνα καὶ τούτου τὰς ἀρχὰς καὶ θεωρίας μάλιστα ἠκολούθουν, οὐχ ἥττον ὅμως πολλάκις διεφώνουν αἱ διαφοροὶ αὐτῶν αἰρέσεις πρὸς τε τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν καὶ πρὸς ἀλλήλας. Ἐν τούτοις παρά τε τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις ἔχαιρον μεγάλην ὑπόληψιν. Κατὰ τοὺς Ῥωμαίους δὲ χρόνους, ἀφοῦ ἱδρυσαν ὁ μὲν Καρνεάδης δευτέραν, ὁ δὲ Ἀκεσίλαος τρίτην ἀκαδημαϊκὴν σχολήν, ἱδρυσαν καὶ ὁ Φίλων τετάρτην καὶ ὁ Ἀντίσχος πέμπτην, αἵτινες σκοποῦν προϋτίθεντο νὰ ἐκκαθάρωσι καὶ ἀνανεώσωσι τὴν σχεδὸν εἰς σκεπτικισμόν καταπτήσασαν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν, οὕτω δ' ἀνέθαλε καὶ ἤκμασε πάλιν ἡ Ἀκαδήμεια, εὐδοκιμήσασα μεγάλως παρά Ῥωμαίοις, ἀλλ' αἱ διηνεκεῖς μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῆς ἐριδες ἐπὶ ἡνεγκον ταχέως πάλιν κατὰ τοὺς περὶ Χριστὸν χρόνους τὸν μαρasmus. Ἡ δὲ ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἀναφανείσα καὶ φήμῃ τοῦλάχιστον ἀκμάσασα Ἀκαδήμεια δὲν ἦτο ἀγνὸς Πλατωνισμός, ἀλλὰ μᾶλλον σκεπτικὴ καὶ ἐκλεκτικὴ σχολή, ἐξ ἧς προῆλθεν ὁ Νεοπλατωνισμός ἢ ἡ Νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία, ἡ κυριωτάτη τοῦ χριστιανισμοῦ ἀντίπαλος.

Οἱ δὲ Περιπατητικοὶ διὰ τε τὸ ἀπλοῦν τῆς διδασκαλίας των καὶ τὴν πρὸς τοῦτο ὀλίγην χρῆσιν ῥητορικῆς εὐεπείας, οὐδέποτε ἔσχον παρά τε τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις ἦν καὶ οἱ Πλατωνικοὶ τιμὴν καὶ ὑπόληψιν, οὐδ' ἤκμασαν πολὺ ἐν Ἀθήναις, εἰ καὶ τινες αὐτῶν ὑπῆρξαν ἑξοχοὶ ἄνδρες, ὡς ὁ Θεόφραστος, ὁ Ἐρμινεύς καὶ Ἀπελλικῶν ὁ Τήσιος. Μείζονα δὲ σχεδὸν ὡς πρὸς τὰς ἄλλας φήμην ἀπέκτησεν ἡ σχολὴ αὕτη κατὰ τοὺς περὶ Χριστὸν χρόνους διὰ τοῦ Κρατίππου, οὗ πολλοὶ εὐγενεῖς Ῥωμαῖοι ἠκροάσαντο, καὶ τὸν ὅποσον ὁ Πομπήσιος καὶ ὁ Βροῦτος μεγάλως ἐτίμησαν· ταύτην δὲ τὴν ἀκμὴν διετήρησε καὶ κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους μέχρι τινός, ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξέπεσε καὶ αὕτη εἰς ἐκλεκτικὴν αἵρεσιν, ἰδίᾳ διὰ τοῦ διδασκάλου τοῦ Πλουτάρχου Ἀμμωνίου.

Πολλῶ μείζονα ἔτι τῶν ἀνωτέρω ὑπόληψιν ἔχαιρον παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις αἱ δύο ἕτεραι σχολαί, ἡ τῶν *Στωικῶν* καὶ ἡ τῶν *Ἐπικουρείων*, ὡς μᾶλλον πρακτικαὶ καὶ τῶν πολιτικῶν ἀπτόμεναι, ἐπομένως καὶ πρὸς τὸν Ῥωμαϊκὸν χαρακτῆρα συμφωνότεραι καὶ χρησιμώτεραι οὖσαι. Μάλιστα δ' ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων, μετὰ Χριστόν, ἐσύχναζον πολὺ οἱ νεκροὶ Ῥωμαῖοι εἰς τὰ ἀκροατήρια τῶν φιλοσόφων τούτων, ὥστε τινὲς τῶν αὐτοκρατόρων ἐξέβαλον τῆς Ῥώμης τοὺς φιλοσόφους φοβούμενοι τὴν στωικὴν ἀπάθειαν καὶ τὸ ἐπικουρεῖον θάρρος. Ἐν Ἀθήναις ὅμως ἀνενοχλήτως ἐλειτούργουν αἱ σχολαὶ αὗται κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, εἰ καὶ ἐνταῦθα πάντοτε θεωρητικώτερον ἐδίδασκον, ὡς δύναται τις νὰ πληροφορηθῇ ἐκ τοῦ Αὐλοῦ Γελλίου.

Οἱ δὲ σοφισταὶ καὶ τῆς ῥητορικῆς διδάσκαλοι πάλαι μὲν ἐδίδασκον τοὺς νέους τὴν ἀληθῆ καὶ ἀναγκαίαν εὐγλωττίαν καὶ ῥητορικὴν τέχνην διὰ τὸ πολιτικὸν βῆμα καὶ τὰ δικαστήρια, ταχέως ὅμως ἤψαντο καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ πάντων τῶν λοιπῶν μαθημάτων, ὥστε ἐπὶ Σωκράτους ἤδη εἶχε σχηματισθῇ ἡ τάξις τῶν δοκησιόφων ἐκείνων σοφιστῶν, οἵτινες τὰ πάντα ἐπηγγέλλοντο τοῖς ἀκροαταῖς. Κατὰ δὲ τοὺς μετέπειτα χρόνους, ὅτε ὁ μαρασμὸς καὶ ἡ χαλάρωσις τοῦ πολιτικοῦ βίου ὀλίγην ἢ οὐδεμίαν παρεῖχον ἀφορμὴν πρὸς ἀνάδειξιν μεγάλων ῥητόρων, ἐλάχιστα καὶ ἡ ῥητορικὴ ἐσπουδαζετο καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις τότε ἀναδειχθέντες σοφισταὶ καὶ ῥήτορες οὐδαμῶς ἠδύναντο νὰ συγκριθῶσι πρὸς τοὺς ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ῥόδῳ συγχρόνως ἀκμάζοντας. Ἡ δὲ διδασκαλία τῶν μεταγενεστέρων τούτων σοφιστῶν εἶχεν ἀποβῇ κρᾶμα τι παντοίων γνώσεων, ἃς ὑπισχνοῦντο διδάξαι τοὺς νέους¹, καθ' ὅλου ὅμως ὑπερίσχυε παρ' αὐτοῖς μᾶλλον ἡ ῥητορικὴ ἢ ἡ φιλοσοφία². Ἐπὶ δὲ τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων οἱ ἐν Ἀθήναις σοφισταὶ ἐξήχθησαν ἐκ τῆς ἀφανείας, εἰς ἣν εἶχον περιπέσει, καὶ ἤκμασαν πολὺ, ἰδίως δὲ ἀπὸ Τραϊανοῦ καὶ ἐξῆς. Καὶ ἡ μὲν ἀληθὴς ῥητορεία, ἃτε ἐκλιπούσης τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου, δὲν ἡσκέετο πλέον, γυμνάσματα ὅμως διάφορα καὶ διατριβαὶ περὶ τε πολιτικῶν καὶ δικανικῶν ὑποθέσεων πρὸς ἐξάσκησιν ἐγράφοντο ὑπ' αὐτῶν, ἀσκήσεις καλούμεναι, ἡ ἐποιοῦν οὗτοι ἀπομιμήσεις τῶν διαφόρων ἀρχαίων ῥητόρων ἐπὶ

¹ Ἰδε Cresolle, *Theatr. rhetor*, I, κεφ. 1.

² Ἰδε γενικὴν καὶ συνοπτικὴν τῶν σοφιστικῶν γενῶν καὶ ἐποχῶν ἐπιθεώρησιν παρὰ Φιλοστράτῳ ἐν τῷ προοιμίῳ τῶν Βίων Σοφιστῶν.

παντὸς ἀντικειμένου καὶ ἐν παντὶ ῥητορικῷ γένει¹. Πολλάκις δὲ συνέβαινε καὶ τῆς ἡμέρας διάφορα πολιτικά τε καὶ δικανικά ζητήματα νὰ πραγματεύωνται οἱ ἐν ταῖς σοφιστικαῖς σχολαῖς, καθόσον μάλιστα πολλοὶ τῶν σοφιστῶν πολλαχῶς τότε εἰς τὰ πολιτικά ἀνemiγνύοντο καὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων ἤπτοντο², ὥστε κατ' ὀλίγον ἐκτὸς τῆς ῥητορικῆς τέχνης φαίνεται ὅτι ἤρξαντο διδάσκειν καὶ πολιτικὴν καὶ ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη αὐτῶν παρὰ τοῖς αὐτοκράτορσιν ὑπόληψις καὶ ἰσχὺς.

Καὶ τοιοῦτοι μὲν ἦσαν οἱ διδάσκοντες καὶ τὰ διδασκόμενα ἐν τῷ ὑπὸ Μ. Αὐρηλίου ἐν Ἀθήναις ἰδρυθέντι ἀνωτάτῳ ἐκπαιδευτηρίῳ. Νῦν δ' ἀνάγκη νὰ εἰπωμέν τινα καὶ περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐν αὐτῷ διδασκαλίας. Οἱ μὲν ἀρχαιότεροι φιλόσοφοι ἐδίδασκον κατὰ τὸ Σωκράτους παράδειγμα διαλεκτικῶς, τουτέστι διαλεγόμενοι συνεζήτουν μετὰ τῶν μαθητῶν διάφορα φιλοσοφικά ἀντικείμενα. Ταχέως ὅμως, τοῦ τῶν ἀκρατῶν ἀριθμοῦ ὑπερφυῶς αὐξηθέντος, εἰσῆχθη καὶ ἡ ἀκροαματικὴ μέθοδος, ἣτις ἔκτοτε ἐπεκράτησεν. Οἱ μαθηταὶ ἀκροώμενοι τῆς διδασκαλίας ἔγραφον κατ' οἶκον ἀπὸ μνήμης ὑπομνήματα ἐπ' αὐτῆς³, ἅτινα οἱ διδάσκαλοι ἐπιθεωροῦντες διώρθωνον καὶ τότε οἱ μαθηταὶ ἐξεμάνθανον αὐτά. Τινὲς ἐν τούτοις τῶν φιλοσόφων ἐποιοῦν καὶ παντοίας παραβάσεις τοῦ γενικοῦ τούτου τῆς διδασκαλίας τρόπου· ὁ Αὐλὸς Γέλλιος λ. χ. διηγεῖται ὅτι ὁ Καλουῖσιος Ταῦρος ἐπέτρεπε τοῖς μαθηταῖς ν' ἀποτείνωσιν αὐτῷ διαφοροὺς ἐρωτήσεις καὶ κατὰ τὴν παράδοσιν⁴. Ὅσοι δ' ἐπεθύμουν νὰ ἐμβαθύνωσι περισσότερον εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἶχον ἐξάπαντος ἀνάγκην καὶ τῆς κατ' ἰδίαν διδασκαλίας, καθ' ἣν οἱ διδάσκοντες ποικιλοτρόπως προσεπάθουν ν' αὐξήσωσι τὰς τῶν μαθητῶν γνώσεις· εἴτε δηλ. ἀνεγινώσκοντο τὰ ἔργα τῶν μεγάλων φιλοσόφων καὶ ἡρμηνεύοντο, εἴτε περὶ διαφορῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων διαλεκτικῶς ἐγίνετο λόγος, εἴτε καὶ διαφοροὺς ἀσκήσεις καὶ πραγματείας περὶ τοιούτων ὑπὸ τῶν μαθητῶν γεγραμμένας ὁ διδάσκαλος διεξήρχετο, διώρθωνε καὶ συνεζήτει μετ' αὐτῶν⁵. Ἀκόμη καὶ ἐν συμποσίοις συνεζήτουν φιλοσοφικά ζητήματα, ἡ δὲ συνήθεια αὕτη ἦτο

¹ Ἴδε Cresolle, Theatr. rhetor. III, κεφ. 5 ἐπ.

² Πρβ. Φιλόστρατον ἐν Β. Σ. 1, 21, 5 καὶ Cresolle ἐνθ. ἀνωτ. IV, κεφ. 5, καὶ I. κεφ. 3.

³ Κικέρων ἐν ἐπιστολ. πρὸς τοὺς οἰκείους 16, 21. Λουκιανὸς ἐν Ἑρμστ. κ. 2.

⁴ Ἐν Ἀττικάῃς Νυξί, 1, 16.

⁵ Γέλλιος ἐν Ἀττ. Νυξί, 17, 20. 18, 2, 10.

λίαν διαδεδομένη παρὰ τοῖς φιλοσόφοις καὶ ἐν μεγάλῃ χρήσει κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ὡς τὰ Συμποσιακὰ Προβλήματα καὶ τὰ τῶν Ἑπτὰ σοφῶν Συμπόσιον τοῦ Πλουτάρχου μαρτυροῦσι. Τοιούτου βεβαίως εἶδους ἦσαν καὶ αἱ σύνοδοι ἐκεῖναι τῶν Ἀντιπατριστών, Παναιτιαστών καὶ Διογενιστών ἐν Ἀθήναις, ἃς ὁ Ἀθήναιος ἀναφέρει. Καθόλου δὲ ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς ὑστερωτάτους τούτους χρόνους συνίστατο ἐξ ἀκροάσεων καὶ διαλέξεων. Οἱ δὲ τῆς ῥητορικῆς διδάσκαλοι ἐτήρουν καὶ ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἦν καὶ οἱ ἀρχαιότεροι σοφισταὶ μέθοδον ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Κατὰ ταύτην δηλ. οἱ μαθηταὶ πρῶτον μὲν ἐδιδάσκοντο γενικῶς τὰ στοιχεῖα τῆς ῥητορικῆς καὶ τοὺς κανόνας τῆς εὐγλωττίας, ἔπειτα δ' ἐφῆρμοζον τοὺς θεωρητικούς τούτους κανόνας εἴτε ἐπὶ παραδειγμάτων ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐπιφανῶν ῥητόρων, εἴτε δι' ἰδίων ὑπὸ τῶν διδασκόντων συντασσομένων ἀσκήσεων, ὅπερ ἦτο συνηθέστερον. Διεκρίνοντο δ' ἐν τῇ διδασκαλίᾳ δύο εἶδη, αἱ μελέται καὶ αἱ διαλέξεις, ὧν αἱ μὲν πρῶται ἦσαν ἀσκήσεις ἐπὶ διαφόρων ὠρισμένων θεμάτων, αἱ δὲ δευτέραι ὁμιλίαι περὶ παντοίων ἀντικειμένων¹.

Ἀφοῦ διήρχοντο οἱ μαθηταὶ ὑλόκληρὸν τινα σειρὰν ὁμιλιῶν καὶ ἀσκήσεων παρὰ τοῖς καθηγηταῖς, ἀπεχώρουν ἔπειτα καὶ προσεπάθουν ν' ἀναπτύξῃ ἕκαστος κατ' ἰδίαν τὴν ἐν τῷ ἔργῳ του ἰκανότητα. Ὅσοι ὅμως ἤθελον ἐμβριθέστερον τὸ εἶδος τοῦτο νὰ σπουδάσωσι, μετεχειρίζοντο πρὸς τοῦτο ἰδιαίτεραν διδασκαλίαν, ὥστε πάντες οἱ περίφημοι σοφισταὶ εἶχον τοιούτους ἰδιαίτερους ἢ οἰκείους μαθητάς². Τοιαύτην τινὰ κατ' ἰδίαν καὶ ἐκτενέστεραν διδασκαλίαν παρεῖχε καὶ ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς ἐν τῇ κατὰ τὸ Κλεψύδριον ἐξοχικῇ του οἰκίᾳ εἰς τοὺς οἰκειότερους καὶ προσφιλεστέρους τῶν μαθητῶν του, ἐξ οὗ καὶ καθόλου ἡ κατ' ἰδίαν διδασκαλία του *Κλεψύδριον* ἐκαλεῖτο³.

Τοιοῦτο λοιπὸν ἦτο τὸ ἐν Ἀθήναις ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον, ἐν ᾧ ἐδιδάσκοντο πᾶσαι αἱ τότε γνωσταὶ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις εἰς ὅλην τοῦ κόσμου τὴν φιλομαθῆ νεολαίαν, καὶ ὅπερ περιεποίει οὐ μόνον τὴν μεγίστην τιμὴν εἰς τὴν ἔμμουσον τῆς Παλλάδος πόλιν κατὰ τὸν τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ἐν τῷ μέσῳ ἐντελοῦς

¹ Πρὸς. Φιλοστρ. Β. Σ. 1, 23, 2. 1, 24, 1, 2, 4, 2, 5, 35.

² Ἰδε Cresolle, Theatr. rhetor IV, 11.

³ Φιλόστρατος ἐν Β. Σ. 2, 40. Ἰδε καθόλου καὶ Ahrens, de Athenarum statu . . . κτλ. σ. 65 ἐπ.

πολιτικῆς παρακμῆς καὶ ἀφανείας, ἀλλὰ καὶ τινὰ ὑλικὴν εὐπορίαν διὰ τοῦ πλήθους τῶν ἐν αὐτῇ συρρεόντων ξένων σπουδαστῶν. Εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἱδρυσίν του αἰῶνας ἐξέπεσε καὶ παρέλυσεν, αἱ δὲ διάφοροι αὐτοῦ σχολαὶ εἶχον ἀπολέσει τὸ πλεῖστον τῆς ἀξίας αὐτῶν, οὐχ ἥττον ὅμως ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς παιδείας ἐν τῷ λοιπῷ κόσμῳ αἱ ἐν Ἀθήναις σχολαὶ ἐξηκολούθουν νὰ εἶνε αἱ πρῶτισται πασῶν καὶ οἱ ἐν αὐταῖς διδάσκοντες σοφισταὶ καὶ φιλόσοφοι οἱ διασημότετοι τῆς ἐποχῆς των, τοῦλάχιστον μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν. Ταύτην δὲ τὴν φήμην οὐδ' αἱ δυσμένειαι καὶ αἱ παντοῖαι καταδρομαὶ πολλῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ Καρχαλάλλα καὶ ἐξῆς ἡδυνήθησαν σπουδαίως νὰ ἐλαττώσωσι καὶ ἐξαλειψῶσι τὸν ἀντικείμενον ὅσω οἱ αὐτοκράτορες ἐπροστάτευον τὸν χριστιανισμόν καὶ κατεδίωκον τὸν ἀρχαῖον βίον, τόσω καὶ ἡ σημασία τῶν Ἀθηνῶν ὡς ἑδρας καὶ τελευταίας ἐστίας τοῦ πατρίου ἐθνικοῦ βίου, τῆς ἐλληνικῆς ἢ ἐθνικῆς σοφίας καὶ τῆς πολυθείας, ἠϋξάνετο, ἡ δὲ πόλις ἀπέβη τὸ ἱερὸν τῶν ἐθνικῶν προσκυνητήριον, ὡς τὰ Ἱεροσόλυμα εἰς τοὺς χριστιανούς, καὶ αἱ ἐν αὐτῇ σχολαὶ ἡ τελευταία τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ φωτὸς λυχνία, γλίσχρον μὲν καὶ ἀνεπαρκές ἐκπέμπουσα τὸ φῶς, ἀλλ' οὐχ ἥττον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁσημέρι καταλαμβάνοντος τὸν τότε κόσμον πνευματικοῦ σκότους παρήγορον καὶ λαμπρόν. Ὅποῃαι ἦσαν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν φίλων τοῦ πατρίου βίου, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πολυθείας αἱ Ἀθῆναι κατὰ τοὺς ἀπὸ Ἀντωνίνωγ μέχρις Ἰουστινιανοῦ χρόνους, μαρτυροῦσι πολλαὶ τῶν τότε ἐθνικῶν περὶ τῆς πόλεως ταύτης ἐκφράσεις. Ὁ Ἀθήναιος, κατὰ τὴν τρίτην ἑκατονταετηρίδα, ἀποκαλεῖ τὰς Ἀθήνας «τὴν λαμπροτάτην πόλιν πασῶν ὑπόσας ὁ Ζεὺς ἀναφάνει.» Ὁ δ' Ἀλκίφρων περιπαθῶς ἀναφωνεῖ, «Ἐμοὶ γένοιτο, πρόμαχε» Ἀθηνᾶ καὶ πολιούχε τοῦ ἄστεως, ἐν Ἀθήναις καὶ ζῆν καὶ τὸν βίον ἀπολιπεῖν¹.» Ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, καίπερ χριστιανός, ἐξαίρει τὰς ἐν Ἀθήναις σχολὰς καὶ τὸν ἐνταῦθα φιλοσοφικὸν βίον². Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ παράπονα καὶ αἱ μεμφιμοιρίαι τῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐπισκεφθέντων τὰς Ἀθήνας Συνεσίου καὶ Ὀλυμπιόδωρου³,

¹ Ἀλκίφρ. Ἐπιστολ. 3, 51, 4. ἐκδ. Meineke Ἀθήναιος, Α', 36.

² Ἴδε καὶ Lasaulx, der Untergang des Hellenismus, σ. 402, ἐπ. καὶ Lothhols, Beiträge zur Geschichte der Bedeutung Athens (ἀπὸ Κικέρωνος μέχρι Ἰουστινιανοῦ), 1864.

³ Πρβ. σ. 461 τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως τοῦ Ὀλυμπιόδωρου καὶ ἀνωτέρω

ὅτι δὲν εὗρον τὴν πόλιν καὶ τὰς σχολάς, οἷας ἡ φήμη παρίστα αὐτάς, μαρτυροῦσιν ἀριδὴλως ὑποῖαν φήμην ἔχαιρον τότε γενικῶς ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις καὶ αἱ ἐν αὐτῇ σχολαί, αἵτινες καθ' ὅλον τὸ μέχρις Ἰουστινιανοῦ διάστημα δὲν ἔπαυσαν ἀναδεικνύουσαι ἄνδρας ἐξόχους ἐπὶ παιδείᾳ. Ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων ἐκ πάντων τῶν κλάδων ἐπισήμων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐδίδαξαν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνα¹, διέπρεψαν ἐνταῦθα κατὰ μὲν τὴν τετάρτην ἑκατονταετηρίδα ὁ παγκοσμίῳ ἀπολαύων τότε φήμης σοφιστῆς Λιβάνιος, κατὰ δὲ τὴν πέμπτην ὁ φιλόσοφος Πρόκλος, τὸ τελευταῖον ἀγλαΐσμα τῶν τε Ἀκαδημαϊκῶν καὶ καθόλου τῶν Ἀθηναίων². Ἀλλ' ἄνδρες σοφοὶ καὶ ἐντρίβεις περὶ παντοῖαν παιδείαν δὲν ἔλειψαν ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν καὶ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 529 κηταργήσεως αὐτῶν ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ. Τοῦναντίον ἡ παρὰ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὰς ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων καταδιώξεις ἐξακολούθησις σχετικῆς τινος ἀκμῆς τῶν σχολῶν τούτων καὶ ἡ ἐπίμονος ἀντίδρασις αὐτῶν κατὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἦσαν ἐκ τῶν κυριωτάτων λόγων, εἰ μὴ οἱ μόνοι, δι' οὓς ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε τὰς ἐν Ἀθήναις σχολάς, κελεύσας «μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν μηδὲ νόμιμα ἐξηγεῖσθαι».

Οὕτω λοιπὸν ἐσβέσθη καὶ ἡ τελευταία αὕτη λυχνία ζωῆς τῆς τε πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἐθνικῶν, οἱ δὲ τελευταῖοι ἐν Ἀθήναις διδάσκοντες σοφοί, μὴ δυνάμενοι πλέον νὰ ζήσωσιν ὡς ἐθνικοὶ καὶ διδάσκαλοι ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, κατέφυγον εἰς Περσίαν παρὰ τῷ Χοσρόῳ⁴! Ἀξιοσημείωτον δ' εἶνε ὅτι ἐκ τῶν ἐπτά ἐκείνων φυγάδων λογίων καὶ τελευταίων ἐν Ἀθήναις διδασκάλων τινές, ὡς ὁ Δαμάσκιος, ὁ Σιμπλίκιος, ὁ Πρισκιανὸς καὶ ὁ Ἑρμείας, ἦσαν ἄνδρες οὐκ εὐκαταφρόνητοι ἐν τοῖς γράμμασιν, ἀλλ' οἱ διασημότατοι τῆς ἐποχῆς τῶν. Ὡστε, ἂν εἶνε ἀληθές ὅτι οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν οἱ τελευταῖοι τῶν Ἀθηναίων σοφοὶ καὶ διδάσκαλοι, ἡ ἀξία τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν καὶ πράγματι δὲν ἦτο μικρά, ἡ δὲ βάρβαρος ἐκείνη τοῦ Ἰουστινιανοῦ

κεφ. Α', σ. 132 ἐπ. Ὁ δ' Αἰνείας ὁ Γαζαῖος ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Ἀθηναίων παῖδες ἐν Γάζῃ ἐζήτουν νὰ μάθωσιν ἀττικίζειν! Epistolographi, ἐκδ. "Ἀλδου ἐν Ἐνετίᾳ 1449. Πρβ. καὶ Κ. Σάθα Ἱστορ. Δοκίμ. σ. τλε'.

¹ Ἴδε τὰ ὀνόματα αὐτῶν παρὰ Zumpt, ἐνθ. ἀνωτέρω. Πρβ. καὶ Κ. Σάθα Ἱστορ. Δοκίμ. σ. τκδ'.

² Ἴδε περὶ τούτου τὴν ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ Μαρίνου γραφεῖσαν βιογραφίαν του.

³ Ἴδε ἀνωτέρω κεφ. Α', σ. 137.

πράξις ὑπῆρξεν ἀνοσιούργημα μέγα διαπραχθὲν εἰς τὰς Μούσας καὶ τὰ φῶτα. Ὁ Βύρων, ὅταν εἶδε τὰς ἱεροσυλίας, ἃς διέπραξεν ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος ὁ ὁμοεθνὴς αὐτοῦ Ἑλγῖνος, ὑπ' ἀγανακτικῆς εὐγενοῦς καταληφθεὶς, ἐχάραξεν ἐπὶ τοῦ ἡκρωτηριασμένου ἐκείνου ἀριστουργήματος τοὺς ἀξιωματικῶς στιχοῦς·

Quod non fecerunt Gothi,
Hoc fecerunt Scoti.

ἦτοι «ὅ,τι δὲν ἔπραξαν οἱ Γότθοι, τοῦτο ἔπραξαν οἱ Σκῶτοι».

Τοὺς στιχοὺς τούτους ἀναμνησκетаί-τις καὶ ὅταν ἀναγινώσκη περὶ τῆς ἱεροσυλίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἄγεται ἄκων ν' ἀναφωνήσῃ παρωδῶν·

Quod non fecerunt peregrini,
Hoc fecerunt Byzantini!

τουτέστιν «ὅ,τι δὲν ἔπραξαν οἱ ξένοι ἔπραξαν οἱ Βυζαντινοί».

BIBLION ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΠΟ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΜΕΧΡΙ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

529 — 1204

Celui qui veut tout corriger d'un coup,
brise tout. L'impatience crée des illusions
et des ruines au lieu de vérités.

(LAMARTINE).

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸς τὰς ὀλίγας εἰσέτι ὑπολειπομένας ἐλευθέρας πολιτείας σκοπὸν εἶχε τὴν συγκέντρωσιν τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους ἐν ταῖς χερσὶ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, συνωδᾷ πρὸς τὸ γενικὸν αὐτοῦ κυβερνητικὸν σύστημα, καὶ τὸ μέγα του, ἀλλ' ἀνέφικτον σχέδιον, τῆς ἀνασυστάσεως τῆς ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας. Τούτου ἕνεκα κατήργησε τὰς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν, τοὺς ἰδιαιτέρους στρατοὺς, τὰ ἰδιαίτερα τῶν πολιτειῶν ἐκείνων εἰσοδήματα, ὡς καὶ πᾶν ὅ,τι ἐθεώρησεν ἀπᾶλλον ἢ ἀντιβαῖνον εἰς τὰ σχέδια καὶ τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ, οἷον τὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν νομικῶν διδασκαλίαν. Ἀποτέλεσμα ὅμως τῆς πολιτικῆς ταύτης ἦτο τὸ φυσικῶς εἰς τοιαῦτα συστήματα ἐπακολουθεῖν, ἢ κατάπνιξις καὶ τῆς τελευταίας πνοῆς ἰδιαιτέρας καὶ αὐτομάτου ζωῆς ἐν τοῖς μέλεσι τοῦ πολιτικοῦ σώματος καὶ ὁ ἐντελής ἐξασθενισμὸς καὶ ἡ ἀποσύνθεσις, ἅμα ἢ τοῦ ὅλου διεύθυνσις ἐσφάλη καὶ ἡστόχησε. Τὰ μεγάλα τοῦ Ἰουστινιανοῦ σχέδια καὶ ὄνειροπολήματα ἐξήντησαν καὶ κατέβαλον τὸ ἀκμαῖον ἀνατολικὸν κράτος, χωρὶς νὰ κατορθωθῇ ἡ περιττὴ καὶ ἴσως ὄχι ἐπωφελὲς ἀνασύστασις τῆς πρώην ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας, κατέστρεψαν δὲ τὸ ὑπάρχον καὶ ἀσφαλὲς ἀντὶ τοῦ σχεδιαζομένου καὶ ἀβεβαίου. Πόσον δ' ὀλίγον ὠφέλησε τὴν χώραν ἢ ἀντὶ τῆς καταπνιχθείσης ἰδιαιτέρας ζωῆς καὶ αὐτενεργείας ἀνέγερσις σειρᾶς ὅλης ὅχυρων ἐν ταῖς ἐπικαίροις θέσεσι καὶ τειχῶν περὶ τὰς πόλεις, ἅτινα ὁ Ἰουστινιανὸς ψεκδόμησε πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ κράτους κατὰ τῶν

ξένων ἐπιδρομῶν, μαρτυρεῖ ἀριδὴλως ἡ ἐν ἔτι 539—540, ζῶντος ἔτι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἰσβολὴ τῶν Οὐννων εἰς τὸ κράτος καὶ ἡ μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ ἰσθμοῦ προέλασις αὐτῶν, ἐπενεγκόντων ἀνήκεστα δεινὰ εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὥς διῆλθον¹ Ἐκτὸς τούτου ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ κυρίως διεπλάσθη ὁ ἰδιάζων ἐκεῖνος χαρακτήρ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ὅπερ, καίπερ ἑλληνικὸν κατ'οὐσίαν, δὲν ἦτο ὅμως ἑλληνικὸν κατὰ πνεῦμα. Πάντας τοὺς κατοίκους τῆς Ἀνατολῆς, ὅσον ποικίλων ἔθνων καὶ ἂν ἦσαν, ἤγωνεν ἡ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πανταχοῦ ἐπικρατήσασα ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸ ἠθικὸν ὅμως ἐλαττήριον τῶν παντοίων λαῶν τοῦ κράτους ἐκεῖνον δὲν ἦτο ἡ φιλοπάτριά ἢ ὁ ἐθνισμός, ἀλλ' ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Μὲ γλῶσσαν λοιπὸν κοινῶς γνωστὴν τὴν ἑλληνικὴν, μὲ κοινὴν θρησκείαν τὸν πολέμιον τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλληνισμοῦ χριστιανισμόν, μὲ τὸν σοφὸν κυβερνητικὸν μηχανισμόν καὶ τὴν διοικητικὴν ἐμπειρίαν τῶν Ῥωμαίων καὶ μὲ στοιχεῖα λαοῦ παντοίας καταγωγῆς διεπλάσθη ἑκτοτε ὁ μεσαιωνικὸς ἐκεῖνος Ἑλληνισμός, ὅστις ἐκτὸς τῆς γλώσσης οὐδὲν ἄλλο εἶχε κοινὸν πρὸς τὸν γνήσιον Ἑλληνισμόν, ὃν ἀντεπροσώπευον ἀκόμη αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ κυρίως Ἑλλάς, ὁ δὲ μεσαιωνικὸς ἐκεῖνος Ἑλληνισμός ἀπηχθάνετο καὶ ἐμίσει τὸν ἐθνικὸν ἢ γνήσιον Ἑλληνισμόν μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου περιόπου αἰῶνος καὶ συστηματικῶς αὐτὸν παρηγκώνιζε.

Τούτου ἕνεκα μεγάλη ὑπῆρξε τῶν χριστιανῶν ἡ χαρὰ καὶ ἐπὶ μακρὸν ἀκόμη ζωηρὰ διετηρεῖτο ἡ ἀνάμνησις τῆς τελειωτικῆς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ κυριωτάτῃ καὶ ἐπιμονωτάτῃ τοῦ ἐθνισμοῦ προμάχῳ καὶ ἀντιπροσώπῳ, ταῖς Ἀθήναις, νίκης. Τῆς μακρᾶς ταύτης μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ ἐθνισμοῦ πάλης καὶ τῆς ἐν αὐτῇ πρωταγωνιστήσεως τῆς κατειδώλου τῶν Ἀθηνῶν πόλεως τὴν ἀνάμνησιν ἀκμαίαν εὐρίσκομεν καὶ κατὰ τὸν ἑβδομὸν αἰῶνα ἐν τῷ λεγομένῳ Ἀκαθίστῳ Ὕμνῳ, τὸν ὁποῖον κατὰ τινὰς μὲν ἐποίησεν ὁ Πατριάρχης Σέργιος κατ' ἄλλους δὲ ὁ ὑμνητὴς τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλείου κατὰ Περσῶν Γεώργιος ὁ Πισίδης ἐπὶ τῇ ἐν ἔτει 626 εὐτυχεῖ ἀπαλλαγῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τῆς μεγάλης ὑπὸ Περσῶν καὶ Ἀβάρων πολιορκίας, καὶ ὁ ὁποῖος μέχρι σήμερον κατανυκτικῶς ψάλλεται ἐν τοῖς ναοῖς τῶν ὀρθοδόξων κατὰ Παρασκευὰς τινὰς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Διότι συχνοὶ ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ὕμνῳ τούτῳ ὑπαινιγμοὶ

¹ Ἴδε βιβλίον Α', κεφ. Α', σ. 140.

τῆς μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ χριστιανισμοῦ πάλης, μάλιστα δ' ἐν ταῖς στίχοις,

- » Χαῖρε, τῆς ἀπάτης τὴν πλάνην πατήσασα,
- » Χαῖρε, τῶν εἰδώλων τὸν δόλον ἐλέγξασα,
- » Χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα,
- » Χαῖρε, τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα,
- » Χαῖρε, ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ δεινοὶ συζητηταί,
- » Χαῖρε, ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί,
- » Χαῖρε, τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα.»

Εἰδικώτερον δ' εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ θανάσιμον κατήνεγκε τραῦμα ὅχι τόσοσιν ὁ περιορισμὸς τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῆς αὐτονομίας καὶ ἡ διάλυσις τοῦ εἰσέτι ὑφισταμένου κρατιδίου τῆς πόλεως ταύτης, ὅσον ἡ ἀπαγόρεσις τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν νομικῶν καὶ ἡ κατάργησις τῶν ἐν αὐτῇ σχολῶν, τῶν μόνων, ἅτινα, καίπερ μικρά, διετήρουν οὐχ ἥττον εἰσέτι εἰς τινα βαθμὸν τὸ τῆς πόλεως ἀξίωμα καὶ παρῆγον πνευματικούς καρπούς, διὰ τὴν τότε πανταχοῦ ἐπικρατήσασαν στείρωσιν τῶν φώτων οὐκ εὐκαταταφρονήτους. Διότι ἡ ἀφαίρεσις τοῦ τελευταίου τούτου τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων σημείου μετέβαλεν ὁλοτελῶς τὴν τε ἰδιόζουσαν ὄψιν καὶ τὸ μέλλον τῆς πόλεως ταύτης, ἥτις ἔκτοτε δὲν ἔπαυσε φθίνουσα καὶ λησμονομένη, μέχρις ὅτου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος περιῆλθεν εἰς οἰκτράν κατὰπτωσιν καὶ πενίαν, δεινὰ, ἐξ ὧν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ σώσωσιν αὐτὴν τὰ ὀλίγα ἐναπολειφθέντα λείψανα αὐτοδιοικήσεως καὶ ἡ προνομία ἐλαφρᾶς δουλείας. Φαίνεται δηλ. ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς πολιτικῆς του, εἴτε ἕνεκα τῆς μέχρις αὐτοῦ ἱερᾶς οὔσης συνηθείας τῶν αὐτοκρατόρων, νὰ φεῖδωνται τῆς βασιλίδος τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, εἴτε διὰ τὸ δύσκολον τοιαύτης τινὸς πράξεως πρὸς τὴν φιλελευθερωτικὴν τῶν πόλεων, δὲν ἐστέρησεν αὐτὴν πᾶν ἔχνος αὐτοδιοικήσεως καὶ αὐτονομίας, ἀλλ' ὅτι καὶ μετὰ ταῦτα ἡ σεμνὴ πόλις ἐξηκολούθει χαίρουσα ἐξαιρετικὰς τινας προνομίας, αἵτινες ἡλάφρουν ὅπως οὖν τὴν τύχην της καὶ διετήρουν αὐτῇ σκιάν τινα τῆς πρῶην ἐξόχου καὶ προνομιακῆς θέσεώς της. Τοῦτο ἐξάγεται μετὰ τινος πιαθανότητος ἐκ πολλῶν τεκμηρίων καὶ ῥητῶν μαρτυριῶν, δηλουσῶν ὅτι, ἀργότερα τοῦλάχιστον, κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, αἱ Ἀθηναὶ εἶχον τοιαύτας τινας προνομίας, αἵτινες ὅμως δὲν μαρτυρεῖται ποῦ ῥητῶς ἂν παρεχωρήθησαν τῇ πόλει ὑπὸ τινος τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν φιλαθηναίων αὐτοκρατόρων, οἷον τοῦ Κώσταντος Β', ὅστις διεχείμασε τῷ

662 ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Σικελίαν μετάβασίν του, τῆς Ἀθηναίας αὐτοκρατορίας Εἰρήνης (797—802), τῆς ἀνεψίας αὐτῆς καὶ ἐπίσης αὐτοκρατορίας γενομένης Ἀθηναίας Θεοφανοῦς, τοῦ ἐν ἔτει 1018 μετὰ τὸ εὐτυχὲς πέρας τῶν μακρῶν κατὰ Βουλγάρων ἀγώνων του ἐπισκεφθέντος τὰς Ἀθήνας καὶ πολλὰ τῷ χριστιανικῷ Παρθενῶνι δωρησαμένου Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ἢ ἄλλου τινός¹. Τοῦναντίον ὁ Ἰωάννης Μαλαλάς διηγεῖται ἡμῖν² ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἔπεμψεν εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς Βηρυτὸν τὰς κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ γενομένας περιφήρους συλλογὰς τῶν τοῦ κράτους νόμων «Πρὸς τὸ τοὺς δικαζομένους μὴ περιπίπτειν θλίψεσι καὶ ἡζημίαις, ἀλλὰ ταχεῖαν ἔχειν τὴν ἀπαλλαγὴν». Αἱ συλλογαὶ ὁμῶς ἐκεῖναι ἐτελειώθησαν ἄρκετὸν χρόνον μετὰ τὴν ἐν ἔτει 527 εἰς τὸν θρόνον ἀνάβασίν του, καὶ δὴ καὶ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 529 κατάργησιν τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν καὶ τὴν σύγχρονον ἢ ὀλίγον τι μεταγενεστέραν διὰ λυσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους· διότι ὁ μὲν Ἰουστινιανῆος Κώδὴξ ἐξεδόθη τῷ 529 τὸ πρῶτον καὶ τὸ 534 τὸ δευτέρον, ὁ δὲ Πανδέκτης τῷ 533, ῥητῶς δὲ λέγεται ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Πανδέκτου ὅτι δὲν ἐπετρέπετο ἡ τῶν νόμων διδασκαλία ἀλλαχοῦ τοῦ κράτους εἰμὴ ἐν Ρώμῃ, ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Βηρυτῷ. Ἐὰν λοιπὸν αἱ Ἀθηναῖαι δὲν κατεῖχον καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῶν κρατιδίου ἐξαιρετικὴν τινα ἐν τῷ ἀνατολικῷ κράτει θέσιν, τίς ἦτο ὁ λόγος τῆς ἰδιαιτέρας ἀποστολῆς τῶν νόμων, ἀφοῦ νομικὴ σχολὴ δὲν ὑπῆρχε πλέον ἐνταῦθα, ὡς ἐν Βηρυτῷ, ἵνα ὑποθέσῃ τις ὅτι πρὸς τοὺς νομομαθεῖς αὐτῆς ἐπέμφθησαν οἱ νόμοι πρὸς ὁδηγίαν των; Ἐπειτα δὲ ἡ ἐξ Ἀθηνῶν ἐκλογὴ δύο αὐτοκρατειρῶν κατὰ τὸν ὁγδοὸν καὶ ἑνατὸν αἰῶνα δὲν ἐπιβεβαιῶσιν τὴν γνώμην, ὅτι ἡ πόλις αὕτη καὶ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν κατεῖχεν ὑπέροχον καὶ τιμητικὴν ἐν τῷ κράτει θέσιν; Διότι περὶ τῆς τοῦ Κωνσταντος Β' διαχειμάσεως ἡδύνατο ἴσως νὰ ῥηθῇ ὅτι ἄλλοι

¹ Ὁ Τάσος Νεροῦτσος ἰσχυρίζεται (ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, τόμ. Γ', σ. 33) ὅτι ἡ Εἰρήνη παρεχώρησε τοῖς Ἀθηναίοις μεγάλας προνομίας καὶ τινα αὐτοδιοίκησιν, ἀλλ' οὐδεμίαν συνεπάγεται μαρτυρίαν. Ὁ δὲ Μιχαὴλ Ἀχομινάτος ἐν τῷ πρὸς Ἀλέξιον Γ' τὸν Κομνηνὸν ὑπομνηστικῷ τῶν Ἀθηναίων λέγει ὅτι αἱ προνομίαι τῶν Ἀθηναίων ἦσαν «παλαιῶ ἔθους» καὶ ὅτι ὑπῆρχε διὰ τινος αὐτῶν «προσκυνητὸν χρυσόβουλλον», ἀλλ' οὐδὲν ὀριστικώτερον μαρτυρεῖται.

² Σελ. 448. ἐκδ. Βόννης.

λόγοι ὑπηγόρευσαν αὐτήν, ὡς καὶ περὶ τῆς τοῦ Βασιλείου Β' ἐπισκέψεως ὅτι ἡ εὐλάβεια ἤγαγεν αὐτὸν ἐνταῦθα, ἵνα εὐχαριστήσῃ τὴν περίφημον τοῦ Παρθενῶνος Παναγίαν, ἣν καὶ ἄλλοι προσκυνήσεως χάριν ἐπεσκέπτοντο. Ἀλλὰ διὰ τί ἐπροτιμῶντο Ἀθηναῖαι ὡς σύζυγοι αὐτοκρατόρων; Πιθανώτερον ἄρα, εἰ μὴ βέβαιον, καθίσταται ὅτι αἱ Ἀθηναὶ καὶ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν διετήρησαν οὐ μόνον κοινοτικήν τινα αὐτοδιοίκησιν, οἷαν καὶ αἱ ἄλλαι τοῦ κράτους πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰς τινὰς προνομίας, οἷας ῥητῶς μαρτυρεῖται ὅτι εἶχον κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα καὶ πολὺ πρὸ αὐτοῦ, «ἐκ παλαιοῦ ἔθους». Συνίσταντο δὲ αἱ προνομίαι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας αἰῶνας, ὡς κατωτέρω ἐκτενέστερον θέλομεν ἰδεῖ, ἐν τοῖς ἐξῆς. Πρὸς δὴλῳσιν ὑποταγῆς παντὶ νέῳ αὐτοκράτορι προσέφερον στέφανον χρυσοῦν, τοὺς δὲ ἄλλους φόρους ἐτέλουν μὲν πρὸς τὸ κράτος, ἀλλὰ πολλοστημόριον τῶν ὅσα ἐπλήρωνον ἄλλαι πόλεις καὶ ἄλλα ὅρια, οἷον τὸ ὅριον Θηβῶν. Ὁ δὲ κατὰ καιροὺς πραιτώρ ἢ στρατηγὸς τοῦ θέματος, εἰς ὃ ὑπήγετο τὸ ὅριον τῶν Ἀθηνῶν, οὐδ' ὅλως ἡδύνατο ν' ἀναμιχθῇ εἰς τὰς τῆς πόλεως ὑποθέσεις, «καθότι προσκυνητὸν χρυσοδόουλλον καὶ αὐτὴν ἀπεῖργε τὴν εἰς Ἀθήνας αὐτῷ πάροδον», διώκουν δὲ τὰ κοινὰ οἱ προὔχοντες μετὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ ὁ ἰδιαιτέρος τῆς πόλεως διοικητής, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπ' εὐθείας διοριζόμενος¹. Ἴσως δὲ καὶ αὐτοδικίαν τινὰ εἶχον οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν ἔτει 915 οἱ πολῖται ἐφόνευσαν διὰ λιβωδολισμοῦ ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου εἶχε καταφύγει, τὸν πρωτοσπαθάριον Χασιῆν διὰ τὴν τυραννίαν καὶ ἀκολασίαν αὐτοῦ², χωρὶς μῆτε ὁ

¹ Διοικητὴς Ἀθηνῶν ἀναφέρεται ἡδὴ ἐπὶ Εἰρήνης, ὁ συγγενὴς αὐτῆς Σαραντάπηχος, ἐκ σφριζομένων δὲ σφραγίδων, ἐπιτυμβίων καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, μανθάνομεν ὅτι ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις εἴτε ὡς τακτικοὶ εἴτε ὡς ἐκτακτοὶ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως ὑπάλληλοι κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰρήνην χρόνους καὶ βεστιάρχης καὶ προνοητής, ἥτοι ἐκ βασιλικῆς δωρεᾶς τιμαριούχος ὑπάλληλος, καὶ πρωτοκρίτωρ καὶ ἀσεκρήτης ἢ γραμματεὺς καὶ δρουγγάριος, ἥτοι στρατιωτικὸς ἴσως ἄρχων ἢ φρούραρχος, διότι «δρουγγάριος ὁ μιᾶς μοίρας ἄρχων» (Λέων ὁ Σοφὸς ἐν Τακτικαῖς, διὰ τ. Δ', θ'), καὶ ἄρχων Ἀθηνῶν ἢ Ἀθηναρχος, καὶ Πράκτωρ Ἀθηνῶν. Πρβ. Schlumberger, Sigillographie Byzantine, σ. 170. Σπ. Λάμπρου «Αἱ Ἀθηναὶ κτλ.», σ. 25. Νεροῦτσον ἐν θ. ἀνωτ., Γ', σ. 34. Στ. Κουμανούδη Ἐπιτυμβ. ἐπιγραφ. Ἀττικῆς, ἀριθ. 1582.1583.

² Τοιοῦτο συμπέρασμα ἐξήγαγε πρῶτος ὁ Τάσος Νεροῦτσος, ἐν θ. ἀνωτ. Ἀναφέρεται δὲ τὸ γεγονός ἐν τῇ Θεοφάνους συνεχ. 1,388.

πραίτωρ τοῦ θέματος μήτε ἄλλος τις νὰ παρέμβῃ ἢ διαμαρτυρηθῇ.

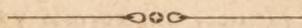
Ὑπὸ τοιοῦτο λοιπὸν πολίτευμα, ὁμοιάζον κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὸ πολίτευμα, ὅπερ εἶχον ἀργότερα ἐπὶ τουρκοκρατίας, διετέλεσαν αἱ Ἀθηναὶ ζῶσαι ἐν ἀφανείᾳ καὶ ἐν ὀσημέραι προβαίνουσα παρακμῇ καθ' ὅλον τὸ ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ μέχρι φραγκοκρατίας ἐξ ἑπτὰ περίπου αἰώνων χρονικὸν διάστημα, ἀκόμη καὶ μετὰ Λέοντα τὸν ΣΤ'. (886—912), ὅστις διέταξε τὴν κατάργησιν τῶν ὑπολειπομένων τοπικῶν τῶν κοινοτήτων ἐλευθεριῶν καὶ «πρὸς μόνην τὴν βασιλείον πρόνοιάν τε καὶ διοίκησιν ἀνήρτησε πάντα»¹, σπανίως μόνον καὶ ὡς ἐν παρόδῳ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν μνημονεύμεναι ἢ ἀναφαινόμεναι ἐν τῷ μέσῳ τῶν μεγάλων περιπλοκῶν, κινδύνων καὶ γεγονότων, ἅτινα διέτρεξε καὶ ὑπέστη τὸ βυζαντινὸν κράτος κατὰ τὸ ἀπαίσιον ἐκεῖνο καὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα. Αἱ μεγάλοι, ἀλλεπάλληλοι καὶ πλήρεις συνεπειῶν ἐπιδρομαὶ παντοίων βαρβάρων ἐθνῶν, αἱ πανταχόθεν διαταράσσασαι τότε τὸ ἀνατολικὸν κράτος, καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ μεταβολαὶ αἱ προελθοῦσαι ἐκ τε τῶν ξενικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐκ τῆς ἀθλίας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, καταστάσεως τῆς κυβερνήσεως, ὡς καὶ αἱ ἀναστατώσεις, ἃς προῦκάλεσαν τῶν Ἰσαύρων βασιλέων αἱ τολμηραὶ μεταρρυθμίσεις καὶ αἱ ἀτελεύτητα τῶν ἐκκλησιῶν ἔριδες, ἀπέσπων καθ' ὅλον τοῦτο τὸ χρονικὸν διάστημα ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν προσοχὴν τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων· αἱ δὲ Ἀθηναὶ καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐλησμονοῦντο καί, ὡς ἀποχωρήσασαι τοῦ πολιτικοῦ σταδίου, σπανιώτατα μόνον μνημονεύονται, καθ' ὅσον μάλιστα ἢ τε Ἑλλάς καὶ αἱ Ἀθηναὶ εἶχον πλέον ἀποβάλλει τὸ πρῶν γόητρον καὶ τὴν προτέραν ἀξίαν των, οἱ δὲ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς μέχρι τοῦ δεκάτου περίπου αἰῶνος ἦσαν ἡκιστα ἐπιδεκτικοὶ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρικὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἀπασχολῇ αὕτη ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν των. Ἐκ τῶν μεγάλων δ' ἐκείνων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Ἀττικὴ ἔπαθον οὔτε σπανίως οὔτε ὀλίγον, διότι οἱ βάρβαροι πολλάκις εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν καὶ διέπραξαν μυρία κακά. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν τῆς ὁποίας ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπεσκεύασε τὰ τεῖχη, ὡς καὶ τῆς ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ὡς φρουρίου χρησιμεύουσας Ἀκροπό-

¹ Πρβ. Νεαράς 56. 57. Αἱ διαταγαὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων δὲν ἐξετελοῦντο πάντοτε κατὰ γράμμα ἐν ταῖς ἐπαρχίαις διὰ τὴν πολλάκις ἀδυναμίαν τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως.

λεως¹, δὲν μνημονεύεταιι που ὅτι ἡλώθη ἢ ἐλεηλατήθη ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐκείνων, μνημονεύονται ὅμως συχνὰ εἰσβολαὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν, εἶνε δὲ φυσικώτατον, ἅτε τῆς Ἀττικῆς παρὰ τὴν ὁδὸν ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον κειμένης, καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἔπαθε πολλὰ ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν ἐκείνων· διότι οἱ βάρβαροι βεβαίως δὲν παρέλειπον νὰ δηῶσι καὶ τὴν πρὸ ποδῶν χώραν τῆς Ἀττικῆς μέχρι τοῦ ὠχυρωμένου ἄστεως καὶ νὰ κακῶσιν οὕτω σπουδαιότατα τοὺς κατοίκους τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τοῦτο ἀναγκαῖον καθίσταται νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα καὶ διὰ βραχυτάτων νὰ περιγράψωμεν τὰς εἰσβολάς, ἐξ ὧν ἡ κυρίως Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἀττικὴ μετὰ τῶν Ἀθηνῶν ἔπαθον.

¹ Πρβ. Προκοπ., Περὶ κτισμάτων, 4. 2 ἐπ. καὶ Corpus inscr. Atticarum, τόμ. Β', ἀριθ. 826.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΒΑΡΒΑΡΙΚΑΙ ΕΠΙΔΡΟΜΑΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Αἱ πρῶται κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ προήρχοντο ἐκ βορρᾶ, εἰ καὶ οἱ ταύτας ἐπιχειροῦντες λαοὶ δὲν ἦσαν πάντοτε κάτοικοι καὶ τέκνα τοῦ βορρᾶ. Μόλις εἶχε παρέλθει ἡ φοβερά τῶν Οὐννων ἐπιδρομή, καὶ ἀνεφάνησαν πέραν τοῦ Δουνάβεως ἕτερα βάρβαρα καί, ὡς ἐκείνοι, ἐξ ἀνατολῶν προερχόμενα φύλα, οἱ Σλάβοι ἢ Σκλαβηνοί, οἵτινες καὶ ἀμέσως ἤρξαντο νὰ διαβαίνωσι τὸν Δούναβιν καὶ προελαύνοντες μεσημβρινώτερον νὰ λεηλατῶσι τὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας. Ὀλίγον δὲ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τούτων, ζῶντος ἔτι τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527—565), εἶχεν ἀναφανῆ καὶ ἀποκατασταθῆ ἐν ταῖς πέραν τοῦ Δουνάβεως βορειοδυτικαῖς χώρσις ἐξ ἀνατολῶν καὶ τῆς Ἀσίας ὁρμώμενος ὁ βάρβαρος, ἀλλὰ πολεμικὸς καὶ ἀκμαῖος τῶν Ἀθάρων λαὸς ὑπὸ τὸν ἔμπειρον καὶ πονηρὸν χάνην Βαϊανόν¹. Οἱ βάρβαροι οὗτοι εἶχον ἐλθεῖ ἔνωρὶς ἤδη εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, παρ' ὧν ἀντὶ τῆς εἰρήνης ἀπήτουν γῆν καὶ φόρον, οἱ δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διάδοχοι Ἰουστίνος ὁ Β' (565—578) καὶ Τιβέριος ὁ Β', (578—582) ὑπὸ τοῦ Περσικοῦ πολέμου ἀσχολούμενοι, ἤναγκάσθησαν τῷ ὄντι ἀντὶ ἐτησίου φόρου καὶ πολλῶν δώρων νὰ ἐξαγοράσωσι παρ' αὐτῶν εἰρήνην καὶ φιλίαν, μετεχειρίσθησαν δ' αὐτοὺς πρὸς καταπολέμησιν καὶ ἐξόντωσιν τῶν λεηλατούντων τὸ κράτος Σλάβων. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι μετὰ πολλὰς ἄλλας εἰσβολὰς ὥρμησαν ἐν ἔτει 577 ἢ 578, περὶ τὰς ἑκατὸν χιλιάδας συμποσούμενοι, πρὸς λεηλασίαν τῶν τοῦ κράτους ἐπαρχιῶν, ἐν αἷς ἐπὶ μακρὸν διέμειναν σχεδὸν ἀνενόχλητοι. Εἰς τοῦτο μεγάλως ἐβοήθησεν αὐτοὺς ἡ ὑπὸ τοῦ Τιβερίου Β' γενομένη ἀνάκλησις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν βορείων ἐπαρχιῶν καὶ ἐξαποστολὴ αὐτοῦ κατὰ τῶν Περσῶν εἰς Ἀσίαν, διὸ διέδραμον

¹ Τὰ κατὰ τοὺς Ἀθάρους διηγεῖται ὁ Μένανδρος ἐν σ. 382 ἐπ. τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδ. τῶν ἀποσπασμάτων του.

οὔτοι τὴν Θράκην μέχρι τοῦ Μακροῦ Τείχους, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπὶ μακρὸν φρικτότατα ἐληληάτησαν καὶ ἐδῆωσαν τὰς χώρας ταύτας¹. Πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ἐπαρχιῶν ἐκ τῆς φοβερᾶς ταύτης μάστιγος ὁ διοικητὴς τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῶν νήσων Ἰωάννης κατὰ διαταγὴν τοῦ Τιβερίου ἐπεκαλέσθη τὴν συνδρομὴν τοῦ τῶν Ἀθάρων χάνου Βαϊανρῦ, ὅστις καὶ τῷ ὄντι διαβάς τὸν Δούναβιν μετὰ 60,000 Ἀθάρων εἰσέβαλεν εἰς τὴν χώραν τῶν Σκλαβηνῶν, ἣν οὔτοι πρὸ πολλοῦ ἤδη διαρκῶς κατεῖχον ἐν ταῖς βορείοις ἐπαρχίαις, καὶ κατέστρεψε πᾶν τὸ πρὸ ποδῶν, ἐλευθερώσας καὶ πολλὰς μυριάδας αἰχμαλώτων Βυζαντινῶν, κρατουμένων ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Σλάβων, καὶ ὑποτάξας τοὺς ἐκ τῆς καταστροφῆς ταύτης ὑπολειφθέντας ἐξ αὐτῶν. Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη μεγάλη εἰσβολὴ σλαβικῶν φυλῶν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἥτις ὅμως δὲν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα διαρκῆ τῶν φυλῶν ἐκείνων ἐν τῇ χώρᾳ ἐγκατάστασιν, διότι Ἰωάννης ὁ Ἐφέσου ὁμολογεῖ ὅτι τελευταῖον κατεπολεμήθησαν οὔτοι καὶ ἐξεδιώχθησαν τοῦ κράτους, ἦτο δὲ καὶ φυσικώτατον ν' ἀποσυρθῶσιν εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἰδίας χώρας κατὰ τῶν Ἀθάρων.

Ἡ φιλία ὅμως αὕτη καὶ συνδρομὴ τῶν Ἀθάρων ἐπέπρωτο ν' ἀποβῇ λίαν ἀκριβὴ εἰς τὸ κράτος· διότι ὁ Βαϊανός, μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν πληρωμὴν μεγάλου φόρου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ προσποιούμενος ὅτι δῆθεν ἐσκόπευε νὰ τιμωρήσῃ τοὺς εἰσέτι ἀπειθοῦντας τῶν Σλάβων, ἐκτίσε γέφυραν ἐπὶ τοῦ Σαύου καὶ διὰ παντὸς μέσου, πονηρίας, ἀπειλῶν καὶ ὑποσχέσεων, ἔλαβε τελευταῖον ὑπὸ τὴν κατοχὴν του τὸν ἀπώτατον βορειοδυτικὸν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους προμαχῶνα, τὸ ἐπὶ τοῦ Σαύου ὀχυρὸν φρούριον Σίρμιον, ἐν ᾧ 579, ὅθεν τοῦ λοιποῦ ἐξ ἀσφαλοῦς ὁρμώμενος ἐπήνεγκε μέγιστα εἰς τὸ κράτος δεινά, ἐπανειλημμέ-

¹ Τὴν ἐπιδρομὴν ταύτην τῶν Σκλαβηνῶν περιγράφουσιν Ἰωάννης ὁ Ἐφέσου ἐν Ἐκκλ. Ἱστορ. βιβλ. 6, κεφ. 25, σ. 255 ἐπ. τῆς ἐκ τῆς συριακῆς εἰς τὴν γερμανικὴν μεταφράσεως τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Schoenfelder, ἐν Μονάχω, 1862, καὶ ὁ Μένανδρος ἐν σελ. 333—334 καὶ 404—407 τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως. Ὁ τελευταῖος οὗτος προστίθῃσιν ὅτι ἡ ἐπιδρομὴ ἐξετάθη μέχρις Ἑλλάδος, ἐν οἷς λέγει, σ. 404· «Κεραϊζομένης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Σκλαβηνῶν καὶ ἀπανταχόσε» ἄλλεπαλλήλων αὐτῇ ἐπηρτημένων τῶν κινδύνων, ὁ Τιβερίος σὺδαμῶς δύναν μιν ἀξιομάχων ἔχων οὐδὲ πρὸς μίαν μοῖραν τῶν ἀντιπάλων, μὴ τί γε καὶ πρὸς πᾶσαν, οὔτε μὴν οἷός τε ὦν πολέμοις σφίσιν ὑπαντιάζειν τῷ ἀνὰ τοὺς ἐφόους πτόλεμους τὰς Ῥωμαίων τετράφθαι δυνάμεις, πρεσβεύεται ὡς Βαϊανόν...» κτλ.

νως αὐτός τε μετὰ τῶν Ἀθάρων εἰσβαλὼν καὶ τοὺς ὑποτελεῖς αὐτῷ Σλάβους ἐξαποστείλας κατὰ τῶν ἐπαρχιῶν τούτου, μάλιστα δ' ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου (582—602). Αἱ ἐπιδρομαὶ ἐν τούτοις αὐταὶ τῶν Ἀθάρων κατὰ τὰ ἔτη 583 καὶ 586 καὶ τῶν Σλάβων κατὰ τὸ ἔτος 589 ἐξετείνοντο εἰς μόνας τὰς βορείους τοῦ κράτους ἐπαρχίας, τὴν Θράκην καὶ ἴσως καὶ τὴν βόρειον Μακεδονίαν, κατὰ τὴν ῥητὴν τοῦ ἱστοροῦντος αὐτὰς Σιμοκάττου μαρτυρίαν¹. Ἐτέρα δέ τις μαρτυρία τοῦ ἐξ Ἐπιφανείας τῆς Κοίλης Συρίας ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ Εὐαγγρίου, καθ' ἣν «οἱ Ἀθαροὶ δις μέχρι τοῦ καλουμένου Μακροῦ »Τείχους (ἐν Θράκῃ) διελάσαντες Σιγγιδόνα, Ἀγχιάλόν τε καὶ τὴν »Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ ἑτέρας πόλεις τε καὶ φρούρια ἐξεπολιόρκησαν »καὶ ἡνδραποδίσαντο ἀπολλύντες ἅπαντα καὶ πυρπολοῦντες²,» δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βεβαία ἀπόδειξις τοῦ ὅτι οἱ Ἀθαροὶ εἰσέβαλον καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ διετάθη³. διότι πρῶτον μὲν ὁ Εὐάγγριος ὁμιλεῖ περὶ τῶν εἰσβολῶν τῶν Ἀθάρων καὶ ὄχι τῶν Σλάβων, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ ἀρέσκεται νὰ λέγῃ, ἐπομένως περὶ τῶν κατὰ τὰ ἔτη 583 καὶ 586 δύο τῶν Ἀθάρων ἐπιδρομῶν, αἵτινες ἀμφοτέραι διηυθύνοντο ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν· ἔπειτα δὲ τὴν Ἑλλάδα κατατάσσει ὁ Εὐάγγριος παρὰ τὰς ἐν Σερβίᾳ καὶ Θράκῃ πόλεις Σιγγιδόνα καὶ Ἀγχιάλον, ὅπερ ἀναμφηρίστως μεγάλην γεωγραφικὴν ἄγνοιαν τοῦ ἱστορικοῦ καταμαρτυρεῖ, ἄλλως τε καὶ εὐκόλως ἐξηγουμένην ἔκ τε τοῦ τόπου, ἐν ᾧ ἔζη, τῆς Κοίλης Συρίας, καὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς. Ὡστε οἱ Ἀθαροὶ καὶ οἱ Σλάβοι κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἔτους 583—589 ἐπιδρομάς των μόνον εἰς τὰς βορείους τοῦ κράτους ἐπαρχίας εἶνε βέβαιον ὅτι εἰσέβαλον. Ἐκτοτε δὲ περατωθέντος προσωρινῶς τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου καὶ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων ἐπανακαμφάντων εἰς Εὐρώπην, ἥλλαξαν τὰ πράγματα φάσιν καὶ οἱ Ἀθαροὶ ἀπὸ τῆς ἐπιθετικῆς μετέστησαν κατ' ὀλίγον εἰς παθητικὴν θέσιν, μέχρις οὗ ἐν ἔτει 600 ἐκλείσθη μετὰ αὐτῶν καὶ τοῦ τότε αὐτοκράτορος Μαυρικίου βραχυχρόνιος εἰρήνη· καθ' ὅλον δὲ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα θέατρον τοῦ πολέμου ἦσαν μόναι αἱ βόρειοι τοῦ κράτους ἐπαρχίαι μέχρι Θεσσαλονίκης⁴.

¹ Θεοφύλακτος Σιμοκάττος ἐν 2, 12 ἐπ. σ. 91 ἐπ. ἐκδ. Βόννης.

² Εὐάγγριος ἐκκλησ. ἱστορ. 6, 10 σ. 352 ἐκδ. Βόννης.

³ Ἐν Geschichte der Halbinsel Morea, 1830, μέρος Α', σ. 170 ἐπ. 181.

⁴ Ἴδε τὴν ἐξιστόρησιν τῶν πολέμων ταύτων παρὰ Θεοφύλακτου Σιμοκάττου.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αἰμοδόρου φονέως τοῦ Μαυρικίου καὶ διαδόχου αὐτοῦ Φωκᾶ (602—610) αἱ συμφοραὶ τοῦ κράτους ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ἐπολλαπλασιάσθησαν, αἱ τῶν Σλάβων ὅμως καὶ Ἀβάρων φρικταὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο δηώσεις περιωρίζοντο καὶ πάλιν εἰς μόνας τὰς βορείους καὶ βορειοδυτικὰς ἐπαρχίας, τὰς περὶ τὸν Ἰστρον χώρας καὶ τὴν Δαλματίαν, ἐνῶ ταυτοχρόνως οἱ Νεοπέρσαι σπουδαίως ἠπείλουν τὸ κράτος ἐξ ἀνατολῶν.

Ἐπὶ δὲ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Φωκᾶν Ἡρακλείου (610—641) οἱ ἐκ μέρους τῶν βαρβάρων πόλεμοι ἀδιακόπως ἐξηκολούθουν καὶ οἱ Ἀβαροι καὶ Σλάβοι διαβάντες καὶ πάλιν τὸν Δούναβιν εἶχον ἤδη μονίμως ἐγκατασταθῆ ἔντισιν ἐγκαταλειμμέναις καὶ ἐρημωθείσαις χώραις τῶν βορείων ἐπαρχιῶν, ἃς ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος συνετῶς ποιῶν ἐκουσίως παρεχώρησεν αὐτοῖς, ἵνα ἐξησφαλισμένος ὢν ἐν Εὐρώπῃ δυνηθῇ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸν ἐξολοθρευτικὸν κατὰ τῶν φανατικῶν καὶ δεινῶν τοῦ χριστιανισμοῦ πολεμίων Περσῶν ἀγῶνα. Οἱ Χρωδάτοι λ. χ., οἱ μετὰ ταῦτα Κροᾶται, σλαβικὴ φυλὴ, ἔλαβον παρ' αὐτοῦ τὴν ἄδειαν νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν Δαλματίᾳ, ἀφοῦ ἐκδιώξωσιν ἐκεῖθεν τοὺς Ἀβάρους. Ἐτέρα δὲ τις σλαβικὴ φυλὴ, οἱ Σέρβλοι ἢ Σέρβοι, ἐγκατεστάθησαν παρὰ τοῖς Χρωδάταις ἐν Δαρδανίᾳ μέχρι τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς Μοισίας, καὶ ἐκ τούτων ἔπειτα ἡ χώρα ἐκείνη Σερβία ἐκλήθη¹. Ἐπὶ Ἡρακλείου δ' ἤδη εἶχεν ἀναφανῆ παρὰ τὸν Δούναβιν, ἐπίσης ἐξ ἀνατολῶν προσερχόμενον, καὶ τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος², ὅπερ ὁ Ἡράκλειος λίαν ἐπιτηδείως μετεχειρίσθη πρὸς ἐξόντωσιν τῶν μέχρι τότε φοβερῶν τοῦ κράτους πολεμίων Ἀβάρων, οἵτινες ὑποχωροῦσιν ἔκτοτε ἀπέναντι τῆς νεαρᾶς καὶ ἀκμαίας τῶν Βουλγάρων φυλῆς καὶ τελευταῖον ἐκλείπουσιν ὀλοτελῶς ἐκ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς. Οὕτω λοιπὸν οἱ μὲν Ἀβαροι ἐξωντώθησαν, πολλὰ δὲ σλαβικὰ φύλα ἐγκατεστάθησαν πολλαχοῦ τῶν βορείων ἐπαρχιῶν μέχρι τῶν πέριξ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ

βιβλ. 1, 3—8 καὶ 7, 13—15· παρὰ Θεοφάνει, ἐν Χρονικ. τόμ. Α', σ. 389 ἐπ. καὶ παρὰ Κεδρηνῷ, σ. 690 ἐπ. τοῦ Α' τόμου, κατὰ τὴν ἐν Βόννῃ ἔκδοσιν.

¹ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, τόμ. Γ', σ. 128 ἐπ. τόμ. Γ', σ. 145—164, ἐκδ. Βόννης.

² Ἡ τουρκομανικὴ αὕτη φυλὴ, κατὰ τινὰς εἶχεν ἀναφανῆ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου μ. Χ. αἰῶνος, ὅτε εἰσέβαλον καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῶν Οὐννοι. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ τοῦτο παραδεχόμενοι συγχέουσιν αὐτοὺς πρὸς τοὺς Οὐννους.

Στρυμόνος χωρῶν. Περὶ δὲ ἐγκαταστάσεως σλαβικῆς τινος φυλῆς μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔτι μεσημβρινώτερον καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οὐδεμία θετικὴ εἰδήσις ὑπάρχει. Ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ἡρακλείου Κώνσταντος τοῦ Β' (641—668) οὐδεμία τοιαύτη μεσημβρινώτερον ἐγκατάστασις ἐγένετο, καθόσον μάλιστα καὶ τὰς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐγκατεστημένας καὶ πάντοτε ἀνασυχούσας σλαβικὰς φυλάς, τὴν ἐν Μακεδονίᾳ Σκλαβηνίαν, ἐκστρατεύσας ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἐν ἔτει 657 καὶ καταπολεμήσας πλείστους μὲν αὐτῶν ἤχμαλώτισε, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐντελῶς καθυπέταξε¹.

Τότε ὅμως ἀνεφάνησαν νέοι τοῦ κράτους πολέμιοι. Ὡς ἄλλοτε οἱ Ἀβάροι ἀπὸ συμμάχων ἐγένοντο οἱ ἐπικινδυνότεροι τούτου πολέμιοι, οὕτω καὶ οἱ Βούλγαροι νῦν, ἀφοῦ πρῶτον ἐβοήθησαν τοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τῶν Ἀθάρων, μετεβλήθησαν ἔπειτα εἰς φοβεροὺς αὐτῶν πολεμίους. Ἐπὶ τῆς ταραχώδους βασιλείας τοῦ διαδεχθέντος Κώνσταντα τὸν Β', Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου (668—685) οἱ Βούλγαροι καὶ τὰ ὑπολειπόμενα σλαβικὰ φύλα, ἐπωφελούμενοι τὰς τῶν Ἀράβων ἐκ μεσημβρίας ἐπανειλημμένας κατὰ τοῦ κράτους ἐπιδρομάς, πολιορκίας παραλίων πόλεων, καὶ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ λεηλασίας, ὥρμησαν καὶ οὗτοι οἱ μὲν ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ δ' ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην, ἕτεροι δ' ἐπὶ πλοιαρίων καὶ ἔτι μεσημβρινώτερον. Κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου τοῦ Β' (675—681) ἐγένοντο ἐπανειλημμέναι πολιορκίαι καὶ προσβολαὶ ἐκ μέρους τῶν περὶ τὸν Στρυμόνα ἐγκατεστημένων Σλάβων κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς ἐκπολιόρκησιν αὐτῆς, αὗται ὅμως πᾶσαι ἀπεκρούσθησαν διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ προστάτου τῆς πόλεως ἁγίου Δημητρίου². Ἐν ἔτει δὲ 675, ὅτε οἱ νεωστοὶ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ τὸν ἰσλαμισμόν διδαχθέντες καὶ ἐκ θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀκράτητοι πρσελαύνοντες καὶ μεγαλουργοῦντες Ἀραβες τέταρτον ἤδη ἔτος τολμηροὶ ἐπολιόρκουν τὴν Κωνσταντινούπολιν, στίφη Σλάβων ἄπειρα, ἐπὶ πλοιαρίων καὶ λέμβων περιπλανώμενα ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει, ἐλεηλάτησαν καὶ ἐδήλωσαν τὰ παράλια τῆς Θεσσαλίας, Ἑλλάδος, Ἡπείρου, Ἰλλυρίας, τὰς νήσους καὶ αὐτῆς τῆς Μ.

¹ Θεοφάνης ἐν τόμ. Α', σ. 235. Κεδρηνὸς ἐν τόμ. Α', σ. 761 ἐκ Βόννης.

² Ἴδε τῆς συλλογῆς Acta sanctorum κεφ. 158—193, τόμ. Δ', σ. 162—174· πρβ. δὲ καὶ Tafel, de Thessalonica ejusque agro, ἐν Βερολίῳ. 1839 σ. 77 ἐπ.

Ἀσίας τὰς ἀκτὰς, ἔπειτα δ' εἰσπλεύσαντες εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον καὶ ἐνωθέντες μετὰ πολλῶν ἐν ταῖς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην χώρας ἐγκατεστημένων ὁμοεθνῶν των, ἐπεχείρησαν στενὴν τῆς πόλεως ταύτης κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πολιορκίαν. Καὶ αὕτη ἐν τούτοις ἡ ἐπιχείρησις οἰκτρῶς, κατὰ τὸν βιογράφον, ἀπέτυχε διὰ τῆς βοηθείας καὶ πάλιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Δύο δὲ μετὰ ταῦτα ἔτη (677) οἱ Σλάβοι, προσκαλέσαντες εἰς ἐπικουρίαν καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ αὐτὸν τὸν χάνην τῶν Ἀβάρων (;), ἐπολιόρκησαν ἐκ νέου τὴν πόλιν, ἀλλὰ πάλιν ἔσωσεν αὐτὴν ὁ προστάτης Ἅγιος καὶ ὁ ἀτρόμητος αὐτῆς μητροπολίτης. Ἡ ἡσυχία ἐν τούτοις τῆς πόλεως οὔτε νῦν διήρκεσε πολὺ, διότι τῷ 678 — 680 καὶ πάλιν ἐπὶ δύο ὁλόκληρα ἔτη, καὶ ἐν ἔτει 681 ἐκ νέου, ἐπολιόρκησαν οἱ βάρβαροι τὴν πόλιν ταύτην, ἀλλὰ πάλιν ἀνωφελῶς. Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 687, ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' (681 — 695), ἐπεχείρησαν νέας κατὰ θάλασσαν ἐπιδρομὰς εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια.

Ἐκ πάντων τούτων οὐδὲν ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἀλλ' οὗτοι διηγοῦνται καὶ περιγράφουσι μόνον τοὺς ἀλλεπαλλήλους κινδύνους τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους ἀπὸ μὲν τοῦ 672—678 ἐκ μέρους τῶν Ἀράβων, ἀπὸ δὲ τοῦ 679 καὶ ἐξῆς ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων. Οἱ κατὰ τῶν τελευταίων τούτων πόλεμοι ἐκώλυσαν ἴσως τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Πωγωνάτον νὰ πέμψῃ βοήθειαν εἰς Θεσσαλονίκην, τελευταῖον ὅμως οἱ μὲν Βούλγαροι ἐγκατεστάθησαν ἐντὸς τοῦ κράτους ἐν τῇ ἀπ' αὐτῶν ἑκτοτε Βουλγαρίᾳ κληθείσῃ, οἱ δὲ περὶ τὸν Στρυμόνα Σλάβοι, εἰ καὶ ἀπέτυχεν ἡ κατ' αὐτῶν ἐν ἔτει 688 γενομένη ἐκστρατεία, ὑπετάγησαν καὶ αὐτοὶ καὶ τινες μὲν ἔμειναν καὶ πάλιν ἐν ταῖς περὶ τὸν Στρυμόνα χώραις, ἄλλοι δὲ μετοκίσθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔζων ἐν εἰρήνῃ χρησιμεύοντες ὡς στρατιῶται εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, καὶ οὕτως ἐτελείωσαν ἐπὶ τοῦ παρόντος οἱ μακροὶ οὗτοι καὶ καταστρεπτικοὶ πόλεμοι ¹. Εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν εἰρηνευσάντων Βουλγάρων ὤφειλεν ὁ ἐν ἔτει 695 ὑπὸ Λεοντίου ἐκθρονισθεὶς καὶ ἐξορισθεὶς τύραννος Ἰουστινιανὸς ὁ Β'. τὴν ἐν ἔτει 705 ἐκ δευτέρου ἐνθρονίσιν του, ἐν ἔτει δὲ 711 βοηθοῦσιν αὐτὸν

¹ Ἴδε περὶ τούτων Νικηφόρον Κωνσταντινουπόλιτην, σ. 39 ἐκδ. Βόννης· Θεοφάνους τόμ. Α' σ. 549 ἐπ. 558· Λέοντα Γραμματικὸν ἐν σ. 161 ἐπ. Κεδρηνοῦ, τόμ. Α', σ. 766 ἐπ. τὸν βιογράφον τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐνθ. ἀνωτ. κεφ. 190 ἐπ. καὶ Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον, Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ', σ. 50 ἐκδόσεων Βόννης πλὴν τοῦ βιογράφου τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

κατὰ τοῦ ἀποστάτου Φιλιππικοῦ Βαρδάνου, ἀντικαταστήσαντος αὐτὸν 711—713), τελευταῖον ὁμῶς συνεβιβάσθησαν μετὰ τοῦ διαδεχθέντος τοῦτον αὐτοκράτορος Ἀναστασίου τοῦ Β' (713—716) καὶ ἠναγκάσθησαν ἀργότερα, ἐν ἔτει 717, νὰ ὑποχωρήσωσιν ἀπέναντι τῆς δραστηριότητος Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου (717—741). Ἐκτοτε δ' ἐπὶ τεσσαράκοντα περίπου ἔτη, μέχρι τοῦ ἔτους 762, οὐδὲν περὶ Βουλγάρων ἀναφέρεται.

Μέχρι τοῦδε λοιπὸν οἱ τε Σλάβοι καὶ οἱ Βούλγαροι ἐν μόναις ταῖς βορείοις καὶ βορειοδυτικαῖς τοῦ κράτους ἐπαρχίαις, τὸ μεσημβρινώτερον μέχρι Στρυμόνος καὶ τῶν περὶ τῆς Θεσσαλονίκης, κατώρθωσαν νὰ ἐγκατασταθῶσιν, εἰς δὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἐποίησαντο μὲν εἰσβολὰς τινας, ἐπιδρομὰς καὶ δηρώσεις, οὐδεμία ἐν τούτοις περὶ ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐνταῦθα βεβαία καὶ ὀριστικὴ εἶδησις ὑπάρχει.

Ἀλλῶς ὁμῶς ἔχουσι τὰ πράγματα ἀπὸ τοῦδε καὶ ἐξῆς, ἰδίως δ' ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων (716—811), ἐν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν ὅλῳ τῷ κράτει. Ἡ δραστηρία αὕτη τῶν ἀναμορφωτῶν Βυζαντινῶν ἡγεμόνων δυναστεία προσεπάθησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ν' ἀναδιοργανίσῃ καὶ ἀναζωογονήσῃ πάντας τοὺς κλάδους τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ σιτηπότος καὶ σχεδὸν παραλελυμένου κράτους. Ἐκ τῶν μεταρρυθμίσεων τῶν ἡγεμόνων τούτων ἡ σπουδαιότερα καὶ τολμηρότερα ἦτο ἡ ἀπαγόρευσις τῆς εἰκονολατρείας, ὅθεν εἰκονοκλάσται βασιλεῖς ἐκλήθησαν. Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη, ἣτις, φαίνεται, μετὰ τινος αὐστηρότητος ἐπεβλήθη ὑπὸ Λέοντος τοῦ Γ', ἡρέθισεν ἐπὶ τοσοῦτον τοὺς ἀνέκαθεν εἰς τὰς εἰκόνας εἰθισμένους κατοίκους τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Ἑλλαδικούς) καὶ τῶν νήσων, ὥστε, ἐρεθιζόμενοι πιθανῶς καὶ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ῥώμης, εἰς τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ἀνῆκε τότε ἀκόμη τὸ Ἰλλυρικόν, ἐκηρύχθησαν ἀπὸ κοινοῦ καὶ διὰ τῆς βίας κατὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγῶν καὶ καταρτίσαντες στόλον ἐξεκίνησαν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ τουρμάρχου τῆς Ἑλλάδος Ἀγαλλιανοῦ καὶ τινος Στεφάνου, ἀρχηγοῦ πιθανῶς τῶν νησιωτῶν, ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐκθρονίσωσι μὲν τὸν Λέοντα Γ', ἀναβιβάσωσι δ' ἐπὶ τὸν θρόνον τὸν ὑπ' αὐτῶν ἀναγορευθέντα βασιλέα Κοσμᾶν. Ἀλλ' ἡ παράτολμος αὕτη τῶν «Ἑλλαδικῶν» ἐπιχειρήσεις ἀπέτυχεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἰκτρῶς καὶ ἡ βεβιασμένη αὐτῶν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐφοδος κατὰ τὴν 18ην Ἀπριλίου 727 ἀπεκρούσθη τοσοῦτον ἀποτελεσματικῶς, ὥστε οἱ μὲν πλεῖστοι τῶν τολ-

μητιῶν ἐκείνων μετὰ τοῦ Ἀγαλλιανοῦ εὗρον τὸν θάνατον ἐν τοῖς κύμασι τῆς Προποντίδος, οἱ δὲ λοιποὶ κακῶς διεσώθησαν καὶ ὁ ἐπίδοξος αὐτοκράτωρ Κοσμᾶς μετὰ τοῦ ἐτέρου ἀρχηγῶ τῶν στασιαστῶν Στεφάνου ἐξέπνευσαν ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ δημίου ¹. Ὁ δ' αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Γ', θέλων νὰ περικόψῃ καὶ τῶν πάντοτε ἀντιπολιτευομένων καὶ ἀντιδρώντων Παπῶν τὴν δύναμιν, ἀπέσπασε βραδύτερον (τῷ 733) ὁλοτελῶς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησιαστικοῦ θρόνου, ὅπως καὶ τὰς ἐκκλησίας τῆς κάτω Ἰταλίας, τῆς Σικελίας, τῆς Κρήτης, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίας, καὶ ἔταξεν αὐτάς ὑπὸ τὸν πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον, ἡ δὲ τῶν Ἀθηνῶν ἐκκλησία ἀνυψώθη συγχρόνως τότε εἰς αὐτοκέφαλον ἐπισκοπὴν ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ². Τὸ περιστατικὸν τοῦτο τῆς τῶν Ἑλλήνων στάσεως εἶνε λίαν χαρακτηριστικὸν τῶν τότε ἐν Ἑλλάδι πραγμάτων, διότι δείκνυσιν ὅτι οἱ Ἕλληνες οὐ μόνον δὲν ἀπησχολοῦντο ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ὑπὸ ἐπιδρομέων, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰς ἐκέκτηντο δυνάμεις πρὸς ἐξοπλισμὸν ὁλοκλήρου στόλου. Περὶ δὲ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἀναφέρεται μὲν ῥητῶς ἂν καὶ κατὰ πόσον μετέσχον τοῦ κινήματος τούτου, οὐδεὶς ὅμως λόγος ὑπάρχει καὶ νὰ νομίσῃ τις ὅτι μόνῃ ἡ πόλις αὕτη ἐδυσπράγει τότε τῆς ἄλλης Ἑλλάδος εὐρωστούσης σχετικῶς.

Ἐτι ὅμως ἀξίωσημειωτοτέρα διὰ τὴν καθ' αὐτὸ Ἑλλάδα ὑπῆρξεν ἡ κυβέρνησις τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου Λέοντος τοῦ Γ', Κωνσταντίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου (741—775). Κατὰ τὰ ἔτη 746—747 λοιμὸς φοβερὸς ἐκ δυσμῶν προσερχόμενος ἐνέσκηψεν εἰς τὴν χώραν, ὅστις ἀπὸ τοῦ πρώτου τῆς διαδόσεως αὐτοῦ τόπου, τῆς Μονεμβασίας, καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα μέχρι Κωνσταντινουπόλεως διαδοθεὶς, τσαύτην προῦξένησε φθορὰν εἰς τοὺς κατοίκους, ὥστε δὲν διεσώζετο, εἰμὴ ὅστις «ὡς πορρωτάτῳ τούτων τῶν χωρῶν ἀπέδρα ³». Συγχρόνως δ' ἀναγγέλλεται ἡμῖν διὰ πρώτην φορὰν ῥητῶς καὶ ὠρισμένως ὅτι Σλάβοι εἰσβαλόντες κατέσχον ὅλην τὴν ἀνοικτὴν χώραν τῆς Ἑλλάδος. Στίφη δηλ. πολλὰ ἐκ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ περὶ τὸν Στρυμόνα ἐγκατεστημένων Σλάβων, οἵτινες

¹ Νικηφόρος Κωνσταντινουπολίτης, σ. 64—65. Θεοφάνης, τόμ. Α', σ. 623. Κεδρηνός, τόμ. Α', σ. 776, ἐκδόσεων Βόννης.

² Πρβ. καὶ Τάσου Νερούτσου Χριστ. Ἀθῆν., ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Γ', σ. 29.

³ Θεοφάνης ἐν τόμ. Α', σ. 651—653. Κεδρηνός ἐν τόμ. Β', σ. 7—8. Λέων Γραμματικὸς ἐν σ. 184 καὶ Μιχαὴλ Γλυκᾶς ἐν σ. 526 ἐκδ. Βόννης.

κατ' ὀλίγον καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ μέχρι τοῦ Παγασσητικοῦ κόλπου εἶχον ἐπεκτείνει τὰς κατακτήσεις των, ἐπωφελοῦμενα, φαίνεται, τὴν ἐκ τῆς ἐπιδημίας ἐρήμωσιν τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ τὴν ἐντεῦθεν παράλυσιν τῆς ἐπαγρυπνήσεως τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, ἀφῆκαν τὰς μέχρι τοῦδε κατοικίας των καὶ προβάντα μεσημβρινῶς κατέλαβον τὴν σχεδὸν ἔρημον μείνασσαν ἀνοικτὴν χώραν τῆς Ἑλλάδος. Τὴν περὶ τούτου εἵδησιν διέσωσεν ἡμῖν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ζ'. ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ περὶ Θεμάτων αὐτοῦ πραγματείᾳ, ἐν οἷς λέγει περὶ Πελοποννήσου ὅτι « Ἐσλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ » λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκητο τὴν οἰκουμένην, ὁπηνίκα Κωνσταντῖνος ὁ τῆς κοπρίας ἐπώνυμος τὰ σκῆπτρα τῆς τῶν Ῥωμαίων » διεῖπεν ἀρχῆς¹ ». Ὅτι δὲ διὰ τοῦ « ἐσλαβώθη » θέλει νὰ εἴπῃ ὁ αὐτοκράτωρ ἐνταῦθα ὅτι ὑπὸ Σλάβων κατελήφθη καὶ ὅχι ὅτι ἀπλῶς ἐδουλώθη, ὥς τινες ἠθέλησαν νὰ ἐρμηνεύσωσι τὴν λέξιν, εἶνε ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας· διότι ἂν ἡ λέξις ἐσήμαινεν ἐδουλώθη, ὑπὸ τίνων τότε ἐγένετο ἡ δούλωσις; Ἐπειτα δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐπέξηγεῖ τὴν σημασίαν τοῦ ἐσλαβώθη ἀμέσως κατωτέρω, ἐν οἷς διηγεῖται ὅτι Πελοποννησίος τις ἐπὶ εὐγενείᾳ καυχώμενος ἐσκώφη ἔνεκα τούτου ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ Εὐφημίου διὰ τοῦ ἰαμβείου,

Γαρασδοειδῆς ὄψις ἐσλαβωμένη,

ὅπερ ἀναμφιβόλως δὲν ὑπενόει τὴν ἐκ δούλων τοῦ Πελοποννησίου καταγωγὴν, ἀλλὰ τὴν ἐκ Σλάβων, διότι καὶ δὲν ἀπέβλεπε μόνον αὐτὸν προσωπικῶς, ἀλλὰ πάντας τοὺς Πελοποννησίους. Ἰδίως δὲ κατέλαβον διαρκῶς τὰς περὶ τὸν Ταύγετον καὶ ἐν Γορτυνίᾳ χώρας δύο σλαβικαὶ φυλαί, οἱ Μηλίγγοι καὶ οἱ Ἐζερίται, οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας διέμειναν ἐκεῖ μέχρι τῆς ἐντελοῦς ὑπὸ τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου ἀπορροφήσεώς των. Τοῦτο μαρτυρεῖται μὲν καὶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν, ἀποδεικνύεται δὲ καὶ ἐκ τῶν μέχρι σήμερον σωζομένων πολλῶν ἐν ταῖς εἰρημέναις χώραις σλαβικῶν ὀνομασιῶν.

Ὁ δ' αὐτοκράτωρ ἦτο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀπησχολημένος ὑπὸ πολέμων κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν περὶ Στρυμόνα ἐναπομεινάντων Σλάβων, ὧν τοὺς τελευταίους καὶ πάλιν κατεπολέμησεν, ὑπέταξε καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἰς Ἀσίαν μετόπισε. Τούτου ἔνεκα οἱ εἰς

¹ Περὶ Θεμάτων 2, 6, 53. τόμ. Γ'. σ. 53 — 54 τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως. Πρβ. καὶ Θεοφάνους σ. 651. ἐκδ. Βόννης.

Ἑλλάδα εἰσβαλόντες ἔμειναν ἀνενόχλητοι ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἦγον καὶ ἔφερον τὴν ἀνοικτὴν χώραν μέχρι τοῦ 783, ὅτε ἡ Ἀθηναία τὴν πατρίδα αὐτοκράτειρα Εἰρήνην, σύζυγος τοῦ διαδεχθέντος τὸν Κοπρῶ-
 νυμον Λέοντος τοῦ Δ' (775—780) καὶ μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἄρ-
 χουσα ὡς κηδεμὼν τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ τῆς Κωνσταντίνου τοῦ Σ' (780—797) ἢ ὡς μόνη κυρίαρχος (797—802), ἐξάπέστειλε τέλος κατὰ τῶν Σλάβων τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἑλλάδος τὸν πατρίκιον Σταυρά-
 κιον, ὅστις καθυπέταξε τοὺς βαρβάρους τούτους καὶ κατέστησεν αὐτοὺς φόρου ὑποτελεῖς, ἀφῆκεν ὅμως ἐν τῇ χώρᾳ.¹ Ἐκ ταύτης τῆς ὑποτε-
 λουῶς θέσεως τῶν ἐδοκίμασαν οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου, ἐνθα φαί-
 νεται ὅτι ἦσαν οἱ πλεῖστοι, ν' ἀνακτήσωσι τὴν προτέραν ἐλευθερίαν τῶν καὶ ἀποστατήσαντες ἤρξαντο νὰ λεηλατῶσι τὰς τῶν γειτόνων Ἑλλήνων κτήσεις καὶ κατοικίας καὶ τέλος ἐτράπησαν ἐπὶ τὴν πολιορ-
 κίαν τῶν Πατρῶν, ἔχοντες κατὰ θάλασσαν ἀρωγούς καὶ τοὺς Ἀραβας. Ἡ πόλις ὅμως αὕτη, ἥτις μᾶττην περιέμενεν ἐπὶ μακρὸν τὴν ἐπικου-
 ρίαν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατηγοῦ ἐκ Κορίνθου καὶ εἶχε περιέλθει εἰς μεγίστην ἀνάγκην δι' ἔλλειψιν τῶν ἐπιτηδείων, τέλος ἐσώθη χάρις εἰς τὸ ἀπελπιστικὸν θάρρος τῶν κατοίκων τῆς, οἵτινες ἐξοδὸν κατὰ τῶν πολιορκητῶν ποιησάμενοι, ἐνίκησαν αὐτοὺς κατὰ κράτος καὶ ὑπεδούλω-
 σαν, ἔχοντες εἰς τοῦτο μέγαν ἀρωγὸν τὸν προστάτην τῆς πόλεως ἄγιον Ἀνδρέαν². Ταῦτα δὲ πάντα συνέβησαν ἐν ἔτει 807 κατὰ πᾶσαν πι-
 θανότητα, ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' (802—811) διότι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ στόλος τοῦ περιφήμου Καλίου τοῦ Ἀράβων Ἀχαροῦν-αλ-Ρα-
 σίδ, μνημονεύεται ὅτι ἐπετέθη κατὰ τῶν ἐλληνικῶν νήσων καὶ παρὰ-
 λίων. Ἐκτοτε δ' οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου, ὀλιγοστεύσαντες καὶ ἀδυνατισθέντες, ἐξηκολούθουν νὰ ζῶσιν ἐκεῖ διαρκῶς σχεδὸν ἀβλαβεῖς εἰς τοὺς λοιποὺς κατοίκους τῆς χώρας.

Τὸ συμβᾶν τοῦτο τῆς ἀποστασίας καὶ ὑποταγῆς τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου ἀναφέρεται καὶ ἐν τινι πατριαρχικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Πα-
 τριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου τοῦ Β' (1084—1111) πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον Α', τὸν Κομνηνόν, ἐν ᾗ λέγεται ὅτι ἀδίκως ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος ἀφῆρεσε τὸν μητροπολίτην Πατρῶν πολλὰς τῶν

¹ Θεοφάνης ἐν τόμ. Α', σ. 707. Κεδρηνός, ἐν τόμ. Β', σ. 21. Λέων Γραμ-
 ματικός ἐν σ. 191 ἐκδ. Βόννης· πρὸς καὶ Tafel, de Thessalonica... κτλ. σ. 106.

² Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, κεφ. 49 ἢ τόμ. Γ', σ. 217—220, ἐκδ. Βόννης.

προνομίων του, διότι αὐταὶ παρεχωρήθησαν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Πατρῶν ἐξ εὐγνωμοσύνης διὰ τὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ὑπὸ Νικηφόρου τοῦ Α', « Ἐν τῇ καταστροφῇ τῶν Ἀβάρων . . . , ἐπὶ διακοσίαις δεκαοκτῶ » χρόνοις ὅλοις κατασχόντων τὴν Πελοπόννησον καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς » ἀρχῆς ἀποτεμομένων, ὡς μὴδὲ πόδα βαλεῖν δύνασθαι ἐν αὐτῇ » Ῥωμαῖον ἄνδρα, ἐν μιᾷ δὲ ὥρᾳ τούτων μὲν ἀφανισθέντων, τῆς δὲ » χώρας ἀπάσης τοῖς ῥωμαϊκοῖς σκήπτροις ἐπανελθούσης¹ ». Ὅτι τὸ ἄνωτέρω ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐξιστορούμενον συμβάν ἐννοεῖται ἐνταῦθα, οὐδεμία ὑφίσταται ἀμφιβολία. ἱστορικὴ ὅμως ἄγνοια καὶ ἐκ θρησκευτικοῦ ζήλου προερχομένη ὑπερβολὴ ἐκφράσεως παραμορφοῦσι τὴν ἀλήθειαν τοῦ πράγματος· διότι ἀντὶ Σλάβων Ἀβάροι ἀποκαλοῦνται οἱ βάρβαροι πολιορκηταὶ καὶ τούτου ἕνεκα ὑπολογίζεται καὶ ἡ ἐν Πελοποννήσῳ αὐτῶν διαμονὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν εἰσβολῶν τῶν Ἀβάρων εἰς τὸ κράτος, περὶ τὰ τέλη τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος. Ὅτι δὲ δὲν εἶνε ἀληθές τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ λεγόμενον, ὅτι ἐπὶ διακόσια δεκαοκτῶ ἔτη οὐδεὶς Ῥωμαῖος, ἤτοι Βυζαντίνος, ἠδύνατο νὰ βάλλῃ τὸν πόδα ἐπὶ τῆς χώρας, ἐξάγεται ἐκ τε τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, μαρτυρούσης ὅτι αἱ Πάτραι ἦσαν ἐν χερσὶ τῶν Βυζαντίνων, καὶ ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου λέγοντος ὅτι καὶ ἡ Κόρινθος, ὡς πιθανῶς καὶ πᾶσαι αἱ ὀχυραὶ πόλεις, κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων, πρὸ πάντων δ' ἐκ τῆς εἰδήσεως, ὅτι ὁ Σταυράκιος, ὑπὸ τῆς Εἰρήνης ἐν ἔτει 783 ἐξαποσταλὴς, κατεπολέμησε καὶ καθυπέταξε τοὺς πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰσβαλόντας Σλάβους. Ἡ τῆς πατριαρχικῆς λοιπὸν ἐπιστολῆς μαρτυρία οὐδαμῶς ἰσχύει νὰ ἀποδείξῃ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Φαλλμεράϋερ, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ χώρα ἐξεσλαβώθη καὶ ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἐξωντώθη ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἑκτοῦ μ. Χ. αἰῶνος². Τὸ δὲ μόνον βέβαιον εἶνε ὅτι κατὰ πρῶτον ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου, καθ' ὃν χρόνον ὁ φοβερὸς λοιμὸς ἐλυμαίνετο τὴν Ἑλλάδα 746—747), ἀναφέρεται ῥητῶς ἐγκατάστασις τῶν Σλάβων ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐν καταστάσει ὑποτελεῖ καὶ τεταπεινωμένη, ἰδίως μετὰ τὰ συμβάντα τῶν Πατρῶν ἐν ἔτει 807.

Ἐκτοτε εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων

¹ Ἡ ἄνευ χρονολογίας ἐπιστολὴ αὕτη εὐρίσκεται παρὰ J. Leunclavius, Juris graeco-romani tomi duo, ἐν Φραγκοφόρτῃ, 1596, σελ. 278—279.

² Fallmerayer, Geschichte der Halbinsel Morea, μέρ. Α', σ. 283 ἐπ. ἐκδ. 1830. Τὴν Ἀττικὴν κατ' ἀρχὰς ἐξήρει τῆς γενικῆς καταστροφῆς ὁ ἐλληνοφάγος Ἀποσπασματοδίφης, ἔπειτα ὅμως μετανοήσας ἤλλαξε καὶ περὶ τούτου γνώμην, ὡς θέλομεν ἰδεῖ.

προστίθενται καὶ αἱ τῶν Σαρακηνῶν. Πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἐκλείσθη ἐν ἔτει 817 πεντηκονταετὴς εἰρήνη, ἣτις ἀμφοτέρωθεν αὐστηρῶς σχεδὸν ἐτηρήθη. Μετὰ δὲ τὸ πέρας τῆς εἰρήνης ἤρξαντο οἱ Βούλγαροι καὶ πάλιν κινούμενοι κατὰ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἀπεκρούσθησαν ὁμῶς ἐπανειλημμένως καὶ κατεπολεμήθησαν ὑπὸ τοῦ τότε αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842—867), ὅστις κατὰ τὰ ἔτη 852 καὶ 856 αὐτοπροσώπως ἐκστρατεύσας εἰσέβαλεν εἰς τὴν χώραν τῶν Βουλγάρων, μέχρις ὅτου ἐν ἔτει 861 ἐδέξαντο τὸν χριστιανισμόν καὶ ὑποσχεθέντες βίον εἰρηνικὸν ἔλαβον πρὸς κατοικίαν καὶ τὴν Ζαγοράν ἐν Θράκῃ ἐντεύθεν τοῦ Αἴμου. Τοὺς Βουλγάρους ἐμιμήθησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ τὰ σλαβικὰ φύλα, ὁ ἐντελής ὁμῶς προσηλυτισμὸς τῶν βαρβάρων ἀπετελείωσεν ἐπὶ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα (867—886), τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς δραστηρίας καὶ γενναίας ἐκείνης δυναστείας τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἣτις ἐκράτησε τὸν θρόνον μέχρι τοῦ 1056 καὶ ἦτο προσωρισμένη ν' ἀπαλλάξῃ διὰ παντὸς τὸ κράτος ἀπὸ τοῦ ἐκ τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων κινδύνου. Οἱ Βούλγαροι βασιλεῖς, καὶ χριστιανοὶ γενόμενοι, δὲν ἔπαυσαν ἐπαναλαμβάνοντες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὰς ἐχθροπραξίας, προβάντες ἐνίοτε ἐν ταῖς ἐπιδρομαῖς των μέχρι Νικοπόλεως ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἠπείρῳ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁμῶς πάλιν ἀπεχώρουν εἰς τὰ ἴδια, ἐνικῶντο ἢ ἐπιτηδείως ἀπησχολοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δι' ἄλλων βαρβάρων, προσκαλουμένων πρὸς τοῦτο ἐκ τῶν πέραν τοῦ Ἰστροῦ χωρῶν, Μαγυάρων, Τσυρκαμάνων, Ρώσσων καὶ ἄλλων, μεθ' ὧν κατεσφάζοντο ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ, καὶ οὕτως ἡσύχαζε τὸ κράτος. Ἐκ νέου δὲ πάλιν ἐκινδύνευσεν σπουδαίως ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων τὸ βυζαντινὸν κράτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρείου αὐτοκράτορος Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969—976) ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β' (976—1025) καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Θ' (976—1028). Ὑπὸ τὸν ἔμπειρον, ἀνδρεῖον καὶ φοβερὸν αὐτῶν ἡγεμόνα Σαμουὴλ ἀναρίθμητα Βουλγάρων στίφη διέδραμον ἐπανειλημμένως λεηλατοῦντα φρικτὰ τὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Πελοποννήσου. Ἐνῶ ὁ Βασίλειος ἦτο ἀπησχολημένος κατὰ τοῦ ἀποστάτου Βάρδα Σκληροῦ, προέβη ὁ Σαμουὴλ θύων καὶ ἀπολλύων μέχρι Κορίνθου, κυριεύσας καθ' ὁδὸν πολλὰς πόλεις καὶ φρούρια, ἐν οἷς καὶ τὴν Λάρισαν¹. "Ὅτε δ' ὁ Βασίλειος ἀπαλλαγείς τοῦ ἀπο-

¹ Κεδρηνὸς ἐν τόμ. Β', σ. 439 ἐκδ. Βόννης. Εἰς ταύτην τὴν ἐπιδρομὴν πιθανῶς ἀναφέρεται καὶ τὸ ὑπότινος σχολιαστοῦ τοῦ Στράβωνος κατὰ τὸν δέκατον

στάτου ἐστράπη ἐν ἔτει 981 ἐπὶ τὴν ὀχυρὰν τῶν Βουλγάρων πόλιν Σαρδικήν, τὴν μετὰ ταῦτα Σόφιαν, ὃ Σαμουήλ μετακαλέσας ἐκ τῶν μεσημβρινῶν ἐπαρχιῶν τὸν λεηλατοῦντα στρατόν του ἐπετίθη κατὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοπέδου καὶ προὔξενησεν ἀνυπολόγιστον σφαγὴν καὶ φθοράν. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα κατεγίνοντο ἔκτοτε ἀδιακόπως ν' ἀπασχολῶσι τοῦλάχιστον τὸν Σαμουήλ ἐν ταῖς βορείοις, ἐπαρχίαις, ἰδίως δὲ κατὰ τὰ ἔτη 990—995 ὑπὸ τὸν Ταρωνίτην ἐν Θεσσαλονίκῃ σταθμεύοντα, κατῴρθωνον ἐπὶ πέντε κατὰ συνέχειαν ἔτη ν' ἀναχατιζῶσι τὴν περικιτέρω πρόοδον τῶν πολεμίων¹. Ἐν ἔτει ὅμως 995 ἄπειρα πλήθη Βουλγάρων ἐξεκίνησαν πάλιν πρὸς μεσημβρίαν, ἐληλάτησαν ἐκ νέου τὴν Θεσσαλίαν, Βοιωτίαν καὶ Ἀττικὴν καὶ διαβάντα τὸν Ἴσθμὸν προέβησαν μέχρι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Πελοποννήσου, ἐνθα διέμειναν δηροῦντα τὴν χώραν, μέχρις ὅτου μαθὼν ὁ Σαμουήλ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐξαπέστειλε κατόπιν αὐτοῦ τὸν Νικηφόρον Οὐρανὸν μετὰ στρατοῦ, ἐστράφη πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἀπῆντησεν αὐτὸν ἐπερχόμενον παρὰ τὸν Σπερχεῖον ποταμὸν, ἕνεκα τῆς μεγάλης πλημμύρας τοῦ ὁποῦ ἠναγκάσθησαν ἀμφότεροι οἱ ἀντίπαλοι στρατοὶ νὰ στρατοπεδεύσωσι κατ' ἀντικρὺ ἀλλήλων ἐκατέρωθεν τοῦ ποταμοῦ. Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ διέμειναν ἀπρακτοῦντες ἐπὶ τινα χρόνον οἱ στρατοί, ἀλλ' ὁ Οὐρανός, ἐπωφελούμενος σκοτεινὴν τινα νύκτα, διέβη διὰ τινος ἀνακαλυφθέντος βατοῦ μέρος τὸν ποταμὸν καὶ ἐπιτεθεὶς ἐξαπίνης κατὰ τῶν μηδὲν κακὸν προβλεπόντων Βουλγάρων, ἐπήνεγκεν αὐτοῖς τοσοῦτον ὀλοσχερῆ φθοράν, ὥστε ὀλίγιστοι αὐτῶν ἐσώθησαν καὶ αὐτοὶ δ' ὁ Σαμουήλ καὶ ὁ υἱὸς του Ῥωμανὸς μόλις κατῴρθωσαν πληγωμένοι νὰ διαφύγωσι, κρυβέντες μεταξὺ τῶν πτωμάτων καὶ ἐπωφεληθέντες τὴν ἐπελθοῦσαν νύκτα, πλανώμενοι δ' ἀνὰ τὰ ὄρη διεσώθησαν τελευταῖον εἰς Βουλγαρίαν². Μετὰ τὴν φοβεράν ταύτην ἥτταν καὶ πανωλεθρίαν τῶν Βουλγάρων παρὰ τὸν Σπερχεῖον ἀπηλλάγησαν ὀλοτελῶς αἱ μεσημβριναὶ ἐπαρχίαι ἀπὸ τοῦ ἐχθροῦ τούτου, τὸ δὲ θέατρον τοῦ πολέμου, διαρκέσαντος μέχρι τοῦ 1018, περιορίσθη εἰς τὴν βορείον Μακεδονίαν, μέχρις ὅτου ὁ σιδηροῦς τοῦ Βασιλείου βραχίων ἐθραυσε διὰ παντὸς

αἰῶνα γραφέν, «Καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἡπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκυθαὶ Σλάβοι νέμονται.» Πρβ. Στράβ. βιβλ. 7, σελ. 125 ἐκδ. Ἀμστελοδάμου τοῦ 1707. καὶ βιβλ. 8. σ. 126.

¹ Κεδρηνός ἐν τόμ. Β', σ. 497, ἐκδ. Βόννης.

² Κεδρηνός ἐν τόμ. Β', σ. 450, ἐκδ. Βόννης.

κατὰ τὸ Κοσσυφοπέδιον τὴν τῶν Βουλγάρων δύναμιν καὶ ἔπαυσε πλέον ὁ μέγας ἐκ τούτων κίνδυνος, διὸ *Βουλγαροκτόνος* ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἐκλήθη. Οἱ Βούλγαροι ἐπανεστάτησαν καὶ πάλιν ὑπὸ τὸν Πέτρον Δελεάνον ἐπὶ Μιχαήλ τοῦ Δ' (1034—1041) ἐν ἔτει 1040 καὶ προέβησαν νικηφόροι μέχρι Θηβῶν, ταχέως ὁμως ὑπετάγησαν ἐκ νέου, ἑτέρα δέ τις ἀπόπειρα αὐτῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἀνεξαρτησίας διὰ τῆς βοηθείας καὶ τῶν Σέρβων ἐν ἔτει 1075 ἀπέτυχεν ἐπίσης οὐκ τρῶς. Οὕτω δ' ἔπαυσαν ὀριστικῶς τὰ ἐκ τῶν βαρβάρων τούτων δεινὰ τοῦ κράτους.

Ἀλλὰ τὸ πολυπαθὲς ἀνατολικὸν ἢ ἐλληνικὸν κράτος δὲν εἶχε ν' ἀμυνῆται μόνον κατὰ τῶν ἐκ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσεως κινδύνων. Καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἔνωρὶς ἤδη εἶχεν ἀναλάβει κατ' αὐτοῦ μέγαν ἐξοντώσεως ἀγῶνα. Τοὺς φοβεροὺς καὶ ἀηττήτους τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους πολέμους Πάρθους διεδέχθησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος οἱ ὑπὸ τοὺς Σασσανίδας ἀναζωογονηθέντες Πέρσαι, οἵτινες ἐπὶ μακρὸν ἐπολέμουν τὸν χριστιανισμόν καὶ τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κράτος, ἰδίως δ' ὑπὸ τὸν μέγαν αὐτῶν βασιλέα Χοσρόην Α', τὸν Νουσιρβάν, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, μέχρις ὅτου ὁ Ἡράκλειος ἔθραυσε τὴν δύναμιν αὐτῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος. Τότε ὁμως ἀνεφάνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ ἰσλαμισμός, οἱ δ' ὑπ' αὐτοῦ προσηλυτισθέντες καὶ ἐμπνευσθέντες Ἀραβες ἢ Σαρακηνοὶ ἀντικατέστησαν τοὺς Πέρσας ἐν τῇ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους ἀγῶνι, τολμηροὶ δὲ προβαίνοντες οὐ μόνον πολλὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας κατέλαβον, μέχρι καὶ τῆς Ἰσπανίας ἐκταθέντες, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινουπόλιν ἐπανειλημμένως ἐπολιοῦρκησαν. Ἀφ' ὅτου δ' ἐν ἔτει 823 ἐξ Αἰγυπτου ὁρμώμενοι κατέλαβον τὴν Κρήτην, μέχρι τῆς ὑπὸ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ κατὰ τὰ ἔτη 960—961 γενομένης ἀνακτήσεως τῆς νήσου ταύτης, δὲν ἔπαυσαν ἐπιχειροῦντες ἀλλεπαλλήλους φοβεράς πειρατικὰς ἐπιδρομὰς καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις εἰς τὰ ἐλληνικὰ παραλία καὶ τὰς νήσους. Ἐν ἔτει 880 ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Χαλκίδος, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης τῶν ζημίας· τὸ δ' ἐπόμενον ἔτος ἐξέπλευσαν κατὰ τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Πελοποννήσου καὶ εἶχον ἤδη προβῆ μέχρι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅτε ὁ ἐν Κεγχρεαῖς σταθμεύων αὐτοκρατορικὸς ναύαρχος Νικήτας Ὁρώφας, μεταβιβάσας διὰ νυκτὸς τὰ πλοῖα ὑπὲρ τὸν Ἰσθμὸν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, ἐπετέθη ἀπροσδοκῆτως καὶ κατέστρεψεν αὐτοὺς κατὰ κράτος, συλλαβὼν αἰχμάλωτον καὶ τὸν ἐξωμότην ἀρχηγόν των Φώτιον,

τὰ δὲ λείψανα τοῦ ληστρικοῦ ἐκείνου στόλου διασκεδάσας κατεδίωξε μέχρις Ἀφρικῆς. Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 904 ἕτερος ἐξωμότης, ὁ Τριπολίτης Λέων, ὥρμησε κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπολιόρησεν αὐτὴν καὶ ἐλὼν κατέσφαξεν ἡβηδὸν τοὺς πολίτας ἀποκομίσας καὶ ἀνυπολόγιστον λείαν. Ἐπανεληφθῆσαν δ' αἱ τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομαὶ ἐπὶ τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ τὰς νήσους καὶ μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Κρήτης, ἣν μετεχειρίζοντο ὡς ὀρμητήριον, ἐνόσῳ κατεῖχον αὐτήν, νῦν ὁμως αἱ ἐπιδρομαί, κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, ὥρμωντο ἐκ Σικελίας, πᾶσαι δ' ἀπεκρούσθησαν ἐπιτυχῶς¹.

Ἄλλ' ἐνῷ ἀπεκρούετο ὁ ἐκ Σικελίας καὶ ἐκ τῶν Σαρακηνῶν κίνδυνος, ταῦτοχρόνως περίπου, κατὰ τὰ ἔτη 1026—1028, εἰσέβαλεν εἰς τὰς βορείους τοῦ Κράτους ἐπαρχίας καὶ τὴν παλαιὰν Βουλγαρίαν ἐκ τῶν ἐκείθεν τοῦ Ἰστρου προερχομένη ἐτέρα ἀσιατικὴ φυλὴ, οἱ Πετσελέγοι. Οὗτοι ἐπανελάβον τὰς ἐπιδρομάς των καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1035 καὶ 1036, καθ' ὃν χρόνον οἱ Σαρακηνοὶ ἐδήρουν τὰς Κυκλάδας, οἱ δὲ Βούλγαροι εἶχον ἀποστατήσει ὑπὸ τὸν Πέτρον Δελεάνον, καὶ προέβησαν λεηλατοῦντες μέχρι τῶν μεσημβρινωτέρων τῆς Μακεδονίας. Καὶ ἐπὶ Κωνσταντίνου Ι' δὲ τοῦ Μονομάχου (1042 — 1055) ἐπανελάβον οἱ Πετσελέγοι τὰς ἐπιδρομάς των κατὰ τὰ ἔτη 1048, 1050 καὶ 1051, ὡς καὶ ἀργότερα στίφη τινὰ αὐτῶν περιέτρεξαν δηρῶντα τὰς βορείους ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Ἡ δὲ ἐντεῦθεν τῶν Θερμοπυλῶν Ἑλλάς ὑπὸ τούτων μὲν ἔμεινεν ἀνέπαφος, ὑπέφερεν ὁμως ὑπὸ ἄλλων βαρβάρων τουρκομανικῆς ἐπίσης καταγωγῆς καὶ συγγενῶν τῶν Πετσελέγων, ὑπὸ τῶν Οὐζῶν. Οὗτοι ἐκδιωχθέντες ἐκ Ῥωσσίας, ὅπου ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑπῆρξαν τὸ φόβητρον τῆς χώρας, προέβησαν δυτικο-μεσημβρινὰ πρὸς τὸν Δούναβιν καὶ διαβάντες τὸν ποταμὸν τοῦτον ἐπὶ ἀπείρων λέμβων περὶ τὰς 600,000 κατὰ τὸ ἔτος 1065, ἐπὶ Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δούκα (1055 — 1067), διέδραμον λεηλατοῦντες τὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος². Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν ὁμως αὐτῶν ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς ταύτης πρὸς τὰ βορειότερα τοῦ κράτους κατελήφθησαν ὑπὸ τοσοῦτον δριμύεος χειμῶνος, ὥστε οὐ μόνον τὴν ἄπειρον λείαν των ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσιν, ὅπως σωθῶσιν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια σκεύη καὶ καταφυγόντες πέραν τῆς Ῥο-

¹ Ἴδε Κεδρηνὸν ἐν τόμ. Β', σ. 497—594. Γλυκᾶν ἐν σ. 594. ἐκδ. Βόννης.

² Μιχαήλ Ἀτταλιώτης ἐν Ἱστορ. σ. 83.

δόπης καὶ τοῦ Αἵμου ἀνά τὴν Θράκην καὶ Βουλγαρίαν, περιέπεσον εἰς τὰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων καὶ Πετσελέγων, ὧς ὧν ὀλοτελῶς καὶ ἄνευ ἔχρους κατεστράφησαν. Οὕτω δ' ἔπαυσαν τέλος πάντων αἱ ἐπιδρομαὶ ἀσιατικῶν φυλῶν κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Ἀντὶ ὅμως τῶν ἐκ διαφορῶν διευθύνσεων καὶ ὁρμητηρίων ἐπιπιπτόντων ἀσιατικῶν πολεμίων ἀνεφάνησαν νῦν ἄλλοι ἐκ δυσμῶν, τέκνα τοῦ Βορρᾶ, οἵτινες διὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν τύχην ἦσαν μείζονος σπουδαιότητος καὶ διαρκεστέρων συνεπειῶν ἢ πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦδε ἐπιδρομαί, διότι ἐχρησίμευσαν ὡς πρόδρομος τῆς φραγκοκρατίας. Οἱ νέοι οὗτοι ἐπιδρομεῖς καὶ πολέμιοι ἦσαν οἱ ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης Ἀρκτου κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα εἰς Ἰταλίαν καταβάντες καὶ περὶ τὰ μέσα αὐτοῦ ιδρύσαντες αὐτόθι, ἐν Ἀπουλίᾳ, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας καὶ τῶν τοπικῶν δυναστειῶν ἴδιον ἀνεξάρτητον κράτος, μεγάλην ἐν Ἰταλίᾳ ἐξασκοῦν ἐπιρροήν, τουτέστιν οἱ Νορμαννοὶ ἢ Νορμανδοί¹, ὧν ἕτερος κλάδος κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους εἶχε καταλάβει τὴν Ἀγγλίαν. Ὁ ιδρυτὴς τοῦ ἰταλικοῦ τούτου κράτους Ῥοβέρτος Γυῖσκάρδος, καίπερ ὧν πολέμιος τῶν κατεχόντων εἰσέτι πόλεις τινὰς ἐν Ἰταλίᾳ Βυζαντινῶν, οὐχ ἤττον, ὅτε ἀνέβη τὸν βυζαντινὸν θρόνον Μιχαὴλ Ζ' ὁ Παραπινάκης (1071 — 1078), ἦλθε πρὸς αὐτὸν εἰς διαπραγματεύσεις φιλικὰς, αἵτινες ὡς ἀποτέλεσμα εἶχον τὴν ἀμοιβαίαν ἐκατέρωθεν ὑπόσχεσιν γάμου μεταξὺ τοῦ ἐπιδόξου διαδόχου τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Γυῖσκάρδου². Ὅτε δ' ὁ Μιχαὴλ μετὰ ἐπταετῇ ἀρχὴν καθηρέθη τοῦ θρόνου καὶ ἐκλείσθη εἰς μονὴν τινα, ὁ Γυῖσκάρδος ἠθέλησε νὰ ἐπωφεληθῇ τὴν εὐκαιρίαν ταύτην, ὅπως θέσῃ τὸν πόδα ἐπὶ τῶν ἀπροφυλάκτων δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους. Προέτρεψε λοιπὸν μοναχόν τινα νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὴν ἐν Σαλέρνῳ αὐλὴν του ὡς ὁ ἐκθρονισθεὶς Μιχαὴλ, ἵνα διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῶν δεινῶν του κινήσῃ τὴν συμπάθειαν τῶν Νορμαννῶν καὶ ἐπικαλεσθῇ τὴν συνδρομὴν αὐτῶν πρὸς τὴν ἐκ νέου εἰς τὸν θρόνον ἀποκατάστασίν του, τὸ δὲ σχέδιόν του τοῦτο ἐπέτυχε πληρέστατα. Διότι ἡ ἀντιζηλία καὶ ἀντιπάθεια, ἣτις ἐπεκράτει μεταξὺ Ῥώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, ἥδη ἀπὸ τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταβιβάσεως τῆς ἐδρας τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀπὸ

¹ Περὶ τῆς καταγωγῆς, τῆς ἐν Ἰταλίᾳ ἐγκαταστάσεως καὶ περὶ τῶν περαιτέρω¹ τυχῶν τῶν Νορμαννῶν ἴδε Γιββωνας Decline and Fall... κτλ. κ. 56.

² Ἄννα Κομνηνὴ ἐν Ἀλεξιάδος βιβλ. 1, 13 ἐπ.

τῆς εἰς πατριαρχικὸν θρόνον ἀνυψώσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἥτις εἰς συχνὰς ἐρίδας ἔδωκεν ἀφορμὴν, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διὰ τῆς ἐν ἔτει 1057 ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου εἶχε καταλήξει εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα, τὸ εἰς ἄκρον ὑπεκκαῦσαν τὰ πάθη καὶ ἐξεγεῖραν τὸ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς μῖσος τῶν Δυτικῶν, τοῦτο δὲ διηνεκῶς καὶ ἐπιτηδείως ὑπεκίνουν καὶ ὑπεδαύλιζον καὶ οἱ Πάπαι. Ὅθεν ὁ Γυῖσκάρδος, ἐπωφελούμενος τὴν εὐνοϊκὴν τοῦ λαοῦ γνώμην, ἐπεχείρησε μακροὺς ἐξοπλισμούς ἐπὶ δύο ὅλα ἔτη πρὸς ἀποθίβασιν εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἐν ἔτει δὲ 1080 συνηθροίσθη ὁλόκληρος ὁ στρατὸς αὐτοῦ, ἔχων ὡς πυρῆνα 1300 ἐκλεκτοὺς Νορμαννοὺς ἱππότας, εἰς τὸν μεσημβρινώτατον τῆς Ἰταλίας λιμένα Ὀτράντον καὶ ἐπὶ 150 πλοίων ἐπεχείρησε τὸν διάπλουν. Κατ' ἀρχὰς ἐσκόπει ὁ Γυῖσκάρδος νὰ τραπῇ κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἔτος εἶχε προχωρήσει καὶ ὁ καιρὸς ἦτο ἥκιστα εὐνοϊκὸς διὰ μακρὸν πλοῦν, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν πλησιέστερον κειμένων βορειοδυτικῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ νέος τοῦ Βυζαντίου αὐτοκράτωρ, ὁ βέκτης Ἀλέξιος Κομνηνὸς (1081—1118), μαθὼν τὰ σχέδια τοῦ Γυῖσκάρδου ἐξἀπέστειλεν ὡς τάχιστα εἰς Δυρράχιον (Ἐπίδαμνον) τὸν ἐπιστήθιον αὐτοῦ φίλον Γεώργιον Παλαιολόγον πρὸς ἐπισκευὴν τῶν ὀχυρωμάτων τῆς δυσαλώτου ἐκείνης πόλεως καὶ ὑπεράσπισιν τῆς πέριξ χώρας κατὰ τῶν Νορμαννῶν. Πρὶν ὅμως προλάβῃ ὁ Παλαιολόγος νὰ ὀχυρώσῃ καλῶς τὴν χώραν, ἐν μέρος τοῦ Νορμαννικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν υἱὸν τοῦ Γυῖσκάρδου Βοημοῦνδον ἀπεθίβάσθη καὶ ἐκυρίευσεν τὸν πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Δυρραχίου κείμενον παράλιον Αὐλῶνα. Ὁ δ' ἕτερος τῶν Νορμαννῶν στρατὸς καὶ στόλος ὑπὸ τὸν Γυῖσκάρδον αὐτόν, εἰ καὶ ἔπαθε κατὰ τὸν διάπλουν δεινοτάτην τρικυμίαν, ἐξ ἧς μόλις διεσώθη ὁ Γυῖσκάρδος μετὰ μέρους τοῦ ὑπ' αὐτόν στρατοῦ, ἀλλ' οὐχ ἥττον ἐξηκολούθησε τὸν πλοῦν καὶ ἔφθασεν ἐνώπιον τοῦ Δυρραχίου.

Ἐκεῖ ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ στόλου τοῦ οἱ μετὰ τοῦ Ἀλεξίου ἀντὶ πολλῶν ἐν τῷ κράτει προνομιῶν συμμαχῆσαντες Ἑνετοὶ καὶ κατέστρεψαν αὐτὸν ὀλοτελῶς σχεδόν, ὅθεν ἐπεκρατήσε παρὰ τοῖς Νορμαννοῖς μεγάλη ἔλλειψις ἐπιτηδείων προκαλέσασα νόσους δεινάς, ὑφ' ὧν ἀνηρπάγησαν ἐν μικρῷ χρόνῳ διαστήματι πλέον τῶν 10,000 ἀνδρῶν καὶ 500 ἱππῶται. Ἐν τούτοις ὁ τολμηρὸς ἐκεῖνος τυχοδιώκτης δὲν ἀπεδειλίχσεν, ἀλλ' ἐξηκολούθησε πολιορκῶν τὸ Δυρράχιον καὶ δὲν ἐδίστασε νὰ συνάψῃ μάχην πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου ὁδηγούμενον ἐπικουρικὸν βυζαν-

τινὸν στρατὸν ἐξ 70,000, ὃν κατὰ κράτος ἐνίκησε καὶ διεσκόρπισε, μετ' ὀλίγον δ' ἐγένετο κύριος καὶ τοῦ ὀχυροῦ Δυρραχίου. Ἐντεῦθεν τότε ὁρμώμενος ἐπεχείρησε ἐκστρατείας πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν, ἐκυρίευσε τὴν ὀχυρὰν Καστορίαν, εἰς ἣν μετέφερε τὸ κέντρον τῆς δυνάμεώς του, καὶ ἤδη ἡτοιμάζετο νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅτε ἡ εἰδήσις, ὅτι οἱ Γερμανοὶ ὑπὸ τὸν πολέμιον τῷ Πάπᾳ αὐτοκράτορα αὐτῶν Ἑρρίκον τὸν Δ' εἰσέβαλον εἰς Ἰταλίαν, ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ οἰκαδε, ἀφοῦ ἀνέθηκεν εἰς τὸν υἱὸν Βοημούνδον τὴν ἐξακολουθήσιν τῶν κατακτήσεων. Οὗτος προέβη τῷ ὄντι περαιτέρω, κατέλαβε τὰ Ἰωάννινα, τὰ Τρίκαλα καὶ πλῆθος μικροτέρων πόλεων καὶ ἤδη κατεγίνετο περὶ τὴν ἐκπολιόρκησιν καὶ τῆς ὀχυρᾶς Λαρίσης, ὅτε οἱ πλεῖστοι τῶν ἱπποτῶν του δεκασθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου ἐγκατέλιπον αὐτόν, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ μετὰ τῶν ὀλίγων πιστῶν πρὸς τὸν πατέρα του εἰς Σκλέρνον, αἱ δὲ κτήσεις αὐτῶν πᾶσαι περιήλθον πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ γέρονς Ῥοβέρτος ὤμοσε νὰ ἐκδικήσῃ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ υἱοῦ καὶ ἐπεχείρησεν ἐν ἔτει 1084—1085 ἑτέρως ἐκστρατείας, ἕνεκα ὅμως τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἐνετικοῦ στόλου αἱ ἐκστρατεῖαι αὗται, εἰ καὶ δὲν ἔμειναν ὀλοτελῶς ἄνευ ἀποτελέσματος, καθάλου ὅμως ἀπέτυχον.

Ὁ τὸν Ῥοβέρτον διαδεχθεὶς υἱὸς του Ῥογέρος ὁ Α', βασιλεὺς τῆς Σικελίας, τεσσαράκοντα περίπου μετὰ ταῦτα ἔτη ἐζήτησε πάλιν διὰ πρεσβείας παρὰ τοῦ τότε αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β'. Κομνηνοῦ (1118 ἕως 1143) μίαν ἡγεμονόπαιδα ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας διὰ τὸν υἱόν του, αἱ διαπραγματεύσεις ὅμως καὶ τότε ἀπέτυχον καὶ ἐτελείωσαν διὰ κηρύξεως πολέμου μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ Ῥογέρου. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐξώρμησεν ἐν ἔτει 1146 πρὸς μεσημβρίαν, κατέλαβε τὴν νῆσον Κέρκυραν, Κορυφῶ τότε καλουμένην, κατὰ πρόσκλησιν καὶ τῇ βοήθειᾳ τῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν διοικητῶν καταπιεζομένων κατοίκων, περιέπλευσε τὴν Πελοπόννησον, προσέβαλε τὴν Μονεμβασίαν, ἀλλ' ἀπεκρούσθη γενναίως, εἴτα ἐπιστρέφων ἀπεβιδάσθη εἰς πολλὰ μέρη τῆς Πελοποννήσου, τῆς Αἰτωλίας, καὶ Ἀκαρνανίας, εἰσέπλευσε τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ ἀποβιβασθεὶς προέβη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἐκυρίευσε τὰς Θήβας, τὴν Κόρινθον, κατὰ τινὰς δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας¹. Ἐκ τῶν πόλεων τούτων συνέλεξεν

¹ Τὸν πόλεμον τοῦτον περιγράφει ὁ Ἰωάννης Κίνναμος. Πρβ. καὶ Νικήταν

ἄπειρον λείαν ἐν ἡ «χρυσούφεις ὀθόνας», καὶ ἀποχωρῶν συμπαρέλαβε πολλοὺς ἄνδρας καὶ γυναῖκας μεταξουργούς, «τὴν ἱστοργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπισταμένους¹», ἐξ ὧν βυζαντινὰ καὶ ἐνετικὰ πλοῖα ἀφῆρεσαν αὐτὸν καθ' ὁδὸν 15, τοὺς λοιποὺς ὅμως μετὰ τῆς ἄλλης λείας μετεχώμισεν εἰς Σικελίαν, ἐνθα μετεφυτεύθη ἔκτοτε καὶ ἡ σηροτροφία καὶ μεταξουργία, ἐνῷ ἀφ' οὗτου ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐγένετο αὕτη γνωστὴ ἐκ Κίνας εἰς Εὐρώπην μέχρι τῆς εἰσβολῆς ταύτης τοῦ Ρογέρου ἡ τόσον ἐπικερδὴς μεταξουργία ἦτο μονοπώλιον τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ἡκμαζε δ' ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος οὐ μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἰδίως ἐν Θήβαις². Ὁ πόλεμος μεταξύ Ρογέρου καὶ Βυζαντινῶν ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1156, ὅτε ἐκλείσθη τέλος πάντων ἡ εἰρήνη, δι' ἧς ὁ Ρογέρος ἀπέδωκε τὴν Κέρκυραν καὶ τοὺς αἰχμαλώτους πάντας, ἐκτὸς τῶν μεταξουργῶν, καὶ οὕτως ἔπαυσαν καὶ αἱ ἐπιδρομαὶ αὐταί, αἱ τελευταῖαι κατὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν διευθυνόμεναι ξενικαὶ ἐπιδρομαὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ λοιπῇ Ἀνατολῇ.

Τὸ δὲ βυζαντινὸν κράτος, ἀπαλλαγὴν ἤδη τῶν ἐκ δυσμῶν καὶ βορρᾶ κινδύνων, ἔστρεψε τὰ βλέμματά του καὶ πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἣν κατὰ μέγα μέρος εἶχον καταλάβει οἱ Σελτζουκίδαι Τούρκοι, οἱ ἰδρύσαντες αὐτόθι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα τὸ μέγα καὶ ἰσχυρὸν αὐτῶν κράτος, τὸ ἀντικαταστήσαν τοὺς Ἀραβὰς ἐν τῷ πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἁγῶνι. Πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν χωρῶν αὐτῶν τῆς Ἀσίας καὶ ἰδίως τῆς Ἀγίας Γῆς, ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Μωαμεθανῶν ἐγένοντο καὶ αἱ τοσούτων συνε-

Χωνιάτην, 2, 8 ἐπ. Κυρίως ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Ὁθων Freysing (De rebus gestis Friderici I, βιβλ. Α', κεφ. 33, παρὰ Muratori, Scriptores rerum italicarum, VI, σ. 668) ἀναφέρει καὶ τὰς Ἀθήνας μεταξύ τῶν ὑπὸ Ρογέρου ἀλωθεισῶν πόλεων ἐν αἷς λέγει: «Inde ad interiora Gaeciae progressi, »Corinthum, Thebas, Athenas, antiqua nobilitate celebres, expugnant, ac maxima ibidem praeda direpta, opifices etiam, qui »sericos pannos texere solent, captivos deducunt». Ὁ Γίββων μετ' ἄλλων παραδέχεται ὡς ἀληθῆ τὴν μαρτυρίαν ταύτην. ὁ Zinkeisen ὅμως (Geschichte Griechenlands, μέρ. Α', σ. 835) καὶ ἄλλοι ὄχι. Πρβ. καὶ Annal. Palidenses M. Germ. 16, 83, ὅπου ἐπίσης ἀναφέρονται ὡς ὁρωθεῖσαι καὶ αἱ Ἀθῆναι.

¹ Πρβ. Νικήτα Χωνιάτ. 1, σ. 99 ἐκδ. Βόννης.

² Πρβ. Pariset, Histoire de la soie, τόμ. Β'. σ. 19, 64.

πειῶν διὰ τε τὸ βυζαντινὸν κράτος ὁλόκληρον καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας μερικώτερον προξενοὶ σταυροφορίαι. Ἀλλὰ πρὶν ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς κρίσεως ταύτης ἐποχῆς, ἐπὶ ἐλθόμεν νῦν εἰδικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν καθ' ὅλον τὸ μέγα τοῦτο καὶ πλήρες δεινῶν περιπετειῶν χρονικὸν διάστημα ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' μέχρι φραγκοκρατίας καὶ ἴδωμεν κατὰ πόσον τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα τῆς ἐποχῆς ταύτης γεγονότα ἐπηρεάσαν ἐπὶ τῆς τύχης τῆς ἀπομάχου πόλεως.

Κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε συντόμως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει μόνων θετικῶν μαρτυριῶν εἰρημένῃ, βυρβυρική ἐπιδρομὴ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀττικὴν βεβαίως ἐγένοντο πολλάκις κατὰ τὸ πλήρες τοιούτων ἐπτακοσιετὲς περίπου χρονικὸν διάστημα ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' μέχρι φραγκοκρατίας, ὧν τινες διήρκεσαν καὶ ἔτη πολλά, τῶν βαρβάρων ἐν τῇ χώρᾳ διαμεινῶντων καὶ λεηλατησάντων αὐτήν. Τελευταῖον ὅμως ῥητῶς μαρτυρεῖται ὅτι πάντες οἱ βυρβυροὶ ἐπιδρομεῖς ἢ ἐξωπλώθησαν ἢ μετωπίσθησαν ἢ, ἐντελῶς ὑποταγέντες, ἐντὸς τοῦ κράτους, καὶ ὠρισμένως ἐν ταῖς βορείαις ἐπαρχίαις, ἐγκατακίσθησαν, οὐδεμίᾳ δὲ μαρτυρίᾳ ὑπάρχει, ὅτι οἱ βυρβυροὶ ἐπιδρομεῖς, ἐξολοθρεύσαντες τοὺς Ἕλληνας κατοίκους, ἔμειναν μόνοι καὶ ἀκώλυτοι τῆς ἑλληνικῆς χώρας κύριοι, ὡς ὁ Φαλλμεράιερ διετάθη. Τὰ ῥητῶς μεμαρτυρημένα καὶ μόνῃ πιστευτὰ καὶ βέβαια γεγονότα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας εἶνε·

1ον) Ὅτι κατὰ Ἰωάννην τὸν Ἐρέστου καὶ τὸν Μένανδρον οἱ Σλάβοι διέδραμον ἐν ἔτει 577 ἢ 578 τὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ ἐκράτησαν αὐτὰς ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν λεηλατούντων καὶ δρῶντων τὴν ἀπροφύλακτον χώραν μέχρι τοῦ 584, ὅτε ὁ Ἰωάννης ἔγραφε, καὶ ἐπέκεινα, ἕως ὅτου ἐπανκατάμψαντες οἱ βυζαντινοὶ στρατοὶ ἐκ τοῦ ἐν Ἀσίᾳ κατὰ Περσῶν πολέμου κατεπόλεμυσαν αὐτοὺς, ἀφοῦ προηγουμένως οἱ ὡς ἐπικουροὶ κατ' αὐτῶν κληθέντες Ἀῤῥοὶ εἶχον νικήσει καὶ ὑποτάξει μέγα αὐτῶν μέρος. Οἱ ἐναπολειφθέντες τῶν Σλάβων διέμενον ἐν ταῖς βορείαις τοῦ κράτους ἐπαρχίαις, καὶ μάλιστα πέραν τῶν ὁρίων αὐτοῦ, ὅθεν εἰσέβαλον ἐπανειλημμένως μόνοι τε καὶ μετὰ τῶν ὑποταγέων αὐτῶν Ἀῤῥων εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας μέχρι Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰ ἔτη 583, 584, 586 καὶ 588 ἢ 589 κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Εὐάγριος ἀναφέρει ἐπὶ τῆς περιπτώσεως ταύτης καὶ τὴν Ἑλλάδα ὡς παθεῖσαν, ἀλλ' ἢ εἰδήσεις αὐ-

τοῦ εἶνε ἀνακριβὴς καὶ ἀσαφής. Οἱ Ἀθαραι καὶ Σλάβοι ἐπανελάθον τὰς ἐπιδρομὰς των καὶ κατὰ τὰ ἔτη 591—619, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰς βορείους τοῦ κράτους ἐπαρχίας καὶ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἕως ὅτου τέλος οἱ Ἀθαραι ὑποχωροῦσι καὶ ἐξαφανίζονται ἀπέναντι τῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων κατ' αὐτῶν προσκληθέντων Βουλγάρων, ἐνῶ διάφοροι σλαβικαὶ φυλαὶ κατοικίζονται ἐπὶ Ἡρακλείου (610—641) ἐν διαφόροις ἡρημωμέναις τοῦ κράτους χώραις, καὶ ὠρισμένως ἐν ταῖς βορειοδυτικαῖς ἐπαρχίαις καὶ ἐν τῇ περὶ τὸν Στρυμόνα χώρᾳ.

2ον) Ὅτι οἱ Βούλγαροι ἀπὸ συμμάχων εἰς πολεμίους μεταβληθέντες εἰσέβαλον εἰς τὰς τοῦ κράτους ἐπαρχίας καὶ ἵδρυσαν τελευταῖον ἴδιον κράτος ἐν τῇ χώρᾳ τῇ ἀπ' αὐτῶν Βουλγαρίᾳ κληθείσῃ καὶ ὅτι ἐξέτειναν τὰς κτήσεις των μέχρι τῆς βορείου Μακεδονίας, ἐλθόντες εἰς συνάφειαν καὶ συμμαχίαν καὶ πρὸς τοὺς περὶ τὸν Στρυμόνα ἀποκατεστημένους Σλάβους. Οὗτοι θελήσαντες νὰ ἐπεκτείνωσι διὰ τῆς βίας τὰς ἐν Μακεδονίᾳ κτήσεις των, καταπολεμοῦνται καὶ ὑποτάσσονται ὑπὸ Κωνσταντος τοῦ Β' ἐν ἔτει 657. Ἐκ τούτων ἐκαλεῖτο καὶ ἡ περὶ τὸν Στρυμόνα χώρα ἢ ἐν Μακεδονίᾳ Σκλαβηνία ἢ Σκλαβινία. Μέχρι τοῦδε λοιπὸν οὐδεμίᾳ εἰδήσει περὶ ἐγκαταστάσεως Σλάβων ἢ ἄλλων βαρβάρων μεσημβρινώτερον τῆς Θεσσαλονίκης.

3ον) Οἱ περὶ τὸν Στρυμόνα Σλάβοι, βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ Βουλγάρων, ἐπετέθησαν ἐπανειλημμένως κατὰ τὰ ἔτη 675—681 κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος, καὶ διαδραμόντες ἐλεηλάτησαν διὰ θαλάσσης τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ τὰς νήσους μέχρι τῆς Προποντίδος κατὰ τὰ ἔτη 675 καὶ 687. Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀπησχολημένος ἀπὸ μὲν τοῦ ἔτους 674 ἕως τοῦ 678 ὑπὸ Ἀράβων, ἀπὸ δὲ τοῦ 679 καὶ ἐξῆς ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων, πολιορκησάντων ἀμφοτέρων ἐπανειλημμένως τὴν πρωτεύουσιν. Ἐν ἔτει 679 οἱ Βούλγαροι ἐκήρυξαν ἀνεξάρτητον τὸ κράτος των. Τελευταῖον ὅμως οἱ κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμοι ἐτελείωσαν καὶ οἱ ἐν Μακεδονίᾳ Σλάβοι προσβληθέντες ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων ἐταπεινώθησαν καὶ ὑπετάγησαν ἐκ νέου κατὰ τὸ ἔτος 688.

Ἡ Ἑλλάς ἐν τούτοις ἐξηκολούθει κατοικουμένη ὑπὸ Ἑλλήνων, οἵτινες οὕτως ἠνέπουρον καὶ ἰσχυον, ὥστε ἐν ἔτει 727, ἐπὶ Λέοντος τοῦ Γ', ἐπαναστατήσαντες ἕνεκα τῶν ἀπαγορευουσῶν τὴν εἰκονολατρείαν διαταγῶν τοῦ βασιλέως ἐκείνου, συνήγειραν ἴδιον στόλον μετὰ τῶν νησιωτῶν καὶ ἐξεστράτευσαν εὐθὺς ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἢ ἐπι-

χείρησις ὅμως αὕτη ἀπέβη πρὸς μεγάλην βλάβην τῶν ἀποστατῶν.

4ον) Ὅτι συνεπεία τῆς κατὰ τὰ ἔτη 746—747 ἐπελθούσης ἐρημώσεως μεγάλου μέρους τῆς ἑλληνικῆς χώρας ὑπὸ τῆς λοιμώδους νόσου, οἱ ἐν Μακεδονίᾳ Σλάβοι, οἵτινες ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον προβῆ μέχρι τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου, μετηνάστευσαν κατὰ στίφη τῷ 750 εἰς τὰς διαφόρους τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐπαρχίας καὶ κατέλαβον τὴν ἀνοικτὴν χώραν, δύο δὲ φυλαὶ αὐτῶν, οἱ Μηλίγγοι καὶ οἱ Ἐζερίται, ἐγκτατεστάθησαν ὀριστικῶς περὶ τὸν Ταύγετον καὶ ἐν Γορτυνίᾳ, αἱ πόλεις ὅμως διέμειναν καὶ τότε ἐν χερσὶ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων καὶ ἦσαν εἰς θέσιν ἕνεκα τῆς ἐν αὐταῖς συσσωρεύσεως πολλῶν προσφύγων ἐκ τῶν χωρίων νὰ πέμψωσιν ἐν ἔτει 755 μετοίκους εἰς τὴν στερουμένην ἐπαρκῶν κατοίκων Κωνσταντινούπολιν ¹. Οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ ἐν Μακεδονίᾳ ἐναπομείναντες Σλάβοι ἐπετέθησαν ἐκ νέου κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐν ἔτει 758, ἀλλὰ καὶ τότε ματαίως. Οἱ Σλάβοι ἐξ αὐτῶν καὶ πάλιν ἐταπεινώθησαν καὶ ὑπετάγησαν. Οἱ δ' ἐν Θεσσαλίᾳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ Πελοποννήσῳ κατεπολεμήθησαν καὶ καθυπετάγησαν κατὰ τὸ ἔτος 783 ὑπὸ τοῦ πατρικίου Σταυρακίου, ὃν ἐξαπέστειλεν ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, ἡ δύναμις ὅμως αὐτῶν δὲν ἐθραύσθη ὀλοτελῶς, διὸ ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' ἐν ἔτει 807 ἐπανάστησαν οἱ ἐν Πελοποννήσῳ Σλάβοι, ἤρξαντο νὰ λεηλατῶσι τὰς τῶν γειτόνων τῶν Ἑλλήνων ἰδιοκτησίας καὶ, βοηθούμενοι κατὰ θάλασσαν καὶ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, ἐπεχείρησαν τὴν πολιορκίαν τῶν Πατρῶν, καθ' ἣν ἐνικήθησαν κατὰ κράτος καὶ ὑπεδουλώθησαν. Ἐκ τοῦ περιστατικοῦ τούτου οὐ μόνον κατὰδηλον καθίσταται ὅτι αἱ πόλεις ἦσαν ἐν χερσὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῇ χώρᾳ Σλάβων δὲν ἦτο πολὺ σημαντικόν· διότι πῶς ἦτο ἄλλως δυνατόν διὰ μιᾶς ἐξόδου τῶν Πατρῶν νὰ νικηθῶσι κατὰ κράτος καὶ νὰ δουλωθῶσι πάντες;

5ον) Ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ ἐπετέθησαν ἐν ἔτει 881 καθ' ὅλων τῶν ἑλληνικῶν παραλίων, ἀλλ' ἐνικήθησαν ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου καὶ κατεδιώχθησαν μέχρις Ἀφρικῆς.

6ον) Ὅτι οἱ Βούλγαροι μετὰ μακρὰν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν εἰρήνην ἀνενέωσαν ὑπὸ τὸν βασιλέα αὐτῶν Σαμουήλ τὰς ἐχθροπραξίας καὶ διέδραμον λεηλατοῦντες τὰς ἐπαρχίας μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος. Ὅμοιάν ληστρικὴν καὶ δηλωτικὴν ἐπιδρομὴν ἐποίησαν καὶ

¹ Θεοφάνης ἐν τόμ. Α', σ. 662, ἐκδ. Βόννης.

ἐν ἔτει 995, ὅτε διέβησαν καὶ τὸν ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου, κατεστράφησαν ὁμῶς ἄρδην ὑπὸ τοῦ κατ' αὐτῶν σπεύσαντος αὐτοκρατορικοῦ στρατηγοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ παρὰ τὸν Σπερχεῖον καὶ ὁ Σαμουήλ μετὰ τοῦ υἱοῦ του μόλις διεσώθησαν ἐκ τῆς φερεῆς πανωλεθρίας. Ἐκτοτε αἱ ἐχθροπραξίαι περιωρίσθησαν ἐν ταῖς βορείαις ἐπαρχίαις μέχρι τῆς ἐν-τελοῦς τῶν Βουλγάρων ταπεινώσεως καὶ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Μακεδονίας ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου ἐν ἔτει 1018. Οἱ Βούλγαροι ἐπανεστάτησαν καὶ πάλιν ὑπὸ τὸν Πέτρον Δελεάνον καὶ προέβησαν λεηλατοῦντες μέχρι Θηβῶν ἐν ἔτει 1040, ἀλλὰ καὶ τότε κατεπολεμήθησαν, ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια καὶ ὑπετάγησαν. Ἐπίσης ἀπέτυχε καὶ ἑτέρα τις ἐν ἔτει 1075 στάσις αὐτῶν.

7ον) Ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ ἐπεχείρησαν κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα διαφόρους πειρατικὰς ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, ἀλλ' ἄνευ σπουδαίας καὶ διαρκοῦς τινος συνεπειᾶς.

8ον) Ὅτι ἡ τουρκομανικὴ φυλὴ Οὐζοὶ ἐν ἔτει 1065 ἐκ τοῦ Δουναβέως προερχόμενοι διέδραμον λεηλατοῦντες τὰς ἐπαρχίας καὶ προέβησαν μέχρι τῆς Ἑλλάδος, ἄγνωστον μέχρι ποῦ αὐτῆς, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν ὁμῶς κατεστράφησαν καὶ οὗτοι ὀλοτελῶς ὑπὸ κκκακαίριος καὶ ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ Πετσελέγων.

9ον) ὅτι ἀπὸ τοῦ 1080 — 1085 ἐπέδραμον καὶ κατέλαβον μέγα μέρος τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας καὶ τινὰς τῶν Ἰονίων νήσων οἱ Νορμαννοὶ ἐξ Ἀπουλίας ὑπὸ τὸν Ῥοβέρτον Γυϊσκάρδον καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Βοημούνδον, ἀλλ' ἀπώλεσαν ἐν ἔτει 1085 πάσας ταύτας τὰς κτήσεις των. Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ῥοβέρτον Ῥογέρος ὁ Α', βασιλεὺς τῆς Σικελίας, ἐπανάλαβε τὰς ἐπιδρομὰς ἐν ἔτει 1146, ἀλλὰ πρὸς μεσημβρίαν, ἐκυρίευσέ τινὰς νήσους, εἰσέπλευσε τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ ἀποβιβάσθεις ἐκυρίευσε τὰς Θήβας, τὴν Κόρινθον, κατὰ τινὰς δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας, ἐξ ὧν μετὰ τῆς λοιπῆς λείας συμπαρέλαβεν εἰς Σικελίαν ἀποχωρῶν καὶ τινὰς ἐπιτηδείους Ἕλληνας μεταξουρ-γοὺς ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Οὐδεμίᾳ λοιπὸν μέχρι τοῦδε ῥητῇ μαρτυρία ἢ καὶ πιθανῇ εἰκασία περὶ ἐξοντώσεως τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ἐκ τῆς ἐλληνικῆς γῆς διὰ τῶν διαφόρων τούτων ἐπιδρομῶν. Αὗται προῤῥήνησαν μὲν μέγала δεινὰ εἰς τὴν χώραν τὴν ἀνοικτὴν, ἀλλ' αἱ ὀχυραὶ πόλεις, ἐξ ὧν ἦσαν καὶ αἱ Ἀθῆναι, οὐδέποτε περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν ἐπιδρομέων, ἐξαίρουμένων τῶν Νορμαννῶν, ἔμενον δὲ πάντοτε εἰς χεῖρας τῶν βυζαντινῶν ἀρ-

χῶν καὶ εἰς ταύτας κατέφευγον οἱ ἐκ τῶν χωρίων κάτοικοι ἐν καιρῷ τῶν ἐπιδρομῶν, ὥστε ἐνίοτε εἶχον πλεονάζοντα πληθυσμὸν καὶ ἠδύναντο καὶ ἀλλαχόσε νὰ ἐξαποστέλλωσι μετοίκους, ὡς ἐν ἔτει 755 εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἀνοικτὴν χώραν, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος τοῦλάχιστον, δὲν κατεῖχον οἱ βάρβαροι οὔτε ἀποκλειστικῶς οὔτε διαιρκῶς. Ποῦ λοιπὸν στηριζόμενος ὁ Φαλλμεράϋερ διετάθη ὅτι τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος ἐξοντωθὲν ἀπώλετο ὁλοτελῶς καὶ ὅτι οἱ τὴν σήμερον τὸ ἐλληνικὸν ἔδαφος οἰκοῦντές εἰσι κρᾶμα τραγελαφικὸν καὶ πανσπερμία τῶν διαφορῶν ἐκείνων ἐξωλέων βαρβάρων; Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ ἐλληνοφάγος οὗτος τὴν ἐξόντωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ χρονολογεῖ ἀπὸ τῶν πρώτων σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐν ἔτει 577. Τὴν δ' Ἀττικὴν καὶ τὰς Ἀθήνας κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξήρπασεν ἐκ τῆς γενικῆς καταστροφῆς, οἰοῦναι αἰδέσθεις τὴν σεμνὴν πόλιν, ἔπειτα ὁμῶς λαβὼν μεῖζον θάρρος οὐ μόνον κατέταξε καὶ τὰς Ἀθήνας μεταξύ τῶν ἐκσλαβισθεισῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ δι' ἰδιαιτέρας πραγματείας ἐζήτησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πόλις τῆς Παλλάδος ἐπὶ 400 ὅλα ἔτη, τουτέστιν ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ ὑπερμεσοῦντος μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος, ἦτο ἔρημος κατοίκων καὶ σωρὸς ἐρείπιων, μεταχειρίζεται δὲ καὶ τοῦτο ὡς μίαν ἔτι ἀποδείξιν τῆς περὶ ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ θεωρίας του. Τούτου δὲ ἕνεκα τάς τε βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς ἐν συντόμῳ περιεγράψαμεν καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ Φαλλμεράϋερ περὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοὺς λόγους, ἐφ' ὧν αὕτη στηρίζεται, διὰ βραχείων ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν διότι πρόκειται πρῶτον ν' ἀποδειχθῇ ἂν ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις ἐξηκολούθει ὑπάρχουσα καὶ κατοικουμένη ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος, καὶ ἔπειτα δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς μέχρι φραγκοκρατίας. Ἡ θεωρία λοιπὸν τοῦ Φαλλμεράϋερ, ὅτι τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἐξωντώθη ἤδη κατὰ τὸν ἑκτὸν αἰῶνα ὑπὸ τῶν ἀλλεπαλλήλων σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ὅτι ἡ ἐξόντωσις ἦ ἐκφύλισις τῶν ἐναπομεινάντων λειψάνων αὐτοῦ συνεπληρώθη ὑπὸ τῶν συχνῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἐξῆς λόγων.

1ον) Αἱ ἐπιδρομαὶ ἀγρίων φυλῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, λέγει ὁ Ἀποσπασματοδίφης, ὑπῆρξαν πλεῖσται καὶ διήρκεσαν 400 περίπου ἔτη, ἡ δὲ ὁμότης τῶν λαῶν ἐκείνων καὶ ἡ πρὸς καταστροφὴν τάσις μοναδικαί, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐάγριος λέγων ὅτι διήρχοντο τὴν χώραν «ἀπολλύντες ἢ ἅπαντα καὶ πυρπολοῦντες». Ἐκ τούτωνλοιπὸν ἐξάγει ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς χώρας κάτοικοι ἀναγκαστικῶς κατεστράφησαν ἄρδην ὑπὸ τῶν βαρ-

βάρων εκείνων ἤδη κατὰ τὰς πρώτας αὐτῶν ἐν τῷ ἑκτῷ αἰῶνι ἐπιδρομάς, φαντάζεται μάλιστα ὅτι, ἀναγινώσκων τὸ χωρίον τοῦ Εὐαγρίου, ἀκούει τοὺς γόους καὶ στεναγμοὺς τῶν σπαρασσομένων καὶ ἐκπνεόντων Ἑλλήνων καὶ τὸν πάταγον καὶ κρότον τοῦ καταρρέοντος ἑλληνικοῦ κόσμου¹.

2ον) Ἐκ τῶν ἀγρίων ἐκείνων λαῶν οἱ Σλάβοι ἰδίως ἐγκατεσπάθησαν μονίμως ἐν τῇ ἐρημωθείσῃ ἑλληνικῇ γῇ, ἐξακολουθεῖ ὁ Φαλλμεράϋερ, καὶ ὁλοτελῶς αὐτὴν ἐξεσλάβισαν. Τοῦτο μαρτυρεῖται, κατ' αὐτόν, πρῶτον μὲν ὑπὸ τῶν συγχρόνων συγγραφέων καὶ ἔπειτα ἐκ τῆς ἐπὶ τὸ σλαβικὸν μετωνόμασις ὁλοκλήρου τῆς χώρας καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῶν κατοίκων, οἵτινες φαίνονται αὐτῷ ὅτι, οὐδεμίαν διασφύζουσι γνῶσιν τῆς ἐξ Ἑλλήνων καταγωγῆς των, διὸ οὐδὲ καλοῦσιν αὐτοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ Ῥωμαίους ἢ δι' ἄλλων ξενικῶν καὶ σλαβικῶν ὀνομάτων, ὡς λαλοῦσι καὶ γλωσσῶσαν ἀνάμικτον καὶ ἡμιβάρβαρον.

Ταῦτά εἰσιν ἐν συνόψει τὰ ἐπιχειρήματα, ἐφ' ὧν ὁ Φαλλμεράϋερ

¹ Proh. Geschichte Morea's, μέρ. Α', σ. 186, ἐκδ. 1830. Τὴν περὶ Ἑλλήνων θεωρίαν τοῦ ταύτην ἀνέπτυξε καὶ ὑπεστήριξεν ὁ S. Phil. Fallmerayer διὰ σειρᾶς ὅλης συγγραμμάτων. Κατὰ πρῶτον ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1830 τὸν Α' τόμον τῆς «Ἱστορίας τοῦ Μωρέως», ἐν ᾧ (σ. 189, σημ.) ἐξαιρεῖ τῆς γενικῆς καταστροφῆς τὴν Ἀττικὴν καὶ Εὐβοίαν, λέγων ὅτι ἡ ὑπεράσπισις τῶν χωρῶν τούτων κατὰ πολεμίων εἶνε εὐκολωτέρα, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τοῦ ὅτι καὶ κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 τὰς χώρας ταύτας οἱ Τοῦρκοι ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐκράτησαν ὑπὸ τὴν κατοχὴν των. Ὀλίγον ὁμῶς μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ πρώτου τόμου ἡλλαξε γνώμην καὶ ἐν ἔτει 1835 ἐξέδωκεν ἀκαδημαϊκὴν πραγματείαν ἐπιγραφομένην: «Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attica», ἐν ᾗ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Ἀττικὴ καὶ αἱ Ἀθῆναι οὐ μόνον ἔπαθον ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων, ἀλλὰ καὶ ἔπαθον πλεον ἢ ἡ λοιπὴ Ἑλλὰς· διότι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων ἔμεινε, κατ' αὐτόν, ἔρημος κατοίκων καὶ ἔρειπιωμένη ἐπὶ 400 ὅλα ἔτη, ἀπὸ τοῦ βου μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, ὡς μαρτυροῦσι δῆθεν ἀνέκδοτά τινα χειρόγραφα. Τὴν οὕτω σχηματισθεῖσαν αὐτοῦ γνώμην περὶ τῆς ἐντελοῦς ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνέπτυξε καὶ ὑπεστήριξε περαιτέρω ὁ Fallmerayer διὰ τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱστορίας τοῦ Μωρέως ἐν ἔτει 1836, ἐν τοῖς συγγράμμασιν «Ueber die Entstehung der heutigen Griechen» καὶ «Fragmente aus dem Orient», ἐν τόμῳ Β', 1845· πρὸς δὲ καὶ ἐν σειρᾷ μακρᾷ ἄρθρων δημοσιευθέντων ἐν ταῖς ἐφημερίσι καὶ περιεχομένων ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τῆς ὑπὸ Thomas κατὰ τὸ 1861 γενομένης ἐκδόσεως τῶν ἀπάντων του.

καὶ οἱ περὶ αὐτὸν στηρίζουσι τὴν περὶ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων θεωρίαν τῶν. Ὅτι οἱ πρῶτοι λόγοι δὲν εἶνε ἀρκούντως ἰσχυροί, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων γίνεται εὐκόλως δῆλον. Τὸ ὅτι μὲν ἐπιδρομαὶ λαῶν βαρβάρων μεγάλαι καὶ συχναὶ ἐγένοντο ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ ἔκτου μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος εἶνε ἀκριβῶς μεμαρτυρημένον καὶ οὐδεὶς ἀρνεῖται τοῦτο, καθὼς καὶ ὅτι οἱ βάρβαροι ἐπιδρομαῖς ἐδήρουν καὶ ἐλεηλάτουν οἰκτρῶς τὴν χώραν. Ὅτι ὁμως ἐγκατεστάθησαν ὀριστικῶς ἐν τῇ ἑλληνικῇ γῇ οἱ βάρβαροι καὶ διέμειναν ἔκτοτε ἐνταῦθα διαρκῶς, κυριεύσαντες καὶ τὰς πόλεις, ὧν αἱ πλεῖσται ἦσαν ὠχυρωμέναι ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, τοῦτο οὐ μόνον δὲν μαρτυρεῖται ῥητῶς, ἀλλὰ καὶ ὅλως ἀπίθανον καὶ φυσικῶς ἀδύνατον εἶνε. Διότι ὁ τὴν πρώτην μεγάλην τῶν Σλάβων κατὰ τὸ ἔτος 577 εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσβολὴν ἐξιστορῶν Ἰωάννης ὁ Ἐφέσου, περιγράφων αὐτοὺς καὶ τὸν τρόπον τοῦ πολεμεῖν αὐτῶν, λέγει ὅτι ἦσαν ἄνθρωποι εὐήθεις καὶ ἀγροῖκοι καὶ ληστρικοί, ὅτι δὲν ἐτόλμων νὰ συνάψωσι μάχην, ἀλλὰ συνείθιζον νὰ ῥίπτωσι μόνον βέλη τινὰ κατὰ τῶν πολεμίων καὶ ἔπειτα νὰ κρύπτωνται ἐν τοῖς δάσεσιν, ὅθεν ὁρμώμενοι ἐλεηλάτησαν τὴν χώραν. Ὅτι λοιπὸν ταιεῦται ἐπιδρομαῖς δὲν ἠδύναντο νὰ κυριεύσωσι φοῦρία, οὐδὲ νὰ διατηρηθῶσι διαρκῶς καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ χώρᾳ εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἐκφυλίσωσιν αὐτήν, καὶ τυφλῶ δῆλον. Ὅτι δὲ καὶ ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα ἐπιδρομαῖς οἱ τε Σλάβοι καὶ τὰ λοιπὰ βάρβαρα φύλα ἐπίσης δὲν ἐγένοντο, οὐδ' ἠδύναντο νὰ γίνωσι κύριοι τῶν ὀχυρῶν τῆς χώρας θέσεων, μαρτυρεῖ τρανότατα ἡ ἐπανειλημμένη ἀποτυχία τῆς ὑπ' αὐτῶν πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὅτι οὐδαμοῦ μνημονεύεται τιαυτὴ τις πόλεων διαρκῆς ὑπὸ τῶν βαρβάρων κατοχῇ, ἐν Ἑλλάδι δὲ οὐδὲ κυριεῦσις τις πόλεως καθόλου. Τοῦναντίον καὶ κατὰ τὴν μεγάλην τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων ἐν ἔτει 750 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσβολὴν, ὅτε καὶ ἀρκετὰ ἔτη διετηρήθησαν ἐν τῇ χώρᾳ, ἥτις ὑπ' αὐτῶν «ἐσλαβώθη καὶ γέγονε βάρβαρος,» κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον, μόνην τὴν ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ σχεδὸν ἐρημωθείσαν κατοίκων ἀνοικτὴν χώραν κατεῖχον, αἱ δὲ πόλεις ἐξηκολούθουν οἰκούμεναι ὑπὸ Ἑλλήνων διότι ῥητῶς λέγεται ὅτι οἱ Βούλγαροι, ἀφοῦ προηγουμένως ἐταπεινώθησαν καὶ ὑπετάγησαν ἐν ἔτει 783 ὑπὸ Σταυρακίου, ἐπανεστάτησαν ἐν ἔτει 807 καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ὑπὸ Ἑλλήνων κατοικουμένων πόλεων ἐν Πελοποννήσῳ, πολιορκήσαντες πρὸς ὀλεθρὸν τῶν καὶ τὰς Πάτρας, καθὼς καὶ ὅτι ὁλόκληρος ἡ χερσόνησος

αὕτη ἀνήκεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὧν ὁ στρατηγὸς καὶ τότε ἡδρευεν ἐν Κορίνθῳ. Ὡστε καὶ ἡ τοῦ Πορφυρογεννήτου μαρτυρία περὶ ἐκσλαβισμού καὶ ἐκβαρβαρώσεως τῆς Ἑλλάδος, ἣν ὁ Φαλλμεράϋερ τοσοῦτον ἐξεμεταλλεύθη πρὸς ὑποστήριξιν τῆς θεωρίας του, μόνον μερικὴν καὶ παροδικὴν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Σλάβων κατοχὴν μαρτυρεῖ. Ἡ δ' ἐν τῇ πατριαρχικῇ καὶ συνοδικῇ ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου τοῦ Β' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν περὶ τὰ τέλη τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος γινομένη μνεία τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Σλάβων μὲ τὴν προσθήκην, ὅτι οἱ βάρβαροι ἐπὶ 218 ἤδη ἔτη κατεῖχον οὕτω τὴν χώραν, «ὥστε μὴδὲ » πόδα βαλεῖν ἐν αὐτῇ Ῥωμαῖον ἄνδρα», δὲν δύνανται ἐπίσης νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπικυροῦσα τὴν ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ ἡδη αἰῶνος κατοχὴν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Σλάβων, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ διατείνεται· διότι ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐκείνῃ συγχέονται οἱ κατὰ τὸ 807 ἐπαναστατήσαντες Σλάβοι πρὸς τοὺς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος ἐπανειλημμένως εἰσβαλόντας εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος Ἀθάρους (διότι Ἀθάροι καλοῦνται ἐσφαλμένως οἱ Σλάβοι τοῦ 807 ἐν τῇ ἐπιστολῇ) καὶ ἄλλως δὲ ὑπερβολικὰ καὶ συγκεχυμένα εἶνε τὰ ἐν αὐτῇ.

Αἱ δὲ μετὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μέχρι τοῦ 1204 γενομένης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπιδρομαὶ Βουλγάρων, Οὐζῶν Σαρακηνῶν καὶ Νορμαννῶν εἶνε ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν περιγεγραμμέναι καὶ γνωσταὶ ἢ τε διεύθυνσις καὶ ἡ διάρκεια αὐτῶν, ὥστε ἐν μόνον δύνανται τις περὶ αὐτῶν δεδικαιολογημένως νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἐπὶ νηέγον μεγάλως βλάβας καὶ παντοίαν φθορὰν εἰς τὴν χώραν, οὐδαμῶς δὲ καὶ ὅτι ἐξεφύλισαν τοὺς κατοικοὺς αὐτῆς, διότι εἶνε γνωστὴ πασῶν ἡ ἔκβασις.

Ῥηταὶ λοιπὸν καὶ ἀναντίρρητοι μαρτυρίαι περὶ ὀριστικῆς τιнос καὶ διαρκοῦς ἐγκαταστάσεως σλαβικῶν ἢ ἄλλων βαρβαρικῶν φυλῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐξαιρουμένων μερῶν τινῶν τῆς Πελοποννήσου, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν δὲν ὑπάρχουσιν, ἐνῶ δι' ἄλλας τοῦ κράτους χώρας καὶ ἐπαρχίας ἀναφέρεται ῥητῶς ποῦ καὶ πότε ἐγένοντο Σλάβων, Βουλγάρων καὶ ἄλλων φυλῶν ἐγκαταστάσεις καὶ ἐγκατοικήσεις¹, ὡς λ.χ. ἐν Ἡπείρῳ περὶ τὴν Νικόπολιν, ἐν Θεσσαλίᾳ περὶ τὸν Παγασητικὸν κόλπον, ἐν Πελοποννήσῳ περὶ τὸν Ταύγετον καὶ ἐν

¹ Ἴδε Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου τὴν Περὶ θεμάτων πραγματείαν καὶ τὴν Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν.

Γορτυνία, ἐν τῇ βορείῳ καὶ μέσῃ Μακεδονίᾳ καὶ περὶ τὸν Στρυμόνα, ἐν Δαλματίᾳ, Σερβίᾳ, Βουλγαρίᾳ καὶ ἐν τισὶ χώραις τῆς Θράκης. Οἱ δ' ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἐναπομείναντες Σλάβοι καὶ λοιποὶ βάρβαροι, ἐξαίρουμένων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλίᾳ καὶ Ἠπείρῳ, διετήρησαν μέχρι τῆς σήμερον ἀκέραια τὴν τε ἐθνικότητα καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, οὐδ' ἐξέμαθόν τινες τούτων τὴν ἑλληνικὴν ἀπομαθόντες τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, ἐνῷ οἱ ἐκεῖ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐναπομείναντες Ἕλληνες κάτοικοι διετήρησαν ἐπίσης μέχρι τοῦδε τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Πῶς λοιπὸν δὲν συνέβη καὶ ἐκεῖ παρόμοιός τις τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐκφυλισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἢ Βουλγάρων καὶ εἰς νέαν ὅλως φυλὴν συγχάνουσι αὐτῶν, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ διὰ τὴν μεσημβρινωτέραν Ἑλλάδα ἰσχυρίζεται;

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς σλαβικὰς τῆς ἑλληνικῆς χώρας ὀνομασίας, τὰ σλαβικά τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἦθῃ καὶ τὰ σλαβικά καὶ ξενικά τῆς γλώσσης αὐτῶν στοιχεῖα, ἅτινα ὁ Φαλλμεράϋερ τόσον διεξοδικῶς ἐπραγματεύθη, ὅτι πολλὰ τούτων θεωρεῖ οὗτος τοιαῦτα, διότι ἤθελεν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ εὔρῃ αὐτὰ τοιαῦτα, ἀπέδειξαν ἤδη πολλοὶ ἄλλοι ἀμερόληπτοι καὶ ἀκριβεῖς τῶν μερισκότητων τούτων γινῶσται, πρὸς οὓς παραπέμπωμεν τὸν ἀναγνώστην πρὸς φωτισμὸν του¹. Ἄλλως τε καὶ αἱ

¹ Τὴν θεωρίαν τοῦ Fallmerayer κατεπολέμησαν ὁ Kopitar, ἐπικρίνων τὸν Α' τόμον τῆς Ἱστορίας τοῦ Μωρέως ἐν Wiener Jahrbuecher der Literatur, τόμ. 51, σ. 111-120, 1830, ὅστις ἀπέδειξε καὶ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν γνώσεων τοῦ Fallmerayer ἐν ταῖς σλαβικαῖς γλώσσαις· ὁ Zinkeisen, ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας του, σ. 679 ἐπ.· ὁ F. von Suckow, ἐν τῷ Beweis dass die heutigen Griechen die echten Soehne der alten Hellenen sind, 1841· ὁ S. non Ow, ἐν Die Abstammung der heutigen Griechen und die Uerthuemer und Taeuschungen Fallmerayers's, 1844· ὁ Ellissen, ἐν τῇ μονογραφίᾳ Michael Akominatos, Erzbischof von Athen, 1846· ὁ φιλέλλην καὶ ἀκριβέστατος τῶν καθ' ἡμᾶς γνώστης Ross διὰ τῆς πραγματείας του: War Athen jemals vier Jahrhunderte lang veroedet? Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ Σ. Οἰκονόμος διὰ τῆς πραγματείας «Ἀνατροπὴ τῶν γραψάντων ὅτι οὐδεὶς τῶν νῦν Ἑλλήνων ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων,» πολλῶν δ' ἐμβριθέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐν τῇ πραγματείᾳ «Σλαβικά ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικήσεις,» ἥτις περιέχεται ἐν ταῖς Ἱστορικαῖς αὐτοῦ Πραγματεαῖς, 1858, σ. 226-370. Μετὰ πάντας τούτους συντόμως, ἀλλὰ καλῶς, ἐπραγματεύθη τὸ ζήτημα ὁ C. Hopf ἐν τῇ μεγάλῃ ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber, τοῦ ἄρθρου Griechenland τόμῳ 5', σ. 100 ἐπ., καὶ ἄλλοι ἔτι ἤττον σημαντικοί. Πρὸς δὲ ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ Φερδ. Γρηγορόδιον, Gesch. d. Stadt Athen, τόμ. Α', σ. 82 ἐπ. 86 ἐπ.

ξενικαὶ χώρας τινὸς ὀνομασίαι, αἱ προσελθοῦσαι ἐκ τῆς ποτε ἐπὶ τινα χρόνον κατοχῆς τῆς χώρας ὑπὸ ἄλλοφύλων, οὐδαμῶς σημαίνουνσι καὶ τὸν ἐκφυλισμὸν τῶν πρῶν καὶ κυρίων αὐτῆς κατοίκων· διότι τις δι-
 σχυρίσθη ποτὲ δικαίως ὅτι οἱ νῦν Σάξωνές εἰσι Σλάβοι, διότι ἡ χώρα αὐτῶν φέρει ἀπείρους σλαβικὰς ὀνομασίας; Ἡ τίς δύναται νὰ ὑπόστη-
 ρίξῃ ὅτι οἱ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας Ἑλ-
 ληνες εἶνε Τοῦρκοι, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐπὶ τέσσαρας καὶ ἐπέκεινα αἰῶνας ἐκράτησαν καὶ κρατοῦσι τὴν χώραν ὑπὸ τὴν κατοχὴν των, ἡ δὲ τῶν πρῶν κατοίκων γλῶσσα ἔχει πλείστας τουρκικὰς λέξεις καὶ ἡ χώρα ἀπείρους τουρκικὰς ὀνομασίας;

Καὶ τοιαῦτα μὲν τὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνας καθόλου ἀφο-
 ρῶντα. Ἰδωμεν δὲ νῦν ὅποιαν καὶ διὰ τί περιγράφει τὴν τύχην τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἐλληνοφάγος ἱστορικὸς καθ' ὅλον τὸ τῶν ξενικῶν ἐπιδρομῶν διάστημα. Βεβαίως οἱ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσβαλόντες καὶ μέχρι Πελο-
 ποννήσου ἐπανειλημμένως προσέλασαντες βάρβαροι δὲν ἀφῆκαν ἀβλαβῇ τὴν καθ' ὁδὸν εὐρισκομένην Ἀττικὴν, ἀλλ' ἐλεηλάτησαν καὶ ἐδήωσαν καὶ ταύτην, εἰ καὶ τοῦτο δις μόνον ῥητῶς ἀναφέρεται. Ἡ πόλις ὅμως τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸ διάστημα τοῦτο ἐκυριεύθη ποτὲ ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῶν, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν ἡ κατὰστασις αὐτῆς;

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἤδη ἐμνημονεύσαμεν, ὁ Φαλλμεράϋερ, ὅστις κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος διάστημα ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ἐκφυλισθεῖσαν καὶ μεταβληθεῖσαν θεωρεῖ, εὗρεν εὐκόλως ἐπιχει-
 ρήματα νὰ δισχυρισθῇ ὅτι καὶ τὸ κύχημα τῆς Ἑλλάδος, ἡ σεμνὴ τῶν Ἀθηνῶν πόλις, οὐ μόνον ἐπίσης ἐπαθεν, ἀλλὰ καὶ ἐξηφανίσθη ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς· ὅτι ἕνεκα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν αἱ Ἀθηναὶ ἐγκατελείφθησαν καὶ ἡρημώθησαν ἐπὶ 400 ὅλα ἔτη ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος καὶ ὅτι τέλος κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα συνωκίσθησαν ἐκ νέου ὑπὸ κατοίκων μιγάδων καὶ βαρβαρικῶν μετὰ ὀλίγων μόνων ἐφθαρμένων λειψάνων ἐκ τῶν καθ' ὅλα τὰ 400 ταῦτα ἔτη ἐν ἑξορίᾳ περιπλανωμένων γνησίων Ἀθηναίων! Τὴν νέαν δὲ ταύ-
 την περὶ Ἀθηνῶν γνώμην ταυ ἀνέπτυσεν ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημο-
 νευθεῖσῃ ἰδιαιτέρᾳ περὶ Ἀθηνῶν πραγματείᾳ του καὶ ἐστήριξεν ἐπὶ τινων ἀνακλυφθέντων χειρογράφων ἐκ τῶν παρελθόντων δῆθεν αἰώ-
 νων. Καθόλου ἦτο, κατ' αὐτόν, ἡ ἐρήμωσις τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ ἡ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, συνέπεια τῆς ὤμῃς καὶ καταστρεπτικῆς συμπερι-
 φορᾶς τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος Σλάβων καὶ Ἀβάρων καὶ, ἅτε

ρήτῳ κατ' αὐτόν, μαρτυρουμένη, συντείνει εἰς ἀπόδειξιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν καὶ τῆς περὶ τῆς ὅλης Ἑλλάδος γνώμης του. Ἀφοῦ αἱ τοπικαὶ τῆς Ἀττικῆς ὀνομασίαι οὐδὲν ἔχουσιν σλαβικῆς ἐγκαταστάσεως παρέρχουσι, διχμεύεσθαι αἱ πλείεσται ἑλληνικαί, τινὲς δὲ καὶ ἄλθανικαὶ κατόπιν γενόμεναι, ἐνόμισε, φαίνεται, ὅτι ἀντὶ τῆς ἐκδοχρῶσεως καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἡδύνατο νὰ παραδεχθῇ τὸν ἐξαφανισμὸν αὐτῶν. Ἰσως δὲ νομίσῃ τις ὅτι ὁ Ἀποσπασματοδίδης (Fragmentist). ὡς ἐκάλεσαν αὐτόν, ὠρμήθη εἰς ταύτην τὴν περὶ ἐρμῶσεως τῶν Ἀθηνῶν θεωρίαν ἕκ τινος ἐν τῇ Τουρκογαλικῇ τοῦ Κρουσίου περιεχομένης εἰδήσεως Θεοδοσίου τοῦ Ζυγομαλᾶ ἐκ τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ὑπῆρξαν ἐπὶ 300 ἔτη ἔρημοι καὶ ὅτι οἱ μετὰ ταῦτα κάτοικοι τῆς πόλεως ἦσαν μιγάδες ἐκ διαφόρων μερῶν. Ἀλλ' ὅχι. Ὁ Φαλλμεράϋερ ἦτο καὶ εὐφυὲς καὶ πονηρὸς ἄρκετά, ὥστε κατενόει κάλλιστα ὅτι ἡ ὑπὸ Ζυγομαλᾶ ἀναφερομένη ἐρμῶσις τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ 300 ἔτη μετὰ μείζονος πιθανότητος δύναται ν' ἀναφερθῇ εἰς τὴν ἐπὶ 300 περίπου ἔτη κατοχὴν τῆς πόλεως ταύτης ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὅπερ δὲν ἐπεύρου τὴν περὶ ἐκσλαβισμού καὶ τῆς ἐκ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐξουτώσεως τῶν Ἑλλήνων θεωρίαν του. Δὲν μετεχειρίσθη λοιπὸν τὴν τοῦ Ζυγομαλᾶ μαρτυρίαν, ἀλλ' ἀνεῦρεν ἑτέραν οὕτως ἄγνωστον τοῖς πολλοῖς καὶ ἀβεβαίαν, ὥστε κάλλιστα ἡδύνατο νὰ προσαρμώσῃ αὐτὴν τολμηρῶς καὶ ἀφόβως εἰς τὰ σχέδιά του. Ὁ ἡμέτερος δηλ. Κ. Πιττάκης ἰσχυρίσθη ποτὲ ὅτι ἀνεῦρε κατὰ τὸ ἔτος 1822 ἐν τινι τῆς πόλεως πύργῳ, παρὰ τὸ τότε σωζόμενον ἐκκλησιδίδιον τῆς μητροπόλεως ἐν Ἀθήναις, μεταξὺ ἄλλων πολλῶν ἐρριμμένων χειρογράφων καὶ ἐν Χρονικὸν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τοῦ 1800¹, γεγραμμένον δῆθεν ὑπό τινος Ἀνθύμου (sic) ἱερομονάχου καὶ φέρον προφανῶς ἐσφαλμένην χρονολογίαν 1614, ἐνῷ τὸ Χρονικὸν φθάνει μέχρι τοῦ 1800 καὶ τὸ ξύσιμον τοῦ χάρτου μαρτυρεῖ ὅτι ἦτε χρονολογία καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως εἶναι πρόσθετα. Τὸ Χρονικὸν τοῦτο, ὅπερ ἀναμφηρίστως εἶναι ἔργον τοῦ παρόντος αἰῶνος² πραγματευόμενον τὴν ἀθηναϊκὴν ἱστορίαν κατὰ τὸν Ἰταλὸν Φραγκῆσκον Φανέλλην, τὸν Γάλλον Σπῶν καὶ ἄλλα γνωστὰ ἔργα, ἐξι-

¹ Ἴδε Ἀρχαιολογικῆς Ἑφημερίδος τεύχ. 34 τοῦ ἔτους 1853.

² Τὸ πρωτότυπον αὐτοῦ μέρος διὰ τὰ ἔτη 1754 — 1800 εἶναι προδήλως γεγραμμένον ὑπὸ Ἀθηναίου ζήσαντος κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα, ὅστις ἐπανειλημμένως ποιεῖται αὐτοῦ ὡς συγχρόνου μνηστῆ, τὸ δὲ μὴ πρωτότυπον μέρος τοῦ Χρονικοῦ ἄδηλον παρὰ τίνος ἐγράφη. Ὁ κατὰ πρῶτον τῷ 1815 δημοσιεύσας

στορεῖ ἀπὸ μὲν φύλλον 49 καὶ ἐξῆς τὴν ἀρχαίαν τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίαν ὅλως κατὰ Φανέλλην, ἀπὸ δὲ τοῦ φύλλου 106 καὶ ἐξῆς τὴν φραγκοκρατίαν καὶ ἀκολουθῶς τὴν τουρκοκρατίαν. Περὶ ἐρημώσεώς τινος τῶν Ἀθηνῶν ὅμως οὐδὲν λέγεται αὐτόθι, ἀλλὰ μόνον ἐν φύλλῳ 106 ἀναγινώσκεται ὅτι «ἀπὸ αὐτὸν τὸν καιρὸν (ἀπὸ Γαλλικου) ἕως εἰς διάστημα » ἐπτακοσίων ἐτῶν δὲν ἀναγινώσκεται τι περὶ Ἀθηνῶν εἴτε δι' ἑλλειψιν » ἱστοριογράφου ἢ διότι τὰ πράγματα ἦσαν ἐν ἡσυχίᾳ. » Ἐν φύλλῳ δὲ 147 ὑπάρχει καὶ ἐπιστολὴ τις τῶν Ἀθηναίων ἐκ τοῦ ἔτους 1690 πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἰάκωβον, ἐκτραγωδούντων τὰ ἐν τῇ ἐξορίᾳ δεινὰ των καὶ ἐπικαλουμένων συγγνώμην καὶ τὴν μεσιτείαν αὐτοῦ, ὅπως ἐπανακάμψωσιν ἐκ Σαλαμῖνος καὶ τῶν λοιπῶν τῆς ἐξορίας τόπων εἰς Ἀθήνας. Προστίθεται δὲ καὶ ἡ χρονολογία τῆς ἐξ Ἀθηνῶν φυγῆς τῶν κατοίκων καὶ ἡ διάρκεια αὐτῆς διὰ τῶν ἐξῆς: « Ἡ ἐπάρατος αὕτη ἀνα- » χώρησις τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς φίλης πατρίδος ἐγένετο ἐν μηνὶ Μαρ- » τίῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1688)· ἐγκατελείφθη οὖν ἡ Ἀθήνα παντέρη- » μος ἐπὶ τρεῖς ὅλους χρόνους. » Ἐπειτα προστίθεται ὅτι εἰ ἐξόριστοι Ἀθηναῖοι εἶχον καταφύγει πλὴν τῆς Σαλαμῖνος καὶ εἰς Αἴγινα, Κόρινθον, Ναύπλιον καὶ Κεφαλληνίαν. Μόνον δ' ἀπὸ 1754—1800 εἶνε τὸ χρονικὸν πρωτότυπον ἐν ταῖς εἰδήσεσί του καὶ ἀληθῶς πολύτιμον.

Πλὴν τοῦ Χρονικοῦ τούτου ὁ Πιττάκης ἀνεῦρε καὶ τέσσαρα κεχωρισμένα φύλλα ἐνετικῷ χάρτου, ἐφ' ὧν ἦσαν γεγραμμένα ἀποσπάσματα τινὰ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, ἐξ αὐτοῦ ἴσως τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἀνθίμου ὑπὸ τινος ἐρανισμένα¹. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα πραγματεύονται ἐν μὲν τῷ πρώτῳ φύλλῳ τὰς εἰσβολὰς τῶν Ἀλβανῶν καὶ τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὴν ἐρήμωσιν τῶν Ἀθηνῶν «διὰ τρεῖς σχεδὸν χρόνους» καὶ τὰς ληστείας τῶν καλουμένων Φουστῶν, πρὸς δὲ τὴν ἐν ἔτει 1651 ὑπὸ τοῦ ἱερέως Δημητρίου Κολοκύνθη ἱδρυσιν τῆς μονῆς τῶν ἀγίων Ἀναργύρων, ἐξ οὗ καὶ Ἀναργύρεια ἀποσπάσματα ἐκλήθησαν, ἐν τῷ τρίτῳ φύλλῳ περιγράφεται ἡ ἐνδυμασία τῶν Ἀθηναίων καὶ ληστρικαὶ τινες ἐπιδρομαὶ καὶ ἐν

αὐτὸ Χριστόφ. Περραιβὸς ὡς ἐπιτομὴν τῆς τῶν Ἀθηνῶν πολιτείας ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τῆς Ἱστορίας Σουλίου καὶ Πάργας οὐδένα λέγει αὐτοῦ συγγραφέα, δὲν ἔπεται ὅμως τούτου ἕνεκα ὅτι εἶνε ἔργον τοῦ Περραιβοῦ αὐτοῦ.

¹ Ὁ Hopf (τόμ. Ζ' σ. 111 ἐπ.), βασιζόμενος εἰς ὑπαινιγμὸν τινὰ τοῦ Διονυσίου Σουρμελῆ (Κατάστ. κ. τ. λ. σ. 59 ἐκδ. 1846), ὑποπτεῖ αὐτὸν τὸν Πιττάκην ὡς ἐρανιστὴν.

τῷ τετάρτῳ ἢ ἐπιδρομῇ τῶν Γότθων ἐπὶ Γαλλίην. Ἐκτὸς ὅμως τούτων διεσώθη καὶ τὸ ἐγγράφον τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου, δι' οὗ ἐπετράπη ἡ ἰδρυσις τῆς μονῆς τῶν Ἀναργύρων¹. Τὸ ἐγγράφον τοῦτο φέρει χρονολογίαν 17 Ἰουλίου 6,051 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἡ χρονολογία ὅμως αὕτη εἶνε προφανῶς ἐσφαλμένη καὶ πρόσθετος· διότι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 543 μ. Χ. ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε οὐδεὶς πατριάρχης Ἰωαννίκιος ὑπῆρχε, τοῦ πρώτου μὲν τὸ ὄνομα τοῦτο πατριαρχεύσαντος κατὰ τὰ ἔτη 1523—1524. Τοῦτου ἕνεκα ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἀντὶ ταύτης δέχεται τὸ ἔτος 1651 μ. Χ., ὅτε ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνου Ἰωαννίκιος ὁ Β'.², αὕτη δὲ εἶνε καὶ ἡ ὀρθὴ χρονολογία διότι ἐν τῷ σιγιλλίῳ ἐκείνῳ εἶνε προσυπογεγραμμένος καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Δανιήλ, ὅστις τρεῖς κατέλαβε τὸν μητροπολιτικὸν τοῦτον θρόνον, κατὰ τὰ ἔτη 1636—1637, 1638—1651 καὶ 1652—1655.

Τοιαῦτα λοιπὸν εἶνε τὰ ὑπὸ Πιττάκη ἀνακαλυφθέντα χειρόγραφα, περὶ ὧν ἕκ τε τῆς γλώσσης καὶ τοῦ περιεχομένου ἐξάγεται ἀναμφρίστως, ὅτι εἶνε ἔργα τοῦ παρόντος αἰῶνος, γεγραμμένα ἴσως ὑπό τινος τῶν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τούτου ἀκμαζόντων λογίων, κατόχου Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν³, αἱ δὲ χρονολογίαι, ἅς φέρουσιν, εἶνε ἀριδῆλως νενοθευμένοι καὶ πρόσθετοι, ὥστε οὐδεὶς φρόνιμος ἄνθρω-

¹ Τὰ πρωτότυπα τῶν ἀποσπασμάτων τούτων εἶδον πολλοὶ παρὰ τῷ Πιττάκῃ, ὡς ὁ Κωνστ. Ξανθόπουλος κατ' ἐντολὴν τοῦ Hopf, ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ Αἰνιάν, ὁ Buchon, ὁ Finlay, ὁ Hopf αὐτὸς καὶ ἄλλοι, πάντες δ' ἀνέγνωσαν τρεῖς χρόνους καὶ ὄχι τετρακοσίους. Ἐδημοσιεύθησαν δὲ μετὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ὑπὸ Κυριακοῦ Πιττάκη τῷ 1853 ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι, σ. 940 ἐπ., καὶ ἀνετυπώθησαν ὑπὸ Δημητρ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημείων τόμ. Α', σ. 41—48.

² Ἐν Ἱστορ. Πραγμ., σ. 232.

³ Ἐπειδὴ τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἶνε ἀναμφισβητήτως πάντα νεώτατα προϊόντα καὶ αἱ χρονολογίαι αὐτῶν νενοθευμένοι καὶ πρόσθετοι, ὁ Hopf πρὸς ἡθικὴν τοῦ ὁμοεθνοῦς του Φαλλμεράιερ ὑπεράσπισιν θεωρεῖ αὐτά, καθὰ εἵπομεν, ὡς ἔργα τοῦ Πιττάκη αὐτοῦ, χάριν χρημάτων δι' αὐτῶν τὸν Φαλλμεράιερ ἐξαπατήσαντος (σ. 112, ἐνθ. ἀνωτ.). Ἡμεῖς ἐν τούτοις διστάζομεν νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο, διότι δὲν ἐξηγεῖται ὁ λόγος τῆς νοθεύσεως τῶν χρονολογιῶν δυναμένων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ τεθῶσιν ὡς νῦν ἔχουσι. Ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ Hopf, καὶ πρὸ πάντων ἕτερος ὁμογενὴς αὐτοῦ, ὁ Zinkeisen, ἀρκούντως καὶ διὰ πολλῶν παραδειγμάτων ἀπέδειξαν ὅτι ὁ Fallmerayer οὐδαμῶς ἡσθάνετο τύψεις συνειδότης ἐπὶ τῇ παραμορφώσει καὶ ἀπὸ σκοποῦ νοθεύει ἱστορικῶν μαρτυριῶν.

προς καὶ ἀμερόληπτος ἱστορικός δύναται ν' ἀποδεχθῇ κατὰ γράμμα τὰ ἐν αὐτοῖς λεγόμενα. Καὶ ὅμως ἰδοὺ πῶς ἐξεμεταλλεύθη ὁ Φαλλμεράϋερ τὰς πηγὰς ταύτας, ὡς ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ Πιττάκῃ εἶδε καὶ ἐξήτασε τῷ 1833. Τὴν ἐν τῷ πατριαρχικῷ ἐγγράφῳ, δι' οὗ ἐπετράπη ἡ Ἰδρυσις τῆς μονῆς τῶν ἀγίων Ἀναργύρων, χρονολογίαν, καίπερ οὐσαν ἐσφαλμένην ἢ νόθον, ὡς ὀρθὴν παραδεχόμενος, κηρύττει καὶ τὰ τέσσαρα ἐκεῖνα φύλλα ὡς κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον γραφέντα, ἧτοι 543 μ. Χ. καὶ 6051 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου φύλλου, ἐν ᾧ γίνεται μνεία τῆς ἐρημώσεως τῶν Ἀθηνῶν, ἐντελῶς πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ, συναρξὸν εὐρίσκει. Κατὰ τὸ β' φύλλον τῶν οὕτω χρονολογουμένων Ἀναργυρείων Ἀποσπασμάτων λοιπὸν αἱ Ἀθηναὶ ἡρημώθησαν ἐπὶ τοῦ ἑκτοῦ ἤδη αἰῶνος, ἀκριβῶς ὅτε οἱ Σλάβοι εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἤρκει νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν περὶ ἐξοντώσεως τῶν Ἑλλήνων θεωρίαν τοῦ Ἀποσπασματοδίδου, ἐὰν τὰ δεινὰ ἐκεῖνα ἦσαν παροδικά, διὸ μετὰ ἀξιοθαυμάστου τῷ ὄντι τόλμης ἀντὶ τῶν τριῶν ἐτῶν ἐρημώσεως τῶν Ἀθηνῶν, ὅσα ἀναφέρουσι τὰ τε ἀποσπάσματα καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἀνθίμου, ἀναγινώσκει τετρακόσια, ὅπως δείξῃ ὅτι καθ' ὅλον τὸ πελώριον τοῦτο διάστημα βάρβαροι κατεῖχον τὴν τε ὅλην ἑλληνικὴν χώραν καὶ τὴν Ἀττικὴν. Μέχρι λοιπὸν τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος αἱ Ἀθηναὶ ἦσαν, κατ' αὐτόν, ἔρημοι, τότε δὲ συνωκίσθησαν πάλιν ὑπὸ τῶν φυγάδων Ἀθηναίων καὶ ἄλλων, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι ἐξητήσαντο, κατὰ τὸ Χρονικόν, παρὰ τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου συγγνώμην διὰ διαπραχθέντα ἀνεμύηματα καὶ μεσιτεῖαν παρὰ τῷ αὐτοκράτορι πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν πατρίδα των. Ὅτι δὲ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα οὐδεὶς πατριάρχης Ἰωαννίκιος ὑπῆρξεν, ὁ δ' ἀνασυνοικισμὸς τῶν φυγάδων Ἀθηναίων ἐγένετο κατὰ τὴν ῥητὴν τοῦ Χρονικοῦ μαρτυρίαν τῷ 1690 ἐπὶ πατριάρχου Ἰακώβου Γ' (1686—1690) καὶ ὅχι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, τοῦτο οὐδαμῶς βιάζει τὸν Φαλλμεράϋερ ν' ἀλλάξῃ γνώμην καὶ σχέδιον, ἀλλὰ δι' ἐνὸς ψεύδους ὑπεκφεύγει τὰς δυσκολίας. Λέγει δηλονότι ὅτι τὴν πρὸς τὸν πατριάρχην ἐπιστολὴν τῶν Ἀθηναίων εὔρεν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Ἀτζαϊωλῶν (!) ἐν Ἀθήναις καὶ ὅχι ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Ἀνθίμου, ἐν ᾧ ἀναφέρεται ἡ χρονολογία 1690. Οὕτω δ' ἐπίστευσεν ὅτι θέλει πείσει τέλος πάντων τὸν κόσμον ὅτι αἱ Ἀθηναὶ ἡρημώθησαν κατὰ τὸν ἑκτὸν αἰῶνα ἐπὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων καὶ δὲν ἡδυνήθησαν νὰ συνοικισθῶσιν ἐκ νέου, εἰμὴ περὶ τὰ τέλη τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. Ὁπό-

τον ὅμως οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοῦ εἶνε ἀβάσιμοι καὶ οἱ συλλογισμοὶ αὐτοῦ πεπλανημένοι, ἐξάγεται ἀρκούντως ἐκ τε τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων περὶ τῶν χειρογράφων, ἐφ' ὧν στηρίζεται, καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν καὶ ῥητῶν εἰδήσεων τρανότατα μαρτυρουσῶν ὅτι καθ' ὅλον τοῦτο τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, καθ' ὃ ὁ Φαλλμεράϋερ καταδικάζει τὰς Ἀθηνας εἰς θάνατον, αὗται καὶ ὑφίσταντο καὶ ἐσήμαινόν πως καὶ ὀλιγώτερον πασῶν τῶν λοιπῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων ὑπέφεραν. Τὰς μαρτυρίας ταύτας, τὰς ὑποίας ὀλοτελῶς ἀπεσιώπησεν ὁ Φαλλμεράϋερ, εἶνε ἀναγκαῖον ν' ἀναφέρωμεν καὶ ν' ἀπαριθμήσωμεν ἐνταῦθα πάσας κατὰ τάξιν, διότι ἐκ τούτων μόνων δυστυχῶς συνίσταται ἡ ἱστορία τῆς ἐνδόξου πόλεως ἀπὸ τοῦ ἑκτου μέχρι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος!

Μετὰ τὴν ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ ταπεινώσιν λαβοῦσα ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὡς μόνην ἀποζημίωσιν μικρὰν τινα αὐτονομίαν καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν τειχῶν τῆς παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκείνου, ἐξηκολούθει κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ζωσα ἐν ἀσημότητι μὲν, ἀλλὰ καὶ ἐν σχετικῇ εὐεξίᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ, ἀντέχουσα κατὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν διὰ τῶν ὀχυρῶν τειχῶν τῆς, ἅτινα ὑφίσταντο μέχρι φραγκοκρατίας περὶπου καὶ ἐξησφάλιζον ἐν αὐταῖς τοὺς ἐκπεπωκότας ἀπογόνους τῶν ὑπερηφάνων Μαραθωνομάχων καὶ τῶν προνομιακῶν βαρβαροκτόνων. Αἱ γλίσχραι αὗται εἰδήσεις μαρτυροῦσιν, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, ὅτι ἡ παιδεία καὶ ἡ καλὴ ἀγωγή δὲν ἐξέλιπον ἐξ Ἀθηνῶν καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν δημοσίων σχολῶν αὐτῶν ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' ὅτι τοῦναντίον οἱ ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενοι ἐθεωροῦντο ἱκανοὶ ν' ἀναβῶσι καὶ τὰς ἀνωτάτας βαθμίδας τοῦ κράτους, ὥστε ἡ πόλις αὕτη ἐξηκολούθει χαίρουσα ἀγαθὴν ὑπόληψιν καὶ διετήρει μέρος τοῦλάχιστον τοῦ πρῶην ἠθικοῦ αὐτῆς ἀξιώματος. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπερίσχυσεν ὀριστικῶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὁ χριστιανισμὸς καὶ οἱ κάτοικοι ἐφρόνουν ἔκτοτε χριστιανικά, ἡ δ' ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἀδιακόπως προήγετο, διότι τῷ μὲν 733 ἀποσπασθεῖσα μετὰ τῶν ἄλλων τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πάπα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσχυροῦ ἀνυψώθη εἰς αὐτοκέφαλον ἐπισκοπὴν ὑπὸ τὸν πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον, ἐπὶ δὲ τοῦ πατριάρχου Φωτίου ὁ Ἀθηνῶν Γρηγόριος ὁ Β' (857—867) ἐτιμᾶτο ἀρχιεπίσκοπος, ὁ δὲ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ ἔτους 869—870 μετὰσχὼν ποιμενάρχης Ἀθηνῶν Νικήτας Α' ἦτο ἤδη μητρο-

πολίτης¹. Διὸ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἀρχιεπίσκοποι καὶ μητροπολίται εἶνε οἱ σπουδαιότεροι αὐτῆς ἀντιπρόσωποι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Εἶνε δ' αἱ περὶ Ἀθηνῶν εἰδήσεις ἐκ τῆς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἐποχῆς αἱ ἐξῆς.

Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, διηγούμενος τὸν οἰκτρὸν θάνατον τοῦ δραστηρίου καὶ κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν βαρβάρων ἀνδρείως καὶ ἐπιτυχῶς ἀγωνισαμένου αὐτοκράτορος Μαυρίκιου, μεταχειρίζεται τὴν ἐξῆς ῥητορικὴν ἀποστροφὴν: « Ἀποκείρασθωσαν οἱ λόγοι τὸν κρότον, τὴν εὐφημίαν αἱ Μοῦσαι, τὸ λευκὸν Ἀθῆναι τριβώνιον². » Ὅτι δ' ἡ ἀποστροφή αὕτη πρὸς τὰς Ἀθῆνας δὲν ἠδύνατο νὰ γίνη, ἐὰν μὴ ἡ πόλις ὑπῆρχεν ἐν ἔτει 602, ὅτε ὁ Μαυρίκιος ἐφονεύθη, εἶνε προφανέστατον, ἐκ τῆς αὐτῆς δ' ἀποστροφῆς ἐξάγεται καὶ ὅτι αἱ Ἀθῆναι καὶ τότε ἐξηκολούθουν νὰ θεωρῶνται ἑδρα τῶν Μουσῶν καὶ τῶν λόγων, διότι ἡ ἀποστροφή δὲν εἶνε βεβαίως κενή τις ἄνευ ἐννοίας φράσις. Ὅτε δ' ὁ βασιλεὺς Κώνστας ὁ Β' (641—668), μὴ ὑποφέρων τὰς φοβεράς τοῦ συνειδότος τύφεις διὰ τὸν φόνον τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ, ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ νὰ μεταφέρῃ τὸν θρόνον εἰς Σικελίαν, ὅθεν ἐσκόπει νὰ καταπολεμήσῃ καὶ τοὺς Λογγοβάρδους, προσωρμίσθη κατὰ τὸν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Σικελίαν πλοῦν ἐν Πειραιεῖ καὶ διέμεινεν ἐν Ἀθῆναις καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ἔτος 612, συναθροίζων καὶ ἐξασκῶν τὸν κατὰ τῶν Λογγοβάρδων στρατὸν τοῦ³. Ὅτι ἡ προτίμησις αὕτη τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλων πόλεων δὲν ἐγένετο διὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ τούναντίον διότι καὶ ὁχυρὰ ἦτο ἡ πόλις καὶ τὰ ἐπιτήδεια πρὸς διατήρησιν τοῦ στρατοῦ εὐποριστότερα καὶ τὸ ἠθικὸν τοῦ ἄστεως ἀξίωμα μέγα, τοῦτο καὶ τυφλῶ ἐστὶ δῆλον. Διότι πρὸς τί νὰ ἐνδιατρίψῃ ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος ἐν πόλει μὴ πόλει, ἀλλὰ σωρῶν ἐρειπίων, καὶ νὰ μὴ μεταβῇ εἰς τὴν πλησίον κειμένην Κόρινθον, τὴν ἑδραν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατηγοῦ καὶ ἐπίσης ὁχυράν, ἐὰν μὴ ἡ τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις ἦτο ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν καλλιτέρα; Βεβαίως δὲ τῆς διατριβῆς ταύτης αἰτία δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε μόνη ἡ ἀρπακτικὴ μανία τοῦ Κώνσταντος Β', ἵνα περισυλλέξῃ καὶ ἐνταῦθα τὰ περισφζόμενα ἐκ μετάλλου ἀγάλματα καὶ ἄλλα καλλιτεχνήματα, ὡς ἔπραξεν ἐν Ῥώμῃ, ὅπου κατόπιν μετέβη, ἀποσπᾶσας καὶ αὐτὸ τοῦ Παν-

¹ Πρβ. Τάσου Νερούτσου Χριστ. Ἀθῆν., ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Γ', σ' 36—37.

² Βιβλίον Η', κεφ. 12.

³ Παῦλος Διάκονος ἐν Ἱστορίᾳ τῶν Λογγοβάρδων 5, 6.

Θέου τὸ ἐκ μετάλλου ἐπιστέγασμα δι' ἑλλειψιν χρημάτων. Πρὸς τοῦτο δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ διαχειμάσῃ ἐν Ἀθήναις οὐδὲ νὰ ἔλθῃ αὐτοπροσώπως. Ὅτι δὲ καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, τὸν ὄγδον καὶ ἕνατον, αἱ Ἀθηναὶ δὲν ἦσαν ἔρημοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν περιεπλανῶντο μακρὰν τῆς πατρίδος των καταδιωκόμενοι μὲν ὑπὸ τῶν βαρβάρων, δι' ἐπιτιμίου δ' ἄφωρισμένοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ ὠνειρεύθη, ἀλλ' ἢ τε πόλις ἐξηκολούθει ἀκμάζουσα καὶ μέγα χαίρουσα ἡθικὸν ἀξίωμα καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς διεκρίνοντο ἐπὶ καλῇ ἀνατροφῇ καὶ ἱκανότητι, ἐξάγεται πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους δύο ἀλλεπαλλήλως Ἀθηναῖαι ἐκρίθησαν ἱκαναὶ νὰ καθίσωσιν ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐξ ἄλλων εἰδήσεων. Ἐν ἔτει 769 ἐξελέξατο ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Ε' διὰ τὸν υἱὸν καὶ διάδοχον αὐτοῦ Λέοντα τὸν Δ' σύζυγον δεκαεπταετῆ, ὀρφανὴν τινὰ νέαν ἐξ Ἀθηναίων, τὴν μετέπειτα διάσημον αὐτοκράτειραν Εἰρήνην, ἣν μετέφερεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐπὶ λαμπρῶν, μεταξωτοῖς ὑφάσμασι πολυτελῶς κεκοσμημένων πλοίων¹. Ἡ Εἰρήνη ἔμεινε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου τῆς μόνῃ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κυρίρχος, κατ' ἀρχὰς μὲν ὡς κηδεμὼν τοῦ υἱοῦ τῆς Κωνσταντίνου τοῦ Σ' (780—790), μετὰ δὲ τὴν τύφλωσιν ἐκείνου ἐντελῶς μόνῃ κυβερνῶσα (797—802 καὶ ἐπεδείξατο μεγάλῃν διοικητικὴν ἱκανότητα, ἀλλὰ καὶ μεγάλα πάθη, ἰδίως ἀπεριόριστον φιλοδοξίαν. Εἰθισμένη ἐξ Ἀθηναίων εἰς τὴν θέαν τῶν εἰκόνων ἀνέστειλε τὰ ἀπαγορευτικὰ τῆς εἰκονολατρείας διατάγματα τῶν προκατόχων αὐτοκρατόρων καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων, διὸ καὶ ἀγία ὑπὸ τῆς εὐγνώμονούσης Ἐκκλησίας ἐκηρύχθη. Ἐν δὲ τῇ ἰδίῳ Ἑλλάδι καὶ τῇ Μακεδονίᾳ ἐφρόντισε νὰ κατατροπώσῃ τῷ 783 διὰ τοῦ εὐνοῦχου Σταυρακίου τοὺς κινουμένους καὶ ταράσσοντας τὴν χώραν Σλάβους². Ἐκ φιλοδοξίας δὲ ἀγρυμνή ἐξώρισε τοὺς πέντε ἀδελφούς τοῦ συζύγου τῆς, οὓς εἶχεν ἀποτυφλώσῃ ὁ υἱός τῆς, εἰς Ἀθήνας καὶ ἐνεπιστεύθη τὴν φύλαξιν αὐτῶν εἰς τὸν συγγενῇ τῆς πατρικίον Κωνσταντῖνον Σαραντάπηχον (797), τὸν ὁπαῖον εἶχε διορίσει διοικητὴν

¹ Ἴδε τὰς πηγὰς παρὰ Muralt, Chronographie Byzantine, σ. 366. Ὁ γάμος τῆς Εἰρήνης ἐτελέσθη μεγαλοπρεπῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ 3ῃ Σεπτεμβρίου 770, τῇ δὲ 17ῃ Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐστέφθη Αὐγοῦστα. Μονογραφίαν περὶ Εἰρήνης ἔγραψεν ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Ἰωακείμ Φορόπουλος, «Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία αὐτοκράτειρα», ἐν Λειψία, 1887.

² Θεοφάν. ἐν τόμ. Α', σ. 707. Ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 203.

Ἀττικῆς¹. Κάτοικοι ὁμῶς τῶν Ἀθηνῶν ἔλαβον συμπάθειαν πρὸς τοὺς ἀτυχεῖς ἡγεμονίδας καὶ ἀπεφάσισαν νὰ βοηθήσωσιν αὐτοὺς πρὸς ἀνάβασιν εἰς τὸν θρόνον, διὸ ἐπεκαλέσθησαν τὴν ἐνοπλον συνδρομὴν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ ἐγκατεστημένων Σλάβων Ἀκαμήρου, ἀλλ' ἡ Εἰρήνην ἔμαθεν ἐγκαίρως τὸ πρᾶγμα καὶ προλαβοῦσα ἐξαπέστειλε τὸν ἀνεψιὸν τῆς σπαθάριον Θεοφύλακτον πρὸς τὸν πατέρα του Σαραντάπηχον μετὰ τῶν ἀναγκαίων διαταγῶν, οὗτος δὲ συλλαβὼν τοὺς ὑπόπτους ἐτύφλωσεν αὐτοὺς κατὰ Μάρτιον τοῦ 799, κατὰ δὲ τὸν Κεδρηνόν, ἐφανεύθησαν οὗτοι ὑπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ². Ἡ φιλοδοξία ὤθησε τὴν Εἰρήνην καὶ αὐτὸν τὸν υἱὸν τῆς Κωνσταντίνου τὸν Σ' νὰ τυφλώσῃ, ὅπως καταστήσῃ αὐτὸν ἀνίκανον εἰς τὸ κυβερνᾶν, καὶ τὴν τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου πρότασιν ν' ἀποκρούσῃ, ἕως ὅτου τέλος ἐκθρονηθεῖσα διὰ στάσεως ἐκραγείσης κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 802, ἐξωρίσθη καὶ αὐτὴ καὶ ἐτελεύτησεν ἐν δυστυχίᾳ ἐπὶ τῆς νήσου Λέσβου καὶ ὄχι ἐν Ἀθήναις, ὡς ὁ Ἀραβὶς ἱστορικός Ἀβουλφαράτσης (Abulfaradsch) νομίζει³.

Ἄν ἡ Εἰρήνην ἔπραξεν ἀγαθόν τι διὰ τὴν γενέτειραν αὐτῆς πόλιν, δὲν εἶνε ἀκριβῶς μεμαρτυρημένον. Τὰς ἐλευθερίας, ἃς ἔχαιρεν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, βεβαίως δὲν παρεχώρησεν αὐτῇ, τοῦναντίον ὁ διορισμὸς τοῦ συγγενεῦς τῆς Σαρανταπήχου ὡς διοικητοῦ Ἀττικῆς μαρτυρεῖ ἴσως ὅτι, καὶ ἂν ὑπῆρχον τιαυταί, περιώρισεν αὐτάς⁴. Βέβαιον μόνον εἶνε ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις συγγενεῖς τῆς διωρίσθησαν εἰς ὑψηλὰ τοῦ κράτους ἀξιώματα, ὡς καὶ ὅτι ἡ θρησκομανὴς ἐκείνη αὐτοκράτειρα ἔδρυσεν πολλὰς μονὰς ἐν τῷ κράτει· ἂν ὁμῶς ἔδρυσεν τιαυτάς ἢ ἡγείρε ναοὺς καὶ ἐν Ἀθήναις δὲν εἶνε ῥητῶς μεμαρτυρη-

¹ Ὁ Lebeau (Histoire du Bas-Empire, τόμ. IB', βιβλίον 16ον σ. 377) καὶ ὁ Γρηγορόβιος (ἐνθ. ἀνωτ., B', σ. 126.) φρανοῦσιν ὅτι ὁ Σαραντάπηχος οὗτος ἦτο ἴσως ἀδελφὸς τῆς Εἰρήνης.

² Ἰδε Θεοφάνους τόμ. Α', σ. 733—734. Λέοντος Γραμματικοῦ σ. 200. Κεδρηνοῦ τόμ. Β', σ. 27. Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ σελ. 671. ἐκδόσεων Βόννης. Ζωναρᾶ 15, 13. σ. 367. Πρβ. καὶ Γρηγοροβίου Α', σ. 131.

³ Ἐν σελ. 138 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως.

⁴ Ὁ Τάσος Νεροῦτσος ἄνευ ἀποδείξεώς τινος ἰσχυρίζεται, (Πρβ. ἀνωτ. σ. 190 σημ. 1) ὅτι αἱ προνομίαι, ἃς ἔχαιρον αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, παρεχωρήθησαν αὐταῖς ὑπὸ τῆς Εἰρήνης (ἐνθ. ἀνωτ. Γ', σ. 33—34). Ἐπίσης ἀμαρτύρητα εἶνε καὶ τὰ τοῦ Διον. Σουρμελῆ (ἐν σ. 29 τῆς Α' ἐκδ.) ὅτι ἡ Εἰρήνη «Περὶ πολλοῦ ἐποιήθη τὴν πατρίδα τῆς, τὰς Ἀθῆνας, ἀνανεώνουσα τὴν ἔδραν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας ἐνταῦθα.»

μένον οὔτε ἄλλως ἀποδεδειγμένον· διότι πιθανὸν μὲν νὰ ἐκτίσθησαν ὑπ' αὐτῆς, ὡς ἐκ παραδόσεως πιστεύεται, τινὲς ἐκ τῶν μέχρι τῆς σήμερον σωζόμενων βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ ναῶν ἢ μονῶν, ἰδίως δ' ὁ περικαλλὲς παρὰ τὴν νέαν Μητρόπολιν ναὸς τῆς *Παναγίας Γοργοεπηκόου* ¹, ἵσως δὲ καὶ ἡ ἐν Δαφνίῳ μονή, ἢ καὶ ἄλλα μὴ διασωθέντα ἱερά, ἀλλὰ διὰ τί νὰ μὴ ἐκτίσθησαν οὗτοι καὶ ὑπὸ ἄλλων Ἀθηναίων ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ὅτε ἐπεκράτει ὁ ἀρχιτεκτονικὸς αὐτῶν ῥυθμός, ὡς ὁ ἅγιος Γεώργιος Καρύκη καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ῥαγκαθᾶ ὑπὸ μελῶν τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν Καρύκη ἢ Καρύτση καὶ Ῥαγκαθᾶ, καὶ ὡς ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Θεοδώρων, ὅστις ἀνεκαινίσθη ἐν ἔτει 1050, καθ' ἃ δηλοῦται ἐκ τῆς διασωθείσης ἐπιγραφῆς, ὑπὸ τινος σπαθαροκανιδιάτου Νικολάου Καλομαλᾶ; Ἐπειτα καὶ εἰς τὴν Ἀθηναίδα ἐκείνην τοῦ πέμπτου αἰῶνος καὶ εἰς τὴν ἀνεψιᾶν τῆς Εἰρήνης Θεοφανῶς ἢ παραδόσις ἀποδίδει ἀνέγερσιν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν ἐν Ἀθήναις χωρὶς ν' ἀποδεικνύηται τοῦτο ἄλλοθεν.

Ὀλίγα μετὰ τὴν καθάρεισιν τῆς Εἰρήνης ἔτη ἀνέβη τὸν βυζαντινὸν θρόνον καὶ ἑτέρα Ἀθηναία, ἡ ἀνεψιᾶ ἐκείνης Θεοφανῶς. Ὁ βασιλεὺς Νικηφόρος Α' ἀπέσπασεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ συζύγου της καὶ τὴν συνέζευξεν ἐν ἔτει 807 μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σταυρακίου. Δύο ὥραῖαι Ἀθηναῖαι παρθένοι, αἵτινες συνώδευσαν τὴν Θεοφανῶς εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐγένοντο, διαρκούντος τοῦ γάμου, θῦμα τοῦ ἀσελγοῦς Νικηφόρου ². Ἡ Θεοφανῶς ὅμως δὲν διεκρίθη ἐπὶ ἐξόχῳ ἰκανότητι, ὡς ἡ θεία αὐτῆς Εἰρήνη, οὐδὲ γνωρίζομεν ἂν καὶ αὕτη ἔπραξέ τι ὑπὲρ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν. Ἀλλως τε καὶ οὐδ' ἔμεινεν ἐπὶ μακρὸν αὐτοκράτειρα, διότι τῷ 811 ὁ μὲν πενθερὸς Νικηφόρος ἡττηθεὶς παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν ὑπὸ τοῦ θηριώδους τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος Κρούμμου ἐφονεύθη, ὁ δὲ σύζυγός της Σταυράκιος βαρέως πληγωθεὶς ὀλίγους μῆνας ἐπέζησε, μεθ' ἧς ἡ Θεοφανῶς ἀπεσύρθη εἰς μονὴν καὶ ἐγκατεβίωσεν ἐκεῖ ³.

Αἱ ἱστορίαι αὗται τῆς Εἰρήνης καὶ Θεοφανοῦς μαρτυροῦσι περὶ τράνωσιν οὐ μόνον ὅτι αἱ Ἀθηναῖαι δὲν ἦσαν ἔρημοι κατοίκων κατὰ τὸν ὀγδοὺν καὶ ἑνατὸν αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἤκμαζον σχετικῶς ἀρκετὰ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, ὅπερ βεβαίως προήρχετο, διότι ἡ πόλις ἔμεινεν ἀνέπα-

¹ Οὕτω φρονεῖ ὁ Τάσος Νεροῦτσος περὶ τοῦ ναοῦ τούτου, ἐνθ. ἀνωτ., Γ', σ. 30.

² Θεοφανῆς ἐν τόμ. Α', σ. 750. Ζωναρᾶς 3, σ. 370.

³ Ζωναρᾶς 3, 15. σ. 374. Ἡ εἰδησις τοῦ Διον. Σουρμελῆ, ὅτι ὁ Σταυράκιος οὗτος «ἀπέδωκε προνόμια εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν» εἶνε ἀβάσιμος.

φος ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων. Τὰ τεῖχη τοῦ ἄστεως, καὶ ἰδίως τῆς Ἀκροπόλεως, ἦσαν ὄχυρά καὶ ἀσφαλῆ, διὸ ἐχρησίμευον κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους καὶ ὡς τόπος ἐξορίας καὶ φρουρήσεως ἐπισήμων προσώπων. Ἐκτὸς τῶν ἀδελφῶν Λέοντος τοῦ Δ', οὗς ἐξώρισεν ἡ Εἰρήνη ἐνταῦθα, ἐκρατήθησαν ἐπίσης ἐν Ἀθήναις ἐξόριστοι ἐν ἔτει 887 ὁ τυφλωθεὶς Μανιχαῖος καὶ συνωμότης Θεόδωρος Σανταδαρηνὸς μέχρι τῆς εἰς Ἀσίαν μεταφορᾶς αὐτοῦ¹, ἐν ἔτει δὲ 891 ὁ ἐπὶ συνωμοσίᾳ ἐπίσης κατηγορούμενος Βασίλειος Ἐπεικτός, ἀνεψιὸς τῆς ἀποθανούσης αὐτοκρατορίρας Ζωῆς². Ὅτι δὲ ἡ ἐκλογή τῶν Ἀθηναίων ὡς τόπου ἐξορίας δὲν φανερῶνει ἐρημίαν τοῦ φρουρίου, ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐχρησίμευον παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἄλλαι πόλεις πολυάνθρωποι τότε καὶ μεγάλαι, ὡς ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἐπίδαμνος, ἡ Χερσῶν, ἡ Χίος, ἡ Σάμος, ἡ Λέσθος καὶ ἄλλαι, οὐδαμῶς ἐρημοὶ κατοίκων, ἀλλ' ἀκμαῖαι καὶ εὐδαίμονες³. Ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία, ὡς ἤδη εἶπομεν, φαίνεται ὅτι οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ καλλιεργῇται ἐν Ἀθήναις καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῶν δημοσίων σχολῶν κατάργησιν, ἡ δὲ προνομιούχος τῶν φώτων ἐστία καὶ τῶν Μουσῶν ἔδρα καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ἔχει ἀγαθὴν ἐπὶ τούτῳ φήμην ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει. Ἐκτὸς τῆς ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἐκλογῆς δύο αὐτοκρατειρῶν διεσώθησαν ἡμῖν καὶ ἄλλα μαρτύρια τῆς ἀγαθῆς καταστάσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας ἐν Ἀθήναις. Κατὰ τὸν ἑβδόμον αἰῶνα ἡκμασεν ἐν Ἀθήναις ὁ ἱατρὸς καὶ συγγραφεὺς Στέφανος, μαθητὴς Θεοφίλου⁴. Ὁ ἅγιος Γισληνός, ὅστις κατὰ πρῶτον μετέβη εἰς Ῥώμην καὶ ἐκεῖθεν περὶ τὸ 640 εἰς Ἑννεγαύαν (Hennegau) τῆς Βελγικῆς καὶ ἔδρυσεν αὐτόθι μονὴν προσηλυτίσας πολλοὺς εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἦτο ἐξ Ἀττικῆς καὶ εἶχε σπουδάσει ἐν Ἀθήναις φιλοσοφίαν. «Ἐξόριστός εἰμι καὶ ξένος . . . ἐξ Ἀθηναίων, τῆς διασημοτάτης τῶν Ἑλλήνων πόλεως» ἔγραφεν ὁ ἴδιος πρὸς τὸν βασιλέα Δαγοβέρτον, ὁ δὲ βιογράφος αὐτοῦ λέγει ὅτι τὴν φιλοσοφίαν ἐσπούδασεν «ἐν Ἀθήναις τῇ ἐνδοξο-

¹ Συμεὼν Μάγιστρος ἐν σ. 701. Γεωργίος Μοναχὸς ἐν σ. 851. Λέων Γραμματικὸς ἐν σ. 265. Θεοφάνης συμπληρωμένος, 6, 5, τόμ. Γ', σ. 356. Κεδρηνός ἐν τόμ. Β', σ. 252, ἐκδόσεων Βόννης.

² Γεώργιος Μοναχὸς ἐν σ. 859. Λέων Γραμματικὸς ἐν σ. 273. Θεοφάνης συμπληρωμ. 6, 15, τόμ. Γ', σ. 364. Κεδρηνός τόμ. Β', σ. 258.

³ Πρβ. καὶ Hopf, ἐνθ. ἀνωτ. ἐν σ. 112.

⁴ Ἴδε Φαβρικίου Bibliotheca Graeca 6, 7, 14.

τάτῃ πόλει, ἥτις εἰς πάντων τῶν ἐθνῶν τὰς γλώσσας παρέδωκε τὸ ἄνθος πάσης εὐγλωττίας¹. » Ἡ εἰδήσις αὕτη, ὅσον καὶ ἂν εἴνε ὑπερβολικὴ τὴν ἔκφρασιν, μαρτυρεῖ οὐχ ἥττον ὁποῖαν φήμην ἔχαιρον καὶ κατὰ τὸν μεσαιῶνα αἱ Ἀθῆναι, ἥτις βεβαίως δὲν ἦτο ἀπλῆ ἀπήχησις τοῦ πάλαι τῆς πόλεως ὀνόματος². Ὅμοιαν περὶ Ἀθηνῶν ιδέαν ἐκφράζει καὶ ὁ περὶ Παπίσσης Ἰωάννης μῦθος, καθ' ὃν τὸ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ὑποτιθέμενον ὅτι ἤκμαζε μυθῶδες ἐκεῖνο πρόσωπον ἀπέκτησε τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ γνώσεις ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῖς τότε σοφοῖς³. Διήρκεσε δ' ἡ τοιαύτη περὶ Ἀθηνῶν φήμη μέχρι τέλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὡς πολλαὶ παρόμοιαι εἰδήσεις ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μαρτυροῦσιν, ἀλλὰ περὶ τούτων κατωτέρω.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν μέχρι τοῦδε εἰδήσεων, αἵτινες ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ κατὰ τοὺς μετὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, εἴνε ἡμῖν γνωστοὶ καὶ πολλοὶ ἀρχιερεῖς καὶ μητροπολίται Ἀθηνῶν ἐκ τῶν αἰώνων ἐκείνων, οἵτινες βεβαίως δὲν ἦσαν μόνον ἐπὶ φιλῶ ὀνόματι τοιοῦτοι, οὐδ' ἠδρευον ἐν σωρῶ ἐρειπίων, καθόσον μάλιστα ὁ κατ' ἀρχὰς ἐπισκοπικὸς τῶν Ἀθηνῶν θρόνος ἐπὶ Φωτίου, κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα, ὑψώθη, ὡς ἤδη εἵπομεν, εἰς ἀρχιεπισκοπικὸν καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα πρὸ τοῦ 869 εἰς μητροπολιτικόν, ἔχοντα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του τὰς ἐπισκοπὰς Εὐρίπου, Ὁρεοῦ, Καρύστου. Πορθμοῦ καὶ Αὐλῶνος ἐν Εὐβοίᾳ, Δαυλίας ἐν Φωκίδι, Κορωνείας ἐν Βοιωτίᾳ καὶ τὰς Ἀνδρου, Σκύρου, Σύρου καὶ Σερίφου, ὅντα δὲ τὸν 28ον θρόνον τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴.

¹ Ἴδε Mabillon, *Acta sanctorum, ordinis S. Benedicti*, τόμ. Β', σ. 757. Hopf ἐν *Ἐγκυκλοπαίδειᾳ* σ. 113. καὶ *Acta sanct. Oct. IV*, 1030.

² Ὁ Σπ. Λάμπρος, μιμούμενος τὸν Wæschke, θεωρεῖ τὴν εἰδήσιν ταύτην ἀπίθανον. προσελθοῦσαν ἐκ τῆς μὴ ἀσυνήθους τότε καυχησιολογίας πολλῶν λογίων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὅτι ἐσπούδασαν ἐν τῇ πολὺ σοφωτέρῳ ἑλληνικῇ κόσμῳ. Πρβ. Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, σ. 47.

³ Ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἡ Πάπισσα Ἰωάννα ἀπέδειξεν ἀρκούντως ὁ Doellinger, *Die Papst-fabeln des Mittelalters*, 1863.

⁴ Ἴδε Leonis sapientis et Photii ordo Patriarcharum καὶ Leonis sapientis ordo thronorum παρὰ Garthey ἐν τῇ ἐκδόσει Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ, σ. 74. Ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς συνόδου τοῦ 870 ὁ τότε μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικήτας ὑπέγραψεν 22ος τὴν τάξιν, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι κατόπιν ἐπὶ Λέοντος Σ', τοῦ Σοφοῦ (886—911) κατὰ τὴν νέαν διατάξιν ὁ θρόνος τῶν Ἀθηνῶν ὑπεβιβάσθη ὀλίγον.

Τοῦτο δὲ πῶς ἦτο δυνατόν νὰ γίνη, ἂν αἱ Ἀθῆναι μὴδὲ καὶ ὑφίσταντο, οἱ δὲ φυγάδες αὐτῶν κάτοικοι ἦσαν ἀφωρισμένοι ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ Φαλλμεράϋερ διατείνεται; Ἐκ τῶν κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους ἀκμασάντων ποιμεναρχῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας ἐπισήμως μεμαρτυρημένοι εἶνε οἱ ἐξῆς¹. Ἰωάννης ὁ Ἐφέσου ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Ἰουστίνου Β' (569—578) ὑπῆρξεν ἐν Ἀθήναις ἐπίσκοπος ἐκ τῆς αἰρέσεως τῶν Τριθεϊστῶν². Ἐν δὲ τῇ ἑκτη οἰκουμένηκῃ συνόδῳ, τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἔτος 680 συγκροτηθείσῃ, τὰ πρακτικὰ ὑπέγραψε καὶ ὁ «Ἰωάννης ἐλέω θεοῦ ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ λεγάτος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς πρεσβυτέρως Ῥώμης,» τοῦ δ' Ἰωάννου τούτου σώζεται καὶ ἡ σφραγίς³. Ἄλλοι δ' ἐπίσκοποι τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρονται ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐκ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ὁ Θεοχάριστος († 702), ὁ Μαρίνος († 704), ἕτερος Ἰωάννης († 714), οὗ τινος σώζεται καὶ μολυβδόβουλλον. Ἐτι δὲ ἐκ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος Γρηγόριος ὁ Β' (857—863), ὁ πρῶτος μεμαρτυρημένος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, ἐνῶ κατὰ τινὰ ἐπὶ τῶν ῥαβδώσεων στύλου τινὸς τοῦ Παρθενῶνος ἐπιγραφὴν πρῶτος τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ τῷ 841 ἀποθανὼν Γερμανός Νικήτας ὁ Α', παρευρεθεὶς ἐν τῇ συνόδῳ τῇ συγκροτηθείσῃ τῷ 869—870 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὑπερασπιστὴς τοῦ Ἰγνατίου καὶ ἀντίπαλος τοῦ Φωτίου, ὑπογράφας τὰ πρακτικὰ ὡς μητροπολίτης Ἀθηνῶν κβ'. κατὰ τὴν τάξιν, ὁ δεῦτερος τούτου διαδόχος Σάββας (879—913), ὅστις μετεῖχε τῆς ἐν ἔτει 880 συνόδου τῶν Φωτιανῶν καὶ οὗτινος σώζεται κορυφὸν μολυβδόβουλλον. Ἐκ δὲ τοῦ δεκάτου αἰῶνος Νικήτας ὁ Β' (921—926) καὶ Θεοδῆγιος (981—1006), οὗτινος σώζεται καὶ σφραγίς. Ἐκ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος Ἰωάννης ὁ Βλαχερνίτης, μετασχὼν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ ἔτους 1009. Μιχαὴλ ὁ Α' (1016—1030) συνυπογράφας πράξεις συνοδικάς, Λέων ὁ Α' (1030—1060) μετασχὼν τῆς ἐν ἔτει 1054 συνόδου, ἣτις ἐχώρισεν ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλαρίου τὰς ἐκκλησίας Ῥώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἄλλοι.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἐπισήμως μεμαρτυρημένων τούτων ποιμεναρχῶν

¹ Πρβ. Le Quien, *Oriens christianus*, τόμ. Β', σ. 171—173, καὶ Τάσου Νερούτσου Χριστ. Ἀθῆν., ἐνθ. ἀνωτ. Γ', σ. 36 ἐπ.

² Μετάφρασις τοῦ συριακοῦ ὑπὸ Schoenfelder, ἐν *Μονάχῳ*, 1862, σ. 197.

³ Πρβ. Schlumberger, *Sigillographie Byzantine*, σ. 172. καὶ Γρηγορόδιον ἐν Α', σ. 97.

τῆς ἐκκλησίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος εἶνε ἡμῖν γνωστὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα ὀνόματα ἀρχιερέων τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς καὶ δικφόρων ἄλλων κληρικῶν τε καὶ λαϊκῶν κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους ἐν Ἀθήναις ζησάντων. Τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐδημοσίευσεν ὁ Πιττάκης ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι¹ πρὸς ἀναίρεσιν τῆς περὶ Ἀθηνῶν γνώμης τοῦ Φαλλμεράϋερ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἵλλη, ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» μετὰ καὶ ἄλλων γλωσσικῶν παρατηρήσεων. Εὐρέθησαν δ' ἐπιγεγραμμένα καὶ σώζονται μέχρι τοῦδε τινὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ἕτερα δ' ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ στύλων τοῦ Θεσείου, τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν Προπυλαίων καὶ ἄλλα ἄλλα². διότι ἔθος ἦτο παρὰ ταῖς χριστιαναῖς νὰ χαράσσωσιν ἐπὶ τοῦ τοίχου τῶν ἐκκλησιῶν τῶν τὰ ὀνόματα καὶ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τῶν ἀρχιερέων, ιερέων, λαϊκῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν προϋχόντων εἰς ἀνάμνησιν. Ἐκ τῶν οὕτω λοιπὸν διασωθεῖσων ἡμῖν ἐπιγραφῶν συναρμολογεῖται ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ σειρὰ τῶν ποιμενάρχων τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος μέχρι φραγκοκρατίας· ἐπειδὴ ὅμως πολλὰ ἐκ τῶν χρονολογιῶν τούτων ἄλλως ὀρίζονται ὑπὸ Πιττάκη καὶ ἄλλως ὑπὸ Βοικχίου καὶ Χόφ³ καὶ δὲν εἶνε ποσῶς ἐνταῦθα ἀναγκαία ἡ ἀναγραφὴ αὐτῶν, διότι οὐδεὶς ἡμφισβήτησε τὴν ὑπαρξίν πολλῶν ἐκ τῶν ποιμενάρχων ἐκείνων, παραλείπομεν αὐτὰς παρατηροῦντες μόνον ὅτι ἐκ τοῦ καταλόγου ἐκείνου τῶν ἀρχιερέων Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος καὶ ἐξῆς τρανότατα μαρτυρεῖται καὶ ἡ ὑπαρξίς τῆς πόλεως καθ' ὅλον ἐκεῖνο τὸ χρονικὸν διάστημα. Τινὲς μάλιστα τῶν ιεράρχων ἐκείνων ὑπῆρξαν λίαν σπουδαῖοι καὶ διεδραμάτισαν ἑξοχον πρόσωπον ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ ὡς ὁ ἀγιώτατος ἐκεῖνος Σάββας († 913) καὶ ὁ τελευταῖος πρὸ τῆς φραγκοκρατίας Μιχαὴλ Ἀκομινάτος, ὁ ἀναντιρρήτως ἐπισημότατος πάντων τῶν ἀρχιερέων Ἀθηνῶν, ὡς θέλομεν ἰδεῖ κατωτέρω, καὶ ἄλλοι.

¹ Ἴδε Ἀρχαιολογ. Ἐφημερίδος σ. 935 ἐπ. ἀριθ. 1574—1589, σ. 1808, ἀριθ. 3456—3478, σ. 1910 ἐπ. Ἀνετυπώθησαν καὶ ἐν Corpus Inscript. graecarum ὑπ' ἀριθ. 9321 ἐπ.—9421.

² Ὁ Κ. Τ. Ζησίου ἀνέγνω παρομοίως ἐπιγραφὰς καὶ ἐν τῇ στοᾷ τοῦ Ἀδριανοῦ, συνεπλήρωσε δὲ καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ Πιττάκη παραλειφθείσας ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας, τόμ. Β', σ. 20—29.

³ Boeckh ἐν Corp. Inscript. Graecarum ἀριθ. 9321 ἐπ. καὶ Hopf ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, σ. 114 ἐπ.

Ἑτεραι συμπληρωτικαὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν εἰδήσεις ἐκ τοῦ δεκάτου καὶ ἑνδεκάτου αἰῶνος περιέχονται ἐν ταῖς βιογραφίαις τῶν ἁγίων Λουκᾶ καὶ Νικωνος¹. Ὁ ἐξ Αἰγίνης καταγόμενος ἅγιος Λουκᾶς, οὗτινος οἱ γονεῖς ἠναγκάσθησαν περὶ τὰ 900 νὰ μετοικήσωσιν εἰς Φωκίδα καὶ εἰς Καστορίαν τῆς Μακεδονίας, διότι οἱ ἐκ Κρήτης Σαρακηνοὶ ἐπέτρεχον καὶ ἐδῆουν τὴν χώραν ἀδιακόπως, ἀνετράφη ἐν τοῖς περὶ χώροις τῆς Κρίσσης. Ἐκεῖ ἐγνώρισεν ὁ νέος Λουκᾶς δύο μοναχοὺς μεταβαίνοντας ἐκ Ῥώμης εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν καὶ ἠκολούθησεν αὐτοὺς μέχρις Ἀθηνῶν, ἐνθα προσηυχήθησαν ἐν τῷ λαμπρῷ ναῷ τῆς Παναγίας, τῷ Παρθενῶνι. Οἱ δύο συνοδοιπόροι τοῦ Ἀγίου ἐγκατέλειπον αὐτὸν ἐν τινι μονῇ ἐνταῦθα, ἐν ᾗ ἔζησεν ἐπὶ μακρόν, καὶ ἐξηκολούθησαν μόνοι τὴν πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα πορείαν τῶν. Ἀλλ' ἐν ἔτει 933 εἰσέβηλον οἱ Σαρακηνοὶ εἰς Ἀττικὴν (οὕτω λέγει ἡ βιογραφία) καὶ ἐλεηλάτουν αὐτήν, διὸ κατέφυγεν ὁ ἅγιος εἰς τὴν νῆσον Ἀμπελον, ἐνθα διέμεινεν ἐπὶ τρία ὅλα ἔτη 936 — 939 μετὰ τινων ἄλλων φυγάδων, ἕως ὅτου τέλος ἀπεφάσισαν πάντες ὁμοῦ νὰ μετοικήσωσιν εἰς Πελοπόννησον, διότι δὲν ὑπῆρχεν ἐλπίς νὰ ἐλευθερωθῇ ἡ Ἀττικὴ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς.

Καὶ ὁ ἅγιος Νίκων ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἀνά τὴν Ἑλλάδα θαυματουργὸν πορείαν του καὶ ἐκατήχησε τὸν λαὸν ἐν τῷ λαμπρῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου, ἥτοι τῷ Παρθενῶνι, περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος².

Αἱ βιογραφίαι αὗται τῶν Ἀγίων οὐ μόνον μαρτυροῦσιν ἀριδῆλως τὴν ὑπαρξίν κατοικίων, μονῶν καὶ ναῶν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ συμπληροῦσι τὰς μέχρι τοῦδε ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωστὰς περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν εἰδήσεις διὰ τῆς προσθήκης, ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ ἐν ἔτει 936 ἐπεχείρησαν ἐπιδρομὰς εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς Ἑλλάδος παράλια καὶ κατέσχον τὴν Ἀττικὴν πλέον τῶν τριῶν ἐτῶν. Ἄν οἱ βάρβαροι ἐκυρίευσαν καὶ τὰς Ἀθήνας, δὲν ἀναφέρεται, πιθανώτερον δὲ καὶ φυσικώτερον εἶνε ὅτι οὗτοι ἐκ τῶν λιμένων ὁρμώμενοι μόνην τὴν ἐκτὸς τοῦ ἄστεως χώραν ἐκάκουν, ἐνθα ἴσως εὕρισκετο καὶ ἡ

¹ Ἴδε Acta sanctorum Februarii, τόμ. Β', σ. 83 — 100 ἐν Παρισίοις καὶ Ῥώμῃ καὶ Hopf ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, σ. 134 ἐπ.

² Πρὸς Γ. Κρέμου Προσκυνητᾶριον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, Ἀθήνησι, 1874 καὶ Acta sanctorum Φεβρ. II, φύλλ. 83 ἐπ. ἢ τῆς Πατρολογίας τοῦ Migne τόμ. CXI, σ. 444 ἐπ. Ἴδε δὲ καὶ Hopf, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 134 καὶ Γρηγορόβιον, Ἀθῆναι κτλ. τόμ. Α', σ. 144 ἐπ.

μονή τοῦ ἁγίου Λουκά, διὸ καὶ μόνον ὀλίγοι κάτοικοι, ἐκ τῶν τῆς ἐξῶ χώρας πιθανῶς, κατέφυγον εἰς Ἀμπελόνησον.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀναφέρεται καὶ στάσις τις ἐν Ἀθήναις, γενομένη τῷ 915 ὑπὸ τοῦ λαοῦ κατὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Χασῆ, ὅστις ἠδρενε μὲν ἐν Θήβαις, εἶχεν ὅμως καταστῆ καὶ ταῖς Ἀθηναίαις μισητὸς διὰ τὰς πολλὰς τοῦ καταπιέσεις. Ἐλθόντα λοιπὸν τοῦτον τότε εἰς Ἀθήνας ἐφόνευσαν διὰ λιθοβολισμοῦ οἱ «οἰκήτορες τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐνδοθεν τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ», ὅπου εἶχε καταφύγει, ἐντὸς δηλαδὴ τοῦ Παρθενῶνος, χωρὶς ποσῶς νὰ τιμωρηθῶσι διὰ τοῦτο, ἐξ οὗ ἴσως δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι καὶ αὐτοδικίαν τινὰ ἔχαιρον οἱ Ἀθηναῖοι¹. Ἀλλ' ἔτι μείζων ἀπόδειξις τῆς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οὐ μόνον ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ τινος σημασίας τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν εἶνε ἡ ἀναμφήριστος εἰδησις, ὅτι Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος μετὰ τὸ εὖτυχές πέρας τῶν κατὰ Βουλγάρων πολυετῶν καὶ ἐπιμόχθων πολέμων, πρὶν ἐπανακάμψῃ ἐν θριάμβῳ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἠθέλησε νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Κατέβη λοιπὸν τῷ 1018 εἰς Θερμοπύλας, ἐνθα ἐθαύμασε τὰ κατὰ τῶν βερβάρων ὀχυρώματα, προέβη πρὸς τὸν Σπερχειόν, ἐνθα ἐξέπληξεν αὐτὸν τὸ πλῆθος τῶν ὁστέων, λειψάνων τῶν πρὸ 23 ἐτῶν ὑπὸ Νικηφόρου Οὐρανοῦ αὐτόθι κατατροπωθέντων Βουλγάρων, καί, χωρὶς νὰ μεταβῇ εἰς Θήβας καὶ Κόρινθον, τὰς ἐδρας τῶν στρατηγῶν Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, διηυθύνθη εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐνθα «τὰ » τῆς νίκης εὐχαριστήρια τῇ Θεοτόκῳ δούς καὶ ἀναθήμασι πολλαῖς, » λαμπροῖς καὶ πολυτελέσι κοσμήσας τὸν ναόν (τὸν Παρθενῶνα βε- » θαίως) ὑπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν²». Ἰδοὺ λοιπὸν καὶ εἰς χριστιανὸς αὐτοκράτωρ τελῶν τὰ νικητήρια αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν τῷ Παρθενῶνι, ὡς οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐνδόξου ἐποχῆς! Τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐξαιρετικὴ αὕτη τοῦ Βουλγαροκτόνου πρὸς τὰς Ἀθήνας τιμὴ οὐ μόνον τὴν ὑπαρξίν τῆς πόλεως ταύτης ἀναγ-

¹ Πρβ. Θεοφάνους συνέχ. 6, 388 καὶ ἀνωτέρω σελ. 191.

² Κεδρηγὸς ἐν τόμ. Β', σ. 475. Γλυκᾶς ἐν σ. 578—579 ἐκδ. Βόννης. Ζω-ναρᾶς, 17, 9. Ὁ Παρθενῶν, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐρρέθη, ἐγένετο χριστιανικὸς ναός, πάντως δ' ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἂν μὴ πρότερον, ἢ δὲ φήμῃ τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηναϊοτίσης καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀσθέστου λύχνου ἥτο μεγάλη καὶ παγκόσμιος, πολλοὺς μέχρι φραγκοκρατίας προσελκύουσα εὐλαβεὶς προσκυνητάς. Πρβ. Τάσου Νερούτσου Χριστ. Ἀθην.. ἐνθ. ἀνωτ. Γ', σ. 19 ἐπ.

καίως προϋποθέτει, ἀλλὰ καὶ τρανότατα δείκνυσιν ὅτι ἡ τῆς Παλλάδος γηριαὶ πόλις, ὅπως κατὰ τὸν ὀγδόν καὶ ἑνῶν αἰῶνα, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους μέγα ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει εἶχεν ἀξίωμα καὶ ἐξαιρετικὴν μετὰ τῶν πόλεων κατεῖχε θέσιν; Ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ τότε, ὡς καὶ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, ἔχειρε πολιτικὰς τινὰς προνομίας, ὡς ἱερὰ τις ἐν τῷ κράτει ἐστία; Τριάκοντα δὲ περὶ τοῦ ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Βασιλείου Β'. εὐσεβὲς τις σπαθαροκωνδιδάτος, ὁ Νικόλαος Καλομαχᾶς, ἐπεσκεύασεν, ὡς εἶδομεν, τῷ 1050 τὴν ἔτι καὶ νῦν ὑπάρχουσαν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Θεοδώρων, ὡς μαρτυρεῖ ἡ σφριζομένη ἐπιγραφή¹. Ἀλλὰ νῦν μαχάσσεται τέλος πάντων καὶ ὁ Φαλλμεράϋερ καί, βλέπων ὅτι εἰς Δαναίδων θά ἤντλει πῖθον δισχυριζόμενος περαιτέρω ἐρήμωσιν τῶν Ἀθηνῶν ἀπέναντι τῶν πολλῶν εἰδήσεων, αἵτινες μαρτυροῦσι τὴν κατὰ τὸν ἑνδέκατον καὶ δωδέκατον αἰῶνα ὑπαρξίν τῆς πόλεως, ἐπιτρέπει αὐτῇ νὰ συνοικισθῇ ἐκ νέου ὑπὸ τῶν ὀλίγων φυγάδων αὐτῆς κατοίκων, τῶν ἐπὶ 400 ἔτη μὴ εὐρόντων που ἐστὶν σταθεράν, καὶ ὑπὸ τινων μιγάδων βαρβάρων κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος! Ὅτι ὁλόκληρος οὗτος ὁ περὶ ἐρημώσεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μῦθος εἶνε ἱστορικὸς σολοικισμὸς καὶ παράδοξον τῆς τοῦ Φαλλμεράϋερ κεφαλῆς ἀποκύημα γίνεται, νομιζόμεν, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων τοῖς πᾶσι καταφανές. Ὡς ἐκ περισσοῦ δ' ἡδύνατό τις ν' ἀναφέρῃ καὶ τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου, μητροπολίτου Ἀθηνῶν ἀπὸ 1180—1205, μαρτυρίαν, ἀποκαλοῦντος τοὺς κατοίκους τῆς τότε πόλεως « Ἀθηναίους καὶ ἐξ Ἀθηναίων αὐθιγενῶν² ». Νῦν δέ, ἀπαλλαγέντες τοῦ παραδοξολόγου τούτου, ἅς ἐρευνήσωμεν περαιτέρω τὴν ἱστορίαν τῆς σεμνῆς καὶ ἀπομάχου πόλεως μέχρι φραγκοκρατίας, ἥτοι μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1204 ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀλώσεως αὐτῆς.

¹ Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Boeckh ἐν Corp. inser. graec. ἀριθ. 8,803 καὶ App. σ. 593, εὑρίσκεται δὲ τοποθετημένη ἄνωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

² Ἐν τῷ λόγῳ, ὃν ἐξεφώνησεν «ὅτε τὸ πρῶτον ἐπέβη τῶν Ἀθηνῶν», Σφζόμ. τόμ. Α', σ. 93 ἐπ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ ΜΕΧΡΙ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν διαδόχων Ἰουστινιανοῦ Α' γενομένης νέας διοικητικῆς ὑποδιαίρεσεως τοῦ κράτους κατὰ θέματα ὑπὸ τὴν διοίκησιν ἐνὸς στρατηγοῦ ἢ πραιτώρος, αἱ Ἀθῆναι μετὰ τῆς Ἀττικῆς ἀνήκον εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος, ὅπερ συνέκειτο ἐξ ὁλοκλήρου τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, πρὸς δὲ καὶ ἐκ τῆς Θεσσαλίας μέχρι Πηνειοῦ καὶ ἐκ τῶν νήσων Εὐβοίας καὶ Αἰγίνης, μὲ πρωτεύουσαν τὰς Θήβας, περιεῖχε δὲ κατὰ τὴν ἴσως ἐσφαλμένην μαρτυρίαν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου 79 πόλεις¹. Οὕτως ἐξηκολούθησαν τὰ πράγματα μέχρι τῆς φραγκοκρατίας, ὡς μετ' ὀλίγον θέλομεν ἰδεῖ, ἢ κατὰ ταξίς ὅμως τῆς Ἀττικῆς εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος ἔσχυεν ὑπὸ μόνην τὴν στρατιωτικὴν ἔποψιν, διότι, ὡς ἐκ τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου πληροφοροῦμεθα, ὁλόκληρος ἡ Ἀττικὴ εἶχεν ἰδίαις ἀρχαῖς, οἱ δὲ κατὰ κειροῦς στρατηγοὶ Ἑλλάδος οὐδεμίαν εἶχον ἄδειαν ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα. Καὶ ὅμως οὗτοι ἐποιοῦντο, φαίνεται, μεγάλην πολλάκις κατάχρησιν τῆς ἀδυναμίας τῆς ἰδίας ἐξουσίας ἐπὶ τῆς χώρας, ἣν διόκουσιν, χάριν ἰδιωτελῶν σκοπῶν καὶ ἐνωρὶς ἤδη παρεβίασαν τὸ ἱερὸν τοῦ ἀττικοῦ ἐδάφους καὶ τὰς προνομίας τῶν Ἀθηναίων. Τούτου ἕνεκα οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ τῆς Ἀττικῆς κάτοικοι, οἵτινες, ὡς εἶδομεν, αὐτοδικοῦντες ἐφόνευσαν τῷ 915 τὸν πρωτοσπαθᾶριον Χασὴν, φαίνεται ὅτι ἐπανεστάτησαν καὶ περὶ τὰ 1040 κατὰ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἢ μᾶλλον κατὰ τῆς αὐθιχερείας τῶν Βυζαντινῶν πραιτῶρων. Καὶ οἱ μὲν χρονόγραφοι καὶ ἱστορικοὶ οὐδὲν ἀναφέρουσι περὶ τινος τοιαύτης στάσεως ἐν Ἀθήναις, διεσώθη ὅμως ἡμῖν ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σκανδιναυικὴ τις

¹ Περὶ Θεμάτων, τόμ. Γ', σ. 51, ἐκδ. Βόννης. Τὸν ἀριθμὸν τῶν πόλεων ἔλαβεν ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ Ἱεροκλέους, ὅστις συναριθμεῖ καὶ τὰς τῆς Πελοποννήσου. Τοιαῦτα θέματα τοῦ κράτους ὑπῆρχον δώδεκα ἐν Εὐρώπῃ καὶ δεκαεπτὰ ἐν Ἀσίᾳ, τὰ ὅποια ὅμως τῷ χρόνῳ ἡλאתτοῦντο διὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ κατακτήσεων.

ἐπιγραφῇ, γεγραμμένη ἐπὶ τῆς ῥάχεως κολοσσιαίου μαρμαρίνου λέοντος, ὅστις μέχρι μὲν τοῦ 1688 ἴστατο ἐπὶ πελωρίου στηλοβάτου πρὸ τοῦ στομίου τοῦ πειραϊκοῦ λιμένος, Πόρτο Λεόνε (Porto Leone) ἐντεῦθεν ἐπικληθέντος, κατὰ δὲ τὸ ἔτος ἐκεῖνο μετεκομίσθη μετ' ἄλλης ὁμοίας λείας ὑπὸ Μοροζίνη εἰς Ἑνετίαν καὶ ἴσταται αὐτόθι μέχρι τῆς σήμερον μέγας μεγάλωστὶ ἔμπροσθεν τῆς πύλης τῶν νεωρίων Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη μετὰ πολλὰς ἀποτυχούσας ἀποπειράς πρὸς ἐρμηνείαν φαίνεται ὅτι τέλος ἐξηγήθη ὀρθῶς ὑπὸ Ῥάφν¹ καὶ δηλοῖ, κατ' αὐτόν, τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐπὶ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τοῦ λέοντος πλευρᾶς τὰ ἐξῆς·

» Ὁ Χάκων μετὰ τοῦ Οὐλφου, Ἀσμουῦνδου καὶ Ὀρνου ἐκυρίευσαν τὸν
 » λιμένα τοῦτον. Οἱ ἄνδρες οὗτοι καὶ Χαράλδος ὁ Πελώριος ἐπέβαλον
 » σπουδαῖα πρόστιμα εἰς τοὺς ἀποστατήσαντες Ἕλληνας. Ὁ Δάλλκος
 » ἦτο αἰχμάλωτος ἐν μακρυναῖς χώραις, ὁ δ' Ἐγῖλος καὶ Ῥάγναρ εὐ-
 » ρίσκοντο ἐν ἐκστρατείᾳ ἐν Ῥωμανίᾳ καὶ Ἀρμενίᾳ·» ἐπὶ δὲ τῆς δε-
 » ξιάς, « Ὁ Ἀσμουῦνδος μετὰ τοῦ Ἀσγείρου, Θορλείφου, Θόρδου καὶ
 » Ἰθάρου ἐχάραξαν τὰς γραμμὰς ταύτας κατὰ διαταγὴν Χαράλδου
 » τοῦ Πελώριου, εἰ καὶ οἱ Ἕλληνες δυσανασχετοῦντες ἀπηγόρευον αὐταῖς
 » τοῦτο²». Ἐκ πάντων τῶν Νορμαννῶν τούτων γνωστὸς ἡμῖν ἐστὶ
 μόνος Χαράλδος ὁ Πελώριος, οὗτος δ' εἶνε ὁ μεγαλόσωμος ἐκεῖνος Χα-
 ράλδος ὁ Γ', ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως Ὁλαφ τοῦ Β' (1030) ἐγκατέλιπε τὴν Νορβηγίαν καὶ ἀπὸ τοῦ 1033—1043 ὑπηρε-
 τει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἐξ ἄλλοδαπῶν συγκειμένης
 σωματοφυλακῆς τοῦ βασιλέως, τῶν Βαράγγων, ἔπειτα δ' ἐπανακάμ-
 ψας εἰς τὴν βόρειον πατρίδα του ἀνέβη ἐν ἔτει 1047 τὸν νορβηγικὸν
 θρόνον καὶ ἐν ἔτει 1066 ἔπese μαχόμενος κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς
 Ἀγγλίας. Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1043 εἰς Νορβηγίαν ἐπάνεδόν του ἔφερεν

¹ Rafn, Runeniskrift i Piraeus, 1856 ἐν Κοπεγχάγῃ. Πρβ. καὶ Hopf ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, σ. 147.

² Τὴν τοιαύτην ἐρμηνείαν τῆς σκανδιναυικῆς ταύτης ἐπιγραφῆς ἀπέριψαν ἄλλοι εἰδικοί περὶ τὴν σκανδιναυικὴν παλαιογραφίαν ἄνδρες, οἷον ὁ Sophus Bugge καὶ ὁ Thomsen, ὡς μόνον βέβαιον παραδεχθέντες τὸ ὅτι ἐχαράχθησαν τὰ γράμματα ὑπὸ Σουηδῶν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Τούτου ἕνεκα ὁ Γρηγορόβιος ἀρνεῖται ὅλην τὴν περὶ στάσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀφίξεως τοῦ Χαράλδου εἰς Ἀθήνας ἱστορίαν, φρονῶν ὅτι τὰ γράμματα ἐχαράχθησαν ὑπὸ Σουηδῶν σωματοφυλάκων τοῦ Βασιλείου Β', ὅτε οὗτος ἐπεσκέφθη τῷ 1018 τὰς Ἀθήνας, κατὰ τὴν ἀρχαιοθὲν συνήθειαν τῶν περιηγητῶν. Ἴδε Gesch. d. Stadt Athen im Mittelalter, τόμ. Α' σ. 169 ἐπ.

ὁ Χαράλδος μεθ' ἑαυτοῦ τοσοῦτον θησαυρόν, ὥστε μόλις 12 εὐρωστοί νεοὶ ἠδυνήθησαν νὰ ἄρῳσι τὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀποκτηθέντα πλοῦτον ἐκεῖνον. Ἐν τῇ βυζαντινῇ ὑπηρεσίᾳ κατεπολέμησεν ὁ Χαράλδος ἐπανειλημμένως κατὰ ζηρὰν μὲν τοὺς Βουλγάρους, κατὰ θάλασσαν δὲ τοὺς Σαρακηνούς καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους πολέμους φαίνεται ὅτι κατηύνασε καὶ τὴν ἐν Ἀττικῇ παροδικὴν ἐπανάστασιν, ἣτις ἐξερράγη ἴσως διότι πρὸς τοῖς ἐκ τῶν Σαρακηνῶν δεινοῖς προσετίθεντο καὶ αἱ φοβεραὶ πιέσεις καὶ καταχρήσεις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀρχῶν, μετὰ τὸν κατευνασμὸν ὅμως τῆς στάσεως τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι διέμειναν καὶ πάλιν ἐν Ἀττικῇ ὡς πρότερον καὶ ὅτι ἡ μόνη ἐπιβληθεῖσα τοῖς στασιασταῖς ποινὴ ἦτο ἡ ἐν τῇ σκανδιναυικῇ ἐπιγραφῇ μνημονευομένη χρηματικὴ. Ἐκτοτε δὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν διεδόθησαν ὑπὸ τῶν Νορβηγῶν ἐκείνων ἐν τῇ βορειοδυτικῇ Εὐρώπῃ μέχρις Ἰσλανδίας, πανταχοῦ δ' ἐγίνετο λόγος πολὺς περὶ « τῆς λαμπρᾶς πό- » λεως τῶν Ἀθηνῶν, (Athenisborg) ἣτις δικαίως ἀποκαλεῖται μὴ- » τηρ τῶν ἐπιστημῶν καὶ προστάτις πάντων τῶν φιλοσόφων, οὓς ἀνα- » ζητεῖ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα· οὐδεμίᾳ λαμπροτέρα καὶ περιφημοτέρα » πόλιν ὑφίσταται ἐν Ἑλλάδι. ¹ »

Καὶ τῷ ὄντι κατὰ τὸν ἐνδέκατον καὶ δωδέκατον αἰῶνα ἡ ὑπόληψις τῶν Ἀθηνῶν ἤρξατο ἀναγεννωμένη ἡ δὲ πόλις αὕτη ἔχαιρε τότε φήμην παγκόσμιον ὥς ποτε ἔστιν τῶν φώτων, καθ' ἃ ἐκ τῶν πολλὰ χοῦ τῆς βορείου Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς περὶ αὐτῆς τότε διαδεδομένων καὶ ἐξ ἄλλων ἱστορικῶν εἰδήσεων ἐξάγεται· διότι καὶ ἂν μὴ ὧσιν αὗται κατὰ γράμμα ἀληθεῖς, ὅμως ἔπρεπε νὰ ἐπεκράτει τότε τοιαύτη περὶ Ἀθηνῶν ἰδέα, ἵνα ἔχῃσι σημασίαν. Τὸ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Βουργωνίας σφζόμενον χειρόγραφον τοῦ Γουίδωνος ἐκ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος (Liber Guidonis), περιγράφον τὰς τότε Ἀθήνας ἐξυμνεῖ αὐτὰς ὥς ποτε μητέρα τῆς φιλοσοφίας καὶ ῥητορικῆς καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀναφέρει τὸν ἀένανον λύχνον τὸν εὕρισκόμενον ἐν τῷ ὑπὸ Ἰάσσονος (sic) κατασκευασθέντι ἐκ λαμπροῦ μαρμάρου θαυμασίῳ ναῷ τῆς Θεοτόκου, τουτέστι τῷ Παρθενῶνι ². Ὁ δὲ Ἰσλανδὸς Σαίβοϋλφος

¹ Hopf, ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἔνθ. ἀνωτ., σ. 148. Καὶ τὴν τοιαύτην φήμην ἀμφισβητεῖ ὁ Γρηγορόβιος (Α', σ. 172) ὡς μὴ ὑπάρχουσιν ἀληθῶς ἐν τοῖς δημοτικοῖς τῶν βορείων ἄσμασι καὶ διηγήμασι.

² Ἴδε Bock, Lettre à Mr L. Bettmann sur un manuscrit de la bibliothèque de Bourgogne intitulé Liber Guidonis. Βρυξέλλ. 1850 σ. 136.

(Saewulf), ὅστις κατὰ τὰ ἔτη 1102—1103 μετέβη ὡς προσκυνητὴς εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ καθ' ὁδὸν ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, ἐν τῷ ὁδοιπορικῷ του¹ περιγράφει τὴν πόλιν ταύτην, «τὴν περίφημον καὶ γνωστὴν ἐκ τῆς τοῦ Παύλου ἐπισκέψεως», καὶ μνημονεύει ὡσαύτως τοῦ ἐν Παρθενῶνι ἀσθέστου φωτός. Διότι, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἀφίερωσαν «λύχνον τῇ θεῷ χρυσοῦν», ἔργον τοῦ Καλλιμάχου, ὅστις ἀπαξ τοῦ ἔτους ἐνεπύπλατο ἐλαίου καὶ ἔφαινε «ἐν ἡμέρᾳ καὶ νυκτί²», οὕτω καὶ τὸν χριστιανικὸν Παρθενῶνα ἐφώτιζεν ἀέναντος καὶ ἀσβεστος λύχνος, ἵσως αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ τοῦ Καλλιμάχου, καὶ ἦτο πανταχοῦ τοῦ κόσμου γνωστὸς καὶ θαυμαστός. Παρομοίως διηγοῦνται ὅτι ὁ τῆς Γεωργίας βασιλεὺς, ὁ Βαγρατίδης Δαβίδ ὁ Β', ἄρξας ἀπὸ 1088 ἕως 1125 καὶ λαβὼν σύζυγον Ἑλληνίδα τινὰ Εἰρήνην, εἶχε διατάξει κατ' ἔτος νὰ πέμπωνται εἴκοσιν ἐπὶ εὐφυίᾳ διακρινόμενοι παῖδες εἰς Ἀθήνας, ὅπως σπουδάζωσιν ἐνταῦθα τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν σοφίαν³. Ἐκ τῶν νέων τούτων ἦτο καὶ ὁ περιβόητος Γεωργιανὸς ποιητὴς Σχότης Ρούσταβελ, ὅστις διεκρίθη ἰδίως διὰ τοῦ περιφήμου ἔπους του «Δορῶς τοῦ πάνθηρος» (Wepkiss-Tkaossani), τοῦτου δ' ἕνεκα προσεκληθὴν ἐπὶ τῆς περιφήμου βασιλείσσης Θαμάρ (1184—1212) εἰς τὴν αὐλὴν τῆς καὶ διωρίσθη βιβλιοθηκᾶριος αὐτῆς. Ὑπῆρξαν λοιπὸν πιθανῶς αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα τὸ φυτώριον καὶ ἡ πηγὴ καὶ τοῦ γεωργιανοῦ πολιτισμοῦ⁴. Εἴπομεν δὲ πιθανῶς, διότι πόλις Ἀθῆναι ὑπῆρχε καὶ ἐν Γεωργίᾳ κατὰ τὸν Προκόπιον· «Μετὰ δὲ τὸ Ῥιζαῖον αὐτονόμων ἀνθρώπων ὅροι ἐκδέχονται, οἳ δὴ Ῥωμαίων τε καὶ Ἀλξῶν μετὰξὺ ὤκηνται καὶ κώμη τις Ἀθῆναι ὄνομα ἐνταῦθα οἰκεῖται⁵.» Τί δὲ παράδοξον νὰ ἐφιλοτιμήθῃ ὁ φιλομαθὴς ἐκεῖνος Γεωργιανὸς νὰ καταστήσῃ τὰς ἐγγυρίους Ἀθήνας ἀξίας τοῦ ἐνδόξου ὀνό-

¹ Saewulfi Itinerarium hierosolymitanum, ἐν Recueil de voyages et mémoires publiés par la Société de géographie, ἐν Παρισίοις, 1839, τόμ. Δ'. σ. 834. Πρβ. καὶ Γρηγορόβ. ἐν Α', σ. 214. 227 ἐπ., ὅστις θεωρεῖ καὶ τὰς παραδόσεις ταύτας μύθους κατὰ φήμην πλασθέντας.

² Πρβ. Πausanίου Ἀττικ. 26

³ Ἰδὲ Bodenstedt, 1001 Tag im Orient, ἐν Βερολίῳ 1854, τόμ. Γ', σ. 88 ἐπ. Πιθανὸν ἐν τούτοις αἱ Ἀθῆναι αὗται νὰ ἦσαν ἢ ἐν Πόντῳ καὶ πλησίον τῆς Γεωργίας ὁμώνυμος πόλις καὶ ὄχι αἱ ἀττικαὶ Ἀθῆναι.

⁴ Πρβ. Hopf ἐνθα ἀνωτέρω σ. 177.

⁵ Προκόπ. ἐν τόμ. Α'. σ. 289, 294. Β', 465. ἐκδ. Βόννης.

ματος, ὅπερ ἔφερον, ἀφοῦ « νέας Ἀθήνας » ἀποκαλοῦσι τὰ ἱερὴ καὶ χρονικά καὶ μονὴν τινα, ἣν ὁ Δαβὶδ ἐκεῖνος ἔκτισε καὶ ἥτις εἶχεν ἀποδοτὴν κέντρον παιδείας¹;

Ὡσαύτως ὁ ἐν Παρίσις περὶ τὸ 1198 ἀκμάσας ἱατρικὸς συγγραφεὺς μάγιστρος Αἰγίδιος, περίφημος ἐν τῇ ἐποχῇ του, ἐλέγετο ὅτι εἶχεν ἐκπαιδευθῇ ἐν Ἀθήναις, κατὰ τινος δὲ καὶ κατήγετο ἐντεῦθεν². Ὁ Ἀγγλος μάγιστρος Ἰωάννης Βαζιγγεστόκης (John Basingestokes), ὅστις ἀπεβίωσεν ὡς ἀρχιδιάκονος ἐν Λειτζέστερ (Leicester) τῷ 1252 καὶ ἦτο κάτοχος τῆς τε ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης, εἶχεν ἐκπαιδευθῇ, ὡς ὁ ἴδιος πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ροβέρτον ἔλεγεν, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐνταῦθα εἶχε μάθει ἐκ τῶν Ἑλλήνων πολλά, ἅτινα ἦσαν ὅλως ἄγνωστα τοῖς Λατίνοις. Οὗτος εἰσῆγαγεν εἰς Ἀγγλίαν τὰ ἑλληνικὰ ἀριθμητικὰ σημεῖα, μετέφρασε λατινιστὶ ἀπόκρυφα τινὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα, τὰ ὅποια ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐκεῖνος ἐπίτηδες ἐπρομηθεύθη ἐξ Ἑλλάδος, καὶ ἔγραψε γραμματικὴν τινὰ λατινιστί. Ὁ Βαζιγγεστόκης λέγει πρὸς τοῦτοίς ὅτι ἐπ' αὐτοῦ αἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν πόλις τῆς σοφίας, παράγει ὅμως τὸ ὄνομα τῆς πόλεως παρὰ τὸ ἀ-θάνατος³. Ἀξιοσημείωτον δὲ λίαν εἶνε τὸ ὑπὸ τοῦ βιογράφου αὐτοῦ Ματθαίου Πάριδος ἐξιστορούμενον, ὅτι ὁ Βαζιγγεστόκης κατὰ τὴν ἰδίαν του ὁμολογίαν τὰς πλείστας γνώσεις ἀπέκτησεν ἐν Ἀθήναις παρὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἐνταῦθα ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντίνης, ἥτις, καίπερ μόλις δεκαοκταετίς παρθένος, ἦτο εἰς μέγαν βαθμὸν κάτοχος ποικίλης σοφίας. Ἐπειδὴ ὅμως μετὰ τὸ 1205 οὐδεὶς Ἑλλήν ἀρχιεπίσκοπος ὑπῆρχε πλέον ἐν Ἀθήναις, ὁ δὲ Βαζιγγεστόκης τὸ ἐνωρίτερον μετὰ τὸ 1165 ἠδύνατο νὰ σπουδάσῃ ἐν Ἀθήναις, συμπερίνει τολμηρῶς ὁ Χόπφ ὅτι ἡ νεαρὰ ἐκείνη Ἑλληνίς, παρ' ἧς ἐδιδάχθη ὁ Ἀγγλος, ἦτο κατ' ἀνάγκην θυγάτηρ τοῦ τελευταίου πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτου, ἣν ἐγέννησεν ἴσως, πρὶν χειροτονηθῇ ἀρχιερεὺς. Ἄλλ' ὁ Ἀκομινάτος αὐτὸς μαρτυρεῖ ὅτι οὐδέποτε ἐγένετο πατήρ· « Εἰ γὰρ καὶ πατήρ οὐκ ἐγενόμην, ἀλλ' οἶδα τὰ ἐπὶ τοῖς παισὶ τῶν πατέρων

¹ Τὴν μονὴν ταύτην νομίζει ὁ Γρηγορόβιος ὡς τὰς Ἀθήνας, εἰς ἃς Δαβὶδ ὁ Β'. ἔπεμπεν οἰκοτρόφους πρὸς ἐκπαίδευσιν. (Α', σ. 228 ἐπ.)

² Ἴδε Polyc. Leyser, *Historia poetarum et poematum medii ævi*. 1721, σ. 499.

³ Ἴδε Mathaeus Paris, *Historia, major* ἐκδ., Watts, ἐν Λονδίνῳ 1690 σ. 835 καὶ Hopf ἐνθα ἀνωτέρω.

σπλάγχνα,» λέγει που τῶν ἔργων του¹. Τὸ πολὺ λοιπὸν θὰ ἦτο θετή τις, αὐτοῦ θυγάτηρ, ἢ ἀνεψιά, ἂν πάντως ἀληθεύῃ ἡ εἰδήσις τοῦ Μιχθαίου Πάριδος, μολοντί ἐν τοῖς σφῆζομένοις τοῦ Μιχαήλ οὐδὲν περὶ θετῆς τινος κόρης λέγεται, ἀνεψιοὶ δὲ μόνοι ἀναφέρονται².

Καὶ Ἄραβες δὲ συγγραφεῖς τῶν αἰώνων τούτων παρομοίως ἐξυμνοῦσι τὰς Ἀθήνας ὡς πόλιν τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, οἷον ὁ γεωγράφος Ἰσταρῆς ἐκ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὅστις ὅμως προδήλως οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἐγνώριζεν αὐτὰς ἐκ μόνων τῶν ἀρχαίων παραδόσεων³. Ἄλλως τε καὶ ἦτο φυσικὸν οἱ ἐκ τοῦ σκότους τῆς ἀμαθείας τότε ἐπιπόνως ἀνακύπτοντες δυτικοὶ καὶ ἄλλοι λαοὶ νὰ ἐκλαμβάνωσι τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν μητέρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὰς Ἀθήνας, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν χώραν τῶν φώτων καὶ τῆς παιδείας. Ἦδη καὶ πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος εἶχε ληφθῇ πρόνοια καὶ φροντίς ὑπὸ φιλομούσων καὶ προνοητικῶν τινων αὐτοκρατόρων περὶ καλλιεργείας τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν⁴. Κατὰ τὸν δέκατον ὅμως, τὸν ἐνδέκατον καὶ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐπεκράτησεν ἐν τῷ ἀνατολικῷ κράτει ἑκτακτὸς τις ἀναζωογόνησις καὶ ἀκμὴ τῆς καλλιεργείας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἡ δὲ Κωνσταντινούπολις ἰδίως εἶχεν ἀποβῆ σπουδαῖον πνευματικοῦ ὀργασμοῦ κέντρον. Ἡ ὠθησις, ἣν εἶχε δώσει εἰς τὴν παιδείαν ἡ μακεδονικὴ δυναστεία καὶ τὴν ὁποίαν ἐξηκολούθησαν δίδοντες καὶ οἱ Κομνηνοί, εἶχε παραγάγει νέαν τῶν γραμμάτων οὐκ εὐκαταφρόνητον ἀκμὴν, πολλοὶ δὲ τότε ἤχησαν διαπρεπεῖς λόγιοι, ὡς μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὁ «ὑπάτος τῶν φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψελλός, ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος καὶ ὁ Ἀθηνῶν Μιχαήλ Ἀκομινάτος ὁ Χωνιάτης. Δυστυχῶς ἡ παιδεία τότε δὲν ἐξετείνετο εἰς εὐρεῖς τοῦ λαοῦ κύκλους, ἀλλ' ἦτο προνομιακὴ ὀλίγων ἐνασχόλησις, λαϊκῶν τε καὶ κληρικῶν. Οὐχ ἦττον ἡ ἀναζωογονηθεῖσα μελέτη τῶν πνευματικῶν προϊόντων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἐπιβλα-

¹ Πρβ. Σφζομ. τόμ. Β', σ. 244.

² Πρβ. Σφζομ. τόμ. Β', σ. 267 ἐπ. Ὁ Σπυρ. Λάμπρος ὑποθέτει ἄλλου τινὸς ἱεράρχου Ἀθηνῶν θυγατέρα τὴν Κωνσταντίναν, Ἑλληνος ἢ Λατίνου. (Αἰ Ἀθῆναι κ.τ.λ. σ. 49—50 καὶ Εἰσαγωγ. εἰς Σφζομ. Ἀκομινάτου σ. κθ'), ὁ δὲ Γρηγορόδιος δυσπιστεῖ καθόλου περὶ τῆς εἰδήσεως (τόμ. Α' σ. 228 ἐπ.).

³ Πρβ. Γρηγορ. Ἀθῆν., τόμ. Α', σ. 239.

⁴ Πρβ. ἀνωτ. σελ. 135 ἐπ.

τήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ὑφισταμένην προκατάληψιν κατὰ παντός ἑλληνικοῦ, ὡς αἰρετικοῦ, νέον δὲ πνεῦμα ἑλληνικώτερον ἤρξατο ἐπικρατεῖν, δι' οὗ διεπλάσθη τῷ χρόνῳ ὁ νεώτερος Ἑλληνισμός, ὅστις συνεβίβασε πρὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τὰ δόγματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὰς ἐνδόξους παραδόσεις καὶ τὰ φῶτα. Τοῦτου ἕνεκα, ἐνῶ ὁ Φώτιος ἀκόμη αὐτὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐμυκτῆρίζον τοὺς ἐπὶ τῇ ἐξ Ἑλλάδος καταγωγῇ των σεμνυνομένους, ὁ Ψελλὸς συμπαθεῖ πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῶν¹ καὶ ἐνθουσιᾷ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. « Πάντα Μουσῶν πνεῖ, πάντα χαρίτων· τὰ γὰρ ἐν τῇ πόλει ἐρείπια τῶν ἀπορρήτων (ἀντὶ τοῦ ἀπορρήτων τῆς παραδόσεως) ἔτι περιφανέστερα πόλεων, » λέγει που περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις τότε σφριζομένων ἀρχαιοτήτων². Καὶ ἡ λέξις δ' *Ἕλληνα* δὲν σημαίνει πλέον τὸν ἐθνικὸν καὶ εἰδωλολάτρην, ἀλλ' εἶνε ταυτόσημος τῇ *Ῥωμαῖος*, ὥστε ὁ Ψελλὸς καὶ αὐτὸν τὸν ἀρχαῖον Φωκίωνα Ῥωμαῖον ἀποκαλεῖ³, μέχρις οὗ ὁ τελευταῖος βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστήμῳ ἐκήρυττεν ὅτι ἐμάχετο ὡς Ἕλληνα καὶ ὑπὲρ Ἑλλήνων.

Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον τροπῇ τῶν πνευμάτων κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς φραγκοκρατίας αἰῶνας δὲν ἠδύνατο εἰμὴ νὰ κερδήσωσιν ἠθικῶς ἢ κυρίως Ἕλλας καὶ αἱ Ἀθῆναι, φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἐπαύσαν καὶ ἐνταῦθα κηλλιεργούμενα τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστήμαι ὑπὸ τινων. Οὕτως ἡ Ἀννα Κομνηνὴ ἀναφέρει Ἀθηναῖόν τινα ἀστρολόγον Κατανάγκην, ὅστις μετεκλήθη ἐπὶ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081 — 1118) εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ προεφήτευσεν τὰ συμβησόμενα, ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς⁴. Ἦσαν δ' οἱ τότε Ἀθηναῖοι φανατικοὶ χριστιανοί, ὡς ἄλλοτε ὑπῆρξαν ἐπίμονοι καὶ φανατικοὶ ἐθνικοί. Ἐν τῷ βίῳ λόγῳ χάριν τοῦ ὁσίου καὶ θαυματουργοῦ Μελετίου, ὅστις

¹ Πρὸς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ 26, 32, 33, 34, 103, 134 καὶ 135 παρὰ Κ. Σάθα, ἐν Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθ. τόμ. πέμπτῳ, καὶ Προλόγου Σάθα σ. 18'.

² Ἐν τῷ Περὶ ἐνεργ. δαιμόν. σ. 46 ἐκδ. Boissonade ἐν Παρισίοις 1838.

³ Ἐν ἐπιστολῇ 208η, παρὰ Σάθα, τόμ. Ε'. σ. 522.

⁴ Πρ. Ἀννης Κομνηνῆς Ἀλεξιάδ. 6, 7, 243. Ἡ ἐν ἐπιστολῇ 64η φράσις τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτην Κορίνθου « Τὰς Ἀθῆνας μόνος ἀπολαβὼν » καὶ πρὸς τὴν αὐτόθι μουσαν τὴν ἀκοὴν ἐκκρεμάσας τὰς ἐμὰς παραπλέεις Σειρῆνας » εἶνε προδήλως εἰκονικὴ καὶ μεταφορικὴ μόνον ἔκφρασις, ὡς ὀρθῶς φρονεῖ ὁ Γρηγορόβιος, ἐν τόμ. Α' .. σ. 181.

κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἤκμασεν, ὁ βιογράφος καὶ μαθητὴς πιθανῶς αὐτοῦ Πτωχοπρόδρομος διηγεῖται ὅτι ὁ τότε Ἀθηναρχος, ἦτοι διοικητὴς τῶν Ἀθηνῶν, συλλαβὼν Δυτικούς τινας προσκυνητάς, προσορμισθέντας διὰ τρικυμίαν εἰς Πειραιᾶ, ἐφυλάκισε μετενεγκὼν αὐτούς εἰς « Ἀθήνας, τὰς θερμὰς μὲν παλαι τὴν εἰδωλολατρείαν, εἵπερ τις ἄλλη » τῶν πόλεων, θερμότερας δὲ ἄρτι κατὰ διάμετρον τὴν εἰς τὴν ὑπέραγγον ἡμῶν βασιλίδαν καὶ θεοτόκον εὐσέβειαν¹. » Ὁ φανατισμὸς, ὃν εἶχε γεννήσει τὸ συντελεσθὲν ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα, καὶ τὰ δεινὰ, ἅτινα ὑπέφερε τὸ ἀνατολικὸν κράτος τότε ἐκ τῶν σταυροφοριῶν, ἔκκμνον τοὺς κατοίκους τοῦ βασιλείου νὰ θεωρῶσι πολέμιον πάντα Δυτικόν, διὸ θὰ ἐκακοποιούντο καὶ οἱ ἐν Πειραιεῖ συλληφθέντες, ἂν μὴ ἔσπευδε πρὸς ὑπεράσπισιν αὐτῶν ὁ μεγάλως τιμώμενος Μελέτιος, ὅστις παραλαβὼν τοὺς ἀνθρώπους ἔσωσεν αὐτοὺς καὶ οὕτως ἀπέστειλεν εἰς τὰ ἴδια. Ὁ ὁσίος Μελέτιος ἐμόναζεν ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος, ἐν τῇ μονῇ Μυοπόλει περιήρχετο ὅμως ἐκεῖθεν ὁρμώμενος ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἰδρῶν μονὰς καὶ προτρέπων εἰς τὸν μοναχικὸν βίον, ὡς ἄλλος Ἀντώνιος, φυσικῶς δὲ τῷ λόγῳ καὶ « τὰ τῆς Ἀττικῆς περιενόστει χωρία. » Ἐνταῦθα εὗρεν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν παρὰ τῶν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου, μοναχῶν, οἵτινες μεγάλην ἐξήσκουν ἐν τῷ τόπῳ ἐπιρροήν, ὁ ζηλωτὴς ὅμως Μελέτιος ὑπεενίκησε πᾶν ἐμπόδιον καὶ ἔδρυσεν καὶ ἐν Ἀττικῇ πολλὰς μονὰς καὶ μετόχια, ὧν μία, τὸ Σύμβολον, ἤκμαζε καὶ ἐπὶ τοῦ μητροπολίτου Μιχαὴλ Ἀκομινάτου². Ἀλλ' ἂν ἡθικῶς ἢ Ἑλλάς καὶ αἱ Ἀθηναὶ ἐκέρδησαν κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς φραγκοκρατίας αἰῶνας, ὕλικῶς ὅμως ἐξέπιπτον, φαίνεται, καὶ παρήκμαζον ἔνεκα τῆς ἀπληστίας τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πεμπομένων παντοίων ὑπαλλήλων καὶ τῆς πολυπλαπλῆς καὶ δυσφορήτου φορολογίας. Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς καὶ ἡ Πελοπόννησος, αἵτινες πρότερον ἀπετέλουν δύο θέματα, κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα ἦσαν ἤδη συγχωνευμέναι εἰς ἓν θέμα. Τοῦτο σαφῶς ἐξάγεται ἐκ τῶν σωζομένων ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τὸν « πραιτωρὰ Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος, » τὸν διάσημον διὰ τὰς ἀρπαγὰς καὶ πιέσεις του γενόμενον Νικηφορίτην, καὶ πρὸς τὸν « κριτὴν Πελο-

¹ Πρβ. Βίον τοῦ ὁσίου καὶ θαυματουργοῦ Μελετίου, σ. 43 τῆς ἐν ἔτει 1885 ἐν Πετρούπολει ὑπὸ τῆς ῥωσικῆς Ἑταιρείας τῆς Παλαιστίνης γενομένης ἐκδόσεως.

² Πρβ. τὰς πρὸς τὸν ἡγούμενον Συμβόλου ἐπιστολάς τοῦ Ἀκομινάτου ἐν Σωζομ. τόμ. Β'. καὶ Γρηγοροβ. Ἀθῆν., τόμ. Α', σ. 176 ἐπ.

ποννήσου καὶ Ἑλλάδος¹. » Αἱ δὲ Ἀθηναὶ ὑπήγοντο μὲν τῷ πραίτωρι καὶ τῷ κριτῇ τοῦ θέματος, εἶχον ὅμως ἰδιαιτέρους ἄρχοντας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως περιπομένους, οἵτινες δὲν ἦσαν πάντοτε ἡγαριστημένοι ἐκ τῶν Ἀθηναίων, κατὰ τῶν ὁποίων παρεπονοῦντο παρὰ τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς δυστρόπων καὶ μὴ προθύμως τὰ δημόσια καταβαλλόντων τέλη. Χαρακτηριστικωτάτη τῆς τοιαύτης καταστάσεως εἶνε ἐπιστολὴ τις τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν κριτὴν Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος, ἔχουσα οὕτως· « Ὁ τῶν Ἀθηνῶν διοικητής, ἐνδοξότατε κύριέ μου, μόλις ποτὲ τὴν θρυλουμένην Ἑλλάδα ἰδὼν, ὡς τὴν Σκυθῶν θεασάμενος τὴν ἑαυτοῦ τύχην ἀπολοφύρεται καὶ οὔτε ἡ Ποικίλῃ τοῦτον εὐφραίνει Στοά, οὐχ ἡ νέα Ἀκαδήμεια, οὐχ ὁ Πειραιεύς, ἀλλ' ἡ ποικίλῃ τῶν Ἀθηναίων γνώμη ποικίλας αὐτῷ τὰς συμφορὰς δίδωσιν. » Ἀλλ' οὗτος μὲν, βελτίστη ψυχὴ, ἅτε τῆς ἡμετέρας μουσικῆς ἄμμοιρος, » πείθειν οὐκ εἶδε τὴν Ἑλλάδα τὰ δημόσια τούτῳ καταβάλλειν χρέη· » πείσον γοῦν αὐτός, εἰ μὲν βούλει, λόγοις, εἰ δ' οὖν, ἔργοις καὶ ἀπειλαῖς². . . » Ἐν ἄλλῃ δὲ ἐπιστολῇ « χειμῶνι, λέγει, προσεικάζω τὴν » Ἀττικὴν ἢ καὶ χειμῶνος χείρονι. Αὐτοὶ γὰρ οἱ ἔμποροι τῆς νηὸς τὰ κύματα ἐπαγείρουσι καὶ ἀναζέουσι τὸ κλυδώνιον³. » Τί δ' ἄλλο μαρτυροῦσιν αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἢ ὅτι οἱ τότε Ἀθηναῖοι ἐδυστρόπουν ν' ἀποτίνωσι τοὺς παρ' αὐτῶν ἀπαιτούμενους φόρους, εἴτε διότι ἦσαν πτωχοί, εἴτε, πιθανώτερον, διότι ἐζητοῦντο οὗτοι παρὰ τὰς προνομίας τῆς πόλεως, ἐπιτρεπούσας αὐτῇ πολλοσθημόριον τῆς φορολογίας τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πόλεων, ἐξηναγκάζοντο δὲ πολλάκις εἰς τὴν πληρωμὴν τοῦ ἀπαιτουμένου ὑπὸ τοῦ ἐπεμβαίνοντος κριτοῦ Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος; Πολλοὶ δὲ καὶ μεγάλοι ἦσαν οἱ φόροι, οὓς οἱ βασιλεῖς Κωνσταντινουπόλεως ἐπέβαλλον κατὰ τὸν ἐνδέκατον καὶ δωδέκατον αἰῶνα, κυρίως ἕνεκα τῶν συχνῶν πολέμων καὶ τῶν δαπανῶν, ἃς οὗτοι καὶ αἱ σταυροφορίαι προῦκάλουν, καὶ ὡς ἐκ τῆς σημαντικῆς ἐλαττώσεως τῶν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεγάλων εἰσοδημάτων διὰ τὴν παρχώρησιν ἀτελειῶν καὶ ἄλλων προνομιῶν πρὸς τοὺς Ἑνετούς, Ἀμαλφιτανούς, Πισάτας καὶ Γενουσίους, οἵτινες ἀπερρόφησαν οὕτως ὁλόκληρον τῆς Ἀνατολῆς τὴν ἐμπορίαν. Κατέφευγον δ' οἱ τῆς Κωνσταντι-

¹ Πρὸς τὰς παρὰ Σάθχ, τόμ. Ε', σ. 267 ἐπ. ἐπιστ. 32—34. καὶ 103. σ. 344.

² Ἐπιστολὴ 33 παρὰ Σάθχ, Μεσαιων. Βιβλιοθ. τόμ. Ε', σ. 268.

³ Ἐπιστολὴ 34 παρὰ Σάθχ, τόμ. Ε'. σ. 269.

νουπόλεως βασιλεῖς εἰς τοιαῦτα ἐπαχθῇ καὶ πολυεγκύμονα μέτρα, διότι τὰ πράγματα ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος ἔλαβον τροπὴν μᾶλλον δεινὴν καὶ κρίσιμον.

Καὶ ἀληθῶς ὁλόκληρος ἡ ἱστορικὴ σκηνογραφία μετεβλήθη κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα. Ἡ ἀπὸ πολλοῦ ὑπολανθάνουσα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀντιπάθεια καὶ ἐχθρότης ἔνεκα τῆς διηνεκοῦς ἀντιζηλίας καὶ διαμάχης μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν Ῥώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἐξεργάγη, ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 209 ἐπ.) εἴπομεν, εἰς ἀκράτητον μῖσος μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ 1057, οἱ δὲ πάπαι δὲν ἐπαύοντο ἔκτοτε διεγείροντες τὴν Δύσιν κατὰ τῆς ἀτιθάσσου Ἀνατολῆς. Αἱ ἐν Ἰταλίᾳ κτήσεις τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους εἶχον περιορισθῇ εἰς τινὰς παραλίαις πόλεις, ὧν ἡ Ἀγκὼν διετηρήθη ἐπὶ μῆκιστον, ἀντὶ δὲ τῆς κυριαρχίας τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εἶχον ἰδρυθῇ ἐν Ἰταλίᾳ διάφοροι ἀνεξάρτητοι πολιτεῖαι, ἡ Ἑνετία, ἡ Γένουα, ἡ Πίσα, ἡ Ἀμάλφη, ἡ Φλωρεντία καὶ ἄλλαι, ἡ κοσμικὴ τῶν παπῶν ἐπικράτεια καὶ τὸ κράτος τῶν Νορμαννῶν ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ, ὅπερ ἐχρησίμευσεν ὡς τὸ κυριώτατον ὄργανον τῶν παπῶν κατὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ κατὰ τῶν χωρῶν τοῦ ὀρθοδόξου ἐλληνικοῦ κράτους. Ἐν δὲ τῇ Ἀσίᾳ οἱ Σελτζουκίδαι Τοῦρκοι, οἱ κακῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Πέρσαι καλούμενοι, ἐκ τοῦ Μερου ἢ τῆς Μέρβης ὁρμώμενοι, ἰδρυσαν, ὡς καὶ προηγουμένως ἀνεφέραμεν (σ. 212), ἀπὸ τοῦ 1040 διὰ τῶν μεγάλων ἡγεμόνων Τογρουλβέγ, Ἀρπαρσλάν καὶ Μαλέκ-σάχου τὸ μέγα τουρκικὸν κράτος τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, ἐκ τοῦ ὁποίου βραδύτερον ὁ Σολεϊμάν ἀπετέλεσεν ὡς τμήμα ἐν τῇ Μ. Ἀσίᾳ τὸ λεγόμενον κράτος τῶν Ροῦμ ἢ τῆς Ῥωμανίας, ὡς σχηματισθὲν ἐξ ἐπαρχιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τῶν Ῥωμαίων ἤτοι Ἑλλήνων κράτους, μὲ πρωτεύουσαν τὸ Ἰκόνιον, ἐνῷ ἄλλοι τῶν Σελτζουκιδῶν ἡγεμόνες κατέλαβον τὴν Συρίαν καὶ τοὺς ἀγίους τόπους καὶ περιέκοψαν ἐκεῖθεν τὸ ἐλληνικὸν κράτος, τὸ ὅποion ἐν τε τῇ Ἀσίᾳ καὶ ἐν Εὐρώπῃ, κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀδιακόπως ὑπ' αὐτῶν ἐπορθεῖτο, ὡς πρότερον ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν. Ἐνῷ δὲ αἱ εἰρημέναι ναυτικαὶ τῆς Ἰταλίας πολιτεῖαι διὰ τῶν στόλων των ἐκυριάρχουν τῆς Μεσογείου, διὰ δὲ τῆς ἐμπορίας των ἐξεμύζων τὸν πλοῦτον τῆς Ἀνατολῆς, οἱ λοιποὶ χριστιανοὶ τῆς Δύσεως, ὑποκινούμενοι ὑπὸ τῶν παπῶν καὶ τοῦ καθολικοῦ κλήρου καὶ ζήλῳ θρησκευτικῷ οἱ πολλοὶ ἐλαυνόμενοι ἐπεχείρησαν ἀπὸ τοῦ

τέλους τοῦ ΙΑ'. αἰῶνός ἐπανελημένος ἐπὶ τὴν Ἀνατολὴν ἐκστρατείας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀγίας Γῆς ἀπὸ τῶν Μωαμεθανῶν, τὰς λεγόμενας **σταυροφορίας**, αἵτινες ἐπιβλαθέστεραι ἀπέβησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος, ἐπικουροὶ τοῦ ὁποίου κατὰ πρόσχημα ἤρχοντο, ἢ εἰς τοὺς Μωαμεθανούς. Πανταχόθεν λοιπὸν τὸ ἑλληνικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κράτος ἐκλυδωνίζετο κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα καὶ ἠπειλεῖτο καὶ συνεταράσσετο. Εὐτυχῶς κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην ἐποχὴν ἐδυνάστευον ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ Κομνηνοί, ὧν τινες δὲν ἐδείχθησαν ἀνίκανοι ν' ἀντιμετωπίσωσιν ἐπιτυχῶς τοὺς παντοίους τούτους καὶ πανταχόθεν ἐπαπειλοῦντας τὸ κράτος κινδύνους. Ἀλλ' ἐνώπιον τοσούτων δυσχερειῶν καὶ ἀναγκῶν εὐρεθέντες οὐ μόνον εἰς φορολογίας καταθλιπτικὰς προσέφευγον, ἀλλὰ καὶ ἐνόμισαν ὅτι εὐκολώτερον ἡδύναντο νὰ καταβάλωσι τοὺς πολεμίους ἐξαγοράζοντες τὴν κατὰ θάλασσαν συμμαχίαν τῶν ναυτικῶν πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας διὰ παραχωρήσεως πρὸς αὐτὰς ἀτελειῶν καὶ ἄλλων προνομιῶν ἐν τῷ κράτει, αἵτινες τάχιστα κατέστησαν ἐκεῖνας ἀληθῆ γάγγραιναν τούτου. Οὕτως ἐν ἔτει 1082 ὁ ἄλλως τόσον δεινὸς διπλωμάτης Ἀλέξιος Α'. ὁ Κομνηνὸς παρεχώρησε ταῖς Ἑνετοῖς προνομίας ἐν διαφόροις πόλεσι τοῦ κράτους, ἐξασφαλιζούσας αὐτοῖς τὸ μονοπώλιον τῆς ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ ἐν Προποντίδι ἐμπορίας πρὸς μεγάλην ζημίαν καὶ ἐλάττωσιν τῆς ἐγχωρίου ἐμπορίας καὶ τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους. Μεταξὺ δὲ τῶν πόλεων ἐν αἷς ἴσχυον αἱ προνομίαι αὗται τῶν Ἑνετῶν, ἀναφέρεται καὶ τὸ «**ὄριον Ἀθηνῶν**», ἣτις πόλις τότε κατὰ πρῶτον, φαίνεται, ἦλθεν εἰς σχέσιν πρὸς τοὺς Ἑνετούς¹, ἀποδεικνύεται δὲ καταφανῶς ἐντεῦθεν ὅτι καὶ ὁ Πειραιεὺς ἦτο τότε πολυσύχναστος λιμὴν καὶ αἱ Ἀθῆναι παρεῖχον ἐμπορικὰς ὠφελείας, διὰ τῆς μεταξουργίας των ἴσως. Μετ' οὐ πολὺ δὲ παρομοίας προνομίας ἔλαβον παρὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως καὶ ἄλλαι ἰταλικαὶ πολιτεῖαι, αἱ δ' ἐντεῦθεν τοῦ κράτους ζημίαι τάχιστα ἀπέβησαν ἀνυπόφοροι. Ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἡ συμπεριφορὰ τῶν προνομιούχων ξένων τοσοῦτον εἶχεν ἐξεγείρει κατ' αὐτῶν τὸν λαόν, ὥστε ἤδη ὁ Μανουὴλ Α'. Κομνηνὸς (1143—1180) ἠναγκάσθη νὰ ἐκδιώξῃ ποτὲ ἐκεῖθεν τοὺς Ἑνετούς². Ὅτε δὲ μετὰ τὸν

¹ Ἴδε τὴν σχετικὴν σύμβασιν παρὰ Tafel καὶ Thomas Urkunden zur aelteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig, τόμ. Α'., σ. 36 ἐπ. 184. Πρβ. δὲ καὶ Γρηγορόβιον, ἐνθ. ἀνωτ., Α'., σ. 193.

² Κίνναμος ἐν 5, 283 ἐπ.

ἐν ἔτει 1180 θάνατον τοῦ Μανουὴλ ἐκράτησεν ἐπὶ τινα χρόνον τῶν πραγμάτων ἡ χήρα ἐκείνου Μαρία τῇ βοήθειᾳ τῶν εἰς 60,000 ἀνερχομένων Ἑνετῶν, Γενουαίων, Πισατῶν καὶ ἄλλων, τοσοῦτον ἐστενοχωρήθησαν ὑπ' αὐτῶν οἱ ἐγγώριοι, ὥστε προσκαλέσαντες ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας τὸν φυγάδα ἀνεψιὸν τοῦ Μανουὴλ Ἀνδρόνικον Α'. ἀνύψωσαν αὐτὸν τῷ 1183 εἰς τὸν θρόνον, ὃ δ' ἐξηγριωμένος κατὰ τῶν Φράγκων λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέσφαξε τότε πολλὰς χιλιάδας ἐκείνων καὶ διήρπασεν ἢ ἐδήλωσε τὴν περιουσίαν των. Ἡ βιαιοπραγία αὕτη ἐξηγειρεν ἔτι μᾶλλον τὸ τῶν Δυτικῶν κατὰ τῶν Ἀνατολιτῶν πάθος, μετὰ ἐν δ' ἔτος οἱ Νομαννοὶ τῆς Σικελίης διαπερχειθέντες εἰς τὴν ἐλληνικὴν χερσονήσον ἐπολιόρκησαν καὶ ἐξεπόρθησαν τὴν δευτέραν τοῦ κράτους πόλιν, τὴν Θεσσαλονίκην, καὶ ἐξεδίκησαν διὰ τρομερᾶς σφαγῆς καὶ λεηλασίας, τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τῶν Φράγκων γενομένην, δικαίως δὲ εἰς τὴν πανωλεθρίαν ἐκείνην ἀποδίδει τῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἄλωσιν καὶ καταστροφὴν ὃ περιγράφας τὴν συμφορὰν ταύτην μητροπολίτης Εὐστάθιος, ὁ ἐξοχος τοῦ Ὁμήρου ἐρμηνευτής¹.

Πρὸς ταῖς ἐκ τῶν ξένων δὲ περιπετείαις ταύταις ἠϋζανον ὁσημέραι καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τοῦ κράτους ἀναστατώσεις καὶ οἱ σπαραγμοὶ καὶ αἱ πιέσεις καὶ δηώσεις τῶν ἐπαρχιῶν, ἐξ ὧν οὐκ ὀλίγον ὑπέφεραν καὶ αἱ Ἀθῆναι ἐκ τε τῶν ἐν Θήβαις αὐτοκρατορικῶν στρατηγῶν ἢ πραιτῶρων καὶ ἐκ τῶν τυραννίσκων, οἵτινες τότε ἀνεφάνησαν καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ κράτους καὶ ἐν Ἑλλάδι.

Ἦδη ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195—1207) τὸ ἐν Εὐρώπῃ τότε ἐπικρατοῦν φεουδαλικὸν σύστημα φαίνεται ὅτι εἶχεν εἰσυχθῇ καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος καί, εἰ μὴ ἐν τῷ αὐτῷ βαθμῷ, ὅμως ὑφίστατο καὶ ἐνταῦθα. Αἱ διάφοροι τοῦ κράτους ἐπαρχίαι, ἰδίως δ' αἱ ἀπόκεντροι, κατελαμβάνοντο πολλάκις ὑπὸ ἐντοπίων ἰσχυρῶν γενῶν ἢ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν διοικητῶν, οἵτινες ἐπωφελοῦμενοι τὴν ἀνωμαλίαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πραγμάτων καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως μετεβάλλοντο εἰς μικροὺς τυράννους τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκράτορες ἠναγκάζοντο πολλάκις ν' ἀναγνωρίζωσι καὶ νὰ κολακεύωσι μάλιστα αὐτοὺς διὰ συναφείας συγγενειῶν μετ' ἐκείνων. Τοιοῦτοι τοπικοὶ ἡγεμονίσκοι ἢ ἄρχοντες ἀνεφάνησαν πολλαχοῦ, κυρίως δ' ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς νήσοις τοῦ τε Αἰγαίου καὶ τοῦ

¹ Πρβ. τῆς ὑπὸ Tafel ἐκδόσεως τῆς περιγραφῆς τῆς ἀλώσεως κ. 28.

Ἰονίου πελάγους καὶ ἐν ταῖς διαφόροις ἑλληνικαῖς ἐπαρχίαις μέχρι τοῦ ἀποκέντρου Δυρραχίου¹, αἱ δὲ γειτονικαὶ χῶραι καὶ πόλεις ὑπέφερον πολλάκις καὶ ἐκ τούτων τὰ πάνδεινα. Οὕτως ἐσχηματίσθη πρὸ τῆς φραγκοκρατίας σχεδὸν ὁλοτελῶς ἀνεξάρτητον κράτος ἐν Τραπεζοῦντι, ὅπερ ἀπὸ τοῦ 1204 μετεβλήθη εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος. Ὁ δὲ Ἰσαάκ Καρηννὸς ἱδρύσει τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Κύπρου, διαρκέσασαν ἀπὸ τοῦ 1184 μέχρι τοῦ 1191. Ὁ Μιχαὴλ Καμύτης, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Βλάχων τῆς χώρας, ἀπειραῖσθαι τῷ 1201 τοιοῦτόν τι ἐν Θεσσαλίᾳ. Ἐπειτα οἱ Βρανάδες οἱ Κατακουζηνοί, οἱ Μελισσηνοὶ ἦσαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι κύριοι εἰς τὰ ἀνά τὸ κράτος εὐρέα αὐτῶν κτήματα, ὡς καὶ οἱ Χαμάρεται ἐν Λακωνίᾳ καὶ οἱ Σγουροὶ ἐν Ἀργολίδι καὶ ἄλλοι, ἀπορροφήσαντες μέγα πλῆθος μικροτέρων κτημάτων τῶν ἐλευθέρων γεωργῶν. Καὶ δὲν ἐξέλιπον μὲν ποτε ὁλοτελῶς ἐν τῷ ἀνατολικῷ κράτει οἱ τόσον χρήσιμοι εἰς τὴν εὐρωστίαν αὐτοῦ ἐλεύθεροι κτηματῖαι γεωργοί, οἱ χωρίται, οὐδὲ μετεβλήθησαν πάντες εἰς παροίκους τῶν μεγαλοκτηματιῶν, ἢ δυναστῶν ὡς πολλοὶ ἐπίστευσαν², πάντως ὅμως περιωρίσθη τῷ χρόνῳ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναγνωρίζοντες τὴν μεγάλην χρησιμότητα τῶν ἐλευθέρων γεωργῶν ἢ χωριτῶν ἐνωρὶς ἤδη προσεπάθησαν διὰ νόμων καὶ διαταγμάτων νὰ προφυλάξωσι καὶ διατηρήσωσιν αὐτοὺς, ἰδίως δ' οἱ μεταρρυθμισταὶ βασιλεῖς Λέων ὁ Γ' καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος διὰ τοῦ περιβόητου «Γεωργικοῦ Νόμου» καὶ τῆς «Ἐκλογῆς», ἐπέτυχον δὲ τοῦ σκοπομένου μέχρι τινός, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς καὶ βραδύτερον ἰσχύος διατάξεων τοῦ Γεωργικοῦ Νόμου³. Ἐν τούτοις ἐνωρὶς ἤδη ἐσχηματίσθησαν ἐν τῷ ἀνατολικῷ κράτει τὰ λεγόμενα *στρατιωτικὰ κτήματα*, ἥτοι «κτῆματα, ἀφ' ὧν αἱ στρατεῖαι ὑπηρετοῦντο», ἀπὸ δὲ Μιχαὴλ Ζ' τοῦ Δούκα (1071-1078) εἰσῆχθη καὶ ἡ λεγόμενη *πρόνοια*, ἀκμάσασα ἰδίως ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180), καὶ ἦτις ἦτο δωρεὰ γαιῶν γινεμένη λόγῳ προνοίας ὑπὸ τῶν βασιλέων πρὸς ὑπαλλήλους τοῦ κράτους διὰ παρασχεθείσας ἢ παρασχεθησομένας ὑπηρεσίας.

¹ Ἴδε Hopf ἐν τῇ ἐγκυκλοπαιδεῖᾳ σ. 177 ἐπ.

² Τοιαύτην λόγου χάριν ἐσφαλμένην γνώμην ἐσχημάτισε καὶ αὐτὸς ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ δικαίου Ζαχαρίας Λίγγενταλ, *Gesch. des griechisch-röm. Rechts*, § 61—65. Πρβ. καὶ Γρηγορόβ. ἐν Α', σ. 322.

³ Πρβ. Θεόδωρον Οὐσπένσκην ἐν Δελτίῳ τῆς Ἰστ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας, τόμ. Β', σ. 533—552, ἰδίως δὲ σ. 538.

Οἱ οὕτω προικιζόμενοι προνοηταὶ ἢ λίξιοι ἢ καβαλλάριοι¹ κατεῖχον ἐξέχουσιν ἐπὶ τῶν χωρικῶν θέσιν, οἵτινες ἐξέπιπτον εἰς παροίκους τῶν τοιούτων κτημάτων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀτέλεια καὶ ἀσυνδοσία ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων, ἃς ἰδίως ἐφιλοτιμεῖτο πάνυ ἀκαίρως νὰ παραχωρῇ ὁ ἄλλως λαμπρὸς καὶ κραταῖος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Κομνηνὸς (1146—1158) καὶ τὰς ὑποίας ἐπεκύρωσε καὶ Ἀλέξιος Β' ὁ Κομνηνὸς τῷ 1181, ἐγένοντο ἀφορμὴ ν' ἀποκτηθῶσιν ὑπὸ τῶν εὐαγῶν τούτων καθιδρυμάτων καὶ δι' ἀγορῶν ἀπέρχοντο γαιῶν ἐκτάσεις, ἃς ἐκαλλιέργουν ἐναπόγραφοι πάροικοι. Διὰ τῶν προνοιῶν δὲ τούτων, διὰ τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, καὶ διὰ τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν ὀλίγων ἰσχυρῶν ἐγκραθιδρύθη καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει φεουδαρχικόν τι σύστημα, ἀλλὰ πολὺ ἡπιώτερον ἢ ἐν τῇ Δύσει· διότι ἐνταῦθα ἀνθίστατο ἐπιμύως εἰς τὴν τελείαν τοῦ συστήματος τούτου ἐπικράτησιν ἡ ἰσχυρὰ τῶν ἐλευθέρων χωρικῶν τάξις². Ὅτι δὲ τοιαῦται προνομιακαὶ ἰδιοκτησίαι εἶχον σχηματισθῇ καὶ ἐν Ἀττικῇ, ἐξάγεται ἐκ τινος σφζομένης μολυβδίνης σφραγίδος τοῦ δεκάτου πιθκνῶς αἰῶνος, ἣτις ἀνῆκε βεστάρχητινι καὶ προνοητῇ τῶν Ἀθηνῶν³.

Μεγάλως δὲ φαίνεται ὅτι ὑπέφεραν ἐκ τῆς τοιαύτης τῶν πραγμάτων καταστάσεως περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος αἱ Ἀθῆναι. Τὰς εἰδήσεις ἡμῶν περὶ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἀρπύμεθα ἐκ τῶν εὐτυχῶς κατὰ μέγα μέρος διασωθέντων ἡμῖν ἔργων τοῦ ἐκ Χωνῶν τῆς Μ. Ἀσίας Μιχαὴλ Ἀκομινάτου ἢ Χωνιάτου, ἀδελφοῦ τοῦ ἱστορικοῦ Νικήτου τοῦ Χωνιάτου καὶ τελευταίου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ταύτης ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ὁ τελευταῖος οὗτος τῶν Ἀθηνῶν ἀστὴρ ἦτο ἀνὴρ εὐγενῶν αἰσθημάτων, κλασικῶς ἀνατεθραμμένος καὶ τελείως κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἑλληνικώτατος τὴν ψυχὴν, εὐσεβής, εὐγλωττος, σώφρων, γενναῖος, «ὄντως τοῦ πάλαι χρυσοῦ γένους κόμμα λοιπόν», ὡς αὐτὸς ἀποκαλεῖ τὸν σύγχρονον συνάδελφον καὶ ὁμοῖόν του Εὐστάθιον τὸν Θεσσαλονίκης⁴, τὸν πασίγνωστον σχολιαστὴν τοῦ Ὀμήρου. Ἐκρά-

¹ Οὕτω καλοῦσι τοὺς προνοητὰς ἢ Ἀννα Κομνηνὴ ἐν Ἀλεξιάδ. 2, 288 καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης, σ. 36 ἐκδ. Βόννης, ἐπὶ τουρκοκρατίας δ' ἐλέγοντο σπαχήδες.

² Πρβ. Οὐρεσπένσκην ἐνθ. ἀνωτ. σ. 547 ἐπ.

³ Πρβ. Σπυρ. Λάμπρου Ἀθῆν. κτλ., σ. 25.

⁴ Μονωδία εἰς τὸν ἀγιώτατον Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον, παρ' Ellissen ἐνθ. ἀνωτέρω σ. 71—116, ἰδίως σ. 711.

τησε δ' ὡς ἀρχιεπίσκοπος τὴν ποιμαντορικὴν βακτηρίαν ἐπὶ εἴκοσι καὶ πέντε ἔτη, πλήρη παντοίων δυνῶν καὶ κινδύνων (1180—1205), καὶ μετὰ θαυμασίας αὐταπαρνησίας ὑπερησπίσθη τὸ ποίμνιον αὐτοῦ καὶ τὴν ἐνδοξὸν πόλιν λόγῳ τε καὶ ἔργῳ κατὰ τε τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν κινδύνων, διὸ καὶ ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον εἶνε νὰ πραγματευθῶμεν ἐκτενέστερόν πως τὰ κατ' αὐτόν¹.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος ἐγεννήθη περὶ τὸ 1140 ἐν Χώναις τῆς Φρυγίας, ταῖς ἀρχαίαις Κολοσσαῖς, ὡς πρωτότοκος υἱὸς ἐκ γονέων εὐλαβῶν, εἶχε δὲ καὶ ἄλλους ἀδελφούς, ἐν οἷς καὶ τὸν «πολλοστὸν μετ' ἄλ-

¹ Περὶ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου πρῶτος εἰδικώτερον ἡσχολήθη ἐκδότης καὶ μέγας τῶν σωζομένων συγγραμμάτων αὐτοῦ ὁ φιλέλληγ Γερμανὸς Ἀδόλφος Ἑλισσεν ἐν τῇ μονογραφίᾳ του Michael Akominatos von Chonae, Erzbischof von Athen, ἐν Γοτίγγῃ, 1846· ἔπειτα δὲ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐν τῇ Πανδώρα τοῦ 1853, σ. 126. 217 ἐπ. καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Δ', σ. 629 ἐπ. ὁ Σπυρ. Λάμπρος ἐν τῇ πραγματείᾳ «Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος», ἐν Ἀθήναις, 1878, καὶ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῆς ἐκδόσεως τῶν «Σωζομένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου», ἐν Ἀθήναις, 1879—80· ὁ Φερδινάνδος Γρηγορόβιος ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα», τόμ. Α', σ. 240 ἐπ. ὁ Τάσος Νεροῦτσος ἐν «Χριστιανικαῖς Ἀθήναις» (Δελτ. τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρ., τόμ. Γ', σ. 41 ἐπ.) καὶ ἄλλοι. Ἐκ τῶν πρὸ τοῦ Ἀκομινάτου μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν μνησίας ἄξιος εἶνε Νικόλαος ὁ Α', ὁ ἐπικαλούμενος Ἀγιοθεοδωρίτης (1161—1168) ὅστις μετέσχε τῆς ὑπὸ τὸν πατριάρχην Λουκᾶν Χρυσοβέργην διαρκοῦς συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ συνυπέγραψε τὰ περὶ κωλυομένων γάμων συνοδικὰ πρακτικὰ τῷ 1166. Ὁ Νικόλαος Α' ἐτιμήθη πρῶτος ἐκ τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν εἰς ὑπέριτον ὑπὸ τοῦ τότε βασιλέως Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ὁ δὲ πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης (1156—1169) ἐν τῇ συνοδικῇ ἐπιστολῇ περὶ ἀπηγορευμένων γάμων ἐπαινεῖ τὴν περὶ τοῦ ἰδίου ποιμνίου φροντίδα αὐτοῦ, προστεθεὶς ὅτι οὗτος προὔτεινε τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ν' ἀπαγορευθῶσιν οἱ μεταξὺ συγγενῶν γάμοι μέχρις ἐβδόμου βαθμοῦ, ἵνα οὐ μόνον «τοὺς ἔτι περιόντας τῇ πανευδαίμονι χώρᾳ τῆς Ἀττικῆς καὶ τρεφομένους Ἀθήναζε καθαγιασῇ», ἀλλὰ καὶ «τοὺς μέλλοντας εἰς τὸ εἶναι διὰ γενέσεως ἔρχεσθαι». (Ἴδε τὴν ἐπιστολὴν παρὰ Leunclavius, Ius graecolatinum editum et completum a Marq. Frehero, Francof. 1596. 2 vol. in fol.). Τὴν φράσιν «τοὺς ἔτι περιόντας» ἐξηγήσεν ὁ Φαλλμεράιερ (ἐν τῇ περὶ Ἀθηνῶν πραγματείᾳ του) συνωδᾷ πρὸς τὸν σκοπὸν του «τοὺς ἔτι υπολειπομένους» καὶ θεωρεῖ καὶ τοῦτο ὡς ἀπόδειξιν τῆς ἐρημώσεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ἡ φράσις αὕτη, ὅπως ἐν τῇ ἐπιστολῇ εὐρίσκεται κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν, «τοὺς μέλλοντας εἰς τὸ εἶναι διὰ γενέσεως ἔρχεσθαι», σημαίνει προδήλως «τοὺς νῦν ζῶντας» κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς «τὰς ἐπερχομένας γενεάς καὶ ὅχι «τὰ λείψανα τῶν προτέρων κατοίκων».

λους» γεννηθέντα Νικήταν Χωνιάτην, τὸν ιστοριογράφον. Τὰ πρῶτα του γράμματα ἐδιδάχθη ἐν Χώναις, ἥτις δὲ προσωρισμένος ὑπὸ τῶν γονέων διὰ τὸ ἱερατεῖον, διὸ «ἤδη τῇ τῶν ἐφήβων ἡλικίᾳ προβαίνοντα ὁ φιλόστοργος καὶ φιλόλογος πατὴρ ἀπήγαγεν ἐξ Ἀσίας εἰς Βυζάντιον κατ' ἔρωτα παιδεύσεως¹». Ἡκμαζον δὲ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ πολλοὶ ἑξοχοὶ λόγιοι καὶ σοφοὶ ἄνδρες ἦσαν ἐκεῖ ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, οἱ ἀδελφοὶ Τζιτζαί, ὁ Κωνσταντῖνος Μανασῆς, ὁ Ξιφιλῖνος, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἢ Πτωχοπρόδρομος, Εὐστάθιος ὁ κατόπιν Θεσσαλονίκης, ὁ τοῦ Ὀμήρου ὑπομνηματιστής, καὶ ἄλλοι. Ἐδιδάχθη λοιπὸν ἐκεῖ ὁ Μιχαὴλ «τὴν τε γραμματικὴν προπαίδειαν καὶ τὴν τοῦ ἐπικοῦ κύκλου χρηστομάθειαν», ἰδίως δὲ προσεκολλήθη παρὰ τῷ σοφῷ καὶ ἀξιαγαστῷ Εὐσταθίῳ, ὅστις ἠννόησε καὶ ἠγάπησε τὸν σῶφρονα καὶ ἐπιμελῆ καὶ χρηστὸν Μιχαὴλ καὶ ἐπροστάτευσεν αὐτὸν παρλαβὼν οἶκοι μέχρι τοῦ 1160, ὅτε προεχειρίσθη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης². Τοῦτου ἕνεκα ὁ εὐγνώμων Μιχαὴλ οὐδέποτε ἐλησμόνησε τὸν σοφὸν τοῦτον εὐεργέτην του, ἀλλ' ἐξηκολούθησε μέχρις ἐσχάτων ἐπιστέλλων αὐτῷ, ἀποθανόντα δ' ἐθρήνησε διὰ μονωδίας³. Οὕτω προήγετο ὁ Μιχαὴλ ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἐν παιδείᾳ καὶ προκοπῇ, διὸ μετὰ τινα ἔτη οἱ γονεῖς ἀπέστειλαν πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν νεώτερον ἀδελφὸν Νικήταν, ὃν περιέθαλψε καὶ ἐξεπαίδευσεν ἐπιμελῶς ἐν τοῖς νομικοῖς, χάρις δ' εἰς τοῦ ἀδελφοῦ Μιχαὴλ τὰς σχέσεις καὶ φιλίας ὁ Νικήτας εἰσαχθεὶς εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους ὑπηρεσίαν προήχθη ταχέως ἐν ἀξιωμασίν, ἄφ' ὅτου μάλιστα ἠνώθη διὰ κηδεστίας πρὸ τὸν ἰσχυρὸν τῶν Βελισσαριωτῶν οἶκον, καὶ ἀνῆλθεν εἰς αὐτάς τὰς ἀνωτέρας τοῦ κράτους θέσεις. Ὁ δὲ Μιχαὴλ προσελήφθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου Βερραδιώτου (1178—1183) ὑπογραμματεὺς τοῦ Πατριαρχείου, μετὰ τινα δὲ χρόνον προεχειρίσθη εἰς μητροπολίτην Ἀθηνῶν, τελευταῖος αὐτὸς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας καὶ εἰς τῶν πολλῶν τότε ἐξόχων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ποιμεναρχῶν. Διότι ἡκμαζον τότε ὁ Εὐστάθιος ἐν Θεσσαλο-

¹ Πρβ. τὴν Μονωδίαν εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Νικήταν ἐν Σωζομέν. τόμ. Α' σ. 345 ἐπ. καὶ παρὰ Migne, Πατρολογ. τόμ. 140, σ. 1248 ἐπ.

² Πρβ. Μιχαὴλ ἐπιστολὴν θ' εἰς Εὐστάθιον.

³ Τὰς ἐξ σφωζομένης ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ πρὸς τὸν Εὐστάθιον ἐδημοσίευσαν ὁ Tafel, De Thessalon., σ. 353—361, ὁ Ellissen ἐνθ. ἀνωτ. σ. 71—116 καὶ ὁ Σπυρ. Λάμπρος ἐν Σωζομένοις, ὡς καὶ τὴν μονωδίαν εἰς Εὐστάθιον.

νίκη, ὁ Εὐθύμιος Μαγάκης ἐν Νέαις Πατραις, Γρηγόριος ὁ γραμματικὸς ἐν Κορίνθῳ, ὁ Νικόλαος ἐν Μεθώνῃ καὶ ἄλλοι, πάντες λόγιοι ἄνδρες καὶ συγγραφεῖς διακεκριμένοι τῆς ἐποχῆς των.

Πότε ἀκριβῶς προχειρίσθη ὁ Μιχαὴλ μητροπολίτης Ἀθηνῶν δὲν ἐξάγεται σαφῶς ἐκ τῶν σωζομένων συγγραμμάτων αὐτοῦ· διότι λέγει μὲν ἐν τῇ μονωδίᾳ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ Νικήτα ὅτι οἱ Φράγκοι ἀπέσπασαν αὐτὸν ἐξ Ἀθηνῶν, «πεφυτευμένον ἐκείσε τὰ πρῶτα πρὸ δεκάδων ἐτῶν τριῶν καὶ ὑπερέκεινα», δὲν ἐξάγεται ὅμως ἐκ τῶν λόγων τούτων καθαρῶς ἂν τὸν χρόνον ὑπολογίζει μέχρι τοῦ ἔτους 1214, ὅτε ἀποθανόντος τοῦ Νικήτα συνέγραψε τὴν μονωδίαν, ἢ μέχρι τοῦ 1205, ὅτε ἐξεδιώχθη τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων¹. Τὸ πιθανώτερον ἐν τούτοις εἶνε ὅτι ὁ Μιχαὴλ τριακονταετίαν καὶ ὑπερέκεινα ὑπελόγισε μέχρι τοῦ 1214, ὅτε ἔγραψε τὴν μονωδίαν ἐν τῷ ἐν Κέῳ καταφυγίῳ του· διότι ἐπιγραφαὶ σωζόμεναι ἐπὶ τοῦ περιστυλίου τοῦ Παρθενῶνος ἀναφέρουσιν ὅτι ἐκ τῶν δύο ἀμέσων προκατόχων του, Γεωργίου Γ' τοῦ Ξηροῦ καὶ Γεωργίου Δ' τοῦ Βούρτζη, ὁ μὲν ἀπεβίωσε τῷ 1172, ὁ δ' ἕτερος τῷ 1180². Τὸ πιθανώτατον λοιπὸν εἶνε ὅτι ὁ Μιχαὴλ προ-

¹ Ὁ Ἑλλισσεν, ὁ Χόφφ, ὁ Χέρτσβεργ, ὁ Οὐσπένσκις, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος καὶ ὁ Γρηγορόβιος παραδέχονται ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς γίνεται μέχρι τοῦ 1205 καὶ ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἐγένετο μητροπολίτης Ἀθηνῶν τῷ 1175, ὁ δὲ Σπυρ. Λάμπρος παραδέχεται ὡς ἔτος ὑπολογισμοῦ τὸ 1214 καὶ ὡς ἔτος προχειρίσεως τοῦ Μιχαὴλ εἰς μητροπολίτην τὸ 1182, ἀλλὰ καὶ οἱ μὲν καὶ ὁ δὲ σφάλλονται περὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς των.

² Τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας κακῶς ἀνέγνω καὶ ὑπελόγισεν ὁ Πιττάκης (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. τευχ. 43) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Α. Kirchoff (ἐν Corp. inser. graec, ἀριθ. 9371 καὶ 9372), ὅτι ὁ μὲν Ξηρὸς ἀπεβίωσε ἐν ἔτει ,ΣχρϞ, ἥτοι 6690 ἀπὸ κτίσεως κόσμου=1182 μ. Χ., ὁ δὲ Βούρτζης ,ΣχρϞη', ἥτοι 6668=1190 μ. Χ., ὡς παραδέχεται καὶ ὁ Σπυρ. Λάμπρος (Ἀθῆναι κτλ. σ. 21 ἐπ.). Ὁ Τάσος Νερούτσος ὁρθῶς παρητήρησεν ὅτι οἱ γεγλυμένοι ἀριθμοὶ εἶνε ,Σχπ' καὶ ,Σχπη' ἥτοι 6680 καὶ 6688=1172 καὶ 1180 μ. Χ. (Χριστιαν. Ἀθῆναι, ἐν Δελτίῳ, τόμ. Γ'. σ. 41—42)· διότι ὁ ἀριθμὸς ,ΣχρϞ' δηλοῖ 7500 (6000+600+900) καὶ εἶνε ἀνύπαρκτος. Ὁ Γρηγορόβιος φρονεῖ ὅτι ὁ ἐν ἔτει 1179 ὡς «φωστήρ τῆς οἰκουμένης» (Orbis lumen) μνημόνευόμενος ἀρχιεπίσκοπος ἢ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐν τινι ἐπιστολῇ τοῦ τότε ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Γεωργίου Κουφαρᾶ δὲν δύναται νὰ εἶνε ἄλλος ἢ ὁ Ἀχομινάτος (Gesch. d. St. Athen, τόμ. Α'. σ. 212). Ἀλλὰ καὶ ὁ Βούρτζης ἥτοι κληρικὸς διακεκριμένος καὶ λόγιος, ὥστε καὶ τοῦτον ἐκ συναδελφικῆς φιλοφροσύνης ἡδύνατο νὰ ὀνομάσῃ ὁ Καφουρᾶς φωστῆρα τῆς οἰκουμένης ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον. Ἡ δὲ ὑπόθεσις τοῦ

ήχθη εἰς μητροπολίτην Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1180, εὐθὺς μετὰ τὸν μῆνι Φεβρουαρίῳ θάνατον τοῦ Βούρτζη καὶ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἡχχαριστημένοι ἐκ τῶν τελευταίων μητροπολιτῶν, ὧν ὁ Βούρτζης ἦτο καὶ ἀνὴρ λόγιος, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐν τινι χειρογράφῳ τῆς ἐν Χάλκῃ ἱερᾶς μονῆς τῆς Θεοτόκου εὕρισκόμενοι λόγοι αὐτοῦ¹, τούτου ἕνεκά λαμπρὰν ἐποίησαντο καὶ τῷ νέῳ αὐτῶν μητροπολίτῃ ὑποδοχήν, καὶ ὁ Μιχαὴλ ἐν τῷ πρώτῳ πρὸς αὐτοὺς λόγῳ ἐξῆρεν αὐτῶν τὴν πρὸς τοὺς ποιμενάρχας τῶν ἀγάπην, ἀποκαλῶν αὐτοὺς «εἰς ὑπερβολὴν φιλοποίμενας», τεκμαιρόμενος τοῦτο «ἐκ τε τῶν γεγανωμένων προσώπων καὶ τῆς κορυφαίας ὑπαντιάσεως καὶ φαιδροτάτης ὑποδοχῆς καὶ τοῦ οἷον ἐνθεαστικοῦ καὶ χαρμοσύνου σκιρτήματος²». Κατόκησε δ' ὁ Ἀκομινάτος, ὅπως καὶ οἱ προκατόχοί του, ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως, παρὰ τὰ Προπύλαια πιθανῶς, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερον τῶν μητροπολιτῶν εὐκτήριον ἐπ' ὀνόματι τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ³, μητροπολιτικὸν δὲ ναὸν ἔσχε τὸν Παρθενῶνα, ὃν μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ θαυμασμοῦ περιγράφει ὡς «τέμενος περικαλλές, εὐφλεγές, ἀνάκτορον τῆς φωτοδόχου Παρθένου καὶ φωτοδοτίδος χάριεν⁴». Μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐπίσης περιέγραψεν ὁ νέος μητροπολίτης καὶ τὸ πάλαι τῶν Ἀθηνῶν μεγαλεῖον ἐν τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ λόγῳ καὶ πρέτρεψε τοὺς Ἀθηναίους νὰ φανῶσι τῶν πρῶτων ἀνταξίαι.

Ταχέως ἐν τούτοις ἀντιπαρῆλθεν ὁ μέγας οὗτος τοῦ Μιχαὴλ ἐνθουσιασμός. Εὐφάνταστος οὗτος καὶ ἀρχαιομαθὴς ἐπερίμενεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐρχόμενος ν' ἀνέυρῃ τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας, Ἀθηναίους δὲ σοφοὺς καὶ εὐδαίμονας, καὶ ἀντὶ τούτων εὗρεν ἐρείπια κτιρίων καὶ ἀν-

Σπ. Λάμπρου (Σφζόμ. Β', σ. 625 ἐπ.), ὅτι τῆς ἐπιστολῆς ἐκείνης συντάκτης ἦτο ὁ βραδύτερον ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Γεώργιος Βαρδούννης (1228—1236), εἶνε ὅλως ἄστοχος· διότι ὁ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ ἡγούμενος Νεκτάριος εἶχεν ἀποθάνει ἤδη τῷ 1181, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Γρηγορόδιος.

¹ Πρβ. Τάσον Νερούτσον ἐνθ. ἀνωτ., Γ', σ. 40.

² Πρβ. τὸν λόγον ἐν Σφζόμ. τόμ. Α', σ. 93 ἐπ.

³ Σφζόμ. τόμ. Β', σ. 12. πρβ. καὶ Τάσον Νερούτσον ἐνθ. ἀνωτ., σ. 41.

⁴ Σφζόμ. τόμ. Α', σ. 105. Τοῦ μητροπολίτου Ἀκομινάτου σφύζεται καὶ σφραγὶς μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ΜΑΡ. ΘΥ ΑΘΗΝΙΟ. ΜΗΤΕΡ ΘΥ ΒΟΗΘΕΙ ΜΟΙ ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ ΜΙΧΑΗΛ ΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΑΘΗΝΩΝ. Πρβ. Γρηγοροδίου τομ. Β', σ. 213. σημ. 2. Περὶ δὲ τοῦ Παρθενῶνος ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ πρβ. ἐκτὸς ἄλλων Adolf Michaelis, Der Parthenon, σ. 45 ἐπ.

θρώπων, « κόνιν λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν ». Ὁ πολὺς τῶν Ἀθηναίων λαὸς ἦτο τότε, ὡς καὶ πανταχοῦ τοῦ λοιποῦ κράτους, ἀμαθὴς καὶ ἀγροϊκός· « Οὕτω Μοῦσαι μὲν καὶ χάριτες αὐτῇ φιλοσοφίᾳ καὶ αὐτῇ σοφιστικῇ τῆς Ἀττικῆς ἐξαπέπτυσαν, ἀγροικία δὲ καὶ βάρβαρος φωνὴ ταύτην κατεκληρώσαντο, » προσφωνεῖ ποτε τὸν ἐπισκεφθέντα τὰς Ἀθήνας Δριμύν. Ἄλλοτε δὲ « Βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις », ἔλεγε πρὸς τὸν Γεώργιον Τεσσαρακοντάπηχον, καὶ παρεπονεῖτο ὅτι « οἱ πάλαι ἀττικιστὰι νῦν βαρβαριστὰι ¹. » Καὶ δὲν ἦσαν μὲν ὅλως ἀνυπόστατα καὶ ἀβάσιμα τὰ παράπονα ταῦτα τοῦ Ἀκομινάτου, ὅστις ὡς ἐκ τῶν σπουδῶν καὶ τῆς παιδείας του ἔζη ἐν σφαίρᾳ φαντασιώδει καὶ κλασικῇ, πολὺ τῆς πραγματικότητος ἀπεχούσῃ, ὑπῆρχεν ὅμως ἐν αὐτοῖς δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὑπερβολή τις, οὐδ' ἔλειπον τότε ὁλοτελῶς ἐν Ἀθήναις ἄνδρες λόγιοι καὶ περὶ γράμματα ἀσχολούμενοι. Ὁ Εὐστάθιος λόγου χάριν ἀναφέρει Ἀθηναῖόν τινα φίλον του Γρηγόριον, ὅστις ἦτο « Μουσῶν Ἀττικῶν ἔγγονος καὶ γῆς, ἐξ ἧς οἱ λόγοι ². » καὶ ἐκ τῶν ἀμέσων δὲ διαδόχων τοῦ Εὐσταθίου εἰς, ὁ Ἰωάννης, ἦτο Ἀθηναῖος, καὶ βιβλίων ἀντιγραφεὺς ἐκ τοῦ ἔτους 1129 ἀναφέρεται ἐξ Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνός τις ³. Ἐν τούτοις ὁ Μιχαὴλ τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν του μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐξελάβανεν ὡς ἐξορίαν καὶ ἐθρῆναι καὶ ὠδύρετο ἐπὶ τούτῳ· « Φεῦ τῆς ὑπερορίου καταδίκης ἡμῶν· φεῦ τῆς κατωτάτης ταύτης ἐσχατιᾶς, εἰς ἣν ὡς εἰς ἄλλον Ἄδου κλαυθμῶνα κατήλθομεν », ἔγραφε τῷ 1181 πρὸς τὸν τότε μέγαν σκευοφύλακα Γεώργιον Ξιφιλῖνον.

Καὶ δὲν ἦτο μόνη ἡ ἐπικρατοῦσα τῶν τότε Ἀθηναίων ἀγροικία καὶ ἀμάθεια, ἀτινα ἀπῆλπιζον τὸν εὐαίσθητον Μιχαήλ. Καὶ ἡ ἄλλη τῆς χώρας καὶ τῆς πόλεως κατάστασις δὲν ἦτο εὐχάριστος. « Οὐχ ἰστουργός ὕψασμάτων σηρικῶν ἐν Ἀθήναις », γράφει ποτὲ πρὸς τὸν Στρυφνόν, καὶ « τὰς ἀμπεχόνας ἡμῖν ἰστουργοῦσι Θηβαῖοι, » λέγει ἄλλοτε πρὸς τὸν Δριμύν ⁴· καὶ ἄλλων δὲ βαναυσωτέρων τεχνῶν τὴν ἔλλειψιν ταλανίζει. Οὕτως ἐζήτησέ ποτε παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Γαρδικίου τὴν ἀποστολὴν ἀμαξοποιῶν εἰς Ἀθήνας, « ἐπεὶ τὰ ἀθηναϊκὰ πάντα γλίσχρα καὶ εὐτελῇ καὶ δὴ καὶ τὰ γηπονικὰ ὄργανα », ἐνῷ ἀλλαχοῦ λέ-

¹ Πρβ. Σφζόμ. Α'. , 160. Β'. , 42, 142.

² Πρβ. ἐπιστολ. 337, 3. ἐκδ. Tafel.

³ Ἰδε Gardhausen, Griech. Palaeographie, ἐν Λειψία 1879, σ. 412.

⁴ Πρβ. Σφζόμ., Β'. , σ. 83.

γει «οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεὺς, οὐ μαχαιροποιός, ταῦτα δὴ τὰ πρὸ χθές καὶ τρίτης ἔτι σωζόμενα¹.» Δὲν ἐστεροῦντο ἐν τούτοις καὶ πάσης βιομηχανίας αἱ τότε Ἀθηναί· διότι ἐν τινὶ ἐκ Κέω ἐπιστολῇ λέγει ὅτι «πλωτικοὶ πολλοὶς κογχυλευτικοῖς πορθμείοις διαπεραιοῦνται πρὸς ἡμᾶς ἐκ τε Χαλκίδος καὶ Καρυστόθεν καὶ Ἀθήνηθεν²,» ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἴσως τότε ἐν Ἀθήναις πορφυρεῖα, ὡς ὑπῆρχε καὶ ὑφαντικὴ ῥάσων καὶ σαπωνοποιία. Ἄλλως τε καὶ ἡ ἐμπορικὴ σημασία τοῦ ὁρίου Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀριδῆλως ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ προνομιακῇ ἐμπορικῇ συνθήκῃ πρὸς τοὺς Ἑνετούς, ἣν ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς τῷ 1082, ὡς εἶδομεν, συνῆψε, ἀνενέωσαν δὲ ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς τῷ 1148, ὁ Ἰσαάκιος Ἀγγέλως τῷ 1187 καὶ ὁ Ἀλέξιος Γ' Κομνηνὸς τῷ 1199, περιλαμβάναται ῥητῶς καὶ τὸ ὅριον Ἀθηνῶν.

Ἐπνύξησαν δὲ τῆς πόλεως τὰ δεινὰ καὶ τοῦ Μιχαὴλ τὴν δυσθυρίαν ἔκτακτοι ἀνομβρίαι καὶ σιτοδείαι, ἐπισκῆψασαι κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τῆς εἰς Ἀθήνας ἐλεύσεώς του. «Ἐπέλιπον, λέγει πού, τοὺς παρὰδεῖσους οἱ ποταμοί, τὰς λαχανείας αἱ κρῆναι, τὴν Καλλιρόην τὸ ῥεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ὑμηττόν, αἱ πόαι τὰ ποίμνια. Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανὸς ἡ δὲ γῆ σιδηρὰ (ταῦτα δὴ τὰ θεοθεν τῶν ἀμαρτωλῶν ἐπιτίμια) καὶ, ὡς ὑπὸ τὴν διακεκαυμένην ζώην τὰς οἰκίσεις ποιοῦμενοι ἀνομβροὶ παράπαν ἐσμέν.» Τῆς σιτοδείας ταύτης ἐπακόλουθον ὑπῆρξεν ἡ εἰς ξένην ἀποδημίαν πολλῶν ἐκ τῶν πτωχοτέρων κατοίκων, ὥστε ἡ πόλις ἀπέβη μονονουχὶ ἔρημος καὶ ἀοίκητος· «Νῦν κινδυνεύει καὶ ἐς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροιμιαζομένην σκυθικὴν ἐρημίαν³.» Ὡς νὰ μὴ ἤρκουσαν δὲ ταῦτα τὴν Ἀττικὴν κατεμάστιζον τότε καὶ οἱ πειραταί, Σαρακηνοὶ ἐξ Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς καὶ χριστιανοὶ ἐκ Μελίτης καὶ Γενούης, οἵτινες ὀρμητήριον ἔχοντες τὴν Αἴγιναν καὶ ἄλλας νήσους ἐπέτρεχον ἐκεῖθεν καὶ κατεπόρθουν καὶ τὰ παράλια τοῦ ὁρίου Ἀθηνῶν, προχωροῦντες πολλάκις

¹ Πρβ. καὶ Σπυρ. Λάμπρου, Ἀθηναί κ.τ.λ., σ. 29 ἐπ.

² Σωζομ. Β', σ. 275.

³ Ἴδε κατωτέρω τὸ ὑπομνηστικὸν πρὸς τὸν Ἀλέξιον Γ'. Πρβ. καὶ Προσφών. Μιχαὴλ πρὸς Δρυμύν, 3. ὁ «Ὅρᾳς τεῖχῃ τὰ μὲν περιηρημένα τὰ δὲ καθηρημένα παράπαν» λέγει ἐν τῷ τελευταίῳ χωρίῳ, «οἰκίας δὲ κατεσκαμμένας καὶ γεωργομένας . . . , ὅρᾳς τὴν μακρὰν ἐρημίαν, [χωρίον] μικρὸν καὶ ἀοίκητον».

καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας¹. Ἡ ζήμια, ἣτις προήρχετο ἐντεῦθεν εἰς τὸν τόπον, ἦτο μεγίστη· διότι οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἐξέλθῃ ἐπὶ καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν, κατὰ δὲ τὸ 1185 κατετοξεύθη καὶ εἰς τῶν ἀνεψιῶν τοῦ μητροπολίτου. Περιωρίζοντο δ' οὕτω καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας τὰ ἔσοδα ἐκ τε τῶν κατοίκων, τὰ λεγόμενα *καπνικά*, ἥτοι καθ' ἐστίας καὶ οἰκογενεῖας πληρωνόμενα, καὶ ἐκ τῶν κτημάτων αὐτῆς². Καὶ ὡς κορύφωμα τῶν συμφορῶν ἤρχετο τῶν βασιλικῶν ὑπαλλήλων ἡ ἀπληστία καὶ ἀχρειότης, οἵτινες ἐξεμύζων καὶ ἀφήρπαζον ἀπὸ τῶν δυστυχῶν κατοίκων ὅ,τι αἱ θεομηνίαι καὶ αἱ ἐκ τῶν πειρατῶν συμφοραὶ ἀπέλειπον αὐτοῖς. Ὁ δὲ Μιχαὴλ δὲν ἐπαύετο ἀμυνόμενος καὶ ὑπερασπίζων τὸ ποίμνιόν του διὰ λόγων καὶ προσφωνήσεων καὶ ἀπειλῶν, συχνότατα δ' ἔγραφεν ἐπικαλούμενος θεραπείαν καὶ πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἰσχυροὺς οἰκείους καὶ φίλους του, τὸν ἀδελφὸν Νικήταν, οὗτινος «πολλὰ καὶ μεγάλα πολλάκις ἐγὼ τε καὶ Ἀθηναὶ αἰδαμεν ἀπονάμενοι,» λέγει ἐν τῇ εἰς αὐτὸν μονωδίᾳ³, τὸν λογθέτην τοῦ δρόμου Κωνσταντῖνον Τορνίκην, ὑπὸ τὴν ἄμεσον τοῦ ὁποίου προστασίαν διετέλουν αἱ Ἀθηναὶ καὶ ὁ φίλος αὐτῷ Μιχαὴλ, τὸν μέγαν λογθέτην Ἰωάννην Βελισσαριώτην, στενὸν συγγενῇ τοῦ Νικήτα, τὸν Θεόδωρον Εἰρηνικὸν καὶ ἄλλους⁴. Χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας ταύτας τοῦ Μιχαὴλ καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν εὐνοίαν τῶν ἰσχυρῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλων καὶ οἰκείων του ἐστάλη εὐθὺς τῷ 1182 ὡς πραιτωρ τῆς

¹ Νικήτ. Χωνιάτ. 636.

² Πρβ. καὶ Σπ. Λάμπρου Ἀθηναὶ κτλ. σ. 55 ἐπ. 87 ἐπ.

³ Πρβ. Σωζομ. Α', σ. 348.

⁴ Πρβ. Σωζομ. Β', 66. 105. 103. «Εἰ μὴ δι' ἡμᾶς ἢ δι' αὐτάς, ὡς ἐστὶν ποτὲ τῶν σοφῶν, ὠφείλετε βοηθῆσαι κινδυνεύουσας ἀπαλιφῆναι τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνίδων πόλεων,» γράφει τοῖς Βελισσαριώταις, «οὐκ ἂν ὡς κηδεμόνες τῶν δημοσίων προσόδων καὶ λογιστῶν λογιστῶν ἐπωρέξατε χεῖρα ταῖς Ἀθήναις, ἥδη καταδυσόμεναις πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τῶν ἐπηρεϊῶν; Ἀλλ' ἵνα μὴ δόξωμεν τὴν ἄλλως ῥαψοδεῖν, ἀριθμεῖτέ μοι τοὺς ἐπηρεαστάς, κτίστας κατέργων, πλωιμολόγους τοῦ Στειριῶνου, ἐτέρους πλωιμολόγους, οὐχ ἄπλως ἀλλὰ καπνολογοῦντας, ζωολογοῦντας, τοὺς ὑποδοχάτορας τοῦ πραιτωρός, αὐτὴν τοῦ πραιτωρός τὴν ἐπέλευσιν, τὰς ἀμέτρους τροφάς, τὰς ζημίας, τὰ προσκυνητικά, τὰς ἐπὶ τῇ ἐξελεύσει αὐτοῦ ἀγγαρείας τῶν ὑποζυγίων, μᾶλλον δὲ προφάσει ἀγγαρείας διαπράξεις. Ἐπὶ τούτοις καὶ τὴν παρὰ τοῦ βεστιαρίου καινοφανῆ τοῦ κήνσου ἀπαίτησιν μετὰ σοβαροῦ τινος καὶ ὑψιβρεμέτου συνεργοῦ. Καί.. τινὰ μὲν τούτων ἡμεῖς μόνοι τῶν ἄλλων ἐζημιώθημεν, οἷον τὰ τοῦ Στειριῶνου καὶ τὰ τῶν κατεργοκτιστῶν, τᾶλλα δὲ τῶν ἄλλων βαρύτερα ἡμεῖς ἀπῆτῆμεθα».

Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου ὁ Νικηφόρος Προσοῦχ μετὰ τῆς ἐντολῆς νὰ ἐπιφέρει τὴν δυνατὴν θεραπείαν εἰς τὰ δεινὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ν' ἀπαλλάξῃ αὐτὰς ἀπὸ τῶν καταπιέσεων τοῦ ἀντιπραίτωρος καὶ πράκτορος Τεσσαρακονταπήχου. Ἀνεμένετο δὲ νὰ φανῇ ὁ Προσοῦχ οὗτος «πενήτων ἀντιλήπτωρ, ἀδικίας τομεύς, δικαιοσύνης βραβεύς, εὐνομίας ταμίας καὶ ὕβρεως τιμωρὸς» καὶ ἔχαιρον μεγάλως οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τῇ ἀφίξει αὐτοῦ, ἔπραξε δ' ἄληθῶς ἀρκετὰ ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων, αἱ ἐξ ἐκείνου ὁμῶς ἐλπίδες δὲν ἐξεπληρώθησαν πᾶσαι. Τούτου ἕνεκα τὸ ἀκόλουθον ἔτος 1183 ἐστάλη πραίτωρ ὁ Δημήτριος Δριμύς, ἵνα περιστείλῃ τῶν πρακτόρων τὴν ἀπληστίαν, ἀλλὰ καὶ τούτου αἱ προσπάθειαι δὲν ἀπέφεραν μέγα τι ἀποτέλεσμα. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεκράτει τότε μεγάλη κυβερνητικὴ ἀκαταστασία, οἱ δὲ πράκτορες¹ εἶχον ἰσχυροὺς ἐκεῖ προστάτας, ὥστε ἡψήφουν φαίνεται, τῶν στελλομένων πραιτῶρων τὰς διαταγὰς. Μάταιαι λοιπὸν ἀπέβησαν ἢ ὀλίγον ὠφέλησαν αἱ ὑποδοχαί, αἱ γενόμεναι ἐν Ἀθήναις πρὸς τοὺς πραίτωρας τούτους, καὶ αἱ περιπαθεῖς προσφωνήσεις τοῦ Μιχαὴλ πρὸς αὐτούς, αἵτινες σφύζονται μέχρις ἡμῶν. Αἱ καταπιέσεις ἐξηκολούθουν, οἱ δὲ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ μητροπολίτης αὐτῶν πᾶσαν ὑφίσταντο ἐντεῦθεν στενοχωρίαν. Τούτου ἕνεκα, ὅτε ὁ στρατηγὸς Βρανᾶς κατετρόπωσεν ἐν Θεσσαλίᾳ τοὺς μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1185 ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς μεσημβρίαν τραπέντας Νορμαννοὺς καὶ αἱ Ἀθηναῖ, ὅπως ἔσως καὶ ἄλλαι πόλεις, ἀπέστειλαν εἰς Κωνσταντινουπόλιν πρεσβείας, ἵνα συγχαρῶσιν ἐπὶ τῷ κατορθώματι τὸν τότε αὐτοκράτορα Ἰσαάκιον Β'. Ἀγγε-
 λον (1185—1195), ὁ Μιχαὴλ μετέβη αὐτοπροσώπως ἐκ μέρους τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, τὴν δ' εὐκαιρίαν ταύτην ἐπωφελήθη, ὅπως παραστήσῃ τῷ βασιλεῖ τὴν οἰκτρὰν τῶν Ἀθηναίων κατάστασιν, μὴ δυναμένων νὰ συνεισφέρωσιν οὐδὲ τὸ πατροπαράδοτον πρὸς πάντα νέον βασιλέα δῶρον, τὸν χρυσοῦν στέφανον². Καὶ αὕτη ὁμῶς τοῦ Μιχαὴλ ἡ προσπάθεια δὲν ἐπέτυχε διαρκεῖ ἀποτελέσματα· διότι ἐπὶ τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ἰσαάκιον Β' βασιλέως Ἀλεξίου Γ' τοῦ Κομνηνοῦ (1195—1203) ὁ ἐν τῇ βυζαντινῇ ὑπηρεσίᾳ προσληφθεὶς Καλαβρὸς ναύαρχος Ἰωάννης Στειριωνῆς κατέπλευσε τῷ 1198 εἰς Πειραιᾶ καὶ ἐπέβαλεν ἐράνους εἰς κατασκευὴν στόλου πρὸς καταπολέμειν τῶν πει-

¹ Οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι τῶν ἐπαρχιῶν ὑπὸ τοὺς πραίτωρας ἦσαν καὶ οἱ λογαριασταί, οἱ πρωτοβεστιάριοι, οἱ πρωτοκένταρχοι καὶ ἄλλοι.

² Πρβ. Σφζομ. Α', σ. 211.

ρατῶν, ἀφοῦ δ' εἰσέπραξε τὰ χρήματα ἀπῆλθε χωρίς, ἐννεῖται, μὴ δὲν πλοῖον νὰ κατασκευασθῇ. Τὸ δ' ἀκόλουθον ἔτος 1199 παρομοίαν ναυτικὴν φορολογίαν ἐπέβαλον τοῖς Ἀθηναίοις ὁ ἐν Θήβαις πραίτωρ καὶ ὁ ἄρχων Ναυπλίου καὶ Ἀργούς Λέων Σγουρός, ἦτο δ' ἡ φορολογία αὕτη πολλῶ ἀνωτέρα τῆς τῶν γειτονικῶν εὐπορουσῶν πόλεων, ἐνῶ κατὰ τὰς ἀρχαίας προνομίας τὸ ὅριον Ἀθηνῶν πολλοστημόριον τοῦ φόρου ἐκείνων ἀπέτινεν. Εἰς ταῦτα προσετέθη τῷ 1200 καὶ ἄδικός τις ἀπόφασις τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν ἀναγραφὴν τῶν δημοσίων κτημάτων, οἵτινες ἀπέδωκαν τοῖς Θηβαίοις τὸν Ὁρωπὸν, παραχωρηθέντα τῷ 1193 τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ λογοθέτου Ἰωάννου Βελισσαριώτου εἰς τὴν πενομένην ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν¹. Ἐπειδὴ δὲ εἰς οὐδὲν ἐτελεσφόρησαν ὅσα ὁ Μιχαὴλ ἔγραψε τῷ 1198 πρὸς τὸν σύγγραμbron τοῦ βασιλέως καὶ μέγαν δούκα τοῦ στόλου Μιχαὴλ Στρυφνόν² καὶ τῷ 1199 πρὸς αὐτὸν τὸν βασιλέα Ἀλέξιον Γ' διὰ τοῦ σωζομένου ὑπομνηστικοῦ ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων, μετέβη ἐκ νέου αὐτοπροσώπως τῷ 1201 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐνεργήσῃ πρὸς ἀπόδωσιν τοῦ Ὁρωποῦ καὶ παῦσιν τῶν ἀτελευτήτων φορολογιῶν. Καὶ πάλιν ὅμως οὐδὲν λυσιτελὲς καὶ διαρκὲς κωτωρθώθη, φαίνεται. Διότι τὸ ἀκόλουθον ἔτος 1202 κατῆλθεν εἰς Ἀθήνας μετὰ τῆς συζύγου του λόγῳ προσκυνήσεως Παναγίας τῆς Ἀθηναϊωτίσσης ὁ μέγας δούξ τοῦ στόλου Μιχαὴλ Στρυφνός, ὃν μεγαλοπρεπῶς ὑπεδέχθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὁ δὲ Μιχαὴλ προσεφώνησεν³, ἐκεῖνος ὅμως ἐπὶ τῇ εὐκχερίᾳ ταύτῃ εἰσέπραξεν ἀρκετὰ χρήματα παρὰ τῶν μὴ δυναμένων νὰ ὑπηρετῶσιν ἐν τῷ στόλῳ καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ὅπου μετ' ὀλίγον, τῷ 1203, κατεπρόδωκε τὰ πάντα φυγὼν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῶν θησαυρῶν του πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Φράγκων καὶ τῆς καταλύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορίας ὑπ' αὐτῶν. Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν λέπτομερέστερον εἰς τὸ πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον Γ' τὸν Κομνηνὸν ὑπομνηστικὸν τῶν Ἀθηναίων ἐκ τοῦ ἔτους 1199, διότι τοῦτο εἶνε ἔγγρα-

¹ Πρβ. καὶ Σπυρ. Λάμπρου Ἀθήναις κτλ. σ. 80 ἐπ. καὶ Τάσον Νεροῦτσον ἐνθ. ἀνωτ., Γ', σ. 45.

² Πρβ. Σωζομ. Β' σ. 83 ἐπ.

³ Καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι ἄνδρες εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Μιχαὴλ ἦλθον εἰς Ἀθήνας λόγῳ προσκυνήσεως, ὡς ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου καὶ συγγενῆς τοῦ βασιλέως Βασίλειος Καματηρός. Αἱ πρὸς τοῦτον καὶ τὸν Στρυφνὸν προσφωνήσεις τοῦ Μιχαὴλ σωζονται. Πρβ. Σωζομ. Α', σ. 112. 324 ἐπ.

φον σπουδαιότατον οὐ μόνον διὰ τὴν σύγχρονον τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τοῦ ὅλου κράτους τότε κατάστασιν, ἀποκαλύπτον ἡμῖν τοὺς λόγους, δι' οὓς ὀλιγάριθμοι σχετικῶς Δυτικοὶ κατέλυσαν μετὰ τινα ἔτη τόσον μεγάλην καὶ πλουσίαν αὐτοκρατορίαν.

Ἐκ τοῦ ὑπομνηστικοῦ τούτου πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον πληροφοροῦμεθα ὅτι αἱ Ἀθηναὶ κατ' ἐξαιρέσιν ἔχαιρον ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκτάκτους τινὰς προνομίας καὶ ἐλευθερίας, ὧς καὶ αὐτοὶ αἱ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διάδοχοι ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸ μέγα τῆς πόλεως ὄνομα καὶ κατὰ συνήθειαν ἱερὰν καταστᾶσαν διετήρησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ὅμως τῆς βυζαντικῆς κυριαρχίας ἔτη ἕνεκα τῆς ἀναρχίας ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ τῆς αὐθιχεσίας τῶν βυζαντινῶν ἀρχῶν καὶ τυραννίσκων εἶχε καταντήσει ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ Ἀττικὴ, ὡς ἡ παροιμιώδης τοῦ Ἀριστοφάνους «σκυθικὴ ἔρημία». Κατὰ τὰς ἀρχαιοτάτας ταύτας προνομίας ἡ πόλις ἢ τὸ ὄριον τῶν Ἀθηνῶν εἶχεν ἴδιον διοικητὴν καὶ ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατηγὸς τοῦ θέματος Ἑλλάδος, ὅστις ἠδρευεν ἐν Θήβαις, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα οὐ μόνον φόρους νὰ ἐπιβάλλῃ ἢ ν' ἀναμιχθῇ εἰς τὰ διοικητικὰ τῆς πόλεως, ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἀττικὸν ἔδαφος ἐν ὅπλοις καὶ ἐπισήμως νὰ πατήσῃ. Οἱ φόροι, οὓς ἐτέλουν αἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Βυζαντινοῖς, συνίσταντο ἐκ χρυσοῦ στεφάνου, ὃν κατὰ τι ἀρχαῖον ῥωμαϊκὸν ἔθιμον (*aurum coronarium*, *aureae coronae*) ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πέμπωσι πρὸς πάντα νέον αὐτοκράτορα ὡς σημεῖον ὑποταγῆς, ἐκ τῶν ἄλλων ἐγγείων φόρων, καὶ ἐξ ἐκτάκτων τινῶν χρηματικῶν δόσεων πρὸς κατασκευὴν καὶ διατήρησιν στόλου, ταῦτα ὅμως ἔπρεπε νὰ εἶνε πολλῶ ὀλιγώτερα τῶν ὑπὸ Θηβῶν καὶ Χαλκίδος πρὸς τοῦτο τελουμένων¹. Ἐν Κωνσταντινουπόλει δ' ἀντεπροσωπεύετο ἡ πόλις ὑπὸ ἐκκλησιαστικοῦ ἀπεσταλμένου, μυστικοῦ καλουμένου καὶ ἔχοντος ἔργον κυρίως μὲν νὰ ὑπερασπίζηται καὶ διεκδικῇ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῶν Ἀθηνῶν συμφέροντα, ἔπειτα δὲ καὶ τὰς λοιπὰς τῆς πόλεως ὑποθέσεις νὰ διεξάγῃ παρὰ τῷ πατριάρχῃ καὶ τῇ κεντρικῇ κυβερνήσει. Ὑπὸ τοιοῦτον πολιτεύμα καὶ μὲ τοιαύτας προνομίας ἔζη ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις ἔκπαλαι, ὡς λέγει τὸ ὑπόμνημα, ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α'. πιθανώτατα, καὶ ταῦτα συνέτειναν μεγάλως εἰς τὸ νὰ διατηρηθῶσι καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα εἰς βαθμὸν τινα τὰ φῶτα

¹ Ὁ Ἑλλισεν καὶ ὁ Χόφφ φρονούσιν ὅτι ὁ μόνος τακτικὸς φόρος τῶν Ἀθηναίων ἦτο ὁ χρυσοῦς ἐκεῖνος στέφανος, τοῦτο ὅμως δὲν ἐξάγεται ποσῶς ἐκ τοῦ ὑπομνηστικοῦ. Πρὸβ. καὶ Γρηγοροβ. τόμ. Α', σ. 256 σημ. 2.

καὶ τὸ ἠθικὸν τῆς πόλεως ἀξίωμα ὑπὲρ ἄλλας μεγαλειότηρας καὶ πλουσιωτέρας τοῦ κράτους πόλεις. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ δεκάτου αἰῶνος αἱ συχναὶ ἀλλαγαὶ αὐτοκρατόρων καὶ ἡ διηνεκὴς ἀνωμαλία καὶ ὁ ἐξασθενισμὸς τῆς κεντρικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως ἐπήνεγκον. ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, μεγάλην ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καθ' ὅλην τὴν διοίκησιν ἀταξίαν καὶ αὐθαιρεσίαν, ἐξ ὧν βαρύτερα ὑπέφεραν καὶ αἱ Ἀθηναί. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσωπεύων τὴν πόλιν καὶ τὸν μητροπολίτην μυστικὸς παρημέλει τὰ συμφέροντα αὐτῶν, καὶ ἐποιεῖτο κατάχρησιν τῆς θέσεώς του πρὸς ἴδιον ὄφελος, δι' ὃ οἱ Ἀθηναῖοι τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ τολμηροῦ αὐτῶν ποιμενάρχου Μιχαὴλ ἀπετάθησαν διὰ τοῦ ὑπομνηστικοῦ ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς δὲ μετὰ παρηρσίας ἀναφέρουσι τὰς ἐπὶ τῆς πόλεως αὐτῶν προνομίας, ἐκθέτουσι τὴν παράβασιν τῶν προνομίων τούτων ὑπὸ τε τοῦ ἐν Θήβαις στρατηγοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ναυάρχων καὶ τὰς παρὰ νόμους φορολογίας καὶ πιέσεις αὐτῶν ἐν τῇ πόλει, ἐπιβαλλόντων αὐτῇ ἐναντίον τῶν αὐτοκρατορικῶν ὁρισμῶν καὶ διαταγῶν καὶ παρὰ τὰς κεκτημένας προνομίας πολλῶν βαρυτέρους φόρους ἢ τοῖς Θηβαίοις καὶ Χαλκιδεῦσιν, ἐκτραγωδοῦσι τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν, εἰς ἣν τούτου ἕνεκα περιῆλθεν ἡ πόλις των καὶ ἐκλιπαροῦνται τὴν ταχεῖαν ἐπέμβασιν τοῦ βασιλέως πρὸς θεραπείαν τῶν δεινῶν τούτων καὶ ὅπως σωθῇ τῆς ἐντελοῦς καταστροφῆς ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις, ἣτις δὲ καὶ ἄλλως εἰς τοιαύτην εἶχε περιέλθει πενίαν, ὥστε, ὡς ἤδη ἐρρήθη, κατὰ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνάβασιν τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου οὐδ' αὐτὸν τὸν συνειθισμένον χρυσοῦν στέφανον ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ! Ἐννοεῖται δ' ὅτι καὶ τὸ διάθημα τοῦτο τῶν Ἀθηναίων οὐδὲν ἴσχυσε νὰ βελτιώσῃ τὴν θέσιν των καὶ τὸ ὑπομνηστικὸν αὐτῶν οὐδὲν ἐπέφερεν, ὡς εἶδομεν, ἀποτέλεσμα. Ἐχει δὲ τοῦτο ὡς ἐξῆς.¹

«Τολμῶντες οἱ ἀνάξιοι καὶ πανευτελεῖς δοῦλοι τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου δεόμεθα, δέσποτα ἡμῶν ἁγίε.

«Τὸ καθ' ἡμᾶς ὄριον τῶν Ἀθηνῶν, πάλαι τοῦ πλήθους τῶν κατὰ κων αὐτοῦ διὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπηρείας ἐκκενούμενον αἰεὶ, νῦν
» κινδυνεύει καὶ εἰς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροιμιᾶζομένην ἐρημίαν

¹ Ἐδημοσιεύθη παρ' Ellissen ἐν τῇ περὶ Μιχαὴλ ἡμονογραφίᾳ, σ. 116 ἐπ., παρὰ Tafel καὶ παρὰ Σπυρ. Λάμπρου ἐν Σφζομένοις. Φέρει δ' ἐπιγραφὴν, «Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν» καὶ εἶνε συντεταγμένον ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μιχαὴλ Ἀκομινάτου.

» σκυθικήν¹. Τὸ δὲ αἴτιον, ὅτι πολλαῖς ἐπήρειαῖς βαρυνόμεθα, μάλ-
 » λον δὲ πλείοσι καὶ βαρυτέραις ἤπερ οἱ γειτονοῦντες ἡμῖν λοιποὶ
 » κατωτικοί². Οὐ μόνον γὰρ ἡμεῖς δις καὶ τρίς καὶ πολλάκις παρὰ
 » τὰς γείτονας ἡμῶν χώρας ὑπέστημεν ἀναγραφὰς καὶ ἐπιτηρήσεις
 » ἀναφορῶν γεωμετροῦσων ἔχνεσι ψύλλων ἀντικρυς τὰ ὑπόψαμμα ταυτὶ
 » καὶ λυπρόγεα ἡμῶν γήδεα καὶ σχεδὸν καὶ τὰς τρίχας αὐτὰς τῶν
 » κεφαλῶν ἡμῶν διαριθμουμένων, πόσω γε μᾶλλον ἀμπέλου φύλλον ἢ
 » φυτοῦ τινος· ἀλλὰ καὶ αἱ καθ' ἐκάστην λοιπαὶ κοσμικαὶ ἐπήρειαί
 » ἐν μὲν ταῖς λοιπαῖς χώραις ἢ οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἐνεργοῦνται ἢ παρὰ
 » τῶν πραιτῶρων κουφίζονται, χαριζομένων αὐταῖς τὰ τοιαῦτα, ἅτε
 » καὶ τὰς ἐπήρειας ταύτας ἐνεργούντων αὐτῶν ὡς τὰ πολλὰ ἢ συνερ-
 » γούντων πάντως ταῖς ἐνεργοῦσιν· ἐν ἡμῖν δὲ πᾶσαι ἐνεργοῦνται καὶ
 » ἐπιβαρῶς ἅπασαι καὶ τῶν πρώτιστα, καὶ ταῦτα ἐν τῇ τῆς Ἑλλά-
 » δος κειμένοις ἐσχατιᾷ.

« Καὶ μαρτυρεῖ τὸ προσεχῶς παρελθὼν ἔτος, ὅτε, κτίσεως κατέργων³
 » ὀρισθείσης, ἡμεῖς πρῶτοι καὶ μόνοι τῶν ἄλλων, καίπερ μὴ κτισθέν-
 » των, ἐζημιώθημεν, ὅτε τοῦ Παυσίου Στειριῶνου⁴ κατεπεπλευκότος,
 » μόνοι πάλιν ἡμεῖς νομισμάτων... ὑπὲρ πλωίμων κατεβαλόμεθα· ἡνίκα
 » πάλιν ὑπὲρ πλωίμων τῷ Σγυρῷ καὶ τῷ πραιτῶρι ποσότητα νομι-
 » σμάτων⁵... δεδώκαμεν ἀπαιτηθέντες καὶ ἄκοντες, ὑπόσπον οὐδὲ τὸ
 » ὄριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου κατεβάλετο. Καὶ ταῦτα τοῦ καθ' ἡμᾶς
 » ὀρίου ἐκ τε παλαιοῦ ἔθους, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς γενομένης
 » καθ' ὀρισμὸν ἀπογραφῆς πολλοστημόριον καταβάλλοντος, ὧν
 » ἐκεῖνα καταβαλέσθαι ὤφειλον.

« Ἐῷμεν ἀναφέρειν τὴν τοῦ κήνσου ἀπαίτησιν, τὴν λεηλασίαν τῶν
 » θαλαττίων ληστῶν. Ἀλλὰ τὴν πραιτωρικὴν ἐπήρειαν καὶ δυναστείαν
 » πῶς ἂν ἀδακρυτὶ καὶ διηγησαίμεθα; Μηδεμιάς γὰρ οὔσης ἐνοχῆς
 » ὑπὲρ τοῦ ὀρίου ἡμῶν τῷ κατὰ καιροῦς πραιτῶρι, οὐ πραιτωρικῆς
 » ἐνεργείας, οὐ πραιτωρικῆς δικαιοδοσίας, καθότι προσκυνητὸν
 » χρυσόβουλλον καὶ αὐτὴν ἀπείργει τὴν εἰς Ἀθήνας αὐτῷ πάροδον,

¹ Κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν Ἀχαρν. 703.

² Ἡ λέξις σημαίνει ἴσως τοὺς ὑπηκόους.

³ Οὕτως ἐκαλοῦντο τὰ πολεμικὰ πλοῖα.

⁴ Ὁ ἤδη μνημονευθεὶς ναύαρχος Ἰωάννης Στειριῶνης ὁ Καλαβρός.

⁵ Τὸ ποσὸν τῶν νομισμάτων ἐξέπεσε, φαίνεται, ἐν τῷ κώδικι κατὰ Σπ. Λάμπρον, Ἀθῆν. κλπ., σ. 94, σημ. 2.

» — ὁ δὲ σκήπτεται μὲν τὴν ἑνεκά γε προσκυνήσεως εἰσέλευσιν, αἰδοῖ
 » τάχα τῶν χρυσοβούλων, ἐπέρχεται δὲ πανστρατιᾷ μετὰ τῶν ἑαυ-
 » τοῦ καὶ τοὺς ἐγχωρίους κηφῆνας συνεπισπώμενος, ἀνδράρι' ἅττα
 » τριωβολιμαῖα, καὶ τὴν ἐφήμερον τροφὴν ἐξ ἀρπαγῆς καὶ κλοπῆς πο-
 » ριζόμενα, ὥσπερ ἂν εἰ κατὰ πολεμίας τινὸς καὶ βαρβαρικῆς χώρας
 » εἰσβαλεῖν ἔμελλεν. Ἐμπροσθεν δὲ αὐτοῦ, τὸ τῆς γραφῆς εἰπεῖν, τρέ-
 » χει ἀπώλεια, ὑποδοχάτορες τινες καλούμενοι, πεντακοσιομεδίμνους
 » ζητοῦντες ἐκάστης ἀνδρῶν τε καὶ ἵππων τροφάς καὶ θρεμμάτων ὅλα
 » ποιμνία καὶ ὀρνίθων ὅλας ἀγέλας καὶ τὸ σὺμπαν τῆς θαλάττης ὅφον
 » εἰσπραττόμενοι, οἶνου δὲ χρῆμα, ὅσον οὐδ' ἂν αἱ καθ' ἡμᾶς ἄμπελοι
 » γεωργήσκειν, καὶ, ἵνα μὴ μακρηγορῶμεν τὰ κατὰ μέρος ἐπεξιόντες,
 » καὶ μισθὸν ἐπὶ τούτοις ἀπαιτοῦσιν ὡς εὐεργέται τινές, καὶ μισθὸν οὐ
 » φαῦλόν τινα καὶ κοῦφον, ἀλλ' ὀλκὴν χρυσοῦ, ὅσην ἂν αὐτοῖς περι-
 » στήσῃ τὸ τῆς ἀπλήστου ψυχῆς αὐτῶν ἐφιέμενον. Ἐπὶ τούτοις ἔπεισιν
 » ὁ πραιτώρ αὐτὸς καί, πρὶν ἢ πολλάκις τὴν προσκύνησιν ἀφοσιώσεται
 » τῇ θεομήτορι, τοῦ μὲν κατηγορεῖ μὴ ἀπαντήσαντος, ἄλλον δὲ κατ'
 » ἄλλην αἰτίαν καθεῖργνυσι καὶ ζημιοῖ, καὶ οὕτω κατευαγγελθεὶς ἡμῶν,
 » ἐφ' ὅσον ἂν βούλοιο, ταῖς ἡμέραις ζητεῖ προσκυνητίκιον¹, οὐκ οἶδα
 » μὲν εἴτε ὡς προσκυνηθεὶς παρ' ἡμῶν, εἴτε ὡς αὐτὸς προσκυνήσας τὴν
 » θεομήτορα καὶ οὐ μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ λοχριαστῆς καὶ πρωτοβε-
 » στιάριος καὶ πρωτοκένταρχος καὶ καθεζῆς οἱ παρεπόμενοι ἅπαντες
 » καὶ διατείνεται μὴ πρότερον ἐντεῦθεν ἀναστῆναι, πρὶν ἂν ἐν ταῖς αὐτοῦ
 » χερσὶ τοῦτο δέξαιτο· ὅμως πολλὰ δεσμένων ἡμῶν καὶ διομνυμένων μὴ
 » ἄλλως δύνασθαι τοῦτο καταβιβάζειν, εἰ μὴ κοινὸς ἔρνος γένοιτο,
 » πείθεται μάλιστα καὶ τὸν εἰσπραξάμενον ἑκάσας ἀπαίρειν παρὰσκευά-
 » ζεται. Εἴτα ποῖον ὑποζύγιον οὐκ ἀγγαρεύεται; Μᾶλλον δὲ ποῖον ἀγ-
 » γαρευόμενον οὐ τῷ ἰδίῳ δεσπότῃ πιπράσκειται, οὐχ' ἅπαξ, ἀλλὰ
 » πολλάκις καὶ δεύτερον; Ἡ ποῖον ἕτερον εἰσδηλοτοῦν εἶδος οὐ διαρ-
 » πάζεται καὶ ἀπεμπολεῖται ἑκάστον αὐτῶν ἢ αἰρόμενον οἴχεται;

« Εἰς τί γοῦν ἢ ἀπώλεια ἡμῶν, δέσποτα ἡμῶν ἄγιε, τοῦ δημοσίου
 » μηδὲν ἐντεῦθεν κερδαίνοντος, μᾶλλον μὲν οὖν ζημιουμένου, δι' ὧν
 » κατὰ βραχὺ μετὰ ναστεύουσιν οἱ πλείους ἡμῶν καὶ ἐρημοῦται ὅσον
 » ἡδὴ ἡ χώρα ἡ ἡμετέρα, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴρηται, καὶ κολοβοῦται
 » τὸ ἐγνωσμένον ἀκρόστιχον; Διὰ τοῦτο ὀλίγα, ὧν πάσχομεν, ἀνεεγ-

¹ Χρήματα βεβαίως ἢ πολυτίμῳ τι δῶρον εἰς ἀνάμνησιν τῆς προσκυνή-
 σεως!! Ὁ Σπ. Λάμπρος ἀναγινώσκει «τῶν ἡμερῶν», Ἀθῆν., σ. 92.

» κόντες δεόμεθα τῆς φιλάνθρωποτάτης ἀγίας βασιλείας σου γενέσθαι
 » καὶ ἐφ' ἡμῶν ἔλεος καὶ κοπάσαι ποτὲ τὸν κατακλυσμὸν τῶν ἐπη-
 » ρειῶν ἢ διορισθῆναι μετριωτέρως καὶ ἡμῖν φορητὰς γίγνεσθαι καὶ
 » κατὰ τοὺς προσόντας ἡμῖν ὁρισμούς, οὐδὲν γὰρ κοινότερον ζητοῦμεν
 » ἢ ἄλλως τῷ δημοσίῳ ἐπιζήμιον καὶ πρῶτα ἀπαλλάξαι ἡμᾶς τῆς
 » πραιτωρικής ἐφόδου, καταδρομῆς τε καὶ διαρπαγῆς, τοῦ δεθέντος
 » ἡμῖν δεφενδαρίου¹ μεγαλυπερόχου μυστικοῦ, τὸ παρ' ἡμῶν ἀφαιρού-
 » μενον ὑποκρατοῦντος ἐκ τῶν εἰσκομιζομένων παρὰ τῶν πραιτῶρων,
 » ὡς διώρισται, καὶ ἐτέρως τινὸς ἐγγράφου ἐπιφωνήσεως καὶ ἀπειλῆς
 » ἐπανατεινομένης τὰ ἔσχατα πείσεσθαι, εἰ μὴ ἀπόσχιντο τοῦ ὁρίου
 » τῶν Ἀθηνῶν· ἔπειτα καὶ συνδοσίας πλωίμων καὶ πλωίμους διδόν-
 » ναι, ὅπως ἡμῖν ἐπέθηκεν ἡ ἀπογραφὴ τοῦ χρηματίσαντος λογοθέτου
 » τοῦ δρόμου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, καὶ μὴ πλείους αὐτῶν
 » μῆτε ἀντὶ τῶν ἐπιβαλλόντων ἡμῖν πλωίμων ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπο-
 » γραφῆς συνδοσίας ἀπαιτεῖν ἄνευ ὁρισμοῦ. Καὶ τοῦτο γὰρ ἐφ' ἡμῖν
 » τολμᾶται τοῖς ταλαιπώροις ἐνίστε.

« Ἐπεὶ δὲ καὶ πολλὰς ἀναγκρὰς ὑπέστημεν, ὡς μικρὸν ἄνωθεν
 » ἀνηνέγκαμεν, μὴ καὶ αὖθις βάρος ἀναγκρᾶς ἐπιρριφθῆναι τῇ χώρᾳ
 » ἡμῶν, εἰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τυχὸν χώρῃς τῶν κατωτέρων ὁρισθῇ
 » γενέσθαι ἀναγκρὰν· ἀλλ' ἐπικυρωθῆναι καὶ τὸν ἔνεκα τούτου ἐπο-
 » ρεχθέντα ἡμῖν προσκυνητὸν ὁρισμὸν τῆς ἀγίας βασιλείας σου· καὶ
 » μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρως ἀπολυθέντας καὶ ἀπείρ-
 » γοντας τοὺς βουλομένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὅπως δῆποτε
 » καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικὰς. Εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο
 » τῶν δροῦγγων² καὶ ὀλεθρον ἀφορᾷ· ἡ δὲ τῶν δροῦγγων ἀπώλεια τοῦ
 » καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστιν ἀπώλεια. Καὶ τούτων γενομένων, σω-
 » ζοίμεθ' ἂν ἡμεῖς, σφίζονται δ' ἂν καὶ τῷ δημοσίῳ τὰ ἐξ ἡμῶν συν-
 » εἰσφερόμενα καὶ σφζόμενοι οὐ παυσάμεθα τοῦ υπερέυχεσθαι τῆς ἀγίας
 » βασιλείας σου, ἥς εἰ ἀνάξιτοι δοῦλοι τολμήσαντες ἐδεήθημεν».

Τοιοῦτο λοιπὸν τὸ πρὸς τὸν βασιλέα ὑπομνηστικὸν τῶν Ἀθηναίων,
 ὅπερ διεσώθη ἡμῖν μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μιχαήλ. Ἐκ
 τούτου βλέπομεν ὅτι πανάρχαια βασιλικά χρυσόβουλλα ἐπικυροῦμεν

¹ Ἡ λέξις λατινικὴ=ὑπερασπιστής, προσενος.

² Οὕτως ἐκαλοῦντο αἱ στρατιωτικαὶ μοῖραι. Πρβ. Λέοντος τοῦ Σοφοῦ Τακτικά, διὰ τ. δ', §'. «Μοῖρα δὲ ἐστίν, ἥτοι δροῦγγος, τὸ ἐκ ταγμάτων ἦτοι ἀνδρῶν τῶν λεγομένων κομήτων συγκεῖμενον πλῆθος».

ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε αὐτοκρατόρων καὶ ἄλλαι ἰδιαίτεραι βασιλικαὶ δια-
ταγαὶ ἐπρόκειζον τὰς Ἀθήνας μὲ προνομίας ἐξαίρετικὰς καὶ ἐσκόπου-
νὰ ἐξασφαλίσωσιν αὐτὰς κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἰδιοτελείας τῶν
κατ' ἐπαρχίας διοικητῶν καὶ λοιπῶν τοῦ κράτους ὑπάλληλων, πάντα
ὁμῶς ταῦτα ὅτι οὐδὲν ἴσχυον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος διὰ τὴν
ἀδυναμίαν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τὴν γενικῶς ἐν τῷ κράτει ἐπικρα-
τήσασαν παραλυσίαν ἐν τῇ διοικήσει. Εἶδομεν ὅτι εἴ τε τοῦ θέματος
Ἑλλάδος διοικητικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἄλλοι ἐν τῷ κράτει ἰσχυροί, ὡς
ὁ Σγουρός, ποικίλας ἐξήσκουν ἐν Ἀθήναις πιέσεις καὶ ἀργυρολογίας
καὶ μάλιστα παραβιάζοντες τὸ ἱερὸν τοῦ ἀττικοῦ ἐδάφους πανούργως
καὶ παρνόμως εἰσέρχοντο εἰς τὴν πόλιν καὶ τοιαῦτας διέπραττον
βιαιοπραγίας, ὅσας τῇ ἀληθείᾳ οὐδ' οἱ γενίτσαροι αὐτοὶ ἐν καίρῳ τῆς
μεγαλειτέρας ἰσχύος τῶν ἐτόλμων ἀτιμωρητί! Οἱ ἀτυχεῖς Ἀθηναῖοι
ἀπελπίσαντες ἀπετάθησαν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐλπίζον-
τες ἐν τῇ ἀπλοϊκότητι αὐτῶν διόρθωσιν τῶν κακῶς κειμένων καὶ
ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν δεινῶν, ἀλλ' οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόασις ἐκείθεν.
Οὐδὲν λοιπὸν παρὰδεξον ὅτι μετ' ὀλίγον σπεῖρα τυχοδιωκτῶν Φράγκων
κατῴρθωσε μετὰ μεγίστης εὐκολίας νὰ καταλύσῃ τὸ βυζαντινὸν κρά-
τος καὶ νὰ μοιρασθῶσι πρὸς ἀλλήλους τὰς ἀπροστατεύτους ἐπαρχίας,
ὡς οἱ παῖδες τοὺς βόλους. Ἡ κατάστασις, εἰς ἣν τότε τὸ κράτος καθό-
λου εἶχε περιέλθει, ἦτο τῷ ὄντι ἐλεεινὴ καὶ σχεδὸν ἀνίατος. Αἱ δ' ἀτυ-
χεῖς Ἀθηναῖαι ὑπὸ τὸ βάρος τοσούτων καὶ τηλικούτων δεινῶν ἐπτώ-
χευον καὶ ἐξέπιπτον ταχέϊ τῷ ποδὶ βαδίζουσαι πρὸς τὸν ἀφανισμόν.
Τί παρὰξενον ὅτι οἱ ἐν τηλικούτοις δεινοῖς διατελοῦντες τότε Ἀθη-
ναῖοι δὲν ἐκλινον πρόθυμον οὕς εἰς τὰς κλασικὰς τοῦ Μιχαήλ ὁμιλίας,
οὐδ' εἶχον πολλὴν ὀρεξιν νὰ ἐνασχολῶνται περὶ πνευματικὰς ἐργασίας,
ἀλλ' ἀπέφευγον τὰ τοιαῦτα, ὡς ὁ ὄνος τῆς παροιμίας τὸν ἦχον τῆς λύ-
ρας, καθὰ δικαίως ἢ ἀδίκως παραπονεῖται ὁ γράψας τὴν προθεωρίαν
εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἔργων τοῦ Μιχαήλ; Ὁ καλὸς ἀγαθὸς Μιχαήλ
προσπαθεῖ πάντοτε λόγῳ τε καὶ ἔργῳ νὰ ἐλαφρύνῃ τὰ δεινὰ καὶ νὰ
βελτιώσῃ τὴν κατάστασιν τῆς ἐνδόξου πόλεως, ἣν τόσον πολὺ ἠγάπα,
ἀλλ' αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ δὲν ὠφέλουν ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ, διὸ ἐλυ-
πεῖτο σφόδρα καὶ ἐμαρχίνετο βλέπων τὴν τότε τῆς πόλεως τῆς Παλ-
λάδος κατάστασιν, καὶ παρεκάλει τελευταῖον τὸν πατριάρχην Γεώρ-
γιον Ξιφιλῖνον νὰ τὸν ἐξαγάγῃ ἐκ τοῦ βαράθρου τούτου, τῶν Ἀθηνῶν.
Ἵπὲρ τῆς ἀρχαιότητος ἐνθουσιῶν καὶ ἐν αὐτῇ ζῶν καὶ τρεφόμενος ὁ

χρίστιανὸς οὗτος ποιμενάρχης καὶ βλέπων ἄφ' ἐτέρου τὴν φοβερὰν ἀλλοίωσιν, ἣν ὁ πανδαμάτωρ χρόνος εἶχεν ἐπιφέρει εἰς τὴν πόλιν τοῦ Περικλέους καὶ Ἀδριανοῦ, εἶχεν ἐπιχειρήσει νὰ ἀναπαραστήσῃ αὐτὴν, ὡς εἶχε τὸ πάλαι, βοηθούμενος ἴσως ὑπὸ Στράβωνος καὶ Παυσανίου· αἰσθανόμενος ὅμως τότε ἀποτομωτέραν τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς πάλαι καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ πόλεως, ἐποίησεν εἰς τὴν εἰκόνα ἢ περιγραφὴν ἐκείνην θρηῆνόν τινα ἔμμετρον, εὐτυχῶς διασωθέντα ἡμῖν, καὶ ἀρμόζοντα βεβαίως νὰ καταλάβῃ ἐνταῦθα θέσιν ὡς μαρτύριον τῶν τοῦ ἀνδρὸς φρονημάτων καὶ κατὰλληλον τῶν Ἀθηνῶν μοιρολόγιον. Ὁ θρηῆνος οὗτος ἔχει ὡς ἑξῆς¹.

« Ἐρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων
 » ἔγραψε ταῦτα ταῖς σκιαῖς προσαθύρων,
 » καὶ τοῦ πόθου τὸ θάλλον ὑπαναψύχων.
 » Ἐπει δ' ἔτ' οὐκ ἦν οὐδαμοῦ φεῦ! προσβλέπειν
 » αὐτὴν ἐκείνην τὴν αἰοίδιμον πόλιν,
 » τὴν, δυσαρτίθμου καὶ μακραίωνος χρόνου
 » λήθης βυθοῖς κρύψαντος, ἠφαντωμένην,
 » ἐρωτολήπτων ἀτεχνῶς πάσχω πάθος,
 » οἱ τὰς ἀληθεῖς τῶν ποθουμένων θέας
 » ἀμνηστανόντες τῶν παρόντων προσβλέπειν,
 » τὰς εἰκόνας ὁρῶντες αὐτῶν ὡς λόγῳ
 » παραμυθοῦνται τῶν ἐρώτων τὴν φλόγα.
 » Ὡς δυστυχῆς ἔγωγε, καινὸς Ἰξίων,
 » ἐρῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἐκεῖνος τῆς Ἥρας,
 » εἶτα λαβὼν εἶδωλον ἠγλαῖσμένης·
 » φεῦ! οἶα πάσχω καὶ λέγω τε καὶ γράφω!
 » Οἰκῶν Ἀθήνας οὐκ Ἀθήνας πω βλέπω,
 » κόνιν δὲ λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν.
 » Ποῦ δὴ τὰ σεμνά, τλημονεστάτη πόλι;
 » Ὡς φροῦδα πάντα καὶ κατὰλληλα μύθοις,
 » δίκαι, δικασταί, βήματα, ψῆφοι, νόμοι,
 » δημηγορίαι, πειθανάγκη ῥητόρων,
 » βουλὰὶ πανηγύρεις τε καὶ στρατηγίαι
 » τῶν πεζομάχων ἅμα καὶ τῶν ναυμάχων,

¹ Ἐδημοσιεύθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ Boissonade ἐν *Anecdota Græca*, τόμ. Ε', σ. 373—376, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ Ellisen ἐν τῇ περὶ Μιχαήλ μονογραφίᾳ, σ. 142—144 μετὰ τινων διαφορῶν ἐν τῇ γραφῇ. Τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας καὶ τὰ σφωζόμενα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του λείψανα αὐτῶν πολλάκις ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ περιγράφει ὁ Μιχαήλ. Πρὸς τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Νέων Πατρῶν Εὐθύμιον ἐν Σφωζομ. Β', σ. 26 ἐπ., τὸν λόγον πρὸς τὸν Δριμὺν καὶ ἄλλα χωρία.

* ἡ παντοδαπὴ Μοῦσα, τῶν λόγων κράτος!
 » Ὀλωλε σύμπαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ κλέος·
 » γνῶρισμα δ' αὐτῶν οὐδ' ἀμυδρόν τις ἴδοι.
 » Συγγνωστὸς οὐκοῦν, εἴπερ οὐκ ἔχων βλέπειν
 » τῶν Ἀθηναίων τὴν αἰδιδίμον πόλιν
 » Ἰνδαλμα ταύτης γραφικὸν ἐστησάμην».

Δὲν νομίζει τις ἀναγινώσκων τὰ ἱαμβεῖα ταῦτα ὅτι ἀκούει ἀρχαῖον τινα Ἑλληνα, ὅστις, ἐγερθεὶς ἐκ μακροχρόνου ὕπνου, ἀπελπισ πλανᾶται ζητῶν τὴν λαμπρὰν τῶν Ἀθηνῶν πόλιν, ἣν εἰσέτι ζωηρὰν ἐκράτει ἐν τῇ φαντασίᾳ του, καὶ ὀλοφύρεται εὐρίσκων ἀντὶ «τῆς λαμπροτάτης πόλεως πασῶν, ὅσας ὁ Ζεὺς ἐπὶ γῆς ἀναφαίνει,» πολίχνην πτωχὴν καὶ ἄκομψον καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ποτε κοσμοῦντων αὐτὴν ἀριστουργημάτων τέχνης μεταβεβλημένα εἰς σωρὸν ἐρείπειων καὶ τέφρας ἢ βαναύσως παρκαμερφωμένα καὶ ἡκρωτηριασμένα, «λείψανα μηλόδοτα τοῖς ὀδοῦσι τοῦ χρόνου περιτρωγόμενα¹ ;» Καὶ πόσον κατάλληλος εἶνε ὁ θρῆνος οὗτος διὰ τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς, καθ' ἣν ἐποιήθη, ὡς ἐπικηδεῖς θρῆνος, ὡς κύκνειον ᾄσμα τῆς ἐκπνεύσεως πόλεως τῶν Ἀθηνῶν! Δὲν παρῆλθον ἔτη τινὰ ἄφ' ὅτου οἱ Ἀθηναῖοι ἀπηύθυναν πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον τὸν Γ' τὸ ὑπόμνημα ἐκεῖνο, δι' οὗ μετὰ τόσης ἀπλοϊκότητος ἠλπίζον θεραπείαν τῶν δεινῶν των, καὶ ἡγέρθησαν ἄλλεπάλληλοι μοιραῖαι ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ καταιγίδες, αἵτινες ἐπέπρωτον ἠέσωσι τέρμα εἰς τὴν ὑπαρξίν τῶν Ἀθηνῶν ὡς πόλεως ἑλληνικῆς καὶ ὑπὸ ἑλληνικὴν, βυζαντινὴν τοῦλάχιστον, δικαιοδοσίαν διατελούσης. Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 250 — 51) ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος εἶχον ἀναφανῆ πολλαχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τυραννίσκοι, οἵτινες ἀρυόμενοι τὴν ἰδίαν ἰσχύν ἐκ τῆς ἐπικρατοῦσης γενικῆς ἀδυναμίας καὶ ἐλεεινότητος, ἐσπευδον ν' αὐξήσωσι τὰ κρατίδιά των λαμβάνοντες ὑπὸ τὴν κατοχὴν των ὡς πλείστην χώραν καὶ πόλεις τοῦ κράτους. Εἰς τῶν τυραννίσκων τούτων ἦτο καὶ ὁ ἄρχων Ναυπλίου καὶ Ἀργους Λέων Σγουρός, Ἕλλην τὸ γένος, κληρονομήσας παρὰ τοῦ πατρὸς του τὴν διὰ βίας ἀποκτηθεῖσαν ἀρχοντίαν τοῦ Ναυπλίου καὶ ἐπεκτείνας αὐτὸς τὴν δικαιοδοσίαν του διὰ βίας καὶ δόλου μέχρις Ἀργους καὶ Κορίνθου¹. Ἐκ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπικρατοῦσης

¹ Λόγος εἰς Δρυμὸν, 6. ἐν Σφζομ. Α', σ. 160.

¹ Τὰ περιστατικὰ ταῦτα ἐξιστοροῦσι Νικήτας ὁ Χανιώτης, σελ. 801 ἐπ., ἐκδ. Βόννης· ὁ Ἐφραίμ ἐν τῷ ἐμμέτρῳ Χρονικῷ αὐτοῦ, στ. 7280 ἐπ. ἐκδ.

άνωμαλίας καὶ ἀταξίας ἐνθαρρυνόμενος καὶ ἐπὶ τῆς φιλίας τοῦ Μιχαήλ Στρυφνοῦ καὶ ἄλλων μεγιστάνων βρασιζόμενος ἐξεκίνησεν ὁ Σγυρὸς ἐν ἔτει 1203 κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἐκ Κορίνθου, ὅπως ἐπεκτείνῃ τὸ κράτος αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, διηυθύνθῃ δὲ κατὰ πρῶτον κατὰ τῶν Ἀθηναίων, διὰ τὰ καταλάβῃ τὴν ὀχυρὰν Ἀκρόπολιν, προφασιζόμενος ὅτι δῆθεν ἐπεδίωκε τὴν τιμωρίαν νέου τινὸς Ἀθηναίου, πολλὰ κατὰ τῆς ἰδίας πατρίδος κακουργήσαντος. Ἀλλ' ὁ συνετὸς καὶ ἀτρόμητος τῶν Ἀθηναίων ἀρχιεπίσκοπος Μιχαήλ, ἐννοήσας καλῶς τὰ σχέδια τοῦ Σγυροῦ, κατέλαβε τὴν Ἀκρόπολιν καὶ, ἐπειδὴ ἦτο καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς τῷ τυράνῳ καὶ σχετικὸς, προσεπάθησε κατὰ πρῶτον νὰ πείσῃ αὐτὸν διὰ λόγων περὶ τοῦ ἀδίκου τῆς ἐπιχειρήσεώς του καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσῃ ἀφ' ὧν τὴν πόλιν ἐν εἰρήνῃ· ὅτε δ' ὁ Σγυρὸς μὴ πειθόμενος ἤρξατο προσβάλλειν τὴν Ἀκρόπολιν¹, ὁ γενναῖος ἱεράρχης ἀπέκρουσε τὴν βίαν διὰ τῆς βίας τόσον θαρραλέως καὶ ἀποτελεσματικῶς, ὥστε ὁ ἐπιδρομεὺς ἐτράπη εἰς λεηλασίαν τῆς κάτω πόλεως, πρὸς ἐκδίκησιν ἐθήκε πῦρ εἰς τὰς οἰκίας καὶ συναπῆγαγε πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο ἐκ τῆς περιουσίας τῶν Ἀθηναίων. Καὶ ἐκ νέου δ' ὁ Σγυρὸς ὥρμησε, φαίνεται, κατὰ τῶν Ἀθηναίων τῷ 1204, ἅμα ἔμαθε τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν καταλα-

1828· τὸ Livre de la conquete, ἐκδ. 1845, σ. 34—37, καὶ τὸ «Χρονικὸν τοῦ Μωρέως», στ. 120 ἐπ.

¹ Νικήτ. Χωνιάτ., 800—803. Ὁ Leake (Topography of Athens, εἰσαγ. σ. LXXIII) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Φαλλμεράϋερ (ἐν τῇ περὶ Ἀθηναίων πραγματείᾳ του σ. 38) συμπεραίνουσιν ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ Σγυροῦ, ὅτι ἡ κάτω πόλις τότε ἤδη πρέπει νὰ εἴχῃ περιορισθῇ εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως καί, ὡς καὶ σήμερον, νὰ μὴ περιέβαλεν αὐτὴν πανταχόθεν. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη εἶνε ὅλως αὐθαίρετος, διότι, ὡς ὁ Ellissen ὀρθῶς παρετήρησεν (ἐνθ. ἄνωτ. σ. 23, σημ.), οὐδαμοῦ λέγεται ὅτι, ὅτε ὁ Σγυρὸς ἐπολιόρκει τὴν Ἀκρόπολιν, δὲν εὕρισκετο ἐντὸς τῆς πόλεως· τούναντιον ἐπειδὴ ὁ τυράννος κατ' ἀρχὰς ἐπαρουσιάσθη ὡς φίλος, εἶνε πιθανώτατον ὅτι εὗρεν ἀνοικτὰς τὰς πύλας, ἄλλως τε καὶ τὰ περιβαλλόντα αὐτὴν τείχη εἶχον βεβαίως ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ Μιχαήλ καὶ τῶν κατοίκων, ὡς πολλαχοῦ ἡρειπωμένα. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τινος χωρίου τῆς εἰς Καματηρὸν προσφωνήσεως τοῦ Ἀκομινάτου, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι λεῖα ἦσαν αἱ τότε Ἀθηναὶ παντὶ βουλομένῳ «ἀπείργοντος οὐδενὸς ἐρύματος». (Σωζόμ. Α', σ. 316), καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὸν Δρυμὸν προσφωνήσεως (4), ἐν ᾗ ὁ Μιχαήλ λέγει πρὸς αὐτόν. «Ὅρᾳς τείχη τὰ μὲν περιηρημένα τὰ δὲ καθηρημένα παρὰ πανν».

θόντων τὴν Ἀκρόπολιν Μιχαὴλ καὶ Ἀθηναίων, συναπῆγαγε δ' ἀπερ-
 χόμενος αἰχμάλωτον καὶ ἀνεψιόν τινα τοῦ Μιχαὴλ, ὃν βραδύτερον
 ἐφόνευσεν ἐν Κορίνθῳ¹. Οὕτω χάρις εἰς τὸ θάρρος καὶ τὴν εὐστάθειαν
 τοῦ Μιχαὴλ ἀπηλλάγη ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις τῆς διαρκούς τοῦ Σγου-
 ροῦ τυραννίας, εἰ καὶ λίαν ἀκριβῶς ἐπλήρωσε τοῦτο, διότι ἐπυρπολήθη
 καὶ ἐλεηλατήθη ἀσπάγγως ὑπὸ Ἑλλήνος ἄρχοντος εἰς αὐτάς τὰς πα-
 ραμονάς, οὕτως εἰπεῖν, τῆς κηδείας τῆς. Δυστυχῶς ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη
 ἀπὸ τοῦ Σγουροῦ δὲν ὠφέλησε πολὺ, τὸναντίον, ἂν ἡ Ἀκρόπολις ἦτο
 εἰς χεῖρας τοῦ τυράννου ἐκείνου, ὡς ἡ τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ναυ-
 πλίου, ἴσως θὰ ἐβράδυνεν ὀλίγον ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατοχὴ αὐτῆς
 καὶ θὰ παρετεινέτο ἐπὶ βραχὺ ἔτι ὁ ἐλληνικὸς τῆς πόλεως βίος. Νῦν
 ὅμως δὲν παρῆλθεν ἔτος καὶ οἱ Φράγκοι ἐγένοντο τῆς χώρας κύριοι, ὥστε
 ἡ ἐν ἔτει 1203 καὶ 1204 ἀποτυχία τῶν ἀποπειρῶν τοῦ Σγουροῦ μόνον
 τὴν καὶ ἄλλως μεγάλην ἀδυναμίαν τῆς πόλεως ἠξίωσεν. Οἱ δὲ Φράγ-
 κοι οὗτοι, οἱ τὸ πλεῖστον τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη
 1204—1205 κυριεύσαντες, ἦσαν οἱ τολμηροὶ ἐκεῖνοι σταυροφόροι τῆς
 τετάρτης σταυροφορίας, οἵτινες, ἀντὶ νὰ σπεύσωσιν εἰς ἀπελευθέρωσιν
 τῆς Ἀγίας Γῆς ἀπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ἐλαυνόμενοι ὑπὸ ἐτέρων ὕλικω-
 τέρων συμφερόντων ἐτρέψησαν ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ κατέ-
 λυσαν μὲν τὴν αὐτόθι βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, διεμερίσαντο δὲ πρὸς
 ἀλλήλους τὰς ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινῷ κράτους καὶ ἐπὶ τὴν δικαιο-
 δοσίαν αὐτοῦ ἔβαλον κληρὸν.

Εἶνε γνωστὸν ἔκ τε τῆς γενικῆς καὶ ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας²
 ὅτι ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081—1118), καὶ
 δὴ κατὰ τὰ ἔτη 1096 — 1099, διῆλθε διὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους
 μέγα πλῆθος Εὐρωπαϊῶν μαχητῶν πορευομένων πρὸς τὴν Ἀγίαν Γῆν,
 ὅπως ἐλευθερώσωσιν αὐτὴν ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων
 καὶ καταστήσωσιν τὴν ἐπίσκεψιν τῆς ἁγίας πόλεως προσιτὴν εἰς τοὺς
 εὐσεβεῖς χριστιανούς, γινομένους πολλὰς θύμας τοῦ φανατισμοῦ τῶν

¹ Διπλὴν παραδέχεται τὴν εἰσβολὴν τοῦ Σγουροῦ καὶ τὴν πολιορκίαν τῆς
 Ἀκροπόλεως ὁ Τάσος Νερούτσος (ἐνθ. ἀνωτ. Γ' . σ. 46), ἐνῶ οἱ μίαν τοιαύτην
 παραδεχόμενοι θέτουσιν αὐτὴν οἱ μὲν εἰς τὸ ἔτος 1203, οἱ δὲ εἰς τὸ ἔτος 1204.

² Ἐκτὸς ἰδιαιτέρων μονογραφιῶν κάλλιστα ἐπραγματεύθησαν τὰ κατὰ τὰς
 σταυροφορίας ὁ Γ' βιβλίου, Decline and Fal. . . κτλ. κεφ. 58—61, ὁ Hopf
 ἐν Ἑγκυκλοπαιδείᾳ ἐνθ. ἀνωτ. σ. 156 ἐπ. καὶ ὁ ἡμέτερος Κ. Παπαρηγόπου-
 λος, Ἱστορ. ἐλλην. ἔθνους, τόμ. Δ', σ. 588 ἐπ. 661 ἐπ. 701 ἐπ.

κατεχόντων τὰ Ἱεροσόλυμα Τούρκων. Οἱ δὲ ὑποκινούντες τὰς σταυροφορίας ταύτας πάπαι ἤλπιζον ἐνδομύχως νὰ δεσμεύσῃσι καὶ διαμάσῃσι δι' αὐτῶν καὶ τὸ ἀνατολικὸν ὀρθόδοξον κράτος, νὰ ἐπεκτείνωσι δὲ καὶ ἐπὶ τούτου τὴν πνευματικὴν των δικαιοδοσίαν. Ἡ πρώτη αὕτη σταυροφορία κατώρθωσε τῷ ὄντι νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἀγίαν Γῆν καὶ νὰ ιδρύσῃ αὐτόθι τὸ φραγκικὸν βασιλεῖον τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ ἰσχὺς ὅμως τοῦ νέου τούτου βασιλείου, στηριζομένου ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν σιδρομὴν τῶν ἐξ Εὐρώπης ἵπποτων καὶ ἄλλων εὐσεβῶν μαχητῶν, ἡλαττοῦτο τῷ χρόνῳ σὺν τῷ ζήλῳ ἐκείνων, ὧν καὶ ὁ θάνατος σπουδαίως περιώριζε τὸν ἀριθμὸν, ἐνῷ οἱ Τούρκοι ἀκμαῖοι καὶ πάντοτε ἰσχυρότεροι καθιστάμενοι δὲν ἔπαυον ἀδιακόπως ἐπιτιθέμενοι κατὰ τῶν Φράγκων πρὸς ἀνάκτησιν τῶν ἀπολεσθεῖσῶν κτήσεών των καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1144 εἶχον προβῆ πάλιν μέχρι τῶν πυλῶν αὐτῶν τῆς Ἱερουσαλήμ. Τότε πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ μεγάλου τούτου κινδύνου ἐξεκίνησε κατὰ τὰ ἔτη 1147—1149 ἐξ Εὐρώπης νέα σταυροφορία, ἥτις διὰ πολλῶν ἀγώνων καὶ θυσιῶν κατώρθωσε τελευταῖον νὰ παρατείνῃ ἐπὶ ὀλίγα ἀκόμη ἔτη τὴν ὑπαρξίν τοῦ χριστιανικοῦ ἐκείνου βασιλείου. Δὲν εἶχον ὅμως ἔκτοτε παρέλθει τέσσαρες ὅλαι δεκαετηρίδες καὶ ἐν ἔτει 1187 ὁ στρατὸς τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου ἐκυρίευσεν ἐκ δευτέρου τὴν Ἱερουσαλήμ, ἡχμαλώτισε τὸν Φράγκον βασιλέα καὶ κατέλυσε τὸ φραγκικὸν κράτος. Ἐπὶ τῇ λυπηρᾷ τοῦ γεγονότος τούτου ἀγγελίᾳ παρесеλεύσθη ἐν Εὐρώπῃ τρίτη πολυαριθμὸς καὶ μεγάλη σταυροφορία πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἁγίας πόλεως, διακρέσασα ἀπὸ τοῦ 1189 μέχρι τοῦ 1192, ἐστάθη ὅμως ἀδύνατον ν' ἀποσπασθῶσι τὰ Ἱεροσόλυμα ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Ὀθωμανῶν καὶ οἱ σταυροφόροι ἠναγκάσθησαν ν' ἀρκεσθῶσιν εἰς τὴν διὰ συνθήκης ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθέρως προσκυνήσεως ἐν τῇ ἁγίᾳ πόλει. Ἀλλ' ἡ συνθήκη αὕτη ἦτο μόνον ἀδυναμίας ἀναγκάϊον φάρμακον. Ἡ Ἀγία Γῆ ἔμενεν ἐν χερσὶ τῶν Μωαμεθανῶν καὶ ἡ ἐπίσκεψις αὐτῆς ἦτο πάντοτε ἐπικίνδυνος εἰς τοὺς χριστιανούς. Τούτου ἕνεκα συνηθροίσθη κατὰ τὰ ἔτη 1202 καὶ 1203 ἐν ταῖς λιμέσι τῆς Ἑνετίας καὶ Ζάρας (ἐν Δαλματίας) ἐτέρα σταυροφορικὴ στρατιά, συνιστάμενη ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἰταλῶν καὶ Φράγκων, ἥτοι Γάλλων, ὅπως ἐπιχειρήσῃσι διὰ θαλάσσης τετάρτην σταυροφορίαν πρὸς ἀπολευθέρωσιν τῆς Παλαιστίνης¹. Τότε ὅμως ἐπαρυσιάσθη εἰς αὐτοὺς ὁ φυ-

¹ Ἐκ τῶν συγχρόνων κάλλιστα περιέγραψε τὰ κατὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν καὶ τὰς συνεπείας αὐτῆς ἐν μέρει Νικήτας ὁ Χωνιάτης (ἐν βιβλ. 17—21)

γάς Ἀλέξιος, υἱὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ Ἀλεξίου Γ' τοῦ Κομνηνοῦ ἐκθρονισθέντος τυφλωθέντος καὶ ἐν τινι μονῇ κλεισθέντος Ἰσαάκιος τοῦ Ἀγγέλου καὶ ἐξιστορῶν τὰ τοῦ πατρὸς δεινὰ ἐπεκαλεῖτο θερμῶς τὴν ἐπικουρίαν τῶν σταυροφόρων πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτοῦ ἐκ νέου εἰς τὸν θρόνον καὶ καθάρεισιν καὶ τιμωρίαν τοῦ σφετεριστοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ', ἀντὶ δὲ τῆς συνδρομῆς ταύτης ὑπέσχετο αὐτοῖς οὐ μόνον ἄπειρον χρηματικὴν ἀμοιβήν, ἐξαιρετικὰς ἐμπορικὰς προνομίας καὶ παντοίας ὑποστήριξιν τῶν σταυροφόρων κατὰ τὴν ἐπὶ τὴν Παλαιστίνην ἐκστρατείαν των, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἐνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ Ἑνετοί, οἵτινες πλεῖστα ἤλπιζον ἐκ τῶν ἐμπορικῶν προνομίων, ὑπεστήριζαν τὰς παρακλήσεις τοῦ φυγάδος βασιλόπαιδος, οἱ δὲ Φράγκοι καὶ λοιποὶ Ἰταλοὶ τὸ μὲν δελεασθέντες ἐκ τῶν μεγάλων ὑποσχέσεων, τὸ δὲ εὐσπλαγχνισθέντες τὸν νεαρὸν ἱκέτην καὶ οἰκτείραντες τὰ δεινὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐδέξαντο τὰς προτάσεις καὶ οὕτως ἀπεφασίσθη ὁ σταυροφορικὸς στρατὸς πρῶτον νὰ πλεύσῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐπαναφέρῃ εἰς τὸν θρόνον τὸν τυφλὸν Ἰσαάκιον, καὶ ἐκεῖθεν, λαβὼν τὰς ὑπεσχημένας ἀμοιβὰς καὶ συνδρομὰς, νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀγίας Γῆς. Ἡγεμόνες τοῦ στρατοῦ τούτου ἦσαν ὁ γηραιὸς δόγης τῆς Ἑνετίας Ἐρρίκος Δάνδολος, ὁ κόμης τῆς Φλανδρίας Βαλδουῖνος καὶ ὁ γενικὸς ἀρχηγὸς μαρκήσιος τοῦ Μομφερράτου Βονιφάτιος¹ συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων εὐγενῶν καὶ ἱπποτῶν Ἰταλῶν καὶ Γάλλων. Οὕτω λοιπὸν ἐξέπλευσεν ὁ σταυροφορικὸς στρατὸς κατὰ Μάϊον τοῦ 1203 ἐκ τῶν ἐν Ἑνετίᾳ καὶ Ζάρα ὁρμητηρίων του ἐπὶ τὸν Βόσπορον, ἔφθασε περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου ἐνώπιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετὰ μικρὸν ἀγῶνα ἐγένετο ἄνευ δυσκολίας κύριος τῆς βασιλευούσης πόλεως, τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου τοῦ Γ' φυγόντος αἰσχροῦς μετὰ τῶν θησαυρῶν του πρῶτον μὲν εἰς Θράκην, ἐκεῖθεν δ' ἔπειτα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν, καὶ ἀνεβίβασαν ἐκ νέου ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν τυφλὸν Ἰσαάκιον συμβασιλέα ἔχοντα τὸν υἱὸν του Ἀλέξιον Δ'.

Ὁ γέρον μονάρχης μαθὼν ἀντὶ ποίων θυσιῶν καὶ ὑποσχέσεων ἐκέρδησεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ τοὺς ξένους σωτῆρας του, ἐτρόμαξε καὶ στεναζῶν

μέχρι τοῦ 1206, καὶ ὁ παρακολουθήσας τὴν στρατείαν Γοδοφρῆδος Βιλλεαρδουῖνος διὰ τῆς Histoire de la prise de Constantinople. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων πηγῶν ἴδε L. Streit, commentationis de auctoribus quartæ quæ habet sacrae expeditionis historiam spectantibus epitome, 1863.

¹ Παρὰ Νικήτᾳ Χωνιάτῃ καλεῖται «Μόντης Φεράντης μαρκήσιος Βονιφάτιος.»

ὠμολόγησε πρὸς αὐτοὺς ὅτι βαρύτεροι καὶ δυσεκπλήρωτοι ἦσαν οἱ ὅροι, οὐχ ἥττον, προσέθηκε, καὶ ἡ συνδρομὴ καὶ ὑπηρεσία αὐτῶν ἦσαν ἀνώτερα πάσης ἀμοιβῆς καὶ θυσίας καὶ ὑποσχέθη νὰ εκπληρώσῃ τοῦ υἱοῦ τὰς ὑποσχέσεις. Οἱ βαρύτεροι ὅμως ἐκεῖνοι ὅροι, ἰδίως δ' ὁ περὶ ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, διήγειραν εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ τῆς πρωτευούσης, ὅστις στασιάσας ἀπῆτει παρὰ τῆς Συγκλήτου τὴν ἐκθρόνισιν τῶν προδοτικῶν Ἀγγέλων καὶ τὴν ἐκλογὴν νέου αὐτοκράτορος. Τὴν στάσιν ταύτην ὑπεδαύλιζε καὶ ἐξεμεταλλεύθη πρὸς ὄφελός του ὁ ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν καταγόμενος Ἀλέξιος Ε'. Δούκας, ὁ ἐπικαλούμενος Μούρτζουφλος, ὅστις, ἀφοῦ ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ὡς προδότης ὁ νέος Ἀλέξιος, ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ Ἰσαάκιος συγχρόνως σχεδὸν ἀπέθανεν ἐκ φόβου καὶ λύπης, ἀνέβη τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ὑποσχεθεὶς νὰ ὑπερασπίσῃ κατὰ τῶν Φράγκων τὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους. Ἐντεῦθεν ὀργισθέντες οἱ Φράγκοι ἀπεφάσισαν νὰ λάβωσιν ἐκδίκησιν καὶ ἐπεχείρησαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1204 δευτέραν τῆς πρωτευούσης πολιορκίαν, ἣτις ἐτελείωσε μὲ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως κατὰ τὴν 13ην Ἀπριλίου, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ βασιλεὺς Μούρτζουφλος ἀπελπίσας ἐζήτησε τὴν σωτηρίαν του ἐν τῇ φυγῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Θράκης. Αἱ δηλώσεις καὶ ἡ λεηλασία τῆς πόλεως, ἡ σφαγὴ τῶν ἀνδρῶν, αἱ ἀτιμώσεις τῶν γυναικῶν, ἡ βαρβαρικὴ καταστροφὴ παντὸς ἔργου τέχνης καὶ καθόλου αἱ βδελυραὶ καὶ βαρβαρικαὶ πράξεις, ὥς οἱ σταυροφόροι ἐκεῖνοι διέπραξαν κατὰ τὴν ἄλωσιν ταύτην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶνε τῇ ἀληθείᾳ δυσπερίγραπτα καὶ ἀπαραδειγματίστα, ὑπερβάντα τὸν βανδαλισμὸν πάντων τῶν βαρβάρων κατακτητῶν.

Ἀφοῦ δ' ἐγένοντο κύριοι τῆς πρωτευούσης, ἀπεφάσισαν οἱ ἡγεμόνες τῶν σταυροφόρων νὰ ἰδρύσωσιν ἴδιον ἐν Κωνσταντινουπόλει κράτος, νὰ ἐκλέξωσι πάραυτα ἐξ αὐτῶν ἓνα αὐτοκράτορα καὶ νὰ μέρισθῃσι πρὸς ἀλλήλους τὸ ἀπορφανισθὲν βυζαντινὸν κράτος. Ἐξελέγη λοιπὸν αὐτοκράτωρ ὁ κόμης Βαλδουῖνος τῆς Φλανδρίας, ὅστις σὺν τῇ ἀνωτάτῃ ἐν τῷ νέῳ κράτει κυριαρχίᾳ ἔλαβεν ὑπὸ τὴν ἄμεσον δικαιοδοσίαν του καὶ τὸ ἐν τέταρτον τοῦ ὅλου βυζαντινοῦ κράτους, τὰ δὲ λοιπὰ τρία τέταρτα διενεμήθησαν μεταξὺ τῶν Ἐνετῶν, λαβόντων πλέον τοῦ ἐνὸς τετάρτου, καὶ τοῦ μαρκησίου Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ. Οἱ ἐμπορικοὶ Ἐνετοὶ ἐξελέξαντο δι' ἑαυτοὺς τὰ ἐμπορικώτατα τοῦ κράτους μέρη, τὰς πλείστας τῶν νήσων, τὰ κυριώτατα τῆς Μεσογείου παρὰ

λια, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὸ ἥμισυ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ μέρους τῆς Θράκης. Ὁ δὲ Βαλδουῖνος ἔλαχε τὸ ἐπίλοιπον τῆς Θράκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ὁ Βονιφάτιος ἐγένετο βασιλεὺς Θεσσαλονίκης καὶ ἔλαβε πάσας τὰς πρὸς δυσμὰς τῆς Θράκης χώρας μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ ἰσθμοῦ καὶ τὴν Κρήτην, ἣν ὁμοῦς ἀμέσως ἐπώλησεν εἰς τοὺς Ἑνετούς.

Ἄλλ' αἱ πλεῖσται τῶν χωρῶν τούτων κατεῖχοντο εἰσέτι ὑπὸ βυζαντινῶν ἀρχῶν ἢ Ἑλλήνων ἡγεμονίσκων καὶ οἱ νέοι αὐτῶν αὐτοχειροτόνητοι κύριοι ἔπρεπε πρῶτον νὰ κυριεύσωσι καὶ ὑποτάξωσι τὰ οἰκεία μερίδια, διὸ ἐξεκίνησαν πρὸς κατάκτησιν τῶν χωρῶν τοῦ ἑκαστος παρακολουθούμενος ὑπὸ τοῦ ἰδίου στρατοῦ καὶ ὑπὸ πολλῶν πιστῶν εὐγενῶν ἱπποτῶν, εἰς οὓς παρεχώρουν τὰς κατ' ὀλίγον κυριευόμενας πόλεις καὶ χώρας, ὅπως ἄρχωσιν αὐτῶν ὡς ὑποτελεῖς ἡγεμονίσκοι κατὰ τὸ ἐν Εὐρώπῃ τότε ἐπικρατοῦν φεουδαλικὸν σύστημα. Οὕτω δὲ συνέστη καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολὴν πλῆθος βαρωνιῶν καὶ λοιπῶν φραγκικῶν ἡγεμονιῶν, ὧν τινες μὲν διήρκεσαν αἰῶνας πολλοὺς, αἱ πλεῖσται ὁμοῦς ἐξέλιπον ἅμα τῇ μετὰ 56 ἔτη ἀνακτῆσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας καὶ τῇ καταργήσει τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ φραγκικῆς ἢ λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκ τῶν ἐπὶ μακρότατον δὲ διατηρηθεισῶν φραγκικῶν ἡγεμονιῶν ἦσαν αἱ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἐπαρχίαις καὶ νήσοις ἰδρυθεῖσαι.

Ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος εἰσῆλθεν εἰς τὴν νέαν του ταύτην πρωτεύουσάν περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1204 παρακολουθούμενος καὶ ὑπὸ πολλῶν Ἑλλήνων, οὓς ἐπιτηθεῖως ἤξευρε νὰ ἐκμεταλλεύηται, καί, ἀφοῦ ἐρρύθμισεν ἐκεῖ τὰ πράγματα τοῦ νέου κράτους του καὶ ἀφῆκε τοποτηρητὴν τὴν σύζυγόν του Μαργαρίταν τὴν Οὐγγρικὴν, χήραν Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου καὶ καθολικὴν τότε πάλιν γενομένην, ἐξεκίνησε πρὸς κατάκτησιν καὶ τῶν λοιπῶν εἰς τὸ κράτος του ἀνηκουσῶν πόλεων καὶ χωρῶν παρακολουθούμενος ὑπ' ὀλίγων μὲν, ἀλλὰ πιστῶν καὶ ἀνδρείων ἱπποτῶν καὶ λοιπῶν εὐγενῶν Λομβαρδῶν καὶ Γάλλων, καὶ ὑπὸ τοῦ προγονοῦ του Μανουὴλ Ἀγγέλου μετὰ πολλῶν διακεκριμένων Ἑλλήνων. Κατὰ πρῶτον κατέλαθεν ἄνευ τινὸς δυσκολίας τὰς περὶ τὴν Θεσσαλονικὴν πόλεις Σέρρας, Βέρροιαν καὶ ἄλλας καὶ ἔπειτα ἐτράπη πρὸς μεσημβρίαν, διῆλθεν ἀνενόχλητος τὰ Τέμπη, διηθύνθη κατ' εὐθείαν κατὰ τῆς Λαρίσης, ἐνθα ἐπιτηθεῖως διεξέφυγεν ἐνέδραν τινὰ τῶν κατοίκων, καὶ ἔφθασεν ἀκωλύτως μέχρι Θερ-

μοφυλῶν, διότι πᾶσα ἡ ἐν τῷ μεταξὺ χώρᾳ ὑπετάγη οἰκιοθελῶς καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως, τῶν Ἑλλήνων πιστευόντων ὅτι ὁ Βονιφάτιος ἤθελε καταστήσει βασιλέα Θεσσαλονίκης τὸν Ἑλληνα πρόγονόν του. Τὸ δὲ στενὸν τῶν Θερμοφυλῶν εἶχεν ὀχυρώσει καὶ διὰ στρατοῦ καταλαβεὶ ὁ τῆς Κορινθίας καὶ Ἀργολίδος ἡγεμὼν Λέων Σγουρός, ὅστις μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν ἐν ἔτει 1203 καὶ 1204 ἀποπειρῶν αὐτοῦ πρὸς κατάληψιν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν (σ. 269—70), εἶχε τραπῇ ἐπὶ τὴν Βοιωτίαν, κατέλαβε τὰς Θήβας καὶ τὴν Καδμεΐαν, ὑπέταξεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του ὅλην σχεδὸν τὴν πρὸς βορρᾶν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα καὶ διαβὰς τὰς Θερμοπύλας προέβη ὑποτάσσωσιν μέχρι Λαρίσης. Ἐκεῖ συνήντησεν ὁ Σγουρός τὸν φεύγοντα τοὺς Φράγκους ἔκπτωτον αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Γ', συνέδεσε μετ' ἐκείνου φιλίαν καὶ συμμάχίαν κατὰ τοῦ ἐπερχομένου κοινοῦ πολέμου καὶ ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν ἄστατον θυγατέρα αὐτοῦ Εὐδοκίαν, ἥτις πρῶτον μὲν εἶχεν ὑπανδρευθῇ Στέφανον τὸν ἡγεμόνα τῶν Τρυβαλλῶν (Σέρβων), ἔπειτα δὲ τὸν ἔκπτωτον βασιλέα Ἀλέξιον Δ' τὸν Μοῦρτζουφλον, χωρὶς μετ' οὐδενὸς τούτων νὰ ζήσει εὐτυχῆς. Μετὰ ταῦτα ὁ Σγουρός ἀπεσύρθη ἐντὸς τῶν Θερμοφυλῶν, ἀφῆκεν αὐτοῖσι φρουρὰν καὶ μετέβη εἰς Κόρινθον, ὅπως παρασκευασθῇ εἰς ἄμυναν κατὰ τοῦ ἐπερχομένου πολέμου. Ἀλλ' ἅμα ὁ Βονιφάτιος ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τῶν Θερμοφυλῶν, ἡ τοῦ Σγουροῦ φρουρὰ ἐγκατέλιπεν ἀνάνδρως τὸ στενὸν καὶ κατέφυγεν εἰς Κόρινθον, οὕτω δ' εἰσῆλασεν ἐκεῖνος εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα χαιρετιζόμενος ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς σωτὴρ ἐκ τῆς τοῦ Σγουροῦ τυραννίας, κατέλαβε τὴν Φθιώτιδα, Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν καὶ ἐκεῖθεν ἐτράπη ἐπὶ τὰς Ἀθήνας. Ἐνταῦθα μόνον ἦτο δυνατόν νὰ εὕρῃ ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, ἀλλ' ὁ πρὸ μικροῦ τόσον εὐσταθῶς καὶ γενναίως ἀποκρούσας τὸν Σγουρὸν μητροπολίτης Μιχαὴλ Χωνιάτης, βλέπων τότε ὅτι ἡ τε βασιλεύουσα πόλις ἐάλω καὶ ὀλόκληρος σχεδὸν ἡ λοιπὴ χώρα ἀμαχητὶ καὶ εὐκόλως ὑπετάσσετο, δὲν ἔκρινεν ὀρθὸν οὔτε τελεσφόρον ν' ἀντιτάξῃ μόνος αὐτὸς μετὰ τῶν Ἀθηναίων βίαν κατὰ τῶν ξένων κατακτητῶν καὶ ἐγκαταλιπὼν τὴν ἐν Ἀθήναις μητρόπολιν ἀπεσύρθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπὰς του, μετὰ ἔτους δὲ περιπλάνησιν κατέφυγεν ἐν ἔτει 1206 εἰς τὴν ἐν Κέφῳ μονὴν τοῦ Προδρόμου, ἔνθα ὡς ἐν ἄλλῃ Ἐδῆμ. διεβίωσε¹, πονῶν διὰ τὴν τύχην τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου του,

¹ Πρὸς. Σφζομ. Β', σ. 257. 312.

πρὸς ὃ δὲν ἔπαυσεν ἐπικοινωνῶν μέχρι τοῦ 1220, ὅτε πλήρης ἡμερῶν ἀπέθανεν¹. Ὁ δὲ Βονιφάτιος καταλαβὼν διὰ φρουρᾶς τὴν ὡς ἐκ θαύματος τόσον εὐκόλως εἰς χεῖρας αὐτοῦ περιελθούσαν Ἀκρόπολιν² καὶ λεηλατήσας τὴν τε πόλιν καὶ τὸν ἐν τῇ Ἀκροπόλει ναὸν τῆς Θεοτόκου, τὸν Παρθενῶνα³, παρεχώρησε τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ἀττικὴν μετὰ τῆς Μεγαρικῆς⁴ ὡς ὑποτελῆ ἡγεμονίαν εἰς ἓνα τῶν ὑπ' αὐτὸν εὐγενῶν καὶ ἐπιστήθιον φίλον του Ὁθωνα Δελαρόσην (Othon de la Roche sur Ougnon), εἰς ὃν πρὸ μικροῦ εἶχεν ὡσαύτως παρὰχωρήσει τὰς Θήβας καὶ τὴν Βοιωτίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐβοία, ἥς αἱ σπουδαιότεραι πόλεις εἶχον παρὰχωρηθῇ τοῖς Ἑνετοῖς, κατελήφθη ὑπὸ Βονιφατίου διορίσαντος αὐτῆς ὑποτελεῖς ἡγεμόνας τοὺς εὐγενεῖς Ἰάκωβον Ἀβένιον (l' Avesnes) καὶ Κάρτζερας (dalle Carceri) τοὺς ἐκ Βερόνης.

Οὕτω λοιπὸν προσέβησαν ἐν θριαμβῷ οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι τυχεδιδῶκα, μέχρι Κορίνθου. Ἡ δ' εὐκολία, μεθ' ἧς κατέλαβον τόσον εὐρείας χώρας καὶ ὅχρως πόλεις τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, προέρχεται κυριώτατα μὲν ἐκ τῆς ἐντελοῦς παραλυσίας τῆς κυβερνητικῆς μηχανῆς καὶ τοῦ ἐκ τῶν ἰδίων ἀρχόντων ἀπελπισμοῦ καὶ τῆς ἀποθαρρύνσεως τῶν καταδυναστευμένων κατοίκων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀνδρείας τῶν κατακτητῶν. Εἰς τοὺς τότε δειλοὺς καὶ ἀπολέμους κατοίκους τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους οἱ Φράγκοι ἐκεῖνοι ἐφαίνοντο ὑπεράνθρωποι καὶ « ἄνδρες γενναῖοι, γίγαντες ὑπῆρχον οὗτοι πάντες », κατὰ τι δικσῶθὲν δημῶδες τῆς ἐποχῆς ποίημα⁵. Ἐν δὲ τῇ Πελοποννήσῳ, ἣν οἱ Ἑνετοὶ, στερούμενοι στρατοῦ, εἶχον ἀναβάλλει ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ κυριεύσωσιν, οἱ διάφοροι μικροὶ τοπικοὶ ἡγεμόνες οὐ μόνον δὲν ἐσκέπτοντο ποσῶς περὶ τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἀποκρούσεως τοῦ ἐπερχομένου κατακτητοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐξηκολούθουν ἐρίζοντες καὶ ἐπιβουλευόμενοι ἀλλήλους. Ἐν Μεσσηνίᾳ ἡρχόντευσον οἱ οἴκοι τῶν Βραχῶν καὶ Καντακουζηνῶν, τῆς Λακωνίας ἡρχεν ὁ Λέων Χαμάρε-

¹ Πρβ. Τάσον Νερούτσον ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Δ', σ. 51 ἐπ. 71 ἐπ.

² Otho de Rupe ejusden Pontii de Rupe filius, quodam miraculo fit dux Atheniensium atque Thebanorum, λέγει ὁ χρονογράφος Ἀλθέριχος Μοναχὸς εἰς ἔτος 1205, ἐκδ. Leibnitz τοῦ 1698 σ. 439.

³ Τοῦτο ῥητῶς λέγεται ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Ἀχομινάτου ἐν Σφζομ. Β', σ. 178. πρβ. καὶ Α', σ. 357. Ὑπῆρχον δ' ἐν τῷ Παρθενῶνι πολλὰ καὶ τιμολφῇ κειμήλια, δῶρα Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ ἄλλων.

⁴ Orium Athenarum cum pertinentia Megaron λέγει ἡ partitio regni graeci παρὰ Tafel καὶ Thomas, Urkunden κτλ., Α', σ. 488. 493.

⁵ Παρὰ I. Miller, Byzantinische Alalekten, σ. 33.

τος, τῆς δ' Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας ὁ Λέων Σγουρός. Ἐπετέθησαν λοιπὸν οἱ Φράγκοι, ὁ μὲν Ἰάκωβος Ἀθένιος κατὰ τῆς Κορίνθου, ὁ δὲ Βονιφάτιος αὐτὸς κατὰ τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Ἀργους, ἀλλὰ, πρὶν δυνηθῶσι νὰ διαπραξώσι τι, ἀνεφάνη βορειόθεν σπουδαίως ἀπειλὼν τὰς μέχρι τοῦδε κτήσεις αὐτῶν ἕτερος πολέμιος συνεννοημένος μετὰ τοῦ Λέοντος Σγουροῦ καὶ πρωρισμένος νὰ κατενέγκῃ μετ' ὀλίγον τὸ θανάσιμον τραῦμα εἰς τὸ βασιλείον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ πολέμιος οὗτος ἦτο Μιχαὴλ Α'. ὁ Ἀγγέλως (1204—1214), συγγενὴς τῶν αὐτοκρατόρων Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ', ὅστις πρὸ μικροῦ ιδρύσας ἐν Ἡπείρῳ κράτος ἴδιον μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ἄρταν, τὸ δεσποτάτον Ἑλλάδος, ταχέως ἐξέτεινεν αὐτὸ πρὸς βορρᾶν μὲν μέχρι Δυρραχίου, πρὸς μεσημβρίαν δὲ μέχρι Ναυπάκτου καὶ πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι Λαρίσης καὶ ὠνόμασεν ἑαυτὸν δεσπότην Ἑλλάδος. Οὗτος λοιπὸν ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Λέοντος Σγουροῦ ἤρξατο ἐπαπειλῶν ἐκ τῶν ὀπισθεν τὰς πρὸς βορρᾶν κτήσεις τοῦ Βονιφατίου, ἐνῶ συγχρόνως ἐκινήθη κατὰ τῶν Φράγκων καὶ ὁ τότε βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων Ἰωαννῆς συνεννοηθεὶς πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ Βυζαντινοὺς, τοῦτο δ' ἠνάγκασε τὸν Βονιφάτιον νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν Πελοπόννησον περὶ τὰ μέσα τοῦ 1205 καί, ἀναθεὶς τὴν κατάκτησιν αὐτῆς εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἡγεμόνας καὶ εὐγενεῖς, νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ βόρεια τοῦ κινδυνεύοντος κράτους του. Οὕτω δὲ κατωρθώθη νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ τινα εἰσέτι χρόνον ὁ Λέων Σγουρός καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ ἀδελφὸς τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ Θεόδωρος Ἀγγέλως ἐν Κορίνθῳ καὶ Ναυπλίῳ, αἱ ἐντεῦθεν ὅμως τοῦ Ἰσθμοῦ χῶραι, ἰδίως δὲ αἱ ἀνατολικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος, διέμειναν εἰς χεῖρας τῶν Φράγκων.

Περὶ τὰ τέλη λοιπὸν τοῦ 1204 καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1205 περιῆλθεν ἡ σεμνὴ τῆς Παλλάδος πόλις εἰς τὴν κυριαρχίαν ἀδαῶν καὶ ἀγροίκων τυχοδιωκτῶν τοῦ Βορρᾶ, ὅπως στενάζῃ ὑπ' αὐτοὺς καὶ τοὺς διαδόχους των Δυτικούς κατησχυμένη καὶ παραμειμορφωμένη ὑπὲρ τὰ 250 ἔτη, ἀφοῦ ἐπὶ ἑπτὰ ὅλους αἰῶνας ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', ἔζησεν ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς βίον φθισικοῦ! Ἀληθῶς «καὶ πόλεις καὶ ἔθνη» καὶ ἀρχὰς ἀπάσας δεῖ μεταβαλεῖν, ὥσπερ ἀνθρώπους, δαίμονα.»

BIBLION TRITON

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΝ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ.

1205 — 1456.

Ὡς στουγνός αἰών, ὦ τλήμων ἡμεῖς γενεά·
οἷα πεπόνθαμεν !

(ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ)

Με τὴν ἄλωσιν, ἢ μᾶλλον κατὰληψιν, τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Φράγκου βασιλείως τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφατίου ἄρχεται ἡ ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας ἐν τῇ πόλει ταύτῃ¹. Οἱ ἐπὶ 251 ἔτη ἄρξαντες τῆς σεμνῆς καὶ

¹ Διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι σύγχρονοι μὲν πηγαί εἰσι Νικήτας ὁ Χωνιάτης μέχρι τοῦ 1206 περίπου· ὁ Γοθοφρήδος Βιλλεαρδουῖνος ἔτι περαιτέρω μέχρι τοῦ 1207 καὶ ὁ συνεχίσας αὐτὸν Ἐρρίκος de Valenciennes (ἀρίστη ἀμφοτέρων ἔκδοσις ἡ ὑπὸ Natalis de Wailly, Paris, 1872)· τὸ Βιβλίον τῆς κουγκέστας, ὀρθότερον Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὑπὸ τοῦ Hopf ὀνομασθέν, μέχρι τοῦ ἔτους 1292· ἡ γαλλικὴ αὐτοῦ συμπεπληρωμένη μετάφρασις Livre de la conquête de Constantinople et de l'empire de Romanie et dou pays de la Princée de la Morée, μέχρι τοῦ ἔτους 1305, ἀμφοτέρα ἔργα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος· ποιητὴς τοῦ Χρονικοῦ ὑπῆρξε προδήλως ἐξελληνισμένος τις Φράγκος ἢ ἐκφραγκισμένος Ἕλληγ· ἡ ἀραγωνικὴ τοῦ Χρονικοῦ τούτου ἐπεξεργασία, ἣν ἐξέδωκεν ὁ Alfred Morel Fatio ἐν Publications de la société de l'orient latin, Genève, 1885· ἡ Istoria del Regno di Romania sive Regno di Morea ὑπὸ Μαρίνου Σανούδου Τορσέλλου περὶ τὸ 1330 γραφεῖσα καὶ σωζομένη χειρόγραφος ἐν τῇ Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ ἐν Ἑνετίᾳ· καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Ἰσπανοῦ Muntaner. Ἐκτὸς δὲ τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι Εὐρώπαιοι χρονογράφοι καὶ ἱστοριογράφοι, ἀλλ' εἶνε μεταγενέστεροι οἱ πλεῖστοι ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς. ("Idē Hopf, de historiae ducatus Atheniensis fontibus, ἐν Βόννῃ 1852, καὶ ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber τοῦ ἄρθρου Griechenland τόμος 5', σ. 201 ἐπ.). Ἐκ δὲ τῶν μεταγενεστέρων πρῶτος ἐπεχείρησεν ἀκριβῆ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ὁ ἀκάματος Γάλλος Δυναγγίος (Ducange 1640 — 1688), ἰδίως διὰ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ Histoire de Constantinople sous les empereurs français, ἐν Παρίσις 1654 καὶ τὸ δεύτερον ἐν Ἑνετίᾳ 1729. Μετὰ δὲ

ἐνδόξου πόλεως ἡγεμόνες δὲν ἦσαν πάντες εἰδικώτερον Φράγκοι, ἤτοι Γάλλοι, ἀλλὰ μετὰ τοὺς κατὰ πρῶτον ἄρξαντας Γάλλους κατέλαβον τὴν χώραν Ἴσπανοί, οἱ Καταλάνοι, καὶ ἤρξεν ὁ βασιλικὸς οἶκος τῆς Σικελίας καὶ Ἀραγωνίας, μετὰ δὲ τοὺς Καταλάνους ὁ ἐκ Φλωρεντίας ἰταλικὸς οἶκος τῶν Ἀτζαϊωλῶν ἢ Ἀκκιαγιουσῶν (Acciajoli), οἵτι-

τὸν Δυκαγγίον, ὃν ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα πάντες οἱ ἱστορικοὶ ὡς τὸ αὐτὸς ἔφα διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μετεχειρίζοντο, ἀνεφάνη ἕτερος ἐπίσης ἀκάματος καὶ ἀκριβὲς ἐρευνητὴς τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὁ ὁμοεθνὴς τοῦ Βυχῶν (Bychon, 1791-1846), ὅστις διὰ σειρᾶς ὅλης συγγραμμάτων ἐπανελάβε καὶ ἐξηκολούθησε τὰς ἐρεῦνας. Κατὰ τὰ ἔτη 1826—1829 ἐξέδωκε τὴν Collection de chroniques τῆς ἐποχῆς εἰς ἑξ τόμους, ὧν ὁ μὲν Α' καὶ Β' (1826) περιέχουσι τὸ ἔργον τοῦ Δυκαγγίου, ὁ δὲ Γ' (1828) τὸν Βιλλεαρδουῖνον καὶ τὸν χρονογράφον Henri de Velenciennes, ὁ Ε' καὶ Σ' (1827) μετάφρασιν τοῦ Ἰσπανοῦ Muntaner καὶ ὁ Δ' (1828) τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὑπὸ τὸν ἡμαρτη- μένον τίτλον «Βιβλίον τῆς κουγκέστας.» Ἐν ἔτει 1840 ἐδημοσίευσεν τὰς Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française au Morée, εἰς δύο τόμους· τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος τὰ Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle, ἐν οἷς περιλαμβάνεται καὶ ἀνατύπωσις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως κατὰ τὸ ἐν Παρι- σίοις τελειότερον χειρόγραφον· ἐν ἔτει 1843 τὸ La Grèce continentale et le Morée καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1843—1845 τὰς Recherches historiques sur la principauté française de Morée, première époque τὸμ. 2, se- conde époque τὸμ. 2, τοὺς τελευταίους δύο ὑπὸ τὸν τίτλον Nouvelles re- cherches. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνακαλύψεων καὶ δημοσιευμάτων τούτων ὁ Βυ- χῶν ἐπεχείρησε τὴν Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce, ἀλλὰ μόνον τὸν πρῶτον τόμον ἐπρόφθασεν νὰ ἐκδώσῃ τῷ 1846. Μετὰ δὲ τὸν ἀνεκτίμητον Buchon ἐξη- κολούθησε περαιτέρω τὰς ἐρεῦνας ὁ μέγας Γερμανὸς μεσαιωνοδίφης Hopf, ὅστις σὺν τοῖς ἄλλοις ἠρεύνησεν ἀκριβέστατα καὶ πάντα τὰ ἰταλικά ἀρχεῖα ἐν Ἑνετίᾳ, Μιλάνῳ, Τουρίνῳ, Γενούῃ, Νεαπόλει, Παλέρμῳ, Μάλτα, δημόσια τε καὶ ἰδιωτικά, ἐξαιρουμένων τῶν σπουδαιοτάτων ἀρχείων τοῦ Βατικανοῦ, ἅτινα δυστυχῶς διατελοῦσιν εἰσέτι δυσπρόσιτα εἰς τὴν ἐπιστήμην· πρὸς δὲ ἐπεσκέφθη καὶ ἠρεύνησε καὶ τὴν Ἑλλάδα ἐπιτοπίως καὶ ἐπραγματεύθη ἔπειτα διεξοδικῶς τὴν ἐποχὴν τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐγκυ- κλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruder, τόμ. Σ' καὶ Ζ' τοῦ ἄρθρου Griechen- land. Ἐπίσης ἔγραψαν περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ ἡμέτερος Κ. Παπαρρηγό- πουλος ἐν τῷ Ε'. τόμῳ τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοῦ Ἱστορίας σ. 1—400· ὁ Ἐπα- μεινῶδας Σταματιᾶδης, «Οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ», ἐν Ἀθήναις, 1869, ὁ Hertzberg, Geschichte Griechenlands· ὁ Antonio Rubio y Lluch, La expedicion y dominasion de los Catalanés en Oriente, Barcelona, 1883· καὶ Los Navarros en Grecia, Barcelona, 1886· ὁ Σπυρ. Λάμπρος

νες ὑπῆρξαν καὶ οἱ τελευταῖοι Φράγκοι, ἤτοι Εὐρωπαῖοι, τῆς πόλεως δυνάσται μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς χώρας. Ὀλόκληρος ὁμως ἡ ἐποχὴ αὕτη τῶν ἐξ Εὐρώπης δυναστῶν καλεῖται γενικῶ ὀνόματι *φραγκοκρατία*, διότι πάντας τοὺς εὐρωπαίους κοινῶ ὀνόματι Λατίνους ἢ Φράγκους ἀπεκάλουν οἱ Βυζαντινοί, ὅπως καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες. Κυρίως λοιπὸν διαιρεῖται ἡ τῆς ξενοκρατίας ταύτης ἐποχὴ εἰς τρεῖς διαφόρους περιόδους ἢ μερικωτέρας ἐποχάς· εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐδυνάστευον ἐν Ἀθήναις οἱ γαλλικοὶ οἴκοι τῶν Δελαροσῶν καὶ τῶν Βριεννίων (1205—1311)· εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς καταλανοκρατίας ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην κυριαρχίαν τῶν βασιλέων τῆς Σικελίας καὶ Ἀραγωνίας (1311—1387) καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς κυριαρχίας τῶν Ἀτζακωλῶν (1387—1456)· τοῦτου δ' ἐνεκα θέλομεν ὑποδιαίρεσαι τὸ βιβλίον τοῦτο εἰς τρία κεφάλαια, ἕκαστον τῶν ὁποίων θέλει περιγράψει μίαν τῶν τριῶν τούτων μερικωτέρων τῆς φραγκοκρατίας ἐποχῶν.

ἐν «Ἀθῆναι κτλ.» 1878 καὶ «Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τὰ σφζόμενα» 1879. Ὁ Τάσος Νεροῦτσος ἐν Χριστιανικαῖς Ἀθήναις· ὁ Φερδ. Γρηγοροβίος ἐν *Gesch. D. St. Athen*, καὶ ἄλλοι. Ἐκτὸς ὅμως τούτων οὐ μικρὰς ἀξίας διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν εἶνε καὶ ὁ Ἰταλὸς *Ros. Gregorio*, *Considerazioni sopra la Storia di Sicilia*, τόμ. Δ', ἐν Παλέρμῳ, 1807· ὁ Γερμανὸς *Tafel*, *De Thesalonica ejusque agro*, 1839, καὶ ὁ Ἀγγλος *Finlay*, *History of Greece from its conquest by the Crusaders to its conquests by the Turks and of the empire of Trapezunt (1204—1461)*, 1853. Περὶ δὲ Ἀθηνῶν εἰδικώτερον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπραγματεύθησαν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ὁ *Pier. Ant. Pacifico*, *Historiographica notitia del ducato d'Atene con la descrizione de' fati de' secoli passati et colli successi dell'armi venete sino all'anno 1687*, ἐν Ἑνετίᾳ 1687· ὁ *Corn. Magni*, *Relazione della città d'Atene colle provincie dell'Attica, Focia, Beocia e Negroponte*, ἐν Πάρμᾳ 1688, καὶ ὁ *Franc. Fanelli*, *Atene attica*, descritta dai suoi principii sino all'acquisto fatto dall'armi venete nel 1687, ἐν Ἑνετίᾳ 1707. Πάντα ἐν τούτοις τὰ ἰταλικά ταῦτα συγγράμματα εἶνε ἐν πολλοῖς ἀνακριβῆ καὶ ἐπιπόλαια· τὸ δὲ τοῦ ἡμετέρου Διονυσίου Σουρμελῆ συγγραμμάτιον «Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων μέχρι τέλους τῆς τουρκοκρατίας», ἐν Ἀθήναις 1842 καὶ 1846, μόλις εἶνε μνείας ἀξίον. Καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν λοιπὸν ἡ καλλίστη πηγὴ εἶνε αἱ ἔρευναι τοῦ Hopf καὶ αἱ τοῦ Γρηγοροβίου, ὅστις ἐπίσης ἐπεσκέφθη καὶ ἠρεύνησε τὰ ἰταλικά καὶ ἰσπανικά ἀρχεῖα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΓΑΛΛΙΚΟΥΣ ΟΙΚΟΥΣ ΤΩΝ ΔΕΛΑΡΟΣΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΡΙΕΝΝΙΩΝ 1205 - 1311.

Ἄφου ὁ Βονιφάτιος, βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης, μάτην ἀπεπειράθη νὰ ἐκπολιορκήσῃ τὸ ὑπὸ Λέοντος Σγυροῦ κατεχόμενον Ναύπλιον, ἀναγκάζομενος περὶ τὰ μέσα τοῦ 1205 νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὰ βόρεια τοῦ κράτους του κατὰ τοῦ δεσπότη τοῦ Ἑλλάδος Μιχαὴλ Ἀγγέλου καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίση, ὅστις συμμαχήσας μετὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ κηρύξας κατὰ τῶν Φράγκων πόλεμον νικηφόρος προήλαυε πρὸς μεσημβρίαν, ἀνέθηκεν, ὡς ἤδη εἶπομεν, τὴν ἐξακολούθησιν τῆς κατακτήσεως καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐν τῇ ἰδίᾳ Ἑλλάδι καὶ Πελοποννήσῳ κυριαρχίας εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν εὐγενεῖς, εἰς οὓς εἶχε παραχωρήσει ὡς ὑποτελεῖς ἡγεμονίας τὰς κατακτηθείσας ἐπαρχίας καὶ πόλεις. Καὶ τῆς μὲν Πελοποννήσου τὴν κατάκτησιν καὶ ἀρκετὰ ἀπόλυτον κυριαρχίαν παρεχώρησε τῷ ἐπιστηθίῳ αὐτοῦ φίλῳ καὶ εὐγενεῖ Γάλλῳ Γουλιέλμῳ Σαμπλίττῃ (Guillaume de Chamblitte¹), ἐπικληθέντι *πρίγκηπι Ἀχαΐας*, βοηθουμένῳ ὑπὸ τοῦ Γοδοφρέδου Βιλλεαρδουίνου, ἀνεψιοῦ τοῦ ὁμωνύμου ἱστοριογράφου τῆς ὑπὸ Φράγκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὑπὸ δραχὸς Φράγκων ἱπποτῶν. Ἐκ δὲ τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ μέχρι Θερμοπυλῶν κτήσεών του τὴν μὲν Ἀττικὴν, Μεγαρίδα, Βοιωτίαν, τὴν Ὀπουντίαν Λοκρίδα μὲ λιμένα τὴν Ἀταλάντην, ἴσως δὲ καὶ τὴν Αἰγιναν καὶ Σαλαμῖνα, αἵτινες ἀργότερον ἀνῆκον τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν, καὶ πρότερον παραχωρήσας ἐπεκύρωσεν εἰς τὸν ἐν Βουργουνδίᾳ εὐγενῆ Γάλλον Ὀθωνα Δελαρόσσην (de la Roche²), πιστὸν αὐτοῦ φίλον καὶ σύμβουλον, τὴν δ' Εὐβοίαν εἰς τὸν ἐπίσης Γάλλον εὐγενῆ Ἰάκωβον Ἀθένιον (d' Avesnes) καὶ τοὺς ἐκ Βερώνης Λομ-

¹ Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως καλεῖ αὐτὸν « Μισέρ Γουλιέλμον ντὲ Σαλό. »

² Ὁθων ντὲ λὰ Ῥῶτζε κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Ἦτο υἱὸς τοῦ Pons de la Roche sur Ougnon, μεγιστάνος τῆς Βουργουνδίας.

βαρδούς ιππότες Κάρτζερας (dalle Garceri) με την υποχρέωσιν να υπόκνηται πάντες κατὰ μὲν τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς τὴν ἄμεσον ἐπικυριαρχίαν τοῦ πρίγκηπος τῆς Ἀχαΐας, κατὰ δὲ τὴν πιθανωτέραν γνώμην εἰς τὴν τοῦ βασιλέως τῆς Θεσσαλονίκης, οὗτινος τὴν ἄμεσον ἐπικυριαρχίαν καὶ ὁ τῆς Ἀχαΐας ἢ Πελοποννήσου πρίγκηψ ἀνεγνώριζε¹. Οὕτως ἐπανῆλθε κατὰ τὰς ἐλληνικὰς χώρας ἱπποτικὴ ἐποχή, παρομοία ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν τόσον θαυμασίως ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ὑμνηθεῖσαν τῶν τρωικῶν χρόνων, ἀλλὰ τῆς ὁποίας οἱ ἡγήτορες τῶν λαῶν, οἱ ἄρχοντες καὶ ἡγεμόνες, ἦσαν ξένοι, ἀλλόγλωσσοι καὶ ἀλλόθρησκοι. Καὶ οὗτοι, ὡς οἱ ὁμηρικὲς ἥρωες, διήρχοντο τὸν καιρὸν των ἐν ἔρωτι καὶ ἐν ἀγῶσι, συγκροτοῦντες συχνότερα μὲν μερικοὺς σπανιώτερα δὲ καὶ γενικοὺς φραγκικοὺς ἀγῶνας ὅπλων (tournois), πεζικοὺς τε καὶ ἱππικοὺς, καὶ ἀδικόπως ἀσκούμενοι εἰς τὰ ὅπλα, διὰ τῶν ὁποίων ὀλιγοὶ ἐκείνοι ἤρχον ἀσυγκρίτως πολυπληθεστέρου πληθυσμοῦ ἰθαγενῶν ἀπὸ τῶν ὀχυρῶν πύργων καὶ φρουρίων, τὰ ὁποῖα ὠκοδόμησαν ἐπὶ καταλλήλων, ἐξεχουσῶν θέσεων, καὶ τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος σωζόμενα ἀποτελοῦσι τὰ μόνα σχεδὸν ὁρατὰ λείψανα τῆς ἱπποτικῆς ἐκείνης ἐποχῆς τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας.

Με τὸν Ὁθωνα Δελαρόσην (1205–1225), ὅστις κατὰ παράδοξον συγκυρίαν ἦτο ὁμώνυμος τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἄρχονται οἱ ξένοι τῶν Ἀθηνῶν ἡγεμόνες, ἡ δ' ἀνέλπιστος αὐτοῦ τύχη εἴλκυσε πολλοὺς συμπολίτας του παρ' αὐτῷ ἐκ Βουργουνδίας, ἐν τοῖς πρώτοις δ' ἐλθοῦσιν ἦτο καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Γουίδων Δελαρόσης (Guy de la Roche), ὅστις ἀπὸ τοῦ 1211 ἢ 1212 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικολάου Σαῖντ—Ὁμὲρ ἐγένετο συνάρχων τοῦ ἡμίσεος τῶν Θηβῶν, τῷ δὲ 1225 διεδέχθη τὸν Ὁθωνα ἐν τῇ ἀρχῇ. Ὁ ἡγεμὼν Ὁθων ἐκλείτο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων *Μέγας Κύρ* ἢ *Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν*²,

¹ Τοῦτο ἦτο τότε λογικώτερον καὶ πιθανώτερον, βραδύτερον δ' οἱ πρίγκιπες Ἀχαΐας ἤγειραν ἀξιώσεις ἐπικυριαρχίας καὶ ἐπὶ τῶν μέχρι Θερμοπυλῶν φραγκικῶν κτήσεων Πρὸβ. καὶ Φίνλαυν ἐν σελ. 149 ἐπ. τῆς γερμ. μεταφρ.

² Ἐπεκράτει τότε παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἐν τῷ ἀνατολικῷ κράτει ὡς καὶ καθόλου ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἡ μανία τῶν μεγάλων τίτλων. Ὅπως ἐκαλεῖτο μέγας σουλτάνος ὁ τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων ἡγεμὼν καὶ μέγας βασιλεὺς ὁ ἀνακτησάμενος τὴν Κωνσταντινούπολιν Μιχαὴλ Παλαιολόγος, οὕτως ὠνομάσθη καὶ ὁ Ὁθων μέγας κύρης. Γαλλιστὶ ἐκαλεῖτο ἐπὶ ἐπιστήμων ἐγγράφων sire d' Athènes, λατινιστὶ δὲ ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ'. dominus

πρώτη δ' αὐτοῦ ἄμα ἐγκατασθέντος φροντίς ὑπῆρξε φυσικῶς ἡ κατὰ-
ληψις τῶν ὀχυρῶν τῆς χώρας σημείων διὰ πιστῶν του ἀνθρώπων,
ἵνα οὕτως ἐξασφαλισθῇ ἡ κατοχὴ αὐτῆς. Καὶ τὴν μὲν Ἀκρόπολιν
ἐνεπιστεύθη εἰς τὸν συγγενῇ του Πέτρον Δελαρόσην, αὐτὸς δὲ κατέ-
λαβε τὴν Καδμείαν τῶν Θηβῶν, ὅπου καὶ ἤδρευε κατ' ἀρχάς, ὡς καὶ
πάντες οἱ ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ διάδοχοί του, καὶ εἰς τὰ ἄλλα φρούρια
διώρισεν ἄλλους ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν ἱπποτῶν, τὴν δ' ὅλην χώραν διέ-
νειμεν ὡς φέουδα τοῖς ὑπ' αὐτὸν Φράγκοις, ὧν εἷς, ὁ Νικόλαος Σαϊντ-
'Ομέρ, ἐγένετο κύριος τοῦ ἡμίσεος τῆς πόλεως Θηβῶν μέχρι τοῦ ἐν
ἔτει 1216 ἢ 1212 θανάτου του. Ἄμα δ' αὐτῷ κατέσχον ὁριστικῶς
τὸ μεγαλοκυράτον καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐν αὐτῷ οἱ εὐαριθμοὶ οὗτοι
τυχοδιώκται, ἥρξαντο λαμβάνοντες τὰ δέοντα μέτρα πρὸς ῥύθμισιν
τῆς διοικήσεως καὶ τῆς ἰδιοκτησίας. Αἱ κατακτήσεις τοῦ βασιλέως
Βονιφατίου μέχρι Κορίνθου ἐγένοντο ἄνευ δυσκολιῶν καὶ ἀντιστάσεως
ἐκ μέρους τῶν καταπεπονημένων ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς κακοδιοικήσεως
κατοίκων, οἵτινες ὡς σωτῆρας ὑπεδέχθησαν τοὺς Φράγκους δυνάστας,
ὑποσχεθέντας νὰ σεβασθῶσι τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν, τὴν κατὰ τὸ
ῥωμαϊκὸν δίκαιον καὶ τὰ ἐγχώρια ἔθιμα διαδικασίαν, τὴν κοινῶς λε-
γομένην ῥωμαϊκὴν κρίσιν, καὶ τὴν θρησκείαν αὐτῶν. Τοιαύτην δ'
ἐπιείκειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας συνεβούλευσε δι' ἐπιστολῆς τῷ Βονι-
φατίῳ καὶ ὁ τότε πάππας Ἰννοκέντιος Γ', προτρέψας αὐτὸν νὰ μὴ νεω-
τερίσῃ τι περὶ τῶν ὑπηκόων του μηδὲ νὰ σφετερισθῇ τὰ κτήματα τῶν
ἐλληνικῶν νηῶν καὶ μοναστηρίων. Δὲν μετεχειρίσθησαν μὲν λοιπὸν οἱ
Φράγκοι τοὺς Ἕλληνας πάντας ἐντελῶς ὡς δορυαλῶτου χώρας ὑποδου-
λωθέντας κατοίκους, ἐρρύθμισαν ὅμως οὐχ ἥττον τὰ πράγματα ἐπὶ τὸ
φεουδαλικώτερον. Καὶ γενικῶς μὲν ἐν ταῖς φραγκικαῖς τῆς Ἑλλάδος
κτήσεσιν ὡς πολίτευμα, οὕτως εἰπεῖν, ἐφηρμόσθησαν τὰ ἀπὸ τοῦ 1099
ἐν τῷ φραγκικῷ βασιλείῳ τῆς Ἱερουσαλῆμ ἐπικρατοῦντα *Συνήθεια*
τῆς Ἱερουσαλῆμ, ἥτοι τὸ σύνταγμα τῶν συνέδρων τῆς Ἱερουσαλῆμ
(*Assises de Jerusalem*) μετὰ τινων μεταβολῶν, συντομεύσεων καὶ
προσθηκῶν, ἵσως καθ' ὃν τρόπον φαίνονται ἐν τῷ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν
τῆς Εὐβοῆς κατὰ τὸ ἔτος 1421 συνταχθέντι κώδικι, διότι ἀρχαιό-
τερόν τι καὶ πρωτότυπον σύνταγμα τῆς Ῥωμανίας δὲν περιεσώθη.
"Οτι δὲ ἐν τῷ μεγαλοκυράτῳ Ἀθηνῶν τὸ αὐτὸ πολίτευμα ἐπεκράτει
Athenarum. Μόνον ἐν Monument. Germ. XXIII, 885 ἐπονομάζεται *dux*
Athenarum atque Thebarum, ἀλλ' ἐσφαλμένως τοῦτο διὰ τὸν Ὁθωνα.

ἐπὶ τῆς γαλλικῆς δυναστείας, ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅρκου, ὃν ἔδιδον κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τῶν οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν, ὁμνύοντες νὰ τηρήσωσι σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ Συνήθεια τῆς Ἱερουσαλήμ¹, ἀκριβεῖς ὅμως καὶ σαφεῖς εἰδήσεις περὶ τοῦ κατὰ πόσον ἐφηρμόσθησαν ἐν τῷ φραγκικῷ τῶν Ἀθηνῶν κράτει οἱ φεουδαλικοὶ ἐκεῖνοι νόμοι δὲν ὑπάρχουσι. Βεβαίως ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος «οὐδεὶς ἀγρὸς ἄνευ κυριάρχου» (*nulle terre sans seigneur*) δὲν ἐπεκράτησεν ἀπολύτως ἐν Ἑλλάδι, ἄρα οὐδ' ἐν τῷ μεγαλοκυράτῳ Ἀθηνῶν, ἄρχων ὅμως λαὸς ἦτο μόνος ὁ τῶν κατακτητῶν, οἱ φεουδοῦχοι καὶ οἱ ἄλλοι περὶ αὐτοὺς ξένοι καὶ ὀλίγοι τινὲς Ἕλληνες, οἵτινες ἄγνωστον ἀκριβῶς διὰ τί καὶ ὑπὸ τίνος ὅρου ἦσαν ἢ ἀπέβαινον φεουδοῦχοι². Κατὰ τὸ ἐν ἔτει 1209 ὑπὸ τῆς ἐν Ῥαυενίκῃ συνελεύσεως τῶν ὑποταγῶν τῇ ἀνωτάτῃ κυριάρχῳ λατινικῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορίᾳ Φράγκων δυναστῶν καὶ ἡγεμόνων, ἐν τῷ ἐκεῖ παρλαμέντῳ ψηφισθέν συνταγμα τῶν συνέδρων τῆς Ῥωμανίας (*Assises de Romanie*), τὰ Συνήθεια τῆς Ῥωμανίας, ὡς τροποποιηθέντα ἐκλήθησαν τὰ τῆς Ἱερουσαλήμ, οἱ Φράγκοι ἱππῶται πλήρη κυριότητα καὶ αὐτοδικίαν εἶχον ἐπὶ μόνων τῶν ἐν τοῖς κτήμασιν αὐτῶν βιούντων ἐναπογράφων παροίκων (*vilani, vilains, rustici*), ἤτοι ἀποκλήρων χωριτῶν, οἵτινες ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν εἶχον καταστήσει ἀπὸ ἐλευθέρων γεωργῶν πάροικοι τῶν δυνατῶν, ἀπορροφησάντων ἢ ἰδιοποιηθέντων τὰ κτήματά των³, διὸ ἡ μεταβολὴ κυρίων ἦτο διὰ τοὺς σχεδὸν ἀδιάφορος. Ἡ ἀτυχὴς αὕτη καὶ πολυάριθμος τάξις ἐθεωρεῖτο ὡς κτήμα ἀναπόσπαστον τῶν ἀγρῶν, εἰς ἀνήκον, οἱ δὲ κύριοι αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων διέθετον αὐτεξούτως οὐ μόνον τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν των, ὅπως περίπου συνέβαιnen εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλωτας ὑπὸ τοὺς Σπαρτιάτας, εἰ καὶ ἡ κυριότης καὶ αὐτοδικία τῶν φεουδούχων Φράγκων ἐμετριάζετο ὑπὸ αὐθεντικῶν ἐποπτῶν ἐπίτηδες ἀποστελλομένων⁴. Πλὴν ὅμως τῶν δουλοπαροίκων τούτων, ὑπῆρχε μεταξύ τῶν ὑποταχθέντων ἰθαγενῶν καὶ τάξις προσωπικῶς ἐλευθέρων κατοίκων,

¹ Ἡ φράσις τοῦ ὅρκου εἶνε, *les bons us et coutumes dou royaume de Jerusalem*.

² Τὸ ἄρθρον 138 τοῦ ἐνετικῆς κώδικος ποιεῖται σαφῶς λόγον περὶ ἐλληνικῶν φεουδῶν καὶ Ἑλλήνων φεουδοῦχων.

³ Ἴδε ἀνωτέρω σελ. 251, πρὸς δὲ καὶ Γρηγοροβίου τόμ. Α', σ. 323 ἐπ.

⁴ Πρὸς καὶ Τάσον Νεροῦτσον ἐνθ. ἀνωτ., Δ', σ. 56.

γαιοκτημόνον ἢ βιοτεχνῶν, οἵτινες δὲν ἦσαν μὲν ἰσότημοι τῶν Φράγκων, οὐδ' ὑπήγοντο εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἐκεῖνοι δικαιοδοσίαν, ἔχαιρον ὅμως προσωπικὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν ἐξηγόραζον πληρώνοντες φόρους. Οἱ φόροι οὗτοι ἦσαν διὰ τοὺς ἰθαγενεῖς γαιοκτῆμονας τὸ ἥμισυ τῶν εἰσοδημάτων, διότι τὰ κτήματα αὐτῶν ἐκηρύχθησαν ὡς ἐν ἰσμοιρίᾳ ἀνήκοντα καὶ εἰς τοὺς Φράγκους φεουδάρχους, οἵτινες ἐνέμοντο καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ εἰσοδήματος, δὲν εἶχον δ' οἱ ἰθαγενεῖς αὐτῶν κτήτορες τὸ δικαίωμα νὰ διαθέτωσι κατὰ βούλησιν αὐτά, οὐδὲ τὸ ἥμισυ αὐτῶν, εἰ καὶ ἐκαρποῦντο τὸ ἥμισυ εἰσόδημα¹. Διὰ δὲ τοὺς ἐν ταῖς πόλεσι βιομηχάνους, πραγματευτὰς καὶ χειρῶνακτας οἱ φόροι συνίσταντο εἰς χρήματα καὶ ἀγγαρείας πολλάκις. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα ὑπεβάλλοντο καὶ οἱ προσωπικῶς ἐλεύθεροι οὗτοι ἰθαγενεῖς εἰς στρατιωτικὴν θητείαν², ὅπως καὶ οἱ δουλοπάροικαι, οἵτινες ἠκολούθουν τοὺς κυρίους των καὶ ἐν πολέμῳ, καθὼς οἱ ὁμοπαθεῖς των Ἑλλῶτες τοὺς Σπαρτιάτας. Αὕτη τῶν Φράγκων ἡ συνήθεια ἐχρησίμευσε βραδύτερον ὡς ὑπόδειγμα εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες ἐξ ὑποδούλων χριστιανῶν κατήρτιζον τὰ φοβερά τῶν γενιτσαρῶν τάγματα. Καὶ δὲν εἶνε μὲν γνωστὸς μετ' ἀκριθείας ὁ χρόνος, καθ' ὃν οἱ Φράγκοι εἰσήγαγον τὴν στρατολογίαν τῶν ἰθαγενῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐν Ἀθήναις ὅμως φαίνεται ὅτι κατὰ πρῶτον περὶ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος ἤρξατο νὰ γίνηται τὸ τοιοῦτο· διότι, ἐνῶ τῷ 1275 ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννης Α' Δελαρόσης, θελήσας νὰ δράμῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ἐν τῷ φρουρίῳ Νέων Πατρῶν ὑπὸ πολυαριθμῶν πολεμίων πολιορκουμένου σεβαστοκράτορος Μεγαλοβλαχίας Ἰωάννου Ἀγγέλου, δὲν ἠδυνήθη νὰ συμπαραλάβῃ πλείονας τῶν 300 ἵπποτῶν, ἐν ἔτει 1304 ἕτερος τῶν Ἀθηνῶν δούξ, ὁ Γουίδων Β' Δελαρόσης, εἶχε συγκροτήσῃ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, στρατὸν ἐξ 900 Φράγκων ἵπποτῶν, 6,000 Θεσσαλῶν ἱππέων καὶ 30,000 πεζῶν, ὁ δὲ διαδοχὸς ἐκείνου Γουαλθῆρος ὁ Βριέννιος ἐπολέμησε κατὰ τῶν Καταλάνων μετὰ στρατοῦ ἐκ 15,000. Βεβαίως πολλοὶ τῶν ἀποτελούντων τοὺς δύο τελευταίους στρατοὺς ἦσαν μισθοφόροι Βούλγαροι, Βλάχοι καὶ ἄλλοι, καὶ ἐκ τῶν ἰθαγενῶν ὅμως οὐκ ὀλίγοι ὑπηρετοῦν ὑπὸ τὰς σημαίας τῶν δουκῶν, οἷον οἱ Θεσσαλοὶ καὶ Ἑλληνες ἐκ τοῦ δουκάτου, ὡς ῥητῶς

¹ Τοῦτου ἔνεκα κατηρτίσθη τότε καὶ κτηματολόγιον, εἰς τὸ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως.

² Πειστικῶς ἰσχυρίσθη τοῦτο ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος ἐν Ἱστορ. τοῦ ἑλλ. ἔθνους τόμ. Β', σ. 37 ἐπ.

μαρτυρεῖ διὰ τὸν δεύτερον τῶν εἰρημένων στρατῶν ὁ αὐτόπτης Ἰσπανὸς χρονογράφος Μουντάνερ¹. "Αλλως τε καὶ θέλομεν ἰδεῖ παρκαταίνοντες ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς, πλὴν ὀλίγων ἐξαίρεσεων, ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν.

Πλὴν δὲ τῶν ἰθαγενῶν, ἢ Γραικῶν, ὡς ἀπεκάλουν αὐτούς, οἵτινες ἀπετέλουν τὸ πλεῖστον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὑπῆρχον καὶ οἱ Φράγκοι, οἵτινες ἦσαν διηρημένοι εἰς δύο τάξεις, τὴν τῶν εὐγενῶν ἢ φεουδούχων καὶ τὴν τῶν μετὰ τὴν κατάκτησιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προσελθόντων ἀπλῶν πολιτῶν, τῶν βορρησίων. Οἱ πρῶτοι ἀπετέλουν τὴν εὐαριθμον στρατιωτικὴν ἀριστοκρατίαν, ἥτις μετὰ τοῦ δυτικοῦ κλήρου ἐκαρποῦτο τῶν πάντων ἐν τῇ κατακτηθείσῃ χώρᾳ, ἦσαν δὲ καθ' ἱεραρχικὴν βαθμολογίαν τεταγμένοι ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπικυριαρχίαν τοῦ αὐθέντου τῆς χώρας. Διὰ τοὺς προνομιοῦχους τούτους ἱππότας καὶ τὰς μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰς ὑπῆρχεν ἐν τῷ μεγαλοκυράτῳ καὶ βραδύτερον δουκάτῳ Ἀθηνῶν, ἐν Θήβαις ἐδρεῦον, ἀνώτατον δικαστήριον (la haute cour), ἀποτελούμενον ἐκ τῶν ἐξοχωτέρων φεουδούχων καὶ χρησιμεῦον συγχρόνως καὶ ὡς συμβούλιον τῆς αὐθεντικῆς αὐλῆς. Ἡ δὲ δευτέρα τῶν Φράγκων τάξις, ἡ βορρησία (bourgeoisie), εἶχε διὰ τοὺς μεταξὺ βορρησίων ἢ μεταξὺ τούτων καὶ ἰθαγενῶν διαφορὰς ἴδιον κατώτερον φραγκικὸν δικαστήριον, τὴν αὐλὴν τῆς βορρησίας (la basse cour de bourgeoisie). Ἀμφότερα τὰ φραγκικὰ ταῦτα δικαστήρια ἐδίκαζον κατὰ τὰς ἐν τοῖς Συνηθείαις τῆς Ῥωμανίας διατάξεις ἐν γαλλικῇ γλώσσῃ, ἐν ἣ συνετάσσοντο καὶ πάντα τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἐνῶ διὰ τοὺς ἰθαγενεῖς ὑπηκόους ἴσχυον αἱ παλαιαὶ βασιλικαὶ διατάξεις καὶ τὰ βυζαντινὰ νόμιμα. Διὰ τὰς μεταξὺ τούτων διαφορὰς αἱ δίκαι ἐγίνοντο πιθανῶς ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ ἐν ἐλληνικῇ γλώσσῃ· διότι καθ' ὃ ἐπανειλημμένως λέγεται ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως οἱ Φράγκοι ἐσεβάσθησαν τὰ πικτροπικράδοτα αὐτῶν ἔθιμα καὶ νόμιμα. Δύο λοιπὸν διάφοροι καὶ κεχωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων τάξεις πληθυσμοῦ ὑπῆρχον ἕκτοτε καὶ ἐν Ἀθήναις, ὅπως καὶ ἐν πάσαις ταῖς φραγκοκρατούμεναις ἐλληνικαῖς χώραις, ἡ προνομιοῦχος τῶν εὐαριθμῶν Φράγκων καὶ ἡ πολυπληθεστέρη τῶν ἰθαγενῶν ἢ Γραικῶν. Οἱ ξένοι ἐκεῖνοι δυνάσται ἐζῶν ὅσον τὸ δυνατόν ἄνευ συχνῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἰθαγενῶν, τόσον δ' ὀλίγον ἐφρόντιζον περὶ τῆς γλώσσης τοῦ τόπου,

¹ Ἐν Καταλαν. χρον., κεφ. 240.

τῆς ἑλληνικῆς, ὥστε μετὰ ἐβδόμηκονταετῇ ἐν τῇ χώρᾳ διάρκειαν τῆς φραγκοκρατίας, ἐν ἔτει 1275, ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννης Α' Δελαρόσης, θέλων νὰ εἴπῃ ποτὲ «πολὺς λαὸς ὀλίγοι ἄνθρωποι», ἐπρόφερε «πολὺ λαὸς ὀλίγο ἄνθρωποι», ὡς θέλομεν ἰδεῖ κατωτέρω. Οἱ δὲ ἰθαγενεῖς κάτοικοι, καὶ αὐτοὶ οἱ προσωπικῶς ἐλεύθεροι, ἦσαν ὁ ὑπόδουλος λαός, πολλοὶ αὐτοὶ ὀλίγοις ξένοις δουλεύοντες, ὡς σήμερον οἱ Ἵνδοι τοῖς Ἀγγλοῖς, τὸ δὲ ὑπόδουλον αὐτῶν κατεφαίνετο ὅχι μόνον ἐκ τῆς στερήσεως τοῦ δικαίου, νὰ διαθέτωσιν ἐλευθέρως τὰ κτήματά των, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐπιγαμίας μεταξὺ τούτων καὶ τῶν Φράγκων καὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τῶν δημοσίων ἀξιωματῶν, πλήν τινων ἀσημάντων καὶ κατ' ἀνάγκην βραδύτερον ἕνεκα τῆς γλώσσης ἐξαιρετικῶς καὶ εἰς ἰθαγενεῖς ἐνίοτε διδομένων, εἰς τὸ νοταρίου καὶ τινων ἄλλων, κοινοτικῶν ἰδίως. Ἀλλὰ καὶ τοιαῦτα παραδείγματα δὲν ἀναφαίνονται πρὸ τῆς καταναλοκρατίας καὶ μόνον ἐπὶ τῶν Ἀτζαϊωλῶν (1387—1458) τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἤρξατο πάλιν ἀναλαμβάνον ἰσχὺν καὶ δικαιώματα, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν καιρῷ. Ἐπειτα, ἐὰν ἰδιώται ἰθαγενεῖς διετήρησαν κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν κάρπωσιν τῶν ἰδιοκτησιῶν των, ἡ δημοσία ὅμως κτηματικὴ περιουσία τῶν πόλεων καὶ χωμῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐν τῇ χώρᾳ κοινοτήτων, πρὸς δὲ τῶν ναῶν καὶ μονῶν, ἐδημεύθη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ Ὁθωνος Δελαρόσου, ὅστις, κρατήσας τὰ καλλίτερα καὶ μᾶλλον προσοδοφόρα ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὡς περιουσίαν τοῦ κυριαρχικοῦ οἴκου, διένειμε τὰ λοιπὰ μεταξὺ τῶν ἀκολουθῶν αὐτοῦ ἱπποτῶν, ὀλίγα δὲ τινα ἐξεχώρησε καὶ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ὅστις κατέλαβε τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ ἐγχωρίῳ ἐκκλησίᾳ, παρηγκωνισθέντος εἰς δευτέραν μοῖραν τοῦ ὀρθοδόξου.

Διότι μία τῶν πρωτίστων ἐν τῇ χώρᾳ μεταρρυθμίσεων τῶν Φράγκων ὑπῆρξεν ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου διὰ καθολικῷ. Ὅπως δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τῆς φραγκοκρατίας ἐξεβλήθη ὁ τέως ὀρθόδοξος πατριάρχης, ὅστις κατέφυγεν εἰς Νίκαιαν, ἀντ' αὐτοῦ δ' «ἔλκετο ἐκ Βενετίας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θωμᾶς τις τοῦνομα (Θωμᾶς Μοροζίνης) τὴν μὲν ἡλικίαν μέσος τὴν δὲ σωματικὴν πλάσιν λακκουτοῦ συὸς εὐτραφέστερος,» κατὰ Νικήταν τὸν Χωνιάτην, ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ'. διορισθεὶς, ἡ δὲ Ἀγία Σοφία ἐγένετο καθολικὸς τῶν Δυτικῶν ναός, οὕτω καὶ ἐν Ἀθήναις τὸν ἐς ἀποχώρησιν ἐξαναγκασθέντα γεραρὸν ὀρθόδοξον μητροπολίτην Μιχαὴλ Ἀκομινάτον ἀντικατέστησεν ὁ Λατῖνος Βερνάρ-

δος, Γάλλος τὸ γένος, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πάπα ἐν ἔτει 1206 διορισθεὶς καὶ μετὰ πάντων τῶν δικαιωμάτων τῶν προκατόχων του προικισθεὶς¹. Ὁ Βεράρδος οὗτος ἐγκαθιδρύθη ἐν τῷ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως παρὰ τὰ Προπύλαια μητροπολιτικῷ οἴκῳ, ὁ δὲ Παρθενῶν μετετράπη εἰς καθεδρικὸν ναὸν τῆς καθολικῆς ἀρχιεπισκοπῆς². Ἐκτὸς δὲ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βεράρδου ἦλθον τότε καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ διάφοροι ἄλλοι κατώτεροι καθολικοὶ κληρικοὶ, πρεσβύτεροι καὶ λοιποὶ. Ὁ δὲ πολὺς κατώτερος κληρὸς ἔμεινε μὲν ὀρθόδοξος ὁ πλεῖστος καὶ πίστιν τῷ ἐν Κέφῳ ἐφησυχάζοντι ἐκπτώπτῳ μητροπολίτῃ Μιχαὴλ τηρῶν, μάλιστα δ' ὅπου δὲν ὑπῆρχον καθολικοὶ κάτοικοι, ὑπήχθη ὅμως εἰς τὴν κυριαρχίαν καὶ δικαιοδοσίαν τῶν καθολικῶν ποιμεναρχῶν. Κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' παραγγελίας ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς δὲν ἐξεθιάσθη εἰς ἐξόμωσιν τῶν πατρῶιν δογμαμάτων, ἀλλ' ἤρκει ἀπλῆ διὰ χειροδοσίας πρὸς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον ὁμολογία ὑποταγῆς, ὅπως μένωσιν ἀνενόχλητοι ἐν ταῖς θέσεσιν αὐτῶν καὶ ὅμως καὶ τὴν χειροδοσίαν ταύτην ὀλίγιστοι τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν, καὶ οὗτοι ὀκνοῦντες ἐξετέλεσαν. Πρῶτος δὲ πάντων ὁ καθηγούμενος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ μονῆς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, τῆς ἐπιλεγομένης Καισαριανῆς καὶ Κυριανῆς (κοινῶς Τσουριανῆς) μετὰ τινα ἔτη, τῷ 1209, κακοζήλως ἀπεφάσισε νὰ ὁμολογήσῃ ὑποταγὴν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ, ὡς ἔπραξε μετὰ 250 ἔτη ἕτερος διάδοχός του πρὸς τοὺς Τούρκους, καθ' ἃ θέλομεν ἰδεῖ, ὡς ἀνταμοιβὴν δ' ἡ μονὴ αὕτη διετήρησε καὶ ἐπὶ τῶν Φράγκων ὥς εἶχε προνομίας καὶ ἀτέλειαν³. Διὰ δὲ τῆς συνθήκης, ἣν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1206 συνωμολόγησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ ἀποστολικὸς τοῦ πάπα ἑξαρχος καρδινάλιος Βενέδικτος, ὁ πατριάρχης Θωμᾶς Μοροζίνης, ὁ τότε Λατῖνος

¹ Ἴδε Ἰννοκεντίου Γ'. ἐπιστολ. βιβλ. 9, 194. Κατάλογον τῶν λατίνων ἀρχιεπισκόπων Ἀθηνῶν ἐδημοσίευσεν ὁ Pouqueville, Voyage en Grèce, τόμ. Ε'., σ. 42—43. ἐκδ. 6'. Ἐν τῷ μεγαλοκυράτῳ Ἀθηνῶν δύο μόναι ἀρχιεπισκοπαὶ ἰδρύθησαν ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἡ Ἀθηνῶν καὶ ἡ Θηβῶν, ἡ τελευταία μὲ δύο ἐπισκοπάς.

² Ὁ χρονογράφος Ἑρρίκος de Velenciennes καλεῖ τὸν Παρθενῶνα «maistre eglise d'Athaines . . . c'on dist de Notre Dame,» λατιστὶ δ' ἐλέγετο dominicum templum Athenarum, ἧτοι Κυριακόν.

³ Ὁ ἐν Κέφῳ ἐφησυχάζων μητροπολίτης Μιχαὴλ πικρῶς ἤλεγξε διὰ σωφρομένης ἐπιστολῆς του ἐκ τοῦ ἔτους 1209 τὴν τοιαύτην τοῦ καθηγουμένου τῆς Καισαριανῆς σπουδὴν.

αὐτοκράτωρ Ἐρρίκος τῆς Φλανδρίας καὶ οἱ βαρῶνοι καὶ ἱππότες τοῦ λατινικοῦ τῆς Ῥωμανίας κράτους, ὁ καθολικὸς κληρὸς ἔλαβε πάσας τὰς ἐπὶ Βυζαντινῶν προνομίας καὶ ἀποδοχὰς τοῦ ὀρθοδόξου, πάντες δ' οἱ ναοὶ καὶ τὰ οἰκήματα τῶν κληρικῶν, Ἑλλήνων τε καὶ Λατίνων, ἐκηρύχθησαν ἄσυλα καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς ζῶντες ἢ προσφυγόντες ἀκαταζήτητοι καὶ ἀπηλλοτριμένοι πάσης κοσμικῆς δικαιοδοσίας «κατὰ τὰ ἐν Φραγκίᾳ νόμιμα¹.» Οἱ δὲ τῶν χωρίων καὶ κωμῶν ἱερεῖς, οἵτινες πάντες σχεδὸν ἦσαν Ἕλληνες καὶ ὀρθόδοξοι, ἀπηλλοτρίωσαν μὲν ἐν μέρει τῶν ὑποχρεώσεων, ἃς ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν εἶχον πρὸς τὸ κράτος ὡς κτηματῆται, οὐχ ἥττον ὅμως ἐφορολογοῦντο καὶ πάλιν, προσέτι δ' ὑπηρετοῦν καὶ στρατιωτικῶς. Ἐξηροῦντο δὲ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ἵνα τελῶσι τὰς θρησκευτικὰς λειτουργίας, δύο μὲν ἱερεῖς διὰ χωρία 25—70 οἰκογενειῶν, τέσσαρες δὲ διὰ χωρία ἐξ 71—124 οἰκογενειῶν, ἐξ δι' 125—169 οἰκογενείας καὶ οὕτω καθεξῆς βαθμυδόν, οἱ δὲ λοιποὶ Ἕλληνες καὶ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς καὶ ἄλλοι κληρικοὶ τῶν χωρίων καὶ κωμῶν ὑπεχρεοῦντο νὰ ὑπηρετῶσιν ἐν ἀνάγκῃ καὶ στρατιωτικῶς, πλὴν τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν, οἵτινες ἦσαν μὲν πάντες ἀπηλλοτριμένοι στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως, ἐτέλουν ὅμως τὸν φόρον ἀκρόστιχον, ὡς καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν. Ὁ δὲ καθολικὸς κληρὸς, οὗτος προϊστάτο ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος, ἦτο ἀπηλλοτριμένος πασῶν τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον καὶ ἐφ' ὅσον ὁ πάπας ἐξαιρετικῶς ἡνόμει τὴν λατινικὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν.

Ὁ θρόνος οὗτος ταχέως ἀνυψώθη καὶ πολλαχῶς ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', ὅστις διέτρεφε λεπτότερα πῶς αἰσθήματα πρὸς τὴν σεβασμίαν πόλιν καὶ ἐπεθύμει «αἱ ἐνδοξον ἔχουσαι παρελθὼν Ἀθῆναι, ἡ μήτηρ τῆς τέχνης, ἡ πόλις τῆς ἐπιστήμης,» ὡς τὰς ἀποκαλεῖ², ἐκκλησιαστικῶς τοῦλάχιστον νὰ καταλάβωσιν ἐξαιρετικὴν θέσιν. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι τῆς Ἀχαΐας καὶ Ἑλλάδος αἱ ἀρχιεπισκοπαὶ ἦσαν αὐτοκέφαλοι, ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀποστολικοῦ θρόνου ἐξαρτῶμεναι, ἐν ἔτει 1208 ἐπετράπησαν τῇ ἀθηναϊκῇ ἐκκλησίᾳ καὶ οἱ καταστατικοὶ θεσμοὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν Παρισίων, οἱ νομιζόμενοι ὡς οἱ ἄριστοι καὶ ἐξαιρετικοὶ ἐν Γαλλίᾳ, ὁ δὲ Μέγας Κύρης Ὁθων διετάχθη ὑπὸ τοῦ πάπα νὰ μὴ λαμβάνῃ μηδὲνα ἐγγειον φόρον (ἀκρόστιχον) παρὰ τῆς

¹ Πρβ. καὶ Τάσον Νερούτσον ἐνθ. ἀνωτ., Δ', σ. 61—62.

² Ἐν τῇ πρὸς τὸν Βεράρδον βούλλᾳ. Πρβ. ἐπιστολ. βιβλ. 2, 256.

ἐκκλησίας¹. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ὁθωνος πίσις καὶ ἀδιαφορία οὐδὲν ἤττον ἐξηκολούθει, ὁ Βεράρδος μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Ῥώμην, ὅπως παραπονηθῇ παρὰ τῷ Πάπᾳ κατὰ τοῦ ἡγεμόνος καὶ ἐπανήλθεν ἐκεῖθεν φέρων ἐξαιρετικὰς καὶ λίαν εὐνοϊκὰς ἐπιστολάς παρὰ τοῦ Ἰννοκεντίου Γ' ἐν ἔτει 1209, δι' ὧν ἀνυψοῦτο ἔτι μᾶλλον ὁ ἐκκλησιαστικὸς τῶν Ἀθηνῶν θρόνος, γενόμενος μητροπολιτικὸς, καὶ ἐτάσσοντο ὑπ' αὐτὸν αἱ ἐπισκοπαὶ Χαλκίδος, Αὐλῶνος, Ζέρκων, Καρύστου, στου, Θερμοπυλῶν, Δαυλίας, Κορωνείας, Ἀνδρου, Σκύρου, Κέω καὶ Μεγάρων. Ὡς κτήματα δὲ πρὸς συντήρησιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν ὠρίσθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα τὰ χωρία Προκοβενίκος, Ὠρωπός, Τρικλίνη, Πλατάνη, Ψυλή, Κυριομοναστήρι, Χασιά, Μαινίδι, Δεκέλεια, Κλειστά, Περσεκονάρι, Κάτω-Πρέζικα, Καλέντζη, Καπανδρίτι, Ἀγία Ἀνάστασις, Ποταμός, Πύργος, Ταῶ, Μαρχθών, Ἀργαλίκι, Ἀνθηδών, Αἰγώνεια, Βάθεια, Θέρμα καὶ Μουρτάρι, πάντα ἐν Ἀττικῇ καὶ Βοιωτίᾳ, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἕτερα δέκα ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Καρύστου κείμενα². Ὁ δὲ Μέγας Κύρης Ὁθων οὐ μόνον συγκατένευσε τότε εἰς ταῦτα, ἀλλὰ καὶ προέτεινε πανταχοῦ τῆς κυριαρχίας του, ὅπου εὗρισκοντο 12 τοῦλάχιστον λατινικαὶ οἰκογένειαι, νὰ διορισθῇ λατῖνος ἱερεὺς μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῶν λατίνων κατοίκων, ὑποσχεθεὶς νὰ προσθέσῃ αὐτὸς ἐκ τῶν ἰδίων τὸ πρὸς συντήρησιν τοῦ ἱερέως ἐλλεῖπον, ἵνα ὡς τάχιστα ἐπέλθῃ συγχώνευσις μεταξὺ λατίνων καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐντοπίων. Ἐννοεῖται δ' ὅτι ὁ πάπας ἀπεδέξατο προθύμως τὴν πρότασιν ταύτην δι' ἐπιστολῆς του ἀπὸ 9 Μαρτίου 1210³, ταχέως ὅμως πάλιν ἔλαβεν ἀφορμὴν παραπόνων κατὰ τοῦ Ὁθωνος, διότι οὗτος, ἀκολουθῶν κατὰ καθήκον τὰς διαταγὰς καὶ ὁδηγίας τοῦ ἀνωτάτου τῶν Φράγκων κυριάρχου, τοῦ τότε αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως Ἑρρίκου (1206—1216), εἰργάζετο πρὸς ἐκλαίκευσιν τῆς λίαν ἐκτεταμένης ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς τὸ κληροδοτεῖν εἰς ἱερά. Βραδύτερον δὲ καὶ ἐδήμειυσεν ὅτε Ὁθων καὶ ὁ

¹ Ἴδε Ἰννοκεντίου Γ' ἐπιστολ. βιβλ. 11, 112, 113, 621.

² Πρὸς αὐτόθι, βιβλ. 11, 256. καὶ Τ. Νεροῦτσον ἐνθ. ἀνωτ. Δ', σ. 59, 68. Εἰς τὰς ἑνδεκα πρώτας ἐπισκοπὰς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν προστετέθησαν ἀργότερα, ἐπὶ πάπα Ὀνωρίου Γ', καὶ τέσσαρες ἄλλαι, ἡ Αἰγίνης, ἡ Ζητούνιου, ἡτοι Λαμίας. ἡ Σόλωνος, ἡτοι Ἀμφίσσης καὶ ἡ Ῥεῖου, ἡτοι Κρεούσης ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ, τοῦ νῦν Λιβαδόστρου.

³ Αὐτόθι βιβλ. 13, 66.

τότε πρίγκιψ Ἀχαΐας Γοδοφρέδος Α'. Βιλλεαρδουϊνος, ὁ διάδοχος τοῦ Σαμπλίττου, τὰ ἀπέραντα ἐκκλησιαστικά κτήματα τῆς κυριαρχίας των, ἐν οἷς περιλαμβάνοντο καὶ ὅσα εἶχε κατὰσχει τῷ 1213 ὁ τοῦ πάπα ἀπεσταλμένος Πελάγιος κλείσας τὰς ἐλληνικὰς μονὰς καὶ ἐκκλησίας, ὅπως ἐξαναγκάσῃ τοὺς ὀρθοδόξους νὰ γίνωσι καθολικοί. Τοῦτου ἕνεκα ἀφωρίσθησαν ἀμφοτέροι οὗτοι τῷ μὲν 1213 ὑπὸ τῶν λατίνων ἀρχιεπισκόπων Ἀθηνῶν, Θηβῶν καὶ Πατρῶν, τῷ δὲ 1216 ὑπὸ τοῦ τότε λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερβασίου, τοῦ δεχθέντος τὸν Θωμᾶν Μοροζίνη, ἐλθόντος δὲ αὐτοπροσώπως εἰς Θήβας, μετὰ τρία ὅμως ἔτη ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' ἔλυσε τὸ ἐπιτίμιον, τὴν δὲ θέλησίν του ταύτην ἐπέβαλε καὶ τῷ Πατριάρχῃ Γερβασίῳ, ὅπως ἔλυσε τῷ 1223 καὶ τὸν ἐν ἔτει 1220 ὑπὸ τοῦ ἀποστολικοῦ ἐξάρχου καρδινάλεως Κολόννα ἐπιβληθέντα ἀφορισμόν¹.

Τοιοῦτος περίπου ἦτο ὁ ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὸ μεγαλοκυράτον Ἀθηνῶν εὐθύς μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς χώρας εἰσαχθεὶς πολιτικὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς ὀργανισμός. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἀσχολιῶν τούτων ὁ Ὄθων εἶχε πολλὰ νὰ πράξῃ καὶ ὑπὸ στρατιωτικὴν ἔποψιν ἐν τῷ νεοσυστάτῳ αὐτοῦ κράτει. Ἐν Ἀθήναις τῆς μικρᾶς καὶ περὶωρισμένης κάτω πόλεως τὰ τεῖχη ἦσαν περιηρημένα πολλαχού καὶ κατηρειπιωμένα, ἡ δὲ Ἀκρόπολις ἀνεπαρκῶς ὠχυρωμένη. Τὴν μὲν λοιπὴν Ἀκρόπολιν ὠχύρωσε κάλλιον ἐγείρας νέους προμαχῶνας ἐπὶ τῆς δυσμικῆς εἰσόδου, τὸν δ' ἐκτὸς αὐτῆς συνοικισμόν τῶν ἰθαγενῶν, περὶωρισμένον τότε εἰς τὰς βορειοανατολικὰς αὐτῆς πλευράς, ἐξησφάλισε διὰ νέου τείχους, ἡμικυκλιοειδῶς περιβάλλοντος αὐτὸν ἀπὸ τῆς δυσμικῆς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως μέχρι τοῦ νοτιοανατολικοῦ ὄχθου αὐτῆς². Εἶχε δὲ δίκαιον ὁ Φράγκος δυνάστης σπεύσας εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῶν Ἀθηνῶν, διότι τάχιστα ἐπῆλθον καιροὶ χαλεποὶ καὶ περιπετειώδεις. Ἡ κατ' ἀρχὰς τόσον εὐκόλως γενομένη ὑπὸ τῶν εὐαρίθμων ἐκείνων Φράγκων κατάκτησις τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας προσέκρουσε μετ' ὀλίγον εἰς δυσκολίας μεγάλας. Οἱ Ἑλληνες τῆς Θράκης, συνεννοηθέντες πρὸς τὸν τότε ἰσχυρὸν τῶν Βουλγάρων βασιλεῖα Ἰωαννίσην, ἀντίστησαν κατὰ τοῦ εἰς κατάληψιν τῆς χώρας ἐξελθόντος λατίνου αὐτοκράτορος Βαλδουίνου τῆς Φλανδρίας, κατὰ

¹ Ἴδε Ἰννοκεντίου Γ' ἐπιστολ. βιβλ. 13, 110. Ὀνωρίου Γ' ἐπιστ. βιβλ. Β', 1002. Γ', 237. 416 καὶ Buchon Recherches, τόμ. Α', σ. 141—142. Πρβ. δὲ καὶ Φίνλαϋ Ἑλλ. καὶ Τ. Νεροῦτσον ἔνθ. ἀνωτ. Δ', σ. 99 ἐπ.

² Πρβ. καὶ Τ. Νεροῦτσον ἔνθ. ἀνωτ., Δ', σ. 56—57.

Ἀπρίλιον δὲ τοῦ 1205 ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἡττηθεὶς ὑπὸ Ἰωαννίση παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν ἠχμάλωτίσθη καὶ ἐρρίφθη εἰς τὰς ἐν Τυρνόβῳ φυλακὰς, ἐνθα κακῶς ἀπώλετο. Δύο δ' ἔτη ἀργότερα, τῷ 1207, καὶ ὁ τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεὺς Βονιφάτιος ἔπεσε μαχόμενος πρὸς τὸν Ἰωαννίσην ἐν Μακεδονίᾳ. Οὐ μικρὰ δὲ πράγματα παρεῖχε τοῖς Φράγκοις καὶ τὸ ἐν Ἠπείρῳ καὶ τῇ δυτικῇ Ἑλλάδι δεσποτάτον Ἑλλάδος. Ἡ δὲ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς τῆς ὅλης τῶν Φράγκων ἐπιχειρήσεως, ὁ γηραιὸς τῆς Ἑνετίας δόγης Ἑρρίκος Δάνδολος, ἀπεβίωσε καὶ αὐτὸς τῷ 1205 ταφεὶς ἐντὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας. Πάντα λοιπὸν τὰ ἄλλεπαῖλληλα γεγονότα ταῦτα ἐπήνεγκον τελείαν ταραχὴν καὶ ἀναστάτῳσιν μεταξὺ τῶν Φράγκων. Οἱ μεγιστᾶνες τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἰδίως οἱ Λομβαρδοὶ, ἐπωφελοῦμενοι τὰ συμβάντα ταῦτα, ἐπεχείρησαν, μὴ μὲν ἀπὸ ἀλλαγῆσαν τοῦ φοβεροῦ Ἰωαννίση, δολοφονηθέντος ὑπὸ τινος τῶν ὀπαδῶν του, νὰ καταστῶσιν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ἐπικυριαρχίας τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει λατίνου αὐτοκράτορος καὶ νὰ ἐνώσωσι τὸ βασιλεῖον τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ ἡγεμονίας τοῦ φονευθέντος Βονιφατίου, ἥτοι τοῦ Μομφερράτου, ἀρχηγὸς δὲ τοῦ ἐγχειρήματος ἦτο ὁ ἐπίτροπος τοῦ βασιλείου κόμης Οὐβέρτος Βιανδράτης. Ἀλλ' ὁ τὸν Βαλδουῖνον διαδεχθεὶς ἀδελφὸς του αὐτοκράτορος Ἑρρίκος δὲν παρεῖδε τὰ στασιαστικὰ ταῦτα ἐν τῷ βασιλείῳ Θεσσαλονίκης κινήματα, ἀλλ' ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν περὶ τὸν Βιανδράτην, ὧν οἱ πλεῖστοι καταπτοηθέντες συνεβιβάσθησαν πάλιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἀναγνωρίσαντες τὴν ἐπικυριαρχίαν του καὶ ὁμόσαντες πίστιν καὶ ὑπακοήν, πρὸς δὲ συνεννοηθέντες νὰ τηρήσωσι μίαν κοινὴν πρὸς τὰς ὑπερφιάλους ἀξιώσεις τοῦ καθολικοῦ κλήρου πολιτείαν ἐργαζόμενοι ἐπιμόνως εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων. Μόνος ὁ Βιανδράτης καὶ οἱ Λομβαρδοὶ βαρῶνοι Εὐβοίας καὶ Βωδονίτζης ἐπέμενον ἀκόμη εἰς τὴν κατὰ τοῦ Ἑρρίκου ἀντίστασιν, καταλαβόντες δὲ βίᾳ τὴν τῷ Ὄθωνι Δελαρόσῃ ἀνήκουσαν Καδμείαν, ὠχυρώθησαν ἐν αὐτῇ, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ καταβάς ἐκ Θεσσαλονίκης ἠναγκάσθη μετὰ τινὰς εἰρηνικὰς ἀποπειράς νὰ πολιορκήσῃ αὐτοὺς ἐν Θήβαις καὶ νὰ τοὺς ἐκβιάσῃ εἰς ὑποταγὴν. Ὁ δὲ μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν Ὄθων Δελαρόσης μετὰ τῶν πλείστων Γάλλων βαρῶνων καὶ μεγιστάνων ἐτάχθησαν μὲν εὐθὺς ὑπὲρ τοῦ Ἑρρίκου καὶ ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὸν ὅρκον, ὃν εἶχον ὁμόσει τῇ αὐτοκρατορίᾳ, ἡ στάσις ὅμως τῶν ἐν Βωδονίτζῃ καὶ Εὐβοίᾳ χειτάνων βαρῶνων

καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν κατάληψις τῆς Καδμείας, ἤτοι αὐτῆς τῆς ἑδρας τοῦ Ὄθωνος, παρέσχον αὐτῷ οὐ μικρὰς ἐνοχλήσεις καὶ πράγματα, ἥναγκάσθη δὲ τότε νὰ μεταφέρῃ καὶ τὴν ἑδραν του ἐκ τῆς πολυανθρώπου πόλεως τῶν Θηβῶν εἰς Ἀθήνας, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπου διεσκεύασε ὡς ἡγεμονικὸν οἶκον τὰ Προπύλαια, χρησιμεύσαντα ἕκτοτε ὡς κατοικίαν τῶν τε Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων ἀρχόντων τῆς χώρας. Ἐνταῦθα δὲ ὑπεδέχθη καὶ ἐπὶ διήμερον ἐφιλοξένησε καὶ τὸν αὐτοκράτορα Ἑρρίκον, ὅστις μετὰ τὸ ἐν ἔτει 1209 ἐν Ῥαυενίκη παρὰ τὴν Ὑπάτην συνέδριον τῶν Φράγκων βαρόνων καὶ ἀνωτέρων λατίνων κληρικῶν καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς Καδμείας ἐπεσκέφθη τὸν Μέγαν Κύρην καὶ ἐπροσκύνησεν ἐν τῷ Παρθενῶνι τὴν Θεομήτορα¹. Συνεκάλεσε δὲ τὸ συνέδριον ἢ παρλαμέντον ἐκεῖνο ἐν Ῥαυενίκη ὁ αὐτοκράτωρ, ἅμα διῆλθε τὰς Θερμοπύλας, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ ρυθμισθῶσι τὰ πράγματα εἰρηνικῶς καὶ ὀρισθῇ τὸ φεουδαλικὸν σύνταγμα τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ *Συνήθεια τῆς Ῥωμανίας* ἐπικληθέν, ὁμώσῃσι δὲ ἐκ νέου καὶ τὸν νεομισμένον ὄρκον οἱ διάφοροι τοῦ κράτους μεγιστᾶνες καὶ φαίουδοῦχοι. Μόνοι οἱ ὑπὸ τὸν κόμητα Βιανδράτην ἐν τῇ Καδμείᾳ ὠχυρωμένοι Λομβαρδοὶ βαρῶνοι ἀπέσχον τοῦ μεγάλου ἐκείνου συνεδρίου, ἀλλ' ἥναγκάσθησαν μετ' ὀλίγον καὶ οὗτοι ὑπὸ τοῦ σπεύσαντος εἰς ἐκπολιόρκησιν αὐτῶν Ἑρρίκου νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τὰ ἐν Ῥαυενίκη ἀποφασισθέντα καὶ νὰ συμφιλιωθῶσι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἀποδοθείσης τῆς Καδμείας τῷ Ὄθωνι². Πρὶν δ' ἔτι συμβῶσιν αἱ ταραχαὶ αὗται καὶ ἡ τῆς Καδμείας ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Βιανδράτην κατάληψις, ὁ Ὄθων Δελαρόσης προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμου Σαμπλίττου εἶχεν ἐκστρατεύσει εἰς Κόρινθον, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ ἐκπολιορκήσωσι τὰ ὑπόλοιπα ἐν Πελοποννήσῳ λείψανα ἐλληνικῆς κυριαρχίας, ὧν τὰ πλεῖστα κατεῖχεν ὁ Λέων Σγουρός καὶ μετὰ τὸν θάνατον τούτου ὁ ἀδελφός τοῦ δεσπότης Ἑλλάδος καὶ συμμάχου τοῦ Σγουροῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου Δούκα Θεόδωρος Ἀγγελος Δούκας, Ἄλλ' ὁ Θεόδωρος οὗτος ἀπέκρουσεν ἀνδρείως τὰς ἐπιθέσεις τῶν Φράγκων, ὡς εἶχε πράξει καὶ ὁ Σγουρός μέχρι τοῦ θανάτου του. Μετὰ δὲ τὸ ἐν Ῥαυενίκη συνέδριον καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπίσκεψιν τοῦ

¹ Ὁ Ἑρρίκος de Valenciennes λέγει περὶ τῆς ἐπισκέψεως ταύτης τοῦ Ἑρρίκου « Li empereres allà à la maistre eglise d'Athaines, en orisons.

² Δεπτομερῶς περὶ τοῦ ἐν Ῥαυενίκη συνεδρίου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἀποφασισθέντων ἴδε Τ. Νεροῦτσον, ἐνθ. ἀνωτ., Δ', σ. 89—92.

αὐτοκράτορας ὁ Ὅθων, συνοδεύσας αὐτὸν ἐπανακάμπτοντα διὰ ξηρᾶς εἰς Κωνσταντινούπολιν μέχρις Εὐρίπου, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κατ' ἀρχὰς τοῦ 1209 διακοπεῖσαν πολιορκίαν τῆς Κορίνθου μετὰ τοῦ τότε μὲν ἐπιτρόπου τοῦ πριγκιπάτου, εὐθὺς δὲ μετ' ὀλίγον, ἀπὸ τοῦ 1210, πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας Γοδοφρέδου Βιλλεαρδουίνου, διαδόχου τοῦ ἐκουσίως εἰς Γαλλίαν ἀποχωρήσαντος Σαμπλίττου. Ὁ δὲ Θεόδωρος Δούκας ἀντέστη καὶ πάλιν ἐπὶ μακρὸν ἐκ τοῦ Ἀκροκορίνθου κατὰ τῶν ἐφόδων τῶν Φράγκων, τελευταῖον ὅμως ἠναγκάσθη νὰ παραδῶσῃ τὴν μὲν Κόρινθον ἐν ἔτει 1210, τὸ δὲ Ἄργος ἐν ἔτει 1212 εἰς χεῖρας τῶν ξένων καὶ οὕτως ὑπετάγησαν καὶ ἡ Ἀργολὶς καὶ Κορινθία εἰς τοὺς Φράγκους. Ὁ Ὅθων πρὸς ἀμοιβὴν τῶν πρὸς τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας ἐκδουλεψέων του οὐ μόνον ὠρίσθη νὰ λαμβάνῃ ἐτησίως ἐκ τοῦ τελωνείου Κορίνθου 400 ὑπέρπυρα, ἰσοδυναμοῦντα πρὸς 4480 σημερινὰς δραχμὰς¹, ἀλλ' ἔλαβεν ὡς φέουδα καὶ τὰς πόλεις Ἄργος καὶ Ναύπλιον, ἃς ἐνώσας μετὰ τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ κτήσεών του κατεῖχεν ἔκτοτε καὶ ἐνέμετο αὐτὰς ὡς ὑποτελῆς τοῦ πρίγκιπος².

Ἀλλας πολεμικὰς τοῦ Ὁθωνος ἐπιχειρήσεις δὲν γνωρίζομεν, εἰμὴ ὅτι ἐν ἔτει 1222 εἶχε προσκληθῇ μετὰ τῶν λοιπῶν βαρῶνων καὶ μεγιστάνων τῆς ἰδίως Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου νὰ σπεύσῃ μετὰ δυνάμεως πρὸς ἐπικουρίαν τοῦ κινδυνεύοντος ἐκ μέρους τοῦ δεσπότης Ἑλλάδος καὶ μετ' ὀλίγον καταλυθέντος βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπερ καὶ ἐπραξεν. Ἐν δὲ τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ἐπὶ πολλὰ κατὰ συνέχειαν ἔτη, τὰ τελευταῖα τῆς ἀρχῆς του, ἐλεηλάτουν τὰ παράλια οἱ εἰς ῥῆξιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν περιελθόντες πειραταὶ Καπελλέται μέχρι τοῦ 1223, ὅτε ἐφιλιώθησαν μὲ τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἔλυσεν τὸ κατ' αὐτῶν ἐπιτίμιον³. Καὶ ὅμως παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Ὅθων καὶ αἱ χώραι αὐτοῦ διετέλεσαν σχετικῶς μᾶλλον ἡσυχαι καὶ ὀλιγώτερον ἔπαθον κατὰ τὰς ἀδιαλείπτους μεταξὺ τῶν Φράγκων ἐριδας καὶ ἀνωμαλίας. Οἱ ἐν Βουργουνδίᾳ συγγενεῖς του μαθόντες τὴν ἐπιτυχίαν του ἤρξαντο, ὡς καὶ

¹ Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δοκίμου νομισματολόγου Π. Λάμπρου. Πρὸς καὶ Παπαρρηγοπούλου Ἱστορ. τοῦ ἑλλην. ἔθνους, τόμ. Ε' σ. 39 — 41 καὶ 990 — 991 τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

² Ἰδε Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1298 ἐπ. καὶ 1436 ἐπ., ἣ ἐκεῖ ὅμως χρονολογία εἶνε ἐσφαλμένη, Πρὸς καὶ Hopf, σ. 230 ἐπ. 240.

³ Πρὸς Hopf, σ. 275 ἐπ. κατὰ τὸν χρονογράφον Raynaldi εἰς τὸ ἔτος 1223, ἀριθ. 11.

άνωτέρω εἴπομεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1206 συσσωρευόμενοι περὶ αὐτὸν καὶ ἐγκαθιστάμενοι ἐν ταῖς χώραις ταύταις. Καὶ οἱ ὑποτελεῖς δ' αὐτοῦ ἰθαγενεῖς κάτοικοι τῶν χωρῶν του φαίνεται ὅτι ἐζήσαν' ἄνευ πολλῆς καὶ μεγάλης σχετικῶς πίεσεως καὶ πῶς εὐτυχέστεροι τῶν ὑπὸ ἄλλους Φράγκους ἡγεμόνας διατελούντων. Αἱ Ἀθῆναι τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Φράγκων ἀπαλλαγεῖσαι κατ' ἀρχὰς τῶν ἐκ τῆς πειρατείας δεινῶν, ἦν εὐθὺς ἐσάρωσε τότε ὁ ἐνετικὸς στόλος, καὶ τῶν καταπίεσεων καὶ ληστεύσεων τῶν ἀπλήστων ὑπαλλήλων τῆς διεφθαρμένης τῶν τελευταίων ἐτῶν βυζαντινῆς κυβερνήσεως, ἤρξαντο ἀναζωογονοῦμεναι ὑπὸ τὸν Ὁθωνα. Οἱ πρότερον ἐκπατρισθέντες κάτοικοι ἐπανήρχοντο, ὁ πληθυσμὸς ἠϋζάνετο καὶ αἱ γαῖαι ἐκαλλιεργούντο κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κατὰστασιν τῶν ὑπὸ τὸν Σγυρὸν χωρῶν. Αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος εὗρισκε τότε τὴν τῶν Φράγκων κυριαρχίαν ἡπιωτέραν καὶ φιλάνθρωποτέραν. «Τῶν γὰρ αὐτοῦ (τοῦ Σγυροῦ) κακώσεων αἱ παρὰ τούτων (τῶν Φράγκων) φιλάνθρωπότεραι· καὶ δοκοῦσι τοῦ ὁμογενοῦς οἱ ἑτερογενεῖς ἡμερώτεροι καὶ, ὥς ἐπίπαν, ἐπεικίστεροι. Μαρτυρεῖ δὲ σφίσι καὶ ἡ τῶν πραγμάτων ἐνάργεια· ποῦ γὰρ οἱ τοσοῖδε Ἀργούς, Ἑρμιόνης, Αἰγίνης οἰκήτορες; Ποῦ δὲ οἱ τῆς Κορίνθου πολῖται οἱ ὄλβιοι; Οὐκ οἷχονται πάντες; Ἀθηναῖοί γε μὴν καὶ Θηβαῖοί τε καὶ Χαλκιδεῖς. . . μένουσιν οἶκοι καὶ οὐδέπω τὰς ἐαυτῶν οἰκίας πεφεύγασι», γράφει τῷ 1206 πρὸς τὸν ἀνεψιὸν του Γεώργιον. Ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνος περιεσώθη ἐπιγραφὴ μαρτυροῦσα ὅτι μοναχὸς τις Νεόφυτος κατεσκεύασε δημοσίαν ὁδὸν «τῶν μεσογείων» ἐν Ἀττικῇ πρὸς τὸν Ὑμηττόν¹. Γνωστὸν ἐπίσης εἶνε ὅτι ὁ Ὁθων ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἐν Ἀθήναις ἐγκατάστασιν του προσεκάλεσεν ἐκ τῆς ἐν Βουργουνδία καθολικῆς μονῆς Βελλεβῶ (Bellevaux), ἐνθα ἦσαν οἱ τάφοι τῶν προγόνων του, Γάλλους μοναχοὺς Κιστερικιανούς (Cistercienses Citeaux) καὶ παρέδωκεν αὐτοῖς τὴν τέως ὑπὸ ὀρθοδόξων μοναχῶν κατεχομένην καὶ ἐντὸς τερπνῆς κοιλάδος κειμένην ἐπὶ τῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Ἐλευσῖνα Ἱερᾶς ὁδοῦ, ἐν ᾗ ἔσως θέσει ὑπῆρχε τὸ πάλαι τοῦ Ἀπόλλωνος ἱερόν ἢ Πύθιον καὶ οὐ μακρὰν τούτου Ἀφροδίτης ναός², λαμπράν

¹ Ἴδε Boeckh, C. inser. Gr., ἀριθ. 8752· πρβ. καὶ Hopf, σ. 275.

² Ὁ Πausanίας, περιγράφων τὴν ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Ἐλευσῖνα Ἱερὰν ὁδόν, ἀναφέρει ὑπάρχον περὶ αὐτὴν κατὰ τὸ Ποικίλον ὄρος «ἱερὸν» τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν ᾧ ἴσταντο ἀγάλματα τοῦ θεοῦ τούτου, τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, «μετὰ δὲ τοῦτο Ἀφροδίτης ναὸς καὶ πρὸ αὐτοῦ τείχος ἀργῶν λίθων θέας

μονήν τοῦ Δαφνίου (Dalphino ἢ Dalphinet φραγκιστί), ἣτις ἐχρησίμευσεν ὡς κοιμητήριον τῶν διαδόχων τοῦ δουκῶν καὶ τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος ἤδη κατὰ τὸ 1217 κατεῖχεν ἑξέχον ἐν τῷ λατινικῷ κλήρῳ θέσιν¹. Πλείονας εἰδήσεις περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Ἀθηνῶν ὑπ' αὐτὸν δὲ ἔχομεν καὶ ἀγνοοῦμεν ἂν ἔπραξέ τι ἰδιαίτερον ἀγαθὸν διὰ τὴν δυστυχῆ ταύτην χώραν, βέβαιον ὅμως εἶνε ὅτι τὸ μὲν αἰ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἔριδες, τὸ δὲ αἰ διηνεκεῖς ἀνησυχίαι καὶ ταραχαί, εἰς ἃς ἐνέβαλλον αὐτὸν αἰ περὶ τὰς κτήσεις τοῦ ἀκατάπαυστοι ἀνωμαλίαι, ἴσως δὲ καὶ τὸ πτωχὸν καὶ ἀνεπικερδὲς τῆς τοσαῦτα παθούσης χώρας, ταῦτα πάντα ἔκαμον αὐτὸν νὰ βαρυνθῇ καὶ ν' ἀηδιάσῃ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους τοῦ τούτου, διὸ καταλιπὼν αὐτὸ ἐν ἔτει 1225, μετὰ εἰκοσαετῇ ἀρχήν, εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Γουίδωνα Δελαρόσσην ἐπανάκαμψεν εἰς τὴν πατρίδα του, ἐνθα ἀπεβίωσε περὶ τὸ 1234. Ἀξιοσημείωτον δὲ καὶ λίαν χαρακτηριστικὸν τῶν πρὸς τὸ νέον τοῦτε

ἄξιον» (Ἀττικ. 37, 6.). Ἐπειδὴ δ' ἐπιγραφαὶ ἐπὶ βράχου καὶ ἄλλα ἀνασκαφέντα εὐρήματα δεικνύουσιν ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἔκειτο περαιτέρω τῆς σημερινῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου πρὸς τὴν Ἑλευσίνα, δὲν εἶνε ἀπίθανον ἡ μονὴ νὰ εὐρίσκηται ἐν τῇ θέσει τοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἱερὸν, τὸ Πύθιον ὑπ' ἄλλων λεγόμενον, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ εἰς χριστιανικὴν μονὴν μεταβολὴ τοῦ Πυθίου θὰ ἔγινε τὸ βραδύτερον κατὰ τὸν ὀγδοὸν αἰῶνα, καὶ ἴσως ἐπὶ τῆς Ἀθηναίας αὐτοκρατείας Εἰρήνης· διότι σφύζεται μολυβδόβουλλον ἀναφερόμενον εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δαφνίου, δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν τοῖς Μνημείοις, καὶ τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν ὀγδοὸν αἰῶνα. Ὁ Δ. Καμπούρογλος ἰσχυρίσθη ἐσχάτως (ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἄστει,» ἀριθ. 1188 καὶ 1200) ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἔκειτο οὐχὶ ἐν τῇ θέσει τῆς χριστιανικῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου, ἀλλὰ ἐγγὺς αὐτῆς ἐν τῇ κλιτύϊ τοῦ Ποικίλου ὄρους, ὅπου ὑπάρχει ἄντρον τι· διότι ἐν μὲν τῇ θέσει τῆς μονῆς αἰ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι οὐδεμίαν παρέσχον ἀπόδειξιν ὅτι ἐκεῖ ἦτο τὸ ἱερὸν τοῦ θεοῦ ἐκείνου, παρὰ δὲ τὸ ἄντρον ἐλπίζει δι' ἀνασκαφῶν ν' ἀνεύρῃ μαρτύρια τοῦ ἰσχυρισμοῦ του. Οὐδόλως παράδοξον. Συγχρόνως δὲ φρονεῖ οὗτος ὅτι ὁ ναὸς καὶ ἡ μονὴ τοῦ Δαφνίου ἀνηγέρθησαν κατ' ἀπομίμησιν τοῦ περιφήμου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱεροῦ τῆς ἐν Δάφνῃ Θεοτόκου, ἣτις ἐπωνομάσθη οὕτω «διὰ τὸ ἵστασθαι ἐν τῷ τόπῳ στήλην, ἣτις ἦν ἡ μαντικωτάτη ποτὲ Δάφνη τοῦ Ἀπόλλωνος»· τὴν δ' ἀπομίμησιν εὐρίσκει ὅχι μόνον ἐν τῷ ὀνόματι ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ εἰκόνι τῆς Θεοτόκου. Καὶ ταῦτα οὐδόλως ἀπίθανά οὐδ' ἀδύνατα, ἂν μάλιστα ἀληθῶς ἐπὶ Εἰρήνης ἰδρῦθη ἡ μονὴ καὶ ἂν ὄντως ἡ ἐν Δαφνίῳ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου εἶνε ἀντίγραφον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰρημένης.

¹ Πρβ. Γρηγορόβ. Α', 340. Τ. Νερούτσον Δ', σ. 82. καὶ κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ Ἰωάννου Α' Δελαρόσου.

τος αίσθημάτων τοῦ πρώτου Φράγκου δυνάστου εἶνε ὅτι, καίπερ ἔχων δύο υἱούς, οὐδένα τούτων ἀφῆκεν ἐν Ἀθήναις διάδοχον, ἀλλὰ συμπαρέλαβεν ὁλόκληρον τὴν ἄμεσον οἰκογένειάν του εἰς Γαλλίαν. Τόσον ὀλίγον ἡγαρίστησαν αὐτὸν αἱ ἐν Ἑλλάδι κτήσεις του!

Ὁ δὲ διάδοχος τοῦ Ὀθωνος Μέγας Κύρης Γουίδων ὁ Α' (1225—1263) ἦτο, ὡς εἰπομέν, ἀνεψιὸς ἐκείνου ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ του Ποντίου (Pons de Flagey) καὶ εἶχεν ἐλθεῖ ἐκ Γαλλίας πρὸς τὸν θεῖόν του ἤδη κατὰ τὸ 1208, ἀπὸ δὲ τοῦ 1211 ἢ 1212 συνεμερίζετο μετ' ἐκείνου τὴν ἀρχὴν ὡς συνάρχων Θηβῶν. Τούτου ἕνεκα καί, ἅμα ἐγένετο Μέγας Κύρης, μετέφερε πάλιν τὴν ἐδρὴν τῆς ἀρχῆς εἰς Θήβας, ἐνθα διὰ τὸ πολυανθρωπότερον καὶ ἐμπορικώτερον τῆς πόλεως καὶ ὁ βίος ἦτο ἀπολαυστικώτερος, αὐτὸς δ' ἐτύγχανε συνειθισμένος ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε αὐτοῦ διαμονῆς του, καθόσον μάλιστα ἐν Θήβαις διέτριβον τότε καὶ πολλοὶ ξένοι, Εὐρωπαῖοι, οἱ μὲν πλεῖστοι χάριν ἐμπορίας καὶ τῆς ἀκμαζούσης μεταξουργίας, τινὲς δὲ καὶ χάριν ὑπηρεσίας παρὰ τῷ ἡγεμόνι. Μάλιστα δὲ πολυάριθμος ἦτο ἐν Θήβαις καὶ ἐν ταῖς κτήσεσι τοῦ Γουίδωνος ἡ ἀποικία τῶν Γενουαίων, οἵτινες ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι ἐκ τῆς λοιπῆς Ῥωμανίας, ἄρα καὶ Ἑλλάδος, ἐνεργεῖα τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν ἀντιζήλων Ἑνετῶν, ἐν Θήβαις δ' εὐρίσκοντο μονίμως ἐγκατεστημένοι ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ὁ δὲ συνετὸς Γουίδων καλῶς καὶ ἐγκαιρῶς ἐνόησεν ὅτι μεγάλως συνέφερεν αὐτῷ ἡ συμμαχία μετὰ τῆς ἰσχυρᾶς τῶν Γενουαίων δημοκρατίας, διὸ ἤρξατο περιποιεῖσθαι αὐτοὺς πολλαχῶς, δι' ἐγγράφου του δὲ ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1240² ἀπευθυνομένου πρὸς τὸν ἐν Θήβαις πρόξενον τῆς Γενούης Ῥίκκιον (Riccio di S. Donato) παρεχώρησε τοῖς Γενουαίοις ἀσφάλειαν ζωῆς καὶ περιουσίας ἐν ταῖς κτήσεσιν αὐτοῦ καὶ ἀτέλειαν εἰσαγωγῆς. Μόνον τὰ ἐντὸς τοῦ κράτους του ὑπὸ Γενουαίων κατασκευαζόμενα μεταξωτὰ ὑφάσματα ὑπεβάλλοντο εἰς τὸν αὐτὸν φόρον, ὃν καὶ οἱ ἄλλοι ἄλλοδαποὶ δι' αὐτὰ ἐπλήρωνον. Καὶ ἐτεροδικίαν δὲ παρεχώρησεν αὐτοῖς, ἐξαίρουμένων τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων καὶ τῶν ἐφέσεων, αἵτινες ὑπῆγοντο εἰς τὰ ἐντόπια δικαστήρια, πρὸς δὲ τμήματ' ἴδια ἐν Θήβαις καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδρύειν ἀρχεῖα καὶ πρακτορεῖα ὅπου ἤθελον τοῦ κράτους του. Ἀντὶ δὲ πασῶν τῶν ἐξαιρετικῶν τούτων προνομίων ὑπεχρεοῦντο οἱ Γενουαῖοι νὰ προστατεύωσι καὶ ὑπερασπί-

² Ἰδε Liber iuricum Genuæ, ἐκδ. Ricotti, τόμ. Α', σ. 992—993, ἀρ. 757.

ζωσι τὴν χώραν καὶ τοὺς ὑπηκόους τοῦ «Μέγα Κύρη τῶν Ἀθηνῶν» πανταχοῦ καὶ πάντοτε.

Μετὰ τῆς συμμάχιας ταύτης τῶν Γενουαίων ἐφθασεν ὁ Γουίδων περὶ τὸ 1250 εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεώς αὐτοῦ, τὰς μὲν ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις του διοικῶν ὡς ὑποτελής τοῦ τότε πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1245—1278), γυναικοθείου του, ἐν δὲ τῇ Ἀττικῇ καὶ Βοιωτίᾳ ἄρχων ὡς ἀνεξάρτητος κύριος, ἅτε τοῦ βασιλείου Θεσσαλονίκης πρὸ πολλοῦ ἤδη καταλυθέντος, μόνον δ' ἐν Θήβαις εἶχε συνάρχοντας τοὺς ἠνωμένους μετ' αὐτοῦ ἐξ ἀδελφούς του Βέλλαν καὶ Φάλκεμπεργ Σαίντ-Ὁμέρ. ὧν ὁ Βέλλας εἶχε συζευχθῇ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Γουίδωνος Βόννην Ἑτέρους δὲ βοηθοὺς καὶ στηρίγματα εἶχε τρεῖς διακεκριμένους ἀδελφούς, ὧν ὁ εἰς, Γουλιέλμος, ἦτο ἄρχων τῆς Βελιγισστῆς ἐν Πελοποννήσῳ, δύο υἱοὺς καὶ τρεῖς θυγατέρας, ὧν μία, ἡ Ἰσαβέλλα, εἶχε συζευχθῇ μετὰ τοῦ βαρῶνου Καρυταίνης Γοδοφρέδου Δεβρυέρ, (de Bruyères) τοῦ ἀρίστου καὶ κρατίστου τῶν μεγιστάνων τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐπιφανοῦς στρατηγοῦ¹. Ὡστε ὁ Γουίδων ἀπέβη ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων Φράγκων μεγιστάνων καὶ μόνος ὁ πρίγκιψ Ἀχαΐας Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος, οὗ ἡ τε δύναμις διαρκῶς ἠύξανετο καὶ αἱ κυριαρχικαὶ ἀξιώσεις ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπέξετεινοντο, ἀνησύχει αὐτόν, ἀπαιτῶν νὰ τῷ ὁμόση πίστιν ὡς ἐπικυριάρχῳ ὅχι μόνον διὰ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μεγαλοκράτον Ἀθηνῶν. Ὅπως ὀχυρωθῇ κατὰ τοῦ ἰσχυροῦ τούτου ἀντιπάλου καὶ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, ὁ Γουίδων ἐνόμισε φρόνιμον ν' ἀναμιχθῇ εἰς τὰς ἐν ἔτει 1252 ἐκραγείσας ἐρίδας μεταξὺ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου καὶ τῶν Λομβαρδῶν μεγιστάνων τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς ἐπικυριαρχοῦ τῆς νήσου ταύτης Ἑνετίας². Ἐλαβε λοιπόν, ὡς εἰκός, τὸ μέρος τῶν Ἑνετῶν καὶ Λομβαρδῶν κατὰ τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας, τότε δὲ συνετάχθησαν μετὰ τοῦ Γουίδωνος καὶ ὁ ἀδελφός αὐτοῦ Γουλιέλμος ὁ ἄρχων Βελιγισστῆς, καὶ ὁ γαμβρός του Γοδοφρέδος Δεβρυέρ, ἄρχων Καρυταίνης, ὥστε ἐσχηματίσθη δύναμις ἀρκούντως ἰσχυρὰ κατὰ τοῦ κραταιοῦ Βιλλεαρδουίνου. Ἡ διαγωγὴ αὕτη τοῦ Γουίδωνος ἐξηρέθισε τοσοῦτον τὸν διὰ τὰς ἐν

¹ Ἴδε Horp f. σ. 275—276 καὶ Κ. Παπαρρηγοπούλου Ἱστ. ἐλλ. ἔθνους τόμ. Ε'., σ. 105 ἐπ.

² Αἱ ἐρίδες αὗται μεταξὺ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων τῆς Ἑλλάδος εἶνε πλήρης ῥωμαντικῶν ἐπεισοδίων. Ἴδε Χρονικὸν τοῦ Μορέως.

Πελοποννήσῳ κτήσεις ἄμεσον κυρίαρχον αὐτοῦ Γουλιέλμον Βιλλεαρ-
δουῖνον, ὥστε ἀπεφάσισεν οὗτος νὰ τιμωρῇ αὐτὸν παραδειγματικῶς.
Εἰσέβαλε λοιπὸν ἐν ἔτει 1258 εἰς τὰς κτήσεις τοῦ Μέγα Κύρη τῶν
Ἀθηνῶν, συνεκρότησε πρὸς αὐτὸν μάχην παρὰ τὸ στενὸν Καρύδη ἐπὶ
τῆς μεταξὺ Μεγάρων καὶ Θηβῶν ὁδοῦ καὶ νικήσας κατὰ κράτος τὸν
ἠνάγκασε νὰ ζητήσῃ ἄσυλον ἐν Θήβαις. Ὁ Γουλιέλμος μετὰ τὴν μά-
χην ταύτην μέρος μὲν τοῦ στρατοῦ του ἀφῆκε νὰ λεηλατήσῃ τὴν
Ἀττικὴν καὶ νὰ κατὰλάβῃ τὰς Ἀθήνας, ὅπερ καὶ ἐγένετο, αὐτὸς δὲ
μετὰ τοῦ λοιποῦ στρατοῦ ἔσπευσε κατόπιν τοῦ Γουίδωνος, προσέβη μέ-
χρι Θηβῶν καὶ ἐβίασεν αὐτὸν νὰ προσέλθῃ καὶ νὰ ζητήσῃ εἰρήνην ἐπὶ
τῷ ὄρῳ, ν' ἀνατεθῇ ἡ διαιτησία τῆς διαφορᾶς αὐτῶν εἰς τὸν τότε βασι-
λέα τῆς Γαλλίας Λουδοβίκον Θ' τὸν Ἅγιον. Τὸν συμβιβασμὸν τοῦτον
ἔκαμον οἱ ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Νίκλι ἐπὶ τούτῳ συνελθόντες Φράγκοι βα-
ρῶνοι καὶ δυνάσται ἀμφοτέρων τῶν μερίδων, ὁ δὲ νικητὴς Γουλιέλμος,
γενναίως φερόμενος, ἀπεδέξατο αὐτόν, καθόσον μάλιστα ὁ Γουίδων
ᾤμωσε νὰ μὴ ἄρῃ πλέον τοῦ λοιποῦ ὅπλα κατ' αὐτοῦ¹. Οὕτω λοιπὸν
ἐκλείσθη ἐν ἔτει 1258 μετὰ τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας καὶ τῶν ἐν-
τεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ δυναστῶν συνθήκη εἰρήνης ταπεινωτικῇ διὰ τοὺς
τελευταίους, ὁ δὲ γηραιὸς ἤδη Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν μετέβη τὸ
ἐπόμενον ἔτος 1259 αὐτοπροσώπως πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας
ὑπεραπολογησόμενος κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Γουλιέλμου, τοσοῦ-
τον δ' ἐκέρδησε τὴν εὐνοίαν τοῦ βασιλέως, ὥστε οὗτος ἀπένειμεν αὐτῷ
κατὰ τὸ ἔτος 1260 ὡς ἀνώτατος κυρίαρχος τῶν κατὰ τὴν Ῥωμα-
νίαν φραγκικῶν κτήσεων τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιδουκὸς τῶν Ἀθηνῶν²,
καὶ ἔκτοτε ὁ μέχρι τοῦδε Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν ἀποκαλούμενος
δυνάστης Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας ἐκαλεῖτο δούξ, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ
κράτος αὐτοῦ δουκιάμον ἦτοι δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν³. Ἐν τῷ μεταξὺ

¹ Πρβ. Κ. Παπαρρηγοπ. τόμ. Ε', σ. 108 ἐπ. ἐκδ. 6'. καὶ Hopf σ. 378 ἐπ.

² Ὁ Γουίδων Α'. Δελαρόσης ἔκοψε καὶ νομίσματα πρῶτος τῶν Φράγκων
δυναστῶν τῶν Ἀθηνῶν, σφύζονται δ' αὐτοῦ ὁβολοί τινες ἐφ' ὧν πρὸ τοῦ 1260
καλεῖται Dominus Athenarum, ἦτοι Κύρης Ἀθηνῶν. Ἴδε Schlumberger
Numismatique Byzantine, σ. 337, Πίνακα XII, 30, 31.

³ Πρβ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως στ. 2131 ἐπ. Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦτο ὁ
Γουίδων ἐζήτησε παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας τὸν τίτλον τοῦ δουκός, διότι
δῆθεν ἀνέκαθεν δουκάτον ἦτο τὸ κράτος του. Τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅτι οἱ
στρατηγοὶ τοῦ θέματος Ἑλλάδος, οἵτινες ἐπὶ Βυζαντινῶν ἤδρευον ἐν Θήβαις,
ἐλέγοντο καὶ δούκες πολλάκις. Πρβ. Προκόπ. Περὶ Κτισμ. 3, 3. σ. 252· καὶ

ὅμως ἀνεφάνη ἐν τῇ ιδίῳς Ἑλλάδι ἕτερος κίνδυνος διὰ τοὺς Φράγκους δυνάστας, ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς Ἠπείρου προερχόμενος, ὅστις τοσοῦτον ἐστενοχώρησε τοὺς βαρῶνους τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὥστε ἀπεφάσισαν πάντες νὰ ἐκλέξωσιν ἓνα ἀνώτατον κοινὸν αὐτῶν ἀρχηγόν, ὅπως σώσῃ οὐ μόνον αὐτοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ συναδέλφους των, διότι ὁ τῆς Ἀχαΐας πρίγκιψ Γουλιέλμος εἶχεν αἰχμαλωτισθῇ. Καὶ κατὰ τινας μὲν ὁ πρίγκιψ ἐκεῖνος, συμμαχῶν τῷ τότε δεσπότη Ἠπείρου Μιχαὴλ Β'. Ἀγγέλῳ Δούκῃ κατὰ τοῦ ἀνακτῆσαμένου τὴν Κωνσταντινούπολιν Παλαιολόγου, περιέπεσεν εἰς χεῖρας τοῦ μετὰ ἀτυχῇ περὶ Καστορίαν ἢ περὶ Πελαγονίαν μάχην, κατ' ἄλλους δὲ συνελήφθη δολίως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συμμαχοῦ του Μιχαὴλ Β'. καίπερ πενθεροῦ τυγχάνοντας, καὶ ἐστάλη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγον (1261—1282 ὡς αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως). Ἐξελέξαντο λοιπὸν ὡς ἀρχηγὸν τὸν μετὰ τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας ἰσχυρότατον Φράγκον δυνάστην Γουίδωνα, δούκα τῶν Ἀθηνῶν, ὃν κατεσπευσμένως μετεκαλέσαντο ἐκ Γαλλίας. Ἐπανακάμψας δ' ὁ Γουίδων τῇ ἀδείᾳ τοῦ βασιλέως Λευδοβίκου ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τῶν φραγκικῶν κτήσεων καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Πελοποννήσου ἀντὶ τοῦ αἰχμαλωτισθέντος Γουλιέλμου. Πρώτιστον δ' αὐτοῦ ἔργον ὑπῆρξε ν' ἀπολύσῃ ἐκ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ φυλακῶν τοὺς ὑπὸ τοῦ βικίου πρίγκιπος φυλακισθέντας βαρῶνους καὶ νὰ μεταχειρισθῇ πᾶν μέσον πρὸς λύτρωσιν καὶ ἐκεῖνου ἐκ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αἰχμαλωσίας του, ὅπερ καὶ κατορθώθη διὰ τῆς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς παραχωρήσεως τῆς Μονεμβασίας τοῦ Μισθρᾶ καὶ τῆς Μάνης, τουτέστι τῆς Λακωνίας, καὶ διὰ παραδώσεως ὁμήρων¹.

Ἐν τῷ μεταξῷ δὲ ὑπεδέχθη τὸν ἐκθρονισθέντα καὶ εἰς Ἰταλίαν μεταβαίνοντα αὐτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουῖνον Β', ὅστις καὶ τὰς Ἀθήνας ἐπισκέφθη κατὰ σωζομένην μαρτυρίαν², καὶ παρηγορήσας αὐτὸν ὑπεσχέθη πᾶσαν συνδρομὴν πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ ἀπολεσθέντος θρόνου του. Εἰς τοιαύτην δὲ περιωπὴν ἀνελθὼν ἀπέβιωσε προβεβηκώς ὁ δούξ Γουίδων ἐν ἔτει 1263, καθ' ἣν ἀκριβῶς ἐποχὴν ὁ

Δυκάγγιον ἐν λέξει δούξ. Οἱ δὲ Φράγκοι τὸ δουκάτον ἐκάλουν *ducheaume*, ἐξ οὗ κοινῶς δουκιάμον ἐλληνιστὶ ὠνομάσθη.

¹ Παχυμέρης 1, 118. Φραντζῆς, 1, 17. Πρβ. καὶ Hopf, σ. 282. Γρηγοροβ. Α', σ. 415 ἐπ.

² Πρβ. Γρηγοροβ. Α', σ. 414.

παραβάς τὰς συνθήκας καὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐκ νέου καταπολε-
μοῦμενος πρίγκιψ Πελοποννήτου Γουλιέλμος ἐπεκαλεῖτο κατεσπευσμέ-
νως τὴν ἐπικουρίαν του. Ἀποθνήσκων δ' ἀφῆκε δύο υἱούς, τὸν πρεσβύ-
τερον Ἰωάννην, ὅστις διεδέχθη αὐτὸν ἐν τῇ ἀρχῇ ὡς δούξ τῶν Ἀθηνῶν,
καὶ τὸν νεώτερον Γουλιέλμον, εἰς ὃν παρεχώρησε τὴν Λεβαδείαν¹.

Τὶ μερικώτερον ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν ἐπραξεν ὁ δεύτερος οὗτος Φράγ-
κος δυνάστης καὶ πρῶτος ἐπώνυμος τῆς σεμνῆς πόλεως δούξ, δὲν
μαρτυρεῖται πού· φαίνεται ὅμως ὅτι μόνον ὑπὸ στρατηγικὴν ἐποψίν
ἀπέδιδέ τινα σημασίαν καὶ ἐφρόντιζεν ὀλίγον περὶ τῆς πόλεως ταύτης,
ἥς τὸ μέγα ὄνομα μόνον διὰ τὸ γόητρον αὐτοῦ διετήρουν ἐν τῷ τίτλῳ
τῶν οἱ ξένοι αὐτῆς δυνάσται. Ὅτι ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν ἢ τῶν Ἀθηνῶν
κατάστασις ἦτο ἀσυγκρίτως τῆς τῶν Θηβῶν χειροτέρα εἶνε ἡμῖν γνω-
στὸν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου καὶ μαρτυρεῖται καὶ
ὑπ' αὐτῆς τῆς ὑπὸ Γουίδωνος γενομένης ἐπαναφορᾶς τῆς διοικητικῆς
ἑδρας ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Θήβας, εἰ καὶ λόγῳ ἀσφαλείας καὶ ἀμύνης
ἢ τῶν Ἀθηνῶν θέσις τυγχάνει καταλληλοτέρα. Τὸ ὅτι δ' οἱ Γενοαῖοι
ζητήσαντες ἔλαβον τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ Γουίδωνος νὰ ιδρύσωσι πρα-
κτορεῖον ἐν Ἀθήναις μαρτυρεῖ μὲν τὴν ὑπαρξίν ἐμπορικῆς τινος κινή-
σεως ἐνταῦθα, ἰδίως μεταξουργικῆς ἴσως βιομηχανίας, ἀλλ' οὐδὲν πλέον.
Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ Ἀττικὴ ὁλόκληρος ἀπέκτησαν ἀληθῶς
εὐθύς μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς φραγκοκρατίας ποιάν τινα ἀναψυχὴν
σχετικῶς πρὸς τοὺς στυγνοὺς τελευταίους χρόνους τῆς βυζαντινοκρα-
τίας, ἐν γένει ὅμως καὶ πάλιν ἡ κατάστασις τῶν ἦτο ὄχι εὐάρεστος· ἡ
κακὴ δ' αὕτη κατάστασις ἐπηυξήθη διὰ τῆς ἐν ἔτει 1258 ὑπὸ τῶν
στρατευμάτων τοῦ πρίγκηπος τῆς Ἀχαΐας ἀλώσεως καὶ λεηλασίας
τῆς τε πόλεως καὶ τῆς πέριξ χώρας, ὡς πρὸ ὀλίγου εἶδομεν. Ὡστε ἐν
μαρασμῷ καὶ πτωχείᾳ ἐξηκολούθει ζῶν τὸ ἐνδοξον ἄστυ κατὰ τὸν
13ον τοῦτον αἰῶνα καὶ μόνον τὸ ἐπὶ τοῦ τίτλου τῶν ξένων δυναστῶν
του προσκεκολλημένον μέγα αὐτοῦ ὄνομα ἐμαρτύρει εἰς τὸν τότε κό-
σμον ὅτι ὑπῆρχεν εἰσέτι ἐπὶ τῆς γῆς!

Ὁ Ἰωάννης Α' Δελαρόσης διετέλεσε δούξ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ
1263 μέχρι τοῦ 1280, περὶ δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν τὰς ἐξῆς
εἰδήσεις ἀναφορικῶς πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν ὑπ' αὐτὸν χώραν. Κυριωτέρους
ὑποτελεῖς εἶχεν ὁ Ἰωάννης τὸν ἀδελφόν του Γουλιέλμον, ἄρχοντα Λε-

¹ Ἴδε Hopf σ. 296 καὶ τὰς πηγὰς αὐτόθι. Πρὸς δὲ Γρηγοροβ. Α', σ. 419.

βαδείας, τὸν ἐξάδελφόν του Σαϊντ-Ὁμέρ ἄρχοντα τοῦ ἡμίσεος τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν καὶ ἕτερον ἐξάδελφόν του Ἰάκωβον Δελαρόσσην, ὅστις ἤρχε τῶν ἐν Πελοποννήσῳ φεσφύδων αὐτοῦ Ναυπλίου καὶ Ἄργους. Ἐπειδὴ δὲ ἴσως τὰ ἐκ τῶν κτήσεών του εἰσοδήματα δὲν ἐξήρκουν αὐτῷ ἐν ἀφθονίᾳ διὰ τὰς δαπάνας τῆς συντηρήσεώς του, ἐπεχειρεῖ συχνὰ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ ἐκεῖθεν ἐπορίζετο χρηματικὰ μέσα. Ἐν ἔτει 1272 γνωρίζομεν ὅτι εὕρισκετο εἰς ἔριδας πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ἀπαιτοῦσαν ἐπὶ ἀπειλῇ δημεύσεως τῶν κτημάτων του τὴν ἀπότισιν χρέους τοῦ τιнос πρὸς τὸν οἶκον Μοροζίνη, ἡ ἄρνησις ὅμως τῆς ἀποτίσεως τοῦ χρέους τούτου δὲν προήρχετο ἐξ ἐντελοῦς χρηματικῆς ἀπορίας, διότι ταυτόχρονως βλέπομεν αὐτὸν ἀποστέλλοντα πρὸς τὸν γενικὸν στρατιωτικὸν ἀρχηγὸν τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ τῆς Πελοποννήσου 100 οὐγκίας εἰς μισθοδοσίαν τοῦ στρατοῦ. Τὴν συνδρομὴν ταύτην πρὸς τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ ὁμοεθνεῖς του ἔκαμεν ὁ Ἰωάννης κατ' ἀνωτέραν ἐντολήν, φαίνεται· διότι καὶ αὐτός, ὡς καὶ ὁ τῆς Πελοποννήσου πρίγκιψ, ἀσφαλείας χάριν ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην κυριαρχίαν καὶ προστασίαν τοῦ Γάλλου βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου Α' τοῦ Ἀνδηγαυικοῦ, οὗτος δ' εἶχεν ἐξαποστείλει ἀνώτατον στρατιωτικὸν ἀρχηγὸν εἰς Πελοπόννησον ὀλίγον ὅμως μετὰ ταῦτα, κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1273, ὁ βασιλεὺς διέταξε τὸν ἀπεσταλμένον Γουίδωνα Ὑκλέσιον (d' Ucles) ν' ἀποδώσῃ τὴν χρηματικὴν συνδρομὴν εἰς τὸν Ἰωάννην¹. Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1275 εὕρισκομεν τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν σύμμαχον τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐβοίας κατὰ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ Παλαιολόγοι δηλ. αὐτοκράτορες μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1261 ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Φράγκων κατέβαλλον πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ἀνάκτησιν καὶ τοῦ ὑπολοίπου κράτους ἀπὸ τε τῶν Φράγκων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων καὶ τούτου ἕνεκα ἐνωρὶς ἤδη περιτῆλλον εἰς διηνεκεῖς ἔριδας καὶ πρὸς τοὺς δεσπότης τῆς Ἠπείρου.

Ὁ Μιχαὴλ Β' Ἀγγελος τῆς Ἠπείρου (1246-1267) ἡγωνίζετο ἐπὶ πολὺ κατὰ τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔχων συμμάχους του καὶ τοὺς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ κινδύνου ἀπειλουμένους Φράγκους ἡγεμόνας τῶν ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν νήσων, ἐνῷ ὁ Παλαιολόγος μετείριζετο εἰς τὸν στρατὸν του καὶ Τούρκους μισθοφόρους,

¹ Ἴδε Hopf σ. 296 μετὰ τῶν μαρτυριῶν. Ἐὰν αἱ χρυσαὶ οὐγκίαι ἦσαν σικελικαί, ἥξιζον 60 περίπου φράγκα ἐκάστη, ἐὰν δὲ ἀραγωνικαί, 14 περίπου.

μέχρις ὅτου τελευταῖον ἠναγκάσθη ὁ Μιχαήλ Ἀγγελος νὰ ὑποταγῇ, παραχωρήσας τὰ Ἰωάννινα καὶ ἀναγνωρίσας τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Παλαιολόγων.¹ Μετὰ δὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ τὸ κράτος του διενεμήθη μεταξύ τοῦ γνησίου υἱοῦ του Νικηφόρου Α' Ἀγγέλου, λαβόντος τὴν Ἠπειρον, Ἀκαρνανίαν, Αἰτωλίαν καὶ Δολοπίαν, καὶ τοῦ νόθου Ἰωάννου Α' Ἀγγέλου, λαβόντος τὴν Μεγαλοβλαχίαν, ἥτοι ὁλόκληρον τὴν μεταξύ Ὀλύμπου καὶ Παρνασοῦ χώραν, μὲ πρωτεύουσαν τὰς Νέας Πάτρας. Τοῦτο ἐγένετο ἐν ἔτει 1271. Καὶ πρὸς τούτους δὲν ἐτήρησε λίαν φιλικὰς σχέσεις ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκράτωρ καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1275 ὁ Ἰωάννης Ἀγγελος, ὅστις ἔφερε τὸν τίτλον σεβαστοκράτορος, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ὑποσχεθείσης ἐπικουρίας τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, ἀπεστάτησε καὶ ἠθέλησε νὰ κηρυχθῇ ὅλως ἀνεξάρτητος, διότι ὁ Παλαιολόγος εἶχε προσβάλει ἢ μᾶλλον παραμελήσει τὸν γαμβρόν του Ἀνδρόνικον Ταρχανιώτην. Ἐξερράγη λοιπὸν μεταξύ Ἰωάννου Ἀγγέλου καὶ Μιχαήλ Η' τοῦ Παλαιολόγου πόλεμος ἐν ἔτει 1275. Τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα ὑπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννην Παλαιολόγον, καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον Ἀλέξιον Καβαλλάριον εἰσέβαλον εἰς τὴν Μεγαλοβλαχίαν κατὰ τοῦ Ἰωάννου, ἐνῶ ὁ βυζαντινὸς στόλος ὑπὸ τὸν Φιλανθρωπηνὸν ἐλεηλάτει τὰ παράλια τοῦ κράτους αὐτοῦ, ταχέως δὲ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν αὐτοκρατορικῶν ὁλόκληρος ἡ Θεσσαλία. Ὁ δὲ σεβαστοκράτωρ, μὴ δυνάμενος πλέον ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτοὺς, κατέφυγεν εἰς τὴν ὀχυρὰν αὐτοῦ πρωτεύουσαν Νέας Πάτρας, τὴν πρότερον Ὑπάτην, ἐνθα ἐπερίμενε τὴν ἀπὸ τῶν Φράγκων ἐπικουρίαν, ἀλλ' οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἐπολιόρκησαν αὐτὸν οὕτω στενῶς, ὥστε περιῆλθεν εἰς τὴν ἐσχάτην ἀμυχανίαν. Τότε ὁ ἀνὴρ οὗτος ἐδείξε πόσον ἦτο ἐπιχειρηματίας καὶ τολμηρός. Μεταμφιεσθεὶς εἰς χωρικὸν καὶ προσποιούμενος ὅτι ἐζήτει ἀπολεσθῆναι ζῶον διῆλθεν ἀγνώριστος τὰς γραμμάς τῶν πολεμίων καὶ διασωθεὶς εἰς Θήβας πρὸς τὸν δούκα τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννην, ἐπεκαλέσθη θερμῶς τὴν ταχεῖαν αὐτοῦ ἐπικουρίαν προτείνων ὡς συζυγον καὶ τὴν ὥραιαν αὐτοῦ θυγατέρα Ἑλένην, προῖκα δὲ θεσσαλικὰς τινὰς πόλεις. Ὁ δούξ, ὅστις ἦτο φιλασθενὸς πάντοτε, ἀπειποιήθη μὲν νὰ συζευχθῇ αὐτὸς τὴν Ἑλένην, ἐδέξατο ὅμως αὐτὴν ὡς συζυγον τοῦ ἀδελφοῦ του Γουλιέλμου, ἄρχοντος Λεβαθείας², ἀνέλαβε

¹ Γεώργιος Παχυμέρης ἐν Μιχαήλ, 3, 27, τόμ. Α' σ. 242, ἐκδ. Βόννης.

² Παχυμέρης 4, 328.

δὲ προθύμως καὶ νὰ δράμῃ τάχιστα εἰς ἐπικουρίαν τοῦ συνωνύμου του πρόσφυγος. Ἐξεκίνησε λοιπὸν μετὰ τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ 300 μόνων ἱππέων κατὰ τῶν εἰσέτι τὰς Νέας Πάτρας πολιορκούντων Βυζαντινῶν καὶ, ὅτε ἔφθασε πλησίον τῶν πολεμίων, προσέκαλεσε τοὺς ἱππότες του ν' ἀγωνισθῶσιν ἀνδρείως, προσθεὶς ὅτι οἱ φοβούμενοι τὸν θάνατον ἡδύναντο καὶ πρὸ τῆς μάχης ἀτιμωρητὶ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Θήβας. Ὁ σεβαστοκράτωρ βλέπων τότε τὸ μέγα πλῆθος τῶν πολεμίων καὶ τὸ εὐαρίθμον τῶν ἐπικούρων του παρετήρησε τῷ ἀτρομήτῳ Φράγκῳ ὅτι παράτολμον ἦτο νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τοσοῦτον πολυαρίθμων πολεμίων μετὰ μόνων τριακοσίων ἱππέων, ἐκεῖνος ὅμως μετ' ἀπαθείας καὶ ἐν παρεφθαρμένη ξενικῇ προφορᾷ ἀπήντησεν αὐτῷ περιφρονητικῶς, «Πολὺ λαός, ὀλίγο ἄνθρωποι» καὶ ἐπιτεθεὶς ἀπροσδοκῆτως κατὰ τῶν ἀμερμούντων πολεμίων πολλοὺς μὲν αὐτῶν κατέκοψε, πλείστους δ' ἤχμαλῶτισε καὶ τοὺς λοιποὺς διεσκέδασεν, οὕτω δὲ ἦ τε πολιορκία ἐλύθη, καὶ ὁλόκληρος ἡ Θεσσαλία ἡλευθερώθη ἀπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν¹.

Ἡ ἀπροσδόκητος αὕτη ἐπιτυχία τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐνεθάρρυνε πάντας τοὺς Φράγκους δυνάστας, ὥστε τολμηροὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως. Οἱ ἡγεμονίσκοι οὗτοι ἤδη ἀπὸ τῆς ἀνακτῆσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων ἐπεχείρουν συχνὰ καὶ πρὸς ἐκδίκησιν καὶ ἐκ κερδοσκοπίας ληστρικὰς κατὰ θάλασσαν ἐπιδρομὰς εἰς τὰ παράλια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν ἐπιδρομῶν δὲ τούτων μετεῖχε πολλάκις καὶ αὐτὸς ὁ τῶν Ἀθηνῶν δοῦξ Ἰωάννης, ὡς καὶ ἄνωτέρω εἵπομεν. Καὶ ἐν ἔτει λοιπὸν 1275 ἐνθάρρυνθέντες ἐκ τῆς παρὰ τὰς Νέας Πάτρας ἐπιτυχίας τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν οἱ τολμηροὶ ἐκεῖνοι τυχοδιώκται ἐπεχείρησαν ὁμοίαν ἐπιδρομὴν κατὰ τοῦ ὑπὸ Φιλανθρωπηνοῦ ναυαρχουμένου καὶ ἐν τῷ κόλπῳ Δημητριάδος ναυλοχοῦντος βυζαντινοῦ στόλου καὶ ἡ τύχη προσεμερίδιασεν αὐτοῖς κατ' ἀρχάς, διότι ἐφάνη ὅτι νικῶσιν, αἶφνης ὅμως, ἐλθούσης εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐπικουρίας παρὰ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου, καταφυγόντες εἰς τὰ βόρεια τῆς Θεσσαλίας μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ στρατοῦ ἐκ τῆς παρὰ τὰς Νέας Πάτρας ἀποτυχίας, ἐστράφη τὸ φύλλον καὶ ὁλό-

¹ Ἴδε Hopf, σ. 304 ἐπ. Πρὸς καὶ Μαρίνου Σανούδου *Istoria del regno di Romania*, σ. 121. Καθ' Ἡρόδοτον (7, 210) ἀνάλογόν τι εἶπε καὶ ὁ Ξέρξης πρὸ τῶν Θερμοπυλῶν περὶ τοῦ ἰδίου στρατοῦ, ὅτι «πολλοὶ μὲν ἄνθρωποι εἶεν ὀλίγοι δὲ ἄνδρες.»

κληρος ὁ φραγκικὸς στόλος μετὰ τῶν ἀρχηγῶν αὐτοῦ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Βυζαντινῶν ἐκτὸς δύο μόνων πλοίων.

Ἡ νίκη αὕτη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Φράγκων Εὐβοίας καὶ Ἑλλάδος ἦτο πλήρης συνεπειῶν, διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἀπεφάσισαν τότε νὰ ἐκβάλωσι διὰ πάσης θυσίας τοὺς ξένους ἐξ Εὐβοίας καὶ νὰ καταλάβωσιν αὐτοὶ τὴν νῆσον, ἐκεῖνοι δὲ ἐπεκαλέσθησαν τὴν συνδρομὴν τῶν Ἑνετῶν πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐπαπειλοῦντος αὐτοὺς κοινοῦ κινδύνου. Τῶν Βυζαντινῶν ἡγοῦντο ὁ Φιλανθρωπηνὸς καὶ τυχοδιώκτης τις δυσηρεστημένος Φράγκος Λικάριος, ὅστις ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ ἀπελθόντος Ἰωάννου Παλαιολόγου, τῶν δὲ Φράγκων ὁ ἰσχυρότερος τῶν ἐν Εὐβοίᾳ τότε ἡγεμονίσκων Γιβέρτος ὁ ἐκ Βερώνης (Giberto da Verona, 1275—1279), βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, οἵτινες ἔκλεισαν μὲν ἐν ἔτει 1277 συνθήκην εἰρήνης πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, ἐτήρησαν ὅμως ἐν αὐτῇ τὸ δικαίωμα, νὰ συνδράμωσιν ἐλευθέρως τοὺς ἐν Εὐβοίᾳ ἡγεμόνας. Ὁ Λικάριος ἐπεδειξάτο κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην ἔκτακτον ἱκανότητα καὶ ζῆλον πρὸς καταπολέμησιν τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ὁμοεθνῶν του, ἐπολιόρκησε καὶ ἐκυρίευσε τὴν ὄχυράν Κάρυστον καὶ ἀμέσως μετὰ ταύτην τὸ πλεῖστον τῆς λοιπῆς νήσου, ὁ δ' αὐτοκράτωρ ἐξ εὐαρεσκείας καὶ πρὸς αὔξησιν τοῦ ζήλου του ἀνηγόρευσε αὐτὸν διὰ χρυσοβούλλου ἄρχοντα ὑποτελῆ ὁλοκλήρου τῆς νήσου. Ἡδὴ ἐν ἔτει 1278 ἡ κατὰκτησις τῆς νήσου εἶχε προβῇ τοσοῦτον, ὥστε ὁ Λικάριος ἀπετόλμησε νὰ πολιορκήσῃ καὶ αὐτὴν τὴν ὄχυράν τῆς νήσου πρωτεύουσαν Χαλκίδα, Νεγροπόντε τότε καλουμένην. Ἐν Χαλκίδι εὐρίσκετο ὡς ἐπικουρος τοῦ Γιβέρτου ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννης, ὅστις, θαρρῶν ἐπὶ τῇ ἄλλοτε παρὰ Νεόπατρα ἀνελπίστῳ ἐπιτυχίᾳ του, ἐξῆλθε κατὰ τῶν πολεμίων μετὰ τῶν Εὐβοέων ἵπποτῶν, συγκροτηθείσης ὅμως μάχης, ἐπληγώθη καὶ περιῆλθεν αἰχμαλώτος εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Λικαρίου μετὰ τοῦ Γιβέρτου καὶ ἄλλων πολλῶν. Ὁ Λικάριος δὲν ἤξευρε νὰ ἐπωφεληθῇ τὴν εὐκαιρίαν ταύτην καὶ ἔδωκε καιρὸν εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει νὰ ἐνισχυθῶσι δι' ἐπικουριῶν ἐλθουσῶν παρὰ τῶν συγγενῶν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ συγχρόνως ἐπελθοῦσα νίκη τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου κατὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ ἔπεισεν αὐτὸν ν' ἀρκεσθῇ εἰς τὴν κατοχὴν τῆς λοιπῆς νήσου, ὅθεν ἐν ἔτει 1279 μετέβη ἐν θριάμβῳ μετὰ τῶν αἰχμαλώτων του εἰς Κωνσταντινούπολιν, μετ' ὀλίγον δέ, ἀποθανόντος τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ, διωρίσθη ναύαρχος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Ὁ δὲ αἰχμαλώτος δούξ

τῶν Ἀθηνῶν προσηnéχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τόσον ἀξιοπρεπῶς καὶ σταθερῶς, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ θαυμάσας τὸν χαρακτηῖρα τοῦ ἀνδρὸς ἐπρότεινεν αὐτῷ νὰ συζευχθῇ μίαν τῶν θυγατέρων του, ὁ δ'οὕτως ὅμως ἀπεποιήθη τοῦτο διὰ τὸ λίαν ἀκροσφαλές τῆς ὑγείας του καὶ πληρώσας λύτρα 30,000 χρυσῶν (336,000 φράγκων) ἔκλεισε μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος συνθήκην καὶ ἐπανάκαμψεν εἰς τὸ κράτος του, ἔνθα εἶχεν ἀναλάβει προσωρινῶς τὴν διοίκησιν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γουλιέλμος, ἐνταῦθα δ' ἀπεβίωσεν ἐξ ἀσθενείας ἐν ἔτει 1280 ἄγχαμος, διὸ διεδέχθη αὐτὸν ὡς δούξ τῶν Ἀθηνῶν ὁ μέχρι τοῦδε ἄρχων Λεβαδείας Γουλιέλμος, σύζυγος Ἑλένης τῆς θυγατρὸς τοῦ σεβαστοκράτορος Μεγαλοβλαχίας Ἰωάννου Ἀγγέλου Δούκα.

Περὶ δὲ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν μερικώτερον ὑπὸ τὸν φιλάσθενον, ἀλλ' ἱπποτικὸν Ἰωάννην Α' Δελαρόσσην δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς πληροφορίας· μόνον γνωρίζομεν ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἤκμαζεν ἡ ἐν Δαφνίῳ καθολικὴ μονή, κατὰ δὲ τὰ ἄλλα ἡ τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις δὲν φαίνεται νὰ ἐτροποποιήθη πολὺ ἐπὶ τὸ βέλτιον οὐδ' ὅτι διέφερεν οὐσικωδῶς τῆς ἐπὶ τοῦ προκατόχου του. Ἡ μονὴ τοῦ Δαφνίου, ἥτις μακρότερον πάσης ἄλλης διέμεινεν εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων, ἦτο ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν (σ. 297), παράρτημα τῆς ἐν τῇ πατρίδι τῶν δουκῶν, ἐν Βουργουνδίᾳ τῆς Γαλλίας, μεγάλης καὶ ὑπὸ τῆς οἰκογενείας αὐτῶν πλουσιώτατα προικοδοτηθείσης μονῆς Βελλεβῶ, ἐχρησίμευε δὲ καὶ ὡς κοιμητήριον τῶν Γάλλων δουκῶν Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τοῦ Ἰωάννου δ' ἐπίσης, καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἔτους 1278, ἀπαντᾷ κατὰ πρῶτον ἡ δημώδης καὶ παρεφθαρμένη ὑπὸ τῶν ξένων ὀνομασία τῶν Ἀθηνῶν *Σατινὲς* ἢ *Σετινὲς*¹. Πρὶν δ' ἀποθάνῃ ἀκόμη ὁ δούξ Ἰωάννης, συνῆψε κηδεστίαν καὶ πρὸς τὸν τότε κόμητα τοῦ Ἀλετίου (Lecce) Οὐγὸν Βριέννιον, ἐκ τοῦ μεγάλου γαλλικοῦ γένους τῶν Βριεννίων, ἐξ οὗ καὶ ὁ συμβασιλεὺς τοῦ προτελευταίου λατίνου αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Βριέννιος, διότι ὁ Οὐγὸς συνεζεύχθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ Ἰωάννου Ἰσαβέλλαν, χήραν τοῦ βαρῶνου Καρυταίνης Γαδοφρέδου Δεβρουέρι.

Ὁ δὲ διαδεχθεὶς τὸν Ἰωάννην ἀδελφὸς του Γουλιέλμος Δελαρόσης (1280—1287), ῥέκτης καὶ ἱπποτικός, ὡς ὁ προκατόχος του, διώκησε τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν μεθ' ὁμοίας ἐνεργείας καὶ ἀποτελεσματικῶ-

¹ Πρβ. Γρηγοροβ. Α', σ. 425. σημ. 1. Τοῦ Ἰωάννου Δελαρόση νομίσματα δὲν ἀνευρέθησαν ἀκόμη, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι δὲν ἔκοψε τοιαῦτα.

τητος. Κατὰ πρῶτον ἔπεμψε πρέσβεις πρὸς τὸν βασιλέα Νεαπόλεως παρακαλῶν αὐτὸν νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ τῆς νενομισμένης ὑποχρέωσης τοῦ νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως ἐκεῖσε καὶ ὁμόσῃ τῷ βασιλεῖ ὡς κυριάρχῳ τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν κτήσεων ὅρκον πίστεως καὶ ὑποταγῆς, διότι ἢ ἐν Ἑλλάδι παρουσία αὐτοῦ ἦτο λίαν ἀναγκαία. Ὁ δὲ βασιλεὺς Κάρολος Α' ὁ Ἀνδηγαυϊκὸς οὐ μόνον ἐδέξατο τὴν αἴτησιν ταύτην, ἀλλὰ καὶ ἐπέτρεψε τῷ δουκὶ νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ δουκάτον τοῦ 50 ἵππους ἐξ Ἀπουλίας. Συγχρόνως δ' ἐξηκολούθουν αἱ μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν Ἑνετῶν πόλεμοι, καθ' οὓς ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος ὑπὲρ τῶν τελευταίων κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως Καρόλου, εἰ καὶ ἐναντίον τῆς συνθήκης, ἣν εἶχεν ὑπογράψει ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ἀδελφός του πρῶτον δούξ Ἰωάννης. Ἐν ἔτει 1282 ἐξώπλισεν ἑννέα πλοῖα, ἅτινα ἠνώθησαν μὲ τὸν στόλον τοῦ βασιλέως Καρόλου, ὅπως συνδράμωσι τοὺς κινδυνεύοντας βαρβάρους τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν Βυζαντινῶν. Ἐν ἔτει δὲ 1284 προσήνεγκεν αὐτοπροσώπως τὰς ὑπηρεσίας του τῷ βασιλεῖ καὶ ἀνέλαβεν ὁ ἴδιος τὸν κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ἀγῶνα, ταχέως ὅμως κατεπείσθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν νὰ κλείσῃ, ὡς καὶ οὗτοι, ἀνακωχὴν ὅπλων μετὰ τοῦ τότε αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ' τοῦ Παλαιολόγου (1282-1328), οὕτω δ' ἀπηλλάγη τὸ δουκάτον τῶν ἐπιδρομῶν καὶ δηώσεων τοῦ Λικαρίου. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ καὶ Κάρολος Α'. ὁ Ἀνδηγαυϊκὸς τῆς Νεαπόλεως εἶχεν ἡττηθῇ ὑπὸ τοῦ Ἀράγωνικοῦ τῆς Ἰσπανίας οἴκου καὶ ἄπελπις ἀπέθανε τῷ 1285, ὁ δὲ υἱός του Κάρολος Β' ἦτο εἰσέτι αἰχμάλωτος τῶν νικητῶν, ἀντεπροσώπευε δ' αὐτὸν ἐν Νεαπόλει ὁ κόμης τοῦ Ἀρτουᾶ. Οὗτος λοιπὸν ἐξ ὀνόματος τοῦ αἰχμαλώτου βασιλέως τῆς Νεαπόλεως καὶ ἀνωτάτου κυριάρχου τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν κτήσεων ἀντὶ τοῦ ἐν ἔτει 1278 ἀποθανόντος πρίγκιπος Γουλιέλμου Β' Βιλλαρδουίνου ἀνέθηκε τὴν διοίκησιν τῆς Πελοποννήσου εἰς τὸν δούκα τῶν Ἀθηνῶν, ὡς τοποτηρητὴν, διότι οὗτος ἦτο τότε ὁ ἰσχυρότερος, πλουσιώτερος καὶ συνετώτερος Φράγκος δυνάστης ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Γουλιέλμος Δελαρόσσης ἡγωνίσθη δραστηρίως ν' ἀναζωπυρήσῃ καὶ συγκρατήσῃ τὸν παρκαμψαντα φραγκισμόν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ, ἐπειδὴ ἦτο πλούσιος, ἐδαπάνησε πολλὰ ἐκ τῶν ἰδίων πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς χώρας, οἰκοδομήσας καὶ τὸ φρούριον Δημάτρας, τῆς νῦν Ἰσως Δημητρίζανης, ἐν Γορτυνίᾳ, ὡς καὶ πρὸς συντήρησιν ἐνόπλου δυνάμεως. Ἐν γένει δὲ ἡ αὐλὴ τοῦ δουκὸς Γουλιέλμου ἦτο τότε ἡ λαμπροτάτη ἐν Ἑλλάδι καὶ εἶχεν ἀποβῇ τὰ τελευ-

ταῖον προπύργιον τοῦ ἐν Ἀνατολῇ φραγκικοῦ ἱπποτισμοῦ, πρὸς αὐτὸν δὲ κατέπλεον πάντες οἱ ἐξ Εὐρώπης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐρχόμενοι ἱππό-
ται. Ἀτυχῶς ὅμως ὁ γενναῖος οὗτος δούξ ἀπεβίωσε πρόωρος ἐν ἔτει
1287 πρὸς ζημίαν μεγάλην τῆς τε Πελοποννήσου, ἣν τόσον καλῶς καὶ
δραστηρίως διώκησε¹, καὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, ὅπερ κατέλιπε τῷ
ἐκ τῆς Ἑλένης, τῆς θυγατρὸς τοῦ σεβαστοκράτορος Μεγαλοβλαχίας
Ἰωάννου Ἀγγέλου, μονογενεῖ υἱῷ αὐτοῦ Γουίδωνι Β' (1287—1308).

Ὁ ἡμιέλλην οὗτος δούξ ἦτο κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του
ἀνηλικός· εἰσέτι, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλέγετο ὑποκριστικῶς Γκυγιῶτος
(Guyot), διὸ ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν τοῦ δουκάτου ἡ μήτηρ αὐτοῦ
Ἑλένη, ἡ δὲ τῆς Πελοποννήσου διοικήσεις ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως
τῆς Νεαπόλεως εἰς τὸν Νικόλαον Σαίντ-Ὁμέρ, ἓνα ἐκ τῶν τριῶν υἱῶν
τοῦ Βέλλα Σαίντ-Ὁμέρ καὶ ἄρχοντα τοῦ ἡμίσεος τῆς πόλεως τῶν
Θηβῶν, ὅστις ἦτο πλουσιώτατος τότε Φράγκος δυνάστης ἐκ τῆς προικὸς
τῆς συζύγου του, διετῆρει αὐτὴν λαμπροτάτην καὶ ἴσχυε δεύτερος μετὰ
τὸν ἀποθνήσκοντα Γουλιέλμον. Ὡστε καὶ πάλιν οἱ δυνάσται τοῦ δου-
κάτου Ἀθηνῶν ἦσαν οἱ προεξάρχοντες ἐν Ἑλλάδι, ἐφ' ὅσον ὁ Σαίντ-
Ὁμέρ διώκει τὴν Πελοπόννησον. Ἐν ἔτει ὅμως 1291 ἡ εἰσέτι νεαρὰ
μήτηρ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀπεφάσισε νὰ ὑπανδρευθῇ ἐκ νέου καὶ
ὡς συζυγόντης ἐξελέξατο τὸν συγγενῆ τοῦ δουκικοῦ οἴκου Οὐγον, κό-
μητα Βριέννης, ὅστις ἦτο χῆρος Ἰσαβέλλας, μιᾶς τῶν θυγατέρων τοῦ
Γουίδωνος Α' Δελαρόσου, κόμης τῆς ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ πόλεως
Ἀλετίου (Lecce) καὶ κύριος τοῦ ἡμίσεος τῆς Καρυταίνης ἐν Πελο-
ποννήσῳ. Ἐν ἔτει 1290 ἦλθεν οὗτος ἐξ Ἰταλίας εἰς τὰς ἐν Πελοπον-
νήσῳ κτήσεις του καὶ ἐκεῖθεν ἐπεσκέφθη τοὺς ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν
συγγενεῖς του, ἐνταῦθα δ' ἀπεφάσισε νὰ συζευχθῇ τὴν εἰσέτι νεαρὰν
Ἑλένην, εἰς ἣν παρεχώρησεν ὡς προγαμιαίαν δωρεὰν τὰς ἐν Πελο-
ποννήσῳ κτήσεις του καὶ μέρος τῶν ἐν Ἰταλίᾳ, ὡς πατρὸς δ' ἤδη
τοῦ ἀνηλίκου δουκὸς Γουίδωνος Β' ἀνέλαβε τὴν κηδεμονίαν αὐτοῦ καὶ
τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου². Ὡς κυβερνήτης τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν
ὁ Οὐγος δὲν κατεδέχθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ ὑπὸ τοῦ
βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου Β' διορισθέντος τοποτηρητοῦ Πελο-

¹ Πρβ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 6617 ἐπ. Livre de la conquête, σελ. 268. Τὰ νομίσματα τοῦ Γουιέλμου φέρουσιν ἐπιγραφὴν DYX ATENES καὶ THEBE CIVIS. Πρβ. Selumberger, Numismat. byzant., σ. 338.

² Ἰδε Hopf σ. 347. Καὶ τὰς ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Νεαπόλεως πηγὰς αὐτόθι.

ποννήσου Φλωρεντίου τοῦ Ἐννεγαυικοῦ (1289—1297), ἀλλὰ διεκήρυξεν ὅτι μόνον τὸν βασιλέα ἀναγνωρίζει ἐπικυρίαρχον, διὸ ἐξεργάησαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἱκανοῦ καὶ δραστηρίου πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας Φλωρεντίου μεγάλοι καὶ πολυετεῖς ἐριδες. Ὁ Φλωρέντιος οὗτος ὁ Ἐννεγαυικός ἦτο σύζυγος τῆς Ἰσαβέλλας Βιλλεαρδουίνου, ἀπῆται δὲ παρὰ τοῦ Οὗγου, ὡς ἀνώτατος ἐν Ἑλλάδι Φράγκος ἡγεμὼν καὶ τοποτηρητῆς τοῦ κυριάρχου βασιλέως, τὸν νενομισμένον ὄρκον ὑποταγῆς, ὁ δ' ὑπερήφανος Οὗγος τῷ μὲν τότε βασιλεῖ Καρόλῳ τῷ Β' (1285—1309) προθύμως ὤμοσεν ὑποταγὴν καὶ πίστιν ἐνώπιον ἐντεταλμένου ἐκείνου¹, ἤρνεϊτο ὅμως ἐπιμόνως καὶ εὐσταθῶς νὰ πράξῃ τοῦτο καὶ πρὸς ἄλλον τινά. Μάτην ὁ βασιλεὺς ἐπανειλημμένως προσεκάλεσεν αὐτὸν νὰ ὁμώσῃ ὄρκον πίστεως καὶ ὑποταγῆς εἰς τὸν πρίγκιπα ἢ μᾶλλον τοποτηρητὴν τῆς Ἀχαΐας· ὁ Οὗγος ἤρνεϊτο νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν πρόσκλησιν, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ τῆς Ἀχαΐας πρίγκιψ οὐδεμίαν εἶχε κυριαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ δευκάτου τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ βασιλεὺς τότε, ἵνα ἐπιφέρῃ ὁμόνοιαν καὶ ἀσφάλειαν κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων, προσεπάθησε παντοιοτρόπως νὰ συμβιβάσῃ αὐτοὺς. Κατὰ πρῶτον προσεκάλεσεν ἀμφοτέρους νὰ ἐμφανισθῶσιν ἐνώπιόν του, ὅπως κριθῶσι, τοῦτου δὲ μὴ καταστάντος δυνατοῦ, συνεβούλευσε τὸν Οὗγον τοῦλάχιστον λόγῳ ὁμοεθνίας καὶ συγγενείας νὰ συνδράμῃ τὸν Φλωρέντιον κατὰ τῶν ἐπαπειλούντων κινδύνων, καὶ ἔπεμψε διαιτητὰς ἐπανειλημμένως, ἀλλὰ μάτην. Τέλος τῷ 1293 ὁ Οὗγος μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Νεάπολιν καὶ ἐκεῖ ὤμοσεν ἐν ἔτει 1294 τῷ βασιλεῖ ἐκ νέου ὄρκον ὑποταγῆς καὶ διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις του, ὑπερῃσιζέτο ὅμως ἐπιμόνως μετὰ τῆς Ἑλένης τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ δευκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ Φλωρεντίου καὶ ἤθελε καὶ τὸ Ἄργος καὶ Ναύπλιον, ἅτινα πάντοτε ὡς φέουδα τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας διώκει ὁ δοῦξ τῶν Ἀθηνῶν, ὀλοτελῶς ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τῆς κυριαρχίας ἐκείνου. Ἡ μεταξὺ λοιπὸν Οὗγου τοῦ Βριεννίου καὶ Φλωρεντίου τοῦ Ἐννεγαυικοῦ ἐρις προέβη μέχρι τοσοῦτου, ὥστε δὲν ὑπελείπετο πλέον, εἰμὴ πόλεμος πρὸς ἐξίσωσιν αὐτῆς, ὅπερ ἐβίβασε τέλος τὸν βασιλέα Κάρολον Β' βαρυνθέντα νὰ παραχωρήσῃ τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν κτήσεων τῷ υἱῷ αὐτοῦ Φιλίππῳ τοῦ Τάραντος καὶ ἐν ἔτει 1294 ἀνήγγειλε τὴν

¹ Κατ' ἐγγραφον σωζόμενον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ Νεαπόλεως. Reg. Ang. ἀριθ. 57. (1291—1292 Α).

ἀπόφασιν τοῦ ταύτην τῷ πρίγκιπι Φλωρεντίῳ καὶ τῷ δουκὶ Γουίδωνι τῷ Β', προκαλῶν συγχρόνως αὐτοὺς νὰ ὁμόσωσιν ὄρκον ὑποταγῆς τῷ νέῳ αὐτῶν κυριάρχῳ. Μετ' ὀλίγον δ' ἐξεδόθη ἀπόφασις, καθ' ἣν τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν ἐθεωρεῖτο ὡς μέρος τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας καὶ ἐπομένως προσεκαλεῖτο ὁ δούξ Γουίδων μετὰ τῶν ὑποτελῶν τοῦ νὰ ὑπακούσῃ ἀμέσως τῷ πρίγκιπι τῆς Ἀχαΐας¹. Ἡ ἔρις ἐν τούτοις καὶ πάλιν δὲν ἐξισώθη. Ὁ ἐν Νεαπόλει ἔκτοτε διατρίβων Οὐγὸς ὤμοσε πρὸς τὸν νέον κυριάρχην Φίλιππον ἐν ὀνόματι τοῦ Γουίδωνος ὑποταγὴν, ὁ πρίγκιψ ὅμως Φλωρέντιος ἠρνεῖτο ν' ἀναγνωρίσῃ τοῦτο καὶ ἤρξατο τῶν κατὰ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐχθροπραξιῶν. Τούτου ἕνεκα διετάχθη τελευταῖον ὁ δούξ Γουίδων νὰ ὁμόσῃ ὑποταγὴν τῷ πρίγκιπι Φλωρεντίῳ μετὰ τῶν ὑποτελῶν αὐτοῦ Σαίντ-Ὁμέρ, Θωμᾶ ἄρχοντος Σαλῶνων, Φραγκίσκου τοῦ ἐκ Βερόνης καὶ λοιπῶν ἐνώπιον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Στεφάνου καὶ τοῦ ἱππότης τῆς Καλλιπόλεως Ἰωάννου ἐν ἔτει 1296, ὅπερ καὶ ἐγένετο καὶ οὕτως ἔληξε τέλος πάντων ἡ μετὰ τὸν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας ἐχθροπάθεια, διατηρηθείσης ὅμως κατὰ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ πρώτου ἀπὸ τοῦ δευτέρου, ἀφοῦ πρότερον κατὰ Αὐγούστον τοῦ 1296, δύο πρὸ τοῦ συμβιβασμοῦ μῆνας, ὁ αἴτιος τῆς ὅλης ἐρίδος Οὐγὸς ὁ Βριέννιος ἔπασσε μαχόμενος ἐν Σικελίᾳ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως Καρόλου Β'.

Ὁ δούξ Γουίδων ἐγένετο ἐνῆλιξ ἤδη ἐν ἔτει 1294 καὶ μετὰ μεγάλων τελετῶν ἀνηγορεύθη ἱππότης κατὰ Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους τὴν ἡμέραν τοῦ ἀγίου Ἰωάννου ἐν Θήβαις. Τὰς ἐπὶ τούτῳ γενομένας λαμπρὰς τελετὰς περιγράφει ἐπὶ τὸ ῥωμαντικώτερον μὲν πως, ἀλλ' ὅχι καὶ ἀπιθάνως ὁ Ἰσπανὸς χρονογράφος Μουντάνερ², σύγχρονος καὶ ἐπισκεφθεὶς τὴν αὐλὴν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἣν ἀποκαλεῖ μίαν τῶν λαμπροτέρων ἡγεμονικῶν αὐλῶν τῆς τότε Εὐρώπης, τὸν δὲ δούκα τῶν Ἀθηνῶν ἕνα τῶν εὐγενεστάτων ἱπποτῶν τῆς Ῥωμανίας καὶ τῶν μεγαλειτέρων ἀνδρῶν μετὰ τῶν μὴ βασιλέων. Κατὰ τὸν Μουντάνερ λοιπὸν διὰ τὰς ἐορτὰς ταύτας εἶχον προσκληθῆ εἰς Θήβας πάντες οἱ ἀρχιερεῖς καὶ βαρῶνοι καὶ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες μεγιστᾶνες τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μεγαλοβλαχίας, οἱ δὲ παρευρεθησόμενοι ἔμελλον νὰ λάβωσι

¹ Ἴδε Hopf σ. 347, 348 καὶ τὰς πηγὰς αὐτόθι.

² Ramon Muntaner ἐκδ. Lanz, κεφ. 244, σ. 436. 438 συνοπτικῶς παρὰ Hopf σ. 349 ἐπ. πρὸς. καὶ Χρονικ. Μορέως, στ. 6640—6649.

πλούσια δῶρα. Ἐν Θήβαις παρὰ τῷ δουκὶ τῶν Ἀθηνῶν διέτριβεν ἀπὸ τοῦ 1287 Βονιφάτιος ὁ ἐκ Βερώνης, κύριος μικροῦ φρουρίου ἐν Εὐβοίᾳ, ἀλλὰ γενναῖος ἱππότης καὶ συνετὸς σύμβουλος, διὸ μεγάλως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῆς χήρας Ἑλένης καὶ μεγαλοπρεπῶς ἐξενίζετο μετὰ 10 ἱπποτῶν καὶ 10 ἄλλων ἀκολούθων. Κατὰ τὴν ἡμέραν λοιπὸν τῆς τελετῆς οὐδεὶς ἐνεφανίσθη πολυτελέστερον τούτου παρεσκευασμένος. Πρὸ αὐτοῦ καὶ τῆς συνοδίας του ἐφέροντο ὑπὲρ τὰ 100 κηρία ἔχοντα τὸ οἰκόσημόν του, διὰ τὰ ἐπαρκέσῃ δὲ εἰς τὰς δαπάνας ταύτας εἶχε δανεισθῇ πολλὰ καὶ ὑποθηκέυσει τὸ εἰσόδημά του διὰ τὸν ἐπόμενον χρόνον. Ὅτε δὲ συνηθροίσθησαν πάντες οἱ προσκεκλημένοι εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἐκκλησίαν τῆς πόλεως, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θηβῶν ἤρξατο τῆς λειτουργίας, ἐπὶ δὲ τῆς ἀγίας τραπέζης ἔκειντο τὰ ὅπλα τοῦ νεαροῦ δουκὸς. Οἱ παριστάμενοι ἐν ἀγωνίᾳ περιέμενον τὰ ἴδωσι τίς ἤθελε τύχει τῆς τιμῆς τὰ προχειρίσῃ τὸν δοῦκα ἱππότην, ὅτε αἰφνης ὁ Γουίδων ἀποταθεὶς πρὸς τὸν Βονιφάτιον εἶπε πρὸς αὐτόν· «Σὺ δὲ Βονιφάτιε, καθίστατε παρὰ τῷ ἀρχιεπισκόπῳ, διότι ἡ θέλησίς μου εἶνε σεῖς τὰ μετὰ προχειρίσῃτε ἱππότην»· ὁ δὲ Βονιφάτιος ἀπεκρίθη, «Πῶς, δέσποτα, με ἐμπαιζετε;» «Ὁχι, εἶπεν ὁ δούξ, αὕτη εἶνε ἡ θέλησίς μου». Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Βονιφάτιος ἀνηγόρευσε αὐτὸν ἱππότην, ὁ δούξ ἀποτεϊνόμενος πρὸς τοῦτον εἶπε· «Σὺ δὲ Βονιφάτιε, κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον ὁ προχειρίζων τινὰ ἱππότην προσφέρει αὐτῷ καὶ δῶρον, ἐγὼ ὅμως θέλω τὰ πράξω» τούναντίον. Σεῖς μ' ἐκάμετε ἱππότην, ἐγὼ δὲ κληροδοτῶ ἡμῖν σήμερον εἰσόδημα ἐτήσιον 50,000 σολιδίων¹ εἰς πύργους καὶ ἄλλα κτήματα ἐλεύθερα παντὸς τέλους, σὰς δίδω δὲ καὶ σύζυγον τὴν θυγατέρα ἑνὸς τῶν βαρύνων μου διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν μου καὶ κεκτημένην τὸ τρίτον τῆς Εὐβοίας». Διὰ τῆς πλουσίας καὶ ὄντως ἡγεμονικῆς δωρεᾶς ταύτης ὁ ἐλευθέριος Βονιφάτιος ἔζη καὶ εἰς τὸ μέλλον μεγαλοπρεπῶς καὶ ἦτο πάντοτε ὁ συνετὸς καὶ πιστὸς τοῦ δουκὸς σύμβουλος.

Ὁ Βονιφάτιος οὗτος καὶ ὁ Θωμάς Γ' τῶν Σαλόνων ἦσαν βεβαίως οἱ συμβουλευσαντες τὸν Γουίδωνα τὰ νυμφευθῆ Ματθίλδην τὴν θυγατέρα Ἰσαβέλλας, τῆς θυγατρὸς τοῦ πρίγκιπος Ἀλχίχς Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου, καὶ ἀπὸ τοῦ 1297 χήρας Φλωρεντίου τοῦ Ἐννε-

¹ Κατὰ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον αἱ 50,000 σολιδίων ἰσοδυναμοῦσι μὲ 13 ἢ 14,000 σημερινῶν φράγκων. Τόμ. Ε', σ. 157.

γαυικού ἐκ δευτέρου γάμου. Ὁ δούξ ἐξαπέστειλε τοὺς ὑποτελεῖς αὐτοῦ νὰ διαπραγματευθῶσι τὸ συνοικέσιον καὶ παρευθὺς μετέβη καὶ ὁ ἴδιος ἐκ Θηβῶν εἰς Βλιζιρὴν, ἐνθα διέτριβεν ἡ Ἰσαβέλλα. Ἐνταῦθα ἐγένοντο πανηγυρικῶς δεκτοί, τὸ δὲ συνοικέσιον ταχέως συνεφωνήθη, καθόσον ὁ Γουίδων ἠρέκεσθη νὰ λάβῃ προῖκα μόνον τὰς Καλάμας, καὶ γενομένων κατόπιον τῶν γάμων ἐν τῷ μέσῳ λαμπρῶν ἐορτῶν, διαρκεσῶν 20 περίπου ἡμέρας, ὁ νεκρὸς δούξ ἐπανέκχμψεν εἰς Θήβας μετὰ τῆς πενταετοῦς συζύγου του. Ὁ γάμος οὗτος ἀπῆρσεν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Κάρολον Β', ὅστις, προφασίζόμενος τὴν ἀνηλικιότητα τῆς Μαθίλδης, πράγματι ὅμως διότι ἤθελε νὰ δώσῃ αὐτὴν εἰς τινα τῶν υἱῶν ἢ λοιπῶν συγγενῶν του, ἠκύρωσε καὶ κατεπολέμησεν ἐπιμόνως τὸν γάμον, ἐνεργεῖα δ' αὐτοῦ παρομοίως ἔπραξε καὶ ὁ τότε πάπας Βονιφάτιος Η'. Τελευταῖον ὅμως μετὰ πενταετεῖς ἐριδας ὁ βασιλεὺς Κάρολος καὶ ὁ πάπας ἀνεγνώρισαν καὶ ἐπεκύρωσαν τὸν γάμον ἐν ἔτει 1301¹, καθόσον μάλιστα τότε δὴ ἡ ἰσχὺς τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, καθόσον πάντες οἱ πέριξ δυνάσται Φράγκοι τε καὶ Ἕλληνες εἶχον ἀποβῆ φίλοι αὐτοῦ καὶ σύμμαχοι.

Ἐκ τῶν σπουδαιότερων τοῦ Γουίδωνος φίλων ἦτο καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ Μεγαλοβλαχίας Κωνσταντῖνος Ἀγγελος, ἀδελφὸς καὶ διάδοχος τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἡμῖν σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Ἀγγέλου καὶ πρὸς μητρὸς θεῖος τοῦ δουκὸς. Οὗτος λοιπὸν ἀποθνήσκων ἐν ἔτει 1303 οὐδένα εὗρεν ἰσχυρότερον καὶ ἀσφαλέστερον, ὅπως ἀφήκῃ κηδεμόνα τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Ἰωάννου Β' (1303—1318) καὶ κυβερνήτην τοῦ χηρεύοντος κράτους του ἢ τὸν συγγενῇ του δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνα Β'. Παρήγγειλε λοιπὸν εἰς πάντας τοὺς ὑποτελεῖς αὐτοῦ νὰ ὁμώσωσι μετὰ τὸν θάνατόν του πίστιν εἰς τὸν Γουίδωνα καὶ νὰ παρὰδώσωσιν αὐτῷ τὴν χώραν, ἧς ἐμέλλε νὰ ἄρχῃ ὡς νόμιμος κύριος, ἐξαίρουμένων τῶν φρουρίων, ἐνθα ἔπρεπε νὰ διαμείνωσιν ἑλληνικαὶ φρουραί. Μόλις δ' ἀπεβίωσεν ὁ σεβαστοκράτωρ, οἱ τότε τῆς χώρας γείτονες Βούλγαροι ἡγεμόνες, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' καὶ Ἄννα ἡ Ἑπειρωτικὴ, ἐβουλεύθησαν νὰ καταλύσωσι τὸ θεσσαλικὸν κράτος καὶ ν' ἀρπάξωσιν ἐξ αὐτοῦ ὅ,τι ἕκαστος αὐτῶν δυνήθῃ. Οἱ ἄρχοντες ὅμως τῆς χώρας προσεκάλεσαν τότε κατεπειγόντως τὸν δοῦκα Γουίδωνα

¹ Hopf, σ. 350 μετὰ τῶν μαρτυριῶν ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Νεαπόλεως.

Δελαρόσην, κατὰ τὰ παρηγγελμένα ὑπὸ τοῦ ἀποβιώσαντος σεβαστοκράτορος, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ὁ δὲ δουξ ἔδραμε μετὰ τῶν ὑποτελῶν αὐτοῦ Θωμᾶ τῶν Σαλώνων καὶ τῶν βαρώων Εὐβοίας εἰς Ζητούσιον, ἐνθα ἐδέχθη τὸν ὄρκον τῆς πίστεως τῶν ἀρχόντων. Ἐκεῖθεν ἐπορεύθη εἰς τὴν πρωτεύουσαν Νέας Πάτρας, διηυθέτησε μετὰ τῶν ἀρχόντων τὰ πράγματα φροντίσας ὡς κάλλιστα περὶ τε τοῦ τόπου καὶ τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου Β' Ἀγγέλου καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1303 ἐπανέκαμψεν εἰς Θήβας¹. Δὲν παρῆλθεν ἐν τούτοις πολὺς καιρὸς καὶ ἔμαθεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ δέσποινα τῆς Ἡπείρου Ἄννα κατέλαβε παρνόμως καὶ αἰφνιδίως τὸ φρούριον Φανάριον, ἀνῆκον εἰς τὸ Θεσσαλικὸν κράτος καὶ κείμενον κατὰ τὸν Πίνδον ἐπὶ τῆς εἰς Ἰωάννινα ὁδοῦ. Τοῦτο συνέβη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1304. Τότε ὁ Γουίδων συνεκάλεσεν ἅπαντας τοὺς ὑποτελεῖς αὐτοῦ νὰ δράμωσι μετὰ στρατοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ καὶ τὸν Νικόλαον Σαῖντ-Ὀμέρ, ἄρχοντα τοῦ ἡμίσεος τῶν Θηβῶν καὶ πρωτοστάτορα τότε ὄντα Πελοποννήσου. Ὁ τότε πρίγκιψ Ἀχαΐας Φίλιππος ὁ Σαβανδικὸς ἠθέλησε νὰ ἐμποδίσῃ τὸν Σαῖντ-Ὀμέρ νὰ δράμῃ εἰς ἐπικουρίαν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἐκεῖνος ὅμως, ὡς συγγενὴς τοῦ τελευταίου, δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὸν Φίλιππον, ἀλλ' ἔδραμε πρὸς τὸν Γουίδωνα, ὃν συνήντησε περὶ Δομοκόν. Ἐκεῖ εὗρε συνειλεγμένον ὑπ' αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους ὑποτελεῖς τοῦ στρατὸν πολυπληθῆ καὶ λαμπρόν, συγκεείμενον ἐξ 900 Φράγκων ἵπποτῶν, 6000 Θεσσαλῶν ἱππέων καὶ 30000 πεζῶν Βλάχων καὶ Βουλγάρων, ὅσον σπανίως ἡδυνήθησαν οἱ Φράγκοι νὰ συγχροτήσωσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλ' ὁ Γουίδων οὐδεμίαν ἀνάγκην ἔλαβε τοῦ στρατοῦ τούτου· διότι ἡ Ἄννα καταπτοηθεῖσα ἔπειψε πρὸς τὸν δούκα δύο τῶν ἀρχόντων τῆς καὶ δύο ἱππότας, ἵνα δηλώσῃ αὐτῷ ὅτι τὸ Φανάριον κατελήφθη παρὰ τὴν θέλησίν τῆς καὶ ὅτι ἦτο ἐτοίμη αὐτό τε ν' ἀποδώσῃ καὶ χρηματικῶς ν' ἀποζημιώσῃ τὸν μὲν δούκα δι' 7,000 ὑπερπύρων (78,400 φράγκων), τὸν δὲ Σαῖντ-Ὀμέρ διὰ 3000 τοιούτων (φρ. 33,600)². Τοὺς ὅρους τούτους ἀπεδέξαντο καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς Θεσσαλίας καὶ οὕτω συνωμολογήθη ἐπὶ τούτοις εἰρήνη, ἀφοῦ δὲ ὁ Γουίδων ἐπέδραμε καὶ ἐλεηλάτησε τὰς ἐν τῇ βορείῳ Θεσσαλίᾳ καὶ τῇ μεσημβρινῇ Μακεδονίᾳ κτήσεις τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως Ἀνδρονίκου τοῦ Γ', ἐπανέκαμψεν εἰς τὸ κληρονομικὸν τῆς μητρὸς του φρούριον

¹ Livre de la conquête, σ. 405—410· πρβ. καὶ Hopf, σ. 360.

² Hopf σ. 362. Κ. Παπαρῥηγόπουλος, Ἑλλήν. ἱστ. τόμ. Ε' σ. 161 ἐπ.

Ζητούνιον καὶ διατάξας ἐκ νέου τὰ τῆς χώρας ἐπὶ τὸ φραγκικώτερον διέλυσε τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοῦ του καὶ ἐπανῆλθεν εἰς Θήβας. Τότε δὴ ὁ ὑπὸ πάντων τιμώμενος καὶ ἀγαπώμενος δούξ ἀπέβη ὁ πλουσιώτατος καὶ ἰσχυρότατος δυνάστης ἐν Ἑλλάδι. Τοῦτου ἕνεκα ὁ βασιλεὺς Νεαπόλεως Κάρολος Β', ὅπως στερεώσῃ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου, διώρισεν ἐν ἔτει 1307 τοποτηρητὴν Ἀχαΐας τὸν δούκα τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνα Β' (1307—1308 ὡς βασιλεὺς Πελοποννήσου), ἀποδόντα αὐτῷ τὸν μόνον σχεδὸν ἀνώτερον κυρίαρχον τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν κτήσεων. Ὡς τοποτηρητὴς Ἀχαΐας ὁ Γουίδων διέτριψε συχνὰ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἔτη χάριν τῶν ἐκεῖ ὑποθέσεων, μέχρις ὅτου τὴν 5ην Ὀκτωβρίου 1308 ἀπεβίωσεν ἐξ ἀσθενείας ἐν Ἀθήναις ὁ ἀγαθὸς δούξ, ὡς ἀπεκαλεῖτο, καὶ ἐτάφη ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου, ἐνθα ἀνεπαύοντο καὶ τὰ ὅστ' αὐτῶν προγόνων του¹.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ δούξ Γουίδων Β' ὁ τελευταῖος ἐκ τοῦ οἴκου Δελαρόσου καὶ προτελευταῖος Γάλλος δυνάστης τῆς πόλεως καθόλου, ἀναμφηρίστως εἰς ἐκ τῶν ἱκανωτάτων καὶ ἐξοχωτάτων Φράγκων δυναστῶν τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου ὀλίγας ἔχομεν μόνον εἰδήσεις. Γνωρίζομεν λ. χ. ὅτι ἐν ἔτει 1299 εὐρίσκετο εἰς διενέξεις μὲ τὴν μητέρα του Ἑλένην, ἣτις παρεπονήθη παρὰ Καρόλῳ τῷ Β', ὅτι ὁ υἱὸς τῆς ἐλησμώνησε πᾶσαν υἱικὴν ἀγάπην, διότι δὲν ᾔθελε νὰ παραχωρήσῃ αὐτῇ τὸ μετόχιον τοῦ ἁγίου Λουκᾶ πρὸς διατριβὴν· ὁ δὲ Γουίδων ἀπήντησεν ὅτι ἡ μήτηρ του ᾔθελε πρὸς μεγίστην ζημίαν τοῦ δουκάτου νὰ πωλήσῃ τὰ φρούρια Ζητούνιον καὶ Γραβιάν, ἅτινα εἶχε παραχωρήσει αὐτῇ ὡς ἰδιοκτησίαν. Τελευταῖον ὅμως κατώρθωσεν ὁ βασιλεὺς νὰ ἐξομαλίσῃ τὴν σκανδαλώδη ταύτην ἔριδα μεταξύ υἱοῦ καὶ μητρός². Τὸ δὲ σῶμα ἦτο ὁ Γουίδων γενναῖος καὶ τὴν ψυχὴν ἱπποτικός. Γνωρίζομεν λ. χ. ὅτι κατὰ τὰς πανηγύρεις, ἃς ἐτέλεσεν ἐν ἔτει 1305 ἐν τῷ ἱσθμῷ τῆς Κορίνθου

¹ Muntaner ἐν κεφ. 240. Πρβ. καὶ Hopf, σ. 368. Ὁ Γάλλος μεσαιωνοδύφης Βυχὼν παρετήρησε πρῶτος ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου τῷ 1840 δύο μέχρι σήμερον σωζομένους σαρκοφάγους ἀνευ μὲν καλυμμάτων καὶ ἐπιγραφῶν καὶ τέχνης ἀγροικότερας, ἀνέκοντας δὲ πιθανῶς εἰς τοὺς Γάλλους δούκας τῶν Ἀθηνῶν· διότι ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος πλευρᾶς τοῦ ἐτέρου τῶν σαρκοφάγων ὑπάρχει ἐν εἴδει οἰκοσῆμου σταυρὸς μετὰ δύο κρίνων, οἵτινες ἦσαν σύμβολον τοῦ γαλλικοῦ βασιλ. οἴκου καὶ τῶν Δελαροσῶν Ἰσως.

² Κατὰ ἐγγράφους μαρτυρίας τοῦ Ἀνδραγαυικοῦ ἀρχείου. Πρβ. Hopf, σ. 350.

Δελαρόσην, κατὰ τὰ παρηγγελμένα ὑπὸ τοῦ ἀποθιώσαντος σεβαστοκράτορος, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ὁ δὲ δοῦξ ἔδραμε μετὰ τῶν ὑποτελῶν αὐτοῦ Θωμᾶ τῶν Σαλῶνων καὶ τῶν βρώνων Εὐβοίας εἰς Ζητούνιον, ἐνθα ἐδέχθη τὸν ὄρκον τῆς πίστεως τῶν ἀρχόντων. Ἐκεῖθεν ἐπορεύθη εἰς τὴν πρωτεύουσαν Νέας Πάτρας, διηυθέτησε μετὰ τῶν ἀρχόντων τὰ πράγματα φροντίσας ὡς κάλλιστα περὶ τε τοῦ τόπου καὶ τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου Β' Ἀγγέλου καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1303 ἐπανέκαμψεν εἰς Θήβας¹. Δὲν παρῆλθεν ἐν τούτοις πολὺς καιρὸς καὶ ἔμαθεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ δέσποινα τῆς Ἡπείρου Ἄννα κατέλαβε παρνόμως καὶ αἰφνιδίως τὸ φρούριον Φανάριον, ἀνῆκον εἰς τὸ θεσσαλικὸν κράτος καὶ κείμενον κατὰ τὸν Πίνδον ἐπὶ τῆς εἰς Ἰωάννινα ὁδοῦ. Τοῦτο συνέβη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1304. Τότε ὁ Γουίδων συνεκάλεσεν ἅπαντας τοὺς ὑποτελεῖς αὐτοῦ νὰ δράμωσι μετὰ στρατοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ καὶ τὸν Νικόλαον Σαῖντ-Ὀμέρ, ἄρχοντα τοῦ ἡμίσεος τῶν Θηβῶν καὶ πρωτοστάτορα τότε ὄντα Πελοποννήσου. Ὁ τότε πρίγκιψ Ἀχαΐας Φίλιππος ὁ Σαβανδικὸς ἠθέλησε νὰ ἐμποδίσῃ τὸν Σαῖντ-Ὀμέρ νὰ δράμῃ εἰς ἐπικουρίαν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἐκεῖνος ὅμως, ὡς συγγενῆς τοῦ τελευταίου, δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὸν Φίλιππον, ἀλλ' ἔδραμε πρὸς τὸν Γουίδωνα, ὃν συνήντησε περὶ Δομοκόν. Ἐκεῖ εὖρε συνειλεγμένον ὑπ' αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους ὑποτελεῖς τοῦ στρατὸν πολυπληθῆ καὶ λαμπρόν, συγκείμενον ἐξ 900 Φράγκων ἵπποτῶν, 6000 Θεσσαλῶν ἱππέων καὶ 30000 πεζῶν Βλάχων καὶ Βουλγάρων, ὅσον σπανίως ἡδυνήθησαν οἱ Φράγκοι νὰ συγκροτήσωσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλ' ὁ Γουίδων οὐδεμίαν ἀνάγκην ἔλαβε τοῦ στρατοῦ τούτου· διότι ἡ Ἄννα καταπτοηθεῖσα ἔπεμψε πρὸς τὸν δοῦκα δύο τῶν ἀρχόντων τῆς καὶ δύο ἱππότας, ἵνα δηλώσῃ αὐτῷ ὅτι τὸ Φανάριον κατελήφθη παρὰ τὴν θέλησίν τῆς καὶ ὅτι ἦτο ἐτοίμη αὐτὸ τε ν' ἀποδώσῃ καὶ χρηματικῶς ν' ἀποζημιώσῃ τὸν μὲν δοῦκα δι' 7,000 ὑπερπύρων (78,400 φράγκων), τὸν δὲ Σαῖντ-Ὀμέρ διὰ 3000 τοιούτων (φρ. 33,600)². Τοὺς ὅρους τούτους ἀπεδέξαντο καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς Θεσσαλίας καὶ οὕτω συνωμολογήθη ἐπὶ τούτοις εἰρήνη, ἀφοῦ δὲ ὁ Γουίδων ἐπέδραμε καὶ ἐλεηλάτησε τὰς ἐν τῇ βορείῳ Θεσσαλίᾳ καὶ τῇ μεσημβρινῇ Μακεδονίᾳ κτήσεις τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως Ἀνδρονίκου τοῦ Γ', ἐπανέκαμψεν εἰς τὸ κληρονομικὸν τῆς μητρὸς του φρούριον

¹ Livre de la conquête, σ. 405—410· πρβ. καὶ Hopf, σ. 360.

² Hopf σ. 362. Κ. Παπαρρόγγουλος, Ἑλλην. ἱστ. τόμ. Ε' σ. 161 ἐπ.

Ζητούνιον καὶ διατάξας ἐκ νέου τὰ τῆς χώρας ἐπὶ τὸ φραγκικώτερον διέλυσε τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοῦ του καὶ ἐπικνήλθεν εἰς Θήβας. Τότε δὴ ὁ ὑπὸ πάντων τιμώμενος καὶ ἀγαπώμενος δοῦξ ἀπέβη ὁ πλουσιώτατος καὶ ἰσχυρότατος δυνάστης ἐν Ἑλλάδι. Τούτου ἕνεκα ὁ βασιλεὺς Νεαπόλεως Κάρολος Β', ὅπως στερεώσῃ τὴν κυρίαρχίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου, διώρισεν ἐν ἔτει 1307 τοποτηρητὴν Ἀχαΐας τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνα Β' (1307—1308 ὡς βᾶσιλος Πελοποννήσου), ἀποβάντα οὕτω τὸν μόνον σχεδὸν ἀνώτερον κυρίαρχον τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν κτήσεων. Ὡς τοποτηρητὴς Ἀχαΐας ὁ Γουίδων διέτριψε συχνὰ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἔτη χάριν τῶν ἐκεῖ ὑποθέσεων, μέχρις ὅτου τὴν 5ην Ὀκτωβρίου 1308 ἀπεβίωσεν ἐξ ἀσθενείας ἐν Ἀθήναις ὁ ἀγαθὸς δοῦξ, ὡς ἀπεκαλεῖτο, καὶ ἐτάφη ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου, ἔνθα ἀνεπαύοντο καὶ τὰ ὅσθα τῶν προγόνων του¹.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ δοῦξ Γουίδων Β' ὁ τελευταῖος ἐκ τοῦ οἴκου Δελαρόσου καὶ προτελευταῖος Γάλλος δυνάστης τῆς πόλεως καθόλου, ἀναμφηρίστως εἰς ἐκ τῶν ἱκανωτάτων καὶ ἐξοχωτάτων Φράγκων δυναστῶν τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου ὀλίγας ἔχομεν μόνον εἰδήσεις. Γνωρίζομεν λ. χ. ὅτι ἐν ἔτει 1299 εὕρισκετο εἰς διενέξεις μὲ τὴν μητέρα του Ἑλένην, ἥτις παρεπονήθη παρὰ Καρόλῳ τῷ Β', ὅτι ὁ υἱὸς τῆς ἑλησμόνησε πᾶσαν υἱικὴν ἀγάπην, διότι δὲν ἤθελε νὰ παραχωρήσῃ αὐτῇ τὸ μετόχιον τοῦ ἀγίου Λουκᾶ πρὸς διατριβὴν· ὁ δὲ Γουίδων ἀπήντησεν ὅτι ἡ μήτηρ του ἤθελε πρὸς μεγίστην ζημίαν τοῦ δουκάτου νὰ πωλήσῃ τὰ φρούρια Ζητούνιον καὶ Γραβιάν, ἅτινα εἶχε παραχωρήσει αὐτῇ ὡς ἰδιοκτησίαν. Τελευταῖον ὅμως κατώρθωσεν ὁ βασιλεὺς νὰ ἐξομαλίσῃ τὴν σκανδαλώδη ταύτην ἔριδα μεταξὺ υἱοῦ καὶ μητρός². Τὸ δὲ σῶμα ἦτο ὁ Γουίδων γενναῖος καὶ τὴν ψυχὴν ἱπποτικός. Γνωρίζομεν λ. χ. ὅτι κατὰ τὰς πανηγύρεις, ἃς ἐτέλεσεν ἐν ἔτει 1305 ἐν τῷ ἱσθμῷ τῆς Κορίνθου

¹ Muntaner ἐν κεφ. 240. Πρβ. καὶ Hopf, σ. 368. Ὁ Γάλλος μεσαιωνογράφος Βυχὼν παρατήρησε πρῶτος ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου τῷ 1840 δύο μέχρι σήμερον σωζομένους σαρκοφάγους ἄνευ μὲν καλυμμάτων καὶ ἐπιγραφῶν καὶ τέχνης ἀγροικοτέρας, ἀνήκοντας δὲ πιθανῶς εἰς τοὺς Γάλλους δοῦκας τῶν Ἀθηνῶν· διότι ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος πλευρᾶς τοῦ ἐτέρου τῶν σαρκοφάγων ὑπάρχει ἐν εἵδει οἰκοσῆμου σταυρὸς μετὰ δύο κρίνων, οἵτινες ἦσαν σύμβολον τοῦ γαλλικοῦ βασιλ. οἴκου καὶ τῶν Δελαροσῶν ἴσως.

² Κατὰ ἐγγράφους μαρτυρίας τοῦ Ἀνθηγαυικοῦ ἀρχείου. Πρβ. Hopf, σ. 350.

ὁ πρίγκιψ τῆς Ἀρχίας Φίλιππος ὁ Σαβαυδικός, καὶ εἰς ἃς διαρκεσάσας ἐπὶ 20 περίπου ἡμέρας παρευρέθησαν πάντες οἱ Φράγκοι δυνάσται καὶ τινες Ἑλλήνες ἄρχοντες, ὑπὲρ τοὺς χιλίους δὲ ἱππόται ἡγωνίσθησαν διαφόρους ἀγῶνας, ὁ δούξ Γουίδων ἡγωνίσθη πρὸς ἓνα τῶν κρατίστων ἀγωνιστῶν, τὸν Γουλιέλμον Βουχάρδον (Bouchard), καὶ ἐνίκηθη μὲν ὑπὸ τοῦ τελευταίου τούτου, οὐχ ἥττον ὅμως καὶ αὐτοῦ ἡ πασίγνωστος ἀνδρεία κατεδείχθη¹. Ἀλλὰ καὶ περιουσίαν ἐκέκτητο ὁ Γουίδων μεγάλην προερχομένην ἐκ τε τῶν ἐκ τῶν κτήσεών του εἰσοδημάτων καὶ ἐκ τῆς κληρονομίας τῆς συζύγου του Μαθίλδης. Αὕτη ἐκηρύχθη ἐνῆλιξ τὴν 30ὴν Νοεμβρίου 1305, ὅτε εἶχε τελειώσει τὸ δωδέκατον τῆς ἡλικίας τῆς ἔτος καὶ τότε ἐκληρονόμησε τὴν περιουσίαν καὶ τὰς κτήσεις τοῦ πατρὸς αὐτῆς Φλωρεντίου ἐν τε τῇ Πελοποννήσῳ καὶ πρὸς τούτοις ἐν Ὀλλανδίᾳ καὶ Φλανδρίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ὅμως αὐτοῦ περιουσία καὶ τὰ ἐκ τοῦ κράτους του εἰσοδήματα πρέπει νὰ ᾔσαν μεγάλα, διότι οὐ μόνον γενναϊόδωρος ἀνεδεικνύετο πάντοτε καὶ αὐτὴν διετῆρει λαμπροτάτην, παρ' ἧς διέτριβον οἱ κράτιστοι Φράγκοι ἱππόται, οἱ μόνον μετ' εὐγενῶν Γαλλίδων συνήθως νυμφευόμενοι, καὶ παρ' ἧς, κατὰ τὸν ἐπισκεφθέντα αὐτὴν Ἰσπανὸν Μουντάνερ, ἡ γαλλικὴ ὠμιλεῖτο ἐπίσης καλῶς, ὡς ἐν Παρισίοις², ἀλλὰ καὶ στρατὸν διετῆρει περισσότερον καὶ λαμπρότερον ἢ πᾶς ἄλλος Φράγκος ἡγεμὼν τῆς Ἑλλάδος τότε, διότι, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἐν ἔτει 1304 εἶχε συλλέξει 37,000 στρατοῦ κατὰ τῆς Ἀννης τῆς Ἑπειρωτικῆς. Ποία ὅμως ἐπαρχία τοῦ κράτους αὐτοῦ ἤμυζε περισσότερον καὶ τίς τῶν χωρῶν αὐτοῦ ἦτο πλουσιωτέρη, δὲν μαρτυρεῖται ἡμῖν ῥητῶς, δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ εὐφορος Βοιωτία καὶ ἡ βιομηχανικὴ πόλις τῶν Θηβῶν, ἐν ἧς καὶ αὐτὸς ἠδρευνε. Ἄν δὲ καὶ ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων εἶχον ἀναπτυχθῇ καὶ εὐτυχήσει ἐπ' αὐτοῦ, εἶνε μὲν πιθανὸν λίαν, ἀλλ' ἀβέβαιον· διότι ἀναφέρεται μὲν ὅτι ἐν ἔτει 1307 ἡ συνήθως εὐφορος νῆσος Εὐβοία ἐπορίσθη σιτηρὰ ἐκ τοῦ δουκάτου Ἀθηναίων, ἐκ Λιβαδόστρου, ἀλλὰ ταῦτα προήρχοντο ἐκ Βοιωτίας, τῆς ὁποίας λιμὴν ἦτο τὸ Λιβάδοστρον³. Ἄλλως τε καὶ γνωρίζομεν ὅτι ὁ πατριεὺς

¹ Πρβ. Hopf, σ. 395. Τὸ γαλλικὸν βιβλίον τῆς Κουγκέστας ἀτελῶς ἀναφέρει ταῦτα. ἄτε ἐφαρμένον ἐν τέλει.

² Μουντάνερ ἐν κεφ. 244. Πρβ. καὶ Hopf, σ. 368.

³ Ἴδε τὰς μαρτυρίας παρὰ Hopf, σ. 368. Λιβάδοστρον ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ Riva-kd' Ostro εἶνε βεβαίως τὸ ἐν τῷ Κρισάϊφ κόλπῳ ἐπίνειον τῶν Θεσπιέων, ἡ ἀρχαία Κρέουσα.

καὶ κηδεμῶν τοῦ ἀνηλίκου Γουίδωνος Οὐγος ὁ Βριέννιος ἔλαβεν ἐν ἔτει 1294 παρὰ τοῦ βασιλέως Νεαπόλεως Καρόλου Β' ἄδειαν νὰ μεταφέρει ἐκεῖθεν σιτηρὰ εἰς Ἀθῆνας¹, ὅθεν ἐξαγεται ὅτι δὲν εὕρισκετο εἰς πάντοτε ἀκμαίαν κατὰστασιν ἡ εὐφορία τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλ' ὅπως δὴποτε τὸ ὅλον δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν ἡνιόρει ἐπὶ Γουίδωνος τοῦ Β' καὶ ἡ γενικὴ εὐπορία καὶ εὐδαιμονία δὲν ἡδύναντο νὰ μὴ ἐπιδράσωσιν εὐνοϊκῶς καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν Ἀθηνῶν, ὥστε πιθανὸν καὶ τούτων ἡ κατὰστασις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νὰ εἶχε βελτιωθῇ ἐπαισθητῶς. Ξένοι μὲν ἦσαν πάντοτε οἱ τῆς τε χώρας καὶ τῶν πάντων ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἡ ὕλική κατὰστασις ὅπως δὴποτε ἥλλαξε τότε. Ἐκοπτε δὲ ὁ Γουίδων, ὡς καὶ ἄλλοι Φράγκοι δυνάσται τῆς Ἑλλάδος, καὶ πάντες οἱ Γάλλοι αὐθένται τῶν Ἀθηνῶν πλὴν τοῦ Ὁθωνος. Ἱδία νομίσματα². Κατὰ πάσαν δὲ πιθανότητα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Γουίδωνος Β' ἐστήθησαν ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ λιμένος Πειραιῶς οἱ δύο πελώριοι ἐκεῖνοι λέοντες, οὓς ὁ Ἐνετὸς Μορζίνης ἀποσπάσας ἐν ἔτει 1688 μετεκόμισεν εἰς Ἑνετίαν καὶ ἔστησε πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν νεωρίων· διότι ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γουίδωνος, τῷ 1318, ὁ τοῦ Πειραιῶς λιμὴν ὀνομάζεται Πόρτε Λεόνε ἐν τῷ τότε ἐκδοθέντι γεωγραφικῷ χάρτῃ τοῦ Πέτρου Βισκόντου, ὅπερ ὄνομα ἐπὶ μακρὸν ἔκτοτε ἔφερεν³. Ἀποθνήσκων ὁ Γουίδων ἀφῆκε τοποτηρητὴν τοῦ δουκάτου τὸν ἀρχαῖον αὐτοῦ φίλον καὶ σύμβουλον ἄρχοντα Καρύστου Βονιφάτιον τὸν ἐκ Βερώνης, διάδοχος δ' αὐτοῦ ἦτο ὁ ἐκ πλαγίου ἀδελφός του Οὐάλτερος ἢ Γουαλθῆρος Βριέννιος, υἱὸς τοῦ Οὐγος Βριεννίου ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Ἰσαβέλλας Δελαρόσου πρώτου γάμου του, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1294 ἤρχεν ὡς κόμης ἐν τῇ πατρικῇ του κληρονομίᾳ Ἀλεσίῳ

¹ Κατὰ μαρτυρίας τοῦ Ἀνθηγαυικοῦ ἀρχείου. Πρβ. Hopf, σ. 348.

² Τοιαῦτα νομίσματα, πάντα μικροὶ ὀβολοί, οὐδὲν δὲ χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν, διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν φέροντα σταυρὸν καὶ πυργοειδές τι. Περὶ τῶν νομισμάτων τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν δυναστειῶν ἔγραψαν ὁ de Saulcy, Numismatique des croisades, ἐν Παρίσις 1847. σ. 115—172 καὶ ὁ ἡμέτερος Π. Λάμπρος ἐν μονογραφίαις περὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἐν Εὐβοίᾳ τριανδρίας, τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, τῶν κομητῶν Σαλῶνων, τῶν Ῥοδίων καὶ ἄλλων, καὶ ἐν τῷ συγγράμματι «Ἀνέκδοτα νομίσματα καὶ μολυβδόβουλλα τῶν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα δυναστῶν τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήνησι, 1880, πρὸς δὲ ὁ Schlumberger, Numismatique de l'Orient latin. Paris, 1878.

³ Πρῶτος ὁ Hopf ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἥτις εἶνε πιθανωτάτη. Πρβ. αὐτοῦ σ. 368.

(Lecce) ὑπηρετῶν συγχρόνως, ὡς καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ἐν τῷ στρατῷ τῶν Ἀνδηγαυῶν βασιλέων τῆς Νεαπόλεως κατὰ τοῦ ἀσπόνδου αὐτῶν ἐχθροῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Φριδερίκου. Ἐκ τῶν ἄλλων πλησιεστέρων καὶ ἀπ' εὐθείας συγγενῶν τοῦ Γουϊδωνος ἐκ τῆς οἰκογενείας Δελαρόσου οὐδεὶς ἐπεχείρησε νὰ διαμφισβητήσῃ πρὸς τὸν Γουαλθῆρον τὴν κληρονομίαν τοῦ δουκάτου, διὸ ἐν ἔτει 1309 ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν (1039—1311), ἦτο δὲ ὁ τελευταῖος ἡγεμὼν τῶν Ἀθηνῶν ἐκ γαλλικῆς καταγωγῆς. Τὴν δὲ διοίκησιν τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας, ἣν εἶχεν ὁ Γουϊδων μέχρι τοῦ θανάτου του, ἀνέλαβεν ἕτερος τοποτηρητής, ὑπὸ τοῦ κυριαρχοῦ Φιλίππου τοῦ Ταραντίνου διορισθεὶς, ὥστε ὁ Γουαλθῆρος μόνον ἐν τῷ δουκάτῳ τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν ἐν Ἀργολίδι κτήσεων διεδέχθη τὸν Γουϊδωνα Β'. Ἡ δὲ νεκρὰ τούτου χήρα Ματθίλδη, ἥτις ἠδρευν ἐν Θήβαις, πεισθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν, ὑπεσχέθη ἀρραβῶνα πρὸς τὸν Φίλιππον τοῦ Τάραντος, υἱὸν τοῦ πριγκίπου Καρόλου, ὁ γάμος ὅμως οὗτος οὐδέποτε ἐξετελέσθη, φονευθέντος μετὰ τινα ἔτη τοῦ Φιλίππου ἐν μάχῃ. Βραδύτερον ἢ Ματθίλδη ἔφυγεν ἐκ Θηβῶν εἰς τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις τῆς, τὰς Καλάμας, ὅπου μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1311 ἐν Ἐνεγαυίᾳ θάνατον τῆς περιφήμου μητρὸς τῆς Ἰσαβέλλας Βιλλεαρδουίνου ἔλαβε τὸν τίτλον καὶ τὰ δικαιώματα πριγκιπίσσης τῆς Ἀχαΐας. Τῷ δὲ 1313 μεταβάσας εἰς Φοντενεβλῶ τῆς Γαλλίας συνεζεύχθη ἐν δευτέρῳ γάμῳ Λουδοβίκον τὸν Βουργούνδιον, ὅστις ἐπιτελοφορεῖτο βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης. Χηρεύσασα δ' ἐκ νέου τῷ 1316 ἔμεινε πάλιν μόνῃ τῆς Ἀχαΐας πριγκίπισσα, μόλις 23 ἐτῶν ἡλικίαν ἔχουσα, καὶ ἠδρευν ἐν Γλαρέντσᾳ. Ἐκεῖθεν ἀπήχθη τῷ 1317 βίᾳ εἰς Νεάπολιν κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως Ροβέρτου καὶ ὑπανδρεύθη τὸν κόμητα Γραβίναν, ἀναλαβόντα τὴν κυριαρχίαν τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλ' ὁ γάμος οὗτος ἐγένετο καταναγκαστικῶς, ἡ δὲ Ματθίλδη δὲν ἔπαυσε διαμαρτυρομένη κατὰ τῆς βίης καὶ τῆς παρανομίας, λέγουσα ὅτι εἶχεν ἤδη συζευχθῆ κρυφίως εἰς τρίτον γάμον Βουργούνδιόν τινα ἱππότην Οὐγον Παλίσιον (de la Palisse). Τούτου ἕνεκα ὁ βασιλεὺς Ροβέρτος ἐκήρυξεν αὐτὴν ἔκπτωτον τῶν ἐπὶ τοῦ πριγκιπάτου Πελοποννήσου δικαίων τῆς, ῥιφθεῖσα δ' εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Νεαπόλεως ἐτελεύθησεν ἐκεῖ ἀθλίως¹. Οὕτως ἐξέλιπε καὶ ἐκ τῆς Ματθίλδης πᾶσα

¹ Πρὸς. Γρηγοροβ. τόμ. Β', σ. 75 ἐπ. 83 ἐπ.

δυνατὴ ἀξίωσις καὶ περιπλοκὴ διὰ τὸν Γουαλθῆρον Βριέννιον. Ἀναλαβὼν δὲ τὴν ἀρχὴν ὁ νέος δούξ εὐρέθη ἐνώπιον πλείστων δυσχερειῶν καὶ περιπλοκῶν, ὥς πάσας ὑπερενίκησε καὶ οὐ μόνον ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν ἐξησφαλίσθη, ἀλλὰ καὶ νέας κτήσεις προσεκτήσατο διὰ ξένων μισθοφόρων. Ἡ εὐτυχία του ὅμως δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρὸν καὶ οἱ ἀνυψώσαντες αὐτὸν μισθοφόροι ἐπέπρωτο λίαν ἐνωρίς οὐ μόνον τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴν αὐτὴν νὰ τὸν ἀφαιρέσωσιν, ὥς θέλομεν ἰδεῖ ἀμέσως παρακολουθοῦντες τὰς τύχας καὶ περιπετείας τῶν συμμάχων του τούτων, τῶν Καταλάνων.

Ἀφ' ὅτου τὸ ἐν Ἰκονίᾳ κράτος τῶν Σελτσουκιδῶν Τούρκων κατηργήθη διὰ τῆς ὑπὸ τῶν Μογγόλων κατὰ τὸ ἔτος 1243 κατενεχθείσης πληγῆς καὶ διεσκεδάσθη ἡ ἰσχύς αὐτοῦ, συνεστήθησαν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἤδη ἐπὶ τοῦ ἀνακτετοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου (1259—1282) πολλὰ μικρότερα τουρκικὰ κράτη ὑπὸ διαφόρων διακεκριμένων Τούρκων, ὧν ἕκαστον προσεπάθει ν' αὐξήσῃ τὴν περιοχὴν καὶ τὴν ἰσχύν του διὰ κατακτήσεως βυζαντινῶν χωρῶν, καὶ ἐντεῦθεν πόλεμοι διηνεκεῖς καὶ κίνδυνος μέγας τῶν Βυζαντινῶν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Ἀφοῦ πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου τούτου μετεχειρίσθησαν μάτην οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πάσας τὰς ἐγγωρίους δυνάμεις, ἀπεφάσισαν τελευταῖον νὰ δεχθῶσι ξένους μισθοφόρους καὶ ἐκ τῆς Δύσεως καὶ τοιοῦτους εὔρεν Ἀνδρόνικος ὁ Γ' (1282—1328) τοὺς Καταλάνους. Οὗτοι ἦσαν Ἴσπανοὶ τυχοδιώκται ζῶντες ἐπὶ μακρὸν ἐν Σικελίᾳ ὡς μισθοφόροι τῶν Ἀραγωνίων βασιλέων τῆς Σικελίας Πέτρου, Ἰακώβου καὶ Φριδερίκου κατὰ τῶν Ἀνθηγαυῶν βασιλέων τῆς Νεαπόλεως. Ἀφ' ὅτου ὅμως ὁ Φριδερίκος τῆς Σικελίας ἔκλεισεν ἐν ἔτει 1302 πρὸς τὸν Κάρολον Β' τῆς Νεαπόλεως εἰρήνην, οἱ Καταλάνοι καὶ λοιποὶ συνάδελφοί των ἔμειναν ἄνευ πόρου ζωῆς καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ζητήσωσι νέαν τύχην ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐπισημότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Ῥογέρος Δεφλὼρ, Γερμανὸς τὴν καταγωγὴν, ὅστις ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας ἐν τοῖς πλοίοις τοῦ τάγματος τῶν Ναῦτῶν ἀνατραφεὶς εἶχεν ἀποβῆ ἐπιτηδείοτατος ναύτης, ἀποβλήθεις ὅμως τοῦ τάγματος διὰ τὴν κακὴν του διαγωγὴν κατέφυγεν εἰς Γένουαν, ὅθεν ὁρμώμενος ἔζη ἐπὶ τινα ἔτη ὡς πειρατής, μέχρις ὅτου ὁ Φριδερίκος τῆς Σικελίας, γνωρίζων τὴν ἱκανότητά αὐτοῦ, τὸν ἔλαβεν ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του καὶ ἀνηγόρευσε αὐτὸν ἀντιναύαρχον τοῦ σικελικοῦ στόλου. Ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ ταύτῃ ὁ Ῥογέρος κατελεηλάτησε τὰ παράλια

τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας πλουτίσας ἑαυτὸν τε καὶ τὸν κύριόν του. Ἀφοῦ ὅμως ἐκλείσθη ἡ ἀνωτέρω εἰρήνη μεταξὺ τῶν βασιλείων τῆς Νεαπόλεως καὶ Σικελίας, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν ἀπή- τησε παρὰ τοῦ παπᾶ τὴν παρχόδοσιν τοῦ ἀπειθοῦς μοναχοῦ, οὗτος δέ, ἵνα ἀποφύγῃ τοῦτο, προσήνεγκε τὴν ὑπηρεσίαν του πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Γ' Παλαιολόγον, ὅστις προθύμως ἀπεδέξατο αὐτὴν ἐν ἔτει 1302, χωρὶς μῆτε τὸν ἀριθμὸν τῶν παρχακολουθησόντων αὐτὸν ἀνδρῶν μῆτε τὰς ἀμοιβὰς αὐτῶν ἀκριβῶς νὰ ὀρίσῃ πρὸς μεγάλην αὐτοῦ ζημίαν. Κατὰ Σεπτέμβριον λοιπὸν τοῦ 1302 ὁ Ῥογέρος, ἀφοῦ προηγουμένως καθ' ὁδὸν ἐλεηλατήσῃ τὴν Κέρκυραν, ἀφίκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ 36 πλοίων καὶ ἑξ' χιλ. ἀνδρῶν, ἐξ ὧν 7 πλοῖα καὶ 2000 ἄνδρες ἦσαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἀρχηγίαν, ὁ δ' ἕτερος στρατὸς καὶ στόλος ὑπὸ ἄλλους ἀρχηγούς, ἀναγκωρίζοντας ὅμως πάντας τὴν γενικὴν ἐκείνου ἀρχηγίαν, πάντες δέ ὁμοῦ ἀπετέλουν τὴν ἐπικληθεῖσαν « Ἑταιρείαν τῶν Καταλάνων ¹.

Ὁ Ἀνδρόνικος πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐκ μέρους τῶν βιαιῶν τούτων ἀνθρώπων κινδύνου προσεπαθήσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ διαίρεσῃ τὰ συμ- φέροντα τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀρχηγῶν αὐτοῦ, καὶ τὸν μὲν Ῥογέρον ἐτίμησε μεγάλως ἀναγορεύσας αὐτὸν ἀρχιναύαρχον τοῦ βυζαντινοῦ στό- λου καὶ συζεύχας μετὰ μιᾶς ἀνεψιάς του ὀνόματι Μαρίας, τοὺς δ' ἄλ- λους ἀρχηγούς ἐδεδέλεξε διὰ δώρων πολλῶν καὶ διασκεδάσεων. Οἱ Κα- ταλάνοι ἐν τούτοις ταχέως ἐδείξαν τὸν βίαιον αὐτῶν χαρακτῆρα συμ- πλακέντες πρὸς τοὺς Γενουσίους τοῦ Γαλταῦ καὶ φονεύσαντες ἀνώτε- ρόν τινα βυζαντινὸν ὑπάλληλον δρχμόντα πρὸς καθησύχασίν των, ὥστε ἤδη κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1303 ἐθεωρήθη ἀναγκαῖον ν' ἀπομακρυνθῶ- σιν ἐκ τῆς πρωτεύουσας καὶ ν' ἀποσταλῶσιν εἰς Ἀσίαν κατὰ τῶν Τούρ- κων. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ χειμὼν ἦτο εἰσέτι δριμύς, μετηνέχθησαν εἰς Κύ-

¹ Τὰ κατὰ τὴν Ἑταιρείαν τῶν Καταλάνων διηγοῦνται ὁ Παχυμέρης ἐν 5, 12 ἐπ. τόμ. Β', σ. 393 ἐπ., ὁ συμπληρῶν τοῦτον Νικηφόρος Γρηγοράς ἐν 7, 2 ἐπ. τόμ. Α', σ. 218, καὶ συντόμως ὁ Φραντζῆς ἐν 1, 5, σ. 28 ἐπ. ἐκδόσεων Βόννης. Πρὸς δὲ ὁ Ἰσπανὸς χρονογράφος Ῥαιμόνδος Muntaner ἐν τοῖς Καταλωνικοῖς Χρονικοῖς. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἀκριβέστατα περιέγραψαν τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Γεώργιος Φίνλαϋ, *The byzantin and greek empire*, τόμ. Β', σ. 482 ἐπ. ὁ Hopf ἐν σ. 381 ἐπ. ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος ἐν τόμ. Ε', σ. 186 ἐπ. ὁ Ἑπα- μεινώνδας Σταματιάδης, ἐν τῇ μονογραφίᾳ, «οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ» ἐν Ἀθήναις, 1869 καὶ ἄλλοι.

ζικον, ἔνθα διεχίμασαν ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν κατοίκων διασκεδάζοντες δι' ἐξόδων αὐτῶν καὶ ἀσελγοῦτες εἰς βάρος των, ἔπειτα δὲ προήλασαν εἰς Ἀσίαν. Σὺν τῷ Ρογέρῳ εἶχε διαβῆ εἰς Ἀσίαν μετὰ μισθοφόρων Ἀλάνων καὶ ὁ υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος, ὅστις ἐν ἔτει 1295 εἶχεν ἀναγορευθῆ ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ συμβασιλεὺς (1295—1320). Ὁ Μιχαήλ οὗτος ἠσθάνθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀπέχθειαν πρὸς τοὺς Καταλάνους καὶ προσεπάθει πάντοτε. τυχὼν εὐκαιρίας, ν' ἀπαλλαγῇ αὐτῶν. Οὗτοι δὲ μετὰ πολλὰς πρὸς τοὺς μισθοφόρους Ἀλάνους διχονοίας καὶ ῥήξεις τέλος ἐξεστράτευσαν ἐν ἔτει 1303 κατὰ τῶν Τούρκων, πολιορκούντων τότε τὴν ἐπισημοτέραν τῶν ἐν Ἀσίᾳ εἰσέτι ὑπολειπομένων βυζαντινῶν πόλεων, τὴν Φιλαδέλφειαν, καὶ ἔσωσαν μὲν αὐτὴν ἐκ τοῦ κινδύνου, ἀντὶ ὅμως νὰ ἐπωφεληθῶσι τὴν νίκην καὶ νὰ καταδιώξωσι περαιτέρω τὸν πολέμιον, διέδραμον τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, συνάγοντες λείαν καὶ παντοιοτρόπως πιέζοντες τοὺς ἀτυχεῖς κατοίκους, πρὶν δ' ἔτι λήξῃ ὁ Αὐγούστος, διέκοψαν τὴν ἐκστρατείαν καὶ ἀπῆλθον εἰς τὰ διαχειμαστήριά των, ὅπως μεταχειρισθῶσι τὸν εἰσέτι ὑπολειπόμενον εὐνοϊκὸν τοῦ ἔτους καιρὸν πρὸς λεηλασίαν τῶν παραλίων καὶ γήσων καὶ πρὸς εἰσπραξίν τοῦ ὑπερόγκου αὐτῶν μισθοῦ παρὰ τοῦ κενοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου. Τότε, μαθόντες τὴν ἐπιτυχίαν τῶν Καταλάνων, ἀφίκοντο ἐκ Σικελίας καὶ Ἰσπανίας καὶ ἕτεροι ὅμοιοι τυχοδιώκται ὑπὸ τὸν Βερεγγάρ Ἐντέντσαν (Verengar d'Entenza), ὁ δὲ Ρογέρος ἐνωθεὶς μετὰ τούτων ἤρξατο νὰ σχεδιάζῃ μεγάλα, σκοπῶν νὰ κυριεύσῃ δι' ἑαυτὸν τὴν Μ. Ἀσίαν, ἵσως δὲ καὶ ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν κράτος κατόπιν. Τούλαχιστον στόλος σικελικὸς ὑπὸ τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Ἀλφόνσον τὸν Ἀραγώνιον ἀφίκετο ἐν ἔτει 1305 πρὸς τὸν Ρογέρον, ἀφοῦ προηγουμένως κατεληλάτῃσε καθ' ὁδὸν τὴν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν πολεμίων αὐτῶν Ἀνδηγαυῶν διατελοῦσαν Ῥωμανίαν καὶ τὸν Μορέα. Μόνον τότε κατεῖδεν ὁ ἄθλιος Ἀνδρόνικος ὁποῖον κίνδυνον διέτρεχεν ἐκ τῶν ἀποκαλουμένων συμμάχων τοῦ τούτων καὶ ἀπεφάσισε διὰ παντὸς μέσου ν' ἀπαλλαγῇ αὐτῶν. Ἐπρότεινε λοιπὸν τῷ Ρογέρῳ νὰ παραχωρήσῃ αὐτῷ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ χώρας ἐκτὸς τῶν πόλεων, ἐὰν κατορθώσῃ νὰ σώσῃ τὴν ἐν ἔτει 1305 ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκουμένην Φιλαδέλφειαν. ὤφειλεν ὅμως Καταλάνων μόνον τρεῖς χιλιάδας νὰ παραλάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ, τοὺς δὲ λοιποὺς ν' ἀποδιώξῃ εἰς τὰ ἴδια. Ὁ φιλόδοξος πείρατῆς ἐδέξατο τὰς προτάσεις ταύτας, ἠθέλησε δέ, πρὶν ἐκστρατεῦσιν εἰς Ἀσίαν, νὰ ἐπι-

σκεφθῇ τὸν ἐν Ἀδριανουπόλει κατὰ τῶν Βουλγάρων ἀγωνιζόμενον Μιχαήλ Θ', τὸν ἐχθρόν του, ἀλλ' ἐκεῖ ἐδολοφονήθησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ Μιχαήλ αὐτός τε καὶ οἱ παρακολουθοῦντες αὐτὸν 300 Καταλάνοι ἐκτὸς τριῶν μόνων διασωθέντων καὶ κομισάντων τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμοεθνεσίν αὐτῶν τὴν φοβεράν ἀγγελίαν. Ἐπὶ τούτῳ ἐξερράγη ἐνταῦθα πόλεμος ἀμείλικτος μεταξύ τῶν ἐκδίκησιν ζητούντων Καταλάνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν, καθ' ὃν οἱ τελευταῖοι κατώρθωσαν τῇ μὲν τῶν Γενουαίων ἐπικουρίᾳ νὰ καταστρέψωσι τὸν καταλανικὸν στόλον, τῇ δὲ τῶν Ἀλάνων βοηθείᾳ τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοῦ αὐτῶν, οἱ δὲ ὑπολειπόμενοι 2000 στρατιῶται καὶ 300 ἵππεις κατέφυγον καὶ ὠχυρώθησαν ἐν Καλλιπόλει, ἐξελέξαντο γενικὸν αὐτῶν ἀρχηγὸν τὸν Βερεγγάρ 'Ροκαφόρτην (Verengar de Rocaforte), ἔχοντα συμβούλους τοὺς ἐμπειροτέρους, καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἐξακολουθήσωσι συστηματικῶς μέχρις ἐσχάτων τὸν ἐξολοθρευτικὸν πόλεμον, ἐπικαλεσθέντες πρὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ τότε βασιλέως τῆς Σικελίας καὶ τῶν μέχρι τοῦδε πολεμίων των Τούρκων¹. Ἐδῆωσαν λοιπὸν ἐπανειλημμένως ὅλην τὴν μεσημβρινὴν Θράκην ἐξολοθρεύσαντες πάντας τοὺς πρὸ ποδῶν καὶ μετήνεγκον τὴν ἑδραν των εἰς 'Ραιδεστόν, ἧς τοὺς κατοίκους ἡβηδὸν κατέσφαζαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ δηρώσεων καὶ διὰ τοῦ ἰδίου ξίφους ἐζήσαν οἱ ὀλετῆρες ἐκεῖνοι ἀπὸ τοῦ 1305 μέχρι τοῦ 1307, κατὰ τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο ἔτος ἀφίκετο καὶ ἡ προσδοκωμένη ἐπικουρία ἐκ Σικελίας. Ὁ βασιλεὺς Φρειδερίκος εἶχεν ἐξαποστείλει πρὸς τοὺς πρόην συμμάχους του ἐπικουρικὸν στρατὸν καὶ ἕνα τῶν ἀνεψιῶν του, τὸν Φερδινάνδον τῆς Μαϊόρκας, υἱὸν τοῦ προκατόχου καὶ ἀδελφοῦ του Ἰακώβου Α', ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν ὅλου τοῦ ἐν 'Ραιδεστῷ καὶ Καλλιπόλει καταλανικοῦ στρατοῦ. Ἀλλ' ὁ μέχρι τοῦδε ἀρχηγὸς 'Ροκαφόρτης ἀντέστη εἰς τοῦτο καὶ ὁ Φερδινάνδος ἠναγκάσθη νὰ ἐνωθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος μετὰ τῶν ὑπὸ τὸν 'Ροκαφόρτην Καταλάνων, ἀφείς τῷ βασιλεῖ νὰ λύσῃ τὴν μεταξύ των περὶ ἀρχηγίας διαφορὰν, ἀπεφασίσθη δὲ νὰ ἐκκινήσῃ ὁλόκληρος ὁ στρατὸς κατὰ ξηρὰν καὶ θαλάσσαν πρὸς δυσμὰς ἐπὶ τὴν Μακεδονίαν πρὸς εὐρεσιν μεζονος λείας. Κατεδραφίσαντες λοιπὸν τὰ ὀχυρώματα Καλλιπόλεως καὶ Μεδυτοῦ ἐξεκίνησαν οἱ μὲν μετὰ τοὺς δὲ σημείον ἐνώσεως ὀρίσαντες τὴν Χρυσόπολιν, καθ' ὁδὸν ὅμως συνεπλάκησαν τὰ σώματα τοῦ 'Ροκαφόρτου καὶ Φερδινάν-

¹ Παχυμέρης, 7, 563. Ἐκτὸς τῶν συμβούλων ἡ Ἐταιρεία τότε εἶχε καὶ νοτάριον, γραμματέα, γραφεῖς δικαστάς, συνηγόρους καὶ συνδίκους.

δου καὶ κατέσφαζαν ἀλλήλους, μόλις κατορθώσαντος τοῦ πρίγκιπος Φερδινάνδου νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν. Ἀλλὰ τελευτήον διηρέθησαν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ Ῥοκαφόρτης καὶ Φερδινάνδος, καὶ ὁ μὲν τελευταῖος ἀποχωρισθεὶς τοῦ ἄλλου στρατοῦ ἐτράπη μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν διὰ τοῦ στόλου πρὸς τὴν Θάσον, ὁ δὲ Ῥοκαφόρτης ἐξηκολούθησε τὰς πρὸς δυσμὰς λεηλασίας του καὶ φθὰς εἰς Κασσάνδρειαν διεχείμασεν αὐτόθι. Τὸ δὲ προσεχὲς ἔτος τὸ μὲν πλεῖστον τοῦ σώματος τοῦ Ῥοκαφόρτου διηυθύνθη ἐπὶ τὴν πλουσίαν Θεσσαλονίκην, ἕτερα δὲ στίφη αὐτοῦ ἐληλάτησαν τὴν ἄλλην περὶχὼν μὴ φεισθέντα μηδὲ τῶν ἐν Ἀθῶ μονῶν.

Ὁ δὲ πρίγκιψ Φερδινάνδος ἐκ Θάσου ἐπλευσεν εἰς Ἀλμυρόν, ὅστις τότε διετέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ὡς κηδεμόνος τοῦ ἀνηλίκου σέβαστοκράτορος Ἰωάννου Β' Ἀγγέλου τῆς Μεγαλοβλαχίας, ἵνα πορισθῇ τροφὰς, καὶ λεηλατήσας αὐτὸν ἐτράπη ἐπὶ τὴν Σκόπελον καὶ Εὐβοίαν. Ἐνταῦθα αἶφνης ἐπετέθη κατ' αὐτοῦ ἐνετικὸς στολίσκος ἐκ 10 πλοίων, ὅστις ὑπόλως εἶχεν ὑποσχεθῇ αὐτῷ συνδρομήν, ἔλαβε δ' ὀλόκληρον τὴν λείαν του καὶ αἰχμαλωτίσας αὐτόν τε τὸν Φερδινάνδον καὶ τοὺς ὀπχοὺς του παρέδωκεν αὐτοὺς τοῖς Λομβαρδοῖς ἡγεμόσι τῆς Εὐβοίας, οὗτοι δὲ τοὺς ἀπέστειλαν πρὸς τὸν δούκα τῶν Ἀθηνῶν Γουίδων τὸν Β' εἰς Θήβας, ὅστις ὀργισμένος ὢν διὰ τὴν λεηλασίαν τοῦ Ἀλμυροῦ ἐφυλάκισεν αὐτοὺς ἐν Καθμείᾳ, ἀργότερα δὲ διηύθυνεν εἰς Νεάπολιν πρὸς τὸν βασιλέα Κάρολον Β' τὸν Ἀνθηγαυικόν. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐτέρου τυχοδιώκτου ἐπλησίαζε τὸ τέλος. Ὁ Ῥοκαφόρτης, ἐπιδιώκων ἐκ παντὸς τρόπου ν' ἀποβῇ ἡγεμὼν, προσεπάθησε νὰ γίνῃ ἐκ κηδεστικῆς συγγενῆς τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνος Β', νυμφευόμενος τὴν ἑτεροθαλῆ ἀδελφὴν αὐτοῦ Ἰωαννέταν ἐπὶ τῷ ὄρφι, νὰ λάβῃ ὡς προῖκα τὸ ὑπὸ τοῦ δουκὸς κηδεμονευόμενον κράτος Ἰωάννου Β' τοῦ Ἀγγέλου ἐν Θεσσαλίᾳ· ἀλλὰ τὸ μὲν ἡ τιμιότης τοῦ Γουίδωνος, μὴ θέλοντος οὐδαμῶς νὰ καταχρασθῇ τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτῷ ἐπὶ τῆς Θεσσαλίας ἐξουσίαν, τὸ δὲ αἰ ῥαδιουργίαι τῶν Ἐνετῶν ἐμπαΐωσαν τὸ συνοικέσιον τοῦτο καὶ ὁ Γουίδων ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1308 μηδὲν περὶ τούτου ὀρίσας, ὥστε ὁ Ῥοκαφόρτης ἀπέτυχεν ἐντελῶς εἰς τὸ σχέδιόν του. Μετ' οὐ πολὺ δ' ὁστρατὸς αὐτοῦ στασιάζας διὰ τῶν ῥαδιουργιῶν τοῦ ἀντιζήλου του Σεποῦ (Сероу) καθήρσε μὲν τὸν Ῥοκαφόρτην τῆς ἀρχηγίας, ἐξελέξατο δ' ἀντ' αὐτοῦ ἀρχηγὸν τὸν Σεποῦν, ὅστις καὶ αὐτὸς μετ' ὀλίγον ἠναγκάσθη διὰ τῆς φυγῆς νὰ σωθῇ ἐκ τῶν ὑποτελῶν του πούτων, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐξαπέστειλε δέσμιον

τὸν ἀντιζηλὸν τοῦ εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Νεαπόλεως. Τότε ἡ Ἐταιρεία, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἡ συμμορία τῶν Καταλάνων, ἄνευ ἀρχηγοῦ μείνασα καὶ ὑπὸ μόνων τῶν συμβούλων διοικουμένη, ἐπειδὴ εὗρίσκετο ἐν μεγάλῃ στενοχωρίᾳ διὰ τε τὴν ἔλλειψιν τῶν ἐπιτηδείων καὶ τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐνσχλήσεις, ἐτράπη πρὸς τὰ μεσημβρινοδυτικὰ κατὰ πρόσκλησιν τοῦ ἤδη ἐνήλικος γενομένου καὶ θέλοντος νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Β' Ἀγγέλου, διέπραξε δ' ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ τοιαύτας δηώσεις, ὥστε ἐπὶ αἰῶνας ἐνεθυμοῦντο καὶ ἐδιηγοῦντο οἱ κάτοικοι τὴν ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας ἐκείνης προξενηθεῖσαν φθοράν. Διὸ ὁ Ἰωάννης μετεχειρίσθη πᾶσαν θυσίαν, ὅπως ἀπαλλαγῇ τῶν ὀχληρῶν τούτων συμμάχων καὶ πρὸς εὐτυχίαν τοῦ ἡ Ἐταιρεία λαβοῦσα παρ' αὐτοῦ δῶρα πολλὰ ἐκένωσε τὴν χώραν καὶ μετέβη εἰς Βοιωτίαν, ὅπως ὑπηρετήσῃ παρὰ τῷ τότε δουκὶ τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθῆρῳ τῷ Βριεννίῳ, προσκαλέσαντι αὐτὴν διὰ τοῦ Ῥογέρου Δεσλῶρ (Deslaur).

Τοιαῦτα λοιπὸν ἦσαν τὰ προηγούμενα τῆς ἐξώλους ἐκείνης Ἐταιρείας τῶν Καταλάνων, ἣν ὁ Γουαλθῆρος τῶν Ἀθηνῶν ἔλαβεν ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1310. Ὁ Γουαλθῆρος κατὰ τὴν νεαράν τοῦ ἡλικίαν εἶχε χρηματίσει ἐπὶ μακρὸν αἰχμαλώτως τῶν Ἰσπανῶν ἐν Ἀγόστῃ τῆς Σικελίας καὶ ἐγνώριζε καλῶς τὴν τε γλῶσσαν καὶ τὰ ἥθη τῶν Καταλάνων¹, ὥστε δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ μεταχειρισθῇ αὐτοὺς, ὅταν ἔλαβε τὴν ἀνάγκην των. Διότι, ὅτε ἐν ἔτει 1309 ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, δὲν ἤργησε νὰ εὗρεθῇ ἐνώπιον πολλῶν περιπλοκῶν, ἅς ἐν μέρει αὐτὸς ἑαυτῷ παρεσκεύασεν. Ἀφ' ἐνὸς εἵριζε πρὸς τοὺς γείτονας Ἐνετοὺς τῆς Εὐβοίας διὰ τὴν σύλληψιν Ἐνετῶν ἑνῶν ἐμπόρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ περιῆλθεν εἰς ῥῆξιν πρὸς τὸν Ἰωάννην Β' Ἀγγέλον τῆς Θεσσαλίας καὶ τοὺς Παλαιολόγους, καθ' ὅσον ὁ μὲν Γουαλθῆρος ἠθέλην, ὡς διάδοχος τοῦ Γουίδωνος, νὰ διατηρήσῃ καὶ περαιτέρω τὴν κηδεμονίαν καὶ κυβέρνησιν τοῦ θεσσαλικοῦ κράτους, ὁ δ' ἐνῆλιξ ἤδη Ἰωάννης δικαίως ἠθέλε νὰ μείνῃ τοῦ λοιποῦ ἀνεξάρτητος καὶ οἱ Παλαιολόγοι ἔλαβον αὐτὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν των². Πρὸς ἐξομαλισμὸν λοιπὸν τῶν δυσχερειῶν τούτων ἔλαβεν ὁ δοῦξ ὑπὸ μισθὸν τὴν συμμο-

¹ Hopf, σ. 389 ἐπ., ἴδε τὰς ἀνεκδότους πηγὰς αὐτάθι.

² Νικηφόρος Γρηγοράς ἐν 7, 7. σ. 249.

ρίαν τῶν Καταλάνων, ὑποσχεθεὶς νὰ μισθοδοτήσῃ καὶ νὰ διαθρέψῃ πάντας ἐπὶ ἑξ μῆνας. Ἐκαστος ἱππότης θὰ ἐλάμβανε κατὰ μῆνα 4 οὐγκίας (52 νεωτέραις δραχμαῖς), οἱ ἐλαφροὶ ἱππεῖς 2 καὶ οἱ πεζοὶ μίαν οὐγκίαν, ἥτοι κατὰ μῆνα θὰ ἐλάμβανον 2,900,000 φράγκων, ἐὰν ὑπολογισθῇ ἡ δύναμις τῆς Ἑταιρείας ἐξ 7,000 ἀνδρῶν¹. Ἀποῦ λοιπὸν ἐγένοντο αἱ συμφωνίαι, ὁ Γουαλθῆρος διέταξε νὰ προπληρωθῶσιν ἀμέσως δύο μηνῶν μισθοὶ καὶ ἐξεκίνησεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔτους 1310 πρὸς βορρᾶν ἐπὶ τοὺς Βυζαντινοὺς, οἵτινες εἶχον καταλάβει τὰ μεσημβρινὰ τῆς Θεσσαλίας. Ἐντὸς ὀλίγου ἐγένετο κύριος 30 καὶ ἐπέκεινα φρουρίων καὶ πόλεων τῆς Φθιώτιδος καὶ τῆς Θεσσαλίας, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ Παλαιολόγος καὶ ἡ δέσποινα μήτηρ τοῦ Ἰωάννου ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσωσιν εἰρήνην ἐπωφελεῖν διὰ τὸν Γουαλθῆρον μείναντα κύριον τῆς Φθιώτιδος καὶ ἐπικυρίαρχον ἢ προστάτην τῆς Θεσσαλίας².

Τότε ὁμῶς, κατὰ τὸν χρονογράφον τῆς Ἑταιρείας Μουντάνερ, ὁ δούξ ἐγένετο θρασὺς ἐκ πῆς ἐπιτυχίας καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ πληρώσῃ τοῖς μισθοφόροις τοῦ τὸν ὑπολειπόμενον μισθόν, ἀλλ' ἅμα ἐξησφαλίσθη ἐν τῇ κατοχῇ τοῦ δουκάτου καὶ ἀπηλλάγη τῶν δυσχερειῶν, ἥρξατο νὰ σκέπτηται πῶς ν' ἀπαλλαγῇ τῶν ὀχληρῶν τούτων συμμάχων. Πρὸς τοῦτο ἐξελέξατο 200 ἱππεῖς καὶ 300 πεζοὺς, ἡ Ἀλμουγαράδους, ὅπως κρατήσῃ αὐτοὺς παρ' ἑαυτῶ, τοὺς δὲ λοιποὺς ἀπέλυσεν τῆς ὑπηρεσίας καί, ἐπειδὴ ἐκεῖνοι ἀπῆτουν τὸν καθυστερούμενον μισθόν των, ἠπειλῆσεν αὐτοὺς διὰ τῆς βίας. Κατὰ τὸ Ἀραγωνίον ὁμῶς Χρονικὸν τοῦ Μορέως οὗτινος ἡ εἰδήσις ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ Χρονικοῦ, ἡ ῥῆξις ἐπῆλθεν ἐξ ὑπαιτιότητος τῶν Καταλάνων, διότι κατεκράτουν τὰς κυριευθεῖσας πόλεις καὶ φρούρια καὶ ἀπῆτουν νὰ διατηρήσωσιν αὐτὰς ὡς φεουδάρχαι καὶ ὑποτελεῖς τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ὁ δὲ Γουαλθῆρος ἀπέρριψε τὴν πρότασιν³. Ὅπως ποτ' ἂν ᾔ, οἱ Καταλάνοι, οἵτινες εἶχον μεθ' ἑαυτῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1305 πολλοὺς Τούρκους καὶ Τουρκοπούλους (ἐκχριστιανισθέντας Τούρκους⁴) συμπεριπλανωμένους καὶ συναγωνιζομένους, ὠχυρώθησαν τότε εἰς τὴν διὰ τοῦ ξίφους αὐτῶν κυριευθεῖσαν πρὸ μικροῦ Θεσσαλίαν, κατέλαβον αὐτὴν ὡς ἴδιον κτῆμα

¹ Πρβ. Sassenay, Les Briennes, σ. 180. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 13.

² Muntaner ἐν κεφ. 240.

³ Πρβ. Ἀραγων. Χρον. ἀρ. 546 — 547 καὶ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως στ. 5946. Ἰδὲ δὲ καὶ Γρηγοροβ. τομ. Β', σ. 16.

⁴ Ἰδὲ περὶ τούτου Κ. Παπαρρηγοπούλου Ἑλλ. ἱστ. τ. Δ', σ. 512, 564 ἐκδ. α.

καὶ ἀπεφάσισαν διὰ τῶν ὀπλῶν νὰ διατηρηθῶσιν ἐν ταῖς κτήσεσι ταύταις. Ὁ δὲ Γουαλθῆρος παρὰσκευαζόμενος καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα τοῦ 1310, ὅπως ἀποδιώξῃ ἐκείθεν τοὺς Καταλάνους, προσεκάλεσεν εἰς ἐπικουρίαν πάντας τοὺς δυνάστας τῆς Εὐβοίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, οἵτινες πάντες σχεδὸν εἶχον ἀποβῆ ὑποτελεῖς αὐτοῦ, καὶ συνήγαγεν οὕτω στρατὸν ἐξ 700 ἐκλεκτῶν ἵπποτων, 6400 ἱππέων καὶ 3,000 Ἑλλήνων πεζῶν ἐκ τοῦ δουκάτου¹, ἐκτὸς τῶν Καταλάνων οἵτινες, ἐπιστάσης τῆς ὥρας, ἡρνήθησαν νὰ πολεμήσωσι κατὰ τῶν ὁμοεθνῶν καὶ συναδέλφων των καὶ ἐν τῇ μάχῃ ἐγκατέλιπον αὐτὸν ἐνωθέντες μετ' ἐκείνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ πολέμιοι Καταλάνοι δὲν ἔμειναν ἄπρακτοι, διότι διὰ Τούρκων καὶ ἐγχωρίων συμμάχων ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλίας ἠϋξήσαν τὴν δύναμιν των μέχρι 3,500 ἱππέων καὶ 4,500 πεζῶν· οὐχ ἥττον ὅμως πάντοτε ἦσαν εἰς πρὸς δύο ὡς πρὸς τοὺς ἐναντίους καὶ κατενόησαν ὅτι μόνον στρατήγημά τι ἡ δύνατο νὰ τοὺς σώσῃ, καθόσον μάλιστα καὶ οἱ συμμαχοῦντες αὐτοῖς Τούρκοι καὶ Τουρκόπουλοι, πονηρῶς φερόμενοι, παρηκολούθουν μὲν αὐτοὺς, ἀλλ' ἀποκεχωρισμένοι καὶ καιροφυλακτοῦντες νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τοῦ ὑπερισχύοντος ἐν τῇ πάλῃ.

Ἐξεκίνησαν λοιπὸν τολμηροὶ ἐπὶ τὰς Θήβας, τὰς ἐν Φθιώτιδι καὶ ὠχυρώθησαν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν ἐπὶ τὰ δεξιὰ τοῦ Χελορρεύματος, τοῦ διαρρέοντος τὸ μεταξὺ τοῦ Ἀλμυροῦ καὶ τῶν φθιωτίδων Θηβῶν πεδίων².

¹ Ῥητῶς λέγει τοῦτο ὁ σύγχρονος χρονογράφος Μουντάνερ ἐν Καταλάν. Χρον. κεφ. 240.

² Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὡς τόπον τῆς μάχης ἀναφέρει τὸν Ἀλμυρὸν (στ. 5, 934), τὸ δ' Ἀραγωνικὸν Χρονικὸν λέγει Amiro (ἀριθ. 594), τὸ δὲ Livre de la Conqueste ἔχει Ramiro, ὁ δὲ Muntaner λέγει ὅτι ἡ μάχῃ ἐγένετο en un bel pla'prop Estives ἤτοι Θήβας. Μόνος δὲ ὁ μετὰ πεντηκονταετίαν γράψας Νικηφόρος Γρηγορᾶς λέγει ὅτι οἱ Καταλάνοι «διὰβάντες τὸν Κηφισὸν κατεστρατοπέδευσαν παρὰ τὴν Βοιωτίαν οὐ πόρρω τοῦ ποταμοῦ,» (7, 7. τόμ. Β', σ. 251 ἐπ. ἐκδ. Βόννης) καὶ κατὰ τοῦτον πάντες οἱ ἔκτοτε περὶ τούτου γράψαντες θέτουσι τὴν μάχην τῆς 15ης Μαρτίου 1311 ἐν Βοιωτίᾳ, παρὰ τὸν Κηφισὸν καὶ τὰς Θήβας τὰς βοιωτικάς. Ἀλλ' οἱ Καταλάνοι ἦσαν ὠχυρωμένοι ἐν Θεσσαλίᾳ, ὁ δὲ Γουαλθῆρος ἐστρατοπέδευε παρὰ τὸ Ζητούνιον, οὗτος δ' ἦτο ὁ ἐπιτεθήμενος καὶ μετὰ πολυαριθμοτέρου στρατοῦ ὁρμήσας νὰ ἐκβάλῃ αὐτοὺς τῶν χωρῶν του. Πιθανώτερον λοιπὸν εἶνε ὅτι εὑρεν αὐτοὺς παρὰ τὰς φθιωτίδας Θήβας καὶ τὸν Ἀλμυρὸν, βραδύτερον δ' οἱ γράψαντες περὶ τοῦ πράγματος ἐνόμισαν τὰς γνωστοτέρας βοιωτικάς Θήβας ἀντὶ τῶν ἀσημοτέρων φθιωτίδων, τὸν δ' ἀναφερόμενον ποταμὸν ἐξέλαβον ὡς τὸν Κηφισὸν, ἀδιαφορήσαντες παντελῶς

μεταβαλόντες ἐπιτηδείως διὰ τῶν ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ ὁλόκληρον τὴν περὶ τὸ στρατόπεδόν των χώραν εἰς ἕλος βαθυ καὶ ἀδιάβατον, ἀλλ' ἄόρατον τοῖς πολεμίοις, καὶ ἐκεῖ ἀνέμενον ἀτάραχοι τὸν ἐχθρόν. Κατὰ δὲ τὸ ἔαρ τοῦ 1311 ἐξεκίνησε καὶ ὁ Γουαλθῆρος κατ' αὐτῶν ἐκ Ζητουνίου πλήρης πεποιθήσεως μετὰ τοῦ ἐκλεκτοῦ καὶ πολυχρίθμου στρατοῦ του, φθὰς δὲ ἐνώπιον τοῦ στρατοπέδου των τὴν 15ην Μαρτίου παρήταξεν ἀμέσως τὸν στρατὸν ὡς εἰς μάχην ἐξ ἐφόδου. Τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν ἀπετέλουν οἱ ἐκλεκτοὶ ἐκεῖνοι 700 ἱππῶται, προπορευομένου αὐτοῦ τοῦ δουκὸς, ὅστις εἶχε παρ' αὐτῷ τὴν σημαίαν τῶν Βριεννίων, τὴν φέρουσαν ὡς σύμβολον χρυσοῦν λέοντα ἐπὶ ἀστερόεντος κυανοῦ οὐρανοῦ, οἱ δὲ πολέμιοι ἴσταντο ἀκίνητοι ἐν τάξει ἀναμένοντες τὴν προσβολήν. Ἡ ἐφοδος ἤρξατο ταχέως καὶ οἱ περὶ τὸν Γουαλθῆρον ἀγέρωχοι ἱππῶται ὤρμησαν ἀκράτητοι, μετ' οὐ πολὺ ὅμως περιέπεσον ἄνευ ἐλπίδος διεξόδου καὶ σωτηρίας εἰς τὰ κεκρυμμένα ἔλη, ἐνθα ἵπποι καὶ ἀναβάται φύρδην μίγδην περιεπλάκησαν. Οἱ δὲ Καταλάνοι, οἵτινες ἕως τότε περιωρίζοντο μόνον εἰς τὸ νὰ ῥίπτωσι μακρόθεν βέλη κατὰ τῶν ἐπερχομένων, βλέποντες τὴν σύγχυσιν, ἐπετίθησαν διὰ τῆς σπάθης καὶ τῆς λόγχης κατ' αὐτῶν καὶ ἐφόνευσαν τοὺς πλείστους. Ὁ γενναῖος Γουαλθῆρος πληγωθεὶς καιρίως ἔπεσε παρὰ τὴν καταπατηθεῖσαν σημαίαν του, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ οἱ πλείστοι καὶ κρατίστοι τῶν συμμάχων του ἱπποτῶν καὶ δυναστῶν Ἑλλάδος, Πελοποννήσου, καὶ τῶν νήσων. Μόνοι ὁ ἐκ Βερώνης Βονιφάτιος, ὁ πιστὸς φίλος ἐκεῖνος τοῦ πρῶην δουκὸς, καὶ ὁ Ρογέρος Δεσλῶρ, ὁ ἄλλοτε προσκαλέσας τοὺς Καταλάνους εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Γουαλθῆρου, δὲν ἐφρονεύθησαν, ἀλλὰ περιῆλθον αἰχμάλωτοι εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν. Μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς καὶ τὸν φόνον τοῦ Γουαλθῆρου ἡ νίκη τῶν Καταλάνων ἀπέβη εὐκολοῦς καὶ γενικὴ. Οἱ καιροφυλακτοῦντες Τοῦρκοι, ἰδόντες τὴν πλάστιγγα κλίνουσαν ὑπὲρ τῶν Καταλάνων, ἀναμίχθησαν εἰς τὴν μάχην ὑπὲρ τούτων καὶ ἀνευρόντες τὸν νεκρὸν τοῦ δουκὸς ἀπέκοψαν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν καὶ περιέσυραν ἐν θριαμβῷ τὸ σῶμα¹.

περὶ τοῦ μνημνευομένου Ἀλμυροῦ. Τὴν παρατήρησιν ταύτην περὶ τῆς πιθανῶς ἐσφαλμένης τοποθετήσεως τοῦ πεδίου τῆς μάχης παρὰ τὰς βοιωτικὰς Ὠθῆδας πρῶτος ἐποίησατο ἐσχάτως ὁ Τ. Νερούτσος ἐν Χριστιαν. Ἀθήναις, ἐνθ. ἀνωτ., Δ', σ. 130.

¹ Τὴν περὶ Ἀλμυρὸν μάχην περιγράφουσιν ὁ Νικηφ. Γρηγορᾶς ἐν Γ, 7, τόμ. Β', σ. 251 ἐπ. ὁ Θεόδουλος ἐν Β', σ. 194. καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης ἐν Α', σ. 19—

Μετὰ τὴν ἀπροσδόκητον ἔκβασιν τῆς μάχης ταύτης οἱ Καταλάνοι ἀκώλυτοι εἰσῆλθασαν εἰς τὸ δουκάτον καὶ ἐβάδισαν ἐπὶ τὰς βειωτικὰς Θήβας, τὰς ὁποίας, καίπερ μὴ ἀντιστάσας σπουδαίως, διήρπασαν καὶ ἐλεηλάτησαν, ὥς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς Καδμείας μέγαρον τῶν δουκῶν καὶ τῶν κομήτων Σαίντ-Ὁμέρ. Ἡ δὲ ἀτυχὴς τοῦ Γουαλθέρου χήρα Ἰωάννα ἢ ἐκ Σατιλλῶν (Chatillon) τῆς Γαλλίας, ἅμα μαθοῦσα τὸ οἰκτρὸν τοῦ συζύγου τέλος καὶ τὴν προέλασιν τῶν Καταλάνων, κατέφυγε μετὰ τῶν δύο ἀνηλίκων τέκνων τῆς Γουαλθέρου Β' καὶ Ἰσαβέλλας εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἐντεῦθεν ὅμως τάχιστα ἠναγκάσθη ν' ἀπέλθῃ, πρῶτον μὲν εἰς Πελοπόννησον, ἐκεῖθεν δ' ἔπειτα εἰς Νεάπολιν παρὰ τῷ βασιλεῖ Ροβέρτῳ· διότι οἱ Καταλάνοι ἐκ Θηβῶν δὲν ἤρρηξαν νὰ ὀρμήσωσι καὶ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ κυριεύσωσιν ἐξ ἐφόδου καὶ λεηλατήσωσι τὴν τε κάτω πόλιν καὶ τὴν Ἀκρόπολιν. Κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐπυρπολήθησαν αἱ περὶ τὸ Ἀσκληῖ πειτὼν κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως κατοικίαι καὶ περὶ τὴν Ἀκαδήμειαν καὶ τὸν Κολωνὸν ἐλαιῶν, τοῦτο δὲ προῆλθε μὲν βεβαίως καὶ ἐκ τῆς βαρβαρότητος καὶ τοῦ ἀτιθάσσου χαρρακτῆρος τῶν Καταλάνων καὶ Τουρκοπούλων, συνέτεινεν ὅμως εἰς τὴν αὐξησιν τῆς ὀργῆς καὶ κακοβουλίας των καὶ ἡ ἀντίστασις, ἣν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἀντέταξε κατ' αὐτῶν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως ἡ χήρα Ἰωάννα¹. Οὕτω κατελήφθη καὶ ἐδηρώθη ἀμειλίκτως τῷ 1311 ὑπὸ τῶν ἀγρίων Καταλάνων τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἀποθανόντος τοῦ Γουαλθέρου ἐξέλιπε καὶ ἡ σειρά τῶν ἐκ γαλλικῆς καταγωγῆς ἡγεμόνων τῶν Ἀθηνῶν· διότι οὔτε τῆς χήρας Ἰωάννης, οὔτε τοῦ Γουαλθέρου Β' ἢ τῶν μετ' αὐτοὺς συγγενῶν των αἱ πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ δουκάτου ἐπανειλημμέναι ἀπόπειραι ἐπέτυχον ὥς πρὸς τὰς ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ κτήσεις, ὡς θέλομεν ἰδεῖ παρακατιόντες. Ὁ Γουαλθῆρος ἀπεβίωσεν ἐν τῇ μεγίστῃ ἀκμῇ τῆς ἰσχύος του, διότι

20, ἐκδόσεων Βόννης, πρὸς δὲ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως στ. 5920-5934 καὶ 5942—5960. Τὸ Livre de la conquête εἰς τὸ ἔτος 1307, ὁ Muntaner ἐν κεφ. 240 καὶ ἄλλοι· ὁλόκληρον δὲ τὴν ἱστορίαν ταύτην μετὰ τινων παραλλαγῶν ὁ Hopf, ἐν σ. 389 ἐπ.· ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος Ἑλλ. ἱστ. τόμ. Β', σ. 203 ἐπ. 216 ἐπ.· ὁ Γρηγορόβιος ἐν τόμ. Β', σ. 15 ἐπ.· ὁ Τ Νερούτσος ἐνθ. ἀνωτ. καὶ ἄλλοι.

¹ Οὕτω λέγει ῥητῶς τὸ Ἀραγωνικὸν Χρονικὸν (ἀρ. 552. 553.) *Alli si defendiò por un tempo.* Ὁ Χαλκοκονδύλης, ὅστις ἀναφέρει τὴν δῆωσιν τῶν Θηβῶν (1, 19), οὐδὲν λέγει τοιοῦτο περὶ Ἀθηνῶν, διότι τινες ἀμφιβάλλουσι περὶ τῆς ἀκριβοείας τῆς εἰδήσεως, καίπερ τόσον λεπτομεροῦς.

ἦτο ὁ πράγματι ἀνώτατος δυνάστης καὶ κυρίαρχος Πελοποννήσου, Ἑλλάδος, Εὐβοίας καὶ τοῦ πλείστου τοῦ θησαλικοῦ κράτους, διέθετε δὲ στρατὸν ἐκ 15 καὶ ἐπέκεινα χιλιάδων, ὧν οἱ ἡμίσεις ἱππεῖς. Ἄν ὅμως ἡ μεγάλη αὕτη τοῦ Γουαλθήρου καὶ τοῦ προκατόχου του ἰσχύς συνέτεινεν ἀνχλόγως πρὸς εὐδαιμονίαν καὶ τῆς ἀτυχῆς τῶν Ἀθηνῶν πόλεως καὶ τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ ἢ μόνον προὔχλει αὕξησιν τῶν πιέσεων τῶν ἀτυχῶν ἰθαγενῶν κατοίκων διὰ τῶν στρατολογιῶν, δὲν εἶνε σαφῶς γνωστόν, ἀλλ' ἂν μὴ εἶνε ἀληθὲς τὸ δεύτερον, οὔτε ὅμως τὸ πρῶτον εἶνε πολὺ πιθανόν. Βεβαίως οἱ Γάλλοι δυνάσται τῆς Ἀττικῆς παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς διχδεχθέντας αὐτοὺς Καταλάνους ὑπῆρξαν λίαν πρᾶοι καὶ μετριοπαθεῖς καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτῶν ἐκ τῶν καλλιτέρων τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας, οὐχ ἥττον ὅμως ἡ κατάστασις τοῦ λαοῦ τῆς Ἀττικῆς, ὡς καὶ καθόλου τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὑπὸ τοὺς Φράγκους, δὲν ἦτο καὶ ἀξιοζήλευτος, οὐδ' ἦλθον οἱ ἰθαγενεῖς εἰς στενωτέραν πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἐπικοινωνίαν ἢ συγχώνευσιν καὶ ἐξίσωσιν. Εἶδομεν ἄνωτέρω ὅτι ἐσχάτως εἶχον παύσει νὰ διατελῶσιν οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι ἐν ὅλως ἀδρανεῖ θέσει, διότι οἱ δούκες ἤρξαντο νὰ στρατολογῶσι καὶ ἐξ αὐτῶν. Ἐπίσης εἶδομεν ὅτι ἐπὶ Ἰωάννου Α' Δελφίνοῦ ἡ ὕλική εὐπορία καθ' ὅλον τε τὸ δουκάτον καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις εἶχεν ἀναζωογονηθῆ. Ἀλλὰ τί ὠφέλει τοὺς Ἕλληνας ἡ στρατολογία αὕτη, ἀφοῦ ὑπὲρ ξένων καὶ δεσποτῶν ἐμάχοντο; Διὰ τὴν τότε τῆς πολιτικῆς ἀφανείας ἐποχὴν ἡ στρατολογία τῶν ἰθαγενῶν συνέτεινε μόνον πρὸς αὕξησιν τῶν δεινῶν των καὶ χειροτέρευσιν τῆς καὶ ἄλλως οἰκτρᾶς πολιτικῆς θέσεώς των, ὅπως καὶ ἡ αὕξησις τῆς ἐμπορίας καὶ ἡ βελτίωσις τῆς γεωργίας συνέτεινον μᾶλλον πρὸς πλουτισμὸν τῶν δουκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχόντων των. Ὡστε ὅσον ἥπια καὶ ἂν ἦτο ἡ πολιτεία τῶν Γάλλων δουκῶν, ἡ κατάστασις τῶν Ἀθηνῶν ὑπ' αὐτοὺς δὲν ἦτο ζηλευτή. Καὶ ὅμως ἡ κατάστασις αὕτη ἦτο μυριάκις προτιμότερα τῆς ἐπὶ τῆς καταλανοκρατίας ἐπικρατησάσης ἐν τῇ ἀτυχεῖ τῆς Ἀττικῆς χώρας, ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς θέλομεν ἰδεῖ. Ὁ Ἀγγλος μάλιστα ἱστορικός Γεώργιος Φίνλαϋς τὸ γαλλικὸν δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν ἐξετίμησεν ὡς πλουσιώτερον καὶ ἰσχυρότερον καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του βασιλείου τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, βασιλεύοντος τοῦ Ὁθωνος, τὴν δ' ἐκτίμησιν ταύτην ἐπεδράμισε καὶ ὁ Γρηγορόβιος¹. Καὶ ἂν παρδεχθῶμεν δ' ὡς

¹ Finlay, Histosy of greece, Δ', 143. ἐκδ. 1877, καὶ Φερδ. Γρηγορόβιος ἐν τόμ. Β', σ. 28 ἐπ.

υπερβολικὴν τὴν παραβολὴν ταύτην τοῦ Ἀγγλοῦ καὶ τοῦ Γερμανοῦ ιστορικοῦ, βεβαίως ὅμως τὸ δουκάτον τοῦτο εἶχε τότε μείζονα ἐνότητα παντὸς ἄλλου φραγκικοῦ ἐν Ἑλλάδι κράτους· διότι οὔτε ἐγγχωρίους καὶ ἰθαγενεῖς ἰσχυροὺς δυνάστας εἶχον οἱ Δελαρόσαι, οὔτε οἱ Φράγκοι τοιοῦτοι ἀνεφάνησαν ἀτίθασσοι. Οἱ Σαίντ-Ὀμὲρ τῶν Θηβῶν καὶ οἱ βαρῶνοι Σαλῶνων καὶ Βωδονίτσης ἡ ἦσαν στενοὶ τῶν δουκῶν συγγενεῖς ἡ πιστοὶ καὶ ἀφωσιωμένοι φίλοι. Ἀλλῶς τε καὶ ἐν γένει οἱ Δελαρόσαι ἦσαν εἰρηνικοὶ δυνάσται. Στόλον ποσῶς δὲν κατήρτισαν, εἰμὴ παροδικῶς ἐπὶ Ἰωάννου, ἵσως ἵνα μὴ κινήσωσι τὸν φθόνον τῶν ἰσχυρῶν Ἑνετῶν, ὁ δὲ Πειραιεὺς ἦτο μόνον ἐμπορικὸς λιμὴν, ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων Πόρτο Λεόνε, ὡς εἶδουμεν, καλούμενος. Ἡ δ' ἐκπαίδευσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἰθαγενεοῦ λαοῦ ἦτο λίαν παρημελημένη, καὶ αἱ τέχναι δὲ δὲν φαίνεται νὰ ἔλαβον ἰδιαίτερον ἐπίδοσιν. Ἐκτὸς τῶν πρὸ τοῦ λιμένος Πειραιῶς καλοσσιζίων λεόντων ἡ εἰς παλάτιον διασκευὴ καὶ διακόσμησις τῶν Προπυλαίων Ἀθηνῶν καὶ τὸ ἐπὶ τῆς Καδμείας μέγαρον τοῦ Νικολάου Σαίντ-Ὀμὲρ ἦσαν τὰ μόνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔργα τέχνης, θαυμαζόμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων. Ὡς τελευταῖον δὲ μνημεῖον καὶ μαρτύριον τῆς τε κυριαρχίας καὶ τῆς διαθέσεως τῶν Γάλλων δυναστῶν τῶν Ἀθηνῶν περιεσώθη ἡ διαθήκη τοῦ Γουαλθέρου, ἣν ἔγραψεν ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς μοιραίας μάχης καὶ ἥτις εὐρίσκεται πρῶτότυπος ἐν Τρικασσίνοις (Troyes) τῆς Γαλλίας, ὅπως ἐξῆλθε τῶν χειρῶν τοῦ δουκὸς ἐκείνου¹. Διὰ ταύτης ὁ Γουαλθὲρος γενικὸν κληρονόμον ἄφηκε τὴν σύζυγον Ἰωάνναν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δύο ἀνήλικα τέκνα του, ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις πάντων τῶν συγγενῶν καὶ φίλων καὶ ἐκληροδότηι ἀνὰ διακόσια μὲν ὑπέρπυρα εἰς τὸν Παρθενῶνα τὴν μονὴν τῶν ἐν Ἀθήναις ἐγκατασταθέντων Φραγκισκανῶν Μινωριτῶν, τὴν Παναγίαν τῶν Θηβῶν, τὴν τῆς Χαλκίδος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἀργεοῦ, ἀνὰ ἑκάτον δὲ εἰς ναοὺς τῆς Δαυλίης, τῆς Λεβαδείας καὶ τῆς Βωδονίτσης. Ὡς τόπον δὲ τῆς ταφῆς του ὠρίζεν ὁ ἀτυχὲς δευρὶ τὴν μονὴν Δαφνίου², ἐν ᾗ ὑπῆρχον καὶ τάφοι τῶν ἐν Ἀθήναις δυναστευσάντων Δελαροσῶν, ὡς ἐν Βελλεβῶ τῆς Γαλλίας

² Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ H. d'Arbois de Jubainville ἐν Voyage paléographique dans l'Aube, Paris, 1855.

³ Αἱ λέξεις τοῦ Γουαλθέρου εἶνε Nous élisons notre sépulture aux Dauphenins, αὕτη δὲ τοῦ τελευταίου Γάλλου δουκὸς ἡ διάταξις εἶνε πρόσθετος μαρτυρία καὶ ἀποδείξις ὅτι ἤδη πρὸ αὐτοῦ οἱ Γάλλοι δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν

οὐ τῶν προγόνων αὐτῶν. Ἄλλ' ἡ τελευταία αὕτη ἐπιθυμία τοῦ Γουαλ-
θήρου, ὡς καὶ πᾶσαι τῆς διαθήκης του αἱ διατάξεις, δὲν ἐστάθη δυ-
νατὸν νὰ ἐκπληρωθῶσι μετὰ τὴν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν πανωλεθρίαν.
Οὐδεμία ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι τὸ νεκρὸν του σῶμα διετηρήθη καὶ ἐτάφη
ἐν Χαλκίδι ὑπὸ τοῦ πιστοῦ φίλου Βονιφατίου τοῦ ἐκ Βερώνης, ὡς ἰσχυ-
ρίσθη ὁ Βυχών¹. Μόνῃ ἡ ἀποκατεῖσα κεφαλὴ του εἶνε γνωστὸν ὅτι
ἐλυτρώθη τῷ 1348 ἀντὶ πολλῶν χρημάτων ὑπὸ τῶν συγγενῶν του
καὶ μετακομισθεῖσα εἰς Ἀλέτιον τῆς Ἰταλίας ἐτάφη, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
τοῦ ἁγίου Σταυροῦ, ὅπου ἡγέρθη αὐτῷ καὶ σωζόμενον μεγαλοπρεπές
μαρμάρινον μνημεῖον².

εἶχον ἐκλέξει τὴν περικαλλῆ καὶ πλουσίαν τότε μονὴν τοῦ Δαφνίου ὡς κοιμη-
τήριον οἰκογενειακὸν ἐν Ἑλλάδι.

¹ Ἐν La Grèce continentale et la Morée, σ. 134. Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν
τοῦτον προσέβη ὁ Βυχών ἀποκαλυφθέντος ἐν Χαλκίδι τάφου τινὸς φράγκικοῦ
κατὰ τὴν πτώσιν μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ φρουρίου, ἀλλ' οὐδὲν ἀποδεικνύει ὅτι
ἐκεῖ ἦτο τεθαμμένος ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθῆρος.

² Πρὸς. Hopf σ. 392.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΛΑΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΝ
ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ, 1311-1387

Μετὰ τὴν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν ἀνέλπιστον καὶ ἀποτελεσματικὴν νίκην τῆς 15ης Μαρτίου 1311 οἱ Καταλάνοι ἐτράπησαν, ὡς εἵπομεν, εὐθὺς ἐπὶ τὴν κυρίευσιν καὶ κατοχὴν τῆς χώρας τοῦ πολεμίου τῶν Γουαλθῆρου. Κατὰ πρῶτον διηυθύνθησαν ἐπὶ τὴν ὀχυρὰν Λεβαδείαν, ἧς οἱ κάτοικοι προθύμως ἠνέωξαν αὐτοῖς τὰς πύλας, διὸ εἰς ἀνταμοιβὴν ἀνυψώθησαν εἰς ὃν καὶ οἱ κατακκτηταὶ βαθμὸν, λαβόντες τὸ δικαίωμα νὰ συνάπτωσι καὶ γάμους μετὰ τῶν Λατίνων, ἐνῶ ἄλλως καὶ ἐπὶ τῆς καταλανοκρατίας οὐδενὶ Λατίνῳ ἐπετρέπετο νὰ νυμφευθῇ Ἑλληνίδα¹ καὶ τάνάπαλιν¹. Μετὰ δὲ τοῦτο καταλαβόντες ἄνευ σπουδαίας δυσκολίας καὶ τὰς ἀκροπόλεις τῶν Θηβῶν καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἐπομένως καὶ ὅλην τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ εἰς τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν ἀνήκουσαν χώραν², ἀπεφάσισαν νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν αὐτῇ ὡς κυρίαρχοι διανεμόμενοι πρὸς ἀλλήλους. Ἐπρότειναν μάλιστα καὶ εἰς τοὺς συμμάχους αὐτῶν Τούρκους ν' ἀποκατασταθῶσιν ἐν τῷ δουκάτῳ καὶ ν' ἀπαλλαχθῶσι μετ' αὐτῶν «μακρὰς πλάνης», ὡς λέγει ὁ Γρηγοράς³, οὗτοι ὁμῶς εὐτυχῶς δὲν ἐδέχθησαν, ἀλλὰ παρλαβόντες ὡς μερίδιον τῆς λείας τὰ ὅπλα καὶ τοὺς ἵππους τῶν ἐν τῇ παρὰ Ἀλμυρὸν μάχῃ πεσόντων ἀνε-

¹ Ἴδε Horf, σ. 392 κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐν Παλέρμῳ ἀρχείων, ἐξ ὧν ἠρύσθη ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς καταλανοκρατίας ἐν Ἀθήναις. Πρβ. δὲ καὶ Γρηγορόδιον, Β', σ. 52 ἐπ., ὅστις παραθέτει καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα. Πόσον οἱ Καταλάνοι ἐτήρησαν τῶν Λεβαδεῶν τὰς προνομίας φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι 50 ἔτη ἀργότερα Λεβαδεὺς τις ὡς ἐξαιρετικὴν προνομίαν ἔλαβεν ἐπιγαμίας ἄδειαν! Πρβ. καὶ Γρηγορ. Β', σ. 71. σημ. 1.

² Τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις τῶν πρώην δουκῶν Ἀργὸς καὶ Ναύπλιον διετήρησεν ὅπερ τῶν Βριεννίων ὁ τότε διοικητὴς αὐτῶν Γουαλθῆρος de Foucherolles, διέμειναν δ' ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν.

³ Ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν φιλόσοφον Ἰωσήφ, παρὰ Boissonade, *Analecta graeca*, Γ', σ. 213.

χώρησαν πάντες σχεδὸν κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος 1311 ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν Χαλλήλ πρὸς βορρᾶν, δηοῦντες καὶ λεηλατοῦντες, ὡς συνείθιζον, μέχρις οὗτου ἐν ἔτει 1313 οἱ Βυζαντινοὶ κατέστρεψαν αὐτοὺς ὁλοτελῶς βοηθεῖα τῶν Γενουαίων. Ἐμείναν λοιπὸν οἱ Καταλάνοι μόνοι κύριοι τῆς παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα κατακτηθείσης χώρας. Πρὸς ἐξασφάλισιν δὲ τῶν κτήσεών των τούτων ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον, ἐπειδὴ ὁ ἐχθρικῶς πρὸς αὐτοὺς διακείμενος ἐνετικὸς στόλος ἐστάθμευεν ὑπὸ τὸν Μοροζίνην παρὰ τὴν Χαλκίδα, ἐνῷ συγχρόνως οἱ ἀπόγονοι τῶν πρῶην δουκῶν ἤρξαντο κινούμενοι πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ δουκάτου, πάντα δὲ τὰ περίξ κράτη ἐθεώρουσαν αὐτοὺς ὡς ληστρικὴν συμμορίαν, νὰ τεθῶσιν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τινός, δὲν ἔκριναν ὁμῶς ὀρθὸν νὰ προσφέρωσι τὴν ἀρχηγίαν ταύτην εἰς τινὰ ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ἀπετάθησαν πρὸς τοὺς δύο αἰχμαλώτους των. Κατὰ πρῶτον λοιπὸν προσήνεγκαν τὴν ἀρχηγίαν εἰς τὸν ἡγεμόνα Καρύστου Βονιφάτιον τὸν ἐκ Βερώνης, τούτου δ' ἀποποιηθέντος, τῷ ἐτέρῳ ἐπισήμῳ αἰχμαλώτῳ Δεσλῶρ, ὅστις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν καὶ ἀνηγορεύθη προσωρινὸς διοικητὴς τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν (1311), συγχρόνως δ' ἐνυμφεῖθη καὶ τὴν χήραν τοῦ πεσόντος ἄρχοντος Σαλώνων Θωμᾶ Γ' Στρομογκοῦρ, δι' ἧς, ἀτέκνου οὔσης, ἔλαβεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του καὶ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Σαλώνων μετὰ ἀξιολόγου μέρους τῆς Φωκίδος. Τὸ παραδειγμα τοῦ Ρογέρου Δεσλῶρ ἐμιμήθησαν καὶ οἱ Καταλάνοι, οἵτινες ἐνυμφεῖθησαν τὰς χήρας καὶ θυγατέρας τῶν πεσόντων Φράγκων ἱπποτῶν καὶ ἀρχόντων, γυναικας, τῶν ὁποίων πρότερον τιμὴν των θὰ ἐθεώρουν νὰ ἦσαν εὐτελεῖς ὑπηρέται χύνοντες ὕδωρ εἰς νίψιμον, κατὰ τὸν ὁμοεθνή καὶ σύγχρονον καὶ συναγωνιστὴν των Μουντάνερ¹· ἔπειτα δὲ διενείμαντο πρὸς ἀλλήλους τὰ φέουδα ἐκείνων καὶ οὕτως ἔλαβον κατὰ πάντα τῶν πρῶην τῆς χώρας κυρίων τὴν θέσιν.

Οὕτω λοιπὸν ἐξέλιπεν ὁ γαλλικὸς ἱπποτισμὸς ἐν Ἑλλάδι καὶ κατὰ τὸν Φλωρεντίνον χρονογράφον Ἰωάννην Βιλλάνην « ἐδηρώθη καὶ κατεστράφη ἡ χαρὰ τῶν Λατίνων, χώρα ἀκαμαία καὶ πλουσία ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην², » ἐπὶ δὲ τῶν ἐρειπίων αὐτῆς ἐπηῶν τὰς σημαίας των οἱ Καταλάνοι, οἵτινες προσηνέχθησαν οὕτω βιαίως καὶ βαρβάρως ἐν τῇ ἀτυχεῖ χώρᾳ, ὥστε ἡ ὀνομασία « Καταλάνος » καὶ σήμερον ἔτι ἔχει

¹ Muntaner, u. 240. Θεόδουλος ἐν Πρεσβευτικῷ, παρὰ Boissonade Anal. gr., B', σ. 201.

² Giov. Villani, 8, 51 ἐκδ. Dragomani, ἐν Φλωρεντίᾳ, 1845, τόμ. B', σ. 50. Πρὸς καὶ Hopf, 392. Γρηγοροῦ. B', σ. 28 ἐπ.

χειρίστην σημασίαν παρά τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τοῖς Βοιωτοῖς. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν μέχρι τοῦδε Γάλλων δουραστῶν οἱ τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας κάτοικοι δὲν εἶχον αἰσθανθῆ ὑπερβολικῶς τὸ βάρος τῆς ξενοκρατίας, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 1311 ἤρξατο ἐποχὴ συμφορῶν καὶ ὀδυνῶν ὑπὸ τὴν βιαιάν καὶ ἀπόλυτον στρατοκρατίαν τῶν βαρβάρων καὶ ληστρικῶν Καταλάνων, τὸ πᾶν δ' ἐβαρβαρώθη καὶ ἐξηχραιώθη. « Ἀθηναῖοι γε μὴν καὶ » Οθηῶται καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Πέλοπος, τὸ παλαι ποιηταῖς τε καὶ » συγγραφεῦσιν ἐν πολλοῖς πολυθρύλητοι, τῆς παλαιᾶς εὐδαιμονίας » τὴν ἀγροικίαν ἡλλάξαντο καὶ ἴδους ἂν τοὺς πρὶν τοῖς μεγάλαις Περ- » σῶν βασιλεῦσι γῆς βραχεῖας καὶ ἀντιφρόπου τοῦ ὕδατος ἐκχωρῆσαι » τῶν σφετέρων ἀμφισβητήσαντας, δουλείαν τὴν ἐσχάτην ὕφισταμέ- » νους¹, » λέγει ὁ περιγράφων τὴν ἐποχὴν πρὸς τὸν Νικηφόρον Γρηγο- ρῶν Ἀθανάσιος Λεπανθρηνὸς ὁ Κύπριος. Τὴν θέσιν τῆς μέχρι τοῦδε ἀρ- κετὰ ἀνεκτῆς καὶ πῶς τακτικῆς καταστάσεως τῆς ξενοκρατίας κατέ- λαβεν νῦν ἡ φεουδαλικὴ ἀναρχία οὐ μόνον ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ὑπολειπομένοις Φράγκοις ἡγεμόσι τῆς Πε- λοποννήσου, καὶ ἡ ἀνήθικος καὶ ἀπεριόριστος στρατοκρατία ἤγε καὶ ἔφερε τὴν ἀτυχή χώραν, μέχρις οὗτου καὶ οὗτοι ὑπεχώρησαν εἰς τὸν χρυ- σὸν καὶ τὴν βίαν Γενουαίων καὶ Φλωρεντίνων. Καὶ τὴν μέχρι τοῦδε δ' ἐπί- σσημον τοῦ δουκάτου γλῶσσαν, τὴν γαλλικὴν, ἀντικατέστησεν ἡ δημώ- δης καταναλικὴ διάλεκτος, ἐν ἧ καὶ ἐν τῇ λατινικῇ ἐγράφοντο καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ αἱ συνθήκαι τῆς Ἐταιρείας, τὰ δὲ Συνήθεια τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Ῥωμανίας ὑπεχώρησαν εἰς τὰ Συνήθεια τῆς Βαρ- κελώνης, καὶ ἔδρα τοῦ δουκάτου ἐγένοντο διὰρκῶς αἱ Θῆβαι².

Μετὰ τὴν ὡς ἀρχηγῷ ἐκλογὴν τοῦ Δεσλῶρ καὶ τὴν ἀποκατάστα- σίν των ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν οἱ τὴν Ἐταιρείαν ἀποτελοῦντες ἐνόη- σαν πάλιν ὅτι, διὰ τὰ ἀνθέξωσιν εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῶν πανταχόθεν πολέ-

¹ Ἐπιστολὴ Λεπανθρηνοῦ πρὸς Γρηγορῶν ἐν τῇ ἐν Βόννῃ ἐκδόσει τοῦ τελευ- ταίου. Τόμ. Α', σ. XCIV. Ὁ Ἰσπανὸς ἱστοριοδίφης A. Rubio y Lluch ἐπεχεί- ρησεν ἐκ πατριωτισμοῦ νὰ δικαιολογήσῃ καὶ ὑπερασπίσῃ τοὺς Κατα- λάνους ἐν τῇ μνημονευθείσῃ περὶ αὐτῶν πραγματείᾳ του, ἀλλ' ὁ Παχυμέρης, ὁ Θεόδουλος καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς περιγράφουσι τὰς βίαιοπραγίας τῶν Κα- τολάνων. Πρβ. Ἐπαμ. Σταματιάδου «Οἱ Καταλάνοι κτλ.» σ. 232 καὶ Γρη- γορόβ. ἐν τόμ. Β', σ. 54.

² Ἴδε Hopf σ. 392, 393. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 65. Περὶ τῶν Συνηθειῶν τῆς Βαρκελώνης ἴδε Schaefer, Geschichte von Spanien, τόμ. Γ', κεφ. 8. Πρβ. δὲ καὶ T. Νερούτσον ἐν Χριστ. Ἀθῆν. ἐνθ. ἀνωτ. Δ', σ. 178 ἐπ.

μίων, ἔπρεπε νὰ εὐρώσι καὶ ἐξωτερικὴν τινα ἰσχυράν ὑποστήριξιν, διὸ ἐξῆλπεστείλαν πρέσβεις πρὸς τὸν ἀρχαῖον αὐτῶν σύμμαχον, τὸν βασιλέα τῆς Σικελίας Φρειδεῖκον Β' τὸν Ἀραγωνίων, παρακκαλοῦντες αὐτὸν ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ προστασίαν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ ν' ἀναγκρεύσῃ δοῦκα τῶν υἱῶν τοῦ τινα, εἰς ὃν προθύμως ὑπέσχοντο ὑποταγῇν πάντες. Ὁ δὲ Φρειδεῖκος, βλέπων παρ' ἐλπίδα περιερχομένην εἰς χεῖράς του τὴν μέχρι τοῦδε ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ ἀνέκαθεν πολεμίου οἴκου τῶν Ἀνδηγαυῶν διατελοῦσαν χώραν ταύτην, προθύμως ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν καὶ ἀνηγόρευσε δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν τὸν εἰσέτι ἀνήλικον υἱόν του Μαμφρέδον τὸν Ἀραγωνίων (1312—1317) δευτερότοκον αὐτοῦ τυγχάνοντα. Μέχρι δὲ τῆς ἐνηλικιότητος τούτου διώρισε τοποτηρητὴν του ἐν τῷ δουκάτῳ καὶ κυβερνήτην (regidor)¹ γεννητὸν τινα καὶ ῥέκτην Ἰσπανὸν ἱππότην, τὸν Βερεγγάρῳ Ἐστανιόλ, ὅστις καὶ ἀφικόμενος εἰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1312 μετὰ τῶν πρέσβεων τῆς Ἐταιρείας ἐπὶ πέντε σικελικῶν γαλερῶν, παρέλαθε τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου παρὰ τοῦ Ρογέρου Δεσλῶρ, ὥμοσε νὰ κυβερνήσῃ εὐσυνειδήτως καὶ ἐδέξατο παρὰ τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἐταιρείαν τὸν ὄρκον τῆς πίστεως καὶ ὑποταγῆς. Ἐκτοτε ὁ Δεσλῶρ παρέμεινε μόνον ὡς ἄρχων τῶν Σαλῶνων ἐν τῇ Ἐταιρείᾳ.

Διὰ τῆς πρὸς Φρειδεῖκον τὸν Β' τῆς Σικελίας συμβάσεως τῆς Ἐταιρείας ἀνώτατος μὲν κυρίαρχος τοῦ δουκάτου ἦτο ὁ ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ἐκείνου οἴκου ἐκάστοτε δούξ, εἰς ὃν ἀνῆκον ὡς ἴδια φρέσνδα καὶ αἱ πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν, διέμεινεν ὅμως καὶ ἡ Ἐταιρεία φεουδάρχης κυρίαρχος τοῦ ἄλλου μέρους αὐτοῦ, καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐξακολουθούσα νὰ διατηρῇ τὸν τέως ὄργανισμὸν, ἔχουσα δηλ. συμβούλους, νοτάριον, γραμματέα, γραφεῖς, δικαστάς, συνηγόρους καὶ συνδίκους, ἔτι δὲ καὶ στραταρχὴν ἰδίων², ὥστε ἀπετέλει οὕτως ἴδιον πολιτικὸν σῶμα μετ' ἰδιαιτέρως σφραγίδος, ἐπιτιθεμένης παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ δουκὸς ἐπὶ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων, καὶ ἐκλεῖτο, ὡς πρότερον, «ὁ εὐτυχὴς στρατὸς τῶν Φράγκων»³. Πάντα δὲ τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιω-

¹ Ἐλέγετο συνήθως regidor, ἀλλὰ καὶ vicarius generalis καὶ viceregens πᾶς Ἰσπανὸς τοποτηρητής.

² Ἐκαλεῖτο mariscalcus ducatus, ἢ mariscalcus exercitus ducatum, ὅτε τὸ δουκάτον ἐγένετο Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν.

³ Felix exercitus Francorum in Athenarum ducatu morantium.
Ἰδε τὰς μαρτυρίας παρὰ Γρηγοροδίῳ ἐν τόμ. Β', σ. 61. σημ. 1.

τικά τοῦ δουκάτου ἀξιώματα κατελαμβάνοντο ὑπὸ Καταλάνων τῆς Ἑταιρείας, μὴδὲ τοῦ τοῦ στρατάρχου συνήθως ἐξαιρουμένου, ὁ δὲ τοποτηρητὴς ἢ ὁ δουξ εἶχον μόνον τὸ δικαίωμα τῆς ἐπικυρώσεως καὶ τοῦ κατὰ τύπον διορισμοῦ τῶν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἐκλεγομένων¹. Τούτου ἕνεκα οἱ διοριζόμενοι τοποτηρηταὶ καὶ κυβερνῆται ὑπὸ τῶν δουκῶν οὐ μόνον εἰς τούτους ὤμνουν πίστιν, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον τῶν συνδικῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν πόλεων ὠρκίζοντο ἐν Θήβαις ἢ ἐν Ἀθήναις ὅτι θὰ ἐκυβέρνην δικαίως καὶ εὐσυνειδήτως κατὰ τὰ νόμιμα τῆς Βαρκελώνης², Ἦσκει δ' ὁ τοποτηρητὴς ὅλην τὴν ἐξουσίαν, ἣν καὶ ὁ δουξ παρὼν θὰ ἤσκει, διετῆρει αὐτὴν καὶ ἐλάμβανεν ἐπιχορηγῆσιν καὶ ἄλλα ἐσόδα μὴ ἀκριβῶς ὠρισμένα, διεξῆγε τὰς ἐσωτερικὰς τοῦ δουκάτου καὶ τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ ὑποθέσεις καὶ διεπραγματεύετο πρὸς τοὺς ξένους περὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐξ ὀνόματος τοῦ τε δουκὸς καὶ τῆς Ἑταιρείας, τὴν ὁποίαν ἐν τοιούταις περιστάσεσιν ἀντιπροσώπευον ἐκτὸς τοῦ τοποτηρητοῦ καὶ ὁ στρατάρχης, οἱ σύνδικοι, ἢ καὶ ἄλλοι αὐτῆς ἐντολοδόχοι³. Αἱ δὲ πρὸς ἀλλήλους τῶν κατακτητῶν σχέσεις ἐρρυθμίζοντο, ἐννοεῖται, ὅχι πλέον κατὰ τὰ Συνήθεια τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς ἐπὶ τῶν Γάλλων δυναστῶν, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὰ ἀντικαταστήσαντα ἐκεῖνα Συνήθεια τῆς Βαρκελώνης. Τὸ ἀνώτατον δικαστήριον (*la haute cour*), ἣτις ἐπὶ τῶν Γάλλων ἐδίκαζε τὰς μεταξὺ τῶν φεουδούχων διαφοράς, ἀντικατεστάθη ὑπὸ δουκικοῦ δικαστηρίου ἐδρεύοντος ἐπίσης ἐν Θήβαις, ἐπετρέπετο ὅμως ἐφ' ἑσῆς τῶν ἀποφάσεων τούτου εἰς τὸ ἀνώτατον δικαστήριον τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας⁴.

Αἱ δὲ πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς τῶν Καταλάνων σχέσεις ὑποῖαι τινες ἐμορφώθησαν κατὰ τὰ τῆς Βαρκελώνης Συνήθεια δὲν εἶνε ἀκριβῶς γνωστόν, φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ τύπους ἢ τῶν ἰθαγενῶν θέσις ἔμεινεν ὁποία ἦτο καὶ ἐπὶ τῶν Γάλλων, εἰ καὶ κατ' οὐσίαν οἱ νέοι κατακτηταὶ καθίστων τὸν ξένον ζυγὸν ἐπαχθέστερον. Καὶ ἡ ἐπιγαμία δὲ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Καταλάνων ἀπηγορεύετο καὶ ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας, ὡς ἀπηγορεύετο καὶ πανταχοῦ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ὑπὸ

¹ Οὕτω διορίζονται ὑπὸ τοῦ δουκὸς κατὰ τὰ περισσώζοντα ἔγγραφα *castellanus et vicarius Athenarum* καὶ *vicarius Thebarum* ἄνδρες ἐκ τῶν Καταλάνων φεουδούχων. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 66, σημ. 3.

² Γρηγοροβ. Β', 63. κατὰ σφωζόμενα ἔγγραφα τοῦ ἐν Παλέρμῳ ἀρχεῖου.

³ Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 61, σημ. 2. 63.

⁴ Ἰδὲ τὰς ἐκ τῶν ἀρχείων ἀποδείξεις παρὰ Γρηγοροβίῳ Β', σ. 65 ἐπ.

τῶν φραγκικῶν νόμων¹, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων διὰ συνθηκῶν ἢ εἰδικῶν διαταγμάτων γενεμένων, τοιαύτας δ' ἐξαιρέσεις θέλομεν ἰδεῖ παρὰ κινεῖσθαι καὶ ὑπὸ τῶν Καταλάνων ἐπιτραπείσας ὅχι μόνον ἐν Λεβαδείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἄλλαχοῦ. Ἐννοεῖται δ' ὅτι τῷ χρόνῳ καὶ ἡ καταλανικὴ κυριαρχία ἀπέβη ἡμερωτέρα καὶ ἡ πιωτέρα, ἤρξαντο δ' ἐπ' αὐτῶν ἐξαιρητικῶς μετέχοντες κατωτέρων τινῶν πολιτικῶν ἀξιοματίων κατὰ προσωπικὴν χάριν καὶ Ἕλληνες, ὡς ἐν καιρῷ θέλομεν ἀναφέρει παραδείγματα. Εἰς πόσα δὲ καὶ ποῖα τιμάρια διήρesan οἱ Καταλάνοι τὸ κατακτηθὲν δουκάτον, ὅτε κατέλαβον αὐτό, δὲν εἶνε γνωστόν, γνωρίζομεν ὅμως ἐξ ἐγγράφων τοῦ ἐν Βαρκελώνῃ ἀρχιεπίου, ὃν τινα ἐδημοσίευσεν ὁ ἥδη πολλάκις μνημονευθεὶς Λούτσης (Lluch)², ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς καταλανοκρατίας ὑπῆρχον ἐν τῷ τότε δουκάτῳ Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν δέκα τιμάρια, ἥτοι αἱ κομηταὶ Δημητριάδος καὶ Σαλώνων, ἡ μαρκησία Βωδονίτσης καὶ αἱ αὐθενταὶ Σιδηροκάστρου, Στειρίου, οὐ μακρὰν τῆς Λεβαδείας, Αἰγίνης, Καρδίτσης τῆς βοιωτικῆς, Ἀταλάντης, Καπραίνης (Χαιρωνείας) καὶ Ἑστανιόλ (Estanyol), περὶ ἧς οὐδὲν ἀκριβέστερον παραδίδοται³. Αἱ δὲ πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν ἀπετέλουν, ὡς ἐρρήθη ἥδη, ἰδιαίτερον τῶν δουκῶν τιμάριον καὶ ἡ Λεβαδεία ἀπέκτησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς προνομιοῦχον θέσιν. Φυσικὸν δ' ἦτο καὶ τοὺς Γάλλους κληρικοὺς ν' ἀντικαταστήσωσιν ἐπὶ τῶν Καταλάνων Ἰσπανοί, οἵτινες κατέλαβον καὶ ὅλας ἐκεῖνων τὰς κτήσεις καὶ προνομίας. Καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ μὲν πάλιν ἐτηρήθησαν δύο, ἡ τῶν Θηβῶν⁴ καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα περὶ τὸ τέλος τῆς καταλανοκρατίας εἶχε 14 ἐπισκοπάς, ὃν αἱ Μεγάρων, Δαυλίας, Σαλώνων καὶ Βωδονίτσης ἐν τῷ ἰδιαίτερῳ δουκάτῳ Ἀθηνῶν. Ὁ

¹ Πρὸς Κ. Σάθα Μνημείων ἑλλ. ἱστορίας τόμ. Δ', σ. 20. 72. καὶ Γρηγοροῦς. τόμ. Β', σ. 70.

² Ἐν τῇ μονογραφίᾳ *Los Navarros en Grecia*, ἀριθ. 30. 34. καὶ ἄλλ. πρὸς καὶ Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Β', σ. 458—466, ἐνθα ὁ αὐτὸς γράφει περὶ τῶν τιμαρίων τῆς καταλανοκρατίας.

³ Προφανῶς τὸ ὄνομα ἔλαβεν ἡ αὐθεντία ἐκ τοῦ πρώτου τοποτηρητοῦ Βερεγγάρ *Ἑστανιόλ*, ποῦ ὅμως ἀκριβῶς ἐκεῖτο εἶνε ἄδηλον, ἴσως δ' ἦτο προσωπικὸν ἐκεῖνου φέουδον.

⁴ Ἐν τινὶ ἐγγράφῳ τοῦ Πέτρου Ε' ἐκ τῆς 10 Σεπτ. 1380 ἀναφέρεται ὁ *Boyl* ὡς προστατευόμενος τοῦ πάπα ἀρχιεπίσκοπος Θηβῶν, εἶνε δ' ἡ μόνη περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ταύτης εἰδήσις. Πρὸς *Lluch, Navarros*, ἀριθ. 34. καὶ Γρηγοροῦς. Β', σ. 195.

δὲ μητροπολιτικός ἐν Ἀθήναις ναός, ὁ Παρθενών, εἶχε τότε δώδεκα ἐφημερίους, ὑπῆρχε δὲ παρὰ τὸ δουκικὸν παλάτιον καὶ ἰδιαιτέρος αὐλικὸς ναός, ὁ τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου. Καὶ τοιοῦτος μὲν ὁ τοῦ δουκάτου τότε ὀργανισμός. Ὁ δὲ Ἑστανιὸλ κατὰ τὴν μέχρι τοῦ 1316 τετραετῇ διοίκησίν του ἐτήρησε μετὰ πολλῆς δεξιότητος τὴν θέσιν του, εἰ καὶ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἡ Ἑταιρεία δὲν ἔπαυσε ν' ἀγωνίζεται πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν διαφόρων ἐπαπειλούντων αὐτὴν κινδύνων ἐκ μέρους τῶν Ἀγγέλων τῆς Ἡπείρου τοῦ μαρκιωνος τῆς Βωδονίτσας, τῶν στρατηγῶν τῆς ἐν ἔτει 1262 σχηματισθείσης νέας βυζαντινῆς ἐπαρχίας, τοῦ κατόπιν δεσποτάτου Μισθοῤῥ, τῶν ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετῶν καὶ τέλος τῶν ἐκδιωχθέντων Βριεννίων, οἵτινες οὐδὲν μέσον ἀφῆκαν ἀδοκίμαστον πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἀπολεσθείσης ἀρχῆς των ἐν Ἀθήναις. Καὶ ὅμως ὁ Ἑστανιὸλ ἐγνώριζε τοσοῦτον ἐπιτηδεῖως νὰ πολιτευῖται, ὥστε ἡ Ἑταιρεία οὐ μόνον τὴν κατοχὴν τοῦ δουκάτου διετήρησεν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ ἀλώβητον, ἀλλὰ καὶ ἐξέτεινε μετ' ὀλίγον τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς μέχρι Θεσσαλίας, ἐτέθησαν δ' οὕτω στερεὰ τὰ θεμέλια τῆς ἐν τῷ δουκάτῳ καταλانوκρατίας¹.

Ἡ χήρα τοῦ πρώην δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθήρου Α' Ἰωάννα ἡ Σατιλλωνία, ὄψοῦσα ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ τὴν ἀτυχῇ ἐκείνην παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν μάχην καὶ τὸν ἐν αὐτῇ φόνον τοῦ συζύγου της, μετέβη, ὡς εἴπομεν, μετὰ τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ της Γουαλθήρου τοῦ Β' (1311—1356) καὶ τῆς θυγατρὸς της Ἰσαβέλλας πρὸς τὸν τότε βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Ροβέρτον καὶ τὸν πρίγκιπα τοῦ Τάραντας Φίλιππον παρακαλοῦσα αὐτοὺς ν' ἀνακτήσωσι διὰ τὸν νεκρὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, εἰς ὃν μόνον ἡ Ἀργολὶς εἶχεν ἐναπομείνει, καὶ τὸ ἀπολεσθὲν δουκάτον. Συγχρόνως δ' ἀπετάθη καὶ πρὸς τὸν πάπαν Κλήμεντα τὸν Ε', ἐπικαλουμένη τὴν προστασίαν καὶ μεσιτείαν αὐτοῦ, ὁ δὲ πατὴρ αὐτῆς, ὅστις διώκει τὴν κομητιάν Βριέννης ἐν Γαλλίᾳ, καὶ τὸν ὅποιον αὕτη εἶχε διορίσει κηδεμόνα τῶν ἀνηλίκων τέκνων της², συνῆγεν ἐκεῖ πρὸς τοῦτο μισθοφόρους. Ἦδη κατὰ Μάρτιον τοῦ 1312 ἐξάπεστειλεν ἡ Ἰωάννα ἐκ Νεαπόλεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν Γουλιέλμον Ὑσέζ (Usez) μετὰ 60 ἱππέων, πεζοῦ στρατοῦ καὶ τροφῶν πρὸς ἐφοδισμὸν καὶ ὑπερ-

¹ Πρβ. Hopf, σ. 410 ἐπ. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 93 ἐπ.

² Πρβ. Du Chesne, Histoire de la maison de Chatillon, Paris, 1612. Preuves, σ. 212.

ασπισιν τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Ἄργους κατὰ τῶν ἀξιώσεων καὶ ἐπιθέσεων τοῦ Ἑστανιόλ, ἐν Ἀττικῇ ἐν τούτοις ὁ Ὑσέζ οὐδὲν ἐπεχείρησε κατὰ τῶν σφετεριστῶν Καταλάνων. Ὁ δὲ πάπας ἐκήρυξε καὶ σταυροφορίαν κατὰ τῶν ἀσεβῶν τούτων Ἰσπανῶν, πλὴν πᾶσαι αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ τε καὶ τῆς Ἰωάννης καὶ Γουαλθήρου τοῦ Β', ὅς ἐπανειλημμένως πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ δουκάτου ἔκαμον, ἀπέτυχον, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, ἐντελῶς· διότι οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, τῆς Ναβάρρας, τῆς Ἀγγλίας καὶ ἄλλοι ἡγεμόνες, ὧν τὴν ἐπικουρίαν ἐπεκαλίσθησαν, ἐκώφευσαν¹.

Ἐν τούτοις οὐδ' ὁ Ἑστανιόλ ἔμεινεν ἀργός, ἀλλὰ παντὶ σθένει κατεγίνετο οὐ μόνον νὰ ἐξασφαλίσῃ, ἀλλὰ καὶ ν' αὐξήσῃ τὴν δύναμιν καὶ περιοχὴν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν. Ὁ τῆς Καρύστου ἄρχων Βονιφάτιος ὁ ἐκ Βερώνης εἶχε συνεννοηθῇ μετὰ τῆς Ἑταιρείας, ἵνα τῇ συνδρομῇ ταύτης ἀποσείσῃ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ πριγκιπάτου καὶ τῶν Ἑνέων ἐπὶ τῆς Εὐβοίας καὶ ἐνώσῃ τὴν νῆσον μὲ τὰς ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας κατεχομένας χώρας. Ἀλλ' ἡ Ἑνετία, ἥτις διὰ τῶν τριάρχων κατείχεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν νῆσον, εἶχεν ἐξοπλισθῇ, ὅπως ἐμποδίσῃ τὴν καταληψὶν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Καταλάνων, ὅθεν ἐξεροάγῃ μεταξὺ τούτων καὶ τῆς Ἑνετίας πόλεμος πολυετής καὶ αἱματηρός, ὅστις οὐδ' ὅλως ἔπαυσε καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἑστανιόλ. Ὡς ὁρητῆρια ἐχρησίμευον τῇ Ἑταιρείᾳ κατὰ τὸν πόλεμον τούτον ἡ ὀχυρὰ τῶν Ἀθηνῶν Ἀκρόπολις καὶ ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς². Ἀλλ' ὁ Ἑστανιόλ ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1316 καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου ἀνέλαβεν ἐπὶ ἐνιαυτὸν εἰς τῶν ἀνωτάτων ἐν αὐτῷ ἀξιωματικῶν, ὁ Γουλιέλμος Θωμάς (1316-1317), μέχρις ὅτου ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας ἐξαπέστειλε νέον τοποτηρητὴν τοῦ εἰσέτι ἀνηλίκου δουκὸς Μαμφρέδου τὸν πρεσβύτερον, νόθον υἱὸν τοῦ Ἀλφόνσου Φαδρίκον τὸν Ἀραγώνιον (Alfons Fadrique de Aragon). Οὗτος ἐξ Ἰσπανίας, ὅπου διέτριβε παρὰ τῷ θείῳ τοῦ Τζαίμη Α', κατέπλευσεν εἰς Πειραιᾶ μετὰ δέκα γαλερῶν καὶ πολλῶν ἐνόπλων, ἐγένετο δὲ μετ' ἐνθουσιασμοῦ δεκτός ὑπὸ τῶν προεξάρχόντων τῆς Ἑταιρείας, οἵτινες μετὰ πομπῆς συνώδευσαν αὐτὸν ἐκ Πειραιῶς εἰς Ἀθήνας. Ἡ δ' ἄφιξις τοῦ πολεμικοῦ τούτου βασιλόπαιδος ἐνεψύχωσε μεγάλως τὴν Ἑταιρείαν καὶ ἀνέζωπύρησε τὰ πρόφην τολμηρὰ καὶ ἥρωϊκά τῶν Καταλάνων κατορθώματα,

¹ Πρβ. Zurita, Annal. τόμ. Β', σ. 16 καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 87. 89 ἐπ.

² Πρβ. Hopf σ. 411 ἐπ. καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

καθόσον μάλιστα ὁ Ἀλφόνσος, ὅστις ἔστησε κατ' ἀρχὰς τὴν ἑδραν τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ἀμέσως ἐδήλωσεν ὅτι ἐσκόπει ν' ἀποκατασταθῇ δικαρκῶς ἐν τῷ δουκάτῳ (1317 — 1330). Τὸ πρῶτον αὐτοῦ πρὸς τοῦτο βῆμα ἦτο ὁ γάμος τοῦ μετὰ τῆς δεκαεξαετοῦς θυγατρὸς Βονιφατίου τοῦ ἐκ Βερώνης Μαρίας ἢ Μαρούλας, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὁ Μουντάνερ, «τῆς ἀρίστης καὶ γλυκυτάτης καὶ βεβαίως μιᾶς τῶν ὠραιότατων χριστιανῶν τῶν κόσμου»¹, ὡς προῖκα δ' ἔλαβε τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς Καρύστου, τῆς Αἰγίνης, τοῦ Ζητουνίου, τοῦ Γαρδικίου καὶ 13 πύργους, οὓς ὁ Βονιφάτιος κατεῖχεν ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ λαβὼν αὐτοὺς ὡς δῶρον παρὰ τοῦ δευκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνος Β' Δελφάρου, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βονιφατίου Θωμάζου ἀποκλεισθέντος τῆς κληρονομίας ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ὅτε δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1317 ἀπεβίωσε καὶ ὁ φερώνυμος τῶν Ἀθηνῶν δούξ Μαμφρέδος, ὁ Ἀλφόνσος ἀπέκτησεν ἐτι μείζονα ἰσχύν καὶ ἐλευθερίαν ἐνεργείας, διότι ὁ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Φρειδερίκου ἀντ' ἐκείνου ἀναγορευθεὶς δούξ τρίτος υἱὸς τοῦ Γουλιέλμου (1317 — 1338) ἦτο ἐπίσης παιδάριον εἰσέτι, ὥστε ἐπὶ 13 ὅλα ἔτη διόκει ὡς ὅλως ἀνεξάρτητος ὁ Ἀλφόνσος τὸ δουκάτον².

Εὐθύς μετὰ τὸν γάμον τοῦ ὁ τοποτηρητὴς ἤρξατο νὰ ἐξοπλιζῇται, ὅπως συνδράμῃ τὸν πενθερόν του Βονιφάτιον πρὸς πραγματοποιήσιν τοῦ γνωστοῦ αὐτοῦ σχεδίου κατὰ τῶν Ἑνετῶν. Οὗτοι δὲ προιδόντες τὰ μέλλοντα ἔτειναν πρόθυμον οὓς εἰς τὰς προτροπὰς τοῦ πάπα καὶ συνεννοήθησαν μετὰ τῶν Ἀνδηγαυῶν τῆς Νεαπόλεως καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ρόδου κατὰ τῶν Καταλάνων, ἥδη δ' ἐν ἔτει 1316, εἶχον ἀρχίσει νὰ προπαρασκευάζωνται ὅπως ἀποκρούσωσι τὴν ἐπίθεσιν τῶν «πειρατῶν» τούτων, ὡς τοὺς ἀπεκάλευν, καί, εἰ δυνατόν, ἐκδιώξωσιν αὐτοὺς ὀλοτελῶς ἐξ Ἑλλάδος, ἐνθα ἦσαν ἐχθροὶ πάντων τῶν λοιπῶν δυναστῶν τῆς χώρας. Κατὰ τὰς ἀρχὰς λοιπὸν τοῦ 1317 ἤρξαντο αἱ μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ τοῦ Βονιφατίου καὶ τῶν συμμάχων αὐτοῦ Καταλάνων ἐχθροπραξίαι, ἐστενοχωρήθησαν ὁμῶς τοσοῦτον οἱ Ἑνετοὶ κατ' αὐτάς, ὥστε ἤδη κατὰ Μάρτιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ Ἑνετὸς βασιλεὺς Εὐβοίας Μιχαὴλ Μοροζίνης ἠνγηκάσθη νὰ συνομολογήσῃ πρὸς τοὺς ἐναντίους εἰρήνην ἢ μᾶλλον ἀναχωρῇν ὅπλων, δι' ἧς οἱ Καταλάνοι

¹ Πρβ. Muntaner ἐν κεφ. 243 καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 34.

² Hopf σ. 413 ἐπ. ἴδε καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

κατέλαβον ἀμέσως διὰ 2000 ἀνδρῶν καὶ τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου Χαλκίδας. Ἡ ἐνετικὴ ἐν τούτοις δημοκρατία, μὴ θέλουσα ν' ἀπολέσῃ τόσον εὐκόλως τὴν πολυτίμον νῆσον, ἠκύρωσε τὴν ὑπὸ Μοροζίνη συνομολογηθεῖσαν ἀνακωχὴν ὅπλων καὶ ἀπέστειλε μετὰ εἴκοσι γαλερῶν τὸν ἀνδρεῖον Φραγκῖσκον Δάνδολον, ὅπως ἀνακτήσῃ τὴν νῆσον¹. Ἐν τῷ μεταξύ δὲ τούτῳ ὁ Ἀλφόνσος, ἀποθανόντος τοῦ πενθεροῦ του Βονιφάτιου τῆς Καρύστου, κατέλαβε κατὰ τὰ συμπεφωνημένα τὴν Κάρυστον καὶ τὰ Λάρμενα, τὰς κτήσεις ἐκείνου, καὶ ὑπέταξεν ἀκράτῃτος πάντοτε προβαίνων ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν νῆσον, ὥστε ἡ Ἑνετικὴ ἡγευκᾶσθη ν' ἀποσταθῇ πρὸς τὸν βασιλέα Φριδερίκον παραπονουμένη διὰ τὴν διαγωγὴν τῶν περὶ τὸν Ἀλφόνσον καὶ πρὸς τὸν πάπαν ἐπικαλουμένη αὐτοῦ τὴν μεσιτείαν, ὄντως δὲ ἐπέτυχον ὅπως διατάξῃ ὁ βασιλεὺς τὸν Ἀλφόνσον νὰ ἐκκενώσῃ παρὰυτὰ καὶ παραδώσῃ τοῖς πρῶην κυρίοις τὰς ὑπ' αὐτοῦ καταληφθείσας ἐν Εὐβοίᾳ χώρας, μάλιστα δὲ τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου Χαλκίδας. Ὁ Ἀλφόνσος ἀπεχώρησε τότε ἐκ Χαλκίδος, ἀλλ' οἱ Καταλάνοι καταρτίσαντες στόλον καταδρομικὸν καὶ ὁρμώμενοι ἐκ Λιβαδόστρου ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ καὶ ἐκ Πειραιῶς, καλουμένου Πόρτο-Σατίνες (Porto-Satines²), κατεληλάτουν σὺν ταῖς ἄλλοις ἑλληνικοῖς παραλίαις καὶ τὴν Εὐβοίαν, ὡς καὶ τὰς ἄλλας τοῦ Αἰγαίου νήσους μέχρι τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐμφοῦντο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς φίλους των Τούρκους τῆς Μ. Ἀσίας, ὧν οἱ ἐμίραι συχνὰς ἐπαχίρουν τότε ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἐπιδρομὰς. Συγχρόνως ἔστρεψεν ὁ ἐπιχειρηματικὸς καὶ ἀνήσυχος Ἀλφόνσος ἀλλαχόσε τὰ βλέμματά του πρὸς κατάκτησιν χώρας. Ἐπωφελούμενος τὴν μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῶν Ἑνετῶν ἀνακωχὴν, ἐπετέθη κατὰ τῆς γειτονικῆς μαρκησίας Βωδονίτζης, κατέλαβεν αὐτὴν καὶ ἐξηνάγκασε νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν φεουδαλικὴν πολιτείαν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν τηρουμένων τῶν δικαιοματίων τῶν κληρονόμων τοῦ τελευταίου ἄρχοντος Παλλαβιτζίνη³, κατόπιν δ' ἐπετέθη καὶ κατὰ τῶν λειψάνων τῆς τῶν πρῶην δουκῶν κυριαρχίας, κατὰ τοῦ Ἀργους δηλ. καὶ τοῦ Ναυπλίου, ἅτινα κατείχοντο ὑπὸ ἀντιπροσώπου τοῦ ἐκπτώτου δουκὸς Γουαλθήρου τοῦ Β', ταχέως ὅμως ἀπεχώρησεν ἐκεῖθεν ἄπρακτος διὰ τε τὴν

¹ Πρὸς. Γρηγοροβ. Β', σ. σ. 97 καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

² Πρὸς. Γρηγοροβ. Β', σ. 100.

³ Πρὸς. Γρηγοροβ. Β', σ. 108—9.

ἰσχυράν ἀντίστασιν, ἣν αὐτόθι εὔρε, καὶ διότι ἦτο ἡναγκασμένος νὰ φέρῃ πρῶτον εἰς πέρας τὰς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς διαφορὰς του. Ὁ βασιλεὺς δηλ. τῆς Νεαπόλεως Ροβέρτος, ὁ πριγκιψ τοῦ Τάραντος Φίλιππος καὶ ὁ τοποτηρητὴς τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας Ἰωάννης Γραβίνας, ὁ τρίτος σύζυγος τῆς ἄλλοτε δουκίσσης Ἀθηνῶν Μαθίλδης, εἶχον μὴνύσει κατὰ Μάρτιον τοῦ 1318 εἰς τὴν Ἑνετίαν ὅτι ἦτο τέλος πάντων καιρὸς νὰ ἐξολοθρευθῇ ἡ ταραχοποιὸς καὶ ληστρικὴ τῶν Καταλάνων συμμορία, ὅτι ὁ πάπας ἦτο πρόθυμος νὰ ἐκδώσῃ κατ' αὐτῶν ἀφορισμὸν καὶ ὅτι ἔπρεπε καὶ ἡ Ἑνετία νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἐξόντωσιν τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ· ἀλλ' αὕτη, προῖδούσα ὅτι ὁλόκληρον τὸ βάρος τοιούτου πολέμου ἤθελε πέσει ἐπ' αὐτῆς, ἡρνήθη νὰ μετὰσχῃ τῆς συμμαχίας καὶ διεκήρυξεν, ὅτι θέλει φροντίσει μόνη περὶ τῶν συμφερόντων της. Συγχρόνως ἀφίκοντο εἰς Ἑνετίαν καὶ πρέσβεις τῆς ἐκπτώτου δουκίσσης Ἰωάννης Σατιλλωνίας καὶ ἐζητήσαντο παρὰ τῆς δημοκρατίας ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ δουκὸς Γουαλθήρου τοῦ Β' πίστωσιν 40,000 χρυσῶν φλωρινίων καὶ φορτηγὰ πλοῖα πρὸς μεταφορὰν 300—500 ἰππέων καὶ 1000—1500 πεζῶν, ἵνα ἀποβιθασθέντες εἴτε εἰς Εὐβοίαν εἴτε εἰς Ἀργολίδα ἀνακτήσωσι τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν, ἀντὶ δὲ τῆς ἐπικουρίας ταύτης ὑπέσχοντο τοῖς Ἑνετοῖς ἀτέλειαν ἐν τῷ δουκάτῳ, ἐπικουρίαν κατὰ τοῦ Ἀλφόνσου καὶ παρὰχώρησιν ὁλοκλήρου τῆς νήσου Εὐβοίας εἰς τὴν ἐνετικὴν πολιτείαν¹. Ἀλλὰ καὶ ταύτας τὰς προτάσεις ἀπεποιήθη νὰ δεχθῇ ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις ἀρκουμένη εἰς τὴν κατορθωθείσαν κατοχὴν τοῦ πλείστου τῆς νήσου καὶ ὀχυρουμένη ἐν αὐτῇ ἐφ' ὅσον διήρκει ἡ πρὸς τὸν Ἀλφόνσον ἀνακωχή. Καὶ ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΒ' μάτην ἔπεμψεν εἰς Ἑνετίαν σφοδρὸν παραινετικὸν ἔγγραφον διακηρύττων ὅτι δὲν ἔπρεπε πλέον ν' ἀνέχηταί τις τοὺς Καταλάνους, «τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπωλείας, τὸ ἐκβρασμὰ τῆς ἀνθρωπότητος», δηοῦντας μὲν καὶ λεηλατοῦντας ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον, συμμαχοῦντας δὲ μετὰ τῶν ἀπίστων Τούρκων καὶ τῶν αἰρετικῶν Ἑλλήνων πρὸς βλάβην τῶν εὐσεβῶν Φράγκων ἀρχόντων τῆς χώρας. Ἡ Ἑνετία καὶ πάλιν ἐδίσταζεν, ἀλλ' ὁ τῆς Εὐβοίας τοποτηρητὴς Δάνδαλος εἶχεν ἤδη ἀνανεώσει τὰς πρὸς τοὺς Καταλάνους ἐχθροπραξίας. Καταδρομικὰ τῆς Ἑταιρείας εἶχον συλλαβεῖ καὶ ληστεύσει ἐσχάτως ἐνετικά τινα πλοῖα, ὁ δ' Ἀλφόνσος, καλῶς ἐν Ἀθή-

¹ Πρβ. Δουκαγγίου *Histoire de Constantinople*, II, σ. 152, τὰς δ' ἄλλας μαρτυρίας παρὰ Γρηγοροβίω, Β', σ. 99—100. Ἴδε δὲ καὶ Hopf, σ. 414.

ναις ὠχυρωμένους, ἤρνεϊτο νὰ δώσῃ ἱκανοποίησιν καὶ ἀποζημίωσιν. Μα-
θὼν λοιπὸν ὁ Δάνδαλος ὅτι ἐν Πειραιεῖ παρεσκευάζετο ναῦς τις πρὸς
μεταφορὰν πρέσβων τοῦ Ἀλφόνσου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει
αὐτοκράτορα, ὅπως ζητήσωσι τὴν συμμαχίαν ἐκείνου, καὶ εἰς τὴν Μι-
κράν Ἀσίαν, ὅπως συλλέξωσιν αὐτόθι 1000—1500 μισθοφόρους Τούρ-
κους διὰ τὴν Ἑταιρείαν, διέταξεν ἀμέσως ἓνα τῶν ὑπ' αὐτὸν πλοίαρ-
χων νὰ καταδοκῇ καὶ νὰ συλλάβῃ τὸ πλοῖον ἐκεῖνο. Οὗτος δὲ πληρο-
φορηθεὶς ὅτι τὰ πρὸ μικροῦ λεηλατήσαντα καταλανικὰ πλοῖα ἦσαν
ἐλλιμενισμένα παρὰ τὸ Ταλάνδι (τὴν Ἀταλάντην βεβχίως) καὶ ὅτι
τὰ πληρώματα αὐτῶν εἶχον ἀποβιβασθῇ, διέταξε πάραυτα νὰ πυρπο-
ληθῶσι τὰ σκάφη, ὅπερ ἐν τούτοις μόνον τὰ δύο ἔπαθον, τοῦ τρίτου δια-
φυγόντος τὸν κίνδυνον. Μόλις δ' ἐπληροφορήθη τοῦτο ὁ Ἀλφόνσος, καὶ
ἀπηγόρευεν αὐστηρότατα τοῖς ὑπηκόοις αὐτοῦ πᾶσαν πρὸς τοὺς Ἑνε-
τοὺς ἐπιμιξίαν καὶ συναλλαγὴν, ἵνα βλάβῃ τῶν τελευταίων τὰ συμφέ-
ροντα. Συγχρόνως δ' ἀφίκετο εἰς Εὐβοίαν ἀγγελία τοῦ ἐν Κρήτῃ Ἑνε-
τοῦ διοικητοῦ ὅτι ὁ Ἀλφόνσος εἶχεν ἐξαποστείλει δύο γαλέρας πρὸς
παραλαβὴν Τούρκων μισθοφόρων καὶ ὅτι οὗτοι οὐ μόνον ἐδέξαντο τὴν
πρόσκλησιν, ἀλλὰ καὶ πάραυτα ἐξέπλευσαν μετὰ 24 πειρατικῶν πλοίων,
ὅπως ἀνακτήσωσιν ὑπὲρ ἐκείνου τὴν Εὐβοίαν. Ἐνῶ δ' οὗτοι κατέπλεον
εἰς Πειραιᾶ, ὁ Ἀλφόνσος εἶχεν ἐκπλεύσει, ὅπως τιμωρήσῃ καὶ ταπει-
νώσῃ τὸν παλαιὸν ἐχθρὸν του Γουλιέλμον Σανούτον, δοῦκα τῆς Νάξου
καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ἐπετίθη λοιπὸν κατὰ τῆς Μήλου, ἐληλάτησεν
αὐτὴν καὶ μετὰ πολλῆς λείας καὶ αἰχμαλώτων ἐπανέκαμψεν εἰς τὰ ἴδια,
ὅθεν παρεσκευάζετο νὰ ἐπιτεθῇ μετὰ τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Ἑνετῶν.
Ἐν τούτοις πρὶν εἶτι κηρυχθῇ ἐκ νέου ἐπισήμως ὁ πόλεμος, ὁ βασιλεὺς
Φριδερίκος καὶ ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις συνωμολόγησαν ἐτέραν ἀνακω-
χὴν ὅπλων μέχρι τῆς πρώτης Ἀπριλίου 1319, ἣν ὁ Ἀλφόνσος το-
σοῦτω εὐχαριστότερον ἐδέξατο, ὅσῳ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐσκόπει
νὰ στραφῇ κατὰ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ Ἑλλήνων, ὅπως αὐξήσῃ τὸ κράτος
καὶ ἐξασφαλίσῃ τὰ νῶτά του διὰ μελλούσας ἐπιχειρήσεις. Ἐκ τῶν ἐν
τῇ συνθήκῃ ταύτῃ πρὸς ἐπικύρωσιν ὑπογεγραμμένων ἀντιπροσώπων
τῆς Ἑταιρείας εἶνε καὶ ὁ εἰσαγγελεὺς τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀνωτάτου δικα-
στηρίου¹, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι διὰ στρατηγικοὺς βεβχίως λόγους ἡ Ἑ-

¹ Procurator generalis curiae. Πρβ. Hopf, σ. 416. καὶ Γρηγοροβίου
B', σ. 96 ἐπ.

ταιρεία τότε εἰς Ἀθήνας εἶχε μεταφέρει οὐ μόνον τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ τὴν ἐδραν, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν ἀνωτέρων ἀρχῶν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν. Ἄν ἡ ἐν Ἀθήναις διατριβὴ τῶν ἀνωτάτων τοῦ δουκάτου ἀρχῶν ὠφέλει κατὰ τι τὴν πόλιν ταύτην ἢ μόνον τὰ βάρη ἠΐξανε καὶ τὸν ζυγὸν δυσβάστακτότερον καθίστα, δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν, πάντοτε ὅμως τὸ βίαιον τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχόντων καὶ οἱ ἀκατάπαυστοι τῆς Ἐταιρείας πόλεμοι μεγαλῶς θὰ ἐπίεζον τοὺς ἀτυχεῖς κατοίκους, ὅσων καὶ ἂν ἠΐξανεν ἡ ἐμπορικὴ κίνησις διὰ τῆς συρροῆς πολλῶν μισθοφόρων ἐνταῦθα.

Ἡ μέχρις Ἀπριλίου τοῦ 1319 ἀνακωχὴ παρετάθη ἀργότερα ἐπὶ ἐν εἰσέτι ἔτος ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς σχεδὸν ὅροις, αἵτινες ὑποχρεοῦν τὸν μὲν Ἀλφόνσον νὰ ἐξελεύσῃ ἐκ τῆς θαλάσσης τὰς γαλέρας του, ν' ἀπομακρύνῃ τοὺς ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ του κορσάρους καὶ, ἅμα λήξῃ ἡ πρὸς τοὺς συμμάχους του Τούρκους σύμβασις, ν' ἀποδιώξῃ αὐτοὺς ἐκ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, τοὺς δ' Ἑνετοὺς ν' ἀναγνωρίσωσι τὴν ἐπὶ τῆς Καρύστου καὶ τῶν λοιπῶν ἐν Εὐβοίᾳ κτήσεων κυριαρχίαν τοῦ Ἀλφόνσου. Ἡ νέα δ' αὕτη ἀνακωχὴ ὑπεγράφη τῇ 9 Ἰουνίου 1319 ὑπὸ τοῦ Ἑνετοῦ τῆς Εὐβοίας βαΐλου καὶ τῶν συμβούλων αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀλφόνσου καὶ τῶν συμβούλων καὶ συνδίκων τῆς Ἐταιρείας καὶ 56 τὸν ἀριθμὸν ἐξεχόντων μελῶν αὐτῆς¹, πρῶτον δὲ τότε διὰ τῆς συνθήκης ταύτης ἡ Ἑνετία ἀνεγνώρισε τὴν καταλανικὴν Ἐταιρείαν ὡς ἔννομον πολιτείαν καὶ δύναμιν. Ἐπίσης δὲ καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος 1331 παρετάθη ἡ ἀνακωχὴ αὕτη παρὰ τὰς ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰωάννου ΚΒ' ἐκδοθείσας ἀράς κατὰ τοῦ Ἀλφόνσου καὶ τῶν πειρατῶν του, διότι οἱ ἀναίσθητοι Καταλάνοι οὐδαμῶς ἡσχύνοντο πωλοῦντες πρὸς Τούρκους χριστιανούς αἰχμαλώτους ἐξ Ἀχαΐας, ἤτοι Πελοποννήσου, καὶ ἐναντίον τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν Εὐβοίᾳ διατρίβοντα ἐπὶ φιλῶ ὀνόματι λατῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν, νὰ μεταχειρισθῶσι πᾶν μέσον κατὰ τῆς ἀπειθοῦς καὶ ἐξώλους ταύτης Ἐταιρείας².

Κατὰ τὸ ἔτος 1319 ἐγένετο ἐνῆλιξ καὶ ὁ ἔκπτωτος δούξ τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθῆρος Β' Βριέννιος καὶ ῥῆξατο σπουδαίως νὰ σκέπτηται

¹ Τὸ ἔγγραφον τοῦτο σωζόμενον ἐν πρωτοτύπῳ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Mas Latrie, ἐν *Mélanges Historiques, Commerce*, τόμ. Γ', σ. 49. ἀριθ. XI. Πρὸς καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 110, ὅστις ἀντέγραψε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν υπογραψάντων, παραλειφθέντα ὑπὸ Mas Latrie.

² Ἰδε Joannis pappae XXII Epistol., βιβλ. 8, ἐπιστολ. 260.

περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀπολεσθέντος δουκάτου του. Κατὰ πρῶτον λοιπὸν ἀπεπειραθὴ ἐν ἔτει 1320 νὰ πωλήσῃ εἰς τοὺς Ἑνετοὺς τὰς ἐν Ἀργολίδι κτήσεις του, ἵνα ἐντεῦθεν πορισθῇ χρηματικὰ μέσα, ἀποτυχούσης ὅμως τῆς ἀποπείρας ταύτης, ἀπεφάσισε νὰ ὀχυρώσῃ μὲν κάλιον τὰς κτήσεις ἐκεῖνας, ἐκεῖθεν δὲ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀνάκτησιν καὶ τῶν λοιπῶν ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔπεμψεν ἐπανειλημμένως κατὰ τὰ ἔτη 1321 καὶ 1322 σῖτον πολὺν ἐξ Ἀπουλίας εἰς Ναύπλιον καὶ Ἄργος, ὡς καὶ ἵππους καὶ ἄνδρας καὶ πᾶν τὸ ἀναγκαῖον πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν. Πρὸς τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἦλθεν εἰς στενάς σχέσεις καὶ πρὸς τὸν ἐν Νεαπόλει βασιλικὸν οἶκον τῶν Ἀνδρηγαυῶν, νυμφευθεὶς ἐν ἔτει 1325 Μαργαρίταν τὴν θυγατέρα Φιλίππου, τοῦ πρίγκιπος τοῦ Τάραντος καὶ ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ὀλίγα ἔτη πρότερον, τῷ 1320, ἡ ἀδελφὴ του Ἰσαβέλλα εἶχεν ὑπανδρευθῇ τὸν Γάλλον μεγιστᾶνα Γουαλθῆρον τοῦ Ἀγγιέν (Enghien) ¹, καὶ βοηθεῖα τούτων ἐξεστράτευσεν ἀργότερα πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ κληρονομικοῦ κράτους του, ἀλλὰ μάτην, ὡς θέλομεν ἰδεῖ μετ' ὀλίγον.

Ὁ δὲ Ἀλφόνσος ἐπωφελούμενος τὴν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς ἐν ἔτει 1318 συνομολογηθεῖσαν καὶ ἀκολούθως ἀνανεωθεῖσαν ἀναχωρῆν εἶχε στρέψει πάλιν τὰ βλέμματά του πρὸς βορρᾶν. Ἐν Θεσσαλίᾳ μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1313 συμβάντα θάνατον τοῦ ἁπαιδὸς σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Β' τοῦ Ἀγγέλου εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἐντελὴς ἀναρχία καὶ ὁ Ἀλφόνσος δὲν ἀφῆκε νὰ παρέλθῃ ἡ εὐκαιρία αὕτη, ὅπως λάβῃ ὑπὸ τὴν κατοχὴν του καὶ τὴν χώραν ἐκείνην, ἐν ᾗ ἄνευ σοβαρῶν δυσκολιῶν εἶχεν ἤδη κητλάθει τὰς κτήσεις τοῦ ἀποθανόντος πενθεροῦ του Βονιφατίου. Ἐξεστράτευσε λοιπὸν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος πρὸς βορρᾶν καὶ ταχέως ἐγένετο κύριος ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς ὑπὸ τὸν ἀποθανόντα σεβαστοκράτορα χώρας, λαβὼν ἔκτοτε καὶ τὸν τίτλον τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ τοῦ «δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν.» Οἱ ἐξοπλισμοὶ οὓς ἐπεχείρησεν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγος (1295—1320) πρὸς ἀνάκτησιν τῆς χώρας ταύτης, ἔμειναν ἀπεράτῳ καὶ ἀτελεσφόρητοι ἕνεκα τοῦ ἐν ἔτει 1320 ἐπισυμβάντος αἰφνιδίου θανάτου του. Καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ δ' οἱ ἐξοπλισμοὶ ἐν ἔτει

¹ Πρὸς Du Ghesne, Hist. d. l. mais. de Chatillon, σ. 214. Preuves. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 113.

1321 ἔμειναν ἄνευ ἐκτελέσεως καὶ ἀποτελέσματος, ὥστε ἤδη ἐν ἔτει 1324 τὸ πλεῖστον καὶ κάλλιστον μέρος τῆς Θεσσαλίας περιῆλθεν ὑπὸ τὴν σταθερὰν κυριαρχίαν τῶν Καταλάνων, οἵτινες κατέλαβον ἐκτὸς τῶν Νέων Πατρῶν καὶ τὸ Λοιδορίκιον, τὸ Σιδηρόκαστρον, τὸ Ζειτούνιον, τὸ Γαρδίκιον, τὸν Δομοκὸν καὶ τὴν Φάρσαλον, ἡ δ' ἐπίλοιπος χώρα ἔμεινε καὶ πάλιν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν πρώην ὑποτελῶν τοῦ Ἰωάννου ἀρχόντων, μικρὸν δὲ μέρος κατελήφθη καὶ ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορίας¹. Ἐκτὸς ὅμως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἄλλο κώλυμα ἀνεχαίτισε τὴν περαιτέρω πρὸς βορρᾶν ἐπέκτασιν τῆς Ἑταιρείας. Συγχρόνως περίπου κατῆλθον ἐκ τῶν ἀκάρπων ὁρίων τῆς πατρίδος των, βρυσηνέες τοὺς μεταξὺ Ἰταλῶν καὶ Βυζαντινῶν ἡγεμόνων ἀδιάλείπτους ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ πολέμους, οἱ Ἀλβανοὶ καὶ προβάντες μεσημβρινώτερον κατέλαβον τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ βορειότεραν ἀνοικτὴν χώραν, ἐνθα διέμειναν ἡμισὺν περίπου αἰῶνα, περιστέλλοντες τοὺς Καταλάνους, μέχρις ὅτου ἀργότερα στίφη αὐτῶν ἀρκετὰ πολυάριθμα προέβησαν ἐπὶ μεσημβρινώτερον καὶ προσκληθέντα ὑπὸ τῶν τότε ἀρχόντων τῆς Ἀττικῆς κατέλαβον μέγα μέρος τῆς χώρας, πρὸς δὲ καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὰ βορειοανατολικά τῆς Πελοποννήσου μετὰ τινων παρακειμένων νήσων καὶ κατέσχον τὰς χώρας ταύτας διαρκῶς².

Ἐν τούτοις ἡ Ἑταιρεία καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς Ἀλφόνσος εἶχον φθάσει ἐν ἔτει 1325 διὰ τῆς πρὸς βορρᾶν σπουδαίας ἐπέκτασεως τοῦ κράτους αὐτῶν εἰς μεγάλην ἰσχύν καὶ ἤρξαντο ἤδη ἐκ νέου νὰ σκέπτωνται τίνι τρόπῳ νὰ προσπορισθῶσιν ὁλόκληρον τὴν Εὐβοίαν. Τοῦτου ἕνεκα ἀνενεώθησαν περὶ τὸ 1326 αἱ μεταξὺ τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν Ἐνετῶν ἔριδες, αἵτινες ἐν ἔτει 1327 μετεβλήθησαν εἰς ἐχθροπραξίας διαρκεσάσας μέχρι τέλους τοῦ 1330. Ὁ Ἀλφόνσος μετεχειρίζετο εἰς τοῦτον τὸν κατὰ τῶν Ἐνετῶν πόλεμον πολλὰς χιλιάδας Τούρκων πειρατῶν ὡς μισθοφόρων, οἵτινες διὰ τε τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν καὶ διὰ τὸ βίαιον καὶ τὸ ληστρικὸν τοῦ χαρχατῆρός των ἐποιοῦντο τοσαύτην κατὰ χρῆσιν τῆς ἰσχύος των καὶ τοσαύτας διέπραττον δυνάμεις ἐν τε τῇ

¹ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἐν 7, 13. σ. 279. Μαρίνος Σανούδος ἐν Ἐπιστολ. III, σ. 293. Ζουρίτας ἐν II, 397. Πρβ. καὶ Hopf, σ. 420. Γρηγοροβ. Β', σ. 108.

² Πρβ. Μαρίνου Σανούδου Ἐπιστολ. III, 294 ἐκ τοῦ ἔτους 1325 καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 110. Hopf, σ. 422, 440 ἐπ. καὶ Τάσων Νεροῦτσον ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημείων τόμ. Α', σ. 341—345.

ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας κατεχομένη χώρᾳ¹, ὥστε τὰ δύο ἀντιμαχόμενα μέρη ἠναγκάσθησαν τελευταῖον νὰ συμφιλιωθῶσιν, ὅπως ἀπαλλαγῶσι τῶν ὀχληρῶν ἐκείνων ξένων. Ἀλλ' οὐ-
τοι, ἐνωθέντες καὶ μετὰ πολλῶν ληστρικῶν Καταλάνων καὶ περὶ τὰς
40,000 τὸν ἀριθμὸν γενόμενοι, ἤρξαντο ἀπὸ τοῦ ἔτους 1331, καθ' ὃ
ὁ Ἀλφόνσος εἰρήνευσε πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, καὶ ἐξῆς νὰ περιτρέχωσι τὸ
Ἀρχιπέλαγος καὶ νὰ λεηλατῶσιν ἀδικαίρτως φίλους καὶ ἐχθρούς, μηδὲ
τῆς Ἀττικῆς αὐτῆς φεισθέντες, διότι ἀποβάντες εἰς αὐτὴν διέπρα-
ξαν φοβεράς διαρπαγὰς καὶ δηώσεις, ὥστε ὁ Ἀλφόνσος καὶ νὰ συμ-
μαχήσῃ μαλιστα μετὰ τῶν Ἑνετῶν ἠναγκάσθῃ πρὸς ἀπόκρουσιν καὶ
καταπολέμησιν τῶν ὀλετήρων ἐκείνων. Συγχρόνως δ' ἀνηγγέλλετο ἐξ
Ἰταλίας ὅτι ὁ ἑκπρωτος δούξ τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθῆρος Β' παρέσκευ-
άζετο νὰ ἐκστρατεύσῃ προσεχῶς πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ ἀπολεσθέντος δου-
κάτου, ἥτις εἰδήσις ἔτι μᾶλλον ἐβίασε τὸν Ἀλφόνσον καὶ τὴν Ἑται-
ρείαν νὰ παύσωσι τὰς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς ἐχθροπραξίας καὶ νὰ ἐνω-
θῶσι μετ' αὐτῶν.

Ὁ πάπας δηλ. Ἰωάννης ΚΒ', μετὰ ζήλου καὶ ἐπιμονῆς πάντοτε
ἐπιδιώκων τὴν ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν ἀποκατάστασιν τῶν Βριεννίων,
οὓς ἐθεώρει ὡς στήριγμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀντὶ τῶν «ἀνοσιῶν καὶ ἀσε-
βῶν Καταλάνων», μετεχειρίσθη πρὸς τοῦτο πᾶν μέσον. Τῇ 14ῃ Ἰου-
νίου 1330 δι' ἐγκυκλίου του προσεκάλεσε τοὺς χριστιανοὺς τῆς Δύσεως
νὰ συνδράμωσι τὸν ἑκπρωτον δούκα τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως ἀνακτήσῃ τὸ
δουκάτον του, κατεχόμενον ὑπὸ τινων «σχισματικῶν, υἱῶν τῆς ἀπω-
λείας καὶ θευμάτων ἀδικίας²». Συγχρόνως δὲ διέταξε τὸν ἐπὶ ψιλῷ
ὀνόματι πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις ἠδρευνε ἐν Χαλκίδι,
καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους Πατρῶν καὶ Ὁτράντου νὰ προσκαλέσωσι
τοὺς Καταλάνους νὰ ἐκκενώσωσιν ἐντὸς ἑξ μηνῶν τὸ δουκάτον Ἀθη-
νῶν ἐπὶ ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὸ διάβημα τοῦτο δὲν ἐτελεσφό-
ρησε, διέταξε μετὰ ἑνα μῆνα τοὺς ἀρχιεπισκόπους Ὁτράντου, Πα-
τρῶν καὶ Κορίνθου νὰ κηρύξωσιν ἐν ταῖς διοικήσεσιν αὐτῶν σταυροφο-
ρίαν κατὰ τῆς Ἑταιρείας τῶν Καταλάνων. Ὁ δ' ἑκπρωτος δούξ
Γουαλθῆρος Β' δὲν ἀφῆκε νὰ παρέλθῃ ἡ εὐκαιρία αὕτη, ἀλλ' ἀφοῦ
ἐπώλησε πολλὰς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης κτήσεών

¹ Ἐν ἔτει 1329 ἀναφέρεται ἐπιδρομὴ αὐτῶν in contratas Athenarum.
Μαρίν. Σανούδ. Ἐπιστολ. XXIII, σ. 315.

² Nonnulli schismatici, perditionis filii ed iniquitatis alumni.

του πρὸς πορισμὸν χρημάτων, διέθηκε δὲ τὰς λοιπὰς προσηκόντως, πρῶτον μὲν ἐπέμψεν εἰς Ἀργολίδα ἄνδρας καὶ πολεμοφόδια ὑπὸ τὸν Κορράδον Γκύνδατσον (Guindazzo), ὅπως παρασκευάσωσι τὰ πρᾶγματα, αὐτὸς δὲ ἡτοιμάζετο νὰ ἐκστρατεύσῃ αὐτοπροσώπως κατόπιν, κατὰ τὸ 1331. Πρὸς τοῦτο ἦλθε συγχρόνως εἰς διαπραγματεύσεις καὶ πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, οἵτινες τότε ἡγωνίζοντο κατὰ τῆς Ἐταιρείας, καὶ ἔλαβε παρ' αὐτῶν τὴν ἄδειαν νὰ ἐξαχάγῃ ἐξ Ἑνετίας ὅπλα εἰς Ἀπουλίαν, τὸ ὁρμητήριον τῶν ἐπιχειρήσεών του. Ἀπέναντι λοιπὸν τοιούτων ἐξοπλισμῶν καὶ σχεδίων ἤρξατο καὶ ὁ Ἀλφόνσος νὰ σκέπτηται περὶ ἀμύνης. Ὅπως ἀποσπασῇ ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Γουαλθήρου συμμαχίας τὴν Ἑνετίαν, ἐπρότεινεν αὐτῇ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1331 εἰρήνην ἐπὶ τῷ ὄρω, νὰ τηρήσῃ μὲν οὗτος ὑπὸ τὴν κατοχὴν του τὴν Κάρυστον, ν' ἀποζημιώσῃ ὅμως τοὺς Ἑνετοὺς διὰ τὰς ζημίας, αἱ κατὰ τὸν ἀπὸ 1327—1330 πόλεμον ἔπαθον, νὰ διακόψῃ πᾶσαν πρὸς τοὺς Τούρκους σχέσιν καὶ ν' ἀφοπλίσῃ τὸν στόλον του, συγχρόνως δὲ ἀφῆκε νὰ διορισθῇ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν ὁ Ἑνετὸς Νικόλαος Σαλομόνος καὶ ὑπᾶνδρευσῇ τὴν θυγατέρα του μετὰ τὸν Ἑνετὸν δυνάστην Τήνου καὶ Μυκόνου Γκίζην¹. Οἱ δὲ πάντοτε τὸ βέβαιον συμφέρον τῶν ἐπιδιώκοντες Ἑνετοὶ ἐδέξαντο πάραυτα τοὺς δι' αὐτοὺς λίαν εὐνοϊκοὺς ὅρους τούτους καὶ ὑπέγραψαν μετὰ τῆς Ἐταιρείας τὴν 5ῃν Ἀπριλίου 1331 συνθήκην εἰρήνης καὶ φιλίας διαρκέσασαν ἐπὶ πολλὰ ἔτη². Συγχρόνως δ' ὠχύρωσεν ὁ Ἀλφόνσος τελειότερον τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ, τὸ ὁρμητήριον τῆς Ἐταιρείας, καί, ἵνα μὴ περιέλθῃ ἡ Καδμεία εἰς χεῖρας τῶν πολεμίων καὶ χρησιμεύσῃ αὐτοῖς ὡς ὁρμητήριον, διέταξε νὰ κατεδαφισθῶσιν αὐτῆς τὰ τείχη, διότι δὲν ἐνεπιστεύετο πολὺ εἰς τὸν φρούρχον αὐτῆς, τὸν Ἑνετὸν Γκίζην, καίπερ γαμβρόν του. Οὕτω δὲ παρασκευασθεὶς ἀνέμενε τὴν ἄφιξιν τῶν πολεμίων. Περαιδόξως ὅμως κατ' αὐτὸ τὸ 1331 ὁ Ἀλφόνσος ἔπαυσεν ὦν τοποτηρητῆς τοῦ δουκὸς Γουλιέλμου τοῦ Ἀραγωνικοῦ. Καὶ δὲν γνωρίζομεν μὲν τὴν αἰτίαν τούτου, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ φθόνος ἀφῆρσε τὸν ἱκανὸν ἄνδρα τὸ ἀξίωμα τοῦ τοποτηρητοῦ, ἔκτοτε δὲ διέμενεν ἐν τῷ δουκάτῳ ὡς ὁ ἐπισημότερος τιμαριούχος αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα ἡ ἐν Θήβαις ὑπογραφεῖσα συνθήκη τοῦ 1331 ὡς τοποτηρητὴν μὲν ἔχει ὑπογεγραμμένον

¹ Πρὸς Γρηγορόβ. Β', σ. 115—116. καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

² Hoff σ. 426 ἐπ. Γρηγορόβ. Β', σ. 117 ἐπ.

τὸν Νικόλαον Λάντσιαν, τὸν δὲ Ἀλφόνσον ὡς ἀπλοῦν μεγιστᾶνα, καὶ βασιλεὺς Ἐνετὸν τὸν Φίλιππον Βελέγγον¹.

Ὁ δὲ Γουαλθῆρος Β' παρασκευασθεὶς, ὅσον ἡδύνατο, ἐξεκίνησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1331 ἐξ Ἀπουλίας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν κυριαρχίας του καὶ ἀπεβίβασθη μετὰ 800 ἰππέων καὶ 500 πεζῶν εἰς Ἡπειρον, ἐνθα εὐκόλως ἐκυρίευσεν τὴν Ἄρταν. Διηυθύνθη δὲ εἰς Ἡπειρον, διότι ὁ πενθερός του ἀνέθηκεν αὐτῷ καὶ τοῦ ὅλου βυζαντινοῦ κράτους τὴν κατάκτησιν! Κατὰ τῶν Καταλάνων ἐν τούτοις οὐδὲν ἡδυνήθη νὰ κατορθώσῃ, διότι οὗτοι ἀπέφευγον ἐπιμελῶς πάντοτε νὰ συνάψωσι πρὸς αὐτὸν μάχην, μέχρις ὅτου ἐφθασεν ὁ χειμὼν, ὅστις ἦτο εὐνοϊκὸς δι' αὐτοὺς ἐν ἀσφαλείᾳ εὐρισκομένους ἐν τοῖς φρουρίοις. Τότε μετέβη ὁ Γουαλθῆρος πρὸς διαχείμανσιν εἰς Πάτρας καὶ ἐπεκαλέσθη ἐκεῖθεν ἐκ νέου τὴν ἐπέμβασιν τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐνετίας, ὁ δ' ἄρχιεπίσκοπος Πατρῶν ἀνεθεμάτισεν ἀληθῶς κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1332 τοὺς Καταλάνους τῆς Ἐταιρείας, ἀλλὰ τοῦτο μὲν γενόμενον οὐδόλως ὠφέλησε, τὸ δὲ δεύτερον δὲν κατωρθώθη καὶ οὕτω, βλέπων ὅτι ἐξέλιπον αὐτῷ τὰ χρηματικὰ μέσα, ἀπεφάσισε νὰ ἐπανακάμψῃ εἰς Βρεντήσιον ἄπρακτος κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1332, ἀφ' οὗ ἀπώλεσεν ἐν Ἑλλάδι ἐκ νόσου καὶ τὸν συνοδεύσαντα αὐτὸν μονογενῆ υἱὸν του. Τὰ μόνον, ἅπερ διὰ τῆς ἐκστρατείας του ταύτης κατώρθωσεν, ἦτο ἡ κατάληψις τῆς Λευκάδος καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῆς κατοχῆς τῆς Ἀργολίδος². Οὕτω δ' ἐξασφαλίσθησαν οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ κατοχῇ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν καὶ ὁ ἐκ τῶν ἐκπτώτων δουκῶν τῶν Ἀθηνῶν κίνδυνος ἐξέλιπε διὰ παντός. Πᾶσα νέα ἀπόπειρα τοῦ Γουαλθῆρου καὶ οἱ νέοι ἀφορισμοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἔμειναν ἀτελεσφόρητοι. Καὶ οἱ μερικοὶ δὲ πόλεμοι, οὓς οἱ ἡγεμόνες τῆς Πελοποννήσου διεξῆγον τὰ ἐπόμενα ἔτη κατὰ τῆς Ἐταιρείας ὡς σύμμαχοι τοῦ Γουαλθῆρου καὶ ὑποτελεῖς τῶν Ἀνδηγαυῶν, ὀλίγον ἐβλάψαν τὴν Ἐταιρείαν. Αὕτη ἐξηκολούθησεν οὔσα κυρία τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν καὶ ζῶσα ἐπὶ μακρὸν ἐν εἰρήνῃ καὶ συμμαχίᾳ πρὸς τοὺς γείτονας αὐτῆς Ἐνετοὺς τῆς Εὐβοίας· διότι ἀμφοτέρους συνέδεον οἱ αὐτοὶ κίνδυνοι καὶ τὰ αὐτὰ συμφέροντα, ἀμφοτέροι ἐπεδίωκον νὰ

¹ Τὸ ἐγγραφοὺς τοῦτο σφίζεται, ὁ δὲ Γρηγορόβιος ἀντέγραψεν ἐξ αὐτοῦ τὰ ὀνόματα τῶν ὑπογραφάντων. Ἰδε αὐτοῦ τόμ. Β', σ. 117—118 καὶ σημ. 2 τῆς τελευταίας σελίδος.

² Ἰδε Horf, σ. 429, 430 ἐπ. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 119—121.

στερεωθῶσιν ἐν τῇ κυριαρχίᾳ τῶν ὑπ' αὐτῶν κατεχομένων χωρῶν καὶ ν' ἀποκρούσωσι τὸν ἀπὸ τῶν Τούρκων κίνδυνον, καταστάντων ἑκτοτε ἐπιθετικωτέρων καὶ ἐπικινδύνων εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς.

Μετὰ τὴν στερέωσιν τῆς ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν ἀρχῆς των, ἰδίως μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1338 θάνατον τοῦ πολεμικοῦ πρῶην ἀρχηγοῦ αὐτῶν Ἀλφόνσου, αἱ ἀποτελοῦντες τὴν Ἑταιρείαν φαίνεται ὅτι ἀπέβησαν εἰρηνικώτεροι καὶ φιλονομώτεροι. Ὡς φερώνυμος δούξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ νέων Πατρῶν ἔζη εἰσέτι ὁ Γουλιέλμος Β' τῆς Ἀραγωνίας, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1338 ὀλίγον μετὰ τὸν Ἀλφόνσον, ἀφῆκε δὲ διὰ διαθήκης κληρονόμον ἐν τῷ δουκάτῳ τὸν ἀδελφόν του Ἰωάννην Β' τῆς Ἀραγωνίας καὶ τοῦ Ῥανδάτσου (Randazzo, 1334—1348), ὅστις ὅμως ἐπίσης δὲν ἠξιώθη νὰ ἴδῃ ποτὲ τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν, ἀποθνήσκων δ' ἀφῆκε κληρονόμον του διὰ διαθήκης ἐν τῇ ἀρχῇ ταύτῃ τὸν ἀνήλικον εἰσέτι υἱόν του Φριδερίκον Α' τῆς Ἀραγωνίας καὶ τοῦ Ῥανδάτσου (1348—1355), ὃν διεδέχθη πάλιν ὁ ἀνεψιὸς του Φριδερίκος Β' τῆς Ἀραγωνίας (1355—1377), ὁ γενόμενος συγχρόνως καὶ βασιλεὺς τῆς Σικελίας, τοῦτον δὲ πάλιν διεδέχθησαν ἡ θυγάτηρ καὶ συγγενεῖς του μέχρι τῆς κατοχῆς τοῦ δουκάτου ὑπὸ τῶν Ἀτζαῖωλῶν. Ἐκ πάντων τούτων τῶν φερωνύμων δουκῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν οὐδεὶς εἶδε ποτε τὴν χώραν ταύτην, ἣτις διωκεῖτο διὰ τοποτηρητῶν καὶ ἀρχηγῶν τῆς Ἑταιρείας, ἡ δὲ ταχεῖα ἀλλαγὴ τῶν ἐπωνύμων κυριάρχων ὀλίγον ἔβλαψε τὰ συμφέροντα τῆς Ἑταιρείας.

Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἀλφόνσου ἐν ἔτει 1336 τὴν ἀρχηγίαν τῆς Ἑταιρείας ὡς τοποτηρητῆς τοῦ δουκὸς φαίνεται ὅτι ἀνέλαβεν ὁ Νικόλαος Λάντσιος (Lancia²), ὅστις συνέτεινε μεγάλως πρὸς διατήρησιν τῶν φιλικῶν πρὸς τὴν Ἑνετίαν σχέσεων καὶ πρὸς ἀποκατάστασιν τάξεώς τινος ἐν τῷ δουκάτῳ. Ἦτο δὲ καιρὸς πλέον σωφροσύνης καὶ χριστιανικωτέρας ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας πολιτικῆς. Αἱ πρόοδοι τῶν Ἑλλήνων ἐν Πελοποννήσῳ, οἵτινες ἀποσπᾶσκαντες τῷ 1262 ἀπὸ τῶν Φράγκων τὴν Μονεμβασίαν, τὸν Μισθρᾶν καὶ τὴν Μάνην

² Ὁ Horf φρονεῖ ὅτι ὁ Λάντσιος ἐπέμφθη τῷ 1331 ὡς γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τοῦ δουκάτου καὶ ὅτι ὡς τοιοῦτος ὑπέγραψε καὶ τὴν συνθήκην τῆς 5ης Ἀπριλίου 1331, κατ' αὐτὸν δ' οὕτως ἐξιστορήσαμεν καὶ ἡμεῖς τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει· ἀλλ' ὁ Γρηγορόβιος ἐξετάσας κάλλιον τὸ ἐν τοῖς ἐνετικοῖς ἀρχείοις σφζόμενον ἔγγραφον, εὔρεν ὅτι ὁ μὲν Ἀλφόνσος εἶνε ὑπογεγραμμένος ὡς ἀπλοῦς μεγιστάν, ὁ δὲ Λάντσιος ὡς τοποτηρητῆς. Πρὸς Γρηγοροβ. Β', σ. 118.

(άνωτ. σ. 301) ἔδρυσαν ἐκεῖ βυζαντινὴν ἐπαρχίαν καὶ ἐπεξέτεινον ὅση-
μέραι τὴν ἐν τῇ χερσονήσῳ κυριαρχίαν τῶν πρὸς ζημίαν τῶν Φράγκων,
περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος εἶχον ἀποβῆ τοιαῦται. ὥστε ἡπειλεῖτο
ἡ παντελής τῶν Φράγκων ἐκ Πελοποννήσου ἐκδίωξις, ἀφ' ὅτου μάλι-
στα τῷ 1349 τοὺς τέως στρατηγοὺς διεδέχοντο ἐν τῇ διοικήσει τῆς
εἰς δεσποτάτον ἀνυψωθείσης ἐπαρχίας μέλη τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει
βασιλικῶν οἰκογενειῶν, Καντακουζηνοὶ καὶ Παλαιολόγοι, ὡς δεσπόται.
Διότι ἔκτοτε καὶ οἱ αὐτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνεκέν-
τρουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μείζονα προσοχὴν καὶ ἐλπίδας ἐπὶ τοῦ
ἐν Πελοποννήσῳ συμπηγνυμένου κρατιδίου. Οἱ δὲ Τοῦρκοι, αἵτινες ὡς
Σελτζουκίδαι εἶχον ἤδη ἰδρύσει ἰσχυρὸν κράτος ἐν τῇ Μ. Ἀσίᾳ μὲ
πρωτεύουσάν τὸ Ἰκόνιον, τὸ κράτος τῶν Ροῦμ (πρὸ. ἄνωτ. σ. 248),
καὶ ἐπεκταθέντες μέχρι τῆς Μεσογείου ἀπέβησαν διὰ τῶν πειρατικῶν
ἐπιδρομῶν τῶν τὸ φόβητρον καὶ ἡ μᾶστιξ τῶν ἑλληνικῶν θλασσῶν
καὶ τῶν κατ' αὐτὰς νήσων καὶ χωρῶν, ἔδρυσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ
14ου αἰῶνος ὡς Ὀσμανίδαι ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ διασπασθέντος σελ-
τζουκικοῦ κράτους τὸ περὶ τὸν Ὀλυμπόν τῆς Βιθυνίας ὀσμανικὸν τρι-
οὔτο μὲ πρωτεύουσάν τὴν Προῦσαν. Τοσοῦτον δὲ ταχέως ηὔξανε τὸ
νεοσύστατον τουρκικὸν κράτος κατ' ἰσχύν, ὥστε ἐντὸς ὀλίγου ἀπέβησαν
οὐ μόνον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ὁ ἐφιάλ-
της, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης χριστιανισμοῦ τὸ φόβητρον χάρις εἰς τὴν
παῦσιν μὲν τῶν σταυροφοριῶν τὴν παρχλυσίαν δὲ καὶ κατὰπτωσιν τῆς
τῶν Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων δυνάμεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ κατὰ-
στασις αὕτη ὑπηγόρευε τῷ πάπᾳ, τοῖς Ἑνετοῖς καὶ τοῖς ἄλλοις δυτι-
κοῖς κράτεσι νὰ περισυλλέγῃσι καὶ ὑποστηρίξωσι τὰς ὑπολειπομένας ἐν
Ἑλλάδι φραγκικὰς δυνάμεις, ὧν σημαντικωτάτη διὰ τοῦ Ἀλφόνσου
εἶχεν ἀποβῆ ἡ τῆς Ἑταιρείας τῶν Καταλάνων. Ἡρξατο λοιπὸν φιλι-
κωτέρα πρὸς τοὺς ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν Καταλάνους πολιτική, καὶ
οὗτοι δέ, ὡς εἵπομεν, ἐνεκκινίασαν ἡμερωτέραν καὶ σωφρονεστέραν τοιαύ-
την. Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς φιλίας τῶν περίξ χριστιανῶν ἡγεμόνων καὶ
τῆς συμπαθείας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἡ Ἑταιρεία ἤρξατο μετὰ
τὸ 1338 νὰ δεικνύη συμβιβαστικωτέρας διαθέσεις πρὸς τοὺς μέχρι τοῦδε
περιφρονουμένους πολεμίους τῆς καὶ νὰ λαμβάνη ἐνεργότερον μέρος
πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ὁσημέραι αὐξανομένου ἐκ μέρους τῶν Τοῦρκων κιν-
δύνου ἡ τοιαύτη δὲ τῆς Ἑταιρείας διαγωγὴ οὐ μόνον τῆς Ἑνετίας
τὴν φιλίαν ἐστερέωσεν, ἀλλὰ καὶ τὸν μέχρι τότε ἀμείλικτον αὐτῆς

πολέμιον, τοὺς πάπας, ἐμάλαξεν. Ὅτε ὁ ἐν Εὐβοίᾳ διαμένων ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως διήλθεν ἐν ἔτει 1341 διὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἶδε τὰς τε διαθέσεις τῶν Καταλάνων καὶ ὅτι ἐνταῦθα ἤρξατο ἐπικρατοῦσα τάξις τις, ἥλλαξεν αὐτὸς καὶ δι' αὐτοῦ καὶ ὁ τότε πάπας Κλήμης ὁ 5' φρόνημα περὶ τῆς Ἑταιρείας καὶ ἤρξαντο νὰ φαίνωνται εὐνοϊκώτεροι πρὸς τοὺς ἕως τότε προγεγραμμένους τῶν τούτους «υἱοὺς τῆς ἀπωλείας,» ὥστε ἐν ἔτει 1345 ὁ πάπας, θέλων νὰ τύχη τὰς συνδρομῆς τῶν Καταλάνων εἰς τὴν παρασκευαζομένην κατὰ τῶν Τούρκων σταυροφορίαν, ἣτις μόνον τὴν πυρπόλησιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐν Σμύρνῃ κατάρθωσε¹, ἔλυσε τὸν κατ' αὐτῶν ἐκκλησιαστικὸν ἀφορισμὸν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπὶ τρία μόνον ἔτη, ἀργότερα δὲ καὶ ὁλοτελῶς². Οὕτω δὲ κατάρθωσεν ἡ Ἑταιρεία νὰ μείνη ἀνενόχλητος ἐν τῇ κατοχῇ τοῦ δουκάτου τῆς Ἀττικῆς τοῦλάχιστον ἐπὶ πολὺν ἔτι χρόνον. Ὁ δὲ τότε δευξ τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννης Β' ὁ Ἀραγώνιος πρὸς ἔτι μείζονα στερέωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι κυριαρχίας του εἶχεν ἐπίσης παρασκευάσει κατὰ τὸ ἔτος 1344 στρατιὰν λαμπράν, ὅπως ἐλθὼν ἐνταῦθα καταπολεμήσῃ τοὺς Τούρκους, ἀλλ' ὑποθέσεις ἄλλαι κατεπείγουσαι ἐν Σικελίᾳ δὲν ἐπέτρεψαν αὐτῷ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιον τοῦτο³.

Ἐν τούτοις ἡ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις δὲν φαίνεται πολὺ νὰ ἐβελτιώθῃ διὰ τῆς τῷ χρόνῳ ἐπελθούσης τάξεως παρὰ τῇ Ἑταιρείᾳ. Αἱ ὀλίγαι εἰδήσεις, ἃς περὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1330 καὶ ἐξῆς ἔχομεν, μαρτυροῦσιν ὅτι τὸ πάλαι ἐνδοξον καὶ λαμπρὸν ἄστυ διέκειτο ὑπὸ τοὺς Καταλάνους εἰς ἀθλίαν κατάστασιν· διότι ἐπεκράτησε μὲν ἐνταῦθα μετὰ τὸ 1338 ἡσυχία τις καὶ ἀσφάλεια, πράγματα ἄγνωστα ἐπὶ τῆς μέχρι τότε καταλανοκρατίας, ταῦτα ὁμως καὶ ὀλίγον διήρκεσαν καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ βελτιώσωσι καὶ ἐντελῶς νὰ θεραπεύσωσι τὴν αἰμάσσουσαν πόλιν. Τὸ ὅτι ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀκμάσας διάσημος μωαμεθανὸς ἱστορικὸς καὶ γεωγράφος Ἀμπουλφένδας περιγράφων ἐν πίνакι 28φ τοῦ ἔργου του⁴ καὶ τὴν τότε

¹ Πρβ. Γρηγορόβ. Β', σ. 134 καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτοῦ.

² Hopf σ. 439, 440.

³ Hopf, σ. 437 Γρηγόρ. Β', σ. 134—35.

⁴ "Idē Abulfedā opus geographicum ex arabico latinum fecit I. Reiske, ἐν τῷ τοῦ Buesching Magazin für die neuere Historie und Geographie, τόμ. Ε', σ. 357 ἐπ. 362 ἐν Ἀμβούργῳ 1771.

Ἑλλάδα ἀναφέρει τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰς Ἀθήνας καὶ καλεῖ αὐτὰς πόλιν τῶν Ἑλλήνων σοφῶν, δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι ἤκμαζε τότε ἡ φιλοσοφία ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ὁ Ἀμπουλφέδας ἀναφέρεται προδήλως εἰς τὴν πάλαι τῆς πόλεως κατάστασιν. Τοῦναντίον ὁ κατὰ τὰ ἔτη 1336—1341 εἰς Παλαιστίνην ὡς προσκυνητῆς μεταβάς καὶ τὰ τῆς ὁδοπορίας του ἐξιστορήσας Γερμανὸς κληρικὸς Λουδὸλφος Συδχαϊμ περιγράφων ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν διὰ τῆς βίας ὑπὸ τῶν Καταλάνων καταληφθεῖσαν Ἀττικὴν λέγει περὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὅτι ἐνταῦθα «ἤκμαζε μὲν ποτε ἡ σπουδὴ τῶν » Ἑλλήνων, νῦν ὅμως εἶνε σχεδὸν ἡρηλωμένη ἡ πόλις, ἥς οἱ μαρμα- » ρινοὶ κίονες κοσμοῦσι τὴν Γένουαν¹. » Ἐπίσης ὀλίγον σημαίνει διὰ τὴν τότε κατάστασιν τῆς παιδείας ἐν Ἀθήναις ἡ εἰδήσις, ὅτι ἐν ἔτει 1339 ἀντέγραψεν ἐνταῦθα ὁ ἱερεὺς Κοσμάς Κάμηλος συγγράμματά τινα ἱατρικὰ χάριν τοῦ ἱατροῦ Δημητρίου Νομαχλοῦνοῦ². Γνωρίζομεν δ' ἄφ' ἑτέρου ὅτι κάτοικοι ἀρχαῖοι τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ὁ Νικόλαος Χρυσοβέργης καὶ ὁ Γεώργιος Πρωτοβελλισσινός, ἐπροτίμησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νὰ ἐγκαταλίπωσιν ὁλοτελῶς τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ νὰ μετοικήσωσιν εἰς τὴν ἐνετικὴν Εὐβοίαν, ὅπερ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς μακρὰς ἐριδας μεταξὺ τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἑνετοῦ διοικητοῦ τῆς νήσου³. Τοῦτο ὅμως τὸ περιστατικὸν τί ἄλλο ἀποδεικνύει ἢ ὅτι ἐν Εὐβοίᾳ ἐπεκράτει τότε μεῖζων ἀσφάλεια καὶ εὐνομία ἢ ἐν Ἀθήναις καὶ ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι ὡς ἐντελεῖς δουλοπάροικοι οὐδὲ μετοικήσεως δικαίωμα εἶχον; Ἀργότερα, ἀπὸ τοῦ 1360 καὶ ἐξῆς, ἀπαντῶμεν καὶ ἑτέρας τινὰς εἰδήσεις περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τῆς πόλεως πληθυσμοῦ, ἐξ ὧν, καθ' ὃ θέλομεν ἰδεῖ, ἐτι μᾶλλον χαρακτηρίζεται ἡ κυριαρχία, ἣν ἐξήσκουν οἱ Καταλάνοι ἐπὶ τῆς χώρας ταύτης. Ἀλλὰ παρακολουθήσωμεν νῦν τὰ ἐν τῷ μεταξὺ γεγονότα παρὰ τῇ Ἑταιρείᾳ.

Ὁ δούξ Ἰωάννης Β' τῆς Ἀραγωνίας καὶ τοῦ Πανδάτσου διέθηκε ζῶν ἐτι οὕτω τὰ πράγματα, ὥστε διάδοχον μὲν ἑαυτοῦ ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν διώρισε τὸν ἀνήλικον υἱόν του Φριδερίκον Α' τῆς Ἀρα-

¹ Ἴδε Ludolfi rectoris ecclesiae in Suchem de itinere terrae sanctae libri ἐν τῷ ΚΕ' τόμῳ τοῦ Literatur-Verein, 1851, κεφ. 17, σελ. 22.

² Montfaucon, Palaeographia Graeca, σ. 70. Gardhausen, Gr. Pal., σ. 412.

³ Hopf ἐν σ. 439.

γωνίας καὶ τοῦ Ῥανδάτσου, κηδεμόνα δ' αὐτοῦ καὶ ἐκτελεστήν τῆς διαθήκης Βλάσκον τὸν Ἀλαγώνιον (Blasco de Alagona). Ὀλίγον μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς διαθήκης ταύτης ἀπεβίωσεν ὁ δούξ Ἰωάννης γενόμενος θῦμα τῆς ἐν ἔτει 1348 φρικτᾷ καταμαστισάσης τὴν Εὐρώπην λοιμώδους νόσου καὶ ἀντὶ τοῦ νέου δουκὸς Φριδερίκου ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας ὁ Βλάσκος καὶ ἐδέξατο ἐν ὀνόματι ἐκείνου τὸν νενομισμένον ὄρκον πίστεως τῶν μεγιστάνων τοῦ δουκάτου, ἀνέλαβε δὲ ὀρκισθεὶς καὶ αὐτὸς καὶ τὴν ἀρχηγίαν τῆς Ἐταιρείας μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ νέου τοποτηρητοῦ Ῥαιμούνδου Βερνάρδου. Ὁ νέος οὗτος τοποτηρητὴς δὲν ἠυδοκίμησεν ἐν τῇ θέσει του καὶ ἀπήρεσε τῇ Ἐταιρείᾳ διότι αὕτη ἀπήτησε βραδύτερον παρὰ τοῦ δουκὸς Φριδερίκου Α' (1348—1355) τὴν ἀνάκλησιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀντικατάστασιν του εἴτε διὰ τοῦ Ἰακώβου Φαδρίκου τῆς Ἀραγωνίας, υἱοῦ τοῦ πρόην ἀρχηγοῦ αὐτῆς Ἀλφόνσου, εἴτε διὰ τοῦ Ὀρλάνδου τῆς Ἀραγωνίας, νόθου βασιλόπαιδος¹. Ὁ δούξ ὅμως ἐκεῖνος ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1355, πρὶν προλάβῃ νὰ ὀρίσῃ τι, καὶ ἡ Ἐταιρεία ἀπετάθη ἐκ νέου πρὸς τὸν νέον δούκα τῶν Ἀθηνῶν, τὸν βασιλέα τῆς Σικελίας Φριδερίκον Β', ὅστις εὐρὼν ὀρθὰ τὰ παράπονα αὐτῆς ἔπαυσε τὸν Βερνάρδον καὶ ἀντ' αὐτοῦ διώρισε τοποτηρητὴν τοῦ δουκάτου τὸν Ἰάκωβον Φαδρίκον (1356—1359) συγχρόνως δ' ἐξάπέστειλεν εἰς Θήβας ἕνα ἱατρόν, διότι ὑπῆρχεν ἑλλειψις τοιοῦτου καὶ ἐπεκύρωσε τὴν περὶ τινος δούλης ἀπόφασιν τοῦ Ἀθηναίου πολίτου Γουλιέλμου Σιπλάνη, ἐξ Εὐρωπαίων πάντως καταγομένου. Ἄλλως ὅμως ὁ βασιλεὺς δούξ Φριδερίκος Β' δὲν ἐδίδε, φαίνεται, μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν κυριαρχίαν διότι κατὰ τὸν χρονολόγον τοῦ Ἀραγωνικοῦ βασιλικοῦ οἴκου Ζουρίταν, εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐκχωρήσῃ αὐτὴν εἰς τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρόν του Πέτρον τὸν Ἀραγώνιον ἐπὶ τῷ ὄρῳ, νὰ πέμψῃ οὗτος ἐπικουρίαν κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, ἡ ἐπικουρία ὅμως δὲν ἐστάλη καὶ ἡ ἐκχώρησις δὲν ἐγένετο². Ὁ δὲ νέος τοποτηρητὴς Φαδρίκος ἔλαβε μετ' ὀλίγον παρὰ τοῦ βασιλέως ὡς φέουδον καὶ τὰ Σάλωνα μετὰ τοῦ Λοιδορικού καὶ διώκησε μέχρι τοῦ 1359 μετ' ἐνεργείας τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτῷ χώραν, ἐνῷ ἀφ' ἐτέρου καθ' ὅ ἔτος ἀνελάμβανεν οὗτος τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου ἀπεβίωσεν ἐν Γαλλίᾳ

¹ Πρβ. Γρηγορόβ. ἐν Β', 135, καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

² Πρβ. Ζουρίτα βιβλ. 9, σ. 287. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 136.

ὁ ἑκπρωτος δούξ τῶν Ἀθηνῶν Γουαλθῆρος Β' τῆς Βριέννης, μετὰ περιπετιώδη βίον, ἀφού ἐν τῷ μεταξύ ἐγένετο τῷ 1345 τύραννος τῆς Φλωρεντίας καὶ διὰ στάσεως ἐξεδιώχθη ἐκεῖθεν, ἔπειτα δὲ κοντόσταυλος τῆς Γαλλίας, ἐν ᾧ ἀξιώματι καὶ ἔπese μαχόμενος τῷ 1356¹. Οὕτω δὲ διετηρήθη καὶ ἐξησφαλίσθη ἔτι μᾶλλον ἢ τῆς Ἑταιρείας θέσις διὰ τοῦ δραστηρίου Ἰακώβου Φαδρίκου, δυστυχῶς ὅμως ἢ οὕτως ἐπελθούσα μικρὰ τάξις ἐν τοῖς πράγμασι δὲν ἐπέπρωτο νὰ διαρκέσῃ πολὺ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ ἔτι μᾶλλον. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1359 διεδέχθη τὸν τοποτηρητὴν Ἰακώβον Φαδρίκον ἕτερος, ὁ Γονσάλβος Σιμένης ἐξ Ἀρένου (Arenos) ὅστις κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος παρητήθη τὴν θέσιν ταύτην καὶ ἀντ' αὐτοῦ διωρίσθη ὁ Ματθαῖος Μογκάδας (Moncada), κόμης τῆς Ἀγώστης καὶ Ἀβέρνου 1359—1361), ὅστις δραστηρίως ἐργάσθη ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας, ἀνακληθέντος δὲ καὶ τούτου ἐν ἔτει 1361 εἰς Σικελίαν, διωρίσθη εἰς τὴν θέσιν τοῦ τοποτηρητοῦ ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν ὁ Φογέρος Λώριας (de Loria), μέχρι τότε φρούραρχος τυγχάνων τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀδελφὸς τοῦ διοικητοῦ Θηβῶν Ἰωάννου Λώρια. Εἰς τὸν Μογκάδαν παρεχώρησεν ὁ βασιλεὺς δούξ ὡς φέουδον καὶ τὸ Ἄργος μετὰ τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τὸν ὅρον, ν' ἀποσπάσῃ αὐτὰ ἀπὸ τῶν διαδόχων τοῦ Γουαλθῆρου Β' καὶ ἀπεπειράθη μὲν ὁ τοποτηρητὴς τοῦ δουκάτου νὰ ἐκβάλῃ ἐκεῖθεν τοὺς Γάλλους δυνάστας, ἀλλὰ μάλιστα. Πρὶν ἔτι πέσῃ ἐν τῇ μάχῃ τῷ 1356 ὁ Γουαλθῆρος Β', εἶχεν ἀποθάνει ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἑκπρωτος δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννα ἡ Σατιλλωνία ἐν Τρικασσίνοις (Troyes) τῆς Γαλλίας, ὅπου ὑπάρχει μέχρι τοῦθε καὶ ὁ τάφος αὐτῆς². Ἐπειδὴ δὲ ὁ Γουαλθῆρος Β' ἀπεβίωσεν ἄτεκνος, τὰ ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν δικαιώματα καὶ τὴν τοῦ Ἄργους καὶ Ναυπλίου κυριαρχίαν ἐκληρονόμησαν οἱ υἱοὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Ἰσαβέλλας, ἥτις τῷ 1320 εἶχεν ὑπανδρευθῇ τὸν Γουαλθῆρον τοῦ Ἀγγιέν (σ. 345) καὶ ἦν ὁ Γουαλθῆρος Β'. διὰ διαθήκης του ἀπὸ τοῦ ἔτους 1347 εἶχε καταστήσει κληρονόμον του. Ἐκ τῶν τέκνων δ' αὐτῆς τιτλοφόρος δούξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Κύριος Ναυπλίου καὶ Ἄργους ἐγένετο πρῶτος ὁ Σωχιέρος (Sohier)³. Ἀπὸ τούτου λοιπὸν ἐζήτησαν ὁ Μογκάδας καὶ οἱ Καταλάνοι τῆς Ἑταιρείας ν' ἀποσπάσωσι τὴν

¹ Ἰδε Horf. σ. 437, 453.

² Πρὸς Γρηγοροβ. Β', σ. 437, μετὰ τῶν σφζομένων μαρτυριῶν.

³ Πρὸς Γρηγοροβ. Β', σ. 438.

Ἀργολίδα, ἀλλ' ἀπέτυχον. Οἱ Ἀνδηγαυοὶ καὶ οἱ τοῦ δεσποτατοῦ τοῦ Μισθρά Ἕλληνες ἐματαίουσαν πάντοτε τὰς ἀποπείρας τῶν ταύτας. Ἐπὶ τῶν Καντακουζηνῶν μάλιστα αὐτοκράτορες καὶ δεσπότου εἰ ὑπὸ τὸν Ῥογέρον Λώριαν εἰσβαλόντες Καταλάνοι κατεδιώχθησαν μέχρι Θηβῶν ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ δεσποτάτου Μισθρά καὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ὑπολειπομένων Φράγκων ¹. Καὶ ὅμως κατὰ τὸν μακρὸν πόλεμον, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1350 ἐξερράγη μεταξὺ Γενούης καὶ Ἑνετίας περὶ κυριαρχίας τῆς Μεσογείου καὶ καθ' ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς καὶ ὁ Ἀραγωνίος οἶκος ἦσαν ὑπὲρ τῆς Ἑνετίας, χάριν τῶν Ἑνετῶν καὶ οἱ τῆς Ἑταιρείας Καταλάνοι ἐταχθησαν κατὰ τῶν Γενουαίων καὶ συνέτειναν πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν κατὰ Χαλκίδος καὶ Ὠρεοῦ ἐπιδρομῶν αὐτῶν ². Οἱ δὲ Τοῦρκοι, ἐπωφελοῦμενοι τὴν κατὰστασιν ταύτην, ἐξηκολοῦθον τὰς κατὰ θαλάσσαν ἐπιδρομάς τῶν, ὥστε οἱ τῆς Κορίνθου Φράγκοι ἀπευθύνθησαν τῷ 1358 πρὸς τὸν ἐπὶ φιλιῶνόματι αὐτοκράτορα καὶ ἐπικυρίαρχον τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας Ῥοβέρτον τῆς Νεαπόλεως παρακαλοῦντες νὰ φροντίσῃ περὶ ὑπερασπίσεως αὐτῶν, ἐκεῖνος δὲ παρεχώρησε τὴν βαρωνίαν Κορίνθου κληρονομικῶς εἰς τὸν πλοῦσιον ἐκ Φλωρεντίας αὐλικὸν τοῦ Νικόλαον Ἀγκιαγιουόλην ἢ Ἀτζαϊώλην, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1357 ἦτο κύριος καὶ ἄλλων κτημάτων ἐν Πελοποννήσῳ ³. Αὕτη δ' ἡ ἐγκατάστασις τῶν ἰσχυρῶν Φλωρεντίνων ἐν Κορίνθῳ ἦτο πρωρισμὲνη νὰ γεννήσῃ τὸν μέγιστον τῶν κινδύνων, μετὰ τινὰ δ' ἔτη καὶ νὰ καταλύσῃ τὴν κυριαρχίαν τῶν Καταλάνων. Ἀλλὰ συνεχίσωμεν τὰ περὶ Λώρια.

Ὁ νέος αὐτός τοποτηρητὴς καὶ ἀρχηγὸς τῆς Ἑταιρείας (1361-1363) ταχέως περιῆλθεν εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς γείτονας Ἑνετοὺς τῆς Εὐβοίας, μεθ' ὧν ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τριακονταετίας περίπου ἔζη ἐν εἰρήνῃ, διότι ὁ Ἑνετὸς διοικητὴς Εὐβοίας οὐ μόνον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορίας ἐν ταῖς κτήσεσι τῆς Ἑταιρείας ἄπειρα παρενέβαλε προσκόμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἰθαγενεῖς τινὰς χωρικοὺς ἐξ Ἀττικῆς εἰς Εὐβοίαν μεταναστεύσαντας ἀπέδωκεν ἐντελῶς τὴν ἐλευθερίαν καὶ παρεχώρησεν ἄσυλον. Πρὸς ἀντεκδίκησιν λοιπὸν ὁ Ῥογέρος ἐδήμεισε τὴν περιουσίαν πολλῶν ἐν τῷ δουκάτῳ διαμενόντων Ἑνετῶν ὑπηκόων καὶ διέπραξε

¹ Καντακουζ. ἐν βιβλ. 4, κ. 13, σ. 90. πρὸς. καὶ βιβλ. 3, 11 καὶ 12.

² Νικηφόρος Γρηγοράς ἐν 25, σ. 47 ἐπ. πρὸς. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 141.

³ Ἴδε τὸ ἔγγραφον τῆς παραχωρήσεως παρὰ Buchon, Nouvelles Recherches, Β' σ. 143 ἐπ. Πρὸς. δὲ καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 142.

πολλὰς βιχίας πράξεις, ὅπερ ἤναγκασε τοὺς Ἑνετοὺς οὐ μόνον τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1363 λήγουσαν ἀνγκωχὴν ὅπλων νὰ μὴ ἀνανεώσωσιν, ἀλλὰ καὶ πόλεμον νὰ κηρυξοῖσι κατὰ τῆς Ἑταιρείας. Τότε ὁ Ῥογέρος κατέφυγεν εἰς ἀπειλπιστικόν τι μέτρον· ἐπεκαλέσθη δηλ. τὴν ἐπικουρίαν τοῦ σουλτάνου Μυράτ Α' (1359—1389), ἣν καὶ ἔλαβεν, εἰ καὶ οἱ κατ' οἰκίαν τῶν Θηβῶν, τῆς τότε πρωτεύουσας τοῦ δουκάτου, διεμαρτύροντο ἐντόνως κατὰ τῆς μετὰ τῶν ἀπίστων συμμαχίας, καὶ οὕτως, ὡς ἄλλοτε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντινούπολιν, ὅπως στερεωθῇ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς ὃν βίᾳ καὶ ἀρπακτικῶς ἀνεριχήθη, κατέφυγεν εἰς τὴν συνδρομὴν τοῦ σουλτάνου τῆς Προύσης, εἰς ὃν ἔδωκε καὶ τὴν ἰδίαν θυγατέρα Θεοδώραν ὡς σύζυγον, τῇ βοήθειά δὲ ἐκείνου κατέλθεν ἐν ἔτει 1347 τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔδειξεν οὕτω τοῖς Τούρκοις τὴν εἰς Εὐρώπην ὁδόν, οὕτω νῦν ὁ Ῥογέρος Λώριος εἰσήγαγεν αὐτοὺς καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα¹.

Οἱ Τούρκοι κατὰ πρῶτον ἔβηλόν θεμέλια κυριαρχίας ἐν Εὐρώπῃ τῷ 1354, ὅτε Σουλταῖν, ὁ πολμηρὸς υἱὸς τοῦ σουλτάνου Ὀρχάν, νυκτὸς διαπεραιωθεὶς μετὰ μόνων 70, κατὰ τὴν παραδοσιν, ὁπαδῶν κατέλαβε φρούριόν τι παρὰ τὴν Καλλιπόλιν², εἶχον δὲ στερεωθῇ ἐν Εὐρώπῃ ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1361, ὅτε ἀφῆρσαν τοὺς Βυζαντινοὺς τὰ φρούρια Τζουρὺλον (Τυρολόην) καὶ Διδυμότειχον· δύο δὲ μετὰ ταῦτα ἔτη ἐκυρίευσαν τὴν Φιλιππούπολιν καὶ τὰς Σέρρας καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1365 κυριεύσαντες καὶ τὴν Ἀδριανούπολιν μετήνεγκον αὐτόσε ἐξ Ἀσίας τὴν ἔδραν τῆς ἀρχῆς των. Ὁ ἀτυχὴς αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος (1341—1379) μάτην μετήρχετο πᾶν δυνατὸν μέσον, ὅπως ἐμποδίσῃ τὴν περαιτέρω πρόοδον αὐτῶν. Οἱ Ἑνετοί, διὰ τῆς συμμαχίας τῶν ὁποίων προσεπάθει ν' ἀποκρούσῃ τοὺς Τούρκους, ἐκμεταλλεόμενοι αἰσχυρῶς τὴν μεγάλην αὐτοῦ στενοχωρίαν, προσεπάθουν νὰ ἐπωφεληθῶσιν ὡς πλεῖστον ἐκ τῆς περιστάσεως ταύτης, ἀπαιτοῦντες ἀντὶ τῆς συμμαχίας μείζονας πάντοτε προνομίας καὶ ἀποζημιώσεις ἐπὶ ἀπειλῇ μάλιστα συνεννόσεως μετὰ τῶν Τούρκων ἐν περιπτώσει ἀποκρούσεως τῶν ἀπαιτήσεών των. Ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ μάλιστα ἀνθίστατο εἰσέτι ἡ Φιλαδέλφεια κατὰ τῶν Τούρκων, ἐν δὲ τῇ

¹ Πρβ. καὶ Hopf ἐν τῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Ersch καὶ Gruber, τοῦ ἁρθ. "Griechenland τ. Ζ', σ. 14 καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 139 ἐπ.

² Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 149 ἐπ.

Εὐρώπῃ εἶχον ἀποβῆ οὗτοι ἤδη ἐν ἔτει 1363 πράγματι κύριοι τῶν βορειοδυτικῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν, ὡς εἶδομεν, ἐκεῖθεν δὲ περαιτέρω προβαίνοντες εἰσέβαλον εἰς Θεσσαλίαν κατακτώντες καὶ λεηλατοῦντες τὴν χώραν καὶ ἐκεῖ λαβόντες κατ' αὐτὸ τὸ 1363 τὴν πρόσκλησιν τοῦ 'Ρογέρου Λώρια, εἰσῆλθασαν ὡς σύμμαχοι αὐτοῦ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, κατέλαβον καὶ ἐλεηλάτησαν τὰς Θήβας καὶ ἠπείλουν νὰ εἰσβάλωσι καὶ ἐγκατασταθῶσι καὶ ἐν Ἀττικῇ, ὅπου ἀπὸ πολλοῦ ἤδη εἶχον ἐναπομείνει καὶ ἀποκατασταθῇ ὀλίγοι τινὲς ὁμοεθνεῖς τῶν σύμμαχοι τῶν Καταλάνων¹. Τότε ὅμως ἐπενέβη ὁ πάπας Οὐρβανὸς Ε', ὅστις προσεκάλεσε τῷ 1364 ἐξ Ἀβενιῶνος τὸν ἐν Εὐβοίᾳ Λατῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν νὰ μεταχειρισθῶσι πᾶν μέσον πρὸς ἀποσόβησιν τῶν ἀπίστων ἐξ Ἑλλάδος, ὁ δὲ βασιλεὺς τῆς Σικελίας, ὑπὸ πρεσβείας τῆς Ἑταιρείας παρακληθεὶς, ἀφῆρσε τὸν αἴτιον τῆς εἰσβολῆς ταύτης 'Ρογέρον Λώριαν τὸ ἀξίωμα τοῦ διοικητοῦ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ διώρισεν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνου πάλιν τὸν συνετὸν Ματθαῖον Μογκάδαν (1363—1365) ἐφ' ὅρου ζωῆς, παραχωρήσας αὐτῷ καὶ τὴν διοίκησιν τῆς μαρκησίας Βωδονίτζης, ἧτις ἐμελλε τοῦ λοιποῦ ν' ἀποτελῇ ὀριστικῶς μέρος τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, καὶ ἐπεκτείνας τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὡς τοποτηρητοῦ². Ὁ Μογκάδας ἐλθὼν, κατὰ Χόπφ, εἰς Ἀθήνας ἐξέβαλε ταχέως τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔλυσε φιλικῶς τὰς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς διαφορὰς τῆς Ἑταιρείας, ἐπανάκαμψεν ὅμως ταχέως διὰ σπουδαίας ὑποθέσεις εἰς Σικελίαν, μετὰ τὸν ἐξομαλισμὸν τῶν ὁποίων ἐπανῆλθεν ἐν ἔτει 1365 εἰς Ἀθήνας, κατὰ δὲ τὸν Γρηγορόδιον οὐχὶ τῷ 1363 ἀλλὰ τῷ 1365 ἦλθε τὸ δεύτερον ὡς τοποτηρητῆς εἰς Ἀθήνας ὁ Μογκάδας· διότι καὶ ἐν ἔτει 1365 φαίνεται ἐν ἐγγράφοις ὁ 'Ρογέρος Λώριας διαπραγματευόμενος ἐκ μέρους τοῦ δουκάτου πρὸς τοὺς ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετοὺς³. Ὅπως δὴποτε, μόλις ἐτακτοποιήσεν ἐνταῦθα τὰ πράγματα, ἠναγκάσθη καὶ πάλιν νὰ μεταβῇ εἰς Σικελίαν, διὸ ἀνέθηκε προσωρινῶς τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου εἰς τὸν ἰσχυρὸν τοῦ Λώρια ἀντίπαλον Πέτρον Πουῖγον (de Puig), κύριον τῆς βοιωτικῆς Καρδίτζης καὶ τοῦ Χαλανδρίου. Ὅτι δ' ὁ Πουῖγος ἐχρημάτισεν ἀληθῶς τοπο-

¹ Ἴδε τὰς τῶν ἀρχείων μαρτυρίας παρὰ Γρηγοροβίῳ. Β', σ. 152.

² Τὸ σχετικὸν τοῦ βασιλέως ἔγγραφον σφίζεται ἐν τῷ ἐν Παλέρμῳ ἀρχείῳ. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 153.

³ Πρβ. Πορφ, σ. 16 ἐπ. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 153—154.

τηρητῆς τοῦ δουκάτου ἀντὶ τοῦ Μογκάδα ἐξάγεται ἐκ σωζομένου ἐν τῷ ἀρχεῖῳ Παλέρμου ἐγγράφου, ἐν ᾧ ἀποκαλεῖται τοποτηρητῆς τῶν δουκάτων (vicarius ducatum)¹ κατὰ τὸ ἔτος 1365, τοιοῦτος δὲ διετέλεσε μέχρι τοῦ 1367. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀντίπραξις τῶν περὶ τὸν Ῥογέρον Λώριαν ὤθησαν τὸν Πουῖγον εἰς τυραννικὰς κατὰ τῶν ἀντιπάλων βιαιοπραγίας· διότι ἐν ἔτει 1367 ἐπανάστασις ἐξεργάγη ἐν Θήβαις, καθ' ἣν ὁ τε Πουῖγος καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ἐφρονέυθησαν, κύριος δὲ τῶν πραγμάτων ἐγένετο πάλιν ὁ Ῥογέρος Λώριος. Οἱ ἐπαναστάται διὰ πρεσβείας ἐδικαιολογήθησαν παρὰ τῷ βασιλεῖ Φρειδερίκῳ Β', οὗτος δὲ ἀποδεξάμενος τὸ τετελεσμένον γεγονός ἀνηγόρευσε ἐκ νέου δι' ἐγγράφου τῆς 14 Μαΐου 1367² τοποτηρητὴν τοῦ δουκάτου τὸν Ῥογέρον Λώριαν (1367—1371).

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην τοποτηρητείαν τοῦ ὁ Ῥογέρος προσηνήχθη καλῶς καὶ σωφρόνως, πολλὰ ἐκ τῆς πείρας καὶ τῶν παθημάτων διδαχθεὶς. Καὶ πρῶτον μὲν ἀπέκρουσε ἐν ἔτει 1367 ἀποτελεσματικῶς τοὺς πρῶην συμμάχους τοῦ Τούρκου, οἵτινες βαρέως φέροντες τὴν τελευταίαν ἐκ τῆς χώρας ἀπέλασιν των εἰσέβηλον εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἀκολούθως δ' ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ τὰς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς διαφορὰς καὶ νὰ συνομολογήσῃ πρὸς αὐτοὺς συμμαχίαν καὶ ἐπιμαχίαν κατὰ τῶν ὁσημέραι ἐπικινδυνότερων καθισταμένων Τούρκων. Οἱ δ' Ἑνετοὶ τοῦτο μὲν ἀπεποιήθησαν, συνῆψαν ὅμως διετῇ πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἀνακωχὴν, ἣν ἀνενέωσαν τῷ 1368, ὅτε ἀπέβησαν τέλος πάντων κύριοι καὶ τῆς ὀχυρᾶς Καρύστου καὶ ἐξησφάλισαν οὕτω τὴν ἐπὶ τῆς Εὐβοίας κυριαρχίαν των. Εἰς τὴν σπουδαίαν δὲ ταύτην πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς παραχώρησιν ἠναγκάσθησαν νὰ προβῶσιν ὁ βασιλεὺς δούξ Φρειδερίκος Β' καὶ ὁ τοποτηρητῆς αὐτοῦ Ῥογέρος Λώριος, ἵν' ἀποσπᾶσιν αὐτοὺς ἀπὸ συμμαχίας, ἣν τοῖς προέτεινον οἱ Ἀνθηγαυοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοι τῶν πρῶην δουκῶν, ἀποπειρώμενοι ἐκ νέου ν' ἀνακτήσωσι τὸ δουκάτον. Εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 355) ὅτι διάδοχοι ἐν ταῖς ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν ἀξιώσεσι τοῦ δουκὸς

¹ Πρὸς Γρηγοροβ. Β', σ. 155. Ὁ Χόφφ νομίζει ὅτι προσωρινὸς τοποτηρητῆς κατὰ τὰ ἔτη 1365—1367 ἦτο ὁ Λώριος, ὁ δὲ Πουῖγος γενικὸς ἐπιθεωρητῆς τοῦ δουκάτου, κατὰ τοῦτον δ' εἵχομεν ἐκθέσει καὶ ἡμεῖς τὰ πράγματα ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει. Ἀλλ' ἀκριθέστεραι ὑπὸ Γρηγοροβίου ἔρευναι ἐν τοῖς ἀρχείοις ἀπέδειξαν τὰ πράγματα ἔχοντα ὡς ἀνωτέρω.

² Πρὸς Γρηγοροβ. Β', σ. 156.

Γουαλθήρου Β' ἐγένοντο οἱ υἱοὶ τῆς ἀδελφῆς του Ἰσαβέλλας τοῦ Ἀγγιέν, καὶ δὴ τιτλοφόρος ὁ πρεσβύτερος αὐτῶν Σωχιέρος. Μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1366 θάνατον τούτου διάδοχος τῶν ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν ἀξιώσεων του ἐγένετο ὁ υἱὸς του Γουαλθήρου Γ' τοῦ Ἀγγιέν, ἐν ᾧ ἄλλος τοῦ Σωχιέρου ἀδελφός, ὁ Γουίδων, εἶχε γίνει κύριος Ναυπλίου καὶ Ἀργους, τρίτος, ὁ Ἰωάννης, κόμης Ἀλετίου (Lecce) καὶ τέταρτος, ὁ Λουδοβίκος, κόμης Κομβερσάνου. Οἱ ἀδελφοὶ λοιπὸν οὗτοι τοῦ Σωχιέρου, βλέποντες τὴν τότε ἐν τῇ καταλανικῇ Ἐταιρείᾳ ἐπικρατοῦσαν παρχλυσίαν διὰ τὰς μεταξὺ Πουίγου καὶ τῶν Λώρια ἐριδας, ἐπεχείρησαν τελευταίαν ἀπόπειραν νὰ καταλάβωσι τὸ δουκάτον, τοῦ μὲν Γουίδωνος προβαίνοντος μετὰ δυνάμεων ἐξ Ἀργους, τοῦ δὲ Ἰωάννου ἀποπειρωμένου νὰ τύχῃ διὰ διαπραγματεύσεων καὶ τῆς τῶν Ἐνετῶν ἐπικουρίας. Ἀλλ' αἱ μὲν ἀπόπειραι αὗται παρὰ τοῖς Ἐνετοῖς ἀπέτυχον· διότι προλαβὼν ὁ Λώριος ὑπέγραψε πρὸς αὐτοὺς τῷ 1368 τῇ ἀναχωχὴν καὶ ἐκέρδησεν ὑπὲρ τῆς Ἐταιρείας τοὺς Ἐνετοὺς, παρχχωρήσας αὐτοῖς τὴν πολυπόθητον Κάρυστον· ὁ δὲ τῷ 1370 ὑπὸ τοῦ Γουίδωνος Ἀγγιέν ἐκ Ναυπλίου καὶ Ἀργους ἐπιχειρηθεὶς κατὰ τῶν Καταλανῶν πόλεμος οὐδὲν σπουδαῖον κατώρθωσε, χάρις εἰς τὴν δραστηριότητα τοῦ τοποτηρητοῦ¹, ἔληξε δέ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ μετ' ὀλίγον, διὰ κηδεστίας καὶ συμβιβασμοῦ. Οὕτω λοιπὸν διώκει μετ' ἐνεργείας καὶ ἀποτελεσματικῶς ὁ Ρογέρος τὸ δουκάτον ὡς γενικὸς τοῦ βασιλέως καὶ δουκὸς τοποτηρητῆς καὶ στρατάρχης τῆς Ἐταιρείας μέχρι τοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1371 ἐπισυμβάντος θανάτου του.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ διοίκησει τοῦ τόπου γενομένων ὑπὸ τοῦ Ρογέρου μεταβολῶν σπουδαιότερα δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶνε ὁ διορισμὸς τοῦ Γαλκεράνου Περάλτου (Galceran de Peralta) ὡς φρουράρχου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῶν Ἀθηνῶν ἐφ' ὅρου ζωῆς, ὃν διορισμὸν ἐπεκύρωσε καὶ ὁ βασιλεὺς ἐν ἔτει 1372². Ἐκτὸς ὅμως τούτου ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας καὶ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Φριδεῖκος Β', ἐξέδωκεν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ δουκάτον διαταγὰς τινὰς, καθ' ὃν χρόνον διώκει αὐτὸ ὁ Ρογέρος, αἵτινές εἰσι λίαν χαρακτηριστικαὶ τῆς τότε τῶν Ἀθηνῶν καταστάσεως καὶ τοῦ διοργανισμοῦ τῆς Ἐταιρείας. Πλὴν τῶν διαφόρων διορισμῶν καὶ παύσεων Δυτικῶν, αἵτινες ὀλίγον ἐν-

¹ Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 156 ἐπ.

² Horf. σ. 20. Πρβ. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 159.

διαφέρουσιν ἡμᾶς¹, βλέπομεν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐπέτρεψε τῷ ἰθαγενεῖ Δημητρίῳ Ῥένδῃ, Ἀθηναίῳ καὶ συμβολαίῳ γράφῳ ἐν Ἀθήναις, ὅστις ἔχειρε μεγάλην παρὰ Φράγκοις ὑπόληψιν, νὰ συζευξῇ τὰ τέκνα του ἀκωλύτως μετὰ Λατίνων καὶ νὰ καρπῶται ἐλευθέρως καὶ διαθέτῃ κατὰ βούλησιν τὴν περιουσίαν του². Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου βλέπομεν ὅτι τότε πάντες οἱ Ἕλληνες τῆς χώρας κάτοικοι οὐ μόνον πολλῶ τῶν Φράγκων κατώτεροι ἐθεωροῦντο καὶ δὲν ἠξιοῦντο ἐπιγυμίας, ἀλλὰ καὶ τὴν περιουσίαν των αὐτὴν οὔτε νὰ διευθύνωσιν οὔτε νὰ διαθέσωσιν κατὰ βούλησιν ἠδύναντο, ἔζων δηλονότι, πάντες σχεδὸν ἐν τῇ αὐτῇ περιπτῶσι κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ οἱ τῶν διαφόρων κτημάτων (τσιφλικίων) κάτοικοι ἐν Τουρκίᾳ καὶ Βλαχίᾳ μέχρι χθὲς καὶ πρόην, τρόπον τινὰ ὡς δουλοπαρόικοι. Ἐν ἑτέρον ὁμοίον παραδειγμα εἶνε τὸ τοῦ κατοικοῦ Θηβῶν Στεφάνου Μαστροθεοδώρῃ, οὗ ἡ περιουσία μετὰ θάνατον δὲν περιῆλθεν εἰς τὸν υἱόν του, ἀλλὰ παρεχωρήθη Λατίνῳ τινί, ἀκριβῶς διότι οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδύναντο νὰ διαθέσωσιν ἐλευθέρως τὴν περιουσίαν των³. Ἐν τοιαύτῃ ἔζων δουλεῖα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ὑπὸ τοὺς Φράγκους!

Ἐν Εὐρώπῃ δὲ τότε καὶ αὐτοὶ οἱ μᾶλλον λόγιοι μόλις ἐξ ὀνόματος ἐγνώριζον τὰς Ἀθήνας. Ὁ Βοκκάκιος λόγου χάριν, ὁ χαρίεις τοῦ Δεκαημέρου συγγραφεὺς καὶ φίλος τοῦ πλουσίου καὶ ἰσχυροῦ ἐκείνου Φλωρεντίνου Νικολ. Ἀτζαῖώλη, τοῦ ἀποκτήσαντος, ὡς εἶδομεν, τὴν βραωνίαν τῆς Κορίνθου, καίπερ γράψας «Θησεῖδα» καὶ δις μνημονεύων τῶν Ἀθηνῶν, πράττει τοῦτο κατὰ τρόπον, ὥστε φαίνεται ὅτι ἡ ἐνδοξος πόλις ἦτο αὐτῷ γνωστὴ μόνον ὡς γεωγραφικὸς ὅρος, τὴν δ' Ἀκρόπολιν ὀλοτελῶς ἀγνοεῖ. Καὶ ὁ σύγχρονος δ' αὐτοῦ περίπου ποιητὴς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ γαλλικοῦ Βιβλίου τῆς Κουγκέστας εἶνε ἐπίσης ὅλως ἄμοιροι γνώσεων καὶ ἐνδιαφέροντος περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας τῆς χώρας ἱστορίας καὶ τῶν λειψάνων αὐτῆς⁴. Καί, ὡς νὰ μὴ ἤρκει ἡ

¹ Πρβ. Hopf. ἐνθ. ἀνωτ., σ. 17.

² Τὸ ἔγγραφο ἐνδέσκειται ἐν Παλέρμῳ. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 70.

³ Hopf. ἐνθ. ἀνωτ., σ. 17.

⁴ Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 145 — 146. Συνήθως καλοῦνται ὑπὸ τῶν γράψαντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αἱ Ἀθῆναι Castell Cetinès ἢ Ciutat de Cetinès, σπανιώτατα δὲ Athaines, ὡς ἐν τῷ «Ἀλεξανδρεΐδῃ» τοῦ ποιητοῦ Lambert le Tors, στ. 46. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 192.

ἐξουδένωσις αὕτη, προσετίθεντο εἰς τοὺς ἀτυχεῖς κατοίκους καὶ τὰ ἐκ τε ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν πολεμίων ἀδιάλειπτα δεινὰ. Ἡ ἔδρα τῆς διοικήσεως τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν φαίνεται ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλφόνσου Φαδρίκου τῆς Ἀραγωνίας (1338) μετετέθη πάλιν εἰς τὴν πλουσιωτέραν καὶ ἀκραιότεραν πόλιν τῶν Θηβῶν, καθόσον μάλιστα ἐκεῖ ἠδρευεν ἕκτοτε καὶ ὁ ἀνώτερος δικαστὴς τοῦ δουκάτου, ἐνῶ πρότερον αὐτός τε καὶ ὁ τοῦ δουκὸς τοποτηρητὴς καὶ τῆς Ἑταιρείας ἀρχηγὸς ἠδρευον ἐν Ἀθήναις. Ἡ τοιαύτη ἐν τούτοις στέρησις δὲν φαίνεται νὰ ἐβλάψῃ τὴν τῶν Ἀθηνῶν πόλιν, ἀπ' ἐναντίας θὰ ἀπήλλαξεν αὐτὴν πολλῶν βιαιοπραγιῶν καὶ πιέσεων, πρὸς δὲ καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων λεηλασίας κατὰ τὸ ἔτος 1363, ὅτε ἔπαθεν ἡ τότε πρωτεύουσα πόλις τῶν Θηβῶν. Τὸν Ρογέρον ἀποθανόντα ὡς γενικὸς μὲν στρατάρχης τῆς Ἑταιρείας διεδέχθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀντώνιος Λώρις, ἐν δὲ τῇ τοῦ γενικοῦ τοποτηρητοῦ καὶ διοικητοῦ θέσει διωρίσθη κατὰ Μάιον τοῦ 1371 ὁ Ματθαῖος Περάλτης (1371 — 1375) ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας καὶ ὡς τοιοῦτος συνεστήθη ὑπ' αὐτοῦ πάσαις ταῖς ἀρχαῖς τοῦ δουκάτου καὶ τῷ ἀθηναϊκῷ καὶ θηβαϊκῷ λαῷ¹.

Ὁ Ματθαῖος Περάλτης, ἅμα ἀνέλαβε τὴν ἀρχήν, ἐφρόντισε νὰ κλείσῃ εἰρήνην πρὸς τὸν Γουίδωνα τοῦ Ναυπλίου ἐπὶ τῷ ὄρω, ἡ μονογενὴς τοῦ τελευταίου κόρη Μαρία ν' ἀρχαβωνισθῇ τὸν Ἰωάννην Λώριαν, ὅπως διαδεχθῇ τὸν πενθερόν του μετὰ θάνατον ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἀργολίδος, καὶ οὕτως ἡσύχασαν ἐντεῦθεν προσωρινῶς τὰ πράγματα. Ἀλλ' ἤδη κατὰ τὸ 1373 ἠπείλουν νὰ ἐκτραγῶσιν ἐκ νέου ταραχὰι μεταξὺ τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἑταιρείαν, διότι οἱ πρὸ πολλοῦ ἐν τῷ δουκάτῳ ἐγκατεστημένοι καὶ πάντα τὰ βάρη αὐτοῦ φέροντες Καταλάνοι, βλέποντες ὅτι τὰ ἀξιώματα, ἀντὶ κατὰ τὰ συμφωνηθέντα νὰ διανέμονται μεταξὺ τῶν ἐντοπίων καὶ τινων ἐκ τῶν ξένων τῶν ἐκ τῆς Σικελίας πεμπομένων καὶ νὰ διαρκῶσι τρία μόνον ἔτη, ἀπὸ τινος ἀπονέμονται κατὰ προτίμησιν εἰς νεήλυδας καὶ ἐφ' ὅρου ζωῆς, ἀπετάθησαν πρὸς τὸν βασιλέα ἀπαιτοῦντες ἐπὶ ἀπειλῇ ἀποστασίας τὴν διόρθωσιν τῆς ἐπιγιγνομένης αὐτοῖς ἀδικίας. Ὁ δὲ βασιλεὺς πρὸς ἀποφυγὴν σκανδάλων διέταξε τοὺς νεωστὶ ὑπ' αὐτοῦ διορισθέντας ἐφ' ὅρου ζωῆς φρουράρχους Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν Γαλκεράνον Περάλτην καὶ Γουλιέλμον Ἀλμεράραν νὰ καταθέσωσι μετὰ τρία ἔτη τὸ ἀξίωμα των τοῦτο, μεθ'

¹ Horf ἐνθ. ἀνωτ., σ. 20.

οὗ συνήνουν καὶ τὸ τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τοῦ ὁρίου τῶν ῥηθεις-
σῶν πόλεων, καὶ ὥρισε τοῦ λοιποῦ ν' ἀπονέμονται τὰ ἀξιώματα ταῦτα
καὶ εἰς τοὺς αὐτόχθονας Καταλάνους ἐξ ἴσου καὶ ἐπὶ τρία μόνον ἔτη
κατὰ τὸ μέχρι τοῦδε ἔθος, τὰς διαταγὰς δὲ ταύτας τοῦ βασιλέως καὶ
δουκὸς ἀπεδέχθη καὶ ὁ τοποτηρητὴς αὐτοῦ ἐν τῷ δουκάτῳ Ματθαῖος
Περάλτης καὶ οὕτω προσελήφθησαν μείζονες ἔριδες¹. Ἐπὶ τῆς διοι-
κήσεως τοῦ τελευταίου τούτου, ἐν ἔτει 1373, συνήλθεν ἐν Θήβαις γε-
νικὸν τῶν βαρῶνων καὶ ἡγεμονίσκων τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει συμβού-
λιον εἰς ὃ εἶχε προσκαλέσει ὁ ἐνεργήσας αὐτὸ πάπας Γρηγόριος ΙΑ' δι'
ἐγκυκλίου του ἀπὸ 13 Νοεμβρίου 1372 καὶ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ῥό-
δου, τοὺς αὐτοκράτορας Ἰωάννην Παλαιολόγον τῆς Κωνσταντινουπό-
λεως καὶ Φίλιππον τὸν Β' τοῦ Τάραντος, τὸν Ἰωάννην τῆς Ἀντιο-
χείας, τοὺς ἡγεμόνας τῆς Κύπρου, Οὐγγαρίας καὶ Σικελίας καὶ τὰς
δημοκρατίας τῆς Ἑνετίας καὶ Γενούης, ὅπως συνδιασκεφθέντες ἐνω-
θῶσιν ἀπὸ κοινοῦ πάντες οἱ χριστιανοὶ οὗτοι ἡγεμόνες καὶ αἱ δυνάμεις
κατὰ τῶν κοινῶν πολέμιων, τῶν «ἀπίστων» Τούρκων, οἵτινες, κατὰ
τὴν πρὸς τὸν πάπαν ἔλθεσιν τοῦ ποιμενάρχου Νέων Πατρῶν Φραγκί-
σκου, εἶχον ἐπεκτείνει τὴν ἐξουσίαν των κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μέχρι
Σερβίας, Ἀλβανίας, Ἀττικῆς καὶ Πελοποννήσου, ἐδῆρουν καὶ ἐλεηλά-
τουν οἰκτρῶς τὰς χώρας ταύτας καὶ ἠπέλουν νὰ κατασυντρίψωσι πάντα
τὰ χριστιανικὰ κράτη.

Ὁ τότε δηλ. αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος (1355 — 1379) εἰς τοιαύτην εἶχε περιέλθει ἀμη-
χανίαν ἔνεκα τῶν μεγάλων κατακτήσεων τοῦ σουλτάνου Μυράτ Α',
ὥστε ἐν τῷ ἀπελπισμῷ του μετέβη εἰς Ῥώμην καὶ τῷ 1369
ὑπεσχέθη τῷ τότε πάπᾳ Οὐρβανῷ Β' τὴν ἐκ νέου τῶν ἐκκλη-
σιῶν, ἔνωσιν, ὅπως τῇ μεσιτείᾳ αὐτοῦ ἐπιτύχῃ ἐπικουρίαν τῶν Δυτικῶν
κατὰ τῶν Τούρκων τὴν δ' ὑπόσχεσιν τοῦ Οὐρβανοῦ ἐκπληρῶν ὁ διά-
δοχός του Γρηγόριος ΙΑ' διενήργησε τὸ ἐν Θήβαις συνέδριον πρὸς πα-
ρασκευὴν σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων. Εἰς τοσοῦτον δ' ἐπικίνδυνον
καὶ ἀπελπιστικὴν θέσιν εἶχον φέρεי τὰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας οἱ
Τούρκοι διὰ τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἐπιδρομῶν των, ὥστε ἡ
ἐνετικὴ κυβέρνησις ἦτο ἡναγκασμένη νὰ πληρώνῃ διπλοῦς μισθοὺς εἰς
τοὺς ὑπαλλήλους της, ἵνα δεχθῶσιν θέσιν τινὰ ἐν Εὐθείᾳ². Τόσον δυσ-

² Horf ἐν σ. 21. Πρὸς. καὶ Γρηγοροβ. Β', ἐν σ. 163 ἐπ.

¹ Ἰδε τὰς μαρτυρίας παρὰ Horf, σ. 21. Πρὸς. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 160 ἐπ.

χερῆς καὶ ἄχρις ἤτο ἡ ἐνταῦθα διαμονὴ τότε! Συνεφωνήθη λοιπὸν ἐν τῷ ἐν Θήβαις συνεδρίῳ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντίνουπύλεως Ἰωάννης Ε' ν' ἀνχλάβῃ τὸν κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνα τῇ ἐπικουρίᾳ καὶ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων καὶ τῷ ὄντι δ' ἐπεχείρησεν οὗτος ἐν ἔτει 1374 μεγάλους κατὰ τῶν Τούρκων ἐξοπλισμούς, δὲν ἡδυνήθη ὅμως νὰ κα-
τορθώσῃ τι ἄξιον λόγου καὶ διότι ὁ τότε σουλτάνος Μυράτ ὁ Α' ἐπί-
σης δὲν ἔμεινεν ἀργὸς καὶ διότι οἱ τῆς Ἑλλάδος ἄρχοντες δὲν ἔπαυον
νὰ ἐρίζωσι πρὸς ἀλλήλους καὶ νὰ ὦσιν ἀπησχολημένοι ὑπὸ ἰδίων πο-
λέμων, καθ' οὓς καὶ τοὺς Τούρκους πολλάκις ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προσ-
εκάλουν εἰς ἐπέμβασιν. Αἱ νέαι αὗται ἐρίδες κυριώτατα περιστρέφον-
ται εἰς τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν.

Ὁ τότε δεσπότης Αἰγίου καὶ Κορίνθου Ῥαινέριος Ἀτζαϊώλης, ἀνε-
ψιὸς τοῦ πρώτου ἐκ τῆς οἰκογενείας ταύτης βαρύνου Κορίνθου Νικολάου
Ἀτζαϊώλη ἢ Ἀκκιαγιουόλη, πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχε συλλάβειτὸ σχέ-
διον νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Καταλάνους ἐκ τῶν κτήσεών των καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ
τὴν ἀρχήν του ἐπὶ τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν, πρὸς πραγματοποίη-
σιν δὲ τοῦ σχεδίου του τούτου κατέβαλλε πᾶσαν προσπάθειαν. Ἡ
Ἑνετία, δυσηρεστημένη οὖσα κατὰ τῆς ὀχληρᾶς γείτονος, τῆς Ἑται-
ρείας, ἠνύοι καὶ ὑπέβοήθει τὰ σχέδια αὐτοῦ, ἐλπίζουσα μείζονα παρὰ
τούτου ἀσφάλειαν. Ὅτε λοιπὸν ἐν ἔτει 1374 ὑπήκοοί τινες τοῦ Ῥαι-
νερίου κατέφυγον καὶ εὖρον ἄσυλον εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Καταλάνων κατε-
χομένην χώραν, ὁ πρῶτος εἰσέβαλε μετὰ στρατοῦ εἰς τὴν Ἀττικὴν,
ἀπήγαγεν ἐντεῦθεν πολλοὺς ὑποκόους τῶν Καταλάνων ὡς αἰχμαλώ-
τους καὶ ἐκπολιορκήσας κατέλαβε τὸ σπουδαιότατον φρούριον τῶν Με-
γάρων. Κατὰ τὴν ὑπεράσπισιν ταύτην τῶν Μεγάρων μετὰ τῶν δια-
κριθέντων ὀνομαστὶ ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀθηναῖος ἐκεῖνος νοτάριος Δημή-
τριος Ῥένδης, ὅστις καὶ βραδύτερον πάλιν διέπρεψε, διὸ ἐτιμῆθη ἐξαιρε-
τικῶς¹. Ἡ δὲ κατάληψις τῶν Μεγάρων ὑπὸ Νερίου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς
νέας ῥήξεις ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἀπέθανεν
ὁ γενικὸς διοικητὴς Ματθαῖος Περάλτης ἐν ἔτει 1375. Τότε ἡ ἐξουσία
ἐν Ἀττικῇ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ καταλανικοῦ πλήθους, ὅπερ ἀνηγό-
ρευσε διοικητὴν τοῦ δουκάτου τὸν Λουδοβίκον Φαδρεῖκον τὸν περιλά-
λητον τελευσαῖον κόμητα Σκλώνων καὶ Ζειτουνίου (1375 — 1381).

¹ Πρὸς σχετικὸν ἔγγραφον Πέτρου τοῦ Ἀραγωνίου ἐκ τοῦ ἔτους 1380 παρὰ
Lluch, Los Navarros κτλ., σ. 244.

φρούραρχον δὲ Θηβῶν τὸν Νικόλαον ἢ Νικολάκιον Ἀρδοῦινον, καὶ ἐπεμψε πρέσβεις πρὸς τὸν βασιλέα καὶ δούκα εἰς Σικελίαν, ὅπως ἀναγγείλωσι τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολήν¹. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐθεώρησε καλὸν νὰ ἐπικυρώσῃ τῷ 1376 τὰ γεγενημένα, δύο δὲ μετὰ ταῦτα ἔτη, τὸ 1377, διώρισεν ἐκ νέου φρούραρχους Ἀθηνῶν μὲν τὸν Γαλκεράνον Περάλτην, Λεβαδείας δὲ τὸν Γουλιέλμον Ἀλμεράραν κατὰ τὸ αὐτὸ ὅμως ἔτος 1377, τὴν 27ην Ἰουλίου, ἀπέβίωσεν ὁ Φριδερίκος Β' τῆς Σικελίας, ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ κεφαλὴ τῆς Ἐταιρείας, τὸ δὲ συμβεβηκὸς τοῦτο ὑπῆρξε πρόξενον πλείστων συνεπειῶν διὰ τοὺς Καταλάνους. Ὁ βασιλεὺς Φριδερίκος ἐκληροδότησε τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἀνήλικον θυγατέρα του Μαρίαν τῆς Ἀραγωνίας (ὡς δοῦκισσαν Ἀθηνῶν 1377—1381), τοῦτο ὅμως ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν γενικὸν διοικητὴν καὶ τοὺς πλείστους τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἐταιρείας νὰ κηρυχθῶσιν ἐν ἔτει 1378 κατὰ τῆς κυριαρχίας γυναικός, καὶ ἀνηλικίου μάλιστα, ἐν οὕτω δειναῖς περιστάσεσιν, ἐξέλεξαν δ' αὐτῇ αὐτῆς δούκα τῶν Ἀθηνῶν τὸν βασιλέα τῆς Ἀραγωνίας Πέτρον τὸν Ε', ὅστις καὶ τὴν Σικελίαν τότε παρεσκευάζετο νὰ καταλάβῃ διὰ τὴν ἔλλειψιν ἄρρενος διαδόχου τοῦ ἀποβιώσαντος Φριδερίκου Β', ἄλλοι δ' ἐκ τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἐταιρείαν ἔμειναν πιστοὶ τῇ Μαρίᾳ καὶ οὕτως ἐξεργάγησαν ἐμφύλιον πόλεμον μετὰ τῶν Καταλάνων τῆς Ἐταιρείας².

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν, ὅτε ἀνεφάνη ἐν Ἑλλάδι ἡ Ἐταιρεία τῶν Ναβαρραίων, ἐτέρων τυχοδιωκτῶν ὁμοεθνῶν τῶν Καταλάνων, ἀλλ' ἐχθρικῶς πρὸς τοὺτους διακειμένων, οἵτινες ζηλεύσαντες τὴν τύχην των ἐξεκίνησαν ἐξ Ἰσπανίας καὶ Ἰταλίας, ὅπως εὕρωσιν ὁμοίαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ³. Παραίτιος δὲ καὶ διοργανωτὴς τῆς ἐκστρατείας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Ἰάκωβος Βαλζος (di Balzo ἢ de Baux), ὅστις γενόμενος τότε διὰ τῶν ἐπελθόντων θανάτων ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρίγκιψ Ἀχαΐας ἠθέ-

¹ Πρὸς. Γρηγοροβ. Β', σ. 167 ἐπ. Ἐκ τῶν ἐγγράφων, ἅτινα τότε ὁ βασιλεὺς ἐξέδωκεν ὑπὲρ τοῦ πρέσβεως τῆς Ἐταιρείας Φραγκίσκου Λουνέλλη, ἐξαγεται ὅτι ἐν Θήβαις, καὶ ἀλλαχοῦ ἔως τοῦ δουκάτου, ὑπῆρχον τότε ἐγκατεστημένοι Ἀρμένιοι, οἱ φόροι τῶν ὁποίων ἐδωρήθησαν τῷ Λουνέλλῃ, ὄντως δὲ καὶ μέχρι σήμερον μέρος τι ἐν Θήβαις καλεῖται Ἀρμένικα.

² Hopf, σ. 23. Γρηγοροβ. Β', 173 ἐπ. 275 ἐπ.

³ Ἴδε περὶ τούτων D. A. Rubió y Lluch, Los Navarros en grecia, Βαρκελώνη, 1886.

λησε νὰ καταλάβῃ διὰ τῶν Ναβαρραίων τὰς ἐν Πελοποννήσῳ φραγκικὰς κτήσεις καὶ νὰ ἐνώσῃ μετ' αὐτῶν τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν ἐκδιώκων τοὺς Καταλάνους. Φθάσαντες λοιπὸν εἰς Ἑλλάδα οἱ νέοι οὗτοι τυχοδιώκται διηυθύνθησαν ἀπ' εὐθείας κατὰ τῶν κτήσεων τῶν Καταλάνων, εἰσέβαλον ἐν ἔτει 1379 εἰς τὸ δουκάτον καὶ ἐβαδίζον ἐπὶ τὰς Ἀθήνας ἀρωγούς ἔχοντες καὶ τοὺς ἐν τῇ χώρᾳ πολεμίους Πέτρου τοῦ Ἀραγωνίου. Ὁ διοικητὴς τῶν Ἀθηνῶν Γαλκεράνος Περάλτης ἔσπευσεν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως εἰς ἀπόκρουσιν αὐτῶν, ἀλλ' ἐνίκηθη καὶ ἠχμαλωτίσθη, ἡ δὲ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Ναβαρραίων, οἵτινες ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἐκυρίευσαν καὶ τὰς Θήβας καὶ τὴν Λεβαθεῖαν καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ δουκάτου φρουρία καὶ παρεσκευάζοντο νὰ διαβῶσιν εἰς Εὐβοίαν. Ἀλλ' ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν ἀντεῖχεν ἀκόμη γενναίως, ἡ δὲ φρουρὰ αὐτῆς¹ ἀνέκτησε μετ' ὀλίγον καὶ τὴν κάτω πόλιν καὶ διὰ τῆς δραστηριότητός της ἠνάγκασε τοὺς Ναβαρραίους, διαρκούντος ἔτι τοῦ ἔτους 1380, νὰ ἐκκενώσωσι τὴν Ἀττικὴν καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ ἄλλου δουκάτου καὶ, ἀπελπίσαντες νὰ κυριεύσωσιν αὐτὸ ὑπὲρ τοῦ Βαλζου, νὰ μεταβῶσιν εἰς Πελοπόννησον, τὴν Ἥλιδα καὶ Πυλίαν, ὅπου ἐγκατεστάθησαν ἐπὶ ἡμισυνπερίπτου αἰῶνα, μὴ λησμονοῦντες ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τοὺς ἐν Ἀττικῇ ἔχθρους των. Διότι τὰς Θήβας ἐτήρουν οἱ Ναβαρραῖοι ὑπὸ τὴν κατοχὴν των τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ 1383, ὡς ἐξάγεται ἐξ ἐγγράφου τῶν 10 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους τούτου², ὥς δὲ καὶ τὴν Λεβαθεῖαν, καὶ ἐξηκολούθων ἐκεῖθεν τὰς πρὸς τοὺς Καταλάνους ἐχθροπραξίας. Μεγάλῃ ὅμως αὐτῶν μερίς, ἣτις ἀπῆλθεν ἐκ τοῦ δουκάτου εἰς τὴν Πελοπόννησον, καταλαβόντες τὴν Ἥλιδα καὶ τὴν Πυλίαν ἱδρυσαν ἐκεῖ στρατιωτικὸν κράτος ἀνάλογον πρὸς τὸ τῶν Καταλάνων ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν μετ' ἔδραν καὶ ὀρμητήριον τὸν λιμένα Ζόγκλου, ἥτοι τῆς Πύλου, καὶ τὸ παρ' αὐτὸν φρούριον Ἀβαρῖνον, ὅπερ ἐν τούτοις δὲν ἔλαβεν ἐκ τῶν Ναβαρραίων τὴν ὀνομασίαν, ὡς πολλοὶ ὑπέθεσαν³, διότι τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως καὶ

¹ Ὁ Hopf φρονεῖ (σ. 23) ὅτι ὁ Περάλτης ταχέως διεξέφυγε τῶν χειρῶν τῶν Ναβαρραίων καὶ ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ τὸσον γενναίως ὑπερασπίσας τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἐκδιώξας τοὺς Ναβαρραίους. Ἀλλ' ἐκ τῆς πρὸς τὸν Πέτρον Ε' αἰτήσεως τῶν Ἀθηναίων ἐξάγεται ὅτι ὁ Περάλτης ἀπληθευρώθη ὀλίγον πρὸ τοῦ θέρους τοῦ 1381. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 188 καὶ 200.

² Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 201, σημ. 2.

³ Οἷον ὁ Teake, Travels, Zinthe Morea, τόμ. Α', σ. 414, ὁ Buchon, ὁ Hopf (σ. 24) καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

πρὸ τούτων ἀναφέρει παρὰ τὸν Ζόγκλον «τὸ κάστρον τοῦ Ἀβαρίνου»¹.

Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ναβαρραίων εἰς τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν ἀναφέρονται διὰ πρώτην φοράν καὶ 1500 Ἀλβανοὶ ἱππεῖς ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ἑταιρείας, καὶ εἰδικώτερον τοῦ κόμητος Μίτρας, ἥτοι Δημητριάδος πιθανῶς². Ἡ δ' ἐξαιρετικὴ ὑπηρεσία ἦν προσήνεγκεν ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν ἀποκρούσασα τοὺς Ναβαρραίους, ἐγένετο ἄφωρμή νὰ παραχωρηθῶσι τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν προνομίαι τινές τότε. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ σωζομένης πολυτίμου ἐγγράφου περὶ τοῦτου συμβάσεως μεταξὺ τῶν ἐν Θήβαις ἀρχόντων καὶ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀρχῶν ἐκ τοῦ ἔτους 1380³. Καὶ παρὰ τοῦ βασιλέως δὲ Πέτρου τοῦ Ἀραγωνίου, τοῦ νέου δουκός, οἱ Ἀθηναῖοι ἐπέτυχον πολλὰς χάριτας καὶ ἀξιώματα ὑπὲρ διακριθέντων κατὰ τῶν Ναβαρραίων πολιτῶν. Οὕτω διωρίσθη κατ' αἵτησίν των ἰσόβιος φρούραρχος τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Ρωμάνος Βελάρβρος (de Belarbre), ὅστις ἐκ τῆς ἐκ Μεγάρων Ἑλληνίδος δούλης τοῦ Ζωῆς εἶχεν ἀποκτήσει τέκνα, παρεχωρήθησαν δὲ καὶ τῇ Ζωῇ ταύτῃ τὰ πολιτικὰ τῶν Φράγκων δικαιώματα. Εἰς δὲ τὸν γνωστὸν ἤδη Δημήτριον Ῥένδην, τὸν νοτάριον, ἀνεनέωθη ὑπὸ τοῦ Πέτρου Ε' ἢ ὑπὸ Φρειδερίκου Β' ἀπονεμηθεῖσα ἰσοπολιτεία πρὸς τοὺς Φράγκους, εἰς ἄλλον δ' Ἀθηναῖον, τὸν Κωνσταντῖνον Καλονίκην, ἐπεκυρώθησαν αἱ ὑπὸ Φρειδερίκου Β' γενόμεναι πρὸς αὐτὸν δωρεαὶ καὶ ἀτέλεια. Ὁ αὐτὸς Ῥένδης διωρίσθη τότε καὶ κληρονομικὸς καγκελλάριος, ἢ γραμματεὺς τῆς πόλεως, μὲ ἐτήσιον μισθὸν 40 χρυσῶν δηναρίων πληρωτέων ἐκ τῶν φόρων τῶν Ἀθηνῶν, ἐκ τοῦτου δὲ δύναται τις ἴσως νὰ συμπεράνῃ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἤτο τότε ἐν χρήσει παρὰ τε τοῖς συμβολαιογράφοις καὶ παρὰ τῇ κοινότητι ὡς ἐπίσημος γλῶσσα⁴. Ὡς βέβαιον πρὸς τούτοις θεωρητέον ὅτι ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν, ὡς καὶ ἄλλαχού τῆς Ἑλλάδος, οἱ Φράγκοι μόνον τὰ ταπεινὰ ἀξιώματα τοῦ νοταρίου, καγκελλαρίου καὶ γραφέως τῶν κοινοτήτων παρεχώρουν εἰς ἰθαγενεῖς Ἑλλήνας, εἰς ὃν Δημήτριος Ῥένδης ὁ Ἀθηναῖος.

¹ Πρὸς. Γρηγοροβ. Β', σ. 201, σημ. 1, ὅστις πρῶτος ἐποιήσατο τὴν ὁρθὴν ταύτην παρατήρησιν, ἐκτὸς ἐάν τις παραδεχθῇ, ὅτι τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἐποιήθη μετὰ τὴν ἀφίσιν τῶν Ναβαρραίων, ὅπερ λίαν ἀπίθανον.

² Πρὸς. Rubio y Lluich, Los Navarros... σ. 262 καὶ Γρηγορ. Β', σ. 184 ἐπ.

³ Πρὸς. Rubio, Navarros... ἀριθ. 32 καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 184 ἐπ.

⁴ Πρὸς. Rubio Navarros... σ. 270. ἀριθ. 54. καὶ Γρηγορ. Β', 186—187.

Τὸ πρὸς τὸν Πέτρον Ε' δ' ἐγγράφον τοῦτο, ἡ ἀναφορὰ τῶν Ἀθηνάων (los capitulos de Atenas) φέρει χρονολογίαν τὸ 1880 καὶ τόπον ἐκδόσεως τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν (la Ciutat de Cetines) παρομοίας δ' αἰτήσεις ἀπηύθυναν πρὸς τὸν νέον δούκα καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ δουκάτου κάτοικοι, ἀλλὰ ταύτας ἐκεῖνος δὲν ἀπεδέχθη πάσας. Καθ' ὅλου δὲ περὶ Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὁ πεπαιδευμένος καὶ ποιητικὸς ἐκεῖνος βασιλεὺς ἔλαβεν ἰδιαιτέραν πρόνοιαν, ὅπως ὀχυρωθῶσι καὶ καλῶς ὀργανισθῶσι· διότι «τὸ φρούριον, λέγει, τοῦτο εἶνε ἀδάμας καὶ κειμήλιον τοῦ κόσμου, ὅμοιον τοῦ ὁποῖου πάντες τῆς χριστιανισμοῦ οἱ βασιλεῖς δὲν δύνανται νὰ κατασκευάσωσι»¹. Ἐν τινι δ' ἐγγράφῳ τοῦ Πέτρον Ε' πρὸς τὸν τοποτηρητὴν Ῥοκαθέρτην ἀπὸ 10 Σεπτεμβρίου 1380 ἀναφέρεται καὶ ἡ ὑπαρξὶς παλατίου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ναοῦ τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου ἐν αὐτῷ καὶ ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς τῶν Ἀθηνῶν ναὸς εἶχε 12 ἐφημερίους². Διὰ μεταγενεστέρου δ' ἐγγράφου τὴν 31 Δεκεμβρίου 1382 ὁ Πέτρος διέταξε νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἐν τῷ δουκάτῳ ἐγκατάστασις Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν μετοίκων μετὰ διετοῦς ἀτελείας, ἵνα συμπυκνωθῇ ὁ ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἀναστατώσεων ἀραιωθείς πληθυσμὸς αὐτοῦ³. Οὕτω πᾶν μέτρον ἐλαμβάνετο ὑπὸ τοῦ νέου δούκῃ πρὸς θεραπείαν τῶν ἐκ τῶν Ναβαρραίων προσγενομένων τῷ δουκάτῳ κακῶν.

Ἄρα δὲ παρῆλθεν ὁ μέγας οὗτος κίνδυνος, οἱ προϊστάμενοι τῆς Ἑταιρείας Καταλάνοι, συνῆλθον κατὰ Μάϊον τοῦ 1380 εἰς συνέδριον ἐν Ἀθήναις καὶ μετ' ὀλίγον εἰς Σάλωνα καὶ πρὸς ἐξασφάλισίν των ἀπὸ μελλούσας προσβολὰς ἐκ μέρους τῶν πολλῶν πολεμίων των ἔπεμψαν ὁμοφώνως νέους πρέσβεις πρὸς Πέτρον τὸν Ε' τῆς Ἀραγωνίας, ἐξαιτούμενοι ἐπικουρίαν παρ' αὐτοῦ καὶ ὑπισχνόμενοι ἅμα ὑπακοὴν καὶ πίστιν ὡς κυριαρχῇ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, συγχρόνως δ' ὑποβαλλόντες αὐτῷ εὐχὰς τινὰς καὶ ὅρους. Ὁ δὲ βασιλεὺς Πέτρος ἐδέξατο κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1380 πάσας σχεδὸν τὰς προτάσεις ταύτας προσέλαβε τὸν τίτλον τοῦ δούκῃ Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν, ὃν ἔκτοτε μέ-

¹ Rubio, Navarros... ἀριθ. 20. Con lo dit castell sia la pus richia joya qui al mont sia e tal que entre tots los Reys de christians envides lo porian far semblant. Πρβ. καὶ Γρηγοροβ. Β' σ. 191.

² Παρὰ Rubio y Lluch, Navarros... ἀριθ. 34. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω.

³ Rubio y Lluch, ἀρ. 30, σ. 240. Γρηγοροβ. Β', σ. 202. Ἴδε καὶ κατωτέρω σελ. 463. ἐπ.

χρὶς ἐσχάτων ἔφερον οἱ βασιλεῖς τῆς Ἰσπανίας¹, καὶ ἐξαπέστειλε τοποτηρητὴν τοῦ καὶ γενικὸν διοικητὴν τῆς Ἑταιρείας τὸν Φίλιππον Ῥοκκαβέρτην (1381—1382), συστήσας αὐτῷ γενικὴν ἐν τῷ δουκάτῳ ἀμνηστίαν καὶ σύναψιν φιλικῶν σχέσεων πρὸς τοὺς ἄλλους περὶ τὸ δουκάτον ἄρχοντας, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ καταπολεμηθῇ καὶ ἐκδιωχθῇ ἡ ἐξώλης τῶν Ναβαρραίων Ἑταιρεία. Συγχρόνως δ' ἀπετάθη πρὸς τὸν τότε δεσπότην Μισθρᾶ Ματθίαν Καντακουζηνὸν συνιστῶν αὐτῷ τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τῶν Ναβαρραίων².

Μετὰ στόλου ἐκ τεσσάρων γαλερῶν κατέπλευσεν ὁ Ῥοκκαβέρτης εἰς Πειραιᾶ, ἔλαβε τὴν χώραν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τοῦ παρὰ τοῦ τέως τοποτηρητοῦ Λουδοβίκου Φυδρίκου καὶ μετὰ πολλῆς συνέσεως κατώρθωσεν ἡ τήρησιν φιλικῶν σχέσεων πρὸς τοὺς πέριξ ἰσχυροὺς, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ Ῥαινερίου Ἀτζαϊώλη ἐξαίρουμένου, γενναῖόν τι ὅμως δὲν ἐπεχειρήθη κατὰ τῶν Ναβαρραίων· διότι ὁ μακρὸς καὶ πείσμων μεταξὺ Γενούης καὶ Ἑνετίας πόλεμος παρεκώλυε τότε πᾶσαν σοβαρὰν κατ' ἐκείνων πράξιν. Ὁ Ῥοκκαβέρτης ἠδρυνεν ἐν Ἀθήναις, αἵτινες ἀπέβησαν τότε πάλιν ἔδρα τοῦ δουκάτου, διότι αἱ Θῆβαι κατείχοντο εἰσέτι ὑπὸ τῶν εἰσβολαίων, μερικώτερόν τι ὅμως δὲν ἀναφέρεται πράξας ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλως τε καὶ ταχέως ἀνεκάλεσεν αὐτὸν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἰσπανίαν, ὅπου εἶχεν αὐτοῦ χρεῖαν ἕνεκα ἐμφυλίων πολέμων καὶ ἄλλων περιπετειῶν, καὶ ἄντ' αὐτοῦ διώρισε τὸν Ῥαιμοῦνδον Βιλλανόθαν (1382—1383). Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἀνεκλήθη εἰς Ἰσπανίαν μετὰ βραχυχρόνιον συνετὴν διοίκησιν, ἀφοῦ προηγουμένως διώρισεν ἀντιπροσώπους ἐν τῷ δουκάτῳ τοὺς ἀδελφοὺς Ῥογέρον τὸν Β' καὶ Ἀντώνιον Λώριας, υἱοὺς τοῦ ποτε γενικοῦ διοικητοῦ Ῥογέρου Α' Λώριας, ὅπως διοικῶσιν ἐν ὀνόματι τοῦ ἀπόντος Ῥοκκαβέρτου, οὗ καὶ αὐτὸς ὁ Βιλλανόθας μόνον ἀντικαταστάτης ἦτο προσωρινός. Ἐν ἔτει ὅμως 1385 ὁ βασιλεὺς Πέτρος ἀφῆρσε τὸν εἰς δυσμένειαν παρίπεσόντα Ῥοκκαβέρτην τὸ ἀξίωμα τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ δουκὸς καὶ γενικοῦ διοικητοῦ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν καὶ ἄντ' ἐκείνου διώρισε τὸν Βερνάρδον Κορέλλαν, ἀλλὰ πρὶν οὗτος ἔλθῃ καὶ ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου, τὸ πλεῖστον καὶ ἀλλίστον μέρος αὐτοῦ εἶχεν ἀπολεσθῇ καὶ ἡ τῶν Καταλάνων ἀρχὴ ἐπλησίαζεν εἰς τὸ τέρμα τῆς.

¹ Πρβ. Hopf, σ. 23. Γρηγοροβ. Β', 184—196. Lluch, Navarros, ἀρ. 21, σ. 233 καὶ σ. 270 ἐπ.

² Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 200.

Ὁ Κορίνθου, Αἰγίου καὶ Μεγάρων ἄρχων Ῥαινέριος Ἀτζίωλης ἢ Ἀκκιαγιουόλης (Acciajuoli)¹, καίπερ ζῶν ἐν προσωρινῇ εἰρήνῃ πρὸς τοὺς Καταλάνους, δὲν ἐλησμόνει ἐν τούτοις τὸ ἀρχαῖον σχέδιόν του, νὰ γίνῃ κύριος τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, ἀλλὰ πάντοτε παρεσκευάζετο εἰς τοῦτο. Μετὰ τὴν κατοχὴν τῶν Μεγάρων ἐπορίσθη παρὰ τῆς ἐνετικῆς δημοκρατίας ἀντὶ μισθοῦ ἐν πολεμικὸν πλοῖον, ἵνα διαφυλάττῃ τὰ παράλια τῆς χώρας του κατὰ τῶν Τούρκων κορσάρων, κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπὶ ἐν μόνον ἔτος, ἔπειτα δὲ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους καὶ ἐπὶ μακρότερον χρόνον, μὲ τὸν κρύφιον ὁμῶς σκοπὸν, νὰ μεταχειρισθῇ τοῦτο κατὰ τῆς Ἑταιρείας. Οἱ δ' ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετοί, οὐδὲν, ὥς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Ῥαινερίου ἢ Νερίου παρενέβαλλον πρόσκομμα, καὶ διότι ἐπροτίμων τοῦτον τῶν Καταλάνων, ἀλλ' ἴσως καὶ διότι ὁ ἐν Εὐβοίᾳ ἰσχυρὸς ἐνετικὸς οἶκος τῶν Σαρακηνῶν ἦτο συγγενὴς αὐτοῦ ἐκ κηδεστίας. Τούλάχιστον ἡ σύζυγος τοῦ Νερίου Ἀγνή ἦτο Σαρακηνή τὸ γένος. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συνεννοήθη ὁ Ῥαινέριος καὶ μετὰ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ναβαρράων, οὓς ἔλαβεν ὡς μισθοφόρους ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του. Οὕτω δὲ παρασκευασθεὶς ὁ ἐπιχειρηματίας Ἰταλὸς ἐνόμισεν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμείνῃ καταλληλότερον καιρὸν, ὅπως ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς Ἑταιρείας. Ἵνα εὖρη λοιπὸν ἀφορμὴν ἐρίδων, προσεκάλεσε τὴν ἐν Ἀθήναις διατρίβουσαν κόμησσαν Σαλῶνων Ἑλένην Καντακουζηνήν, συγγενὴ τῶν Πηλαιολόγων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν δεσποτῶν τοῦ Μισθρά, ἐκ συνεννοήσεως πρὸς τοὺς τελευταίους τούτους, νὰ ὑπανδρεύσῃ τὴν θυγατέρα της, ἔχουσαν προῖκα μέγα μέρος τοῦ δουκάτου, μετὰ τοῦ συγγενοῦς του Πέτρου Σαρακηνοῦ ἐν Εὐβοίᾳ. Ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἐξοργισθεῖσα διὰ τὴν πρόκλησιν ταύτην τοῦ Ῥαινερίου ἠρραβώνισεν εἰς τὸ πείσμα τὴν κόρην της μετὰ τοῦ Στεφάνου Δούκα, Σλάβου τὴν καταγωγὴν καὶ υἱοῦ τοῦ ἡγεμόνος Μεγαλοβλαχίας, ἐξηγέρθη ἐν Ἑλλάδι μεγάλη ἀγανάκτησις διὰ τὴν πρᾶξιν ταύτην παρὰ τε τοῖς Ἑλλησι καὶ τοῖς Φράγκοις, ἀκριβῶς ὡς ὁ Ῥαινέριος ἐπεθύμει. Ἐπωφελούμενος λοιπὸν τὴν γενικὴν ταύτην ἀγανάκτησιν καὶ προφασιζόμενος τὴν γενομένην αὐτῷ ὑπὸ τῆς κομῆσεως προσβολὴν ἤρξατο τῷ 1385 τῶν κατὰ τοῦ δουκάτου ἐχθροπραξιῶν καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον οὐδεὶς τοποτηρητὴς ὑπῆρ-

¹ Ὁ Χαλκοκονδύλης καλεῖ τὸν οἶκον Ἀζαϊόλας (σ. 207), ὁ Γεώργ. Φραντζῆς Λατζιόλας, ἐν ἄλλαις δ' ἐγγράφοις μαρτυρίαις παρὰ Buchon καλοῦνται ὀρθότερον Ἀτζαϊῶλαι καὶ ἄλλως.

χεν ἐν αὐτῷ, καὶ τὸ μὲν ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του ἐνετικὸν πλοῖον ἐξαπέ-
 στειλεν εἰς Πειραιᾶ, ὅπως κωλύη τὸν εἰς τὸν λιμένα τοῦτον κατὰπλουν
 πλοίων καὶ προσβάλλῃ ἐκεῖθεν τὴν Ἑταιρείαν, τοὺς δὲ μισθοφόρους του,
 μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ Τοῦρκοι, διέταξε νὰ εἰσβάλωσιν ἐκ Με-
 γάρων εἰς τὴν Ἀττικὴν. Ὑπὲρ τῆς κομίσσεως Ἑλένης ἀνέλαβον τὸν
 ἀγῶνα οἱ προσωρινοὶ διοικηταὶ τοῦ δουκάτου ἀδελφοὶ Λώρικαι (1383—
 1385), οἵτινες καὶ ἐξῆλθον ἀμέσως εἰς ἀπόκρουσιν τῶν ἐπιδρομέων,
 ἐνίκηθησαν ὅμως ὑπὸ τούτων καὶ ἀμέσως ὁλόκληρος ἡ ἀνοικτὴ χώρα
 τῆς Ἀττικῆς καὶ αὐτὴ ἡ κάτω πόλις τῶν Ἀθηνῶν περιῆλθον εἰς χεῖ-
 ρας τοῦ Ῥαινέριου, μόνῃ δ' ἡ Ἀκρόπολις καὶ τινα ἄλλα φρούρια
 ἀνθίσταντο. Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀραγωνίας καὶ δοῦξ τῶν Ἀθηνῶν Πέ-
 τρος Ε', μαθὼν τὸν κίνδυνον τῆς Ἑταιρείας, ἀνεγνώρισε πόσον ἐσφαλὴ
 ἀντικαταστήσας τόσον συχνὰ τοὺς τοποτηρητάς, ἀπεπειράθη δὲ νὰ
 κερδήσῃ τοὺς Ναβαρραίους κατὰ τοῦ Νερίου καὶ ἐξαπέστειλεν ἐν τάχει
 εἰς Ἀθήνας μετὰ στρατοῦ ὡς γενικὸν διοικητὴν τὸν Καταλάνον Πέ-
 τρον Παῦον (de Pau, 1385—1387), πᾶσαι ὅμως αἱ προσπάθειαι
 τούτου πρὸς ἐκδίωξιν τῶν πολεμίων καὶ ἀνάκτησιν τοῦ δουκάτου ἀπέ-
 τυχον. Ὀλίγον ἐπίσης ὠφέλησε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ νέου βασιλέως καὶ δου-
 κὸς Ἰωάννου ἀποστολὴ τοῦ ἀμνηστευθέντος γνωστοῦ Ῥοκκαβέρτου
 ὡς γενικοῦ διοικητοῦ, διότι, πρὶν οὗτος φθάσῃ εἰς Ἀθήνας, ἡ Ἀκρό-
 πολις παρεδόθη εἰς τὸν Ῥαινέριον, ἀνγκασθέντος τοῦ Παύου νὰ συν-
 τηκολογήσῃ ἐν ἔτει 1387 μετὰ μακρὰν καὶ ἐπίμονον ἀντίστασιν¹.
 Μετὰ δὲ τὴν παράδοσιν τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν οὐδεμίαν πλέον
 σοβαρὰν ἀντίστασιν εὗρεν ὁ Νέριος ἐν τῷ λοιπῷ δουκάτῳ. Οἱ τιμαριοῦ-
 χοι αὐτοῦ ἀνεχώρησαν εἰς μετὰ τὸν ἄλλον εἰς Σικελίαν καὶ Ἰσπανίαν,
 ὀλίγοι δὲ τινες αὐτῶν διετηρήθησαν ἐπὶ τινα ἀκόμῃ χρόνον ἐν ταῖς
 κτήσεσι των, ὡς ἐν Αἰγίνῃ οἱ Φαδρεῖκοι, ἐκ συμφωνίας πρὸς τὸν Νέ-
 ριον. Δὲν περιελήφθησαν ὅμως εἰς τὰς κατακτήσεις τοῦ Νερίου τὰ Σά-
 λωνα, ἡ Βωδονίτζα καὶ αἱ ἐν Ἀργολίδι κτήσεις τῶν πρῶν δουκῶν.

Οὕτω λοιπὸν ἔληξεν ὁλοτελῶς ἐν ἔτει 1387 ἡ κυριαρχία τῶν Κα-
 ταλάνων ἐν Ἀττικῇ καὶ ἡ τῆς Παλλάδος πόλις περιῆλθεν εἰς τὴν

¹ Ἴδε Hopf, σ. 25 ἐπ. καὶ Γρηγοροβ. Β', 209 ἐπ., πρὸς δὲ περὶ τῆς ὑπὸ Ῥαι-
 νερίου κατοχῆς τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν Χαλκοκονδύλῃν ἐν βιβλ. 4, σ. 207—208
 καὶ Γεώργ. Φραντζῆν ἐν 1, 34, σ. 107 ἐκδόσεων Βόννης. Ὁ τελευταῖος οὗτος
 ἐσφαλμένως καλεῖ τὸν Ῥαινέριον Ῥωμανόν, ὡς ἐσφαλμένως λέγει καὶ ὅτι ἡγό-
 ρασε παρὰ τῆς Ἑταιρείας τὸ δουκάτον.

ἐξουσίαν τοῦ ἐκ Φλωρεντίας τραπέζιτικοῦ οἴκου τῶν Ἀτζαϊωλῶν, ἀφοῦ ὑπέστη τὰ πάνδεινα ὑπὸ τοὺς Καταλάνους ἐπὶ 77 ἔτη, ὅπως ζήσῃ ὑπὸ τοὺς νέους τούτους κατακτητὰς 70 περίπου ἐτῶν ἀνεκτότερον σχετικῶς βίον, μέχρις οὗ περιέπεσεν εἰς χεῖρας νέων πάλιν τυράννων, τῶν Τούρκων, μεταπίπτουσα οὕτως ἀπὸ δουλείας εἰς δουλείαν ἢ ἄλλοτε ἡγεμονίᾳ αὕτῃ τῆς Ἑλλάδος καὶ φιλευθερωτάτῃ τῶν πόλεων! Οἱ Καταλάνοι μετὰ τὴν ἐντελῆ ἀπώλειαν τῆς χώρας ἀπῆλθον ἐξ αὐτῆς πανδημεῖ εἰς Ἀραγωνίαν καὶ Σικελίαν οὐδὲν ἄλλο ἔχνος ὀπισθεν ἐγκαταλιπόντες ἢ τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς δηώσεις, ἃς εἶχον διαπράττει καὶ τὰς ὁποίας ἐξηκολούθησαν ὀλίγοι τινὲς ληστρικοὶ ὄμιλοι αὐτῶν ἐπὶ τινα χρόνον ἔτι, περιφερόμενοι ἀνά τὴν χώραν. Οὐδεὶς αὐτῶν ἐναπέμεινε μετ' ὀλίγον ἐνταῦθα, ὅπου κύριοι ἀπέβησαν οἱ ἄσπονδοι πολέμιοι αὐτῶν Ναβαρραῖοι, καὶ ὡς λοιμικὴ τις νόσος παροδικῶς αὐτὴν καταμαστίσαντες διὰ παντός ἐξέλιπον. Οὔτε νομίσματα οὔτε κτίρια ἐκ τῆς κυριαρχίας τῶν ταύτης ὑπάρχουσι· διότι νομίσματα μὲν ἰδιαιτέρα τοῦ δουκάτου δὲν ἐκόπησαν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῆς καταλανοκρατίας, ὡς οὐδ' ἐπὶ τῶν Ἀτζαϊωλῶν, οἰκοδομῶν δ' ἔχνος οὐδὲν ὑπελείφθη ἐξ αὐτῶν¹. Μόνον τὸ ὄνομα τῶν διασφύζεται παρὰ τῷ λαῷ ὡς σύμβολον καταστροφῆς καὶ φρίκης, ὁ «Κατιλάνος.»

¹ Τούλάχιστον οὐδὲν τοιοῦτον εἶνε μέχρι τοῦδε γνωστόν. Πρβ. G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient latin, Paris. 1878 σ. 345. Bournouf, La ville d'Athènes, σ. 59. καὶ Γρηγοράδ. Β', σ. 216.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΑΤΖΑΙΩΛΑΣ. 1387 - 1456.

Ἀπὸ τῆς κατοχῆς τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος Κορίνθου καὶ Μεγάρων Ῥαινερίου ἢ Νερίου Ἀτζαϊώλη (διότι καὶ Νέριος κατὰ συγκοπὴν ἐκαλεῖτο), ἄρχεται ἡ τρίτη περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἀθήναις, ἡ βραχυτέρα καὶ σχετικῶς καλλιτέρα τῶν δύο ἄλλων. Οἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἄρχοντες δυνάσται τῶν Ἀθηνῶν ἦσαν γόνοι πλουσίου τινὸς τραπεζιτικοῦ οἴκου ἐκ τῆς τότε ἰσχυρᾶς καὶ ἐνδόξου Φλωρεντίας τῆς Ἰταλίας, οἵτινες ἀπὸ μιᾶς ἤδη γενεᾶς εἶχον ἀποκατασταθῇ ὡς ἡγεμόνες ἐν Πελοποννήσῳ. Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀτζαϊώλων (Acciajuoli¹) μετώκησεν ἐν ἔτει 1160 ἐκ Βρεσκίας εἰς Φλωρεντίαν, ἐνθα ἱδρυσεν ἐργοστάσιον χάλυβος, ἐξ οὗ ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἡ οἰκογένεια ἀπέκτησε σημαντικὴν περιουσίαν, μάλιστα διὰ τοῦ Δαρδάνου Ἀτζαϊώλη († 1335), ὅστις περὶ τὰ 1270 μετήρχετο τὸν ἔμπορον ἐν Τύνιδι, μετὰ δὲ τὴν εἰς Φλωρεντίαν ἐπάνοδόν του ἱδρυσεν αὐτόθι οἶκον τραπεζιτικὸν φερώνυμον, τοσαύτην ἀποκτήσαντα ταχέως φήμην, ὥστε καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην εἶχεν ἐν ταῖς κυριωτέροις πόλεσιν ὑποκαταστήματα ἢ πρακτορεῖα, διευθυνόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ μελῶν τῆς οἰκογενείας, καὶ ἐδάνειζεν εἰς τὰς τότε κυβερνήσεις μεγάλα ποσά. Τοῦτου ἕνεκά τινα τοῦ οἴκου τούτου μέλη κατεῖχον καὶ αὐλικά ἀξιώματα παρὰ διαφόροις αὐλαῖς, ἰδίως δὲ ἐν Νεαπόλει καὶ τῇ κάτω Ἰταλίᾳ παρὰ τοῖς ἐκεῖ ἡγεμόσιν². Τοιοῦτοι μεγάλοι τραπεζιτικοὶ οἶκοι, παγκόσμιον ἔχοντες φήμην, ὑπῆρχον καὶ

¹ Περὶ τῶν Acciajuoli ἴδε ἐκ πολλῶν τὸν Matteo Palmieri, παρὰ Giov. Batt. Ubaladini, *Historia della casa degli Ubaladini e la vita di Nicolo Acciajuoli e l'origine della famiglia degli Acciajuoli*, ἐν Φλωρεντίᾳ 1588, σ. 135—170, τὸν Buchon, *Nouvelles Recherches* κτλ., τόμ. Α', σ. 41 ἐπ. τόμ. Β', σ. 31 ἐπ., Hopf, τόμ. Σ', σ. 454 ἐπ. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 123 ἐπ.

² Ἰδε Buchon, ἔνθ. ἄνωτ. τόμ. Α', σ. 46 τόμ. Β', σ. 31—32. Hopf, τόμ. Σ', σ. 454. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 125 ἐπ.

ἄλλοι τότε ἐν Φλωρεντίᾳ, οἱ πρῶτοι τοιοῦτοι ἐν Εὐρώπῃ ἀκμάσαντες, ὡς ὁ τῶν Βάρδων, ὁ τῶν Περούτσων καὶ ἄλλοι, διὰ τούτων δὲ καὶ διὰ τῶν βιομηχανικῶν τῆς ἐργαστασίων ἀπέκτησεν ἡ πόλις ἐκείνη μεγάλην δύναμιν καὶ σημασίαν· καθόσον ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος ὑπῆρχον ἐν Φλωρεντίᾳ διακόσια βιομηχανικὰ ἐργαστάσια μετὰ 30,000 ἐργατῶν παράγοντα ἑκατομμυρίων πολλῶν βιομηχανικὰ προϊόντα. Εἰς Νεάπολιν δὲ πρὸς τὸν βασιλέα Ῥοβέρτον ἀπέστειλεν ἐν ἔτει 1331 εἰς αὐλικὴν θέσιν ὁ πατὴρ αὐτοῦ καὶ τὸν ἐν ἔτει 1310 γεννηθέντα Νικόλαον Ἀτζαϊώλην, ὅστις ἦτο προωρισμένος ν' ἀνυψώσῃ τὸν οἶκον ἐκείνον μέχρι τοῦ ἡγεμονικοῦ ἀξιώματος. Διὰ τῆς ἐπιτηδειότητός του ἐκέρδησεν οὗτος εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν εὐνοίαν τοῦ βασιλέως καὶ ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτορος Ῥοβέρτου, παρ' οὗ προήχθη εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα, ὡς ἀντιπρόσωπος δὲ συγχρόνως τοῦ μεγάλου τροπεζιτικοῦ αὐτοῦ οἴκου ἀπέκτησε μεγάλην ἐπιρροὴν καὶ ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς τε λοιπῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, οὗς ὑπεχρέου διὰ δανείων. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ῥοβέρτου, κατορθώσας νὰ κερδήσῃ τὸν ἔρωτα τῆς χήρας ἐκείνου Αἰκατερίνης Βαλουᾶ (de Valois), ἣτις ἦτο καὶ ἀνωτάτη κυρίαρχος τῆς Πελοποννήσου, ἀπέβη ὁ πράγματι διευθυντὴς τῶν πραγμάτων ἐν τε τῇ βασιλείᾳ Νεαπόλεως καὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ χώρᾳ ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1335 καὶ ἐξῆς ν' ἀποκτᾷ ἐν μέρει μὲν δι' ἀγορᾶς, ἐν μέρει δὲ διὰ δωρεῶν τῆς ἐρωμένης του καὶ ἄλλας ἐξ ὑποθήκης διὰ καθυστερούμενα δάνεια διαφόρους σημαντικὰς κτήσεις καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1337 κατετάχθη μεταξύ τῶν ὑποτελῶν Φράγκων ἡγεμόνων τῆς Πελοποννήσου¹.

Ὅτε δ' ἐν ἔτει 1338 ἡ βασίλισσα καὶ ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη Βαλουᾶ ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ εἰς Πελοπόννησον πρὸς ἐξομάλισιν τῶν μεταξύ τῶν διαφόρων ἡγεμόνων ἐρίδων καὶ ἐξασφαλισμὸν τῆς κυριαρχίας τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, ὁ Νικόλαος Ἀτζαϊώλης συνώδευσεν αὐτὴν καὶ διαμείνας ἐνταῦθα τρία ὁλόκληρα ἔτη ἐν μέρει μὲν μετὰ τῆς αὐτοκρατείας, ἐν μέρει δὲ καὶ μόνος (1338—1341), ἐρρῦθμισε σὺν τοῖς κοιντοῖς καὶ τὰ ἴδια πράγματα. Ἀκολουθῶς ἐπιστρέψας εἰς Νεάπολιν ἐξηκολούθει νὰ προαγῇται πάντοτε κατὰ τε ἀξίωμα καὶ ἰσχὺν καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῆς ἐρωμένης του Αἰκατερίνης κατέστη κηδεμὼν τῶν τέκνων τῆς. Τὸν κολοφῶνα δὲ τῆς ἀνυψώσεως καὶ

¹ Πρβ. Buchon, Nouvelles Recherches, τόμ. Β', σ. 65 ἀρ. V.

ισχύος του ἔφθασεν ὁ Νικόλαος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτορος καὶ ἀνωτάτου κυριάρχου τῆς Πελοποννήσου Ροβέρτου τοῦ Τάραντος (1346—1364), ὅτε ἐξέτεινεν ἔτι μᾶλλον τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις, ἔλαθεν ὡς φέουδον τῷ 1358 τὴν βαρωνίαν τῆς Κορίνθου καὶ ἀπέβη ὁ ἰσχυρότερος τῆς Πελοποννήσου ἡγεμὼν, κατορθώσας ὅπως διορισθῇ ὑπὸ τοῦ πάπα καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Ἰωάννης Ἀτζαῖωλης (1360—1365) ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν μετὰ διοικητικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ συγχρόνως καὶ ἐτέρους συγγενεῖς του ἀποκατέστησεν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, μάλιστα δὲ τὸν Ἀγγέλον καὶ Ῥαινέριον Ἀτζαῖωλας, ἀδελφούς τοῦ Ἰωάννου καὶ ἀνεψιούς του ὡσαύτως ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ Ἰακώβου, οὓς εἶχεν υἱοθετήσῃ διὰ τῆς ἐν ἔτει 1358 γραφείσης διαθήκης του. Τὸν δ' ἀδελφὸν τούτων Δονάτον διώρισεν ἐν ἔτει 1365 τοποτηρητὴν του ἐν Πελοποννήσῳ μετ' ἀπεριορίστου πληρεξουσιότητος, ἀλλ' οὗτος ταχέως πάλιν ἐπανέκαμψεν εἰς τὰ ἴδια¹.

Πολλῷ δραστηριώτερον πρὸς στερέωσιν τῆς ἰσχύος τῶν Ἀτζαῖωλῶν ἐν Πελοποννήσῳ εἰργάσθησαν οἱ δύο ἑτεροὶ ἀδελφοί, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν Ἰωάννης, ὅστις εἶχε καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Κορίνθου, καὶ ὁ Ῥαινέριος ἢ Νέριος, ὅστις κατ' ἀρχὰς μὲν εἶχεν ἀποσταλῇ εἰς Πελοπόννησον ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ θεοῦ πατρός του πρὸς διοίκησιν κητήσεων τινῶν ἐκεῖνον, τῷ χρόνῳ δ' ἡγόρασε παρὰ τῆς ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκρατορίας Κωνσταντινουπόλεως Μαρίας Βουρβωνίδος, χήρας Ροβέρτου τοῦ Τάραντος καὶ φίλης αὐτοῦ καὶ προστάτιδος, καὶ ἰδιαιτέρας τινὰς κτήσεις αὐτόθι, τὸ Αἶγιον καὶ τὴν Νιβελέτην, ἃς ἠῤῃξεν ἐν ἔτει 1365 καὶ διὰ τῆς Κορίνθου παραχωρηθείσης αὐτῷ πρὸς διοίκησιν μετὰ τὸν κατὰ Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους θάνατον τοῦ Νικολάου Ἀτζαῖωλη ὑπὸ τοῦ ἐτέρου ἀδελφοῦ του καὶ τότε ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν Ἀγγέλου (1365—1369), τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ἰωάννην². Οὕτω λοιπὸν διηνεκῶς ἐξετείνετο καὶ ἐκραταιοῦτο ἡ ἰσχύς τῶν Ἀτζαῖωλῶν ἐν Πελοποννήσῳ, πρὸς δὲ μέγα συνέτειναν τὰ ἄπειρα αὐτῶν χρηματικὰ μέσα καὶ ἡ ὅλον ἐν προβαίνουσα ἐξασθένεισι καὶ ἐλαττώσις τῆς ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου κυριαρχίας τῶν ἡγεμόνων τοῦ Τάραντος· διότι ἐν μὲν τῇ Λακωνίᾳ καὶ μέρει τινὶ τῆς λοιπῆς Πελοποννήσου εἶχεν ἀποκατασταθῇ ἐκ νέου ὁ τῶν

¹ Buchon, Nouv. Rech., B', σ. 198. ἀρ. XXX. Πρὸς. καὶ Γρηγοροβ. B', σ. 141 ἐπ. 147 ἐπ.

² Ἰδε Hopf, τόμ. Σ' σ. 455, 456, τόμ. Ζ', σ. 1 ἐπ. 6 ἐπ. καὶ Buchon, Nouv. Rech., A', σ. 126.

Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων οἶκος, ἐν δὲ τῇ λοιπῇ χερσονήσῳ πράγματι μὲν ἤρχον οἱ διάφοροι βαρῶνοι καὶ ἡγεμονίσκοι, περὶ δὲ τῆς ἐπικυριαρχίας ἤριζον πρὸς ἀλλήλους οἱ ἡγεμόνες τοῦ Τάραντος καὶ τῆς Νεαπόλεως¹. Ἐν τοιαύτῃ λοιπὸν συγχύσει καὶ παραλυσίᾳ ὁ ἄρχων Κορίνθου καὶ Νιβελέτης Νέριος Ἀτζαϊώλης ἢ Ἀκκιαγιουόλης διὰ τῆς δραστηριότητος, τῆς φιλοδοξίας καὶ τοῦ πλούτου του ταχέως καὶ εὐκόλως ἀπέκτησεν ἰσχύν καὶ ἐπεξέτεινεν ἀδιακόπως τὰς κτήσεις του, ἃς ἐξησφάλιζε διὰ καταλλήλων συμμαχιῶν. Ἐκ Κορίνθου, ἔνθα εἶχε τὴν ἑδρὰν τῆς ἀρχῆς του, ἔκ τε φιλοδοξίας καὶ πλεονεξίας ἀγόμενος καὶ ὡς ὑποτελὴς τοῦ οἴκου τῶν Ἀνδηγαυῶν, ἔστρεψε τὰ βλέμματά του πρὸς τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν—Νέων Πατρῶν, ὅπερ οἱ Καταλάνοι ἀποσπάσαντες ἐκ τῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Νεαπόλεως εἶχον θέσει ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ ἀντιζήλου καὶ πολεμίου οἴκου τῶν βασιλέων τῆς Σικελίας καὶ Ἀραγωνίας. Βλέπων λοιπὸν τὴν ἐν τῷ δουκάτῳ παρὰ τοῖς Καταλάνοις ἐπικρατοῦσαν ἀνωμαλίαν συνέλαβεν, ὡς εἰδομεν, τὸ σχέδιον, τυχὼν εὐκαιρίας, νὰ ἐκδιώξῃ αὐτοὺς ἐντεῦθεν καὶ νὰ ἐνώσῃ τὸ δουκάτον μετὰ τῶν λοιπῶν κτήσεών του. Πρὸς τοῦτο δὲ διέτηρει φιλικὰς σχέσεις πρὸς τοὺς γείτονας καὶ ἀντιζήλους τῶν Καταλάνων Ἐνετοὺς τῆς Εὐβοίας καὶ ἠΐξανεν ὁλονέν τὰς στρατιωτικὰς του δυνάμεις διὰ μισθοφόρων, μεταχειριζόμενος ὡς τοιοῦτους καὶ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους. Αἶφνης δ' ἐπαρουσιάσθησαν τότε καὶ ἕτεροι ἐπικίνδυνοι τῶν Καταλάνων πολέμιοι, οἵτινες τὰ μέγιστα ἐχρησίμευσαν αὐτῷ πρὸς πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων του, ἡ Ἐταιρεία δηλονότι τῶν Ναβαρραίων. Ὁ τοῦ Τάραντος ἡγεμὼν καὶ ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Φραγκίσκος Βάλτζος, ὅστις ἤριζε πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Νεαπόλεως περὶ τῆς ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου κυριαρχίας, ἐμισθώσατο, ὡς εἴπομεν, καὶ ἐζαπέστειλεν εἰς Ἑλλάδα ἐν ἔτει 1380 σῶμα τυχροδιωκτῶν Ναβαρραίων, ὅμοιον τοῦ τῶν Καταλάνων, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τὴν τε Πελοπόννησον δι' αὐτῶν ν' ἀνακτήσῃ καὶ τὴν ὅλην Ῥωμανίαν, εἰ δυνατόν, νὰ κυριεύσῃ· τὸ σῶμα δὲ τοῦτο τῶν μισθοφόρων τοῦ Φραγκίσκου Βάλτζου ἐκλήθη, ὡς γνωστόν, «Ἐταιρεία τῶν Ναβαρραίων»². Οἱ νέοι οὗτοι τυχροδιώκται, ἅμα ἐφθασαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐν ἔτει 1380, διηυθύνθησαν, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶδομεν (σ. 365 ἐπομ.),

¹ Hopf. ἐν τόμ. Ζ', σ. 9 ἐπ. Γρηγορόβ. ἐν Β', σ. 125 ἐπ. 147 ἐπ.

² Ἰδὲ Hopf, τόμ. Ζ', σ. 12. Αὕτη εἶνε ἡ μόνη ὁρθὴ καὶ ἐπὶ ἀποδείξεων βασιζομένη γνώμη περὶ τῆς Ἐταιρείας τῶν Ναβαρραίων.

κατ' εὐθείαν κατὰ τῶν Καταλάνων, μετὰ μικρὰν ὁμῶς καὶ βραχυ-
χρόνιον ἐπιτυχίαν ἀπεκρούσθησαν ἐντεῦθεν καὶ καταφυγόντες εἰς Πε-
λοπόννησον, τὸν ἀρχικὸν τῆς ἀποστολῆς τῶν σκοπὸν, ἦγον καὶ ἔφερον
αὐτόθι τὰ πράγματα. Πρὸς τοὺτους λοιπὸν ἦλθεν ὁ Νέριος εἰς σχέσεις
ἔλαβε πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ὑπὸ μισθὸν καὶ διὰ τούτων καὶ τῶν λοι-
πῶν του μισθοφόρων ἐκυρίευσεν κατὰ τὰ ἔτη 1385—1387 τὸ δουκά-
τον Ἀθηνῶν, ἀποβάς οὕτως «ἀρχων τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ δουκά-
του» (1385—1394), ἐδρεύων ἐν Ἀθήναις, ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως,
καὶ ἐν Κορίνθῳ¹.

Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον παρουσιάζεται ὁ Νέριος Α' Ἀτζαϊώλης εὐ-
θύς μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1385 ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τινι τῶν πρα-
κτικῶν τῆς ἐνετικῆς γερουσίας ἀπὸ 7 Ἰουλίου 1385 ἀποφασίζει αὕτη
νὰ κάμῃ παραστάσεις εἰς τὸν «ἀρχοντα τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ δουκά-
του,» διότι οὗτος παρεῖχεν ἐν Μεγάροις ἄσυλον εἰς τοὺς Τούρκους πει-
ρατάς, τοὺς λεηλατοῦντας τὰς ἐν Εὐβοίᾳ ἐνετικὰς κτήσεις καὶ μετα-
φέροντας ἐκεῖθεν εἰς τὸ δουκάτον τοὺς ἀρπαζομένους ἀνθρώπους καὶ τὰ
κτήνη². Ὁ δὲ Νέριος ἐδικαιολογήθη παρὰ τοῖς Ἐνετοῖς προφασισθεὶς
τὴν ἐν τῇ χώρᾳ του ἕνεκα τοῦ πολέμου ἐπικρατοῦσαν ἀνωμαλίαν, κα-
θόσον μάλιστα τὰ πλείστα φρούρια τοῦ δουκάτου ἦσαν εἰσέτι εἰς χεῖρας
τῶν Καταλάνων, καὶ ὑπεσχέθη εἰς ἐνδειξὴν τῆς πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς φιλίας
καὶ πίστεώς του νὰ διατηρῇ διαρκῶς μίαν γαλέραν ὑπὸ τὴν διεύθυν-
σιν Ἐνετοῦ πλοιάρχου πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ ἰδίου κράτους καὶ τῆς
Εὐβοίας κατὰ τῶν Τούρκων. Ταύτην τὴν ὑπόσχεσιν του πιστῶς ἐξε-
πλήρωσε καὶ ἤδη διαρκούντος τοῦ κατὰ τῶν Καταλάνων πολέμου,
κατὰ τὸ ἔτος 1386, ἐνίκησε τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἐνετοῦ διοικητοῦ Εὐ-
βοίας νίκην λαμπράν κατὰ τῶν Τούρκων πειρατῶν, ἀνθ' ὧν ἡ ἐνετικὴ
κυβέρνησις διέταξε τὸν ἐν Εὐβοίᾳ τοποτηρητὴν νὰ συντρέχῃ τὸν Νέ-
ριον ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ παντὶ σθένει. Ἡ φιλικὴ ὁμῶς αὕτη καὶ
εὐλικρινὴς πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς σχέσις τοῦ ἀρχοντος Κορίνθου καὶ Ἀθη-

¹ Ἴδε Hopf τόμ. Ζ', σ. 26 μετὰ τῶν μαρτυριῶν.

² Hopf, ἐνθα ἀνωτέρω. Ἐν τινι δὲ σφζομένῳ δωρητήριῳ ἐγγράφῳ ἀποκα-
λεῖ ἑαυτὸν οὕτως. «Ἡμεῖς Νέριος δὲ Ἀτζαϊώλης, αὐθέντης καστελλανίας Κο-
ρίνθου, δουκιάμου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν περὶ αὐτούς.» Πρβ. Buchon, Nouv.
Rech., Β', σ. 220. Γρηγοροβ. Β', σ. 228. Τῆς εἰκόνας τοῦ Νερίου καὶ τῶν
διαδόχων του ἴδε παρὰ Φραγκ. Φανέλλη, Atene Attica, ἐν Ἐνετίᾳ 1707,
τινὲς ὁμῶς ὄχι ἄνευ λόγου θεωροῦσιν αὐτὰς μὴ γνησίας.

νῶν δὲν διήρκεσε πολύ, ὥς μετ' ὀλίγον θέλομεν ἰδεῖ. Μετὰ τὴν ἀλωσιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀκροπόλεως τὴν ἔδραν τῆς ἀρχῆς του μετέφε-
 ρεν, ὥς εἵπομεν, ὁ Νέριος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἔνθα καὶ οἱ διάδοχοί του
 συνήθως εἶχον τὴν διαμονὴν των. Ἐντεῦθεν παρεχώρησε τὰς ἐν Ἰταλίᾳ
 κτήσεις του δι' ἐγγράφου ἀπὸ τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1387 τοῖς ἐν Φλω-
 ρεντίᾳ συγγενέσιν αὐτοῦ, αὐτὸς δ' ἀπεφάσισε νὰ διαμείνῃ διαρκῶς ἐν
 Ἑλλάδι εἰς τὰς ἐνταῦθα νέας κτήσεις του¹. Τὸ δωρητήριον ἐγγράφον εἶνε
 γεγραμμένον ἑλληνιστί, ὅπερ δείκνυσιν ὅτι οἱ Ἀττικῶλοι κάλλιον τῶν
 προκατόχων Φράγκων δυναστῶν ἤξευρον νὰ ταῦτιζωσι τὰ ἑαυτῶν ἔθιμα
 καὶ τὰ συμφέροντα πρὸς τὰ τοῦ λαοῦ, οὗ ἦρχον, μεταχειριζόμενοι ἐν
 τῇ διοικήσει καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ καὶ ὄχι, ὥς οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Κα-
 ταλόνοι, τὴν ἰδίαν ἀκατάληπτον τοῖς ὑπηκόοις διάλεκτον². Ἐκτὸς
 τούτου ἐπῆλθε τότε καὶ νέα ἐν τοῖς ἐσωτερικοῖς μεταρρυθμίσις, ἥτις
 μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Νέριος προσηnéχθη πρὸς τοὺς Ἑλληνας ὑπηκόους του
 πολλῶ ἡπιώτερον καὶ πατριώτερον ἢ πάντες οἱ πρὸ αὐτοῦ Φράγκοι
 τῆς χώρας κύριοι. Ἐνῶ δηλ. ἐπὶ τῶν Δελαροσῶν καὶ τῶν Καταλά-
 νων ἦτο ἀπηγορευμένον τοῖς ἐντοπίοις νὰ ἔχωσιν ἰδίους ἐκκλησιαστικούς
 ποιμενάρχας, τὴν δὲ θέσιν καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἑλληνικοῦ κλή-
 ρου εἶχε σφετερισθῇ ὁ καθολικὸς ἢ λατινικὸς. ὁ Νέριος ἐπέτρεψε τὸν
 διορισμὸν καὶ Ἑλλήνος ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν παρὰ τὸν ὑπάρχοντα
 Λατῖνον τοιοῦτον καὶ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου χάριν τῶν
 ἰθαγενῶν. Ὁ πρῶτος οὕτω διορισθεὶς Ἑλληναρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν μετὰ
 τὸν γνωστὸν ἡμῖν Μιχαὴλ Χωνιάτην ἦτο Δωρόθεός τις, ὅστις μετ' ὀλί-
 γον ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Μακαρίου διὰ λόγους, οὓς προσεχῶς θέλο-
 μεν ἰδεῖ, κατώκησε δὲ ἐκτὸς τῆς Ἀκροπόλεως ἐν τῇ κάτω πόλει,
 πιθανῶς παρὰ τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Διονυσίου, πλησίον τοῦ Ἀρείου Πά-
 γου, ὅπου καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίᾳ κατώκουν οἱ μητροπολίται³.

Οὕτω λοιπὸν ἤρξατο διὰ τοῦ Νερίου νέα ἡπιωτέρα καὶ δικαιοτέρα
 κυριαρχία ξένων, ἐπὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἡ τῶν

¹ Hopf, τόμ. Ζ', σ. 26 καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

² Περὶ τῆς ὑπὸ Φράγκων ἐν ἐπισήμοις ἐγγράφοις χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς
 γλώσσης, ἰδίως ἐν Κερκύρᾳ. Ἀργεῖ, Ναυπλίῳ καὶ τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν, ἴδε
 καὶ Ἰωάννου Ῥωμανοῦ Γρατιανὸν Τζώρτζην, σ. 62 ἐπ.

³ Πρβ. Miklosich καὶ Müller, Acta et diplom. med. ævi, Wien, 1863.
 τόμ. Β', σ. 165. Spon, Voyage en Grèce, Β', σ. 200. Aug. Mom-
 msen, Athen. Christ., σ. 42 καὶ Γρηγοροῦ Β', σ. 226.

Ἀτζαϊωλῶν. Οἱ δοῦλοι οἴκοι τε καὶ ἐν τοῖς ἀγροῖς δὲν ἔλειπον βεβαίως καὶ ἐπὶ τούτων, ὥς θέλομεν ἰδεῖ παρακατιόντες, τὰ φέουδα ὁμῶς τῆς χώρας καὶ οἱ τιμαριῦχοι ἐξέλειπον, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ἡ πολυτυραννία· διότι ὁ Νέριος οὐδένα πλέον τιμαριῦχον μεγιστᾶνα ἀνέδειξεν, εἰ καὶ παρεχώρησε πάντως ἐκ τῆς χώρας εἰς οἰκείους καὶ φίλους του μέρη πρὸς κάρπωσιν. Ἀντὶ λοιπὸν τῶν πολλῶν κυρίων ἡ χώρα εἶχε τοῦ λοιποῦ ἓνα μόνον, οἱ δὲ ἰθαγενεῖς αὐτῆς κάτοικοι ἀπέκτησαν μείζονα ἀναφυκὴν καὶ αὐθυπαρξίαν. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα οἱ γεροντότεροι καὶ μᾶλλον εὐυπόληπτοι πάσης κοινότητος τότε ἤδη ἀπετέλουν συμβούλιον καὶ εἶδος ἰθαγενοῦς βουλῆς· διότι ὁ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀνώνυμος θοῆνος λέγει ὅτι οὗτοι «ἐσκότωσαν...

τοὺς γέροντας, τοὺς φρόνιμους καὶ τὴν βουλὴν τῶν ὀλην¹»

Αἱ δὲ ἀρχαὶ τῶν πόλεων καὶ κοινοτήτων ἐλαμβάνοντο κατὰ μέγα μέρος καὶ ἐκ τῶν ἰθαγενῶν· τοῦλάχιστον ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχον δύο νοτάριοι, ἀμφότεροι ἰθαγενεῖς, ὁ Δημήτριος Πένδης καὶ ὁ Νικόλαος Μακρῆς². Τοσοῦτον δ' ἐπεκράτησεν ἔκτοτε τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον καὶ ὁ Ἑλληνισμός, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπιδημοῦντες Φράγκοι ἤρξαντο ἐξελληνίζεσθαι. Οὕτω κλάδος τοῦ περιφήμου ἐν Φλωρεντία οἴκου τῶν Μεδίκων μεταναστεύσας τότε εἰς τὸ δουκάτον καὶ τὴν Ἀργολίδα μετωνομάσθησαν Ἰατροὶ, χάριν ἐνός, τῶν ὁποίων, τοῦ Νικολάου Ἰατροῦ, ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένου, ἐξέδωκεν ὁ Νέριος τῷ 1387 ἑλληνιστὶ γεγραμμένον δωρητήριον δίπλωμα, σωζόμενον μέχρις ἡμῶν³. Ἐνῷ δὲ οὕτω τὸ φραγκικὸν στοιχεῖον ἀπερροφᾶτο ἐπὶ τῶν Ἀτζαϊωλῶν ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ, ἀνεμιγνύετο τοῦτο συγχρόνως καὶ πρὸς τὸ ἀλβανικόν, τὸ ὅποιον τότε ἐν συμπαγεῖ πληθυσμῷ ἐγκατεστάθη ἐν τῇ χώρᾳ. Γνωρίζομεν ἤδη ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος μεταναστεύσαντες εἰς Θεσσαλίαν προέβησαν ἐκεῖθεν τῷ χρόνῳ καθ' ὁμίλους μεσημβρινώτερον καὶ ἐγκατεστάθησαν πολλαχοῦ τῶν ἡρημωμένων ἐλ-

¹ Ὁ ὕμνος οὗτος σώζεται χειρόγραφος ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ βιβλιοθήκῃ Πετροπόλεως, ὅθεν ἀντέγραψε καὶ πρῶτος τύποις ἐξέδωκεν αὐτὸν τῷ 1881 ὁ Γαβριήλ Δεστούνης, ἀνετύπωσε δὲ καὶ ὁ Δημήτριος Καμπούρογλος ἐν Τουρκοκρ. Μνημ. Α', σελ. 49—51.

² Ἐξάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἐν Τουρίνῳ ἀρχείου τῶν 29 Δεκ. 1391. Πρβ. Γρηγοροβ Β', σ. 227.

³ Πρβ. Γρηγορ. Β', σ. 227-228 καὶ Buchon, Nouvelles Rech., Α', σ. 131.

ληνικῶν χωρῶν ἐν τε Ἑλλάδι καὶ ἐν Πελοποννήσῳ, ὑπηρετοῦντες καὶ ὡς μισθοφόροι. Ἐν τῇ χερσονήσῳ παρεχώρησαν αὐτοῖς γαίαι οἱ δεσπότηαι Μανουὴλ Καντακουζηνὸς καὶ ὁ δεῦτερος διάδοχός του Θεόδωρος Παλαιολόγος, ἐν τῷ δουκάτῳ δ' Ἀθηνῶν γαίαι καὶ διετῇ, ὡς εἶδομεν, ἀτέλειαν ὁ Πέτρος Ε' τῆς Ἀραγωνίας καὶ ἐν Εὐβοίᾳ οἱ Ἑνετοί. Αὐτὸς δ' ὁ Νέριος εἶχεν Ἀλβανούς μισθοφόρους ἐν Κορίνθῳ, κατέκτισε δ' ἔπειτα πολλοὺς αὐτῶν ἐν τῷ δουκάτῳ, καὶ ἰδίως ἐν Ἀττικῇ, ὅθεν κατέλαβον κατ' ὀλίγον καὶ τὰς νήσους Σαλαμῖνα, Αἴγιναν, Πόρον, Ὑδραν καὶ Σπέτζας¹. Οὕτω νέα τῶν κατοίκων συγχώνευσις καὶ ἀναζύμωσις διενεργεῖτο καὶ νέος παρεσκευάσθη τῆς Ἀττικῆς πληθυσμός, μέχρι σήμερον ἐν αὐτῇ ἐγκατεστημένος.

Μόλις ὅμως ὁ Νέριος εἶχεν ἀποβῆ κύριος τοῦ δουκάτου καὶ ἐκπληρώσει οὕτω τὴν ἀρχαίαν ἐπιθυμίαν καὶ τὰ σχέδιά του, καὶ ἤρξαντο ν' ἀναφκίνωνται διάφοροι κίνδυνοι ἐκ τε τῶν Τούρκων, εἴτινες ἐκ νέου εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ προέβησαν μέχρι τῶν μεσημβρινωτάτων τῆς Πελοποννήσου ἐν ἔτει 1388, καὶ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συμμάχων καὶ φίλων του Ναβαρραίων καὶ Ἑνετῶν. Ὁ τότε ἀρχηγὸς τῆς Ἑταιρείας τῶν Ναβαρραίων Πέτρος Σουπεράνος δὲν ἐλησμόνει ὅτι κυρίως οἱ Ναβαρραῖοι ἐκυρίευσαν τὸ δουκάτον, θραύσαντες τὴν δύναμιν τῶν Καταλάνων, διὸ ἀπῆται ἀποζημιώσεις παρὰ τοῦ Νερίου καὶ ἦτο ἔτοιμος νὰ ἐπιτεθῇ κατ' αὐτοῦ, ἐὰν μὴ ἐπήρχετο ἐν ἔτει 1388 ἡ τῶν Τούρκων ἐπιδρομὴ καὶ ὁ σύγχρονος λοιμός, ὃς ἐκ νέου τότε μαστίσας τὴν Πελοπόννησον, ἅτινα ἀνεχρίτισαν αὐτόν. Ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἡ Ἑνετία οὐ μόνον παράπονα ἐξέφρασε πρὸς τὸν Νέριον, διότι οὗτος, καίπερ διατηρῶν μίαν γαλέραν, δὲν μετεχειρίσθη αὐτὴν πρὸς ἀπόκρυσιν τῆς ἐν ἔτει 1388 ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ εἰς ἔτι τραχυτέρας σχέσεις περιῆλθε πρὸς αὐτὸν διὰ τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Ἀργεὶ συμβάντα. Κατὰ πάντων δὲ τούτων ὁ Νέριος οὐδένα ἄλλον εἶχε σύμμαχον ἐκ τῶν χριστιανῶν ἐν Ἑλλάδι ἡγεμόνων ἢ τὸν δεσπότην Λακωνίας Θεόδωρον Παλαιολόγον (1388 — 1407), εἰς ὃν διελθόντα ἐν ἔτει 1388 διὰ τῆς Κορίνθου κατὰ τὴν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Λακωνίαν μετάβασίν του, ἔδωκεν ὡς σύζυγον τὴν ἐτέραν τῶν θυγατέρων του Βαρθολομειάν, τὴν ὠραιωτάτην γυναῖκα τῆς ἐποχῆς τῆς,

¹ Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 346. Γρηγοροβ. Β', σ. 229—230 καὶ Τάσον Νεροῦτσον ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημ. τόμ. Α', σ. 342 ἐπ.

κατὰ Χαλκοκονδύλην, καὶ ὡς προῖκα τὴν μετὰ θάνατον κληρονομίαν τῆς Κορίνθου¹, ἐνῶ ἡ ἐτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἦτο σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος Κεφαλληνίας καὶ Λευκάδος Καρόλου Τόκκου. Ἡ συγγένεια αὕτη καὶ συμμαχία μετὰ τοῦ δεσπότη Θεόδωρου ἦτο ἀναγκαιοτάτη τῷ Νερίῳ πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐκ τῶν Ναβαρρρίων καὶ Τούρκων κινδύνου καὶ ἐχρησίμευσεν αὐτῷ τὰ μέγιστα ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς μετ' ὀλίγον ἐκρηγείσαις ἐρίσιν. Ἐν Ἀργεὶ δηλ. καὶ Ναυπλίῳ ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν ἀπογόνων τοῦ Γουαλθήρου Β' τοῦ Βριεννίου αὐθέντης τῶν χωρῶν τούτων Γουίδων τοῦ Ἀγγιέν, ἀποθανὼν τῷ 1377, ἀφῆκεν ἄγαμον τὴν μονογενῆ θυγατέρα του Μαρίαν, ἣν εἶχεν ἀρραβωνίσει πρὸς τὸν Ἰωάννην Λώριαν (σ. 362). αἱ δὲ Ἑνετοὶ μετέπεισαν αὐτὴν νὰ ὑπανδρευθῇ τὸν ἐξ Ἑνετίας εὐγενῆ Πέτρον Κορνάρου. Ἐν ἔτει δὲ 1388 ἐπῆλθεν ὁ θάνατος καὶ τοῦ ἄρχοντος Ναυπλίου καὶ Ἀργους Πέτρου Κορνάρου ἄνευ διαδόχου τινός, ἡ δὲ χήρα αὐτοῦ καὶ οἱ Φράγκοι τῆς Ἀργολίδος, φοβούμενοι μὴ ὁ δεσπότης Θεόδωρος καὶ ὁ Νέριος καταλάβωσι τὴν τόσον σπουδαίαν πρὸς ἑνωσιν τῆς Κορινθίας μετὰ τῆς Λακωνίας χώραν ταύτην, παρκαπιθόμενοι δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἐπεμψαν πρεσβείαν καὶ ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Ἑνετίας, ἥτις οὐ μόνον τὰ αὐτὰ ἐν Πελοποννήσῳ συμφέροντα εἶχεν, ἀλλὰ καὶ μεγάλως ἐστερέωνε τὴν ἐν τῇ χερσονήσῳ κυριαρχίαν τῆς διὰ τῆς προσκτήσεως τοῦ λιμένος καὶ τοῦ φρουρίου τοῦ Ναυπλίου. Ἡ Ἑνετία λοιπὸν διὰ τε τοὺς λόγους τούτους καὶ διότι ἐφοβεῖτο «τὸν ὁμολογουμένως σκληρὸν τύραννόν Νέριον²,» ὅστις ἀπὸ τινος ἀδιακόπως ἐβλαπτε τὰς ἐν Ἑλλάδι ἐνετικὰς κτήσεις διὰ τῶν ἀπίστων Τούρκων, ἀπεφάσισε κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1388 νὰ καταλάβῃ τὴν Ἀργολίδα. Πρὶν ὅμως γίνῃ τοῦτο, ὁ πολεμικὸς τῆς Λακωνίας δεσπότης ἐκ συνεννοήσεως πρὸς τὸν πενθερόν του Νέριον κατέλαβε τὸ Ἄργος καὶ παρεσκευάζετο νὰ καταλάβῃ καὶ τὸ Ναύπλιον καὶ ὅλην τὴν Ἀργολίδα. Τοῦτο μαθοῦσα ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις ἐξῆλπέστειλε κατεπειγόντως τὸν Περάτσον Μαλιπιέρον (Perazzo Malipiero) μετὰ πολλῶν χρημάτων καὶ πληρεξουσιότητος, ὅπως πρῶτον μὲν σπεύσῃ νὰ καταλάβῃ τὸ Ναύπλιον, ἔπειτα δ' ἐκβάλῃ καὶ τὸν Θεόδωρον ἀπὸ τοῦ Ἄργους, συγχρόνως δὲ διέταξε ταῖς ἐν Χαλκιδίδι ἐνετικαῖς ἀρχαῖς νὰ ἄρῃσι τὴν ἐπὶ τοῦ πορθ-

¹ Χαλκοκονδύλης ἐν 4, 208.

² Hopf, τόμ. Ζ'., σ. 49. Πρὸς καὶ Γρηγοροβ. Β' .. 234 ἐπ., ἔνθα καὶ αἱ ἐκ τῶν ἀρχείων μαρτυρίαι.

μοῦ γέφυραν καὶ νὰ παρακωλύσωσι πᾶσαν πρὸς τὸ δουκῆτον ἐπικαι-
 νωνίαν, μέχρις οὗ ὁ Νέριος, ὃν ἐθεώρουν αἷτιον τῆς καταλήψεως τοῦ
 Ἄργους, ἐνεργήσῃ ν' ἀποδοθῇ τούτο ¹. Καὶ τῷ ὄντι σπεύσας ὁ Μαλι-
 πιέρος κατέλαθεν ἐγκαίρως τὸ Ναύπλιον καὶ προσεπάθει διὰ παντὸς
 μέσου νὰ ἐκβιάσῃ τὸν Θεόδωρον εἰς ἐκκένωσιν τοῦ Ἄργους, οὗτος ὅμως
 ἤρνεϊτο νὰ πράξῃ τούτο καὶ τὸ ἀπέφευγε ἐπὶ μυρίαῖς προφάσεσι, διὸ
 ἀπεφάσισαν τελευταῖον οἱ Ἑνετοὶ νὰ συμμαχήσωσι κατ' αὐτοῦ καὶ τοῦ
 πενθεροῦ του Νερίου μετὰ τῶν καὶ ἄλλως πολεμίων τούτοις Ναβαρ-
 ραίων. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν τελευταίων τούτων προσεκάλεσε τότε παρ' ἑαυτῷ
 τὸν Νέριον, ὅπως δῆθεν διαπραγματευθῶσι περὶ τῶν μεταξύ των δια-
 φορῶν, καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας συλλαβὼν ἐφυλάκισεν αὐτὸν τὸ θέρος τοῦ
 1389 διὰ τοῦ ὑπαρχηγοῦ τῶν Ναβαρραίων Ἀσάνου Ζαχαρίου, ἐλπί-
 ζων οὕτως οὐ μόνον ἑαυτὸν καὶ τοὺς συνεταίρους του νὰ ἐκδικηθῇ καὶ
 νὰ λάβῃ λύτρα μεγάλα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ποθουμένην
 ἐκκένωσιν τοῦ Ἄργους νὰ ἐκβιάσῃ. Καὶ τῷ ὄντι ἡ αἰχμαλωσία τοῦ
 πενθεροῦ του ἔκχευε τὸν Θεόδωρον νὰ φανῇ συγκαταβατικώτερος, ὅπως
 κερδήσῃ ὅμως καιρὸν, ἔπεμψε πρέσβεις εἰς Ἑνετίαν μυρία ὅσα προφα-
 σιζομένους καὶ ὑπισχνουμένους, ἀλλ' ἔλαβεν ἐκεῖθεν τὴν ἀπάντησιν ὅτι,
 ἵνα μεσιτεύσῃ ἡ Ἑνετία πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Νερίου, ἔπρεπε νὰ
 ἐκκενωθῇ πρότερον τὸ Ἄργος. Καὶ ἡ σύζυγος δὲ τοῦ Νερίου Ἀγνή
 κατέβαλε μετὰ τοῦ Θεοδώρου πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν
 τοῦ ἀνδρός της, ἀλλὰ μάτην. Τότε ἐτέθησαν πανταχόθεν εἰς ἐνέργειαν
 πάντα τὰ μέσα πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ αἰχμαλώτου. Ἡ Φλωρεντία
 καὶ ὁ ἕτερος τῶν ἀδελφῶν του Δονάτος ἔπεμψαν πρεσβεῖαν εἰς Ἑνετίαν,
 ὅπως πείσωσιν αὐτὴν νὰ προστατεύσῃ τὸν Νέριον, τυγχάνοντα ἐπίτιμον
 αὐτῆς πολίτην, συγχρόνως δὲ παρεκλήθη καὶ ὁ πάπας νὰ μεσιτεύσῃ.
 Ἀλλ' ἡ Ἑνετία οὐ μόνον ἤρνεϊτο ἐπιμόνως πᾶσαν ἐπέμβασιν ὑπὲρ τοῦ
 Νερίου, ἐνόσφ ὁ γαμβρὸς τούτου κατεῖχε τὸ Ἄργος, ἀλλὰ καί, ὅπως
 αὐξήσῃ τὰ δεινὰ, διέκοψεν, ὡς εἵπομεν, πᾶσαν πρὸς τὰς χώρας τοῦ
 αἰχμαλώτου ἐμπορικὴν σχέσιν, τούτέστιν ἀπηγόρευσε τὴν εἰς Εὐβοίαν
 καὶ ἄλλαχού τῶν ἐνετικῶν κτήσεων μετάβασιν ὑπηκόων τοῦ Νερίου καὶ
 μετακόμισιν ἀττικῶν προϊόντων. Οἱ τοῦ Νερίου ἐν τούτοις προστάται
 δὲν ἀπέκαμον ἐνεργοῦντες. Ὁ μὲν ἀδελφὸς αὐτοῦ καρδινάλιος Ἀγγε-
 λος Ἀτζαϊώλης προέτρεπε τὸν δεσπότην Θεόδωρον νὰ ἐπιτεθῇ μεθ' ὧλων

¹ Ἴδε τὰς ἐκ τῶν ἀρχείων μαρτυρίας παρὰ Γρηγοροῦ Β', σ. 235.

τῶν δυνάμεων τοῦ κατὰ τῶν Ναβαρραίων, ἵνα ἐκβίασῃ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ πενθεροῦ τοῦ, πρὸς ὃ καὶ ἤρξατο ὁ Θεόδωρος νὰ παρascευάζεται μετὰ πολλῆς δραστηριότητος, ὃ δ' ἕτερος ἀδελφὸς Δονάτος καὶ ἡ Φλωρεντία ἐπεμψαν ἐκ νέου πρεσβείαν εἰς Ἑνετίαν προτρέποντες αὐτὴν νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τοῦ Νερίου καὶ ὑποσχόμενοι τὴν ἐκκένωσιν τοῦ Ἄργους καὶ χρηματικὴν ἀποζημίωσιν, πρὸς ἐξασφαλίσιν δὲ παρεχόντες τῇ Ἑνετίᾳ ὡς ἐχέγγυον τὰ Μέγαρχα, τὰς Θήβας καὶ τὰς Ἀθήνας, ὅπως κατέχῃ αὐτάς μέχρις ἐκπληρώσεως τῶν ὑπεσχημένων. Ἐπειδὴ δὲ καὶ πάλιν ὑπόπτειον ἀποτυχίαν ἐν Ἑνετίᾳ, το μὲν ἀνῆγγειλαν τῇ Ἀγνῇ νὰ παρασκευασθῇ εἰς πόλεμον, τὸ δὲ ἐπεμψαν κρύφα πρεσβείαν καὶ εἰς τὴν ἀντίζηλον καὶ ἄσπονδον τῆς Ἑνετίας πολεμίαν, τὴν Γένουαν, ἐπικαλοῦμενοι τὴν ἐπέμβασιν τῆς δημοκρατικῆς ταύτης¹. Ἡ δὲ Ἑνετία κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπέμενε καὶ πάλιν εἰς τὴν ἄρνησίν της, εἰ καὶ ἡ πολιτεία τῆς Φλωρεντίας ἡγγυάτο διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν ἀποζημιώσεων, ὑποπτεύουσα πάντοτε καὶ θέλουσα ὡς πλεῖστα ἐκ τῆς περιστάσεως ταύτης νὰ ὠφεληθῇ, τελευταῖον ὅμως βλέπουσα ὅτι ὁ μὲν Θεόδωρος παρascευάζεται νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν Ναβαρραίων μεθ' ὅλης τῆς δυνάμεώς του, ὃ δὲ Κορινθιακὸς κόλπος ἔθριβε Γενοαίων κορσάρων ἐτοίμων νὰ ἐπέμβωσιν ὑπὲρ τοῦ Νερίου καὶ φοβηθεῖσα μὴ ἀπολέσῃ τὰ πάντα, ἐπεμψεν ἐν ταχεί πληρεξουσίου εἰς Πελοπόννησον πρὸς τοὺς Ναβαρραίους, ὅπως κατορθώσωσι συμβιβασμὸν τινα. Κατὰ Μαῖον λοιπὸν τοῦ 1390 συνεφώνησαν ὁ Νέριος καὶ ὁ αἰχμαλωτίσας αὐτὸν Ἀσανὸς Ζαχαρίας, παρόντων τῶν Ἑνετῶν ἀπεσταλμένων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν Ναβαρραίων, ν' ἀφελθῇ ὁ πρῶτος ἐλεύθερος ἐπὶ τοῖς ἐξῆς ὅροις· εἰς μὲν τοὺς Ναβαρραίους ὁ Νέριος νὰ πληρώσῃ ὡς λύτρα καὶ ἀποζημίωσιν διὰ τὸ δουκατὸν Ἀθηνῶν μεγάλην ποσότητα χρημάτων, εἰς δὲ τοὺς Ἑνετοὺς νὰ παραδώσῃ τὸ Ἄργος, ἡναγκασμένος ὢν καὶ νὰ πολεμήσῃ μετὰ τῶν Ἑνετῶν κατὰ τοῦ Θεοδώρου, ἂν οὗτος δὲν ἔστεργε νὰ ἐκχωρήσῃ αὐτὸ ἀντὶ χρηματικῆς ἀποζημιώσεως πληρωτέας ὑπὸ τοῦ Νερίου. Ὡς ἐχέγγυα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑποσχέσεων τοῦ τούτων ὑπεχρεῶτο ὁ Νέριος πρὸ τῆς ἀφίσεώς του νὰ παραδώσῃ τοῖς Ἑνετοῖς τὴν ἐτέραν τῶν θυγατέρων τοῦ Φραγκίσκαν, δούκισσαν Κεφαλληνίας, ὁμηρον, ἔτι δὲ καὶ τὸ φρούριον τῶν Μεγάρων, ὅπως κατέχεται ὑπὸ ἐνετικῆς φρουρᾶς δαπάνῃ αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐκ-

¹ Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 50. Γρηγορόβ. ἐν Β', σ. 236 ἐπ.

πληρώσεως τῶν ὑπεσχημένων, καὶ τοὺς ἐν Κορίνθῳ θησαυροὺς του ὡς χρηματικά ἀσφάλιστρα. Ἄν δὲ τυχὸν δὲν ἤθελε νὰ παραχωρήσῃ τὸ φρούριον τῶν Μεγάρων, ἐδικαιοῦτο ἡ Ἐνετία ν' ἀφαιρέσῃ ἐκ τοῦ ἐν Κορίνθῳ θησαυροῦ του 25,000 ἐνετικῶν φλωρίων ὡς ἀποζημιώσεις καὶ ποινὴν. Οἱ πλείονες τῶν ὄρων τούτων δὲν ἀπήντησαν δυσκολίας περὶ τὴν παραδοχὴν, τὴν τῶν Μεγάρων ὅμως παραχώρησιν μόνως κατὰ Σεπτέμβριον συγκατένευσε ν' ἀποδεχθῇ ἡ τοῦ Νερίου σύζυγος Ἀγνή, διό ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτοῦ δὲν ἐγένετο ἢ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1390¹. Ἀφθεῖς δ' ὁ Νέριος ἐλεύθερος τὰς μὲν ἄλλας ὑποχρεώσεις του ἄνευ πολλῆς δυσκολίας ἐξεπλήρωσε, τὸν γαμβρόν του ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ πείσῃ ὅπως παραδώσῃ τὸ Ἄργος τοῖς Ἐνετοῖς, ἀλλ' οὔτε πόλεμόν τινα μετὰ τινος ἀποτελέσματος ἠδυνήθη ἡ Ἐνετία νὰ κινήσῃ κατ' ἐκείνου, διότι οἱ Τοῦρκοι, εἰσβαλόντες τότε ἐκ νέου εἰς τὴν Ἑλλάδα, προσέβησαν μέχρι τῶν μεσημβρινῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐπολιόρκησαν καὶ αὐτὸ τὸ Ναύπλιον, ἀνταμείβοντες οὕτως ἀρμοδίως τοὺς προκαλέσαντας τὴν εἰσβολὴν ταύτην Ἐνετοὺς.

Οἱ Τοῦρκοι δηλ., οἵτινες μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1382 ὑπὸ Μυράτ Α' ἄλωσιν τῆς Σόφικας καὶ τὴν ἐν ἔτει 1389 παρὰ Κόσσοβον μάχην εἶχον ἀποβῇ παντοδύναμοι, καταστήσαντες φόρου ὑποτελεῖς τὸ τε σερβικὸν κράτος καὶ τὴν Βουλγαροβλαχίαν, ἤρξαντο νὰ στρέψωσι καὶ πάλιν τὰ βλέμματά των πρὸς μεσημβρίαν καὶ μόνον ἀφορμὴν ἐζήτουν, ἵνα εἰσβάλωσιν ἐκ νέου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ νέος Σουλτάνος Βαγιαζήτης ἦτο ὁ ἰσχυρότερος τότε ἡγεμὼν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἀφορμὴν δὲ πρὸς νέαν εἰσβολὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα παρέσχεν αὐτοῖς ἡ Ἐνετία, ἥ τοῦλάχιστον οἱ σύμμαχοι αὐτοῖς Νιχβαρραῖοι, οἵτινες βλέποντες ὅτι ὁ δεσπότης Θεόδωρος ἡρνεῖτο ἐπιμόνως νὰ παραδώσῃ τὸ Ἄργος εἰς χεῖρας τῆς δημοκρατίας κατὰ τὰ μετὰ Νερίου συμπεφωνημένα καὶ μὴ δυνάμενοι μόνον νὰ κατορθώσωσιν τι κατ' ἐκείνου, ἐπεκαλέσθησαν ἐν ἔτει 1390 διὰ πρεσβείας τὴν ἐπικουρίαν τοῦ Σουλτάνου ἐναντίον τοῦ δεσπότη Λακωνίας καὶ τοῦ πενθεροῦ του Νερίου. Κατὰ τὰ ἔτη λοιπὸν 1392 καὶ 1393 ὁ Τοῦρκος στρατηγὸς Ὁθρένοσβεγ εἰσέβαλεν ἐκ Θεσσαλίας μετὰ στρατοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ κατὰ πρῶτον μὲν διηυθύνθη εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἣν ἐπὶ μακρὸν ἐξηκολοῦθει δηῶν καὶ λεηλατῶν, ἐντεῦθεν δὲ προήλασεν εἰς Πελοπόννησον. Ὁ δὲ Νέριος μετεχειρίσθη ὅλας του τὰς δυνάμεις καὶ

¹ Hopf, Z', σ. 51 ἐπ. Γρηγορόβ. Β', 237—38.

πάν μέσον, ὅπως ἐκβάλλῃ τοὺς πολεμίους ἐκ τῆς χώρας του, ἀλλὰ μάλιστα. Κατὰ πρῶτον ἀπετάθη πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, μὴ ὑποπτεύων, φαίνεται, αὐτοὺς ὡς αἰτίους τῆς ἐισβολῆς τῶν Τούρκων εἰς τὴν χώραν του, καὶ ἐζήτησεν ἐπικουρίαν, ἀλλ' εἰς ἀπάντησιν τῷ ἐγένετο ἡ παρατήρησις, ὅτι τὸ Ἄργος παρὰ νόμῳ εἰσέτι κατακρατεῖται. Τότε ὁ ἀπεσταλμένος αὐτοῦ Λουδοβίκος Ἀλλιόττης, Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος τῶν Ἀθηνῶν, μετέβη πρὸς τὸν πάπαν παρκαλῶν αὐτὸν νὰ κηρύξῃ σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων, ὅπερ καὶ ἔπραξεν ἐκεῖνος προθύμως, διότι οὐ μόνον τὸν ἐπίσκοπον Νέων Πατρῶν διέταξε κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1394 νὰ ἐξεγείρῃ ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα κατὰ τῶν ἀπίστων, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως προσεπάθησε νὰ πείσῃ εἰς ἐπικουρίαν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Νέριος, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πιεζόμενος, εἶχε συνθηκολογήσει πρὸς τοὺς Τούρκους ὑπὸ τὸν ταπεινωτικὸν ὅρον, νὰ εἶνε φόρου ὑποτελὴς καὶ σύμμαχος αὐτῶν, καὶ ἤδη εἶχεν ἀρχίσει νὰ ρυθμίζῃ ἀναλόγως τὰ τῆς θέσεώς του. Τούτου ἕνεκα ἐκ Ῥώμης μετέβη ὁ ἀπεσταλμένος αὐτοῦ εἰς Νεάπολιν, ὅπως ἀνανεώσῃ τὰς ἀρκετὸν ἤδη χρόνον παρημελημένας μεταξὺ τῶν Ἀνδηγαυῶν καὶ τοῦ Νερίου σχέσεις. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐφοβεῖτο, καὶ δικαίως, μήπως ὁ τῶν Ναβαρραίων ἀρχηγὸς Σουπεράνος, ὅστις ἐπανειλημμένως εἶχεν ἐλθεῖ εἰς σχέσεις καὶ συνεννοήσεις πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐσκόπει ν' ἀποβῇ αὐτὸς ἀνώτατος κυρίαρχος τῆς Πελοποννήσου καὶ ταπεινώσας τὸν Θεόδωρον νὰ μεταχειρισθῇ αὐτόν τε καὶ τὸν Νέριον ὡς ὑποτελεῖς του. Ἐζήτησε λοιπὸν παρὰ τοῦ τότε βασιλέως τῆς Νεαπόλεως καὶ κυριάρχου τοῦ πριγκιπάτου Ἀχαΐας, εἰς ὃ συμπεριελαμβάνετο ἄλλοτε καὶ τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν, ν' ἀπαλλάξῃ ἐντελῶς τὸ δουκάτον τοῦτο τῆς ὑποχρεώσεως τοῦ ὑπάγεσθαι εἰς τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας ἢ Πελοποννήσου. Ὁ δὲ βασιλεὺς Λαδίσλαος, ὅστις ἤδη ἐν ἔτει 1391 εἶχεν ἀναγορεύσει τὸν Νέριον τοποτηρητὴν του ἐν τῷ πριγκιπάτῳ Ἀχαΐας, συγκατένευσε προθύμως εἰς τὴν αἴτησιν ταύτην, διώρισεν ἀντὶ τοῦ Νερίου τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπον Φλωρεντίας καὶ καρδινάλιον Ἀγγελον Ἀτζαϊώλην τοποτηρητὴν του ἐν τῷ πριγκιπάτῳ Ἀχαΐας, ἔνθα ἦτο καὶ μητροπολίτης Πατρῶν, τὸν δὲ Νέριον ἐκήρυξεν ἀνεξάρτητον κύριον τοῦ τε δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεών του κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1394, ἀπονείμας αὐτῷ καὶ τὸν τίτλον δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν¹.

¹ Ἴδε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα παρὰ Buchon, Nouv. Rech., B', σ. 223, ἀρ. XLI. Πρβ. δὲ καὶ Hopf, σ. 55. Γρηγοροβ. B', σ. 244.

Ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς ἐρρύθμισε τὸ Νέριος τὰ πράγματα, ὡς ἐδόκει αὐτῷ, ἀσφαλέστερον. Ὡς αἴτιον τῆς ἐν ἔτει 1392 εἰσβολῆς τῶν Τούρκων εἶχεν ἐκλάβει ὁ Νέριος ὅχι τὴν Ἑνετίαν, ἀλλὰ τὸν Ἑλληνα ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Δωρόθεον (ἴδε σ. 378), διὸ ἀπετάθη πρὸς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχεῖον ἀπαιτῶν τὴν καθάρισιν καὶ ἀντικατάστασιν αὐτοῦ δι' ἑτέρου ποιμενάρχου. Ἡ δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησία, ἣτις ἦτο πεπεισμένη περὶ τῆς ἀθωότητος τοῦ Δωροθέου, κατ' ἀρχὰς μὲν οὐ μόνον δὲν ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τοῦ Νερίου, ἀλλὰ καὶ ἐπεκύρωσε τὴν ἐπὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς δικαιοδοσίαν ἐκείνου, τελευταῖον ὅμως πρὸς ἀποφυγὴν σκανδάλων ἐνέδωκεν εἰς τὰς ἐπιμόνους παραστάσεις τοῦ Νερίου καὶ διώρισεν ἀντὶ τοῦ Δωροθέου ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, ἑξαρχον πάσης Ἑλλάδος καὶ πρόεδρον Θηβῶν καὶ Νέων Πατρῶν, τὸν Μακάριον¹. Θέλομεν ἐν τούτοις ἰδεῖ μετ' ὀλίγον πόσον ἐπιζήμιος διὰ τοὺς δυνάστας τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξεν ἡ ἀλλαγὴ αὕτη μολοντί ὁ Νέριος ἐφρόνει ὅτι διὰ ταύτης ἐξησφάλισε πλέον τὴν θέσιν του.

Ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν Ναβαρραίων ἀρχηγὸς Πέτρος Σουπεράνος δὲν εἶδεν ἀδιαφόρως τὰς ἐν τῷ πριγκιπάτῳ καὶ τῷ δουκάτῳ μεταβολάς, διότι μετέβη ἐν ἔτει 1394 πρὸς τὸν Βαγιαζήτην, ὅπως ἐπικαλεσθῇ τὴν ἐπικουρίαν αὐτοῦ κατὰ τοῦ Νερίου καὶ τοῦ Θεόδωρου, οἱ δὲ Τούρκοι τῷ ὄντι ἐπεχείρησαν κατὰ Ἰούλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους νέαν εἰσβολὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον, ἀλλὰ βραχυχρόνιον ταύτην. Ἡ νέα αὕτη τῶν Τούρκων ἐπιδρομὴ καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δεινὰ ἔπεισαν, φαίνεται, τὸν τε Νέριον καὶ τὸν Θεόδωρον ὅτι δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ εἶνε διαρκῶς πολέμιοι τῶν τε Ἑνετῶν καὶ τῶν Ναβαρραίων καὶ ἀπεφάσισαν νὰ συμβιβασθῶσιν ὀριστικῶς πρὸς τοὺς πρώτους. Ὁ μὲν Θεόδωρος παρέδωκε κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1394 τὸ Ἄργος, τὴν πέτρην τοῦ σκανδαλίου, τοῖς Ἑνετοῖς, ἔλαβε δ' ἀντ' αὐτοῦ παρὰ τοῦ πενθεροῦ του τοὺς ἐν Κορίνθῳ ὡς ἐχέγγυον ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κρατούμενους θησαυρούς, ἐξ ὧν ὅμως ἔπρεπε ν' ἀφαιρεθῶσι προηγουμένως τὰ ἔξοδα τῆς μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατοχῆς τῶν Μεγάρων, κατὰ τὰ συμπεφωνημένα. Ἡ δ' Ἑνετία ἀπέδωκε τῷ Νερίῳ τὰ Μέγαρα καὶ ἐκήρυξεν αὐτὸν τε καὶ τὸν Θεόδωρον φίλους τῆς. Καὶ τῷ ὄντι ἔκτοτε διετήρησαν ὁ τε

¹ Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 55. Ἴδε τὸ συνοδικὸν τοῦ Πατριαρχείου ἔγγραφον, ἐκδεδομένον τὸν Μάρτιον τοῦ 1393 παρὰ Miklosich καὶ Müller, Acta et diplom. med. aevi, Β', σ. 435.

Νέριος καὶ ὁ Θεόδωρος λίαν φιλικὰς πρὸς τὴν Ἑνετίαν σχέσεις καὶ διετέλουν αὐτῆς σύμμαχοι¹.

Ὁ Νέριος ἐπέζησεν ὀλίγους μόνον μῆνας τῆς ἐπιτυχοῦς λύσεως τῶν πρὸς τὴν Ἑνετίαν διαφορῶν καὶ τῆς εἰς ἀνεξάρτητον δούκα τῶν Ἀθηνῶν ἀναγορεύσεώς του, διότι κατὰ Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπέβιωσεν, ἀφοῦ προηγουμένως μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ἐποίησεν ἐπισήμως ἐν Κορίνθῳ τὴν διαθήκην του². Ἐν αὐτῇ πρῶτον πάντων ὥρισε νὰ ταφῇ ὁ νεκρὸς του ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις ναῷ τῆς Θεοτόκου, τῷ Παρθενῶνι, εἰς ὃν ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν περιχώρων, διατάξας πρὸς τούτοις νὰ ἐπαργυρωθῶσιν ἐκ νέου αἱ πύλαι τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ ν' ἀποδοθῶσι πάντα τὰ κειμήλια, ἅτινα χάριν αὐτοῦ ἄλλοτε—κατὰ τὴν ἀπολύτρωσίν του πιθανώτατα—ἀφηρέθησαν, πρὸς δὲ νὰ προστεθῶσιν εἰς τοὺς μέχρι τοῦδε ἱερεῖς τοῦ ναοῦ καὶ ἕτεροι εἴκοσιν ἐπίσης καθολικοί, ὅπως δέωνται εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς του, διατηρούμενοι διὰ τῶν ἐκ τῆς πόλεως εἰσοδημάτων τοῦ ναοῦ. Πρὸς ἐκτέλεσιν δὲ τῶν διαταγῶν του τούτων ἀναφορικῶς πρὸ τὰς Ἀθήνας ἔθηκε τὴν χώραν καὶ τὸν ναὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἑνετίας, τοῦτου δ' ἕνεκα ἴσως ὁ Χαλκοκονδύλης λέγει ὅτι ἐκληροδότησε τὰς Ἀθήνας τοῖς Ἑνετοῖς³. Καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς δὲ ναοὺς ἐν Ἀθήναις, Κορίνθῳ καὶ Ἀργεὶ διέταξε ν' ἀποδοθῶσι πλουσίως τὰ ἀφαιρεθέντα κοσμήματα. Μετὰ δὲ τινὰς ἄλλας παρομοίας διατάξεις κηρύττει ἐν τῇ διαθήκῃ ὁ Νέριος ἐλευθέραν καὶ ἀνεξάρτητον τῆς περιουσίας της κυρίαν τὴν θυγατέρα τοῦ ἤδη γνωστοῦ ἡμῖν εὐπολότητου ἰθαγενεὺς Ἀθηναίου συμβολαιογράφου Δημητρίου Πένδη Μαρίαν, ἐρωμένην αὐτοῦ τυγχάνουσαν, ἐξ ἧς εἶχε νόθον υἱὸν ὀνόματι Ἀντώνιον⁴. Τῷ τοσοῦτον συνδραμόντι αὐτὸν ἀδελφῷ του Δονάτῳ ἐκληροδότησε τὰς ἐν Φλωρεντίᾳ κτήσεις του καὶ 250 ἑνετικὰ φλωρία, τοῖς δ' ἄλλοις ἐν Ἰταλίᾳ συγγενέσιν αὐτοῦ ἐκληροδότησεν ἀνάλογα χρηματικὰ ποσά.

¹ Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 56. Γρηγοροβ. ἐν τόμ. Β', σ. 245.

² Ἰδε Χαλκοκονδύλην ἐν σ. 207—208, 243 ἐπ. ἐκδ. Βόννης. Buchon, Nouvelles Recherches, τόμ. Β', σ. 254—256 καὶ Hopf, τόμ. Ζ', σ. 58. Γρηγορόβ. Β', σ. 243 ἐπ.

³ Χαλκοκονδύλης ἐν 4, 243.

⁴ Ἐκ τούτου ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν Ἀττικῶν οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον ἴσῃν θέσιν πρὸς τοὺς Φράγκους, ἀλλ' ὅτι ἡπιώτεροι μὲν, ἐξηκολούθουν ὁμῶς οὐχ ἥττον ἐν τοῖς καθόλου αἱ τῆς πρώτης φραγκοκρατίας διατάξεις.

Τὰς ἐν Ἀργεὶ ἰδιοκτησίας του ἀφιέρωσεν εἰς τὸ ἐκεῖ νοσοκομεῖον, εἰς δὲ τὸν γαμβρόν του Θεόδωρον Παλαιολόγον δεσπότην Λακωνίας, εἰς δὲ ἐκ συμφωνίας ἀνῆκεν ὡς προῖξ ἡ Κόρινθος, ἐχάρισε καὶ τὸ ἐξ 9,700 ἐνετικῶν φλωρίων χρέος του. Τὸν μόνον υἱόν του, τὸν νόθον Ἀντώνιον Ἀτζαῖώλην, ἀνέδειξε κύριον τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Λεβαδείας· γενικὴν δὲ κληρονόμον του ἀφῆκε τὴν νεωτέραν θυγατέρα του Φραγκίσκαν, σύζυγον τοῦ Καρόλου Τόκκου τῆς Κεφαλληνίας, ἥτις ἐκτὸς τοῦ ποσοῦ 30,000 ὑπερπύρων, ἐκληρονόμει καὶ τὰ Μέγαρα καὶ τὰ Βασιλικάτα, τὸ δ' ἐπίλοιπον τοῦ κράτους του ἐδικαιούτο νὰ καταλάβῃ εἴτε μετὰ τρία ἔτη εἴτε διὰ τῶν κληρονόμων της. Ὡς ἐκτελεστάς δὲ τῆς διαθήκης του ταύτης διώρισε τὴν θυγατέρα του Φραγκίσκαν, τὴν ἀδελφὴν του Γισμόνδαν, ἥτις τότε διέτριβε παρ' αὐτῷ, τὸν ἐπίσκοπον Ἀργους Μόντην Ἀτζαῖώλην, τὸν ἀδελφόν του Δονάτον, Ἀλβίτζην τινά, τὸν Γεράρδον Βίζον καὶ τὸν φρούραρχον Ἀθηνῶν Ματθαῖον Μοντόναν. Ἐκτὸς δὲ τούτων συνίστα τὴν τελευταίαν του ταύτην θέλησιν καὶ ὅλον του τὸ κράτος εἰς τὴν ἐνετικὴν πολιτείαν. Οὕτω λοιπὸν διαθείς τὰ καθ' ἑαυτὸν ὁ πρῶτος Ἰταλὸς δουξ τῶν Ἀθηνῶν, ἀπεβίωσε μετὰ δύο μῆνας, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1394.

Μόλις ὅμως ἔκλεισεν ὁ Νέριος τοὺς ὀφθαλμούς του, καὶ ἐξερράγη μεγάλη περὶ τῆς κληρονομίας αὐτοῦ ἔρις. Ὁ τῆς γενικῆς κληρονομίας Φραγκίσκης σύζυγος Κάρολος Τόκκος, μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Μεγάρων καὶ τῶν Βασιλικάτων καὶ ἐπωφελούμενος τὸ ἀόριστον καὶ ἐλαστικὸν τῶν περὶ τῆς συζύγου του διατάξεων τοῦ Νερίου, ἤξιον νὰ καταλάβῃ ἀμέσως ὡς γενικὸς κληρονόμος πάσας τοῦ Νερίου τὰς κτήσεις καὶ ἐλθὼν ἐκ Κεφαλληνίας εἰς Κόρινθον κατέλαβον αὐτὴν βιαίως, περιελθὼν οὕτως εἰς φανεράν ῥῆξιν πρὸς τοὺς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης. Οὗτοι ἐπεκαλέσθησαν τότε κατ' αὐτοῦ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἑνετίας καὶ Φλωρεντίας, ἐνῷ ὁ Τόκκος ἐπεκαλέσθη τὴν συνδρομὴν τῶν Τούρκων καὶ συνεμάχησε μετὰ τοῦ συγγάμβρου του δεσπότη Θεοδώρου, θέσαντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς του τοὺς Ἀλβανοὺς μισθοφόρους του, οὕτω δὲ παρασκευασθεὶς εἰσέβαλε κατὰ πρῶτον εἰς τὴν Ἀρχολίδα δῆων καὶ λεηλατῶν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἡ Ἑνετία προέβη εἰς πράξεις κατ' αὐτοῦ, ἠναγκάσθη τελευταῖον νὰ συμβιβασθῇ πρὸς αὐτὴν καὶ ὥμοσε πιστὴν ἐκτέλεσιν τῆς τοῦ Νερίου διαθήκης. Ἐτι ὅμως διαρκέστεραι καὶ σπουδαιότεραι ὑπῆρξαν αἱ περὶ τῆς κατοχῆς τῶν Ἀθηνῶν ἔριδες. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Νερίου ἡ ἱερὰ τῆς Παλ-

λάδος πόλις ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἰδιοκτησία τῆς Θεοτόκου, ἀλλ' ὡς τιμάριον ὀλίγων Λατίνων μοναχῶν καὶ ἄλλων κληρικῶν, περὶ ἐκτελέσεως δὲ τῶν διατάξεων τούτων ἔπρεπε νὰ φροντίσωσιν ὁ φρούραρχος τῆς πόλεως Ματθαῖος Μοντόνας καὶ ἡ Ἑνετία. Ὁ τότε ὁμῶς Ἑλληὴν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Μακάριος, ἐκλαβὼν τὴν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νερίου ἐπικρατήσασαν ἐν Ἀθήναις ἀβεβαιότητα ὡς εὐκαιρίαν κατὰλληλον, ἠθέλησε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν λατινοκρατίαν καὶ ἐπεκαλέσθη πρὸς τοῦτο τὴν συνδρομὴν τῶν Τούρκων, οἵτινες ἦσαν καὶ ἐπικυρίαρχοι τοῦ Νερίου. Οὗτοι δὲ δεξάμενοι τὴν πρόσκλησιν εἰσέβαλον ἐν ἔτει 1394 ὑπὸ τὸν Τιμουρτάσην καὶ κατέλαβον τὰς Ἀθήνας, ἐνῶ ἑτέρα αὐτῶν μοῖρα ὑπὸ τὸν Ἐθρένοσβεγ ὥρμησεν εἰς Πελοπόννησον ὅπως συνδράμῃ τὸν Σουπεράνον κατὰ τοῦ δεσπότη Θεοδώρου¹. Ἐξ Ἀθηνῶν οἱ Τούρκοι ἐπεχείρησαν τὴν πολιορκίαν τῆς Ἀκροπόλεως, ἣν ἐπιμόνως καὶ γενναίως ὑπερησπίζετο ὁ φρούραρχος Ματθαῖος Μοντόνας προσκαλέσας καὶ τοὺς Ἑνετοὺς ἐξ Εὐβοίας εἰς ἐπικουρίαν, ὥστε οἱ Τούρκοι, ἀπελπίσαντες νὰ κυριεύσωσιν αὐτήν, ἀπεχώρησαν μετ' ὀλίγον λεηλατήσαντες μόνον τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν χώραν. Οὕτω λοιπὸν κατέλαβον οἱ Ἑνετοὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1394 τὴν Ἀκρόπολιν, ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα ὁ Μοντόνας ἀφῆκεν αὐτοῖς καὶ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως φροντίσωσι περὶ ἐκτελέσεως τῶν ὑπὸ Νερίου διατεταγμένων. Καὶ κατὰ πρῶτον ἐφρόντισαν οἱ Ἑνετοὶ νὰ συλλάβωσι τὸν Μακάριον καὶ νὰ ἐξαποστείλωσιν αὐτὸν εἰς τὰς ἐν Ἑνετίᾳ φυλακάς, ὅθεν καὶ πάλιν προσεπάθει νὰ συνεννοηθῇ κρυφίως μὲ τὸν Βαγιαζήτην, ἀλλὰ ματαίως. Ἐπειτα δέ, ἀφ' οὗ ἀντήμειψαν πλουσίως τὸν Ματθαῖον Μοντόναν, δι' ἑτησίας συντάξεως 400 ὑπερπύρων², ἀπέδωκεν τοῖς Ἀθηναίοις ἐγγράφως τὰς ἀρχαίας τῶν κοινοτικὰς ἐλευθερίας, ἵνα καθησυχάσωσι τὸ ἤδη κινούμενον ἔθνικόν τῆς χώρας κόμμα, ἐκανόνισαν τὰ κατὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ ἀπεφάσισαν νὰ διοικῶσι καὶ νὰ φυλάττωσι τὴν χώραν διὰ τοῦ τοποτηρητοῦ καὶ φρου-

¹ Ἡ εἰδησις αὕτη μόνον ἐκ Τούρκων ἱστορικῶν πηγάζει, οἵτινες διηγοῦνται ὅτι ἐν ἔτει μωαμεθανικῷ 794, τοιούστιν 27 Ὀκτωβρίου 1394—16 Ὀκτωβρίου 1395, οἱ Τούρκοι κατέλαβον τὰς Ἀθήνας, «τὴν πόλιν τῶν σοφῶν,» φαίνεται δὲ ὅτι εἶνε ὀρθή. Ἴδε τὰς πηγὰς παρὰ Hord, τόμ. Ζ', σ. 59, 60. Πρβ. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 253 ἐπ.

² Τὸ σχετικὸν τῆς ἐνετικῆς γερουσίας ἔγγραφον εὕρεσκειται ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Ἑνετίας. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 255.

ράρχου ἢ καπιτάνου, ὅπως καὶ τὸ Ναύπλιον καὶ τὸ Ἄργος, κατὰ διετίαν ἀλλάσσομένου. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μισθοδοσία τῆς θέσεως ταύτης εἶχεν ὀρισθῇ κατ' ἀρχὰς λίαν μικρὰ οὐδείς εὐγενὴς Ἐνετὸς ἤθελε νὰ καταλάβῃ αὐτὴν καί, μόνον ὅταν ηὐξήθη ἡ μισθοδοσία, εὗρέθη τοιοῦτος ὁ Ἀλβάνος Κονταρίνης διὰ τὰ ἔτη 1395—1397. Οὗτος ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας κατὰ φθινόπωρον τοῦ 1395 μετὰ 100 πεζῶν καὶ χρημάτων, ὅπως λάβῃ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς ὀχύρωσιν τῆς χώρας, πρὸς ὃν σκοπὸν ἀπεστάλησαν ἐν ἔτει 1396 καὶ ἕτερα 1000 ἐνετικά φλωρία· διότι ἡ χώρα, λίαν πτωχὴ οὖσα, δὲν ἠδύνατο νὰ βαστάσῃ τὰ τῆς ὀχυρώσεως καὶ φρουρήσεως αὐτῆς ἔξοδα. Ἐφρόντιζε λοιπὸν τότε ἡ Ἐνετία νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν Ἀττικὴν κατὰ τῶν ἐξωθεν κινδύνων καὶ τοῦτο ἔπραττε πολὺ φρονίμως, διότι δὲν ἤργησαν ν' ἀναφανῶσι τοιοῦτοι. Ὁ τοῦ Νερίου νόθος υἱὸς Ἀντώνιος, ὅστις κατὰ τὰς διαταξεῖς τοῦ ἀπεθανόντος πατρὸς του εἶχεν ἀποβῇ κύριος τῆς Βοιωτίας, ἐνωρὶς ἤδη ἤρξατο νὰ μεταχειρίζεται πᾶν μέσον, ὅπως καταλάβῃ καὶ τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, τὰς Ἀθήνας. Ἦδη ἐπὶ τοῦ δευτέρου Ἐνετοῦ τοποτηρητοῦ Λαυρεντίου Βιττούρη (1397—1399) ἀφίκοντο εἰς Ἐνετίαν δύο πρέσβεις ἐξ Ἀθηνῶν παραπονούμενοι ὅτι ὁ Ἀντώνιος ἐκακοποιεῖ ἀδιακόπως μετὰ 30—40 ἱππέων τὴν Ἀττικὴν καὶ ὅτι αἱ Ἀθηναὶ διέτρεχον τὸν κίνδυνον νὰ καταστραφῶσιν ὀλοτελῶς ἢ νὰ περιέλθωσιν εἰς ἄλλων χεῖρας. Τούτου ἕνεκα ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις ἐξαπέστειλε κατὰ τὰ ἔτη 1398 καὶ 1399 στρατὸν τε καὶ ἄλλα μέσα πρὸς αὕξησιν τῆς φρουρᾶς καὶ καλλιτέραν ὀχύρωσιν τῆς χώρας, καθόσον μάλιστα ἐν ἔτει 1399 ἐγένετο γνωστὸν ὅτι οἱ Τούρκοι, μεθ' ὧν ὁ Ἀντώνιος εἶχε συμμαχήσει ὑποσχεθεὶς αὐτοῖς νὰ πληρῶνῃ φόρον ὡς ὑποτελεὴς ἡγεμῶν, ἂν γίνῃ κύριος τῶν Ἀθηνῶν, συνήθροίζον στρατὸν περὶ τὴν Λαμίαν. Ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου τοποτηρητοῦ Κορνάρου Κονταρίνη (1399—1400) ὁ κίνδυνος ηὐξήθη ἔτι μάλλον. Ὅτε δὲ οὗτος ἀπεβίωσε, διαρκούσης ἔτι τῆς ἀρχῆς του, ὁ Ματθαῖος Μοντόνας ἔσπευσεν εἰς Ἐνετίαν ἀναγγέλλων τὸν θάνατον αὐτοῦ, περιγράφων τὴν ἀνάγκην καὶ τὸν κίνδυνον τῆς χώρας καὶ παρακαλῶν νὰ διορισθῇ ὡς τάχιστα νέος τοποτηρητὴς καὶ νὰ σταλῇ ἐπικουρία, ὅπερ καὶ ἐγένετο, τοποτηρητοῦ μὲν διορισθέντος τοῦ Νικολάου Βιττούρη (1400—1402), παραχωρηθείσης δ' αὐτῷ ἐν ἔτει 1401 καὶ πιστώσεως πρὸς ἐπιδιόρθωσιν τῶν τειχῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον ὀχύρωσιν αὐτῆς. Ἀλλ' ἤδη κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1402 ὁ Ἀντώνιος ἐπιτεθεὶς ἐκ νέου κατὰ τῶν Ἀθη-

νων μετὰ τῶν Τούρκων ἐκυρίευσεν αὐτάς καὶ ἐπολιόρκει τὴν Ἀκρόπολιν, αἱ δὲ σύμμαχοί του Τοῦρκοι τοσοῦτον ἐδήρουν τότε τὴν χώραν καὶ ἐκακοποιοῦν τοὺς κατοίκους, ὥστε πολλοὶ τούτων ἐξεπατρίσθησαν εἰς Πελοπόννησον καὶ Ζάκυνθον καὶ ἀλλαχοῦ φεύγοντες τοὺς Ἀγαρηνούς¹. Ἡ Ἑνετία ἔμαθε τοῦτο κατὰ Ἰούνιον, ἀπεφάσισε δὲ νὰ μετέλθῃ πάντα τρόπον πρὸς σωτηρίαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀνάκτησιν τῆς Ἀττικῆς, δοκιμάσασα καὶ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους νὰ κερδήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἀποσπῶσα τῆς μετὰ τοῦ Ἀντωνίου συμμαχίας, διὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου ἐκήρυξεν ἀμοιβὴν 8,000 ὑπερπύρων². Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἤθελον κατὰσχει ἴσως τότε ἡδὴ ὑπὸ ὁποιονδήποτε πρόσχημα καὶ τὴν Ἀττικὴν δι' ἑαυτούς, ὅπως εἶχον κατὰσχει πρὸ ὀλίγου καὶ τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Φωκίδα³, ἐὰν μὴ ἐπήρχετο κατ' αὐτῶν ὁ ἐκ τῶν Μογγόλων ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ κίνδυνος. Πρὸς ἀποσόβησιν τούτου ἔδραμεν ἐκεῖσε ὁ Βαγιαζήτης μεθ' ὅλων τῶν δυνάμεών του, ἐνικήθη δὲ κατὰ κράτος καὶ ἡχμαλωτίσθη κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1402, ὥστε ἐθραύσθη ἡ τῶν Τούρκων δύναμις καὶ ἀνεχαιτίσθη ἐπὶ τινα χρόνον ἡ περαιτέρω ἐν Ἑλλάδι κατὰκτησις χωρῶν ὑπ' αὐτῶν. Οὐχ ἥττον ὅμως δὲν ἔπαυσαν τοῦ νὰ εἰσβάλλωσι καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀτυχῆ ταύτην χώραν ὅτε μὲν ὑπὲρ τοῦτου, ὅτε δ' ὑπὲρ ἐκείνου τῶν ἡγεμόνων τῆς καὶ νὰ λεηλατῶσιν αὐτὴν φρικτῶς.

Ὑπὸ τούτων τῶν νέων κινδύνων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐπαπειλουμένη ἡ Ἑνετία, ἐφιλιώθη τελευταῖον πρὸς τὸν Ἀντώνιον ἀφήσασα αὐτῷ τὴν κατοχὴν τῆς Ἀττικῆς ἀντὶ ἐμπορικῶν ἐν τῇ δουκάτῳ προνομιῶν, ἀφοῦ προηγουμένως οὗτος εἶχε νικήσει κατὰ κράτος καὶ αἰχμαλωτίσει τὸν Ἑνετὸν βαῖλον Εὐβοίας, ἐξεπολιόρκησε δὲ μετὰ πείσμονα ἄμυναν καὶ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν⁴. Ἀλλὰ τότε ἀνεφάνη διὰ τὸν Ἀντώνιον ἐν ἔτει 1402 ἕτερος κίνδυνος ἀλλαχόθεν προσερχόμενος. Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀρχαγονίας Ἀλφόνσος

¹ Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 60. Γρηγορόβ. ἐν Β', σ. 264 ἐπ. Τὸν τότε ἐκπατρισμὸν Ἀθηναίων ἀναφέρει καὶ ἀνέκδοτόν τι Χρονικὸν ἐν Ζακύνθῳ, οὗτινος μέρος ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Ι. Σολωμὸς ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημ., τόμ. Β', σ. 154—156. Κατὰ τοῦτο τῷ 1405 τριάκοντα ἀθηναϊκαὶ οἰκογένειαι εὗρίσκοντο πρόσφυγες ἐν Ζακύνθῳ.

² Πρβ. Κ. Σάθα Μνημ. Ἑλλ. Ἱστορ., Β', σ. 311 καὶ Γρηγορόβ. Β' σ. 265.

³ Χαλκοκονδύλης ἐν 2, 67. Πρβ. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 260.

⁴ Χαλκοκονδ. 4, 214. πρβ. καὶ Γρηγορόβ. Β', σ. 266 ἐπ. 275.

ὁ Ε', μὴ ἀπολέσας εἰσέτι πᾶσαν ἐλπίδα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐπὶ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν κυριαρχίας του, εἶχεν ἀναγορεύσει δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν Καταλάνον τινα Θωμᾶν Βεράλδον, ὅστις ἐσκόπει νὰ ἀνακτήσῃ τὸ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀπολεσθὲν δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν διὰ πειρατῶν Καταλάνων, ἐκ τῶν ὁποίων τότε ἔβριθεν ἡ Μεσόγειος. Ὁ δὲ Ἀντώνιος μαθὼν τοῦτο ἔπεμψε πάραυτα εἰς Ῥώμην τὸν συγγενῆ του Ἰωάννην Ἀτζαϊώλην, ἀρχιεπίσκοπον Θηβῶν, ὅπως πληροφορηθῇ ἀκριβῶς περὶ τοῦ πράγματος, οὗτος δέ, μαθὼν ὅτι ἡ εἰδήσις ἦτο ἀληθής, μετέβη ἐκεῖθεν εἰς Ἑνετίαν καὶ ἐζήτησε τὴν ἐπικουρίαν τῆς δημοκρατίας πρὸς ἀποσώθησιν τοῦ νέου τούτου κινδύνου. Ἡ δ' Ἑνετία διεκοίνωσεν αὐτῷ ὅτι ἐν ἀνάγκῃ θέλει προστατεύει τὸν τότε φίλον αὐτῆς Ἀντώνιον, προσέθηκεν ὁμως ὅτι δὲν πιστεύει νὰ προβῶσιν ἀληθῶς οἱ Καταλάνοι εἰς ἔργα, ὅπως καὶ τῷ ὄντι ἐγένετο.

Οὕτω λοιπὸν ἀπαλλαγείς ἐκ τοῦ κινδύνου τούτου ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαϊώλης, ἡμιέλλην τὸ γένος, ἔμεινεν ἡσυχος δοῦξ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας (1402 — 1435) καὶ ἤρξατο εὐθὺς νὰ ἐνασχολῇται περὶ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ κράτους καὶ βελτίωσιν τῆς καταστάσεως αὐτοῦ μετὰ πολλῆς δραστηριότητος καὶ ἐπιμελείας. Μετ' ὀλίγον ἐν τούτοις περιεπλέχθη καὶ πάλιν εἰς πόλεμον ἀναγκασθείς, ὅτε ὁ τοῦ σουλτάνου Μυράτ τοῦ Β' στρατηγὸς Τουραχάν ἐξεστράτευσεν κατὰ τῆς Πελοποννήσου ἐν ἔτει 1403, νὰ παρακολουθήσῃ αὐτὸν μετ' ἐπικουρικοῦ στρατοῦ, καθὸ τυγχάνων ὑποτελὲς τοῖς Τούρκοις ἡγεμών¹. Ὁ Τουραχάν εἰσέβαλεν εἰς Πελοπόννησον μετὰ 25000 στρατοῦ, ἐκ Τούρκων τε καὶ συμμάχων συνισταμένου, καὶ διαδραμὼν αὐτὴν καὶ θύσας καὶ ἀπολέσας φίλους καὶ πολεμίους ἀδιακρίτως, ἐπανάκαμψεν εἰς Θεσσαλίαν σύρων μεθ' ἑαυτοῦ 6000 αἰχμαλώτων, ὧν 900 ἦσαν ἐκ πόλεων ἐνετικῆς κυριαρχίας. Τότε ἰδόντες οἱ Ἑνετοὶ ὅτι οἱ Τούρκοι, εἰ καὶ εἰσέβαλον κατὰ τοῦ δεσπότη Θεοδώρου καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐπικαλεσθέντος αὐτοὺς Καρόλου Τόκκου, οὐχ ἤττον πάντας ἀδιακρίτως ἐκακοποίησαν καὶ ἐφάνησαν καὶ πρὸς τὴν Ἑνετίαν τὰ μέγιστα βλαβεροί, συνεβούλευσαν τὸν Κάρολον Τόκκον νὰ φιλιωθῇ πρὸς τὸν Θεόδωρον καὶ νὰ μὴ προσκαλῇ τοῦ λοιποῦ τοὺς Τούρκους εἰς βοήθειαν, ὅπερ καὶ ἐγένετο, συνομολογηθείσης ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰρήνης μεταξὺ Θεοδώρου, Τόκκου καὶ τοῦ συμμαχοῦντος αὐτῷ Ἀντωνίου Ἀτζαϊώλη. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης περιπλο-

¹ Hopf, τόμ. Ζ', σ. 82, καὶ αἱ μαρτυρίαι αὐτόθι.

κῆς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν δὲν εὐρίσκετο ἐν καλῇ καταστάσει κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, διότι κατὰ Αὐγούστον ἐνέσκηψεν ἐν-
ταῦθα λοιμικὴ νόσος λίαν φθοροποιά. Ἐκτοτε ἐν τούτοις ἡ Ἀττικὴ καὶ
Βοιωτία διέμειναν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἡνδοκίμησαν ὑπὸ τὴν μακρὰν τοῦ
Ἀντωνίου κυβέρνησιν, εἰ καὶ πρὸς βορρᾶν καὶ μεσημβρίαν αὐτοῦ ὁ πό-
λεμος διαρκῶς ἐμαίνετο. Ἐνῷ μετ' ὀλίγα ἔτη ἐν μὲν τῇ Πελοπον-
νήσῳ ὁ δεσπότης Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος (1407 — 1426) κα-
τῶρθωσε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Φράγκων καὶ νὰ ἐνώσῃ
ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον ταύτην ἐκτὸς τῶν
ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν κατεχομένων θέσεων, τὸ δὲ βυζαντινὸν κράτος εἶχε
περιορισθῇ εἰς μόνην τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ περὶχωρά της
καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐτεκτείνει τὸ κράτος τῶν μέχρι Φωκίδος, τὸ δου-
κάτον Ἀθηνῶν ἔμεινεν ἀνεπηρέαστον καὶ ἡσυχον, ἀναλαμβάνον διαρ-
κῶς ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ πολέμου, τῆς νόσου καὶ τῆς πτωχείας χάρις
εἰς τὴν φρόνησιν, ἐπιτηδειότητα, δραστηριότητα καὶ ἀγαθὴν βούλησιν
τοῦ δουκὸς Ἀντωνίου¹. Καὶ τῷ ὄντι ὁ Ἀντώνιος Α' ὑπῆρξεν ὁ ἰα-
νώτερος, ἰσχυρότερος καὶ ἐνδοξότερος ἡγεμὼν τῶν Ἀθηνῶν ἐκ πάντων
ἴσως τῶν Φράγκων ἡγεμόνων τῆς χώρας ταύτης². Διὰ τακτικῆς πλη-
ρωμῆς τοῦ προσδιωρισμένου φόρου εἰς τοὺς Τοῦρκους καὶ δι' ἐπιτηδείας
πολιτικῆς πρὸς τοὺς γείτονας αὐτοῦ Ἐνετοὺς ἐτήρησε διαρκῶς τὴν
φιλίαν ἀμφοτέρων τούτων καὶ τὴν εἰρήνην ἐν τῷ κράτει του, οὐ πολ-
λαχῶς προσεπάθησε νὰ βελτιώσῃ τὴν κατάστασιν. Πρὸς κατοίκους
τῶν ἐκ τῶν πολέμων καὶ τῆς νόσου ἐρημωθέντων χωρίων καὶ συμπτύ-
κνωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ δουκάτου προσεκάλεσε καὶ κατώκισεν ἐν
Ἀττικῇ καὶ Βοιωτίᾳ πολλὰς οἰκογενείας βορειόθεν ἐρχομένων καὶ τοὺς
Τοῦρκους φευγόντων Ἀλβανῶν, ὑποῖσι καὶ πρότερον ἦδη, ἐπὶ Νερίου
τοῦ Α', εἶχον ἐγκατασταθῇ ἐν ταῖς χώραις ταύταις. Ὅτε δηλ. περὶ
τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος οἱ Τοῦρκοι, ἀντὶ μόνον νὰ ἐπιτρέχωσι τὰς
ἐλληνικὰς χώρας, ἤρξαντο νὰ καταλαμβάνωσιν αὐτὰς διαρκῶς καὶ
πρῶτον μὲν κατέλαβον τὴν Μακεδονίαν, ἔπειτα δὲ τὴν Θεσσαλίαν
καὶ ἀργότερα καὶ τὴν Ἥπειρον, οἱ Ἀλβανοί, οἵτινες εἶχον ἐγκατα-
λίπει τὴν ὀρεινὴν πατρίδα των κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ αἰῶνος

¹ Ἴδε περὶ αὐτοῦ Χαλκοκονδύλῃν ἐν 4, σ. 215 — 216. 6, 320 — 322 καὶ
Buchon, Nouvelles Recherches. . . , τόμ. Α', σ. 162 ἐπ.

² Οὕτω κρίνει περὶ αὐτοῦ ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης,
ὁ πατὴρ τοῦ ὁποίου διατέλει ἐν σχέσει πρὸς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἀντωνίου.

ἐκείνου ἕνεκα τῶν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν ἀδιακόπων μεταξὺ Φράγκων καὶ Βυζαντινῶν πολέμων καὶ εἶχον, ὥς εἶδομεν, ζητήσῃ ἀσφάλειαν καὶ πόρον ζωῆς μεσημβρινώτερον, ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Φωκίδι, πιεζόμενοι καὶ ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἥρξαντο νὰ ἐγκαταλείπωσιν ἄλλεπάλληλοι καὶ τὴν χώραν ταύτην καὶ νὰ ζητῶσι καταφύγιον μεσημβρινώτερον ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, πολλοὶ δὲ τούτων ἐγκατεστάθησαν ἐπανειλημμένως καὶ ἐν Ἀττικῇ τῇ συγκαταθέσει τῶν δουκῶν Πέτρου Ε', καὶ Νερίου τοῦ Α'. Ἐκτοτε ἐξηκολούθησαν καὶ ἐπὶ Ἀντωνίου Α', αἱ εἰς τὴν Ἀττικὴν μετοικήσεις τῶν Ἀλβανῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων προσέβησαν καὶ μεσημβρινοανατολικώτερον μέχρις Ἀργολίδος καὶ τῶν πέριξ νήσων, ἐν αἷς χώραις καὶ μέχρι τῆς σήμερον, ὥς εἵπομεν, διετηρήθησαν. Συγχρόνως δὲ κατέβαλεν ὁ δούξ Ἀντώνιος πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς καλλιέργειαν καὶ ἐξωραϊσμόν τῆς χώρας του, κατεσκεύασε νέας ὁδοὺς, διώρθωσε παλαιὰς καὶ πρὸ πάντων μεγάλως ἐπεδίωξε τὸν καλλωπισμόν τῆς πρωτεύουσας τοῦ δουκάτου, τῶν Ἀθηνῶν δηλ., διὰ κατασκευῆς πολλῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομῶν ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ¹. Καὶ τὰς ὥραιας ἄρα τέχνας πολὺ ἐπροστάτευσεν ὁ δούξ οὗτος κατὰ τινὰς δὲ καὶ ἀνασκαφὰς πολλὰς ἐπεχείρησε πρὸς εὑρεσιν ἀρχαιοτήτων δὲν εἶνε ὅμως ἀληθῆς καὶ ἡ μεταγενεστέρα εἰδήσις, ὅτι οὗτος ἀνίδρυσέ καταπεσόντα καὶ τὸν πελώριον μαρμαρίνον λέοντα ἐν τῷ στομίῳ τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς ².

Ὁ ἡμιέλλην Ἀντώνιος καὶ σύζυγον Ἑλληνίδα ἔλαβεν ὥς ἐξῆς. Τυχὼν ποτε ἐν τινὶ γάμῳ ἐν Θήβαις καὶ ἰδὼν ἐκεῖ καλὴν Ἑλληνίδα, θυγατέρα ἱερέως καὶ σύζυγον Ἑλληνὸς τινος τυγχάνουσιν, οὕτως ἰσχυρῶς ἠράσθη τῆς γυναικὸς, ὥστε τὴν διέξευζεν ἀπὸ τοῦ συζύγου της καὶ νυμφευθεὶς αὐτὴν τὴν ὕψωσεν εἰς δούκισσαν. Μετὰ τῆς συζύγου ταύτης ἔζησεν ὁ Ἀντώνιος βίον εὐδαίμονα καὶ ἡ αὐτὴ αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Θήβαις ἦτο λαμπροτάτη, ἀνωτέρα πασῶν τῶν συγχρόνων ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν αὐλῶν. Ἀποθανούσης δὲ πρόωρος τῆς Θηβαίας συζύγου, ἐνυμφεῖθη εἰς δεύτερον γάμον Μαρίαν τὴν Μελισσηνὴν, Ἑλ-

¹ Χαλκοκονδύλ. 4, 245—16. Ὁ Leake εἰς τοῦτον ἀποδίδει καὶ τὴν οἰκοδομίαν τοῦ μεγάλου ἐνετικῆς ἐκείνου πύργου, ὅστις μέχρις ἐσχάτων ἵστατο δεξιᾷ τῷ ἀναβαίνοντι πρὸς τὰ Πρυπόλαια παρὰ τὸν ναὸν τῆς ἀπτέρου Νίκης ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (Topography of Athens, εἰσαγωγ.), «Φραγκικὸς πύργος» κοινῶς ὀνομαζόμενος.

² Hopf, τόμ. Ζ', σ. 90. Γρηγορόβ. Β', σ. 309 ἐπ. Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 317.

ληνίδα καὶ ταύτην, θυγατέρα τοῦ σεβαστοκράτορος Λέοντος, αὐθέντου, Ἰθώμης καὶ μεγάλου μέρους τῆς Μεσσηνίας, λαβοῦσαν ὡς προῖκα δέκα κώμας καὶ χωρία τῆς Τσακωνίας κατὰ τὸν Φραντζῆν¹. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ γάμοι τοῦ αὐτοῦ ἔμειναν ἄγονοι, υἱοθέτησε δύο θυγατέρας ἀποθιγόντος τινὸς ἐξ Εὐβοίας εὐγενεὺς Πρωτίμου, ὧν ἡ μὲν μία ὀνόματι Μπενβενούτα (Benvenuta) συνεζεύχθη μετὰ τοῦ ἡγεμόνος Βωδονίτσης καὶ Καρύστου Νικολάου Β' Τζιώρτζιο (Giorgio, 1410-1436), ἡ δ' ἑτέρα τὸν ἄρχοντα Αἰγίνης Ἀντωνέλλον Καβοπέναν (Cavopena, † 1440). Ἐκ δὲ τῶν συγγενῶν τοῦ διέτριβον πολλοὶ παρὰ τῷ μεγαλοδῶρῳ καὶ φιλόφρονι Ἀντωνίῳ, ὡς καὶ ἄλλοι Ἰταλοί, πρὸ πάντων ὁμως υἱοὶ τοῦ θείου τοῦ Δονάτου Ἀτζαϊώλη καὶ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Νικόλαος Μακιαβέλλης, ὁμώνυμος τοῦ μεταγενεστέρου μεγάλου πολιτικοῦ καὶ συγγραφέως, ὅστις προσκαλὼν ποτε ἓνα τῶν πρὸς μητρὸς θείων τοῦ (υἱὸν τοῦ Δονάτου) νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας ἔγραψεν αὐτῷ ὅτι «θέλει εὐρεῖ ἐνταῦθα τὴν ὠραιοτάτην χώραν καὶ τὴν μεγαλοπρεπείαν τὴν ἀκρόπολιν τοῦ κόσμου²». Ἐκ τῶν συγγενῶν τοῦ Ἀντωνίου, οἵτινες διέτριψαν ἔτη ἄρκετὰ παρ' αὐτῷ ἐν διαφόροις τοῦ δουκάτου ἀξιώμασιν, ἦτο καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ εἰς τῶν υἱῶν τοῦ Δονάτου Φραγκίσκος, ὅστις εἶχε προικοδοτηθῇ ὑπὸ τοῦ δουκὸς μὲ τὸ ἐν τῇ Ἀττικῇ φρούριον Συκάμινον. Οὗτος ἀποθανὼν ἐν ἔτει 1420 ἀφῆκε τρεῖς υἱούς, ἐν οἷς ὁ Νέριος ἐτῶν 9 καὶ ὁ Ἀντώνιος ἐτῶν 14, καὶ τρεῖς θυγατέρας· τοὺς δύο δὲ τούτους υἱούς ἐκείνου Νέριον καὶ Ἀντώνιον, οὓς ὁ δούξ εἶχε λάβει παρ' ἐαυτῷ ἐν τῇ αὐλῇ του, υἱοθετήσας ὥρισε ζῶν ἔτι διαδόχους τοῦ ἐν τῷ δουκάτῳ μετὰ τὸν θάνατόν του, συζεύξας αὐτοὺς πρὸς δύο θυγατέρας τοῦ Νικολάου Τριώρτζιο τῆς Καρύστου. Καὶ τὴν γενέτειραν δὲ τοῦ γένους τοῦ Φλωρεντίαν ὁ Ἀντώνιος δὲν ἐλησμόνησεν, ἀλλ' ἐνωρὶς ἤδη συνῆψε πρὸς αὐτὴν ἀγαθὰς σχέσεις, τῷ δὲ 1422 διὰ συνθήκης παρεχώρησε τοῖς Φλωρεντίνοις ἐλευθέραν ἐπικολωνίαν καὶ ἀτίλειαν ἐν τοῖς λιμέσι τοῦ δουκάτου, τὸ παράδοξον δὲ εἶνε ὅτι καὶ τὸ διεθνὲς τοῦτο ἔγγραφον ἐλληνιστὶ εἶνε συντεταγμένον³.

¹ Φραντζῆς ἐν 2, 2. σ. 132. 10. σ. 158 ἐπ. Γρηγορᾶς, ἐν 2, 290.

² Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 91, ἔνθα καὶ αἱ πηγαί. Γρηγοροβ. Β', σ. 292 ἐπ. 295.

³ Ἴδε αὐτὸ παρὰ Buchon, Nouv. Rech., ἀριθ. LXIII, καὶ Miklosich-Müller, Acta et diplom., τόμ. Γ', σ. 251, ἀρ. XI. «Ἡμεῖς Ἀντώνιος δὲ Ἀτζαϊώλης καὶ αὐθέντης Ἀθηνῶν, Θηβῶν, παντὸς δουκιάμου. . . ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει τῶν Ἀθηνῶν. . . κτλ.». Πρβ. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 296.

Οὕτω διῆλθεν ἡ μακρὰ κυβέρνησις τοῦ τόσον προσφιλοῦς καταστάν-
τος δουκὸς τούτου ἐν εἰρήνῃ κατὰ τὸ πλεῖστον. Περὶ ἄλλων ἀξιοσημειώ-
των γεγονότων ἐπὶ τῆς κυριαρχίας του ἀπὸ τοῦ 1403 καὶ ἐξῆς ὀλίγας
ἔχομεν εἰδήσεις. Ἐν ἔτει 1425 ὁ ἐν Ἑνετίᾳ πρεσβευτὴς τοῦ Ἀντωνίου
Ρεϊνάλδος Μελζόλας ἔλαθε παρὰ τοῦ κυρίου του διαταγὴν νὰ
προστατεύσῃ τὰ ἐπὶ τῆς Αἰγίνης δικαίωματα τῆς θετῆς θυγατρὸς τοῦ
δουκὸς καὶ χήρας τοῦ ἄρχοντος τῆς νήσου Καβοπένα καὶ νὰ παραπο-
νεθῇ παρὰ τῇ ἐνετικῇ κυβερνήσει, διότι οἱ ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετοὶ ἐδέξαντο
300 ἄλβανικὰς οἰκογενείας φυγούσας ἐκ τοῦ δουκάτου, ἡ δ' Ἑνετία
ἐδικαιολογήθη διὰ τοῦτο καὶ διεβεβχίωσε τὸν πρεσβευτὴν, ὅτι ἐπεθύ-
μει νὰ διατηρήσῃ φιλίαν καὶ συμμαχίαν πρὸς τὸν Ἀντώνιον, τὰ αὐτὰ
δ' ἐπανελάθε καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1427 καὶ 1434 ἐν ὁμοίαις περιπτώσεσιν.
Ἐν δὲ τῷ δουκάτῳ αὐτῷ γνωρίζομεν ὅτι λοιμικὴ νόσος ἐνέσκηψε καὶ
δευτέραν φορὰν ἐπ' αὐτοῦ καὶ διήρκεσε πλεῖστον μὲν ἐν Βοιωτίᾳ, ὀλι-
γώτερον δ' ἐν Ἀθήναις καὶ δὴ κατὰ τὰ ἔτη 1422 καὶ 1423, καὶ
ἴσως ἕνεκα τῆς νόσου ταύτης ἐγκατέλιπον αἱ ἀνωτέρω 300 ἄλβανικαὶ
οἰκογένειαι τὴν χώραν¹. Ἐκ τοῦ ἔτους 1432 σφάζεται δωρητήριον ἐγ-
γραφον, δι' οὗ ὁ ἱερεὺς καὶ ψάλτης ἐν τῷ Παρθενῶνι Γουλιέλμος Καν-
τσελλιέρης (Cancellieri) ἐδωρήσατο τῷ Ἑλληνι Γρηγορίῳ Χαμαλῇ
διάφορα κτήματά του, ἐν οἷς καὶ τὴν ἐκκλησίαν Μαρίαν Μαριώτισ-
σαν, ἐπεκυρώθη δὲ καὶ τὸ δωρητήριον τοῦτο ἐν ἔτει 1439 ὑπὸ τοῦ τότε
δουκὸς Νερίου Β' ². Κατὰ τὸ ἔτος 1432 ἀναφέρεται ὡς «νοτάριος καὶ
καντζιλλιέρης πόλεως τῶν Ἀθηνῶν» ὁ Ἀθηναῖος Νικόλαος Χαλκωμα-
τᾶς³, τῷ δὲ 1435 Ἀντώνιός τις Ἀθηναῖος ἔγραψε τὸ σφζόμενον Λαυ-
ρεντιανὸν ἀντίγραφον τοῦ Πολυβίου⁴, ἐνῷ ὀλίγον πρότερον ἐν ἔτει 1423,
ἕτερος λόγιος Ἀθηναῖος, ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, ἀντέγραψε χειρό-
γραφον Ἀνδρέου τοῦ Καισαρέως εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν⁵. Καὶ καθόλου

¹ Hopf ἐν σ. 90. Αἱ μάρτυραὶ αὐτόθι.

² Hopf ἐν τόμ. Ζ', σ. 90 ἐπ.

³ Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 305 καὶ τὰς μαρτυρίας αὐτόθι.

⁴ Πρβ. Gardhansen, Griech. Paläogr., σ. 412.

⁵ Πρβ. Σπυρ. Λάμπρου ἐν Δημ. Καμπουρόγλου Μνημ. τόμ. Γ', σ. 241.

Ὁ Καλοφρενᾶς οὗτος ἦτο ἱερωμένος λατινίζων, ὅπαδός ἄρα τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἐκ τῶν συντασσομένων τῷ πάπᾳ, πρὸς ὃν σφάζεται καὶ ἐπιστολὴ αὐτοῦ ἐκ Κρήτης, κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ προπάτωρ τῆς μέχρι σήμερον ἀχμα-
ζούσης ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Καλλιφρονᾶ. Τὸ αὐτὸ ὄνομα ἔφερε καὶ ὁ Λινάρδος
Καλεφρονᾶς, εἷς τῶν εἰς Γαστούνην ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν προσωρινῶς ἐγκαταστα-

δὲ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς ἤρξαντο τότε ἀναζωογονούμενα ἐν τῷ δουκάτῳ, καὶ ἰδίως ἐν Ἀθήναις, κατὰ τρόπον ἐπιζηλον, τρανὸν δὲ τούτου παράδειγμα ὑπάρχουσιν οἱ τότε Χαλκοκονδύλαι, περὶ τῶν ὑποίων θέλομεν διαλάβει παρακατιόντες. Ἐπιγραφαὶ δὲ τινες ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος μαρτυροῦσιν ὅτι τὴν μὲν 20ὴν Αὐγούστου 1412 ἀπεβίωσεν ὁ Λατίνος ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου Πέτρος, τὴν δὲ 20ὴν Μαρτίου 1415 ὁ πρωτοπρεσβύτερος Ἀθηνῶν Νικόλαος. Κτηματικοὶ δὲ κατάλογοι τῆς οἰκογενείας Ἀτζαϊώλη ἐν τῷ δουκάτῳ, σωζόμενοι μέχρις ἡμῶν, ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς χώρας, καὶ τῶν κτημάτων εἰδικώτερον, ἐθεωροῦντο καὶ τότε οἱ δοῦλοι τῶν κυριάρχων, οἱ τῶν κτημάτων μάλιστα καὶ ὡς ἰδιοκτησία τῶν κτηματιῶν, ὅπως καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς Φράγκοις καὶ τοῖς Τούρκοις¹. Αὗται εἶνε αἱ μόναι εἰδήσεις, ἃς περὶ Ἀθηνῶν εἰδικώτερον ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν μέχρι τοῦ ἔτους 1435, ὅτε τὰ πράγματα ἤρξαντο πάλιν νὰ κινῶνται. Ἐξηκολοῦθουν λοιπὸν ἢ τε τοῦ Δαφνίου μονὴ ν' ἀνήκη τοῖς καθολικοῖς καὶ ὁ Παρθενῶν, βεβαίως ὅμως αἱ περὶ τοῦ Παρθενῶνος διατάξεις τοῦ Νερίου, Α', καθ' ἃς ὀλοκλήρος ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὤφειλε ν' ἀνήκη εἰς τὸν ναὸν τοῦτον, ὅπως καρπῶται τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς, δὲν πρέπει νὰ ἴσχυον καὶ μετὰ τὴν κατοχὴν τῆς πόλεως ὑπὸ Ἀντωνίου Α'.

Εἴπομεν ὅτι ὁ Ἀντώνιος εἶχεν ὀρίσει διαδόχους τοὺς ἀπ' ἐξαδέλφου ἀνεψιούς του Νέριον καὶ Ἀντώνιον, ὅτε ὅμως ἐν ἔτει 1434 ὁ δούξ ἤρξατο νὰ γίνηται φιλάσθενος, ὁ τότε ὀλοκλήρου σχεδὸν τῆς Πελοποννήσου ἄρχων Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ καταλύσαντος ὅλην σχεδὸν τὴν ἐπὶ τῆς Χερσονήσου κυριαρχίαν τῶν Φράγκων

θέντων φυγάδων Ἀθηναίων μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1688 ἐγκατάλειψιν τῆς πόλεως εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, καὶ τις τῶν δημογερόντων Ἀθηνῶν, ὁ Δημήτριος Καλεφρονᾶς κατὰ τὸ ἔτος 1764 (Πρὸς Μνημ.² τόμ. Γ'. σ. 68). Κατὰ δὲ τὸ 1825 πιστοποιητικὸν τῆς δημογεροντίας Ἀθηνῶν, εὑρισκόμενον μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀγῶνος, ἀναφέρει ὡς διακριθέντα καὶ πεσόντα κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ὁμέρ Βριώνη καὶ τὴν πρώτην τῆς Ἀκροπόλεως πολιορκίαν τὸν Ἰωάννην Καληφρονᾶν, ἀδελφὸν πρεσβύτερον τοῦ ζῶντος γηραιοῦ Ἀθηναίου Δημητρίου Καληφρονᾶ καὶ τῆς αὐτῆς πιθανώτατα μὲ τοὺς προηγουμένους οἰκογενείας. Διότι αἱ μεταποιήσεις αὗται καὶ παραφθοραὶ τῶν ὀνομάτων, Καλοφρενᾶς, Καλεφρονᾶς, Καληφρονᾶς, Καλλιφρονᾶς, Χαλκανδύλης, Χαρκανδύλης, Χαλκονδύλης, Χαλκοκονδύλης κτλ., δὲν ἦσαν σπάνιαι ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

¹ Πρὸς Γρηγορόβ. ἐνθα ἀνωτέρω.

Θεοδώρου Β', ἀπὸ δὲ τοῦ 1443 διάδοχος αὐτοῦ ἐν τῷ δεσποτάτῳ, ὅπερ ἐξέτεινε μονονουχί ἐφ' ὅλης τῆς Πελοποννήσου, ἤρξατο νὰ σκέπτηται τίνι τρόπῳ νὰ ἐξαφανίσῃ καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα λείψανα τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας καὶ νὰ ἐνώσῃ τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεών του. Ἐμελέτα ὁ Κωνσταντῖνος νὰ ιδρύσῃ ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν νέον ἰσχυρὸν ἐλληνικὸν κράτος, ὅπως διὰ τῶν δυνάμεων τούτου καὶ ἐν συμμαχίᾳ πρὸς τοὺς τότε ἀμειλίκτους τῶν Τούρκων πολεμίους, τὸν Ἀλβανὸν ἥρωα Γεώργιον Καστριώτην, τὸν ἐπιλεγόμενον Σκενδέρμπην, καὶ τὸν Οὐγγρον ἡρωϊκὸν στρατηλάτην Ἰωάννην Οὐνιάδην, περιορίσῃ τὴν τουρκικὴν δύναμιν ἣ καὶ ἐκβάλῃ αὐτοὺς τῆς Εὐρώπης, Συγχρόνως δ' ἐπεδίωκεν ἴσως τὴν ἀνάπλασιν καὶ ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχεδίων, τὰ ὅποια ὁ ἐν Σπάρτῃ σύγχρονος σοφὸς Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων εἶχε καθυποβάλλει τῷ 1415 τῷ ἐπισκεψαμένῳ τὴν Πελοπόννησον αὐτοκράτορι Μανουῇλ Β' Παλαιολόγῳ. Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων τούτων ἐξαπέστειλεν ἐν ἔτει 1434 μετὰ πληρεξουσιότητος τὸν ἐκ Μονεμβασίας Γεώργιον Φραντζῆν, τὸν ἱστοριογράφον, πρῶτον μὲν εἰς Ἀθήνας, ὅπως γνωρίσῃ ἀκριβῶς τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων ἐν τῷ δουκάτῳ καὶ κερδήσῃ ὑπὲρ τῶν Παλαιολόγων τὴν σύζυγον τοῦ Ἀντωνίου Μαρίαν Μελισσηνὴν καὶ τὴν ἐθνικὴν μερίδα τοῦ τόπου, καὶ ἐντεῦθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν τότε αὐτοκράτορα Ἰωάννην Ζ' Παλαιολόγον (1421—1448)¹. Ἡ Μαρία Μελισσηνὴ ἦτο ἡ δευτέρα τοῦ δουκὸς σύζυγος καὶ κατήγετο, ὡς εἵπομεν, ἐκ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχοντικοῦ οἴκου τῶν Μελισσηνῶν· ὁ δὲ πρὸς αὐτὴν ἀποσταλεὶς Φραντζῆς εἶδεν ὅτι ὑπῆρχε μὲν μεγάλη προθυμία ἐν Ἀθήναις πρὸς ἀπόσεισιν τοῦ φραγκικοῦ ζυγοῦ, πλὴν δὲν ἦτο καὶ τόσον εὐκολον νὰ ἐνωθῇ τὸ δουκάτον μὲ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ τῶν Παλαιολόγων κτήσεις, διότι εὖρε μὲν ἐν Ἀθήναις μεγάλην καὶ ἰσχυρὰν μερίδα ἐκ παντὸς τρόπου ἐπιδιώκουσαν τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς χώρας ἀπὸ τῆς ξένης κυριαρχίας, ὁ ἀρχηγὸς ὅμως τῆς μερίδος ταύτης Χαλκοκονδύλης ἢ Χαλκονδύλης², Ἀθηναῖος τότε

¹ Ἴδε Λαόνικον Χαλκοκονδύλην ἐν 6, σ. 320—322 καὶ Γ. Φραντζῆν ἐν 2, 10 ἐπ. ἤτοι σ. 159 ἐπ. ἐκδ. Βόννης.

² Χαλκονδύλης καὶ Χαλκοκονδύλης ἢ Χαλκοκονδύλης ἀπαντῶσιν ἐπίσης ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Λαονίδου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Δημητρίου, ἀργότερα δ' ἀπαντᾷ ἐν Ἀθήναις, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, καὶ ὁ τύπος Χαρκονδύλης ἢ Χαρκανδήλης ἢ Χαρκαντύλας. Πρβ. Gardhausen, Gr. Paläogr. σ. 320 καὶ Γ. Ζησίου ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρ. τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Β', σ. 26—27.

προὔχων πλούσιος καὶ μέγα ισχύων, συγγενῆς τῆς Μελισσηνῆς καὶ πατὴρ τοῦ ἱστορικοῦ Λακονικοῦ Χαλκοκονδύλη, ἐμελέτα ν' ἀποβῇ αὐτὸς μετὰ τῆς Μαρίας ἄρχων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ἀττικῆς. Διὸ προσεπάθησε βεβαίως ὁ τοῦ Κωνσταντίνου ἀπεσταλμένος νὰ κερδήσῃ ἐκ παντὸς τρόπου τὴν ἰσχυρὰν ταύτην μερίδα ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ του, φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι οὐδὲν ὀριστικὸν καὶ σπουδαῖον κατώρθωσε· διότι, ὅτε κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1435 ὁ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη φιλάσθενος δούξ Ἀντώνιος ἀπέβίωσεν ἐξ ἀποπληξίας, ἡ σύζυγος αὐτοῦ Μαρία ἐξαπέστειλεν ἐν τάχει τὸν Χαλκοκονδύλην πρὸς τὸν Σουλτάνον Μυράτ Β' εἰς Ἀδριανούπολιν παρακαλοῦσα ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτὴν καὶ τὸν Χαλκοκονδύλην ὡς ὑποτελεῖς τοῦ δουκάτου ἡγεμόνας¹. Ὁ δὲ πάντοτε καραδοκῶν Κωνσταντῖνος ἀπέστειλε καὶ αὐτὸς ἐν τάχει τὸν Φραντζῆν μετὰ στρατοῦ καὶ πληρεξουσίου τῆς, ἵνα καταλάβῃ τὰς Ἀθήνας καὶ ὁλόκληρον τὸ δουκάτον Ἀθηναίων, προτείνων τῇ χήρᾳ δουκίσσῃ πρὸς ἀποζημίωσιν ἄρχοντιαν τινὰ ἐν Πελοποννήσῳ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου αἱ προσπάθειαι ὡς καὶ αἱ τῆς Μαρίας, εἰς οὐδὲν ἀπέληξαν πρακτικὸν ἀποτέλεσμα καὶ αἱ ἑλληνικαὶ μερίδες ἀπέτυχον ἀμφοτέραι τοῦ σκοποῦ των· διότι ἐν τῷ μεταξύ τούτῳ ὁ νόμιμος τοῦ δουκικοῦ θρόνου διάδοχος Νέριος Β', βοηθούμενος ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις φραγκικῆς μερίδος, ἣν ὁ Χαλκοκονδύλης ἀποκαλεῖ «ἄρχοντας τοῦ δήμου,» κατέσχε τὰς Ἀθήνας (1345—1451) καὶ τὸν μὲν ὑπὸ τὸν Φραντζῆν ἀποσταλέντα κατ' αὐτοῦ στρατὸν ἀποκρούσας ἐξέβαλε τῆς χώρας, τὴν δὲ Μαρίαν πολιορκήσας στενῶς ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἠνάγκασε ταχέως νὰ παραδοθῇ, συμβιβασθεὶς καὶ φιλιωθείς μετ' αὐτῆς, τῶν Χαλκοκονδυλῶν ἐκδιωχθέντων τῆς χώρας. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ἡ εἰσέτι νεαρὰ Μαρία ἔλαθεν ὑπόσχεσιν νὰ γίνῃ σύζυγος τοῦ Νερίου καὶ οὕτως ἐγκατέλιπε τὰς ἐπὶ τοῦ δουκικοῦ θρόνου ἰδιαιτέρας ἀξιώσεις της, ἀλλ' ἡ ὑπόσχεσις δὲν ἐξετελέσθη· διότι ὁ Νέριος ἦτο νυμφευμένος μὲ τὴν Χιάραν Τζιώρατζιο, ὥστε εἶνε λίαν ἀμφίβολον ἂν ἐξετελέσθη ποτὲ ὁ μεταξὺ Νερίου καὶ Μαρίας τῆς Μελισσηνῆς γάμος². πλὴν περὶ τούτου οὐδὲν θετικὸν δύναται τις νὰ διυσχυρισθῇ. Ὅπως δὲ ποτε ἡ Μαρία Μελισσηνὴ εἴτε οἰκειοθελῶς εἴτε

¹ Χαλκοκονδ. ἐν 6, σ. 321. Φραντζῆς, ἐν 1, 10, σ. 159. Τὸ χωρίον τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶνε· «Ἡ γυνὴ αὐτοῦ (τοῦ Νερίου) ἐπεμψεν εἰς βασιλέα τὴν ἀρχὴν ἐπιτραπῆναι αὐτῇ τε καὶ τῷ τῆς πόλεως ἀμείνονι, ἑαυτῆς δὲ προσήκοντι, πατρὶ δὲ ἡμετέρῳ».

² Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶνε σκοτεινὸν καὶ ἀσαφές καὶ δι-

βιασθεῖσα ὑπεχώρησεν εἰς τὸν Νέριον καὶ τὸν Ἀντώνιον. Ὁ δὲ πρὸς τὸν Σουλτάνον ὑπ' αὐτῆς ἀποσταλεὶς Χαλκοκονδύλης, ἀπελθὼν πρὸς ἐκεῖνον, ἐπρότεινε τὸ σχέδιον αὐτοῦ καὶ τῆς Μαρίας, ἀλλ' ὁ Μυράτ, ἵνα δεχθῇ τὰς γενομένας εἰς αὐτὸν προτάσεις, ἀπήτησε νὰ τῷ παραδοθῶσι προηγουμένως αἱ Ἀθήναι καὶ νὰ τῷ πληρωθῶσι 30,000 χρυσῶν. Καὶ ὑπεσχέθη μὲν ταῦτα ὁ Χαλκοκονδύλης, ἐπειδὴ ἐν τούτοις μετ' ὀλίγον, μαθὼν ἴσως τὰ ἐν Ἀθήναις γεγενημένα, εἶδεν ὅτι οὐδέτερον τῶν ὑπεσχημένων ἠδύνατο νὰ ἐκπληρώσῃ, ἔφυγε κρυφίως, τελευταῖον δὲ συλληφθεὶς ἤχθη ἐνώπιον τοῦ σουλτάνου, ὅστις συγχωρήσας αὐτῷ τὴν ἀκουσίαν παράβασιν τῶν ὑποσχέσεων τοῦ τὸν ἀπέλυσε. Συγχρόνως δὲ διέταξεν ὁ σουλτάνος τὸν ἐμίρην Τουρχὰν νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὸ δουκάτον καὶ ἀπαναφέρῃ τὴν τάξιν ἐκδιώκων τὸν στρατὸν τῶν Παλαιολόγων, οὗτος δὲ προελάσας εἰς Βοιωτίαν ἐδήλωσε τὴν χώραν καὶ κατέλαβε τὰς Θήβας, καὶ ὁ Φραντζῆς φεύγων ἐνώπιον αὐτοῦ ἐπέστρεψεν εἰς Κόρινθον πρὸς τὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον, παρ' οὗ εὐθὺς πάλιν ἀπεστάλη πρὸς τὸν Τουρχὰν μὲ νέας προτάσεις. Ἀλλ' ἦτο πλέον πολὺ ἄργά, διότι ὁ Τοῦρκος στρατηγὸς εἶχεν ἤδη ἀναγνωρίσει ὡς δούκα Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν τὸν Νέριον Β' ἐπὶ τῷ ὄρω, νὰ πληρώνῃ, ὡς καὶ ὁ προκατόχος του, φόρον ὑποτελείας τῷ σουλτάνῳ, τὰ γεγενημένα δ' ἀνεγνώρισε συγχρόνως καὶ ἡ Ἑνετία, διακηρύξασα ὅτι ἐπεθύμει νὰ διάγῃ εἰρηνικῶς πρὸς τὸν νέον δούκα. Οὕτω λοιπὸν παρὰ τὰς προσπάθειάς Ἀθηναίων τινῶν καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἔμεινε τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Ἀτζαῖωλῶν.

Ὁ δούξ Νέριος Β' (1435—1451) ἦτο ἡγεμὼν ὀλίγον διακρινόμενος ἐπὶ δραστηριότητι καὶ ἐνεργείᾳ, ἀδυνάτου δὲ φύσεως, διὸ ἠναγκάσθη, ἐν ἔτει 1439 πιθανῶς, νὰ ὑποχωρήσῃ ἐνώπιον τοῦ δραστηριωτέρου ἀδελφοῦ τοῦ Ἀντωνίου Β' (1439—1441 μόνος ἄρχων), ὅστις ἔμεινεν ἐνταῦθα τοῦ δουκάτου κυβερνήτης, αὐτὸς δ' ἀπῆλθεν εἰς Φλωρεντίαν τηρήσας μόνον τὸν τίτλον τοῦ δούκῃ τῶν Ἀθηνῶν, ἀκριβῶς ἴσως καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρευρίσκετο ὁ τε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ζ' Παλαιολόγος, ἀπεφάσιζε τὴν ἐκ νέου ἑνώσιν τῶν ἐκκλησιῶν, ὁ δ' αὐτοκράτωρ ὤμνυε πίστιν εἰς τὰ δόγματα τοῦ καθολικισμοῦ ἐπὶ τῇ ματαίᾳ ἐλπίδι ἐπικουρίας τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Τούρκων. Ταχέως καίᾳ εἶνε ἡ περὶ τοῦ μεταξὺ Νερίου Β' καὶ Μαρίας τῆς Μελισσηνῆς γάμου ἀμφιβολία πολλῶν· πρβ. Hopf, σ. 91 ἐπ. Γρηγοροβ. Β', σ. 329.

ἐν τούτοις ὁ Νέριος Β' ἔλαβε πάλιν εὐκαιρίαν νὰ ἐπανακάμψῃ εἰς Ἀθήνας, διότι ὁ Ἀντώνιος ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1441¹. Ἐπανελθὼν λοιπὸν ἀνέλαθεν ἐκ νέου τὴν κυβέρνησιν τοῦ δουκάτου συγκαταθέσει τοῦ σουλτάνου ὡς ὑποτελὲς αὐτοῦ ἡγεμὼν, ὅτε πάλιν ἀνεφάνησαν νέοι καὶ σπουδαῖοι κίνδυνοι. Ὁ τῆς Πελοποννήσου ῥέκτης δεσπότης Κωνσταντῖνος δὲν εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν ἐλπίδα πρὸν κατάκτησιν τοῦ δουκάτου, ἀλλὰ μόνον εἶχεν ἀναβάλλει τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ του ἐκείνου, ἀναμένων αἰσιωτέρους καιροὺς. Ὅτε λοιπὸν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1444 ἀπετελείωσεν ἡ οἰκοδομία καὶ ἐπιδιόρθωσις τοῦ ἐν τῷ Ἴσθμῳ τείχους Ἐξαμιλίου, ὅπερ ἔκτισε πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς Πελοποννήσου κατὰ τῶν Τούρκων, ἤρξατο νὰ ἐξοπλίζεται, ὅπως ἀποπειραθῇ καὶ πάλιν τὴν κατάκτησιν τοῦ δουκάτου Ἀθηναίων. Τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην θεώρει ὁ Κωνσταντῖνος τοσοῦτω μᾶλλον κατάλληλον, ὅσῳ ὁ τοῦ Νερίου προστάτης σουλτάνος ἦτο τότε ἀπασχολημένος ἐν τῷ κατὰ τῶν Οὐγγρων πολέμῳ. Συνήθροισε λοιπὸν τὸν στρατὸν του ἐν Κορίνθῳ καὶ ἐκστρατεύσας ἐκεῖθεν κατὰ τοῦ Νερίου εἰσέβαλε κατὰ πρῶτον εἰς Βοιωτίαν, κατέλαβεν αὐτὴν καὶ ἐβίασε τὸν δοῦκα ν' ἀναγνώρισῃ τὴν ἐπὶ τῆς χώρας ταύτης ἐπικυριαρχίαν αὐτοῦ, πληρώνων ὡς φόρον 30,000 χρυσῶν. Τὸ δ' ἐπόμενον ἔτος 1445, ἐνῷ πειραταὶ Καταλάνοι ἐξηκολούθουν νὰ λεηλατῶσι τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος, ὁ Κωνσταντῖνος ἐπανάλαβε τὴν ἐκστρατείαν του, κατέλαβε τὴν Δαυλίδαν καὶ τὸ πλεῖστον τῆς Φωκίδος καί, ἐπειδὴ οἱ ἐν Θεσσαλίᾳ Ἀλβανοὶ καὶ Βλάχοι ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ κατὰ τῶν Τούρκων, ἐξέτεινε τὴν κυριαρχίαν του καὶ ἐπὶ τῆς Θεσσαλίας, ὥστε κατέλαβεν οὕτω πάσας τὰς μεταξὺ Ἰσθμοῦ καὶ Ὀλύμπου χώρας, περιορίσας τὸν Νέριον εἰς μόνην τὴν κατοχὴν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς ὀχυρᾶς αὐτῆς Ἀκροπόλεως.² Τούτων δὲ τῶν νέων κτήσεών του τὴν κατοχὴν προσεπάθησεν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ φρουρῶν καὶ αὐξήσεως τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων, δεχόμενος πρὸς τοῦτο πολλοὺς Ἀλβανοὺς καὶ Βουργουνδίους μισθοφόρους. Ἀλλὰ καὶ οἱ πολέμιοί του δὲν ἔμειναν ἄργοι. Ὁ τῆς Θεσσαλίας ἐμίρης Τουραχάν καὶ ὁ δοῦξ τῶν Ἀθηναίων Νέριος Β' Ἀτζαϊώλης ἐπεκαλέσθησαν κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου τὴν ἐπικουρίαν τοῦ κυριάρχου αὐτῶν σουλτάνου Μυράτ Β', οὗτος δὲ τοσοῦτω προθυμότερον παρέσχε τότε αὐτὴν, ὅσῳ νεωστί, τῇ 10 Νοεμβρίου

¹ Χαλκωνκονδ. ἐν 6,322. Πρβ. Hopf, σ. 113. Γρηγοροβ. Β', σ. 330 ἐπ.

² Λαόνικος Χαλκωνκονδύλης ἐν 6, σ. 318 ἐπ. 7. σ. 345 ἐπ. ἐκδ. Βόννης.

1444, εἶχε νικήσει τὴν μεγάλην παρὰ τὴν Βάρναν κατὰ τῶν Οὐγγρων νίκην. Κατὰ τὸ ἔαρ λοιπὸν τοῦ 1446 συνήθροισεν ὁ Μυράτ περὶ τὰς Φεράς ἐν Θεσσαλίᾳ, ἥ κατ' ἄλλους περὶ τὰς Σέρρας τῆς Μακεδονίας, στρατιὰν λαμπρὰν καὶ ὤρμησε μετ' αὐτῆς πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν κατασχεθεισῶν χωρῶν καὶ τιμωρίαν αὐτῶν. Κατὰ πρῶτον διηυθύνθη ἐπὶ τὰς Θήβας, ἐξέβαλεν ἐκεῖθεν τὴν φρουρὰν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἐπανέφερε τὸν ὑποτελῆ του Νέριον Β' εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Βοιωτίας, μετὰ δὲ ταῦτα, ἀφοῦ ἐκυρίευσεν ἄλλεπαλλήλας καὶ τὰς λοιπὰς ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ κτήσεις τοῦ Κωνσταντίνου, προσέβη κατὰ Νοέμβριον πανστρατιᾷ κατὰ τοῦ εἰς Κόρινθον καταφυγόντος δεσπότης καὶ ἐπεχείρησε τὴν ἐκπολιόρκησιν τοῦ Ἑξαμιλίου, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου εἶχον συγκεντρωθῆ 60,000 Ἑλλήνων καὶ συμμάχων αὐτῶν¹. Ὁ Κωνσταντῖνος τότε ἰδὼν τὰ δεινὰ ἐπεμψε πρὸς τὸν σουλτάνον τὸν γνωστὸν ἡμῖν Χαλκοκονδύλην, ταχθέντα ἤδη ὑπὲρ αὐτοῦ, μετ' εὐνοϊκῶν προτάσεων εἰρήνης, ἀλλὰ μάτην· ὁ σουλτάνος ἀπῆτει ἐντελῆ ὑποταγὴν, διὸ τὸν μὲν Χαλκοκονδύλην ἔρριψεν εἰς τὰς φυλακάς, ὅπου ἐπὶ μακρὸν ἐστέναζε, τὰς δὲ κατὰ τοῦ Ἑξαμιλίου ἐπιθέσεις του ἐξηκολούθησεν ἐντονωτέρας καὶ τελευταῖον ἐκυρίευσεν αὐτὸ μετὰ φρικτὴν σφαγὴν τῶν ἀπελπιστικῶς καὶ γενναίως ὑπερασπισάντων τὸ ὄχυρμα Ἑλλήνων καὶ ξένων τὴν 4ην Δεκεμβρίου τοῦ 1446. Τότε εἰσήλασεν ἀκωλύτως εἰς Πελοπόννησον, διέπραξεν ἀκαταλόγιστον σφαγὴν καὶ δῆλωσιν καὶ ἐπανάκαμψεν εἰς Θήβας, σύρων μεθ' αὐτοῦ 60,000 αἰχμαλώτων². Ὁ δὲ ἄπελπισ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Θωμᾶς καὶ Δημήτριος ἠναγκάσθησαν, ἵνα διατηρήσωσι τὴν Πελοπόννησον ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν των, νὰ δεχθῶσι καὶ αὐτὸν τὸν κεφαλικὸν φόρον, ὅθεν οἱ πρέσβεις αὐτῶν παρουσιασθέντες ἐν ἔτει 1447 μετὰ πολλῶν δώρων ἐνώπιον τοῦ σουλτάνου, διατρίβοντος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν Θήβαις, ὤμωσαν, ὡς καὶ ὁ δούξ Νέριος ἐκ νέου, ὑποταγὴν καὶ πίστιν τῷ Τούρκῳ κυριάρχῃ καὶ οὕτως ἐκηρύχθη γενικὴ ἀμνηστία. Ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος ἀνέβη ἐν ἔτει 1444 ὡς Κωνσταντῖνος ΙΓ' Παλαιολόγος τὸν βυζαντινὸν θρόνον καὶ ἐν ἔτει 1453 συνηντήθη καὶ πάλιν μετὰ τὸν ἡγεμόνα τῶν Τούρκων, τὸν τότε σουλτάνον Μωάμεθ Β', ἐν τῷ πεδίῳ τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξης· ταύτην ὅμως τὴν φορὰν ἐπέπτωτο ν' ἀπολέσῃ τὴν τε ζωὴν

¹ Τοσαύτας ὑπολογίζει τὰς ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνος δυνάμεις ὁ Δούκας ἐν κεφαλ. 32.

² Χαλκοκονδύλης ἐν 7, 346 ἐπ. 319.

καὶ τὸν θρόνον του, πεσὼν ἐνδόξως τὴν 29ην Μαΐου 1453 κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ δὲ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Θωμᾶς καὶ Δημήτριος διετηρήθησαν μὲν ἐπὶ ὀλίγα ἀκόμη ἔτη ἐν τῇ κυριαρχίᾳ τῆς Πελοποννήσου ἀλλ' ἐν διαρκεῖ ἀγωνίᾳ καὶ πάλιν πρὸς τοὺς Τούρκους διατελοῦντες.

Ὁ δὲ τῶν Ἀθηνῶν δούξ Νέριος Β' μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1446 ἀποκατάστασίν του ἐπὶ ἔτη τινὰ εἰσέτι κατεῖχε τὸ δουκάτον ὡς ὑποτελὲς τῶν Τούρκων ἡγεμόνων, ἄνευ ὅμως δραστηριότητος, ὡς πάντοτε. Τὸ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν εἰδικῶς σπουδαιότερον συμβᾶν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ εἶνε ὅτι ἐν ἔτει 1445, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε περιορίσει αὐτὸν εἰς μόνην τὴν κατοχὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ ὀλίγα πρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἔτη, ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ταύτην ὁ πρῶτος εἰδήμων ἀρχαιοφίλος Εὐρωπαῖος περιηγητής, ὁ ἐξ Ἀγκώνης τῆς Ἰταλίας Κυριακὸς, ὁ δικαίως «νέος Πausanias» ἐπικληθεὶς¹. Ὁ Κυριακὸς οὗτος ἦτο γνώστης καὶ συλλογεὺς ἀρχαιοτήτων καὶ χάριν τούτων ἐπεχείρησεν ἐπανειλημμένως εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀποδημίας. Κατὰ πρῶτον ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας τῇ 7ῃ Ἀπριλίου 1436, ὅτε ἦρχον ἐνταῦθα ἀπὸ κοινοῦ οἱ ἀδελφοὶ Νέριος Β' καὶ Ἀντώνιος Β' Ἀτζαῖῳλαι, τῷ δὲ 1447 ἦλθε καὶ πάλιν ἐνταῦθα, εὔρε δέ, ὡς λέγει ἐν τινι τῶν ἐπιστολῶν του, τὸν Νέριον Β' ἐδρεύοντα ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ἣν δὲν ἀποκαλεῖ πλέον Καστέλλ Σετίνες (Castell Cetines)· διότι ὁ Κυριακὸς ἦτο ὁ μᾶλλον εἰδήμων ἀρχαιολόγος τῆς ἐποχῆς του καὶ οὐ μόνον ἀκριβέστερόν πως ἐγνώριζε τὰ τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ ἀποκλειστικῶς περὶ μόνου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος τὰ λείψανα ἡσχολήθη, ἀδιαφορῶν περὶ τῶν χριστιανικῶν τῶν Ἀθηνῶν κτιρίων. Τὴν πρώτην του ἐξ Ἀθηνῶν ἐντύπωσιν περιγράφει οὗτος ὡς ἐξῆς: «Τῇ 7ῃ Ἀπριλίου (1436) ἦλθον εἰς Ἀθήνας, ὅπου εἶδον κατὰ πρώτην φορὰν τὰ πελώρια ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κατερειπιωμένα τεῖχη, ἐν τε τῇ πόλει καὶ τοῖς ἀγροῖς ἀπιστεύτους μαρμαρίνους οἰκοδομὰς, οἰκίας καὶ ναοὺς, παντοῖα θυμωσίας τέχνης γλυπτικὰ ἔργα, ἀλλὰ πάντα εἰς σωροὺς καὶ κατεστραμμένα. Τὸ δ' ἀξιολογώτατον εἶνε ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μεγαλοπρεπὴς, ἀξιοθύμαστος, μαρμαρίνος ναὸς τῆς Παλλάδος, τὸ θεῖον ἔργον τοῦ Φειδίου, μετὰ 58 λαμπρῶν στύλων καὶ

¹ Περὶ τοῦ Κυριακοῦ τούτου ἴδε τὴν ὑπὸ Φραγκίσκου Σκαλαμοντίου μονογραφίαν Vita Cyriaci Anconitani παρὰ Colucci, Delle antichità Pincene, XV, σ. 50 ἐπ. πρῶ. δὲ καὶ Γρηγοροῦ. Β', σ. 336 ἐπ.

τόσον μεγάλων, ὥστε ἔχουσι διάμετρον ἑπτὰ παλαμῶν. Εἶνε πανταχόθεν κεκοσμημένος διὰ λαμπρῶν ἀναγλύφων, τὰ ὅποια ἔστησεν ἡ ὑψίστη τοῦ γλύπτου τέχνη ἐπὶ τῶν ἀετωμάτων, ἐπὶ τῶν τοίχων, ἐπὶ τῶν ἐπιστυλίων¹. Ὁ Κυριακὸς ἀναφέρει «νέα τεῖχη» (*nova moenia*) καὶ «νέαν πόλιν» (*nova civitas*), χωρὶς νὰ ἐξάγῃται ἀκριβῶς τί ἐνόει μὲ τοῦτο, πιθανὸν ὅμως εἶνε ὅτι «πύλας τῆς νέας πόλεως» καλεῖ τὰς τῆς κάτω πόλεως πύλας κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν «πύλιν τῆς Ἀκροπόλεως» (*portam arcis*), ὥστε «νέα» ὀνομάζει ἴσως καὶ τὴν ἐκτὸς τῆς Ἀκροπόλεως πόλιν μὲ τὰ περὶ αὐτὴν τεῖχη, ἅτινα ἔκτισεν, ὡς εἶδομεν, ὁ Ὅθων Δελαρόσης (σ. 292). Καὶ ἐκ μὲν τῶν σήμερον ἀνασκαφεισῶν ἐκτὸς τῆς Ἀκροπόλεως ἀρχαιοτήτων ὀλίγας εἶδε τότε ὁ Κυριακός· διότι πολλὰι τούτων ἦσαν ἤδη κεκαλυμμένα ὑπὸ ἐρειπίων· παρητήρησεν ὅμως τὸ χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους, τὸ ὑδραυλικὸν ὠρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρηστίου, τὴν Ἀγοράν, τὸ μνημεῖον τοῦ Φιλοπάππου, γυμνάσια καὶ ἄλλα τινὰ κτίρια, ἰδιαζόντως δ' ἐξείρει τὸ κάλλος τῶν Προπυλαίων, ἅτινα ἀποκαλεῖ αὐλὴν (*aula*), διότι κατῴκει ἐν αὐτοῖς ὁ δούξ· ὁ αὐτὸς συνήγαγεν ἀντιγράψας καὶ διαφόρους ἐπιγραφὰς δημοσιευθείσας βράδυτερον. Διὰ τῶν ἐπιστολῶν του δέ, διὰ τοῦ ὁδοιπορικοῦ του² καὶ διὰ τῶν ἐπιγραφῶν του ὁ Κυριακὸς ἐχρησίμειυσεν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ὡς σπινθὴρ τοῦ κατόπιν γεννηθέντος ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ περὶ τῆς ἐνδόξου καὶ γηραιᾶς τῆς Παλλάδος πόλεως.

Ἐν ἔτει 1451 ὁ Νέριος ἠσθένησε βαρέως καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀπέθανεν, ἀφήσας ὡς διάδοχον τὸν ἀνήλικον υἱὸν του Φραγκίσκον Α' καὶ κηδεμόνα αὐτοῦ τὴν χήραν σύζυγόν του Χιάραν, ἥτις πάραυτα ἐπεμψε πρὸς τὸν σουλτάνον πρέσβεις παρακαλοῦσα αὐτὸν νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ ὡς δούκισσαν ὑποτελῆ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν καὶ ἐπέτυχε τῆς αἰτήσεώς της (1451—1455). Μετ' ὀλίγον ὅμως ἡ εἰσέτι νεαρὰ καὶ βιαιοπαθὴς γυνὴ ἠράσθη ἐμμανῶς Ἐνετοῦ τινος ἐμπόρου, ἐλθόντος εἰς Ἀθήνας, ὀνόματι Βαρθολομαίου Κονταρίνη, υἱοῦ τοῦ Ἐνετοῦ διοικητοῦ Ναυπλίου, εἰς ὃν προσήνεγκε τὴν τε χεῖρά της καὶ τὸν δουρικὸν θρόνον³, ὁ δὲ ἔρως αὐτῆς οὕτος ἐπέπρωτο νὰ γίνῃ παραίτιος τραγικωτάτων ἐπεισοδίων, κηλιδωσάντων τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς

¹ Πρβ. τοῦ Κυριακοῦ *Epigrammata reperta*, σ. XXXVII.

² *Cyriaci Anconitani itinerarium*· ἐν Φλωρεντίᾳ, 1742.

³ Χαλκοκονδυλῆς ἐν 9, σ. 453 ἐπ. ἐκδ. Βόννης.

κυριαρχίας τῶν Ἀτζαϊωλῶν. Ὁ Κονταρίνης εἶχεν ἤδη σύζυγον, θυγατέρα γερουσιαστοῦ τινος, ἀλλ' ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ φιλαυτία ἐτύφλωσαν αὐτὸν καὶ τοσοῦτον κατέπνιξαν πᾶν εὐγενὲς αἴσθημα ἐν τῇ καρδίᾳ του, ὥστε ἐπιστρέψας εἰς Ἑνετίαν ἐδηλητηρίασε τὴν ἄκακον σύζυγόν του καὶ ἐπανακάμψας ἔπειτα εἰς Ἀθήνας ἐνυμφεύθη ἐν ἔτει 1453 τὴν Χιάραν, παρ' ἧς ἔλαβε σὺν τῷ τίτλῳ καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν ἀντὶ τοῦ ἀνηλίκου δουκὸς Φραγκίσκου. Οἱ Ἀθηναῖοι παρπονήθησαν παρὰ τῷ σουλτάνῳ διὰ τὸν σφετερισμὸν τοῦτον τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ Κονταρίνη, οὗτος ὁμῶς ὤμνυνεν ὅτι μόνον ὡς κηδεμὼν τοῦ ἀνηλίκου δουκὸς ἤθελε κυβερνήσει καὶ μετέβη μετ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Σουλτάνον, ἐν Κωνσταντινουπόλει τότε ὄντα, ὅπως ἀναγνωρισθῇ ὡς τοιοῦτος. Ἀλλ' αἱ Ἐρινύες καὶ τὸ τῆς δηλητηριασθείσης συζύγου του φάσμα κατεδίωκον, φαίνεται, αὐτόν. Εἰς Κωνσταντινούπολιν εἶχε δράμει πρὸ αὐτοῦ ὁ υἱὸς τοῦ προαποθνήσκοντος δουκὸς Ἀντωνίου Β' Φραγκίσκος Β' ἢ Φράγκος, ὡς συνήθως ἀπεκαλεῖτο, ὅστις κατώρθωσε νὰ κερδήσῃ τὴν εὐνοίαν τοῦ σουλτάνου, αὐτὸν μὲν ἀναγνωρίσαντος δοῦκα Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν ὑποτελῇ (1455—1458), τῶν δ' ἄλλων τὰς προτάσεις ἀπορρίψαντος, καθ' ὅσον μάλιστα ὁ Κονταρίνης ἦτο Ἑνετός, ὁ δὲ σουλτάνος δὲν ἐπεθύμει νὰ περιέλθῃ εἰς ἐνετικὰς χεῖρας καὶ τὸ δουκάτον Ἀθηνῶν, ὡς εἶχε περιέλθει εἰς τὴν ἐξουσίαν των τῷ 1451 ἡ Αἰγίνα. Οὕτως ἐτιμωρήθη ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης ἡ φιλοδοξία τοῦ Κονταρίνη, ὑπελείπετο δ' ἔτι πρὸς τελείαν καθαρσιν νὰ τιμωρηθῇ καὶ ἡ ἐρωτομανὴς Χιάρρα.

Ὁ νέος δοῦξ Φράγκος Ἀτζαϊώλης ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1455 καὶ ἐγένετο ὑπὸ τῶν κατοίκων μετὰ μεγάλης χαρᾶς δεκτός, ὡς γόνος τοῦ ἤδη προσφιλοῦς αὐτοῖς καταστάντος οἴκου τῶν Ἀτζαϊωλῶν καὶ ἐγγονὸς τοῦ τοσοῦτον δημοτικοῦ δουκὸς Ἀντωνίου τοῦ Α'. Πρὸς αὔξησιν τῆς δημοτικότητος τοῦ Φράγκου παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις πολὺ βεβαίως συνέτεινε καὶ τὸ ὅτι σύζυγον εἶχε καὶ οὗτος Ἑλληνίδά τινά ἐκ Πελοποννήσου, περιφανῇ διὰ τὸ κάλλος της καὶ γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μουχλιώτισσαν, θυγατέρα τοῦ μεγιστᾶνος Δημητρίου Ἀσάν. Ἀλλ' ἡ χαρὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ δόξα τοῦ Φράγκου δὲν διήρκεσαν ἐπὶ μακρόν. Μόλις ἐφθασεν οὗτος εἰς Ἀθήνας καὶ συλλαβὼν τὴν ἀντίπαλον αὐτοῦ θείαν, τὴν πρῶην δούκισσαν Χιάραν, ἔρριψεν εἰς τὸ κάτεργον τοῦ φρουρίου Μεγάρων, ἐνθα διέταξε νὰ θανατωθῇ βαρβάρως. Τοῦτο μαθὼν ὁ Κονταρίνης, ὅστις ἔκτοτε, φαίνεται, διέμενε ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατήγγειλεν αὐτὸν παρὰ τῷ Σουλτάνῳ διὰ τὸν φόνον τῆς συζύγου του

καὶ ὁ Μωάμεθ, θέλων νὰ θέσῃ τέλος πάντων τέρμα εἰς τὰς ἔριδας καὶ τὴν κυριαρχίαν τῶν Φράγκων ἐν Ἀθήναις, ἐδράξατο τῆς εὐλόγου ταύτης ἀφορμῆς καὶ διέταξε τὸν ἐμίρην τῆς Θεσσαλίας Ὁμάρ, υἱὸν τοῦ Τουραχάν, νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ πρὸς τιμωρίαν ν' ἀφαιρέσῃ τὸν Φράγκον τὴν χώραν ταύτην. Καὶ τῷ ὄντι εἰσβαλὼν ὁ Ὁμάρ κατὰ Μαΐον τοῦ 1456 εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐκυρίευσεν τὰς Ἀθήνας,

ἐνέπρησε τὰ σπίτια μετὰ τοῦ πλούτου ὅλου, ὥς λέγει ὁ Θρήνος, τῇ δ' Μαΐου ἡμέρᾳ Παρασκευῇ κατὰ ιδιόχειρον σημείωσιν συγχρόνου ἀνδρός, εὕρισκομένην ἐν χειρογράφῳ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης¹, διέπραξε διὰ τῶν ὀρδῶν τοῦ πᾶν εἶδος βίας καὶ ἀσελγείας καὶ ἀρπαγῆς καὶ φόνου ἐπὶ ἀνδρῶν γυναικῶν καὶ παιδίων, μηδὲ τῶν ἱερέων ἐξαιρουμένων καὶ ἐπολιόρχησε τὴν Ἀκρόπολιν, εἰς ἣν εἶχον καταφύγει οἱ κάτοικοι μετὰ τοῦ δρυκὸς καὶ ἀντεῖχον ἐκεῖθεν εἰς μακρὰν ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίαν, καλῶς διὰ ζωοτροφιῶν ἐφωδιασμένοι². Καὶ πρῶτον μὲν οἱ πολιορκούμενοι ἐπεκαλέσθησαν τὴν ἐπικουρίαν τῶν ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετῶν, οἵτινες προθύμως ὑπεσχέθησαν τοιαύτην, ἀλλ' οὐδὲν ὑπὲρ ἐκείνων ἔπραξαν. Ὅτε δ' ὁ Ὁμάρ ἤρξατο νὰ πολιορκῇ στενότερον τὴν Ἀκρόπολιν καὶ συχνότερα νὰ προσβάλλῃ αὐτήν, οἱ ἐν τῇ Ἀκροπόλει, βλέποντες τὸ ἀδύνατον τῆς σωτηρίας, ἐσυνθηκολόγησαν πρὸς τοὺς πολιορκητάς, μεσολαβήσῃ πιθανῶς τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Καισαριανῆς, ἐπὶ τῷ ὄρῳ, ὁ μὲν Φραγκίσκος νὰ παραδώσῃ τοῖς Τούρκοις τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὴν Ἀττικὴν διαμένων τοῦ λοιποῦ ὑποτελῆς ἡγεμῶν μόνῃς τῆς Βοιωτίας καὶ ἐδρεύων ἐν Θήβαις, ὅπου μετὰ τινα χρόνον, τῷ 1460, ἐφονεύθη ἐκ διαταγῆς τοῦ σουλτάνου, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι νὰ τηρήσωσιν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων ἐλευθερίας τινὰς καὶ προνομίας³.

Οὕτως ἔληξεν ἐν ἔτει 1456 κατὰ μῆνα Ἰούνιον⁴, ἡ φραγκοκρατία ἐν Ἀθήναις διὰ τῆς ἀποπομπῆς τοῦ τελευταίου τῆς χώρας Λατίνου δυνάστου Φραγκίσκου Β' Ἀτζαϊώλη μετὰ τῆς συζύγου καὶ τῶν τριῶν τέκνων τοῦ εἰς Θήβας, ἡ δ' ἐνδοξος, ἀλλ' ἀτυχὴς Ἀττικὴ περιῆλθεν

¹ Τῷ ὑπ' ἀρ. 857. Πρβ. Δ. Καμπουρόγλ. Τουρκοκρατίας Μνημ., τόμ. Β', σ. 153.

² Γεώργιος Φραντζῆς ἐν 4, 14. ³ Χαλκοκονδύλης ἐν 9, 455.

⁴ Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1456 (, 578δ' ἀπὸ κτίσεως κόσμου) ἀναγράφουσιν ὡς μῆνα ἀλώσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ὁ Φραντζῆς καὶ τὸ λεγόμενον *Σύντομον Χρονικόν*, οὐδεὶς δ' ἄλλος ἀναφέρει χρονολογίαν. Ἐπειδὴ δὲ γνωστὸν νῦν ὅτι ἡ κάτω πόλις ἡλώθη τῇ δ' Μαΐου τοῦ ἔτους ἐκείνου, πιθανώτατον εἶναι ὅτι τὸν Ἰούνιον παρεδόθη καὶ ἡ Ἀκρόπολις, οὐδ' εἶναι πίστεως ἄξιον τὸ ὅτι ἀντέσχεν αὕτη ἐπὶ διετίαν καὶ ὅτι παρεδόθη τῷ 1458, ὡς συνήθως νομίζεται.

εἰς τὴν ἐξουσίαν νέων, ξένων καὶ τούτων, δυναστῶν, τῶν Τούρκων, οἵτινες ἔκτοτε ἦσαν ἀπόλυτοι κύριοι τῆς τε χώρας ὁλοκλήρου καὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ τύχη τῶν ἀτυχῶν κατοίκων κατ' οὐσίαν δὲν ἐχειροτέρησεν ἴσως πολὺ διὰ τῆς ἀλλαγῆς ταύτης τῶν ἀρχόντων, διότι καὶ ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας εὐρίσκοντο πολιτικῶς ἐν οἰκτρῷ, ὡς πολ-
 λὰκις εἶδομεν, καταστάσει, καὶ μάλιστα μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀτζαΐ-
 ωλῶν. Μόνον δ' ἐπὶ τούτων, καὶ ἰδίως ἐπὶ Ἀντωνίου Α', ἡσθάνθη
 ἡ χώρα ἀναψυχὴν τινα καὶ τὸ ἰθαγενὲς αὐτῆς στοιχεῖον ἤρξατο νὰ
 δεικνύη σημεῖα ζωῆς. Διότι πλὴν τῶν πλουσίων καὶ ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν
 τῶν Ρένδῃ καὶ τῶν Χαλκοκονδυλῶν, αἵτινες διεδραμάτισαν, ὡς γνω-
 στόν, λίαν σπουδαῖον πρόσωπον περὶ τὰ τέλη τῆς καταλανοκρατίας
 καὶ ἐπὶ τῶν Ἀτζαΐωλῶν, καὶ ὁ ὅλος ἐλληνικὸς τῆς χώρας λαὸς ἤρ-
 ξατο νὰ κινῆται καὶ νὰ ἐξέρχεται πλέον τῆς ὅλως παθητικῆς θέσεως.
 Ἴσως ἡ μεγάλη τῶν Καταλάνων πίεσις καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα ἀνυπό-
 φορα δεινὰ διήγειραν ἐν αὐτῷ τὸ φυσικὸν τῆς ἀντιστάσεως καὶ αὐτο-
 συντηρησίας αἶσθημα καὶ ἤρξατο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ν' ἀνδρῶται καὶ
 κρατύνηται, προβάς τελευταῖον μέχρι τοῦ νὰ σκέπτηται σπουδαίως
 καὶ περὶ τῆς ἐντελοῦς ἀνεξαρτησίας του, ἀλλ' ἔκτακτοι περιστάσεις
 καὶ ἡ ἡπιότης τῶν Ἰταλῶν ἡγεμόνων, ὧν οἱ τελευταῖοι εἶχον ἀποβῆ
 ἐντελῶς Ἕλληνας, ἐπειθον αὐτὸν πολλάκις νὰ ταυτίζη τὰ ἴδια συμ-
 φέροντα πρὸς τὰ τῶν δουκῶν. Τούτου ἕνεκα ἡ μεταβολὴ αὕτη τυραν-
 νίας ἐγένετο δυσαρέστως ἐπαισθητὴ τοῖς Ἀθηναίοις καὶ διὰ τὰ κατὰ
 τὴν ἄλωσιν τῇ πόλει ἐκτελεσθέντα ὑπὸ τῶν ὀρδῶν τοῦ Ὁμάρ ὄργια
 καὶ διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῶν Τούρκων ἐν τῇ χώρᾳ, οἵτινες ἦσαν καὶ
 ἐδείχθησαν πολλῶ τῶν Φράγκων ἀγριώτεροι. Ὅπως δὲ μετὰ τὴν ἐν
 ἔτει 1453 ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ρόδιος Γεωργιλλᾶς
 ἐποίησε τὸν «Θρῆνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹», ἐν ᾧ ἐκφράζεται
 ὁ πόνος τῆς ψυχῆς πάντων τῶν τότε Ἑλλήνων ἐπὶ τῇ δεινῇ ἐκείνῃ
 ἐθνικῇ συμφορᾷ, οὕτω καὶ μετὰ τὴν ἐκπόρθησιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν
 Τούρκων ἄγνωστός τις ποιητὴς ἐποίησε τὸν ἐν Πετρουπόλει εὐρισκό-
 μενον «Θρῆνον τῆς πόλεως Ἀθηνῶν²», τὸν δὲ θρῆνον αὐτοῦ θά

¹ Ἐξεδόθη ὑπὸ Ellissen, Analekten, Γ', σ. 1· ὑπὸ Legrand, Biblioth. grecque vulgaire, 1880, καὶ ὑπ' ἄλλων.

² Ὁ Θρῆνος εἶνε ἐξ 95 στίχων καὶ πραγματεύεται·

Περὶ τῆς ἀναλώσεως καὶ τῆς αἰχμαλωσίας,
 ἡ γέγονεν ὑπὸ Περσῶν εἰς Ἀττικὴν Ἀθήνα.

Πρ6. καὶ ἀνωτ. σ. 379, σμ. 1.

ἐθρήνησαν καὶ οἱ πλεῖστοι τότε Ἀθηναῖοι, ὅσον μεγάλη καὶ ἂν ἦτο ἡ περὶ ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς φραγκοκρατίας ἐπιθυμία πολλῶν ἐξ αὐτῶν. Ἰδίως δὲ παρατηρεῖται κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς φραγκοκρατίας ἔτη ἑκτακτος ἐνασχόλησις καὶ ἐπίδοσις τῶν Ἀθηναίων εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἡ γνωστὴ ἤδη ἡμῖν τῶν Χαλκοκονδυλῶν οἰκογένεια ἀνέδειξε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τοὺς κρατίστους τότε ἀντιπροσώπους τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τοὺς ἀδελφοὺς Λαόνικον καὶ Δημήτριον Χαλκοκονδύλας. Ἀμφότεροι οὗτοι, υἱοὶ τοῦ Χαλκοκονδύλου ἐκείνου, τοῦ ἐπανειλημμένως πρεσβεύσαντος πρὸς τὸν σουλτάνον κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς φραγκοκρατίας ἔτη, κατέφυγον εἰς Ἰταλίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ διεβίωσαν ἐκεῖ, διαπρέψαντες μεγάλως ὡς διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ὡς συγγραφεῖς. Καὶ ὁ μὲν Λαόνικος, ὁ καὶ ἄλλως Νικόλαος καλούμενος, συνέγραψε τὴν ἱστορίαν τῶν Τούρκων καὶ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ 1298 ἕως 1463 εἰς βιβλία δέκα, σύγγραμμα πολύτιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων, ἀπεβίωσε δὲ περὶ τὸ 1490 ἐν Ἰταλίᾳ ἄνευ ἀπογόνων¹. Ὁ δὲ Δημήτριος ἐδίδαξεν εὐδοκίμως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Περούζῃ, Φλωρεντίᾳ καὶ Μεδιολάνοις, ἐνθα διέτριphen ἐπὶ μῆκιστον, συνέγραψε καὶ ἐξέδωκεν ἐκεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἑρωτήματα, πρακτικὴν γραμματικὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δις ἔτι ἀνατυπωθεῖσαν, πιθανῶς δ' ἐξέδωκε διὰ πρώτην φοράν καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη (1488), τὸν Ἰσοκράτη (1493) καὶ τὸν Σουΐδαν (1495), ἐτελεύτησε δ' ἐν Μεδιολάνοις τῷ 1511 εἰς ἡλικίαν 87 ἐτῶν, τέκνα ἀποκτήσας ἐξ υἱοῦς καὶ τέσσαρας θυγατέρας². Ἐπὶ δὲ τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικος τοῦ Πολυβίου ἀναγινώσκεται ἡ σημείωσις: «Ἀντώνιος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ καὶ λεγόμενος λογοθέτης, ταύτην τὴν βίβλον εἶχα ἀντιβόλεον (γρ. ἀντιβόλαιον) καὶ ἀντέγραψα ὁμοιον ταύτης, ἔτους ἀπὸ Χριστοῦ αὐλὲ' γραφὲν εἰς τὴν πόλιν Σίενα³».

¹ Ἴδε περὶ αὐτοῦ καὶ Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολογίας σ. 52.

² Ἐσφαλμένως φρονεῖ ὁ Κ. Σάθας ὅτι ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ἔσχε μίαν θυγατέρα καὶ τρεῖς ἐξ αὐτῆς ἐγγονούς, πάντας ἀγόνους τελευτήσαντας (ἐν Νεολογ. Φιλολογ. σ. 64). Αὐτόγραφος ἐκείνου σημείωσις ὑπάρχουσα ἐν Παρισίοις ἐπὶ χειρογράφου τῆς ἐκεῖ Ἑθν. Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 2023, φύλλ. 323, δηλοῖ ὅτι ἔσχε τέσσαρας θυγατέρας καὶ ἐξ υἱοῦς. (Ἐτυπώθη ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου, ἐν Μνημ. Α', 306—7).

³ Πρβ. Montfaucon, Pal. gr. σ. 76. Ὁ κώδῃς εἶνε ὑπ' ἀριθ. 9 ἐν θυρ. 19 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλοι βεβηχίως πεπαιδευμένοι καὶ διακεκριμένοι Ἀθηναῖοι ὑπῆρχον κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ ἰσχυρόν ἐκεῖνο καὶ πατριωτικὸν κόμμα τοῦ Χαλκοκονδύλη, τὸ ἐπιδιδῶκον τὴν κατάργησιν τῆς φραγκοκρατίας καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἀθηνῶν, τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἀπέβησαν κατὰ τὰς εὐχὰς των εἰ καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας παρῆλθεν ἀνεπιστρεπτί, ὀλίγιστα μόνον τῆς ὑπάρξεώς της ἀφήσασα ἐξωτερικὰ ἔχνη. Οἱ δὲ πολλοὶ ἐκεῖνοι ξένοι οἱ μετὰ Ἑλλήνων συγγενεύσαντες καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ἐγκατασταθέντες τί ἄρα γε ν' ἀπέβησαν; Εἶνε τάχα ἡ τῶν Νέρη οἰκογένεια, ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀγορᾶς κατοικοῦσα καὶ μόλις πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐκλιποῦσα, κλάδος τις γνήσιος ἢ νόθος τῶν δουκῶν Νερίων; Ὁ Πουκεθίλλος περιερχόμενος τὰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1815 μετὰ τοῦ συμπατριώτου του Φωβέλ (Fauvel), προξένου τότε τῆς Γαλλίας ἐνταῦθα, ἀπήντησεν ὀνηλάτην τινὰ Νέρην καλούμενον, ὃν ἐξέλαβον ὡς ἀπόγονον κλάδου τινὸς τῶν Νερίων, καὶ συγκινηθεὶς ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτοῦ διὰ τὸ ἐξίτηλον καὶ εὐμετάβλητον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἔγραψεν ἐν τῶν ὠραιότερων κεφαλαίων τῆς περιηγήσεώς του¹. Καὶ ὁ γνωστὸς δὲ Ἀγγλος φιλέλλην λόρδος Γυίλφορντ, τὴν αὐτὴν ἔχων ἰδέαν περὶ τῆς οἰκογενείας ταύτης, παρέλαβε καὶ ἐξεπαίδευσεν ἰδίᾳ δαπάνῃ ἑτέρον τινὰ Νέρην, τὸ τελευταῖον τῆς οἰκογενείας ταύτης μέλος, πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀποθνήσκοντα². Ὁ δ' οὐ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀποβιώσας σοφὸς ἐρευνητὴς τῆς αἰγυπτιακῆς ἀρχαιοτήτος καὶ τῶν Χριστιανικῶν Ἀθηνῶν Τάσος Νεροῦτσος ἰσχυρίσθη ὅτι αὐτός τε καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐν Ἀττικῇ καὶ Βοιωτίᾳ ζήσαντες Νεροῦτσοι ἦσαν ἀπόγονοι τῆς πυργοδεσποίνης Συκαμίνου Λαοδαμείας Ἀτζαϊώλη, ἀδελφῆς τῶν δουκῶν Ἀθηνῶν Νερίου Β' καὶ Ἀντωνίου Β', ὑπανδρευθείσης τῷ 1424 τὸν Φλωρεντῖνον Νεροῦτσον Πίττην³. ἄλλὰ καὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου οὐδεμία ὑπάρχει ἀπόδειξις. Ἡ δὲ νῦν ἐν Ἀθήναις ζῶσα οἰκογένεια Χαλκοκονδύλη εἶνε ἄρα γε ἀπόγονος τῆς πλουσίας ἐκείνης καὶ διαπρεποῦς ὁμωνύμου οἰκογενείας τοῦ 15ου αἰῶ-

¹ Poulqueville, Voyage en Grèce, ἐκδ. β' τοῦ 1827, ἐν Παρισίοις, βιβ. XIII, κεφ. V, σελ. 86 ἐπ. καὶ κεφ. VI.

² Ἐν Φλωρεντίᾳ τὸ γένος τῶν Ἀτζαϊωλῶν μόλις τῷ 1834 ἐξέλιπε. Πρβ. Γρηγοροβ. Β', σ. 396.

³ Ἴδε τὴν περὶ τούτου ἀνακοίνωσιν τοῦ Τάσου Νεροῦτσου παρὰ Δ. Καμπουρόγλωφ, ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 283—292.

νος ; Ἀληθές μὲν εἶνε ὅτι ὁ τε Λαόνικος καὶ ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλαι ἀπέθανον ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ὅτι ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον οὐδὲν ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενείας ταύτης ἀναφέρεται διαπρέψαν ἐφαμιλλῶς ἀλλ' ἄρά γε δὲν εἶχεν ἀπομείνει γόνος τις ἄρρην ἢ θῆλυς τῆς οἰκογενείας ταύτης ἐν Ἀθήναις, οὗτινος οἱ ἀπόγονοι νὰ διέσωσαν μέχρις ἡμῶν τὸ ὄνομα, ἢ δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατριὸν γῆν κανέν τῶν πολλῶν τοῦ Δημητρίου τέκνων, ὅπως συνεχίσῃ τὸ γένος καὶ τὸ ὄνομα ; Διότι τὸ ὄνομα Χαρκονδύλης ἢ Χαρχανδήλης ἢ Χαρχαντύλας, ὅπερ εἶνε προφανῶς τὸ αὐτὸ καὶ Χαλκονδύλης ἢ Χαλκοκονδύλης, διασφύζεται κεχαραγμένον ἐπὶ στύλου τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ ἐπὶ τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣ' αἰῶνος¹, ἀνῆκε δὲ προφανῶς εἰς εὐποροῦσαν οἰκογένειαν τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ τῶν Ῥένδῃ ἐν τούτοις οἰκογένεια διασφύζεται ἐν τε ταῖς Ἀθήναις καὶ ἐν Κορινθίᾳ, ὅπου φαίνεται ὅτι εἶχε μετοικήσει.

Ταῦτα μετὰ τινων ἐνετικῶν κτιρίων καὶ τινων ὄχι τόσον εὐαρέστων καὶ τιμητικῶν παραδόσεων παρὰ τῷ Ἀθηναϊκῷ λαῷ περὶ τῶν Κατιλάνων εἶνε αἱ μόναι ἀναμνήσεις, αἵτινες διεσώθησαν ἐκ τῆς καθόλου στυγνῆς ἐκείνης ἐποχῆς τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἀθήναις !

¹ Πρβ. ἀνωτέρω σ. 398, σημ. 2 καὶ Κ. Γ. Ζησίου ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας, τόμ. Β', σ. 26—27. Πρὸς δὲ καὶ Δ. Καμπουρόγλου Μνημ. τόμ. Α', σ. 305 — 308. Χαρχανδήλης ἀναφέρεται καὶ ἐν τουρκικῇ ἐπιστολῇ δημοσιευθείσῃ ἐν μεταφράσει ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 353.

BIBLION TETARTON

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ. 1456—1821.

Disguise thyself as thou wilt, still Slavery !
still thou art a bitter draught ; and though
thousands in all ages have been made to
drink of thee, thou art no less bitter on that
account. It is thou, Liberty ! thrice sweet and
gracious goddess, whom all in public or in
private worship.

(STERN)

Διὰ τῆς ἐν ἔτει 1456 μεταξύ τοῦ Ὁμάρ καὶ τοῦ δουκὸς Φραγκί-
σκου ἢ Φράγκου συνομολογηθείσης συνθήκης ἡ Ἀττικὴ καὶ αἱ Ἀθῆναι
περιῆλθον ὀριστικῶς εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων, ἔκτοτε δ' ἄρ-
χεται νέα περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς ἐνδόξου πόλεως, ἡ τουρκοκρατία.
Ἐπὶ ταύτης ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὠμοίαζε, κατὰ τὴν ὥραιαν τοῦ
Γρηγοροβίου εἰκόνα, « πρὸς δούλην ἀπεμποληθεῖσαν τοῖς βαρβάροις καὶ
ἐξαφανισθεῖσαν ἢ λησμονηθεῖσαν. Ἐκ τῆς ληθαργικῆς τῆς καταπτώ-
σεως, ἐκ τῆς ἐξαμβλυτικῆς εἰς τὴν δυστυχίαν καὶ τὴν ἀφάνειαν συνη-
θείας ἀφυπνίζετο ἐνίοτε ὑπὸ πολεμικοῦ θορύβου ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς θα-
λάσσας, ἀλλ' ἡ κατάστασις τῆς ἦτο τόσον ἀπελπιστικὴ, ὥστε ἐκ τῆς
προσεγγίσεως τῶν πολεμούντων τοὺς τυράννους τῆς μόνον χειροτέρευσιν
τῆς τύχης τῆς προσεδόκα ¹. » Ἐν τούτοις ἡ μακρὰ τῆς τουρκοκρατίας
περίοδος (1456—1821) δὲν παρῆλθεν ὁμοιόμορφος καὶ μονότονος, ἀλλὰ
συνέβησαν ἐν τῇ μεταξύ περιπέτειαι καὶ κλονισμοί, χαρακτηρίζοντες
ἰδιαίτερώς σημειᾶ τινὰ αὐτῆς καὶ κατὰτέμνοντες τὴν συνέχειάν τῆς.
Τούτου ἕνεκα ἐν ἰδιαιτέροις κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τούτου θέλομεν δια-
λάβει περὶ τῶν διαφορῶν τῆς τουρκοκρατίας μερικωτέρων περιόδων ².

¹ Γρηγορόβ. ἐν Β', σ. 408.

² Πηγὰί τῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατίας ἐν Ἀθήναις σύγχρονοι μὲν εἶνε, πλὴν τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη καὶ τοῦ Κριτοβούλου, σφωζόμενά τινὰ Χρο-
νικὰ καὶ ποιήσεις καὶ ἐπιγράφαί καὶ διάφορα ἔγγραφα περισυλλεγένητα τὰ πλεῖ-

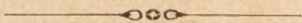
Καθόλου δὲ ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, εἰ καὶ ἀνέκοψε τὴν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας βραδέως, πλὴν ἀσφαλῶς, χωροῦσαν διάπλασιν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐπὶ τέσσαρας ὅλας ἐτι ἑκατονταετηρίδας ἐταλαιπώρησε καὶ κατεβασάνισε τὸ καὶ πρότερον ἐπὶ δισχίλια σχεδὸν ἔτη ἐν τῷ καθαρτηρίῳ τῆς δουλείας δοκιμασθὲν ἑλληνικὸν ἔθνος, δὲν ἀπέπνιξεν ὅμως αὐτό, ἀλλὰ καὶ διὰ παραχωρηθεισῶν ἐκκλησιαστικοπολιτικῶν προνομιῶν συνετήρησε τὴν ὑφισταμένην ἐθνικὴν συνείδησιν, ὥστε οἱ ὑποδουλωθέντες ἤλπιζον, παροδικὴν θεωρήσαντες τὴν δουλείαν ταύτην εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς.

« Σιώπα, Κυρία Δέσποινα, μὴ κλαίγῃς, μὴ δακρύζῃς.

Πάλι μὲ χρόνους, μὲ καιροίς, πάλι 'δικά σου εἶνε, »

λέγει ὁ ποιητὴς τοῦ *Θρήνου* ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐν τοῖς στίχοις τούτοις διατυπώνεται ἡ γενικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας γνώμη καὶ πεποίθησις, ἥς δὲν ἐξηρῶντο καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ οὐδέποτε κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν παυσάμενοι τοῦ ν' ἀγωνίζωνται ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ νὰ ἐλπίζωσιν.

στα, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης δυστυχῶς ἀτάξιας, ὑπὸ Δημητρίου Καμπούρογλου ἐν τοῖς τρισὶ τόμοις τῶν *Μνημείων* τῆς Τουρκοκρατίας του, ἔτι δὲ περιγραφαὶ καὶ εἰδήσεις ξένων περιηγητῶν, οἵτινες κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐπεσκέφθησαν τὰς Ἀθήνας, ὡς καὶ παντοῖα ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Ἑνετίας καὶ ἀλλαχοῦ ὑπάρχοντα ἔγγραφα. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων εἰδικώτερον μὲν ἡσχολήθησαν περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις τουρκοκρατίας ὁ Διονύσιος Σουρμελῆς, ὁ Laborde καὶ ὁ Δημήτριος Καμπούρογλος ἐν τοῖς μνημονευθεῖσιν ἤδη ἐν τῷ προλόγῳ συγγράμμασι, γενικώτερον δὲ ὁ Γεώργιος Φίνλαϋς ἐν *Greece under ottoman and venetian domination*, ὁ Κωνστ. Σάθας ἐν «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδι,» ὁ Hertzberg, ὁ Γρηγορόβιος καὶ ἄλλοι. Σχετικὰ δὲ τινα περιέχουσι καὶ τοῦ Νικολάου Μοσχόβακη «Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας». Ἐν Ἀθήναις, 1882, καὶ ἄλλα διαφόρων συγγράμματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1610.

Ἄν καὶ τίνες τοῖς Ἀθηναίοις ἰδιαιτέρως εὐνοϊκοὺς ὄρους περιεῖχεν ἡ μεταξὺ Ὁμάρ καὶ τοῦ δουκὸς Φράγκου συνθήκη τοῦ 1456 δὲν εἶνε γνωστὸν οὐδ' ἀναφέρεται τοιοῦτό τι ὑπὸ τῶν συγχρόνων Χαλκοκονδύλου καὶ Κριτοβούλου. Ἀφοῦ ὅμως ἡ Ἀκρόπολις παρεδόθη τοῖς Τούρκοις διὰ συνθήκης καὶ ὑπὸ ὄρους, εἶνε ἀδύνατον εἰ Ἀθηναῖοι καὶ ὁ Φράγκος αὐτός, ὅστις καὶ κατόπιν διετέλει εἰς φιλικὰς πρὸς τούτους σχέσεις, νὰ μὴ ἐπέτυχόν τινας ὑπὲρ τῶν ἰθαγενῶν παραχωρήσεις παρὰ τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ. Τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ὅλην τὴν Ἀττικὴν βεβαίως εὐθὺς τότε κατέλαβεν ἐκεῖνος στρατιωτικῶς, τὴν ἄλλην ὅμως διοίκησιν τῆς χώρας, ἐν ἣ Τούρκοι κάτοικοι δὲν ὑπῆρχον τότε ἀκόμη πιθανὸν νὰ παρεχώρησεν ὁ Ὁμάρ τοῖς χριστιανοῖς αὐτοῖς. Ἦδη ἐπὶ τῆς τελευταίας φραγκικῆς δυναστείας τῶν Ἀτζαϊωλῶν αἱ ἑλληνικαὶ τοῦ δουκάτου κοινότητες, μάλιστα δ' αἱ Ἀθῆναι, εἶχον κατορθώσει νὰ ἔχωσιν ἰδίους προεστῶτας καὶ συμβούλιον ἀρχόντων ἢ γερόντων (Πρβ. ἄνωτ. σ. 379). Τοιοῦτο λοιπὸν ἰθαγενῶν ἀρχόντων συμβούλιον ὡς ἰδιαιτέρην τοπικὴν ἀρχὴν πολὺ πιθανὸν νὰ ἐπέτρεψεν αὐτοῖς καὶ ὁ Ὁμάρ, ὅπως φροντίζωσι περὶ τῶν κοινῶν καὶ δικάζωσι τὰς ἀναφυόμενας μεταξὺ τῶν χριστιανῶν διαφορὰς καὶ ἔριδας. Ἀλλὰ καὶ εἰ φόροι, εἰς οὓς ὑπεβλήθη ἡ χώρα, δὲν πρέπει νὰ ἦσαν τότε λίαν βαρεῖς, τινὲς μάλιστα τῶν κατοίκων καὶ ἀπηλλάγησαν ἴσως πάσης φορολογίας λαβόντες προνομιακὴν ἀτέλειαν. Τοιαύτην τοῦλάχιστον προνομιακὴν θέσιν ἀναφέρεται ὅτι ἀπέκτησε τότε ἡ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ μονὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἡ ἐπικαλουμένη Καισαριανὴ ἢ Κυριανὴ, καὶ κατὰ τὴν τοπικὴν τῶν Ἀθηναίων προφορὰν Τσυριανή, διότι ὁ καθηγούμενος αὐτῆς ἐμεσίτευσε πιθανῶς κατὰ τὴν συνθηκολογίαν μεταξὺ Ὁμάρ καὶ Φράγκου¹, καὶ οὕτω διετηρήθησαν καὶ ἐπὶ τῶν Τούρκων αἱ ἀρχαῖαι

¹ Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Σπὼν (Spon, Voyage en Grèce κτλ. 1678, τόμ. Β'. σ. 225) ἀναφέρει, καθ' ἃ ἔμαθεν, ὅτι τὰς προνομίας ταύτας ἔλαβεν ὁ ἡγούμενος τῆς Καισαριανῆς παρὰ τῶν Τούρκων, διότι δῆθεν αὐτὸς προσήνεγκε τῷ Μωάμεθ Β' τὰς κλεῖδας τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ὁ Μωάμεθ δὲν ἐκυρίευσεν αὐτὸς τὰς Ἀθῆνας καὶ τὴν Ἀκρόπολιν, πιθανώτερον ἄρα φαίνεται ὅτι μεταξὺ

βυζαντιναὶ τῆς μονῆς προνομίαι, αἵτινες καὶ ἐπὶ φραγκοκρατίας εἶχον δικσωθῆ, διότι πρῶτος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν ὁ ἡγούμενος αὐτῆς ὡμολόγησεν ἐν ἔτει 1209 πίστιν καὶ ὑποταγὴν τῷ Λατίνῳ ἀρχιεπισκόπῳ (Πρβ. ἀνωτ. σ. 289). Ὁ Παρθενὼν ἐν τούτοις πάχυτα τότε ἔπαυσεν ὦν χριστιανικὸς ναὸς· διότι οἱ καταλαβόντες τὴν Ἀκρόπολιν Τούρκοι οὐδὲ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὴν ἐπέτρεπον, ὡς εἰκός, τοῖς χριστιανοῖς ἄνευ δυσκόλως παρεχομένης ἰδικαιτέρας ἀδείας. Δὲν εἶνε δὲ τούτου ἕνεκα πιθανὴ καὶ ἡ εἰκασία τινῶν, ὅτι οἱ Τούρκοι ἀφαιρέσαντες τότε τοὺς Λατίνους τὸ περικαλλὲς τῆς Παλλάδος τέμενος παρέδωκαν αὐτὸ τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ Ἑλλήσι καὶ ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς ναὸς τῶν ὀρθοδόξων μέχρι τῆς ὑπὸ Μωάμεθ Β' μετ' ὀλίγον μεταβολῆς αὐτοῦ εἰς τζαμίον¹. Τὸ τοιοῦτο θὰ ἦτο ὅλως ἀπᾶδον εἰς τὴν θρησκευτικὴν τῶν Τούρκων φανατισμόν. ὥστε ἡ εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπὸ Ὁμάρ κατάληψιν τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Παρθενὼν μετεβλήθη εἰς Τζαμίον ἢ τοῦλάχιστον ἐκλείσθη ὡς χριστιανικὸς ναὸς καὶ ἔμεινεν ἀπρόσιτος τοῖς χριστιανοῖς². Ἀλλως τε καὶ οὐδένα λόγον εἶχεν ὁ Ὁμάρ νὰ προβῇ τότε εἰς τοιαύτην σημαντικὴν ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐξαίρεσιν καὶ συγκατάβασιν· διότι, πλὴν τοῦ ἡγουμένου τῆς Καισαριανῆς, οἱ ἄλλοι Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ ὁ μητροπολίτης Ἰσιδώρος ποσῶς δὲν διευκόλυναν τοὺς Τούρκους πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Φράγκων, ὡς εἶχε πράξει τῷ 1394, ἐπὶ Βαγιαζήτ, ὁ τότε προκατόχος τοῦ Ἰσιδώρου Μακάριος (Πρβ. ἀνωτ. σ. 389). Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ὀρδαὶ τοῦ Ὁμάρ ἀδιακρίτως ἐκακοποιήσαν καὶ ἐφόνευσαν σὺν τοῖς ἄλλοις χριστιανοῖς κατοίκους καὶ τοὺς ἱερεῖς,

« Ἐσχότωσαν τοὺς ἱερεῖς, τοὺς λειτουργοὺς τοῦ Πλάστου »,

ὡς λέγει ὁ Θρηῆνος.

Ἐν τούτοις ἡ θρησκεία τῶν κατοίκων καὶ ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ ἔμειναν ἐλεύθερα, τοῦτο δ' ἦτο μέγα κέρδος διὰ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ὑπεροχὴ ὡς πρὸς τὴν φραγκοκρατίαν, τὴν πρὸ τῶν Ἀττῶν ἰδίως· διότι θρησκεία καὶ γλῶσσα ὑπῆρξαν ἡ κιβωτός, ἐφ' ἧς διεσώθη ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὸν κατακλυσμὸν τῆς μακρᾶς αὐτοῦ δουλείας. Καὶ

Ὁμάρ καὶ Φράγκων ἐμεσίτευσεν ὁ ἡγούμενος ἐκεῖνος καὶ ὅτι παρὰ τοῦ Ὁμάρ ἔλαβεν ἡ μονὴ ὡς ἀμοιβὴν τὰς προνομίας, τὰς ὁποίας καὶ ἡ παράδοσις ἐπιβεβαίωσεν.

¹ Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἤχθησαν πολλοὶ τῶν γραφάντων περὶ Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐκ τινῶν φράσεων ἀνωνύμου τοπογράφου τῆς πόλεως, περὶ τῶν ὁποίων γενήσεται κατωτέρω λόγος.

² Πρβ. καὶ Γρηγοροβ. τόμ. Β', σ. 390.

ἐτήρησαν μὲν καὶ οἱ Λατῖνοι ἐλευθερίαν θρησκείας ἐπὶ τῶν Τούρκων, ἐξέπεσον ὅμως τῆς τέως προνομιακῆς θέσεώς των καὶ τοῦτο ἦτο ση-
μαντικόν, διὸ διέμενε μὲν ὁ τότε καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος Νικόλαος
Πρώτιμος ἐν Ἀθήναις μέχρι τοῦ ἐν ἔτει 1483 θανάτου του, ἀλλ' οὐ-
δεὶς διάδοχός του διωρίσθη μετ' αὐτόν, ἡ δὲ λατινικὴ ἀρχιεπισκοπὴ
Ἀθηνῶν διελύθη καὶ οἱ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες ἀνέκτησαν τοὺς ὑπ' ἐκεί-
νης ἀπὸ πολλοῦ κατακρατούμενους ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια. Ἡ ἑκτασις
ἐν τούτοις καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἡ ἐπὶ Βυζαν-
τινῶν καὶ Φράγκων δὲν ἀνδρῦθη πλέον ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ὁ μητρο-
πολιτικὸς οὗτος θρόνος ἐτήρησε καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας τὴν ΔΕ', τάξιν,
τὴν ὁποίαν εἶχε λάβει ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, καὶ ὁ μητρο-
πολίτης Ἀθηνῶν ἐξηκολούθησεν ὀνομαζόμενος ὑπέρτιμος καὶ ἑξάρχος
πάσης Ἑλλάδος, ἡ δικαιοδοσία ὅμως αὐτοῦ ἐξετείνετο ἐπὶ πολλῶν
ὀλιγωτέρων ἐπισκοπῶν ἢ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, κατὰ δὲ τὴν
πιθानωτάτην γνώμην αἱ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς τουρκοκρατίας
τῷ μητροπολιτικῷ θρόνῳ Ἀθηνῶν ὑπαγόμεναι ἐπισκοπαὶ ἦσαν ἡ Δαυ-
λίας ἐν Φωκίδι, ἡ Ταλαντίου ἐν Λοκρίδι, ἡ Σάλωνος ἥτοι Ἀμφίσσης
ἐν Παρνασσίδι, ἡ Βωδονίτης, τότε Μενδενίτσης καλουμένης, ἡ Κο-
ρωνεΐας ἐν Βοιωτίᾳ, ἡ Σκύρου καὶ ἡ Ἀνδρου. Καὶ ἐκ τούτων δὲ ἡ
μὲν Ἀνδρου ἀποσπασθεῖσα προήχθη ἀρχομένου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος εἰς
αὐτοκέφαλον ἐπισκοπὴν, αἱ δὲ Ταλαντίου καὶ Δαυλίας ἠνώθησαν ἐν
ἔτει 1572 εἰς μίαν ἐπισκοπὴν. Καθόλου δὲ ἐξέπεσεν ἐπὶ τουρκοκρατίας
ἡ τῶν Ἀθηνῶν μητρόπολις καὶ δὲν ἦτο, ὡς ἄλλοτε, περιζήτητος, δὲν
ἔχεται ὅμως τούτου ἕνεκα ἀληθείας καὶ ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι «μετὰ τὴν
ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ ἰθαγενεῖς Ἕλληνες χριστι-
ανοὶ ἔμειναν ἀνεπίσκοποι δι' ὅλων ἐβδομήκοντα δύο ἐνιαυτῶν (1456—
1628)» ἕνεκα δῆθεν τῆς τεταραγμένης καὶ ἀνωμαλῆς καταστάσεως
τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας¹· διότι ἀναντίρρητοι ὑπάρχου-
σιν ἀποδείξεις ὅτι μητροπολιταὶ Ἀθηνῶν ὑπῆρχον καὶ ἐν ἔτει 1465 καὶ
τῷ 1498 Νεόφυτος ὁ Α'· καὶ τῷ 1528 ὁ Λαυρέντιος², καὶ ὅτι ἡ ἐκ-
κλησία Ἀθηνῶν δὲν ἐπένετο μεγάλως.

¹ Τοιαύτην γνώμην ἀπεφάνετο ὁ Τάσος Νεροῦτσος ἐν Χριστιαν. Ἀθήναις, παρὰ Δ. Καμπουρόγλω, ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 173.

² Πρὸς τὰς ἀποδείξεις παρὰ Δ. Καμπουρόγλω, ἐν Τουρκοκρατ. Ἱστορίᾳ, τόμ. Β' σ. 147-148, πρὸς δὲ τὴν μελέτην τοῦ Μανουὴλ Ἰω Γεδεῶνος «Περὶ τῆς ἀπο-
στολικῆς ἐκκλησίας Ἀθηνῶν» ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 246-259 καὶ 353-358.

Ὅπως δὴ ποτε ἐν τούτοις καὶ ἂν διέθηκε τότε ὁ Ὀμάρ τὰ κατὰ τὰς Ἀθήνας, αἱ ἀποφάσεις του ὑπῆρξαν προσωριναί· διότι μετ' οὐ πολὺ ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ αὐτὸς ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β', ὁ πορθητὴς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε ἐρρύθμισεν αὐθεντικώτερον καὶ ὀριστικώτερον τὰ τῆς χώρας, περὶ τούτου δ' ἔχομεν καὶ θετικωτέρας μαρτυρίας καὶ εἰδήσεις. Ὁ ἀκαταπόνητος ἐκεῖνος σουλτάνος, ὁ δικαίως καὶ ὀρθῶς ἐπικληθεὶς *Πορθητὴς*, διότι ἐξεπόρθησε καὶ ὑπέταξε δέκα βασιλεία καὶ διακοσίας χριστιανικὰς πόλεις, δὲν ἡσύχασεν οὐδὲ μετὰ τὸ μέγα κατόρθωμα τῆς κατὰ Μάιον τοῦ 1453 ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα τὰς ἐκστρατείας πρὸς κατάλυσιν τῶν ὑπολειπομένων λειψάνων χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐν Τραπεζοῦντι, ἐν Ἀλβανίᾳ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐν ἔτει λοιπὸν 1458 εἶχεν ἐπιχειρήσει μίαν τῶν ἐκστρατειῶν τούτων κατὰ τῶν Ἀλβανῶν καὶ κατὰ τῶν συμμάχων ἐκείνων δεσποτῶν Πελοποννήσου Θωμᾶ καὶ Δημητρίου Παλαιολόγων, ἀδελφῶν καὶ διαδόχων ἐν τῷ δεσποτάτῳ τοῦ ἡρωικοῦ τελευταίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ΙΓ' Παλαιολόγου τοῦ Δραγάση. Ἀφοῦ δ' εἰσέβαλεν εἰς Πελοπόννησον καὶ δῆώσας αὐτὴν φρικτὰ ἀπέσπασεν ἐπαρχίας τινὰς ἀπὸ τῶν Παλαιολόγων δεσποτῶν, «καταστησάμενος,» λέγει ὁ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γραμματεὺς αὐτοῦ διατελέσας Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος, οὗ τινος τὸ σύγγραμμα περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μωάμεθ Β', «*Εὐγγραφὴ ἱστοριῶν*,» πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων ἀνακαλυφθὲν ἐδημοσιεύθη¹, «πάντα τὰ ἐν Πελοποννήσῳ καλῶς τε καὶ ὥς ἦν αὐτῷ» «κατὰ νοῦν σατράπην τε πάσῃ τῇ αὐτοῦ χώρᾳ τὸν Ἀμάρην (Ὀμάρ)» «καταλιπὼν, ἀπολύεται τὴν στρατιάν, πολλῷ πρότερον ἐπαινέσας τε» «αὐτοὺς καὶ δωρησάμενος καὶ τιμήσας τοὺς ἀγαθοὺς ἐπιδόσεσί τε καὶ» «ἁξιώμασι καὶ ἀρχαῖς καὶ πολλοῖς ἄλλοις· αὐτὸς δὲ ἄρας ἐκ Κορίνθου» «φθινοπώρου ἀρχομένου . . . μετὰ τῆς ἰδίας αὐλῆς καὶ τινων τῶν ἐν τέ-» «λει ἔξεισι τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ ἀφικνεῖται διὰ τῶν Μεγάρων εἰς Ἀθήνας·» «κατεῖχε γὰρ αὐτὸν ἔρως σφοδρὸς τῆς τε πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐν» «αὐτῇ θεαμάτων, ὅτι ἤκουσε πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τε τῆς σοφίας καὶ» «φρονήσεως τῶν ἐνταῦθα προγεγονότων ἀνδρῶν καὶ τῆς ἄλλης ἀν-» «δρείας καὶ ἀρετῆς καὶ τῶν πολλῶν καὶ θαυμαστῶν ἔργων, ὧν ἐν ταῖς» «κατ' αὐτοὺς καιροῖς ἐπεδείξαντο καὶ πρὸς Ἑλλήνας καὶ πρὸς βαρβάρ-

¹ Ὑπὸ C. Müller ἐν *Fragmenta Historicorum graecorum*, τόμ. Ε', Paris, 1870, παρὰ Didot.

»ρους ἀγωνιζόμενοι· καὶ ἐπεθύμει ἰδεῖν τε καὶ ἱστορῆσαι τὴν τε πόλιν
»καὶ τὰς ἄλλας ταύτης οἰκοδομὰς καὶ δὴ καὶ τὴν Ἀκρόπολιν αὐτήν,
»τούς τε τόπους, ἐν οἷς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐπολιτεύοντο καὶ ταῦτα ἔπρατ-
»τον καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν θέσιν τῆς χώρας τε καὶ κατὰστασιν τῆς
»τε κατ' αὐτὴν θαλάσσης καὶ τῶν λιμένων καὶ περὶ πάντων ἀπλῶς.
»Καὶ εἶδε καὶ ἐθαύμασε καὶ ἐπήνεσε, καὶ μάλιστα γὰρ δὴ τὴν Ἀκρό-
»πολιν, ἀναβὰς εἰς αὐτήν, ἀπὸ τε τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν λειψάνων ὡς
»σοφός τε καὶ φιλέλλην(;) καὶ μέγας βασιλεὺς τὰ ἀρχαῖα καὶ ἄρτια
»στοχαζόμενός τε καὶ τεκμαιρόμενος. Τοὺς δὲ οἰκίτορας ταύτης αἰδοῖ
»τῶν προγόνων φιλανθρωπῶς τε εἶδε καὶ ἐδωρήσατο πολυτρόπως
»καὶ πάντων ὧν ἤτησαν ἔτυχον παρ' αὐτοῦ. Τέσσαρας δὲ ἡμέρας αὐ-
»τοῦ διαχών τῇ ὑστερίᾳ ἐκεῖθεν ὁρμηθεὶς ἦει διὰ τε τῆς Βοιωτίας καὶ
»Πλαταΐδος».

Κατὰ δὲ τὸν Λαόνικον Χαλκοκονδύλην αἱ Ἀθηναὶ ἤρεσαν τῷ
κατακτητῇ «μάλιστα τῶν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ πόλεων», ὅτε δ' ὁ μέγας
ἐκεῖνος βάρβαρος εὐρέθη ἐνώπιον τοῦ Παρθενῶνος καὶ εἶδε τὸ κάλλος
καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ γραφικὸν μεγαλεῖον
τῆς πέριξ χώρας, ἀνεβόησεν ὅτι μεγάλη χάρις ὠφείλετο τῷ Ὁμάρ,
ὅστις κατέστησεν αὐτὸν κύριον τοιαύτης χώρας καὶ πόλεως¹. Καὶ οὐ-
δὲν μὲν λέγει ὁ Ἀθηναῖος Χαλκοκονδύλης περὶ προνομιῶν καὶ δωρη-
μάτων τοῦ πορθητοῦ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, τοῦ Κριτοβούλου ὅμως ἡ
ἀφήγησις καὶ λεπτομερεστέρα εἶνε καὶ πρὸς τὴν παράδοσιν συμφωνεῖ,
ἥτις τῷ Μωάμεθ Β' ἀπέδιδε τὰς προνομίας, ἃς ἀπελάμβανον οἱ Ἀθη-
ναῖοι ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἐν τούτοις οὐδὲν μερικώτερον γνωρίζομεν περὶ
τῶν χαρίτων, ὧν ἔτυχον τότε οἱ Ἀθηναῖοι. Βεβαίως τὰς παραχωρή-
σεις τοῦ Ὁμάρ ἐπεκύρωσε πάσας καὶ ἄλλας εἰς ταύτας προσέθηκεν,
ιδίως φόρων περιορισμὸν καὶ ἐλάττωσιν, δὲν εἶνε δὲ ποσῶς πιθανὸν ὅτι
τότε ἤδη ἐγκατέστησεν ἐν τῇ πόλει Τούρκους ἢ διένειμε τιμάρια ἐν
Ἀττικῇ εἰς εὐνοοιμένους καὶ διακριθέντας πολεμιστάς του, καθ' ὅσον
μάλιστα μετὰ μόνης τῆς αὐλῆς του καὶ τινων τῶν ἐν τέλει ἐπεσκέφθη
τὴν φορὰν ταύτην τὰς Ἀθήνας. Τὸ μόνον λίαν πιθανὸν εἶνε ὅτι τὸν
Παρθενῶνα, ὃν τόσον ἐθαύμασε, θὰ μετέβαλε τότε εἰς ὀθωμανικὸν τέ-
μενος, ἂν μὴ ἦτο ἤδη τοιοῦτον ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Ἀκροπόλεως
ὑπὸ Ὁμάρ, τοῦτο δὲ θὰ ἦτο ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἐν Ἀθήναις

¹ Χαλκοκονδύλης ἐν 9, 452.

καλούμενον *Φετιχιέ Τζαμί*, ἤτοι τζαμίον τοῦ πορθητοῦ. Ἐν τούτοις καὶ τοιαύτη οὐσα ἡ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ἀττικῆς κατάστασις κατὰ τὰ πρῶτα τῆς τουρκοκρατίας ἔτη δὲν εὐηρέσκει εἰς πάντας τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ μερὶς τις αὐτῶν ἐξηκολούθει ποθοῦσα τὴν ἐπάνοδον τοῦ δουκὸς Φράγκου ἐκ Θηβῶν. Τὸ ἀλλόθρησκον τῶν νέων δυναστῶν, τὸ ἄηθες καὶ ὅλως ξενικὸν ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀρχομένους καὶ ἡ ἐν τῷ πρῶτῳ καθεστῶτι συνήθεια, πάντα ταῦτα ἔκαμνον τινὰς Ἀθηναίους, καὶ μάλιστα τοὺς καθολικοὺς καὶ φραγκίζοντας, νὰ προτιμῶσι τὴν κυριαρχίαν τῶν Λατίνων καὶ νὰ προσπαθῶσιν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἐπαναφέρωσι τὸν δοῦκα Φράγκον Β' Ἀτζαϊῶλην πρὸς ὃν ἤρξαντο συνεννοούμενοι, ἐνεθαρρύνοντο δ' ἴσως εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τῆς νέας κατὰ Τούρκων ἐξεγέρσεως τῶν Ἀλβανῶν καὶ τῶν δεσποτῶν τῆς Πελοποννήσου Δημητρίου καὶ Θωμᾶ Παλαιολόγων, ὧν ὁ μὲν εἶχεν ἔδραν τὸν Μισθρᾶν, ὁ δὲ τὰς Πάτρας. Οἱ τελευταῖοι δηλ. οὗτοι, ἀπομείναντες μετὰ τὴν ἔτει 1458 εἰσβολὴν τοῦ Μωάμεθ κυρίαρχοι μέρους τῆς Πελοποννήσου, ὅσον δὲν ἐτάχθη ὑπὸ τὸν σατράπην Ὁμάρ, καὶ μὴ ἀνεχόμενοι τὴν ταπεινωτικὴν θέσιν, εἰς ἣν περιώρισεν αὐτοὺς ὁ Μωάμεθ, συνεννοήθησαν πάλιν μετὰ τοῦ ἥρωος τῆς Ἀλβανίας Γεωργίου Καστριώτου ἢ Σκενδέρμπεη, μόνου ἀντέχοντος ἀκόμη γενναίως ἐν Κρούα κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ ἀπεπειράθησαν ὑστάτην ἀπόπειραν ἀποσείσεως τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ καὶ ἀνορθώσεως τῆς χριστιανικῆς κυριαρχίας ἐν ταῖς χώραις των. Ἐνεθαρρύνοντο δ' ἴσως εἰς τὸ ἀπελπιστικὸν καὶ δυσκατόρθωτον ἐγχείρημά των τοῦτο ὑπὸ τοῦ ὅτι αἱ τοῦ Ἑλληνος καρδινάλιου Βησσαρίωνος ἀδιάκοποι προσπάθειαι ἤγαγον τὸν τότε πάπαν Πῖον Β' νὰ κηρύξῃ μετ' ἐνθουσιώδους εὐγλωττίας πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Εὐρώπης τὴν κατὰ τῶν Τούρκων σταυροφορίαν. Ἐδράξαντο λοιπὸν καὶ πάλιν τῶν ὅπλων οἱ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀλβανίας χριστιανοὶ ἡγεμόνες, τοῦτο δὲ προσεκάλεσε νέαν τοῦ σουλτάνου κατ' αὐτῶν ἐκστρατείαν καὶ εἰσβολὴν ἐν ἔτει 1460 εἰς Πελοπόννησον. Κατὰ ταύτην ὁ Μωάμεθ ἐδῆωσε πάλιν καὶ ἐπόρθησεν ἀσπλάγχχνως τὴν πολυπαθὴ χερσόνησον, καταλύσας δ' ὀλοτελῶς τὴν κυριαρχίαν τῶν Παλαιολόγων ἐπ' αὐτῆς, ἤνωσεν ὀλόκληρον τὴν χώραν ἐκείνην μετὰ τοῦ λοιποῦ τοῦ κράτους ὡς ἐπαρχίαν τουρκικὴν, ὑπὸ σατράπην τὸν Ὁμάρ, πλὴν τῶν παραλίων φρουρίων Μονεμβασίας, Κορώνης καὶ Μεθώνης, ἅτινα κατεῖχον οἱ Ἑνετοί. Ἐκ δὲ τῶν τελευταίων Παλαιολόγων δεσποτῶν τῆς χώρας ὁ μὲν Δημήτριος «ζύνχμα γυναικί τε καὶ

θυγατρὶ καὶ τοῖς κατακολουθήσασι τῶν ἀρχόντων¹» ἀπήχθη ὑπὸ τοῦ σουλτάνου εἰς Ἀδριανούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Αἶνον, ὅπου αὐτὸς μὲν ἐγκατεβίωσεν ὡς μοναχὸς συνταξιούχος τοῦ Πορθητοῦ, ἀποθανὼν τῷ 1470 ἢ 1471, ἡ δὲ σύζυγος καὶ ἡ θυγάτηρ του εἰσήχθησαν εἰς τὸν σουλτανικὸν γυναικωνίτην· ὁ δὲ Θωμᾶς ἐξέπλευσεν ἐκ Πύλου εἰς Κέρκυραν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ῥώμην, ὅπου πρόσφυξ ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1465².

Ἐκ ταύτης τῆς τελευταίας εἰς Πελοπόννησον ἐστρατείας ἐπανακάμπτων ὁ Μωάμεθ ἐπισκέφθη καὶ δευτέραν φορὰν τῷ 1460 τὰς Ἀθήνας, νῦν ὅμως ἦλθεν ἐνταῦθα μετὰ στρατοῦ, διότι εἶχε μάθει τὰ ὑπὸ τοῦ δουκὸς Φράγκου καὶ τῶν ἐν Ἀθήναις ὀπαδῶν του τεκταινόμενα, ἐξ ὧν ἐκινδύνευσεν ἢ τε ἐν τῇ Ἀκροπόλει τουρκικὴ φρουρὰ καὶ ἡ πόλις· ἐστρατοπέδευσε δέ, κατὰ τὴν παράδοσιν, πλησίον τῆς πόλεως ἐν τῇ θέσει *Παραδεισίοις*, ἣτις ἔκτοτε *Πατίσια* ἐκ τοῦ στρατοπεδεύσαντος *Πατισᾶ* ἢ μεγάλου βασιλέως κατὰ τινὰς ἐκλήθη³, ἂν μὴ εἶνε ἡ ὀνομασία αὕτη μᾶλλον παρὰφορὰ τῆς *Παραδείσιας*. Τὴν δευτέραν ταύτην τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ Μωάμεθ ἐπίσκεψιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν αὐτὴν δολοφονίαν τοῦ δουκὸς Φράγκου Β' οὐδόλως ἀναφέρει ὁ ἄλλως τόσον ἀκριβὲς Κριτόβουλος, ἴσως διὰ τὸ μὴ ἐξιστορήσῃ τὰ κατὰ τὴν δολοφονίαν ἐκείνην καὶ ἐπισκιάσῃ οὕτω τὸ περὶ τοῦ Πορθητοῦ ἐγκώμιόν του, οὐδεμία ὅμως ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ περὶ τοῦ ὅτι ὄντως αὕτη ἐγένετο· διότι ὁ Χαλκοκονδύλης ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰ κατ' αὐτήν, οὐδὲ συγχέει ποσῶς τὴν δευτέραν ἐπίσκεψιν πρὸς τὴν πρώτην, ἀλλ' ἀφοῦ περιέγραψε τὰ κατὰ τὴν ἐντελῇ τῆς Πελοποννήσου ἁλώσιν καὶ καθυπόταξιν προσθέτει τὰ ἐξῆς· «Βασιλεὺς δὲ Ἀθή-»
 «ναζε ἀφικόμενος περιὼν ἐπεσκόπει τὴν τε πόλιν καὶ τοὺς λιμένας·»
 «ἐξηγουμένων δὲ οἱ τῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει νεηλύδων ὡς Ἀθηναίων»
 «τινὲς, συνθέμενοι προδοσίαν Φράγκῳ τῷ Βοιωτίας ἄρχοντι, πρότερον

¹ Κριτόβουλος, ἐνθ. ἄνωτ.

² Ὁ Θωμᾶς οὗτος ἀφῆκε δύο υἱούς, ὧν ὁ μὲν *Μανουὴλ* ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐξισλαμίσθη, ὁ δὲ *Ἀνδρέας* ἔμεινεν ἐν Ῥώμῃ, ὅπου ἀπεβίωσε τῷ 1502. Ἐκ τῶν δύο θυγατέρων τούτου ἡ μὲν *Ἑλένη* ἐγένετο σύζυγος Λαζάρου τοῦ βασιλέως Σερβίας καὶ ἀπεβίωσεν ὡς μοναχὴ ἐν Λευκάδι τῷ 1474· ἡ δὲ *Ζωὴ* συνεζεύχθη τῷ 1472 τὸν Ἰβάν Γ' τῆς Ῥωσσίας, κομίσασα αὐτῷ ὡς προῖκα τὰ ἐπὶ τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως δικαιώματά της. Πρβ. Hertzberg, *Gesch. Griechenl. B'*, σ. 578.

³ Πρβ. Διονυσ. Σουρμελῇ *Κατάστασιν κτλ.* σ. 36 ἐκδ. 1842.

» γενομένῳ Ἀθηναίων τυράννῳ, εἰς κίνδυνον ἀφίκοντο αὐτοὶ τε καὶ ἡ
 » πόλις, ἐνταῦθα ἀναπεισθεῖς βασιλεὺς συλλαμβάνει δέκα τῶν ἀστῶν,
 » ἄνδρας τοὺς ὀλβιωτέρους, καὶ ἀπαγαγὼν τούτους κατέφυκεν εἰς Βυ-
 » ζάντιον. . . » Ὁ δὲ δούξ Φράγκος Β' συνώδευσε μὲν, καταπτοηθεὶς,
 τὸν σουλτάνον ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ ὡς πιστὸς ὑποτελής, ἀλλ' ἵνα μὴ
 μείνῃ αὐτὸς μόνος ξένος ἡγεμὼν ἐν τῷ μέσῳ τῶν τουρκικῶν κτήσεων
 καὶ ἵνα μὴ ἀποπειραθῇ πάλιν συνεννόησιν τινα πρὸς τοὺς φραγκίζοντας
 τῶν Ἀθηναίων, ὁ σουλτάνος ἀπεφάσισε νὰ ἄρῃ αὐτὸν ἐκ τοῦ μέσου,
 καίπερ παιδικὰ αὐτοῦ ἄλλοτε γενόμενον, καὶ « πέμπων Ζαγάνῳ τῷ
 » τῆς Πελοποννήσου ὑπάρχῳ ἐκέλευσεν ἀνελεῖν Ζαγανὸς δέ, εἰς τὴν
 » σκηνὴν συγκαλέσας αὐτόν, εἰς ὁμιλίαν καθίστατο ἄχρι νυκτός, μετὰ
 » δέ, ὡς ἀπιὼν ὥρμητο ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ σκηνήν, κελεύσαντος δὲ αὐτοῦ
 » ταύτῃ ἀπέκτειναν¹ ». Οὕτως ἐξέλιπεν ὁ τελευταῖος ἐκπτωτος τῶν
 Ἀθηναίων δούξ, ἡ δὲ περιλάλητος διὰ τὸ κάλλος τῆς σύζυγος αὐτοῦ
 Μουχλιώτισσα μετὰ τῶν τέκνων τῆς ἀπήχθη εἰς τὸν ἐν Κωνσταντι-
 νουπόλει σουλτανικὸν γυναικωνίτην, βραδύτερον δὲ αὐτὴ μὲν κατέστη
 σουλτανικῇ ἀδείᾳ παλλακὴ τοῦ Γεωργίου Ἀμοιρούτση, ἐξωμότου
 πρωτοβεστιαρίου τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος Τραπεζοῦντος Δαβίδ τοῦ
 Κομνηνοῦ, ἐμμανῶς αὐτῆς ἐρασθέντος, τὰ δὲ τέκνα τῆς ἐξισλαμισθέντα
 κατετάχθησαν μεταξὺ τῶν γενιτσάρων.

Τίνα δ' ἄλλα μέτρα ἔλαβε τότε ὁ Μωάμεθ Β' πρὸς ἐξασφάλισιν
 τῆς ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ἀττικῆς τουρκικῆς κυριαρχίας δὲν ἀνα-
 φέρεται πού τῶν συγχρόνων πηγῶν, φυσικὸν ὅμως ἦτο νὰ ἐγκατοι-
 κίσῃ Τούρκους τινὰς ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν τῇ χώρᾳ διανέμων αὐτοῖς
 γαίας καὶ τιμάρια καὶ νὰ διορίσῃ πλὴν τοῦ φρουράρχου τῆς Ἀκροπό-
 λεως, *ντισιντάρ* τουρκιστὶ καλουμένου, καὶ τῆς κάτω πόλεως καὶ τῶν
 περιχώρων ἕτερον φρούραρχον, ἢ *σαρδάρ*, μετὰ σώματος γενιτσάρων.
 Ἐγκατασταθέντων δὲ Τούρκων ἐν τῇ χώρᾳ, ἀναπόδραστος ἦτο νὰ
 ὑπάρχῃ καὶ καθὼς, ἢ ἱεροδικαστής, διὰ τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὑποθέσεις,
 πρὸς τὸν ὁποῖον ὅμως καὶ πᾶς κάτοικος ἠδύνατο νὰ καταφύγῃ ζητῶν
 δικαιοσύνην, καὶ μουφτῆς, ἢτοι ἐρμηνευτῆς τοῦ ἱεροῦ νόμου, καὶ *σπα-
 χηλάρ-ἀγᾶς*, ἢ ἀρχηγὸς τῶν τιμαριούχων ἱππέων, *σπαχήδων*, ἀντι-
 καταστησάντων τοὺς ἐπὶ Βυζαντινῶν *προνοητὰς* ἢ *καβαλλαρίους*².
 Καὶ διὰ τῶν φόρων δὲ τὴν συλλογὴν πιθανὸν νὰ ὑπῆρχεν ἕκτοτε εἰδι-

¹ Χαλκοκονδύλης ἐν 9, σ. 483 ἐκδ. Βόννης.

² Πρὸς. ἀνωτ. Βιβλ. Β', κεφάλ. Β' σελ. 252 καὶ σημ. 1.

κὸς ὑπάλληλος, ἐξασκῶν ἴσως καὶ ἀστυνομικὰ συγχρόνως καθήκοντα, ὡς βραδύτερον οἱ βοεβόδακ¹. Ἄδηλον ὅμως εἶνε ποίου ἀκριβῶς βαθμοῦ ἦτο ὁ πολιτικός αὐτός καὶ οἰκονομικός τῶν Ἀθηνῶν διοικητής, ὡς μὴ ῥητῶς μεμαρτυρημένον. Καὶ παρὰδέχονται μὲν τινες τῶν μεταγενεστέρων, ὡς ὁ συγγραφεὺς τῆς διασήμευ «Ἱστορίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους» Γερμανὸς Χάμμερ², ὁ τῆς «Ἱστορίας τῆς ἐνετικῆς πολιτείας» Γάλλος Δαροῦ³ καὶ ἄλλοι κατ' αὐτούς⁴ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1463 διώκει τὰς Ἀθήνας πασᾶς, ἄρα ὅτι ἡ πόλις μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1470 ἀλώσεως τῆς Χαλκίδος ὑπὸ τῶν Τούρκων ἦτο ἔδρα καὶ πρωτεύουσα τοῦ πρώτου ἐκ τῶν πέντε σαντζακίων ἢ νομῶν, εἰς οὓς διηρέθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων αἱ χώραι τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος· διότι ἀπὸ τοῦ 1470 πρῶτον μὲν σαντζακίον ἐγένετο τὸ τοῦ Εὐρίπου, ἔδρα δὲ τοῦ πασᾶ ἡ Χαλκίς. Ἐν τούτοις δὲν εἶνε ποσῶς πιθανὸν ὅτι ἔδρα τοῦ πρώτου σαντζακίου, ὅπερ πλὴν τῆς Ἀττικῆς περιελάμβανε καὶ ὅλας σχεδὸν τὰς ἄλλας χώρας τοῦ πρόφην δουκάτου Ἀθηνῶν, ἦτοι τοὺς καζάδες Θηβῶν, Λεβαδείας, Τουρκοχωρίου, Βωδονίτσης, Ζειτουρίου, Ἀταλάντης, Σαλώνων, Λιδωρικίου καὶ Μαλανδρίνου, ἐξελέγησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων αἱ Ἀθήναι καὶ οὐχὶ αἱ κεντρικώτεραι καὶ στρατηγικώτεραι Θῆβαι. Ἐκτὸς τούτου ὁ τῷ 1466 γεννηθεὶς καὶ πολὺ ἐγγύτερον τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ζήσας Ἰταλὸς Μάρκος Σανούτος ἐν ταῖς «Βιογραφίαις τῶν δογῶν τῆς Ἑνετίας»⁵ ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸ 1463 διοικητής Ἀθηνῶν ἦτο σούμπασης καὶ οὐχὶ πασᾶς. Πιθανώτερον λοιπὸν εἶνε ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ Ὁμάρ ἄλωσιν, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν δευτέραν τοῦ Μωάμεθ Β' ἐπίσκεψιν ἐν ἔτει 1460, αἱ Ἀθῆναι μετὰ τῆς Ἀττικῆς ἀπετέλεσαν μίαν ἐπαρχίαν, ἦτοι καζᾶν, τοῦ πρώτου σαντζακίου ἢ νομοῦ τῆς ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ Ἑλλάδος ὑπὸ σούμπασιν διοικητὴν, ἐπιβλέποντα πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦ συμ-

¹ Ντισιτάρην, σαροδάρην, καδῆν, σπαχηλάρ-ἀγᾶν καὶ βοεβόδαν ἀναφέρει ὡς τουρκικὰς ἀρχὰς ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Σπὼν ἐκ τοῦ ἔτους 1675 καὶ ἄλλοι τότε ξένοι.

² Hammer, Geschichte des osmanischen Reichs, τόμ. Β', σ. 358 τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως Κροικιδᾶ.

³ L. Daru, Histoire de la république de Venise, τόμ. Γ', σ. 161.

⁴ Λόγου χάριν ὁ Δ. Καμπούρογλος ἐν Τουρκοκρατίας Ἱστορ., τόμ. Β', σ. 83.

⁵ Marco Sanuto, Vitae ducum Venetorum, σ. 117, ἐν τῷ 22ῳ τόμῳ τῆς συλλογῆς Rerum italicarum scriptores.

βουλίου τῶν ἀρχόντων τὰς ἐνεργείας καὶ τὴν διαγωγὴν. Διότι οὐδὲ μία ἀμφιβολία ὅτι καὶ μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπαγωγὴν τῶν δέκα ἐκείνων «ὀλβιωτέρων» ἀστῶν ἔνεκα τῆς μετὰ τοῦ Φράγκου Β' συνεννόησέως τῶν τὸ τῶν ἀρχόντων συμβούλιον, ἡ δημογεροντία, ἐξηκολούθει ὑφισταμένη καὶ ἐν Ἀθήναις, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐλληνικαῖς πόλεσι, δὲν ἔπαυσε δὲ λειτουργοῦσα μέχρι τέλους τῆς τουρκοκρατίας, χωρὶς ν' ἀναμιγνύωνται αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ εἰς τὰς ἰδιαίτερας τῆς κοινότητος ὑπόθεσεις. Ἦτο δ' ὁ θεσμός οὗτος διὰ πάσας τὰς ἐλληνικὰς κοινότητας πολῦτιμος προνομία αὐτοδιοικησίας καὶ μεγάλως συνέτεινεν εἰς διατήρησιν καὶ προστασίαν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Διὰ τὰς Ἀθήνας δὲ εἰδικώτερον ἡ δημογεροντία ἦτο οὐ μόνον περιδικῶς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἐκλεγομένη ἰθαγενῆς ἀρχή, ἀλλὰ καὶ ἀληθῆς ἀριστοκρατία· διότι δημογέροντες ἐξελέγοντο πάντοτε σχεδὸν μέχρι τοῦ 1821 ἐξ ὠρισμένης τάξεως ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, τῶν ἀρχόντων, καὶ δὴ ἐκ δώδεκα ἀρχικῶν γενῶν βυζαντινῆς ἐπισημότητος, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀντικαταστησάντων τὰς πάλαι φυλάς. Οἱ εἰς τὰ γένη ταῦτα ἀνήκοντες εἶχον βαθεῖαν τὴν συναίσθησιν τῆς εὐγένεως αὐτῶν καταγωγῆς καὶ ἐκαυχῶντο, κατὰ τὸν Κορνήλιον Μάγνην, «ἐπὶ αὐτοκρατορικῇ γεννήσει καὶ παλαιολογικῇ καταγωγῇ¹.» Αἱ ἀποτελοῦσαι ὅμως τὰ δώδεκα ἀρχοντικὰ γένη ἀθηναϊκαὶ οἰκογένειαι δὲν ἦσαν δώδεκα μόναι, ἀλλὰ πλείονες,

¹ Cornelio Magni, *Relazione della città d'Attene* κτλ. Ἐν Πάρμῃ, 1964. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ἡ παροιμιώδης τῶν Ἀθηναίων ἔκφρασις «Καμαρώνει ἴσαν νὰ κρατῇ ἀπὸ τοὺς δώδεκα.» Πρὸς ἔνδειξιν τῆς βυζαντινῆς αὐτῶν εὐγενείας πολλοὶ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων εἶχον ὡς οἰκίστημον τὸν δικέφαλον ἄετόν. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ δύο σφριζομένων ἐπιτυμβίων πλακῶν τοῦ Λεονάρδου Κοδρικᾶ ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ καὶ τοῦ Παναγιώτου Σταυριανοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπὶ τοῦ οὐδοῦ τοῦ ἐν Καισαριανῇ ναοῦ, αἵτινες ἀμφότεραι ἔχουσι τὸν δικέφαλον ἄετόν καὶ ἐπιγραφὰς λίαν χαρακτηριστικάς. Ἐπὶ τῆς πρώτης λ. χ. τῶν πλακῶν ἀναγινώσκονται ταδε·

«Ἐνθάδε κεῖται τῆς Ἀττικῆς ὁ γόνος.

Κλάδος εὐγενῆς ἐξ εὐγενῶν γόνος,

Λεονάρδος τοῦνομα Κοδρικᾶς δὲ τοῦπίκλην,

Πολλοῖς δὲ διαπρέπων καὶ λαμπροῖς δόροις» κτλ.

Εἰδικῶς περὶ τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἀθηναίων ἀσχολεῖται ὁ Κωνσταντῖνος Α. Χρηστομάνος, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε μέρος τῶν περὶ τούτων μελετῶν του. Πρβ. Μνημείων Καμπουρόγλου τόμ. Γ', σ. 247—262.

κλάδοι πιθανῶς αἱ πλεῖσται καὶ συγγενεῖς τῶν ἀρχικῶς δώδεκα· διότι ἐξήκοντα καὶ πλέον τοιούτων τὰ ὀνόματα εἶνε γνωστὰ ἐκ βυζαντινῶν, φραγκικῶν καὶ τουρκικῶν χρόνων¹. Διεκρίνοντο δὲ οἱ ἀποτελοῦντες τὰς οἰκογενείας ταύτας ἄρχοντες καὶ δι' ἐνδυμασίας ἰδιαιτέρας, φοροῦντες ποδῆρη περιβολὴν καὶ μέχρι μὲν τινος ἰδιόρρυθμα ὑψηλὰ σκιάδια, βραδύτερον δὲ τὰ λεγόμενα καλπάκια, πρὸς δὲ τούτοις οὔτε τὴν κόμην ἔκειρον, οὔτε τὸ γένειον, ὥστε ὁμοιάζον ἐν πολλοῖς πρὸς τοὺς κληρικούς. Ἐκ τοῦ συνόλου λοιπὸν τῶν ἀρχόντων τούτων αἱ συντεχνίαι τῆς πόλεως καὶ οἱ ἐπισημότεροι τῶν οἰκοκυρίων καὶ ἀγοραίων ἢ παζαριτῶν, συνερχόμενοι κατὰ πᾶσαν τελευταίαν τοῦ Φεβρουαρίου Κυριακὴν συνήθως, ἐξέλεγον τοὺς ἐνιαυσίους τῆς κοινότητος ἄρχοντας, τοὺς δημογέροντας ἢ γέροντας, οἵτινες κατὰ τινὰς μὲν δύο, κατ' ἄλλους δὲ τρεῖς, κατ' ἄλλους ὀκτὼ καὶ κατ' ἄλλους πλείονες, πάντως δὲ πολυπληθέστεροι ἢ ὀλιγώτεροι κατ' ἐποχὰς ὄντες, προϊστάντο τῆς κοινότητος ἀπὸ Μαρτίου μέχρι τέλους Φεβρουαρίου, διατηρηθείσης καὶ ἐπὶ Τούρκων τῆς ἐπὶ Ῥωμαίων καὶ Βυζαντινῶν ἐνιαυσίας διοικητικῆς περιόδου. Οἱ οὕτως ἐκλεγόμενοι ἐπεκυροῦντο ἐν τῷ ἀξιώματι ὑπὸ τοῦ καθ' ἡ διὰ χοτζετίου, ἀφ' οὗ δ' ἐπισκέπτοντο τὸν μητροπολίτην καὶ τὸν

¹ Τὰ κυριώτερα τῶν ἀρχοντικῶν ὀνομάτων ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν ἐκ τῶν εἰρημένων τριῶν ἐποχῶν εἶνε κατὰ ἀλφαβητικὴν τάξιν ταῦτα. Ἀδαμάκη, Ἀναδρομῆος (Ἀναδραμάρη), Ἀλεξάνδρου, Ἀλεξηναῖ, Ἀστρακάρη, Βεναλδῆ, Βενιζέλου, Βλασαροῦ, Βρανᾶ, Βροντογούνη, Γάσπαρη, Γερένη, Γέροντα (Σωτηριανοῦ), Γιαννούλη, Δέκα, Δούσμανη, Ζαχαρίτσα, Ἰέρακος (Γέρακας), Καβαλλάρη, Καλοφρεναῖ (;) Καλογερᾶ, Καλογράνη (Καλογρειώνη), Καματηροῦ, Καντζιλιέρη, Καρύκη, Κοδρικᾶ, Κοττάκη, Λατίνου, Λεοβίτου, Λίμπωνα, Μάκολα, Μαμωνᾶ, Μαμματούρη, Μισαραλιώτου, Νοταρᾶ, Παλαιολόγου, Παπουτσᾶ, Πατούσα, Περούλη, Πικέρμη, Πλατύποδος (Ποδαράδων ἢ Ποδάρων), Πόλπασα, Ῥαγκαβᾶ, Ῥένδη, Ῥεβελάκη, Ῥοῖδου, Ῥόμβη ἢ Ῥούμβα, Ῥούφου, Σκαραμαγκᾶ, Σκληροῦ, Σταματάκη, Σωτηριανοῦ (Γέροντα), Ταρωνίτου, Τραχωνιάτου, Τουρναβίτου, Τρικκαλιανοῦ, Φιλαρᾶ, Χαλκοκονδύλη ἢ Χαρχανδύλη, Χαλκωματᾶ, Χειλᾶ, Χρυσοθέργη, Χύχα, Χωματιανοῦ καὶ ἄλλα. Ἐκ τῶν οἰκογενειῶν τούτων ἔλαβον τὰς ὀνομασίας τῶν πολλὰ τῆς Ἀττικῆς τοποθεσίαι, χωρία, κτήματα, μοναὶ καὶ ναοί, οἷον Γέρακας, Ἀδάμαι, Ἀλεξάνδρου, Σταμάται, Ῥένδι, Βρανᾶς, Πικέρμι, Σκαραμαγκᾶ, Χαλκωματάδες, Καματερό, μονὴ Ἀναδραμάρη, Παναγία τοῦ Βλασαροῦ, τοῦ Ῥόμβη, Σωτῆρ τοῦ Κοττάκη, ἅγιος Γεώργιος Καρύκη, ἅγιος Γεώργιος τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ῥαγκαβᾶ κ.τ.λ. καὶ τὰνάπαλιν οἱ Τραχωνιάται ἔλαβον τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ χωρίον Τράχωνας. Πρβ. καὶ Δ. Καμπουρόγλου Ἱστορ. Β', σ. 93.

διοικητὴν τῆς πόλεως, ὑπὸ τοῦ ὁποίου περιεβάλλοντο εἰς ἔνδειξιν τῆς ἀρχῆς των καφτάνια, ἥτοι ἐπιμήκεις μανδύας, ἀνελάμβανον τὰ καθήκοντά των. Ταῦτα ἦσαν ν' ἀντιπροσωπεύωσι τοὺς ἰθαγενεῖς χριστιανοὺς ἐν συνόλῳ τε καὶ κατ' ἰδίαν ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, νὰ φροντίζωσι περὶ τηρήσεως τῶν προνομιῶν τῆς πόλεως, νὰ συσκέπτωνται περὶ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ὑποθέσεων καὶ συμφερόντων, νὰ κατανέμωσι καὶ εἰσπράττωσι τοὺς φόρους, νὰ ὑρίζωσιν ἐράνους καὶ ἀγγαρείας, νὰ φροντίζωσι περὶ συντηρήσεως σχολείων καὶ προστασίας πτωχῶν, χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, νὰ ἐκδικάζωσι κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων διαφορὰς καὶ νὰ χρησιμεύωσιν ὡς διαιτηταὶ ἐν ταῖς μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, ἢ ὡς συνήγοροι τῶν Ἑλλήνων, ὅταν αἱ τοιαῦται μικταὶ ὑποθέσεις παρεπέμποντο εἰς τὸν καδῆν. Ὡς ἀνταμοιβὴν δὲ διὰ πάσας τὰς φροντίδας καὶ ὑπηρεσίας ταύτας ἐλάμβανον ἕκαστος παρὰ τῆς κοινότητος κατ' ἔτος χίλια γρόσια.

Πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων τούτων ὑπηρεσιῶν των οἱ δημογέροντες συνεδρίαζον καθ' ἑκάστην ἐν τῷ δημογεροντείῳ, κοινῶς καλουμένῳ, κατὰ Δευτέραν δὲ παρὰ τῷ μητροπολίτῃ, βοηθὸν δ' εἶχον ἓνα γραμματέα τῆς κοινότητος, ἀπὸ δὲ τοῦ 17ου αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ πρότερον ἤδη, καὶ νοτάριον διὰ τὴν σύνταξιν τῶν συμβολαίων¹. Οὕτως ἡ δημογεροντία ἀπετέλει εἶδος κράτους ἐν κράτει. Αἱ ἀποφάσεις αὐτῆς ἦσαν σχεδὸν ὑποχρεωτικαὶ καὶ ἀνέκκλητοι διὰ πάντα ἰδιώτην· διότι ἐγίνετο μὲν ἐνίοτε καὶ πρὸς τὸν καδῆν καταφυγὴ ὑπὸ δικάων, τοῦτο ὅμως συνέβαινε σπανιώτατα, ἅτε θεωρούμενον λίαν ἀπρεπὲς καὶ ἀνόσιον. Οὐ σπανίως δέ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, οἱ ἄρχοντες καὶ δημογέροντες τῶν Ἀθηναίων ἠγωνίσθησαν καὶ χρήματα καὶ τὴν ζωὴν των ἐνίοτε θυσιάσαντες, ὅπως προστατεύσωσι τὴν κοινότητα κατὰ τῆς ἀπληστίας καὶ τῶν βικαιοπραγιῶν τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν ἢ κατὰ τῶν μονίμως ἐγκατεστημένων ἐν τῇ χώρᾳ Τούρκων, ὀλιγαριθμοτέρων εὐτυχῶς ὄντων ὡς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς.² Διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ προσπαθειῶν τῶν

¹ Περὶ νοταρίων ἐπὶ τουρκοκρατίας, καὶ ἰδίως ἐν Ἀθήναις, ἐπραγματεύθη ὁ Ἀντώνιος Γ. Μομφερράτος ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημείων τόμ. Γ', σ. 19-117.

² Ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς τουρκοκρατίας πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶνε γνωστὸς, βεβαίως ὅμως ἡ πόλις δὲν εἶχε τὴν ἐρημίαν, ἐν ἣ εὖρον αὐτὴν οἱ Φράγκοι ἐπὶ Μιχαὴλ Ἀχομινάτου. Ὁ Καβάσιλας τῷ 1578 ὑπολογίζει, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, 12,000 ἀνδρῶν, ἅρα ὀλικὸν πληθυσμὸν 40,000 περίπου πλὴν τῶν Τούρκων,

φιλοπατρίδων Ἀθηναίων ἀρχόντων κατωρθώθη ἐπὶ Ἀχμέτ τοῦ Α' πιθανώτατα (1603—1617) νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὄριον τῶν Ἀθηνῶν μεταξύ τῶν ἡπιώτερον φορολογουμένων καὶ διοικουμένων βακουφίων, ὅσκι ἐξηρητῶντο ἐκ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἀρχιευνούχου τοῦ σουλτανικοῦ γυναικωνίτου. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ θυσιῶν τοῦ ἄρχοντος Μιχαήλ Λίμπωνα καὶ ἄλλων ὁμοίων του ἐπετεύχθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος ἡ ἀναστήλωσις τῶν καταπατουμένων τῆς πόλεως προνομιῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων οἱ πολυετεῖς ἀγῶνες ἀπῆλλαξαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος τὰς Ἀθήνας καὶ ἀπὸ τὸν τύραννον Χατζῆ-Ἀλῆν τὸν Χασεκῆν. Ἀλλὰ περὶ τούτων θέλει γίνεαι ἐν καιρῷ τῷ δέοντι ἐκτενέστερος λόγος, νῦν δὲ παρατηρητέον καὶ πάλιν ἐνταῦθα ὅτι τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἦτο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἷον περιέγραψεν αὐτὸ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Ἰωάννης Βενιζέλος, ὡς θέλομεν ἰδεῖ παρκακτιόντες. Ἦτο δηλ. εἶδος ἰθαγενεῶς πατρικῆς ἀριστοκρατίας, ἐχούσης ἐπὶ κεφαλῆς ξένον ἄρχοντα, τὸν ὁποῖον οἱ προὔχοντες ἤγον καὶ ἔφερον συνήθως· διότι ἤξευρον πάντοτε νὰ κερδίζωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνωτέρους καὶ οὕτω κατὰ βούλησιν νὰ παύωσι πολλὰ καὶ νὰ διορίζωσι τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς τῆς πόλεως ἢ νὰ σωφρονίζωσι καὶ περιορίζωσιν αὐτάς. Πόσον ἡ κατὰστασις αὕτη ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἦτο ἐν πολλοῖς προτιμωτέρα τῆς ἐπὶ τῶν χριστιανῶν Φράγκων!

Φόρους δ' ἀπέτινον οἱ Ἀθηναῖοι κατ' ἔτος πλὴν τῆς δεκάτης, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεβάλλοντο καὶ οἱ Τούρκοι κάτοικοι, καὶ τοὺς ἄλλους ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰθισμένους, καὶ αὐτὸν τὸν κεφαλικόν, τὸν λεγόμενον χαράτσιον, οἱ φόροι ὅμως οὗτοι ἦσαν δι' αὐτοὺς σχετικῶς μέτριοι, ἀνερχόμενοι κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα εἰς 30,000 σκούδων ἢ γροσίων περίπου. Ἐπίσης ὤφειλον οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ὑποτελεῖς τῶν Τούρκων χριστιανοί, νὰ προσφέρωσι περιοδικῶς ὠρισμένον ἀριθμὸν νεανιῶν καὶ παιδῶν διὰ τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων, λαμβανομένου τοῦ πέμπτου ἄρρενος τέκνου τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν μέχρι τοῦ 1645,

μὴ συμπεριλαμβανομένων εἰς τοὺς φορολογικοὺς τοῦ χαράτσίου καταλόγους, ἐξ ὧν πιθανώτατα ἤρυσθη τὴν πληροφορίαν του. Ἀλλ' ὁ σύγχρονος τοῦ Καβάσιλα Μαρτίνος Κρούσιος ἀναφέρει ὡς ὑπάρχοντα ἐν τῇ πόλει «οἰκήματα ἕως χίλια,» ὥστε αἱ 40,000 θᾶ εἶνε δι' ὅλην τὴν Ἀττικὴν. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει αἱ Ἀθηναὶ τότε ἦσαν πόλις πολυανθρωποτέρα τῆς Κορίνθου ἐχούσης ἐπτακοσίας μόνον οἰκίας.

ὅτε κατηργήθη μὲν ὁ τοιοῦτος συστηματικὸς τοῦ αἵματος φόρος, οὐχ ἦττον ὅμως ἐξηκολούθουν καταρτιζόμενα τὰ τῶν γενιτσάρων σώματα δι' ἀρπαγῆς χριστιανοπαίδων. Οὗτος ἦτο ὁ ἀτιμωτικώτατος καὶ σκληρότατος τῶν φόρων, ὁμοιος πρὸς ἐκεῖνον, ὃν ἐτέλουν οἱ ἀρχαιοτάτοι Ἀθηναῖοι πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ Μινώταυρον, ἐπετρέπετο ὅμως αὐτοῖς νὰ ἐξαγοράζωσι τοὺς λαχόντας ἢ ἀρπαγέντας παῖδας¹, ὥστε ἐμετριάζετο καὶ οὗτος. Πᾶσαι ἄρα αἱ τῆς ὑποτελείας τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς Τούρκους ὑποχρεώσεις ἦσαν σχετικῶς μέτριαι. Ἀλλὰ συνεχίσωμεν τὴν ἐξιστόρησιν τῶν ἀμέσως μετὰ τὸ 1460 συμβάντων.

Μετὰ τὸν φόνον τοῦ τελευταίου δουκὸς Φραγκίσκου Β' καὶ τὸν ἐξισλαμισμὸν τῶν τέκνων ἐκείνου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐξέλιπε καὶ πᾶσα ἐλπίς τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν κυριαρχίαν τῶν Φράγκων, οὓς διὰ πολλοὺς λόγους τινὲς αὐτῶν προστίμων τῶν Τούρκων. Ἐκτοτε δ' οἱ Ἀθηναῖοι, ὅσοι δὲν ἤθελον νὰ ζήσωσιν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἐξεπατρίζοντο, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, εἰς τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην, διασκορπισθέντες ἐν αὐτῇ ὡς ἄλλοτε οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ, καὶ οἱ μὲν ὡς λόγιοι, οἱ δὲ ὡς ἔμποροι καὶ ἄλλοι ὡς στρατιῶται ἔζων ἐκεῖ διαδίδοντες τὰ ἑλληνικὰ φῶτα καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐμπειρίαν καὶ ἐδίδαζχν οὕτω καὶ ἐμπράκτως τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως². Ὅτε δ' αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν Κωνσταντινουπόλιν περιήρχοντο εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων καὶ ἀπεσβέννυτο πᾶν ἔχνος πνευματικῆς ζωῆς, ἐν τῇ Ἀνατολῇ οὐδεμία τελεσφόρος συμπαθητικὴ φωνὴ ἠκούσθη ἐξ Εὐρώπης, ἥτις τότε εἶχεν ἀρχίσει νὰ φωτίζεται διὰ τῶν πνευματικῶν προϊόντων τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῆς Ἑλλάδος, πολλοὶ δὲ τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προσκυνησμοῦ χάριν εἰς Ἱεροσόλυμα μεταβάντων καὶ τὰς ὁδοιπορίας αὐτῶν περιγραψάντων Εὐρωπαίων οὐδὲ μνήμης ἄξιον ἐθεώρησαν συμβεβηκὸς οὕτω σπευδαῖον, δι' οὗ ἡ διαφωτίσασα καὶ ἐκπολιτίσασα τὸν κόσμον Ἑλλάς καὶ ἡ πνευματικὴ τῶν πόλεων βασιλίς,

¹ Guillet de Saint Georges, Athènes ancienne et moderne, ἐν Παρισίοις 1675, σ. 143, 157, 159 ἐπ. Πρβ. καὶ Φίνλαϋ Greece under Ottoman and venetian domination, σ. 38, 55, καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 405 ἐπ. Τὸ ὅτι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὑπεβάλλοντο εἰς τὸ παιδομαζώμα ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ ἐν ἔτει 1606 γραφέντος Χρονικοῦ τῆς Ὁζωνίας, ὃπερ ἐδημοσίευσεν πρῶτος ὁ Σπυρ. Λάμπρος ἐν τῷ ἔκτῳ τόμῳ τοῦ Ἀθηναίου (1877).

² Περὶ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν, οἵτινες ὑπηρετοῦν ἔκτοτε παρ' Εὐρωπαίοις, ἴδε Κ. Σάθων ἐν Μνημ. Ἑλλ. ἱστορ. τόμ. Ζ' καὶ Η'.

αἱ Ἀθῆναι κατεδικάζοντο εἰς δουλείαν βάρβαρον! Οὐκ ὀλίγοι μάλιστα τῶν Εὐρωπαίων οὐδ' ἐγνώριζον τότε ἂν ὑπῆρχον εἰσέτι Ἑλλὰς καὶ Ἀθῆναι, ἐπεκράτει δὲ παρὰ πολλοῖς ἡ γνώμη, ἣν βραδύτερον ἐξήνεγκεν ὁ ἐκ Ῥοστόκης Γερμανὸς λόγιος Λαυρεμβέργιος, ὅτι « Ὑπῆρξέ ποτε Ἑλλὰς, ὑπῆρξαν Ἀθῆναι· νῦν οὔτε ἐν Ἑλλάδι αἱ Ἀθῆναι ὑπάρχουσιν, οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι Ἑλλὰς¹ ». Μόνη ἡ Ἑνετία συνησθάνετο τὴν ἀπώλειαν καὶ ἐπεδείξατο ἐνδιαφέρον τι περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταληφθείσης Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ ἐνδιαφέρον ὑπηγορεύετο ὑπὸ ὅλως ὕλικῶν καὶ ἐμπορικῶν συμφερόντων καὶ σκοπῶν. Μάτην προσεπάθησεν ὁ τότε παπᾶς Πίος ὁ Β' νὰ κινήσῃ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης εἰς σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν δουλωθέντων χριστιανῶν, μάτην ἀπηυθύνθη ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ του καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν σουλτάνον προτρέπων νὰ γίνῃ χριστιανὸς καὶ ὡς τοιοῦτος νόμιμος τοῦ τελευταίου Παλαιολόγου διάδοχος, μάτην δ' ἐμόχθησε πρὸς τοῦτο καὶ ὁ Ἕλλην Βησσαρίων, καρδινάλιος γενόμενος καὶ περιηγούμενος τὴν Εὐρώπην ἐπὶ μακρόν, ἵνα ἐξεγείρῃ τοὺς λαοὺς καὶ ἡγεμόνας κατὰ τῶν Τούρκων². Ἐκτὸς τῆς Ἑνετίας οὐδεὶς ἄλλος ἐκινήθη τότε ἀμέσως. Διὰ τὴν τελευταίαν ταύτην πολιτείαν ἡ ἀνάγκη-σις τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν καὶ ἡ ἐκδίωξις τῶν Τούρκων ἐκ τῆς πολυλιμένου Ἑλλάδος ἦτο ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου καὶ τούτου ἕνεκα ἀνέλαβεν αὕτη καὶ μόνη τὸν γιγάντειον κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Ἀφορμὴ πρὸς ἐκρηξίν τῆς μεγάλης ἐκείνης πάλης ὑπῆρξεν ὅτι ἀνδραποδὸν τι τοῦ δισεικητοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ἢ τοῦ σούμπαση, ὑπεξαίρεσαν 10,000 ἄσπρων, κατέφυγεν εἰς Κορώνην πρὸς τὸν Ἑνετὸν Ἰερώνυμον Βαλαρέσσον, ὅστις ἡρνήθη ἐπιμόνως τὴν παράδοσιν τοῦ πρόσφυγος ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι οὗτος ἦτο χριστιανός. Τοῦτο ἐγένετο ἐν ἔτει 1463, ὁ δὲ σουλτάνος ἦτο τότε ἀπησχολημένος εἰς πόλεμον ἐν Βοσνίᾳ, οὐχ ἥττον δὲν ἐδίστασε κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ ἔτους ἐκείνου ν' ἀρχίσῃ καὶ τὸν κατὰ τῆς Ἑνετίας πόλεμον³. Ἀπὸ τῶν παραλίων λοιπὸν τῆς Δαλ-

¹ Fuit quondam Graecia. fuerunt Athenae; nunc nec in Graecia Athenae, nec in ipsa Graecia Graecia est.

² Ἴδε περὶ τῶν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων ἐν τῇ Δύσει γενομένων προσπαθειῶν ὑπὸ τοῦ Πίου Β' καὶ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος Κ. Σάθαν ἐν Τουρκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι, σ. 1—11 ἐπ. Πρβ. δὲ καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 400 ἐπ.

³ Πρβ. Marino Sanuto, Vitae ducum venetorum, σ. 117, ἐν τῷ 22ῳ τόμῳ τῆς συλλογῆς Rerum italicarum scriptores, καὶ Hammer, Gesch. des osm. Reichs, τόμ. Β', σ. 359 τῆς ἐλλ. μεταφρ. Κοδρικᾶ.

ματίας μέχρι Κωνσταντινουπόλεως ἐξηκολούθει μεταξύ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων ἀγῶν πεισµατώδης καὶ μακρός, ὡς κέντρον τοῦ ὁποίου ἐχρησίµευσεν ἡ Κόρινθος, ἡ Χαλκίς (Νεγροπόντε) καὶ τὸ Σκούταρι, τῶν Ἀθηνῶν µεινασῶν εἰς δευτερεύουσιν θέσιν. Ἦδη ἐντὸς τοῦ ἔτους 1463 οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἐκδιωχθῆ ἐκ πασῶν σχεδὸν τῶν ἐπὶ τῆς στερεᾶς ὀχυρῶν θέσεων τῶν καὶ εἶχον περιορισθῆ εἰς τὰ πλοῖα τῶν, δι' ὧν ἐξηκολούθουν τὸν πόλεμον ἀποβιβάζοµενοι πολλαχοῦ καὶ παντὶ σθένει προσπαθοῦντες νὰ καταλάβωσιν ὀχυράς θέσεις. Μὴν τοιαύτην ἐπιδρομὴν ἐπεχείρησαν ἐν ἔτει 1464 καὶ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἄδηλον ἂν οἴκοθεν ἢ προσκληθέντες ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Ἀφοῦ δηλ. κατέκτησαν δι' ἐπιδρομῶν ὑπὸ τὸν Βίκτωρα Καπέλλον τὰς νήσους Ἰμβρον, Θάσον καὶ Σαμοθράκην, ἀκολουθῶς προσωρµίσθησαν κατὰ Ἰούνιον εἰς Πειραιᾶ καὶ ἀποβιβασθέντες ὥρμησαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἐλπίζοντες νὰ κυριεύσωσι τὴν τε πόλιν καὶ τὴν ὀχυράν Ἀκρόπολιν, ἀλλ' ἐνίκηθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ ὑπεχώρησαν εἰς Πειραιᾶ· ἐπανελθόντες δὲ κατόπιν πολυπληθέστεροι κατῴρθωσαν νὰ καταλάβωσι τὴν κάτω πόλιν, ἀλλ' ὅχι καὶ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ μετ' ὀλίγον ἠναγκάσθησαν καὶ αὐτὴν τὴν κάτω πόλιν νὰ ἐγκαταλίπωσιν ἕνεκα τῆς ἐπερχοµένης µεγάλης τουρκικῆς δυνάµεως. Πρὶν ὅμως ἀποχωρήσωσιν, ἠθέλησαν οἱ χριστιανοὶ οὗτοι Βανδῆλοι ν' ἀφήκωσιν ἔχνη τῆς ὑπ' αὐτῶν κατοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, διὸ κατελεηλάτησαν οἰκτρῶς καὶ ἄνευ διακρίσεως τὴν πόλιν καὶ συνήγαγον λείαν πολλήν, ὅσην οὐδ' οἱ Τούρκοι αὐτοὶ εἶχον συναγάγει κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ταύτης¹.

Ὁ πόλεμος οὗτος μεταξύ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων διήρκεσε 16 ὅλα ἔτη μέχρι τοῦ ἔτους 1479², ἔκτοτε ὅμως οὐδέποτε πλέον διαρκούντος αὐτοῦ γίνεται µνεία περὶ Ἀθηνῶν. Μετὰ δὲ τὴν ἐν ἔτει 1470 ἀπώλειαν τῆς Εὐβοίας ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ τὴν ἐν ἔτει 1479 συνοµολόγησιν εἰρήνης ἐν τοῖς καθόλου μὲν ἔπαυσεν ὁ πόλεμος, µερικῶς ὅμως ἐξηκολούθει καὶ πάλιν· οἱ δύο ἀντίπαλοι, ὑποπτεύοντες ἀλλήλους, ἐκράτουν πάντοτε τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ξίφους καὶ ἐπετηροῦντο αὐστηρῶς, ἐπιτίπτοντες ἐν τῷ μεταξύ µεθ' ὅλης τῆς µανίας

¹ «Les Venétiens faisaient également une guerre des barbares; »ils saccagèrent Athènes, dont Mahomet lui-même avait respecté »les monuments», λέγει ὁ M. Villemain, ἐν Essais historiques sur l'état des Grecs, σ. 163.

² Ἴδε Hammer, Geschichte des osman. Reichs, τόμ. Α', σ. 85 ἐπ.

κατ' ἀλλήλων. Ἐν τούτοις αἱ Ἀθηναὶ ἡσύχαζον ἕκτοτε ἐκ πολέμων ἐπὶ δύο καὶ ἐπέκεινα ἑκατονταετηρίδος ζῶσαι ἐν ἀφανείᾳ μὲν, ἀλλὰ καὶ ἐν σχετικῇ εὐπρυχίᾳ ὑπὸ τοὺς Τούρκους μὲ τὰς προνομίας καὶ τὰς πολιτικὰς διατάξεις, ὥς κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἀκροπόλεως εἰς τὸν Ὁμάρ ἐν ἔτει 1456 διὰ συνθήκης ἀπέκτησαν καὶ τὰς ὁποίας ὁ σουλτάνος κατόπιν μετὰ τινων τροποποιήσεων ἐπεκύρωσε. Ἄλλως τε καὶ αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς σεμνῆς πόλεως κατὰ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ κατὰ τὸν 16ον εἶνε σπάνιαι. Κατὰ τι ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Ὁξωνίᾳ κολλεγίου Λίγκολντος εὐρισκόμενον Χρονικόν, γραφὲν τῇ 6ῃ Αὐγούστου 1606³, ὁ βίος τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν εἰρημένην χρονικὴν περίοδον διήρχετο ἐν ἡρεμίᾳ καὶ ἀσημότητι. Μόνον αἱ περιοδικῶς ἐπισκῆπτουσαι λοιμικαὶ νόσοι, τὰ θανατικά, συνετάρασσον τοὺς κατοίκους τῆς καταπεπονημένης χώρας. Κατὰ τὰ ἔτη 1480—1554 ἀναγράφονται ἐν τῷ Χρονικῷ τούτῳ ὡς μαστίσαντα τὰς Ἀθήνας ἑπτὰ φοδερὰ θανατικά, ὀνομαζόμενα μὲ διάφορα ὀνόματα τῶν πρώτων ἴσως παθόντων καὶ δεκατίσαντα τὸν πληθυσμόν. Οὕτως ἀναφέρονται τὰ θανατικά τῆς Σπετζαρέας, τοῦ Τριαντάρη, τοῦ Μιτζάκη, τοῦ παπαῖ Γαλιούρη, τοῦ Κουτρούλη Βηλαρά. Τὸ δ' ἐν ἔτει 1554 ἐνσκήψαν θανατικόν, διαρκέσαν τρία ὅλα ἔτη, ἐθήρισε κατὰ μὲν τὸ Χρονικόν τοῦτο 10,000 κατοίκων, κατὰ τινα δ' ἐπιγραφὴν κεχαραγμένην ἐπὶ ἐνὸς τῶν κίωνων τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Θησείου ὑπὸ ἱερέως τοῦ ναοῦ τούτου πηθινῶς χιλιάδες.

Ἐν τούτοις αἱ Ἀθηναῖοι ἀνελάμβανον ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἐπούλωνον τὰς ἐκ τῶν θεομηνιῶν τούτων πληγὰς. Τὸ σχετικῶς ἔλαφρόν τῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῆς θέσεώς των ἀπέναντι τῶν Τούρκων συνέτεινεν ἀρκετὰ εἰς τὸ νὰ βελτιώνηται μὲν κατὰ τι ἡ ὕλική τῆς πόλεως κατάστασις, ν' ἀνορθώνηται δὲ καὶ τὸ φρόνημα τῶν κατοίκων καὶ ν' ἀναπτύσσωνται οὗτοι πνευματικῶς, ὥστε κατὰ τοὺς ἐπεληθόντας αἰῶνας διεκρίνοντο μεταξὺ πάντων τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ὀξύνοϊαν, τὸ ἀξιοπρεπὲς τοῦ ἥθους καὶ τὰς γνώσεις, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ κατὰ καιροὺς περιηγηταὶ καὶ ἄλλαι σφζόμεναι εἰδήσεις. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἐποψιν δὲν φαίνεται νὰ ἔπαθε μεγάλας ζημίας ἐκ μέρους τῶν Τούρκων ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τοῦ ἔτους 1687, ἐκτὸς τῆς ὀλίγον κατὰ τοῦτο ἐπιβλαβοῦς μεταβολῆς τοῦ Πορθενῶνος εἰς τζα-

³ Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου ἐν Ἀθηναίου τόμ. ΣΤ' (1877), σ. 438-442, ἀνετυπώθη δὲ καὶ ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημ. Α', σ. 89-90.

μίον. Ἄλλως τε καὶ τὰ τῆς τέχνης μνημεῖα καὶ μέχρι τῆς τουρκοκρατίας εἶχον πάθει μεγίστην ζημίαν καὶ ἀλλοίωσιν καθόλου. Ἐν ὁποίᾳ καταστάσει διέκειντο τότε αἱ Ἀθῆναι τοπογραφικῶς καὶ ἀρχαιολογικῶς ἐξεταζόμεναι γνωρίζομεν κατὰ τύχην ἐκ τῶν περιγραφῶν ἀνωνύμων τινῶν, λίαν χαρακτηριστικῶν καὶ διὰ τὰς τότε ἀρχαιολογικὰς τῶν Ἑλλήνων γνώσεις. Ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν περιηγητῶν καθ' ὅλον τὸν 15ον αἰῶνα καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ 16ου οὐδεὶς ἐπεσκέφθη πράγματι τὰς Ἀθήνας· διότι ἐν ταῖς περιγραφαῖς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος διατείνονται μὲν τινες τῶν γραψάντων ὅτι ἐπεσκέφθησαν καὶ τὰς Ἀθήνας, προδίδονται ὅμως ἐξ ὧσιν λέγουσιν ὅτι οὐδέποτε εἶδον τὴν πόλιν ταύτην, ἣν τινὲς μὲν καλοῦσι μὲ τὴν φραγκικὴν τοῦ ὀνόματος παρμόρφωσιν Σετίνα (Setiné) κατὰ παρακοὴν βεβαίως καὶ παραφθορὰν ἐκ τοῦ «εἰς τὴν Ἀθήνα¹», ἕτεροι δὲ περιγράφουσιν εἴτε ὅλως κατὰ φαντασίαν ἢ ὡς εἶδον αὐτὴν μακρόθεν, ἐκ τοῦ καταστρώματος τοῦ παραπλέοντος πλοίου των ἢ καὶ ἐξ ἀκοῆς μόνον, ἐξαχρουμένου, ἐννοεῖται, τοῦ ἐν ἔτει 1445 ἐπισκεφθέντος καὶ περιγράψαντος τὴν πόλιν Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνης, περὶ οὗ ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω. Ὁ ἀξιοπεριεργότερος τῶν τοιούτων συγγραφέων εἶνε βεβαίως ὁ Ἰταλὸς ἀρχιτέκτων Φραγκῆσκος Γιαμβέττης, ὁ ἐπωνομαζόμενος Σάγ Γάλλος (San Gallo) ὅστις συνέγραψεν ἐν ἔτει 1465 περὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ συνήγαγεν ἐπὶ τούτῳ ἐν 100 φύλλοις ἀπεικονίσαις τῶν περιφημοτέρων ἀρχαίων μνημείων τῆς Ἰταλίας, προσθεὶς ἐν τρισὶ τῶν φύλλων τούτων (28, 29 καὶ 32) καὶ ἀπεικονίσαις ἔργων τοιούτων ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐξ Ἀθηνῶν. Ἐκ τοῦ εἶδους τῶν ἐξ Ἑλλάδος εἰκόνων καὶ ἐκ τῶν περὶ ταύτας σημειώσεων του ἐξάγεται ἀριδῆλως, ὅτι ὁ Σάγ Γάλλος οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἔλαβε τὰ σχεδιογραφήματα ἐκεῖνα, ὡς ὁ Λαβόρδης πιθανώτατα εἰκάζει, παρὰ τινος τῶν πολλῶν τότε εἰς Ἰταλίαν καταφυγόντων Ἑλλήνων λογίων ἰδόντος τὰ πρωτότυπα, συνεπλήρωσε δὲ καὶ παρεμόρφωσεν αὐτὰ ἐκ ῥωμαϊκῶν ἔργων². Λόγου χάριν ἀντὶ τοῦ Παρθενῶνος εἰκονίζει ὁ Σάγ Γάλλος τὴν

¹ Ἴδε διεξοδικῶς περὶ τούτου Laborde, Athènes au XVme, XVIme et XVIIme siècle, ἐν Παρίσις, 1854, τόμοι δύο· τόμ. Α', σ. 7 ἐπ. 47 ἐπ. 52 ἐπ. Τὸ ὥραιον τοῦτο σύγγραμμα, καίπερ εἰδικώτερον ἀρχαιολογικὸν ὄν, χρησιμεύει πολὺ διὰ τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς αἰῶνας. Πρβ. δὲ καὶ Γρηγορόβιον ἐν τόμ. Β', σ. 363 ἐπ., 412 ἐπ.

² Laborde τόμ. Α', σ. 33 ἐπ. σημ. 12.

πρόσωπον τοῦ ἐν Ῥώμῃ Πανθέου τοῦ Ἀγρίππα, μαθὼν ἴσως ὅτι τοιαύτη
 που ἦτο καὶ ἡ τοῦ Παρθενῶνος πρόσωψις, καὶ σημειώνει λατινιστὶ ὑπε-
 ράνω τῆς εἰκόνης ταύτης τὰ ἐξῆς περὶ Ἀθηνῶν μυθώδη καὶ ἀνακριβῆ·
 «Πόλις Ἀθηνῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ φαίνονται μέγιστα τείχη πάντοτε κατε-
 » ρειπιωμένα, ἐντὸς δὲ καὶ ἐκτὸς ἀνά τοὺς ἄγρους ἀπίστευτα ἐκ μαρμα-
 » ρου κτίρια καὶ οἶκοι καὶ ἱερὰ τεμένη καὶ ποικίλαι εἰκόνες, ἐξοχοὶ διὰ
 » τὴν θαυμασίαν τέχνην των, καὶ στῦλοι πικρὸν μέγιστοι, ἀλλὰ πάντα κε-
 » καλυμμένα πανταχόθεν ὑπὸ πολλῶν ἐρειπίων θὰ ἴδῃς· τὸ δὲ ἀξιοση-
 » μειωτότατον, ἐν τῇ Ἀκροπόλει ὑπάρχει ὁ μέγας καὶ ἀξιοθαύμαστος
 » τῆς θεᾶς Παλλάδος ναὸς, θεῖον ἀληθῶς ἔργον τοῦ Φειδίου, τὸ ὁποῖον
 » κατακοσμεῖται ὑπὸ 57 μεγίστων στύλων, ἐχόντων διάμετρον 7 πο-
 » δῶν, καὶ ὑπὸ χαριστάτων ἀναγλύφων εἰς ἑκατέρας τὰς προσόψεις καὶ
 » τοὺς τοίχους, ἐπὶ τοῦ ζωοφόρου καὶ τῶν ἐπιστυλίων, θαυμασίας τέ-
 » χνης! ». Ἐν δὲ τῷ Χρονικῷ τοῦ Χαρτμάνου Σχέδελ, τῷ δημοσιευθέντι
 τῷ 1493 ἐν Νυρεμβέργῃ καὶ διὰ τοῦτο Νυρεμβουργίῳ Χρονικῷ λεγομένῳ,
 ὁ λόγιος ἐκεῖνος Γερμανὸς ἔγραφε περὶ τῶν Ἀθηνῶν· «Αἱ Ἀθῆναι ἦσαν
 πόλις ἐνδοξοτάτη ἐν Ἀττικῇ, ὑπολείπονται ὅμως ὀλίγα τινὰ αὐτῆς
 ἐρείπια¹ ». Ἐὰν ἐν τούτοις οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐξαίρουμένου τοῦ γνωστοῦ Κυ-
 ριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνης, καθ' ὅλον τὸν 15ον αἰῶνα οὐδόλως ἢ ἐσφαλ-
 μένως περιέγραψαν τὰς τότε Ἀθήνας, ὑπάρχουσιν, ὡς εἵπομεν, ἡμέτεροί
 τινες Ἀνώνυμοι, οἵτινες ἐπὶ τόπου περιέγραψαν τοπογραφικῶς τὰς Ἀθή-
 νας τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τοιαῦται ἑλληνικαὶ τοπογραφίαι τῶν Ἀθη-
 νῶν ἐκ τῶν τουρκικῶν καὶ τῶν ὀλίγων πρὸ τῆς τουρκοκρατίας χρόνων
 ὑπάρχουσι μέχρι τοῦδε δύο γνωσταί, ἡ μὲν διεξοδικωτέρα καὶ ἀρχαιο-
 τέρα, ἡ δὲ λίαν σύντομος καὶ μεταγενεστέρα τῆς πρώτης, καὶ εὕρισκον-
 ται ἐν χειρογράφοις ἡ μὲν τῆς ἐν Βιέννῃ Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης³

¹ Τὸ σύγγραμμα τοῦ Σάγ Γάλλου εὕρεται χειρόγραφον εἰσέτι ἐν τῇ βι-
 βλιοθήκῃ Barberini ἐν Ῥώμῃ, ὅπου εἶδομεν αὐτό. Ἴδε καὶ Laborde, τόμ.
 Α', σ. 32 ἐπ. μετὰ πανομοιότυπου τῶν σχεδίων τοῦ Σάγ Γάλλου. Τὸ τελευ-
 ταῖον μέρος τῆς περιγραφῆς ταύτης, τὸ ἀφορῶν τὸν Παρθενῶνα, εἶνε κατὰ λέ-
 ξιν σχέδιον τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ἐν τῇ ἀνωτέρῳ (σ. 403) παρατεθειμένη ἐπιστολῇ
 Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνης.

² Athenae civitas fuit praeclarissima in Attica regione, cujus
 pauca vestigia quaedam manent, Πρὸς Laborde Α', σ. 40. καὶ Γρη-
 γοροβ. Β', σ. 412.

³ Ἡ ἀνώνυμος αὕτη τοπογραφία τῶν Ἀθηνῶν περιλαμβάνουσα ἑπτὰ σελίδας
 εἰς τέταρτον εὕρεται ἐν τῇ Αὐτοκρατορικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης, κατατε-

ἡ δὲ τῆς ἐν Παρισίοις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀξίζουσι δὲ ἀμφοτέραι νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν ἐνταῦθα λόγος. Ἡ βιενναία τοπογραφία τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ ἀνωύμου Ἑλλήνος, ὅσον λυπηρὰ καὶ ἂν εἶνε διὰ τὴν οἰκτρὰν τοῦ συγγραψαντος ἀμάθειαν, καίπερ φαινομένου τούτου ὡς ἐνὸς ἐκ τῶν τότε ἐπὶ μαθήσει ἐγκαυχωμένων, οὐχ ἥττον μαρτυρεῖ ὅτι καὶ τότε δὲν εἶχεν ἐκλείψει ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ὀλοτελῶς τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τῆς γηραιᾶς πόλεως καὶ ὡς ὁδηγὸς τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτὴν συνεγράφη ἡ τοπογραφία αὕτη. Ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἱστορικῶν νύξεων καὶ ἐκ τοῦ σχήματος τῆς γραφῆς συμπεραίνοντες ὥρισαν ὡς χρόνον τῆς συγγραφῆς ὁ μὲν Κ. Ο. Μύλλερὸς τὴν πρὸ τοῦ ἔτους 1456 ἐποχὴν, ἥτοι τὴν πρὸ τῆς κατοχῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, διότι οὐδεμία γίνεται ἐν αὐτῇ τούτων μνεῖα, ὁ δὲ Λαβόρδης ἀκριβέστερον θελήσας νὰ ὁρίσῃ τὴν ἐποχὴν, ἔθηκεν αὐτὴν περὶ τὸ ἔτος 1460, τουτέστι μετὰ μὲν τὴν καταλυσιν τῆς φραγκοκρατίας, διότι ἐν αὐτῇ ἀπαντᾷ ἡ περικοπή, «πρὸς δὲ νότον τούτων ἐστὶν οἶκος βασιλικὸς πλὴν ὠραῖος» εἰς δὲν κατερχόμενος ὁ δούξ κατὰ καιρὸν εἰς εὐωχίαν ἐκινεῖτο», ἀλλὰ πρὸ τοῦ ἔτους 1464, ὅτε, ἀποτυχούσης τῆς ἀποπειρᾶς τῶν Ἑνετῶν νὰ καταλάβωσι τὴν Ἀκρόπολιν ἐκ συνεννοήσεως ἴσως πρὸς τινὰς τῶν κατοίκων, οἱ Τούρκοι ἤρξαντο νὰ φέρωνται αὐστηρότερα καὶ μετέβαλον, κατ' αὐτόν, τότε πρῶτον καὶ τὸν Παρθενῶνα εἰς τζαμίον· διότι ἐν τῇ τοπογραφίᾳ ἀναφέρεται οὗτος ὡς ναὸς χριστιανικὸς εἰσέτι. Ἀλλ' ὁ Παρθενὼν εἶνε πιθανώτατον ὅτι ἔπαυσεν ὢν ναὸς χριστιανικὸς εὐθύς ἀπὸ τῆς ὑπὸ Ὁμάρ ἐν ἔτει 1456 καταλήψεως τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἤδη παρετηρήσαμεν (σ. 414), μετετράπη δὲ ἡ τότε ἀμέσως ἢ πάντως κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1458 ἐπίσκεψιν Μωάμεθ τοῦ Β' εἰς

ταχμένη μετὰ τῶν ἑλληνικῶν θεολογικῶν χειρογράφων ὑπ' ἀριθ. CCII κατὰ Ross ἢ CCLII κατὰ τὸν Κ. Ο. Μύλλερν. Κατὰ πρῶτον ἐδημοσίευσεν αὐτὴν ὁλόκληρον ὁ L. Ross ἐν τῷ 90ῳ τόμῳ τῶν *Jahrbücher der Literatur* τῆς Βιέννης ἐν ἔτει 1840 μετὰ πολλῶν διασαφητικῶν σημειώσεων, ἔπειτα δὲ ἐν ἔτει 1841 καὶ ἐν τῷ «*Εὐρωπαϊκῷ Ἑρανιστῇ*» τῶν Ἀθηνῶν ἔτους Α', τόμ. Γ', φυλλαδ. Α'. Ἴδε τοῦ αὐτοῦ καὶ *Archaeologische Aufsätze*, σ. 145 ἐπ. 1855. Μετὰ δὲ τὸν Ross ἐδημοσίευσεν αὐτὴν ὁ Laborde ἄνευ διαφορῶν ἐν τῇ γραφῇ μετὰ σημειώσεων ὡσαύτως καὶ μετὰ πανομοιότυπου ληφθέντος ἐκ τοῦ πρωτοτύπου. Ἀμφοτέροι οὗτοι περιέπεσον, εἰς μικρά τινα λάθη κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ πρωτοτύπου δι' ἑλλειψιν ἀκριβῶν καὶ εἰδικῶν παλαιογραφικῶν γνώσεων. Τελευταῖος ἀνετύπωσεν αὐτὴν ὁ Δ. Καμπούρογλος ἐν τοῖς *Μνημείοις*, τόμ. Α', σ. 92 — 93.

τζαμίον. Πρὸ τῆς ἀλώσεως λοιπὸν τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ Ὀμάρ ἐν ἔτει 1456 πρέπει νὰ ἐγράφη ἡ ἐν λόγῳ τοπογραφία· ἐπειδὴ δὲ πρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἄνευ δουκὸς ἐκυβερνήθησαν αἱ Ἀθῆναι μόνον κατὰ τὰ ἔτη 1451—1455, ὅτε, ἀνηλίκου καὶ παιδὸς ὄντος τοῦ δουκὸς Φραγκίσκου Α', ἐκυβέρνηων ἡ μήτηρ ἐκείνου Χιάρα καὶ ὁ ἐραστὴς καὶ σύζυγός τῆς Βαρθολομαῖος Κονταρίνης (ἀνωτ. σ. 405), πιθανώτατον εἶνε ὅτι τότε ὁ Ἀνώνυμος ἔγραψε τὴν τοπογραφίαν καὶ διὰ τοῦτο τὸ ἐκινεῖτο ἐκεῖνο περὶ τῶν δουκῶν¹. Ὀλίγα λοιπὸν ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν ἐπίσκεψιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου τοῦ 15ου αἰῶνος Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκώνης συνεγράφη πιθανώτατα καὶ τοῦ ἡμετέρου Ἀνωνύμου ἡ τοπογραφία, ὅπερ δηλοῖ ὅτι αἱ ἐπανειλημμέναι τοῦ ξένου ἐκείνου ἐπισκέψεις ἐκίνησαν καὶ παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις τὸ περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων ἐνδιαφέρον². Ἀλλ' ἐξετάσωμεν νῦν τὰ κατ' αὐτὴν ἀναλυτικώτερον.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς τοπογραφίας ταύτης περιγράφει ἐν εἵδει δρομολογίου πρῶτον τὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς Ἀκαδημείας, ἣν θέτει κατὰ τὸ χωρίον Βασιλικά, νῦν Συπόλια ἢ Σεπόλια, τὸν ἀρχαῖον δῆμον Συναληττόν, καὶ ἀναφέρων τέσσαρα ἀκόμη παρόμοια διδασκαλεῖα ἢ σχολὰς, ὧν εἶνε δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβῶς ἡ τε τοποθεσία καὶ ἡ ὀνομασία· ἔπειτα δὲ εἰσερχόμενος εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ὠρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρηστίου, ὅπερ ἐκλαμβάνει ὡς σχολεῖον τοῦ Σωκράτους, ὡς καὶ μέχρι τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος ἐθεωρεῖτο μνημεῖον τοῦ φιλοσόφου τούτου, προχωρεῖ βορειοδυτικῶς, ἀπαντᾷ τὴν Νέαν Ἀγοράν, ἣν ἀποκαλεῖ παλάτιον τοῦ Θεμιστοκλέους, βαδίζει πρὸς τὸ γυμνάσιον τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπερ ὀνομάζει οἴκους τοῦ Πολεμάρχου, ἵσως διότι ἀπὸ τῆς Φραγκοκρατίας ἤδη ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως, κατόπιν ἀναφέρει πλησίον ἱστάμενα ἀγάλματα Διός, πιθανῶς τὰ ἐν τῷ Πτολεμαίῳ γυμνασίῳ πελώρια ἀγάλματα, ἅτινα ἐξ ἀγνοίας ἵσως ἀποκαλεῖ τοῦ Διός, ἔπειτα μνημονεύει βωμοῦ τινος κειμένου καταντικρὺ τούτων, ἔνθα ἐθάπτοντο, κατ' αὐτόν, οἱ παγκρατιασταί, τουτέστι τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅστις

¹ Ἡ γνώμη τοῦ Δ. Καμπουρόγλου, ὅτι ἡ τοπογραφία αὕτη ἐγράφη κατὰ τὸν ὄγδοον μ. Χ. αἰῶνα (Τουρκοκρατ. Ἱστορ. Β', σ. 81) εἶνε τελέως ἀβάσιμος. Ἐπὶ Βυζαντινῶν οὐδέποτε ὑπῆρξαν ἐν Ἀθήναις δοῦκες.

² Ταυτὴν εἰκασίαν περὶ ἐπιρροῆς τῶν ἐπισκέψεων Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκώνης ἐξέφρασε πρῶτος ὁ Γρηγοράδιος ἐν Β', σ. 360.

τότε διὰ τὴν κατάπτωσιν τῶν τειχῶν ἦτο ὁρατὸς ἐκεῖθεν· ἀκολουθῶς βυθίζει πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἀγοράν, καὶ ἀπαντῶν καθ' ὁδὸν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Φιλίππου συγχέει τόπον τε καὶ χρόνον καὶ διηγείται ὡς ἐν Ἀθήναις συμβάντα τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων περὶ Φιλίππου ἐξιστορούμενα (8, 38), περαιτέρω ἀναφέρει συγκεχυμένως καὶ ἐσφαλμέναις ὀνομασίαις ἐτέρας οἰκοδομὰς καὶ τοποθεσίας κειμένας μεταξὺ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Φιλίππου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, οὗτινος ἐπίσης μνημονεύει, ὡς καὶ ἐτέρων τοποθεσιῶν πρὸς νότον τούτου. Ἐντεῦθεν προχωρεῖ μεσημβρινοανατολικά περὶ τὴν Ἀκρόπολιν, ἀπαντᾷ τὸ Ῥδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπερ ὀνομάζει παλάτιον Κλεωνίδου καὶ Μιλτιάδου, τὸ Θέατρον τοῦ Διονύσου, ὅπερ ἐκλαμβάνει ὡς σχολεῖον τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ Ῥδεῖον τοῦ Περικλέους, ὅπερ καλεῖ σχολεῖον τοῦ Ἀριστοφάνους, τὸ χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους, ὅπερ ὀνομάζει λύχρον τοῦ Δημοσθένους. Ἐντεῦθεν στρέφεται πρὸς ἀνατολάς, ἀπαντᾷ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τὸ Ὀλυμπιεῖον, ὅπερ καλεῖ οἶκον βασιλικόν, περιγράφει μέγαρόν τι τῶν δουκῶν παρὰ τὴν Ἐννεάκρουνον, ἴσως τὸ ἐπὶ τῆς μικρᾶς τοῦ Ἰλισσοῦ νήσου ἱερὸν τῶν Μουσῶν, ὅπερ ἐσώζετο μέχρι τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος, καταντικρὺ βλέπει ναῖσκον τινὰ τῆς Ἥρας, ἀναφέρει τὸ Στάδιον, ὅπερ προσονομάζει θέατρον, καὶ τὸ ὑδραγωγεῖον τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπερ ἀποδίδει εἰς τὸν Ἰούλιον Καίσαρα, βεβαίως ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἐξαπατηθεὶς¹. Τέλος δ' ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὴν πόλιν διὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ ἀναβάς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν περιγράφει αὐτὴν οὕτως, ὥστε φαίνεται καλῶν τὸν ναὸν τῆς Ἀπτέρου Νίκης διδασκαλεῖον μουσικῶν, τὰ δὲ Προπύλαια παλάτιον, τῶν δουκῶν βεβαίως, τὴν Πινακοθήκην καγκελλαρίαν, τὸ πολύχρουν καὶ ποικίλον Ἐρέχθειον καλεῖ Ποικίλην Στοᾶν καὶ τὸν Παρθενῶνα ναὸν τοῦ ἀγνώστου θεοῦ. Ἐνῷ δε περιγράφει τὸν χριστιανικὸν Παρθενῶνα, οὐδένα ποιεῖται λόγον περὶ τῶν ἄλλων κυρίως χριστιανικῶν τῆς πόλεως κτιρίων, περιοριζόμενος, ὡς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκώνης, εἰς μόνας τὰς κλασικὰς ἀρχαιότητας, τὰς ὁποίας τόσον κακῶς γνωρίζει. Τοσοῦτον εἶχον λησμονήσει ἑαυτοὺς καὶ τὰς προγονικὰς παραδόσεις καὶ εἰς τοιαύτην εἶχον περιέλθει ἀμάθειαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, κατὰ τοιοῦτον δὲ τρόπον εἶχον παραγνωρισθῇ καὶ ἀπολέσει τό τε ὄνομα καὶ τὴν σημασίαν των τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα καὶ μνη-

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη σφύζεται μέχρι σήμερον ἐν τῷ κήπῳ τῶν ἀνακτόρων. Ἴδε αὐτὴν ἀνωτέρω σ. 89, σημ. 1.

μεῖα! Εἶνε ταῦτα ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ οἱ καρποὶ τῆς παρά τινων ἐξυμνουμένης φραγκοκρατίας! Ἐννοεῖται δ' ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἐν τῇ περιγραφῇ μνημονευομένων μνημείων τέχνης ἦσαν ἤδη ἐρείπια καὶ ἐν ὀλίγον βελτίονι καταστάσει ἢ τὴν σήμερον. Ἐν τοῦτοις ἡ περιγραφὴ αὕτη τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τοῦ 15ου αἰῶνος εἶνε λίαν σπουδαία ὑπὸ τε τὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ γλωσσικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν, ὥστε δὲν δύναται νὰ παραλειφθῇ ἐν συγγράμματι τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιγράφοντι. Καταχωρίζομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ὁλόκληρον τὸ ἱστορικὸν τοῦτο μνημεῖον, μόνον παλαιογραφικὰς τινὰς παρατηρήσεις προσεπισημειοῦντες.

«ΤΑ ΘΕΑΤΡΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ¹».

« § 1. Πρῶτον ἡ ἀκαδημία ἐν χωρίῳ τῶν βασιλικῶν· δεύτερον ἡ » ἐλαιατικὴ εἰς τοὺς ἀμπελοκήπους· τρίτον τὸ τοῦ Πλάτωνος διδασκα- » λεῖον εἰς τὸ παραδείσιον· τέταρτον τὸ τοῦ πολυζήλου ἐν ὄρει τῷ ἡμι- » τίῳ (γρ. Ὑμηττίῳ)· πέμπτον τὸ τοῦ διοδώρου πλησίον τούτου².

« § 2. Ἐντὸς δὲ τῆς πόλεως ἔστι τὸ διδασκαλεῖον τοῦ Σωκράτους, » ἐν ᾧ εἰσὶ κύκλοι οἱ ἄνδρες καὶ οἱ ἄνεμοι ἱστορισμένοι· κατὰ δύσιν δὲ » τούτου ἴστανται τὰ παλάτια τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ πλησίον τούτων » εἰσὶν οἱ λαμπροὶ οἶκοι τοῦ πολεμάρχου· ἴστανται δὲ τὰ ἀγάλματα » τοῦ διὸς ἔγγυστα (sic) τούτων· ἀντικρυς δὲ τούτων ἔστι βωμός, εἰς » ὃν ταφῆς ἤζιοῦντο οἱ παγκρατιασταὶ καὶ ὀλύμπιοι· ἐν ᾧ φοιτῶντες » οἱ ῥήτορες τοὺς ἐπιταφίους λόγους ἀνεγίνωσκον.

« § 3. Κατὰ ἄρκτον δὲ τούτου ὑπῆρχεν ἡ πρώτη ἀγορὰ τῆς πό- » λεως, εἰς ἣν ὁ ἀπόστολος φίλιππος τὸν γραμματέα ἐβύθησεν (sic)· » ἐνθα ὑπῆρχον καὶ οἱ λαμπροὶ οἶκοι φυλῆς τῆς πανδιονίδος· κατὰ δὲ » τὸ νότιον³ μέρος, ὑπῆρχε διδασκαλεῖον τῶν κυνικῶν φιλοσόφων καὶ » πλησίον τούτου τῶν τραγικῶν. Ἐκτὸς δὲ τῆς ἀκροπόλεως, ὀλίγον

¹ Ἡ ὀρθογραφία τοῦ χειμένου κατὰ τὸ πρωτότυπον ἄνευ διορθώσεως ἐκτὸς τῶν ἐν παρενθέσει.

² Ὁ Διονύσιος Σουρμελῆς φρονεῖ μετὰ τινος πιθανότητος ὅτι τὰ ἐν Ὑμηττῷ ὡς ἀρχαῖα μνημονευόμενα δύο διδασκαλεῖα ἦσαν αἱ μέχρι πρὸ μικροῦ ὑφιστάμεναι μοναὶ Ἀστέρι καὶ Καισαριανῇ, ἐξ ὧν διεσώθησαν πολλὰ χειρόγραφα. Ἴδε «Συνοπτικὴ κατάστασις τῶν Ἀθηνῶν» κτλ. σ. 40, σημ. ἐκδ. 1842.

³ Οἱ τοπικοὶ προσδιορισμοὶ πρὸς νότον, πρὸς ἀνατολὰς κτλ. εἶνε, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λελανθασμένοι.

» πρὸς δύσιν, κατ'ὥκουν εἰ θαλαμ. . . . . καὶ πλησίον τούτου ὑπῆρχε
 » διδασκαλεῖον τοῦ σοφοκλέους καὶ πρὸς νότον τούτου ἵσταται ὁ ἄρειος
 » πάγος· ἔνθα ὁ τοῦ ποσειδῶνος υἱὸς ληρόθεος (γρ. Ἀλιρρόθιος) ὑπὸ
 » ἄρεος ἐθανατώθη.

« § 4. Κατὰ ἀνατολὰς δὲ τούτου ὑπῆρχον τὰ παλάτια κλεονίδους
 » (sic) καὶ μιλιτιάδου (γρ. Μιλτιάδου)· καὶ πλησίον τούτων ἀκμὴν,
 » ἵσταται διδασκαλεῖον λεγόμενον τοῦ ἀριστοτέλους· ὑπερθε δὲ τούτου
 » ἵστανται δύο κίονες· καὶ εἰς μὲν τὸν ἀνατολικὸν ὑπῆρχε τὸ τῆς ἀθη-
 » νᾶς ἄγαλμα· εἰς δὲ τὸν δυτικὸν τοῦ ποσειδῶνος· μέσον δὲ τούτου
 » (sic) λέγουσιν εἶναι ποτὲ γοργόνης κεφαλὴν¹, ἔνδον κουβουκλίου σι-
 » δηροῦ· ἐστὶ δὲ καὶ ὠρολόγιον τῆς ἡμέρας μαρμαρίτικον.

« § 5. Ἀντικρυσ δὲ τούτου πρὸς μεσημβρίαν, ὑπῆρχε διδασκαλεῖον
 » λεγόμενον τοῦ ἀριστοφάνους· καὶ ἀνατολικά ἀκμὴν ἵσταται ὁ λύχνος
 » τοῦ δημοσθένους· πλησίον δὲ τούτου ἦν τότε καὶ τοῦ θουκυδίδου οἶ-
 » κημα, καὶ σόλωνος ἀγορὰ τε ἡ δευτέρα καὶ ὁ οἶκος τοῦ ἀλκμαίονος
 » καὶ βαλανεῖον μέγιστον, καὶ πρὸς νότον τούτου, ἡ μεγάλη ἀγορὰ τῆς
 » πόλεως· καὶ τεμένη πλείστα ἀξιάγαστα ἐπὶ (sic) τῆς πύλης νότι-
 » δος· ἧς πρὸς τῆς φλιάς ἰστόρηνται ἑννεακαίδεκα ἄνδρες . . . . , τὸν
 » ἕνα ἐδίωκεν, ἐκεῖ ὑπῆρχε καὶ τὸ βασιλικὸν λουτρόν, ἐν ᾧ τὸν μέγαν
 » βασίλειον διὰ πατάγων φοβῆσαι ἠθέλησαν². ἔνθα καὶ ὁ τοῦ μνη-
 » στάρχου οἶκος.

« § 6. Ἰσταται δὲ κατὰ ἀνατολὰς τούτου καμάρᾳ μεγίστη καὶ
 » ὠραία· εἰσὶ δὲ τὰ ὀνόματα ἀδριανοῦ καὶ θησεῶς· εὐρίσκεται δὲ ἔνδον

¹ Πρβ. Πausανίου Ἀττικ. 21, 4.

² Ὁ τοπογράφος ὑπαινίσσεται βεβαίως ἐνταῦθα ὅσα λέγει Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον λόγῳ του (λόγ. 43, 16.) ὅτι συνέβησαν τῷ Βασιλείῳ κατὰ τὴν εἰς Ἀθήνας χάριν σπουδῶν ἄφιξίν του. « Ἐπειδὴν οὖν τις ἐπιστῇ τῶν νέων καὶ ἐν χερσὶ γένηται τῶν ἐλόντων, γίνεται δὲ ἢ βιασθεὶς ἢ ἐκὼν, (νόμος οὗτός ἐστιν αὐτοῖς ἀττικὸς καὶ παιδιὰ σπουδῆς σύμμικτος) ἐπὶ τὸ λουτρόν προπέμπουσιν, ἐπειδὴν δὲ πλησιάζωσι, βοηθεῖ πολλῇ καὶ ἐξάλμασι χρώμενοι, καθάπερ ἐνθουσιῶντες, κελεύει δὲ ἡ βοή μὴ προβαίνειν, ἀλλ' ἵστασθαι, ὥς τοῦ λουτροῦ οὐ παραδεχόμενου, καὶ ἅμα τῶν θυρῶν ἀρασσάμετων πατάγων τὸν νέον φοβήσαντες, εἶτα τὴν εἰσοδὸν συγχωρήσαντες, οὕτως ἤδη τὴν ἐλευθερίαν διδόντες ὁμάτιμον ἐκ τοῦ λουτροῦ καὶ ὥς αὐτῶν ἕνα δεχόμενοι. Τότε τοῖνον ἐγὼ τὸν ἐμὸν καὶ μέγαν Βασίλειον οὐκ αὐτὸς δι' αἰδοῦς ἤγον μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους ἐπειθον ὁμαίως ἔχειν, ὅσοι τῶν νέων ἀγνοοῦντες τὸν ἄνδρα ἐτύγγανον· μόνος δὲ σχεδὸν τῶν ἐπιδημούντων τὰν κοινὴν διέφυγε νόμον, κρείττονος ἢ κατὰ νήλυν ἀξιώθεῖς τιμῆς».

» τῆς αὐλῆς . . . . . μεγίστη ἐτύγχανεν· εἰς ἣν οἶκος βασιλικὸς ὑπῆρχε
 » πλείστοις κίοσιν ὑποκάτωθεν στηριζομένη· ὅστις ἐλεπτουργήθη πρὸς
 » τῶν δύο καὶ δέκα βασιλέων τῶν τὴν ἄκρην οἰκοδομησάντων.

« § 7. Πρὸς δὲ νότον τούτων ἔστιν οἶκος βασιλικὸς πλὴν ὠραῖος,
 » εἰς ὃν καταρχόμενος ὁ δοῦξ κατὰ καιρὸν εἰς εὐωχίαν ἐκινεῖτο· ἐκεῖ
 » ἔστι καὶ ἡ νεάκρουνος (γρ. ἐννεάκρουνος) πηγὴ ἡ καλλιρρόη· εἰς ἣν
 » λουόμενος ἀνῆρχετο εἰς τέμενος τὸ τῆς ἡρας λεγόμενον, καὶ προσῆ-
 » χετο· νῦν δὲ μετεποιήθη εἰς ναὸν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου ὑπὸ τῶν
 » εὐσεβῶν.

« § 8. Κατὰ ἀνατολὰς δὲ τούτου, ἐστὶ τὸ τῶν Ἀθηνῶν θέατρον,
 » κύκλῳ περιεχόμενον, ὥσπερ μηλίου (γρ. मिली) διάστημα, δύο εἰσό-
 » δους κεκτημένον . . . . . βορεινὴ εἴσοδος πλουτεῖ, ἕτερον δέ . . . . . νο-
 » τινὴ ἐπικέκτῃται· ἑκάτὸν δὲ ζώναις ἐκοσμεῖτο κυκλοτερεῶς τὸ θέατρον
 » ἐκ μαρμάρου πεποιημέναις λευκοῦ, ἐν αἷς ὁ λαὸς καθεζόμενος ἐθεώρει
 » τὸν ἀγωνιζόμενον κατὰ τὴν πάλην.

« § 9. Ἐκ τούτου οὖν εἰσερχόμενοι τὴν ἀνατολικὴν πύλην, εὐρίσκο-
 » μεν ἄλλην ἀγορὰν, καὶ ἀγωγούς ὕδατος δύο, οὗσπερ ὁ ἰούλιος καί-
 » σαρ Ἀθηναῖος χριζόμενος κατεσκεύασεν, καὶ ὕδωρ μήκοθεν τού-
 » τοις ἐκόμησεν (sic). Ἔστι δὲ καὶ ἕτερος ἀγωγὸς κατὰ τὴν βόρειον
 » πύλην φερόμενος, ὃν ὁ Θησεὺς ἐλεπτουργήσεν· καὶ ταῦτα μετὰ τὴν
 » τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν τυραννίδα, ὥς φησι ἄβελρις καὶ ἡρόδοτος,
 » ὑπὸ δυοκαίδεκα βασιλέων ἐλεπτουργήθη· κέκροψ δὲ ὁ διφυὴς μεγά-
 » λως ἐφαιδρυνεν, ἐν ποικίλῃ δόξῃ τοῦτο ὠραίσας, τὰ μὲν τείχη πρὸς
 » ὕψος ἐγείρας, τὸ δὲ ἔδαφος διαφόροις μαρμαροῖς καταστρώσας καὶ
 » τὰ τεμένη ἐνδοθεν καὶ ἐξωθεν καταχρυσᾶς (ἴσως καταχρυσώσας ἢ
 » καταχρίσας) Ἀθήνας ταύτην ἐπωνόμασεν.

« § 10. Εἰς γοῦν τὴν ἀκρόπολιν ἡμῶν εἰσερχομένων, εὐρίσκουμεν ἓνα
 » μικρὸν διδασκαλεῖον, ὅπερ ὑπῆρχε τῶν μουσικῶν· ὅπερ πυθαγόρας ὁ
 » σάμιος συνεστήσατο· κατέναντι δὲ τούτου ἔστι παλάτιον μέγιστον·
 » καὶ ὑποκάτωθεν τούτου ἴστανται πλείστοι . . . . . λακῶν δὲ μαρ-
 » μάρων πλουτεῖ, σὺν τῇ ὀροφῇ καὶ τοῖς τείχεσι (sic)· πρὸς δὲ τὸ
 » βόρειον κλεῖτος, ὑπῆρχε πᾶσα καγκελλαρία¹ ἐκ μαρμάρου καὶ κιόνων
 » πεποιημένη λευκῶν. κατὰ νότον δὲ ταύτης ὑπῆρχεν ἡ στοὰ ἐν ποι-
 » κίλῃ ὠραιότητι περιεχρυσωμένη γύροθεν καὶ ἐξωθεν καὶ λίθοις τι-

¹ Ἐπὶ φραγκοκρατίας τὸ πρῶτον.

ομοίως κεκοσμημένη· διὰ ταύτην καὶ στοίχοι (sic) φιλόσοφοι ἐλέγοντο·
 » οἱ ἐν ταύτῃ μαθητευθέντες· ἄντικρυς δὲ ταύτης τὸ τῶν ἐπικουρείων
 » ἤκμαζε διδασκαλεῖον.

« § 11. Περὶ δὲ γε τοῦ ναοῦ τῆς θεομήτορος, ὃν ὠκοδόμησαν ἀπολ-
 » λῶς καὶ εὐλόγιος¹ ἐπ' ὀνόματι ἀγνώστῳ θεῷ ἔχει οὕτως· ἔστι ναὸς
 » ὁρομικώτατος καὶ εὐρύχωρος εἰς μῦκος (sic) πολὺ ἐπεκτεινόμενος· καὶ
 » τὰ τεῖχη (sic) τούτου ἐκ μαρμάρου πεποιημένα λευκοῦ, τετράγω-
 » νος δὲ ἡ τούτων θέσις καθέστηκεν, πηλοῦ καὶ ἀσβέστου χωρὶς· διὰ
 » σιδήρου δὲ καὶ μολύβδου ὁ πᾶς τοῖχος ἀνείγερται (sic)· ἐκτὸς δὲ τοῦ
 » τοίχου πλουτεῖ κίονας παμμεγέθεις, κυκλικῶς τὸν ναὸν περιέχοντας·
 » μεταξὺ δὲ τῶν δύο κίωνων περιέχει πλαγίωσιν· πρὸς δὲ τῇ ὥραίᾳ πύλῃ
 » καὶ τὸ ἅγιον βῆμα, ἅπερ εἰσὶ κατὰ λίθινον καὶ θρασκίαν² καὶ . . . .
 » τὴν τῶν κίωνων στάσιν ἐπικέκτῃται, μέχρι μὲν πολλοῦ προϊούσα εἰς
 » ὕψος· κεφαλὰὶ δὲ τῶν κίωνων κεκολλημέναι διὰ γλυφῆς σιδήρου εἰς
 » σχῆμα φοίνικος· εἰσὶ δὲ μεταπεποιημέναι· καὶ τούτων ὑπερθεὶς δοκοί,
 » ἐκ μαρμάρου πεποιημένοι (sic) λευκοῦ. Τοῖς τείχεσι καὶ τῷ (sic)
 » τείχει προσκολλώμενοι (γρ. ναι) πλάκας κεκολλημένας ὑπεράνωθεν
 » ἔχοντες (γρ. ἔχουσαι) καὶ εἰς ὀροφῆς ὁμοίωμα, ἡ τούτων ἐπιφαίνεται
 » κύρτωσις· στηρίζεται δὲ ὑπὸ τῶν κίωνων καὶ τοῖχος ὡραιότατος».

Οὕτω περιγράφει τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Παρθενῶνα Ἕλληνας τοῦ 15ου αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἐν Εὐρώπῃ! Δαιμόνιε Ἰκτίνε! ἐσκέφθης ποτὲ ὅτι οἱ ἀπόγονοί σου ἤθελον περιέλθει εἰς τοσοῦτον ἀδαημοσύνης καὶ ἀναισθησίας, ὥστε μῆτε τὸ ἔργον σου μῆτε σὲ νὰ γνωρίζωσι καὶ ἐννοῶσι, καὶ ὅτι ἄνδρες ὑπερβόρειοι, Κελτοὶ καὶ Σκύθαι, ὁ Ἀγγλος Περνώζ (Pern-

² Ὁ Ἀπολλῶς καὶ ὁ Εὐλόγιος ὑπῆρξαν δύο πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας ἐκ τῶν χρόνων Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ Τιβερίου Β'. Κατὰ πᾶσαν λοιπὴν πιθανότητα μεταβάντες οὗτοι, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἑκάστος εἰς Κωνσταντινούπολιν χάριν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, δι' ἃς οὐ σπανίως συνεκαλοῦντο τότε σύνοδοι τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ὡς ἐν ἔτει 553 ἡ πέμπτη οἰκουμένη, ἔλαβον ἐντολὴν ἐπανακάμπτοντες νὰ καταπλεύσωσιν εἰς Πειραιᾶ καὶ ἀνελθόντες εἰς Ἀθήνας νὰ ρυθμίσωσι τὰ κατὰ τὴν ἀθηναϊκὴν ἐκκλησίαν, τούτου δ' ἕνεκα ἴσως ἡ παράδοσις ἐθεώρει αὐτοὺς ὡς ἰδρυτὰς τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ κτίστας τοῦ ναοῦ τοῦ Παρθενῶνος. Πρβ. Τ. Νεροῦτσον ἐν Χριστ. Ἀθήναις, Δελτίον τόμ. γ', σ. 15 ἐπ.

¹ Τὸ χειρόγραφον ἔχει θρασκίαν=βόρειον· ὁ Ross καὶ ὁ Laborde μόνον θρασ... ἀνέγνωσαν.

rose) καὶ ὁ Γερμανὸς Μιχαήλης (Michaelis) ἐπέπρωτο ν' ἀνακαλύψωσι καὶ ἀναπτύξωσιν εἰς τὸν ἐκπεπληγμένον νεώτερον κόσμον τὴν θαυμασίαν τελειότητα τοῦ ἀπαρμιλλήτου ἔργου σου, τοῦ θαύματος τῆς ἀνθρωπίνης χειρός, τοῦ Παρθενῶνός σου; Οὐδὲν τῷ ὄντι τῶν ἀνθρωπίνων ἐξιτηλότερον οὐδ' εὐμεταβλητότερον. Πόσον μεγάλη ἀλήθεια εἶνε τὸ ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τοῦ συγγράμματος τούτου ἐπιγεγραμμένον τοῦ Πολυβίου ῥητὸν καὶ πόσον ἀσπλάγχχνως καὶ κατὰ γράμμα ἐφηρμόσθη ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν! Καὶ ὅμως αὕτη ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου περιγραφὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ οὕτως ἔχουσα εἶνε πολῦτιμος διὰ τὴν σύγχρονον ἱστορίαν τῆς πόλεως καὶ ὀφείλομεν μεγάλην τῷ γράψαντι αὐτὴν εὐγνωμοσύνην διὰ τοῦτο. Μήπως ὀλίγοι ἐκ τῶν νεωτέρων ἡμῶν, τῶν ἐν τῷ αἰῶνι τῶν φώτων καὶ ἐλευθέρων ζώντων Ἑλλήνων, διδάκτορες μάλιστα καὶ λόγιοι ἀποκαλούμενοι, ἀγνοοῦσιν ἐπίσης τὸν δαιμόνιον τοῦ Παρθενῶνος κτίστην καὶ ἀναισθητοῦσιν ἐνώπιον αὐτοῦ ἰστάμενοι ἢ οὐδὲ καὶ τὰ ἐρείπια αὐτοῦ ἐπισκέπτονται ποτε;

Ἡ δὲ παρισινὴ τῶν Ἀθηνῶν τοπογραφία, ἡ μᾶλλον σημεῖωμα τοπογραφικὸν «Περὶ τῆς Ἀττικῆς¹», εἶνε βραχεῖα καὶ ἀτελής, συν-

¹ Τὸ σημεῖωμα τοῦτο περιέχεται ἐν τῷ φύλλῳ 1586 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1631A ἑλληνικοῦ χειρογράφου τῆς ἐν Παρίσις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης. Πρῶτος ἀνεῦρεν αὐτὸ τῷ 1862 ὁ Γερμανὸς Δετλέφεν (Detlefsen) καὶ ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ βερολινίᾳ Archäologische Zeitung τοῦ ἔτους ἐκείνου, σ. 378, κατόπιν δ' ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ Bursian, ὑπὸ Wachsmuth καὶ ἐπιμελέστερον ὑπὸ Foerster ἐν Mittheilungen d. Deutsch. arch. Instituts τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1883, τελευταῖος δ' ἀνετύπωσεν αὐτὸ ὁ Δ. Καμπούρογλος ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 94—95. Ἐχει δὲ τὸ σημεῖωμα τοῦτο κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀνάγνωσιν ὧδε:

«Περὶ τῆς ἀττικῆς.

- » τὸ κάστρο, εἶναι ἡ ἀκρόπολις.
- » τὸ ἱσμαῖδι, εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Παλλάδος.
- » ἡ χρυσοσπηλιότισσα, (sic) εἶναι τὸ σπήλαιον τοῦ πανός.
- » δύο κολώναις, εἰς τὴν μίαν ἦτον τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς
- » μετ' αὐτῆς γοργώνας τὴν κεφαλὴν, καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἦτον
- » τὸ ἄγαλμα τοῦ δυὸς (sic) ἀποκάτω εἰς τὴν ὁποίαν
- » εἶναι π...ρολόγιον (γρ. καὶ ὠρολόγιον) μαρμαρένιον.
- » ὀλίγον παρακάτω ἦτον τὸ λύκειον (sic) σχολεῖον τοῦ ἁρίστ. (γρ. Ἀριστοτέλους).
- » εἰς τὸν ἅγιον γεώργιον τὸν Ἀλεξανδρινὸν εἰς τὴν πλάκα εἶναι
- » κανδήλι (ι) μαρμαράνιον (sic) τοῦ δημοσθένους.
- » ἡ μεγάλη καμάρα, εἶναι ἡ πύλη τῆς πόλεως.

ισταμένη ἐξ εικοσάδος στίχων, ἐγράφη δὲ προφανῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας, μετὰ τὴν εἰς τζαμίον μεταβολὴν τοῦ Παρθενῶνος, καὶ δὴ κατὰ τὸν 16ον πιθανῶς αἰῶνα, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ σχήματος τῆς γραφῆς καὶ ἐκ τῆς γλώσσης, χαρακτηρίζει δὲ καὶ γλωσσικῶς καὶ ἄλλως τὴν τότε τῶν Ἀθηνῶν κατάστασιν. Οὕτω μανθάνομεν ἐκ ταύτης ὅτι ἡ Ἀκρόπολις τότε ἐκαλεῖτο «κᾶστρο», ὁ Παρθενὼν «ἰσμαῖδι», τὸ χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους «κανδηλὶ μαρμαρένιον τοῦ Δημοσθένους», οἱ στῦλοι τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, «ἢ κολώναις τῆς καλλιρρόης», ἐξελαμβάνοντο ὡς «θέατρον καὶ σκηνὴ τοῦ Ἀριστοφάνους», τὸ ὑδραυλικὸν ὥρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρηστίου ἐθεωρεῖτο ὡς «ναὸς καὶ σχολεῖον τοῦ Σωκράτους» κτλ. Ἐνῶ δὲ περιέχει πολλὰ κοινὰ καὶ ὅμοια πρὸς τὴν ἐτέραν, διεξοδικωτέραν τοπογραφίαν, ἐν ἄλλοις πάλιν διαφέρει ἐκείνης οὐσιωδῶς, ὡς ἐν τοῖς περὶ Παρθενῶνος, ὃν ἡ μὲν βραχεῖα τοπογραφία ἀποκαλεῖ ἰσμαῖδιον, ἄρα τζαμίον, ἡ δὲ μακροτέρα περιγράφει αὐτὸν ὡς χριστιανικὸν ναὸν εἰσέτι. Καὶ τὸ ὥρολόγιον δὲ Ἀδρονίκου τοῦ Κυρρηστίου ἦτο ἤδη τεκὲς δερβισῶν, ὅτε ἐγράφη τὸ βραχὺ σημείωμα ¹.

Καὶ ταῦτα μὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς τοπογραφικῆς τῶν Ἀθηνῶν καταστάσεως κατὰ τὸν 15ον καὶ τὸν 16ον αἰῶνα. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων τυχῶν τῆς γηραιᾶς πόλεως κατὰ τὸν αἰῶνα ἐκεῖνον ἔχομεν εὐτυχῶς καὶ ἄλλας εἰδήσεις ἐξ Ἑλλήνων μὲν καὶ ταύτας προερχομένας, ἀλλ' ὑπὸ Γερμανοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προκληθείσας καὶ διατηρηθεί-

» ἢ κολώναις τῆς καλλιρρόης (sic) ἦτον θέατρον· καὶ

» ἐν ταῖς δύο (sic) κολώναις τοῦ βουνοῦ ἦτον εἰκὼν τοῦ τραϊανοῦ

» τοῦ βασιλέως μὲ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν λατινικὴν.

» εἰς τὸν τεκὲν τοῦ πραῖτη ἦτον ναὸς καὶ σχολεῖον τοῦ

» σωκράτους, ἔχει τριγύρου τοὺς δώδεκα ἀνέμους καὶ ταῖς ὥραις.

» εἰς τὸν ἅγιον γεώργιον τὸν ἀκαμάτι (sic) ἦτον τὸ κεραμικὸν (sic)

καὶ ὁ ναὸς τοῦ θισέως (sic).

» τὸ μαρμαρένιον λεοντάρι, ἦτον ἡ μεγάλη ἀγωγὴ (εἴσοδος δηλ.) τῶν ἀθηναίων

» καὶ τὰ μνήματα τῶν ἡρώων.

» εἰς τὰ βασιλικὰ ἦτον σχολεῖον τῶν στοῖκων (sic)

» εἰς τὴν ἀκαδημίαν ἦτον σχολεῖον τοῦ πλάτωνος».

¹ Περὶ τοῦ ὑδραυλικοῦ ὥρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρηστίου ὡς τεκὲς δερβισῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι εἰδήσεις. Πρβ. Aug. Mommsen, Athenae Christianae, σ. 85 ἀρ. 100. Τεκὲς λοιπὸν εἶνε τὸ τοῦ χειρογράφου κείμενον καὶ οὐχὶ τεταρτία, ἥτοι ἐνορία, ὡς εἶκασεν ὁ Foerster· ἄλλως τε καὶ ἡ λέξις τεταρτία δυσκόλως θὰ ἦτο τότε ἐν χρήσει.

σας ἡμῖν. Ὁ 15ος αἰὼν, ὁ αὐτός, καθ' ὃν τὸ βυζαντινὸν κράτος ἔπεσε διὰ παντός, ἡ δ' Ἑλλάς ἐδουλώθη καὶ ἐξέλιπεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς πᾶν ἔχνος πνευματικοῦ φωτός καὶ πολιτισμοῦ, ὑπῆρξε διὰ τὴν δυτικὴν καὶ βόρειον Εὐρώπην, ὡς καὶ δι' ὅλον τὸν νεώτερον κόσμον, ὁ αἰὼν τῶν τολμηρῶν ἀνὰ τὴν ὑδρόγειον ταξειδίων καὶ τῶν μεγάλων γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων, τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τῆς διαδόσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ τῆς δι' αὐτοῦ ἀναπτύξεως τοῦ νεωτέρου. Κατὰ πρῶτον μετεδόθη ἐξ Ἀνατολῆς ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς κατὰ τὴν 12ην καὶ τὴν 13ην ἑκατονταετηρίδα διὰ τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῆς ἐπιμιξίας εἰς τὴν πλησιαιτάτα κειμένην χώραν, τὴν Ἰταλίαν, ἔνθα ταχέως ἐρριζοβόλησε καὶ ἤδη ἡ 15ῃ ἑκατονταετηρίς ὑπῆρξε διὰ τὴν νεωτέραν Ἰταλίαν ὁ χρυσοῦς τῆς ἀναπτύξεως τῆς αἰῶν. Ἐξ Ἰταλίας δ' ἐγκαίρως εἶχον διαδεθῇ ἡ παιδεία καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν ἀρχαίων καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν, Ἀγγλίαν καὶ Γερμανίαν, ἔνθα πανταχοῦ ἤρξαντο νὰ ἰδρῶνται πανεπιστήμια καὶ νὰ κηλλιεργῶνται τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, ἰδίως δὲ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἥτις ὅλον ἐν διαδιδομένη ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἐπήνεγκε κυριώτατα τὴν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν τοῦ νεωτέρου κόσμου ἀνάπτυξιν διὰ τῶν ἐν αὐτῇ γεγραμμένων παντοίων ἀριστουργημάτων, ἡ σπουδὴ αὕτη καὶ γνώσις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ ἐκίνησαν φυσικῶς τῷ λόγῳ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων καὶ περὶ τῆς συγχρόνου καταστάσεως τῆς χώρας ταύτης, τῆς λυχνίας τοῦ κόσμου, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς των. Εἰς λοιποὶς τῶν λογίων τούτων ἦτο καὶ ὁ Γερμανὸς Μαρτίνος Κρούσιος, καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας φιλολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Τυβίγγης, ὅστις, ὅπως ἐπεκτείνῃ τὰς περὶ Ἑλλάδος γνώσεις του μέχρι τῆς ἐποχῆς του, ἀπετάθη πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει διατρίβοντας Ἑλληνας λογίους Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν, μέγαν ῥήτορα καὶ μέγαν ἐρμηνέα τῆς θείας γραφῆς, Θεόδωσιον Ζυγομαλᾶν, πρωτονοτάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ Συμεῶνα Καβάσιλαν, ἐπίσης ἐν τοῖς Πατριαρχείοις διατρίβοντα, πάντας δὲ ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὁρμωμένους, καὶ ἐζήτησε παρ' αὐτῶν διαφόρους πληροφορίας περὶ τῆς τότε καταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τῆς γλώσσης αὐτοῦ καὶ τῆς χώρας, ἐν εἰδει ἐπιστολογραφίας. Εἰς τὸ μέσον τοῦτο ἤναγκάσθη νὰ καταφύγῃ ὁ φιλομαθὴς Γερμανός, διότι ἡ ἐποχὴ του ἦτο πλήρης ἀγώνων καὶ κινδύνων ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ τῇ Ἀνατολῇ, ὑφισταμένων κατ' ἀρχὰς μὲν μεταξύ Τούρκων καὶ Ἑνετῶν, ἀργότερα δὲ μεταξύ Τούρκων καὶ τῆς συμμα-

χίας τοῦ πάπα τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Ἰσπανίας (1576). οἱ πόλεμοι δ' οὗτοι διεξήγοντο μετὰ τοιαύτης πεισμονῆς, μανίας καὶ σκληρότητος ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν διαμαχομένων μερίδων, τῶν τε Χριστιανῶν καὶ τῶν Ὀθωμανῶν¹, ὥστε ἡ ἐπίσκεψις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο διὰ πάντα Εὐρωπαῖον λίαν ἐπικίνδυνος. Τὸ μόνον λοιπὸν δυνατόν μέσον διὰ τὸν Κρούσιον ἦτο δι' ἄλλων πλησίον εὐρισκομένων καὶ εἰδότην τὰ πράγματα νὰ λάβῃ τὰς περὶ Ἑλλάδος πληροφορίας του, διὸ ἀπετάθη πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν καὶ ἤνοιξε τὴν πρὸς τοὺς ῥηθέντας Ἑλληνας ἀλληλογραφίαν του, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1584 ἐν Βασιλείᾳ τὸ περὶ τῆς τότε Ἑλλάδος πραγματευόμενον σύγγραμμά του «Τουρκογραφικίαν» (Turcogræcia) μετὰ τῶν ἐπιστολῶν. Ἄλλως τε καὶ αἱ μεταξὺ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῶν προμάχων καὶ ἀποστόλων τῆς τότε ἐν Γερμανίᾳ ἀκμαζούσης θρησκευτικῆς ἀναγεννήσεως σχέσεις ἦσαν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος συχναί, μάλιστα δὲ μεταξὺ τῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Τυβίγγης Λουθηρανῶν θεολόγων καὶ λογίων καὶ τῶν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ἡμετέρων, ἐνθα πρῶτην θέσιν ἐν τοῖς τοιούτοις κατέχουσιν οἱ ἐξ Ἀργους καὶ Ναυπλίου καταγόμενοι Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς². Ἐν πολλαῖς λοιπὸν τῶν ἐπιστολῶν

¹ Ἀκριβῆ περιγραφὴν τοῦ πεισματώδους ἐκείνου καὶ σκληροῦ ἐκατέρωθεν ἀγῶνος εὐρίσκει τις παρὰ τῷ Antonio Arrago, «Relatione del progresso» de la armada de la sancta Liga hecha entre el papa Pio V, el rey cattolico Philipppo II y Venetiani contra il Turco, ἐν Μιλάνῳ 1576.

² Περὶ τῶν δύο τούτων ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχείων καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς Λουθηρανούς πλείστας περιεργατάτας πληροφορίας διέσωσαν ἡμῖν ὁ ἀπὸ τοῦ 1573—1578 ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς ἱερεὺς τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορικῆς πρεσβείας διαμείνας Στέφανος Γερλάχιος ἐν τῷ Τουρκικῷ Ἡμερολογίῳ του (Türkisches Tagebuch κτλ. 1674 ἐν Φραγκοφορίῳ) καὶ ὁ Μαρτίνος Κρούσιος ἐν τῇ Τουρκογραφικῇ καὶ ἐν διαφόροις ἐγγράφοις σφωζομένοις ἐν τῇ πανεπιστημιακῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Τυβίγγης. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐδημοσίευσεν ἐν ἔτει 1889 ὁ ἐν Παρισίοις ἐλληνομαθὴς λόγιος Αἰμίλιος Λεγράν πολλαχῶς ἐνδιαφέρουσιν βιογραφικὴν πραγματείαν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas ἐν Recueil de textes et de traductions, publié par les professeurs de l'École des langues orientales vivantes, tome second, σελ. 66—265, συμπεριλαβὼν καὶ πολλὰς ἀνεκδότους ἐπιστολάς καὶ ἐκθέσεις ἢ σημειώσεις τοῦ Ἰωάννου καὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ πρὸς διαφόρους καὶ ἄλλων εἰδήσεις

τούτων οἱ Ἕλληνες ἀνταποκριταὶ τοῦ Κρούσιου ποιοῦνται ἐν παρόδῳ καὶ παρεχθατικῶς καὶ περὶ Ἀθηνῶν λόγον, ἐν δυσὶν ὁμῶς διεξοδικώτερον καὶ εἰδικώτερον περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς πόλεως ταύτης. Θέλων δηλ. ὁ Κρούσιος νὰ λάβῃ καὶ περὶ τῆς μεγαλωνύμου πόλεως ἐκτενεστέρας πληροφορίας, ἀπηύθυνεν ἐν ἔτει 1575 πρὸς τὸν Θεοδοσίον ἐπιστολὴν ἑλληνιστί, ἐν ἣ μεταξὺ ἄλλων ἡρώτα αὐτὸν «τίνες ἔτι πόλεις ἑλληνικαὶ ἀπόρθητοι καὶ ὁρθαὶ μένουσιν ἐπίσημοι οὔσαι, οἶαι Θεσσαλονίκη, Ἀθῆναι, Χαλκηδὼν, Νίκαια ἄλλαι, καὶ τίσιν ὀνόμασι πάλαι τε καὶ σήμερον ὀνομάζονται. . . . ἕτερον δέ, εἰ ἄρα τέχνη περὶ τῆς σήμερον καὶ δημῶδους γραϊκῆς φωνῆς καὶ λεξικόν τι συγγέγραπται».

Ὁ δὲ Ζυγομαλᾶς ἀπήντησε τότε εἰς ταῦτα διὰ τιγος ἐπιστολῆς τοῦ ἧς τὸ τὰς Ἀθήνας ἀφορῶν μέρος εἶνε τὸ ἐξῆς¹.

«Αἱ γὰρ Ἀθῆναι, ὥς πολλακίς ἴδον (sic) [Ναύπλιος (sic) γὰρ εἰμι,

περὶ αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ἡ οἰκογένεια Ζυγομαλᾶ κατήγετο ἐξ Ἀργους, («Ἀργεῖοι γὰρ τὸ ἀνέκαθεν ἡμεῖς.» Ἐπιστολ. Θεοδοσίου ἐν Τουρκογραφ. σ. 92), ὅθεν μετόκησεν εἰς τὸ γειτονικὸν Ναύπλιον περὶ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐν ἔτει δὲ 1555 ὁ ἤδη μνημονευθεὶς Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς, ἀνὴρ λόγιος, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ μετόκησεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐγένετο μέγας ῥήτωρ καὶ βραδύτερον ἐρμηνεὺς τῆς θείας γραφῆς παρὰ τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἤλθε δὲ εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς τὸν Στέφανον Γερλάχιον καὶ ἄλλους Λουθηρανούς. Ἐκ τῶν δύο υἱῶν αὐτοῦ Θεοδοσίου καὶ Σταματίου, ἀμφοτέρων ὑπαλλήλων ἐν τοῖς Πατριαρχείοις, λόγου ἄξιος καὶ τοῦ πατρός του ἀνώτερος, τὸν χαρακτῆρα ἰδίως, ἦτο ὁ Θεοδοσίος, ὅστις καὶ πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον συχρὴν εἶχε δι' ἐπιστολῶν ἐπικοινωνίαν μέχρι τοῦ 1601 καὶ πρὸς τὸν Στέφανον Γερλάχιον καὶ πρὸς ἄλλους, ὁμογενεῖς καὶ ξένους, διετέλει δὲ μέχρι μὲν τοῦ 1600 πρωτονοτάριος ἦτο ἀρχιγραμματεὺς τῶν Πατριαρχείων, βραδύτερον δὲ δικαιοφύλαξ αὐτῶν. Πρῶτος γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Ζυγομαλᾶς ὑπῆρξεν ὁ Μιχαήλ ἐκ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος, ὅστις πρότερον μὲν ἐκαλεῖτο Σαγομαλᾶς, μετωνομάσθη δ' ἔπειτα Ζυγομαλᾶς, διότι, θησαυροφύλαξ ὢν τοῦ τότε Φράγκου ἀρχόντος Ναυπλίου, εἶχε καὶ τῶν ζυγῶν καὶ σταθμῶν τὴν ἐπιστάσιν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀπογόνου του Θεοδοσίου (Τουρκογρ. σ. 92). Ὁ Θεοδοσίος Ζυγομαλᾶς ἀφῆκε ἄρρενα καὶ θήλεα τέκνα, ἐξ ὧν ὁ Φωτεινὸς Ζυγομαλᾶς, γεννηθεὶς τῷ 1582, ἐχρημάτισεν ὡσαύτως νοτάριος τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχείων, ἔκτοτε δὲ τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας ταύτης εὐρίσκεται ἐν τε Κωνσταντινοπόλει καὶ ἐν Χίῳ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ἡ γενεαλογικὴ ἀλληλουχία διεσπάρθη, οὐδ' εἶνε γνωστὸν πῶς ἐγένετο ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις αὐτῆς καὶ ἐξάπλωσις.

¹ Ἴδε Τουρκογραφικαὶς βιβλ. 7, ἐπιστολ. 10. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ὀρθογραφία κατὰ τὸ πρωτότυπον.

» Πέλοποννήσιος, ἢ πλησίον Ἀθηνῶν κεῖται], αὐτός τε διήλθον, ἀκρι-
 » βῶς φιλοπραγμονήσας πάντα¹, τόν τε Ἀρειον Πάγον, τὰς ποτε Ἀκκ-
 » δημίας, τὰ Ἀριστοτέλους, τὸ Πάνθεον, οἰκοδομὴν νικῶσαν πάσας
 » τὰς οἰκοδομὰς, γλυπτῶς ἐκτὸς διὰ πάσης τῆς οἰκοδομῆς ἔχουσιν
 » τὰς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ταῦτα τὰς θείας, καὶ μετὰ τῶν
 » ἄλλων ἐπάνω τῆς μεγάλης πύλης ἔππους δύο φρουρασσομένους ἀνδρα-
 » μίαν εἰς σάρκα², τὸ δοκεῖν ἐμψύχους, οὗς λέγεται ὅτι ἐλάττευσαν ὁ
 » Πραξιτέλης, καὶ ἔστιν ἰδεῖν δεικνυμένην καὶ λίθων τὴν ἀρετὴν θεά-
 » σασθαί τε καὶ ἄλλα θαύματος ἄξια. Οὐ λέγω τὸν βουνὸν τὸν κατ-
 » ἀντικρὺ βοτάνην πᾶσαν (εἰπεῖν ἱατρείας ἀπάσης προξενον) ἐμπεριέ-
 » χοντα, ὃν κῆπον Ἀδώνιδος ὀνομάζω· ἢ ἀέρων εὐπνεῖαν (sic), ἢ
 » ὑδάτων πότιμον, ἢ ἀγαθῶν ἄλλων, ἐξ ὧν συμβαίνει τοὺς νῦν Ἀθη-
 » ναίους, ἤδη βραδρωθέντας, φύσει μνήμονας καὶ εὐφώνους εἶναι, μέ-
 » λεσι διαφόροις θέλγειν, ὡς Σειρήνων μέλη, τοὺς ἀκούοντας. Οὗς εἴ γε
 » Ὀρφεὺς (ὃς θῆρας καὶ λίθους ἐλέγετο θέλγειν), ἢ Μηθυμναῖος Τέρπαν-
 » δρος ἢ Μαρσύας (ὃς ἀντήρῃσεν Ἀπόλλωνι) ἤκουσε, φύσει τὴν τέχνην
 » νικῶντας, ἐξεπλάγησαν καὶ τοὺς αὐλοὺς ἔρριψαν ἂν καὶ καλάμους
 » συνέτριψαν³. Ἀλλὰ τί Ἀθηνῶν μνησθεὶς μακρολογῶ, δέρμα ληφθεῖ-
 » σας τοῦ πάλαι ποτὲ ζώου⁴; Αἱ ἀληθεῖς Ἀθῆναι αὐτοῦ νῦν εἰσιν ὡς
 » ἀκούομεν.....⁵

Ἄλλοτε δὲ πάλιν πληροφορεῖ τὸν Κρούσιον ὁ Ζυγομαλᾶς ὅτι « ἔρημοι
 » ἔμειναν αἱ Ἀθῆναι χρόνους περίπου τριακοσίους· οὗτοι δὲ ἐκ διαφόρων
 » πόλεων συνηγμένοι· κρεῖττόν σε ἀκούειν Ἀθηναίου νῦν ἢ ὄρξιν». Καὶ
 ἐν τῷ Ὀδοιπορικῷ, τὸ ὁποῖον συνέταξε κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1576-1577

¹ Βεβαίως ἐν ἔτει 1576—1577, ὅτε ὡς πατριαρχικὸς ἑξαρχος περιῆλθε τὰς
 περὶ τὸ Αἰγαῖον χώρας, διότι ἐν τῷ σφζομένῳ Ὀδοιπορικῷ του ἀναφέρει καὶ τὰς
 Ἀθήνας. Πρβ. Em. Legrand, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 115 καὶ 192.

² Ὀλόκληρος ἡ φράσις εἶνε εἰλημμένη ἐκ τοῦ 18ου ἐπιγράμματος τοῦ Ἀπολ-
 λωνίδου (Ἑλλ. Ἀνθ. τόμ. Β', σ. 136) καὶ ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἔππους τοῦ
 Διομήδους.

³ Πόσον ὅμως ὀρθότερα καὶ διαφορητικὰ κρίνει περὶ τῆς μελωδίας ταύτης ὁ
 Spon! (Voyage en Grèce, τόμ. Β', σ. 253).

⁴ Ἡ φράσις εἰλημμένη ἐκ τῆς 135ης ἐπιστ. τοῦ Συνεσίου. Ἴδε ἀνωτ. σ. 132.

⁵ Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην κλείει ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ὡς ἐξῆς·

« Ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἀνθεστηριῶνος ιε' ζωδ' ἀπὸ κτίσεως (sic) τοῦ
 » παντός . . . . . κατὰ πάντα ὑμέτερος φίλος Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, πρωτο-
 » νοτᾶριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως».

ἐξαρχικὴν τοῦ ἀνά τὸ Αἰγαῖον περιδεῖαν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλαῶς σημειώνει περὶ Ἀθηνῶν ὅτι εἶχον «ἐπισκόπους καὶ ἱερεῖς ὥσπερ 160¹».

Ἡ δὲ τοῦ Καβάσιλα περὶ Ἀθηνῶν πρὸς τὸν Κρούσιον ἐπιστολὴ εἶνε πιθανῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1578 καὶ περιέχει τὰ ἐξῆς·

« . . . . . Πάλαι μὲν τὸ τῶν Ἀθηνῶν ἄστυ τρίπλοκον ἦν καὶ
» ἅπαν οἰκούμενον. Νῦν δὲ τὸ μὲν ἐσώτερον (ὅπερ Ἀκρόπολις, ἐν ᾧ καὶ
» νὰὸς τῷ Ἀγνώστῳ Θεῷ) ἅπαν ὑπὸ μόνων Ἰσμαηλιτῶν οἰκούμενον.
» Τὸ δὲ ἐκτὸς (τὸ ἀναμεταξὺ φημί) ὅλον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. Τοῦ
» δ' ἐξωτέρου (ἐν ᾧ καὶ βασιλεὺς διὰ μαρμάρων καὶ κίωνων μεγίστων,
» ἐφ' ὧν τῆς πύλης ἐπιγέγραπται μονόστιχον καὶ ἔστι σφζόμενον

Αἶδ' εἶσ' Ἀθῆναι, Θησέως ἡ πρὶν πόλις),

» τὸ τρίτον οἰκούμενον. Ὅλον δέ, ἐν ᾧ οἱ ἄνθρωποι ὄντες τυγχάνουσι
» (ἐξ ὧν ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν χιλιάδες δυοκαίδεκα), ἐφ' ἐξ ἧ ἐπτά μι-
» λίων περιεχόμενον. . . »²

Ἐκτὸς ὅμως τούτων καὶ ἐν ἄλλαις ἐπιστολαῖς τῶν συνεπλήρουν, ὡς εἴπομεν, οἱ πληροφοροῦντες τὸν Κρούσιον τὰς περὶ τῶν συγχρόνων Ἀθηνῶν γνώσεις τῶν. Ἐν τινι αὐτοῦ ἐπιστολῇ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1581 ὁ Ζυγομαλαῶς γράφει πρὸς τὸν Κρούσιον καὶ τὰ ἐξῆς· «Τούτων τῶν πο-
» ταμῶν (Κηρισσοῦ καὶ Ἰλισσοῦ) τοῖς ὕδασι πότιζουσιν οἱ Ἀθηναῖοι
» τὰ δένδρη (sic) τῶν ἐλαιῶν, χιλιάδες ὄντα πολλαί, καὶ ἔλαιον
» ποιοῦσι, δι' οὗ Κωνσταντινουπόλις καὶ ἄλλαι πόλεις ἐξαρκοῦνται·
» καὶ Ἀθηναῖοι χρήματα πολλὰ λαμβάνουσι διὰ τὰς χρεῖας, ὥς ἔχου-
» σιν, ἐξοικονομοῦμενοι δεόντως». Περὶ δὲ τῆς γλώσσης τῶν Ἀθηναίων ὁ μὲν Ζυγομαλαῶς γράφει· «Μέλλουσι γὰρ εἰπεῖν, Ὅρα, ὦ εὐτυχές, καὶ
» ἀντὶ τούτου λέγουσι Γιαμά, καλότυχε, τὰ σῦκα σοῦκα λέγουσι τὸν
» βάρταχον μπακακᾶν, ὡς καὶ τὴν στολὴν σολήν, τὰ ἔξω τῆς πόλεως
» προκύλια, ἃ ἔξωπόλια ἔδει λέγειν, σεπόλια λέγουσιν». Ὁ δὲ Καβάσι-
λας περὶ τῆς γλώσσης τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων καὶ Ἀθηναίων ἀπο-
φαίνεται ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἐπιστολῇ τὰδε· «Περὶ δὲ τῶν διαλέκτων τί ἂν

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Legrand ἔνθα ἀνωτ., σ. 187—196. Πρβ. καὶ σ. 192. Ὁ Κρούσιος εἰς τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Ζυγομαλαῶς σημειώνει ἐξ ἄλλων πληροφοριῶν ὅτι ἡ πόλις Ἀθηνῶν εἶχε τότε «οἰκήματα ἕως χίλια» καὶ ὅτι ἦτο ὠχυρωμένη, ἀλλὰ μόνον τὸ ἐν μέρος τῆς πάλαι πόλεως κατεφκεῖτο.

² Πρβ. Τουρκογραικίαις βιβλ. 7, σ. 462. ἐπιστ. 19. Ὑπογράφεται δ' ὁ ἐπιστέλλων ὡς ἐξῆς·

«Ἐν πατριαρχείῳ τοῦ Βυζαντίου. Συμεὼν Καβάσιλας ἐκ πόλεως Ἀκαρνα-
» νίας τῆς Ἑλλάδος».

» καὶ εἰποὶμι πολλῶν οὐσῶν καὶ διαφόρων ὑπὲρ τῶν (γρ. τὰς) ἐβδο-
 » μήκοντα; Τούτων δὲ ἀπασῶν ἢ τῶν Ἀθηναίων χειρίστη. Βουλόμενοι
 » γὰρ εἰπεῖν Ἰδοῦ πίστις, ὑπήγη καὶ Ἑλλήνων δικαιοσύνη, λέγουσιν
 » ἀντὶ τούτων, Ἐπὰ πίσι, ἐπὰ σολή, ἐπὰ ῥωμαϊκὴ κρίσι· καὶ ἀντὶ τοῦ
 » σὺ σοῦ καὶ πορεύου σοῦρε καὶ λούτραν λούτραν». Καὶ ὁ διάσημος δὲ
 βιβλίων ἀντιγραφεὺς ἐκ τοῦ 16ου αἰῶνος Ἀνδρέας Δαρμαρίος ὁ Ἐπι-
 δαύριος, μεταβὰς εἰς Τυβίγγην ἐν ἔτει 1584 εἶπε τῷ Κρουσίῳ περὶ
 Ἀθηναίων ὅτι «ἐμπορεύονται πλεῖστοι Ἑνετίησι καὶ ἐν Πελοποννήσῳ
 ἔλαιον ἀποκομίζοντες καὶ ἕτερα πλεῖστα πράγματα. Εἰσὶ μουσικοὶ
 τινες, σπουδάζοντες περὶ ταύτην· εἰσὶ μάλα βαρβαροὶ· οὐδεὶς τούτων
 πεπαιδευμένος¹».

Ὅσον ἐπιπόλαιαι καὶ ἀνακριθεῖς καὶ ἂν εἶνε αὗται αἱ περὶ Ἀθη-
 νῶν εἰδήσεις τοῦ Ζυγομαλαῆ καὶ τοῦ Καβάσιλα, αἱ περιεχόμεναι ἐν τῇ
 Τουρκογραϊκῇ, καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Δαρμαρίου ἀνακοινωθείσαι τῷ Κρου-
 σίῳ καὶ ὅσον καὶ ἂν προδίδηται ἐξ αὐτῶν ἡ ἡμιμάθεια, ἂν μὴ ἡ
 ἀμάθεια, τῶν γραφάντων, εἶνε ἐν τούτοις πολῦτιμοι δι' ἡμᾶς νῦν, ἅτε
 χαρακτηριστικαί πως τῶν τότε Ἀθηνῶν. Καὶ ὅσα μὲν περὶ τῆς γλώσσης
 τῶν Ἀθηναίων λέγουσιν οἱ λογιώτατοι οὗτοι, καὶ ἀληθῆ ὅλως ἂν ἦσαν,
 βεβαίως δὲν δεικνύουσιν ὅτι οἱ ὁμιλοῦντες αὐτὴν δὲν ἦσαν ἀπόγονοι
 τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων· διότι τί φυσικώτερον ἢ ἡ μεταλλαγή τῆς τε
 προφορᾶς καὶ λέξεων πολλῶν τῆς γλώσσης, ἀφοῦ οἱ ἀτυχεῖς τῆς Ἀτ-
 τικῆς κάτοικοι ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας εἶχον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των
 Γαλάτας καὶ Καταλάνους δεσπότας, ὧν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ μαν-
 θάνωσι τὰς ξενικὰς διαλέκτους, ἅτε μόνας παρὰ τοῖς ἄρχουσιν ἐκείνοις
 ἐν χρήσει οὔσας; Εὐτυχῶς ὅμως αἱ περὶ γλώσσης εἰδήσεις τοῦ Ζυγο-
 μαλαῆ καὶ τοῦ Καβάσιλα οὐδὲ ὀρθαὶ καὶ ἀκριβεῖς εἶνε, ἢ μόνον ἴσως ὡς
 πρὸς τὴν προφορὰν ἔχουσιν ὑπόστασιν τινα· διότι γινώσκομεν ἄλλοθεν
 ὅτι τότε ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις ἄνθρωποι γινώσκοντες καὶ καλλιεργοῦν-
 τες τὰ ἑλληνικὰ γράμματα πολλῶν κάλλιον ἢ οἱ λογιώτατοι τῶν Πα-
 τριαρχείων, ὡς εὐθὺς θέλομεν ἰδεῖ. Ἐπίσης ἀνακριθεῖς εἶνε καὶ αἱ περὶ
 τοῦ πληθυσμοῦ τῶν κατοίκων καὶ τῆς 300ετοῦς ἐρημώσεως τῆς πόλεως
 εἰδήσεις αὐτῶν. Ἐὰν κατὰ τὸν Καβάσιλαν ὁ πληθυσμὸς μόνων τῶν
 ἀνδρῶν συνεποσοῦτο εἰς 12,000, ὁ ὀλικὸς τῶν κατοίκων τῶν Ἀθηνῶν
 πληθυσμὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔπρεπε βεβαίως ν' ἀνέρχηται εἰς

¹ Πρβ. Legrand, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 253.

40,000, τοῦτο ὁμῶς φαίνεται λίαν ἀπίθανον· διότι δὲν εἶνε ποσῶς πιστευτὸν ὅτι ἡ τσαούτα παθοῦσα καὶ οὕτω τυραννηθεῖσα πόλις τῶν Ἀθηνῶν κατοικεῖτο περὶ τὸ 1580 ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πληθυσμοῦ, ὅφ' οὗ καὶ ἐν ἔτει 1845 ὡς πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Τὸ πιθανώτερον λοιπὸν εἶνε ὅτι αἱ πληροφορίες τοῦ Καβάσιλα εἶνε ἀνακριβεῖς καὶ ἐσφαλμέναι καὶ ὅτι τότε αἱ Ἀθῆναι θὰ κατοικοῦντο ἐν ὅλοις ἴσως ὑπὸ 12,000, ἢ τὸ πολὺ ὑπὸ 15 ἕως 20,000 κατοίκων. Ἄλλως τε καὶ ὁ Γάλλος Σπὼν ὑπολογίζει ἐν ἔτει 1674 τοὺς κατοίκους τῶν Ἀθηνῶν μέχρις ἐννέα χιλιάδων, ἐνῶ κατ' ἄλλην εἰδήσιν ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἀνήρχετο εἰς 15 ἕως 16,000, ὧν περὶ τοὺς 1200 Τούρκοι¹. Ἔτι δὲ μάλλον λελανθασμένη εἶνε ἡ τοῦ Ζυγομαλᾶ εἰδήσις περὶ τῆς 300ετοῦς τῶν Ἀθηνῶν ἐρημώσεως, ἥτις, ἂν ἡλῆθευε, θὰ ἐπεκύρωνε τῷ ὄντι ἐξαιρέτα τὴν τοῦ Φαλλμεράυερ γνωστὴν ἤδη ἡμῖν περὶ Ἀθηνῶν θεωρίαν. Ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ εἰδήσις αὕτη εἶνε προφανῶς ἡ ἀπλοῦς μῦθος ἢ ἐσφαλμένως καὶ ἑλλιπῶς ἐκπεφρασμένη· διότι 300ετὴς τις ἐρήμωσις τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τῆς τουρκοκρατίας οὐδέποτε ὑπῆρξεν, ὡς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων γνωρίζομεν, ἴσως δ' ὅ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ζῶν Ζυγομαλᾶς 300ετὴ ἐρήμωσιν ἀποκαλεῖ τὴν ἐπὶ δύο καὶ ἡμισυν αἰῶνας κυριαρχίαν τῶν Φράγκων ἐν τῇ χώρᾳ, ὅτε τῷ ὄντι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν διετέλει κατὰ τὸ πλεῖστον ἐρημος μὲν ἑλληνικοῦ κλήρου, ἀπολωλυτὴ δὲ διὰ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν καὶ διὰ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῆς στοιχεῖον. Ἐν τούτοις, ὅπως καὶ ἂν ᾖ, ἡ εἰδήσις αὕτη εἶνε, ὡς εἴπομεν, ἐσφαλμένη ἢ τούλάχιστον κακίστα καὶ ἑλλιπῶς ἐκπεφρασμένη.

Τοιαῦται λοιπὸν εἶνε καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Κρουσίου διασωθεῖσαι ἡμῖν περὶ Ἀθηνῶν εἰδήσεις ἐκ τοῦ 16ου αἰῶνος. Τὸ μόνον βέβαιον πασῶν τούτων τῶν εἰδήσεων ἐξαχόμενον εἶνε ἡ γενικῶς τότε ἐπικρατοῦσα γνώμη, ὅτι ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις πολλαχῶς εἶχε παραμορφωθῇ καὶ ἐκπέσει, ἐν τοιαύτῃ δὲ καταστάσει, βελτιωθείσῃ κάπως τῷ χρόνῳ, ἐξηκολούθει νὰ διατελῇ ἡ πόλις αὕτη μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1687 ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατοχῆς αὐτῆς. Ἀλλὰ πλὴν τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι εἰδήσεις.

Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἤκμασεν ἐν Ἀθήναις γυνή τις ἐξόχως λογία, ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τούτου γεννηθεῖσα καὶ ἐν ἔτει 1589 ἀπο-

¹ Πρβ. Laborde, Athènes au XV, XVI et XVII siècle, A', σ. 152-183. καὶ Γρηγοροβ. Β', σ. 387, σημ. 3.

θανοῦσα Φιλοθέη Βενιζέλου, ἡ ἐπωνομαζομένη Κυρά, θυγάτηρ τοῦ Ἀθηναίου ἄρχοντος Ἀγγέλου Βενιζέλου, ἥτις διὰ τὸν ὅσιον καὶ ἐλεήμονα βίον τῆς κατετάχθη μετὰ θάνατον μεταξὺ τῶν ὁσίων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας¹. Ἡ γυνὴ αὕτη, ὁ πρῶτος ἐξέχων ἀντιπρόσωπος τῆς ἔκτοτε καθ' ὅλους τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ἐν γράμμασιν εὐδοκιμησάσης οἰκογενείας τῶν Βενιζέλων, ἦτο κάτοχος παιδείας οὐ τῆς τυχεύσης, τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἔσω, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τῆς κατωτέρω ἐπιστολῆς, ἀλλὰ καὶ φανατικὴ χριστιανὴ καὶ ἐμπαθὴς τὸν χαρακτῆρα μοναχῆ. Πρὶν καρῇ τὴν κόμην καὶ περιβληθῇ τῆς μοναχῆς τὸ ῥάσον, ἡ Φιλοθέη εἴχεσιν ἀναψαί ἀτυχῇ γάμον, διὸ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου τῆς ἐγκατέλιπε τὰ κοσμικὰ καὶ ἀνήγειρε τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου χάριν καλογραιῶν, ἐν ἣ διητῶντο περὶ τὰς διακοσίας τοιαῦται καὶ ἥτις ἐχρησίμευε συγχρόνως καὶ ὡς γηροκομεῖον, νοσοκομεῖον καὶ ὀρφανοτροφεῖον, ἔτι δὲ καὶ ὡς τὸ πρῶτον παρθενωγεῖον ἐν Ἀθήναις, ἐν ᾧ αἱ μοναχαὶ ἐδίδασκον τὰς προσερχομένας κόρας τῶν Ἀθηναίων². Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 16ου αἰῶνος ἦλθεν αὕτη ποτὲ εἰς ῥῆξιν πρὸς τοὺς συμπολίτας τῆς διὰ λόγους ἀγνώστους, ἴσως ἕνεκα τῶν κτημάτων τῆς, καὶ τοσοῦτον εἶχεν ἐπισύρει τὴν ὀργὴν Ἀθηναίων τινῶν καθ' ἐκυτῆς, ὥστε ἐδέησε νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας ὁ μετὰ ταῦτα Λογοθέτης καὶ τότε μέγα ἰσχύων ἐν ταῖς Πατριαρχείοις Ἱεράξ, ὅπως κατευνάσῃ τῶν πολιτῶν τὴν μῆνιν καὶ ἀπαλλάξῃ τὴν Φιλοθέην τῶν ἐπικειμένων δεινῶν. Πρὸς τὸν Ἱέρακα τοῦτον ἐπανακάμψαντα εἰς Κωνστανταντινούπολιν, ἔγραψεν ἡ Φιλοθέη εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν διασωθεῖσαν μέχρις ἡμῶν, ἥτις πολύτιμος οὖσα διὰ τὴν γλωσσικὴν τῆς ἀξίαν, τυγχάνει συγχρόνως ὀλίγον συστατικὴ καὶ φιλοφρονητικὴ διὰ τε τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς καθόλου Ἀθηναίους καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀττικῆς. Αἱ πικραὶ ἐν τούτοις ἐκφράσεις αὐτῆς πηγάζουσι προδήλως ἐκ τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀγανακτήσεως τῆς Ἀθηναίας μοναχῆς καὶ δὲν δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν

¹ Ὁ Ἀθηναῖος Λεονάρδος Δημητρίου Καπετανάκης ἐξέδωκε τῷ 1775 ἐν Ἑνετίᾳ « Ἀκολουθίαν τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς ἐξ Ἀθηνῶν, ψαλλομένην κατὰ τὴν δεκάτην ἐνάτην τοῦ Φεβρουαρίου μηνός, » ἐν ἣ περιλαμβάνεται καὶ « Βίος καὶ πολιτεία τῆς θεοφόρου μητρὸς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς ἐξ Ἀθηνῶν. » Ἀνετυπώθησαν ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημ. τόμ. Α'. σ. 145—165.

² Κατὰ τινὰ ἀπανταχοῦσαν τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν περὶ τῆς μονῆς ταύτης παρὰ Δ. Καμπουρόγλου, Μνημ. Α', σ. 174 ἐπ.

ὡς ἐφαρμοζόμεναι κατὰ γράμμα ἐπὶ τῶν συμπολιτῶν της. Ἐχει δ' ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ὡς ἐξῆς¹.

« Σωρὸς ἀγαθὼν ὥφθης ἡμῖν, καθά που παροιμία φησὶν ἤδη γὰρ
» ἐνικαυτὸς ἦν, ὅτ' ἤλυθες εἰς πόλιν τοῦ Κέκροπος ἐκ τῆς βασιλευούσης,
» τότε δὴ κατ' ἐμοῦ σφόδρα ἐλύττησαν Ἀττικοί, μάτην σπουδάσαν—
» τες· οὕς ἐξουδένωσας ὡς εὐήθεις καὶ ὀνηλάτας καὶ πρὸς κέντρα λα—
» κτίζοντας, τό τε φρύαγμα αὐτῶν ἀνδρείως κατέβαλες, ὡς ὁ Δαβὶδ
» τὸν ἀλλόφυλον, ὡς δὲ κανθάρους ἐρράπισας τῇ πτέρυγι τοῦ λόγου, καὶ
» φυγάδες ὥχοντο ἐκ τῆς θείας σου, λογιώτατε· εἶπας γάρ, εἶπας δίκην
» ἐμήν· ἐβούλοντο γὰρ οἱ μάταιοι τὸν ἄριστον νικῆσαι, μὴ εἰδότες
» ἐκεῖνο τὸ παροιμιῶδες ῥητόν, ἀετὸς ἐν νεφέλαις ἱπτάμενος· εἶπω σοι,
» παροιμίαν, θεσπέσιε· δικάζεσθαι Βίαντος κρείσσων καὶ δικαιότερος
» τρυάνης· πρὸς δὲ τοσοῦτοις καλοῖς, ποία σοι ἀμοιβὴ παρ' ἐμοῦ ἀξία
» γενήσεται; εὐχή μοι ἐστὶν ἐκτενὴς πρὸς Θεὸν ὑπὲρ σοῦ, καίπερ ἀνα—
» ξίχ οὔση, ἵνα ὑγιαίνης τῷ ἔσω ἀνθρώπῳ καὶ τῷ ἔξω, τῆς θείας αὐτοῦ
» χάριτος ἀεὶ ἐνεργούσης καὶ ἅπαν ἀβούλητον τιθεμένης ἀτέλεστον.
» Χαίρω μὲν ἐπὶ τῇ σῇ ἀγάπῃ, ἧς οὐδὲν ἂν ἐν ἐμοὶ γένοιτο ἱερώτερον·
» λυποῦμαι δὲ λίαν ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἤδη καιρὸν στεροῦμαι τῆς χρυσῆς
» σου ψυχῆς καὶ τῶν ἀδόλων ἡθῶν· ἀλλ' εὖχομαι τυχεῖν τοῦ ποθοῦμέ—
» νου, ὃ δαίη ποτὲ ὁ Χριστός, καὶ ἰδοίμῃ σε καὶ καταπολαύσαιμι τῆς
» ἡδίστης σου ὁμιλίας καὶ τερψιθύμου, καὶ ἐμοὶ δηλώσῃς τινὰ κρύφια
» καὶ μυστηριώδη ἐκ τῆς θείας Γραφῆς, ἃ ποθῶ ἐρωτῆσαι τὴν σὴν ἀγ—
» χίνοιαν. »

« Ἀβουλία φερόμενοι Ἀττικοὶ οὐκ οἶδασι διάκρισιν καλοῦ τε καὶ
» κακοῦ· διὸ τὰς μὲν ἀρετὰς μισοῦσι, τὰς δὲ κακίας φιλοῦσι· τοῖς γὰρ
» ἀνοήτοις ἐπίμεμπτα καλά, φησὶ πού τις τῶν σοφῶν· διὰ τοῦτο οὖν
» καὶ αὕτη σιωπῶ πολλὰς ὕβρεις ἀκούουσα, ὡς ἤχους θαλάττης κλύ—
» δωνι μαινομένης· ἀλλ' ἔγωγε τὸν ἄνω δέχομαι Κριτὴν, ὅστις εἶδε τὰ

¹ Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ὑρίσκετο χειρόγραφος παρὰ Σοφοκλεῖ Οἰκονόμῳ τῷ ἐξ Οἰκονόμων, ἐδημοσιεῦθη δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Σάθα ἐν Νεοελλην. Φιλολογ. σ. 194, ἔνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς Φιλοθέης. Περί δὲ τοῦ Ἰέρακος ἴδε τὸν αὐτὸν ἔνθα ἄνωτ., σελ. 202. Περιέχεται δ' ἡ ἐπιστολὴ ἐν τῷ λεγομένῳ «Κώδικι Ἰέρακος», χειρογράφῳ ἀγορασθέντι τῷ 1891 ἐπὶ τῆς ἡμετέρας ἐφορείας ἐκ τῆς οἰκογενείας Οἰκονόμου καὶ καταγεγραμμένῳ νῦν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 1474. Τὰ κυρτοῖς γράμμασιν ἐκτετυπωμένα χωρία εἶνε ἐξ ἀρχαίων Ἑλλήνων.

» φαῦλα ἐντελῇ ἀποδώσειν· οὐχ, ὡς νομίζουσιν οὗτοι, αὐτοὶ ἐσμεν,
 » ἀλλ' ὡς οἶδεν ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης Κύριος καὶ ὁ ἀλάθητος αὐτοῦ
 » καὶ παντέφορος ὀφθαλμός· ναὶ μὰ τὸν ἀμετέρα ψυχᾷ παραδόντα τε-
 » τρακτὺν παρὰν ἀενάου φωτός· εἰ δὲ καὶ μαρτύρων χρεῖα, οὐκ
 » Ἀθηναῖοι στήσονται, ἀγοραῖον γένος, ἀχρεῖον καὶ ἄτιμον· τοῦτο δὴ
 » τὸ γένος ἀβούλευτον, ἀνόσιον, ἀναίσχυντον, βδελυρόν, ἀπονενοημέ-
 » νον, τὸ στόμα εὐλυτον ἔχον πρὸς λοιδορίαν, μεμφίμοιρον καὶ καρδα-
 » μογλύφον, βαρβαρόφωνον, φιλαίτιον, φιλοτάραχον, μικρολόγον, μι-
 » κρόψυχον, στωμύλον, ὑπερφίαλον, ἀθέμιτον, δολερόν, περίεργον, ἄγρυ-
 » πνον ἐπὶ συμφοραῖς ἐτέρων· καὶ γὰρ τί ἄλλο εἰπεῖν, ἐξ αὐτῆς τῆς
 » νεότητος διῶκον ἡμιόνους καὶ αὐτῶν ἐπιμελούμενον, κατὰ τὸν Ἰδου-
 » μαῖον Δωήκ, ὃν ἀράται Δαβίδ ἐν νθ' ψαλμῷ; Πῶς δὲ οὗτοι ὀρθὰ
 » νοήσουσιν; ὡς γὰρ τὸ ἔργον βάρβαρον τούτων, καὶ ἡ γνώμη βάρ-
 » βαρος· οὐδαμῶς οὗτοι τῆς δίκης μάρτυρες στήσονται, ἀλλ' ἐντιμοὶ
 » ἄνδρες ἢ ἐλλόγιμοι, συνιέντες ἀλήθειαν. Νηλεὲς ἀνωθεν Ἀττικοί, οἱ
 » τοὺς ἀρίστους ἀπώλεσαν. Σωκράτης ἀδίκως ἀπέθανε συκοφαντηθεὶς
 » ὑπ' αὐτῶν, καὶ Θεμιστοκλῆς ὁ τὴν Ἑλλάδα ἐλευθερώσας ἐξηλάθη,
 » Μιλτιάδης γέρων ὢν ἐν δεσμωτηρίῳ ἀπέθανε. Τοιοῦτοι πολλάκις
 » Ἀττικοί.

» Τὴν πρὸς ἐμέ σου εὐσπλαγχνίαν τεθεαμένη θαρρήσασα ἔγραψα ὡς
 » φιλτάτω μοι πατρὶ κατὰ τῶν ἀλαζόνων.

» Βοήθει τοῖς ἐξ ἡμῶν αὐτόθι παραγενομένοις κοινοῖς φίλοις σοὶ τε
 » καί μοι.

» Μαίτου ἱσταμένου.

ΦΙΛΟΘΕΟΣ μοναχῇ».

Τοιαῦτα φιλοδωρεῖ τοὺς Ἀθηναίους τοῦ 16ου αἰῶνος ἡ συμπολίτις αὐτῶν Φιλοθέη Βενιζέλου καὶ εἰς τοιαύτας ἐριδας, λογομαχίας καὶ μικρολόγους ἀντεγκλήσεις εἶχε φέρει αὐτοὺς ἡ μακρὰ δουλεία καὶ ἡ ἔλλειψις ἐλευθέρου πολιτικοῦ βίου! Οἱ Ἕλληνες ἀνέκαθεν καὶ ἀείποτε ὑπῆρξαν πολυπράγμονες καὶ φιλόνηκοι πρὸς ἀλλήλους, ἄλλοτε ὅμως τὰς ιδιότητας ἡμῶν ταύτας ἐξησκούμεν ἐν εὐρυτέρῳ καὶ εὐγενεῖ σταδίῳ, τῇ πολιτείᾳ, ἐνῷ μετὰ τὴν κατάπτωσιν καὶ ὑποδούλωσιν ὡς στάδιον ἐχρησίμευεν ἡμῖν ἡ θρησκεία, προσωπικαὶ δὲ ἀντιζηλῖαι καὶ ἀντεγκλήσεις ἦσαν τότε τὸ ἐλαττήριον τῶν πρὸς ἀλλήλους ἀγώνων.

Ἐκτὸς τῆς Φιλοθέης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἤχμασαν καὶ ἕτεροι δύο

ἱερωμένοι Ἀθηναῖοι ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ ὁ πᾶνυ καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Θεοφάνης ὁ Καρύκης. Καὶ ὁ μὲν Ἰωακείμ ὁ Ἀθηναῖος, ἐκ νεότητος διαπρέπων ἐπὶ ἀρετῇ καὶ φρονήσει, οὕτω τεσσαρακοντούτης ἐξελέγη πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κοινῇ γνώμῃ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς μεγαλοπόλεως ἐκείνης τῷ 1486, ἐκυβέρνησε δὲ θεαρέστως τὴν αἰγυπτιακὴν ἐκκλησίαν ἐπὶ 78 ὅλα ἔτη, ἀποθανὼν τῷ 1567 ἐν ἡλικίᾳ 115 ἢ 116 ἐτῶν. Ὁ δὲ Θεοφάνης ὁ Καρύκης ἢ Καρύτσης, ἐκ τοῦ ἀρχοντικοῦ ἀθηναϊκοῦ γένους τῶν Καρύκη, ἰδίως διεκρίνετο διὰ τὸ καλλιφωνον καὶ τὴν μουσικὴν αὐτοῦ τέχνην ἐπιδοθεὶς δ' εἰς τὸν κληρικὸν βίον προήχθη εἰς μητροπολίτην Φιλίππουπόλεως ἔπειτα δὲ εἰς μητροπολίτην Ἀθηνῶν, καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1597 ἢ 1598 ἐγένετο καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, ἀλλὰ βραχύτατα καὶ ἀδόξως ἐπατριάρχευσεν, ἀποθανὼν αἰφνιδίως κατὰ τὸ μέγα Σάββατον τοῦ 1597 πιθανώτατα¹. Καὶ κοσμικοὶ δ' Ἀθηναῖοι διέπρεψαν διαρκούντος τοῦ 16ου αἰῶνός τινες, ὧν ἀξιολογώτατος τυγχάνει ὁ λόγιος Ναθαναὴλ Χύχας ἐξ ἀρχοντικῆς τῶν Ἀθηνῶν οἰκογενείας, ζήσας περὶ τὰ τέλη τῆς ἑκατονταετηρίδος ἐκείνης ἐν Κερκύρα καὶ γράψας κατὰ Λατίνων. Τοῦ Χύχα τούτου τὸ σύγγραμμα ἀνεσκεύασεν ἀργότερα ὁ δυτικὸς μοναχὸς Αἰγίδιος Καῖσαρ (a Caesaro) διὰ συγγράμματος ἐκδοθέντος ἐν Ἑνετίᾳ τῷ 1678². Οὕτως ἡ πρώτη αὕτη τῆς τουρκοκρατίας περίοδος δὲν ὑπῆρξεν ὅλως ἄγονος ἐξόχων τέκνων διὰ τὴν καλλιτεκνοτάτην τῶν πόλεων, ἀρχομένου δὲ τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρξατο καὶ δι' αὐτὴν νέα, ζωηρότερα τῆς τουρκοκρατίας περίοδος.

¹ Ἴδε περὶ τοῦ Ἰωακείμ Ἀθηναίου, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, καλὴν μελέτην τοῦ Γ. Ι. Μαζαράκη, δημοσιευθεῖσαν ἐν τοῖς Μνημείοις τοῦ Δ. Καμπούρογλου, τόμ. Β', σ. 125—144, καὶ τὴν ἔτι λεπτομερεστέραν τοῦ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 193—212. Πρβ. καὶ σ. 213—223. Περὶ δὲ τοῦ Θεοφάνους Καρύκη τοῦ Ἀθηναίου καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἴδε τὰς πραγματείας Σοφοκλέους Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων καὶ Εὐσταθίου Βουλισμαῆ ἐν Μνημείοις τόμ. Β', σ. 52—62. Πρβ. δὲ καὶ σ. 63 ἐπ. πρὸς δὲ καὶ Τάσου Νερούτου Χριστ. Ἀθήνας ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐν Δ. Καμπούρογλου Μνημ. τόμ. Β', σ. 171—180, καὶ ἰδίως σ. 174.

² Πρβ. Περὶ Ναθαναὴλ Χύχα Κ. Σάθα Νεοελλ. Φιλολ., σ. 231.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥ 1610 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1687.

Ὑπὸ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, εἰς ἣν ἔθηκε τὰς Ἀθήνας ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητής, ὡς καζᾶς τοῦ πρώτου σαντζακίου τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἔζησεν ἡ σεμνὴ τῆς Παλλάδος πόλις μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν καθόλου, καὶ τῶν Ἀθηναίων ἰδιαίτερον ὑπὸ τοὺς Τούρκους δὲν ἦτο βεβαίως ἀξιοζήλευτος. Θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἀπληστία καὶ ἀκολασία τῶν σουλτανικῶν ὑπαλλήλων ἢ τῶν συνοίκων Ὀθωμανῶν καθίστων συχνότατα τὸν βίον αὐτῶν ἀνυπόφορον. Ἰδίως δὲ ὑπερφίαλοι κατέστησαν οἱ Τούρκοι ὅτε ἐπὶ τοῦ μεγαλουργοῦ σουλτάνου Σολιμάν Β' (1520-1566) εἶχον ἐκτείνει τὸ κράτος αὐτῶν μέχρι τῶν προαστείων τῆς Βιέννης καὶ εἶχον φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δόξης καὶ ἰσχύος των. Οἱ καταπληγμένοι ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως ταύτης Εὐρωπαῖοι ἀπεπειράθησαν τότε νὰ ἐνωθῶσιν εἰς χριστιανικὸν συνασπισμὸν καὶ νὰ θραύσωσι τοῦ μουσουλμανισμοῦ τὴν ἀκατάσχετον δύναμιν, ἐπέτυχον δὲ τῷ ὄντι διὰ τῆς παρὰ τὴν Ναύπακτον νίκης τοῦ ἡνωμένου χριστιανικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν Δὸν Ζουάν τὸν Αὐστριακὸν κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ἐν ἔτει 1571 καὶ καταβάλωσι τὴν ἐπὶ τῆς θαλάσσης ἀπολυταρχίαν τῶν Τούρκων, συνέλαβον δ' ἐλπίδας ὅτι ταχέως καὶ κατὰ γῆν θὰ κατέρριπτον καὶ θὰ περιέκοπτον τὸν μουσουλμανικὸν κολοσσόν. Ἀλλ' ἡ περὶ Ναύπακτον καταναυμαχῆσις τῶν Τούρκων, ἥτις ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ὠφέιλετο εἰς τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὸ ἀτρόμητον τῶν ἐν τῷ χριστιανικῷ στόλῳ Ἑλλήνων ναυτῶν, ἐξηρέθισεν ἔτι μᾶλλον τὰ ἄγρια τῶν Τούρκων ἐνστικτα καὶ πάθη, οἱ δ' ἀτυχεῖς αὐτῶν ὑπήκοοι ὑφίσταντο τὰ πάνδεινα κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ 16ου αἰῶνος δεκαετηρίδας. Τῆς τύχης ταύτης δὲν ἐξηρέθησαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι. Ἐν τινι χειρογράφῳ ἀποκειμένῳ ἐν τῇ Βοδλειανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ὀξωνίας καὶ γεγραμμένῳ ἐν ἔτει 1617, Ἑλλήν τις πρόσφυγξ εἰς Ἀγγλίαν, Χριστόφορος Ἀγγελος καλούμενος, ὅστις διέτριψε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου

αἰῶνος ἐπὶ ἔτη ἐν Ἀθήναις, διηγείται ὅτι ὑπῆρχε τότε ἐνταῦθα « Ἦγε-
 » μών ἀγαρηνός, κάκιστος ἐχθρὸς τῶν χριστιανῶν τῶν ὄντων ἐν Ἀθή-
 » ναις, ἣν δὲ καὶ φιλάργυρος καὶ ἀπάνθρωπος καὶ ἄδικος καὶ ἡδίκησε
 » πολλὰ τοὺς Ἀθηναίους¹ », ὑπ' αὐτοῦ δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐν Ἀθή-
 ναις Τούρκων πλεῖστα ὑπέφερε καὶ ὁ Χριστόφορος Ἀγγελος καὶ παρ'
 ὀλίγον καὶ ὑποστῆ τοῦ μάρτυρος τὸν θάνατον. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, ὧν οἱ
 ἄρχοντες πατρικῶς ἐφρόντιζον καὶ μετὰ φιλοπατρίας ἠγωνίζοντο ὑπὲρ
 τῆς πόλεως καὶ τοῦ κοινοῦ καλοῦ, προσέφυγον διὰ πρεσβείας εἰς τὸν
 σουλτάνον καὶ « Ἐπορεύθησαν τρεῖς καιροὺς εἰς τὸν βασιλέα διηγούμε-
 » νοι τὴν ἀδικίαν, ἣν ἔπασχον ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν ὁμοίως δὲ
 » καὶ ὁ βασιλεὺς τρεῖς καιροὺς ἔπεμψεν ἄρχοντας πρὸς τὸ ἄγχειν τὸν
 » ἡγεμόνα Ἀθηναίων, οἱ δὲ ἀποσταλέντες ἄρχοντες οὐκ ἠδύναντο ἄγ-
 » χειν αὐτὸν διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν πᾶν πλούσιον καὶ εὐγενῆ σφόδρα, καὶ
 » τούτου ἕνεκα εἶχε μεγάλην ἐχθραν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Ἐτυράννησε
 » δὲ καὶ πολλοὺς ξένους ἀδικῶς διὰ τὴν ἑαυτοῦ φιλαργυρίαν ».

Ἀτυχῶς ὁ διηγούμενος ταῦτα πρόσφυγξ ἐν Ἀγγλίᾳ δὲν ἀναφέρει τὸ
 ὄνομα τοῦ τυράννου τούτου τῶν Ἀθηναίων, τοῦ προδρόμου τοῦ Χατζῆ
 Ἀλῆ τοῦ Χασεκῆ, οὐδὲ λέγει ποῖον τέλος ἔσχεν ἢ μετὰ ζῦ τούτου καὶ
 τῶν Ἀθηναίων ἔρις. Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ ἀλλεπάλληλοι τῶν Ἀθη-
 ναίων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποδημίαι καὶ αἱ πατριωτικαὶ τῶν ἀπο-
 στελλομένων ἐκεῖσε πρέσβεων προσπάθειαι κατέληξαν τελευταῖον εἰς τὴν
 ἀπαλλαγὴν τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ μνημονευθέντος τυράννου καὶ εἰς τὴν
 ἐγκαθίδρυσιν βελτίονος καθεστῶτος. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αἱ Ἀθηναῖ
 καὶ ὁ καὶ αὐτῶν ἐτάχθησαν τότε μετὰ τῶν βακουφίων, τῶν ὁποίων
 τὴν ἐπικαρπίαν εἶχεν ἡ ἐκάστοτε βασιλομήτωρ, ἡ βαλιδέ-σουλτάνα,
 τὴν δὲ διοίκησιν ἐφρόντιζεν ὁ ἀρχιευνούχος τοῦ σουλτανικοῦ γυναικω-
 νίτου (κισλάρ-ἄγας) δι' ἀνθρώπων ἀπ' εὐθείας ὑπ' ἐκείνου ἀποστελ-
 λομένων καὶ πολὺ ἡπιώτερον συνήθως πρὸς τοὺς ὑποδούλους προσφε-
 ρομένων. Διότι εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ἡ τῶν Ἀθηναίων παράδοσις μέ-
 χρι τοῦ 1821 εἰς τὸν Πορθητὴν αὐτὸν Μωάμεθ Β' ἀπέδιδε τὴν με-
 ταξὺ τῶν κτημάτων τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμίου κατὰ τὰς τῶν Ἀθη-
 νῶν ὁ δὲ Γάλλος Σπὼν καὶ ὁ Ἀγγλος Οὐῆλερ, αἵτινες ἐπεσκέφθησαν
 τὰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1675, ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ εὐνοία αὕτη παρεχωρήθη

¹ Ἀνετυπώθη ἡ ἔκθεσις αὕτη τοῦ Χριστοφόρου Ἀγγέλου ἐξ αὐτογράφου δο-
 θέντος ὑπὸ τοῦ κ. Ρ. Ρῶδ (R. Rodd) ἐν Μνημείων τοῦ Δ. Καμπουρόγλου τόμ.
 Β' σ. 238—243.

τοῖς Ἀθηναίοις πρὸ τριακονταετίας¹, ἄρξ τῷ 1645, τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶνε ὅτι τοῦτο ἐγένετο πολὺ πρότερον, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 17ου αἰῶνος, μεταξύ 1604 καὶ 1617 ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ Α', καὶ δὴ περὶ τὸ 1610. Τοῦτο ἐξάγεται ἐξ ὧσων διηγεῖται ἄλλος ξένος, ὁ Γάλλος Γκιγιέτος², περὶ τινος Ἀθηναίας κόρης Βασιλικῆς, ἥτις ἀρπαγεῖσα διὰ τὸ ἔξοχον κάλλος της καὶ δωρηθεῖσα τῷ σουλτάνῳ Ἀχμέτ Α' ἠνυκλήθη μεγάλως ὑπ' ἐκείνου καὶ ἐπέτυχε, κατὰ παρακλήσιν πιθανῶς τῆς τῶν Ἀθηναίων πρεσβείας, ν' ἀπαλλαγῇ ἡ γενέθλιος αὐτῆς πόλις ἀπὸ τῆς τυραννίας τῶν στελλομένων διοικητῶν, νὰ ταχθῇ δὲ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἀρχιευνούχου.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ὁ Σπὼν ἐκήρυξε τὴν περὶ τῆς Βασιλικῆς ταύτης διήγησιν τοῦ Γκιγιέτου μῦθον πλασθέντα ἐν Παρισίοις, φαίνεται ὅμως ὅτι οὗτος ἔμαθε τὸ πρᾶγμα παρὰ τῶν τότε ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένων καθολικῶν μοναχῶν καὶ ὅτι εἶνε ἀληθές· διότι συμπίπτουσι τὰ περὶ τῆς χάριτος τοῦ Ἀχμέτ Α' πρὸς τοὺς Ἀθηναίους λεγόμενα πρὸς ὅσα διηγεῖτο ὁ ῥηθεὶς Χριστόφορος Ἀγγελος περὶ ἐπανειλημμένης ἀποστολῆς πρεσβειῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων, ἐν' ἀπαλλαγῶσι τοῦ τυραννικοῦ καθεστῶτος. Ἄλλως τε καὶ οὐδὲν τὸ ἀπίθανον ἐν τοῖς περὶ ἀρπαγῆς καὶ προσφορᾶς τῆς περικαλλοῦς Βασιλικῆς πρὸς τὸν σουλτάνον ἐκτιθεμένοις. Οἱ κατ' ἐπαρχίας διοικηταὶ καὶ οἱ χάριν τοῦ παιδομαζώματος περιηγούμενοι αὐτὰς ἀξιοματικοὶ καὶ πᾶς Τοῦρκος ἐπιδιώκων τῶν σουλτάνων τὴν εὐνοίαν ἐγνώριζον ὅτι καταλληλότατον πρὸς ἐπιτυχίαν ταύτης μέσον εἶχον τὸ νὰ προσφέρωσιν αὐτοῖς κόρην τινὰ ἐξαισίου καλλονῆς καὶ χάριτος, συχνότατα δ' ὑπάρχουσι τοιούτων ἀρπαγῶν καὶ προσφορῶν παραδείγματα ἐν τῇ ὁθωμανικῇ ἱστορίᾳ. Ὡς ἴδωμεν λοιπὸν ἅπως ἐγγύτερον πῶς διηγεῖται τὰς περιπετείας τῆς Ἀθηναίας Βασιλικῆς, τῆς γενομένης σουλτάνας³, ὁ Γκιγιέτος.

« Ἡ νέα τῶν Ἀθηνῶν εὐδαιμονία, λέγει, ἐδόθη αὐταῖς ὑπὸ νεά-

¹ Spou, Voyage d'Italie . . . de Grèce κτλ. Lyon. 1678. George Wheler, A journey into Greece κτλ. London, 1682.

² André Georges Guillet de Saint Georges, Athènes ancienne et nouvelle κ. τ. λ. Paris. 1675.

³ Ἴδε περὶ τῆς Ἀθηναίας Βασιλικῆς ταύτης Σπ. Λάμπρον ἐν « Ἐστία », τόμ. κγ', σ. 133-137 καὶ τὸ ἐν ἔτει 1878 ἐν Ἀθήναις ἐκδοθὲν διήγημα τοῦ Νικολ. Μακρῇ « Ἡ Βασιλικὴ σουλτάνα Ἀθηναία ».

» νιδος γεννηθείσης ἐντὸς τῶν τειχῶν των ἐπὶ τῆς βασιλείας Μωάμεθ
 » τοῦ Γ' ἀποθανόντος τῷ 1604 . . . Ἡ νεαρά αὕτη Ἀθηναία ὠνομά-
 » ζετο Βασιλική ἢ Βασίλω (Basilia), ἀλλ' ἐπειδὴ ἔνεκα τῶν θελ-
 » γήτρων της εἰσῆχθη εἰς τὸ σεράγιον, οἱ Τούρκοι τὴν μετωνόμασαν
 » Γιοχαήν· παρ' ὀλίγον δὲ ν' ἀνακηρυχθῇ Χουγκιάρ Ἀζακῆ, ἦτοι
 » πρώτη σουλτάννα τῆς αὐτοκρατορίας, τυγχάνουσα ὀλίγον ὑποδεεστέ-
 » ρας εὐτυχίας τριῶν ἄλλων κορῶν Ἀθηναίων, αἵτινες ἔγιναν αὐτο-
 » κράτειραι τῆς Ἀνατολῆς (Ἀθηναίδος, Εἰρήνης, Θεοφανοῦς).

« Εἶχε δ' ἡ Βασιλική γονεῖς χριστιανούς καὶ ἡρπάγη ἐκ τοῦ κόλπου
 » αὐτῶν ὑπὸ ἀξιοματικῶν Τούρκων ἐπιτετραμμένων τὸ παιδομαζῶμα,
 » αἵτινες ἔμαθον περὶ τῆς ἐκτάκτου αὐτῆς καλλονῆς. Ἡ μήτηρ ἐκείνης
 » ἔσφιγγε τὴν ἀπαγομένην εἰς τὴν ἀγγάλην της καὶ ἀναλυομένη εἰς
 » δάκρυα ἐξώρκιζεν αὐτὴν νὰ μὴ λησμονήσῃ ποτὲ τὴν θρησκείαν τῶν
 » γονέων καὶ τὰς συμφορὰς τῆς πατρίδος της· ἡ δὲ νεᾶνις ἐτήρησε
 » πιστὴν τὴν μνήμην τῶν παραγγελιῶν τῆς μητρὸς της, καθ' ὅσον ἡ
 » εἰκογένειά της ἦτο ἐκ τῶν τὰ πάνδεινα παθουσῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων.
 » Ἐστάλη δὲ εἰς τὸ σεράγιον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ
 » σουλτάνου Ἀχμέτ (1604-1617), ὅστις ἦτο παραδεδομένος εἰς τὰς
 » ἡδονάς. . . . Τοῦτου ἔνεκα συνηθροίσθη ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐν
 » τῷ γυναικωνίτῃ πλῆθος μέγα ὠραίων νεανίδων, ὅσον οὐδέποτε ἄλ-
 » λοτε. Οἱ μπεγλερμπέηδες καὶ οἱ νομάρχαι, πεπεισμένοι ὅτι εὐηρέ-
 » στουν εἰς τὸν βασιλέα καὶ θεωροῦντες τὴν ἐξυπηρέτησιν καὶ θερα-
 » πείαν τῆς φιληδονίας του ὡς τὸ ἀσφαλέστερον μέσον διατηρήσεως,
 » τῶν ἀξιοματῶν καὶ προαγωγῆς, ἔστελλον αὐτῷ συχνότατα ἐκλεκτὰς
 » καλλονάς, καταφόρτους ἐκ πολυτίμων κοσμημάτων καὶ δώρων, ἵνα
 » διανεμηθῶσιν εἰς τοὺς ἀξιοματικούς τοῦ σεραγίου καὶ κερδηθῇ οὐ-
 » τως ἡ ὑπὸ τῶν εὐνούχων προστασία τῶν ἀποστολέων. Τὴν ἀρίστην
 » δὲ μερίδα πρέπει νὰ λαμβάνῃ πάντοτε ὁ ἀρχιευνούχος, διότι ἐκ τῆς
 » εὐνοίας ἢ τῆς δυσμενείας αὐτοῦ αἱ ὠραῖαι τοῦ χαρεμίου γίνονται ἀν-
 » τικείμενον τῶν θωπειῶν τοῦ σουλτάνου ἢ ἀποβάλλονται ὡς καθάρ-
 » ματα . . . Ἀλλ' ἡ Βασιλική ἢ Γιοχαή ἦλθεν εἰς τὸ σεράγιον μόνην
 » σύστασιν καὶ μόνον πλοῦτον φέρουσα τὰ θέληγτρά της. . . Ἐν τούτοις
 » ὁ σουλτάνος εὗρεν αὐτὴν τόσον ὠραίαν, ὥστε ἐπὶ δύο ὅλας ἡμέρας ἐπα-
 » νελάμβανε πρὸς αὐτὴν τὴν ἐκφρασιν τῆς εὐχρεσκείας του, ἐπὶ μικρό-
 » τατον δὲ χρόνον ἐκείνη μόνη συνεκέντρον ὅλας αὐτοῦ τὰς μερίμνας. .
 » ἐπειδὴ δὲ εἶχε τὴν τάσιν νὰ φιλοδωρῇ τὰς ὀδχλίσχας του, ἠνάγκασε καὶ

» τὴν Γιοχαὴν νὰ ζητήσῃ χάριν τινὰ ἐπιπλήττων αὐτὴν μετὰ γλυκύ-
 » τητος ὅτι ἦτο ὑπερβολικῶς ἀφιλοκερδής. Ἄλλ' ἡ Γιοχαή . . . ἐπὶ
 » μακρὸν χρόνον ἀπεποιεῖτο τὰ προσφερόμενα ὑπὸ τοῦ σουλτάνου, ὥστε
 » ἠναγκάσθη οὗτος νὰ τὴν ἀπατήσῃ διανείμας κρυφίως εἰς τοὺς εὐνού-
 » χους καὶ τὰς θαλαμηπόλους πλούσια δῶρα ἐξ ὀνόματος τῆς Γιο-
 » χαῆς . . . Ἐπειδὴ δ' ἤθελε ν' ἀποδείξῃ τὸν πρὸς αὐτὴν ἔρωτά του
 » διὰ γενναίων δώρων, ἐκήρυξεν ὅτι θὰ ἐδεικνύετο καὶ αὐτός, ὡς ἐκείνη
 » ὑπερήφανος καὶ ὅτι εἶχεν ἀπόφασιν νὰ μὴ δεχθῇ πλέον τὰς χάριτας
 » τῆς Γιοχαῆς, ἀφοῦ ἐκείνη περιεφρόνει τὰς ἰδικὰς του. Τότε λοιπὸν
 » εἶδεν αὐτὴ ὅτι ἦτο καιρὸς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ πόθου τῆς,
 » λαβοῦσα δὲ μεθ' ἑαυτῆς τὸν ἀρχιευνούχον μετέβη παρὰ τῷ σουλτάνῳ
 » καὶ εἶπε . . . « Δὲν ἔχω ἄλλον τινὰ ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ σου, εἰς ὃν
 » νὰ δώσω τι, πλὴν τούτου τοῦ ἀρχιευνούχου, καὶ δὲν γνωρίζω ἄλλο
 » τι νὰ ζητήσω ὑπὲρ αὐτοῦ ὡς χάριν εἰμὴ τὴν γενέθλιόν μου πόλιν.
 » Δὸς λοιπὸν εἰς τὸν πιστὸν τοῦτον δοῦλον τῆς Ὑψηλῆς σου Πύλης
 » τὰς προσόδους τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἅς ἐγκαταστήσῃ οὗτος ἐκεῖ διαχει-
 » ριστήν, ὅστις νὰ μὴ τολμᾷ νὰ κάμνῃ κατάχρησιν τῆς ἀρχῆς σου, ὡς
 » ἔπραξαν ἄλλοι, ὧν τὰς βιαιοπραγίας πολλάκις μοὶ διηγήθησαν οἱ
 » δυστυχεῖς γονεῖς μου». Ὁ δὲ σουλτάνος παρεχώρησεν αὐτῇ πάραυτα
 » τὸ ζητούμενον . . . καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐξαρτᾶται ἔκτοτε ἀπὸ
 » τοῦ ἀρχιευνούχου, ἡ δὲ πρόσδος ὠρίσθη τοῦ λοιποῦ ὑπὲρ ἐκείνου καὶ
 » τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Ἐκεῖνος δ' ἔπεμψεν εἰς Ἀθήνας τοποτηρητὴν
 » τινα ἢ οἰκονόμον μὲ τὴν ῥητὴν ἐντολήν, νὰ ἐλαφρύνῃ τὰ βάρη τοῦ
 » λαοῦ, τοῦτο δὲ καὶ τότε ἐξετελέσθη καὶ μέχρις ἡμῶν τηρεῖται».

Τοιαύτη ἐν περιλήψει κατὰ τὸν Γκιγιέτον ἡ ἱστορία τῆς ἐκ τοῦ
 ἀρχιευνούχου τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμίου ἐξαρτήσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ
 τῆς ἔκτοτε εὐνοϊκωτέρας αὐτῶν θέσεως, ὡς διηγήθη αὐτὴν τοῖς Ἀθη-
 ναίοις γηραιός τις μαῦρος εὐνοῦχος, ὃν ὁ κισλάρ — ἀγᾶς ἔστειλεν εἰς
 Ἀθήνας, ὅπως λάβῃ ὑπὸ κατοχὴν τὴν νέαν κτῆσιν. Ὁ αὐτὸς Αἰθιοφ
 ἀνήγγειλεν ὅτι ἡ Βασιλική-Γιοχαή μετ' ὀλίγον ἀπεβίωσε προώρως ἐκ
 τοκετοῦ πρὸς μεγάλην λύπην τοῦ ἐμμανῶς ἀγαπῶντος αὐτὴν φιλη-
 δόνου σουλτάνου Ἀχμέτ Α', ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ὁμῶς εὐεργεσία
 τῆς ὠραίας Ἀθηναίας σουλτάννας ἐπέζησεν αὐτῇ, διετηρήθη μάλιστα
 καὶ μετὰ τὴν κατὰ τὰ ἔτη 1687 — 1688 κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν
 ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν μέχρι τοῦ ἔτους 1760, ὅτε πάλιν ἐγένετο, ὡς θέλομεν
 ἰδεῖ, ὁ καζᾶς Ἀθηνῶν μαλικιανές, ἥτοι ἐξηρτήθη καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ

ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τμήματος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης τοῦ διαχειριζομένου πάσας τὰς ἄλλας μὴ προνομιοῦχους χώρας τοῦ κράτους.

Μετὰ δὲ τὴν μεταβολὴν ταύτην ἡ κατάστασις τῶν Ἀθηναίων ἐβελτιώθη ὀλίγον· διότι οἱ ἄρχοντες καὶ ἡ χριστιανικὴ κοινότης εὐκολώτερα κατῴρθουν διὰ πρεσβειῶν πρὸς τοὺς ἀρχιευνοῦχους καὶ δώρων νὰ παύωσιν ἢ τιμωρῶσι τοὺς ὑπ' ἐκείνων κατ' ἔτος ἀποστελλομένους ἵνα εἰσπράττωσι τοὺς ὠρισμένους φόρους τοποτηρητάς. Οἱ φόροι οὗτοι ἦσαν, ὡς καὶ πρότερον εἶδομεν, πλὴν τῆς δεκάτης, ἣν ἐπλήρωνον ἀπὸ κοινοῦ Χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι, καὶ ὁ κεφαλικὸς τῶν Χριστιανῶν φόρος, τὸ λεγόμενον χαράτσιον, καὶ ἄλλοι τινές, ἀνήρχετο δὲ τὸ ἐκ τῶν φόρων τούτων εἰσόδημα τῶν ἀρχιευνοῦχων κατὰ τὸ δευτέρου ἡμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος, ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὰς Ἀθήνας οἱ εἰρημένοι περιηγηταί, εἰς 30,000 γροσίων. Τὸ ποσὸν τοῦτο προκατέβαλλεν ὁ κατὰ Μάρτιον ἐκάστου ἔτους διοριζόμενος τοποτηρητὴς ἡ βοεβόδας, καὶ ζαμπίτης λεγόμενος, ἀντὶ τοῦ τέως σούμπαση, καὶ ἐρχόμενος εἰς Ἀθήνας εἰσέπραττεν ἀπέναντι τούτου τοὺς φόρους τοῦ καζᾶ. Κυρίως λοιπὸν οἱ βοεβόδαι ἦσαν οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀρχιευνοῦχου, εἶχον ὅμως, ὡς καὶ οἱ πρῶην σουμπασηδες, καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς τάξεως καὶ τῶν κινημάτων καὶ ἐνεργειῶν Τούρκων τε καὶ Χριστιανῶν. Ὡς ἐκ τῆς μεγάλης δ' ἰσχύος τοῦ ἀρχιευνοῦχου παρὰ τοῖς σουλτάνοις καὶ ἐκ τῆς προστασίας, ἣν ἔχαιρον παρ' αὐτοῖς οἱ βοεβόδαι, εἶχον καὶ οὗτοι μεγάλην δύναμιν καὶ οὐ σπανίως κατεχρῶντο αὐτὴν καὶ κατεπίεζον τοὺς φορολογουμένους, οἱ δ' ἄλλοι, στρατιωτικοὶ Τούρκοι ἄρχοντες τῆς χώρας, ὁ ντισντάρης, ὁ σερδάρης, ὁ σπαχληάρ-άγας, ἔτι δὲ καὶ ὁ καδῆς καὶ ὁ μουφτῆς, ἔτρεμον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνώπιον τοῦ ἐμπίστου τοῦ κισλάρ-άγᾶ. Ὅχι σπανίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐγχωρίους Τούρκους καὶ τὰς ἄλλας ἀρχάς συνεννοοῦντο οἱ βοεβόδαι καὶ κατετυράνουν καὶ κατελήστευον τοὺς χριστιανούς, οἵτινες δι' ἐπανειλημμένων τότε εἰς Κωνσταντινούπολιν πρεσβειῶν καὶ διὰ μεγάλης ἐνίοτε δαπάνης ἐπιπόνως κατῴρθουν ν' ἀπαλλαγῶσιν αὐτῶν. Οὕτω διηγεῖται ὁ Σπὼν ὅτι πρὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀφίξεώς του εἶχον περιέλθει ποτὲ οἱ Ἀθηναῖοι εἰς ῥῆξιν πρὸς τὰς ἐπιτοπίους τουρκικὰς ἀρχάς καὶ τοὺς ἐπισημοτέρους τῶν Τούρκων κατοίκων, κατῴρθωσαν δὲ ἄλλους μὲν αὐτῶν νὰ ἐξορίσῃ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ἄλλους δὲ νὰ ρίψῃ εἰς τὰς φυλακάς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νὰ παύσῃ δὲ τὸν βοεβόδαν καὶ τὸν σερδάρην. Τοιαύτη τις ἐσωτερικὴ τῶν Ἀθηνῶν ἀναστάσις γνωρίζομεν ὅτι ἐγένετο καὶ ὀλίγον μετὰ

τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπίσκεψιν τῶν γνωστῶν ἤδη ἡμῖν τριῶν ξένων περιηγητῶν Γκιγιέτου, Σπὼν καὶ Οὐήλερ. Οἱ Ἀγαρηνοί, κατὰ τινα θρηῆνον ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἐνετία ὀρθοδόξου ιερέως Ἀντωνίου Μπουμπούλη τοῦ Κρητός ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Ἀθηναίου εὐπατρίδου Μιχαὴλ Λίμπονα¹, θύματος τῶν ταρχῶν ἐκείνων,

« Ἐτρέχαν βασανίζοντας ἄδικα τοὺς ῥαγιάδες,
 « Ὅπου ποτὲ δὲ στέργουσιν ἐτοῦτο οἱ βασιλεῖδες,
 « Γιατ' εἴχασι προνόμια, χατζέτια ὑπογραμμένα,
 « Μὲ γράμματα καὶ χρυσόβουλλον τ' Εὐνούχου κυρωμένα.»

Πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς καταστάσεως ταύτης οἱ Ἀθηναῖοι ἔπαμψαν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρεσβεῖαν ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ Λίμποναν, ἕνα τῶν τότε μᾶλλον διακεκριμένων Ἀθηναίων. Οὗτος ἐξ ἀρχοντικοῦ γένους καταγόμενος εἶχε μεταβῆ κατὰ τὴν νεότητά του εἰς Ἐνετίαν, ὅπου ἐξεπαιδεύθη ἐν τῷ ἐκεῖ Ἑλληνικῷ Φροντιστηρίῳ, ὡς ἔπραττον τότε καὶ ἄλλοι πολλοὶ Ἕλληνες καὶ Ἀθηναῖοι, ἐπανελθὼν δὲ εἰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1666 ἐνυμφεύθη θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Βενιζέλου καὶ διεκρίνετο ὡς πρῶτος μεταξὺ τῶν ἀρχόντων διὰ τὰς ἀρετάς του καὶ τὴν ἱκανότητα. Μεταβὰς δ' ὡς πρέσβυς τῆς πατρίδος του εἰς Κωνσταντινούπολιν κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν ἀρχιεπισκοπικόν νὰ διατάξῃ τὴν τιμωρίαν τῶν ἐν Ἀθήναις παρεκτρεπομένων Τούρκων καὶ τὴν αὐστηρὰν τήρησιν τῶν προνομίων τῆς πόλεως, ἐπανῆλθεν δὲ ἐκεῖθεν «μὲ δόξαις τροπαιοῦχος,» συνοδευόμενος καὶ ἀπὸ τσαούσην τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἀλλ' οἱ ἐν Ἀθήναις ἀτίθασσοι Τούρκοι, ἂν ἠναγκάσθησαν νὰ ὑπακούσωσιν εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχιεπισκόπου, δὲν ἤθελον ὅμως ν' ἀφῆκωσιν ἀτιμώρητον καὶ τὸν ταπεινώσαντα αὐτοὺς Μιχαὴλ Λίμποναν. Παραμονεύουσι λοιπὸν αὐτὸν κατερχόμενον «ἀπ' τὸ παλάτι τοῦ καδῆ» τῇ 23ῃ Δεκεμβρίου 1678

«Καὶ μὲ θυμὸν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὸν Μιχαὴλ ἀρποῦσι
 » Καὶ ὡς λύκοι ἀγριώνονται, λεοντάρια θυμωμένα,
 » Τὸν ἐκαταξέσχισας, καὶ κείνος ὅλον ἕνα
 » Τοὺς ἔλεγε, Βαρεῖτέ μου, σκυλιά, φονεύσατέ με,
 » Καὶ διὰ τὴν πατρίδα μου κομμάτια κάμετέ με.
 » Βαρεῖτε, δόστε ἀλύπηταις πληγαῖς εἰς τὸ κορμί μου,
 » Γιὰ νὰ γενῇ τὸ αἷμά μου λουτρὸν εἰς τὴν ψυχὴν μου».

¹ Θρηῆνος τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθήνας διὰ τὸν . . . θάνατον τοῦ . . . Μιχαὴλ Λίμπονα . . . ἐκδοθεὶς διὰ στόματος Ἀντωνίου ιερέως Μπουμπούλη τοῦ Κρητός . . . Ἐνετίησι, ἀρχαί'. Ἀνετυπώθη ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημείων τόμ. Α', σ. 7—27.

Ἡ φοβερά δ' αὕτη τῶν Τούρκων βιαιοπραγία κατὰ τοῦ πρώτου τότε Ἀθηναίου πολίτου συνέτεινε βεβαίως μεγάλως εἰς τὸ νὰ ὠθήσῃ τοὺς χριστιανούς εἰς τὰς ἀγκάλας τῶν Ἑνετῶν, οἵτινες τότε ἀκριβῶς διεξῆγον μέγαν κατὰ τῶν Τούρκων ἐν Ἑλλάδι πόλεμον. Ἀλλὰ, πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν συμβάντων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λίμπωνα, συμπληρώσωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἀπὸ 1610 ἕως τότε περίοδον.

Ὅσον γλίσχραι εἶνε αἱ εἰδήσεις καὶ πληροφορίες περὶ τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν πρώτην τῆς τουρκοκρατίας περίοδον, τόσον ἀφθονώτερα ἄρχονται νὰ γίνωνται αὐταὶ διὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἐκ τῶν ξένων προερχόμεναι. Ἐν ἔτει 1622 ἐξέδωκεν ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βατάων ὁ διάσημος Ὁλλανδὸς λόγιος Ἰωάννης Μεοῦρσιος τὴν περίφημον περὶ Ἀθηνῶν μονογραφίαν του, ἣτις κατὰ πρῶτον ἐγνώρισε τῷ συγχρόνῳ κόσμῳ ἐπιστημονικώτερον τὰς τύχας τῆς ἐνδόξου πόλεως μέχρι τουρκοκρατίας¹. Καὶ δὲν πραγματεύεται μὲν τὸ σύγγραμμα τοῦτο περὶ τῆς τουρκοκρατίας, ἐν ᾗ εὕρισκόμεθα, ἐξεδόθη ὅμως κατ' αὐτὴν, καὶ δὴ κατὰ τὴν δευτέραν αὐτῆς περίοδον, καὶ ἔκαμε μέγαν παρὰ τοῖς συγχρόνοις λογίοις κρότον. Ἐν ἔτει δὲ 1630 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ὁ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου II' ἐν ἐκτάκτῳ ἀποστολῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν πεμφθεὶς βαρὼνος Κουρμενίνος (Louis de Hayes baron de Courmenin), ὅστις περιέγραψε τὸ ταξείδιόν του τοῦτο, ποιῆται δὲ λόγον καὶ περὶ τῶν τότε Ἀθηνῶν ὡς ἐξῆς· « Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κεῖται ἐπὶ τῆς κλι- » τύος καὶ τῶν περὶξ λόφου, εὕρισκόμενου ἐν πεδιάδι, ἣτις περικλείεται » πρὸς νότον μὲν ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων μερῶν καὶ τοῦ » βορρᾶ ὑπὸ λαμπρῶν ὄρεων. Δὲν εἶνε οὐδὲ κατὰ τὸ ἥμισυ τόσον με- » γάλη, ὅσον ἦτο ἄλλοτε, ὡς δύναται τις νὰ ἴδῃ τοῦτο ἐκ τῶν ἐρει- » πίων, τὰ ὅποια ὀλιγώτερον ἔβλαψεν ὁ χρόνος ἢ ἡ βαρβαρότης τῶν

¹ Meursii, *Fortuna Attica, sive de Athenarum origine, incremento, magnitudine, potentia, gloria, vario statu, decremento et occasu*. Lugduni. 1622. Ὁ ἐκ Ροστόκης τῆς Γερμανίας γεωγράφος Λαυρεμβέργιος, ὅστις βεβαίως θὰ ἐγνώριζε τοῦλάχιστον τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου τὸ ἔργον, ἀδικαιολογῶτως ἐπανάλαβε τότε, περὶ τὸ 1670, τὸν μῦθον περὶ οἰκτρᾶς τῶν Ἀθηνῶν ἐρημώσεως καὶ ἐξαφανίσεως. *Description exacte et curieuse de l'ancienne et nouvelle Grèce, composée en latin par J. Lau-remberg et traduite en français*. Ἐν Ἀμστελοδάμῳ, 1677, σ. 99.

» λαῶν, τῶν τοσάκις πορθησάντων καὶ δηωσάντων τὴν πόλιν ταύτην.
 » Τὰ περισφύζόμενα ἐν αὐτῇ ἀρχαῖα κτίρια μαρτυροῦσι περὶ τῆς μεγα-
 » λοπρεπείας τῶν οἰκοδομησάντων αὐτά· διότι οὐδεμία φειδῶ ἔχει
 » γίνει ἐν αὐτοῖς μαρμάρου καὶ στύλων¹». Κατωτέρω δὲ ὁμιλῶν περὶ
 τοῦ Παρθενῶνος, οὗ ἀγνοεῖ τὸ ὄνομα, λέγει ὅτι, ὥς οἱ ἐνταῦθα χρι-
 στιανοὶ τῷ εἶπον, ἦτο ἄλλοτε ναὸς τοῦ ἀγνώστου θεοῦ καὶ ὅτι ἦτο καὶ
 τότε ἀκόμη «τόσον πλήρης καὶ ἀβλαβὴς ἐκ τοῦ χρόνου, ὥστε ἐφαίνετο
 νὰ ἐκτίσθῃ μόλις πρὸ ὀλίγου».

Ἐκτοτε δὲ ἡ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπίδοσις τῶν ἐλευθερίων
 σπουδῶν ἐν Εὐρώπῃ καὶ τὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὰ μνη-
 μεῖα αὐτῆς ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἤρξατο ἐπικρατοῦν ἐν μὲν τῇ Γαλλίᾳ
 ἰδίως διὰ τοῦ ἀρχαιοφίλου βασιλέως Φραγκίσκου Α', ἐν δὲ τῇ
 Ἀγγλίᾳ διὰ Καρόλου τοῦ Α', παρεκίνουν πολλοὺς εἴτε δόξης εἴτε
 κερδοσκοπίας χάριν νὰ περιηγῶνται τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἑλλάδα πρὸς
 ἀνεύρεσιν καὶ συλλογὴν ἀρχαιοτήτων ἢ πρὸς περιγραφὴν τῶν χω-
 ρῶν τούτων. Ἐν Ἀθήναις ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατοχὴ καὶ ἐγκατοί-
 κισις τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἐπέτρεπον τόσον εὐκόλως τὴν διαρπαγὴν,
 οὐχ ἦτον ὅμως ἐπεσκέπτοντο ἔκτοτε συχνὰ ξένοι τὴν πόλιν². Τούτου
 ἕνεκα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εὐρίσκομεν καὶ προξένους ξένων ду-
 νάμεων, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, ἐγκατεστημένους ἐν Ἀθήναις.
 Καὶ δὲν εἶνε μὲν ἀκριβῶς γνωστὸν τὸ ἔτος, καθ' ὃ διωρίσθησαν τοιοῦ-
 τοι, ἂν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κουρμενίνου ἢ καὶ πρότερον,
 μετὰ τινα ὅμως ἔτη οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν πόλιν Γάλλοι καὶ Ἀγγλοὶ
 περιηγηταὶ εὗρον προξένους. Ἐν ἔτει δὲ 1645 ἔδρυσε σταθμὸν ἐν Ἀθή-
 ναις καὶ τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν ἐπὶ σκοπῷ βεβαίως προσηλυτισμοῦ
 καὶ ἀνγκητῆσεως τῆς ἐπιρροῆς, ἣν εἶχεν ὁ καθολικὸς κληρὸς ἐπὶ φραγ-
 κοκρατίας ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, μετὰ βριαχυρόνιον ὅμως διαμονὴν ἐγκα-
 τέλιπον τὰς Ἀθήνας οἱ Ἰησουῖται καὶ μετέβησαν εἰς Χαλκίδα, ὅπου
 εὐρίσκοντο πλείονες δυτικοὶ καὶ Φράγκοι³ καὶ ὑπῆρχε δι' αὐτοὺς εὐρύ-

¹ Ἴδε Baron de Courmenin, Voyage du Levant fait par le com-
 mandement du roy· ἐν Παρισίοις, 1632, σ. 467. Πρβ. καὶ Laborde, τόμ.
 Α', σελ. 64 ἐπ.

² Ἐκτενὴ βιβλιογραφίαν περὶ τῶν περιηγητῶν τῶν ἐπισκεψαμένων τὴν Ἑλ-
 λάδα ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ «Ἑβδομάδι» τοῦ 1886 ὁ Α. Καράλης ὑπὸ τὴν ἐπι-
 γραφὴν «Οἱ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τὴν Ἑλλάδα ἐπισκεφθέντες περιηγηταί».

³ Οὕτω λέγει ὁ Spon ἐν τόμ. Β', σ. 187, καὶ ὅχι διότι δῆθεν ἐξεδιώχθη-
 σαν ὑπὸ τῶν κατοίκων, ὥς ὁ Guilletière εἶχε διαδόσει.

τερον στάδιον ἐνεργείας· ἀντ' ἐκείνων δ' ἀφίκοντο εἰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1658 οἱ Καπουκῖνοι, οἵτινες ὠκοδόμησαν τὴν μονὴν τῶν ἀμέσως παρὰ τὸ χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους, ἀγερασθὲν ὑπ' αὐτῶν παρὰ τῶν Τούρκων. Ἡ κοινότης ὅμως τῶν Φράγκων οὐδόλως ἐπλήθυνε διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν δυτικῶν τούτων μοναχῶν, διότι διέμεινε τόσον εὐάριθμος καὶ ἄσημος, ὥστε οὐδ' ἰδίαν ἐκκλησίαν εἶχεν, ἀλλ' οἱ ὀλίγοι τῆς πόλεως καθολικοὶ ἐπεσκέπτοντο τὴν ἰδιαιτέραν ἐκκλησίαν τῆς μονῆς τῶν Καπουκῖνων¹. Τοῦτου ἕνεκα μὴ ἔχοντες πολλὰς θρησκευτικὰς ἀσχολίας οἱ δυτικοὶ μοναχοὶ κατεγίνοντο, οἱ λογιώτεροι, περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς πόλεως. Δύο ἔτη πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Καπουκῖνων ἐνταῦθα, τῷ 1656, τὰ Προπύλαια, ἅτινα ἐντοιχισθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων εἶχον μεταβληθῇ εἰς ὄπλοσθήκην καὶ πυριτιδαποθήκην, ἀνετινάχθησαν διὰ τυχαίας τινὸς ἀναφλέξεως εἰς τὸν ἀέρα μετὰ τῆς πλησίον κατοικίας τοῦ ντισιτάρ-ἀγᾶ, ἥτοι φρουράρχου, ὅστις Γιουσούφ καλούμενος, ἐφονεύθη μεθ' ὀλοκλήρου τῆς οἰκογενείας του κατὰ τὴν ἐκπυρσοκρότησιν ταύτην², τιμωρηθείσης οὕτως ὑπὸ τῆς Νεμέσεως ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ τῆς ἀβελτερίας καὶ πρὸς τὴν τέχνην ἀναισθησίας τῶν ὁμοεθνῶν του. Οὕτω κατεστρέφοντο ἐν τῇ φορᾷ τῶν αἰώνων ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ ἀπαρμύλλητα ἔργα τῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τέχνης! Εὐτυχῶς ἐν ἔτει 1674 ἐπεσκέφθησαν τὰς Ἀθήνας ἄλλοι τινὲς ἀρχαιοφίλοι, ὧν ἡ ἐπίσκεψις ἀποτελεῖ τῷ ὄντι σπουδαίαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίᾳ. Ὁ παρὰ τῷ σουλτάνῳ δηλ. τότε πρεσβευτῆς τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ' μαρκήσιος Νοϊντέλ (No-intel), σκοπῶν κατ' ἐντολὴν τοῦ μεγαλουργοῦ τῆς Γαλλίας ὑπουργοῦ Κολθέρτου νὰ ἐπιχειρήσῃ περιοδεῖαν τινὰ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν πρὸς συλλογὴν χειρογράφων βιβλίων καὶ ἀρχαιοτήτων, εἶχε συμπαραλάβει ἐκ Γαλλίας καὶ δύο ζωγράφους, ὧν ὁ εἰς ἐκαλεῖτο Ἰακώβος Κάρρεϋ (Carrey), ἐπὶ τῷ σκοπῷ, νὰ σχεδιογραφῶσι τὰ σπουδαιότερα τῆς τέχνης ἔργα³. Κατὰ τὴν περιοδεῖαν του λοιπὸν ταύτην ὁ Νοϊντέλ ἐπε-

¹ Πρὸς Laborde, τόμ. Α', σ. 76.

² Spon ἐν τόμ. Β', σ. 108.

³ Laborde ἐν τόμ. Α', σ. 89 ἐπ. 128. 165 ἐπ. Ὁ Νοϊντέλ περιέγραψε τὴν περιοδεῖαν του καὶ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπίσκεψιν ἐν ἐπισήμοις ἐκθέσεσι πρὸς τὸν Κολθέρτον, ὧν μίαν, γραφεῖσαν ἐν Ἀθήναις τῇ 7/17 Δεκεμβρίου 1674, ἐδημοσίευσεν ὁ Laborde ἐν τόμ. Α', σ. 122—125. Ἐν τῇ συνοδείᾳ δὲ τοῦ Νοϊντέλ εὕρισκετο καὶ ὁ Ἰταλὸς Κορνήλιος Μάγνης, ὅστις ἐδημοσίευσεν ἐν Πάρμα

σκέφθη καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας καὶ διέμεινεν ἐνταῦθα ἀπὸ τῆς 14ης Νοεμβρίου μέχρι τῆς 17ης Δεκεμβρίου πρὸς ἐξέτασιν καὶ σχεδιογράφειν τῶν ἀρχαιοτήτων, κατὰ τὸ βραχὺ δὲ σχετικῶς χρονικὸν τοῦτο διάστημα τοῦ 1674 ὁ νεαρὸς ζωγράφος Κάρρεϋ ἀπεικόνισεν ἐν Ἀθήναις πάντα σχεδὸν τὰ τότε σωζόμενα ἀξιοσημειωτότερα ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, πρὸς δὲ καὶ ἀπόψεις τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων, ἐν πλείοσι τῶν 200 φύλλων. Ἐκ τῶν φύλλων ἐκείνων ὀλίγα μέχρις ἡμῶν διεσώθησαν, ἐν οἷς καὶ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Παρθενῶνος, ὡς εἶχε πρὸ τῆς καταστροφῆς του, ἡ μέλλουσα νὰ προσενηθήσῃ τοσαύτην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ἀρχαιοφίλους τῶν μετέπειτα αἰώνων.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Φράγκοι μοναχοὶ οἱ εἰς Ἀθήνας ἀποσταλέντες δὲν ἔμειναν, ὡς εἴπομεν, ὅλως ἄπρακτοι ἐνταῦθα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῆς πόλεως, Ἰδιῶς δ' ἄξιος μνείας εἶνε ὁ Ἰησουΐτης Ἰακώβος Παῦλος Βαβῖνος (Babin), ὅστις περιγράφας τὰς Ἀθήνας ἀκριβέστερον ἢ πάντες οἱ πρὸ αὐτοῦ Εὐρωπαῖοι, ἔστειλε τὴν περιγραφὴν κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1672 ἐκ Σμύρνης πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει γαλλικῆς πρεσβείας ἐπὶ Νοϊντέλ, Πεκοῖλον (Pecoil), οὗτος δ' ἐκόμισεν αὐτὴν ἐπανακάμπτων εἰς Λυὼν, ἔνθα ἐδημοσιεύθη ἐν ἔτει 1674 ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Ἰακώβου Σπών ὑπὸ τὸν τίτλον, «Ἐκθεσις τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχαίας πρωτεύουσος τῆς Ἑλλάδος, κτισθείσης πρὸ 3400 ἐτῶν . . . κ. τ. λ. ὑπὸ Βαβίνου». Διὰ τοῦ συντόμου τούτου ἔργου τοῦ ἔδωκεν ὁ πατὴρ Βαβῖνος εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν κοινὸν τὴν μόνην μέχρι τότε ἀληθῆ καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων βασιζομένην περιγραφὴν τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν, συνωδευμένην καὶ ὑπὸ τινος σχεδίου καὶ ἀπόψεως τῆς τότε πόλεως, εἰ καὶ ἐν πολλοῖς σφάλλεται περὶ τῆς ὀνομασίας. Ἐκτὸς τῆς τοπογραφικῆς περιγραφῆς ὁ Βαβῖνος ὁμιλεῖ ἐν τῇ ἐκθέσει του ταύτῃ συντόμῳ μὲν, ἀλλ' εὐκρινῶς, καὶ περὶ τῆς ἄλλης τῆς πόλεως καταστάσεως, τούτου δ' ἕνεκα καὶ ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον εἶνε ν' ἀναλύσωμεν τὴν ἐκθεσιν αὐτοῦ ἐνταῦθα συντόμῳ.

Αἱ Ἀθηναῖ, φρονεῖ ὁ Βαβῖνος, ἠδύναντο καὶ τότε ἀκόμη ἄνευ ὑπερ-

τῷ 1688 τὴν γνωστὴν περιγραφὴν τῆς ἀρχαιολογικῆς ταύτης ἐκδρομῆς *Relazione della città d'Atene colle provincie dell'Attica, Focia, Beocia e Negroponte*. Ὁ Μάγνης ἀναφέρει ὡς ἐσχούσας τότε ἀθηναϊκὰς οἰκογενείας τοὺς Χαλκονδόλους, τοὺς Παλαιολόγους, τοὺς Βενιζέλους, τοὺς Λίμπονας, τοὺς Περούλας καὶ τοὺς Καβαλλάρηδες.

Βολῆς τινος «να ὀνομασθῶσιν ὁ ὀφθαλμὸς καὶ ὁ ἥλιος» τῆς Ἑλλάδος...
 » Τὰ ἐρείπια αὐτῶν, λέγει, εἶνε ἀρκούντως πολυτίμα, ὥστε νὰ κατα-
 » δεικνύωσι τὴν πάλαι εὐγένειαν καὶ ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἤτο ποτε τὸ
 » ἀντικείμενον τοῦ θαυμασμοῦ συμπάσης τῆς ὑψηλίου. Ἐγὼ τοῦλάχισ-
 » στον ὁμολογῶ, ἐξακολουθεῖ, ὅτι εὐθύς ὡς διὰ τοῦ τηλεσκοπίου μα-
 » κρόθεν ἐκ τῆς θαλάσσης εἶδον ταύτην ἀναφαινομένην μετὰ τοῦ πλή-
 » θους τῶν μαρμαρίνων αὐτῆς κιόνων... κατελήφθη ὑπὸ σεβασμοῦ πρὸς
 » αὐτήν. Ἡ τοποθεσία αὐτῆς μοι ἐφάνη ἀρίστη ἐπὶ λόφου ἐν τῷ μέσῳ
 » εὐρείας πεδιάδος... μετὰ λαμπροτάτης ἀτμοσφαίρας. Οἱ ἱατροί,
 » προσθέτει, δὲν πλουτοῦσιν ἐν Ἀθήναις, ἐπειδὴ σπανιώταται εἶνε αἱ
 » ἀσθένειαι. Ὁ λοιμός, ὅστις συχνάκις μαστίζει τὰς γείτονας πόλεις
 » Θήβας καὶ Χαλκίδα, φαίνεται μὴ τολμῶν ἐκ σεβάσμου νὰ πλησιάσῃ
 » τὴν ἐνδοξον ταύτην πόλιν, ἥτις σπανίως ὑπὸ τούτου μολύνεται. Ὁ
 » λιμὴν τῶν Ἀθηναίων εἶνε ὠραιότατος, ὑπερβαίνει δὲ κατὰ τε τὸ πλά-
 » τος καὶ τὸ μῆκος τὸν τῆς Μασσαλίας· πλὴν ἔχει τὸ μειονέκτημα νὰ
 » μὴ προστατεύηται ὑπὸ φρουρίου διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πλοίων κατὰ
 » τῶν πειρατῶν, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶνε μεμακρυσμένος ἀπὸ τῆς πόλεως).
 Περιγράφων δ' ἀκολουθῶς μερικώτερον τὴν πόλιν λέγει. «Εἰς τὴν πόλιν
 » δύναται τις νὰ εἰσέλθῃ, χωρὶς νὰ διέλθῃ διὰ τινος πύλης, εἰ καὶ πα-
 » ρετήρησα δύο ἢ τρεῖς τοιαύτας οὐδέποτε κλειομένας, διότι ἡ πόλις
 » δὲν ἔχει τείχη¹. Αἱ πλεῖστοι τῶν ὁδῶν ὁμοιάζουσι πρὸς ὁδοὺς χωρίων
 » Ἀντὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν κτιρίων, τῶν ἐνδόξων τροπαίων καὶ τῶν
 » πλουσίων ναῶν, ἅτινα ἀπετέλουν ποτὲ τὸ κόσμημα τῆς πόλεως ταύ-
 » της, δὲν βλέπει τις σήμερον ἢ στενὰς καὶ μὴ πλακοστρώτους ὁδοὺς,
 » οἰκίας πενιχράς, ὠκοδομημένας ἐξ ἀρχαίων ἐρείπίων, ἀντὶ παντὸς
 » κοσμήματος ἐχούσας τεμάχια μαρμαρίνων στύλων ἀτάκτως ἐκτι-
 » σμένων ἐν τοίχοις μετ' ἄλλων λίθων ἢ βαθμίδας τινὰς μαρμαρίνας
 » μετ' ἐγκεχαρμημένων σταυρῶν· διότι ἴσταντο ἄλλοτε ἐπὶ τῶν θυρῶν
 » τῶν ἡρειριπιωμένων χριστιανικῶν ναῶν. Αἱ οἰκίαι εἶνε πᾶσαι σχεδὸν
 » λιθόκτιστοι καὶ οὐχί, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ξύλιναί. Ἰπάρχουσι
 » μάλιστα τινες ἀρκούντως ὠραῖαι διὰ τὴν χώραν... Ἡ μεγαλειτέρα
 » τῶν ὄσων εἶδον ἐν Ἀθήναις ἐκκλησιῶν εἶνε τὸ Καθολικόν², ἡ μητρό-

¹ Ταῦτα, κτισθέντα, ὡς εἶδομεν, ὑπὸ Ὁθωνος Δελαρόσου ἡμικυκλειειδῶς περὶ τὴν τότε πόλιν κατερρίφθησαν πιθανῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων.

² Κατὰ τὴν ῥητὴν ταύτην τοῦ ἐπιτοπίως καὶ ἀκριβῶς γνωρίσαντος τὰ πράγ-
 ματα Βαβίνου μαρτυρίαν, ὡς μητρόπολις ἐχρησίμευεν ἐπὶ τουρκοκρατίας ὁ ναὸς

» πολίς, ἔνθα ἔχει τὸν θρόνον αὐτοῦ ὁ Ἑλλήν ἀρχιεπίσκοπος. Ἐν τῷ
 » ναῷ τούτῳ εἶδον δύο μεγάλους πελαργούς ἐκ ξύλου ἐπιχρύσου καὶ
 » ἐξεπλάγην ὅτι ἐπέτρεπον τοῦτο οἱ Ἕλληνες, οἱ τόσον ἀποστρεφό-
 » μνοι τὰ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ἅπερ ἡμεῖς μεταχειρίζομεθα ἐν
 » τοῖς ναοῖς, εἰδῶλα αὐτὰ ἀποκαλοῦντες». Συνεχίζων δ' οὕτω τὴν
 περιγραφὴν τῶν λοιπῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ τῶν σφζομένων ἀρ-
 χαίων κτιρίων ἐν τε τῇ κάτω πόλει καὶ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τινων
 ἀνακριθειῶν, ὡς εἶπομεν, περὶ τὰς ὀνομασίας προσθέτει περὶ τῶν συγ-
 χρόνων αὐτῷ Ἀθηναίων ὅτι «ἐὰν ὁ λαὸς οὗτος ἦτο ἐλεύθερος, ὡς ἄλ-
 » λοτε, ἤθελεν εἶναι τοιοῦτος, οἷον εἰκονίζει αὐτὸν ὁ ἅγιος Λουκάς ἐν
 » κεφαλαίῳ 17ῳ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, « Ἀθηναῖοι δὲ πάν-
 » τες καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι εἰς οὐδὲν ἕτερον ἠυκαίρουν ἢ λέγειν τι
 » καὶ ἀκούειν καινότερον». Καὶ νῦν δὲ ῥέπουσιν ἔτι εἰς τὸ λέγειν ἢ
 » ἀκούειν νέα, οὐ μόνον ἐκ κληρονομίας παρὰ τῶν προγόνων τὸ φιλο-
 » περίεργον τοῦτο τηροῦντες, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μεγάλης ὑπολήψεως, ἣν
 » αὐτοὶ περὶ ἑαυτῶν ἔχουσι παρὰ τὴν ὑπὸ τὸν βαρὺν τουρκικὸν ζυγὸν
 » ἀθλιότητα αὐτῶν καὶ δυστυχίαν . . . Ὁμολογητέον ἐν τούτοις ὅτι
 » ζῶσιν ἔτι ἐν αὐτῇ Ἑλληνες ἔμποροι ἔχοντες περιουσίας πεντήκοντα
 » χιλιάδας σκούδων (γροσίων βεβαίως). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν παιδείαν,
 » εἶδον ἐνταῦθα Ἑλληνα μοναχὸν γινώσκοντά πως τὴν λατινικὴν,
 » ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἄλλοι λόγιοι, χωρὶς νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ μη-
 » τροπολίτου¹, οἵτινες γνωρίζουσι φιλολογικῶς τὴν ἑλληνικὴν. Ἡ ῥη-
 » торική καὶ ἡ φιλοσοφία δὲν ἀπηλάθθησαν ἐντελῶς τῶν Ἀθηναίων,
 » ἐγνώρισα δὲ τὸν Δημήτριον Βενιζέλον, ὅστις ἐκπαιδευθεὶς ἐν Ἑνετίᾳ
 » ἐδίδασκε ταύτας ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ εἰς δύο ἢ τρεῖς μόνον ἀκρα-
 » τὰς, πάντων τῶν λοιπῶν ἀσχολουμένων νῦν εἰς συλλογὴν ὀλίγων τι-
 » νῶν χρημάτων, ὧν τὸ ὅλον σχεδὸν περιέρχεται εἰς τουρκικὰς χεῖρας.
 » Εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις ἄνθρωποι διακρινόμενοι
 » διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ θάρρος αὐτῶν δὲν σπανίζουσι παραδείγματα,
 » δύο μάλιστα λαμπρὰ συνέβησαν πρὸ μικροῦ. Καὶ τὸ μὲν ἀνάγεται
 » εἰς νεαρὰν τινα Ἑλληνίδα ἣτις προὔτιμησεν ἐξήκοντα διὰ μαχαίρας
 » πληγὰς ἐκ μέρους τῶν ἐπιτεθέντων κατ' αὐτῆς ἢ τῆς τιμῆς τῆς τὴν

τὸ Καθολικόν, ὅστις εὕρισκετο ὅπου ἡ νῦν πλατεῖα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος.

¹ Μητροπολίτης Ἀθηναίων ἦτο τότε Ἀνθιμος ὁ Γ' (1655 — 1676). Καὶ ὁ Σπῶν δὲ λέγει περὶ αὐτοῦ (ἐν ἐκδ. Lyon τοῦ 1678, σ. 200 — 202) ὅτι «γνω-
 ρίζει φιλολογικῶς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας».

» ἀπώλειαν . . . Τὸ δ' ἕτερον παράδειγμα παρέσχε μικρὸς ἑλληνόποις
 » προτιμήσας τὸν θάνατον ἢ ν' ἀρνηθῇ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν
 » μετὰ τοιοῦτου θάρρους, ὥστε κατετάχθη μεταξύ τῶν μαρτύρων τῆς
 » 'Ελλάδος¹».

Συγχρόνως δὲ πρὸς τὸν μοναχὸν Βαβῖνον ἐπισκέφθη καὶ περιειργάσθη
 τὰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1671 ὁ Ἄγγλος Βερνάνδος Ῥανδόλφος, ὅστις
 ἐν ἔτει 1686 ἐδημοσίευσεν ἐν Λονδίῳ σύγγραμμα περὶ τῆς τότε κατα-
 στάσεως τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Ἀθηνῶν², ἐν τούτῳ δὲ περι-
 λαμβάνονται οὐκ ὀλίγαι περὶ τῶν τότε Ἀθηνῶν καὶ ἀρκετὰ ἐνδια-
 φέρουσαι πληροφορίες, ἐπικυροῦσαι ἢ συμπληροῦσαι τὰς τοῦ Βαβίνου.
 « Ὁ ἑλαιῶν, λέγει, εἶνε τόσον πυκνὸς πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως,
 » ὥστε φαίνεται ὡς δάσος ἐκτεινόμενον ἐπὶ ἑξ μίλια κατὰ μῆκος καὶ
 » δύο κατὰ πλάτος. Ὅτε ἤμην ἐν Ἀθήναις, εἰς ταχρίους, ἤτοι ἐπιθεω-
 » ρητῆς, ἦλθεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἵνα ἐπιθεωρήσῃ τὸν τόπον, εὔρε
 » δὲ 50,000 περίπου ἐλαιοδένδρων ἐν τῇ πεδιάδι ταύτῃ . . . Ἡ δὲ
 » περιοχὴ τῆς πόλεως δὲν ὑπερβαίνει νῦν τὰ τρία μίλια, ἀπέχει δὲ τέσ-
 » σαρα μίλια ἀπὸ τοῦ Λιμένος τοῦ Λέοντος, καλουμένου πρότερον Πει-
 » ραιῶς, Αἱ οἰκίαι ἐνταῦθα εἶνε καλλίτερον ἐκτισμέναι ἢ εἰς πᾶν ἄλλο
 » μέρος τῆς Πελοποννήσου· αἱ περισσότεραι ἔχουσι μικρὰς αὐλὰς μὲ
 » ὑψηλοὺς τοίχους, ἐν αἷς ὑπάρχουσι στοαὶ μετὰ στύλων μαρμαρίνων,
 » ὀλίγαι δὲ οἰκίαι ἔχουσι πλείονας τῶν δύο ὀροφῶν καὶ εἶνε ἐμβαλωμέ-
 » ναι διὰ λειψάνων παλαιῶν μεγάρων, εἰς τοὺς περισσοτέρους δὲ τοί-
 » χους εὐρίσκονται παλαιαὶ ἐπιγραφαί . . . Οἱ Ἕλληνες, ἐξακολουθεῖ,
 » ζῶσι πολὺ καλλίτερον ἐδῶ ἢ εἰς πᾶν ἄλλο μέρος τῆς Τουρκίας, ἐκτὸς
 » τῆς Χίου, διότι πολιτεύονται ὡς ἐν δημοκρατίᾳ· ἐκλέγουσιν ὁκτώ

¹ Jaque Paul Babin, Relation de l'état présent de la ville d'Athènes, ancienne capitale de la Grèce, bâtie depuis 3,400 ans, avec un abrégé de son histoire et de ses antiquités. Lyon 1674. Ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ πλείστου αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημείων τομ. Α', σ. 193 — 209. Πρὸς διὰ τὰς ἀνωτέρω περιχοπὰς ἰδίως σ. 20 — 52 τοῦ πρωτοτύπου ἢ τὴν ἐν σ. 183 — 211 ἐν τῷ Α' τόμῳ τοῦ Laborde ἀνατύπωσιν αὐτοῦ καὶ τῶν Μνημείων τὰς εἰρημένας σελίδας.

² Bernard Randolph, The present state of the Morea, called anciently Peloponnesus, together with a description of the city of Athens κτλ. London 1686 καὶ ἐν τρίτῃ ἐκδόσει τῷ 1689. Μετάφρασιν ἀποσπασμάτων σχετικῶν πρὸς τὰς Ἀθήνας ἐδημοσίευσεν ὁ Δ. Καμπουρόγλος ἐν Μνημείων τόμ. Α', σ. 241—243.

» ἄρχοντας¹, οἵτινες ἐξομαλίζουσι πᾶσαν διαφορὰν καὶ διεξάγουσι πᾶσαν ὑπόθεσιν, προστάτης δ' αὐτῶν παρὰ τῇ Πύλῃ εἶνε ὁ ἀρχιευνούχος τοῦ σουλτάνου, ὅστις διαθέτει τὰ τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως.» Ὁ Ῥάνδολφ διηγεῖται ἐπίσης, ὡς ὁ Βαβῖνος, ὅτι ἡ κάτω πόλις δὲν ἦτο τότε περιτειχισμένη καὶ ὅτι ὁ λιμὴν τοῦ Πειριαιῶς δι' ἔλλειψιν προφυλακτικοῦ φρουρίου ἦτο ἐκτεθειμένος εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν. Ὑπολογίζει δ' ἐν Ἀθήναις καὶ τοῖς περίρξ 200 περίπου ναοῦς, ὧν οἱ περισσότεροι ἦσαν ἀρχαῖοι, ἀλλὰ μόλις τὸ τέταρτον αὐτῶν ἦτο ἐν χρήσει. Τελευταῖον δὲ παρατηρεῖ ὅτι εἰς ὅλα τὰ χωρία καὶ τὰς ἐξοχὰς περίρξ τῶν Ἀθηνῶν ρί κάτοικοι ἦσαν Ἀλβανοὶ καὶ σχετικῶς πολυαριθμότεροι ἐνταῦθα ἢ ἐν Πελοποννήσῳ. «Ἐχουσιν οἱ κάτοικοι πάντα τὰ χρειώδη, λέγει, καὶ ἡ παραγωγὴ τῆς χώρας εἶνε ἀνάλογος, ἀλλ' οἱ οἶνοι αὐτῶν ἐν γένει δὲν εἶνε τόσον καλοί.»

Αἱ εἰδήσεις ἃς οἱ ἀρχαιοφίλοι οὗτοι διέδωκαν τότε ἀνά τὴν ὀργῶσαν πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας Εὐρώπῃν, ἐγέννησαν παρὰ πολλοῖς τὸ περὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐνδιαφέρον. Ἡ δημοσιευθεῖσα ἰδίως ἔκθεσις τοῦ Βαβίνου νέκν ἐνέβαλε ζωὴν εἰς τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν κρατίστην αὐτοῦ ἀντιπρόσωπον, τὰς Ἀθήνας, δὲν ἔλειψαν δὲ καὶ οἱ θελήσαντες νὰ ἐπωφεληθῶσι τὴν περιεργίαν ταύτην τῶν φιλομαθῶν. Τοιοῦτός τις ἀνεφάνη εὐθὺς τὸ ἀκόλουθον ἔτος τῆς διὰ τύπου ἐκδόσεως τῆς ἐκθέσεως τοῦ Βαβίνου ὁ γνωστός ἤδη Γάλλος Γκιγιέτος (Guillet de Saint-Georges ἢ καὶ de la Guilletière ἄλλως καλούμενος), ὅστις ἐκ τῆς ἐκθέσεως ἐκείνης καὶ ἐξ ἄλλων πληροφοριῶν παρ' ἀνθρώπων ἐπισκεφέντων καὶ γνωρισάντων τὰς Ἀθήνας μετὰ ἰδίων προσθηκῶν καὶ πλασμάτων συνέγραψε καὶ ἐδημοσίευσε τῷ 1675 διεξοδικωτέραν περὶ Ἀθηνῶν περιγραφὴν μετὰ τοπογραφικοῦ χάρτου καὶ διηγήσεις περὶ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Δ' καὶ τοῦ μεγάλου βεζύρου Ἀχμέτ Κιοπρουλή πασᾶ². Ὁ Γκιγιέ-

¹ Ἐννοεῖ βεβαίως τοὺς δημογέροντας, οἵτινες ὀκτῶ ἐξελέγοντο τότε καὶ κατὰ τὸν Σπῶν καὶ τὸν Οὐῆλερ, εἷς ἐξ ἐκάστης τῶν ὀκτῶ συνοικιῶν τῆς πόλεως.

² André Georges Guillet de Saint-Georges, Athènes ancienne et nouvelle et l'état présent de l'empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV, le ministère de Kopropli Achmet Pacha avec le plan de la ville d'Athènes par le Sr. de la Guilletière: seconde édition. Paris. Ἑλληνικὴν μετάφρασιν περικοπὴν τοῦ συγγράμματος ἐδημοσίευσεν ὁ Δ. Καμπούρογλος ἐν Μνημείων τόμ. Β', σ. 19—40, 82—96, 145—152, 188—192, 381—387. Διεξοδικῶς περὶ τοῦ συγγράμματος τοῦ Γκι-

τος βεβαίως οὐδέποτε ἐπεσκέφθη αὐτὸς τὰς Ἀθήνας. Τοῦτο ἀπέδειξεν ἐπαρκῶς ὁ Σπών, κατανοεῖται δὲ καὶ εὐκόλως ὑπὸ τῶν ἐννοούντων τὰ πράγματα, τὸ δ' ἔργον αὐτοῦ περιέχει πολλὰς καταφόρους ἀνακρίβειας, καὶ μάλιστα ἀρχαιολογικὰς, εἰς ἃς οὐδέποτε αὐτόπτης θὰ περιέπιπτε, εἶνε ὅμως γεγραμμένον μετὰ χάριτος καὶ γλαφυρότητος καὶ αἱ πλείσται τῶν πληροφοριῶν του εἶνε ἀληθεῖς καὶ ὀρθαί. Διὰ τε λοιπὸν τὸ ἐκτεταμένον καὶ γλαφυρὸν καὶ ἐπαγωγὸν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν μεταξὺ Γκιγιέτου καὶ Σπών διεξαχθεῖσαν μακρὰν περὶ αὐτοῦ λογομαχίαν τὸ σύγγραμμα τοῦτο κατέστη περιώνυμον, εἶνε δὲ πάντοτε ἀξιόλογον διὰ τὴν σύγχρονον τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίαν ἕνεκα πολλῶν του πληροφοριῶν, καὶ ἰδίως διὰ τῆς διηγήσεώς του περὶ τῆς ἐξ Ἀθηνῶν σουλτάνας Βασιλικῆς - Γιοχαῆς, ἣτις ἐπέτυχεν ἐπὶ Ἀχμέτ τοῦ Α' νὰ ἐξαρτηθῶσιν αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ καζᾶς αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ἀρχιευνούχου τοῦ σουλτανικοῦ γυναικωνίτου καὶ νὰ ἄρχωνται οἱ Ἀθηναῖοι ἕκτοτε καλλίτερον τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅπως καὶ οἱ Χῖοι.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ἕτερος πολλῶ σπουδαιότερος ἀνὴρ, ὁ ἐκ Λυῶν ἱατρὸς καὶ ἐκδότης τῆς περιγραφῆς τοῦ Βαθίνου Ἰάκωβος Σπών (I. Spon), ὅστις συναντηθεὶς ἐν Ἰταλίᾳ μετὰ τοῦ ἐπίσης σπουδαίου Ἀγγλοῦ περιηγητοῦ Οὐήλερ (Wheler), συνεταξείδευσε μετ' αὐτοῦ ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἀκολουθῶς περιέγραψε τὸ ταξιδεῖδιόν του ἐν συγγράμματι συγκειμένῳ ἐκ τριῶν τόμων, ὧν ὁ δεύτερος ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, ἔργῳ δὲ ὄντως κλασικῶ διὰ τὴν ἐποχὴν του, μεγάλῃ ἐμποιήσαντι ἐντύπωσιν καὶ τούτου ἕνεκα καὶ εἰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας μεταφρασθέντι². Καὶ ὁ Οὐήλερ ἐδημοσίευσεν ἐν ἔτει 1682 ἐν Λονδίνῳ τὰς ἐντυπώσεις τοῦ ταξιδιῶν του, ἀλλὰ τὸ βιβλίον του οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ μετάφρασις τοῦ συγγράμματος τοῦ Σπών³, διὸ εὐσυνειδήτως φερόμενος ἐπέγραψεν αὐτὸ ὁδοιπορίαν μετὰ

γιέτου πραγματεύεται ὁ Laborde ἐν τόμ. Α', σ. 214 ἐπ. 245, ὅστις ἀναδημοσιεύει καὶ τὰ κυριώτατα καὶ μᾶλλον ἀρχαιολογικὰ αὐτοῦ μέρη. Ὡς προῦχοντες ἢ δημογέροντες τότε τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρονται παρὰ Γκιγιέτου ὁ Καπετανάκης, ὁ Δημήτριος Βενιζέλος, ὁ Χαλκονδύλης, ὁ Παναγιώτης Καβαλλάρης καὶ ὁ Σταμάτιος Παλαιολόγος.

¹ Jacob Spon, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacop Spon et Georges Wheler. Lyon, 1678.

² George Wheler, A journey into Greece by George Wheler Esq. in company of Dr Spon. London. 1682.

τοῦ Σπῶν. Ἀμφότερα τὰ συγγράμματα ταῦτα εἶνε διὰ τὴν τότε ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν λίαν σπουδαῖα, διότι οὐ μόνον ἀκριβέστατα περιγράφουσι τὰς συγχρόνους Ἀθήνας ὑπὸ πᾶσαν ἔκψιν, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐποχῇ κρισιμωτάτῃ, καθόσον ὀλίγον μετὰ ταῦτα συνέβησαν ἐνταῦθα περιστατικὰ μεγάλως ἀλλοιώσαντα τὴν μέχρι τοῦδε καταστάσιν τῶν τε ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως. Ἐκ τῶν περὶ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν εἰδήσεων τοῦ Σπῶν καὶ Οὐῆλερ ἀνεφέραμεν ἤδη τινὰς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐνταῦθα δὲ ἀναγκαῖον εἶνε νὰ προσθέσωμεν μόνον ὅτι καὶ ὁ Σπῶν ἐπαινεῖ, ὡς καὶ ὁ Βαθίνος τὴν φυσικὴν τῶν Ἀθηναίων εὐφυΐαν καὶ ἰκανότητα περὶ τὸ διεξάγειν τὰς ὑποθέσεις των. Διηγεῖται μετὰ πόσης ἐπιτηδειότητος εἶχον κατορθώσει παρὰ τῷ ἀρχιευνοῦχῳ οὐ μόνον οἱ ἐπισημότεροι τῶν Τούρκων κατοίκων νὰ καταδικασθῶσιν ὑπὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης οἱ μὲν εἰς ἐξορίαν, οἱ δὲ εἰς φυλακὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλὰ καὶ ὁ βοεβόδας καὶ ὁ φρούραρχος τῆς πόλεως νὰ παυθῶσιν ἐκ τῆς θέσεώς των ἐν τινι μεταξὺ τούτων καὶ τῶν χριστιανῶν πολιτικῇ διαφορᾷ. Ὡς προεξεχούσας δὲ ἀρχοντικὰς οἰκογενείας, αἵτινες πάντοτε ἔχουσιν ἐν τῇ ὀκταμελεῖ καὶ κατ' αὐτὸν δημογεροντίᾳ ἐν τι μέρος των, ὀνομάζει τοὺς Βενιζέλους, τοὺς Παλαιολόγους, τοὺς Αἰμπονας, τοὺς Περούλας καὶ τοὺς Καβαλλάρηδες, καὶ προσθέτει ὅτι οἱ δημογέροντες καὶ οἱ ἄρχοντες καθόλου ἐφόρου ὑψηλὰ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐξ ἐρίου χνοῶδους μὲ μικρὸν γύρον, ἔτρεφον δὲ καὶ μακρὰν γενειάδα, ἐνῶ ὁ ἄλλος λαὸς ἐφόρει ἐρυθρὸν σκοῦφον, ἥτοι φέσιον, καὶ ἔκειρε τὴν κόμην ξυρίζων καὶ τὸ γένειον. Ὁ αὐτὸς Σπῶν ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἔχει ἰδιαιτέρας προνομίας καὶ ἐλευθερίας καὶ ἦτο σχετικῶς ὀλίγον βεβαρμένη διὰ φόρων. Ἐπειτα δ' ἀναφέρει ὡς πρῶτιστον μεταξὺ τῶν ἐν Ἀθήναις τότε λογίων τὸν ἤδη γνωστὸν ἡμῖν Ἀθηναῖον Δημήτριον Βενιζέλον, περὶ οὗ λέγει ὅτι, καὶ περ μὴ ὢν κληρικός, ἐδίδασκεν οὐχ ἥτον τὸν λαὸν ἐπ' ἐκκλησίας, καὶ ἄλλας δὲ παντοίας περὶ τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως λεπτομερείας καὶ πληροφορίας ἐκτίθησιν¹.

Ἀλλὰ καὶ ἕτεροι Ἀθηναῖοι πλὴν τοῦ Δημητρίου Βενιζέλου διέ-

¹ Ἴδε Voyage en Grèce . . κτλ. τόμ. Β', σ. 180 ἐπ. 225 ἐπ. πρῶ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 454. Ὁ δὲ Οὐῆλερ ἐν πᾶσι σχεδὸν συμφωνεῖ πρὸς τὸν Σπῶν, ὃν μονονουχὶ κατὰ λέξιν μεταφράζει. Ὁ Οὐῆλερ ἀπεκόμισεν ἐξ Ἀθηνῶν καὶ χειρόγραφα βιβλία, ἐν οἷς καὶ ὁ κώδης ὁ ἀποτεθειμένος ἐν Lincoln College τῆς Ὁξωνίας καὶ περιέχων τὸ Χρονικόν, περὶ οὗ ἀνωτέρω (σ. 429) ἐγένετο λόγος.

πρεψαν ὡς λόγιοι ἐξχουστοὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, αἱ δὲ βιογραφικαὶ περὶ αὐτῶν πληροφορίες δεικνύουσιν ὅτι καὶ καθ' ὅλην μὲν τὴν ἑκατονταετηρίδα ταύτην, ἰδίως ὅμως κατὰ τινὰς περιόδους αὐτῆς, ἤκμαζεν ἐν Ἀθήναις ἡ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων σπουδὴ καὶ ἡ παιδεία, καὶ μάλιστα ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος λ.χ. ἤκμασεν ὁ Ἀθηναῖος Ἀγγελος Βενιζέλος, ἐγγονὸς ἴσως τοῦ Ἰωάννου ἐκείνου Βενιζέλου, τοῦ πατρὸς τῆς ὁσίας Φιλοθέης καὶ πιθανῶς, πατὴρ τοῦ ἤδη μνημονευθέντος Δημητρίου Βενιζέλου. Ὁ Ἀγγελος ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐχορηγίσθη διδάσκαλος τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου (1634—1639), ἐκεῖθεν δ' ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας κατ' ἀρχὰς μὲν ἐδίδασκε καὶ ἐνταῦθα, ἔπειτα ὅμως ἀποσυρθεὶς κατεγίνετο περὶ φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς μελέτας, κατὰ δὲ Δοσίθεον¹ ὁ Ἀγγελος Βενιζέλος ἔγραψε καὶ κατὰ Λατίνων. Σύγχρονος αὐτοῦ ἦτο καὶ ἕτερος Ἀθηναῖος λόγιος, ὁ Φραγκίσκος Ἰωάννης Τρίμης, γεννηθεὶς μὲν ἐν Ἀθήναις, παιδευθεὶς δ' ἐν Ἰταλίᾳ, ἐνθα καὶ ἐζήσε διδάσκων ἐν Πίσᾳ ἐλληνικὴν φιλολογίαν μέχρι τοῦ ἐν ἔτει 1627 ἐπισυμβάντος θανάτου του². Ἀμφοτέρων δὲ τούτων πολλῶ σημαντικώτερος ὑπῆρξεν ἕτερος Ἀθηναῖος, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ Καίρης τοῦ 17ου αἰῶνος. Οὗτος ἐσπούδασεν ἐν Ρώμῃ καὶ Παταβίῳ, ὅθεν ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα διωρίσθη σχολάρχης ἐν Ζακύνθῳ καὶ ἐνωρὶς ἤδη ἀπέκτησε μεγάλην φήμην. Ἐκεῖθεν ἔστειλεν ἐν ἔτει 1624 συγχαρητήριον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Κύριλλον Λούκαριν εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὸ δεύτερον τότε πατριαρχεύσαντα, καὶ προσκληθεὶς ὑπ' αὐτοῦ ἐκεῖσε διωρίσθη ἐν ἔτει 1626 σχολάρχης τῆς τότε ἰδρυθείσης πατριαρχικῆς σχολῆς, γενόμενος καὶ μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεοδοσίου. Ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος ἐλευθεριάζων περὶ τὰ θρησκευτικὰ φρονήματα κατεπολεμήθη σφοδρῶς ὑπὸ τῶν ὀρθοδοξούντων καὶ ἀπῆλθεν εἰς Ἑνετίαν, ἐνθα γενόμενος πάλιν λαϊκὸς ἐδίδασκεν ἐλληνικὰ γράμματα. Ἀργότερα ἐκ νέου ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἡ δ' Ἐκκλησία ἐκτιμῶσα τὰς γνώσεις τοῦ ἀνδρὸς συνεχώρησε καὶ εὐμενῶς, ἐδέχθη αὐτὸν ἀλλὰ καὶ πάλιν περιῆλθεν εἰς ῥῆξιν πρὸς τοὺς ὀρθοδοξούντας, ἐξ ἧς μόλις διεσώθη. Κατάρθρωσεν ἐν τούτοις κατὰ τὸ 1640 νὰ διορισθῇ μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης, μετ' οὗ πολὺ ὅμως καθήρεθαι διὰ

¹ Πρὸς Δοσίθεου «Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων», σελ. 1180.

² Ἴδε καὶ Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολ. σ. 308.

τὰ φρονήματά του καὶ ἔκτοτε ἔζη βίον λιτὸν καὶ πλάνητα μετερχόμενος πολλαχοῦ τὸν ἱατρὸν καὶ τὸν διδάσκαλον, μάλιστα δ' ἐν Ἀθήναις, ἔνθα καὶ ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 1645. Ὁ Κορυδαλλεὺς ὡς λόγιος εἶχε μεγάλην σπουδαιότητα καὶ ἐφημίσθη πολὺ διὰ τὰς φιλοσοφικὰς του γνώσεις μεταξὺ τῶν συγχρόνων του. Συνέγραψε δὲ καὶ ἀρκετὰ συγγράμματα, τὰ πλεῖστα ἐκδεδομένα ἤδη, καὶ ἔσχε πολλοὺς διακεκριμένους μαθητάς, ὡς τὸν Μελέτιον Συρίγον, τὸν μητροπολίτην Ναυπλίου Διονύσιον, τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Νεκτάριον, τὸν Ἰωάννην Καρυοφύλλον, Γερμανὸν τὸν Λοκρὸν καὶ Θεοφάνη Ξενάκιον τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας¹.

Οὐχ ἥττον διάσημος ὑπῆρξε καὶ ἕτερος Ἀθηναῖος λόγιος τοῦ αἰῶνος τούτου, ὁ Λεονάρδος Φιλαρᾶς, ὅστις ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις περὶ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος. Παιδευθεὶς ἐνταῦθα εἰς τὰ ἐγκύκλια μαθήματα μετέβη ἀκολουθῶς εἰς Ῥώμην, ἔνθα ἐτελειοποίησε τὰς σπουδὰς του ὡς τρόφιμος τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου. Ὁ Φιλαρᾶς ἦτο ἀνὴρ εὐφυέστατος καὶ πολυμαθὴς καὶ προσεπάθησε μεγάλως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ κατορθώσῃ διὰ τῆς Εὐρώπης τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ῥώμῃ ἐγνώρισε τὸν δοῦκα τοῦ Νεβέρ, ὅστις ὡς κατιῶν ἀπόγονος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γηραιοῦ ὠνειρεύετο τὸν βυζαντινὸν θρόνον καὶ προσεπάθει ἐκ Ῥώμης, ὅπου διέτριβεν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Ἐρρίκου Δ', νὰ διεγείρῃ μετὰ τοῦ Φιλαρᾶ καὶ μετ' ἄλλων Ἑλλήνων εἰς ἐπανάστασιν τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ διοργανίσῃ σταυροφορίαν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τὰ ὄνειροπολήματα ὁμως πάντων τούτων ἔμειναν ὄνειροπολήματα καὶ ὁ Νεβέρ

¹ Ἴδε Δισοθέου Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολ. πατριαρχ., σ. 1112 καὶ 1180 καὶ Κ. Σάθα Νεοελλ. Φιλολ., σ. 250—254. Ὁ μαθητὴς τοῦ Κορυδαλλεὺς Γερμανὸς ὁ Λοκρὸς ἰδοὺ τί λέγει περὶ τοῦ διδασκάλου του καὶ τῆς ἐν Ἀθήναις διδασκαλίας αὐτοῦ δι' ἰδιογράφου σημειώσεως ἐν κώδικί τινι τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας· « Κατὰ τὸ 1645 ἔτος ἡκροώμεθα φιλοσοφίας ἐν Ἀθήναις παρὰ Θεοφίλῳ τῷ Κορυδαλλεῖ· ἦν δὲ οὗτος ἄκρος εἰς φιλοσοφίαν ὑπερηκοντηκῶς οὐ μόνον πάντας » τοὺς ἐν Ἱταλίᾳ φιλοσοφοῦντας, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων οὐ » κατόπιν ἰών. Μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν τοῦ Κορυδαλλεὺς ἐμελετῶμεν ἀλλήλοις » τὰ ἀκουσθέντα ὅ τε Νεκτάριος καὶ Διονύσιος ὁ ἐκ Ναυπλίου καὶ δύο τῶν εὐγενῶν Ἀθηναίων καὶ μετὰ τούτων ἐγώ. Ἦλθεν ἐξ Ἰωαννίνων Νικηφόρος τις » Πριγγελεὺς τὸ ἐπίκλην, Ἀθηναῖος καὶ αὐτός, ὃς ἤρξατο πειράζειν ἡμᾶς προ» βλήμασί τισιν ἐκ τῶν τοῦ Κουρσούλου τοῦ Κερκυραίου μαθητῶν προβληθεῖ» σιν εἰς Ἰωάννινα, πρὸς ᾧ ἐτέγραπτο ἡ ἐπιστολὴ τὸν προβαλλόμενον εἰς σι» γὴν ἐλάσασα ».

ἔχαιρε μόνον ἀνευφημούμενος ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Φιλαρᾶν ὡς «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» καὶ «λαμπρὸς Μεσίας¹». Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν σχεδίων τοῦ Νεβέρ ὁ Φιλαρᾶς μετέβη εἰς Παρισίους, ἔνθα ἐγνώρισε καὶ ἀπέκτησε προστάτην τὸν τότε πανίσχυρον πρωθυπουργὸν τῆς Γαλλίας καρδινάλιον Ῥισχελιέ. Ἀκολουθῶς περιηγήθη διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης καὶ ἐγνώρισε τοὺς ἐπισημοτάτους τοῦ τότε καιροῦ ἄνδρας, οὓς προσεπάθει νὰ κερδίσῃ ὑπὲρ τοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος σχεδίου του. Ἐκ τῶν γνωστῶν του ἀνδρῶν τούτων ἦτο καὶ ὁ δαιμόνιος Ἄγγλος ποιητὴς τοῦ Ἀπολεσθέντος Παραδείσου Μίλτων, οὗτινος σφῶνται δύο λατινικαὶ ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν διάσημον Ἀθηναῖον. Μετὰ πολλὰς περιπλανήσεις ὁ Φιλαρᾶς διωρίσθη τελευταῖον βιβλιοθηκᾶριος τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης ἐν Ἑνετίᾳ, πρὶν ὅμως ἀναλάβῃ τὴν θέσιν ταύτην ἀπέβίωσεν ἐν Παρισίοις τῷ 1673 ἐκ λιθιάσεως. Σφῶνται τοῦ Φιλαρᾶ διάφορα ἔργα, τὰ μὲν ἐκδεδομένα ἤδη, τὰ δὲ χειρόγραφα ἔτι, ἐν οἷς καὶ Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ὑπουργίας τοῦ Ῥισχελιέ². Περὶ τοῦ Ἀθηναίου τούτου, ἰδοὺ τί γράφει ἐξ Ἀθηνῶν ὁ περιηγητὴς Κορνῆλιος Μάγνης τὴν 17ην Δεκεμβρίου 1674, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του, πρὸς τὸν Καρδινάλιον Ἀτζαϊώλην, ἀπογονον τῶν πρῶν ὁμωνύμων δουκῶν «Ἦμασεν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ Ἀθηναῖός τις, ὅστις διὰ τῆς μεγάλης παιδείας του διέπρεψε μεγάλως ἐν Ἑυρώπῃ. Τὸν εἶδον ἐν Ἑνετίᾳ ἐκπληροῦντα τὴν τελευταίαν ἀποστολήν του ἐκ μέρους τοῦ δουκὸς τῆς Πάρμας. Κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν μετὰ τῶν πεπαιδευμένων διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν βασιλικὴν μελέτην τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐμαθον ἐνταῦθα τὸν θάνατόν του. Ἀνεζήτησα τὴν βιβλιοθήκην αὐτοῦ περιέχουσαν πολλὰ σπάνια καὶ ἐκλεκτά. Ἰδίως δ' ἐφρόντισα περὶ τῶν χειρογράφων τῶν ἀφορώντων, ὡς γνωρίζω, τὴν ὑπουργίαν τοῦ καρδινάλιου Ῥισχελιέ, ἀλλ' ἔμαθον ὅτι, μὴ ἔχων τὰ ἀπαιτούμενα ἔξοδα κατὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας ἀναχώρησίν του, ἠναγκάσθη νὰ τὰ πωλήσῃ. Εὗρον ἐν τούτοις δύο τόμους τοῦ γεωγραφικοῦ ἄτλαντος. Εἷς μόνος ἀνεψιὸς του ἐξ ἀδελφοῦ σφῶζεται ἐνταῦθα, ὀκταέτης τὴν ἡλικίαν, ὁμώνυμος τῷ θεῷ, πνευματώδης... » κτλ.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ διάσημος οὗτος Ἀθηναῖος, οὗτινος ὁ βίος καὶ αἱ περιπέτειαι ὁμοιάζουσιν ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς τοῦ Βησσαρίωνος· διότι

¹ Ἴδε Buchon, Nouvelles Recherches, τόμ. Α', σ. 251.

² Ἴδε Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολ. σ. 289—293.

καὶ ἐκεῖνος κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα καὶ ὁ Φιλαρᾶς κατὰ τὸν 17ον, προσεπάθησαν προηγούμενοι τὴν Εὐρώπην νὰ πείσωσι τοὺς ἡγεμόνας καὶ τοὺς διασήμεους ἄνδρας αὐτῆς ὅπως κηρύξωσι πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἐλευθερώσωσιν ἐκ τοῦ ζυγοῦ τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς ἀμφοτέρων ὅμως αἱ ἀκάματοι καὶ πατριωτικαὶ προσπάθειαι ὑπῆρξαν ἄνευ ἀποτελέσματος καὶ ἀπῆχθησαν μάτην, ὡς φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ. Οὐχ ἦττον ὁ Φιλαρᾶς καὶ ὁ Κορυθαλλεύς, οἱ σπουδαιότατοι Ἑλληνες ἀπόστολοι καὶ ἀναμορφωταὶ τοῦ 17ου αἰῶνος, περιποιοῦσι μεγάλην τιμὴν εἰς τὰς Ἀθήνας τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ὁ βίος αὐτῶν μαρτυρεῖ, ὅτι αὐταὶ ἦσαν τότε τὸ σημαντικώτερον πνευματικὸν καὶ ἐθνικὸν κέντρον τῆς Ἑλλάδος, ἴσως δὲ καὶ ὁλοκλήρου τῆς Ἀνατολῆς. Ταύτην δὲ τὴν ἑξοχὸν θέσιν ἤθελον διατηρήσει αἱ Ἀθηναὶ ἄνευ διακοπῆς τινος ἀπαρμείωτον μέχρι τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον, ἂν μὴ ἐπῆρχοντο ἑκτακτὰ τινὰ γεγονότα, διαταράξαντα σοβαρώτατα τὴν φορὰν τοῦ βίου αὐτῶν καὶ μεγάλας ἐπενεγκόντα τῇ χώρᾳ μεταβολάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΙΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ 1677-1690
ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΑΥΤΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1754.

Τὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοὺς Τούρκους τόσον σπουδαῖα περιστατικά, τὰ ἀναστατώσαντα αὐτὰς περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος, ἦσαν ἐπεισόδιόν τι τοῦ μακροῦ μεταξύ Τούρκων καὶ Ἑνετῶν πολέμου, τὸν ὅποιον ἐν ἔτει 1684 ἡ Ἑνετία διὰ πρώτην φορὰν καὶ πρὸς ἐκπληξιν τοῦ κόσμου ὅλου ἐκήρυξεν αὐτὴ κατὰ τοῦ μεγάλου καὶ φοβεροῦ τῶν Τούρκων κυρίου.

Τὸ τουρκικὸν κράτος καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤδη εἶχεν ἀποβῆ τὸ φόβητρον τῆς χριστιανοσύνης καὶ μέγας κίνδυνος τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐνδιαφερομένων δυνάμεων, μετὰ τὴν κατάληψιν ὅμως τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων, καὶ ἰδίως διὰ τοῦ μεγάλου σουλτάνου Σολιμάν Β' (1520 — 1566), περιελθὼν εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἰσχύος καὶ δόξης του καὶ μέχρι τῶν προθύρων τῆς Βιέννης ἐπεκταθέν, ἐνέβαλεν εἰς φόβον καὶ ἀγωνίαν ὁλόκληρον τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην, ἥτις ἤρξατο κινουμένη, ὅπως θέσῃ φραγμὸν εἰς τῶν Ὀθωμανῶν τὴν προΐουσαν ἐπέκτασιν καὶ δύναμιν. Ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς μεγάλης δυτικῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ Κάρολον τὸν Ε' παρεσκεύασεν ἀντίρροπον τῶν Τούρκων χριστιανικὴν δύναμιν, ὃ δὲ κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἀγὼν ἀπὸ τῶν παραδουναβίων χωρῶν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Μεσόγειον. Ἡ περὶ τὴν Ναύπακτον πολυκροτος κατανουμάχῃσις τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐν ἔτει 1571 ὑπὸ τῶν ἠνωμένων χριστιανικῶν στόλων, ναυαρχοῦντος τοῦ νόθου υἱοῦ Καρόλου τοῦ Ε'. Δὸν Ζουάν τοῦ Αὐστριακοῦ, παρέσχεν ἐλπίδας κατατροπώσεως τῶν Τούρκων καὶ κατὰ ξηράν, ὄντως δ' ἤρξατο ἔκτοτε ἀναστελλομένη ἡ τέως ἀκράτητος αὐτῶν ἐπὶ τὰ πρόσω πορεία. Ἀλλ' ἡ θρησκευτικὴ ἀναμόρφωσις καὶ ὁ ἐκ ταύτης προκληθεὶς περιπετειώδης τριακονταετής μεταξύ καθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων πόλεμος (1618—1648), πρὸς δὲ ἡ μεγάλη μεταξύ τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἰσχυρῶν τῆς Γαλλίας βασιλείων ἀντιζηλία ἀπησχόλουν ἐπὶ τοσοῦτον τὴν δυτικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὰς

ἄλλας ἐν Εὐρώπῃ χριστιανικὰς δυνάμεις, ὥστε ἡνωμένη τις κατὰ τῶν Τούρκων ἐπίθεσις ἐπὶ πολὺ δὲν ἦτο πλέον δυνατὴ, μεμονωμένη δ' οὐδεμία δύναμις ἴσχυε νὰ παλαίσῃ ἐπὶ μακρὸν πρὸς τὸν τουρκικὸν κολοσσόν. Ἀλλ' οἱ Τούρκοι εἶχον ἀποσπᾶσαι τῷ 1571 τὴν Κύπρον ἀπὸ τοῦς Ἑνετοῦς, κληρονομήσαντας τὴν μεγαλόνησον ἐκείνην τῷ 1485 ἀπὸ τῆς συμπολίτιδός των βασιλίσσης αὐτῆς Αἰκατερίνης Κορνάρου Λουζινιάν. Τῷ δὲ 1669 μετὰ μακρὸν ἀγῶνα ἐξέβαλον αὐτοὺς καὶ ἐκ τῆς Κρήτης. Ἐπειδὴ δὲ τῷ μὲν 1470 οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἤδη ἀπολέσει τὴν Εὐβοίαν, τῷ δὲ 1500 τὴν Κορώνην καὶ Μεθώνην καὶ τῷ 1540 τὸ Ναύπλιον καὶ τὴν Μονεμβασίαν, πάσας ἀλωθείσας ὑπὸ τῶν Τούρκων, μετὰ τὴν ἀπώλειαν καὶ τῆς Κρήτης ἀπεκλείσθησαν ὀλοτελῶς ἐκ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ὃ δ' ὄλεθρος τῆς ἐκ τῶν ἀποικιῶν καὶ τῆς ἐμπορίας ζωῆς θαλασσοβίου πολιτείας ταύτης ἦτο πλέον βέβαιος. Ἀνέλαβε λοιπὸν τοῦτου ἕνεκα ἡ Ἑνετία καὶ μόνη σχεδὸν τὸν περὶ ζωῆς καὶ θανάτου πρὸς τοὺς Τούρκους ἀγῶνα. Ἐνεθαρρύνετο εἰς τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν ἔτει 1683 ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκία τῆς Βιέννης ἀπέτυχεν, οἱ δὲ Γερμανοὶ καὶ ἄλλοι μετ' αὐτῶν ἡνωμένοι χριστιανοὶ ἔθραυσαν καὶ κατὰ ξηρὰν τὴν τέως ἀήττητον δύναμιν τῶν Μουσουλμάνων, ἐξηκολούθουν δὲ πολεμοῦντες αὐτοὺς ἐν ταῖς παρὰ τὸν Δούναβιν χώραις. Εὐρίσκοντο ἄρτι οἱ Τούρκοι περὶ τὸ 1684 ἐν ἀρχῇ τῆς ὁριστικῆς υποχωρήσεως καὶ παρακμῆς των, ὅτε οἱ Ἑνετοὶ ἀπεφάσισαν νὰ ρίψωσι τὸν κύβον φοβεράς πρὸς αὐτοὺς πάλης. Διὰ στρατολογιῶν λοιπὸν ἐν Γερμανίᾳ καὶ διὰ συνθηκῶν πρὸς ἡγεμόνας τῆς χώρας ἐκείνης εἶχε παρασκευάσει ἡ Ἑνετία στρατὸν σημαντικὸν καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1685 ἔθηκεν αὐτὸν εἰς κίνησιν ὑπὸ τὸν ἐξοχὸν Ἑνετὸν Φραγκῆσκον Μορζίνην. Ἡ πρώτη τῶν Ἑνετῶν ἐκστρατεία ἐγένετο κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1685 καὶ ὡς ἀποτέλεσμα ἔσχε τὴν ἐκπολιόρησιν τῆς Κορώνης καὶ τῶν Καλαμῶν, τὴν κατοχὴν καὶ διαφόρων ἄλλων ὀχυρῶν θέσεων ἐν Πελοποννήσῳ καὶ τὴν ἐξέγερσιν τῶν Μανιατῶν εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Τούρκων. Κατὰ δὲ τὸν ἐπελθόντα χειμῶνα τὸ μεγαλείτερον τῶν Ἑνετῶν σῶμα ἀπεχώρησεν εἰς Ζάκυνθον, ὅπως διαχειμάρσῃ αὐτόθι καὶ ἐνισχυθῇ ἔτι πλέον. Ὁ Μορζίνης ἐζήτησε τότε παρὰ τῆς ἐνετικῆς κυβερνήσεως τὴν ἀποστολὴν στρατηγοῦ τινος ἐμπείρου καὶ εὐπειθοῦς, ὅπως μεταχειρίζηται αὐτὸν ὡς ὄργανον πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων του, ἡ δὲ Ἑνετία ἐπεμφεν αὐτῷ τοιοῦτον τὸν ἀνδρεῖον καὶ δικακεκριμένον Σουηδὸν στρατιωτικὸν κόμητα Ὅθωνα Γου-

λιέλμον Κκινιξμάρκ (Koenigsmark), ὃν ἐμισθώσατο ἀντὶ 18,000 ἐνετικῶν φλωρίων κατ' ἔτος καὶ ἀντὶ πάντων τῶν πρὸς διατήρησιν τῆς θεραπειᾶς τοῦ ἐξοδῶν¹. Τὸ ἐπόμενον λοιπὸν ἔτος 1686 ὁ στρατὸς ἐξώρμησεν ἐκ νέου ἰσχυρότερος (10,800 ἄνδρες) καὶ κάλλιον διωργανισμένος, ἐπολιόρκησε καὶ ἐκυρίευσεν τὸ Ναβαρρῖνον, τὴν Μεθώνην καὶ τὸ Ναύπλιον, τὰ τρία σπουδαιότερα φρούρια τῆς Πελοποννήσου, καὶ ἐγένετο οὕτω πράγματι κύριος τῆς χερσονήσου ἄνευ σπουδαίας ἐκ μέρους τῶν Τούρκων ἀντιστάσεως. Οἱ Τούρκοι δηλ. ἦσαν, ὡς εἴπομεν, μεγάλως ἀπησυχολημένοι κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα ὑπὸ τοῦ πρὸς βορρᾶν κατὰ τῶν Αὐστριακῶν καὶ Πολωνῶν γιγαντιαίου πολέμου καὶ τούτου ἕνεκα ὀλίγην ἠδύναντο νὰ δώσωσι προσοχὴν εἰς τὰ ἐν Πελοποννήσῳ συμβαίνοντα. Ἐν ἔτει 1683 εἶχον ἡττηθῇ οἱ τουρκικοὶ στρατοὶ ἐν Οὐγγαρία καὶ ἐν ἔτει 1684 ἀπώλεσαν ἐπανειλημμένως πολλὰς ὀχυράς θέσεις, ἃς κατεῖχον αὐτόθι, μέχρις ὅτου τὸ ἔτος 1686 περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν καὶ ἡ Πέστη, τὸ ἰσχυρότερον τῶν Τούρκων ὀρμητηρίον. Ἐν τοιαύτῃ λοιπὸν τῶν τουρκικῶν πραγμάτων καταστάσει ἐννοεῖται ὅτι οἱ Ἐνετοὶ πάντοτε ἀκωλύτως σχεδὸν προὐχώρουν ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἐκστρατία τοῦ 1687 ἐγένετο ὀλίγον ἀργότερον τοῦ συνήθους, διότι ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις κατεγίνετο ν' ἀναπληρώσῃ τὰς ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τῶν νόσων ἀραιωθείσας τῶν ταγμάτων τῆς τάξεως καὶ περὶ τὴν ἐξάσκησιν τῶν νεοσυλλέκτων. Τούτου ἕνεκα μόλις κατὰ Ἰούλιον ἐξεκίνησεν ὁ ἐξ 7,000 ἀνδρῶν συγκείμενος στρατὸς τῶν Ἐνετῶν πρὸς τὰς ὀχυράς Πάτρας καὶ συνεκρότησαν αὐτόθι τὴν περιβόητον ἐκείνην πρὸς τοὺς Τούρκους μάχην, ἣτις ἀπεφάσισε περὶ τῆς τύχης τοῦ ὅλου πολέμου. Οἱ νικηταὶ Ἐνετοὶ ἀπέβησαν ἔκτοτε κύριοι ὀλοκλήρου τῆς χερσονήσου ἐπὶ 28 ὅλα ἔτη, καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Μοροζίνης ἐπωνομάσθη ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς γερουσίας Πελοποννησιακός, οἱ δ' Ἑλληνας τῆς χώρας κάτοικοι, καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ ἀκόμη, ἤρξαντο νὰ πέμπωσι

² Ἴδε Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 92 ἐπ. διεξοδικῶς. Ἐν τῇ συνοδείᾳ τοῦ Καϊνιξμάρκ ὡς φίλη καὶ σύντροφος τῆς εὐγενοῦς συζύγου του εὐρίσκετο ἡ λογία Σουηδὴ Ἄννα Α. Kerhjel'm ἢ Agriconia, ὡς ἐπὶ τὸ λατινικώτερον καλεῖ ἑαυτήν, ἣτις ἐν ἐπιστολαῖς πρὸς τὸν ἀδελφόν της διέσωσε πολυτίμους περὶ τῆς ἐκστρατείας ταύτης καὶ τῆς ἀλώσεως τῶν Ἀθηνῶν πληροφορίες. Ὁ Laborde ἐν παραρτήματι τοῦ Β' τόμου ἐδημοσίευσεν πέντε λίαν περιέργους ἐπιστολάς τῆς Ἄννης Ἀγρικονίας, ὧν μία ἐξ Ἀθηνῶν τῇ 8/18 Ὀκτωβρ. 1687, καὶ τὸ ἡμερολόγιον αὐτῆς.

πρέσβεις εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑνετῶν, ὅπως προσφέρωσιν αὐτοῖς τὴν φιλίαν των, ἢ ἐπικαλεσθῶσιν αὐτῶν τὴν προστασίαν. Ἐκ τῶν πόλεων τῶν τεθεισῶν ἐκουσίως ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ κυριαρχίαν τῶν Ἑνετῶν ἦσαν καὶ αἱ Ἀθήναι, αἵτινες καὶ εἰσηκούσθησαν, τῶν Ἑνετῶν δεχθέντων νὰ καταλάβωσι τὴν χώραν. Γνωρίζομεν ἤδη ὅτι οἱ νεαροὶ υἱοὶ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων πολλάκις ἀπεδήμουν εἰς Ἑνετίαν, ὅπως ἐκπαιδευθῶσι τελειότερον ἐν τῷ ἐκεῖ Ἑλληνικῷ Φροντιστηρίῳ. Φυσικὸν λοιπὸν ἦτο νὰ ἔχωσιν οἱ Ἀθηναῖοι συμπαθείας πρὸς τὴν Ἑνετίαν καὶ μετ' ἀνυποκρίτου χαρᾶς νὰ χαιρετίσωσι τὰς τότε νίκας αὐτῆς κατὰ τῶν Τούρκων, νὰ εὐχωνται δὲ καὶ τῶν Ἀθηναίων τὴν κατοχὴν ὑπ' ἐκείνων. Ἀλλὰ τὰς διαθέσεις ταύτας τῶν Ἀθηναίων ἐπηύξανε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ αὐθαίρεσία καὶ αἱ βιαιοπραγίαι τῶν Τούρκων, ἐξ ὧν πολὺ, ὡς εἶδομεν, εἶχον ὑποφέρει ἐσχάτως, ὁ δὲ εὐπατρίδης Μιχαὴλ Λίμπονας ἔπεσε καὶ θυμῷ αὐτῶν ἕνεκα τῶν ὑπὲρ τῆς πόλεως προσπαθειῶν του. Ἐπεκαλέσθησαν λοιπὸν διὰ πρεσβείας τὴν ἄφιξιν τῶν Ἑνετῶν καὶ οὗτοι ὑπεσχέθησαν τοῦτο. Ἡ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ὅμως τουρκικὴ φρουρὰ εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἀποκρούσῃ ἐπιμόνως τοὺς Ἑνετοὺς καὶ νὰ ἐμποδίσῃ παντὶ σθένει τὴν ὑπ' αὐτῶν κατάληψιν τῆς χώρας. Μαθόντες δ' οἱ Τούρκοι παρὰ τε φυγάδων ἐκ Πελοποννήσου καὶ παρ' ἀπεσταλμένων κατασκόπων ὅτι οἱ Ἑνετοὶ μετεχειρίζοντο συνήθως ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ τὸ πυροβολικὸν πρὸς ἐκπολιόρκησιν φρουρίων καὶ ὑποθέσαντες ὅτι τὴν αὐτὴν μέθοδον ἤθελον μεταχειρισθῇ καὶ ἐν Ἀθήναις ἤρξαντο νὰ ἀντιπαρασκευάζωνται καὶ νὰ λαμβάνωσι μέτρα, ὅπως ἐξουδετερώσωσι τὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐπενέργειαν τοῦ ἐνετικοῦ πυροβολικοῦ. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν ὕψωσαν περισσότερον τὸ δυτικομεσημβρινὸν τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἐνθα ἦτο πιθανωτάτη ἡ προσβολὴ τῶν πολεμίων, ἔπειτα δέ, ἵνα ἀποστομῶσι τὸ ἐκ τῶν καταντικρὺ λόφων πῦρ τῶν πολεμίων, ἐνθα προέβλεπον ὅτι ἤθελον στήσῃ οὗτοι τὰ τηλεβόλα των, ἔδρυσαν νέαν κανονιοστοιχίαν πρὸ τῶν Προφυλαίων ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτερίου Νίκης, ὃν ἐπὶ τούτῳ κατέρριψαν¹, καὶ ἄλλως δὲ διὰ τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων κατὰ τὸ

¹ Ἐντεῦθεν προῆλθε πρῶτον μὲν ὅτι ὁ Spon εἶδε τὸν ναὸν ὁλόκληρον ἰστάμενον ἐν ἔτει 1686, ἐνῷ οἱ μετ' αὐτὸν περιηγῆται ὅχι, δεύτερον δ' ὅτι τὰ πρότινων δεκαετηρίδων, τῷ 1835, κάτωθεν τῆς θέσεώς του ὑπὸ τὰ ἐρείπια ἀνευρεθέντα συστατικὰ τοῦ ναοῦ δὲν ἦσαν πολὺ συντετριμμένα, ὥστε κατωρθώθῃ νὰ ἀνασυσταθῇ ὁ ναὸς ἐν τῇ θέσει του.

ἐνὸν ἐξασφαλισθέντες ἐπερίμενον τὴν ἄφιξιν τῶν Ἑνετῶν. Οὗτοι δὲ εἰ-
 χον καταλάβει κατὰ Αὐγούστου τὴν Κόρινθον καὶ ὁ μεγαλοπύβλος Μο-
 ροζίνης ἐμελέτα νὰ κόψῃ τὸν Ἰσθμόν, ὅπως ἐξασφαλίσῃ οὕτω τὴν κατα-
 κτηθεῖσαν χερσόνησον, τὸ σχέδιον ὅμως τοῦτο δὲν ἐξετέλεσεν καὶ ὡς
 δύσκολον καὶ ἔνεκα τῶν πολεμικῶν ἐργασιῶν. Τὸ πολεμικὸν συμβούλιον
 ἀπεφάνθη ἐν Κορίνθῳ ὑπὲρ τῆς καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Ἰσθμοῦ ἐξακολουθή-
 σεως τῶν κατακτῆσεων, ἀλλὰ τὸ προκεχωρηκὸς τῆς ὥρας τοῦ ἔτους καὶ
 ἡ ὑπὸ νόσων ἀραίωσις τοῦ στρατοῦ εἶχον πείσει τὸν Μοροζίνη νὰ ἐπι-
 χειρήσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος,
 ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἡτοιμάζετο νὰ πλεύσῃ εἰς Ναύπλιον καὶ νὰ δια-
 νεύῃ τὸν στρατὸν εἰς τὰς περίξ πόλεις πρὸς διαχείμασιν. Τότε ὅμως
 ἦλθον πάλιν πρὸς αὐτὸν παρὰ τῶν Ἀθηναίων πρέσβεις ἰκετεύοντες νὰ μὴ
 ἀφήκῃ τὴν εὐκαιρίαν ταύτην νὰ παρέλθῃ, ἀλλὰ νὰ στρατεύσῃ ὡς τά-
 χιστα ἐπὶ τὰς Ἀθήνας· διότι οἱ Τούρκοι ἐνταῦθα, ἅμα ἔμαθον τὴν
 ἄλωσιν τῆς Κορίνθου καὶ τὰ τόσον ταχέα τῶν Ἑνετῶν κατορθώματα,
 φοβηθέντες μετήνεγκον πᾶν ὅτι εἶχον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ εὐρίσκοντο
 ἐν αὐτῇ μόνοι ἄνευ τινὸς ἐπικουρίας. Διέταξε λοιπὸν ὁ Μοροζίνης κατὰ
 τὴν 9]19 Σεπτεμβρίου¹ τὸν ἀπόπλουν καὶ ἐξεκίνησεν ἐπὶ τὰς Ἀθήνας
 μετὰ στρατοῦ ἐξ 7,880 ἀνδρῶν καὶ 870 ἵππων. Ἵνα δὲ ἐξαπατήσῃ
 τοὺς Τούρκους καὶ ἀποσπάσῃ τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν,
 προεξάπεστειλε τὸν ναύαρχον Βερνιέρον (Vernier) μετὰ μέρους τοῦ
 στόλου, διατάξας αὐτὸν νὰ εἰσπλεύσῃ τὸ μεταξὺ Εὐβοίας καὶ Ἀττι-
 κοβιοιτίας στενόν, ὅπως φανῇ ὅτι διευθύνεται ἐπὶ τὴν Χαλκίδα, τὸ
 στρατηγῆμα δὲ τοῦτο ἐπέτυχε πληρέστατα· διότι ὁ ἐν Θήβαις Τούρ-
 κος σερασκέρης ἐξαπατηθεὶς τῷ ὄντι ἔστρεψε ὁλόκληρον τὴν προσοχὴν
 του ἐκεῖσε, οἱ δ' ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως Τούρκοι ἀναθαρρήσαντες ἤρξαντο

¹ Αἱ χρονολογίαι κατὰ τὸ ἡμερολόγιον τῆς Ἀννης Ἀγρικονίας μὲ διαφορὰν
 δέκα μόνων ἡμερῶν μεταξὺ ἰουλιανῆς καὶ γρηγοριανῆς χρονολογίας, ὅση ὑπῆρχε
 τότε. Ἀλλ' ἐν Μηνιαίῳ τῆς Χριστιανικῆς Ἑταιρίας Ἀθηνῶν ἐκ τοῦ ἔτους
 1683 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς σημείωσις· «1687 Σεπτεμβρ. 9 ἐφάνη ἡ ἀρμάδα τοῦ Βε-
 νετσαίνου ἡμέρα σάββατο καὶ τὴν κυριακὴν ἀνέβη τὸ ἀσχέρη ἀπάνο καὶ τὴν πέμ-
 πτην ἄρχησεν ὁ πόλεμος καὶ τὴν Κυριακῇ ὥρα ἐνάτῃ ἐπαρδόθη τὸ κάστρο τῆς
 Ἀθῆνας.» Ἡ φαινομένη μεταξὺ τοῦ σημειώματος τούτου καὶ τῆς ἡμερολογίας
 τῆς Σουηδῆς λογίας διαφορὰ μιᾶς ἡμέρας προέρχεται ἐκ λάθους τοῦ γράψαντος
 τὸ σημείωμα· διότι ἡ 9η Σεπτεμβρίου 1687 δὲν ἦτο Σάββατον ἀλλὰ Παρα-
 σκευή, τὸ δὲ Σάββατον ἦτο ἡ 10]20. Τοῦτο ἐξακρίβωσε ὑπολογίσας κατὰ παρά-
 κλησιν ἡμῶν ὁ φίλος διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου Δημήτριος Αἰγινίτης.

καταβιβάζοντες πάλιν τὰ ὑπάρχοντά των εἰς τὴν πόλιν. Ὅποια ὅμως ὑπῆρξεν ἡ ἐκπληξίς των, ὅτε αἰφνης εἶδον τὴν πρωίαν τῆς 10]20 Σεπτεμβρίου, ἡμέρας Σαββάτου, τὸν μὲν ἐνετικὸν στόλον ἡγκυροβολημένον ἐν Πειραιεῖ, τὸν δὲ στρατὸν ἤδη ἀποβιβασθέντα καὶ ἐστρατοπεδευμένον ἐν τῷ ἐλαιῶνι! Πάντες κατέφυγον ὅσον τάχος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἐβίασαν τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους νὰ μεταφέρωσιν ἐκεῖσε πᾶν ὅ,τι εἶχον ἐξ ὀπλων, πολεμοφοδίων καὶ τροφῶν, διότι ἐσκόπουν ν' ἀντιστῶσιν ὡς εἶόν τε περισσότερον, ὅπως δώσωσι καιρὸν τῷ σερασκέρῃ νὰ σπεύσῃ ἐκ Θηβῶν εἰς ἐπικουρίαν· ἐπιπίπτοντες δὲ κατὰ τῶν δισταζόντων Ἑλλήνων ἔκοπτον αὐτῶν τὰς κεφαλὰς ἢ βία ἀπῆγον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὡς λέγει ἡ αὐτόπτις Ἄννα Ἀγρικονία. Οἱ δὲ Ἕλληνες τῶν Ἀθηνῶν εὐρέθησαν εἰς δεινὴν τῷ ὄντι καὶ λίαν ἀκροσφαλῇ τότε θέσιν ἀμφιταλαντευόμενοι μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑνετῶν· διότι ἤρξαντο νὰ φοβῶνται, μήπως οἱ Τούρκοι ἀνθέξωσι καὶ, ἀποτυχούσης τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἑνετῶν, ἐκτεθῶσιν εἰς τὴν φοβερωτέραν ἐκείνων ἐκδίκησιν. Τελευταῖον ὅμως ὑπερίσχυσεν ἡ ἐπὶ τὸ μέλλον καὶ τὴν τύχην ἐλπίς καὶ ἐπιτροπὴ συνισταμένη ἐκ τῶν προκριτωτέρων πολιτῶν, τῶν ἀδελφῶν Πέτρου καὶ Δημητρίου Γάσπαρη, τοῦ διδασκάλου Ἀργυροῦ Βελανδῆ καὶ τοῦ Σπυρίδωνος Περούλη μετὰ τοῦ ἀρχιερέως Ἰακώβου, τοῦ ἐν ἔτει 1671 διχδεχθέντος Ἀνθιμον τὸν Γ', ἐπὶ κεφαλῇς μετέβη εἰς Πειραιᾶ πρὸς τὸν Μοροζίνην προσφέρουσα αὐτῷ τὴν ὑποταγὴν τῶν κατοίκων καὶ ὑπισχυομένη πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἐπιχειρήσεως.

Ὁ δὲ Μοροζίνης, ἰδὼν ὅτι ἦτο ἤδη καιρὸς, διέταξεν ἀμέσως τὸν στρατὸν νὰ βαδίσῃ πρὸς τὰς Ἀθήνας, τῆς μὲν ἐμπροσθοφυλακῆς προβαίνουσας πρὸς κατασκόπευσιν τῆς χώρας, τοῦ δὲ κυρίου σώματος καὶ τῆς ὀπισθοφυλακῆς ἀκολουθουσῶν ὑπὸ τὸν Καϊνιζμάρκ. Καὶ ἡ μὲν ἐμπροσθοφυλακὴ εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν καὶ κατέλαβε τὰς κενὰς τῶν Τούρκων οἰκίας, τὸ δὲ λοιπὸν σῶμα ἐστρατοπέδευσεν ἔξω παρὰ τὸν ἐλαιῶνα, ἀφοῦ κατέλαβε καὶ διαφόρους ἐπικαίρους περὶ τὴν Ἀκρόπολιν θέσεις πρὸς ἀποκλεισμόν αὐτῆς, πάρχυτα δ' ἐπέμψθη εἰς τοὺς ἐν Ἀκροπόλει Τούρκους κήρυξ προσκαλῶν αὐτοὺς νὰ παραδώσωσι τὸ φρούριον, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἀπήντησαν ὅτι ἐσκόπουν ν' ἀντιστῶσιν, ὥστε οὐδὲν ἄλλο ὑπελείπετο ἢ ἡ κυρίευσις τοῦ φρουρίου διὰ πολιορκίας καὶ βομβαρδισμοῦ. Ἡ ἄλωσις ἐν τούτοις τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο δυσχερεστάτη, διηγεῖται ἡ Ἄννα Ἀγρικονία· διότι ἦτο ἀδύνατος ἡ κατασχευὴ ὑπονόμων¹. Τὴν

¹ Παρὰ Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 277.

εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ μόνον βατὸν αὐτῆς μέρος, ὑπερίσπιζον δύο τουρκικαὶ κανονιστοιχίαι ἐκ πέντε τηλεβόλων ἑκάστη, τὸ δὲ θέατρον τοῦ Ἡρώδου ἦτο ἐπίσης κατειλημμένον ὑπὸ Τούρκων συγκοινωνούντων μετὰ τῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει. Ὁ Κκινιζμάρκ λοιπὸν συνεβουλεύθη τοὺς μηχανικοὺς του περὶ τῶν καταλλήλων θέσεων πρὸς τοποθέτησιν τῶν τηλεβόλων του καὶ κατὰ τὴν γνώμην τούτων ἔστησε μίαν μὲν κανονιστοιχίαν ἐκ πέντε τηλεβόλων τῶν 50 λιτρῶν ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν, ἑτέραν δὲ ἐξ ὀκτώ τηλεβόλων τῶν 20 λιτρῶν ἐπὶ τοῦ τῆς Πνυκὸς λόφου, ὧν ἡ μὲν πρώτη σκοπὸν εἶχε ν' ἀνοίξῃ ῥήγμα ἐν τῇ εἰσόδῳ, ἡ δὲ δευτέρα ν' ἀποστομώνῃ καὶ ἐξουδετεροῖ τὸ πῦρ τῶν τουρκικῶν κανονιστοιχιῶν, ἐνῷ συγχρόνως τέσσαρα ὀβούζια τῶν 500 λιτρῶν, ἑστημένα εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀρείου Πάγου παρὰ τὴν κατοικίαν τοῦ ἀρχιερέως, ἐξεσφενδόνιζον ἐκπυρσοκροτικὰς βόμβας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀκροπόλεως¹. Τὴν 13|23 Σεπτεμβρίου πάντα ταῦτα ἦσαν ἑτοιμα καὶ τὸ πῦρ ἤρχισεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Μουττώνη (Muttoni) μετὰ σφοδρότητος, ἀλλ' ἄνευ τῶν προσδοκωμένων ἀποτελεσμάτων· διότι τὰ μὲν ἐνετικά τηλεβόλα ὀλίγον ἔσχυνον κατὰ τῶν ἰσχυρῶν τειχῶν καὶ τῶν μαρμαρίνων οἰκοδομῶν τῆς Ἀκροπόλεως, τὰ δὲ βομβοβόλα ἔρριπτον συχνὰ τὰς βόμβας των ὑπὲρ αὐτῆς εἰς τὴν πόλιν, ἐνθα ἀσκόπως ἀνέφλεγον καὶ ἔκαιον τὰς οἰκίας. Ὁ Σουηδὸς στρατηγός, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἀννης Ἀγροικονίας, ἐλυπεῖτο μεγάλως μὴ καταστραφῇ «ὁ ὠρχίος ναὸς, ὅστις ὑφίσταται ἀπὸ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν καὶ ὅστις καλεῖται ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς», ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ παρὰκωλύσῃ τὸν βομβοκαρδισμόν. Πρὸς ἐπιτάχυνσιν λοιπὸν τῆς ἐκπολιορκήσεως ὁ Κκινιζμάρκ διέταξε νὰ στηθῶσι καὶ ἄλλα δύο βομβοβόλα εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως καὶ πλησιέστερον τῆς Ἀκροπόλεως εἰς τὴν Πλάκα, συγχρόνως δ' οἱ μηχανικοὶ του κατεγίνοντο ν' ἀνοίξωσιν ὑπόνομον μέχρι τῶν τειχῶν τοῦ Θεμιστοκλέους, ὀπισθεν τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀγραύλου, ὅπως ἀνατινάξωσιν αὐτὰ δι' ἐκπυρσοκροτήσεως εἰς τὸν ἀέρα, ἀλλὰ τὸ πετρῶδες τοῦ ἐδάφους ἔπεισεν αὐτοὺς καὶ παλιν περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς τελευταίας ταύτης ἐπιχειρήσεως. Ἦδη κατὰ τὴν 14|24 Σεπτεμβρίου εἶχε πέσει σφαῖρά τις εἰς τὴν ἐν τοῖς Προπυλαίοις μικρὰν πυριτιδαποθήκην καὶ δι' ἀναφλέξεως ἀνετίναξε καὶ κατέρριψεν αὐτά, ἀλλὰ τὴν 16|26 Σεπτεμβρίου,

¹ Πρβ. καὶ Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 138 ἐπ.

ἡμέραν Παρακσευήν¹, ἐπέπρωτο νὰ συμβῇ δυστύχημά τι ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ὅπερ οὔτε ἡ δι' αὐτοῦ κατορθωθείσα ἐπιτυχία τῆς τῶν Ἑνετῶν ἐπιχειρήσεως, οὔτε ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀναπληρώσῃ δεόντως. Περὶ τὴν ἐσπέραν δηλ. τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἐνετική τις σφαῖρα πεσοῦσα ἐν τῷ Παρθενῶνι ἤναψε τὴν ἐν αὐτῷ μεγάλην τῶν Τούρκων πυριτιδαποθήκην καὶ κατερίφθη ἀνατιναχθὲν μέγα μέρος τοῦ ἀπαρμιλλήτου ναοῦ τῆς Παλλάδος, τοῦ τελειοτέρου ἀριστοτεχνήματος ἀνθρωπίνης χειρός, «οὕτω δ' οὐδέποτε ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ θέλει ἀντικατασταθῇ ὁ θαυμάσιος οὗτος ναός!», ἀναφωνεῖ περίλυπος ἡ Σουηδὴ λογία. Τὸ ἐκ τῆς φοβερᾶς ταύτης ἀναφλέξεως πῦρ διεδόθη καὶ εἰς τὰς περὶξ τουρκικὰς οἰκίας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐμκίνητο δ' ἐπὶ δύο ὅλας ἡμέρας, ἐνῶ ἐτέρα σφαῖρα ἐφόνευσε τὸν φρούραρχον μετὰ τοῦ υἱοῦ του καὶ ἡ ἀποθάρρυνσις καὶ ὁ ἀπελπισμὸς ἤρξαντο νὰ καταλαμβάνωσι τοὺς Τούρκους². Οἱ δὲ πολιορκηταὶ ἐπὶ τῇ θεᾷ τῆς φοβερᾶς ἐκείνης καὶ ἀπαίσιᾳ ἐκπυρσοκοροτήσεως ἐξέβαλον κρυγὰς χαρὰς φωνάζοντες οἱ μὲν Ἑνετοί, «Ζήτω ἡ ἡμετέρα πολιτεία!» (Viva la nostra repubblica!) οἱ δὲ Γερμανοί, «Νίκη! Ζήτω ὁ κόμης Καϊνιξμάρκ!» (Sieg! Hoch lebe Graf Koenigsmark!) Ἐν τούτοις οἱ Τούρκοι ἐπέμεινον εἰσέτι μὴ ἐνδίδοντες καὶ τὴν 17|27 τοῦ μηνὸς πρῶι ἰδόντες τέλος πάντων καταβαίνουσιν εἰς τὸν ἐλαιῶνα τὴν ἐκ τοῦ σερασκέρη τῶν Θηβῶν ἐπικουρίαν, ἀνέλαβον θάρρος καὶ ἐδιπλασίασαν τὰ πυρὰ τῶν. Ἄλλ' ὁ Καϊνιξμάρκ ἐματαιώσε καὶ ταύτας τὰς ἐλπίδας τῶν· διότι, χωρὶς νὰ περιμείνῃ τὸν πολέμιον, ὥρμησεν εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ καὶ τὸν ἐξεδίωξε φυγόντα αἰσχροῦς ἐκ τοῦ ἐλαιῶνος. Τότε τέλος πάντων, στερηθέντες πάσης ἐλπίδος οἱ Τούρκοι, ὕψωσαν λευκὴν σημαίαν καὶ ἐπρότειναν τῷ Μοροζίνῃ τὴν πρῶιαν τῆς 18|28, ἡμέρας Κυριακῆς, ἀνακωχὴν καὶ ὅρους συνθήκης, ἀποστείλαντες καὶ πέντε ὁμήρους. Ὁ Μοροζίνης ἀπήτει τὴν ἐντελὴ ὑποταγὴν τῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει Τούρκων, ἀλλ' ὁ Καϊνιξμάρκ ὑπῆρξε φιλανθρωπότερος καὶ οὕτως ἐπετράπη τοῖς πολιορκουμένοις ἐξελθόντες τῆς Ἀκροπόλεως ν' ἀναχωρήσωσι πανοικεῖ ἐκ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐντὸς πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς 19|29, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν ὅσον φορτίον ἕκαστος ἡδύνατο νὰ φέρῃ ἐπὶ τῆς ῥά-

¹ Ὁ Leake μεταχειρίζεται ὀλίγον διαφορητικὴν χρονολογίαν (ἐν Τοπογραφίᾳ τῶν Ἀθηνῶν, Εἰσαγ. σ. 56 τῆς 6' γερμ. μεταφράσεως), ὁ Laborde ὁμοῦς εἶνε ἀκρίβesterος· ἐν τόμ. Β', σ. 141 ἐπ. Πρβ. καὶ «Αἰῶνος» ἀριθ. 5080, 5081.

² Πρβ. ἔκθεσιν Μοροζίνῃ πρὸς τὸν δόγην παρὰ Laborde, Β', σ. 158 ἐπ.

χεος¹, ἀφοῦ ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ ἐλευθέρως ἐκποιήσωσιν ὅσα δυνηθῶσιν ἐκ τῶν ἀγαθῶν των, ὥφειλον ὅμως προηγουμένως νὰ παραδώσωσι τῷ νικητῇ ἵππους, ὅπλα, τηλεβόλα, τροφάς καὶ τοὺς χριστιανούς καὶ Ἀραβας δούλους των. Οὕτω λοιπὸν τὴν 23[3 Ὀκτωβρίου ἡ τουρκικὴ φρουρὰ ἐκ 500 ἀνδρῶν ἐγκατέλιπε τὴν Ἀκρόπολιν καί, παρακολουθουμένη ὑπὸ 2500 ἔτι Τούρκων παντὸς γένους καὶ πάσης ἡλικίας, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἀποκαμώντες ἔρριψαν ἐπὶ τῆς εἰς Πειραιᾶ ὁδοῦ τὰ πράγματα, ἅτινα συναπεκόμεζον, διηυθύνθη εἰς Πειραιᾶ καὶ τῇ 25]5 ἐξέπλευσαν πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐπὶ ἑξ ἑξένων εὐρωπαϊκῶν πλοίων. Ὁ Μοροζίνης καὶ ὁ Καϊνιζμάρκ εἶχον δώσει τὰς αὐστηροτέρας διαταγὰς εἰς τὸν στρατόν, ὅπως σεβασθῇ τὸν ἐν δυστυχίᾳ ἀποχωροῦντα πολέμιον, ἀλλ' οἱ στρατιῶται οὐχ' ἤττον δὲν ἔλλειψαν νὰ κάμωσι κατὰ-χρησιν τῆς ὑπεροχῆς των καὶ νὰ κακουργήσωσιν ἐπὶ τῶν φυγάδων².

Οἱ Ἑνετοὶ, οὔτινες πάντοτε ἐν τῷ συμμαχικῷ τούτῳ στρατῷ εἶχον τὴν θέσιν τῆς τιμῆς, κατέλαβον πάραυτα τὴν Ἀκρόπολιν, τὸ δὲ λοιπὸν στράτευμα διένειμεν ὁ Καϊνιζμάρκ εἰς τὰς οἰκίας τῆς πόλεως. Ὁ διορισθεὶς φρουράρχος τῆς Ἀκροπόλεως κόμης Τόνιος Πομπήιος (Tonio Pompei) πρῶτην φροντίδα ἔσχε νὰ θάψῃ περὶ τὰ 300 ἄταφα μείναντα πτώματα ἀπὸ τῆς 16]26 Σεπτεμβρίου, νὰ ἐκκαθάρῃ ὀλίγον τὸ ἔδαφος ἐκ τῶν ἐρειπίων καὶ ν' ἀπαριθμήσῃ τὰ κυριευθέντα τηλεβόλα. Ὁ δὲ Μοροζίνης εἶχε συγκαλέσει κατὰ τὴν ἰδίαν τῆς συνθηκολογίας ἡμέραν, τὴν 19]29 Σεπτεμβρίου, εἰς τὴν ἐν Πειραιεῖ ναυαρχίδα τοῦ τοῦς ἀξιωματικῶς τοῦ στρατοῦ εἰς συμβούλιον, ἐν ᾧ ἐπρότεινε, ἐπωφελοῦμενοι τὸν καταλαβόντα νῦν τοὺς Τούρκους φόβον, νὰ ὀρμήσωσι πάραυτα κατὰ τῆς Χαλκίδος, οἱ παρευρισκόμενοι ὅμως, Ἑνετοὶ πάντες, παρεκάλεσαν αὐτὸν νὰ συμβουλευθῇ περὶ τούτου τὸν Καϊνιζμάρκ, οὗτος δὲ παρέστησέ τῷ Μοροζίνῃ τὰς πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τούτου μεγάλας δυσκολίας ἕνεκα τοῦ ἐξασθενισμοῦ τοῦ στρατοῦ καὶ ἐπρότεινε νὰ διαχειμάσωσιν ἐν Ἀθήναις ἐστρατοπεδευμένοι πλησίον τῆς πόλεως, ὅπως περιμείνωσιν ἐπικουρίας, τὴν δὲ προσεχῇ ἄνοιξιν νὰ προβῶσι κατὰ τῆς Χαλκίδος. Οὕτω λοιπὸν ἀπεφασίσθη ἐν τῷ δευτέρῳ συμβουλίῳ τῆς 22]2 Ὀκτωβρίου νὰ μείνωσιν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν χει-

¹ Ἄννα Ἀγρικονία καὶ Μοροζίνης παρὰ Laborde, ἐνθ. ἀνωτ.

² Πρὸς Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 157. Τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ὁ Μοροζίνης ἐν τῇ πρὸς τὸν δόγην ἐκθέσει του, ἥτις εὕρισκομένη χειρόγραφος ἐν τοῖς ἐνετικοῖς ἀρχείοις ἀπετυπώθη κατὰ τὰ οὐσιωδέστερα μέρη ὑπὸ Laborde.

μῶνα τοῦ 1687, καθόσον μάλιστα πανταχόθεν τῆς Πελοποννήσου ἤρχοντο κακαὶ περὶ τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῶν πόλεων εἰδήσεις¹. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον καὶ διὰ νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν μετὰ τοῦ Πειραιῶς συγκοινωνίαν, ὅθεν ἐπορίζοντο τὰς ζωοτροφίας, κατεσκεύασαν κατὰ μῆκος τῆς πειραικῆς ὁδοῦ τρεῖς προμαχῶνας πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένων προσβολῶν ἐκ μέρους τοῦ ἱππικοῦ τοῦ σερασκέρη τῶν Θηβῶν, ἔτι δὲ ἀπέκλεισαν διὰ τείχους τὴν ὑπὸ τῶν λιμένων Πειραιῶς καὶ Ζέας σχηματιζομένην χερσόνησον, ἵνα οὕτως οὐ μόνον ἐνδεχομένας ἐπιθέσεις τῶν πολεμιῶν ἀποκρούωσιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν ἐνσκηψάσης τότε λοιμικῆς νόσου προφυλαχθῶσι². Τοῖς δ' Ἀθηναίοις ἐχορήγησεν ὁ Μοροζίνης ἐξαιρετικὰς δημοτικὰς προνομίας καὶ ἐγγώριον κυβέρνησιν ὡς ἔπραξαν καὶ ἐν ἔτει 1394 οἱ Ἑνετοὶ κατὰ τὴν τότε παροδικὴν ὑπ' αὐτῶν κατοχὴν τῶν Ἀθηνῶν (σ. 389), διετήρησε δὲ καὶ τοῦ μητροπολίτου τὰς προνομίας καὶ τὴν ἐξέχουσαν θέσιν.

Οὕτω λοιπὸν αἱ Ἀθῆναι περιῆλθον πάλιν εἰς χεῖρας χριστιανῶν, αἱ δὲ ὁδοὶ τῆς πόλεως ἔβριθον παντοίων ξένων, οἵτινες ὅμως βεβαίως δὲν εἶχον ἐλθεῖ ἐνταῦθα, ὡς ἄλλοτε, ἐλκνόμενοι ὑπὸ τῆς παντοδαπῆς σοφίας καὶ καλλιτεχνίας, ἀλλ' ἦσαν πάντοτε κατακτηταὶ ξένοι. Ὁ Μοροζίνης εἰσῆλθεν ἐν θριάμβῳ εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐπεσκέφθη τὴν Ἀκρόπολιν, ἐνθα ἐθαύμασε τὰ ἀρχαῖα τῆς τέχνης ἔργα καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ ὑπὸ τῶν βορβορόλων του καταστραφέντος Παρθενῶνος, ἀλλ' ἀκαλαισθήτως καὶ ὡς βάρβαρος. Τὴν κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν ἀναγγέλλων τῇ ἐνετικῇ γερουσίᾳ ὁ κομπορρήμων Πελοποννησιακὸς ἔγραφεν· «Ἐπесεν οὕτως» εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ὑμετέρας γαληνότητος καὶ τὸ τόσον ἐνδοξον» καὶ περίφημον φρούριον τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῆς διασήμεου καὶ εὐρύ-» χόρου πόλεως, ἣν κοσμοῦσι μεγάλα κτίρια καὶ ἀρχαῖα ἐρείπια, συν-» δεόμενα πρὸς τοσαύτας ἱστορίας καὶ σοφίας ἀναμνήσεις». Ἰσχυρίζεται δὲ περαιτέρω ὅτι «οἱ Ἕλληνες μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ χαρᾶς εὐλογοῦσι» τὴν ἐλευθερώτειραν χεῖρα., χαίρουσι δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσω ἤλευ-» θερώθησαν ἀβλαβεῖς ἀπὸ ζημίας καὶ ἀντεκδικήσεις ἐπὶ τῶν προσώ-» πων καὶ τῶν οἰκιῶν καὶ περιουσιῶν αὐτῶν, διὸ δὲν ἔπαυσαν παρέχοντες

¹ Πρβ. Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 163 ἐπ. μετὰ τῶν μαρτυριῶν.

² Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 171 ἐπ. Καὶ ὁ Φραγκίσκος Φανέλλης ἐν τῷ μνημονευθέντι ἤδη συγγράμματί του περιγράφει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1687]88 παροδικῆς κατοχῆς αὐτῶν καὶ τὰ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον συμβάντα, ἀλλὰ μετὰ τινῶν ἀνακρίβειων.

» τρανὰς ἀποδείξεις πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως . . , αὐτορμήτως δὲ πλειο-
 » νες τῶν πεταξοσίων ἐξ αὐτῶν ἑνοπλοὶ ἠνώθησαν μετὰ τοῦ στρατιω-
 » τικοῦ σώματος, ὅπερ διώκει ὁ στρατηγός¹ ». Ἐν τούτοις αἱ Ἀθῆναι
 καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔμειναν κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην τόσον ἀβλα-
 βεῖς, ὅσον ἰσχυρίζεται ὁ Μοροζίνης. Ἐκτὸς τῆς βλάβης, ἣν ἡ πολιορκία
 αὕτη ἐπήνεγκεν εἰς τε τὴν πόλιν καὶ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, καὶ ἄλλας
 σπουδαίας ζημίας καὶ καταστροφὰς προὔξενησαν οἱ νομιζόμενοι οὗτοι
 σωτῆρες τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν τῇ πόλει διαμο-
 νῆς των. Αἱ χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι, ἃς οἱ Τοῦρκοι εἶχον μεταβάλλει εἰς
 τζαμιά, ἐγένοντο καὶ πάλιν ναοί, πλήν καθολικοί, μία δ' ἐξ αὐτῶν προ-
 τεסטαντικὴ χάριν τῶν Γερμανῶν καὶ Σουηδῶν τῆς αἰρέσεως ταύτης, ἄλ-
 λαι δέ τινες ἐχρησίμευσαν καὶ πρὸς ἄλλας τοῦ στρατοῦ χρεῖας. Ἄλλως
 δὲ οὐδεμίαν ἐπιστημονικὴν περιεργίαν διήγειραν εἰς τοὺς κατακτητὰς
 τούτους τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν περιέγραψεν αὐτά,
 ἀλλὰ μόνον διέταξεν ὁ Μοροζίνης τὸν μηχανικὸν Βερνέδαν νὰ σχεδιο-
 γραφήσῃ τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ περίχωρα ἐν γενικῷ τινι χάρτῃ περιω-
 θέντι καὶ μέχρις ἡμῶν. Περὶ δὲ τῶν Ἀθηναίων κατοίκων ὅσοι ἐξ αὐτῶν
 ἔγραψαν ἐκφράζουσι τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Βαθῖνος, Σπὼν καὶ Οὐήλερ γνώ-
 μην, ἐπαινοῦντες τὴν ἀγχίνοιαν καὶ λεπτότητα αὐτῶν, δι' ὧν διεκρί-
 νοντο τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. « Αἱ Ἀθῆναι », ἔγραφεν εἰς τῶν ξένων
 τούτων, ὁ Γερμανὸς σημαιοφόρος Χόμπεργκ (Hombergk), « εἶνε πόλις
 » μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος, οἱ δ' Ἀθηναῖοι εἶνε λίαν ἀξιοπρεπεῖς καὶ
 » τίμιοι ἄνθρωποι, πλήν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ τοὺς ἐννοήσωμεν, διότι
 » λαλοῦσιν ἑλληνιστί² ». Μόνον δὲ περὶ τῆς μεγάλης θερμότητος καὶ
 τῆς νοσηρότητος τοῦ κλίματος παραπονεῖται ὁ βόρειος οὗτος στρατιώ-
 τής· διότι πολλοὶ ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται εἶχον ἀσθενήσει, ἡ δὲ

¹ Ἴδε τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μοροζίνη παρὰ Laborde, Β', σ. 160. « Caduta così in potere dell'augusto dominio di Vostra Serenità la fortezza tanto illustre e rinomata d'Atene, colla sua famosa città d'ampia circonferenza, ornata di conspicue fabbriche e antiche vestigie di celebri ed erudite memorie » εἶνε ἐν τῷ πρωτοτύπῳ αἱ πομπώδεις φράσεις αὐτοῦ.

² Ἴδε ἐπιστολὴν Β' τοῦ Hombergk ἐξ Ἀθηνῶν τῇ 22]2 Ὀκτωβρ. 1687 παρὰ Laborde, τόμ. Β', σ. 358. Athen ist sonst eine sehr grosse und volkreiche Stadt, und sind die Athenienser sehr ansehnliche, brave Leute, nur dass man sie nicht verstehen kann, denn sie griechisch reden . . . κτλ.

πόλις εἶχε μεταβληθῇ, κατ' αὐτόν, εἰς ἀληθὲς νοσοκομεῖον. Καὶ ὅμως πάλιν εὗρισκε τὸ κλῆμα τῶν Ἀθηνῶν ὑγιεινότερον τοῦ τῆς Κορίνθου. Καὶ ἡ Σουηδὴ δ' Ἀννα Ἀγρικονία διέσωσεν ἡμῖν πλὴν τῶν ἡδὴ μνημονευθεισῶν καὶ ἄλλας τινὰς περὶ τῶν τότε Ἀθηνῶν καὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν πληροφορίας. «Οἱ Τούρκοι», γράφει πρὸς τὸν ἀδελφόν της, «εἶχον ἐνταῦθα ἐνδύματα ἐξαίσιως κατεσκευασμένα καὶ ἀσπρόρουχα λεπτοφυῆ, ὅποια συνεθίζουσι νὰ φορῶσι. Καὶ ἡ πόλις δ' εἶνε » καλλιτέρα πάσης ἄλλης (οἷον Πατρῶν, Ζακύνθου, Κορίνθου, τὰς » ὁποίας εἶχεν ἰδεῖ). Ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῇ ὠραιόταται οἰκίαι Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Εὐθύς ὡς ὁ στόλος παρουσιάσθη, οἱ Ἕλληνες ὑπετάγησαν εἰς τὴν δημοκρατίαν, ἀλλ' ἀπέκρυψαν ἐντὸς κρυπτῶν τὰ » πολυτιμότερα πράγματά των... Ἦθελα νὰ ἤξεύρω, ἀγαπητέ ἀδελφέ, » τί σκέπτεσαι μαθάνων ὅτι εἴμεθα ἐν Ἀθήναις, τῇ πηγῇ τοῦ πολιτισμοῦ διὰ πᾶσαν ἄλλην πόλιν, καὶ δι' αὐτὴν τὴν Ῥώμην. Ἀλλ' ἵνα » εἴπω τὴν ἀλήθειαν, οἱ ἰθαγενεῖς δὲν γνωρίζουσι τόσον τὰ τῶν προγόνων των ὅσον οἱ ξένοι. . . Μᾶς ὠδήγησεν ἐν τῇ πόλει ἱατρός τις, ὅστις » ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰγεται ἐκ τοῦ Περικλέους. Ἐλάβομεν ἐν τζαμίῳ » διὰ λουθηρανὴν ἐκκλησίαν, δύο δ' ἄλλα μετεβλήθησαν εἰς ναοὺς καθολικούς». Ἀκολουθῶς δὲ προσθέτει ὅτι αὐτὴ καὶ ἡ σύζυγος τοῦ στρατηγοῦ Καινιζμάρκ ἐπεσκέφθησαν 4 — 5 οἰκίας Ἑλλήνων, ἐν αἷς εἰς τὴν αὐθεντίσσαν, ὡς ἐκάλουν τὴν κόμησσαν Καινιζμάρκ, προσήνεγκαν καρπὸς καὶ δροσιτικὰ διάφορα¹. Καὶ ὑπὸ στρατιωτῶν λοιπὸν ἀξέστων καὶ ὑπὸ μεμορφωμένων δεσποινῶν τοῦ βορρᾶ καὶ ὑπὸ σοφῶν περιηγητῶν καὶ παρατηρητικωτάτων Λατίνων μοναχῶν κρινόμενοι οἱ Ἀθηναῖοι τῆς περιόδου ταύτης ἐπαινοῦνται διὰ τὴν ἀγχίνουσαν, τὴν φρόνησιν καὶ τοὺς καλοὺς τῶν τρόπους.

Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 17ου αἰῶνος δὲν εἶχον μὲν τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀρχαίων προγόνων των, διετήρουν ὅμως τοῦλάχιστον ἐν τῇ μνήμῃ τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν καὶ, εἰ μὴ τὸ αὐτὸ φρόνημα, τὸ σέβας καὶ τὴν ὑπόληψιν πρὸς πᾶν ὅ,τι ἐκίνει τὸν ἐνθουσιασμόν τῶν προγόνων των. Κατὰ πόσον ἄλλως πρέπει νὰ ἐκτιμήσωμεν τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως, ἣν ὁ Χόμπεργκ ἐκεῖνος ἀποκαλεῖ μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, διότι αἱ περὶ μεγέθους καὶ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων ἰδέαι εἶνε πάντοτε σχετικαὶ καὶ ἐξήρτηνται ἐκ τοῦ κρίνοντος

¹ Πρβ. Laborde, ἐν τόμ. Β', σ. 277. 279.

καὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς πρόκειται. Φαίνεται οὐχ ἥττον ὅτι ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις, ἣτις κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἶχε πιθανῶς 15,000 κατοίκων, ἀνεπτύχθη πως ὑπὸ τὴν σχετικῶς ἡσυχον μέχρι τοῦ 1687 τῶν Τούρκων κυριαρχίαν καθόσον μάλιστα μόνοι οἱ ἐπήλυδες Τούρκοι ἦσαν, ὥς εἶδομεν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην 3,000 περίπου. Ἄλλ' ἐπανελέσθωμεν εἰς τὴν ἀφῆγησιν τῶν περαιτέρω γεγονότων.

Ἀφοῦ οἱ Ἑνετοὶ ἐτοποθετήθησαν ἐν τοῖς διαχειμασθηρίοις των, ὁ χειμὼν ἐπῆλθε καὶ ὅμως ὁ σερασκέρης ἐκ Θηβῶν δὲν ἔπαυεν ἐπιτιθέμενος καὶ ἐνοχλῶν αὐτοὺς καὶ δεικνύων ὅτι ἐστὶ ἐνεργητικώτερον ἢ θελε τοὺς ἐνοχλήσει, ὅταν τὸ ἔαρ θὰ ἐπῆρχετο, ὥστε οἱ κατακτηταὶ ἤρξαντο ἐνωρίς ἤδη νὰ σκέπτωνται περὶ τοῦ πρακτέου, πότερον νὰ ὀχυρώσωσι τὴν πόλιν καὶ νὰ καταλάβωσιν αὐτὴν ὀριστικῶς καὶ διὰ παντός ἢ νὰ ἐγκαταλίπωσιν αὐτὴν προσωρινῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ, νὰ ἐπανεέλθωσι μετὰ τὴν κυρίευσιν τῆς Χαλκίδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν ὅμως τοῦτον τὸν τελευταῖον ἔπρεπε διὰ λόγους στρατηγικοὺς νὰ καταστρέψωσι τὴν πόλιν καὶ τὰ ὀχυρώματα αὐτῆς, ὅπως τὴν καταστήσωσιν ἄχρηστον τοῖς Τούρκοις. Τὴν 21|31 Δεκεμβρίου συνεζητήθη ἐν στρατιωτικῇ συμβουλίᾳ ποῖον ἐκ τῶν δύο προτιμητέον καὶ εὐρέθη ὅτι ἡ μὲν ὀχύρωσις τῆς πόλεως ἀπῆται ἐργατῶν μὲν περὶ τὰς 3,000 τοῦλάχιστον καὶ ἐπὶ χρόνον μακρόν, ὁλόκληρον δὲ τὸν στρατὸν καὶ τὸν στόλον, ὅπως προστατεύῃ τὰς ἐργασίας, ὥστε ἔπρεπεν ἐπὶ μακρόν ν' ἀναβληθῇ ἡ τῆς Χαλκίδος ἀνάκτησις, ὅπερ οὐδαμῶς συνέφερε τοῖς Ἑνετοῖς ἢ δ' ἐγκατάλειψις τῶν Ἀθηναίων καὶ καταστροφὴ τῶν ὀχυρωμάτων, ὅτι ἦτο τὸ εὐκολώτερον καὶ συμφερότερον αὐτοῖς. Ἐννοεῖται δ' ὅτι οἱ ἀτυχεῖς Ἀθηναῖοι, ὅτε ἔμαθον τὰ σχέδια τῶν νομιζομένων τούτων σωτῆρων, παντὶ σθένει προσεπάθησαν, εἰς πᾶσαν θυσίαν ὑποβαλλόμενοι, ὅπως ἀποτρέψωσιν αὐτοὺς τούτων, ἀλλὰ μάτην. Τὸ πολεμικὸν συμβούλιον συνῆλθε καὶ πάλιν μετὰ τρεῖς ἡμέρας, ὅπως μάθῃ ὁποῖαν θραῦσιν ἐπροξένησεν ὁ λοιμὸς ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις καὶ λάβῃ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς προφυλάξιν τοῦ στρατοῦ. Ἀπεφασίσθη λοιπὸν ν' ἀπομακρυνθῶσιν οἱ στρατιῶται τῆς πόλεως, διὰ ν' ἀποφύγῃσι τὸ μόλυσμα¹. Οὕτω παρῆλθεν ὁ Ἰανουάριος καὶ μέρος τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1688 ὑπὸ τὴν ἀγωνίαν, ἣν προὔξενουν ὁ λοιμὸς καὶ αἱ τοῦ σερασκέρη ἐπιδρομαί, τέλος δ' ἐδόθη διαταγὴ νὰ ἐτοιμασθῶσιν ὅ τε στρα-

¹ Πρβ. Laborde τόμ. Β', σελ. 195 ἐπ. 198. 201.

τὸς καὶ οἱ πολῖται πρὸς ἀναχώρησιν. Οἱ ἀτυχεῖς Ἀθηναῖοι βλέποντες ὅτι ἀπεφασίσθη ὁ ἐκπατρισμός των, μάτην ὑπεσχέθησαν τὰς μεγίστας τῶν θυσιῶν καὶ μάτην ἐκέτευον τοὺς Ἐνετοὺς νὰ μὴ ἐκτελεσῶσι τὸ μοιραῖον τοῦτο καὶ σκληρὸν μέτρον. Παρεκάλεσαν τὸν Μοροζίνη ν' ἀφήκῃ φρουρὰν ἀρκετὴν ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ ἀνεδέχοντο οὐ μόνον ταύτην ἰδίᾳ δαπάνῃ νὰ διατηρήσωσιν, ἀλλὰ καὶ ἐτέρας 20,000 ἐνετικῶν φλωρίων ὡς φόρον ἐτησίως νὰ πληρώνωσιν¹, αἱ δὲ ἐκείνοι των αὐταὶ φαίνεται ὅτι ἐκίνησαν τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ γενναίου καὶ ἀγαθοῦ Καινιζμάρκ. Διότι ἐν τῷ συμβουλίῳ τῆς 2]12 Φεβρουαρίου ἐπρότεινεν οὗτος ν' ἀφήκωσιν ἐν τῇ Ἀκροπόλει φρουρὰν τριακοσίων στρατιωτῶν μετὰ τῶν ἀρμοδίων ἀξιωματικῶν καὶ νὰ ἐφοδιάσωσιν αὐτοὺς καλῶς μὲ τὰς ἀναγκαῖας ζωοτροφίας ἐνὸς ἔτους, ὅπως δυνηθῶσι νὰ ἀνθέξωσι μέχρι τῆς ἐκ Χαλκίδος ἐπανάδου τοῦ ἐνετικοῦ στρατοῦ, πλὴν τὰ πρὸς τοῦτο ἔξοδα ἐφάνησαν πολὺ μεγάλα καὶ ὁ περαιτέρω ἐξασθενισμός τοῦ καὶ ἄλλως σπουδαίως ἐλαττωθέντος στρατοῦ ἐκρίθη βλαβερὸς καὶ ἐπικίνδυνος, διὸ ἀπεφασίσθη ὀριστικῶς ἡ ἐντελής τῶν Ἀθηνῶν ἐγκατάλειψις. Εὐτυχῶς ἔλειπεν ὅτε ἀναγκαῖος καιρὸς καὶ οἱ βραχίονες πρὸς καταστροφὴν τῆς πόλεως καὶ τοῦ φρουρίου, ὅθεν ἀπεφασίσθη τὴν μὲν Ἀκρόπολιν ν' ἀφοπλίσωσι περιαιροῦντες καὶ τὰ τείχη της, τὴν δὲ πόλιν μόνον νὰ ἐρημώσωσιν. Οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι ἔμελλον νὰ μεταναστεύσωσιν ἐπὶ ἐνετικῶν πλοίων εἰς τὰς πέριξ νήσους καὶ εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν κατεχομένης χώρας. Καὶ ὁ μὲν Μάρτιος παρῆλθεν ἐπίσης ἐν φόβῳ καὶ ἀγωνίᾳ διὰ τὴν νόσον καὶ τὰς ἐνοχλήσεις τοῦ σερασκέρη καὶ ἐνταῖς πρὸς ἀναχώρησιν παρασκευαῖς².

Ἀφοῦ καθωρίσθησαν ταῦτα καὶ ἤρξαντο πλέον αἱ ἀναγκαῖαι παρασκευαί, ὁ Μοροζίνης ἠθέλησε νὰ πέμψῃ εἰς Ἐνετίαν ὡς τρόπαια τῆς νίκης του ἔργα τινὰ τέχνης ἐξ Ἀθηνῶν. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐξελέξατο τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος τοῦ Παρθενῶνος θαυμάσιον σύμπλεγμα τὸ παριστῶν τὴν νίκην, ἣν ἐξελάβαν ὡς Ἀθηναῖν, εἰσελαύνουσαν ἐφ' ἄρματος μετὰ τοῦ ὡς Διὸς ἐκλαμβανομένου Ποσειδῶνος εἰς τὴν τῶν θεῶν βουλήν. Τὸ ἰδίως ἀρέσαν αὐτῷ ἐκ τοῦ συμπλέγματος τού-

¹ Ὁ Μάτσης σημειώνει περὶ τούτου τὰ ἐξῆς: « 1688 Γεναρίου 10 ἦρθε ἓνα » καράβι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ εἶπε πῶς οἱ Ἀθηναῖοι δίνουν ὅλη τὴ σπέζα νὰ » τοὺς φορτιφικάρη τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ μὴν τὴν χαλάσῃ. » Πρβ. Κ. Σάθα Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα, Τόμ. Α', σ. 126.

² Ἴδε Laborde ἐν τόμ. Β', σ. 210 ἐπ.

του ἦσαν οἱ ἵπποι τοῦ ἄρματος, διὸ διέταξε νὰ καταβιβασθῶσιν ἐκ τῆς θέσεώς των, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ἀδεξιότητος τοῦ μηχανικοῦ τὸ ἀριστοτέλῃμα ἐκείνο κατέπεσε καὶ ἐθραύσθη ὁλοτελῶς¹. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ὁ Μοροζίνης ἐξελέξατο ἕτερα ἀξιόγαστα ἔργα, ἐν οἷς καὶ τὸν πελώριον ἐκείνον μαρμάρινον λέοντα ἐκ τοῦ λιμένος Πειριαιῶς μὲ τὴν σκανδιναικὴν ἐπιγραφὴν, ὅστις ἔκτοτε ἴσταται πρὸ τῆς πύλης τῶν νεωρίων ἐν Ἐνετίᾳ². Καὶ οὐ μόνον ὁ Μοροζίνης, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ ἤρπασαν ὅ,τι ἕκαστος ἠδυνήθη ἐκ τῆς εἰς ἐρήμωσιν καταδικασθείσης ἐνδόξου χώρας, ὡς ὁ γραμματεὺς τοῦ Μοροζίνη Σαγγάλος τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀπτέρου Νίκης καὶ ἄλλοι ἄλλα, καὶ οὕτως ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν προὔξενον οἱ Εὐρωπαῖοι οὗτοι κατακτηταὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης μεῖζονα φθορὰν ἢ πάντες οἱ ἐπὶ 20 αἰῶνας ξένοι καὶ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς! Ἐὰν μάλιστα συγκαταλογισθῶσι καὶ αἱ κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χώρας ἐπελθοῦσαι καταστροφαί, ἡ ἐν ἔτει 1687 κατοχὴ τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ των Ἐνετῶν ὑπῆρξεν ἡ βλαβερωτάτη καὶ οἰκτροτάτη τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως ταύτης ἐποχὴ.

Ὅτε αἱ προπαρασκευαστικαὶ αὗται ἐργασίαι ἀπερατώθησαν καὶ τὰ τηλεβόλα μετὰ τῶν λοιπῶν ἀποσκευῶν μετεκομίσθησαν εἰς Πειραιᾶ, διέταξεν ὁ Μοροζίνης τὴν 25]4 Ἀπριλίου 1688³ τὴν ἐγκατάλειψιν

¹ Τὸ περιστατικὸν τοῦτο περιγράφει ὁ ἴδιος Μοροζίνης δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὴν γερουσίαν, γεγραμμένης ἐν Πειραιεὶ τὴν 5]15 Μαρτίου 1688. Ἴδε αὐτὴν παρὰ Laborde, τόμ. Β', σ. 225 ἐπ.

² Ἐν Ἐνετίᾳ πρὸ τῆς μεγάλης πύλης τῶν νεωρίων ἴστανται τέσσαρες μαρμάρινοι λέοντες, πάντες ἐξ Ἀθηνῶν, οἱ μὲν τρεῖς ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, ὁ δὲ εἷς δεξιᾷ. Ἐκ τῶν τριῶν οἱ δύο εἶνε μικρότεροι, φυσικοῦ περίπου μεγέθους, μετὰ μόνης τῆς ἐπιγραφῆς *Ex Atticis*, ὁ δὲ τρίτος πελώριος καθήμενος μὲ τὴν κεφαλὴν ἀκουμπημένην ἐπὶ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν, ἴσταται δ' ἐπὶ τοῦ στηλοβάτου ἢ ἐπιγραφῇ, *Atheniensia venetæ classis tropæa veneti senatus decreto in navalis vestibulo constituta*. Ὁ δ' ἐν δεξιᾷ εὕρισκόμενος κάθηται ἐπὶ μόνων τῶν ὀπισθίων ποδῶν. Οὗτος φέρει ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του τὴν πολυθρύλητον σκανδιναικὴν ἐπιγραφὴν, ἐπὶ δὲ τοῦ στηλοβάτου ἀναγινώσκεται *Franciscus Maurocenus Peloponnesiacus expugnatis Athenis marmorea leonum simulacra triumphali manu a Piræo direpta in patriam transtulit futura veneti leonis quæ fuerunt Minervæ Atticæ ornamenta*.

³ Ἡ ἐν τῷ ἤδη μνημονευθέντι Μηνιαίῳ ἐκ τοῦ 1683 σημείωσις συγχρόνου τινὸς λέγει περὶ τούτου. «Καὶ εἰς τοὺς ΑΨΗΗ' (1688 προφανῶς) Μαρτίου 14

τῆς ἀθανάτου πόλεως, ἐρειπιωμένης καὶ ἐρήμης, ἦν κατὰ τὴν ἀφίξιν του τόσον πρόθυμον καὶ χαίρουσαν εἶχεν εὐρεῖ. Πάντες ἀπεχώρουν μετὰ καρδίας συντετριμμένης καὶ ὑπὸ ἀπαισιωτάτους οἰωνούς. Τέλος τὴν 30]9 Ἀπριλίου ὁλόκληρος ὁ στρατὸς μετὰ τῶν ἀποσκευῶν του εἶχεν ἐπιβιθασθῇ εἰς τὰ πλοῖα, ἀναπετάσαντα τὰ ἱστία, ὅπως πλεύσωσιν εἰς Πόρον, τὸ κεντρικὸν ὁρμητήριον τῆς μεγάλης ἐκείνης κατὰ Νεγροπόντε (Χαλκίδος) ἐκστρατείας, ἣτις τόσον ἀπαισίως ἔληξε διὰ τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τοὺς συμμάχους των, ὥσανεὶ ἡ Νέμεσις ἐτιμώρησεν αὐτοὺς διὰ τὴν ἀσέβειαν καὶ ἀσπλαγχνίαν, ἣν ἐπεδείξαντο πρὸς τὴν διδάσκαλον τῆς ἀνθρωπότητος πόλιν. Οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐπιβιθάσθησαν καὶ αὐτοὶ πανοικεῖ ἐπὶ ἐνετικῶν πλοίων καὶ μετεκομίσθησαν εἰς Σαλαμῖνα, Αἴγινα, τὰς πέριξ Κυκλάδας, εἰς Κόρινθον, Ναύπλιον, Γαστούνην, Κεφαλληνίαν. Ζάκυνθον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς τῶν Ἑνετῶν κυριαρχίας καὶ ἐκεῖ ἀνέμενον τὴν ἔκβασιν τῆς κατὰ τῆς Χαλκίδος ἐνετικῆς ἐκστρατείας, ἣτις ἔμελλε ν' ἀποφασίσῃ καὶ περὶ τῆς τύχης τῆς φίλης αὐτῶν πατρίδος. Πλησίον τοῦ Ναυπλίου εἶχε παραχωρήσει αὐτοῖς ἡ Ἑνετία γῆν πρὸς κάρπωσιν, πρὸς τινὰς δ' ἀθηναϊκὰς οἰκογενείας παρεῖχεν ἐτησίαν τινὰ χρηματικὴν χορηγίαν¹, οἱ δὲ εἰς Σαλαμῖνα καταφυγόντες ἐξηκολούθουν πλέοντες εἰς τὴν ἀττικὴν ἀκτὴν νὰ καλλιεργῶσι καὶ νὰ καρπῶνται τὰ κατὰ τὴν θέσιν Ἀμπελάκια μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Ἐλευσίνος κτήματά των, καὶ ἐν τοιαύτῃ ἀβεβαίᾳ καὶ φυγαδικῇ καταστάσει ἐπέπρωτο νὰ διέλθωσι τρία ὅλα ἔτη ἐν τῷ μέσῳ ἀπείρων στερήσεων καὶ δεινῶν. Μετὰ δὲ τὴν ἀποτυχίαν τῆς κατὰ τῆς Εὐβοίας ἐκστρατείας τῶν Ἑνετῶν οἱ φυγάδες Ἀθηναῖοι ἀπώλεσαν πᾶσαν ἐλπίδα νὰ ἐπιστρέψωσι ποτε πάλιν ὑπὸ τὴν προστασίαν τούτων

ἐμετηκίσσαμεν εἰς Περεάν καὶ εἰς Σαλαμῖνα καὶ Πελοπόνισον». (Παρά Δ. Καμπουρόγλω Μνημ. τ. Β', σ. 181). Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ χρονολογία εἶνε πλημμελής.

¹ Ἴδε Περραιβὸν ἐν Ἐπιτομῇ τῆς τῶν Ἀθηνῶν πολιτείας, παραρτήματι τῆς ἱστορίας τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας, ἐν Ἑνετία 1815, σ. 172. Εἰς τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ προσφυγόντας Ἀθηναίους διατείνεται ὁ Ῥάγγε ὅτι ἐχορηγήθησαν 7391 ἀγροί, 7919 ἄμπελοι, πλῆθος ἄλλων κήπων καὶ πλέον τῶν 47,000 ἐλαιοδένδρων ἐπὶ ἀπλῇ πληρωμῇ τῆς δεκάτης. (Διατριβὴ Ῥάγγε περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἐνετοκρατίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Π. Καλλιγᾶ ἐν Εὐρωπαϊκῷ Ἑρμηνιστῇ καὶ Πανδῶρᾳ, τόμ. ΙΒ' καὶ ΙΣ' πρὸς τόμ. ΙΒ', σ. 581). Εἰς τινὰς δ' ἀρχοντικὰς οἰκογενείας παρεχωρήθησαν καὶ τίτλοι εὐγενείας ὑπὸ τῆς Ἑνετίας ὡς ἀμοιβὴ διὰ τὰς ὑπηρεσίας, ἃς προσήνεγκαν, οἷον ὁ Ἀργυρὸς Βεναλδὴς ἐγένετο ἱππότης καὶ κόμης, οἱ Ῥοῦδαι ἐγένοντο κόμητες κτλ.

εἰς Ἀθήνας· οἱ δὲ Τούρκοι, οὔτινες μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς πόλεως εἰσέβαλον καὶ ἐπυρπόλησαν αὐτήν, δὲν ἔπαυον τοῦ νὰ ἐπιπίπτωσι διαρκῶς κατὰ τῶν ἐν Ἀμπελακίαις καὶ ἐν τῷ ἑλαιῶνι ἐργαζομένων ἐκ Σαλαμῖνος Ἀθηναίων, νὰ καίωσι τὰ σπαρτὰ αὐτῶν καὶ νὰ ἀτιμάζωσι καὶ φονεύωσι τοὺς συλλαμβανομένους, καταδιώκοντες αὐτοὺς καὶ διὰ πλοιαρίων μέχρις αὐτῆς τῆς Σαλαμῖνος καὶ αἰχμαλωτίζοντες πολλούς. Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῶν δεινῶν τῶν καὶ ἡ λοιμικὴ νόσος δὲν ἔπαυσεν, ἀλλὰ παρηκολούθησε τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐξορίᾳ τῶν. Πάντα δὲ ταῦτα τὰ φοβερά δεινὰ ἐθεώρουν οἱ θεοσεβεῖς Ἀθηναῖοι προσερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τινος κατάρας τοῦ τότε Οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου Ἰακώβου Γ' καὶ ἀφορισμοῦ κατ' αὐτῶν, ὃν ἐξέδωκε διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. Γνωρίζομεν ἤδη ὅτι ἐπανειλημμέναι ἐστάλησαν τῶν Ἀθηναίων πρεσβεῖαι πρὸς τὸν Μοροζίνην καὶ τοὺς Ἐνετοὺς εἰς Πελοπόννησον, ὅπως πείσωσιν αὐτοὺς νὰ ἔλθωσιν εἰς κατάληψιν καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ὁ δὲ τότε μητροπολίτης Ἰάκωβος Β' οὐ μόνον δὲν ἀπεπειράθη νὰ παρκαλύσῃ τὴν τοιαύτην πρὸς τοὺς πολεμίους τοῦ σουλτάνου συνεννόησιν, ἀλλὰ καὶ μετέσχε μιᾶς τῶν πρεσβειῶν τούτων, καταπλεύσαντα δ' εἰς Πειραιᾶ τὸν Μοροζίνην κατέβη παρὰ τὰς τῶν Τούρκων ἀπειλὰς μετὰ τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ ὑπεδέξατο αὐτὸν ὡς φίλον καὶ σωτῆρα καὶ σύμμχρον. Ταῦτα μαθὼν τὸ Διβάνιον ἀπήτησε παρὰ τοῦ Πατριάρχου τὴν καθαιρέσιν τοῦ μητροπολίτου καὶ τὴν ἐκδοσιν ἐπιτιμίου κατὰ τῶν Ἀθηναίων, ὁ δὲ Πατριάρχης τὸν μὲν μητροπολίτην Ἰάκωβον Β' καθαιρέσας ἀντικατέστησε διὰ τοῦ Ἀνθίμου Β', κατὰ δὲ τῶν Ἀθηναίων, οὔτινες παρκαλοῦντες ἐτήρουν ἐν τῇ θέσει τοῦ Ἰάκωβον τὸν Β',¹ ἐξέδωκε φρικτὸν ἀφορισμόν. Τοῦτον λοιπὸν ἐθεώρουν ὡς αἰτίαν τῶν τόσων δεινῶν τῶν. Τελευταῖον, καταβληθέντες ὑπὸ τῶν πολλῶν δεινῶν καὶ βλέποντες ὅτι πᾶσα ἐλπίς πρὸς ἀποκατάστασιν ἐκ νέου ἐν Ἀθήναις διὰ τῶν Ἐνετῶν ἐξέλιπεν, ἀπεφάσισαν οἱ ἐν Σαλαμῖνι πρόσφυγες Ἀθηναῖοι τὸ τρίτον τῆς ἐξορίας καὶ τοῦ ἐκπατρισμοῦ τῶν ἔτος ν' ἀποταθῶσι πρὸς τὸν Πατριάρχην δι' ἀναφορᾶς ἱκετηρίου, ἐν ᾗ ἐκτιθέμενοι τὰ δεινὰ τῶν νὰ ἐκλιπαρήσωσι μὲν ὅπως

¹ Ὁ μητροπολίτης Ἰάκωβος Β' μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν Ἀθηνῶν κατέφυγε μετὰ τῶν πλείστων Ἀθηναίων εἰς Σαλαμῖνα, ἥ δ' ἐνετικὴ γερουσία προτάσει τοῦ Μοροζίνη ἐχορήγησεν αὐτῷ ἰσόβιον σύνταξιν 150 ρεαλίων κατὰ μῆνα. Τελευταῖον παρατηθεὶς αὐτοβούλως ἔτυχε καὶ τῆς πατριαρχικῆς συγχωρήσεως. Ἴδε τὸ συγχωρητικὸν ἐν Δ. Καμπουρόγλου Μνημ. Β', σ. 161.

ἀπολύσῃ αὐτοὺς τοῦ ἀφορισμοῦ, νὰ ἐπικαλεσθῶσι δὲ καὶ τὴν παρὰ τῷ σουλτάνῳ μεσιτείαν του, ὅπως ἐπιτραπῇ τέλος πάντων αὐτοῖς ἢ εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδος καὶ ἀποκατάστασις. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη, ἣτις γλαφυρῶς ἅμα καὶ συγκινητικώτατα ἐξιστορεῖ τὴν τότε τῶν Ἀθηνῶν κατάστασιν, εἶνε γεγραμμένη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἡμῖν Ἀθηναίου Ἀργυροῦ Βεναλδῆ, διδασκάλου τυγχάνοντος, καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς¹:

« Ἐδάφους ἄχρι γῆς ἐπὶ προσώπου κύψαντες καὶ τὰς ἱεράς σου τῶν »
 » ποδῶν βάσεις μετ' ὀλολυγμῶν ἀσπαζόμενοι τὴν ὀφειλομένην προσκύ-
 » νησιν καὶ θερμὴν μετάνοιαν ἀπονέμεσμεν.

» Ἠγαπήσαμεν κατάραν, καὶ ἤκεν ἡμῖν, οὐκ ἡθελήσαμεν εὐλογίαν
 » καὶ παρ' ἡμῶν ἐμακρύνθη καὶ μακρυνθεῖσα δεινῶν ἡμῖν σμῆνος ἀπέ-
 » λιπεν, ἀγαθοῦ τινος οὐδὲν ἔχνος καταλιποῦσα, ἀλλὰ πᾶν εἶδος τέρ-
 » ψεως μεθ' ἑαυτῆς ἀκαριαίως ἐλκυσαμένη, ὥστε τὴν λαμπρὰν πρό-
 » τερον ἐν προτερήμασι πόλιν λαμπροτέρην τανῦν τοῖς ἀτυχήμασιν
 » εἶναι. Καὶ πῶς οὐκ ἂν δακρύοιμεν τηλικαύτης ὀλέθρῳ πόλεως, τὰς
 » τῶν νῶν εἰκόνας καταρρύτους ὀρῶντες τοῖς δάκρυσιν; Ἐγεννήθη ἡ
 » ἔπαυλις ἡμῶν ἡρημωμένη, προφητικῶς εἰπεῖν, καὶ ἐν τοῖς σκηνώ-
 » μασιν οὐκ ἔστιν ὁ κατοικῶν. Ἐκβεβλήμεθα φεῦ! τῆς φίλης πατρί-
 »δος, παναγιώτατε πάτερ, καὶ οἱ πολυετῇ κομπάζοντες οἰκῶν τε καὶ
 » κτημάτων ῥαστώνην ἐν βραχεῖ μετανάσται καὶ πάροικοι καὶ ἥττους²
 » εὐπραγίας κατέστημεν. Καὶ δὴ γλυκέων ὀρόφων πόρρω τε τῆς Ἀτ-
 » τικῆς ἀγλαίας ἐξ ἀντικρὺ ἐφεζόμενοι καὶ τὰς θρηνώδεις ὀλολυγὰς
 » Ἰερεμίου τοῦ θεοῦ ἐρανισάμενοι, ἐρημωθεῖσαν θρηνοῦμεν πατρώαν
 » γῆν, κατασκαφείσας τὰς τοῦ γένους ἐστίας, νῶν ὀρόφους καὶ πύρ-
 » γων, ἀντιπάλου πυρὸς ἀνάλωμα γεγονότας καὶ πολεμίας χειρὸς οἰκτρὸν
 » πάρεργον, Σαλαμῖνα τὴν πρῶην εὐράμενοι τῶν ἡμετέων συμφόρῶν
 » καταγώγιον ἅμα καὶ μαρτυρίαν. Ἐν ἀκμῇ γὰρ οὔσης ἐνταῦθα τῆς
 » θείας ὀργῆς, λοιμὸς μὲν πρῶτον τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς μιάνας ἀέρα, τὰ

¹ Αὕτη ἡ « Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πατριάρχην » περιέχεται ἐν φύλλῳ 147 τοῦ ἐκ τοῦ 6' βιβλίου τῆς πραγματείας ταύτης γνωστοῦ ἤδη ἡμῖν Χρονικοῦ τοῦ Ἀνθίμου καὶ ἀνετυπώθη ὁλόκληρος ὑπὸ Διονυσίου Σουρμελῆ ἐν τῇ περὶ Ἀθη-
 νῶν μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ του σ. 53—63 ἐκδ. 1842. Ὁ Ἀργυρὸς Βε-
 ναλδῆς συνέγραψε καὶ « Κτιτορικὸν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου » (1705), μετέφρασε
 δ' εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν τοὺς « Βίους τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων Συ-
 μεῶν καὶ Θεοδώρου καὶ τῆς ὁσίας Εὐφροσύνης » (1706).

² Τὸ προαυδεδομένον κείμενον φέρει κρείττους.

» τῶν αὐτόθι δαιτωμένων σώματα τοῖς πεδίοις σποράδην καὶ πονή-
 » ρως διακείμενα στρώννυσι, καὶ τάφος ἐκάστῳ ἢ οἰκία χαρμεῖνη,
 » ἀκλαύστον. ἀτάφων τῶν πλειόνων μενόντων, τοῦ κακοῦ τῆς ῥώμης
 » πᾶν ἔθιμον συλησάσης, ἐξογκοῦται δὲ μᾶλλον ἢ συμφορὰ ἐκμεμηκυῖα,
 » καὶ λοιμὸν λιμὸς διαδέχεται, καὶ σπάνις σιτίων τυραννεῖ τὰ μόλις ἐκ-
 » φυγόντα τὸν τοῦ λοιμοῦ θάνατον σώματα καὶ τήκεται ἄρτι τῆς γῆς
 » ἐκφυέντα πάντα τὰ σπόριμα, χαλκοῦ γεγονότος πρὸς ὑετὸν οὐρανοῦ
 » καὶ νεφῶν πυρὸς ἀτμίδα οὐ δρόσον τῇ γῇ ἐνσταζόντων. Τέρας ἐδόκει
 » τὰ καθ' ἡμᾶς ἐκασταχόσε, ἀκορέστου καθάπερ Ἑριννύος τινὸς τοῖς
 » ἡμετέροις κακοῖς ἐκβακχεύσας καὶ περιεμένομεν συλλυπούμενοι καὶ
 » οὐχ ὑπῆρξε, καὶ ὥσπερ εἰ δακρύων λιθάσι ταῖς τοῦ ὄμβρου σταγόσι
 » συμπαθῶς τεγγόμενοι καὶ οὐχ εὖρομεν, καὶ τῶν στοιχείων αὐτῶν
 » καθ' ἡμῶν εὐστόχως ὀπλιζόμενων. Καὶ θάλαττα γὰρ ἐπάγει ληστρι-
 » κὰς βαρβάρων τριήρεις, δεινὴν αἰχμαλωσίαν καὶ καινῶν σπέρματα
 » δακρύων ἐπαγούσας¹. Καὶ ἦν αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος θερύβῳ τότε θρη-
 » νώδει καταδουπος. Μητέρες κύουσαι δύστηνοι οὐχὶ τὰς ὠδῖνας ὑπέ-
 » μενον τῆς γονῆς, καὶ νήπια μητέρων ἐπικουρίαν ψελλίζούσαις φωναῖς
 » ἐπικαλοῦντα κατηδαφίσθησαν πέτραις καὶ τυραννικῆς ἀκολασίας
 » νεάνιδες ἀκμάζουσαι γεγόνασι θυμὰ δεινόν, καὶ οἱ λαμπρῶς γεγη-
 » ρακότες δούλειον ἔσχεν τῆς ζωῆς τὸν ἐπίλογον. Διέσπαρται πλειό-
 » νων τὰ ἔγκονα ἄλλοδαπῇ ἐν ἄκρᾳ χθονὸς καὶ τοῦ γένους τὰ φίλτατα
 » ὠμότητος βαρβάρων σκυλὸν κατέστη καὶ θλίβει πρῶρας ἀπίστων
 » πρὸς ὕδωρ πλοῦτος Ἀθηναίων δορύκκτης. Πρεσβυτέρων δὲ χεῖρες
 » ἱερουργοὶ πιεζόμεναι καὶ πρὸς ζυγὸν ἐλαυνόμεναι καὶ λησταῖσιν αὐ-
 » τοῖς ἐλεεινὸν ἔδοξε θέαμα καὶ πᾶσαν σχεδὸν ἡλικίαν ἐπολιόρκει ὁ
 » ληστρικός οἶστρος πλεονεξίας. Τελευταῖον ἦν τῶν κακῶν ἐπεισόδιον
 » δαιμονία τις φλόξ αὐτομάτως ἀναδοθεῖσα, τοὺς τε περὶ τὸν ἡμέτερον
 » Πειραιᾶ κλίνοντας ἀμπελῶνας ἐμπρήσασα καὶ τὸν ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς
 » ἐλαιῶνα τεφρώσασα καὶ ὀρίων ἄχρῃ θαλάσσης αὐτῆς ἐκβακχεύσασα,
 » ἕως αὐτῆς τὴν ὁρμὴν ὁ τῶν κυμάτων ἐπέσχευεν ἀντίρρους. Τοῖον ἄρα
 » τὸ καθ' ἡμᾶς δρᾶμα θεὸς ἐγκατέστησε, καὶ τοιοῦδὲ πεφορημένους
 » κακοῖς Αἰγίνης νῆσος καὶ Πέλοπος ἄκρᾳ χθονὸς τανῦν ἐπιδέχεται.
 » Καὶ σοφοῖς γεγόναμεν μῦθος, πολὺκλαυστον θέατρον, καὶ τραγικῆς
 » ὀρχήστρας καταστροφή. Ἠψάμεθα γὰρ τῶν χριστῶν κυρίου καὶ ἐν

¹ Ἐν τῷ κειμένῳ ὑπάρχει ἡ προφανῶς ἐσφαλμένη λέξις ἀσπαζούσας.

» τοῖς τούτου προφήταις τῷ Δαβὶδ ἀπειθήσαντες, ἀναιδῶς ἐπονηρευ-
 » σάμεθα. Ἄλλ' οὐδὲ ποῖ ταῦτα στήσεται εἰκάσαι οἱ δύστηνοι ἔχον-
 » τες καὶ φόβῳ τῶν παρελθόντων τὴν τῶν προσδοκωμένων ἀντιμετροῦν-
 » τες ἐλπίδα, μὴ περικιτέρῳ τῷ ἔρωτι ἐμμένειν ἀπηνεστέρως ἐκδική-
 » σεως ἐκλιπαροῦμεν¹.

« Ἡδίκηταί σοι τὸ τοῦ ἀξιώματος ἔξοχον παρ' ἡμῶν, ἀλλ' ὅμως ὑμε-
 » τέρων ὄνομα φέροντες τέκνων, οὐ μέχρι ῥοπῆς ἐσχάτης καὶ θανάτου
 » τιμωρητέοι. Ἦδη γὰρ καὶ πλέον τοῦ δέοντος ἐκδεδίκηταί σοι τὰ καθ'
 » ἡμῶν. Πάτερ πναγιώτατε, καὶ τῆς ἀσελγοῦς ὑψηγορίας καὶ τρόπων
 » ἀθέσμων βραχεῖς ὑπέσχομεν δίκας ἅπαντες, εἰ καὶ μὴ πάντες ὑπεύθυ-
 » νοι. Ἄλις σοι τὰ τῆς ἀρχῆς βέλη ἐπέκεινα καθ' ἡμῶν ἐπαφίειν, δεινῶς
 » κατηκισμένους τοῖς τραύμασιν ἅμα πάντας ὀρῶντι. Ὡν δὴ οἱ πλείους
 » ὑπωρεῖαις ἐρήμοις καὶ πέτραις παρλίαις λιμοῦ βία καὶ ξίφους πε-
 » σόντες τὰς ἐαυτῶν σάρκας οἰωνοῖς τε καὶ θηρσὶν αἰμοδόροις βρῶμα
 » καὶ κῦρμα δεδώκασι. Στῆσον μικρὸν τὸν τῆς ὀργῆς χαλινὸν ὀργῇ θεῖα
 » ῥιζόθεν ἐκβεβλημένους ὀρῶν. Ὁξὺς εἰς ὀργὴν καὶ εἰς συγγνώμην ὀξύ-
 » τερος ἔσο. Παρκαλοῦμεν διὰ τὸν Κύριον, τὸν καὶ τοῖς σταυρωταῖς
 » αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ξύλου παρὰ τοῦ αἰωνίου πατρός συγγνώμην αἰτήσαντα.
 » Τίς οὕτω τραχὺς εἰς οἶκτον τοῖς ἡμετέροις κακοῖς οὐκ ἐδάκρυσεν; Ἡ
 » τίς Κυκλώπων ὠμότερος καὶ χαλκίνην ἔχων τὴν καρδίαν τοῦ τῶν
 » δυστυχῶν Ἀθηναίων πάθους τὴν φωνὴν ἔναυλον ἔχων δυνατὸν ὅσον
 » μὴ πρὸς ἐπικουρίαν ἐξίκοιτο; Τηλικοῦτον τοίνυν τὸ ἡμέτερον ἄλγος
 » ὀφέποτε καὶ τοῖς πατρικοῖς τῆς ὑμετέρας παναγιότητος σπλάγ-
 » χνοις προσεπεῦσαν ταχὺν πρὸς συγγνώμην ἀπεργασάτω. Ἰδοὺ πόρ-
 » ρωθεν πάντες γόνυ σοι κλίνοντες καὶ τῆς κεφαλῆς κόνιν καταχεάμενοι,
 » ὥς ποτε Νινευῖται, μετὰ κτηνῶν καὶ νηπίων λαοῦ φωνῇ ὀλολύζοντες,
 » ἔλαθι, βοῶμεν, πναγιώτατε πάτερ, ἔλαθι καὶ δὸς ἀπολαῦσαι εὐλο-
 » γίας τῆς σῆς, ἧς διὰ τύχης φαυλότητα οἱ τάλανες ἐκπεπτώκαμεν.
 » Σαῖς θεοπειθέσιν εὐχαῖς τὸ θεῖον ἡμῖν ἐξίλασον, ὅπως τε καὶ αὐθις
 » μετὰ τηλικούτων ἀγῶνα δεινῶν ἐπὶ πατρώαν γῆν ἔχωμεν ἀναζευ-
 » ξαι, ἔνθεν μετ' ἡρεμίας δικιτῶμενοι εὐπειθεῖς τούντεῦθεν θεοδμήτοις
 » ναοῖς μετὰ μελῶν ἑναρμονίων, ὥς καὶ τὸ πρίν, τῆς σῆς παναγιότη-
 » τος μνήμην ποιοῦμεν, ἧ δῶη Κύριος τὴν ἀγήρω μακαριότητα. Ἀμήν.»

Τοιαύτη ἦτο ἡ ἐξιλαστήριος τῶν Ἀθηναίων ἀναφορά, ἣν ἐκ Σαλα-

¹ Ἡ παραδεδομένη γραφή εἶνε ἐκλεξομένη, ὅπερ προδήλως ἐσφαλμένον.

μινος ἔπεμψαν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Πατριάρχης τότε ἦτο, ὡς εἵπομεν, ὁ Ἰάκωβος Γ' (1686—1690), ὃν διεδέχθη ἤδη ἐν ἔτει 1690 Καλλίνικος ὁ Β'· ἡ ἀναφορὰ λοιπὸν πρέπει ν' ἀπεστάλῃ ἀρχομένου τοῦ ἔτους 1690, διότι πρὸς τὸν ἐξωργισμένον Ἰάκωβον ἀποτείνονται οἱ Ἀθηναῖοι, τοῦτο δ' ἐξάγεται καὶ ἐξ ὧσων τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἀνθίμου ἐν φύλλῳ 147 περὶ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν Ἀθηνῶν λέγει· « Ἡ ἐπάρατος αὕτη » ἀναχώρησις τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς φίλης πατρίδος ἐγένετο ἐν μηνὶ » Μαρτίῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1688)· ἐγκατελείφθη οὖν ἡ Ἀθήνα παν- » τέρημος ἐπὶ τρεῖς ὅλους χρόνους». Ὡστε ἐν ἔτει 1688 ἐγκατελείφθη καὶ ἐν ἔτει 1690 ἀνασυνφίσις ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις. Πεῦ λοιπὸν στηριζόμενος ὁ Φαλλμεράϋερ ἔθηκε τὴν ἀναφορὰν ταύτην καὶ τὸν ἀνασυνοικισμόν τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, καὶ διυσχυρίσθη ὅτι ἀποτείνεται αὕτη πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἰωαννίκιον; Ἥλλαξεν ἄρα γε τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου, ὅπως δείξῃ ὅτι ἄλλοθεν καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἀνθίμου ἔλαβε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην τῶν Ἀθηναίων, καὶ ἐπομένως ὅτι κατὰ τὴν πηγὴν ἐκείνην αὕτη συνεγρᾶφη ἐπὶ Ἰωαννικίου; Ἀλλ' οὐδ' ὑπάρχει Ἰωαννικίος τις κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα Πατριάρχης. Πλὴν περὶ τῆς ψευδολογίας ταύτης τοῦ Φαλλμεράϋερ ἱκανά, νομίζομεν, ἐρρήθησαν καὶ ἐν τῷ δελτέρῳ βιβλίῳ τοῦ συγγράμματος τούτου (σ. 223 ἐπ.). Ἐν τούτοις ὁ Πατριάρχης Ἰάκωβος Γ', καμφθεὶς τέλος πάντων διὰ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης συνεχώρησε τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἐμεσίτευσε παρὰ τῷ σουλτάνῳ Σολιμάνῳ τῷ Β', ὅπως ἐπιτραπῇ αὐτοῖς ἢ εἰς τὴν πατρίδα καθοδος, ὁ δὲ σουλτάνος μεγαθύμως φερόμενος, ἀπένειμε τοῖς Ἀθηναίοις ἐντελῇ ἀμνηστίαν καὶ ἐπέτρεψεν αὐτοῖς τὴν εἰς τὴν πατρίδα των ἐπάνοδον ἐν ἔτει 1690. Ἠρξαντο λοιπὸν καὶ οἱ χριστιανοί, ὡς καὶ οἱ Τούρκοι Ἀθηναῖοι φυγάδες πρότερον, νὰ ἐπανακάμπτωσιν εἰς τὰς ἐστίας των, ν' ἀνακτίζωσι τὴν πόλιν καὶ νὰ καλλιεργῶσι τὰ ἡρημωμένα κτήματά των μετὰ τριετὴ αὐτῶν ἐγκατάλειψιν καὶ ἐρήμωσιν¹. Αὕτη ἦτο ἡ περιβόητος τριετής τῶν Ἀθηνῶν ἐρήμωσις, ἣν ὁ Φαλλμεράϋερ αὐθιχέρως εἰς 400ετὴ μετέβαλε καὶ, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος κατὰ τὸ δοκοῦν ἔθηκεν.

¹ Οἱ Τούρκοι εἶχον καταλάβει βεβαίως διὰ φρουρᾶς τὴν Ἀκρόπολιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Ἑνετῶν, προσέβησαν δὲ καὶ εἰς ἐπιδιόρθωσιν τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῆς. Τοῦτο δηλοῖ καὶ τουρκικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς παλαιᾶς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως ἐκ τοῦ ἔτους 1708, ἥς μετὰφρασις ἐδημοσιεῦθη ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 211.

· Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπανελθόντων κατοίκων τῶν Ἀθηναίων ἦτο βεβαίως πολὺ μικρότερος ἢ πρότερον, διότι πλείστοι μὲν ἐκ τούτων ἐγένοντο θύμα τοῦ λοιμοῦ τε καὶ λοιμοῦ καὶ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, ἕτεροι δ' ἐπροτίμησαν νὰ μείνωσιν ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν προστασίαν ἐν ταῖς πρὸ τριῶν ἐτῶν ἀποκτηθείσαις νέαις πατρίσιν αὐτῶν· ἐκ Ναυπλίου λ. χ. πολλοὶ τῶν προσφύγων Ἀθηναίων δὲν ἐπανεκάμψαν εἰς Ἀθήνας εἰμὴ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1715 ἄλωσιν ἐκείνου ὑπὸ τῶν Τούρκων. Καὶ οἱ εἰς τὴν Μικρὰν δ' Ἀσίαν ἐν ἔτει 1688 μετοικήσαντες Τούρκοι δὲν ἐπανεκάμψαν, φαίνεται, πάντες εἰς Ἀθήνας, ὥστε ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ταύτης ἀπὸ τοῦ 1690 καὶ ἐξῆς δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὰς 10,000, ὅσος περίπου ἦτο καὶ καθ' ὅλον τὸν 18ον αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ 1821. Καὶ ἡ ὕλική δὲ τῆς πόλεως εὐπορία μετὰ τὰ ἐπὶ τῶν Ἑνετῶν συμβάντα φυσικῶ τῷ λόγῳ ἡλαττώθη ἐπαισθητῶς. Μέχρι τοῦ ἔτους 1688 ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς τουρκοκρατίας ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων εἶδομεν ὅτι ἠντῶρει ἀρκετὰ, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ εἰδήσεις τοῦ Καβάσιλα, τοῦ Βαβίνου, τοῦ Σπών, τοῦ Οὐῆλερ καὶ ἄλλων καὶ αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν Πατριάρχην ἐπιστολὴ τῶν Ἀθηναίων· μετὰ τὴν ἐν ἔτει ὅμως 1688 ἐγκατάλειψιν τῆς πόλεως πάντες σχεδὸν οἱ κάτοικοι εἶχον ἀπολέσει ὁλόκληρον τὴν ἀκίνητον περιουσίαν ἢ ἐπανεῦρον αὐτὴν εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν καὶ ἄχρηστον. Ἡ πενία αὕτη, εἰς ἣν περιέπεσον, ἐγέννησε, φαίνεται, ὡς πάντοτε, καὶ ἐσωτερικὰς ἐριδας καὶ διαμάχας μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων, πρὸς κατάπαυσιν τῶν ὁποίων ἐστάλη αὐτοῖς ἐξ Ἱεροσολύμων παραινετικὸν τοῦ Πατριάρχου γράμμα¹. Ἄλλως ἡ πολιτικὴ τῆς πόλεως κατάστασις ἔμεινεν οἷα καὶ πρότερον καὶ ἡ μακροθυμία τοῦ σουλτάνου δὲν ἡλάττωσεν ἐπαισθητῶς τὰς τῆς πόλεως προνομίας, ἀλλ' ὁλόκληρος ἡ αἰτία τῶν μέχρι τοῦδε συμβάντων ἀπεδόθη τοῖς Ἑνετοῖς, οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐθεωρήθησαν ὡς εὐπιστον τῆς πονηρίας ἐκείνων θύμα. Τὸ πολίτευμα, οὕτως εἰπεῖν, τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὸ ἔτος 1690 μέχρι τοῦ 1754 περιέγραψεν ὁ ἐν ἔτει 1801 ἀποθανὼν Ἀθηναῖος διδάσκαλος Ἰωάννης Βενιζέλος ὡς ἐξῆς². «Αἱ Ἀθηναί, ἂν καὶ ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν,

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 339—340 καὶ εἶνε ἐκ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1607. Μεταξὺ Ἱεροσολύμων καὶ Ἀθηναίων συγγὴ ὑπῆρχεν ἐπὶ τουρκοκρατίας σχέσις καὶ ἀλληλογραφία, ὁ δὲ Ἅγιος Τάφος ἔκτοτε ἐκέκτητο ἐν Ἀττικῇ πολλὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἐκαρποῦτο δι' ἐπιτρόπου ἀποστελλομένου. Ἐν Μνημείοις ἐδημοσιεύθησαν τοιαῦται ἐπιστολαί.

² Ἡ περίγραφὴ αὕτη ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Χριστοφόρου Περραιβοῦ ἐν τῇ

» ὑπῆρχον ὅμως εἰς καλὴν κατὰστασιν καὶ ἡδύναντο νὰ τεθῶσιν ὡς
 » παράδειγμα πρὸς τὰς λοιπὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, διότι ἦσαν τῇ
 » ἀληθείᾳ ζηλωταὶ καὶ περιβλεπτοί. Ἡ μεγαλειτέρα δὲ αὐτῆς εὐτυ-
 » χία συνίστατο εἰς τοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς πολίτας τῆς, οἵτινες διώ-
 » κουν τὰ πράγματα ἐν εἴδει ἀριστοκρατίας φρονίμως ὑπὸ τὸν παλαιὸν
 » τίτλον ἄρχοντες. Οὗτοι συνήρχοντο καθ' ἑκάστην εἰς τὸ Βουλευτήριον,
 » ἔνθα ἐβουλευόντο περὶ τῶν πραγμάτων τῆς πόλεως, καὶ ἅπαξ τῆς
 » ἐβδομάδος, κατὰ δευτέραν, συνήρχοντο εἰς τὴν μητρόπολιν παρὰ τῷ
 » ἀρχιερεῖ, ἔνθα συγκροτοῦντες σύνοδον μετ' αὐτοῦ ἐδίκαζον τοὺς δια-
 » φερομένους καὶ τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν ὤφειλον οἱ διαδικοὶ νὰ παρὰδέ-
 » χωνται ὡς τελειωτικὰς. Πρὸς δὲ τὸν βοεβόδαν καὶ τὸν καθῆν δὲν ἐσύ-
 » χναζον, εἰμὴ ἅπαξ τῆς εβδομάδος, κατὰ παρασκευήν, πρὸς χαιρετισμόν.
 » Περὶ δὲ τῶν συμπιπτουσῶν πολιτικῶν χρειῶν καὶ τῶν ἐν φυλακῇ χρι-
 » στιανῶν ἐπὶ διαφόροις ἐγκλήμασιν εἶχον διορίσει δύο ἀντιπροσώπους
 » των, τοὺς νεωτέρους τὴν ἡλικίαν, ἢ ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἀρχόντων ἢ
 » ἐκ τῆς δευτέρας, τοὺς ὁποίους ἐπεμπον εἰς τοὺς ῥηθέντας ἀξιωματικούς,
 » ὅπως ἀνακοινῶσι τὴν συμβουλὴν καὶ γνώμην τῶν ἀρχόντων, ὁμιλοῦν-
 » τες ἐλευθέρως τὰ δέοντα ὡς ἐκ στόματος τῆς κοινότητος. Ὅσακις
 » ὅμως, χρειὰς μεγαλειτέρας τυχούσης, ἀπητεῖτο ἡ παρουσία τῶν ἰδίων
 » ἀρχόντων, τότε οὗτοι εἰσήρχοντο αὐτοπροσώπως πρὸς τὸν βοεβόδαν,
 » ὅστις ἐχρεώσκει νὰ προσφέρηται καλῶς καὶ μετὰ προσοχῆς πρὸς τοὺς
 » ἄρχοντας, τούτεστι νὰ συγκατατίθεται εἰς τὴν γνώμην ἐκείνων, διότι
 » ἄλλως ἀπεβόλλετο, πρὶν τελειώσῃ τὸν διατεταγμένον χρόνον τοῦ
 » ἔτους του¹. Ὁ δὲ λαὸς ἐπρόσφερεν ἄκρον σέβας καὶ τιμὴν εἰς τοὺς
 » ἄρχοντας εἰς τρόπον ὥστε ἐυστέλλοντο νὰ διαβῶσι τὸ μέρος, ἔνθα
 » αὐτοὶ ἐκάθηντο, καὶ οὐ μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ Τοῦρ-
 » κοὶ ἠύλαθοῦντο τοὺς ἄρχοντας· διότι οἱ πλειότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν

Ἱστορίᾳ τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας ἄνευ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως αὐτῆς,
 ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ Διον. Σουρμελῆ ἐν τῇ Ἱστορ. τῶν Ἀθηνῶν, σ. 64 ἐπ. ἐκδ.
 1842. Ὁ Δ. Καμπούρογλος ἄνευ ἀποχωρῶντος λόγου τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἀπο-
 δίδει εἰς αὐτὸν τὸν Περραιβόν.

¹ Τοιαῦται μεταξὺ βοεβόδα καὶ Ἀθηναίων ἔριδες οὐ σπανίως συνέβαινον,
 ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπὶ μακρὸν διήρκει ἡ μεταξὺ των πάλη. Οὕτως ὁ μητροπολίτης
 Μελέτιος ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Χρυσάνθον, γε-
 γραμμένῃ ἐν Ἀθήναις τῇ 25ῃ Σεπτ. 1711, ἀναφέρει ὅτι συνέβαινον τότε
 «διάφορα πάλιν σκάνδαλα μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ βοεβόδα τους.» Μνημ.
 Β', σ. 287.

» πολιοὶ τὰς τρίχας, πολιοὶ καὶ τὴν φρόνησιν. Ὅμοίως καὶ οὗτοι ἅντα—
 » πεκρίνοντο εἰς τὸν λαὸν μὲ ἀγάπην πατρικὴν καὶ ἐφείδοντο τὰ δη—
 » μόσια χρήματα ὡς καὶ τὰ ἰδικά των· διότι δὲν διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ
 » διὰ πορισμὸν καὶ κέρδος, ἀλλ' ἀδόλῳ πατριωτισμῷ. Τὸ ἐμπόριον καὶ
 » αἱπραγματεῖται ὅλαι ὑπῆρχον εἰς χεῖρας τῶν Ἀθηναίων, διότι οἱ
 » Τοῦρκοι οὔτε ἠδύναντο οὔτε ἤξευραν νὰ μετέρχωνται ἐμπόριον. Ἐκ
 » τῶν ὑποστατικῶν τοῦ τόπου μόλις ὑπῆρχεν εἰς τοὺς Τοῦρκους τὸ πολ—
 » λοστημόριον καὶ ἐκ τῆς πενίας των καὶ ἐκ τῆς ὀλιγότητός των ἦσαν
 » οταπεινωμένοι ἐνώπιον τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνων. Οἱ Ἀθηναῖοι ἄλλον
 » τινὰ φόρον πρὸς τὸν σουλτάνον δὲν ἐπλήρωνον εἰμὴ τὸ λεγόμενον χα—
 » ράτσιν. Εἰς δὲ τὸ δημόσιον ταμεῖον συνεισέφερον οἱ μὲν κτηματικοὶ
 » ἀνὰ ἓν κατ' ἔτος γρόσι. αἱ δὲ χῆραι αἱ ἔχουσαι κτήματα ἀνὰ ἓν γρόσι
 » κατ' ἔτος καὶ διὰ τῆς εἰσπράξεως ταύτης ὠκονόμουν τὰς ἀνάγκας
 » τοῦ κοινοῦ. Εἰς τοιαύτην κατὰστασιν ὑπῆρχεν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν
 » μέχρι τοῦ 1754.»

Οὕτω λοιπὸν ἔζων οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὸ ἔτος 1690. Οἱ φόροι οὓς
 ἐτέλουν τῷ κυριάρχῳ σουλτάνῳ, ἦσαν, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται,
 ἐξαιρετικῶς ὀλίγοι καὶ ὅμως, ὡς τὸ τοῦ Ἀνθίμου Χρονικὸν ἐν φύλλῳ
 148 ἐπ. μαρτυρεῖ, καὶ οὗτοι ἐχρίσθησαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τριε—
 τίαν, ὅπως ἀναλάβωσιν ὀλίγον ἐκ τῶν γενομένων αὐτοῖς μεγάλων ὑλι—
 κῶν ζημιῶν. Συγχρόνως δὲ μὲ τὴν ἄφρῃσιν τῶν Ἀθηναίων παρεχωρήθη
 ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἐν ἔτει 1691 τῷ Ἀθηναίῳ ἱερεῖ Δημητρίῳ Κο—
 λοκύνθῃ ἡ ἄδεια, ὅπως ἰδρύσῃ ἰδίᾳ δαπάνῃ τὴν ἐκτοτε ὑφισταμένην
 μονὴν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἐν ἣ ἐγράφησαν τό τε Χρονικὸν τοῦ Ἀν—
 θίμου καὶ τὰ περιβόητα ἐκεῖνα, τὰ ὑπὸ τοῦ Φαλλμεράυερ τοσοῦτον
 ἐκμεταλλευθέντα, Ἀναργύρεια Ἀποσπάσματα. Ἡ δὲ παιδεία, ἥτις,
 ὡς ἐκ τῶν εἰδήσεων τῶν ξένων περιηγητῶν καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπι—
 στολῆς πρὸς τὸν Πατριάρχην ἐξάγεται, καὶ πρότερον δὲν εἶχε παύσει
 νὰ καλλιεργῇται ἐν Ἀθήναις, ὑπῆρξε καὶ μετὰ τὰ ἀνωτέρω συμβάντα
 ἐν τῶν πρωτίστων μελημάτων τῶν Ἀθηναίων. Μοναχὸς τις Ἀθηναῖος,
 Δημήτριος Σωτήρης λεγόμενος, ὅστις εἶχεν ἐκπαιδευθῇ ἐν Ἰταλίᾳ,
 ἐπανελθὼν εἰς τὴν πατρίδα καὶ εὐρὼν αὐτὴν στερουμένην σχολείων,
 ἀνήγειρε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ἐξ ἰδίων ἐν ἣ θέσει περίπου
 εὕρισκετο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τὸ ὠρολόγιον καὶ ὁ πύργος τοῦ Ἑλ—
 γίνου ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἀγορᾷ σχολεῖον, ἐν ᾧ ἐδίδασκεν ὁ ἴδιος ἀμισθεῖ.
 Ὅτε δὲ προήχθη οὗτος ἀργότερα εἰς ἀρχιεπίσκοπον Μονεμβασίας, τὸ

σχολεῖόν του ἐδωρήσατο τῇ κοινότητι Ἀθηνῶν, ἣτις ἐφιλοτιμεῖτο νὰ συντηρῇ αὐτὸ μέχρι τέλους περιόπου τοῦ 18ου αἰῶνος. Δύο μάλιστα φιλόμουσοι καὶ φιλοπόλιδες Ἀθηναῖοι, ὁ Μέλος Ἐπιφάνιος καὶ ὁ Στέφανος Ροῦφος, κατέθηκαν πρὸς συντήρησιν τῆς σχολῆς ταύτης ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ τῆς Ἑνετίας, τῇ Ντζέκα, κεφάλαια ἀρκετά, τὰ ὅποια ἀπώλοντο καταλυθείσης ὑπὸ τῶν Γάλλων τῆς ἐνετικῆς πολιτείας ἐν ἔτει 1797¹. Πλὴν δὲ τῆς πρώτης ταύτης δημοσίας τῶν Ἀθηνῶν σχολῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰδρύθη μετὰ τινα χρόνον καὶ ἑτέρα. Κατὰ μίμησιν τοῦ Σωτήρη ἑτερός τις Ἀθηναῖος, ὁ ἐν Ἑνετίᾳ ζῶν Ἰωάννης Δέκας ἢ Ντέκας ἀνήγειρε τῷ 1750 δεύτερον σχολεῖον ἰδίᾳ δαπάνῃ, ὅπερ ἐπροίκισε καὶ μὲ κεφάλαια ἀρκετὰ κατατεθειμένα ἐν τῷ αὐτῷ ταμείῳ τῆς ἐνετικῆς πολιτείας, ὅπως διατηρῶνται ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν 12 εὐφυεῖς καὶ πένητες μαθηταὶ καὶ εἰς διδασκαλός, λαμβάνων ἐτησίως διακόσια δουκάτα, ἐνῷ οἱ μαθηταὶ ἐλάμβανον ἀνὰ 25 τοιαῦτα². Κατὰ τὴν πτῶσιν τῆς ἐνετικῆς πολιτείας ἐν ἔτει 1797 ἀπώλοντο καὶ τῆς σχολῆς ταύτης τὰ κεφάλαια, ἔκτοτε δὲ διετήρει αὐτὴν γλίσχως ἡ κοινότης μέχρι τοῦ 1806. Ἡ δὲ θήλεια τῶν Ἀθηνῶν νεότης ἐξεπαίδευετο τότε ἐν τῇ ὑπὸ τῆς ὁσίας Φιλοθέης ἰδρυθείσῃ μονῇ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου ὑπὸ καλογραφῶν, βραδύτερον δὲ καὶ ἐν ἄλλας μοναῖς, ἐνθα ὑπῆρχον, φαίνεται, κατ' ἀπομίμησιν ἐκείνης παρθεναγωγεῖα καλογραφῶν, διότι μέχρι τῆς ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀπελευθερώσεως ὑπῆρχε τοιοῦτο καὶ ἐν τῷ σφζομένῳ ἀκόμη Μοναστηρακίῳ. Ἐπίσης καὶ λόγιοι

¹ Κατὰ τὸ Η' κεφάλαιον τοῦ παρὰ Πιττάκη Χρονικοῦ. Πρβ. Δ. Καμπουρόγλου Μνημ. τόμ. Α', σ. 30 ἐπ.

² Τὸ ποσὸν τῆς μισθοδοσίας ἀναφέρει πλὴν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Πιττάκη καὶ ὁ διδασκαλός Ἰωάννης Βενιζέλος ἐν ἐπιστολῇ ἐκ τοῦ 1798, δημοσιευθείσῃ ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 330—332. Τὴν δ' ὅλην ἱστορίαν τῆς συστάσεως τῆς σχολῆς τῷ 1750 ἡ σφζομένη καὶ ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ ἀποτεθειμένη ἐπιγραφὴ αὐτῆς ἔχουσα οὕτως· «Ὁκοδομήθη ἡ σχολὴ αὕτη ἀναλώμασι μὲν τοῦ αἰοδίου ἐκείνου καὶ ἐλεήμονος Ἰωάννου Ντέκα τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν μὲν ὁρμωμένου Ἑνετίῃσι δὲ διατρίβοντός τε καὶ διαπρέψαντος, ἐπιστάσις δὲ τοῦ ἐξαδέλφου αὐτοῦ Μιχαὴλ Ντέκα, διεξαγωγῇ δὲ καὶ εἰδοποιήσει καθ' ἣν ὁρᾶται εὐταξίαν τοῦ ἱερολογιωτάτου Βησσαρίωνος Ῥούφου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, ὃς καὶ πρῶτος καθηγητὴς τῆς αὐτῆς σχολῆς ἐ χρημάτισεν· ἔτι πεπρωικοδότηται παρὰ τοῦ ἄνωθεν κτίτορος καὶ μισθοῖς ἐτησίαις τῷ μὲν διδασκάλῳ δουκάτα ἀνὰ διακόσια τῶν δὲ ὑπ' αὐτὸν ἐσομένων δώδεκα μαθητῶν ἐκάστῳ ΚΕ'. Ἐν ἔτει ΑΨΝ'.»

Ἀθηναῖσι διέπρεψαν ἀρκετοὶ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα πρό τε καὶ μετὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1754 καὶ ἐξῆς συμβάντα.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ἤκμασεν ὁ Ἀθηναῖος Λιβέριος Κολέττης, σπουδάζας ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ἑνετίᾳ, ἔνθα ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ ἔχαιρε μεγάλην διὰ τὴν παιδείαν του φήμην. Μισθωθείς ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων μετέβη εἰς Χάλλην τῆς Σαζωνίας, ἔνθα μετὰ τοῦ ἐκ Ναούσης τῆς Μακεδονίας λογίου Ἑλλήνος Ἀναστασίου Μιχαήλ ἐπεμελήθη τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐκδοθείσης ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βαταύων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χαίμαν, ἔπειτα δ' ἐπίστρεψε καὶ πάλιν εἰς Ἑνετίαν, ἔνθα ἔζη μέχρι τοῦ 1720 καὶ ἐπέκεινα¹. Σύγχρονος αὐτοῦ καὶ ἐπίσης ἐν Ἑνετίᾳ διατρίβων ὑπῆρξεν ὁ Δημήτριος Κολέττης, Ἀθηναῖος καὶ οὗτος καὶ ἀδελφὸς ἴσως τοῦ ἀνωτέρου. Ἐν Ἑνετίᾳ συνειργάσθη οὗτος μετὰ τοῦ συμπολίτου του Ἰωάννου Πατούσα εἰς σύνθεσιν τῆς φιλολογικῆς ἐγκυκλοπαιδείας, ἧτις ἦτο τότε ἡ πρώτη τοιοῦτου εἶδους συλλογὴ καὶ περιεποίησε μεγάλην φήμην εἰς τοὺς συντάκτας τῆς. Ἰδίως δὲ ὀφείλεται ἡ ἰδέα περὶ συνθέσεως τοιαύτης ἐγκυκλοπαιδείας διὰ σταχυολογήσεως ἐκ τῶν καταλληλοτέρων πρὸς διδασκαλίαν Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς τὸν Ἰωάννην Πατούσαν. Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Παταυίῳ, ἔνθα ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς θεολογίας. Μεταβὰς ἀκολούθως εἰς Ἑνετίαν προεχειρίσθη πρεσβύτερος καὶ διωρίσθη ἱερεὺς καὶ ἱεροκλήρυξ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀγίου Γεωργίου, τῷ δὲ 1703 διωρίσθη σχολάρχης τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσείου καὶ ἐτήρησε τὴν θέσιν ταύτην πιθανῶς μέχρι τοῦ 1714. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο συνειργάσθη μετὰ τοῦ Δημητρίου Κολέττου εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς ῥηθείσης ἐγκυκλοπαιδείας, ἧτις τῷ 1710 κατὰ πρῶτον ἐκδοθεῖσα καὶ ὕστερον πολλάκις ἀνατυπωθεῖσα ἐχρησίμευσε μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὡς τὸ μόνον σχεδὸν παρόμοιον βοήθημα ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς σχολείοις. Τῷ 1711 μετετύπωσεν ἐν Ἑνετίᾳ τὴν γραμματικὴν τοῦ Λασκάρεως, μετέφρασε δὲ, κατὰ Ζαβίραν, καὶ τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου, ἐκδοθέντας ἐν ἔτει 1768². Πότε ἀκριβῶς ἀπέθανεν εἶνε ἄγνωστον. Ὡς δ' ὁ Λιβέριος Κολέττης, οὕτω καὶ ὁ Ἰωάννης Πατούσας εἶχεν ἀδελφὸν λόγιον, τὸν Γεώργιον Πατού-

¹ Πρβ. Κ. Σάθα Νεοελλ. Φιλολ. σ. 400.

² Πρβ. Κ. Σάθα Νεοελλ. Φιλολ. σ. 461.

σαν, ιερομόναχον εκπαιδευθέντα ἐν Ἀθήναις ¹. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος μεταβάς οὗτος εἰς Ἑνετίαν διωρίσθη ἐφημέριος καὶ ιεροκῆρυξ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἐν ἔτει δὲ 1723 διωρίσθη σχολάρχης τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσείου, οὗ ἐσχολάρχησε διὰ βίου μέχρι τοῦ 1761, ἐκδούς τῷ 1758 ἐκ νέου καὶ τὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν τοῦ ἀδελφοῦ του ². Συγχρόνως πρὸς τούτους ἤκμασε καὶ ὁ Παρθένιος Γερένης, Ἀθηναῖος εὐπατρίδης καὶ οὗτος, γενόμενος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων κατὰ τὰ ἔτη 1737—1766 καὶ ἀποβιώσας ἐν Ἀθήναις τῷ 1770 ³.

Ἄλλος διάσημος Ἀθηναῖος, κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος ἠκμάσας, εἶνε ὁ Ἐφραίμ, ὅστις ἐξεπαιδεύθη ἐν Ἀθήναις παρὰ Παύλῳ, τῷ μετέπειτα Παῖσιῳ ἐπικληθέντι, καὶ Ἀγαπίῳ τῷ Βουλισμᾷ καὶ ἐν Πάτρῳ. Μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του ἀποκτήσας ἀγαθὴν φήμην διωρίσθη διευθυντὴς τῆς ἐν Κύπρῳ σχολῆς καὶ διέμεινεν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιμώμενος μεγάλως ἐπὶ 19 ἔτη (1745 καὶ ἐξῆς), ἐκεῖθεν δὲ μεταβάς εἰς Παλαιστίνην προεχειρίσθη μητροπολίτης Ναζαρέτ, τῷ δὲ 1766 ἀνέβη τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων ὡς Ἐφραίμ Β' καὶ 121ος Πατριάρχης ἀπὸ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, διαδεχθεὶς τὸν συμπολίτην του Παρθένιον Γερένην, ἀπεβίωσε δὲ τῷ 1771 μετὰ πενταετὴ πατριαρχίαν. Ὁ Ἐφραίμ ἦτο φιλομουσώτατος καὶ φιλογενέστατος ἀνὴρ, ὅστις οὐ μόνον ὁ ἴδιος συνέγραψε πολλὰ, ἀλλὰ καὶ εἰς ἑκδοσὶν βιβλίων καὶ ἰδρυσὶν σχολείων πλεῖστα ἐδαπάνησεν ⁴. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἤκμασε καὶ ὁ Ἀθηναῖος Ἀνδρέας Γουνᾶς, ὁ συγγραψας τὸ «Συνταγματικὸν διαφόρων εὐχῶν κατανυκτικῶν» τὸ ἐκδοθὲν ἐν τέλει τῆς Συνόψεως, ὡς καὶ ὁ Ἰωάννης Μαρμαροτούρης, ὁ μεταφρά-

¹ Ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ὑπάρχει ὑπ' ἀριθ. 1487 χειρόγραφος ἐλληνικὴ μετάφρασις τῆς «Ἀνατομίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Βαλβέρδου κτλ.» ὑπὸ Λ. Πατούσα. 1738. Ὁ Λ. Πατούσας οὗτος εἶνε ἴσως καὶ αὐτὸς ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννου.

² Πρβ. Κ. Σάθας Νεοελλ. Φιλολ. σ. 462.

³ Πρβ. τὰς σφριζομένας εἰδήσεις ἐν Δ. Καμπουρόγλω Μνημ. τόμ. Α', σ. 298. Β' ; σ. 232—233. Γ., σ. 144—148. Ὁ Παρθένιος οὗτος ἦτο πιθανῶς υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Γερένη, ὃν ὁ Ἀθηναῖος Μελέτιος καλεῖ «τιμιώτατον ἄρχοντα» ἐν ἐπιστολῇ τῆς 8 Ἰανουαρίου 1705 ἐξ Ἀθηνῶν πρὸς τὸν μητροπολίτην Χρύσανθον Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης.

⁴ Κ. Σάθας ἐν σ. 507—509. 615. Ὁ Βουλισμᾶς, Ἰθακῆσιος τὴν πατρίδα, ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις μέχρι τοῦ 1739. Πρβ. περὶ Ἐφραίμ τοῦ Ἀθηναίου καὶ Ἰωάννην Σακκελίωνα ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 233—237.

σας «Βίον καὶ κατορθώματα τοῦ κόμητος Σουβάρωφ» καὶ τυπώσας τὸ ἔργον ἐν Τεργέστη τῷ 1799. Ἀλλοδαπὸς δὲ διάσημος ἐν Ἀθήναις ἀκμάσας κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἦτο ὁ ἐξ Ἰωαννίνων καταγόμενος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος, ὅστις ἐκτὸς ἄλλων συγγραμμάτων συνέγραψε τὴν Γεωγραφίαν Παλαιάν τε καὶ Νέαν καὶ τὴν περίφημον Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν. Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐγένετο ὁ Μελέτιος τῷ 1703, ἀπέθανε δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1714¹.

Καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1688 ἄρα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ παιδεία ἤκμαζον ἐν Ἀθήναις καὶ ἄνδρες πολλοὶ ἀνεδείχθησαν ἐκ τῆς πόλεως ταύτης, χάρις εἰς τὴν ἥπιαν πρὸς τὴν πόλιν διαγωγὴν τῶν σουλτάνων καὶ εἰς τὰς πολιτικὰς καὶ δημοτικὰς προνομίας αἷς τινας, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἔχαιρεν ἡ πόλις. Μικροὶ λοιπὸν καὶ πτωχοί, ἀλλὰ σχεδὸν αὐτοδιοίκητοι καὶ ἐν σχετικῇ πνευματικῇ ἀκμῇ ἔζων οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1690 μέχρι τοῦ 1754, ὅτε καὶ πάλιν διεταράχθη σπουδαίως ἡ ἡσυχία καὶ ἡ φάσις τῶν πραγμάτων ἤρξατο ἀλλάσσουμενα.

Οἱ Ἑνετοί, καίπερ ἐξακολούθησαντος τοῦ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Τούρκων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀνατολῇ ὀλοκλήρῳ πολέμου μέχρι τοῦ ἔτους 1733, δὲν ἐπλησίασαν, οὐδ' ἠνόχλησαν ἄλλοτε τὰς Ἀθήνας, οἱ δὲ κάτοικοι Τούρκοι δὲν ἠδύναντο νὰ βιαιοπραγῶσι πολὺ διὰ τε τὸ εὐάριθμον αὐτῶν καὶ διὰ τὴν προστασίαν, ἣν εὕρισκον ἐπιτηδείως πάντοτε οἱ Ἕλληνες συγκάτοικοι παρὰ τοῖς ἀρχιευνούχοις τοῦ σουλτάνου, τοῖς ἀνωτάτοις τῆς Ἀττικῆς κυρίοις. Οὐδὲν ἤττον συνέτεινον πολλάκις πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν χριστιανῶν καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις Εὐρωπαῖοι πρόξενοι, ὅποιοι καὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατοχῆς ὑπῆρχον, ὡς εἶδομεν, ἐνταῦθα χάριν προστασίας τῶν νόμοθετῶν των περιηγητῶν, ῥητῶς δὲ Ἀγγλος καὶ Γάλλος. Εἰδήμονες ἐν τούτοις καὶ σπουδαῖοι Εὐρωπαῖοι περιηγηταὶ δὲν ἐπεσκέφθησαν πολλοὶ τὰς Ἀθήνας μέχρι σχεδὸν τοῦ 1750. Ἐν ἔτει δὲ 1734 συνεστήθη ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ «Ἑταιρεία τῶν Ἐρασιτεχνῶν» (Society of Dilettanti), ἣτις ἐπρόκειτο νὰ συντελέσῃ τὰ μέγιστα πρὸς γνῶσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐν Εὐρώπῃ, Ὅλίγα μετὰ τὴν ἰδρυσίν της ἔτη ἐξάπέστειλεν ἡ Ἑταιρεία τρεῖς Ἀγγλους περιηγητάς,

¹ Ἴδε Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολ. σ. 390—392. 648. Πέντε τέως ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Μελετίου ἐκ τῶν ἐτῶν 1705—1713. ἐδημοσιεύθησαν ἐν Μνημείων τὸμ. Β', σ. 282—289. Ἐν δυὶ τούτων ἐκ τῶν ἐτῶν 1710 καὶ 1711 ποιεῖται λόγον περὶ τῆς συγγραφομένης ὑπ' αὐτοῦ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

τὸν Σαρλεμόντην (Charlemont), τὸν Στούαρτ (Stuart), καὶ τὸν Ρέβετ (Révett), εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅπως δαπάνη αὐτῆς ἐρευνήσωσι καὶ περιγράψωσι τὴν χώραν ταύτην καὶ τὴν Ἀνατολήν. Ἐν ἔτει λοιπὸν 1751 ἐπεσκέφθησαν οἱ τρεῖς οὗτοι Ἕγγλοι καὶ τὰς Ἀθήνας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, αἱ δὲ ἀρχαιολογικαὶ αὐτῶν ἐρευναι καὶ σχεδιογραφίαι ὑπῆρξαν αἱ ἀκριβέστεραι καὶ ὀρθότεραι πασῶν τῶν μέχρι τότε γενομένων¹. Αἱ δὲ πληροφορίες, ἃς οὗτοι περὶ τῆς ἄλλης, τῆς μὴ ἀρχαιολογικῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, διέσωσαν, ἐπικυροῦσιν ἐντελῶς τὰς ἀνωτέρω τοῦ Ἰωάννου Βενιζέλου πληροφορίες, ἐκτὸς ἐὰν ἐκλάβωμεν ταύτας ἡρμισμένας ἐξ ἐκείνων. Σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ μαθηάνομεν παρὰ τοῦ Στούαρτ ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1751 — 52 αἱ Ἀθῆναι κατῳκοῦντο ὑπὸ 9 — 10 χιλ. κατοίκων. Ἀλλ' ἀρχαιολογικῶς εἶχον συμβῆ ἑν Ἀθήναις μεγάλαι καὶ σπουδαῖαι ἀλλοιώσεις καὶ φθοραὶ ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Σπὼν καὶ Οὐήλερ, μέχρι τῆς τῶν Ἕγγλων τούτων, μετ' ὀλίγον δ' ἐπέπρωτο νὰ συμβῶσι καὶ ἄλλαι ἀκόμη συνεπεῖα τῶν ἀνωμαλιῶν, αἵτινες ἀπὸ τοῦ 1760 καὶ ἐξῆς ἐπῆλθον ἐν τε τῇ ὅλῃ Ἑλλάδι καὶ εἰδικώτερον ἐν Ἀθήναις.

¹ Antiquities of Athens, Α' τόμος 1762, Β' 1787 καὶ Γ' 1808, ἐξεδόθησαν ἐν Λονδίνῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥ 1754 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1821.

Οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης Χριστιανοὶ εἶχον ἤδη παύσει ὄντες ἄσπονδοι καὶ ἀμείλικτοι τῶν Τούρκων πολέμοιοι. Ἡ Αὐστρία καὶ ἡ δυτικὴ αὐτοκρατορία συνῆψαν μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1683 ἀτυχῇ πολιορκίαν τῆς Βιέννης ὑπὸ τῶν Τούρκων λυσιτελεῖ συνθήκην εἰρήνης πρὸς αὐτούς, μηδέποτε ἔκτοτε σοβαρῶς ἐπαπειληθεῖσαν. Ἡ δὲ Ἑνετία, μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1687 ἐκ νέου ἀπώλειαν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν ἄλλων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις κτήσεών της, ἀπέβαλεν ὀριστικῶς τὴν τέως μεγάλην της δύναμιν· διότι ἡ πλουτίζουσα αὐτὴν ἐμπορία τῆς Ἀνατολῆς ἔπαυσεν οὕσα ἀποκλειστικὴ σχεδὸν τῶν Ἑνετῶν προνομία, καὶ ἡ ἀνακάλυψις δὲ νέων πρὸς τὰς Ἰνδίας ὁδῶν εἶχεν ἤδη βλάψει αὐτὴν σοβαρῶς. Ἄν ὅμως ἐξέλιπον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα οἱ προαιώνιοι οὗτοι πολέμοιοι τῶν Τούρκων, δὲν ἤργησαν πολὺν ἀναφανῶσιν ἄλλοι τοιοῦτοι. Οἱ Ρῶσσοι, οἵτινες, ἀφ' ὅτου ὁ μέγας Πέτρος (1672 — 1725) ἔδρυσεν ἐπὶ νέων καὶ εὐρειῶν βάσεων, ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον μεταρρυθμίσας, τὸ μεγαλεῖον τῆς Ῥωσσίας, συχνάκις ἔλαβον ἀφορμὴν διενέξεων καὶ πολέμων πρὸς τοὺς Τούρκους, συμμάχους τῶν πολεμίων των Σουηδῶν καὶ Πολωνῶν, εὐρίσκοντο καὶ τότε ἀπότινος καιροῦ εἰς ῥῆξιν καὶ εἰς πολέμους πρὸς τὴν Τουρκίαν· πρὸς διευκόλυνσιν δὲ τῆς θέσεώς των προσεπάθουν πάντοτε νὰ διεγείρῃσι κατὰ τῶν Τούρκων τοὺς χριστιανοὺς τούτων ὑπηκόους διακηρύττοντες ὅτι ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς κοινῆς θρησκείας καὶ ὑπισχνόμενοι αὐτοῖς ἐπικουρίαν ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ ἀνεξαρτησίαν. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1764 ἡ τότε δοξομανὴς καὶ μεγαλεπίβολος αὐτοκράτειρα τῆς Ῥωσσίας Αἰκατερίνη ἡ Β' ἤρξατο νὰ πέμπῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον ἀποστόλους, ἵνα διεγείρῃσι τὸν λαὸν εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Τούρκων, ὑπισχνόμενοι αὐτῷ τὴν Ῥωσικὴν ἐπικουρίαν, ἐν τῷ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγῶνι, αἱ δὲ προσπάθειαι αὐτῶν εὖρον φιλήκοον οὐς παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, οἵτινες ἤρξαντο καὶ παρασκευάζωνται εἰς ἐπανάστασιν. Ἐν ἔτει δὲ 1770 κατέπλευσεν εἰς Πελοπόννησον Ῥωσικὸς στόλος ὑπὸ

τὸν Θεόδωρον Ὁρλώφ, ἀδελφὸν τοῦ περιβοήτου ἐραστοῦ τῆς αὐτοκρατείας ἐκείνης Ἀλεξίου, καὶ διηγείρε πράγματι τὸν λαὸν τῆς χερσονήσου εἰς ἐπανάστασιν. Τότε ὁμως ὁ Σουλτάνος ἔδωκε τὴν ἄδειαν εἰς πολλὰς μυριάδας Ἀλβανοτοῦρκων νὰ εἰσβάλωσιν εἰς Πελοπόννησον κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ διαβάντες οὗτοι τὸν Ἰσθμὸν κατέπνιζαν ἐν πυρὶ καὶ σιδήρῳ τὴν ἐπανάστασιν, τῶν Ῥώσων ἐγκαταλιπόντων τοὺς ἀτυχεῖς κατοίκους εἰς τὴν μανιώδη ἐκδίκησιν τῶν φανατικῶν ἐκείνων βαρβάρων. Οἱ εἰσβαλόντες δὲ Ἀλβανοὶ καὶ μετὰ τὴν κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἐγκατέλειπον τὴν ἀτυχῇ χώραν οὐδ' ἀνέστειλαν τὰς βιαιοπραγίας των, ἀλλ' ἐπὶ ἐννέα ὅλα ἔτη ἐλεηλάτουν οἰκτρῶς αὐτὴν ἀπειθοῦντες καὶ εἰς αὐτῆς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης τὰς διαταγὰς, μέχρις ὅτου ὁ ὑπὸ τοῦ σουλτάνου κατ' αὐτῶν ἀποσταλεὶς καπιτὰν πασῶς Χασὰν κατώρθωσε τελευταῖον ἐν ἔτει 1779 νὰ θραύσῃ κατὰ κράτος τὴν δύναμιν αὐτῶν παρὰ τὴν Τρίπολιν, τὰ δὲ ὑπὲρ τὸν Ἰσθμὸν εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα καταφυγόντα λείψανα ἐκείνων ἐν ἐτέρᾳ παρὰ τὰς Θήβας μάχῃ νὰ ἐξοντώσῃ. Οὕτως οἰκτρῶς ἔληξεν ἡ πρώτη αὕτη τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἐπανάστασις χάρις εἰς τὴν ἄστατον, ἂν μὴ δολίαν, πολιτικὴν τῶν Ῥώσων, ἡ δὲ σφαγὴ καὶ αἱ ἄλλαι ζημίαι, ὥς οἱ Ἀλβανοὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἐνναετὲς τῆς βιαιοκρατίας αὐτῶν διάστημα διέπραξαν, ὑπῆρξαν τῷ ὄντι ἀνυπολόγιστοι. Ὁλοκλήρους πυραμίδας ἐκ μόνων τῶν κεφαλῶν τῶν θυμάτων των κατεσκεύασαν ἀκολασταίνοντες οἱ αἰμοβόροι ἐκεῖνοι βάρβαροι. Τὸ οἰκτρὸν τοῦτο διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπεισέδιον οὐδὲ διὰ τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰς Ἀθήνας ὑπῆρξεν ἄνευ συνεπειῶν. Εὐτυχῶς διεσώθη ἡμῖν διὰ τὴν ἀπὸ 1754 μέχρι 1800 ἱστορικὴν περίοδον τῶν Ἀθηνῶν τὸ λεγόμενον «Χρονικὸν τοῦ Ἀνθίμου,» περὶ οὗ καὶ προηγημένως ἐγένετο ἡδὴ λόγος¹, γεγραμμένον ὑπὸ συγχρόνου Ἀθηναίου καὶ παρουσιάζον ἡμῖν πιστὴν εἰκόνα τῆς τότε καταστάσεως τῆς πατρίδος του, αἱ εἰδήσεις δὲ καὶ πληροφορίες αὐτοῦ ἐπιβεβαιοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὑπὸ τινος αὐτοβιογραφίας ἐτέρου Ἀθηναίου, τοῦ Παναγῆ Σκουζέ², καὶ ἐξ ἄλλων σφζομένων μαρτυριῶν καὶ ἐγγράφων.

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ἐπαμεινώνδου Σταματιάδου ὡς παράρτημα τῆς περὶ Καταλάνων μονογραφίας τῇ 1869, ἀνετυπώθη δὲ ὑπὸ τὴν αὐθαίρετον ἐπιγραφὴν «Ἐφημερίδες» καὶ ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 91—131.

² Τὸ πρωτότυπον τῆς ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, γλωσσικὴν τε καὶ ἱστορικὴν, πολυτίμου ταύτης αὐτοβιογραφίας εὕρίσκεται πολλὰχῶς κατὰ δυστυχίαν, ὑπὸ τῶν

Κατὰ τὸ Χρονικὸν λοιπὸν τοῦτο αἱ συχναὶ μεταξύ βοεβόδα καὶ Ἀθηναίων ἔριδες ἐπανεληφθήσαν καὶ τῷ 1754 σφοδρότεραι ἢ ποτε ἄλλοτε. « Εἰς τοὺς 1754, » λέγει ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος, « ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ, » ἐσυνέβη ἡ ὀλέθριος στάσις καὶ ἡ δημογεροντία [ἐκινήθη] κατὰ τοῦ » βοεβόδα Σαρῆ Μουσελίμη. Ἐτελείωσεν μὲ μεγάλην φθορὰν τῶν Ῥω- » μαίων καὶ δαπάνην ὑπὲρ τὰ ὀκτακόσια πουργία. » Ὡς νὰ μὴ ἤρουν δὲ τὰ ἐκ τῶν ἐντοπίων τουρκικῶν ἀρχῶν δεινὰ, ἐπῆλθον τοιαῦτα καὶ ἐκ τοῦ πασᾶ Χαλκίδος, εἰς τὸ σκντζάκιον τοῦ ὁποίου ὑπήγετο ὁ καζᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Οὕτως ὁ χρονογράφος σημειώνει περὶ τοῦ ἔτους 1758. « Κατὰ » τοῦτον τὸν χρόνον ὁ πασᾶς τῆς Εὐρίπου, λεγόμενος Σοπασαλάνης, » πολλὰ κακὰ ἐποίει τοῖς Ἀθηναίοις μὲ τὸ συχνὸν στάλισμον τῶν ἀν- » θρώπων του. » Ἐπανελάμβανον δηλ. οἱ Τοῦρκοι πασάδες τῆς Εὐρίπου, ὅ,τι ἔπραττον κατὰ τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Μιχαήλ Ἀκομινάτου οἱ Βυζαντινοὶ προκίτωρες τοῦ θέματος Ἑλλάδος ἐκ Θηβῶν. Αἱ βικιοπραγίαι δ' αὗται ἔκαμον τοὺς Ἀθηναίους νὰ προσφύγῃσι πάλιν εἰς τὸ σύνθηρες αὐτῶν μέσον. Ἐπεμψαν δηλονότι πρεσβεῖαν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν ἀρχιευνούχον καὶ τὸν σουλτάνον, συνισταμένην ἐκ τοῦ τότε μητροπολίτου Ἀνθίμου καὶ τριῶν ἀρχόντων, ἵνα ἐπιτύχῃσι διαταγὴν ἀπαγορεύουσαν τὴν εἴσοδον τοῦ πασᾶ εἰς τὴν Ἀττικὴν, περὶ δὲ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πρεσβείας ταύτης τὸ Χρονικὸν ἀναφέρει. « Εἰς τοὺς » 1760 ἐπέστρεψαν ἀπὸ βασιλεύουσιν ὁ κύρ Ἀνθίμος καὶ δύο τρεῖς τῶν » ἀρχόντων μετὰ τοῦ βοεβόδα Χαλῆλ ἀγά, κομίζοντες καὶ τὸ χάτι σερί- » φιον, ἀπαγορεῦον ὅλως τὴν εἴσοδον τοῦ πασᾶ. Ὁ βοεβόδας ἦτο καλὸς » καὶ φερωνύμως ἐπωνομάσθη καλὸς Χαλῆλ ἀγάς. Τῷ ἔτει τούτῳ ἐγένετο » καὶ ἡ Ἀθήνα μαλικιανές. » Ἐπέτυχον λοιπὸν οἱ Ἀθηναῖοι, τίς οἶδε ἀντὶ πόσων χρηματικῶν θυσιῶν, νὰ ἀπαγορευθῇ ἡ ἀνάμιξις τοῦ πασᾶ τῆς

μεταχειρισθέντων αὐτὴν κεκολοβωμένον καὶ βεβλαμμένον, ἐν χερσὶ τοῦ ἐγγόνου τοῦ συγγραφέως Ἀλεξάνδρου Γ. Σκουζέ, ὡς ἐβεβαίωσεν οὗτος ἡμᾶς, ἀποσπάσματα δ' αὐτῆς ἐδημοσίευσαν ὁ Γεώργιος Τερτσέτης ἐν λόγῳ του ἐκδοθέντι τῷ 1859 καὶ ὁ Δ. Καμπούρογλος ἐν Μνημείων τόμ. Γ', σ. 264—269. Ὁ Παναγῆς Σκουζές, ἐκ τῶν εὐπόρων συγχρόνων του Ἀθηναίων, διῆλθεν ἐπὶ μακρὸν βίον πλάνητα καὶ περιπετειώδη, ἀποδημήσας μέχρι Μοντεβιδέου τῆς Ἀμερικῆς, μετέσχε δὲ τελεσφόρως καὶ τοῦ κατὰ τὸ 1821 ἀγῶνος μεταξύ τῶν πρώτων ἐν Ἀθηναίοις προμάχων καὶ ἀπεβίωσε τῷ 1842· ὅσα δὲ ἐν τῇ βιογραφίᾳ του διηγεῖται περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις συμβάντων μέχρι τοῦ 1821 καὶ ἀκριδῇ ἀποδεικνύονται ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν τὰ πολλὰ καὶ ἄριστα ἀπεικονίζουσι τὸν σύγχρονον αὐτῷ βίον τοῦ ἔθνους.

Χαλκίδος εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ καζᾶ τῶν Ἀθηνῶν πράγματα διὰ νέας σουλτανικῆς διαταγῆς, τοῦ χάτι περιφίου, ἔφερον δὲ μεθ' ἑαυτῶν οἱ πρέσβεις καὶ βοεβόδαν τῆς ἐκλογῆς ἢ τῆς ἀρεσκείας των τὸν Χαλῆλ ἀγᾶν, τὸν ἐπικληθέντα «καλὸν» διὰ τὴν ἀγαθότητά του, συγχρόνως ὅμως ἔπαυσε τὸ ὄριον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀνήκῃ τῷ σουλτανικῷ γυναικωνίτῃ ὡς βακούφιον καὶ νὰ ἔχῃ τὴν ἐπικαρπίαν αὐτοῦ ὁ ἐκάστοτε ἀρχιευνούχος, ὑπῆχθη δὲ πάλιν εἰς τὰς συνήθεις τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ κρατοῦς κτήσεις, ὧν αἱ πρόσοδοι εἰσεπράττοντο ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου, ἥτοι ἐγένετο μαλικιανὴς μετὰ 150 ἐτῶν ἐκ τοῦ ἀρχιευνούχου καὶ τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμίου ἐξάρτησιν¹. Τὸ μέτρον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐζήτησαν ὡς χάριν αὐτοὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ἵνα ἀπκλαγῶσι τῆς ἀπληστίας τοῦ κισλάρ-ἀγᾶ καὶ τῶν ἐνταῦθα ἀπεσταλμένων ἐκείνου, ταχέως ὅμως ἐπέισθησαν ὅτι ἀπὸ τῆς Σκύλλης περιέπεσον εἰς τὴν Χάρυβδιν. Τὰ κινήματα τῶν Ῥώσων πρακτόρων Γεωργίου Παπαζώλη τοῦ Μακεδόνας καὶ ἄλλων ἐν Ἑλλάδι ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν μεταβολὴν ταύτην ἐν Ἀθήναις, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 1765 μέχρι τοῦ 1768, ἠνάγκασαν τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν νὰ προβῇ εἰς προφυλακτικὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων μέτρα, ὧν δὲν ἐξηρέθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 1768 τὰ πράγματα ἐδεινώθησαν. «Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους τούτου», λέγει ὁ χρονογράφος, «ἦλθε βασιλικὸς ὁρισμὸς διὰ νὰ σηκωθῶν τὰ ἄρματα » ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους, καθ' ὅτι ὠδινεν ὁ πόλεμος μεταξὺ Μοσχόβων » καὶ Τούρκων, ἐστάθη δὲ καὶ παρὰ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Εὐρίπου μπου- » γιουρδὶ περὶ ἐξετάσεως τῶν ἐκκλησιῶν. Ἐκτότε ἄρχισαν τὰ πράγ- » ματα τῶν Ῥωμαίων νὰ κλίνωσιν ἐπὶ τὸ χεῖρον.» Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἦτο τότε ὁ Βαρθολομαῖος, διαδεχθεὶς τῷ 1764 τὸν θανόντα Ἀνθιμον, εἶχε δ' ἐλθεῖ εἰς ῤῆξιν κατ' ἀρχὰς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ συνεφιλιώθη ἀκολούθως, τότε δὲ συκοφαντηθεὶς ὅτι συνεννοεῖτο πρὸς τοὺς πολεμίους τοῦ κράτους ἐρρίφθη σιδηροδέσμιος εἰς τὰς φυλα-

¹ Ἡ βαλιδέ-σουλτάνα ἢ βασιλομήτωρ ἐξηκολούθησε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἔχῃ ἐν Ἀθήναις καὶ τῇ Ἀττικῇ ἰδιοκτησίας τινάς, τὰς ὁποίας παρεχώρει ὑπ' ἐνοίκιον. Τοιοῦτος ἐνοικιαστὴς αὐτῶν ὑπῆρχε περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων Διονύσιος, ὡς δεικνύουσιν αὐτοκρατορικὰ φερμάνια ἐκδοθέντα, ἵνα προφυλάξωσι αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀπληστίας τοῦ βοεβόδα. Ἐδημοσιεύθησαν ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς δύο τοιαῦτα φερμάνια τῶν σουλτάνων Σελίμ Γ' καὶ Μαχμούτ ἐκ τῶν ἐτῶν 1796 καὶ 1816 ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 360—364.

κὰς καὶ «ἰδρῶσε διὰ ν' ἀποφύγη καὶ νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ αὐτὴν τὴν
 » συκοφαντίαν μὲ δόσιν δώδεκα πουγγίων εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Εὐρί-
 » που.» Ἐν Ἀθήναις ἐν τούτοις δὲν ἐτόλμησε νὰ μείνῃ, ἀλλὰ κατέφυ-
 γεν εἰς Κέα, ὅθεν μετὰ πενταετίαν «ἐπορεύθη εἰς βασιλεύουσαν», καὶ
 ἐκεῖθεν ἐπέστρεψε βραδύτερον εἰς Ἀθήνας. Ἀλλὰ ὁ προβλεπόμενος με-
 ταξὺ Ῥώσων καὶ Τούρκων πόλεμος ἐξερράγη τελευταῖον, τότε δὲ καὶ
 οἱ Τούρκοι ἀπέβησαν προφυλακτικώτεροι καὶ αὐστηρότεροι πρὸς τοὺς
 χριστιανούς. Κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 1770, τοῦ πολέμου ἐπικρατοῦντος, οἱ
 χριστιανοὶ Ἀθηναῖοι ἐκοιμῶντο ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως «πρὸς ἀσφά-
 λειαν τῶν Τούρκων.» Τὸν δὲ Ἰούνιον κατέπλευσεν εἰς Πειραιᾶ ῥωσσι-
 κὸν πλοῖον ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Παλικοῦτζην, «ἵνα διεγείρῃ τοὺς Ῥω-
 μαίους κατὰ τῶν Τούρκων καὶ νὰ φέρῃ ὅλον τὸν ῥωσσικὸν στόλον εἰς
 τὸν Πειραιᾶ,» ταχέως ὅμως ἐπέισθη ν' ἀπέλθῃ καὶ ὁ Παλικοῦτζης
 ἀνεχώρησε σύρων μεθ' ἑαυτοῦ «μίαν σακολεβαν τούρκικην φορτωμένην
 ῥίζι,» ἣν εὗρεν ἐν τῷ λιμένι. Καὶ ὅμως οἱ Τούρκοι ἐφυλάκισαν ἐντὸς
 τῆς Ἀκροπόλεως τὸν ἄρχοντα Σπυρίδωνα Λογοθέτην, ἀφίκοντο δὲ καὶ
 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς φρουρᾶς «μὲ βασιλικὸν ὀρισμὸν» περὶ τοὺς ἑκατὸν
 Τούρκους ἐκ Λαρίσης. Περὶ δὲ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἐκείνου «διέβησαν
 » περαστικῶς, ἀναχωρήσαντες ἀπὸ τῆς Πελοποννήσου, ὀκττακόσιοι
 » Σαριγγιολίδες (ἐκ Μακεδονίας Τούρκοι) πεφορτωμένοι ἀπὸ λάφυρα
 » καὶ ἀπὸ αἰχμαλώτους γυναικας. Κατέλυσαν εἰς τὸν περίβολον τῆς
 » ἀγίας Τριάδος καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἀνεχώρησαν χωρὶς νὰ προξενή-
 » σωσι κάμμιαν βλάβην.»

Οὕτως ἐν διηνεκεῖ ἀγωνίᾳ καὶ τρόμῳ διετέλουν τότε οἱ Ἀθηναῖοι,
 ταῦτα δ' ἠϋξήθησαν ἔτι μάλλον τῷ 1771. «Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους»
 λέγει ὁ χρονογράφος, «διὰ τὴν κακὴν τύχην τῆς Ἀθήνας ἦλθεν ὁ Μη-
 » τρομάρας μὲ σημαίαν μοσχόβικην καὶ ἐκυρίευσεν τὸ νησί, δηλ. τὴν
 » Κούλουρη κοινῶς· συνέδραμον ἀπὸ τὰ πέριξ χωρία τῆς Ἀθήνας καὶ
 » ἀπὸ ἄλλα μέρη πολλοὶ κλέπται καὶ κακοποιοὶ ἄνθρωποι, ἐπῆγαν
 » καὶ οὐκ ὀλίγοι Ἀθηναῖοι καὶ ἐντὸς ὀλίγου ἡ Σαλαμίς ἔγεινε λησταρ-
 » χεῖον ὑποκάτω εἰς ὄνομα Μοσχοβίας. Αὐτὸ τὸ συμβεβηκὸς ἐπροξένησε
 » μεγάλην ταραχὴν καὶ φθορὰν εἰς τὴν Ἀθήνα καὶ ὅσοι τῶν Ἀθη-
 » ναίων διὰ φόβον τοὺς ἐπῆγαν εἰς Κούλουρην ἐδοκίμασαν μεγάλας
 » ζημίας». Κατὰ τύχην δὲ ὁ τόπος εἶχε μείνει τότε ἐπὶ ὀλίγους μῆνας
 ἄνευ βεβόδῃ δι' ἄγνωστον αἰτίαν, ἴσως διὰ τὸ δύσκολον τῆς κατὰ
 θάλασσαν ἀφίξεως νέου, τοῦτο δ' ἐπηύξανε τοὺς φόβους τῶν χριστια-

νῶν κατοίκων μὴ ἐκτραχιλισθῶσι κατ' αὐτῶν οἱ ἐγγχώριοι Τούρκοι. Εὐ-
 τυχῶς οἱ ἄρχοντες ἐτήρησαν σῶφρονα πολιτείαν καὶ μετ' ὀλίγον ἤλθεν
 ἐκ Ναυπλίου φρουράρχος ὁ Ἰσλάμ μπουλούμπασης μετὰ ἑκατὸν Ἀλ-
 βανῶν, ἀφ' οὗ καθ' ὁδὸν συνεκρούσθη κατὰ τὸν Κερατόπυργον πρὸς τοὺς
 περὶ τὸν Μητρομάραν, εὐθὺς δὲ κατόπιν καὶ νέος βοεβόδας «διὰ ξηρᾶς»,
 τῆς θαλάσσης κυριαρχουμένης ὑπὸ τοῦ ῥωσικοῦ στόλου. Καὶ ὁμως
 «διὰ τὰς ἀταξίας καὶ κλεψίας καὶ ἐκδρομὰς τῶν ἐν Σαλαμῖνι λεμπέ-
 » σιδων (οὕτως ὠνομάζοντο οἱ περὶ τὸν Μητρομάραν), ὅπου ἔκαμνον
 » σχεδὸν καθ' ἑκάστην εἰς τὰ πέριξ τῆς Ἀθήνας καὶ διὰ τὴν ὀργὴν
 » τῶν ἐντοπίων Τούρκων καὶ Ἀλβανιτῶν ἡμεῖς εὕρισκόμεθα εἰς ἓνα
 » φόβον παντοτεινόν», παρατηρεῖ ὁ χρονογράφος. «Κάθε ἀταξία τῶν
 » λεμπέσιδων εἰς ἡμᾶς ἐφοβέριζε τὸν θάνατον». Καὶ ἀληθῶς μικρὸν
 μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ νέου βοεβόδα οἱ Ἀθηναῖοι ὀλίγον ἔλειψε νὰ πά-
 θωσι τὸ πάθημα τῶν Τριπολιτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν.
 Οἱ ἐν Σαλαμῖνι περὶ τὸν Μητρομάραν ἐπαναστάται συνέλαβον δύο
 κατόπιν τοῦ βοεβόδα ἐρχομένους ἀνθρώπους αὐτοῦ καὶ τοὺς ἀφήρεσαν
 τὴν καταγραφὴν τῶν φόρων. «Τότε δὴ τότε οἱ μὲν Τούρκοι καὶ οἱ
 » Ἀλβανῖται ὅλοι ὁμοῦ ἐσυναχθήσαν εἰς τοὺς καφεενέδες καὶ ὡς ἄγριοι
 » θῆρες ἐφώναζον καθ' ἡμῶν καὶ ἡτοιμάζοντο νὰ μᾶς θανατώσουν,
 » καθὼς πρὸ ὀλίγου τὸ ἔπαθον οἱ ἀθλοὶ Τριπολιτσιῶται· ἡμεῖς δὲ εὐ-
 » ρισκόμεθα κατακεκρυμμένοι ὑπὸ τοῦ φόβου, ὁ καθεὶς ὅπου ἠδύνατο,
 » μισαποθαμένοι καὶ ἐπροσμέναμεν ὦραν παρ' ὦραν τὴν σφαγὴν».
 Ἀλλ' ἡ μετριοπάθεια καὶ φρόνησις τοῦ ὑπεργήρου μουφτῆ καὶ τοῦ
 βοεβόδα ἔσωσαν, εἰ καὶ μετὰ κόπου, τοὺς χριστιανούς τῶν Ἀθηνῶν,
 καθ' ὅσον μάλιστα οἱ ἄρχοντες κατώρθωσαν ἀποστείλαντες ἀνθρώπους
 νὰ λάβωσι παρὰ τοῦ Μητρομάρα τὴν καταγραφὴν τῶν φόρων. Ἐν τού-
 τοις ἡ ἔκβασις αὕτη δὲν ἤρесе, φαίνεται, τοῖς περὶ τὴν Ἀττικὴν Τούρ-
 κοῖς· διότι ἐκ Χαλκίδος ἐπῆλθε κατὰ τοῦ φρουράρχου Ἀθηνῶν Ἰσλάμ
 μπουλούμπαση ὁθωμανὸς τις ὀπλαρχηγὸς Ἰβραήμ. Κούρας καὶ συνε-
 κρούσθησαν οἱ εἰσβαλόντες μετὰ τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἐξεληθόντων παρὰ τὴν
 μονὴν τῶν Ἀσωμάτων, ἀπεδιώχθησαν δὲ ἡττηθέντες οἱ ἐπιδρομεῖς. Πα-
 ρόμοιαι δὲ τῶν Τούρκων πρὸς ἀλλήλους συγκρούσεις ἐν Ἀττικῇ ἐπα-
 νελήφθησαν καὶ ἄλλαι, ἐνῷ καὶ αἱ ἐκ Σαλαμῖνος ἐπιδρομαὶ ἐξηκολού-
 θουν μέχρις ὅτου ἀπεβίωσεν ἀρχομένου τοῦ 1772 ὁ Μητρομάρας καὶ
 μετ' ὀλίγον παρέλυσε καὶ διεσκορπίσθη καταπολεμηθὲν τὸ ὑπ' ἐκείνων
 ἐπαναστατικὸν σῶμα.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς Ἀθήνας τῷ 1772 ὁ διάσημος κατόπιν καὶ σκληρὸς τῆς πόλεως τύραννος Χατζῆ-Ἀλῆς ἢ Χατζαλῆς, ὁ Χασεκῆς ἐπιλεγόμενος. Κατὰ τὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Παναγῆ Σκουζέ, ὁ Χατζαλῆς, ἦτο Ἀνατολίτης, ὑπηρέτης εὐνοούμενος τῆς σουλτάνας Ἑσμᾶ, ἀδελφῆς τοῦ σουλτάνου Σελῖμ Γ' καὶ θυγατρὸς τοῦ σουλτάνου Χαμίτ, ἀνὴρ ἀνδρεῖος, νοήμων καὶ φιλόδοξος, ἀλλὰ καὶ ἄπληστος, σκληρὸς καὶ αἰμοβόρος, πλείστας ἔχων ὁμοιότητας πρὸς τὸν σύγχρονόν του περίπου Ἀλῆ πασᾶν Τεπελενλῆν τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ προστάτις αὐτοῦ σουλτάννα Ἑσμᾶ, θέλουσα νὰ τὸν πλουτίσῃ, ἡγόρασεν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν δεκάτην τῶν προϊόντων τῆς Ἀττικῆς, πρὸς εἰσπραξίν δὲ τοῦ φόρου τούτου ἦλθε τότε ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς εἰς Ἀθήνας ἐν ἐποχῇ τεταραγμένη καὶ κρίσειμῃ, ἐπειδὴ δὲ ἤρρεσεν αὐτῷ ἡ χώρα συνέλαβε τὸ σχέδιον νὰ γίνῃ καὶ βοεβόδας ἐν Ἀθήναις καὶ ἤρξατο ἐνεργῶν πρὸς τοῦτο ἐνταῦθα τε καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου ταχέως ἐπέστρεψεν ἀφ' οὗ ἐν Ἀθήναις ἀντιπρόσωπον διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν καθυστερουμένων. Ἀφοῦ δὲ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1774 ἐγένετο μεταξύ Ῥώσων καὶ Τούρκων ἡ εἰρήνη τοῦ Κιζουτσιούκ-Καϊναρτζῆ καὶ ἐπῆλθεν ὁ καιρὸς νὰ λείψωσιν ἐκ τῆς χώρας οἱ στρατιωτικοὶ διοικηταί, ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς κατώρθωσε νὰ διορισθῇ τῷ 1775 βοεβόδας τῶν Ἀθηναίων, ὅπου εἶχεν ἤδη ἀποκτήσῃ ἰδιοκτησίας τινάς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν προσηνέχθη καλῶς διότι «συνέστειλε τὰς ἀταξίας» τῶν Τούρκων, ἡμπόδισε καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ πασᾶ, μετ' οὐ πολὺ ὅμως «ἐφάνη τὸ ἀρπακτικὸν καὶ πλεονεκτικὸν τοῦ τρόπου του, τὸ ὕβριστικόν, τὸ τυραννικὸν καὶ τὰ ὅμοια». Τούτου ἕνεκα οἱ προεστῶτες τῶν Ἀθηναίων ἐνήργησαν ἀρμοδίως ἐν Κωνσταντινουπόλει κατ' αὐτοῦ καὶ κατώρθωσαν ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τὸ 1776 ὑπ' ἄλλου βοεβόδα. Ἀλλὰ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1776 ἔρχεται αἰφνιδίως ὡς ἰδιώτης εἰς Ἀθήνας ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς λόγῳ μὲν, ὅπως φροντίσῃ περὶ τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις του δημητριακῶν, ἔργῳ δέ, ἵνα ἐνεργήσῃ νὰ ἔλθῃ καὶ πάλιν βοεβόδας ἐνταῦθα. Καὶ οἱ μὲν ἄρχοντες ἔμειναν ἄκαμπτοι ἀπέναντι αὐτοῦ, ἰσχυρὸς τις ὅμως τῶν χρόνων ἐκείνων ἐγγχώριος Τούρκος, Μακφῆς καλούμενος, καὶ ὁ ἐν τῷ μεταξύ ἐπανακάμψας εἰς Ἀθήνας μητροπολίτης Βαρθολομαῖος, ἐνεργήσαντες ἐπιτυχὸν νὰ δοθῶσι τῷ Χασεκῇ ἀναφοραὶ ἐκ μέρους Ἑλλήνων καὶ Τούρκων κατὰ τοῦ ὑπάρχοντος βοεβόδα καὶ ὑπὲρ ἐκείνου καὶ διὰ τούτων διωρίσθῃ ἐκ δευτέρου ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς τῷ 1777 βοεβόδας τῶν Ἀθηναίων.

Πρώτη αὐτοῦ φροντίς ὑπῆρξε πῶς ν' ἀποζημιωθῇ εἰς βάρος τῶν Ἀθηναίων δι' ὅσα ἐδαπάνησεν ἐκδιωχθεῖς καὶ ἐνεργήσας νὰ ἀναδιορισθῇ, μυρία δ' ὅσα ἐμηχανεύθη, ἵνα ἀποσπάσῃ ἀπὸ τῶν χριστιανῶν κατοίκων χρήματα καὶ ἰδιοκτησίας δι' αὐθαιρέτου φορολογίας, ὀλίγων μόνων φειδόμενος, οἵτινες ἀπετέλουν τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ ἐν τῷ τόπῳ μερίδα. Συγχρόνως ὁμῶς ἐπανάφερε τὴν τάξιν καὶ περιώρισε τὰς τῶν ἄλλων Τούρκων αὐθαιρεσίας. Τοῦτου ἕνεκα κατώρθωσε νὰ μείνῃ βεβοδὰς καὶ κατὰ τὸ ἀκόλουθον ἔτος 1778, καθόσον μάλιστα λήγοντος τοῦ 1777 ἀπῆλλαξε τὰς Ἀθήνας ἀπὸ μεγάλης καὶ φοβερᾶς ἐπιδρομῆς, Ἀλβανῶν. Ἦσαν οὗτοι περὶ τὰς 3,000 πολεμικοὶ ἄνδρες καὶ ἤρχοντο νὰ λεηλατήσωσι τὰς Ἀθήνας καὶ ἐκδικήσωσιν ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων συγγενεῖς καὶ φίλους, τοὺς ὁποίους ἐπανακαμπτοντας ἐκ Πελοποννήσου εἶχον φονεύσει ἐν ταῖς κλεισθεύσαις Κουντουριῶται, Μεγαρεῖς καὶ Ἀθηναῖοι. Οἱ εἰσβαλόντες εἶχον στρατοπεδεύσει ἐν Καλάμῳ, Κηφισσίῳ, Ἀμαρουσίῳ καὶ Χαλανδρίῳ, ὁ δὲ Χατζῆ - Ἀλῆς ἐξοπλίσας 250 ἰππεῖς καὶ 1500 πεζοὺς, Χριστιανούς καὶ Τούρκους, ἐπετίθη κατὰ τῶν ἐν Χαλανδρίῳ, πρὶν προλάβωσι νὰ συνενωθῶσι καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ νικήσας αὐτοὺς κατὰ κράτος ἐξεδίωξε τῆς Ἀττικῆς πολλοὺς φονεύσας καὶ ζωγρήσας, οὕτω δ' ἀπῆλλαξε τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ μεγάλου καὶ βεβαίου ἐξ ἐκείνων κινδύνου.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς πόλεως ἀπὸ παρορμίων ἐπιδρομῶν, ὅποῃαι τότε συχνὰ ἦτο πιθανὸν νὰ γίνωσιν ὑπὸ τῶν ἐκ Πελοποννήσου ἐκδιωκομένων καὶ ἀποχωρούντων Ἀλβανῶν, καθόσον ὁ καπιτὰν - πασᾶς Χασὰν Τζεξαεφλῆς, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ διερμηνέως τοῦ στόλου Νικολάου Μαυρογένους, εἶχεν ἐπιχειρήσει, καὶ τῇ ἀρωγῇ τῶν κλεπτῶν καὶ ἀρματωλῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Κολοκοτρωναίων Ἀναγνώστου καὶ Κωνσταντίνου, νὰ ἐξολοθρεύσῃ καὶ ἐκδιώξῃ τῆς Πελοποννήσου τοὺς ἀπὸ τοῦ 1770 μέχρι τοῦ 1779 ἀνηλεῶς δηροῦντας Ἀλβανούς καὶ κατώρθωσε τοῦτο μέχρι τέλους τοῦ 1779, ἀπεφασίσθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν τρισχιλίων Ἀλβανῶν ἢ ὀχύρωσις τῶν Ἀθηναίων, αἵτινες ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τοῦ Ὁμᾶρ ἀλώσεώς των ἔμενον ἄνευ περιβόλου ἢ μετ' ἀπεσπασμένων τοιούτου ἐρειπίων. Ἦρξατο λοιπὸν μετὰ σπουδῆς ἢ κατασκευῇ νέου τείχους, ὅπερ διεσώζετο μέχρι τοῦ 1821 καὶ τὸ ὁποῖον ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως, κατὰ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου, προέβαινε παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ περιλαμβάνον κύκλῳ τὸ ἐκαῖθεν μέχρι

τοῦ νῦν ταχυδρομείου, τοῦ ὑπουργείου τῶν οἰκονομικῶν, τῆς πλατείας Λουδοβίκου καὶ τοῦ Γερανίου μέρος κατήρχετο πρὸς τὴν ἁγίαν Τριάδα, περιέκλειε τὸν Ἀρειὸν Πάγον κατέληγεν εἰς τὸ Ὠδεῖον, περισφίγγον ὁλόκληρον τὸ τότε οἰκούμενον μέρος τῆς πόλεως. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ τείχους τούτου ἐγένετο ἐντὸς τριμηνίας κατὰ τοὺς μὲν ἢ ἐντὸς ἐβδομήκοντα ἡμερῶν κατ' ἄλλους, ἀρχῆς γενομένης κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1778, πρὸς πορισμὸν δ' ὕλικου διὰ τὴν οἰκοδομίαν ὁ Χασεκῆς καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατέστρεψαν τότε καὶ πολλὰ ἀρχαῖα καὶ ἱστορικὰ κτίρια, ὡς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἰλισσοῦ πρὸς τὸ Στάδιον γέφυραν, τὰ λείψανα τοῦ ὕδραγωγείου τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸν ὑπὸ τὸν Λυκαβητὸν ναὸν τοῦ Τριπτολέμου καὶ ἄλλα¹. Ὅπως δὲποτε τὸ τεῖχος τοῦτο ἐχρησίμευσεν ἔκτοτε πρὸς ἀσφάλειαν τῶν Ἀθηνῶν. Πρὶν δὲ τελειωθῇ, κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1778, ἡγγέλθη ἐκ Λεβαδείας ὅτι ὁ Ἀλβανὸς ὀπλαρχηγὸς Μαζοῦτ μετὰ ἑξ χιλιάδων Ἀλβανῶν, μεταβαίνων εἰς Πελοπόννησον, ἦτο πιθανὸν νὰ προσβάλλῃ καὶ τὰς Ἀθήνας. Εὐθὺς τότε οἱ μὲν Τοῦρκοι ἐκλείσθησαν ἐν τῇ Ἀκροπόλει, τοὺς δὲ χριστιανούς ἀπέστειλεν ὁ Χασεκῆς πανδημεὶ εἰς Σαλαμῖνα, ἀλλ' ὁ Μαζοῦτ μετὰ τῶν Ἀλβανῶν του, λαβόντες δῶρα, προήλασαν ἐπὶ τὸν Ἴσθμὸν καὶ ὁ κίνδυνος παρῆλθεν, οἱ δ' Ἀθηναῖοι μετὰ 13 μόνας ἡμέρας ἐπανέκαμψαν ἐκ Σαλαμῖνος.

Τὰς ὑπηρεσίας ὅμως ταύτας τοῦ Χατζῆ - Ἀλῆ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπλήρωσαν πολὺ ἀκριβὰ· διότι οὗτος, τὴν ἀνέγερσιν τοῦ τείχους προφασίζόμενος, ἐπέβαλε βαρεῖας ἐκτάκτους φορολογίας καὶ ἤρπασε πολλῶν τὰς ἰδιοκτησίας. Πρὸς ἐπίμετρον δὲ τοῦ κακοῦ ἐλυμαίνετο τότε τὴν πόλιν καὶ ἡ νόσος εὐφλογία, ἥτις κατὰ τὸ Χρονικὸν ἐθέρισεν 700 παιδία. Παρ' ὅλας δὲ τὰς πρὸς ἑξῶσιν αὐτοῦ προσπάθειάς τῶν χριστιανῶν καὶ τινων ἀντιπάλων του ὁ Χατζῆ - Ἀλῆς ἔμεινε βεβεβόδας ἐν Ἀθήναις καὶ τῷ 1779 χάρις εἰς τὰ πλούσια δῶρα, ἅτινα ἔπεμπεν ἢ ὁ ἴδιος ἐκόμιζεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐν τούτοις ὁ ἐν τῷ μεταξύ μεταβαλὼν γνώμην περὶ Χασεκῆ μητροπολίτης Βαρθολομαῖος καὶ τινες τῶν χριστιανῶν ἀρχόντων πορευθέντες εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπέτυχον « ὕστερον ἀπὸ πολλὰ ἀρτζουχάγια (ἀναφοράς) καὶ ἀγωγὰς ἔμπροσθεν » τοῦ τότε ἐπιτρόπου Καρὰ βεζίρη » ν' ἀντικαταστήσωσι τὸν Χατζῆ - Ἀλῆν δι' ἄλλου βεβεβόδα, τοῦ Ἰμβραήμ ἀγᾶ. Καὶ κατὰ τὸ 1781-82 δὲν ἦλθεν ὁ τρομερὸς Χατζῆ - Ἀλῆς εἰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἕτερός τις,

¹ Ἴδε Leake, Topography of Athens, σ. 97—100.

Χατζή-Μουσταφᾶ ἀγῶς λεγόμενος. Κατὰ τὸ 1783 ὁμοῦς ἐνέσκηψε καὶ πάλιν εἰς τὸ πείσμα τῶν Ἀθηναίων ὁ Χασεκῆς, διέμεινε δὲ βρεβύδας καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1784 καὶ 1785, τύραννος ἀληθὴς καὶ μάστιξ τῶν Ἀθηναίων, χριστιανῶν τε καὶ Τούρκων, ἀποβάς. Πολλοὺς τῶν Ὀθωμανῶν ἀντιπάλων του ἐξώρισεν ἢ ἐφυλάκισε, τοὺς δὲ χριστιανούς, τινὰς μὲν ἐμαστίγωσεν οἰκτρῶς ἢ ἔρριψεν εἰς τὴν εἰρκτὴν καὶ διήρπασε μέρος τῆς περιουσίας των, τοὺς δὲ περισσοτέρους κατελήστευσε διὰ φορολογιῶν, τὰς ὁποίας πλεῖστοι ἠδυνάτουσαν νὰ ἀποτίσωσιν. « Ἐγέμισαν τότε αἱ » φυλακαί, ἀνδρίκια καὶ γυναικεία, κατὰ τὸν Παναγὴν Σκουζέν, « ἦταν δὲ οἱ ἄνδρες ὀρθοὶ εἰς τὴν φυλακὴν, δὲν ἐχωροῦσαν καθιστοί, » . . . ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς φυλακῆς ἔβγαίνει ἓνας καπνός, μία ἀχνιά, » ὅταν μαῦρο σύγνεφο καὶ μυρωδιὰ ἄσχημη ἀπὸ τόσους ἀνθρώπους. » Οἱ ἡλικιωμένοι ἄνθρωποι ἐκινδύνευσαν, ἔρχονται εἰς τὰ ὀλοίσθια, » ἄλλοι ἐξημερώθησαν ἀποθασμένοι. Εἰς τὴν ἀνδρίκῃ φυλακῇ ἐκρέματο » ὁ φάλαγκας, εἰς ὅκτῳ ἡμέραις φυλακίσεως ὅποιος δὲν ἐπλήρωνεν, » ἐδέρνετο μὲ τὰς βέργαις ἐτοιμαίς, ὅπου οἱ ἀγροφύλακες ἦτον εἰς » χρέος κάθε δύο ἡμέραις νὰ φέρουν ἓνα δεμάτι πικροδαφναίς πρὸς » ῥαβδισμόν τῶν φυλακισμένων. Παρομοίως εἰς τὴν γυναικείαν φυλα- » κὴν . . . », ἦσαν δ' ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ κεκλεισμέναι αἱ χῆραι καὶ αἱ σύζυγοι ἐκείνων τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες φεύγοντες τοὺς διωγμούς καὶ τὴν τυραννίαν τοῦ Χασεκῆ ἐξεπατρίζοντο εἰς Χαλκίδα, Θήβας καὶ ἄλλας πέριξ πόλεις,

Πρὸς παῦσιν τῆς ἀνυποφόρου ταύτης καταστάσεως οἱ ἄρχοντες τῶν Ἀθηναίων ἐκίνουν πάντα λίθον, τέλος δ' ἐπέτυχον ν' ἀποσπάσωσιν ἀπὸ τοῦ Χατζή-Ἀλῆ καὶ νὰ μεταχειρισθῶσι κατ' αὐτοῦ τὸν ἰσχυρὸν ὀθωμανὸν Μακφῆν, ὃν ἀνεφέραμεν ἤδη, τέως πιστὸν φίλον καὶ συνεργόν του τυγχάνοντα. Ὁ Μακφῆς οὗτος, φεύγων τοῦ Χασεκῆ τὴν ἐκδίκησιν μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου κρυπτόμενος ἐνήργει κατὰ τοῦ τυράννου, οὗτος ὁμοῦς συνέλαβεν αὐτὸν ἐκεῖ δολίως δι' ἀπεσταλμένων του καὶ ἀχθέντα δέσμιον εἰς Ἀθήνας ἔρριψε πάραυτα εἰς τὴν εἰρκτὴν, ὅπου μετ' ὀλίγον τὸν ἀπέπνιξε. Τὸ πρᾶξικόπημα τοῦτο τοῦ ἐκθρασυθέντος Χασεκῆ κατὰ τοῦ ἰσχυροῦ Ἀθηναίου Τούρκου ἐτάραξε τὸ Δι-βάνιον καὶ διετάχθη οὗτος μετὰ τοῦ τότε μητροπολίτου Βενεδίκτου, διαδεχθέντος τὸν κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1871 ἀποθανόντα Βαρθολομαῖον, καὶ μετ' ἄλλων ἐξήκοντα προκρίτων χριστιανῶν καὶ Τούρκων, πάντων ὁπαδῶν του, νὰ μεταβῶσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπολογη-

σόμενοι· διότι εἶχε καὶ τοὺς ὀπαδοὺς καὶ φίλους του ὁ τύραννος ἐκεῖνος καὶ μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν. Καὶ αὐτὸς μὲν ὁ Χασεκῆς εἶχε πεποιθήσιν ὅτι διὰ τῶν θησαυρῶν του εὐκόλως θ' ἀπέφυγε πᾶσαν τιμωρίαν, ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ἀνεφάνησαν τότε δύο ἰσχυροὶ αὐτοῦ ἀντίπαλοι καὶ δεινοὶ δημαγωγοί, καλούμενοι Μπέλος καὶ Μπεκίρης, οἵτινες πρεσβείας ἐπὶ πρεσβειῶν ἔπεμπον εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τοῦ Χασεκῆ, κατὰ τοῦ μητροπολίτου Βενεδίκτου καὶ τῶν φίλων τοῦ τυράννου προκρίτων, ἐπέτυχον δὲ νὰ καθαιρεθῇ μὲν ὁ Βενεδίκτος κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1785, ἀντικατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου, νὰ καταδιωχθῇ δὲ καὶ ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς, ὅστις τούτου ἕνεκα ἐπὶ τριετίαν ὅλην ἐκρύπτετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἄλλων ἀντ' αὐτοῦ σταλέντων εἰς Ἀθήνας διοικητῶν, τοῦ Καρᾶ-Μουσταφᾶ καὶ τοῦ Σιλικτάρη, ὅστις ἦτο «δεύτερος Σαρδανάπαλος» κατὰ τὸ Χρονικόν. Οἱ δὲ παρακολουθήσαντες τὸν Χατζῆ-Ἀλῆν εἰς Κωνσταντινούπολιν προστοί, ὅσοι αὐτῶν πειθόμενοι εἰς ὑποσχέσεις ἀσφαλείας ἐπ' ἀνέκαμψαν οἴκαδε, ἐκακοποιήθησαν πολλαχῶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς συμπαθοῦντες τῷ τυράννῳ. Οἱ ἐσωτερικοὶ δὲ οὗτοι σπαρχμοὶ καὶ ἡ κατὰ τοῦ Χασεκῆ ὑπὸ Μπέλου καὶ Μπεκίρη πάλιν ἐστοίχισαν τοῖς Ἀθηναίοις δύο χιλιάδας πουργίων καὶ προῦκάλεσαν πολλοὺς φόνους. Διότι ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς διὰ τῆς μεγάλης προστασίας τοῦ σουλτανικοῦ χαρμελίου καὶ διὰ τοῦ ἀλανθᾶστου μέσου τῆς δωροδοσίας οὐ μόνον τὸν διωγμὸν ἀκινδύνως ὑπέστη, ἀλλὰ καὶ ἐκ νέου βοεβόδας τῶν Ἀθηνῶν ἐγένετο περὶ τὰ μέσα τοῦ διοικητικοῦ ἔτους 1786, ἄρα κατὰ Σεπτέμβριον, καὶ κατέλαβε τὴν ἀρχὴν δι' ἀντιπροσώπου, αὐτὸς μὴ ἐπαυελθὼν εἰς Ἀθήνας εἰμὴ τῷ 1789, τῇ 14ῃ Φεβρουαρίου, κατὰ τὸν χρονογράφον.

Ἡ πέμπτη αὕτη ἀθόδος τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ εἰς Ἀθήνας ὑπῆρξε διὰ τοὺς ἀτυχεῖς κατοίκους ἀληθῆς θεομηνία. Ὡς τίγρις φρυάσσουσα ἐπέπεσε κατὰ τῶν ἀντιπάλων του, συνεπλήρου δὲ τὸν κορεσμὸν τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἀπληστίας του διὰ βιαιοπραγιῶν καὶ αὐθαιρεσιῶν καὶ ἐπὶ πάντων τῶν ἄλλων κατοίκων. Οἱ κύριοι ἀντίπαλοί του Μπέλος καὶ Μπεκίρης εὐρίσκοντο ἤδη ἐκποδῶν· διότι ὁ μὲν Μπέλος, μὴ θελήσας νὰ φύγῃ εἶχε συλληφθῇ πρὸ τῆς ἐπανόδου τοῦ τυράννου ὑπὸ τοῦ ἀντιπροσώπου αὐτοῦ καὶ ῥιφθεὶς σιδηροδέσμιος εἰς τὴν φυλακὴν ἐσήπετο ἐκεῖ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν δεσμῶν, ἐκ τῆς προστριβῆς τῶν κλοιῶν καὶ τῶν συχῶν καὶ ἀπηνῶν μαστιγώσεων, ὁ δὲ Μπεκίρης εἶχε μὲν φύγει μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων εἰς Πελοπόννησον. Ἀλλ' ὁ Χασεκῆς

κατεδίωξε τούτους καὶ ἐκεῖ καὶ συλλαβὼν ἔρριψεν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις εἰρκτὴν, ὅπου μετὰ πολλὰς καὶ παντοίας κακοποιήσεις καὶ βασανισμοὺς τοὺς ἀπηγχόνισε κατὰ Σεπτέμβριον, τὸν Μπεκίρην μάλιστα ἔμ-
προσθεν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου του ἐργαστηρίου, τὴν δὲ περιουσίαν αὐτῶν ἐσφε-
τερίσθη. Πρῶτερον ἀκόμη, κατὰ Μάρτιον ἤδη τοῦ 1789, ἀπηγχόνισε
τοὺς προὔχοντας Πέτρον Πιττάκην καὶ Νικολάκην Μπάρμπανον, ἀργό-
τερα δὲ καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ τελευταίου Σωτήριον Μπάρμπανον, προπά-
τορας τῆς μέχρι σήμερον ὕφισταμένης φερωνύμου ἀθηναϊκῆς οικογενείας,
καὶ ἄλλους χριστιανούς καὶ Τούρκους κατοίκους ἀδιακρίτως, πλείονας
ὅμως χριστιανούς, διαρπαζὼν καὶ τὰς περιουσίας αὐτῶν. Πολλῶν δὲ Ἀ-
θηναίων, καθ' ὧν δὲν εὑρίσκειν ἀφορμὰς, τὰ κτήματα ἐσφετερίζετο κατὰ
τὸν ἐξῆς τρόπον. Ἐπροφασίζετο ὅτι εἶχε χρεῖαν τοῦ κτήματός τινος,
ἵνα συμπληρώσῃ δῆθεν ἡ ἐξασφάλισις κάλλιον ἴδιον γειτονικὸν κτῆμα,
προσκαλῶν δὲ τὸν ἰδιοκτήτην τοῦ ἀρέσκοντος αὐτῷ ὑποστατικοῦ ἐπρό-
τεινε νὰ τῷ πωλήσῃ τὸ ζητούμενον ἀντὶ εὐτελοῦς τιμῆς, ἣν καὶ ταύ-
την ἐπὶ διαφόροις προφάσεσιν οὐδέποτε ἀπέτινεν, οἱ δὲ εὖτω ληστευό-
μενοι καὶ ἀποξενούμενοι τὴν περιουσίαν των κάτοικοι δὲν ἐτόλμων
ν' ἀρνηθῶσι τῷ τυράννῳ τὸ ζητούμενον, διότι θὰ ἐπλήρωνον τὴν ἄρ-
νησιν διὰ τῆς ζωῆς των.

Ὑπὸ τοιαύτην φρικτὴν τυραννίαν καὶ ἀπολυταρχίαν ἐστέναζον οἱ
Ἀθηναῖοι καθ' ὃ ἔτος ἡ ἔθνοσυνέλευσις τῶν Γάλλων ἐκήρυττε τὰ δι-
καια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ γαλλικὸς λαὸς ἔθραυε τὰ δεσμὰ τῆς κατα-
τυραννεύσεως τὴν Εὐρώπην προαιωνίου δουλείας, ἱερὸς δ' ἐνθουσιασμὸς
ὑπὲρ ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης ἤρξατο καταλαμβάνων τοὺς λαοὺς τῆς
Δύσεως! Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῶν συμφορῶν καὶ τοῦ τρόμου, ὑφ' ὃν
ἀδιακόπως τότε διετέλουν οἱ ἀτυχεῖς Ἀθηναῖοι, ἐνέσκηψεν ἐνταῦθα
κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1789 ἐκ Λεβαδείας προσελθοῦσα καὶ φοβερά λοι-
μικὴ νόσος μέχρι τῶν μέσων Αὐγούστου διαρκέσασα καὶ θερίσασα κυ-
ριολεκτικῶς τοὺς κατοίκους. Ἰδίως δ' ὀξεία καὶ σφοδρὰ ἐμαίνετο ἡ
θεομηνία περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου, ὅτε ἀπέθνησκον, ἀνὰ 20, 30 καὶ 40
καθ' ἑκάστην, ἀφῆρπασε δ' ἐν συνόλῳ περὶ τοὺς 1200 χριστιανούς καὶ
500 Τούρκους, ἥτοι εἴκοσι περίπου ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἐκ τοῦ τότε πλη-
θυσμοῦ. Κατὰ τὴν δεινὴν ταύτην συμφορὰν οἱ Ἀθηναῖοι ἔντρομοι
«ἐσκορπίσθησαν τῇδε κακείσε οἱ μὲν εἰς μοναστήρια, οἱ δὲ εἰς τὰ περι-
βόλια,» διὰ δὲ τοὺς ἐν τῇ πόλει ἀπομείναντας ἀληθῆς ἄγγελος πα-
ρηγορίας καὶ σωτὴρ ἀνεδείχθη ὁ Ἀθηναῖος ἄρχων Γάσπαρης, πρόξενος

Ὦν τῆς Γαλλίας, ὅστις «μὲ καπέλον εἰς τὸ κεφάλι καὶ μὲ στενὸν βρακί,
 » ὑποκάτω εἰς ὄνομα κονσόλου καὶ πραγματευτοῦ ἀνέλαθε τὸ χρέος
 » καὶ τὸ καθήκον ἐκείνων, ὅπου φοροῦσι τὰ μαῦρα καὶ πλατιὰ ῥάσα...
 » καὶ ἐξήντλει τὸν πλοῦτόν του εἰς εὐεργεσίας καὶ διὰ τροφήν τοῦ λαοῦ
 » μὲ ὅλην τὴν προθυμίαν καὶ ζέσιν καὶ ἐπεσκεύαστο τοὺς ὑπὸ λοιμοῦ καὶ
 » λιμοῦ ταλαιπωρουμένους, ὡς ὁ πατήρ τὰ ἴδια τέκνα, καὶ δι' αὐτὴν
 » τὴν αἰτίαν εἰς ὅλην τὴν ὁρμὴν τῆς νόσου ἐπέμεινεν εἰς τὴν οἰκίαν του
 » ἔνδον τῆς πολιτείας,» ὡς λέγει ὁ χρονογράφος. Συγχρόνως δ' ἑμα-
 στιζετο ἡ Ἀττικὴ τότε καὶ ὑπὸ σιτοδείας μεγάλης καὶ λιμοῦ.

Ἐν τούτοις οὐδὲν παρεκώλυε τὸν τύραννον Χασεκὴν νὰ φορολογῇ
 ἀνηλεῶς τοὺς πολίτας καὶ, ἐπωφελοῦμενος τὴν ἔνδειάν των, νὰ διαρ-
 πάζῃ αὐτῶν τὰς περιουσίας· «αἱ φυλακαὶ λοιπὸν καθ' ἐκάστην ἦσαν στε-
 » νοχωρημέναι ἐπὶ τοσοῦτον», ἐξακολουθεῖ ὁ χρονογράφος, «ὥστε οἱ ἄν-
 » θρωποι πολλάκις δὲν ἤμποροῦσαν νὰ καθίσουν καὶ ἔστεκον ὄρθιοι. Πολ-
 » λοὶ ἐταλαιπωροῦντο ἐν τῇ φυλακῇ ἐξ καὶ ἐπτὰ μῆνας, ἐδάρησαν δὲ
 » μερικοί, τινὲς δὲ καὶ ἀπέθανον, καὶ τὸ σφάλμα τοὺς δὲν ἦτο ἄλλο,
 » πᾶρεξ διότι δὲν εἶχον νὰ ἀποκριθοῦν εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῶν τεφτε-
 » ρίων καὶ ὅχι μόνον τῶν ἰδικῶν τους, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκεῖνα τῶν συγγε-
 » νῶν τους φυγάδων. . . Αἱ χῆραι γυναῖκες καὶ ἐκεῖναι τῶν φυγάδων
 » δὲν ἐδοκίμασαν ὀλιγωτέρας βασάνους· διότι καὶ ἐξ αὐτῶν ἐν τῇ φυ-
 » λακῇ πλεῖστον χρόνον ἐταλαιπωρήθησαν καὶ ἐδάρησαν καὶ ἐσιδη-
 » ροφόρεσαν· ὅταν δ' ἐξήρχοντο ἐκ τῆς φυλακῆς ἐβαλλον αὐτὰς ἐν τῇ
 » ἀγχαρείᾳ¹.»

Οὕτως οἱ δεῖλαιοι Ἀθηναῖοι κατὰ τὰ ἔτη 1789 μέχρι τοῦ 1791
 ὑπέστησαν τὰ πάνδεινα. Ὅσοι δὲν ἀπέθανον ἐκ τοῦ λοιμοῦ ἢ τοῦ λι-
 μοῦ ἐταλαιπωροῦντο ἐπὶ μακρὸν ἐν ταῖς φυλακαῖς ἢ ἔφευγον τὴν πη-
 τρίδα των, ἵνα σωθῶσι. Τὸ ἐπακόλουθον τούτων ἦτο ὅτι πολλὰ κτή-
 ματα ἔμειναν ἀδέσποτα, καταλειφθέντα ὑπὸ τοῦ Χατζῆ—Ἀλῆ, τὰ δ'
 ἄλλα ὑπετιμῆθησαν μεγάλως, ὥστε «μὲ πᾶν ὀλίγα ἄσπρα ἤμποροῦσε
 τινὰς ν' ἀγοράσῃ πολλὰ ὑποστατικά». Ἀλλ' ἤρξατο ἐπιφανομένη καὶ
 διὰ τὸν Χασεκὴν ἡ τιμωρὸς Ἐρινύς. Διοικητὴς Εὐβοίας διωρίσθη κατὰ
 τὸ ἔτος 1791 Χαλῆλ πασᾶς τις, ὅστις εἶχε χρηματίσει ἄλλοτε βεεβό-
 δας Ἀθηνῶν, ἀντίζηλος δ' ὢν καὶ ἐχθρὸς τοῦ Χασεκῆ εἰσέβαλεν εἰς
 τὴν Ἀττικὴν μετὰ ἐνόπλων, ἵνα συλλάβῃ αὐτόν, ὥστε ἐξεργάγῃ οὕτως

¹ Χρονικὸν εἰς ἔτος 1791.

ἐμφύλιος πόλεμος, καθ' ὃν ὁ Χασεκῆς ἀπέκρουσε καὶ ἐξέβαλε τῆς χώρας τὸν Χαλήλ. Ἡ ῥῆξις ἐν τούτοις αὐτῇ οὐδόλως ἤρεσε τοῖς ἐν Κωνσταντιπόλει, τὸ δὲ Διθάνιον καθαιρέσαν ἀμφοτέρους τοὺς τοπάρχας τούτους ἐπέμψαν εἰς ἐξορίαν, καὶ δὴ τὸν Χατζῆ-Ἀλῆν εἰς Θεσσαλονίκην. Οὕτως ἀπῆλθεν ἄκων ἐξ Ἀθηνῶν ὁ τυραννος κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1792, δὲν μετέβη ὁμως εἰς Θεσσαλονίκην ἀλλ' εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου διὰ τῶν πολλῶν του χρημάτων οὐ μόνον ἀνενόχλητος νὰ μείνῃ κατώρθωσεν, ἀλλ' ἐπεμψε καὶ εἰς Ἀθήνας βοεβόδαν τῆς ἐκλογῆς του, τὸν Ἰμβραήμ ἀγᾶν, ὥστε καὶ μακρόθεν ἠδύνατο νὰ τυραννῇ τοὺς Ἀθηναίους. Ἀτυχῶς δὲ καὶ ἡ λοιμικὴ νόσος ἐνέσκηφεν ἐκ νέου ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔτους 1792 ἐκ Θηβῶν μεταδοθεῖσα, διήρκεσε δὲ μέχρι τέλους Ἰουνίου καὶ ἀπεβίωσαν ἐξ αὐτῆς 800 χριστιανοὶ καὶ 300 Τοῦρκοι.

Ὅπως δὴποτε ἀπὸ τοῦ 1792 ὁ Χατζῆ-Ἀλῆς δὲν ἐπανῆλθε πλέον ὡς βοεβόδας εἰς Ἀθήνας, μόνον δὲ διὰ τῶν ἀντιπροσώπων, οὓς ἐπέμπε διαχειριστὰς τῶν κτημάτων του, καὶ ὡς ἐνοικιαστὴς τῆς δεκάτης εὐρισκε καὶ πάλιν εὐκαιρίαν νὰ μὴ ἀφήνῃ αὐτοὺς ἀνενοχλήτους. Ἐκθρασυνθεὶς δ' ἐκ τῆς ἀτιμωρησίας συνέλαβεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ιδέαν νὰ γίνῃ *μποσιαντζήμπασης*, ὅστις ἦτο τότε ἀρχηγὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς καὶ εἶχε τὸ δεύτερον ἐν τῷ κράτει μετὰ τὸν μέγαν βεζίρην ἀξίωμα. Ἀλλ' ὁ κατέχων τὴν θέσιν ταύτην, μαθὼν τὰς σκευωρίας τοῦ Χασεκῆ, προέλαβε καὶ ἐνήργησε τὴν εἰς Χίον ἐξορίαν αὐτοῦ. Ἐκεῖθεν ἦλθεν αἰφνιδίως εἰς Ἀθήνας δι' ἑκτὴν καὶ τελευταίαν φορὰν, δὲν παρέμεινεν ὁμως εἰμὴ ἑνδεκα μόνον ἡμέρας, μεθ' ἧς ἐπανέκαμψεν εἰς Χίον, ὅθεν μετ' ὀλίγον ἐπιτυχὼν τὴν ἄδειαν μετέβη πάλιν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡθέλησε τότε νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ μακρόθεν τὴν τοσάκικ ἐν Ἀθήναις δοκιμασθεῖσαν μέθοδον πλουτισμοῦ διὰ ψευδῶν χρεωστικῶν τῶν Ἀθηναίων. Περὶ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 1794 διέταξε νὰ πορευθῶσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν προεστῶτες τῶν Ἀθηναίων μεθ' ὑπογεγραμμένου ἀγράφου χρεωστικοῦ, ὅπως θεωρηθῶσι δῆθεν οἱ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς λογαριασμοὶ καὶ σημειωθῇ ἐν τῷ χρεωστικῷ τὸ εὑρεθησόμενον χρέος τῆς κοινότητος πρὸς ἐκεῖνον, ἐκεῖ δ' ἐνέγραψεν ὁ ἄπληστος Χατζῆ-Ἀλῆς *πouγγία* 400 ὡς χρέος τῆς κοινότητος, ἐνῷ μόνις τὸ τέταρτον τοῦ ποσοῦ ἐχρεώσται αὕτη. Γνωρίζων τὴν τότε ἑνδειαν τῶν Ἀθηναίων ἤθελε καὶ ἡλπίζε διὰ τοῦ μέσου τούτου νὰ μεταβάλῃ ὀλόκληρον τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν περιόχην αὐτῆς εἰς ἴδιον κτῆμα ἢ *τσιφλίκιον*. Ἀλλὰ τὸ τολμηρὸν τοῦτο

τοῦ Χασεκῆ σχέδιον ἐματαιώσαν φιλοπόλιδες τινες Ἀθηναῖοι προὔχοντες, ὁ τότε ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων Διονύσιος Πετράκης καὶ οἱ Τζαμπέται, οἵτινες μεταβάντες ἐπὶ τούτῳ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐνήργουν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, χωρὶς ν' ἀποθαρρυνθῶσιν ἐκ τοῦ ὅτι ἄλλοι ἐξ Ἀθηνῶν προεστῶτες εἶχον μεταβῆ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἵνα ὁμιλήσωσιν ὑπὲρ τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ ἐκ φόβου μὴ, ἐκφυγὼν οὗτος τὸν κίνδυνον καὶ ἄνευ αὐτῶν, ἐκδικηθῇ ἀγρίως κατὰ τῶν Ἀθηναίων. Εἶχε τότε εἰσαγάγει ἡ Τουρκία ἐπὶ σουλτάνου Σελὶμ τοῦ Γ', περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, μεταρρθμίσεις στρατιωτικὰς, οἰκονομικὰς καὶ διοικητικὰς, αἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἐτάχθησαν κατὰ ταύτας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Τζελεμπῆ ἐφένδῃ, γενικοῦ ἐπόπτου τῶν φρουρίων καὶ διευθυντοῦ τοῦ ἀρτισυστάτου πολεμικοῦ ταμείου, ἥτοι ἀρχιδεφερδάρῃ τοῦ Ἰράτ Νιζάμ Τζεδίτ. Πρὸς τοῦτον λοιπὸν ἀπετάθησαν ὁ ἡγούμενος Πετράκης καὶ οἱ Τζαμπέται ἐκτιθέμενοι τὰς κλοπὰς καὶ ἐκβιάσεις τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ Χασεκῆ καὶ ἐπικαλούμενοι παῦσιν τῶν δεινῶν, ἀπέδειξαν δὲ καὶ ἐπὶ δικαστηρίου τὰς καταχρήσεις τοῦ τυράννου τῶν καὶ ἀναφέρθησαν μέχρις αὐτοῦ τοῦ σουλτάνου ἐπανειλημμένως. Εὐτυχῶς ὁ Τζελεμπῆ ἐφένδῃς ἐπέισθη περὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἀθηναίων καὶ συνεπάθησε μεγάλως πρὸς τὴν ἀτυχῇ, ἀλλ' ἐνδοξον πόλιν, διὸ διετάξεν ἀναθεώρησιν τῶν λογαριασμῶν τοῦ Χασεκῆ. Γενομένου δὲ τούτου ἀπεκαλύφθη τὸ ψευδὲς καὶ ἄδικον τῶν ἀξιώσεων αὐτοῦ, ὅπερ καὶ ὁ ἴδιος ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ ἐπὶ δικαστηρίου ἀποδειχθὲν περιτράνως, καὶ οὕτως οἱ μὲν Ἀθηναῖοι ἀπηλλάγησαν τοῦ πρὸς τὸν Χασεκῆν χρέους, οὗτος δ' ἐξωρίσθη εἰς Κῶν. Ἐκεῖ εὕρισκόμενος διετάχθη βραδύτερον ν' ἀποστείλῃ εἰς Ἀθήνας πληρεξούσιόν του, ὅπως ἀποδώσῃ ταῖς Ἀθηναίοις ὅσα εἶχε σφετερισθῇ αὐτῶν κτήματα, ἐπεὶ δὲ παρήκουσεν, ἐξεδόθη φερμάνιον σουλτανικὸν διατάσσον τὸν φόνον αὐτοῦ καὶ οὕτως ἐν ἔτει 1796 αἱ Ἀθηναῖοι ἀπηλλάγησαν ὀριστικῶς τοῦ φοβεροῦ τούτου τυράννου, ὑπὸ τοὺς ὄνυχας τοῦ ὁποίου ἐσπάρχασεν εἰκοσιπενταετίαν ὅλην.

Τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ τοῦ Χασεκῆ ἡ ἀπαισία μνήμη καὶ τῶν παθημάτων, ἅτινα ὑπέστησαν ὑπ' αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι, ἡ ζοφερὰ ἀνάμνησις διетηροῦντο καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπὶ μακρὸν χρόνον ζωηρότατα παρ' αὐτοῖς, μέχρι σήμερον δὲ οὐκ ὀλίγα διηγοῦνται ἐκ παραδόσεως περὶ αὐτοῦ οἱ ἰθαγενεῖς Ἀθηναῖοι. Ὑπῆρξεν οὗτος ἡ τελευταία θεία μάστιξ, τὸ ὕστατον στάδιον τοῦ μακροχρόνου καθαρτηρίου, ἐν ᾧ ἡ περικλεῆς αὕτη καὶ πολυπαθὴς πόλις ἀπέπλωκε τὸν ῥύπον τῶν ἀκουσίων

καὶ ἐκουσίῳ ἀμαρτιῶν αὐτῆς, ὅπως καθαρὰ καὶ ἀμίαντος ἐξέλθοῦσα ἐκ τοῦ χωνευτηρίου ἀναλάβῃ πάλιν μετὰ τινα ἔτη τὴν ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν τῆς ὡς πρωτεύουσα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Πρὸς ταῖς ἄλλαις δὲ κακίαις, ἃς εἶχεν ὁ Χασεκῆς κοινὰς πρὸς τὸν σύγχρονον καὶ ὅμοιον τοῦ τῶν Ἰωαννίνων τῦρχανον Ἀλῆν Τεπελενλῆν. ἦτο καὶ εἰς ἄκρον, ὡς ἐκεῖνος, ἀσελγῆς καὶ φιλήδονος, πρὸς κορεσμόν δὲ τῶν σαρκικῶν παθῶν του οὔτε τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς οὔτε τῆς ζωῆς τῶν κατωίκων ἐφείδετο. Διηγοῦνται ὅτι ἐν τοῖς λουτροῖς εἶχεν ἐπίτηδες τοποθετημένας ἐμπίστους γυναικας, ἵνα ἀγγέλλωσιν αὐτῷ τίνες τῶν ἐν αὐτοῖς λουομένων ἦσαν καλλισωμότεραι, εὐθὺς δὲ τότε διέτασσε νὰ τῷ προσαγάγῃσι τὴν ἐπικινεθεῖσαν ξένην γυναῖκα, κόρην ἢ ὑπανδρον, καὶ οὐαὶ τοῖς ἀπειθοῦσιν αὐτῷ. Οὕτως ὁ Ἀθηναῖος Σταματίος Σαρῆς, ὅστις μαθὼν ἐγκαίρως παρ' εὐηργετημένης δούλης τὰς περὶ τῆς καλλιμόρφου γυναικὸς τοῦ ὀρέξεις τοῦ Χασεκῆ ἔσπευσε ν' ἀπαγάγῃ καὶ ἀπομακρύνας νὰ κρύψῃ αὐτὴν εἰς Θήβας, ἐπανακάμψας βραδύτερον ἐκεῖθεν εἰς τόσον φρικτλέαν ὑπεβλήθη μαστίγωσιν, ὥστε μετὰ πολλῆς δυσκολίας καὶ διὰ πολλῶν προσπαθειῶν διεξέφυγε τὸν θάνατον, ἦτον ὅμως ἔκτοτε ἐφ' ὅρου ζωῆς πασχων καὶ φιλάσθενος¹.

Φόνοι λοιπόν, διωγμοί, φυλακισμοὶ καὶ ἀπογυμνώσεις καὶ διαρπαγαὶ τῶν περιουσιῶν, ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν σχεδὸν ὅλην διὰ Χατζῆ-Ἀλῆ τοῦ Χασεκῆ ἐν Ἀθήναις διαπραχθέντα, κατέρριψαν καὶ ἐξησθένισαν τὴν ἀτυχῇ πόλιν περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος εἰς μέγαν βαθμόν, τὸ δ' ἔργον τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἐρημώσεως συνεπλήρουν τὰ συχνὰ θανατικά, ὥστε ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως καὶ μετὰ τὸν φόνον τοῦ Χασεκῆ δὲν ὑπερέβαινε τὰς 8—10,000 ἐν ὅλοις. Ὡς ἐπιστέγασμα δὲ καὶ κορωνὶς τῶν συμφορῶν ἐπῆλθεν, ὡς εἵπομεν ἤδη, τῷ 1797 καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ τῆς Ἑνετίας κατατεθειμένων πρὸς συντήρησιν τῶν ἐν Ἀθήναις σχολῶν κληροδοτημάτων· διότι οἱ καταλύσαντες τὴν ἐνετικὴν πολιτείαν Γάλλοι ὑπὸ τὸν μέγαν Ναπολέοντα, δημεύσαντες αὐτῆς τὸν πλοῦτον ποσῶς δὲν ἀνεγνώρισαν καὶ τὰς ὑποχρεώσεις. Δυστυχῶς δὲ καὶ τὸ Διβάνιον δημεῦσαν τὴν ἀδίκως καὶ παρὰ νόμους συσσωρευθεῖσαν μεγάλην κτήματικὴν περιουσίαν τοῦ Χασεκῆ δὲν ἀπέδωκεν αὐτὴν, ὡς ὀφείλεν, εἰς τοὺς νομίμους ἰδιοκτῆτας,

¹ Κατ' ἀπομνημόνευμα τῆς Μαριάνης Γρ. Καμπουρόγλου δημοσιευθὲν ἐν Μνημ. τόμ. Γ', σ. 246—247.

ἀλλ' ἐξεποίησε πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου ταμείου, ὀλίγοι δέ τινες διὰ θέτοντες χρήματα ἠδυνήθησαν νὰ ὠφεληθῶσι τότε ἐκ τῆς περιστάσεως ἀγοράζοντες ἀντὶ εὐτελοῦς τιμῆς πολύτιμα καὶ ἐκτεταμένα κτήματα, οἱ δὲ πολλοὶ ἔμειναν καὶ πάλιν ἠδικημένοι, πένητες ἀπὸ εὐπόρων καὶ πλουσίων γενόμενοι. Τούτου ἕνεκα διχόνοιαι καὶ ἔριδες, αἱ τῆς πενίας ἀναπόσπαστοι σύντροφοι, ἐπεκράτησαν παροδικῶς καὶ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος¹, ἀλλ' ἡ φιλοπατρία καὶ ἡ σύνεσις, ἣτις πάντοτε σχεδὸν διέκρινε τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὑπερενίκησαν καὶ τότε πᾶν πρόσκομμα καὶ ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς μεγάλης τοῦ ἐλληνικοῦ Ἔθνους ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 αἱ Ἀθηναὶ ἀπέβησαν πάλιν κέντρον ἐθνικῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως, ὡς μετ' ὀλίγον θέλομεν ἰδεῖ.

Καθ' ὅλον δὲ τοῦτο τὸ ἀπὸ 1750 μέχρι 1800 χρονικὸν διάστημα τῶν συμφορῶν καὶ ταραχῶν ἐπεσκέφθησαν τὰς Ἀθήνας πολλοί, καὶ ἰδίως Εὐρωπαῖοι, ὧν οἱ ἐπισημότεροι εἶνε οἱ ἤδη μνημονευθέντες Σαρλεμόντης (Charlemont), Στούαρτ (Stuart) καὶ Ρέβετ (Revet) (σ. 501). Ὁ τελευταῖος οὗτος ἀπεστάλη ἐκ νέου ὑπὸ τῆς γνωστῆς Ἑταιρείας τῶν Ἑρασιτεχνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1764 εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῶν Πὰρς (Pars) καὶ Τσάνδλερ (Chandler), ἀλλ' αἱ διαφοραί, ἃς τότε ὑπὸ τε ἀρχαιολογικὴν καὶ ὑπὸ τὰς ἄλλας ἐπόψεις ἐν Ἀθήναις εὔρεν ἀπὸ τῆς πρώτης μετὰ τοῦ Ρέβετ καὶ Σαρλεμόντη ἐπισκέψεως (1751) ἦσαν λίαν μικραὶ καὶ ἐπουσιώδεις· διότι ἀργότερα, μετὰ τὸ 1771, συνέβησαν ἀξιοσημεῖωτοι μεταβολαί. Σπουδαῖον διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν εἶνε καὶ τὸ ὑπὸ τῶν Τζέλλ (Gell), Γκαΐδη (Gaudy), καὶ Ρέδφορντ (Redford) μετὰ προηγηθεῖσαν ἐπίσκεψιν τῆς Ἑλλάδος τότε ἐκδεθὲν σύγγραμμα, «Ἀνέκδοτοι ἀρχαιοτάτητες τῆς Ἀττικῆς» (Unedited Antiquities of Attica). Καὶ ὁ Γάλλος Λερουά (Lerois) ἐπεσκέφθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὰς Ἀθήνας καὶ περιέγραψε τὰς ἀρχαιότητας καὶ ἄλλοι ἥττονος λόγου ἄξιοι Εὐρωπαῖοι, πάντες δὲ ὁμοφώνως ἐπικυροῦσι τὰ περὶ ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως καὶ περὶ ὕλικῆς καταπτώσεως αὐτῆς ἀνωτέρω εἰρημένα. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ξένων τούτων τῷ 1772 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ Ἀδριανουπολίτης Ἰγνάτιος, ὁ ἐπίσκοπος

¹ Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ σωζομένων πρακτικῶν τῆς κοινότητος περὶ εἰρηνεύσεως ἐκ τοῦ ἔτους 1819, δημοσιευθέντων ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 251—256.

Ναζιανζοῦ, ὅστις περιηγήθη τότε καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολήν, συνέγραψε δὲ καὶ ἀνέκδοτον εἰσέτι Περιηγητικόν¹, ἐν ᾧ καὶ περὶ Ἀθηνῶν ποιεῖται λόγον. Τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφόμενα εἶνε ἐσταχυολογημένα ἐκ τῶν ἐν τῇ Τουρκογραφικῇ τοῦ Κρουσίου γνωστῶν ἤδη ἐπιστολῶν τοῦ Ζυγομαλά καὶ τοῦ Καβάσιλα, ὀλίγα δὲ μόνον ἴδια ἔχει ἐν αὐτοῖς ἐγκατεσπαρμένα, ἀνάξια ἰδιαιτέρου λόγου. Ἐν Ἀθήναις ὡς ὁ ἴδιος γράφει, διέμεινε «μῆνας δέκα καὶ ξεναγούμενος καὶ βλέπων λατόμια ναοὺς, μοναστήρια, ἀκρωτήρια, νεώρια, ἐπίνεια καὶ ἄλλα ἔτι ἐρείπια ἀξιόλογα, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ἡ ἄκρα αὐτῶν παλαιὰ καὶ ἀρχαία μεγαλοπρέπεια».

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν εἶχον ἐκπέσει αἱ Ἀθηναὶ ὕλικῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ὅσον καὶ ἂν εἶχον πάθει τὰ καλλιτεχνικά τῆς πόλεως ἔργα, ἡθικῶς ἐν τούτοις πάλιν ἐξυψοῦτο αὕτη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον. Ἡ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα μεγάλη διάδοσις τῶν ἐλληνικῶν φώτων ἐν Εὐρώπῃ, συνδεομένων ἀναποσπάστως πρὸς τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἡ γνώρισις τῶν ἀπαρμιλλήτων τῆς πόλεως ταύτης καλλιτεχνικῶν ἔργων εἶχον καταστήσει τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηνῶν γνωστότατον εἰς ὅλον τὸν πεπολιτισμένον κόσμον, ἀποθάν καὶ τότε ἤδη τὸ σύμβολον τῆς ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως. Οὗτος δὲ ὁ περὶ τὰ ἐλληνικά γράμματα καὶ τὴν ἐλληνικὴν καλλιτεχνίαν ἐπικρατῶν ἐν Εὐρώπῃ μέγας ζῆλος δὲν ἔμεινεν, εὐτυχῶς, ἄνευ ἐπιρροῆς καὶ ἐπὶ τῶν ἀνανηφόντων Ἑλλήνων, ἀλλὰ περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἐπεκράτησε παρὰ τῷ ἐλληνικῷ στοιχείῳ ἑκτακτος πνευματικὸς ὀργασμὸς καὶ σπουδὴ περὶ τὰ πάτρια, δι' ὧν προπαρεσκευάσθη ταχεῖα ἡ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ τοῦ ἔθνους ἀναγέννησις. Οἱ Παρίσιοι, ἡ Βιέννα, ἡ Βλαχία, ὁ Ἄθως, ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Πάτμος εἶχον ἀποβῆ φωτεινὰ κέντρα διὰ τοὺς Ἑλληνας, ὅθεν ὁ Κοραΐς, ὁ Γαζής, οἱ Κοκκινάκαι, ὁ Δούκας καὶ ἄλλοι μεγάλοι τοῦ ἔθνους λόγιοι διεφώτιζον διὰ τῶν συγγραμμάτων, τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν συμβουλῶν των ὁλόκληρον τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος καὶ ἀνεζωπύρουν τὸν πρὸς τὰ πάτρια ζῆλον αὐτοῦ. Τοῦ γενικοῦ δὲ τούτου ὀργασμοῦ καὶ ζήλου δὲν ἔμειναν ἄμοιροι καὶ αἱ Ἀθηναί, ἡ προνομιακὴ τῶν Μουσῶν πόλις,

¹ Ὁ Ἰγνάτιος ἀπεβίωσεν ἐν Ἀνδριανουπόλει, ὅπου ἐφησύχαζε, τῷ 1820, τὰ δὲ χειρόγραφα αὐτοῦ διεσώθησαν ἐκεῖ παρὰ τῷ Γ. Ι. Λαμπουσιᾷ, ὅστις ἐδημοσίευσεν ἐν Μνημ. τόμ. Β', σ. 3-7 τὰ ἐκ τοῦ Περιηγητικοῦ σχετικὰ πρὸς τὰς Ἀθήνας χωρία.

ἀλλ' οἱ αἰείποτε ἐπὶ φιλομουσίᾳ καὶ ὄξυνσίᾳ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διακριθέντες Ἀθηναῖοι ἐνωρὶς ἤδη ἤρξαντο νὰ λαμβάνωσι πρόνοιαν, ὅπως καὶ πάλιν καταστήσωσι τὴν σεμνὴν αὐτῶν πόλιν κέντρον τῆς ἐν Ἑλλάδι πνευματικῆς κινήσεως, ἰδίως δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος ἄρχεται διὰ τὰς Ἀθήνας ἐποχὴ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἠθικῆς ἐξυψώσεως, ἥτις ταχέως ἔβαλε ρίζας ἰσχυράς. Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸν συνοικισμόν τοῦ 1690 ἰδρύθησαν ἐν Ἀθήναις σχολεῖα διὰ τὴν νεολαίαν, ἅτινα διετερήθησαν ὑπὸ τε ἰδιωτῶν καὶ ὑπὸ τῆς κοινότητος μέχρι τοῦ 1800 περίπου (σελ. 496—97). Ἀλλ' οἱ πόροι τῆς κοινότητος ἦσαν μετὰ τὸ 1797 λίαν γλίσχροι διὰ τὴν πενίαν τῶν κατοίκων, τὰ δὲ σχολεῖα μετὰ πολλῆς δυσκολίας διετεροῦντο χάρις εἰς τὴν ἰώθειον ὑπομονὴν τῶν ἐπὶ ἔτη μηδένα μισθὸν λαμβανόντων διδασκάλων. Ταύτην λοιπὸν τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀπορίαν ἐφιλοτιμήθη εὐτυχῶς νὰ θεραπεύσῃ ἐν ἔτει 1806 ὁ φιλόμουσος καὶ φιλόπατρις ἡγούμενος τῆς τῶν Ἀσωμάτων μονῆς Διονύσιος Πετράκης, ἀνὴρ ἐνάρετος καὶ πολλαχῶς τὴν πατρίδα του εὐεργετήσας, ἰδίως δὲ μεγάλως συνεργήσας εἰς τὴν πτώσιν τοῦ τυράννου Χασεκῆ, μιμούμενος τὸν συμπολίτην του Ἰωάννην Δέκαν. Ἀνέλαβε δηλ. νὰ συντηρήσῃ ἐκ τῶν ἐσόδων τῆς μονῆς τὴν σχολὴν ταύτην πληρώνων 500 μὲν γρόσια κατ' ἔτος μισθὸν τῷ διδασκάλῳ, ὅστις ἦτο τότε ὁ Ἰωάννης Βενιζέλος, τὰ ἀναγκαῖα δὲ πρὸς συντήρησιν δώδεκα πτωχῶν νέων Ἀθηναίων, σπουδάζόντων ἐπιμελῶς ἐν αὐτῇ, ὡς ἐγένετο καὶ πρὸ τοῦ 1797, ἡ δὲ φιλόμουσος αὕτη δωρεὰ ἐκηρύχθη διαρκὲς διὰ γράμματος αὐτοῦ τοῦ ἡγουμένου καὶ τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν, ἐπικυρωμένου ὑπὸ τοῦ τότε μητροπολίτου Ἀθηνῶν Γρηγορίου¹, ὥστε διετερήθη οὕτως ἡ σχολὴ Δέκα λειτουργοῦσα κανονικῶς μέχρι τοῦ 1821. Ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα, 1816, τινὲς τῶν τότε ἐν Ἀθήναις εὐρισκομένων ξένων ἐσχημάτισαν βιβλιοθήκην, ἵνα διευκολύνωνται οἱ τὰς ἀρχαιοτάτας τῆς πόλεως μελετῶντες, ἡ δὲ βιβλιοθήκη αὕτη ἐπεκλήθη « Φιλαθηναϊκὴ Ἀκαδήμεια » καὶ εἶχε καὶ ἰδίαν, ἐν τῷ Νομισματικῷ Μουσεῖῳ νῦν ἀποτεθειμένην, σφραγίδα ἐκ χάλυβος, ἀλλὰ δὲν ἐλειτούργησεν εἰμὴ ὀλίγους μόνον μῆνας, συγχω-
νευθεῖσα εἰς τὴν ἀμέσως κατόπιν συστάσαν μεγάλην ἐξ ἐγγυρίων « Φι-

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν Μνημ. εὐμ. Α', σ. 165—168. Κατὰ τινὰ εἴδησιν ἐν τῷ «Λογίῳ Ἑρμῇ» τῆς Βιέννης τοῦ ἔτους 1814, ἀφορμὴ πρὸς σύστασιν ἡ μᾶλλον ἐξακολούθησιν τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς ταύτης ἐγένετο ὁ Δημήτριος Ῥαζῆς, ἐλθὼν τότε ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀθήνας.

λόμουςον 'Εταιρείαν¹». Διότι συγχρόνως περίπου, ἐν ἔτει 1812, τέσσαρες διακεκριμένοι καὶ ἀνεπτυγμένοι Ἀθηναῖοι, ὁ Ἰωάννης Μαρμαροπούρης, ὁ Ἰωάννης Τατλικάρας, ὁ Πέτρος Ῥεβελάκης καὶ ὁ ὑπὸ ἀγγλικὴν προστασίαν διατελὼν Ἀλέξανδρος Χωματιανός, συνέστησαν ἐν Ἀθήναις τὴν περιβόητον «Φιλόμουςον Ἐταιρείαν», ἥτις παρὰ τὰς διχβολὰς καὶ καταδρομὰς τοῦ δειλοῦ καὶ φιλοτούρκου ἀρχιερέως Γρηγορίου διετηρήθη καὶ ἠὺδοκίμησεν. Ἡ Ἐταιρεία αὕτη ἦτο ὅλως διάφορος τῆς «Φιλικῆς Ἐταιρείας» καὶ σκοπὸν προϋτίθετο τὴν ἵδρυσιν καὶ διατήρησιν ἐκπαιδευτικῶν καθιδρυμάτων ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν τῷ Πηλῳ ὅρει τῆς Θεσσαλίας, τὴν συλλογὴν καὶ διατήρησιν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν ἰδιαιτέροις μουσείοις, τὴν ὁδηγίαν τῶν τὰς Ἀθῆνας ἐπισκεπτομένων ξένων καὶ τὴν ἀποστολὴν εὐφυῶν, πενήτων νέων εἰς Γερμανίαν πρὸς περαιτέρω πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, ὅπως ἐπανελθόντες ἔπειτα ἐξυπηρετήσωσι τὸ ἔθνος ὡς κληρικοὶ καὶ διδάσκαλοι, Εὐτυχῶς ὁ ἅγιος οὗτος σκοπὸς εὔρεν ἐνωρὶς πολλὰ πρόθυμα μέλη, ἰδίως ὅμως ὑπεστηρίχθη ἡ Ἐταιρεία τῶν Φιλομούσων καὶ σθεαρῶς διοργανίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου, τοῦ μετέπειτα ἀειμνήστου τῆς Ἑλλάδος κυβερνήτου. Οὗτος ἔλαβε γνῶσιν τῆς συστάσεως αὐτῆς παρὰ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ ἐν Βιέννῃ, ὅπου διέτριβε κατὰ τὰ ἔτη 1814 — 1815, ὡς Ῥώσος ὑπουργός καὶ πληρεξούσιος μετὰ τοῦ Τσάρου παρὰ τῇ αὐτόθι συγκροτηθείσῃ περιβοήτῳ συνελεύσει τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, συνελθόντων, ὅπως τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Μετερνίχου χαλκεύσωσι τὰ δεσμὰ, δι' ὧν ἐφρόνουν ὅτι ἤθελον δεσμεύσει ἐσκαεῖ τὰ ἔθνη, τὴν Ἰερὰν δηλ. Συμμαχίαν. Οὐ μόνον δ' ἐπεδοκίμησεν ὁ Καποδίστριας τὸν σκοπὸν τῆς Ἐταιρείας, ἀλλὰ καὶ, πρόεδρος αὐτῆς γενόμενος, μετὰ μεγάλης προθυμίας καὶ ζήλου ἀνέλαβε τὴν ἐνίσχυσίν της διὰ τῆς συστάσεως ἰδιαιτέρας ὁμοίας ἑταιρείας ἐν Εὐρώπῃ, οἷονεὶ κλάδου τῆς ἐν Ἀθήναις, πρὸς δὲ διὰ τῆς ἰδρύσεως γενικοῦ κεντρικοῦ γραφείου ἐν Βιέννῃ ὑπὸ τὴν ἐπίστασιν τοῦ ἐκεῖ ἐμπόρου Ἀλεξάνδρου Βασιλείου καὶ διὰ τῆς μεταξὺ τῶν μελῶν καταγραφῆς πολλῶν ἐκ τῶν ἐν Βιέννῃ συνηγμένων ἐπιφανῶν τῆς Εὐρώπης ἀνδρῶν². τὰ μέτρα δὲ ταῦτα οὐ μόνον τοὺς

² Πρὸς Λογοδοσίαν τοῦ πρυτάνεως Β. Οἰκονομίδου τῷ 1865, σ. 62, ἐνθα ὁ Κ. Σ. Πιττάκης ἐκτίθησι τὰ κατὰ τὴν Φιλαθηναϊκὴν Ἀκαδημίαν.

³ Ὁ Καποδίστριας αὐτὸς λαμπρὰ ἐκτίθησι τὰς ἐνεργείας καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἐν Βιέννῃ συστάσεως δευτέρας Ἐταιρείας τῶν Φιλομούσων ἐν σφζομένῃ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Βασιλείου ἐπιστολῇ του, ἥτις ἐδημοσιεύθη τῷ 1869 ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἡμερολόγιῳ τοῦ Μ. Π. Βρετοῦ ἐν Παρισίοις.

χρηματικούς πόρους τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικὸν αὐτῆς ἀξίωμα ἠύξησαν ἐπαισθητῶς. Οὕτως ἐνισχυθεῖσα ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλομούσων κατήρτισεν ἐν Ἀθήναις σχολὴν ἐρρυθμισμένην κατὰ τὰ τότε εὐρωπαϊκὰ ἐκπαιδευτήρια, ἐν ᾗ ἐδιδάσκοντο ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκαὶ γλῶσσαι καὶ αἱ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι διὰ τῶν καταλλήλων ὀργάνων. Ομοίαν δὲ σχολὴν ἢ γυμνάσιον ἐσύστησεν ἡ Ἑταιρεία καὶ ἐν τῷ Πηλίῳ ὅρει καὶ ἀμφοτέρω συνέτειναν μεγάλως εἰς τὴν διάδοσιν τῶν φώτων ἐν Ἀθήναις καὶ τῇ Ἑλλάδι καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν πολλῶν λογίων τοῦ ἔθνους, Ἀθηναίων τε καὶ ἐξ ἄλλων ἐλληνικῶν χωρῶν. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις, ἣτις διὰ τῶν προσπαθειῶν τούτων πρὸς πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἐπεκράτησεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἄλλαχού τῆς Ἑλλάδος, ἐξέπληξε καὶ αὐτοὺς τοὺς χεῖριστά κατὰ τῶν Ἑλλήνων διατεθειμένους τῶν περιγητῶν, ὅσοι ἐπεσκέφθησαν τὴν χώραν κατὰ τὰς δύο πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἰδίως ὁμῶς μεγάλη ἀφύπνισις, οὕτως εἰπεῖν, ἐπεκράτησε παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Ἑταιρείας ταύτης τῶν Φιλομούσων, ἀποτελούσης ἀναμφηρίστως μίαν τῶν καλλιτέρων, ἢ μᾶλλον τὴν καλλίστην ἐποχὴν τῶν Ἀθηνῶν, διαρκούσης τῆς ξενοκρατίας¹. Διότι αὕτη

¹ Ὁ κενονισμὸς αὐτῆς ὅστις ἐδημοσιεύθη τῷ 1815 ἐλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ ἐν Βιέννῃ πιθανῶς, ἐξεδόθη ἐκ νέου ἐλληνιστὶ ὑπὸ Ἀνδρέου Π. Βρετοῦ ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἡμερολόγιῳ τοῦ Μαρίνου Π. Βρετοῦ τοῦ ἔτους 1869, σ. 230 ἐπ., ἰδίως σ. 238—241, ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς:

Ἄρθρ. 1. «Ὁ σκοπὸς τῆς Φιλομούσου Ἑταιρείας εἶνε ἡ καταβολὴ τῶν
» ἀναγκαίων χρημάτων διὰ τὴν ἔκτασιν τῆς παιδείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ τὴν
» ἔκδοσιν τῶν κλασικῶν λεγομένων συγγραφέων καὶ βοήθειαν τῶν ἐνδεῶν μα-
» θητῶν, ὅσοι ἀφιεροῦνται εἰς τὰς ἐπιστήμας, καὶ διὰ τὴν ἀναζήτησιν παντὸς
» εἶδους ἀρχαιοτήτων. Ἡ δὲ τοῦ Πηλίου ὄρους ὁμήγουρις συγκροτεῖ ἐν σχολεῖον
» τακτικὸν κατὰ μίμησιν τῶν Ἀκαδημιῶν τῆς Εὐρώπης.

Ἄρθρ. 2. «Τὰ ἐν Ἀθήναις εὐρισκόμενα μέλη τῆς Φιλομούσου Ἑταιρείας
» ἐκλέγουσι διὰ ψήφων ἐφόρους τέσσαρας, ἐπαγρυπνοῦντας καὶ φροντίζοντας διὰ
» τὴν ἐπίδοσιν καὶ τελειοποίησιν τῆς Ἑταιρείας.

Ἄρθρ. 3. «Ὅσοι θέλουσι νὰ συγκαταριθμηθῶσιν εἰς τὴν Ἑταιρείαν διευθύ-
» νονται εἰς τοὺς ἐφόρους, εἴτε προσωπικῶς εἴτε διὰ γραμμάτων εἴτε διὰ τινος
» τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας, προσεπίσημειοῦντες τὸ ὄνομα καὶ τὴν πατρίδα των.

Ἄρθρ. 4. «Ἐκαστον μέλος πληρώνει κατ' ἔτος εἰς τὴν Ἑταιρείαν τρία ἰσπα-
» νικὰ τέλληρα καὶ δυνάμει τούτων ὀνομάζεται *συνήγορος*, καὶ ἔχει δικαίωμα
» νὰ πρεσβύσκηται εἰς τὰς ψήφους. Ὅσοι δὲ βοηθήσωσι τὴν Ἑταιρείαν μὲ
» προσφορὰν χρονικὴν μεγαλοδωροτέραν καλοῦνται *εἰσεργεταί*. Τὰ ὀνόματα τῶν

συνέλαβε καὶ ἐπραγματοποίησε τὸ τόσον τολμηρὸν σχέδιον, ν' ἀρχίσῃ τὴν ἐκ νέου διδασκαλίαν τοῦ ἔθνους ἐν τῷ Πηλίου ὄρει, ἔνθα ποτὲ ὁ Χείρων ἐδίδαξε τὸν Ἀχιλλέα, καὶ ἐν Ἀθήναις, τῇ κατ' ἐξοχὴν πατρίδι τῶν Μουσῶν καὶ τῶν φώτων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ συνέτεινεν οὕτω μεγάλως εἰς τὴν ἀφύπνισιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἡθικῆς ἀξίας καὶ τὴν ἐν μέρει ἀνανέωσιν τοῦ ἡθικοῦ γοήτρου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ μεγάλου καὶ ἱεροῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος¹. Μάλιστα δὲ λίαν

» συνηγόρων καὶ εὐεργετῶν χαραχθήσονται ἰδιαιτέρως εἰς τὰς στήλας λευκοῦ
» μαρμάρου καὶ δημοσιευθήσονται διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ.

Ἄρθρ. 5. « Ἡ Ἐταιρεία ἐκλέγει ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις μελῶν ἄνδρας ἱκανούς,
» ἵνα συνοδεύσωσι τοὺς εἰς Ἀττικὴν ἔρχομένους περιηγητάς.

Ἄρθρ. 6. « Ἡ ἀλληλογραφία τῶν τῆς Ἐταιρείας μελῶν πρέπει νὰ ἐξακο-
» λουθῇται ὅσον τὸ δυνατόν συνεχῶς τε καὶ ἀκριβῶς, ὅπως δι' αὐτῆς εἰδοποιή-
» ται τὸ γένος περὶ πάντων, ὅσα τῆς προσοχῆς αὐτοῦ ἄξια. Κατ' ἐξοχὴν δὲ οἱ
» ἔφοροι τοῦ ἐν τῷ Πηλίου ὄρει γυμνασίου καθυποβάλλονται, ἵνα ἐξακολουθῶσι
» τὴν φιλολογικὴν ἀνταπόκρισιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων καταστημάτων καὶ
» τῶν λοιπῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης Ἐταιρειῶν, εἰς ἃς εἰσὶν ἤδη γνωστοί.

Ἄρθρ. 7. « Ὁ σκοπὸς τῆς χρηματικῆς καταβολῆς ἀποβλέπει εἰς χορηγίαν
» τῶν ἀναγκαίων μέσων διὰ τὴν αὕξησιν καὶ ἐπίδοσιν τῶν μαθήσεων τῆς Εὐ-
» ρώπης εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν κλασικῶν συγγραφέων καὶ βοή-
» θειαν πτωχῶν μαθητῶν, ὅσοι σπουδάζουσι τὰς ἐπιστήμας, καὶ τέλος διὰ τὴν
» ἀνακάλυψιν παντὸς εἶδους ἀρχαιοτήτων. Οἱ ἔφοροι, οἱ ἐμπιστευθέντες τὴν
» χρῆσιν τῶν ἐσόδων τῆς Ἐταιρείας, ἀποδώσουσι λόγον λεπτομερῇ καὶ δημό-
» σιον, ἵνα διὰ τούτου εἰδοποιῇται ἕκαστον μέλος.

Ἄρθρ. 8. « Τὰ συναχθισμένα ἀρχαιολογικὰ πράγματα ἀποταμιευθήσονται
» εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ εἰς τὸ Πήλιον ὄρος εἰς τὰ ἐπὶ τούτῳ κτίρια, Μουσεῖα κα-
» λούμενα. Οἱ ἔφοροι τοῦ Πηλίου ὄρους ὑποχρεοῦνται πρὸς τούτοις, ἵνα κατα-
» γίνωνται εἰς βοτανικὰ παρατηρήσεις, περιγράφοντες τὰ ἐκεῖσε περίεργα φυτά,
» ὧν ἡ ὑπαρξὶς ἐνδέχεται ἀγνοεῖσθαι εἰς τὸ λοιπὸν τῆς Εὐρώπης.

Ἄρθρ. 9. « Ἡ Ἐταιρεία ἐπιτρέπει εἰς τὰ μέλη τῆς, ἵνα φορῶσιν ὡς σημεῖον
» τῆς αὐτῶν συγκαταριθμήσεως ἐν δακτύλιον, χρυσοῦν μὲν διὰ τοὺς εὐεργέτας
» χαλκοῦν δὲ διὰ τοὺς συνηγόρους, φέρον τὸ τῆς Ἀθηῶν ὄρνεον, τὴν γλαῦκα
» μετὰ τῆς ἔσωθεν ἐπιγραφῆς *Φιλομούσων*. Τὰ μέλη δὲ τὰ ἀνήκοντα εἰς τὸ γυ-
» μνάσιον τοῦ Πηλίου ὄρους φέρουσι καὶ αὐτὰ ὡς παράσημον ἐν δακτύλιον, ἔχον
» ἐγκεχαρχμένην τὴν εἰκόνα τοῦ Κενταύρου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως. »

¹ Πλείονα περὶ τῆς Ἐταιρείας τῶν Φιλομούσων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς προσπα-
θειῶν τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου ἔγραψεν ὁ Ἀνδρέας Π. Βρετὸς ἐν τῷ Ἑθνικῷ
Ἡμερολογίῳ τοῦ 1864, σ. 228 ἐπ. καὶ ἐν δυσὶν ἰδιαιτέροις συγγράμμασί του,
τῷ *Mémoires biographiques et historiques sur le président de la*

χαρακτηριστικὸν καὶ ἀγαθὸν σημεῖον ἐν τῷ κανονισμῷ τῆς Ἑταιρείας ταύτης εἶνε ἡ περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων φροντίς, ἥτις δὲν ἐπεκράτει πολὺ μέχρι τότε παρὰ τοῖς χριστιανοῖς Ἑλλησι, καὶ ἡ φιλοτιμία, μεθ' ἧς ἡ Ἑταιρεία ἀνέλαβε νὰ ὀδηγῇ τοὺς εἰς Ἀθήνας ἀφικνουμένους περιηγητάς. Ἀλλ' ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπικρατησάσης πνευματικῆς ἀναγεννήσεως θὰ ᾔτο λίαν ἐλλιπής, ἂν παρελίπομεν ἐνταῦθα νὰ μνημονεύσωμεν δύο ἐξόχων Ἀθηναίων λογίων ἀκμασάντων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ὁ εἰς τούτων ἦτο ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς, γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις ἐξ ἀρχοντικῆς οἰκογενείας περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ἀποβιώσας ἐν Παρισίοις τῷ 1827. Τὰς σπουδὰς αὐτοῦ ἐποίησεν ὁ Κοδρικᾶς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1783 ἐγένετο καγκελλάριος τοῦ τότε ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ Σούτσου, μετέβη δ' ἔπειτα εἰς Παρισίους, ἐνθα διωρίσθη διερμηνεὺς ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν ἐξωτερικῶν, καὶ οὕτως ἔζη μέχρι τοῦ 1827. Ἐκεῖ διατρίβων περιῆλθεν εἰς ῥῆξιν πρὸς τὸν Κοραῆν καὶ τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἐρμού Θ. Φαρμακίδην καὶ Κ. Κοκκινάκην ἕνεκα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ὑπερασπιζόμενος τὴν ἐν ταῖς Πατριαρχείαις ἐν χρήσει ἀρχαίζουσαν γλῶσσαν καὶ καταπολεμῶν τὸ σύστημα τῶν περὶ τὸν Κοραῆν. Ὁ ἀγὼν οὗτος ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ συγγράψῃ ὁ Κοδρικᾶς ἐκτὸς ἄλλων σχετικῶν διατριβῶν καὶ πραγματειῶν καὶ τὴν «Μελέτην τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου,» ἐνθα διὰ μακρῶν ἐκτίθησι τὰς κρίσεις του¹. τὸ σύστημα ὁμῶς τοῦ Κοδρικᾶ διὰ τε τὸ δύσκολον καὶ διὰ τὸ ἀλυσιτελὲς αὐτοῦ δὲν ὑπερίσχυσε μέχρι τέλους, ἀλλ' ἀντ' ἐκείνου ἐπεκράτησε τὸ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του ὑποστηρικτὸν σύστημα, τοῦ μεταχειρίζεσθαι τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν καθαρὰν βαρβαρισμῶν καὶ βελτιουμένην πάντοτε. Τοῦ Κοδρικᾶ πολὺ σπουδαιότερος διὰ τὴν θέσιν, ἣν ἐν τῷ φιλολογικῷ κόσμῳ κατέλαβεν, ἦτο ἕτερος συμπολίτης του, ὁ Δημήτριος Γαλανός, γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις τῷ 1760 καὶ ἀποθανὼν ἐν Μπενάρες τῶν Ἰνδιῶν τῷ 1833. Τὰς πρώτας σπουδὰς του ἐποίησεν ὁ Γαλανός ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ γνωστῷ ἤδη ἡμῖν διδασκάλῳ Ἰωάννῃ Βενιζέλῳ, ἔπειτα δὲ μετέβη εἰς Πάτρμον, ἐνθα ἤκουσε Δανιὴλ τοῦ Πα-

Grèce le comte Jean Capodistrias, ἐν Παρισίοις 1837 καὶ 1838 ἐν τόμοις 2, καὶ τῷ, Βιογραφικοῖς ιστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ κόμητος Φριδερίκου Γυῖλφορδ, ἐν Ἀθήναις 1846.

¹ Ἴδε περὶ Κοδρικᾶ καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ Κ. Σάββα, Νεοελλην. Φιλολογ. σ. 654 — 659.

τρίου καὶ ἐκεῖθεν πρὸς μείζονα τελειοποίησιν του εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν Παναγιώτην Παλαμᾶν. Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μετέβη διὰ συστάσεως εἰς Καλκούτταν τῆς Ἰνδικῆς παρὰ τῷ ἐκεῖ Ἑλλήνι ἐμπόρῳ Κωνσταντίνῳ Πανταζῇ τῷ ἐξ Ἀδριανουπόλεως ὡς διδάσκαλος τῶν τέκνων του. Ἐκεῖ διδάσκων ἐκέρδησεν ὁ Γαλανὸς ἄρκετὰ χρήματα, ἀντεδιδάχθη πρὸς τούτοις τὴν τε Ἰνδικὴν καὶ ἄλλας ἀσιατικὰς γλώσσας καὶ τέλος, ἀφοῦ ἐξησφάλισε προσηκόντως τὴν περιουσίαν του, μετέβη εἰς τὴν ἱερὰν τῶν Ἰνδῶν πόλιν Κασσῆν (Μπενάρης), ἔνθα λαβὼν τὸ ἐνδύμα τῶν Βραχμάνων ἐνησχολήθη ἐπὶ 40 περίπου ἔτη περὶ τὴν Ἰνδικὴν φιλολογίαν, θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν καὶ μετέφρασεν ἑλληνιστὶ τὰ σοφώτερα σανσκριτικὰ συγγράμματα. Ἐνεκα τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς πολυμαθείας του ἐθεωρεῖτο ὁ Γαλανὸς ὑπὸ τῶν Βραχμάνων ὡς θεὸς καὶ σοφώτατος ἀνὴρ, διὸ καὶ ἐξαιρετικῶς δὲν ἀπεκλείετο ἐκ τῆς συναναστροφῆς των, ἀποθανὼν δ' ἐκληροδότησε τὴν τε βιβλιοθήκην, τὰ συγγράμματα καὶ τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς περιουσίας του εἰς τὴν πατρίδα του καὶ εἰς τὰ σχολεῖα αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ εὕρισκομένων συγγραμμάτων τοῦ σοφοῦ τούτου Ἀθηναίου ἐξεδόθησαν τῷ 1845—1853 ἐν Ἀθήναις ἑπτὰ τόμοι καὶ εἰσέτι ὑπολείποντο ἀνέκδοτά τινα¹. Ὁ Γαλανὸς ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων Εὐρωπαίων τῶν ἐπιχειρησάντων τὴν μετάφρασιν ἱερῶν τῶν Ἰνδῶν βιβλίων εἰς εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν, ὑπῆρξεν ἐπομένως ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς ἐντὸς μικροῦ τοσοῦτον ἐξόχως ἀναπτυχθείσης καὶ τοσοῦτον ἀγλαοῦς καρποῦς ἐπενεγκούσης συγκριτικῆς γλωσσολογίας καὶ φιλολογίας, ἐνὸς τῶν ἀξιοθαυμαστοτάτων προϊόντων τοῦ 19ου αἰῶνος. Τὴν δὲ πατρίδα του, τὰς Ἀθήνας, τιμᾷ ἐξόχως ὁ Δημήτριος Γαλανός, διότι δι' αὐτοῦ ἔσχεν ἡ προνομιακὴ τῶν Μουσῶν πόλις τὴν εὐτυχίαν μετὰ μακράκιωνα ὕπνον νὰ ὁδηγήσῃ καὶ πάλιν τοὺς φιλομούσους εἰς νέον εὐρὺ καὶ τέως ἀπάτητον ἐπιστημονικὸν στάδιον.

Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Ἀθηναῖοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 19ου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Εὐτυχῶς δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἔδειξαν μόνοι οἱ τῆς χώρας ταύτης κάτοικοι ἔτακτον πνευματικὸν ὄργανόν καὶ ἐνδιαφέρον περὶ τὰς ἀρχαιότητας καὶ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι ἤρξαντο νὰ δει-

¹ Πρβ. Κ. Σάθα, Νοεολ. Φιλολ. σ. 672 — 664. Τὰ ἀνέκδοτα αὐτοῦ ἔργα κατέχουσιν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοὺς ἀριθ. 1836—1856 καὶ εἶνε ποικίλα τὸ περιεχόμενον.

κινύωσιν ἐξαίρετικὸν ἐνδιαφέρον καὶ νὰ ἐπισκέπτωνται τὴν πόλιν πολὺ συχνότερον ἢ μέχρι τότε. Τὸ ἐνδιαφέρον δ' αὐτῶν δὲν περιορίζετο πλέον τῶρα περὶ μόνον τὰ ἄψυχα ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ διὰ τε τὰς τότε ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως διαδοθείσας πολιτικὰς ἰδέας καὶ διὰ τὴν ἔκτακτον ζωὴν, ἣν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τοῖς λοιποῖς Ἕλλησιν εὑρίσκον, ἤρχισε νὰ ἐκλύεται σπουδαίως ἡ προσοχὴ αὐτῶν καὶ ὑπὸ τῶν «ζώντων ἐρειπίων», ὧν πολλοὶ τῶν περιηγητῶν ἐκείνων ἐπεζήτησαν νὰ βελτιώσωσι τὴν τύχην. Ἐκ τῶν πολλῶν, οἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπεσκέφθησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας, θέλομεν ἀναφέρει ἐνταῦθα ὀλίγους μόνον τοὺς ἐπισημοτέρους. Πρῶτος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν μεταξὺ τῶν ἐπισκεφθέντων τότε καὶ περιγραφάντων τὰς Ἀθήνας εἶνε ὁ Ἀγγλος συνταγματάρχης Λήκ (Leake), ὅστις οὐ μόνον τῆς ὅλης Ἑλλάδος τὴν σύγχρονον κατάστασιν περιέγραψεν ἀκριβέστατα, ἀλλὰ καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως τελειότερον πάντων ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν ἠρεύνησεν ἐν τῷ περιφήμῳ αὐτοῦ συγγράμματι «Τοπογραφία τῶν Ἀθηνῶν¹». Συγχρόνως μὲ τὸν Λήκ ἐπεσκέφθησαν καὶ περιέγραψαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ὁ Δόδουελλ (Dodwell) καὶ ὁ Δουγλᾶς (Douglas). Πάντων ὅμως διασημότερος ὅχι διὰ τὴν ὠφέλειαν, ἀλλὰ διὰ τὴν φθοράν, ἦν εἰς τὰς ἀρχαιότητας τῶν Ἀθηνῶν προϋξήνησεν, ἥ το ὁ Ἀγγλος ἢ Σκῶτος Ἐλγῖνος (Elgin ἢ Elling διότι ἀμφοτέρως καλεῖται), ὅστις ἀνακληθεὶς ἐν ἔτει 1800 ἀπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείας κατώρθωσεν, ἐπιστρέφων εἰς Ἀγγλίαν, διὰ χρημάτων καὶ παντοίων ἄλλων μέσων νὰ τῷ ἐπιτραπῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ ἀφαίρεσις καὶ μετακόμισις ὧσων ἐβούλετο ἐκ τῶν περιλειπομένων ἔργων τῆς πέχνης, ὡς ἀνίσθητος δὲ βάρβαρος ἀπέσπασε μὲν τὰ εἰσέτι σωζόμενα ἀπαρμύλλητα ἀνάγλυφα τοῦ Φειδίου ἐκ τῶν μετοπῶν τοῦ ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος καὶ μίαν ἐκ τῶν Καρυκτίδων τοῦ Ἐρεχθείου, ἠκρωτηρίασε δὲ διὰ τὸ εὐμετακόμιστον πλεῖστα ἄλλα ἔργα τέχνης. Κολοβώσας δ' οὕτω καὶ παραμορφώσας τὰς Ἀθηναϊκὰς ἀρχαιότητας, συνήγαγε πλουσίαν συλλογὴν ἀρχαιοτήτων πρώτης ταξέως, ἣτις ἐν μέρει μὲν ἐβουθίσθη εἰς τὴν θάλασσαν, ἐξοκείλαντος τοῦ μετακομίζοντος αὐτὴν πλοίου παρὰ τὸ Ταίναρον, ἐν μέρει ὅμως διεσώθη καὶ μετεκο-

¹ W. Martin Leake, Topography of Athens. London 1821. Γερμανικὴ μετάφρασις ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. Q. Baiter καὶ H. Sauppe, ἐν Ζυρίχῃ, 1844.

μίσθη εἰς Ἀγγλίαν, ἔνθα ἀργότερα ἐπωλήθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησιν καὶ ἔκτοτε κοσμεῖ τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον¹. Ὡς ἀποζημιώσιν πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν ἔκτισεν ὁ Ἑλγῖνος ἐν ἔτει 1814 ἰδίᾳ δαπάνῃ τὸ μέχρι πρό τινων ἐτῶν ἱστάμενον ἄκομψον ὠρολόγιον τῆς Ἀγορᾶς, ὡς ἐδήλου ἡ σφζομένη ἐπ' αὐτοῦ λατινικὴ ἐπιγραφὴ, καὶ οὕτω τὸ δυσειδὲς ἐκεῖνο κτίριον ἀντεσῆκωσε τὸν διαρπαγέντα ἀνεκτίμητον θησαυρὸν τῶν φειδιακῶν ἔργων! Εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι τὰ ὑπὸ Ἑλγίνου εἰς Εὐρώπῃν μετακομισθέντα ἔργα ὠφέλησαν μέγας τὴν νεωτέραν καλλιτεχνίαν διὰ τῆς ἐπιρροῆς, ἣν ἐξήσκησαν, πλὴν ἄλλων, ἐπὶ τοῦ Κανόβα καὶ τοῦ Βισκόντη, ἀμφοτέρων μεγάλα πικραγαγόντων τοῦ μὲν ἐν τῇ πράξει τοῦ δὲ ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς καλλιτεχνίας, καὶ ἰδίως τῆς γλυπτικῆς· ἢ εἰς τὰ πρωτότυπα ὅμως ἐκ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τούτου προσγενομένη ζημία ὑπῆρξε τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε πᾶς τοῦ τελείου καὶ καλοῦ ἀληθῆς φίλος θὰ καταρᾶται, ὡς πάντες οἱ τότε περιηγηταί, τὴν ἀγγλικὴν κῦθαιρεσίαν καὶ πλεονεξίαν, ἥτις τοιαῦτα διέπραξεν ἀνοσιουργήματα. Καὶ ὅμως ὁ βάρβαρος καὶ βανδαλικὸς ἐκεῖνος Ἀγγλός, θέλων νὰ διαιωνίσῃ τὴν πράξιν του, ἐχάραξεν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηριασθέντος Παρθενῶνος τὰ ὀνόματα ἑαυτοῦ τε καὶ τῆς συζύγου του! Τοῦτο τοσοῦτον διήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ μετὰ τινα ἔτη ἐπισκεφθέντος τὰς Ἀθήνας ἀθηναίου ποιητοῦ καὶ μεγάλου φιλέλληνος ὁμοεθνοῦς του Βύρωνος, ὥστε μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του ἀνερριχήθη μέχρι τῆς ἐπιγραφῆς, ἐξήλειψεν ἰδίᾳ χειρὶ τὸ ὄνομα τοῦ νέου τούτου Ἡροστράτου καὶ διέταξε νὰ χαρᾶχθῇ λατινιστὶ τὸ εὐγενὴ ἀγανάκτησιν ἀποπνέον δίστιχον· «Ὅ,τι δὲν ἔπραξαν οἱ Γότθοι, τὸ ἔπραξαν οἱ Σκῶτοι².»

¹ Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἀνθίμου εἰς τὸ ἔτος 1799 ὁ Ἑλγῖνος προαπέστειλεν εἰς Ἀθήνας περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἐκεῖνου «τεχνίτας Ῥωμαίους καὶ Ἀναπολιτάνους, διὰ νὰ κατασκάψουν καὶ νὰ ἐρευνήσουν εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς γῆς διὰ μάρμαρα καὶ κτίρια παλαιὰ καὶ νὰ καταιδάσων ἀπὸ τὸν περίφημον ἐκεῖνον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς τὰ ἀξιολογώτατα ἀνάγλυφα καὶ ἀνδριάντας, τὰ ὅποια ἔδιδαν θάμβος καὶ ἐκπληξιν εἰς ὅλους τοὺς περιηγητάς. Ὅσον μὲν διὰ τὸ δεύτερον, δὲν τοῦ ἐδόθη ἡ ἄδεια».

² Quod non fecerunt Gothi | Hoc fecerunt Scotti. Τὸν Ἑλγῖνον ἐστιγματίσεν ὁ Βύρων καὶ ἐν δυσὶν ἐτέροις ποιήμασί του, τῷ Child Harold καὶ τῷ Ἀρᾷ τῆς Ἀθηνᾶς. Καὶ οἱ Ἕλληνες δὲ τῶν Ἀθηνῶν κάτοικοι βαθέως συνησθάνθησαν τὴν ὑπὸ τοῦ Ἑλγίνου προσγενομένην αὐτοῖς ζημίαν. Συγκινητικὴ ἀθηναϊκὴ παράδοσις ἔλεγεν ὅτι «τὴν ἐσπέραν μετὰ τὴν κλοπὴν τῆς μιᾶς τῶν

Ἄλλ' εὐτυχῶς δὲν ἦσαν πάντες οἱ τότε ἐπισκεφθέντες τὰς Ἀθήνας Ἑλγῖνοι· τούναντίον ἄλλοι συνεπάθησαν μεγάλως τοῖς Ἀθηναίοις καὶ παντὶ σθένει προσεπάθησαν νὰ φανῶσιν αὐτοῖς ὡφελίμοι. Τοιοῦτοι ἦσαν ὁ φιλελληνικώτατος τῶν φιλελλήνων λόρδος Γυίλφρεδ, ὅστις ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 1811. Ὁ Πουκεβίλλος (Pouqueville), ὅς τ' ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ἐν ἔτει 1815, ἐθρήνησε τὰ ἐνταῦθα ἄψυχά τε καὶ «ζῶντα ἐρείπια», ὡς ἀποκαλεῖ τοὺς Ἀθηναίους, καὶ περιπαθῶς περιέγραψεν αὐτὰ καὶ τὴν τότε κατὰστασίν των. Ἐκ τῶν πολλῶν τοῦ Πουκεβίλλου εἰδήσεων ἡ μᾶλλον ἐνταῦθα ἀξιοσημείωτος εἶνε ὅτι αἱ Ἀθηναὶ τότε κατωκοῦντο ὑπὸ τριῶν χιλιάδων Ἑλλήνων, ἰσαριθμῶν Ὀθωμανῶν καὶ ὑπὸ τεσσάρων χιλιάδων Ἀλβανῶν¹. διότι φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐξ ἀπάτης τοῦ περιηγητοῦ ἐκλαβόντος πάντας τοὺς Ἀλβανιστὴ λαλοῦντας καὶ ὡς Ἀλβανούς τὸ γένος. Καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις δὲ τότε ἐπὶ μακρὸν ζήσαντες Γρόπιος (Gropius), πρόξενος τῆς Αὐστρίας, καὶ Φωβέλ (Fauvel), πρόξενος τῆς Γαλλίας, ἐπεδείξαντο λίαν εὐμενῆ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους αἰσθήματα, ἰδίως δ' ὁ Γάλλος Φωβέλ, οὗ ὁ οἶκος ἦτο πάντοτε ἀνοικτὸς εἰς τοὺς ἐρχομένους ξένους, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς Γάλλους. Οὗτος διενήργησε καὶ εὐρείας ἀνασκαφὰς πολυχοῦ τῆς πόλεως πρὸς ἀνεύρεσιν ἀρχαιοτήτων.

Ἐν ἔτει δὲ 1816 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ διέμεινεν ἐνταῦθα μελετῶσα καὶ περιεργαζομένη τὰς ἀρχαιοτάτας ἀπὸ ἐννέα Μαρτίου μέχρι 23ης τοῦ ἰδίου μηνὸς ἡ τότε πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας Καρολίνα τοῦ Βραουνσβαίγ, κατόπιν δ' ἀτυχῆς βασιλίσσα τῆς Ἀγγλίας, σύζυγος Γεωργίου τοῦ Δ', ὅστις διεξέυχθη αὐτὴν ἐν ἔτει 1820 μετὰ πολύκροτον ἐπὶ διαζυγίῳ δίκην. Ἡ ἡγεμονίς τῆς Ἀγγλίας ἐγένετο ἐν Ἀθήναις πανηγυρικῶς δεκτὴ ὑπὸ χριστιανῶν καὶ Τούρκων καὶ ἔμεινε κατενθουσιασμένη ἐκ τῆς ἐνδόξου πόλεως καὶ τῶν τιμαλφῶν αὐτῆς ἐρειπίων, διό

» πέντε Καρυατίδων τοῦ Πανδροσείου, αἱ τέσσαρες ὑπόλοιποι νεάνιδες ἐθρήνουν
» γοερῶς τὴν ἀπολεσθεῖσαν ἀδελφὴν των, ἥτις ἐκ τῆς κάτω πόλεως διὰ τῶν αὐ-
» τῶν γοερῶν θρήνων καὶ ὀδυρμῶν ταῖς ἀπεκρίνετο.» (Douglas ἐν σ. 85.)

¹ Pouqueville, Voyage en Grèce, τόμ. Ε', σ. 89 ἐπ. ἐκδ. 6'. Ὁ δὲ περιηγητὴς Holländer (σ. 344 τῆς γερμ. μεταφρ.) εἰς 12,000 ὑπολογίζει τοὺς κατοίκους τῶν Ἀθηνῶν ἐν ἔτει 1813. Κατὰ τινὰ δ' ἐπίσημον καταγραφὴν τῶν οἰκιῶν, γενομένην τῷ 1822 καὶ δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τῆς «Ἑστίας» τοῦ ἔτους 1887, σ. 145, εὐρέθησαν τῷ 1822 ἐν Ἀθήναις οἰκίαι 1235 ἐν ὧν, αἵτινες θὰ περιελάμβανον περὶ τὰς 7,000 κατοίκων, ἐλαττωθέντος τοῦ πληθυσμοῦ ἕνεκα τοῦ πολέμου.

δεκαπενθήμερον ἐν αὐτῇ διέτριψε, ἐπεδείξατο δὲ τὴν πρὸς τὴν πόλιν καὶ τοὺς συγχρόνους Ἀθηναίους εὐαρέσκειάν της διὰ πλουσίων δωρεῶν. Διότι εἰς μὲν τὴν νεοσύστατον Φιλόμουσον Ἑταιρείαν προσήνεγκε 500 μὲν τάλληρα ἐφ' ἅπαξ, 200 δὲ κατ' ἔτος πληρωτέα, τοὺς δὲ ἔνεκα χρεῶν πεφυλακισμένους ἀπεφυλάκισε πάντας, πληρώσασα αὐτῶν τὰ χρέη, καὶ εἰς τὸν διοικητὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐνεχείρισε σπουδαῖον χρηματικὸν ποσόν, ἔν' ἀπαλλαγῶσι δι' αὐτοῦ οἱ πτωχοὶ γεωργοὶ τῶν ἀπανθρώπων δανειστῶν των¹. Ἐκτὸς τούτου ἐδέχθη ἡ φιλόδοξος καὶ φιλαθήναιος ἡγεμονὶς νὰ καταγραφῇ μέλος τῆς Ἑταιρείας τῶν Φιλομούσων, ἥτις ἐνεχείρισεν αὐτῇ ἀπερχομένη ἀναμνηστικὸν χρυσοῦν μεταλλιον καὶ ἀνήγγειλε διὰ χαρμολύνης ἐγκυκλίῳ πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους αὐτῆς τὰ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς ὑψηλῆς ξένης².

Ἄλλ' ὑπὲρ πάντας τοὺς μέχρι τοῦδε ὀνομασθέντας μεζόνων συνεπειῶν αἵτιοι διὰ τὴν τύχην τῆς χώρας ταύτης ὑπῆρξαν δύο ἕτεροι Εὐρωπαῖοι περιηγηταὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες διὰ τοῦ μεγάλου ὀνόματός των καὶ τῆς βαρύτητος, ἣν εἶχεν ἡ γνώμη καὶ ἡ φωνὴ αὐτῶν ἐν Εὐρώπῃ, μεγάλως συνέτειναν εἰς τὸ νὰ ἐπισύρῳσι τὰς συμπαθείας τῶν Εὐρωπαϊῶν πρὸς τὴν εὐκλεῆ ταύτην χώραν καὶ νὰ διεγείρῳσι τοὺς κατοίκους αὐτῆς πρὸς πολιτικὴν ἀποκατάστασιν, ἐκτραγυδοῦντες τὰ παρόντα δεινὰ καὶ παραβάλλοντες τὸ πάλαι ποτὲ μεγαλεῖον πρὸς τὴν τότε ταπεινώσιν καὶ ἐξουδένωσιν τοῦ ἔθνους τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ εἰς καὶ μᾶλλον δευτερεύων τὴν σημασίαν ἐκ τούτων ἦτο ὁ διάσημος Γάλλος συγγραφεὺς Σατωβριάνδος (Chateaubriand), ὁ μεθ' ὅλης τῆς ἰσχύος τοῦ καλὰμου καὶ τῆς φωνῆς συνηγορήσας ὑπὲρ τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων³. Ὁ δὲ ἕτερος, ὁ μᾶλλον ἐπὶ τῆς τύ-

¹ Αἱ πληροφορίες αὐταὶ περιέχονται ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ A. T. Desquiron de St Agnan, Histoire du procès de la reine d'Angleterre κτλ. Paris. 1820, περικοπὴν σχετικὴν τοῦ ὁποῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης ἐν τῇ «Ἑστία», ἀνατυπωθεῖσαν ὑπὸ Δ. Καμπουρόγλου ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 335.

² Τὸ ἔγγραφον εὐρίσκεται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας ὑπ' ἀριθ. 7051, ἐδημοσιεύθη δὲ ὑπὸ τοῦ Α. Μηλιαράκη ἐν τῇ «Ἑστία», ὑπὸ δὲ τοῦ Α. Καμπουρόγλου ἐν Μνημ. τόμ. Α', σ. 230. Τὸ χρυσοῦν μεταλλιον, ὅπερ ἡ Φιλόμουσος Ἑταιρεία ἐνεχείρισεν εἰς ἀνάμνησιν τῇ πριγκιπίσῃ Καρολίνῃ τοῦ Βραουνσβάϊγ, ἔφερεν ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς τὴν ἐπιγραφὴν, «Ἡ ΦΙΛΟΜ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ,» ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας «ΚΑΡΟΛΑΙ. ΣΕΒΑΣΤΗ ΑΝΑΣΣΗ ΓΑΛΛΕΣ, ΑΘΗΝΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΙΔΙ.

³ Ἰδίως τοιαῦτα ἦσαν τὰ «Ὀδοιπορικὰ» καὶ τὸ «Ταχυδρομικὸν Βιβλίον τῶν Ἑρεπίων» τοῦ Chateaubriand.

χης τῶν Ἑλλήνων ἐπιδράσας ἢ πάντες οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι φιλέλληνες καὶ περιηγηταί, ἦτο ὁ δαιμόνιος Βύρων, ὁ ὑψητέστερος τῶν νεωτέρων χρόνων ποιητής, ὅστις οὐ μόνον διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἑλλάδι, ἐνθουσιωδῶς περιτρέχων ὄρη, ποταμούς, σπήλαια καὶ ἀκτὰς τῆς χώρας ταύτης, ἐν ἣ «οὐδεὶς λίθος ἄνευ ὀνόματος», ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν φλογερῶν ποιήσεών του τοὺς μὲν Ἕλληνας προσεπάθησε νὰ ἐξεγείρῃ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας των ἀνακράζων,

Ἐγερθῆτε! ἐγερθῆτε! ἀνακτῆσατε γενναίως
Τὴν γῆν ταύτην, τῆς ὁποίας εἶνε ἄφθιτον τὸ κλέος.
Εἰς τὴν τέφραν τῶν προγόνων εὔρετέ τινας σπινθῆρας
Καὶ ἀνάψατ' εἰς τὰ στήθη ἐνθουσιασμοῦ κρατῆρας¹!

τῶν δ' Εὐρωπαίων ἐπεδίωξε νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς ἐνδόξου ταύτης χώρας, ὑπὲρ ἧς καὶ τὴν ζωὴν του τελευταῖον ἐθυσίασε κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα. Μετὰ ἰδιαιτέρας δ' εὐαρεσκείας διέτριβεν ὁ Βύρων κατὰ τὰς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα περιοδείας του ἐν Ἀττικῇ καὶ ἐν Ἀθήναις, τῷ τότε κέντρῳ τῆς συναντήσεως πάντων τῶν ξένων περιηγητῶν. διὸ καὶ δις ἐπισκέφθη τὴν πόλιν ταύτην καὶ διέτριψεν ἱκανὸν χρόνον ἐν αὐτῇ, κατὰ πρῶτον μὲν ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1809 μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1810, δευτέραν δὲ φορὰν ὀλίγον ἀργότερα, ὅτε κατόκει ἐν τῇ μονῇ τῶν Καπουκίνων, κειμένη παρὰ τὸ χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους, καὶ ἡράσθη καὶ ὥραιάς τινος Ἀθηναίας κόρης, εἰς ἣν ἀποτείνεται τὸ καλὸν ἐκεῖνο ἀποχαιρετιστήριον ποιημάτιόν του «Ἡ κόρη τῶν Ἀθηναίων», τὸ ἔχον ὡς ἐφύμνιον τὰς ἐλληνικὰς λέξεις «Ζωὴ μου, σὰς ἀγαπῶ». Ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ διατρίβων καὶ ὑπὸ τῆς θεάς τῶν φυσικῶν αὐτῆς καλλονῶν καὶ τῶν ἀπαρμιλλήτων τῆς τέχνης μνημείων ἐνθουσιαζόμενος, ἐνεπνεύσθη ὁ Βύρων καὶ ἄλλας του μὲν ποιήσεις, ἰδίως ὅμως τὸν Γκιουὶρ ἐκεῖνον, δι' οὗ τοῖς μὲν Εὐρωπαίοις ὡς δαιμόνιος καὶ ἀμίμητος τεχνίτης περιέγραψε τὰς φυσικὰς καλλονὰς καὶ τὴν ἕνεκα τῆς τυραννίας οἰκτρὰν τύχην τῆς χώρας ταύτης, τοὺς δ' Ἕλληνας μετ' ἐνθουσιασμοῦ μέχρις ὀργῆς καὶ παραφορᾶς προβαίνοντος προεκάλει ν' ἀνακτῆσωσι τὴν ἐλευθερίαν των καὶ νὰ φανῶσιν ἀντάξιοι τοῦ προγονικοῦ αὐτῶν ὀνόματος παύοντες νὰ εἶνε δούλοι δούλων τῶν αἰσχίστων².

¹ Ἐν Γκιουὶρ, στ. 114—117 τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως ὑπὸ Αἰκατερίνης Δοσίου, ἐν Ἀθήναις, 1857.

² Ἰδίως στ. 20 ἐπ. τοῦ Γκιουὶρ κατὰ τὴν μετάφρασιν τῆς Αἰκατερίνης Δοσίου καὶ τὸ δεύτερον ἄσμα τοῦ Child Harold εἶνε τὰ εἰδικώτερα καὶ ὥραιό-

Ἡ λιγύφθογγος Μοῦσα, ἡ βροντώδης καὶ παθητικὴ φωνὴ τοῦ δαιμονίου ποιητοῦ καὶ αἱ εὐγενεῖς προσπάθειαι αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν φιλελλήνων δὲν ἔμειναν ἄκαρποι, οὐδ' ἀπήχησαν ματαίως. Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνισις καὶ κίνησις, ἥτις ἤρξατο νὰ ἐπικρατῇ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰς δύο μετὰ τὸ 1800 δεκαετηρίδας, τὰ τότε ἀνὰ τὴν Εὐρώπῃν διὰ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1792 διαδοθέντα, φιλελεύθερα φρονήματα καὶ ἡ φωνὴ τῶν φιλελλήνων παρεσκεύασαν ἑκτακτόν τινα ζῶν καὶ ὄργανισμὸν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ὅστις ἐξεργάγη, ἐν ἔτει 1821 εἰς τὸν ἡρώϊκόν ἐκείνον, ἐνδοξον καὶ μακρὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα. Μετὰ ὀκταετῇ γιγάντειον πάλιν ἐπέπρωτο τέλος πάντων νὰ ἐλευθερωθῇ μερὶς τις τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ μετ' ὀλίγον ἡ γηρχιὰ καὶ ἐνδοξος τῆς Παλλάδος πόλις ἀπέβη πρωτεύουσα τοῦ νῦν ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ κέντρον τοῦ νεωτέρου κατὰ τὴν Ἀνατολὴν πολιτισμοῦ· διότι τῇ μὲν 18ῃ Σεπτεμβρίου 1834 ἐκηρύχθη πρωτεύουσα τοῦ ἀρτισυστάτου ἑλληνικοῦ βασιλείου, τῇ δὲ 1ῃ Ἰανουαρίου τοῦ 1835 εἰσῆλθε πανηγρικῶς καὶ ἐγκατεστάθη ἐν αὐτῇ ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος Ὁθων ὁ Βιττελσβάχος. Αἱ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βαρβάρως ἀπὸ τῶν ὀχθῶν τοῦ Ἰλισσοῦ ἐκδιωχθεῖσαι Μοῦσαι ἤρξαντο πάλιν νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τὴν προσφιλῇ αὐταῖς ἐστίναν ἐκ τῆς μακροκρίωνος παρὰ τοῖς ὑπερβορείοις διαμονῆς, ναοὶ δὲ μεγαλοπρεπέστατοι ἀνηγέρθησαν αὐταῖς ἐν ταῖς νέαις Ἀθήναις, ὅθεν οἱ ἀπόγονοι τῶν πάλαι ποτὲ ἐνθουσιωδῶν καὶ ἀποκλειστικῶν θεραπόντων των διαδίδουσιν ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων κατὰ δύναμιν τὰ φῶτα ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν. Εἴθε οἱ νέοι τῶν Μουσῶν θεράποντες νὰ φανῶμεν ἀντάξιοι μὲν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπόγονοι, εὐγνώμονες δὲ πρὸς τὰς γαλακτουχισάσας ἐκείνους καλὰς θεὰς καὶ ἐπιμελεῖς αὐτῶν θιασῶται, ὅπως αἱ νέαι Ἀθηναὶ ἀποβῶσι καὶ πάλιν ἡ κατ' ἐξοχὴν τῶν Μουσῶν πόλις! Εἴθε καὶ οἱ νεώτεροι Ἀθηναῖοι, ὡς ἄλλοτε οἱ πρόγονοι αὐτῶν δι' ἐπιγραφῆς ἐδείκνυνον τοῖς ξένοις τὴν ὑπὸ Ἀδριανοῦ ἀννακινισθεῖσαν πόλιν των, οὕτω καὶ αὐτοὶ μεθ' ὑπερηφανείας νὰ εἴπωσιν ποτε τοῖς ξένοις τὰς νεωτέρας Ἀθήνας ἐπιδεικνύοντες,

Αἶδ' εἰς Ἀθῆναι, Μουσάων ἡ νῦν πόλις!

τερα μέρη ἐκ τῶν ποιημάτων τοῦ Βύρωνος, τὰ ἀφορῶντα τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας.

ΠΙΝΑΞ ΠΡΩΤΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΟΙ

ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΧΡΙ 1821.

Α'.

ΡΩΜΑΙΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ.

1. Όκταβιανός Αύγουστος	31 π. Χ.—14 μ. Χ.
2. Τιβέριος.	14— 37.
3. Καλιγούλας.	37— 41.
4. Κλαύδιος	41— 54.
5. Νέρων.	54— 68.
6-8. Γάλλος, Όθων, Ουιτέλιος.	68— 69.
9. Ούεσπασιανός.	69— 79.
10. Τίτος	79— 81.
11. Δομιτιανός.	81— 96.
12. Νερούας.	96— 98.
13. Τραϊανός.	98—117.
14. Άδριανός	117—138.
15. Τίτος Άντωνίνος Πίος.. . . .	138—161.
16. Δεύκιος Ουῆρας	{ 161—170.
17. Μάρκος Αύρηλιος.	{ 161—180.
18. Κόμμοδος.	180—192.
19-20. Περτίναξ, Μ. Δίδιος Ιουλιανός	193.
21. Σεπτίμιος Σεβήρος	193—211.
22. Καρακάλλας	211—217.
23. Μακρίνος	217—218.
24. Ηλιογάβλος	219—222.
25. Άλέξανδρος Σεβήρος.	222—235.
26. Μαξιμίνος Θραξ	235—238.

27. Γερμανός.	238—244.
28. Φίλιππος Ἀραψ.	244—249.
29. Δέκιος.	249—251.
30. Γάλλος.	251—253.
31. Αἰμιλιανός.	253—254.
32. Οὐαλεριανός.	254—260.
33. Γαλλικηνός.	254—268.
34. Κλαύδιος Β'.	268—270.
35. Αὐρηλιανός.	270—275.
36. Μ. Κλαύδιος Τάκιτος.	275—276.
37. Πρόβος.	276—282.
38. Κάρος.	282—284.
39. Κερῆνος.	
40. Νουμεριανός.	
41. Διοκλητιανός.	285—305—311.
42. Μ. Οὐαλέρ. Μαξιμιανός.	284—305.
43. Γαλέριος.	306—311.
44. Δικίνιος.	306—324.
45. Μαξιμῆνος.	306—313.
46. Μαξιέντιος.	306—313.
47. Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας.	324—337.
48. Κώνστας.	337—350.
49. Κωνστάντιος.	350—361.
50. Ἰουλιανός.	361—363.
51. Φλάβιος Ἰοβιανός.	363—364.
52. Οὐαλεντιανός.	364—395.
53. Οὐάλης.	364—378.
54. Οὐαλεντιανός Β'.	378—383.
55. Θεοδόσιος ὁ Μέγας.	379—395.

B'.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ.

1. Ἀρχάδιος	395—408.
2. Θεοδόσιος ὁ Μικρὸς	408—450.
3. Μαρκιανός.	450—457.
4. Λέων Α'	457—474.
5. Λέων Β' συμβασιλεύς	473—474.
6. Ζήνων ὁ Ἰσαυρός.	474—491.
7. Ἀναστάσιος.	491—518.
8. Ἰουστῖνος	518—527.
9. Ἰουστινιανός	527—565.
10. Ἰουστῖνος Β'	565—578.
11. Τιβέριος Β'	578—582.
12. Μαυρίκιος	582—602.
13. Φωκάς.	602—610.
14. Ἡράκλειος.	610—641.
15. { Κωνσταντῖνος Β'	641.
16. { Ἡράκλειος Β'	641.
17. Κώνστας Β'	641—668.
18. Κωνσταντῖνος Πρωγάτος	668—685.
19. Ἰουστινιανός Β'	{ 681—695. 705—711.
20. Λεόντιος	695—698.
21. Τιβέριος Γ'	698—705.
22. Φιλιππικὸς Βάρδανος	711—713.
23. Ἀναστάσιος Β'	713—716.
24. Θεοδόσιος Γ'	716—717.
25. Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρός	717—741.
26. Κωνσταντῖνος Κοπρώνυμος	741—775.
27. Λέων Δ'	{ 775—780.
28. { Κωνσταντῖνος Ε'	{ 776—797.
29. Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία	797—802.

30. Νικηφόρος	802— 811.
31. Σταυράκος.	811.
32. Μιχαήλ 'Ραγκαβῆς.. . . .	811— 813.
33. Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος.. . . .	813— 820.
34. Μιχαήλ Β' Τραυλός.. . . .	820— 829.
35. Θεόφιλος.	829— 842.
36. Μιχαήλ Γ'—Θεοδώρα.	842— 867.
37. Βασίλειος ὁ Μακεδών.	867— 886.
38. Λέων Σ' ὁ Σοφός.	886— 912.
39. Ἀλέξανδρος.	912— 913.
40. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος.. . . .	913— 959.
41. Ῥωμανός Β'	959— 963.
42. Νικηφόρος Β' Φωκᾶς.	963— 969.
43. Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος.	863—1025.
44. Κωνσταντῖνος Ζ'	913—1028.
45. Ἰωάννης Τιμιμικῆς—Θεοδώρα.	969— 976.
46. Ζωή. }	1028—1050.
47. Θεοδώρα }	1028—1056.
48. Ῥωμανός Γ' Ἀργυρός.	1028—1034.
49. Μιχαήλ Δ' ὁ Παφλαγών.	1034—1041.
50. Μιχαήλ Ε' ὁ Καλαφάτης.	1041—1042.
51. Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος	1042—1055.
52. Μιχαήλ ΣΤ' ὁ Στρατιωτικός.	1056—1057.
53. Ἰσαάκιος Κομνηνός.	1057—1059.
54. Κωνσταντῖνος Ι' Δούκας	1059—1067.
55. Ῥωμανός Δ' Διογένης.	1068—1071.
56. Μιχαήλ Ζ' Δούκας Παραπινάκης	1071—1078.
57. Νικηφόρος Βοτανειάτης	1078—1081.
58. Ἀλέξιος Κομνηνός.	1081—1118.
59. Ἰωάννης Κομνηνός ὁ Καλογιάννης	1118—1143.
60. Μανουήλ Κομνηνός.	1143—1180.
61. Ἀλέξιος Β' Κομνηνός.	1180—1183.
62. Ἀνδρόνικος Β' Κομνηνός.	1183—1185.
63. Ἰωάννης Ἀγγελος.	1185—1195.
64. Ἀλέξιος Γ' Κομνηνός.	1195—1203.
65. Ἀλέξιος Δ' Ἀγγελος	1203—1204.

Γ'

ΦΡΑΓΚΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

I

ΓΑΛΛΟΙ ΔΟΥΚΕΣ

1. Ὅθων Δελαρόσης (de la Roche sur Ougnon), Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν 1205—1225.
2. Γουίδων Α' Δελαρόσης 1225 — 1263· ἀπὸ τοῦ 1259 — 1263 δούξ τῶν Ἀθηνῶν.
3. Ἰωάννης Α' Δελαρόσης, δούξ 1263—1280.
4. Γουλιέλμος Δελαρόσης, δούξ 1280—1287.
5. Γουίδων Β' Δελαρόσης, δούξ 1287—1308.
6. Βονιφάτιος ὁ ἐκ Βερώνης, προσωρινὸς τοποτηρητής 1308—1309.
7. Γουαλθῆρος Α' Βριέννιος (de Brienne), δούξ 1309—1311.

II

ΙΣΠΑΝΟΙ ΔΟΥΚΕΣ

1. Ρογέρος Δεσλὼρ, προσωρινὸς ἀρχηγὸς τῆς Ἑταιρείας τῶν Καταλάνων 1311—1312.
2. Μαμφρέδος ὁ Ἀραγωνίος, βασιλόπαις τῆς Σικελίας, δούξ τῶν Ἀθηνῶν 1312—1317.
3. Γουλιέλμος ὁ Ἀραγωνίος, βασιλόπαις τῆς Σικελίας, δούξ τῶν Ἀθηνῶν 1317—1338.
4. Ἰωάννης Β' τῆς Ἀραγωνίας καὶ Ῥανδάτσου 1338—1343.
5. Φριδερίκος Α' τῆς Ἀραγωνίας καὶ Ῥανδάτσου 1343—1355.
6. Φριδερίκος Β' τῆς Ἀραγωνίας, βασιλεὺς τῆς Σικελίας καὶ δούξ τῶν Ἀθηνῶν 1355—1377.
7. Μαρία ἡ Ἀραγωνική, διάδοχος θυγάτηρ αὐτοῦ, δούκισσα Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν 1377—1381.
8. Πέτρος Ε', βασιλεὺς τῆς Ἀραγωνίας, δούξ Ἀθηνῶν 1381—1387.

ΤΟΠΟΤΗΡΗΤΑΙ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ (ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΠΑΤΡΩΝ)
ΕΠΙ ΚΑΤΑΛΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. 'Ρογέρος Δεσλὼρ	1311.
2. Δὲμ. Βερεγγάριος 'Εστανιὸλ	1312—1316.
3. Γουλιέλμος Θωμάς.	1311.
4. Δὲμ. 'Αλφόνσος Φαδρῖγος ὁ 'Αραγώνιος.	1317—1330.
5. Νικόλαος Λάντσιας	1331—1348.
6. Βλάσκος.	1348.
8. 'Ραῖμόνδος Βερνάρδης.	1348—1356.
8. Δὲμ. Τζαίμης Φαδρῖγος ὁ 'Αραγώνιος, υἱὸς τοῦ 'Αλφόνσου.	1356—1359.
9. Ματθαῖος Μογκάδας.	1359—1361.
10. 'Ρογέρος Λώριας.	1361—1363.
11. Ματθαῖος Μογκάδας πάλιν.	1363—1367.
12. Πέτρος Πουῖγος, ἀντικαταστάτης.	1365—1367.
13. 'Ρογέρος Λώριας πάλιν	1367—1371.
14. Ματθαῖος Περάλτης	1371—1375.
15. Λουδεβῖκος Φαδρῖγος ὁ 'Αραγώνιος, κόμης Σα- λώνων.	1375—1381.
16. Φίλιππος Δελμῶ, ὑποκόμης 'Ροκκαθέρτης	1381—1385.
17. 'Ραμόνδος Βιλλανόδας, ἀντικαταστάτης.	1382—1383.
18. 'Ρογέρος Β' καὶ 'Αντώνιος Λώριαι.	1383—1385.
19. Βερνάρδος Κορέλλας.	1385—1387.
20. Φίλιππος Δελμῶ πάλιν, ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι.	1387.

III

ΙΤΑΛΟΙ ΔΟΥΚΕΣ

1. 'Ραινέριος ἢ Νέριος Α' 'Ατζαῖώλης (Acciajuoli), αὐθέντης Κο-
ρίνθου, δουκιᾶμου 'Αθηνῶν 1387—1394, δούξ τῷ 1394.
2. 'Ενετίξ. 1394—1402.
3. 'Αντώνιος Α' 'Ατζαῖώλης. Κύριος Θηβῶν, Κύριος 'Αθηνῶν 1402—
1409 καὶ δούξ 1403—1435.
4. Νέριος Β', 1435—1451 καὶ 'Αντώνιος Β', συνάρχων 1435—1441.

5. Φραγκῆσκος Α'. 1451—1455. Κηδεμόνες ἡ μήτηρ Χιάρα καὶ ὁ Βαρθολομαῖος Κοιταρίνης.
 6. Φραγκῆσκος Β' ἢ Φράγκος. 1455—1458.

Δ'

ΤΟΥΡΚΟΙ ΣΟΥΛΤΑΝΟΙ

1 Μωάμεθ Β'. 1451—81.	13 Μωάμεθ Δ'. 1648—87.
2 Βαγεζίτ Β'. 1481—1512.	14 Σολιμάν Γ'. 1687—91.
3 Σελίμ Α'. 1512—20.	15 Ἀχμέτ Β'. 1691—95.
4 Σολιμάν Β'. 1520—66.	16 Μουσταφᾶς Β' 1695—1703.
5 Σελίμ Β'. 1566—74.	17 Ἀχμέτ Γ'. 1703—30.
6 Μουράτ Γ'. 1574—95.	18 Μαχμούτ Α'. 1730—54.
7 Μωάμεθ Γ'. 1595—1604.	19 Ὄσμάν Γ'. 1754—57.
8 Ἀχμέτ Α'. 1604—17.	20 Μουσταφᾶς Γ' 1757—74.
9 Μουσταφᾶς Α' 1617—18.	21 Ἀβδούλ Χαμήδ Α' 1774—89.
10 Ὄσμάν Β'. 1618—22.	22 Σελίμ Γ'. 1789—1807.
11 Μουράτ Δ'. 1623—40.	23 Μουσταφᾶς Δ' 1807—1808.
12 Ἰβραήμ Α'. 1640—48.	24 Μαχμούτ Β'. 1808—39.

ΠΙΝΑΞ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	σελ.	1— 8.
Εἰσαγωγή	»	9— 54.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τῆς καταργήσεως τῆς αὐτονομίας αὐτῶν ὑπὸ Ἰου- στινιανοῦ τοῦ Α' ἐν ἔτει 529.	»	55—186.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Γενικὴ τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις μέχρι τοῦ 529.	»	55—141.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τοῦ 529.	»	142—163.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Κατάστασις τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν ἐν Ἀθή- ναις ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκπαιδευτήρια τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.	»	164—186.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ μέχρι φραγκοκρα- τίας, 529—1205 μ. Χ.	»	187—278.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ περιπέτειαι τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος.	σελ.	194—238.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος μέχρι φραγκο- κρατίας.	»	239—278.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Φράγκων 1205—1456	σελ. 279—410.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς γαλλικοὺς οἴκους de la Roche sur Ougnon καὶ Brienne. 1205 —1311.	» 282—331.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς Καταλάνους, 1311—1387.	» 332—372.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς Acciajuoli 1387—1456.	» 373—410.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς Τούρκους, 1456—1821.	» 411—431.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἡ τουρκοκρατία μέχρι τοῦ 1610.	» 413—451.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἡ τουρκοκρατία ἀπὸ 1610—1687.	» 452—472.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους, 1687—1754.	» 473—501.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ 1754 — 1821, τυραννία Χατζή- Ἀλῆ τοῦ Χασεκῆ.	» 502—531.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Ἐν τῷ Προλόγῳ σελ.	5	στίχ.	14	γρ.	Παλλάδος	ἀντὶ Παλάδος.
Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ	»	16	»	13	» ἦτο	» ἦτο.
»	»	»	»	σημ.	1 » Ἡσύχιον	» Ἡσύχιον.
»	»	»	»	15	στίχ. 19 » Λαυρίῳ	» Λαυρείῳ.
»	»	»	»	18	» 29 » ἐν καταλόγῳ	» ἐκ καταλόγῳ.
»	»	»	»	33	» 9 » ἐόντες	» ἐόντες.
»	»	»	»	44	» 19 » 173	» 136.
»	»	»	»	53	» 20 » τὸ ἀθηναϊκόν	» τὸν ἀθηναϊκόν.
»	»	»	»	»	σημ. 3 » πράσις	» πράσις.
Ἐν τῷ κειμένῳ	»	132	στίχ.	22	» Ἀναγυροῦντοθεν	» Ἀναγυροῦντοθεν.
»	»	»	»	169	καὶ 179 ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι γράφει	ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
					ἀντὶ	ΠΟΚΙΤΙΣΜΟΣ.
»	»	»	»	251	στίχ. 16 γρ. δυνατῶν	ἀντὶ δυναστῶν.
»	»	»	»	289	» 13 » ἐξωμοσίαν	» ἐξόμωσιν.
»	»	»	»	340	» 8 » Ζειτουνίου	» Ζητουνίου.
»	»	»	»	345	σημ. » Du Chesne	» Du Ghesne.
»	»	»	»	368	στίχ. 41 » Ῥοκκαβέρτην	» Ῥοκαβέρτην.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Εκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Εστίας

1894—462

